

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

આદિકવિ શ્રીકાલ્મીકિસુતિમણિ

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૬૪
૮૧૮૫૬
૪૩૧૪૨

— ભાગ ૧ હો —

વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ અને ઉત્પત્તિ પ્રકરણ

સદગત સ્વામીશ્રી મિત્ર-અવંટાનંદજી સ્થાપિત
સ્વસ્તુ સાહિત્ય કર્ષક કાર્યાલય
ભદ્ર પાસે, અમદાવાદ ને શાલગાદેવી રોડ, મુંબઈ-૨

અંશોદિત આવૃત્તિ ૪ થી, પ્રત ૩૫૦૦, યાને ભાગનાં પૃષ્ઠ ૮૯૨, સંવત ૧૯૯૮
પે ભાગના મૂલ્ય રૂપિયા છ; માર્ગવ્યય લુહો

તાવદ્ગર્જન્તિ શાસ્ત્રાણિ જમ્બુકા વિપિને યથા ।
ન ગર્જતિ મહાશક્તિર્પવેદદાન્તકેસરી ॥ ૧ ॥

અર્થાત્:—જેમ અરણ્યમાં શિયાળવાં ત્યાં સુધી જ ગર્જના કરી શકે છે કે ત્યાં સુધી સિંહે ગર્જના કરી ન હોય, તેમ અન્ય શાસ્ત્રો પણ ત્યાં સુધી જ ગર્જી શકે છે કે ત્યાં સુધી મહાસમર્થ વેદાન્તશાસ્ત્રની ગર્જના થઈ નથી.

સુદ્રક અને મહાશક - ત્રિભુવનદાસ ક૦ ઠક્કર
સરસ્વ સાહિત્ય સુદરભાઈ, ૬ રાયપાડ-અમદાવાદ

શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાહાત્મ્ય

દીપે યથા વિનિદ્રસ્ય જ્વલિતે સંપ્રવર્તે ।

આલોકોઽનિચ્છ્યાપ્યેવં નિર્વાણમનયા ભવેત્ ॥ ૭ ॥

સ્વયંજ્ઞાતા શ્રુતા વાપિ આન્તિશાન્ત્યૈકસૌખ્યદા ।

આપ્રેક્ષ્ય વર્ણિતા સઘો યથા સ્વર્ગતરંગિણી ॥ ૮ ॥

યથા રજ્જ્વામહિઆન્તિવિનિશ્ચયત્વલોકનાત્ ૧૬

તથૈવત્પ્રેક્ષણાચ્છાન્તિમેતિ સંસારદુઃખિતઃ ॥ ૯ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૭)

જમ જને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણસની આગળ દીપે બળતો હોય, તો તે માણસની ઇચ્છા વગર પણ પ્રકાશ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઇચ્છા વગર પણ સુક્રિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ આ સંહિતા પોતાની ભેજે જ અભ્યાસ કરીને બાણી હોય અથવા બીજા દોષ વર્ણન કરનારના મુખથી સાંભળી હોય, તો તે ગંગાજની પેઠે તુરત જ સવળા તાપોની શાંતિ કરીને પરંમસુખ આપે છે.^૮ જમ રજ્જુ (દોરડી) તુ અવલોકન કરવાથી તેમાં યથેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સંહિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.^૯

લોભમોહાદયો દોષાસ્તાનવં ચાન્ત્યલં શૈનઃ ।

વિયો દિશઃ સમાસન્નશરદો મિદિક્ષ્ઠા યથા ॥ ૧૦ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનાં મલિનપણાં ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઝાઝાં થતા લાગે છે, તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઝાઝા થતા લાગે છે.^{૧૦}

મનઃ પ્રસાદમાયાતિ શરદીવ મહત્સરઃ ।

પરં સામ્યમુપાદત્તે નિર્મન્દર દ્વાર્ણવઃ ॥ ૧૧ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં મોટું તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ ગ્રંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે અને જમ મંદરાચળ નીકળી ગયા પછી સમુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે.^{૧૨}

મા જીવન્મુક્તતા તસ્ય શૈનઃ પરિપતિ ગતા ।

શાન્તાશેષવિશેષસ્ય મવત્યવિપયો ગિરામ્ ॥ ૧૨ ॥

સર્વાયશીતલા શુદ્ધા પરમા લોકદાસ્વધીઃ ।

પરં પ્રકાશમાપાતિ જ્યોત્સ્નેવ શરદૈન્દવી ॥ ૨૦ ॥ (યુ. પ્ર. સ. ૧૮)

સધળી કદપનાએ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ અંથને વિચારનારનું જીવન-મુક્તપણું એવું થાય છે કે, જનું વર્ણન કરી શકાતું નથી.^{૧૯} સધળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાર આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.^{૨૦}

શામ્યન્તિ શુદ્ધિમાયાન્તિ સૌમ્યાસ્તિષ્ઠન્તિ સૂત્રતે ।

અચંચલે જલે તૃષ્ણાઃ શરદીવાશ્રમાલિકાઃ ॥ ૨૨ ॥

યત્કિંચનકરી ઋરા ગ્રામ્યતા વિનિવર્તતે ।

દીનાનના પિશાચાનાં લીલેવ દિવસાગમે ॥ ૨૩ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

જમ શરદઋતુમાં જાળની તૃષ્ણા વગરનાં વાદળાંએ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જાંચા પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ અંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને કદી પણ ચલાયમાન ન થાય એવા જાંચા ધ્રુવતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.^{૨૧} જમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ફૂર અને મુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ જો ત્યારે બંધ પડી જાય છે; તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, ફૂર અને મુખને દીન કરનારી પામરતા આ અંથનો અભ્યાસ થાય ત્યારે બંધ પડી જાય છે.^{૨૨}

યસ્મિન્નુત્તે મતે જ્ઞાતે તપોધ્યાનજપાદિકમ્ ।

મોક્ષપ્રાપ્તૌ નરસ્યેહ ન કિંચિદુપયુજ્યતે ॥ ૨૫ ॥

एतच्छास्त्रघनाभ्यासात् पौनः पुन्येन वीक्षणात् ।

पाण्डित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंસ્कारपूर्वकम् ॥ ૨૬ ॥

अहं जगदिति ग्रौढो द्रष्टृदृश्यपिशाचकः ।

पिशाचोऽर्कोदयेनेव स्वयं शाम्यत्ययत्नतः ॥ ૨૭ ॥ (મુ. પ્ર. સ. ૧૮)

આ અંથ સાંજળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે, તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.^{૨૫} આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૬} જમ સૂર્યનો ઉદય થતાં યત્ન વગર જ પિશાચ પોતાની મેળે શાંત થાય છે, તેમ આ અંથનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દર્શયર્થી પ્રજળ પિશાચ યત્ન વગર પોતાની મેળે જ શાંત થાય છે.

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ ગ્રંથની આ ચોથી આવૃત્તિની ૩૫૦૦ પ્રત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આ આવૃત્તિમાં ભાષાંતર 'વેદધર્મસભા'વાળું જ લેવાયું છે. પરંતુ એ ભાષાંતર ઘણાં વરસો પહેલાં તૈયાર થયું હોવાથી તેમાં સુધારાને અવકાશ હોવાનું જણાયું; તેથી મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ સાથે રાખીને એ ભાષાંતરમાં ચોક્કસ સુધારા-વધારા કરાવી લેવામાં આવ્યો છે અને તેની ભાષાશૈલી સરળ અને ભાવવાહી બને એ માટે યથાશક્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

અગાઉ અત્ર તરફથી આ ગ્રંથની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાની પરવાનગી વેદધર્મ-સભા તરફથી સ્વ. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે નિષ્કામભાવે આપી હતી. આ ચોથી આવૃત્તિમાં પણ એ ભાષાંતરનો ઉપયોગ કરવા માટેની પરવાનગી વેદધર્મસભાની વતી શ્રીયુત્ત લક્ષ્મીનારાયણ વૈદ્યે નિષ્કામભાવે આપી છે, તે બદલ તેમનો અત્રે આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથની ચોજના ઇત્યાદિ વિષે આગલી આવૃત્તિના નિવેદનમાં જે હકીકત અપાયલી, તે જ આ સ્થળે (સહજ સંશોધન સાથે) આપીએ છીએ.

“વેદાંત સંબંધી અનેક ગ્રંથો હોવા છતાં જિજ્ઞાસુ જનોમાં ‘યોગવાસિષ્ઠ’ ના જેટલો આદર અન્ય કોઈપણ ગ્રંથે લાગ્યે જ મેળવ્યો હશે. આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ અથવા તો એમાંનાં ‘વૈરાગ્ય’ અને ‘સુસુપ્ત’ પ્રકરણોની હિંદી કે ગુજરાતી આવૃત્તિ જેણે વાંચી ન હોય એવો જિજ્ઞાસુ કોઈક જ હશે. ઉત્તમ આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંતોને સામાન્ય બુદ્ધિ પણ સમજી શકે એવી સરસ અને સુગમ રીતે આ ગ્રંથમાં ગૃંથેલા હોવા ઉપરાંત વાક્યેવાક્યમાં બહારાઈ જતી બંધણેસતી ઉપમાઓ, સ્થળે સ્થળે ચોજાયલાં અનેકાનેક સુઘટિત દ્વંદ્વો, તેમજ શૈલી પણ ઉત્તમ અને સરલ હોવાથી, આ ગ્રંથ વેદાંતના અન્ય ગ્રંથો કરતાં અતિ વિસ્તૃત છતાં પણ આટલો આકર્ષક થઈ પડે એમાં નવાઈ નથી.”

“આ ગ્રંથનું સારભૂત ભાષાંતર આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમાં સર્વથી પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું માન જેમ પંજાબી ભાષાએ મેળવ્યું છે, તેમ તેનું સંપૂર્ણ ભાષાંતર પ્રથમ પ્રકટ કરવાનું ગૌરવ ગુજરાતી ભાષાને પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ આ બન્નેથી વિશેષતાયુક્ત-એટલે કે પ્રત્યેક મૂળ શ્લોક-સહિત-ભાષાંતર પ્રકટ કરવાનું સૌભાગ્ય તો હિંદી ભાષાને જ પ્રાપ્ત થયું છે.* આ ઉત્તમ હિંદી ભાષાંતર પંડિત શ્રી. ઠાકુરપ્રસાદ શર્મા પાસે તૈયાર કરાવનાર સંયુક્તપ્રાંતવાસી સ્વર્ગસ્થ રાયબહાદુર લાલા બૈજનાથ બી. એ., એફ. એ. યુ., એઓ હતા. ભત્રમહેનંત, ખંત અને પ્રમાણિકતા ઇત્યાદિ અનેક સદ્ગુણો વડે નિઃલાઝમ સુધીના દોહાં લોગવ્યા પછી પેન્શન લઈ, નિવૃત્તિપૂર્વક શાસ્ત્ર-ભ્યાસ, અધ્યાત્મચિંતન અને લોકહિતના વિચારોમાં તેઓ પોતાનું જીવન ગાળતા હતા. આજથી દશ-બાર વર્ષ પર આ લખનાર હૂબીકેશ તરફ હતા, ત્યારે સંજના સમયે ફરવા નીકળી પડેલા અનેક સંત-મહાત્માઓ અને જિજ્ઞાસુજનોનાં, પથ્થર પર વિરાળને પારમાર્થિક ચર્ચા કરતાં ટોળાં-ઓ વચ્ચે એકાદ પથ્થર પર બેસી બેઠને તેઓ પણ ગૂઢ આધ્યાત્મિક વિષયો પર વિદ્વતા અને વિનયપૂર્વક ચર્ચા કરતા અનેક સમયે જણાતા હતા. એકાંતસેવન માટે હૂબીકેશ સમીપ ગંગાકિનારે એક નાનો આશ્રમ તેમણે બંધાવેલો હોઈને ત્યાં સારા ગ્રંથોની લાયબ્રેરી પણ સ્થાપેલી છે. વિદેહ-

* આ સરચાએ આ ગ્રંથ મૂળ શ્લોકસહિત ન છપાવ્યો તેનું કારણ એ છે કે, તેનો ઉપયોગ કરનારાઓમાં સંસ્કૃત જાણનારાનું પ્રમાણ બહુ જ થોડું હોવાથી અને તેવાઓ તેની સંસ્કૃત આગતિ ખરીદીને ચકાવી શકે તેમ હોવાથી, તેમને ખાતર ધણાખરા સંસ્કૃત નહિ જાણનારા મોટા વર્ગ પર પણ કદના વધારાના પ્રમાણમાં મૂલ્યનો દોહા-અમલો બોલો ચડાવવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

મુક્ત સ્વામી શ્રીરામતીર્થજી પ્રત્યે તેઓ જાહુ જ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હોઈને તેમને ‘સન્ધ્યા સાધુ’ કહેતા. સ્વામીજીની સ્મૃતિ માટે તેમણે એ આશ્રમનું નામ ‘રામાશ્રમ’ રાખ્યું છે. હિંદી પાઠકો માટે ‘સરતા સાહિત્ય’ જેવી કંઈક યોજના કરવાનું આ લખનારે હુણીકેશમાં તેમને સૂચવ્યું હતું. આ બાબત તેમના ધ્યાનમાં ઊતરવાથી, કેવી રીતે કામ કરવું, ઇત્યાદિ વિષયો પર આ લખનાર સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કર્યા પછી, ધનની સહાયતા માટે હિંદી વર્તમાનપત્રોમાં તેમણે એક લેખ પણ છપાવ્યો હતો; પરંતુ તે કાર્ય આગળ વધે તે પહેલાં જ હોહોના હુણીકેશ તેઓ વિદેહ થયા. ઉક્ત યોગવાસિષ્ઠની ભૂમિકામાં તેમણે આપેલો પ્રત્યેક પ્રકરણનો સારાંશ ઇત્યાદિ ગુર્જર પાઠકો માટે પણ ઉપકારક હોવાથી તેનો ભાવાર્થ નીચે આપ્યો છે.”

“સર્વ વેદાંત-અનુરાગી સન્ન્યોનોને વિદિત છે કે, ‘યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ’ નામક ગ્રંથ સુમધુઓનું સર્વસ્વ અને પ્રદક્ષિણાના ગ્રંથોમાં શિરોમણિ ગણાય છે. આ ગ્રંથને ‘ઉત્તરરામાયણ’ પણ કહે છે. પૂર્વ (વાદમીકિ) રામાયણમાં શ્રીરામચંદ્રજીના જન્મથી લઈને તેમની રાષ્ટ્રવ્યવહારિ અનેક સાંસારિક લીલાઓ-દર્શાવી છે; તે દ્વારા પિતૃભક્તિ, ભાતૃસ્નેહ, એકપત્નીવ્રત, સન્ન્યસરણા, સત્યધર્મ, ઇત્યાદિ ઉત્તમ ગુણોનું પાલન આ સંસારમાં મનુષ્ય જો કરવા પારે, તો કેટલી હદ સુધી અને કેવી રીતે કરી શકે છે, તે રૂટે પ્રકારે સમન્તવેલું છે. એ રામાયણમાં મૂળમંત્ર જેવાં નીચલાં વાક્યો શ્રીરામચંદ્રજી વદે છે કે:-

સત્યમેવેશ્વરો લોકે સત્યે ધર્મઃ સદાશ્રિતઃ । સત્યમૂલાનિ સર્વાણિ સત્યાન્નાસ્તિ પરં પદમ્ ॥

વૃત્તમિદં દ્રુતં ચૈવ તપ્તાનિ ચ તપાંસિ ચ । વેદાઃ સત્યપ્રતિષ્ઠાનાસ્તસ્માત્સત્યપરો ભવેત્ ॥

નૈવ લોભાન્ન મોહાદ્યા ન ચાજ્ઞાનાત્તમોન્વિતઃ । સેતું સત્યસ્ય મેત્સ્યામિ ગુરોઃ સત્યપ્રતિશ્રવઃ ॥

“અર્થાત્-સંસારમાં સત્ય જ ઇશ્વરરૂપ છે; સત્યમાં જ ધર્મ સદા સ્થિત રહેલો છે, સત્ય જ સર્વનું મૂળ છે અને સત્યથી ઉત્તમ પદ કોઈ પણ નથી. દાન, યજ્ઞ, હવન, તપ અને વેદ, એ સર્વ સત્યના જ આશ્રય છે, માટે સંપૂર્ણતઃ સત્યપરાયણ બનીને લોભથી, મોહથી અને તમોગુણના આશ્રયે રહેલા અજ્ઞાનથી દંબાઈ જઈને, હું સત્યની મર્યાદાને અને મારા પિતા સાથેની મારી સત્ય પ્રતિષ્ઠાને તોડીશ નહિ.

“શ્રીરામચંદ્રજીનું સમગ્ર જીવન આ પ્રકારે વ્યતીત થવાથી જ તેમના અનુયાયીઓને પોતાને જન્મ સફળ કરવાનો અવસર મળ્યો. આ વૃત્તાંત વાદમીકિ રામાયણમાં છે.

“ઉત્તરરામાયણ તે આ યોગવાસિષ્ઠ છે. એમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠે શ્રીરામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપ્યો છે, કે જેથી તેઓ સંસારનાં કાર્યો કરવા છતાં પણ તેથી નિર્લિપ્ત રહી, જીવન-મુક્તિના સુખનો અનુભવ લઈ, વિદેહકૈવલ્યના ભાગી બન્યા હતા. આ કથાપ્રસંગ આ પ્રકારે છે-શ્રીરામચંદ્રજી વિદ્યાધ્યયન કરી પિતાની આજ્ઞાથી તીર્થયાત્રા અને દેશાટન કરવાને ગયા; ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તેમને સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે એવો તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો કે તેઓ આહ્નિક કૃત્ય તથા ભોજનાદિકથી પણ ઉદાસીન થઈને એકાંતસેવન કરવા લાગ્યા; અને દિનપ્રતિદિન તેમનું શરીર કુશ તથા હુણળ થવા લાગ્યું. આ સમયે વિશ્વામિત્ર મુનિએ મહારાજ દશરથની સલામાં આવીને પોતાના યજ્ઞમાં વિઘ્ન ધરનારા રાક્ષસોને મારવાને માટે શ્રીરામચંદ્રજીની આગણી કરી. મહારાજ દશરથે પોતાની પુત્રસ્નેહની અધિકતા અને દીનતા પ્રદટ કરીને, શ્રીરામચંદ્રજીને તેમને સોંપવામાં સંકેત્ય કર્યો, અને તે સમયે શ્રીરામચંદ્રજીના ચિત્તની જે દશા હતી તે વિદિત કરી. આથી વિશ્વામિત્રજીએ રામચંદ્રજીને સલામાં બોલાવી તેમના ચિત્તની દશાનું સર્વ વૃત્તાંત પૂછ્યું અને કહ્યું કે, ‘કઈ ચિંતા આપને આટલો બધો ક્ષેશ આપી રહી છે અને તેનું કારણ શું છે?’ શ્રીરામચંદ્રજીએ પોતાની ચિંતાના દશા જણાવતાં સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે અરુચિ દર્શાવી કહ્યું કે, ‘અજગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ અવિનાશી અને આનંદદાયક નથી. મનુષ્ય આ સંસારમાં જન્મ લઈ

પૂર્વકાળથી જે દુઃખદાયક વિષયોનું સેવન કરતો આવ્યો છે તેને જ સોગવવા માંડે છે; છતાં વાસ્તવિક સુખ કે સંતોષ, આ ભોગોમાંથી તેને પ્રાપ્ત નહિ થતાં બિલટો અનેકવિધ દુઃખોનો જ અનુભવ થયો કરવામાં આવ્યું ગુમાવે છે, ને અંતે મરણદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. મરણ પછી પણ પાછો તે જન્મે છે; વળી મરે છે અને પાછો જન્મે છે. આ પ્રમાણે તે અનાદિ કાળથી જન્મ-મરણ અને વિષયદુઃખોના પ્રવાહમાં વહ્યા કરે છે. આવા મહાચક્રમાં અનંત વાર ભગ્યા કરવા છતાં તેને કદી પણ ખરી શાંતિ મળતી નથી; કેમકે જગતના સર્વ પદાર્થો પરસ્પર કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવતા નથી, કિંતુ મન દ્વારા તેની સાથે દ્વિધત જ સંબંધ ઘંધાયેલો છે. આ મન પોતે અસત (અનિત્ય) હોવા છતાં પણ, તેણે આ જગતને સત્સદૃશ મનાવીને મનુષ્યને અનેકવિધ અસત પદાર્થોમાં મોહિત કરી દીધો છે. આ કારણને લીધે જો મનનું મિથ્યાત્વ સમજી લેવાય, તો પછી જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ સત્ય રહેશે નહિ. આ લૌકિક વાસનારૂપી જાળ કે જેમાં પ્રાણીમાત્ર ઘંધાયેલા છે, તે મન દ્વારા જ ફેલાયેલી છે. આપણને કોઈએ વેચ્યા નથી, પરંતુ આપણી પોતાની વાસનાને લીધે વેચાયેલા હોવા જ છીએ. યદ્યપિ આપણે અનેક સમય કહીએ છીએ કે, આ જગત સર્વથા મિથ્યા છે; તથાપિ આપણે તેના પદાર્થો તરફ દોડીએ છીએ. પ્રતિદિન આપણી સમક્ષ અનેક પ્રાણીઓ અને પદાર્થો નષ્ટ થઈ જાય છે; શ્રીમાનોની પણ લક્ષ્મી સ્થિર નહિ રહેતાં શ્રીમંતના ગરીબ અને ગરીબના શ્રીમંત પ્રતિદિન થતા રહે છે; તથાપિ આપણને આપણા મરણની અને સંસારની નિશ્ચયતાની ખાતરી થતી નથી. ખાદ્ય, યૌવન, આદિ અવસ્થાઓ અને શ્રી આદિ પદાર્થોમાં સ્થાયી રમણીયતા નહિ હોવા છતાં પણ આપણે તેમાં જ મોહિત રહીને-તેમાં જ જન્મ ગુમાવી દઈને, આત્મચિંતનમાં કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપતા નથી. આ સર્વનું કારણ આપણી વાસના જ હોવાથી હું તે વાસનાથી મુક્ત થવા ઇચ્છું છું. જ્યારે શ્રીરામચંદ્રજીએ સંસારના પદાર્થો પ્રત્યે આવો વેરાગ્ય અને રાગ્યાદિ પ્રત્યે સર્વત્ર અરુચિ પ્રકટ કરી; અને વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર ઇત્યાદિ જે ઋષિઓ તે સભામાં ઉપસ્થિત હતા તેમને પ્રાર્થના કરી કે, ‘આપ મને એવો ઉપદેશ આપો કે જે વડે હું આ ચોક્કસાગરથી પાર બિતરી શકું;’ ત્યારે વિશ્વામિત્રજીએ વસિષ્ઠજીને કહ્યું કે, ‘આપ રામચંદ્રજીને એવો ઉપદેશ આપો કે જેથી એમને અજ્ઞાનરૂપી અધકાર દૂર થાય.’ આથી વસિષ્ઠજીએ રામચંદ્રજીને આ ‘મહારામાયણ’ નામક શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપ્યો. તેનું જ નામ યોગવાસિષ્ઠ છે.

“પૂર્વરામાયણમાં જેમ ખાલ, અયોધ્યાદિ છ કોટો છે, તેમ આ ઉત્તરરામાયણમાં પણ વેરાગ્ય, સુસુષ્ણ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, ઉપશમ અને નિર્વાણ, એવાં છ પ્રકરણો છે. આ ગ્રંથમાં ૩૨૦૦૦ (ત્રીસ હજાર) શ્લોક છે.”

× ત્રીસ હજારને બદલે તેનાથી સોગણા એટલે કે ત્રીસ લાખ અને એથી વે આગળ વધીને દશ હજારગણા એટલે કે ત્રીસ કરોડ જ નહિ, પણ દોઢ કરતાં ત્રીસ હજારગણા એટલે કે સો કરોડ શ્લોક પણ રામાયણના હોવાનું કહેવાય છે. માર તોપ ! આ યોગવાસિષ્ઠ તેમજ શ્રીરામચરિત્રાત્મક રામાયણ બેને બેમાં કરીએ તો પણ આવા બેને બદલે ત્રણ ભાગમાં તે સમાઈ જાય છે; પણ જે ઉપલા ગપાટકને ખરું માનીએ, તો તો ત્રીસ લાખ શ્લોકને હિસાબે ત્રણને બદલે આવા બેસો ભાગ થવા જાય ! અને હજી વે મહાશ્વકાજી બનીને ‘બામાવાક્ય પ્રમાણ’ની પેઠે ‘શતકોટિ’ શ્લોક માનવા હોય, તો તે હિસાબે તો વળી આવા ૬૦,૦૦૦ (સાઠ હજાર) ભાગો તેના થવા જાય ! આ સર્વ ભાગો ખરીદવાને માટે માલકે પણ કમમાં કમ દોઢ લાખ રૂપિયા અને સંપ્રદવાને માટે એક નિશાળ બંધાવે, એટલું તો તૈયાર કરવું જ જોઈએ ! વળી તેને આજો દરોડો ખાત્ર વાંચ્યા જ કરે તો પણ (રોજનાં સો પાનને હિસાબે પણ દરવર્ગે ૩૦ ભાગો વાંચી શકાય; તે બેતાં) માર સાચા બે હજાર વર્ષ તમારે ગાળવાં જોઈએ ! અને તેટલું આપણું લંબાવવાને માટે વિધાતાને આપીય પણ કરવી જોઈએ ! પણ ચોખો, ગમરાતા નહિ, માત્ર ‘શતકોટિ’ની વાત ‘દરે નમઃ’ કહીને શંકા લાગ્યા વિના સોબળો, એટલું જ અમારા સનાતની યોગલાઓ માટે તો બસ થઈ પડશે ! સાબળેલી વાતો પર વિચાર કરી સત્યને પ્રદક્ષ કરવાની અને તે સુખ્ય વર્તવાની જરૂર તો માત્ર સાવધાન જ હતી;

“પ્રથમ વૈરાગ્ય પ્રકરણ છે:-એમાં જગતના પદાર્થોનું મિથ્યાત્વ અને નશ્વરતા સંપૂર્ણતઃ દર્શાવીને એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી સુમુક્ષુને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી તે કદાપિ મોક્ષનો અધિકારી થઈ શકતો નથી. આ વૈરાગ્ય દૃઢ કરવાને માટે બાહ્ય, યૌવન, વૃદ્ધાવસ્થા, ધન અને સ્ત્રી આદિક પદાર્થોની નિંદા અને કાળની ગતિનું વર્ણન, એવા એવા મનોહર રૂપકાલંકાર દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, કે તેને વાંચીને ગમે તેવો સંસારલુપ્થ મનુષ્ય પણ એક વાર તો મોહરહિત થાય.”

“દ્વિતીય સુમુક્ષુ પ્રકરણ છે:-એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, ચિત્તરૂપી વનમાં વાસનારૂપી નદી પ્રબળ વેગથી વહે છે, તેનો સહચારી થવાથી મનુષ્ય અવશ્ય અજ્ઞાનસાગરમાં જઈ પડે છે; માટે પ્રાણીમાત્રને ઉચિત છે કે, તેણે વાસનારૂપી નદીના પ્રવાહને સંસારથી પરાવૃત્ત કરી આત્મા તરફ વાળવો અને મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ વાસનાઓને ગ્રહણ કરવી. પરંતુ આ વાસનાત્યાગ પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધ થઈ શકે છે, પ્રારબ્ધ પર વિશ્વાસ રાખીને એટલી રહેવાથી સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. પ્રારબ્ધ પણ પુરુષાર્થનું જ નામ છે. જો પ્રબલ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે, તો આ જન્મની તથા જન્માંતરની સર્વ મલિન વાસનાઓનો ત્યાગ થઈ આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આવતાં સર્વ વિદ્વો જિતાર્થ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રકરણમાં અનેક ઉદાહરણોથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થનું જ નામ વાસના છે-અર્થાત્ જે કર્મ કોઈ જન્મમાં પ્રયત્નપૂર્વક કરવામાં આવે, તેનો અભ્યાસ પછી જઈને ચિત્તમાં તે સંસ્કાર-રૂપ રૂપથી સ્થિત થઈ જાય છે, અને તે સંસ્કાર-રૂપ અનેક જન્મોમાં તે પ્રાણીને તે જ પ્રકારના કર્મ તરફ આકર્ષે છે. આનું જ નામ વાસના છે, અને તેથી જ શાસ્ત્રનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, એક જન્મનો પુરુષાર્થ અન્ય જન્મના પુરુષાર્થ કરતાં ઘૂર્ણણ તેમજ સળગ પણ થઈ શકે છે. શમ, વિચાર, સત્સંગ અને સતોષ, એ ચાર મોક્ષરૂપી મંદિરના દ્વારપાળ છે. જો એ ચારની સેવા ન થઈ શકે તો ત્રણની, જોની અથવા એકની પણ સેવા કરવાથી મોક્ષમંદિરમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. રસાયનનું પાન કરવાથી અથવા લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિથી કોઈ સત્ય સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ શમથી જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુભાશુભ પદાર્થોના શ્રવણ, સ્પર્શ, દર્શન, ભોજન ક્રિયા સંગ કરવા છતાં અતંકરણમ જે હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને શોકને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તે જ પુરુષ શાંત કહેવાય છે. વિચારથી શુદ્ધિ તીવ્ર થાય છે અને પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ‘હું કોણ છું?’ ‘આ સંસાર શું છે?’ એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે?’ ઇત્યાદિ વિષયોનું વારંવાર ચિંતન કરવામાં આવે તેનું નામ વિચાર કહેવાય છે. અપ્રાપ્ત વસ્તુની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો અને પ્રાપ્ત વસ્તુમાં સમયશુદ્ધિ રાખવી: હર્ષ-વિપાકથી રહિત થવું અને ચિત્તને આશાથી વિવશ ન થવા દેવું, એનું નામ સતોષ છે. ‘સાધુસમાગમ’ એ તો વળી આ સંસારસમુદ્રને તરવાની નૌકા જ છે, પરંતુ સાધુ તે જ છે કે જેના હૃદયની અધિ તટી ગઈ હોય અને જેનામાં જ્ઞાન અને મમતાનો પૂર્ણ પ્રકાશ થયો હોય. આ પ્રકરણનો સારાંશ એ છે કે, વાસનાક્ષયને જ પડિત લોકો મોક્ષ કહે છે, અને પદાર્થોની વાસના દૃઢ થવી એનું જ નામ બંધન છે.”

“તૃતીય ઉત્પત્તિ પ્રકરણ છે:-તેમાં એવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે કે, ‘અમ્મદ’ અને ‘યુમ્મદ’ અર્થાત્ ‘હું’ અને ‘તું’ થી લઈને આ સર્વ દશજગત એ માત્ર મનનો જ વિલાસ છે, વાસ્તવમાં એ કોઈ પણ નથી. જેવી રીતે કથાપ્રસંગ અથવા આકાશમાં મોતીઓની માળા અથવા જળમાં તરંગ ઉત્પન્ન થઈથઈને નદ્ર થઈ જાય છે, તેમાં વાસ્તવમાં આકાશ તથા જળથી આ કલિયુગમાં તો તેવી જરૂર અને સનાતનીઓ ક્યાં સ્તીકારીએ છીએ કે જેથી ઉપવા દિમાળથી અમારે બકકતું પડે અને લક્ષ્યાધિ ‘દરે નમઃ’ કદી માથા નમાવનારાં થેટાઓ વચ્ચે ‘અશ્વદાણુ’ માં ગણાઈને સત્વના સાચા શોધક તથા ઉપાસક જનવાની તકલીફ લેવી પડે!! —સદગત સિદ્ધિ અખંડાનંદ

જોતીજોતી માળા અને તરંગ ભિન્ન નહિ હોતાં, માત્ર આકાશરૂપ અને જળરૂપ જ છે; તેવી જ રીતે આ જગત પણ મનરૂપ જ છે. મન જ સર્વનો પ્રવર્તક છે અને જે પદાર્થને જેવો ચાહે તેવો કરી બતાવે છે. જે કંઈ આ જગતમાં કોઈ પણ સ્થાને છે, તે સર્વ મન દ્વારા જ રચાયેલું છે. મનના રચ્યા સિવાય કંઈ પણ થઈ શકતું નથી; માટે જો એ મન ચાંત થઈ ગયું, તો પછી જગત કંઈ પણ બાધ કરી શકશે નહિ. જે વસ્તુ સંકલ્પસિદ્ધ છે, તે સંકલ્પથી જ નષ્ટ થઈ શકે છે; માટે ન્યાં યુધી 'હું બ્રહ્મ નથી' એવો સંકલ્પ સ્થિર છે, ત્યાં યુધી જ બંધન છે. જ્યારે એવો સંકલ્પ દૃઢ થઈ જાય કે, 'આ સર્વ દ્રશ્ય બ્રહ્મ છે' ત્યારે પછી બંધન રહે જ ક્યાંથી? માટે સંસારની વાસનાનો ત્યાગ કરીને તથા પરમપુરુષાર્થથી મનને છૂતી લઈને યોગની ઉચ્ચ ભૂમિકારૂપી પરમ-પદને પ્રાપ્ત થવું, એ જ આ પ્રકરણનો સિદ્ધાંત છે. આ કારણથી લીલા અને ઇન્દ્ર, ગ્રાહણ અને રાજા લવણાદિદેનાં ઉપાખ્યાનોથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, આ જગત સંકલ્પની વૃદ્ધિથી વૃદ્ધિને પામે છે અને તેની ક્ષીણતાથી ક્ષયને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકરણમાં દષ્ટિ-સંધિવાદ ઉત્તમ પ્રકારે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે; અને એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, સંકલ્પને લીધે જ સંસારનું બાન થાય છે-અર્થાત્ ચિત્ત એ જ સંસાર છે. જ્યારે સંકલ્પનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે સંસારરૂપી તુપાર પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. સર્વત્ર માત્ર અનાદિ અનંત બ્રહ્મતત્ત્વ જ છે; બીજું કંઈ પણ નથી. આ બ્રહ્મ જ શરદઋતુના નિર્મળ આકાશસમાન ભાસે છે. સમષ્ટિ-વ્યથિલેદ એ માત્ર ભાવનામય દ્રવિપત જગત છે. મન એ અસત્ અજ્ઞાનનું જ કાર્ય (પરિણામ) હોવાથી તે પણ અસત્ જ છે. અધિધાનસાક્ષીની સત્તાથી જ મનની સત્તા છે અને મનનું સ્ફુરણ જ જગતની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું કારણ છે."

"અત્યુર્થ સ્થિતિ પ્રકરણ છે:-એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, જગતની સ્થિતિ પણ તેની ઉત્પત્તિની પેઠે ભાવનામય જ છે; માટે આ સંકલ્પમય જગતનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં વેચરા. મર્વ પદાર્થોમાં સમદષ્ટિ, એ જ ચિત્તની પરમ સ્થિતિનું કારણ છે. તેમાં સ્થિતિ થવાથી મનુષ્ય પુનઃ જન્મ-મરણનો લાગી થતો નથી. 'હું કંઈ કરતો નથી, 'હું' આ નથી' અથવા 'હું જ સર્વ કરું છું' અને 'હું જ સર્વ છું' એમાંથી કોઈ એક દષ્ટિનો આશ્રય લેવાથી મનુષ્ય સંસારથી મુક્ત થઈ જાય છે. અહંકાર ત્રણ પ્રકારના થાય છે; કાર્યરૂપ આ સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ તથા કારણરૂપ પરમાત્મા 'હું જ છું' મારાથી અન્ય કંઈ જ નથી' એ પ્રથમ અહંકાર છે. આ અહંકાર બંધનનો હેતુ નથી. 'હું સર્વથી પૃથક્ છું અને વાળના અથ્થલાગના દ્રવિપત મોમા ભાગ કરતાં ય સૂક્ષ્મ છું' એ બીજો અહંકાર છે, તે પણ બંધનનો હેતુ નથી. એ ઉભય પ્રકારના અહંકાર જીવ-મુક્તોને જ થાય છે. દેહાદિમાં 'અહંબુદ્ધિ' એ ત્રીજા પ્રકારનો અહંકાર છે. એ અહંકાર લૌકિક છે. એનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ બે પ્રકારના અહંકારની ભાવના કરો. અને પછી તે ઉભયનો પણ ત્યાગ-કે જે આપોઆપ જ થઈ જાય છે તે-કરીને પરમપદમાં સ્થિત થાઓ."

"પાંચમું ઉપશમ પ્રકરણ છે:-એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, 'અહમ્' 'ત્વમ્' અને 'ઘતત્'નો જે પરસ્પર ભેદ જણાય છે, તે પણ કલ્પનામય જ છે. તેને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય મનોનિશ્ચલ છે. મનના નાશથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ન્યાં યુધી ચિત્તની સત્તા છે, ત્યાં યુધી જ હઃઅ છે અને ચિત્તના નાશથી હઃખનો પણ નાશ થઈ જાય છે. ન્યાં યુધી 'હું યુધી છું' 'હું હઃખી છું' એવો નિશ્ચય રહે છે, ત્યાં યુધી જ મન કે જે આ સંસારરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે તે વિદ્યમાન રહે છે. જ્યારે એ મન મૈત્રી આદિ શુભ દ્વારા શુદ્ધ વાસનાને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી તે વાસનાનો પણ ત્યાગ કરીને પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે પછી મનનો મનોભાવ રહેતો નથી. મનનો આ નાશ બે પ્રકારનો છે, એક સરૂપ અને બીજો અરૂપ. જીવન-મુક્તિ

પ્રાપ્ત થયા પશ્ચાત્ ન્યાયે મૈત્રી આદિ ગુણો પ્રકૃત્વિત થાય છે, ત્યારે સરૂપ મનનો નાશ થાય છે; અને જે સમયે વિદ્વાન એવા પદને પ્રાપ્ત થાય છે-કે ન્યાં ગુણ, અગુણ, તેજ, તમ, દિન, રાત્રિ, સંધ્યા, ઉદય, અસ્ત, હર્ષ, શોક, ક્રોધ પણ નથી અને જે પદ મન, વાણી અને બુદ્ધિનો વિષય નથી-તે સમયે અરૂપ મનનો નાશ થાય છે, મનોનાશ, વાસનાક્ષય અને તત્ત્વસાક્ષાત્કારથી જ પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ ત્રણે એકબીજાના સહચારી છે. યદિ વાસનાપરિત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે તો પણ મનનો નાશ થશે; અને મનના નાશથી તત્ત્વસાક્ષાત્કાર થશે. ન્યાં સુધી મનનો નાશ થતો નથી, ત્યાં સુધી વાસનાક્ષય થતો નથી અને ન્યાં સુધી વાસનાક્ષય થતો નથી, ત્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર થતો નથી. જેણે સદ્વિચારથી ચિત્તને છતી લીધું હોય, તેણે જન્મ સરૂપ કરી લીધો છે એમ સમજવું. તેને આધિ, વ્યાધિ અને વિષયો કિંચિત્ પણ હ્રાપ્તાયક થતા નથી. જેણે સર્વ સંકલ્પોની સીમારૂપી જે પરમપદ, તેમાં વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે મેરુને પણ તુલ્યસમાન ગણે છે. સંગ (આસક્તિ) જ અનર્થોનું કારણ છે, સંગ જ સંસારનું કારણ છે, સંગ જ આશાનું કારણ છે અને સંગ જ આપત્તિનું કારણ છે. માટે એ સંગનો-આસક્તિનો ત્યાગ એ જ મોક્ષ છે; અને સંગપરિત્યાગથી જ બંધન છૂટી જાય છે. જે જ્ઞાતા છે, તે સર્વ જગતને ચિન્માત્ર બાણી અંતર્મુખ રહીને જ જગતમાં વિચરે છે.”

“છઠું નિર્વાણ પ્રકરણ છે:-એમાં એવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે કે, ન્યાયે આ જીવ આ સંસારમાં અનાદિકાળથી બ્રમણ કરતો કરતો પોતાના પુરુષાર્થથી સર્વ વાસનાઓનો ક્ષય કરી આત્મપરાયણ થાય છે, ત્યારે તેને એવું જ્ઞાન થાય છે કે, જેમ અગ્નિથી ઉષ્ણતા, કમળથી સુગંધ અથવા હિમથી શુદ્ધતા ભિન્ન નથી; તે જ પ્રમાણે આ જગત ચેતનથી-અર્થોત્ત્ત્વ પ્રદાયથી ભિન્ન નથી. ‘હું ચિન્મય અર્થોત્ત્ત્વ ચિત્તરૂપ છું, હું કિંચિન્માત્ર. અર્થોત્ત્ત્વ દર્શ્ય નથી, પણ આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છું’ એવી બુદ્ધિ ન્યાયે ઉદય પામે છે, ત્યારે જ સંસારનાં બંધનો તૂટી જાય છે. ન્યાં સુધી આ બુદ્ધિ ઉદય પામતી નથી અને ‘હું દેહ છું’ એવી બુદ્ધિ રહે છે, ત્યાં સુધી સંસારબંધનથી સુક્તિ મળતી નથી. પરમપદની પ્રાપ્તિ ક્રોધ માત્ર શાસ્ત્રાભ્યાસથી કે ગુરુથી જ થઈ શકતી નથી; કિંતુ (તે તો માત્ર બાહ્યસાધન જ હોઈને) કેવળ આપણી પોતાની અંતરબુદ્ધિ અને શુદ્ધબુદ્ધિથી જ પરમપદને પ્રાપ્ત થવાય છે. ‘મારાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી’ ‘આ સંસારચક્ર કે જે અનાદિ કાળથી ચાલી રહ્યું છે, તે વાસ્તવમાં પ્રદાયથી-અર્થોત્ત્ત્વ મારા સ્વરૂપથી-ભિન્ન નથી’ એવું જે જ્ઞાન તે જ માત્ર પરમપદ છે, અન્ય ક્રોધ પણ નથી. આવા જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જ ‘જહમ્’ ‘મમ’ ‘કાર્ય’ ‘કારણ’ આદિ સર્વ અભિમાનનો ત્યાગ થઈ શરીર વિદ્યમાન રહેવા છતાં પણ જીવન્મુક્તિનું સુખ લોગવીને જ્ઞાની પુરુષ વિદેહકેવલ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકરણની અધિક વ્યાખ્યા દ્વિતીય ભાગમાં કરીશું.”

“આ અંધના સંગંધમાં ઘણાને એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાત્સીકિમ્નિપ્રણીત નથી; કેમકે એમાં ગૌડ તથા અહંત મતનું પ્રસંગવશાત્ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; તેમજ ભગવદ્ગીતાનું પણ સંદેષમાં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને એ ગૌડ તથા અહંત મત અને ભગવદ્ગીતા તો વાત્સીકિજીના સમય પછીનાં છે. વળી આ અંધની રચના પણ આદિકવિની રચના સમાન પ્રતીત થતી નથી. એનો ઉત્તર માત્ર એટલો જ આપી શકાય છે કે, આ અંધ વાત્સીકિજીને રચેલો હોય ન હોય, પરંતુ એટલું તો નહીં જ છે કે, વેદાંતના સર્વ અંધોમાં શિરોમણિ તો આ જ અંધ છે; અને કોઈ પણ ગુરુશ્રુ એની ઉપેક્ષા કરી શકતો નથી. વિદ્યારણ્યસ્વામીએ પોતાના જીવન્મુક્તિ વિવેકમાં એનો પરમ ગૌરવસંહિત સ્વીકાર કર્યો છે અને મહાભારતના ટીકાકાર શ્રીનીલકંઠએ પણ સ્થળે સ્થળે એનો મહિમા માયો છે.”

“આ અંથને આશય દર્શિ-સૂત્રિવાદ છે, અર્થાત્ દર્શિ (વૃત્તિ)થી જ સૂત્રિ છે, જેમ એ પ્રતિપાદન કરે છે. આ વાદ શ્રીનીલકંઠજીએ મહાભારતથી સિદ્ધ કર્યો છે અને સુરેષમાં પણ વર્તમાન સમયમાં જર્મનીના મહાન વિદ્વાન કેન્ટ તથા તેના અનુયાયીઓનો એ જ સિદ્ધાંત છે; માટે યોગવાસિષ્ઠ પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપરાંત આધુનિક વિદ્વાનોના સિદ્ધાંતને પણ સર્વથા અનુકૂળ છે. એનો અંગ્રેજી ભાષાનુવાદ દ્વક્ત્તાનિવાસી શ્રીયુત ગિહારીલાલ મિત્રે મહાપરિશ્રમ કરીને છપાવ્યો છે.”

“વર્તમાન સમયમાં પણ આ અંથ સુસુક્ષ્મોને લાલભાયક છે. પૂર્વે આ અંથ સંસ્કૃત ટીકા-સહિત મુંબઈમાં ગણપત કૃષ્ણજીના યત્રાલયમાં છપાયો હતો. દોઢસો વર્ષ પૂર્વે પતિયાલાના અધિપતિ શ્રીયુત સાહિબસિંહજીની જે ભગિનીઓ વિધવા થઈ હતી, તેમને તેમણે મહાત્માશ્રી રામપ્રસાદ નિરંજની દ્વારા યોગવાસિષ્ઠની કથા સંભળાવી હતી. આ કથાને જે ગ્રુપ લેખકો પંજાબી ભાષામાં લખતા ગયા. એ અંથ યોગવાસિષ્ઠના નામથી સંવત ૧૯૨૨ માં પંજાબી ભાષામાં છપાયો. તત્પશ્ચાત્ એ અંથ લખનૌમાં પંજાબીમાંથી હિંદી ભાષામાં અનુવાદિત થઈને છપાયો; પરંતુ એ ઉત્સવ અનુવાદો પૂર્ણ નથી. ઘણું સ્થાનોમાં અધ્યાયના અધ્યાય છોડી દેવામાં આવ્યા છે અને અનેક સ્થાનોમાં મૂળ અર્થ પણ મળતો નથી; એટલા માટે મને સંકલ્પ થયો કે, આ અપૂર્વ અંથને શુદ્ધ અને સરલ ભાષાનુવાદસહિત છપાવું તો ઠીક. x x x x”

“આશા છે કે જેમ શ્રીરામચંદ્રજીએ શ્રીવસિષ્ઠજીના ઉપદેશ દ્વારા સંસારનાં સર્વ કાર્ય કરતા રહેવા છતાં જીવનુકિતના સુખનો અનુભવ કર્યો અને વિદેહકૌવલ્યને પ્રાપ્ત થયા, તેવો જ લાલ આ અંથના પઠનથી જિજ્ઞાસુ અધિકારીજનો પણ પ્રાપ્ત કરશે.” —વિદ્વજ્જનો કા સેવક-વૈજનાથ

અહીં સુધી શ્રીમાન યૌવનાથજીની પ્રસ્તાવના આપ્યા પછી, હવે અત્ર તરફથી એ બીજી આવૃત્તિમાં સદ્ગત સ્વામીશ્રી ભિક્ષુ અખંડાનંદજીએ આપેલી બીજી વધુ હકીકત પણ ઉતારીશું કે:—

“આ અંથનું શુભરાત્રી ભાષાંતર સર્વથી પ્રથમ તૈયાર કરાવવાનું માન મુંબઈ વેદધર્મસભાના અગ્રણી સ્વર્ગસ્થ દેશપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ પ્રભુરામ જીવનરામે પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ અંથ ઉપરાંત શ્રીમદ્ભાગવત તથા ભગવતીભાગવત જેવા અતિવિસ્તૃત અંગેનાં ભાષાંતરો કરાવીને તથા છપાવીને શુભર પાઠકર્વર્ગ પર તેમણે જે મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે તે, તે સમયના સંયોગીની કલ્પના કરનાર સહજમાં મમજી શકે તેમ છે. તેમનો એ ઉપકાર શુભર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે.”

“આવો મોટો અંથ બહુ નાના અક્ષરોમાં છપાવવાથી તેના કદમાં અને તેથી ખર્ચ તેમજ મૂલ્યમાં પણ શુભારે ચોથા ભાગ જેટલો ઘટાડો થઈ શકીને તે રૂ. ૧૮)ને બદલે રૂ. ૧૨) જેટલું મૂલ્ય વેદધર્મસભા રાખી શકત; પણ તે છતાંયે તેનું જે કદ અને વજન અવશ્ય રહે, તે જોતાં ઝીણા અક્ષરોને લીધે વાંચનારને કાં તો ખૂબ અશુભો તાણવાં પડત, કે કાં તો હાથ વડે અશુ સુધી ઊંચકી રાખવાનું કષ્ટ વેઠવું પડત, એ તો સ્પષ્ટ જ હતું. આણું કષ્ટ પાઠકર્વર્ગને ઉઠાવવું ન પડે તે માટે જ વેદધર્મસભાએ આવા અંગે દૂરથી વાંચવા ફાવે તેવા મોટા ટાઇપમાં છપાવ્યા હોવા જોઈએ. યદ્યપિ વેદધર્મસભાએ આ અંથનું મૂલ્ય રૂ. ૧૮) રાખ્યું હતું, પરંતુ તે સમયે ભાષાંતર ઇત્યાદિ ખાતે જે મોટો ખર્ચ એ સભાને કરવો પડેલો, તેમજ વધારે પડે તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ઇત્યાદિને સહાય કરવાનો પરાપકારક હેતુ રાખેલો, તે જોતાં એ સભાના આલોકોની નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિ પ્રત્યેનું આપણું માન લેશ પણ ઝોણું થાય તેમ નથી. વેદધર્મસભાએ આ અંથની પ્રસિદ્ધિનું કાર્ય સંવત ૧૯૪૩ના વર્ષથી શરૂ કરીને સં. ૧૯૪૯ કે ૫૦ માં પૂર્ણ કર્યું હતું.”

“વેદધર્મસભા તરફથી આવા અંગેની પુનરાવૃત્તિઓ કાઢવાનું લાંબા સમયથી ઝંઘ પડવા છતાં એ સભાના સંઘર્ષમાં આ વાત સુભારકબાદી આપવા યોગ્ય છે કે, જે લોકહિતની વૃત્તિથી

એ સલાએ શ્રીમદ્ભાગવત, ભગવતી ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ ઇત્યાદિ મહાન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરાવી છપાવ્યાં હતાં, તેનો ઉપયોગ પણ છેવટે તેવા જ હેતુવાળી એક સંસ્થાને હાથે થાય છે; અને પ્રથમ કરતાં માત્ર ત્રીજા ભાગના જ મૂલ્યે તેની પુનરાવૃત્તિઓ નીકળીને જનસમાજના હક્કમાં અધિક પ્રચાર દ્વારા પણ અધિક ઉપકારક થાય છે. ”

“ આ ભાષાંતર પૂર્ણ નિષ્કામભાવથી પ્રકટ કરવાની રજા આપીને વેદધર્મસલાના મુરોગ્ય વર્તમાન મંત્રી શ્રીયુત વિશ્વનાથ પ્રભુરામ બી. એ; ઝેરિસ્ટર-એટ હો, તેમજ પ્રમુખ શ્રીયુત ભાઈશંકર ન્હાનાભાઈ સોલિસિટર, એ મહાશયોએ જે ઉપકાર કર્યો છે, તે પણ આ સ્થળે અમારે વાચકોના ધ્યાન પર લાવવો જોઈએ; કેમકે જો નવીન ભાષાંતર કરાવવું પડ્યું હોત, તો સહજ ચાર-આઠ આના પ્રત્યેક આહકને વધુ જ ખર્ચવા પડત. ”

“ આ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિમાં શ્લોકના અંક દાખલ કરવાનું તેમજ તેમાં બીજું સંશોધન કરવાનું કાર્ય અમદાવાદનિવાસી ‘પુરાણભૂષણ’ શ્રીમાન શાસ્ત્રી નરહરિ મગનલાલ શર્માએ અનતી કાળજીથી બળવ્યું છે. આમાં શ્લોકોના અંક, ઉપર જણાવ્યાં ચૂકેલી ‘મૂળશ્લોકસહિત ‘હિંદી ભાષાંતર’ વાળી આવૃત્તિ પ્રમાણે મેળવીને ઉમેરવામાં આવ્યા છે. જેમ કરતાં શુમારે ૫૦ શ્લોક પ્રતલેદથી અથવા તો દષ્ટિદોષથી આમાં રહી ગયેલા જણાયાથી તે તે સ્થળે તેનું પણ ભાષાંતર ઉમેરી લેવામાં આવ્યું હતું. ”

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૪૩ માં રૂપિયા ૧૮ ની કિંમતે વેદધર્મસલા-મુર્ગદ્ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ પછી તેની બીજી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૧ માં એ સલાની પરવાનગીથી ગાંધી ભાગના રૂ. ૫ (અને એક ભાગના રૂ. ૩) થી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. તે પછી તેની ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૧૪ માં લડાઈ પછીની મોંઘવારી હોવા છતાં માત્ર સંવત ૧૯૮૩ માં (ગાંધી ભાગના રૂ. ૧૦) ના મૂલ્યથી, પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. એ આવૃત્તિ ખલાસ થતાં તેની માગણી સતત ચાલુ હતી; આથી હમણાં અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થતાં આ ચોથી આવૃત્તિ ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. અગાઉની આવૃત્તિ બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પરંતુ અનુભવે એવું સમજાયું છે કે, આવા મોટા ગ્રંથો વારંવાર હરકોઈ વસાવી ગઈ નહિ અને જો તે નાના નાના ભાગોમાં ગાંધી આપી શકાય તો ટકાઉપણાની દૃષ્ટિએ પરિણામે લાભદાયી નીવડે છે. આથી ચોડું ખર્ચ વધતું હોવા છતાં આ આવૃત્તિ નીચે પ્રમાણે ચાર ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે.

ભાગ પહેલામાં:—વૈરાગ્ય, શુભકૃત્ય અને ઉત્પત્તિ પ્રકરણ અપાયું છે.

ભાગ બીજામાં:—સ્થિતિ અને ઉપશમ પ્રકરણ અપાયું છે.

ભાગ ત્રીજામાં:—નિર્વાણ પ્રકરણ (‘પૂર્વાર્ધ’) અપાયું છે.

ભાગ ચોથામાં:—નિર્વાણ પ્રકરણ (‘ઉત્તરાર્ધ’) અપાયું છે.

ઉપર પ્રમાણે આ આવૃત્તિ ચાર ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે, એટલે તેને અંગે છીંટ, ભોઈ, અસ્તર વગેરેના ખર્ચ જોરડો આવે એ સ્વાભાવિક છે; વળી આ આવૃત્તિમાં સંશોધનનો ખર્ચ પણ નવેસરથી કરવામાં આવ્યો છે; અને અત્યારની આગ લડાઈને લીધે શાહી, પૂઠાં કાગળો, છીંટ ઇત્યાદિ દરેક વસ્તુઓમાં અનહદ મોંઘવારી વધી પડી છે. આ ગાંધી દારણને લીધે આ આવૃત્તિના ચાર ગ્રંથના આખા સેટનું મૂલ્ય રૂપિયા ૧૨૭ રૂપાયું છે.

આ પછી પૃષ્ઠ ૧૬ ઉપર શુદ્ધિપત્ર અપાયું છે, તે તરફ વાચકશ્રીઓનું ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

બાદરવા વડે ૧૦,
સંવત ૧૯૮૮ }

સરત સાહિબ મુદ્રણાલય દસ્તા દસ્તીઓ વની
ત્રિભુવનદાસ કો હંદર

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૮	સારાં શાસ્ત્રોના થવજુથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે	૧૪૨	૩૪	લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના ચમત્કારનું વર્ણન...	૨૧૬
૯	જીવ-મુક્તનાં લક્ષણ તથા આત્માનું સ્વરૂપ	૧૪૩	૩૫	યુદ્ધનું વર્ણન...	૨૧૯
૧૦	બ્રહ્માના લક્ષણમાં શંકા અને તેનું સમાધાન	૧૪૭	૩૬	દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન તથા સહાયક રાખ્યો અને દેશોનાં નામ ...	૨૨૧
૧૧	જગતની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી છુટી નથી	૧૫૦	૩૭	દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોદ્ધાઓનો જ્ય-પરાજ્ય ...	૨૨૪
૧૨	અધ્યારોપ અને અપવાદ ...	૧૫૨	૩૮	યુદ્ધથી નિષ્વૃત ધર્મી સેના અને રણભૂમિનું વર્ણન ...	૨૨૮
૧૩	બ્રહ્માને જીવભાવની પ્રાપ્તિ ...	૧૫૪	૩૯	સૂર્યોત્, સંધ્યાકાળ અને રણભૂમિનું બીજાત્મ વર્ણન ...	૨૩૨
૧૪	બ્રહ્મની સત્તાનું વર્ણન ...	૧૫૭	૪૦	સૂક્ષ્મ દેહનું નિરૂપણ ...	૨૩૪
૧૫	મંડપાખ્યાનનો આરંભ-પદ્મારાજ અને તેની સ્ત્રી લીલાનું વર્ણન...	૧૬૨	૪૧	વિદ્યુત્થરાજના વંશનું વર્ણન ...	૨૩૮
૧૬	લીલાચારીની તપશ્ચર્યા અને સરસ્વતીનું પ્રસન્ન થવું ...	૧૬૪	૪૨	અજ્ઞાનદશામાં સ્વપ્નની સલતા ...	૨૪૧
૧૭	મંડપાખ્યાન-નવીન અને પ્રાચીન સંહિ મનોવિદ્યાસમાજ છે ...	૧૬૭	૪૩	વિદ્યુત્થને વરપ્રદાન-સૈન્યથી નગરનું આક્રમણ અને સળગવું ...	૨૪૪
૧૮	લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-અને સંહિની સમાનતા ...	૧૭૦	૪૪	વિદ્યુત્થરાજનું યુદ્ધ માટે નીકળવું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન ...	૨૪૭
૧૯	વસિષ્ઠ નામના એક બ્રાહ્મણનું દર્શન ...	૧૭૩	૪૫	જીવે પોતાના સંકેત પ્રમાણે ફળ પામે છે	૨૫૧
૨૦	લીલાના પૂર્વજન્મની દૃઢતા ...	૧૭૪	૪૬	સૈન્યનું, રણભૂમિમાં પ્રવેશનું અને યુદ્ધનું વર્ણન ...	૨૫૨
૨૧	સરસ્વતી અને લીલાનો સંવાદ ...	૧૭૮	૪૭	સિંધુરાજની છત થવાનું કારણ અને સૂર્યોદય તથા રણભૂમિનું વર્ણન ...	૨૫૪
૨૨	વાસનાઓને અદ્ય કરવાનો ઉપાય અને અદ્યમા ...	૧૮૨	૪૮	વિદ્યુત્થ અને સિંધુરાજનો સંગ્રામ ...	૨૫૭
૨૩	સરસ્વતી અને લીલાનું જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ગમન ...	૧૮૪	૪૯	પર્વતાત્, વજ્રાત્, બ્રહ્માત્ તથા પિશાચાત્નું વર્ણન...	૨૬૧
૨૪	વિચિત્રતા અને વિદ્યાસૌથી ભરપૂર આકાશનું વર્ણન ...	૧૮૫	૫૦	વિદ્યુત્થરાજનું મરણ ...	૨૬૩
૨૫	સસુરો, દીપો અને બ્રહ્માડોના આવરણો-યુક્ત ભૂમંડળનું વર્ણન ...	૧૮૯	૫૧	રાજા વિનાના દેશની લપાકુળ દશા અને પુનઃ સ્વરચતા...	૨૬૬
૨૬	લીલાને પોતાના ધરમાં સ્વજનોનું દર્શન થયું ...	૧૯૧	૫૨	વિદ્યુત્થરાજનું મરણ, સંસારનું મિથ્યાપણ તથા લીલાનું વાસનાપણ ...	૨૬૭
૨૭	લીલાને જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વજન્મોનું સ્મરણ થયું ...	૧૯૫	૫૩	લીલાનો માર્ગ, પતિની પ્રાપ્તિ અને અજ્ઞાનથી આકાશગમનમાં પ્રતિબંધ ...	૨૭૦
૨૮	દશ્યનું મિથ્યાપણ અને પર્વત તથા પદાધી ગામનું વર્ણન ...	૧૯૯	૫૪	મરણનો ક્રમ, કર્મના આવરણથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ ...	૨૭૨
૨૯	લીલાને પૂર્વચરિત્રોનું સ્મરણ અને પુનઃ આકાશગમન ...	૨૦૩	૫૫	જીવોની વિચિત્ર ગતિ ...	૨૭૬
૩૦	લીલાએ વિદ્યાકાશમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માડો દીર્ઘાં ...	૨૦૬	૫૬	વાસનાથી રાજનું યમપુરીમાં જવું અને ત્યાંથી પાછા આવવું...	૨૮૦
૩૧	પદ્મારાજનું અંતઃપુર તથા શરપુરનાં લક્ષણો અને સજ્જ થયેનું સૈન્ય...	૨૦૯	૫૭	બીજી લીલાનું દર્શન અને સ્વપ્નવિચાર...	૨૮૨
૩૨	યુદ્ધ કરવાને ઊભેલી બે સજ્જ સેનાઓનું વર્ણન ...	૨૧૧	૫૮	પદ્મારાજનું સંજીવન થવું ...	૨૮૬
૩૩	બે સેનાઓના સંગ્રામનું વર્ણન...	૨૧૩	૫૯	પદ્મારાજના પુનર્જીવનથી શહેરમાં થયેલા ઉત્તમ અને જીવ-મુક્તિ ...	૨૮૮
			૬૦	કાળનું સમવિવેચનપણ ...	૨૯૦
			૬૧	સંસારની અસત્યતા ...	૨૯૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક	સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૨	નિષતિ (પ્રારબ્ધ)ની શક્તિનું વર્ણન...	૨૯૫	૯૧	સર્વ કંઈ મનના વિલાસમાત્ર છે ...	૩૬૧
૬૩	શક્તિ અને શક્તિમાનનો ભેદ ...	૨૯૭	૯૨	મનની અચિન્ત્ય શક્તિ ...	૩૬૩
૬૪	બોક્કાને જીવવધુ ...	૨૯૮	૯૩	વિશ્વોત્પત્તિના ક્રમ ...	૩૬૫
૬૫	મનથી ઉત્પન્ન થતું દેત અને બોધથી મનનો નાશ ...	૩૦૦	૯૪	બાર ભતિના જીવોનું વર્ણન ...	૩૬૭
૬૬	ધર્માત્માગથી અને બોધથી અજ્ઞાનયુક્ત મનનો નાશ થાય છે ...	૩૦૧	૯૫	અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે ક્રમ અને ક્રાંતીની સાથે ઉત્પત્તિનું વર્ણન ...	૩૬૮
૬૭	જીવનું વ્યક્તિસ્વરૂપે વર્ણન...	૩૦૨	૯૬	મનના સ્વરૂપનું વર્ણન ...	૩૭૦
૬૮	કંઈટી રાક્ષસીનું આખ્યાન-તેણે કરેલું ઉત્તર તપ ...	૩૦૭	૯૭	આકાશતપનું વર્ણન...	૩૭૪
૬૯	કંઈટી રાક્ષસીને જ્ઞાતાનું વરદાન થયું ...	૩૦૮	૯૮	ચિત્તાખ્યાન-વનનું વર્ણન...	૩૭૬
૭૦	કંઈટીનું સુચિરૂપ થતું તથા તેનાં કર્મોનું વર્ણન ...	૩૦૯	૯૯	ચિત્તાખ્યાનનો સિદ્ધાન્ત ...	૩૭૮
૭૧	કંઈટી રાક્ષસીના પશ્ચાત્તાપ ...	૩૧૪	૧૦૦	જ્ઞાત સર્વ શક્તિવાળું છે તથા બંધ-મોક્ષ અજ્ઞાનથી જ છે ...	૩૮૦
૭૨	કંઈટીએ પુનઃ તપ કર્યું અને ઇન્દ્રને આશ્રય થયું ...	૩૧૭	૧૦૧	બાલક-આખ્યાયિકા... ..	૩૮૨
૭૩	વાયુદેવતાએ કંઈટી રાક્ષસીની શોધ કરી ...	૩૧૮	૧૦૨	અહંકાર અને સંકલ્પના નાશનો ઉપાય ...	૩૮૪
૭૪	કંઈટી રાક્ષસી-સુચિકાને થયેલું જ્ઞાન ...	૩૨૨	૧૦૩	અવિવેકી મનથી થતા અનર્થોનું વર્ણન ...	૩૮૭
૭૫	કંઈટી રાક્ષસીને પૂર્વદેહની પ્રાપ્તિ... ..	૩૨૩	૧૦૪	લવણાખ્યાન-ઇન્દ્રજીવથી થયેલી રાગની રિધિતિ ...	૩૮૮
૭૬	કંઈટીનું તપથી નિવૃત્ત થતું અને બીજાના દેશમાં જતું ...	૩૨૫	૧૦૫	લવણરાગનું મોહથી સ્વસ્થ થતું... ..	૩૯૦
૭૭	રાત્રીનું વર્ણન-બીજાના રાગ તથા પ્રધાનનું દર્શન ...	૩૨૬	૧૦૬	રાગએ ઇન્દ્રજીવથી જોયેલું જ્ઞાત-ચંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ ...	૩૯૨
૭૮	રાગ તથા મંત્રીની સાથે રાક્ષસીનો સંવાદ ...	૩૨૮	૧૦૭	ચંડાળદશામાં રાગએ મોગવેલાં દુઃખોનું વર્ણન ...	૩૯૫
૭૯	કંઈટી રાક્ષસીએ રાગને તથા મંત્રીને પૂછેલા ખોતેર પ્રશ્નો... ..	૩૩૦	૧૦૮	દુઃકાળથી થયેલી દેશની દુર્દશાનું વર્ણન ...	૩૯૮
૮૦	મંત્રીએ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા ...	૩૩૩	૧૦૯	પુત્રના દુઃખથી રાગનું ચિંતામાં પડતું અને પ્રભોધ ...	૪૦૦
૮૧	રાગએ બાકી રહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા ...	૩૩૭	૧૧૦	મનનો વૈભવ તથા તેની શાન્તિ ...	૪૦૧
૮૨	રાગ અને રાક્ષસીને રનેહ તથા રાક્ષસીનું ભોજન ...	૩૪૪	૧૧૧	ચિત્તને જીતવાનો ઉપાય અને ચૈતન્ય સાથે એકાગ્રતા ...	૪૦૫
૮૩	કંઈરાટેવીની રચાપના ...	૩૪૭	૧૧૨	ચિત્તક્ષયના ઉપાયનું અને વાસનાત્યાગનું વર્ણન ...	૪૦૭
૮૪	રાક્ષસીનું 'કંઈટી' નામ થવાનું કારણ અને દર્શનની ઉપયોગિતા ...	૩૪૮	૧૧૩	તત્ત્વજ્ઞોનું વર્ણન ...	૪૦૯
૮૫	જ્ઞાત અને એક સૂત્રનો સમાગમ ...	૩૫૦	૧૧૪	અવિદ્યાક્ષયનો ઉપાય વગેરે ...	૪૧૨
૮૬	ઇન્દુબાહ્યુની કથા... ..	૩૫૨	૧૧૫	લવણરાગને પડેલી આપત્તિનું કારણ ...	૪૧૬
૮૭	ઇન્દુબાહ્યુના દશ પુત્રોનો જ્ઞાતભાવ ...	૩૫૫	૧૧૬	યોગશૂંભિકા કહેવાનો આરંભ ...	૪૧૮
૮૮	અંદોલપાખ્યાનની સમાપ્તિ... ..	૩૫૬	૧૧૭	સાત પ્રકારની અજ્ઞાનશૂંભિકાનું વર્ણન... ..	૪૨૦
૮૯	ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન... ..	૩૫૭	૧૧૮	સાત પ્રકારની જ્ઞાનશૂંભિકાએનું વર્ણન... ..	૪૨૨
૯૦	દેહનો નાશ થતાં પણ માનસિક ભાવનાનો નાશ થતો નથી ...	૩૬૦	૧૧૯	સત્ય વસ્તુની દૃઢતા માટે સુવર્ણ તથા વીંટીનું દર્શન ...	૪૨૩
			૧૨૦	લવણરાગના સંબંધમાં ચંડાલીને વિલાપ ...	૪૨૬
			૧૨૧	લવણરાગનું સમાધાન ...	૪૨૮
			૧૨૨	જ્ઞાનશૂંભિકાના ઉદયનો ક્રમ... ..	૪૩૧

શુદ્ધિ પત્ર

પૃષ્ઠ	વિ.	પાંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પૃષ્ઠ	વિ.	પાંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯	૧	૧૧ વિક્ષવા	વિશ્રવા	૧૫૦	૧	૨૦ મયમુજ્જિત	મયમુજ્જિત
૧૯	૧	૧૨ વૈશ્રવણ	વૈશ્રવણ	૧૫૪	૧	૨૧ સંકલ્પપાણાને	સંકલ્પપાણાને
૨૧	૧	૧૦ શ્રીયોગવાસિવંધ	શ્રીયોગવાસિધ	૧૫૫	૨	૯ સંપદ્ય	સંકલ્પ
૩૪	૧	૨૪ નચાવતી	મચાવતી	૧૬૧	૧	૧૩ છતાં જ	છતા
૩૪	૧	૩૨ વિટોગિથો	વટોગિથો	૧૬૨	૧	૬ સતા	સતા
૩૭	૨	૨૧ તેમ	તેમાં	૧૬૨	૧	૧૩ ઉપદાન	ઉપાદાન
૩૮	૨	૧૭ તે અને	અને	૧૬૭	૧	૧૭ રસસહિત	રસરહિત
૩૮	૨	૧૮ આ	છે, તે આ	૧૭૩	૨	૧૫ પાતાકા	પાતાકા
૪૨	૧	૩૬ નિદ	નિદા	૧૭૬	૧	૧૪ કોતરડામાં	કોતરડામાં
૪૨	૨	૧૮ યોવાનરૂપી	યોવાનરૂપી	૧૭૭	૨	૧૮ બીજ	બીજ
૪૨	૨	૨૮ સ્વપ્રમાં	સ્વપ્રમાં	૧૭૭	૨	૨૨ છે,	છે.
૪૪	૧	૭ રહે,	રહે છે,	૧૮૧	૨	૧૨ લાગ	લાગ
૪૪	૨	૧૫ શો મનમ્	શોમનમ્	૧૮૨	૨	૧૮ વસનાના	વાસનાનાં
૫૦	૨	૯ તે પ્રકટ	પ્રકટ	૧૮૬	૧	૨૧ રથેશોમા	રથેશોમાં
૫૨	૧	૨૦ લોકે	લોકેડ	૧૮૭	૧	૧૮ ગાયથોધી	ગાયનોધી
૬૪	૨	૩૧ વિશ્વાન્તિ	નિશ્વાન્તિ	૧૯૪	૧	૧૬ રથલભૂત	રથલભૂત
૬૮	૨	૩૩ ક્રેટલાકિ	ક્રેટલાક	૧૯૫	૧	૧૯ શુભાતિ	શુભાતિ
૭૪	૧	૧૨ આને	આ ને	૨૦૯	૧	૩ નુત્યં ત્યં	નુત્યંત્યં
૭૭	૧	૧૩ નિઃશંસય	નિઃશંસય	૨૧૦	૨	૨૧ તે તે	તે
૭૮	૨	૯ આત્મા	આત્મા	૨૧૪	૧	૨૫ હાથો	હાથોના
૮૦	૧	૨૮ છવમુક્તિ	છવમુક્તિ	૨૧૯	૧	૨ કિરણભયાં	કિરણભયાં
૮૬	૨	૯ નેને	તેને	૨૨૬	૧	૮ રહેવાઓ	રહેવાસીઓ
૮૮	૨	૯ ચારણથી	ચરણથી	૨૨૯	૧	૧૦ મોદાએ	મોદાએ
૯૨	૨	૯ તરપો	તરપો	૨૪૩	૨	૧૧ લીલાએ	લીલાએ
૧૦૫	૨	૨૫ ધ્વજકાર	ધ્વજકાર	૨૫૯	૧	૨૩ સ્ત્રી	સ્ત્રીની
૧૧૧	૧	૧૮ તે તેમાં	તેમાં	૨૬૧	૨	૧૬ ઉપરથી	ઉપરથી
૧૧૩	૧	૪ થાય,	થાય છે,	૨૭૨	૧	૧૫ ય	યે
૧૨૬	૧	૨૪ ંતોજિજ્ઞતો	ંતોજિજ્ઞતો	૨૭૬	૧	૨૯ જંતુમ્રિયતે	જંતુ મ્રિયતે
૧૩૨	૨	૨૨ શુંજશવ	શુંજશવ	૨૭૮	૧	૨૦ પોતાના	પોતાના
૧૩૫	૧	૪ પિચાશ	પિચાશ	૨૮૪	૨	૨૬ પુણ્ય	પ્રભુ
૧૩૬	૧	૧૯ માયામમં	માયામયં	૩૦૯	૧	૨૭ ગગનગ	ગગનગત
૧૩૭	૨	૧૧ જીતપતિ	જીતપતિ	૩૨૭	૧	૧૨ અહે !	અહે !
૧૩૮	૨	૨૧ આત્મતત્ત્વ	આત્મતત્ત્વ	૩૯૨	૧	૮ હૃદ	હૃદ
૧૩૯	૧	૩૩ વિરુપાધિક	નિરુપાધિક	૩૯૪	૨	૧૯ અર્વાં	આર્વા
૧૪૨	૧	૫ ક્ષેય	ક્ષેય	૪૦૬	૨	૧૬ અસંકલ્પ	અસંકલ્પ
૧૪૪	૧	૧૪ તે જ	તેજ	૪૧૦	૨	૧૯ વસ્તવિક	વાસ્તવિક
૧૪૫	૧	૩૪ તમરૂપ	તમોરૂપ	૪૨૪	૧	૨૧ માધવ	માધવ

Donated In The
Cherished Memory
of Seth
SURJORJI DOSABHOY VAKIL.

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ म ह ा र मा य ण

ॐ १-वैराग्य-प्रकरण ॐ

शुद्ध शुब्जराती भाषांतर

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महा रामायण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

१-वैराग्य-प्रकरण

ठसर्ग १ लो०

वाल्मीकि तथा અરિષ્ટનેભિનો સંવાદ

यतः सर्वाणि भूतानि प्रतिभांति स्थितानि च ।

यत्रैવોપશમं यांति तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ૧ ॥

જની સત્તાથી સઘળા ભૂત-ભૌતિક પદાર્થો સત્તા પામીને પ્રકટ થયા છે, જની સત્તાથી જ તે સ્થિતિકાળમાં સ્થિતિ ભોગવે છે અને જની જ સત્તા રહેતાં પ્રલયકાળમાં જને વિશે લય પામે છે, તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.^૧ બાણનાર, બાણવું અને બાણવાના વિષયરૂપ પદાર્થો, બેનાર, બેવાનું સાધન અને બેવાના વિષય-રૂપ પદાર્થો, તેમજ કરનાર, ક્રિયા અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાનું નિમિત્ત-એ સઘળાં જની સત્તાથી જ થયાં છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.^૨ જર્માથી સઘળા બ્રહ્માંડની અંદર આનંદના કણો સ્ફુરે છે અને જ સઘળાઓના મૂળતત્ત્વરૂપ છે, તે

૧ આ પહેલા સર્ગમાં અધ્ધરાના તથા દેવદૂતના અને અરિષ્ટનેમિ રાજના તથા વાલ્મી-કિના સંવાદનો ઉપક્રમ કરેવાશે.

સમિચ્છાનંદરૂપ પરમાત્માને હું પ્રણામ કરું છું.^૩ સુતીક્ષ્ણ નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. તેનું મન સંશયથી વ્યાકુળ થઈ ગયું હતું. તે અગસ્તિમુનિ-ને આશ્રમે ગયો અને તેમને આદરપૂર્વક આ પ્રમાણે પૂછતા લાગ્યો.^૪

સુતીક્ષ્ણ બોલ્યો:—હે ભગવન ! હે ધર્મનાં તત્ત્વોને જાણનારા ! હે સઘળાં શાસ્ત્રોમાં નિશ્ચય-વાળા ! મને એક મોટો સંશય છે, માટે આપ કૃપા કરીને તેનું નિવારણ કરો.^૫ મોક્ષનું સાધન શું કર્મ છે, શું જ્ઞાન છે કે એ બંને છે ? આપ આ વિષયમાં પૂર્ણ નિશ્ચય કરીને એ ત્રણમાંથી એક કહો.^૬

અગસ્તિ બોલ્યા:—આકાશમાં જમ પક્ષી-ઓની ગતિ બંને પાંખોથી જ થાય છે, તેમ જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને સાધનથી જ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. એકલા કર્મથી કે એકલા જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી, પણ બંનેથી મોક્ષ થાય છે. આથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બંને મોક્ષનાં સાધન છે, એમ મહાત્માઓ જાણે છે. (કર્મ ચિત્તશુદ્ધિદ્વારા પર-વરાથી મોક્ષનું સાધન છે અને ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી કર્મની અપેક્ષા નહિ રાખતાં કર્મત્યાગ-પૂર્વક એકલું જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે.)^૭ આ વિષયમાં પૂર્વે થયેલા એક ઇતિ-હાસ હું તારી પાસે કહું છું. પૂર્વે ‘કારુણ્ય’ નામનો એક વેદ લખેલો બ્રાહ્મણ હતો.^૮ તે અ-ગ્નિવેશ્યનો પુત્ર હતો અને ગુરુને ઘેર રહીને વિદ્યા લખ્યો હતો. એ બ્રાહ્મણ વિદ્યા લખીને વેદ તથા વેદનાં અંગોનો પાર પામી પાછો ઘેર આવ્યો હતો.^૯ પણ ત્યાં મનમાં સંશય પડી જવાને લીધે તે ત્રણાશ્રમનાં કર્મો કરતો નહોતો અને ગુપ્તગુપ્ત થઈને બેસી રહેતો હતો. આમ પુત્રને કર્મ નહિ કરતો અને નિંદા યોગ્ય થયેલો બેઠ-ને તેના પિતા અગ્નિવેશ્યે તેને તેના હિતને સાર આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૦}

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યા:—હે પુત્ર ! તું તારા

કર્મનું કેમ પાલન કરતો નથી ? કહે, તું કર્મોમાં લાગ્યા વિના શી રીતે સિદ્ધિ પામીશ ? અને કર્મોથી અટકવાનું શું કારણ છે, તે પણ કહે.^{૧૧}

કારુણ્ય બોલ્યો:—જીવતાં સુધી અગ્નિદેવ હોમનું અને નિત્ય સંધ્યાપાસન કરવું, એ પ્રત્ય-ક્ષિપ્ત ધર્મ શ્રુતિએ અને સ્મૃતિએ કહેલો છે.^{૧૨} ત્યારે બીજી શ્રુતિ એમ કહે છે કે, ‘ધનથી, કર્મ-થી કે પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાથી મોક્ષ થતો નથી, પણ દેવળ ત્યાગથી જ મોક્ષ થાય છે અને એ પ્રમાણે ત્યાગ કરવાથી જ કેટલાક સંન્યાસીઓ મોક્ષ પામ્યા છે.’^{૧૩} તો, હે પિતા ! આ બે શ્રુતિઓના ભિન્ન-ભિન્ન મતમાં ‘મારે શું કરવું ?’ આ પ્રકારનો સંદેહ પડવાને લીધે હું કર્મથી અટકી બેઠો છું.^{૧૪}

અગસ્તિ બોલ્યા:—હે સુતીક્ષ્ણ ! અટલ બોલીને કારુણ્ય ચૂપ થઈ ગયો. આમ મૌન થયેલા પુત્રને બેઠને અગ્નિવેશ્યે તેને ફરી વાર નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૫}

અગ્નિવેશ્ય બોલ્યા:—હે પુત્ર ! તું એક કથા-સંભળ. પછી તે કથાનું સઘળું તાત્પર્ય મારી પાસેથી હૃદયમાં ધારીને તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજ.^{૧૬} મોહનાં મંડળોથી ઘેરાયેલું હિમા-લયનું એક શિખર છે. તેમાં કામદેવથી તપેલી કિન્નરીઓ કિન્નરોની સાથે રમણુ કરે છે અને મહાપાપોના સમૂહનો નાશ કરનારા ગંગાજીનો પ્રનાહ ચાલ્યો જાય છે. ત્યાં ‘સુરચિ’ નામની કોઈ અપ્સરાઓના વર્ગમાં ઉત્તમ સ્ત્રી બેઠી હતી. તેણે ઇન્દ્રના એક દૂતને અંતરિક્ષમાં જતાં દીઠા. મહાભાગ્યશાળી અને અપ્સરાઓમાં ઉત્તમ તે સુરચિએ તે દૂતને આ પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૧૭-૨૧}

સુરચિ બોલી:—હે દેવના દૂત ! હે મહા-ભાગ્યશાળી ! તું ક્યાંથી આવે છે અને તારે હવે ક્યાં જવું છે, * એ સઘળું કૃપા કરીને કહે.^{૨૨}

* તું ઉપાધિને લીધે જીવરૂપ થઈને અહીં કપાયો આવે છે અને ઉપાધિ દૂર થતાં પાછો કયા જગે ? એવા અભિપ્રાય પણ આ પ્રશ્નમાંથી નીકળે છે.

દેવદૂત યોહ્યો:-હે સુંદરી! તેં બહુ સારું પૂછ્યું. હું તને સઘળી વાત કહું છું. 'અરિષ્ટ-નેમિ' નામનો ધર્માત્મા રાજર્ષિ પોતાને યૌગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પુત્રને રાજ્ય આપી દઈને તપ કરવા સારૂ વનમાં આવ્યો છે અને તે ગંધમાદ-નર્પતમાં તપ કરે છે. તેની પાસે મારે કામ હતું. તે કરીને અત્યારે હું ત્યાંથી આવું છું અને હવે તે વૃત્તાંતનું નિવેદન કરવા સારૂ હું દેવરાજ ઇન્દ્રની પાસે જઈ છું.^{૨૩-૨૫}

અપ્સરા યોહ્યો:-હે પ્રભુ! ત્યાં શી વાત થઈ હતી તે મને કહો, હું ચિનયમાવે તમને પૂ-છવા છું. આથી તમારે જવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ.^{૨૬}

દેવદૂત યોહ્યો:-હે ભદ્રા! સાંભળ હું તને તે ખતાવ વિશે વિસ્તારથી અને યથાર્થ રીતે કહું. હે સુંદર બ્રહ્મદીવાળી સુંદરી! અરિષ્ટનેમિ રાજ ત્યાં વનમાં કુહર તપ આચરી રહ્યા છે એ જાણીને દેવરાજ ઇન્દ્રે મને આ પ્રમાણે આજ્ઞા આપી હતી: 'હે દૂત! અપ્સરાઓનાં ટોળાંવાળું, અનેક વાદિઓ વડે શોભી રહેલું અને ગંધર્વો, સિદ્ધો, યક્ષો તથા કિન્નરો આદિથી દીપી રહેલું એ વિમાન લઈને તેમજ સાથે બીજાં પણ તાલ, વેલુ અને મૃદંગ આદિ લઈને ત્યાં જા. હે દૂત અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા તે 'ગંધમાદન' નામના મુલ પર્વત ઉપર જ અને એ અરિષ્ટ-નેમિ રાજને વિમાનમાં બેસાડી તેને સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવવાને માટે આ અમરાવતી નગરમાં તેડી લાવ.'^{૨૭-૩૧} ઇન્દ્રની એ પ્રમાણે આજ્ઞા થતાં, હું સઘળી સામગ્રીઓવાળું તે વિમાન લઈને ગંધમાદન પર્વત ઉપર ગયો.^{૩૨} તે પર્વત ઉપર જઈ આવી હું એ રાજર્ષિ અરિષ્ટનેમિના આશ્રમમાં ગયો અને તેને મેં ઇન્દ્રની સઘળી આજ્ઞા કહી જણાવી.^{૩૩} હે મુલા મારું આ વચન સાંભળીને તે રાજ મંથયમાં પડ્યો અને આ પ્રમાણે યોહ્યો:-

રાજ યોહ્યો:-હે દૂત! હું તને કંઈક પૂ-છવા છું, તો તારે તેનો ઉત્તર દેવો જોઈએ.^{૩૪} સ્વર્ગલોકમાં શાશ્વત ગુણ અને શાશ્વત દોષ છે, તે તું મને કહે. એ સ્થિતિ જાણ્યા પછી હું મને ગમશે તેમ કરીશ.^{૩૫}

દૂત યોહ્યો:-સ્વર્ગમાં પુણ્યની સામગ્રી અનુસાર ઉત્તમ સુખ ભોગવવા મળે છે. ઉત્તમ પુણ્ય કયું દોષ તો ઉત્તમ સુખ મળે છે, મધ્યમ પુણ્ય કયું દોષ તો મધ્યમ સુખ મળે છે અને કનિષ્ઠ પુણ્ય કયું દોષ તો કનિષ્ઠ સુખ મળે છે. આમાં ફેરફાર થતો જ નથી. પણ પુણ્ય પદો-ચર્ચા દોષ, ત્યાં સુધી જ સ્વર્ગમાં રહેવાય છે. ત્યાં પરાયાનો ઉત્કર્ષ ખરી શકતો નથી, પોતાથી ઉત્તમ તથા સમાન એવા લોકોની સાથે સ્પર્ધા રહ્યા કરે છે અને પોતાથી ઓછા સુખવાળા લોકોને જોઈને સંતોષ લેવાય છે. પછી પુણ્યો ખૂટી જાય છે, ત્યારે (જે સારાં કર્મો શેષ રહ્યાં હોય છે તો) તે જીવો મનુષ્યનો આ અવતાર પામે છે. હે રાજન! એવા અને એવી જાતના બીજાં પણ ઇદલાએક ગુણો^{૩૬} તથા દોષો સ્વર્ગલોકમાં છે.^{૩૭-૩૮} હે ભદ્રા! આ સાંભળીને તે રાજ યોહ્યો.

રાજ યોહ્યો:-હે દેવદૂત! આવાં કૃણવાળા સ્વર્ગને હું છુંછોતો નથી.^{૪૦} સર્પ જેમ જૂની કાંચળીને છોડી દે છે, તેમ હું તો હવે મહા હૃદય તપ કરીને આ અશુદ્ધ શરીરને છોડી દઈશ. (તપથી પાપકર્મોનાં સમૂળ નાશ થઈ જશે અને પુણ્યો રાગ નહિ હોવાને લીધે બીજો જન્મ આ-પી શકશે નહિ; માટે આ દેહ પડી જતાં જ મને મોક્ષ થશે.)^{૪૧} હે દેવદૂત! તું જેમ આવ્યો છે, તેમ જ પાછો ઇન્દ્રની પાસે આ વિમાન લઈને

* મનુષ્યોના કરતા વિશેષ સ્વર્ગના, ઇન્દ્રાને અભિપ્રાય ન થયો, સર્વદા યુવાવસ્થા રહેવી અને શરી-રની તીરોગી સ્થિતિ ઇત્યાદિ ગુણો.

ખરચનું જ્ઞાન હોવાથી થતો ભય ઇત્યાદિ દોષો.

આલ્યો જા. હું તને પ્રણામ કરું છું.^{૪૨}

દેવહૃત ઓલ્યો:-હે ભદ્રા ! રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે હું એ વૃત્તાંતનું નિવેદન કરવા માટે ઇન્દ્રની સભામાં ગયો. ત્યાં મારી સંપૂર્ણ વાત સાંભળીને સભામાં બેઠેલા લોકોને મોટું આશ્ચર્ય થયું.^{૪૩} કૃષ્ણી ઇન્દ્રે અને દામળ અને મધુર વાણીમાં કહ્યું.

ઇન્દ્ર ઓલ્યો:-હે દૂત ! તું ત્યાં કૃષ્ણી જા અને તે વૈરાગ્યવાન રાજાને આત્મસ્વરૂપનો બોધ કરાવવા માટે એને તત્ત્વવેત્તા વાલ્મીકિયુનિના આશ્રમે તેડી જા. મહર્ષિ વાલ્મીકિને તું મારો આ સંદેશો કહેજે કે, ^{૪૪} 'હે મહર્ષિ ! આ વૈરાગ્યવાન અને નમ્રતાવાળો રાજા સ્વર્ગને ઇચ્છતાં નથી તો, હે મહર્ષિ ! તમે તેને આત્મજ્ઞાન આપો.^{૪૫} એટલે સંસારનાં દુઃખોથી કાયર થયેલો આ રાજા કમપૂર્વક મોક્ષ પામશે.' આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને ઇન્દ્રે અને પાછો તે રાજા પાસે મોકલ્યો. આમ હું કૃષ્ણી ત્યાં ગયો અને ત્યાંથી રાજાને તેડી જઈને વાલ્મીકિની પાસે ગયો અને ત્યાં વાલ્મીકિને મેં કહ્યું: 'આ રાજાને ઇન્દ્રે આપની પાસે મોકલ્યો છે અને એને આત્મજ્ઞાન આપવાની આપને લલામણ કરી છે.' પછી વાલ્મીકિએ ઘણી પ્રીતિપૂર્વક તે રાજાને પુત્રાદિકના કુશળસમાચાર પૂછ્યા અને તેના આરોગ્યની ખબર કાઢી.^{૪૬}

રાજા ઓલ્યો:-હે ભગવન્ ! હે ધર્મના તત્ત્વને જાણનારા ! હે બ્રહ્મવેત્તા ! હે વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! હું આપની કૃપાદષ્ટિથી કૃતાર્થ થયો છું અને એ જ મારું કુશળ છે.^{૪૭} હે ભગવન્ ! હું જ પૂછવા ઇચ્છું તેના આપ મને નિર્વિઘ્ને ઉત્તર આપો. (બીજાને આવા કામમાં દેવતાઓ ઘણાં વિદ્રો કરે છે, પણ મને તો દેવતાઓના રાજાએ જ મોકલ્યો છે. માટે મારા કામમાં વિદ્ર થશે નહિ; એ ભાવાર્થ છે.) હું શી રીતે સંસારરૂપ બંધનથી ચતાં દુઃખોની પીડામાંથી છૂટા થાઉં ? તે આપ મને કહો.^{૪૮}

વાલ્મીકિ ઓલ્યો:-હે રાજા ! સાંભળ, હું તને સમગ્ર રામાયણ કહું છું, તે સાંભળીને તથા યત્નપૂર્વક તેને મનમાં ધારણ કરીને તું જીવન્મુક્ત થઈશ.^{૪૯} હે રાજાન્દ્ર ! મને પરબ્રહ્મા સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. તો હે જ્ઞાની ! હું તને વસિષ્ઠ અને રામના સંવાદરૂપે* થયેલી મોક્ષના ઉપાયોવાળી શુભ કથા કહું છું, તે તું સાંભળ.^{૫૦}

રાજા ઓલ્યો:-એ રામ ઢાણ હતા ? કેવા હતા ? દોના પુત્ર હતા ! એ ઢાઈ બંધનમાં પડેલ સાધારણ જીવરૂપ હતા કે સર્વદા મુક્તરૂપ વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે તે હતા ? હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા ! એ સર્વ વાત મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો.^{૫૧}

વાલ્મીકિ ઓલ્યો:-રાજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રામ પોતે વિષ્ણુ હતા, તો પણ તે પ્રભુ શાપને બહાને (પોતાના ભક્તલોકોનાં વચનોને સાચાં કરવા સાર) પોતે જ અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરીને અસ્પૃશ્ય થયા હતા.^{૫૨}

રાજા ઓલ્યો:-અધ્યાત્મસ્વરૂપ અને મૂર્તિમાન ચૈતન્ય એવા એ રામને શાપ મળવાનું કારણ શું ? એમને ઢાણે શાપ આપ્યો હતો ? આ આપ મને કહો.^{૫૩}

વાલ્મીકિ ઓલ્યો:-એક વાર નિષ્કામ સનત્કુમાર બ્રહ્માની સભામાં બેઠા હતા. ત્યાં ત્રેલોક્યના અધિપતિ મહાસમર્થ વિષ્ણુ વૈકુંઠમાંથી આવ્યા.^{૫૪} બ્રહ્માએ અને બીજા પણ સત્યલોકના રહેવાસીઓએ ત્યાં વિષ્ણુની પૂજા કરી, એક સનત્કુમાર જ તેમની પૂજા કરી નહિ. એ જોઈને વિષ્ણુપ્રભુએ તેમને કહ્યું કે, ^{૫૫} 'હે સનત્કુમાર ! તમે અભિમાનને લીધે નિઃસ્વરૂપણના ડોળ રાખીને અક્રક રહો છો, એટલા માટે તમે હવે કામનાઓથી ઘેરાયેલા શરજન્મા* થશો.' ^{૫૬}

* વસિષ્ઠે રામચંદ્રને બ્રહ્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ યોગ આ ગ્રંથમાં કહ્યો છે; માટે આ ગ્રંથનું નામ 'યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ' છે.

x શર (ખર)ના વનમાં જેમનો જન્મ થયો હતો એવા કાર્તિકસ્વામી

ત્યારે સનહુમારે પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો કે, 'તમારામાં જે સર્વજ્ઞપણું છે, તેને છોડીને તમે પણ કેટલાક કાળ સુધી અજ્ઞાની થશો.'^{૧૦} વળી (વિષ્ણુને હાથે) પોતાની ભાયાને હણાયેલી બેઠને, ક્રોધથી મૂર્છિત થયેલા ભૃગુઋષિએ પણ વિષ્ણુને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.'^{૧૧} તેમજ બલધરની સ્ત્રી વૃંદાએ પણ વિષ્ણુને શાપ આપ્યો હતો કે, 'તમે છળ કરીને મારા પતિવ્રતપણાનો ભંગ કર્યો છે, એટલા માટે તમે મારા શાપથી સ્ત્રીનો વિયોગ પામશો.'^{૧૨} દેવદત્ત નામના બ્રાહ્મણની સ્ત્રી પયોબ્ધી નદીને કાંઠે બેઠી હતી, તે નૃસિંહરૂપધારી વિષ્ણુને બેઠને મરી ગઈ હતી. તેથી સ્ત્રીના વિયોગથી દુઃખાતુર થયેલા તે દેવદત્તે એ નરહરિને શાપ દીધો હતો કે, 'હે વિષ્ણુ ! તમને પણ તમારી સ્ત્રીનો વિયોગ થશે.'^{૧૩} આ પ્રમાણે વિષ્ણુને સનહુમારે, ભૃગુઋષિએ, વૃંદાએ અને દેવદત્તે શાપ આપ્યા હતા, તેથી તે વિષ્ણુ મનુષ્યરૂપે અવતર્યા હતા.^{૧૪} હે અગ્નિ-નેમિ રાજ ! આ પ્રમાણે શાપનાં ત્રિપ થવાનાં સઘળાં કારણો મેં કહ્યાં. હવે હું મોક્ષના સાધનરૂપ એવું સંપૂર્ણ રામાયણ કહું છું, તે એકાગ્ર-બુદ્ધિથી સાંભળ.^{૧૫}

एतत्ते कथितं सर्वं शापव्याजस्य कारणम् ।
इदानीं वच्मि तत्सर्वं सावधानमतिः शृणु ॥६६॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'સુવ્રતાતક*' એ નામ-
નો સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

અધિકારી, અંધરચના અને
જીવન-મુક્તની સ્થિતિ
॥ વાલ્મીકિ ઉવાચ ॥

दिवि भूमौ तथाऽऽकाशे वहिरंतथ मे विष्टः ।
यो विमात्स्ववमासात्मा तस्मै सर्वात्मने नमः ॥१॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-જે અખંડ પ્રકારરૂપ પરમાત્મા અને સ્વર્ગમાં, ભૂમિમાં, આકાશમાં, બહાર તેમજ શરીરની અંદર પણ ભાસે છે, તે સર્વના સ્વરૂપભૂત પરમાત્માને હું નમન કરું છું.^૧

આ શાસ્ત્રમાં અત્યંત અજ્ઞાની કે અત્યંત જ્ઞાની અધિકારી નથી, પણ જે પુરુષને 'હું આ સંસારમાં બંધાયો છું' અને જ્ઞાન મળવાથી 'હું મુક્ત થઈશ.' એવા નિશ્ચય હોય તે જ અધિકારી છે.^૨ જે વિવેકી પુરુષ પ્રથમ પૂર્વરામાયણની કથાઓનો વિચાર કરી તેમાં કહેલાં નીતિ તથા ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી આ મોક્ષના ઉપાયરૂપ ઉત્તર-રામાયણનો વિચાર કરે છે, તેને પુનર્જન્મ યતો નથી.^૩ હે રિપુનાશન ! પ્રથમ પૂર્વરામાયણમાં રાગ આદિ દોષોનું ઉચ્છેદન કરવામાં પ્રખળતા ધરાવનારા રામચંદ્રની કથાઓરૂપ ઉપાયો રચ્યા હતા અને સમુદ્ર જ્વમ યાચકને મણિ આપે, તેમ પૂર્વે મેં તે બુદ્ધિમાન અને વિનયવાળા ભરદ્વાજ નામના સિંધને સાવધાનપણાથી આપ્યા હતા.^{૪,૫} પછી તે બુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ એ પૂર્વરામાયણરૂપ ઉપાયો મેરુ પર્વતના કાર્દ ગહન ભાગમાં બ્રહ્માની આગળ બોલી દેખાડ્યા હતા.^૬ એટલે લોકોના પિતામહ અને ઉદાર મનવાળા ભગવાન બ્રહ્માએ સતોષ પાત્રીને ભરદ્વાજને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! તું મારી પાસેથી

+ આ બીજા સર્ગમાં અધિકારી, કથાના ઉપા-
યનો સંબંધ, અજ્ઞાની આચારી અંધની રચના અને
જીવન-મુક્તની સ્થિતિ કહેવામાં આવશે.

વર માગ.' (બ્રહ્માનું એ વચન સાંભળી ભરદ્વાજ નીચે પ્રમાણે વરદાન માગ્યું.)^૭

ભરદ્વાજ યોહ્યા:-હે ભગવન! હે ભૂત-ભવિષ્યના સ્વામી! જે ઉપાયથી જનતા સંસાર-રૂપી દુઃખમાંથી મુક્ત થાય તે ઉપાય કહો. હમણાં તો મને એ જ વરદાન રચે છે.^૮

બ્રહ્મા યોહ્યા:-હે પુત્ર! આ વિષયમાં તુ પ્રયત્નપૂર્વક તારા શુરુ વાદમીકિની જ સત્વર પ્રાર્થના કર દે, 'તમે આ જે અનિહિત રામાયણ કરવા માંડ્યું છે, તે પૂરું કરો.' એ રામાયણ પૂરું થયા પછી સાંભળવામાં આવશે, તો લોકો જે પ્રમાણે અપાર શુણ્વણા સેતુ (રામે આંધલા પુલ)થી સમુદ્રનો પાર પામે છે, તે પ્રમાણે મનુષ્ય અપાર શુણ્વણા એ રામાયણથી સઘળા મોહને પાર કરી જશે.^{૯-૧૦}

વાલ્મીકિ યોહ્યા:-પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનારા એ બ્રહ્મા આ પ્રમાણે ભરદ્વાજને કહીને તે ભરદ્વાજની સાથે જ મારા આશ્રમે આવ્યા.^{૧૧} મેં તે દેવની તુરત અર્ધ તથા પાદ આદિથી પૂજ કરી. પછી મહાન સત્ત્વવાળા અને સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેનારા તે બ્રહ્માએ મને કહ્યું: 'હે મહામુનિ! તમે રામના સ્વભાવનું વર્ણન કરવાને સારુ આ જે ઉત્તમ ગ્રંથ રચવા માંડ્યો છે, તે તમે કાયર થઇને વચનાંથી છોડી દેશો નહિ; તરફરે તેને સમર્થ કરવો જ જોઇએ.^{૧૨-૧૩} કારણ કે લોકો જેમ નૌકાથી ઝટ સમુદ્રને પાર કરે છે, તેમ તેઓ એ ગ્રંથથી તુરત આ સંસારરૂપી સંકટને પાર કરશે.^{૧૪} હું તમને આ ભલામણ કરવાને સારુ જ અહીં આવ્યો છું, માટે લોકોના હિતને માટે તમે એ શાસ્ત્ર પૂરું જ કરો.' બ્રહ્માએ મને આ પ્રમાણે કહ્યું. પછી જેમ જળનો થોડો વારમાં જોકેલો મોટો તરંગ થોડો જ વારમાં અદ-રથ થઈ જાય, તેમ તે ભગવાન પણ મારા એ પવિત્ર આશ્રમમાંથી અદશ્ય થઈ ગયા.^{૧૫-૧૬} તે

સમયે મને ભારે આશ્ચર્ય થયું હતું. એટલે ભગવાન બ્રહ્મા ગયા પછી મેં ચિત્તને સ્વસ્થ કરી ભરદ્વાજને ફરી પૂછ્યું કે, 'હે ભરદ્વાજ! બ્રહ્માએ મને આ શું કહ્યું; તે તું તુરત મને કહે.' મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે એ ભરદ્વાજ મને ફરી નીચે પ્રમાણે કહ્યું:^{૧૭}

ભરદ્વાજ યોહ્યા:-તમે જેમ પૂર્વરામા-યણ ક્યું છે, તેમ જ સર્વ લોકોના હિતને માટે તમે સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરે એવું ઉત્તરરામાયણ પણ કરો-એમ ભગવાને આપને કહ્યું છે.^{૧૮} હે ભગવન! મહાત્મા રામ, ભરત, શત્રુઘ્ન, લક્ષ્મણ, યશસ્વિની સીતા અને રામને અનુસરનારા મહાબુદ્ધિમાન મંત્રીઓના પુત્રો-એ સૌ આ સંસારરૂપી સંકટમાં કેવા વ્યવહારથી વર્ત્યા હતાં? તેઓ કેવી રીતે નિહ:ખપણું પામ્યાં હતાં? આપ મને આ સ્પષ્ટતાથી કહો, એટલે હું આ બીજા લોકોની સાથે તેવી સ્થિતિને પામું. હે રાજેન્દ્ર! પછી ભરદ્વાજ મને આદરસહિત કહ્યું: 'આપ એ કથા કહો.' એટલે હું બ્રહ્માની આજ્ઞા પાળતા માટે ઉત્તરરામાયણ કહેવા લાગ્યો. હે પુત્ર ભરદ્વાજ! હું તારા પૂછના ઉપ-રથી કહું છું તે સાંભળ. તે સાંભળવાથી તું (આત્મતત્ત્વના અંજ્ઞાનરૂપી) મોહને પૂરો દૂર કરી નાખીશ.^{૨૦-૨૪} હે બુદ્ધિમાન! કમળલોચન મહાશય રામ, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, કૌસલ્ય, સુમિત્રા, સીતા, દશરથ અને રામના મિત્ર કૃતા-ન્ન, તથા અવિરોધ, એ સૌ સુખી હતાં, છતાં અનાસક્ત મનથી વ્યવહાર કરતાં હતાં. તું પણ તે જ પ્રમાણે સઘળા વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિથી વ્યવહાર કર. યોધના પારને પામેલા વસિષ્ઠ તથા વામદેવ નામના બે બ્રહ્મર્ષિઓ તથા ધૃષ્ટિ, જયંત, ભાસ, સાયુ યોધનારો વિજય, વિભીષણ, સુગેણ, હનુમાન અને ઇન્દ્રજિત વાનર, એ આઠ મંત્રીઓ તેમ જ તેવી રીતના બીજા મહાત્માઓ જીવન-મુક્ત હતા, ચિત્તમાં સમતા-

વાળા હતા, વૈરાગ્યવાળા હતા અને બહારના પ્રારબ્ધથી જ પ્રાપ્ત થાય તેને અનુસરનારા હતા. ૨૫-૨૮ હે પુત્ર ! તેઓ જમ હોમ કરતા હતા, દાન આપતા હતા, ધનાદિક ગ્રહણ કરતા હતા અને નિવાસ તથા સ્મરણ આદિ વ્યવહારોથી વર્તતા હતા, તેમ તું પણ ને વર્તીશ, તો આ સંસારરૂપી સંકટમાંથી તું મુક્ત જ થઈશ. આ અપાર સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડેલો હોવા છતાં પણ જ માણસ સરસ મુક્ત મેળવીને ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપી બળને દૃઢ કરે છે, તે માણસ શોક પામતો નથી તેમ દીનતા પણ પામતો નથી. તે તો અભિમાનના તાપથી મુક્ત થઈને નિરતિશય આનંદસ્વરૂપે નિત્ય વૃત્ત રહે છે. ૩૦,૩૧

અપારસંસારસમુદ્રપાતી લબ્ધ્વા પરાં યુક્તિ-
મુદારસત્ત્વઃ । ન શોકમાયાયિ ન દૈન્યમેતિ ગત-
જ્વરસ્તિષ્ઠતિ નિત્યવૃત્તઃ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'સૂત્રપાતનક' એ નામનો
સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

દશ્યબાધનો ઉપાય, વાસનાભેદનું લક્ષણ
તથા રામની તીર્થયાત્રા

॥ મરદાંજ ડવાલ ॥

જીવન્યુક્તસ્થિતિં વ્રહ્મનકૃત્વા રાષ્વમાદિતઃ ।
ક્રમાલ્લયય મે નિત્યં મવિષ્યામિ સુહી યથા ॥૧
ભરદ્વાજ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન ! પ્રથમ રામ-
ના ચરિત્રનો સંબંધ લઈને આપ અનુક્રમે મને
જીવન્યુક્તની સ્થિતિ કહો; એટલે તેનું અનુસં-
ધાન રાખીને હું સર્વદા સુખી રહીશ.^૧

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-હે સાધુ ! આ જગત-
રૂપી બ્રમ આકાશમાં દેખાતા નીલવર્ણ જેવો

છે. (જમ આકાશમાં નીલવર્ણ સાથે જ નથી,
તેમ પરબ્રહ્મ વિશે જગત પણ સાથે જ નથી, એ
તો બ્રમ છે.) ટાઈ સમયે પણ તેનું પાછું સ્મરણ
ન થાય એવું વિસ્મરણ થવું, એ મુક્તિનું સર્વો-
ત્તમ લક્ષણ અને સ્વરૂપ છે, એવો મારો નિશ્ચય
છે. દશ્યમાત્ર એકદમ અસ્તિત્વરહિત છે, એવો
બોધ^x થયા વિના આ વાત ટાઈ સમયે પણ
ટાઈના અનુભવમાં આવતી નથી; અને એ
બોધ, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના થતો
નથી. એટલા માટે ઉપાયથી સ્વરૂપનો સાક્ષા-
ત્કાર સિદ્ધ કરવો જોઈએ. ૩૩ આ શાસ્ત્ર યથા-
ર્થ રીતે સમજવામાં આવે, તો એ સ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર થાય; એટલા માટે તત્ત્વનો નિર્ણય
થતાં સુધી તું આ વિસ્તીર્ણ શાસ્ત્ર સાંભળીશ
તો તને એ સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત થશે; તે સાંભળ્યા
વિના થશે નહિ. ૪ હે નિષ્પાપ ! જમ આકાશનો
નીલવર્ણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ પૂર્ણ વિચા-
રથી જોતાં 'નથી જ' એમ અનુભવમાં આવે
છે, તેમ આ જગતરૂપ બ્રમ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં
છતાં પણ આ અંથના વિચારથી 'નથી જ' એમ
અનુભવમાં આવે છે. ૫ 'જે દશ્યપદાર્થ છે તે
કાંઈ છે જ નહિ.' એવા બોધથી ને મનમાંથી
દશ્ય પદાર્થનું માર્જન થઈ જાય, તો તેથી
સ્વરૂપનો અનુભવ થતાં સર્વોત્તમ મોક્ષસુખ
અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૬ બાકી અનાદિકાળના
અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા અને અહીં બંધનું પશાન્ત્રો-
રૂપી આકાશમાં લોટ્યા કરતા તમલોકાને
આ અંથના અભ્યાસ વિના હજારો કલ્પો વીતતાં
પણ મોક્ષસુખ મળવાનું નથી. ૭ હે બ્રહ્મન !
વાસનાઓનો સમૂળગો ત્યાગ તે જ ઉત્તમ મોક્ષ
કહેવાય છે, અને તે ચિત્તશુદ્ધિ થયા પછી શ્રવ-
ણમનનાદિક નિર્મળ ક્રમથી પ્રાપ્ત થાય છે. ૮

x પ્રતીત થતા પદાર્થોમાં મિથ્યાપણાના સંશય-
વિષયથી રહિત સુદૃઢ નિશ્ચય, જેમ મૂળજન પ્રતીત
થતાં જતાં વિવેચિને 'એ વત્તા નથી' એવો સુદૃઢ
નિશ્ચય રહે છે તેમ.

* આ યોગ મર્ગમાં દશ્ય પદાર્થોનો બાધ કર-
વાનો ઉપાય, વાસનાના ભેદનું લક્ષણ અને રામની
તીર્થયાત્રા વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે.

હે બ્રહ્મ ! જમ કંડી પાતળી પડતાં હિમનો કણ તુરત પીગળી જાય છે, તેમ વાસના ક્ષીણ થતાં વાસનાઓના સમૂહરૂપ મન પણ તુરત જ પીગળી જાય છે.^{૧૦} જમ અંદર પરોવેલા ઝીણા દોરે મોતીઓના સમૂહને ધરી રાખે છે, તેમ વાસના જ આ ભૂતના સમુદાયથી બનેલા દેહને ધરી રાખે છે. એક 'શુદ્ધ' અને બીજી 'મલિન' એમ બે પ્રકારની વાસના છે. જ્યોત્સ્ન આવે છે તે વાસનાને મલિન બાણવી અને જ્યોત્સ્ન બન્યો નાશ થાય છે તે વાસનાને શુદ્ધ બાણવી. પ્રથમ અહંકારરૂપી માળીથી પોપાતી અને અજ્ઞાનરૂપી ખેતરમાં (વિષયોના અનુસંધાનને કારણે) ઘાટી તથા અત્યંત દૃઢ બમતી મલિન વાસનાને પડિતોએ પુનર્જન્મ આપનારી કહી છે.^{૧૦-૧૨} જે શુદ્ધ વાસના કહી છે, તે તત્ત્વ-બોધમાં ઉપયોગી છે, ભૂલેલા બીજની જેમ અંકુરરહિત છે, પુનર્જન્મ આપતી નથી અને તાત્કાલિક દેહને જ ધારણ કરે છે.^{૧૩} પુનર્જન્મ ટાળનારી શુદ્ધ વાસના જીવન્મુક્ત પ્રાણીઓનાં શરીરમાં ચાકડાના ભ્રમણ પેઠે રહે છે (જેમ કુભારનો ચાકડો હાથથી ફેરવવાનું છોડી દીધા છતાં પણ વેગના સંસ્કારથી થોડી વાર સુધી ફર્યા કરે છે, તેમ જીવન્મુક્તનો દેહ ફર્યા કરે છે.)^{૧૪} જમની વાસના શુદ્ધ હોય, તેઓ ફરી વાર જન્મરૂપી અનર્થના પાત્ર થતા નથી. તેઓ પરમતત્ત્વને પામેલા, જીવન્મુક્ત અને મહાન બુદ્ધિમાન કહેવાય છે.^{૧૫} મહામતિમાન રામ જે પ્રકારે જીવન્મુક્તિના પદને પામ્યા હતા, તે પ્રકાર હું તારી પાસે જરા તથા મરણની શાંતિને વાસ્તે કહું છું. તું તે સાંભળ.^{૧૬} હે મહાબુદ્ધિમાન ભરદ્વાજ ! આ રામનો શુભ અનુક્રમ હું એવી રીતે કહીશ કે જ્યોત્સ્ન સર્વદા સધળું સમજી શકીશ.^{૧૭} કમળનયન રામ (વિદ્યા-બ્યાસ પૂરેા થતાં) વિદ્યાશાળામાંથી નીકળીને, ઘેર આવ્યા અને ત્યાં નિર્જયપણે અનેક પ્રકાર

રેના વિનોદોથી દિવસો કાઢવા લાગ્યા.^{૧૮} આ સમયે દશરથરાજ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને સધળી પ્રજાઓ શોકરહિત તથા સંતાપ-રહિત હતી.^{૧૯} એવામાં કાઈ એક દિવસે શુશ્રુ-શાળી રામને મનમાં અનેક તીર્થો અને પવિત્ર આશ્રમો જોવાની અત્યંત ઉત્કંઠા થઈ. તે વિચાર કરીને પિતા પાસે આવ્યા અને હંસ જેમ નવીન અને કેસરાવાળાં બે કમળોનું ગ્રહણ કરે, તેમ તેમણે પિતાનાં સુંદર અને નખોરૂપી કેસરાવાળાં બે ચરણકમળનું ગ્રહણ કરીને આ પ્રમાણે વિવર્તિત કરી-^{૨૦, ૨૧}

શ્રીરામ બોલ્યા:-હે પિતા ! હે સ્વામી ! મારા મનમાં તીર્થો, દેવમંદિરો, વનો અને ક્ષેત્રો જોવાને માટે ઉત્કંઠા થઈ છે.^{૨૨} માટે આ મારી પહેલી માગણીને આપે સફળ કરવી બેઠો. હે નાથ ! આપે જને માન નહિ આપ્યું હોય એવો કાઈ પણ અર્થો આ જગતમાં નથી.^{૨૩} આ પ્રમાણે રામે પ્રાર્થના કરી, એટલે દશરથરાજએ વસિષ્ઠ મુનિની સાથે વિચાર કર્યો અને રામે એ પહેલી જ માગણી કરી હતી તેથી તેમને યાત્રાએ જવાની આજ્ઞા આપી. પછી શુભ નક્ષત્રવાળે દિવસે રામચંદ્રજી લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્નની સાથે યાત્રામાં નીકળવા સજ્જ થયા. બ્રાહ્મણોએ તેમને સ્વસ્તિવાચન કહ્યું, માતાઓએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, આલિંગન કર્યો અને તેમને શણગાર ધરાવ્યા. તેમણે પોતે પણ માંગલિક પદાર્થોથી શરીરને સુશોભિત કર્યું. ત્યાં શાસ્ત્રોને બાણનારા ડેટલાક બ્રાહ્મણો વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી તેમની સાથે આવવાને સજ્જ થયા. આમ એ બ્રાહ્મણોની સાથે તથા ડેટલાક સ્નેહી રાજકુમારોની સાથે રામ તીર્થયાત્રા કરવા સારૂ ધરમાંથી બહાર નીકળ્યા. હવે તે અયોધ્યાનગરમાંથી નીકળ્યા, એટલે નગરજનો વાજિંત વગાડીને તેમને માન આપવા લાગ્યા અને નગરની નારીઓ ભ્રમરાનાં

ટાળાંની જમ ચંચળ નેણે તેમના મુખારવિંદને પી રહી. ^{૨૬-૨૮} હિમાલય જમ હિમથી ઢંકાર્ય બધે, તેમ ગ્રામીણ લલનાઓના વિલોલ હૃત-કમળોમાંથી પડતી લાગતી વૃદ્ધિથી રામ ઢંકાર્ય ગયા. ^{૨૯} આ પ્રમાણે ગામખડાર નીકળીને રામે શ્રાક્ષણસમૂહોને દાનમાન આપી વથ કયાં અને પ્રજાવર્ગને આશિષોને સત્કારપૂર્વક સાંભળી. પછી દિશાઓના ભાગોને બેતાંબેતાં તે બુદાંબુદાં વનોમાં ફરવા લાગ્યા. ^{૩૦} પોતાના ઠાણલદેશથી માંડી માર્ગમાં ઠાઈ સ્થળે પણ સ્નાન, દાન, તપ અને ધ્યાન આદિ નિયમો નહિ છોડી, તેઓ અનુક્રમે પવિત્ર નદીઓનાં તીરે, વનો, ક્ષેત્રો, દેશના છેડાનાં જંગલો, સમુદ્ર તથા પર્વતોની પાસેના પ્રદેશોને બેવા લાગ્યા. ^{૩૧-૩૨} ચંદ્રસ-માન સ્વરૂપ જળવાળાં ભાગીરથી, કમળો જવી નિર્મળ યમુના, સરસ્વતી, યતદ્રુ (સતલજ), ચંદ્રભાગા, ઈરાવતી, વેણી, કૃષ્ણાની સાથે મળેલી વેણી, નિર્વિંધ્યા, સરયુ, ચર્મણવતી (ચુંબલ), વિતસ્તા, વિપાશા, બાહુદા, પ્રયાગ, નૈમિષારણ્ય, ધર્મારણ્ય, ગયા, કાશી, શ્રીરૌલ, કદાર, પુષ્કર, કમધી પ્રાપ્ત થયેલું માનસસરોવર, ઉત્તરમાનસ, હયગ્રીવતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, ઇન્દ્ર-ધુમ્રસર નામનું મહાતીર્થ, કાર્તિકેયસ્વામી, શાલગ્રામ, વિષ્ણુ, વિષ્ણુનાં તથા સદાશિવનાં ચોસઠ સ્થાનકો, અનેક આશ્ચર્યોવાળા ચારે સમુદ્રના તટો, વિંધ્યાચળની કુંજ, મંદરાચળની કુંજ, કુલપર્વતોનાં સ્થળો, મહાન રાજર્ષિઓના આશ્રમો, બ્રહ્મર્ષિઓના આશ્રમો, દેવતાઓ તથા બ્રાહ્મણોના પવિત્ર શુભ આશ્રમો અને એ સિવાયના બીજાં પણ તીર્થોના સમૂહો, સદોવરો, નદીઓ, નદો તથા ધરાઓમાં રામ પોતાના ભાઈઓની સાથે વારંવાર ફર્યા. ^{૩૩-૪૦} આ પ્રમાણે માન-દાતા રામે પોતાના બન્ને ભાઈઓ સાથે ચારે દિશાઓના છેડા ઉપરના સર્વ પૃથ્વીભાગોની વારંવાર યાત્રા કરી. ^{૪૧} હવે દિશાઓમાં વિહાર

કરીને શિવજી જમ શિવલોકમાં પાછા ફરે, તેમ દેવો, કિલ્લેરો તથા માનવોથી સન્માનિત થયેલા એ રધુનંદન રામ આ અખિલ પૃથ્વીનાં દર્શન કરીને પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા. ^{૪૨}

અમરકિન્નરમાનવમાનિતઃ સમવલોક્ય મહી-મલિલામિમામ્ । ઉપયયૌ સ્વગૃહં રધુનંદનો વિહ-તદિક્ શિવલોકમિવેશ્વરઃ ॥ ૪૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં 'વેરાગ્ય-પ્રકરણ'નો 'તીર્થયાત્રાપ્રકરણ' એ નામનો સર્ગ ૩ નો સમાપ્ત

સર્ગ ૪ થો

રામનું તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરવું

॥ શ્રીવાલ્મીકિસ્તુતવાચ ॥

રામઃ પુષ્પાંજલિવ્રતૈર્વિકીર્ણઃ પુરવાસિમિઃ ।
પ્રવિવેશ ગૃહં શ્રીમાઙ્ગવંતો વિદ્યપં યથા ॥ ૧ ॥
વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ—અયોધ્યાના નિવાસી-ઓએ રામને પુષ્પાંજલિઓના સમૂહોથી વધા-વ્યા અને ઇન્દ્રપુત્ર જયંત જમ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે તેમ રામે ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. ^૧ એ પ્રથમ પ્રવા-સથી આવીને રામે પિતાને, વસિષ્ઠને, ભાયા-તોને, બાંધવોને, બ્રાહ્મણોને તથા કુળના વૃદ્ધપુ-રુષોને પ્રણામ કર્યા. ^૨ સંબંધીઓએ, માતાઓએ, પિતાએ તથા બ્રાહ્મણોએ વારંવાર આલિંગન કરીને તેમને સદાચાર કર્યો. તે સમયે રામ બંણે આનંદથી સમાતા નહોતા. ^૩ ત્યારે દશરથનંદ-નના ધરમાં લોકો પરસ્પર મધુર અને પ્રિય વાતો કરવા લાગ્યા અને કામળ ખંસરીતા મધુર સૂર જવા તેમના શબ્દોથી દિશાઓ ગાજ રહી. ^૪ આમ રામનું આગમન થતાં આઠ દિવસ સુધી ઝોરજીવ ચાલ્યો અને તેમાં સુષ્પને લીધે લોકો-એ બંણે ગાંડા થઈને ગાનતાનથી ભારે કાલાહલ

* આ યોગ સર્ગમાં રામ તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા પછી, તેમણે કરેલી સર્ગસંબંધીઓને રાજ રાખવાની તથા મુમયા આદિની કથા કહેવામાં આવશે.

કરી મૂક્યો.^૧ ત્યારપછી રામ પોતાના ઘરમાં આનંદથી રહેવા લાગ્યા અને તે તે માણસોની આગળ પોતે જોયેલા જુદી જુદી ઢખના દેશ-ચારાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા.^૨ ગમ નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં છાત્રીને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સંધ્યા-વંદન કરતા અને પછી પોતાના ઇન્દ્રસમાન પિતાનું દર્શન કરવા માટે સભામાં પધારતા. ત્યાં તે વસિષ્ઠ આદિ મહાત્માઓની સાથે આદરપૂર્વક અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનોથી ભરેલી વાતચીત કરતા. પછી ભોજનાદિક ક્રિયાઓ કરી લઇને ચોથે પહોરે પિતાની આજ્ઞા લઈ, તે મૃગયાની ઇચ્છાએ મોટી મેનાથી વીંટાઇને સુવર અને પાડાઓથી ભરેલા વનમાં પધારતા.^{૩-૪} વનમાંથી પાછા ઘેર પધારીને તથા નિયમ પ્રમાણે સ્નાન આદિ કરીને તે રાત્રે મિત્રો તથા બાંધવોની સાથે ભોજન કરતા અને પછી સ્નેહીઓને પોતાની પાસે રાખીને રાત ગાળતા. તીર્થયાત્રામાંથી આવ્યા પછી, રામ ઘણું કરીને નિત્ય આ રીતે દિનચર્યા રાખી, પોતાના ભાઈઓની સાથે પિતાના ઘરમાં રહેતા હતા.^{૧૦૧૧} આમ હે નિષ્પાપ ! રાજરીતિને અનુસરતા વ્યવહારને લીધે મનનું હરણુ કરનારી, સજ્જનોના મનમાં આંદનીની પેઠે આનંદ આપનારી અને ઝરતા અમૃતના રસની પેઠે મધુરતાવાળી ચેષ્ઠાથી રામ પોતાના દિવસો ગાળતા હતા.^{૧૨}

નૃપતિસંવ્યવહારમનોજ્ઞયા સુજનચેતસિ ચંદ્રિકયાનયા । પરિનિનાય દિનાનિ સ ચેષ્ટયા સુત-સુધાસ પેશલયાઞ્જન ॥ ૧૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં 'વૈરાગ્ય-અકરણુને 'દિવસવ્યવહારનિરૂપણુ' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫ મો ~ ~ ~

રામના વૈરાગ્યનું વર્ણન

॥ શ્રીવાલ્મીકિયવાચ ॥

અયોનપોદશે વર્ષે વર્તમાને રઘુદ્વજે ।

રામાનુયાયિનિ તથા શત્રુઘ્ને લક્ષ્મણેષ્વિ ચ ॥૧॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-આ સમયે રામની પોણસોળ વર્ષની અવસ્થા થઈ હતી. શત્રુઘ્ન તથા લક્ષ્મણ પણ રામને અનુસરીને ચાલતા હતા.^૧ ભરત ઘણું કરીને સર્વદા મોસાળમાં જ રહીને વિનોદ કરતા હતા. ત્યારે રઘુકુળના અમલ્લી મહા વિદ્વાન દશરથરાજ યોગ્ય રીતે અખિલ પૃથ્વીનું પાલન કરતા હતા અને મંત્રીઓની સાથે નિત્ય યુત્તોનાં સગપણુ સંબંધી વિચાર કર્યા કરતા હતા.^{૨,૩} તીર્થયાત્રા કરીને આવ્યા પછી રામ તો પોતાના ઘરમાં જ રહેવા લાગ્યા અને શરદ્ઋતુમાં જમ નિર્મળ તળાવ દિવસે દિવસે સુકાઈ જાય, તેમ તે સુકાવા લાગ્યા.^૪ ભ્રમરોની પંક્તિવાળું અને પાછીને જાડી ગયેલી પાંદડીઓવાળું શ્વેત કમળ જમ ફિક્કું પડે, તેમ તે રાજકુમારનું વિશાલ લોચનવાળું શ્વેત મુખ-કમળ પણ ફિક્કું પડવા લાગ્યું.^૫ રામ ચિંતામાં પરવશ થઈ રહ્યા અને પદ્માસન વાળી, ગાલ ઉપર હાથો મૂકીને બેસી રહેવા લાગ્યા. તે સધળાં કામેને મૂકીને બધે મૂંગા જવા બનવા લાગ્યા.^૬ આમ રામ ચિંતાએ કરીને શરીરે લેવાઈ ગયા હતા, મનમાં અત્યંત ખેદ પામ્યા હતા અને ચિત્રમાં ચીતરેલા માણસની જમ તે દોઈની પણ સાથે કર્યું પણ બોલતા કરતા નહોતા.^૭ સેવકલોકો બ્યારે વારંવાર પ્રાર્થના કરે ત્યારે જ કેટાળીને રામ દિવસનાં પોતાનાં

~ આ પાંચમા સર્ગમાં રામના ચરીરના વૈરાગ્યને લીધે નિર્મળપણુ આદિની ક્ષિતિ થઇ, દશદયરાગને તેનું કાગળ બાણાની છત્ર યથા અને તે ઉપરથી વસિષ્ઠે ઉત્તર દેવાનો આગ્રહ કર્યો, એટલી કથા કહેવાશે.

આવશ્યક કાર્યો કરતા હતા અને તેમનું મુખ-
કમલ તો કરમાયેલું જ રહેતું હતું.^૮ ગુણના
ગુણનિધિ એ રામને એવી સ્થિતિમાં બેઠને એ-
મના ભાઈઓ લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન પણ એવી જ
દશાને પ્રાપ્ત થયા.^૯ એ પ્રમાણે એ પુત્રોને મૂંઝાતા
અને દુઃખળા પડતા બેઠને દશરથરાજ તથા
તેમની રાણીઓ સૌ ચિંતાથી વિવશ થઈ ગયાં.^{૧૦}
સ્નેહભર્યા શબ્દોમાં રાજાએ રામને વારંવાર
પૂછ્યું: 'આ દીકરા! તને એવી તે શી ભારે
ચિંતા આવી પડે છે?' પણ રામે તેનો કશો જ
ઉત્તર આપ્યો નહિ.^{૧૧} પિતાના ખોળામાં બેઠેલા
એ રામે આટલું જ કહ્યું: 'હે પિતાજી! મને
કંઈ જ દુઃખ નથી.' એમ કહીને કમલતયન રામ
ચુપચાપ બેસી જ રહ્યા.^{૧૨} પછી દશરથરાજ
સપ્તર્ષી કાર્યોને બાળનારા અને વડતાઓમાં ઉત્તમ
એવા વસિષ્ઠમુનિને પૂછ્યું કે, 'રામ શા માટે
મૂંઝાય છે?'^{૧૩} રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે
વસિષ્ઠમુનિએ વિચાર કરીને ઉત્તર આપ્યો કે, 'હે
શ્રીમાન મહારાજ! તમે ખેદ કરશો નહિ. રામને
ચિંતા થનામાં (પરિણામે સુખદાયી થાય એવું)
કંઈ કારણ છે. હે રાજા! જમ બ્રહ્માંડમાં પંચ-
મહાભૂતો સૃષ્ટિના કે સંહારના વેગરૂપી મોઢે
કારણ ઉત્પન્ન થયા વિના અદ્યકારણથી વધવા-
પડવારૂપ વિકારને પ્રાપ્ત થતાં નથી, તેમ સત્પુ-
રુષો પણ મોટા અને મહત્ત્વના કારણ વિના
માત્ર સ્વદ્ય કારણથી કાપ, ખેદ કે મોટા હર્ષરૂપ
વિકારને પામતા નથી.^{૧૪-૧૫}

કોપં વિપાદકલનાં વિવતં ચ હર્ષં નાલ્પેન
કારણવ્યેન વર્હતિ સંતઃ । સર્મેણ સંત્વતિજવેન
વિના જગત્યાં ભૂતાનિ ભૂષ ન મહાંતિ વિકારવંતિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વેરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'કાર્યનિવેદન' એ નામ-
નો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬ દ્વો

વિશ્વામિત્રનું આગમન

॥ શ્રીવાલ્મીકિસ્તવા ॥

ઇત્યુક્તે મુનિનાયેન સંદેહવતિ પાર્થિવે ।
સંદેહવત્યાસ્થિતે મૌનં કિંચિત્કાલં પ્રતીક્ષણે ॥૧॥

વાલ્મીકિ બોલ્યા:—એ મુનિવર વસિષ્ઠ
આ પ્રમાણે વાત કરતા હતા અને સંદેહ તથા
ખેદથી ઘેરાયેલા રાજા દશરથ ચિંતાનું કારણ
બાળવા માટે મૌન ધરીને કંઈ વાર સુધી રાહ
બેઠે રહ્યા હતા.^૧ ત્યારે રાજાના રાણીવાસનાં
સર્વ રાણીઓ ઉદાસ થઈ ગઈ હતી અને રામ-
ની ચેષ્ટા સંબંધમાં સાવધાન રહી બેઠી હતી.^૨
એ જ સમયે 'વિશ્વામિત્ર' નામના પ્રખ્યાત મહર્ષિ
અયોધ્યાનરેશ દશરથરાજને મળવા સારુ ત્યાં
આવ્યા.^૩ ધર્મનાં કાર્યોમાં તત્પર રહેનારા એ
બુદ્ધિમાન વિશ્વામિત્રના યજ્ઞને ઉન્મત્ત થયેલા
રાક્ષસલોકી ભાયાના બળથી તથા શરીર આદિ-
ના બળથી ભંગ કરી નાખતા હતા.^૪ આમ
વિદ્ય પડવાથી વિશ્વામિત્ર પોતાના યજ્ઞને નિર્વિદ્ધે
સમાપ્ત કરી શકતા નહોતા; તેથી તે યજ્ઞની
રક્ષા કરવા સારુ તેમણે રાજાને મળવાની ઇચ્છા
કરી.^૫ આમ એ રાક્ષસોના વિનાશ માટે સર્જ
થયેલા તે મહાતેજસ્વી તપોનિધિ વિશ્વામિત્ર
અયોધ્યાનગરીમાં આવ્યા હતા.^૬ રાજાના દર્શ-
નની ઇચ્છાથી વિશ્વામિત્રે ત્યાં દ્વારપાલોના
વડાને કહ્યું કે, 'હું ગાંધિનો પુત્ર કુશિકવંશી વિશ્વા-
મિત્ર આવ્યો છું. રાજાને ઝટ ખબર આપો'.^૭
એમનું એ વચન સાંભળીને સર્વ દરવાનો મનમાં
ગભરાઈ ગયા અને એમના વચનથી પ્રેરાઈ
રાજમંદિરમાં ગયા.^૮ ત્યાં રાજમહેલે જઈને તે

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં વિશ્વામિત્ર આવ્યા, દશરથ
રાજાએ તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી અને તે પછી
હર્ષપૂર્વક તેમનું કામ કરી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એ કથા
કહેવામાં આવશે

પ્રતિહારોએ પોતાના ઉપરીને સમાચાર આપ્યા છે, વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવ્યા છે.^૯ એટલે તે વડા છડીદારે સભામાં રાજાઓના મંડળથી વીંટાઈને બેઠેલા દશરથરાજની પાસે તુરત આવીને વિજ્ઞપ્તિ કરી છે,^{૧૦} 'હે દેવ ! દેવડીએ એક મહાતેજસ્વી શ્રીમાન પુરુષ ઊભા છે. બાલસૂર્યના જેવી તેમની કાંતિ છે અને લાલ લાલ અગ્નિના જેવા તેમનો જટાજૂટ છે.^{૧૧} ઝગઝગતી ધજાઓની ટોચો, ઘોડાઓ, હાથીઓ અને આયુધો સાથેના એ આખો પ્રદેશ તેમણે પોતાનાં તેજકિરણોથી કાંચનવર્ણી કરી દીધો છે.^{૧૨} એવા એ વિશ્વામિત્ર મુનિ પધાર્યા છે.' છડીદારે આ પ્રમાણે વિનયભરી વાણીમાં રાજાને નિવેદન કર્યું.^{૧૩} છડીદારનાં આ વચન સાંભળતાં જ તૃપતિશ્રેષ્ઠ દશરથ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપરથી ઊઠ્યા અને સાથે તેમના સામંતો તથા મંત્રીઓ પણ ઊભા થયા.^{૧૪} રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા અને રાજસમૂહના મંડળથી સ્તુતિ પામતા એ દશરથરાજ એકદમ વસિષ્ઠ અને વામદેવની સાથે ત્યાંથી પગે ચાલી નીકળ્યા અને જ્યાં એ મહામુનિ વિશ્વામિત્ર ઊભા હતા ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં તેમણે એ મુનિવરને દેવડી આગળ ઊભેલા જોયા.^{૧૫,૧૬} ત્યારે બ્રહ્મતેજ અને ક્ષાત્રતેજથી ભરપૂર ભરેલા એ મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર બેઠેલાં કોઈ કારણથી સૂર્યનારાયણ પૃથ્વી પર આવ્યા હોય તેવા દેખાતા હતા.^{૧૭} વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ઘોળી થયેલી અને નિત્ય તપના પ્રકર્ષને લીધે રક્ત થયેલી તેમની જટાની બૂડો ખભાઓ ઉપર વીંટાયેલી હતી, તેથી તે બેઠેલાં સાયંકાળનાં વાદળોમાંથી વીંટાયેલાં કોઈ પહાડ હોય એવા લાગતા હતા.^{૧૮} એમનું શરીર સૌમ્ય અને સુદર હતું. તેજના અંબારને લીધે સામે જોઈ શકાય એમ નહોતું. તે અવયવોની પ્રૌઢ રચનાવાળું, વિનયવાળું, કાંતિવાળું અને કોઈના તેજથી દબાય નહિ એવું હતું.^{૧૯} એમની પ્રમા

રચિકર, અત્યંત ભયાનક, સ્વચ્છ, ચક્રચકિત તથા ગંભીર હતી અને બેઠેલાં અમાપ તેજથી રંગાયેલી હતી.^{૨૦} પ્રસન્ન મનવાળા એ મુનિએ હાથમાં અનિર્દિત, સિન્ધવ અને અનંત કાળ સુધી ચાલેલા પોતાના જીવનના મિત્રરૂપ એવું એક કમંડલુ ધારણ કર્યું હતું. તેમનું ચિત્ત કરુણાથી ભર્યું હતું, તેથી પ્રસન્નમધુર ભાષણોથી તથા કટાક્ષોથી તે બેઠેલાં આ સર્વ પ્રજાને અમૃતથી નવરાવી રહ્યા હતા.^{૨૧,૨૨} એમની આંખની ભ્રમરો ઘોળી તથા હાચી હતી અને અંગ ઉપર એમણે યોગ્ય ઉપવીત ધારણ કર્યાં હતાં. જોનારાઓનાં મનમાં એ બેઠેલાં અપાર વિસ્મય ઉત્પન્ન કરતા હતા. એવા એ મુનિને જોઈને દશરથરાજ દૂરથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. તે વખતે તેમના મુકુટમાંના મણિઓ પડવાથી પૃથ્વી બેઠેલાં મણિઓની માળાવાળી થઈ ગઈ.^{૨૩,૨૪} ત્યારે સૂર્ય જન્મ ઇન્દ્રને આશીર્વાદ આપે, તેમ વિશ્વામિત્રે પણ મધુર અને ઉદાર વાણીથી તે પૃથ્વીનાથને આશીર્વાદ આપ્યા.^{૨૫} પછી વસિષ્ઠ આદિ સઘળા બ્રાહ્મણોએ પણ એમને આદર-પૂર્વક સ્વાગત આદિ ક્રમથી સત્કાર આપ્યો.^{૨૬}

દશરથ બોલ્યા:-હે મહાત્મા ! સૂર્ય જન્મ દર્શન આપીને કમલવનોને અનુગ્રહ કરે છે, તેમ આપ તેજસ્વીએ આમ ઓચિંતાં દર્શન આપીને અમને અનુગ્રહ કર્યો છે.^{૨૭} હે મુનિ ! અનાદિ, વિકારરહિત અને વિનાશરહિત જ અખંડ સુખ છે, તે આજ મને આપના દર્શનથી મળ્યું છે.^{૨૮} આજ આપે અહીં પધારી અમારી ભાળ લીધી છે, તેથી કરીને અમે સાચે જ ધર્મ-રીતિએ ભાગ્યશાળી લોકોમાં પ્રથમ ગણનાપાત્ર થયા છીએ.^{૨૯}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા બીજા ગજાઓ અને મહર્ષિઓ પણ યોગ્ય ઉપચાર કરી સભાના સ્થાનમાં આવ્યા અને પોતપોતાનાં આમનો પર બેઠા.^{૩૦} તપની

સમીચી દીપી રહેલા તે ઋષિવરને જોઈ, પ્રસન્ન મુખવાળા દશરથરાજએ અપરાધ* થવાની બીકથી, પોતાને હથેજ અર્ધનું જળ લાવીને તેમને નિવેદન ક્યું.^{૩૧} રાજના અર્ધનો સ્વીકાર કર્યા પછી મુનિએ શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણા કરતા તે રાજની કટલીક પ્રસંસા કરી.^{૩૨} આમ દશરથરાજ મુનિનું પૂજન ક્યું અને મુનિએ પ્રસન્ન મુખે રાજને તેના મંત્રી તથા પુત્ર આદિના કુશળ વિશે તેમજ ભંડારના ભરપૂરપણા વિશે સમાચાર પૂછ્યા.^{૩૩} પછી, તે મુનિવર હસીને વસિષ્ઠને મળ્યા અને તેમને યથાચોગ્ય સત્કાર આપીને તેમણે તેમના શિષ્ય તથા આશ્રમઆદિનું કુશળ પૂછ્યું.^{૩૪} આ પ્રમાણે તેઓ થોડી વાર યથાચોગ્ય રીતે એકબીજાને મળ્યા અને એકમેકને માન આપીને મનમાં પ્રસન્ન થયા. હવે તે સર્વે તેજસ્વી લોહા રાજસભામાં યોગ્ય આસનો પર બેસીને આદરપૂર્વક પરસ્પરનું સ્વસ્થપણું પૂછવા લાગ્યા.^{૩૫,૩૬} રાજએ આસન પર બિરાજલા એ મહાબુદ્ધિમાન વિદ્યામિત્રને વારંવાર પાઘ, અર્ધ્ય, ગાય તથા વસ્ત્રાદિક અર્પણ કર્યાં. પછી તેમનું વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને તેણે સાવધાન રહી પ્રસન્નતા સાથે તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૭,૩૮}

દશરથ બોલ્યા:—આ આપનું પધારતું અમને અમૃતની પ્રાપ્તિ જેવું છે, દુષ્કાળમાં વૃદ્ધિ થયા જેવું છે અને આંધળાને આંખ મળ્યા જેવું છે.^{૩૯} આપનું આ આગમન અપુત્ર પુરુષને પ્રિય પત્નીના સમાગમથી પુત્ર થાય અને સ્વપ્રમાં દીકા પ્રમાણે બ્રહ્મદાવસ્થામાં અર્થલાભ થાય, તેના જેવું સંતોષ દેનારું છે.^{૪૦} ઇષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી, પ્રિયજનના આવવાથી અને ગયેલી વસ્તુ પાછી મળવાથી જોવા હર્ષ થાય, તેવા આપના પધારવાથી અમને હર્ષ થયો છે.^{૪૧} હે

બ્રહ્મન! મરી ગયેલો માણસ આકાશમાર્ગે પાછો આવે તેથી તેના સંબંધીઓને જોવા આનંદ થાય, તેવા આ આપના આવવાથી અમને આનંદ થયો છે. હે મહામુનિ! આપને સ્વાગત હો.^{૪૨} હે મુનિ! બ્રહ્મલોકમાં રહેવાનું કોને આનંદન આપે! આપના આવવાથી અમને તેવા આનંદ મળ્યો છે, એ હું સાચું જ કહું છું.^{૪૩} હે મહારાજ! આપને શી મોટી કામના છે? આપની હું શી સેવા કરું? હે વિપ્ર! આપ પરમ ધર્માત્મા છો અને સર્વ સ્વીકારવાને પાત્ર છો.^{૪૪} હે ભગવન્! પ્રથમ આપ રાજર્ષિ હતા અને પછી તપ કરી ભારે તેજ મેળવીને આપ બ્રહ્મર્ષિ પણ પામ્યા છો. આપ મારે પૂજવાયોગ્ય છો.^{૪૫} ગંગાજળમાં નાહવાથી મને જેવી પ્રીતિ થાય, તેવી પ્રીતિ મને તમારાં દર્શનથી થઈ છે અને તે મારા અંતરાત્માને શીતલતા આપે છે.^{૪૬} આપ ઇચ્છા, ભય, ક્રોધ, રાગ અને સંતાપથી રહિત છો. હે બ્રહ્મન! એવા આપ આજ મારી પાસે આવ્યા, એ ઘણું અદ્ભુત છે.^{૪૭} હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા! આજ હું મારા આત્માને નિર્દોષ થયેલો, શુભ ધામમાં રહેલો અને બધું ચંદ્રના મંડળમાં દુબેલો માતું છું.^{૪૮} હે મુનિ આજ આપ મારી પાસે પધાર્યો છો, તે હું બધું સાક્ષાત્ બ્રહ્મ પધાર્યો છે, એમ માતું છું. આપના આવવાથી હું પવિત્ર થયો છું અને અનુગ્રહ પામ્યો છું. હે મહાત્મા! આજ આપના આગમનરૂપી પુણ્યથી રંગાઈ જવાને લીધે મારે જન્મ સફળ થયો છે અને જીવિત પણ સુજીવિત થયું છે. સમુદ્ર જમ ચંદ્રને દેખીને પોતામાં સમાતો નથી, તેમ અહીં પધારેલા આપનાં દર્શન, પૂજન અને નમન કરીને હું પણ સમાઈ રહેતો નથી. હે મુનિવર! આપને જે કંઈ કાર્ય હોય અથવા જે કંઈ અર્થથી આપ અહીં પધાર્યા હો તે કાર્ય અને તે અર્થ મેં કર્યો જ છે, એમ આપ સમજો; કારણ કે આપ સર્વદા મારે માન્ય

* પૂજ્ય પુરુષના અર્ધ્ય માટેનું જળ એવક પાસે મંગાવતું તે અપરાધ ગણાય છે.

છો. ૫૦-૫૨ હે કૌશિક ! આપે આપના કાર્ય માટે કશો જ સંશય નહિ રાખવો. હે ભગવન ! આપને ન આપું એવી કોઈ વસ્તુ મારી પાસે છે જ નહિ. (કારણ કે તમને આપવાથી તે વસ્તુનું પણ સાર્યક થશે.) ૫૩ આપે આપના કામના સંબંધમાં કોઈ પણ પ્રકારે સદેહ રાખવો જોઈએ નહિ. આપતું જ કોઈ કામ હશે તે હું ધર્મની રીતિ પ્રમાણે સધણું કરી આપીશ. આપ મારા પરમ ઈષ્ટદેવ છો. ૫૪

ગુણ અને યશમાં પ્રખ્યાત એવા એ મુનિશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્ર પોતાના પ્રભાવને જાણનારા દશરથ-રાજાનાં આવાં અત્યંત મધુર, કાનને સુખદાયી, વિનયભરેલાં અને ઉત્તમ ગુણોથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને પરમ હર્ષ પામ્યા. ૫૫

इदमतिमधुरं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमा-
त्मविदा विनीतमुक्तम् । प्रथितगुणयशा गुणैर्वि-
शिष्टं मुनिवृषभः परमं जगाम हर्षम् ॥ ५५ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણુનો 'વિશ્વામિત્રાલ્યાગમન' એ
નામનો સર્ગ ૬ છો સમાપ્ત

ॐ सर्ग ७ मो ॐ

વિશ્વામિત્રની રામને મોકલવાની માગણી

॥ श्रीवाल्मीकिट्वाच ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ।

हृष्टोऽसौ महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ ઓલ્યાઃ-એ પ્રમાણે સિંહ સમા દશરથરાજાનાં અદ્ભુત અને વિસ્તારભર્યા વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી વિશ્વામિત્ર હર્ષથી રોમાંચિત થયા અને દશરથ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા. ૧

* આ સાતમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રમુનિએ કરેલા દશરથરાજાના વખાણ, વચના વિગત નિવેદન અને રાક્ષસોને મારવાને માટે રામને મોકલવાની માગણી કરેલા આ વચનો

વિશ્વામિત્ર ઓલ્યાઃ-હે રાજસિંહ ! પૃથ્વીમાં મહા વંશમાં જન્મેલા અને વસિષ્ઠના કંઠા પ્રમાણે વર્તનારા તમને આતું બોલવું થોડું જ છે. પણ હે રાજસિંહ ! મારા મનમાં રહેલું જ વચન છે, તે કરી આપવાનો નિશ્ચય રાખજો અને તમારા ધર્મનું પાલન કરજો. ૨, ૩ હે પ્રુષ્પ-શ્રેષ્ઠ ! હું સિદ્ધિને વાસ્તે યજ્ઞ કરવાનો આરંભ કરું છું, પણ ભયકર રાક્ષસો મને તેમાં વિઘ્ન કરવામાં સજ્જ રહે છે. ૪ જ્યારે જ્યારે હું યજ્ઞથી દેવતાઓના સમૂહનું યજન કરું છું, ત્યારે ત્યારે રાક્ષસો મારા યજ્ઞને રંજક કરે છે. ૫ મેં ધણી ધણી વાર યજ્ઞ માંડી જોયો, પણ ફેર ફેર એ રાક્ષસનાયકો યજ્ઞભૂમિને માંસથી તથા લોહીથી છાંટી દે છે. આ પ્રમાણે મારા ધણા યજ્ઞો પી-ખાઈ ગયા અને મારો પરિશ્રમ માથે પડ્યો, એટલે ઉત્સાહરહિત થઈને હું તે સ્થળેથી અહીં આવ્યો છું. ૬ હે રાજા ! એ રાક્ષસોને શાપ આપવાની મને ઇચ્છા થતી નથી, કારણ કે એ કર્મ જ એવું છે કે તેમાં કોઈને શાપ અપાય નહિ. ૭ એ મહાયજ્ઞ સંબંધમાં મારી આવી યજ્ઞદીક્ષા છે; માટે જે તમે કૃપા કરો તો જ મને નિર્વિઘ્ને એ દીક્ષાનું મોટું ફળ મળે ૮ હું પીડિત છું અને શરણ મેળવવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છું. તમારે મારું રક્ષણ કરવું જોઈએ. ૯ મનેક સારા યાચકોને નિરાશ કરી પાછા વાળવા એ એક રીતે તેમનો પરાભવ કરવા જેવું છે. ૧૦ તમને મદોન્મત સિંહના જેવો પરાક્રમી, અને ધન્વના જેવો વીર્યવાન રામ નામે શ્રીમાન પુત્ર છે. તે રાક્ષસોને ચીરી નાખે એમ છે. ૧૧ હે રાજસિંહ ! માથામાં જીલકાંવાળો અને સાચા પરાક્રમવાળો તમારો એ શરવીય પાટવીપુત્ર રામ તમારે મને સોંપવો જોઈએ ૧૨ હું મારી દિવ્ય શક્તિથી તેનું રક્ષણ કરીશ, એટલે એ રામ મારા યજ્ઞનો ભંગ કરનારા રાક્ષસોનાં માથાં કાપી શકશે. ૧૩ હું એ રામનું ધણી

પ્રકારનું અનંત કલ્યાણ પણ કરીય અને તેથી તે ત્રણે લોકમાં પૂજ્ય થશે.^{૧૪} જમ હરણાં ક્રોધ પામેલા દેસરીને જોઇને વનમાં તેની સામે ઊભાં રહી ચક્રતાં નથી, તેમ એ રાક્ષસો પણ રામને જોઈને રણમાં સામા ઊભા રહી ચક્રશે નહિ.^{૧૫} જમ મદોન-મત હાથીઓની સાથે યુદ્ધ કરવામાં ક્રોધ પામેલા દેસરી વિના બીજો કોઈ સમર્થ નથી, તેમ એ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવામાં રામ વિના બીજો કોઈ પુરુષ સમર્થ નથી.^{૧૬} એ પાપી રાક્ષસો ખર તથા દુષણના સેવક છે, પરાક્રમથી છછી ગયા છે, રણમાં કાળ-દૂટ જવા છે અને ઢોપ પામેલા કાળ જવા છે. તો પણ દે રાજસિંહ ! જમ રજના કણો વરસાદની સતત પડતી ધારાઓને સહન કરી ચક્રતા નથી, તેમ તેઓ રામનાં બાણોને સહન કરી ચક્રશે નહિ.^{૧૭,૧૮} દે રાજ ! તમારે પુત્રનો અતિ સ્નેહ રાખવો યોગ્ય નથી, કેમકે આ સંસારમાં મહાત્માઓને અપાય નહિ એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી.^{૧૯} રાક્ષસો મૂવા જ પડ્યા છે એમ હું બહુ ધું અને તમે પણ એમ જ સમજો. કારણ કે, અમારા જ્ઞાનીઓ સંદેહભરેલી વાતમાં પડે જ નહિ.^{૨૦} કમળસરખાં નેત્રવાળા મહાત્મા રામને હું બહુ છું, તેમ મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ તેમજ બીજા દીર્ઘદ્રષ્ટાઓ પણ તેમને બાણે છે.^{૨૧} એ તમારા મનમાં ધર્મનું, મહત્તાનું અને યશનું રક્ષણ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો મેં ધાણું છે તે પ્રમાણે તમારે રામને મારા હાથમાં આપવા જોઈએ.^{૨૨} એ મારો યજ્ઞ દશ અદેરાત્ર પહેલે એમ છે અને તેમાં રામે યજ્ઞનો ભંગ કરનારા મારા વેરી રાક્ષસોને મારવાના છે.^{૨૩} દે કુત્યવંશી દશરથ ! વસિષ્ઠ આદિ તમારા સર્વ મંત્રીઓએ પણ આ નિપથમાં સંમતિ આપવી યોગ્ય છે. આથી તેમની સંમતિ લઈને રામને મોકલો.^{૨૪} દે કાલવેતા રઘુવંશી ! માટે મારો યજ્ઞ કરવાનો સમય આટલો જલ્દી

નહિ તેમ કરો. તમે મનમાં કોઈ જાતનો શોક રાખો નહિ. તમારું કલ્યાણ થાઓ. યોગ્ય સમયે કરેલું નાનુસરખું કામ પણ ઉપકારરૂપ થાય છે; અને સમય વીતી ગયા પછી કરેલું મોટું કામ પણ નકામું નીવડે છે.^{૨૫,૨૬}

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-મહાતેજસ્વી અને ધર્માત્મા એવા એ મુનિશ્વર વિશ્વામિત્ર ધર્મ તથા અર્થથી ભરેલાં આટલાં વચન બોલીને બંધ રહ્યા.^{૨૭} મોટા પ્રભાવવાળા દશરથરાજ મુનિ-વર વિશ્વામિત્રનાં વચન સાંભળીને તેમને યુક્તિ-ભર્યા ઉત્તર દેવા સારુ જરાવાર ચૂપ રહ્યા; કારણ કે જેનું મનમાં ધારેલું કરી આપવાનું ન હોય, તે બુદ્ધિમાન પુરુષ યુક્તિભરેલો ઉત્તર મળ્યા વિના સતોપ પામે નહિ.^{૨૮}

શ્રુત્વા વચો મુનિવરસ્ય મહાનુભાવસ્તૂળી-
મતિષ્ઠદુષ્પન્નપદં સ વક્તુમ્ । નો યુક્તિયુક્તકય-
નેન વિનૈતિ તોષં ધીમાનપૂરિતમનોઽભિમતશ્ચ
લોકઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'વિશ્વામિત્રવાક્ય' એ ના-
મનો અર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮ મો

દશરથરાજને થયેલો ખેદ

॥ શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ ॥

તત્ક્રુત્વા રાજશાદ્લો વિશ્વામિત્રસ્ય માપિતમ્ ।

મુહૂર્તમાસીન્નિષ્ઠેષ્ઠઃ સદૈન્યં ચેદમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-આમ રાજસિંહ દશ-
રથ વિશ્વામિત્રનું એ બોલવું સાંભળીને ઘડીભર
તો જડ જવા થઈ ગયા અને પછી રાંકપણે
નીચે પ્રમાણે બોલ્યા.^૧

× આ આદ્યમા સર્ગમાં સ્નેહને લીધે દશરથ
રાજાએ કરેલું યુદ્ધમાં રામની અયોગ્યતાનું વર્ણન અને
રામણુ આદિવું બળ જલણીને રામને થયેલો ખેદ
કરવામાં આવ્યો

દશરથ બોલ્યા:-અરે ! એ કમળલોચન રામને હજી પૂરાં સોળ વર્ષ પછી થયાં નથી, માટે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની હું જ્ઞેતામાં યોગ્યતા જ દેખતો નથી.^૧ હે પ્રજા ! આ પૂરી અક્ષૌહિણી* સેના સજ્જ છે. હું તેનો સ્વામી છું. એ સેનાથી વીંટાઈને હું પોતે તે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.^૨ આ મારા સેવકો શૂરા છે, પરાક્રમી છે અને વિચાર કરવામાં વિચક્ષણ છે. વળી હું પણ હાથમાં ધનુષ ધરીને રણભાષરે જોતું રક્ષણ કરીશ.^૩ કેસરી જમ મહાન્મત્ હાથીઓ સાથે યુદ્ધ કરે, તેમ હું એ લોકોની સહાયતાથી ઇન્દ્ર કરતાં પણ અધિક પરાક્રમ વાળા વીર લોકોની સાથે યુદ્ધ કરીશ.^૪ રામ તો બાળક છે અને તેને સૈન્યોનાં બળાબળની બાળ સરખીય નથી. અંતઃપુરમાં આલેખેલી રણ-ભૂમિ વિના એણે બીજી સાચી રણભૂમિ જોઈ પણ નથી.^૫ તેની પાસે ઉત્તમ શસ્ત્રો નથી, તેમ તે યુદ્ધમાં કુશળ નથી. વળી અનેકા-નેક શૂરવીરોથી ભરેલી રણભૂમિથી તે પૂરો જાણીતો નથી.^૬ કેવળ કૃત્વાદીઓમાં, નગરનાં ઉપવનોમાં અને બગીચાઓની વનકું-જોમાં નિત્ય ફરવાનો જ એને અભ્યાસ છે. વેરેલાં પુષ્પોની સુંદર સજ્જતશરી પોતાની ધર-આંગણુની વાડીઓમાં જ એને રાજકુમારોની સંગાથે વિહાર કરવાનું આવડે છે.^૭ તેમાં વળી હે બ્રહ્મના મારું ભાગ્ય અવળું ક્યું છે, એટલે તો હિમથી પીળા તથા દૂબળા પડી જતા કમ-ળની જમ એ રામ પણ પીળો અને દૂબળો પડી ગયો છે.^૮ એ નથી અજાણ શકતો અને નથી ધરતી ભોંયમાં વિહરી શકતો. એતું મન જોડા જોડા ખેદથી ભરાઈ ગયું છે અને સાવ સૂતમૂતની જમ એ પડી રહે છે.^૯ હે મુનિનાયક !

એને કારણે હું, મારી પત્નીઓ અને મારા સેવકો શરદ્ઘતુના મેઘની જેમ ખાલી ખાલી થઈ ગયાં છીએ.^{૧૦}

આમ મારો એ બાળકુમાર પીડાથી આવો પરવશ થઈ ગયો છે, તો હું તેને ટક કરીને રાક્ષસો સામે યુદ્ધ કરવા સારુ તમને સોંપું ?^{૧૧} હે મહાત્મા ! હે મહાબુદ્ધિમાન ! પુત્ર ઉપરનો સ્નેહ તો મુગ્ધા સ્ત્રીના સંગ કરતાં, અમૃતના રસ કરતાં અને રાત્ર્ય કરતાં ય વધારે સુખકારી છે.^{૧૨} ત્રણે લોકમાં (તપ આદિ) જ કાર્યો મહાકષ્ટે અને લાંબે ગાળે પૂરાં થાય છે, તે કાર્યો પણ સત્પુરુષો પુત્રના સ્નેહને લીધે નિઃસંશય કરે છે.^{૧૩} મનુષ્યો પ્રાણને, ધનને અને સ્ત્રીઓને સહજમાં છોડી દઈ શકે છે, પણ તેઓ પોતાના પુત્રને છોડી દઈ શકતા નથી. હે મુનિવર ! પ્રાણીઓમાં આ સ્વાભાવિક જ છે.^{૧૪} રાક્ષસો ફૂર કામો કરનારા છે અને કપટભયુ^{૧૫} યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. આ બાળુ રામની આવી સ્થિતિ છે. એટલે રામને એ રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરાવવું એ, યોજના જ અંતિ અસહ્ય છે.^{૧૬} જીવવાની ઇચ્છાવાળો હું રામ વિના એક ધડી પણ જીવી શકું એમ નથી. આથી આપે રામને લઈ જવા યોગ્ય નથી. હે વિશ્વામિત્ર ! નવ હજાર વર્ષ સુધી મેં પુત્રે ઇચ્છાથી અનેક યત્નો કર્યા, ત્યારે અશ્વમેધ અને પુત્રેષ્ટિ આદિ ક્રિયાથી મને માંડમાંડ હમણાં ચાર પુત્રો થયા છે. તે ચારેમાં કમળલોચન રામ મુખ્ય છે. મારા ત્રણ પુત્રો પણ એ રામ વિના પ્રાણ ટકાવી શકશે નહિ.^{૧૮-૨૦} છતાં આપ રામને રાક્ષસો સામે લડવા લઈ જ જશો, તો મને પુત્રોથી રહિત થયેલો અને તહાલ ભરણ પામેલો જ માની લેજો.^{૨૧} ચારે દીકરાઓમાં મને રામ ઉપર જ વધારે પ્રીતિ છે, માટે પાટલી કુંવર અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારા એ રામને આપે લઈ જવો યોગ્ય નથી.^{૨૨} આપ જો રાક્ષસોના સૈન્યને હણાવો જ ઇચ્છતા હો, તો ચાલો, મારી ચતુ-

* એકવીસહજાર બાઈસો સિતેર રથ, એકવીસહજાર બાઈસો સિતેર હાથી, પાંસહજાર છસો ને દસ લોહા અને એકવાળ છહજાર ત્રણસો પચામ પાળા મળીને એક અક્ષૌહિણી સેના થાય છે.

રંગ (રથ, હાથી, ઘોડા તથા પાળા) સેના સાથે
મને લઈ જાઓ. ^{૨૩} તે રાક્ષસો કેવા વીર્યવાન
છે? કોના પુત્રો છે? કેવું વર્તન રાખે છે? કેટલા
છે? કાણ કાણ છે? આ બધું આપ કોડ પાડીને
મને કહો. ^{૨૪} હે બ્રહ્મન! કપટથી યુદ્ધ કરનારા એ
રાક્ષસો સાથે રામે, મારા બાળકોએ અથવા
મારે કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું? ^{૨૫} એ દુર્ભાગી રાક્ષસો
સામે મારે મહાસામ્રાજ્યમાં કેવી રીતે ઊભા રહે-
વું? હે ભગવન! આપ આ બધું મને કહો
કારણ કે, રાક્ષસો બલથી ઉલટ હોય છે. ^{૨૬} સંભ-
ળાય છે કે વિક્ષવા મુનિનો પુત્ર અને સાક્ષાત
વેશવણ (કુબેર)નો ભાઈ એવો રાવણ નામનો
એક મહાબલવાન રાક્ષસ છે. ^{૨૭} તે દુર્મતિયો જ
જે આપના યજ્ઞમાં વિદ્રોહ કરતો હોય, તો તો અમે
એ દુરાત્માની સામે સંઘાતમાં ઊતરી શકીએ
એમ નથી. ^{૨૮} હે બ્રહ્મન! કોઈ સમયે કાળની
ગતિથી પ્રાણીઓમાં ભારે પરાક્રમ અને ભારે
વિભૂતિએ ઉદય પામે છે અને કોઈ સમયે કાળની
ગતિથી તે અસ્ત પણ પામે છે. ^{૨૯} એટલે આજને
સમયે અમે રાવણ આદિ શત્રુઓની સામે થવા-
ને અશક્ત છીએ. હમણાં ઈશ્વરની એવી જ મર્યાદા
છે. ^{૩૦} માટે હે ધર્મજ્ઞ! આપ મારા પુત્ર ઉપર કૃપા
કરો, હું હીનભાગી છું. આપ જ મારા પરમ દેવ-
તરૂં છે. ^{૩૧} દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, પક્ષી
અને નાગલોકો પણ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવાને
સમર્થ નથી, તો પછી માનવીના તો ભાર જ
શા? રાવણ રાક્ષસ મહાબળવાનોના બળને પણ
યુદ્ધમાં તોડી નાખે છે; માટે એની અથવા એના
પુત્રોની સાથે પણ અમે યુદ્ધ કરી શકીએ એમ
નથી. ^{૩૨ ૩૩} આ કાળ કોઈ બીજી જ રીતનો છે,
તેણે સજ્જનોને નિર્બળ કરી નાખ્યા છે અને તેથી
રઘુવંશનો ધુરંધર હું પણ ધડપણથી જર્જરિત
થઈને દીનતા પામ્યો છું. ^{૩૪} અથવા મધુનો પુત્ર
લવણાસુર આપના યજ્ઞનો નાશ કરતો હોય તો
તે કહેા, છતાં પણ હું મારા પુત્રને મોકલીશ નહિ

અથવા વિવરવાન યમના જીવા સુદ-ઉપસુદ-
ના પુત્ર મારીય અને સુબાહુ આપના યજ્ઞમાં
વિદ્રોહ કરતા હોય તો તેવું કહેા, છતાં પણ હું
મારો પુત્ર આપને આપીશ નહિ. ^{૩૫ ૩૬} આમ
છતાં આપ જો રામને લઈ જ જશો, તો આપે
મને મારી જ નાખ્યો એમ સમજીશ. રામને
મોકલવાથી કોઈ રીતે મારું સુખ અવિચળ રહે
એમ હું ધારતો નથી. ^{૩૭} મુનિનું વચન માનવું કે
નહિ માનવું એવા સંશયરૂપી મોટા તરંગમાં
ડૂબેલા તે રઘુશ્રેષ્ઠ મહાત્મા દશરથરાજ આ
પ્રભાણે કામળ વચન બોલીને બધું મોટા તરંગો
ઊછળતા સાગરમાં ગળકાં ખાતા હોય તેમ
મૂંઝાઈ ગયા; તેમને કોઈ જાતનું સુખ મળ્યું
નહિ તેમ તે કોઈ નિશ્ચય ઉપર આવ્યા નહિ. ^{૩૮}

इत्युक्त्वा मृदुवचनं रघूद्वहोस्तौ कछोले
मृनिमत्तसंशये निमग्नः । नाऽऽज्ञासीत्क्षणमपि
निश्चयं महात्मा प्रोद्वीचाविव जलघोः समुद्यमानः ॥
श्रीयोगवासिष्ठ महाश्रायણ्युभा वैराग्य-
प्रकरणो 'दशरथवाक्य' એ નામ-
નો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯ મો*

વિશ્વામિત્રના તપોબળ ઇત્યાદિનું વર્ણન
॥ શ્રીવાલ્મીકિરચાચ ॥
તત્ક્રુત્વા વચનં તસ્ય સોદપર્યાકુલેક્ષણમ્ ।
સમત્યુઃ કૌશિકો વાક્યં પ્રત્યુવાચ મહીપતિમ્ ॥
વાલ્મીકિ યોદ્યાઃ-દશરથરાજનાં એ વચ-
ન સાંભળીને વિશ્વામિત્ર રાપ પામ્યા અને સ્ને-
હથી ભરાઈ ગયેલી આંખોવાળા એ રાજાને આ
વચનો કહેવા લાગ્યા. ^૧

વિશ્વામિત્ર યોદ્યાઃ-તમે એક વાર કહ્યું કે,
હું તમારું કામ કરીશ અને હવે બીજી વાર તમે

* આ નવમા સર્ગમાં વિશ્વામિત્રનો કોપ અને
તેમનાં તપોબળ તથા અશ્રબળ કદીને વસિષ્ઠે કરેલું
દશરથ રાજાના મનનું સમાધાન કહેવામાં આવેલું.

તે પ્રતિજ્ઞાને ફેડા કરવા ઇચ્છે છે. આ તો જાણે તમે કસરી સિંહ યદને હરણું થવા ઇચ્છે છે.^૨ આમ બોલેલાં વચન બોટાં કરવાનું રથુવીરાના આ કુળને શોભતું નથી. શીતલ કિરણવાળા ચંદ્ર-મામાંથી ક્યારેય ઉજ્જ્વળ કિરણો નીકળે જ નહિ.^૩ હે રાજના! તમે તમારું વચન પાળવા સમર્થ નહિ હો તો આ હું જેમ આગ્યો છું તેમ પાછો જઈશ. હે કકુત્થવંશજ ! પણ તમે હવે પ્રતિજ્ઞા ઉપર પાણી ફેરવીને ભલે તમારા બંધુઓ સાથે સુખી થાઓ !^૪

વાદમીકિ બોલ્યા:—આ પ્રમાણે મહાત્મા વિશ્વામિત્ર કોપથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા, ત્યારે સધળી પૃથ્વી દ્રુજવા લાગી અને દેવતાઓને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો.^૫ જગતના મિત્ર એવા જે મહામુનિ વિશ્વામિત્રને આમ ક્રોધાયમાન થયેલા જાણીને ધીરજવાળા અને ઉત્તમ નિયમો પાળનારા બુદ્ધિમાન વસિષ્ઠમુનિએ રાજને આ વચન કહ્યાં.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—તમે દશરથરાજ ઇક્ષ્વાકુના કુળમાં જાણે સાક્ષાત્ બીજા ધર્મ જ અવતર્યા છે; તમે શ્રીમાન છો અને ત્રણે લોકોના ગુણોથી વિભૂષિત છો.^૭ મોટી સમૃદ્ધિવાળા તમે ધીરજવાળા અને સદાચારવાળા છો. આમ હોઇને તમારે સ્વધર્મ છોડી દેવો જેઇએ નહિ.^૮ તમે ત્રણે લોકમાં પ્રખ્યાત છો અને ધર્મ તથા યશથી સંપન્ન છો; માટે તમે સ્વધર્મને અનુસરો અને ધર્મનો ત્યાગ ન કરો. વિજીવનના સ્વામી એવા આ મુનિનું વચન તમારે માથે ચઢાવવું જ જોઈએ.^૯ હે રાજના! તમે પ્રથમ 'કામ કરીશ' એવી પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યા છો. હવે તમે તે નહિ કરો, તો તેથી તમારો યજ્ઞ અને જલાશય આદિ કરવા-રૂપ ધર્મ નિષ્ફળ થશે. માટે તમે રામને મોકલો. તમે ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં જન્મ્યા છો અને વળી પોતે દશરથ છો. છતાં તમે વચન નહિ પાળો, તો પછી બીજે દાણ પોતાનું વચન પાળશે!^{૧૦, ૧૧} તમારા જવાબોએ અધિકા નિયમો ઉપરથી તો

બીજા લોકો પણ મર્યાદા છોડતા નથી, તો તમારે તો એ મૂકવી જ નહિ જોઈએ.^{૧૨} રામે ભલે અશ્ર-વિધાનો અભ્યાસ કર્યો હોય કે ન કર્યો હોય; પરંતુ જેમ અગ્નિએ રક્ષેલા અમૃતનો બીજાઓ પરાભવ કરી શક્યા નહોતા, તેમ આ પુરુષશ્રેષ્ઠ વિશ્વામિત્રે રક્ષેલા એ રામનો પણ રાક્ષસો પરાભવ કરી શકશે નહિ.^{૧૩} આ વિશ્વામિત્રમુનિ મૂર્તિમાન ધર્મ છે, સૌ પરાક્રમીઓમાં એ શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ લોકમાં એ અધિક બુદ્ધિમાન છે અને એ તપના પરમ નિવાસરૂપ છે.^{૧૪} એ વિશ્વામિત્ર વિવિધ અસ્ત્રોને જાણે છે. સચરાચર ત્રૈલોક્યમાં બીજો કોઈ પુરુષ તે જાણતો નથી અને જાણે પણ નહિ. દેવો, ઋષિઓ અસુરો, રાક્ષસો, નાગો, યક્ષો અને ગંધર્વો એ સધળા ભેગા થાય, તો પણ તે કોઈ વિશ્વામિત્રની તોલે આવે એમ નથી. આ વિશ્વામિત્ર પૂર્વે જ્યારે રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન થયેલા સદાશિવે એમને 'કૃશાશ્વ' નામના પ્રજાપતિએ ઉત્પન્ન કરેલાં સર્વ દુર્ગંધ અસ્ત્રો આપ્યાં છે.^{૧૫-૧૭} સંહાર કરવામાં રુદ્રની સમાનતા ધરાવનારા, વીર, દીપ્તિવાળા અને અદ્ભુત સામર્થ્યવાળા એ કૃશાશ્વના પુત્રો (અસ્ત્રો) વિશ્વામિત્રનું સેવન કરે છે.^{૧૮} 'જયા' અને 'સુપ્રભા' નામની દક્ષપ્રજાપતિની બે સુંદર દેકવાળી પુત્રીઓ કૃશાશ્વ પ્રજાપતિની સ્ત્રીઓ હતી. તે સ્ત્રીઓમાં કૃશાશ્વ પ્રજાપતિએ કાઠમથી પણ ગિતાય નહિ એવા સૌ પુત્રો (અસ્ત્રોના દેવ) ઉત્પન્ન કર્યા હતા.^{૧૯} પૂર્વે જયાએ પતિની સેવા કરીને વરદાન મેળવ્યું હતું અને પચાસ પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. તેઓ અસુરોનાં સૈન્યોના વધ કરવામાં સમર્થ છે અને પ્રયોગ કરનારની ઇચ્છા પ્રમાણે આદ્રે છે.^{૨૦} બીજી સુપ્રભાએ 'સંધર્ષ' નામના પચાસ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. તેઓ દુર્ધર્ષ છે, તીક્ષ્ણ આકારવાળા છે અને બળવત્તર છે.^{૨૧} યોગના બળથી સધળા જગતને જોઈ શકનારા આ મહા-તેજસ્વી વિશ્વામિત્રમુનિ આવા વીર્યવાન છે, માટે

રામને એમની સાથે મોકલવામાં તમારે તમારી બુદ્ધિને ગાલરી કરવી જોઈતી નથી. હે સદરાજન ! આ અપાર રક્તિયાળી મુનિરાજ સમીપમાં હોય, ત્યારે કાઈ પુરુષનું મૃત્યુ આવી ચૂકેલું હોય તો પણ તે પુરુષ અમરતાને પામે છે; માટે તમે મૂઠ મનુષ્યની પેઠે દીનતા પામે નહિ. ^{૨૨૨૩}

અસ્મિન્મહાસત્ત્વતમે મુનીન્દ્રે સ્થિતે સમીપે પુરુષસ્ય સાધો । પ્રાપ્તેષિ સૃત્પાવમરત્ત્વમેતિ મા દીનતાં ગચ્છ યથા વિમૂઢઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિવદ્ધ મહારામાયણુમાં વૈશ્યાય-
પ્રકરણનો 'વસિષ્ઠસમાધાસન' એ
નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

રામની સ્થિતિ

॥ શ્રીવાલ્મીકિવાચ ॥

તથા વસિષ્ઠે હ્રુવતિ રાજા દશરથઃ સુતમ્ ।

સંપ્રહૃદ્યમના રામમાનુજાવ સલક્ષ્મણમ્ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજા મનમાં હર્ષ પામ્યા અને તેમણે લક્ષ્મણની સાથે પુત્ર રામને બોલાવવા સારુ આ આજ્ઞા કરી.^૧

દશરથ બોલ્યાઃ-ઓ દ્વારપાલ ! વિદ્વા-
મિત્રમુનિનું ધર્મસંબંધી કાર્ય નિર્વિઘ્ને સંપાદન કરવાને માટે તું વીર અને સાચા પરાક્રમવાળા રામને લક્ષ્મણસહિત અહીં તુરત બોલાવી લાવ. એ પ્રમાણે રાજાએ મોકલેલો તે દ્વારપાલ અંતઃ-પુરમાં આવેલા રામના મંદિરે ગયા. તુરત (રામના અનુચરોની સાથે) તે પાછો આવ્યો અને રાજાને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો: 'હે દેવ ! હે પોતાના એ હાથથી સધળા રાત્રીએ મસળી નાખનારા ! બિડાયેલા કમળમાં બેઠેલા બ્રમરની પેઠે રામ તો

પોતાના આવાસમાં અત્યંત ઉદાસ યમને બેઠા છે. એક તરફથી તે કહે છે કે, 'હું આ વધીએ આવું છું,' પણ બીજી તરફથી તો કાઈ વિચારમાં હૂબી જાય છે અને મનમાં મૂંઝાઈને તે કાઈની પાસે જાણ રહેવાને ઇચ્છતા નથી.^{૨-૪} એ પ્રમાણે દ્વારપાળે કહ્યું, એટલે દશરથરાજા રામના સર્વ અનુચરોને આજ્ઞાસન આપ્યું અને અનુક્રમથી પૂછ્યું કે, 'રામ શું કરે છે અને કેવી સ્થિતિમાં છે?' રાજાએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું એટલે બેઠે પામેલા રામના અનુચરે રાજાને આ વચન કહ્યાં: 'હે દેવ ! આપના પુત્ર રામનું શરીર બેઠેને લીધે કરમાઈ ગયું છે, તેથી અમે પણ બેઠે પામીને દુઃખળા થઈ ગયા છીએ. કમળસરખાં નેત્રવાળા રામ જ્યારથી બ્રાહ્મણોની સાથે તીર્થયાત્રામાંથી પાછા આવ્યા છે, ત્યારથી તે આજ દિવસ સુધી તે મનમાં ક્યવાયા કરે છે.^{૫-૮} અમે ઘણા યત્નથી પ્રાર્થના કરીએ છીએ, ત્યારે રામ કરમાયેલા મોઢે પોતાનાં દિવસસંબંધી કાર્યો કદી કરે છે અને કદી નથી પણ કરતા.^{૧૦} સ્નાન, દેવ-પૂજન, દાન અને ભોજન આદિ ક્રિયાઓને વિશે એ રામ તો ક્યવાતે મને વતે છે અને અમે વીનવીએ છીએ તો પણ પૂરું જમતા નથી. અંતઃપુરની ચપળ દાસીએ કીડા કરવાનાં સ્થાનોમાં હીડોળા બાંધી રાખે છે, તો પણ બપોરે જમ વરસાદની ધારાઓની સાથે કીડા-કરે, તેમ તે લીલાથી તેમની સાથે કીડા કરતા નથી.^{૧૧, ૧૨} હે રાજનાં બંને સ્વર્ગમાંથી પડવાનો કાળ પાસે આવ્યો હોય, તેને જમ સ્વર્ગ આનંદ આપતું નથી, તેમ કળી જવાં માણિક્યોથી જડેલા બાળુબંધ અને કડાનાં બૂથો પણ એ રામને આનંદ આપતાં નથી.^{૧૩} જમાં કીડા કરતી સ્ત્રીઓ વારંવાર જોયા કરતી હોય અને જમાં કૂલોના મુગધવાળા પવન આદ્યા કરતા હોય, એવા લતામંડપની કુંજોને વિશે પણ રામ અત્યંત બેઠે પામે છે,^{૧૪} જ પદાર્થ જોય, સ્વાદિષ્ટ, મુઠામળ

x આ દશમા સર્ગમાં દ્વારપાળાએ અને રામના અનુચરોએ દશરથરાજાની પાસે રામની સ્થિતિનું નિવેદન કર્યોની કથા કહેવામાં આવશે.

અને ચિત્તને હરનાર હોય, તે પદાર્થથી પણ તે ખેદ પામે છે અને તેથી તેમની આંખો પણ બંધે આંસુના પૂરથી ભરાર્થ રહે છે.^{૧૫} સ્ત્રીઓ નૃત્યવિલાસો કરે છે, સારે તે 'આ નારીઓ શરીર હલાવી હલાવીને મને શા માટે દુઃખ દે છે,' એમ બોલીને તેમની નિંદા કરે છે.^{૧૬} ભોજન, શયન વાહન, વિલાસ, સ્નાન અને આસન એ બધાં યોગ્યતાવાળાં હોવા છતાં પણ તે ઘેલા માણસની પેઠે તેના ઉપર રચિ કરતા નથી.^{૧૭} 'સંપત્તિ હોય તો પણ શું? વિપત્તિ હોય તો પણ શું? ધરમાં શો સાર છે? મનોરથ કરવાથી શું વળે? એ તો સઘળું મિથ્યા છે' એમ બોલીને તે શુપચુપ એકલા બેસી રહે છે.^{૧૮} વિનોદમાં એ આનંદ લેતા નથી, ભોગમાં આસક્ત થતા નથી અને કામમાં એ ચિત્ત પરાવતા નથી; માત્ર શુપ ધ્યને જ એ બેસી રહે છે.^{૧૯} હરિણીઓ જમ વનના ઝાડને આનંદ આપી શકતી નથી, તેમ ફરફરતી કેશલટોવાળી અને ફરકતી વિલાસભરી આંખોવાળી સુંદરીઓ પણ એમને આનંદ આપી શકતી નથી.^{૨૦} એ તો પામર લોકોમાં વેચાયેલા માણસની પેઠે એકાંતરૂપ દિશાઓના છેડાઓમાં, નદી આદિના તીરામાં, વનોમાં અને અરણ્યોમાં જ રચિ પામે છે.^{૨૧} આમ હે રાજન્! વસ્ત્ર, પાન, ભોજન અને જોઇતી વસ્તુઓનું ગ્રહણ ઇત્યાદિ ક્રમાં આ વિમુખતા સેવવાથી તે સંન્યાસના ધર્મ પાળનારા તપસ્વીને અનુસરે છે.^{૨૨} હે જનેશ્વર! તે નિર્જન પ્રદેશમાં એકલા જ રહે છે અને એકાકાર બુદ્ધિને લીધે તે હસતા નથી, ગાતા નથી કે રેતા પણ નથી.^{૨૩} તે તો પદ્માસન વાળીને શૂન્ય મનથી બેસી રહે છે અને કેવળ કાખા હાથની હથેળી ઉપર ગાલને ટેકવી રાખે છે.^{૨૪} તે 'કાઈ બનતું' અભિમાન ધરતા નથી, રાજ થવાને ઇચ્છતા નથી, સારો પદાર્થ મળવાથી રાજ થતા નથી અને અનિષ્ઠ પદાર્થ મળવાથી ખેદ ધરતા નથી.^{૨૫} એ પોતે ગી રીતે ચાલે

છે! શું કરે છે! શું માગે છે! કાની ચિંતા કરે છે! ઠમ આવે છે! કયો નિયમ રાખે છે! કાને અનુસરે છે! એ વિષે અમે કહ્યું જ બાલુતા નથી.^{૨૬} શરદ્ગતુના અંતમાં ઝાડની પેઠે તે દિવસે, દિવસે દૂખળા પડતા બય છે, પીળા પડતા બય છે અને રક્ષ થતા બય છે.^{૨૭} હે રાજન્! એમને અનુસરનારા લક્ષ્મણ તથા શુભ્ર પણ તેમના પ્રતિબિંબની પેઠે તેમન જવા જ થઈ ગયા છે.^{૨૮} સેવકો, રાજાઓ અને માતાઓ રામને વારંવાર પૂછે છે, છતાં એ તો 'કાઈ જ નથી.' એમ કહીને કશી સૂચક વેદ્યા વિના મૂંગા બેસી રહે છે.^{૨૯} કદી પોતાની પાસે કાઈ વિવેચી રનેહી બેઠો હોય છે, તો તે તેને શિષ્યામણુ આપી બેસે છે કે, 'ઉપરઉપરથી જ દૃઢ્યહારી લાગતા આ સાંસારિક સુખભોગોમાં મન લાલીશ નહિ.^{૩૦} અનેક પ્રકારના વૈભવોથી રમણીય લાગતી સ્ત્રીઓ પોતાની સામે સભામાં બેઠી હોય, તો પણ તે તેમને વિશે કાંઈ પ્રીતિ કરતા નથી અને બંધે તેમના વિનાશને જ સમીપમાં દેખતા હોય એમ વતે છે. 'અનાયાસે મળે એવા પદને નહિ મેળવતાં મેં બહારની પ્રવૃત્તિઓ કરીને આટલાં વરસોને પાણીમાં નાખ્યાં' એમ વારંવાર તે મધુર ધ્વનિથી ગાયા કરે છે. કાઈ પોતાની પાસે રહેનાર સેવક તેમને 'ચક્રવર્તી' થાઓ અને રાજસૂયયજ્ઞ કરાજે' એમ કહે છે, તો પોતાનું મન તે વિષયમાં નહિ હોવાને લીધે તે મૂંગા રહે છે અને કંદેતાર બંધે બકબક કરતો ઘેલો માણસ હોય, તેમ તેને હસી કાઢે છે. તે કાઈના કશા ઉપર ધ્યાન આપતા નથી, પાસે પડેલા પદાર્થ પર દષ્ટિ કરતા નથી અને પોતાને જોઇએ તેવી વસ્તુ મળ્યા છતાં પણ તેની અવગણ કરે છે.^{૩૧-૩૪} 'એ આકાશમાં મોહું' વન હોય અને તે વનમાં વળી કમળ સંભવિત હોય, તો આત્મામાં મન સંભવે અને મનમાં વિરમય સંભવે' એવા વિચારથી એમના મનમાં કાઈ

વસ્તુને એકને આશ્રય થતું નથી.^{૩૫} એ રામ કામિનીઓની મધ્યમાં બેઠા હોય, તો પણ જન્મ વરસાદની ધારાઓ મોટા પથરાને ભેદી શકતી નથી, તેમ કામદેવનાં બાણો એમના અલેખ મનને ભેદી શકતાં નથી.^{૩૬} કોઈ પોતાની પાસે ધન માગવા આવે, તો તેને 'ધન તો આપદા-ઓના મુખ્ય સ્થાનકરૂપ છે, તેને તું શા માટે છોડે છે?' એમ કહીને સઘળું ધન આપી દે છે.^{૩૭} 'આ આપત્તિ છે અને આ સંપત્તિ છે, એ તો મોહ છે, અને તે માત્ર કલ્પનાથી જ ઊભો થાય છે.' એવા અર્થના શ્લોકોને તે ગાયા કરે છે.^{૩૮} વળી તે બોલ્યા કરે છે કે, 'હાય! હું માર્યા ગયો! હાય! હું અનાથ છું!' એવી રીતે લોહા શયા કરે છે, તો પણ તે લોહોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી, એ આશ્ચર્ય છે.^{૩૯} રઘુવંશરૂપી વનમાં જાયા સાલવૃક્ષ જેવા અને શત્રુઓને હણનારા એ રામ હમણાં આવી સ્થિતિમાં વળે છે, તેથી અમે અત્યંત ખેદ પામ્યા છીએ.^{૪૦} હે માહાબાહુ! રામનું ચિત્ત એવું થઈ ગયું છે કે, તેનું શું કરવું એ જ અમને સમજતું નથી; માટે હે કમલનેત્ર ! આ વિષયમાં આપ જ અમારા આધાર છો.^{૪૧} હે પ્રભુ! કોઈ રાજ અથવા બ્રાહ્મણ એમની આગળ બેસીને એમને રાજનીતિનો કે વ્યવહારનો ઉપદેશ કરે છે, તો તે પોતે એકમાર્ગી હોવાથી તેમને જાણે મૂખ ગણીને હસી કાઢે અને તેમની વાત કાને ધરતા નથી.^{૪૨} 'આ બાહ્યદૃષ્ટિ જ જણાવે છે વિનાશી તથા વિસ્તીર્ણ જગત ઊઠ્યું છે તે વાસ્તવિક નથી અને હું તો કોઈ એથી જુદો જ છું.' એવો નિર્ણય કરીને એ રામ તે વિષે વધારે સમજણ મેળવવા છોડે છે.^{૪૩} હે વિશુ ! શત્રુમાં, પોતાના દેહમાં, મિત્રમાં, રાજ્યમાં, માતામાં, સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં એમનું મન લાગતું જ નથી, તેમ વળી બહારના વિષયોમાં પણ એમના મનની પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી.^{૪૪} એમને સ્વાધીન

વિષયો ઉપર રુચિ નથી, પરાધીન વિષયોની આશા નથી, 'કોઈ વસ્તુની' ઇચ્છા નથી અને છતાં એમના મનને વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ પોતે વિવેચી છે તેથી એમને મૂઠ કહી શકતા નથી અને એમને વિશ્રાંતિ મળી નથી તેથી મુક્ત પણ કહી શકતા નથી. આથી અમે બહુ જ સંતાપ પામ્યા કરીએ છીએ.^{૪૫} 'ધનનું શું કામ છે? માતાઓનું શું કામ છે? રાજ્યનું શું કામ છે? અથવા ઉદ્યમનું શું કામ છે?' એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને તે જાણે મરવાની જ વાટ જોતા હોય તેમ દેખાય છે.^{૪૬} વરસાદ રોકાઈ જવાથી જન્મ અપૈયો ઉદ્દેગ પામે, તેમ રામ ભોગ, આયુષ્ય, રાજ્ય, મિત્ર, પિતા અને માતા વિશે અત્યંત ઉદ્દેગ પામ્યા કરે છે.^{૪૭} આ પ્રમાણે આપના પુત્ર ઉપર ધણી શાખાઓના વિસ્તારવાળી વિપત્તિ આવી પડી છે, માટે આપે દયા કરીને તે વિપત્તિને ઉખેડી નાખવાને પ્રવૃત્તિ કરવી એમજે. હે પ્રભુ ! રામનો આવો સ્વભાવ થઈ જવાને લીધે સઘળા વૈભવોવાળી આ વિસ્તીર્ણ સંસારરૂપી જળ તેમને ઝેર જેવી પ્રતિકૂળ લાગે છે.^{૪૮} આ પૃથ્વી ઉપર એવો મહાશય કોણ મળે કે, જે રામને રાજ્યસંબંધી યોગ્ય વ્યવહારમાં નાખવાને સમર્થ થાય? જન્મ સૂર્ય અંધારું મટાડીને જગતમાં પોતાના પ્રકાશકપણાને સફળ કરે છે, તેમ એ મહાત્મા રામના મનમાં રહેલા સઘળા કૃષ્ણદાયી મોહને મટાડીને, કોણ પોતાના ઉપદેશકપણાને સફળ કરે ?' ^{૪૯-૫૧}

મનસિ મોહમપાસ્ય મહામનાઃ સકલમાર્તિ-
તમઃ કિલ સાધુતામ્ । સફલતાં નયતીહ તમો
હરન્દિનકરો મુવિ ભાસ્કરતામિવ ॥ ૫૧ ॥

અર્ગ ૧૦ ચો સમાપ્ત

x શ્રીરામના અનુચરોએ શ્રીરામની જે અવસ્થાનું વર્ણન કર્યું છે, તેની અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા વિના-અર્થાત્ હૃદયમાં વિષયવૈરાગ્ય પ્રગટયા વિના સતસાચનું શ્રવણ તત્ત્વસાક્ષાત્કાર કરવામાં સમર્થ થતું નથી.

ઠસર્ગ ૧૧ મો*

રામનું દશરથરાજાએ કરેલું સાન્ત્વન

॥ વિશ્વામિત્ર ઉવાચ ॥

एवं चेतन्महाप्राज्ञ भवन्तो रघुनन्दनम् ।

इहाऽऽनयंतु त्वरितं हरिणं हरिणा इव ॥ ૧ ॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-હે મહાવિચક્ષણુ અનુચર! જો એમ હોય તો, જેમ મૃગો પોતાના યુથપતિને લઈ આવે, તેમ તમે તુરત રઘુનંદન રામને આહીં લઈ આવો.^૧ રઘુપતિ રામને આ જ મોહ થયો છે, તે ઠાઈ જાતની આપત્તિઓથી કે ઠાઈ જાતના રાગથી થયો નથી, પણ તે વિવેક અને વૈરાગ્યને લીધે થયો છે. એ મોહ નથી પણ બોધ જ છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ આવશે.^૨ રામ આહીં તુરત આવે, એટલે જેમ પવન પર્વત ઉપરનાં વાદળોને દૂર કરી નાખે છે, તેમ અમે તેમના મોહને તુરત જ દૂર કરી નાખીશું.^૩ મોહ યુક્તિપૂર્વક દૂર કરવામાં આવશે, એટલે તે રામ અમારી પેઠે સર્વોત્તમ પદમાં વિશ્રાંતિ પામશે.^૪ પછી તે અમૃતપાન પામેલા પુરુષની પેઠે યથાર્થ સુખને, આનંદને, જ્ઞાનસંપન્નપણાને, વિશ્રાંતિને, તાપરહિતપણાને, પ્રુથ્વ્યપણાને અને શરીરમાં શુભ વર્ણપણાને પ્રાપ્ત થશે.^૫ આમ મનમાં પરિપૂર્ણ થઈને તે પોતાના કુળની ચાલી આવેલી વ્યવહારની પરંપરાને અખંડતાએ અનુસરશે.^૬ તે વ્યવહારમાં માન પાત્ર થશે અને વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ મહાદૈર્ઘ્યવાન રહેશે. તે બંધ તથા મોક્ષનાં કાર્યકારણ ના જાતા થશે, સુખ-દુઃખની દશાથી રહિત થશે અને દેહમાં, પથરામાં તથા સોનામાં સમદષ્ટિ રાખશે.^૭ મુનિવર વિશ્વામિત્રે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે દશરથરાજાનું મન આનંદથી ભરાઈ ગયું.

* આ અગિયારમા મગ્ગમાં વિશ્વામિત્રની આગામી સમામાં લાવેલા રામનું દશરથ રાજાએ આશ્વાસના કર્યાની તથા ધીકા આદિનું કારણ પૂજ્યની કથા કહેવામાં આવશે.

અને તેમણે રામને બોલાવવાને માટે ફરી વાર દૂતો ઉપર દૂતો મોકલ્યા. એટલી વારમાં જેમ ઉદયા-ચળમાંથી સૂર્યે ઊગે તેમ રામ પણ પિતાની પાસે આવવા માટે પોતાના આસન પરથી ઊઠ્યા.^૮ આમ તે કેટલાક સેવકો તથા પોતાના જે ભાઈઓની સાથે ઇન્દ્રના સ્વર્ગ જવી પોતાના પિતાની એ પવિત્ર સભામાં આવ્યા.^૯ રામે દૂરથી જ પોતાના પિતા દશરથરાજાનાં દર્શન કર્યાં. તે સમયે તે રાજા દેવતાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા ઇન્દ્રની પેઠે રાજાઓના સમૂહથી વીંટાયેલા બેઠા હતા. વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર તેમને બે પડખે બેઠા હતા અને મધુર વચનોથી તેમને રાજી કરતા હતા. સઘળાં શાસ્ત્રોના અર્થને વિસ્તારનારો સમન્ત મંત્રીઓનો સમૂહ તેમને શોભા આપી રહ્યો હતો; ત્યાં જાણે દેહધારી દિશાઓ જાણી હોય, તેમ સુંદર દાસીઓ હાથમાં સુંદર ચામરો લઈને તેમની યથાયોગ્ય સેવા કરતી હતી.^{૧૦-૧૩} ત્યાં દશરથરાજાએ અને વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્ર આદિ લોકોએ પણ કાર્તિકેય સ્વામી જવા રામને દૂરથી આવતા દીઠા.^{૧૪} એ રામ સઘળાઓએ સેવવાયોગ્ય, ગંભીર, સ્ફુટ અને સત્ત્વમય* સ્થિતિનાળી શીતળતા* વડે હિમાલયની પેઠે સંયુક્ત હતા.^{૧૫} એમનું શરીર સૌમ્ય, સમાન અંગવાળું, શુભ આકારવાળું, કમનીય અને ઉપશાંત હતું. એમનું મન વિનયથી ઉદાર હતું અને તે પરમ પુરુષાર્થના પાત્ર હતા.^{૧૬} એમનાં અંગોમાં ભુવાનીનો આરંભ થતો હતો અને વૃદ્ધ પુરુષની પેઠે તે ઉપશમથી શોભી ગયા હતા. એ ઉદ્વેગરહિત હતા, પણ એમને પરમ આનંદ મળ્યો નહોતો; વૈરાગ્યને લીધે એમના મનોરયો ઘણું કરીને પૂર્ણ સ્થિતિમાં હતા.^{૧૭} સંસારની સર્વ ગતિઓનો એમણે વિચાર કર્યો હતો અને પવિત્ર શુણાના એ

* દૈર્ઘ્ય અને પશુ આદિ જીવો. * તાપ મદાડી આહવાદકપલ અને દહી.

નિવાસરૂપ હતા. જાણે સધળા સદ્ગુણો ઠાઈ મહા-
શય પુરુષમાં રહેવાના એકમાત્ર લોભથી એમ-
નામાં જ આવીને વસ્યા હતા.^{૧૮} ઠાઈ રીતે ક્ષોભ
નહિ પામતી વૃત્તિને લીધે એ પોતાના સર્વોત્તમ
અંતઃકરણને ઉદાર, આર્થ અને ભરપૂર દેખા-
ડતા હતા.^{૧૯} એમણે પહેરેલા હાર અને વસ્ત્રો
મંદહાસ્યની ઝાંખીથી બહુ જ સ્વચ્છ લાગતાં
હતાં. આવા અનેક ગુણોથી ભરેલા રઘુવર રામે
ધરતીકંપથી ડોલી રહેલા મેરુ પર્વતના જવી
શોભાવાળા અને ચળકતા ચૂડામણિનાં સુંદર કિર-
ણોવાળા પોતાના મસ્તક વડે ફરથી જ પ્રણામ
કર્તા.^{૨૦, ૨૧} હજી તો સુનીન્દ્ર વિશ્વામિત્ર રામને
નિશે બોલતા જ હતા, તેટલી વારમાં કમળસરખાં
નેત્રવાળા રામ, પિતાના ચરણમાં પ્રણામ કરવા
સારુ પોતે જ આવી પહોંચ્યા.^{૨૨} ઉદારચિત્ત રામ
પ્રથમ પિતાને, પછી માન્ય પુરુષોએ સન્માનેલા
બે મુનિઓને, પછી બીજા બ્રાહ્મણોને, પછી
ખંધુઓને અને તે પછી ગુરુલોકોને પગે લાગ્યા.
ત્યારે, રાજલોકોએ એમને અનેકાનેક પ્રણામો
કર્તા, તે એમણે ક્યારેક દૃષ્ટિથી, ક્યારેક જરાક
નમાવેલા મસ્તકથી તો ક્યારેક વાણીથી સ્વીકાર્યા.
પછી દેવજવા સોહામણા અને લાંબ તથા અલા-
ભમાં મનની સમાન સ્થિતિવાળા એ રામને બંને
મુનિઓએ આશીર્વાદ આપ્યા અને તે પછી તે
પોતાના પિતાના પવિત્ર સમીપમાં ગયા.આમ
રામ પિતાના ચરણમાં અભિવંદન કરવા લાગ્યા
એટલે તરત જ એ દશરથરાજા તેમનું માથું સૂંધું
અને તેમને વારંવાર ચુંબન કર્યું.^{૨૩-૨૬} ગાઢ સ્ને-
હવાળા અને શત્રુવીરોને હણનારા એ રાજાએ
એ જ પ્રમાણે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્નને આલિંગન
કર્યું; અને રાજહંસ જમ બે કમળોને ચુંબન
કરે, તેમ તેમણે તેમનાં મુખોને ચુંબન કર્યા.^{૨૭}
'હે પુત્ર ! મારા બોળામાં બેસો,' એમ દશરથ-
રાજા બોલે તેટલી વારમાં તો સેવક પૃથ્વી પર
પાથરેલા એક વસ્ત્ર ઉપર રામ બેસી ગયા. પછી

દશરથરાજાએ તેમને નીચે પ્રમાણે વચન કહ્યાં.^{૨૮}
રાજા બોલ્યો:—હે પુત્ર ! તું વિવેકી છે
અને વળી અનેક શુભ ગુણોના પાત્રરૂપ છે. માટે
તારે મૂખની પેઢે શિથિલ બુદ્ધિથી તારા આત્મા-
ને ખેદને સ્વાધીન કરવો નહિ જોઈએ. તારા
જવાબે તો વૃદ્ધો, વિપ્રો અને ગુરુઓનું કહેલું
કરવું જોઈએ. પુણ્યપદ એમ જ સાંપડે છે;
અને મૂંઝાયા કરનાથી તે મળતું જ નથી.^{૨૯, ૩૦}
હે પુત્ર ! જ્યાં સુધી મોહને પ્રસરવાનો અવકાશ
આપનામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી જ આપત્તિઓ
દૂર રહે છે અને કદાચ પાસે આવે છે, તો
પોતાનું કામ કરી શકતી નથી.^{૩૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રાજકુમાર ! હે મહા-
બાહુ ! તમે શૂરા છો અને ભારે દુઃખદાયી તથા
મુશ્કેલીથી જીતી શકાય એવા વિષયોદ્ગ્રી શત્રુ-
ઓને પણ તમે જીતી લીધા છે.^{૩૨} તો પછી,
અજ્ઞાનીઓને જ ચોગ્ય એવા આ અનેક તરંગો-
થી ભરેલા અને ભારે જડતાવાળા મોહ-
રૂપી સમુદ્રમાં તમે ઢેમ અવિવેકીની જમ દૂબકાં
ખાઓ છો !^{૩૩}

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:—હે રામ ! હે અણ્યા-
માન નીલકમળોના સમૂહસરખાં નેત્રવાળા !
તમારા ચિત્તની ચપળતા છોડી દઈને તમે કહો
કે, તમે શા કારણથી મૂંઝાયા છો ?^{૩૪} જેમ
ઉંદરો ધરને બગાડી નાખે છે, તેમ ચિંતા તમારા
મનને બગાડી નાખશે. તો તમને તે ચિંતાઓ
કયા કારણથી થઈ છે ? કયા મનોરથ સિદ્ધ થાય
તો તે ચિંતા દૂર થાય એમ છે ? તે કેટલીક છે ?
તે કેવી છે અને ક્યાં રહી છે ?^{૩૫} જોને કષ્ટ પડ્યું
હોય અથવા જે દરિદ્ર દોષ, તેને ચિંતાઓ
થવાનો સંભવ છે; પણ હું ધારું છું કે, તે ચિંતા-
ઓ તમને પ્રાપ્ત થવી સંભવિત નથી. (તમારા
પિતાના પ્રભાવને લીધે જ તમારી વિપત્તિઓ
દૂર થઈ જાય એમ છે, એટલે તેમનો પ્રતીકાર

કરવાનું તમારે માથે આવે એમ નથી; એટલું જ નહિ પણ તમે સર્વ પ્રકારનાં સૌભાગ્યથી પૂર્ણ છો, માટે તમારી પાસેથી તે પોતાની મેળે જ દૂર રહેવી એમ છે.)^{૩૧} હે નિષ્પાપ! તમારા મનમાં જે અભિપ્રાય હોય તે તમે ઝટકહો. તમને જે એઈતું હશે તે સધળું મળશે, એટલે ચિંતાઓ ફરી વાર તમારા મનનું ભેદન કરશે નહિ. જુદ્ધિમાન વિદ્યામિત્રે આ પ્રમાણે યોગ્ય વસ્તુને પ્રકાશ પાડનારાં તાત્પર્યવાળાં વચનો કહ્યાં, એટલે તે સાંભળીને રધુવંશના દેવ-સમા રામે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાનું અનુમાન કયું. આ પ્રમાણે મોર જમ મેધની ગર્જના સાંભળીને વરસાદ પડવાનું અનુમાન કરે છે અને ખેદને છોડી દે છે, નેમ એ ગમે પણ પોતાનો ખેદ છોડી દીધો.^{૩૭ ૩૮}

इत्युक्तमस्य सुमते रघुवंशकेतुराकर्ण्य वाक्य-
मुचितार्थविलासगर्मम् । तत्वाज खेदमभिगर्जति
वारिवाहे बहौ यथा त्वनुमितामिमितार्थसिद्धिः ॥
શ્રીયોગવાસિઢ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણુનો 'રાધવસઆશ્વાસન' એ
નામનો સર્ગ ૧૧ એ સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૨ મો ॐ

ભોગની દુઃખરૂપતા, વિપયોની અસત્યતા
અને સંપત્તિની અનર્થરૂપતા

॥ વાલ્મીકિવચ ॥

इति पृष्टो मुनीन्द्रेण समाश्रयस्य च राघवः ।

उवाच वचनं चारु परिपूर्णार्धमंथरम् ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ યોહ્યા:-મુનિવરે એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે રામ આશ્વાસન પામ્યા અને તે જણે પૂર્ણ અર્થના ભારથી જ ધીરે ચાલતું હોય એવું આ મુંદર વચન યોહ્યા.^૧

x આ બારમા સર્ગમાં ભોગનું દુઃખરૂપતા,
વિપયાદિનું અસત્યપણું અને સંપત્તિઓનું અનર્થરૂપ-
પણું રહેવામાં આવ્યું.

રામ યોહ્યા:-હે ભગવન! હું તો અજ્ઞાન છું. પણ આપે પૂછ્યું છે એટલે હું મારો સધ-
ળો અનુભવ આપની આગળ કહું છું. મહા-
ત્માના વચનનું ઉદ્ધંધન કોનાથી થાય? હું
આ મારા પિતાના ઘરમાં જન્મ્યો, જન્મ પછી
અનુક્રમે મોટો થયો, મોટો થયા પછી વિદ્યા
લણ્યો અને વિદ્યા લણ્યા પછી ઘરમાં રહ્યો.
પછી હે મુનિનાયક! ઘરમાં રહ્યા પછી સદા-
ચારમાં તત્પર થઈ, હું તીર્થયાત્રા કરવા સારું
સમુદ્રપથ ત ધૃત્વીમાં કર્યો. એટલા કાળમાં
સંસાર ઉપરથી આસ્થા ઉઠાડી દે એવો વિવેક
મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો.^x મારું મન વિવેકથી
વ્યાપી ગયું, એટલે પછી ભોગમાં રાગ વગરની
થયેલી બુદ્ધિથી હું પોતે આ પ્રમાણે વિચાર
કરવા લાગ્યો.^{૧,૨} 'અરે! આ સંસાર-
સંબંધી જે મુખ્ય છે તે શું છે? કાંઈ નથી. આ
સંસારના વિસ્તારમાં લોકો મરવાને માટે જ
જન્મે છે અને જન્મવાને માટે જ મરે છે.^૩
આ સ્થાવરજંગમરૂપ જે ભોગો છે, તે બધા અ-
સ્થિર છે, મોટી આપદારૂપ છે, પાપરૂપ છે
અને વેગવ હોય ત્યાં સુધી જ રહેનારા છે.^૪
એ પદાર્થો લોકોની સળીઓની પેઠે પરસ્પર
સંબંધ વગરના છે, તે પણ કેવળ પોતાના મનની
હલપનાથી તેઓને સંબંધ કરવામાં આવે છે.^૫
આ સધળું વિસ્તીર્ણ જગત પણ મનને આધી-
ન જ એવામાં આવે છે અને તે મન યોદ્ધા
હોય એમ જણાય છે. આમ છતાં આપણે શા
માટે મોહ પામીએ છીએ?^{૬,૭} અરે! આ કદની
વાત છે કે, જેમ વનમાં મૂઠ મૂઠલાંઓ ઝાંઝાના-
નાં ખોટાં જળથી ઘણે દૂર સુધી ખેંચાય છે
તેમ આપણે હેંચાફટા પણ આ સંસારમાં ખોટ
વિપયોથી ખેંચાઈએ છીએ.^{૮,૯} આપણને કાઠજ
વેગ્યા નથી, તે છતાં આપણે વેચાયા જેવા થઈ
ને રહ્યા છીએ, અને આ કાંઈ ઇન્દ્રજાળ જેવું છે

x મન જેવો હલપના કરે તેવું પ્રતીત થનાર.

એમ જાણતાં છતાં પણ આપણે સધળા મૂઢ
બની રહ્યા છીએ.^{૧૨} આ પ્રમાણે પ્રપંચોમાં
શો સાર છે ? ખાટી આ તો આપણે 'બંધાયા
છીએ' એમ અમરથા જ મોહથી માની બેઠા
છીએ. ભોગો તો એવા જ અભાગિયા છે, તેમણે
આપણને 'બંધન છે' એમ મનાવી દીધું છે.^{૧૩}
અહો ! આ તો ઘણે કાળે જાણવામાં આવ્યું દે,
મૂઢ મુગલાંઓ જેમ ખાડામાં પડે છે, તેમ
આપણે પણ નિર્થક જ મોહરૂપી ખાડામાં
પડ્યા છીએ.^{૧૪} હું કાણ છું ? આ દરચ પદાર્થો
શી વસ્તુ છે ? શા માટે તે આવેલા છે ?
મારે રાજ્યની અને ભોગોની સાથે શો સંબંધ
છે ? જ ખોટું છે, તે ખોટું જ છે. ખોટાની
સાથે કોઈને કાંઈ લાગતું-વળગતું જ નથી.^{૧૫} હે
બ્રહ્મા ! આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં જેમ
વટમાળને નિર્જળ ભૂમિમાં અરચિ થાય,
તેમ મને સધળા પદાર્થોમાં અરચિ થઈ છે.^{૧૬}
તો હે ભગવન ! હવે મને આપ કહેશો કે
ધન્દ્રજળ જેવું આ જગત શા કારણથી ઉત્પન્ન
થાય છે ? શા કારણથી વધે છે ? અને શા કાર-
ણથી પાછું નાશ પામે છે ? જગતમાં જન્મ,
જરા, મરણ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ આદિ અનેક
અનર્થો વારંવાર પ્રકટ થાય છે, તિરોહિત થઈ
જાય છે અને વળી પાછા વધે છે.^{૧૭,૧૮} જુઓ,
પવન જેમ પહાડ ઉપરનાં વૃક્ષોને ઢીલાં કરી
નાખે છે, તેમ એ સર્વ તુચ્છ ભોગોએ અમને
જર્જરિત કરી નાખ્યા છે.^{૧૯} જેમ પોલા વાંસો
પવનથી બોલ્યા કરે છે, તેમ મનુષ્યો 'પ્રાણ'
નામના વાયુઓથી બોલ્યા કરે છે. તેઓ જો
કાંઈ પુરુષાર્થ ન કરે તો તેમને વ્યર્થ અને જડ
જેવા જ સમજવા જોઈએ.^{૨૦} જેમ જૂનું ઝાડ
પોતાની બખોલમાં રહેલા ઉચ્ચ અગ્નિથી તપી
જાય, તેમ હું પણ 'આ દુઃખ શી રીતે ટળે ?'
એ ચિંતાથી તપી ગયો છું.^{૨૧} જો કે મારું દૈવ્ય
સંસારનાં દુઃખોરૂપી પથરાઓથી પુરાર્થ ગયું

છે, તો પણ 'મારાં સ્વજનો મારે માટે રોશે'
એવી બીકને લીધે હું આંસુ પાડીને રોતો નથી.
હું આંસુ પાડ્યા વગર અંદર ને અંદર રોયા
કરું છું, તે છતાં સ્વજનોને ખેદ ન થાય એટલા
માટે ઉપરઉપરથી કોઈ સમયે સુખ મલકાવું
છું તથા બોલુંચાલું છું. 'આમ છતાં મારી તે
હસવા તથા બોલવા આદિ વૃત્તિઓ કેવી રસ-
રહિત છે, એ વાતને કેવળ મારા દૈવ્યમાં રહેલો
વિવેક જ જાણે છે.'^{૨૨,૨૩} જેમ ધનવાન માણસ
ધન જતું રહ્યા પછી દરિદ્રતા આવે ત્યારે આગલી
દશાને સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરે છે, તેમ
હું પણ પરમાનંદમાંથી ખસીને આ સંસારની
ખટખટમાં આવી પડ્યો છું, માટે આગલી
દશા સંભારીને બહુ જ મૂંઝાયા કરું છું.^{૨૪} આ
રાજ્યસંબંધી સંપત્તિઓ કેવળ ઠગારી જ છે,
મનની વૃત્તિને મૂંઝાવી દેનારી છે, ગુણોના
સમૂહને તોડનારી છે અને દુઃખના સમૂહને
આપનારી છે.^{૨૫} દરિદ્રતા આદિ ઉચ્ચ વિપત્તિ-
ઓથી પીડાયેલા મનુષ્યને જેમ ઘણાં છોકરાં જણ-
નારી સ્ત્રીઓવાળાં ઘરો આનંદ આપતાં નથી,
તેમ અનેક ચિંતાઓરૂપી ચકરીઓ ઉત્પન્ન કર-
નારાં આ ધનો પણ મને આનંદ આપતાં
નથી.^{૨૬} હે સુનિ ! જેમ સાકોથી બંધાયેલા
જંગલી હાથીને વિશાળ અને ભાંગી જાય એવા
કાષ્ઠાદિકથી ઢાંકેલા ખાડામાં પડવાને લીધે
અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવી
પડે છે અને તેના વિચાર કરતાં તેને મનમાં
સુખ વળતું નથી, તેમ મને પણ વિશાળ અને
ક્ષણભંગુર એવા દેહાદિકમાં પડવાને લીધે અનેક
પ્રકારનાં દુઃખો તથા દુર્દશાઓ વેઠવાં પડે છે
અને તેના વિચાર કરતાં મને મનમાં સુખ
વળતું નથી.^{૨૭} આ અજ્ઞાનરૂપી રાત્રિમાં લોકોના
વિચારરૂપ નેત્રોની શક્તિ અપાર મોહરૂપી ભારે
ઝાંઝળથી બંધ પડી ગઈ છે. તેમાં ભારે પહેચિલા
અને ખળ એવા સેંકડો વિષયોરૂપી ચોરો સર્વદા

ચારે બાજુથી વિવેકરૂપી મુખ્ય રતનનું જ હરણ કરવામાં લાગી રહ્યા છે. તત્ત્વવેત્તાઓ વિના બીજા કયા સુખદો તેમને યુદ્ધ કરીને મારવામાં સમર્થ છે? (કાઈ પણ નથી, કારણ કે મોહરૂપી અધારાનો નાશ કર્યા વિના તેમનો વધ થવાનો સંભવ નથી.)^{૨૮}

खलाः काले काले निशि निशितमोहैकमिहिका
गता लोके लोके विषयशतचोराः सुचतुराः ।
प्रवृत्ताः प्रोद्युक्ता दिशि दिशि विवेकैकहरणे
रणे शक्तास्तेषां क इव विदुषः प्रोज्झ्य सुमदाः॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણુનો ‘પ્રથમપરિતાપ’ એ ના-
મનો સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

सर्ग १३ मोह

લક્ષ્મીના દોષોનું વર્ણન

॥ राम उवाच ॥

इयमस्मिन् स्थितोदारा संसारे परिकल्पिता ।

श्रीर्मुने परिमोहाय साजपि नूनं कदर्थदा ॥ १ ॥

રામ બોલ્યા:-હે મુનિ ! આ સંસારમાં જની સ્થિતિને સર્વોત્કૃષ્ઠ કલ્પવામાં આવી છે, તે લક્ષ્મી પણ વાસ્તવિક રીતે મોહ ઉત્પન્ન કરનારી છે; કારણ કે તેમાંથી અનેક અંતર્યા ઉત્પન્ન થાય છે.^૧ જમ વર્ષા ઋતુમાં નદી બહુ જ ઊછળતા, મહિન અને જડ કરી નાખે એવા અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે, તેમ લક્ષ્મી પણ બહુ જ ઊછળતા, મહિન અને જડ કરી નાખે એવા રાગદ્વેષાદિક અનેકાનેક મોટા તરંગોને ધારણ કરે છે.^૨ લક્ષ્મીને ચિંતાઓરૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નદીઓની હદોશની પેઠે બહુ જ આડાં વલણોવાળી અને

અચળ હોય છે.^૩ પગમાં અગ્નિના તણખાથી દાઝી ગયેલી કાઈ અભાગણી સ્ત્રી જમ એક ઠેકાણે પગલું નહિ રાખતાં કઢંગી રીતે આમ-તેમ દોડ્યા કરે છે, તેમ અભાગણી લક્ષ્મી પણ એક ઠેકાણે પગ મોડ્યા વિના કઢંગી રીતે ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે.^૪ દીવાની શિખાની પેઠે લક્ષ્મી પોતાના એક ભાગને સ્પર્શ થવાથી પણ ભારે બળતરા ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતાની અંદર વિનાશરૂપ કાળજીને જ ધરી રહે છે.^૫ રાજની પ્રકૃતિની પેઠે તે મૂઠ છે અને કષ્ટપ્રાપ્ત્ય છે. સુણાવસુણનો વિચાર કર્યા વિના જ તે પાસે રહેનારા જ કાઠના પર ચડી બેસે છે.^૬ જમ દૂધ પાવાનાં કાર્યોથી અનેક સર્પોની વેગનો વિસ્તાર થાય છે, તેમ પાપકાર્યો કરવાથી પાપોના વેગનો વિસ્તાર થાય છે એવાં પાપકર્મો કરવાથી જ લક્ષ્મી વિસ્તાર પામે છે.^૭ ન્યાસુધી વાયુએ ટાઢને કઠિન ન કરી હોય, ત્યાંસુધી જ તે ટાઢ શીતળ અને ક્રોમળ સ્પર્શવાળી લાગે છે; તે જ પ્રમાણે ન્યાંસુધી લક્ષ્મીએ માણસને કઠિન ન કર્યો હોય, ત્યાંસુધી જ તે માણસ સ્વજનને તથા પરજનને ટાઢો તથા ફણો લાગે છે.^૮ જમ ધૂળની મુઠી ગમે તેવા ઉત્તમ મહિષ્યોને પણ મેલા કરી નાખે છે, તેમ લક્ષ્મી વિચક્ષણ, શરૂ, કૃતજ્ઞ, ઉદાર અને ક્રોમળ માણસોને પણ મહિન કરી નાખે છે.^૯ હે ભગવન્ ! સ્ત્રી સત્તાની પેઠે લક્ષ્મી સુખને માટે નહિ પણ દુઃખને માટે જ વધે છે. રક્ષણ કરવાથી તે અતિ વિનાશ જ લાવે છે.^{૧૦} ધનવાન છતાં લોહિની નિંદાને પાત્ર ન થયેલો, શૂરવીર છતાં બકવાદ નહિ કરનારો અને સમર્થ છતાં સમદષ્ટિ રાખનારો, એ ત્રણ પ્રરૂપો આતિ દુર્લભ છે.^{૧૧} આ લક્ષ્મી અનેક દુઃખરૂપી સર્પોની વિષમ તથા ગંધન યુક્તરૂપ છે અને ગાઢ મોહરૂપી મગ્નન્દ્રની વિધ્યાચળની તળેટીરૂપ છે.^{૧૨} સત્કાર્યરૂપી કમળોને નાશ કરનારી તે રાત્રિરૂપ છે, દુઃખોરૂપી કુસુમો (રાત્રિવિકાસી કમળો)ને

આ તેરમા સર્ગની અંદર સુખજાએને અત્યંત ખારી લાગનારી એવી લક્ષ્મીના દોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

ચાંદનીરૂપ છે, મુદ્દિરૂપી દીવીને વંટાળિયારૂપ છે અને અનેક વિકારરૂપી કલ્પલોની તે નદીરૂપ છે. તે શ્રાંતિના ગંધર્વનગરરૂપ છે, ખેડરૂપી ઝરને વધારનારી છે, વિકલ્પરૂપી ધાન્યોના ખેતરરૂપ છે અને ખેડસહિત લાયને ઉત્પન્ન કરનારી સર્પિ-લીરૂપ છે.^{૧૪} વૈરાગ્યરૂપી લતાઓને તે હિમરૂપ છે, રાગદ્વેષ આદિ ધુવડોને તે રાત્રિરૂપ છે, વિવેક-રૂપી ચંદ્રને તે રાહુની દાહરૂપ છે અને સૌજન્ય-રૂપી કમળને ચાંદનીરૂપ છે.^{૧૫} ધન્દ્રધતુપની પેઠે તે ચપળતાભરેલા અનેક રંગોથી મનને હરનારી છે, વીજળીની પેઠે ઉત્પન્ન થઇને તે ચપળતાથી તુરત જતી રહેનારી છે અને જડનો આશ્રય કરનારી છે.^{૧૬} ચપળતામાં તે વનનાં નોળિયાં કરતાં પણ અધિક છે, તે નીચ ડુળના લોકોની પાસે ભરાઈ રહેનારી છે અને ઉનાળાના ઝાંઝવાનાં પાણી કરતાં પણ તે વધારે ડગનારી છે.^{૧૭} પાણીની લહેરની પેઠે તે કાંઈ સ્થળમાં કાણમાન પણ એકરૂપે રહેતી નથી, દીવાની જ્યોતની પેઠે તે ચંચળ છે અને અચાનક દુઃશમાં નાખનારી છે.^{૧૮} યુદ્ધમાં ઉત્સાહ ધરાવનારા પુરુષોરૂપ હાથીઓનાં ટોળાંને તે સિંહણની પેઠે તોડી પાડનારી છે અને ખડ્ગની ધારની પેઠે તે ટાઢી, તીખી તથા તીક્ષ્ણ હૃદયવાળાઓનો આશ્રય કરનારી છે.^{૧૯} પરાયાં ધનોને લઈ લેવાની ઇચ્છાવાળી અને શુભતરૂપે નીચ ચિંતાઓને છુપાવી રહેલી એ અભાગણી લક્ષ્મીથી હું હું બિના બીજું કંઈ પણ કૃણ દેખતો નથી.^{૨૦} અરેરે! અલક્ષ્મીરૂપ શોક્ય તેને દૂર હંધવી મૂકે છે, તે પણ તે નિર્લજ્જ અને નકકૃત લક્ષ્મી તેજ દરિદ્ર માણસને સદા આદર સાથે આલિંગન કરે છે!^{૨૧} કાંઈ ખાડમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને અનેક સર્પોનાં ચરીરોથી વીંટાયેલી ફૂલવેલની પેઠે એ લક્ષ્મી ઉપરથી મનોહર દોવાને લીધે ચિત્તની વૃત્તિને ખેંચે છે, સાહસથી મળે એવી છે અને કાણ-મંચુર છે.^{૨૨}

મનોરમાર્કર્ષિત ચિત્તવૃત્તિ કદર્થસાધ્યા ક્ષણમંચુરા ચ। વ્યાલાવલીગાત્રવિવૃત્તદેહા શ્ચઓ-
ત્થિતા ગુણલતેવ લક્ષ્મી। ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
અકરણુને ‘લક્ષ્મીનિરાકરણુ’ એ
નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

મૂર્ખના જીવિતની નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

આયુઃ પલ્લવકોળાગ્રલંબાંબુકળમંચુરમ્ ।
ઉન્મત્તમિવ સંત્યજ્ય યાત્વકાલિ શરીરકમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે સુનિ! આવરદા તો પાંદડાંના ખૂણાની અણી પર લટકી રહેલા એક જળખિન્દુ જેવું કાણમંચુર છે. ઘેલાંની પેઠે તે સમય વગર જ બિચારા શરીરને છોડીને ચાલતું થાય છે.^૧ વિપયોરૂપી સર્પોના સંગથી જન્મતું ચિત્ત પૂરું જનરિત થઈ ગયું છે અને જન્મને આત્માનો પૂણું વિવેક પ્રાપ્ત થયો નથી, એવા લોકોને તો આયુષ કેવળ પરિશ્રમના કારણરૂપ છે; પરંતુ જન્મણે બલવાયોગ્ય વસ્તુને બંધી લીધી છે અને જન્મો અપરિચિન્ન પદમાં વિશ્રાંતિ પામ્યા છે, તેમને આયુષ્ય સુખદાયી થાય છે અને તેમને લાભાલાભ સમાન જ લાગે છે.^૨ હે સુનિ! અમે ‘દેહાદિક આત્મા છે’ એવા નિશ્ચય કરી બેઠા છીએ, તેથી સંસારરૂપી વાદળની વીજળીના સમ્પર્કરૂપ આયુષ્યમાં અમને સુખ મળતું નથી.^૩ કદાચ વાયુને વીંટી શકાય, આકાશને તોડી શકાય અને તરંગોને પણ ગૂંથી શકાય; પણ આ આયુષ્યનો કદી વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ.^૪ શરદ્ધતુનાં વાદળોની પેઠે અંદપજીવી, તેલ વ-

૧ આ ચોદમા સર્ગમાં મૂર્ખનું જીવિત, ચોવન તથા આયુષ્ય કે જે બ્યાધિ, રોગ તથા જરાથી ઘેરા-
યેલું અને કામ આદિએ મળિન કરેલું હોય છે, તેની
નિંદા કરવામાં આવેલી છે.

ગરતા દીવાની પેઠે ત્રાશમાં ઉન્મુખ અને તરગની પેઠે ચપળતાવાળું આ આયુષ્ય જતું રહ્યું જ જ્ઞેવામાં આવે છે.^૬ તરંગને, પ્રતિબિંબના ચક્રને વીજળીના સમૂહને અને આકાશના ક્રમળને કદી પકડી રાખવાની આશા રાખી શકું; પણ આ અસ્થિર આયુષ્યને પકડી રાખવાની આશા તો હું કદી રાખી શકું નહિ.^૭ તુષ્યાતુર મૂઠ માણસ વ્યથા આયુષ્યને લાંબું કરવા ઇચ્છે છે. ખચરી જમ ગર્ભ ધારણ કરીને કુખને નોતરે છે, તેમ એ મનુષ્ય પણ એ ઇચ્છા કરીને કુખને જ બોલાવે છે.^૮ હે બ્રહ્મા ! આ ભવ-ભટકણમાં આ જે કાયારૂપી વેલો છે, તે સહિષ્ટી સમુદ્રના જળના ફીણ જેવો જ છે. માટે મને આમાં જીવતું ગમતું નથી.^૯ જ્યાં અવશ્ય પામવા યોગ્ય પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય, ફરી વાર શોક કરવો ન પડે અને જે જીવન્મુક્તિના પરમસુખના સ્થાનકરૂપ થાય, તે જ જીવતર કહેવાય છે.^{૧૦} ઝાડ પણ જીવે છે અને મૃગો તથા પક્ષીઓ પણ જીવે છે, પરંતુ જેનું મન તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે તુચ્છરૂપ થઈ ગયું છે, તે જ સાચો જીવે છે.^{૧૧} જગતમાં જન્મેલા જે પુરુષોને ફરી વાર જન્મનો ભય મટી જાય છે, તેમનું જીવન જ સફળ છે; આજ પુરુષોનું જીવનું તો ઘડા ઘડેલાના જેવું છે.^{૧૨} અવિવેકીને શાસન પણ ભારરૂપ છે, વિષયોમાં રાગવાળાને જ્ઞાન પણ ભારરૂપ છે, અશાંતને મન પણ ભારરૂપ છે અને આત્માને નહિ ભણનારને શરીર પણ ભારરૂપ છે.^{૧૩} વહીતરને જમ ભાર કુખદાયી છે, તેમ દુર્બુદ્ધિ પુરુષને રૂપ, આયુષ્ય, મન, બુદ્ધિ તથા અર્હતાર એ સર્વજનું કુખદાયકજ છે.^{૧૪} વિશ્રાંતિ વગરનું, પૂર્ણકામપણી રહિત, આપદાઓના મોટા સ્થાનરૂપ અને શોગરૂપી પક્ષીઓના નિવાસરૂપ આ આયુષ્ય અત્યંત પશ્ચિમના સાધનરૂપ જ છે.^{૧૫} જમ ઉંદર નિત્યના પશ્ચિમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે જૂના ખાડાને અત્યંત ખોવા

જ કરે છે, તેમ કાળ પણ નિત્યના પશ્ચિમથી કાયર થયા વિના નિરંતર ધીરે ધીરે આયુષ્યને અત્યંત ખોવા જ કરે છે.^{૧૬} દરમાં રહેનારા અને ઝેરથી બાળી નાખનારા ભયંકર સર્પો જમ વનના વાયરાને પીધા કરે છે, તેમ શરીરરૂપી દરમાં રહેનારા અને ઝેરના જેવી બળતરા દેનારા ભયંકર રોગો પણ આયુષ્યને પીધા કરે છે.^{૧૭} તુચ્છ, નિરંતર રજને ઝરતા અને અંદર રહેનારા 'ધુણુ' નામ ના કૂર ધીકાઓ જમ જૂના ઝાડને કાપ્યા કરે છે તેમ નિરંતર તુચ્છ, લોહીપટ્ટ આદિને ઝરત અને અંદર રહેનારાં રોગઆદિ કૂર કુખો શરીરને કાપ્યા કરે છે.^{૧૮} બિલાડો જમ ઉંદરને તુરત ગળી જવાને સારુ તેના ઉપર ઉલકાભેર નિરંતર ટાપ્યાં કરે છે, તેમ મૃત્યુ પણ આયુષ્યને તુરત ગળી જવાને સારુ તેના ઉપર ઉલકાભેર નિરંતર ટાપ્યાં કરે છે.^{૧૯} જમ બહુ ખાનારો માણસ અન્નને જીર્ણ કરી નાખે છે, તેમ ગંધ આદિ ગુણોવાળી અને સાર વગરની વૃદ્ધાવસ્થા રૂપ વેશ્યા, શરીરને અશક્ત કરીને જીર્ણ કરી નાખે છે.^{૨૦} જમ સજ્જન થોડા દિવસમાં જ દુર્જનને ઝાળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઇને છોડી દે છે, તેમ યૌવન પણ થોડા દિવસમાં જ શરીરને ઝાળખી કાઢે છે અને તેને પ્રીતિરહિત થઇને છોડી દે છે.^{૨૧} જમ જર પુરૂષ રૂપ ઉપર તાકચા કરે છે, તેમ કુખ, જરા અને મરણનો મિત્ર એવો કાળ પણ નિત્ય આયુષ્ય ઉપર જ તાકચા કરે છે.^{૨૨} સ્થિરપણાએ તથા સુખદાયીપણાએ સર્વદા છોડી દીધેલું, ગુણરહિત અને મરણના પાતરૂપ આયુષ્ય, જગતમાં જેવું અત્યંત તુચ્છ છે, તેવું બીજું કંઈ પણ અત્યંત તુચ્છ નથી.

સ્થિરત્વવા સુખમાસિત્વવા ત્વવા સતતમુક્તિ-
તમુચ્ચમફલ્યુ ચ । જગતિ નાસ્તિ તથા ગુણ-
વર્જિતં મરણમાજનમાદુરિદં યથા ॥ ૨૩ ॥

અર્થ ૧૪ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

અહંકારનિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

મુષૈવામ્યુત્થિતો મોહાન્યુષેવ પરિવર્દતે ।

મિથ્યામયેન મીતોઽસ્મિ દુરહંકારશઙ્ખળા ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—અહંકારરૂપી દુષ્ટ શત્રુથી હું ભય પામું છું. તે મોહને લીધે વૃથા ઉત્પન્ન થયો છે, વૃથા વધે છે અને નિરર્થક જ છે.^૧ વિવિધ આકારવાળો સંસાર એ અહંકારને લીધે જ રાંકમાં પણ રાંક પુરુષોને રાગદ્વેષાદિક દોષરૂપી દોહારોમાં મૂંઝવ્યા કરે છે.^૨ વિપત્તિએ અહંકારથી જ થાય છે, દુષ્ટ ચિંતાએ અહંકારથી જ થાય છે, અને અહંકારથી જ નીચ કીચા પણ થાય છે. માટે અહંકાર જ મારો રોગ છે.^૩ હે મુનિ! એ અહંકાર મારો લાંબા કાળનો વેરી છે, તેને લીધે જ હું ખાતો નથી અને પાણી પણ પીતો નથી, તો પછી ભોગોને તો કેમ જ ભોગવું? પારધીની જમ અહંકારરૂપી દોષ મનમોહક બળ પાથરે છે. સંસારરૂપ રાત્રિ જમ લાંબી છે, તેમ આ મનમોહક માયા પણ લાંબી છે.^૪ જમ પર્વત ઉપર લાંબાં, વિષમ અને મોટાં ખેરનાં ઝાડો ભીગે છે, તેમ એ અહંકારમાંથી જ લાંબાં, વિષમ અને મોટાં એવાં જ તે દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.^૫ શાંતિરૂપી ચંદ્રને અહંકાર રાહુના સુખરૂપ છે, શુણ્ણરૂપી ક્રમળોને અહંકાર મહાવિષમ હિમરૂપ છે અને સમતારૂપી મેઘને અહંકાર શરદ્ઋતુના સમયરૂપ છે. હું એ અહંકારને છોડી દઉં છું.^૬ હું રામ નથી, મને વાંછના નથી અને કોઈ પદાર્થોમાં મારું મન લાગતું નથી. હું તો સર્વ પ્રાણીઓને મારા સમાન ગણીને, હારી ગયેલાની પેઠે શાંતિથી બેસી રહેવા ઈચ્છું છું.^૭ મેં અહંકારથી જ કોઈ ભોગવ્યું છે, હોમ્યું છે અને કપ્યું

છે તે સઘળું નિઃસાર જ થયું છે. અહંકારથી રહિત રહેવું એ જ સાર છે.^૮ હે બ્રહ્મા! જો મને 'હું છું' એવું અભિમાન થાય છે તો હું આપઘા-ઓથી દુઃખી થાઉં છું અને એ અભિમાન હોતું નથી, તો હું સુખી થાઉં છું. એટલા માટે નિરહંકારપણું જ શ્રેષ્ઠ છે.^૯ હે મુનિ! હું અહંકારને છોડી દઈ શાંતિભરેલા મનથી ઉદ્વેગરહિત થઈને રહું છું. ભોગોનો સમૂહ તો દેહ, ઇન્દ્રિય અને વિષય આદિ વિનાશી પદાર્થોને અધીન છે. જો એ બધામાંથી એકાદ પદાર્થનો ભંગ થાય, તો પણ ઉદ્વેગ થયા વિના રહે નહિ.^{૧૦} હે બ્રહ્મા! ન્યાં-સુધી અહંકારરૂપી મેઘ પોતાનાં ગાત્રોને વિસ્તારે છે, ત્યાં સુધી તૃણારૂપી ઇન્દ્રજવના ઝાડનાં માંજર ફૂટ્યા કરે છે.^{૧૧} અહંકારરૂપી મેઘ શાંત થાય છે, ત્યારે તૃણારૂપી નવીન વિબુદ્ધતા, યુગ્ઘઈ ગયેલા દીવાની ન્યોતની જમ તુરત જ ક્યાંય સરી જાય છે.^{૧૨} અહંકારરૂપી મોટા વિધ્યાચળમાં મનરૂપી મોટા મહાન્મત હાથી મેઘની પેઠે ભારે કડાકાથી ગાળ્યા કરે છે.^{૧૩} આ દેહરૂપી મહા-વનમાં ગાઢ અહંકારરૂપી મોટા સિંહ કૂધા કરે છે, તેણે જ આ જગતને વિસ્તાર્યું છે.^{૧૪} અહંકારરૂપી મોટા જર પુરુષે, તૃણારૂપી ઝીણા દોરામાં પરિવાયેલી ઘણા ઘણા જન્મેની પર-પરાને, પોતાના ગળામાં મોતીના હારરૂપ કરી છે.^{૧૫} હે મુનિ! આ અહંકારરૂપી વેરીએ અહીં કોઈ મંત્ર-તંત્ર ક્યાં વગર જ પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રી આદિ ઉન્માદક સાધનો પ્રસાર્યાં છે.^{૧૬} જો અહંકાર ટળી જાય છે, તો ઉપર કહેલી સઘળી દુષ્ટ પીડાઓ પણ તુરત આપોઆપ જ ટળી જાય છે.^{૧૭} જો અહંકારરૂપી મેઘ ધીરે ધીરે શાંત થાય છે, તો મનરૂપી આકાશમાં રહેલી અને શાંતિને કાપી નાખનારી મોહરૂપી આકળ ક્યાંય જતી રહે છે.^{૧૮} હે બ્રહ્મા! હું નિરહંકારવૃત્તિનો છું અને છતાં મૂર્ખતાને લીધે જ શોકથી પીડાયા કરું છું, તો આપને જ કોઈ ચોગ્ય જણાય તો

* આ પદરમાં સર્ગમાં અહંકાર કે જુ સઘળા અનુર્થના મૂળરૂપ છે, તેની નિંદા કરવામાં આવશે.

મને કહો. ૨૦ દે. મહાનુભાવ ! દૃઢ્યમાં રહેલું
અહંકારરૂપી લાંછન સધળી આપદાઓના સ્થાન-
રૂપ છે, ધ્રુવપદ્મથી વિરુદ્ધ છે, શાંતિ આદિ ઉત્તમ
ગુણોને દૂર રાખનાર છે અને ચાર બાજુ મહા-
દુઃખરૂપ છે. હું તેને વિવેકની દૃઢતાથી રાખતો
નથી. માટે આપ હવે પછી મને જ કર્તવ્ય હોય
તેનો ઉપદેશ કરો. ૨૧

સર્વાપદાં નિલયમધુવમંતરસ્થમુનુક્તમુત્ત-
મગુણેન ન સંશ્રયામિ । યત્નાદહંકૃતિપદં પરિ-
તોડતિદુઃખં શ્લેષેણ માં સમનુશાધિ મહાનુભાવ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'અહંકારભુજુસા*' એ
નામનો ૧૫ એ સર્ગ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૬ મો

ચિત્તદોષતું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

દૌર્બૈર્જર્જરતાં યાતિ સત્કાર્યાદૃર્યસેવનાત્ ।

ચાતાંતઃપિન્છલવચ્ચેતશ્ચલતિ ચંચલમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-સારાં કાર્યને તથા મહાત્મા-
ઓના સેવનને છોડી દેવાથી અંચળ ચિત્ત રાગ-
દ્વેષાદિક દોષોથી જર્જરિત થઈ બળ્ય છે, અને
જન્મ નાનું સરખું પીંછું વાયુની અંદર ભમ્યા કરે
છે તેમ તે વિષયોની અંદર ભમ્યા કરે છે. ગામના
હૂતરાની પેઠે તે રાંક અને અત્યંત વ્યય થઈને
નિર્યંક આમતેમ દૂર દૂર દોટ મૂક્યાં કરે
છે. એ ચિત્તને કયાંય કાંઈ પણ ગમતું નથી. ૨
કયાંક તેને ધણું ધન મળે છે, તો પણ વાંસનો
કરંડિયો જન્મ પાણીથી ભરાય નહિ, તેમ તે પણ
ભરાતું નથી. ૩ દે મુનિ ! શૂન્ય અને સર્વદા દુષ્ટ

* આ પંદરમા સર્ગમાં 'હું પ્રભુ છું' આ
શુદ્ધ અહંકારથી બિન બીજા સર્વ અણુદ અહંકારો
ને ને બંધન કરનાર છે, તેમની નિંદા કરી છે.

+ આ સોળમા સર્ગમાં ચિત્તના દોષોનું વિસ્તાર-
થી વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

આશારૂપી જળથી વીંટાયેલું મન, ટોળામાંથી
વિખૂટા પડેલા મૃગની પેઠે, વિશ્રાંતિ પામતું જ
નથી. ૪ તરંગજની અંપળ વૃત્તિવાળું મન પોતા-
ના અવ્યવસ્થિતપણાને છોડીને ક્ષણમાત્ર પણ
દૃઢ્યમાં સ્થિતિ કરતું નથી. ૫ જન્મ મંદરાચળથી
ક્ષોભ પામેલું ક્ષીરસાગરનું જળ, દશે દિશાઓમાં
ફરી વળે છે, તેમ વિષયોના ચિંતનથી ક્ષોભ
પામેલું મન દશે દિશાઓમાં દોડાદોડ કરે છે. ૬
અનેક જાતની ડગાઇઓરૂપ દૂર મગરની માળા-
વાળા અને ભોગ મેળવવાના ઉત્સાહરૂપ તરંગો-
થી હુબાવી દે એવી ચક્રીઓવાળા એ મનરૂપી
મહાસાગરને રોકવાને હું સમર્થ નથી. ૭ બ્રહ્મના
મનરૂપી મૃગ ભોગરૂપી ઘોના અંકુરોની લાલ-
ચથી, નરકરૂપ ખાડમાં પડી જવાની ચિન્તા નહિ
રાખતાં દૂર દોડ્યાં કરે છે. જન્મ સમુદ્ર પોતાના
અંચળપણાને છોડતો નથી, તેમ મારું ચિત્ત
આકુળ વૃત્તિથી પોતાના અવ્યવસ્થિતપણાને
કહી છોડતું નથી. ૮-૯ પાંજરામાં પુરાયેલો કોઈ
કેસરી જન્મ એક ઠેકાણે સ્થિર થતો નથી, તેમ
ચિંતાઓનો ભારથી ભટક્યા કરતું ચિત્ત પણ
પોતાની અંચળ વૃત્તિને લીધે કાંઈ પણ એ
ઠેકાણે જંપ વાળતું નથી. ૧૦ હંસ જન્મ જળ
માંથી ડૂબને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે, તે
મોહરૂપી રથ પર ચડેલું ચિત્ત શરીરમાંથી સમ-
તારૂપ સુખને નિઃશંક રીતે ખેંચી લે છે. ૧૧ દે
મુનિરાજ ! અનેકાનેક કલ્પનાઓરૂપી શય્યામાં
સૂતેલી ચિત્તની વૃત્તિઓ કાંઈ રીતે પણ જાગ્રત
થતી નથી, તેથી હું વ્યાકુળ થઈને તપ્યા કરું છું.
દે બ્રહ્મના પક્ષીજન્મ મજાપૂત ગાંઠા પાડેલી દોરી-
માં રહેલી જળથી બંધાયું હોય છે તેમ હું પણ
અહંતામમતારૂપી મજાપૂત ગાંઠા પાડેલી વૃણા-
રૂપ દોરીમાં રહેલા ચિત્તથી બંધાયો છું. દે બ્રહ્મના
નિરંતર ક્રોધરૂપી હુમાડાવાળા અને ચિંતાઓરૂપ
જવાળાઓથી ભરપૂર રહેતા ચિત્તરૂપી અગ્નિથી હું
સૂકા ખડની માફક બળી રહ્યો છું. દે બ્રહ્મના

ફૂતરીને અનુસરનારો ફૂતરો જમ જડપણવાળા
ચખને ફાડી ખાય છે, તેમ તુષ્ટાદ્ધી ફૂતરીને
અનુસરનારો ચિત્તદ્ધી ફૂતરો, મને જડપણ
વાળાને ફાડી ખાય છે. દે બ્રહ્મન! જમ તર-
ંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતો જળદ્ધી
પ્રવાહ, કાંકાનાં વૃક્ષોને તાણી બળે છે, તેમ રાગ-
દ્વેષાદિક તરંગોને લીધે ચપળ રીતે પછડાયા કરતું
જડદ્ધી ચિત્ત મને તાણી બળે છે.^{૧૭-૧૯} જમ
પ્રયંત્ર પવન ખડને વચમાં જ પાડવાને સાર
અથવા આકાશમાં જ ફેરવવાને સાર દૂર લઈ બળે
છે, તેમ ચિત્ત પણ મને અકસ્માત નરકમાં પાડ
વાને સાર અથવા ઘણા ઘણા જન્મોમાં ફેરવવાને
સાર દૂર લઈ બળે છે.^{૧૭} હું આ સંસારસમુદ્રને
તરી જવાની નિત્ય ઉલ્કા રાખું છું, છતાં પાગ
જમ પાણીના પૂરને રોટ્ટી રાખે છે તેમ દુષ્ટ
ચિત્ત મને રોટ્ટી રાખે છે.^{૧૮} જમ. નીચેથી ઊંચે
જતી અને ઊંચેથી નીચે જતી ખરાબ દોરી ફના-
માંથી પાણી કાઢવાના લાકડાને ચોંટી રહે છે,
તેમ નીચેથી ઊંચે જતું અને ઊંચેથી નીચે
જતું આ ચિત્ત મને વળગી રહે છે.^{૧૯} જમ
બાળક ખોટી કલ્પનાથી ભયંકર રૂપને પામેલા
અને પૂર્ણ વિચારથી ભિથ્યા થઈ જનારા ભૂતથી
ઝડપાઈ બળે છે, તેમ હું પણ ખોટી કલ્પનાથી
ભયંકર રૂપને પામેલા અને પૂર્ણ વિચારથી
ભિથ્યા થઈ જનારા ચિત્તથી ઝડપાઈ ગયો છું.^{૨૦}
દે બ્રહ્મન! ઘણા અમથી પણ દૂર કરી શકાય નહિ
એવો એ મનદ્ધી પિશાચ અગ્નિ કરતાં પણ વધારે
તાપ દેનારો છે, પર્વત કરતાં પણ વિશેષ કષ્ટ-
સાધ્ય છે અને વજ્ર કરતાં પણ વધારે દઢ છે.^{૨૧}
જમ પક્ષી માંસ ઉપર ઝપટ મારે છે, તેમ ચિત્ત
વિષયો ઉપર ઝપટ મારે છે. બાળક જમ રમકડું
મળતાં ઘણા દિવસના અન્યાસને છોડી દે છે, તેમ
ચિત્ત પણ વિષય મળતાં ઘણા દિવસથી માંડેલા
શુભ કાર્યને છોડી દે છે.^{૨૨} દે તાત ! જડ* પ્રકૃ-

તિવાળો, અત્યંત ચંચળ, જન્મ-મરણદ્ધી અનેક
વિસ્તૃત ચક્રીઓથી ભરેલો અને કામાદિરૂપ
મહાદુઃખદાયી સપોના નિવાસવાળો આ મન-
દ્ધી સમુદ્ર. મને દૂર તાણી લઈ બળે છે.^{૨૩} દે
મહાત્મા ! મહાસમુદ્રને પી જવા કરતાં, ચેરુ
પર્વતને ઉખેડી નાખવા કરતાં અને અગ્નિ
ભક્ષણ કરવા કરતાં પણ, ચિત્તનો નિઝલ કરવો
વધારે કઠિન છે.^{૨૪} ચિત્ત જ વિષયોના કારણદ્ધ
છે, ચિત્ત હોય તો જ જગત છે અને ચિત્ત ક્ષીણ
થાય તો જગત પણ ક્ષીણ થાય છે, માટે પ્રયત્ન-
પૂર્વક ચિત્તની જ ચિકિત્સા કરવી બ્રહ્મ.^{૨૫} દે
મુનિ ! જમ પર્વતમાંથી વનો ઊગે છે, તેમ ચિત્ત-
માંથી જ આ સેંકડો સુખદુઃખ ઊગે છે. એ
ચિત્ત બે વિવેકને લીધે ક્ષીણ થઈ બળે, તો હું
ધારું છું કે સુખદુઃખો પણ અત્યંત ક્ષીણ થઈ
જ બળે.^{૨૬} જ ચિત્તદ્ધી શત્રુને છતવામાં જ
મહાત્મા પુરુષોએ શુભ, દુઃખ આદિ સકલ શુણોના
વિજયની આશા ખાંધી છે, તે ચિત્તદ્ધી શત્રુને
છતવા માટે હું ઉદ્યોગ કર્યા કરું છું. મારી રતિ
આસરી ગઈ છે, એટલે ચંદ્ર જમ જડ અને
મલિન વિલાસવાળી વાદળોની રૂપાને અંતરથી
અલિનંદન આપતો નથી, તેમ હું પણ જડ
અને મલિન વિલાસવાળી રાજક્ષમીને અંતર-
થી અલિનંદન આપતો નથી.^{૨૭}

સકલગુણજયાશા યત્ર વદ્ધા મહદ્વિસ્તમરિ
મિદ્ર વિજેતું ચિત્તમમ્યુત્થિતોઽહમ્ । વિગતર-
તિતયાંતર્નામિનંદામિ લક્ષ્મીં જહમલિનવિલાસાં
મેષલેલામિવેદુઃ ॥ ૨૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'ચિત્તદોષાત્મક' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૬ મો સમાપ્ત

* મન ન્યાં સુધી આત્માથી લિપ્ત પદાર્થને આ-
કારે થયા કરે છે, ત્યાં સુધી જીવના ભવશ્રમજનો અંત
આવતો નથી; પણ જ્યારે તે મન આત્માકારે થઈ
આત્મભાવને પામે છે, ત્યારે જ તેના ભવશ્રમજનો
અંત આવે છે, એવું આ સર્ગનું તાત્પર્ય છે.

ઠ સર્ગ ૧૭ મોં ૭

તૃષ્ણા ઉપર ધિક્કાર

॥ રામ ઉવાચ ॥

દ્વાર્ધાંધકારશર્વર્થા તૃષ્ણયેહ દુરંતયા ।

સ્ફુરંતિ ચેતનાકાશે દોષાઃ કૌશિકપંક્તયઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—સંસારમાં વિવેક આદિને દાંડી દેવામાં અંધારી રાત્રિ જેવી અને અંત વિનાની તૃષ્ણાને લીધે, જીવરૂપ આકાશમાં, રાગદ્વેષ આદિ ધ્રુવ પક્ષીઓની પંક્તિઓ જોડતી જેવામાં આવે છે.^૧ જેમ અંદર દાહ આપનારો સૂર્યનો તાપ કાઢવાના રસને અને ફૂંણાપણાને સૂકવી નાખીને તેને કઠિન બનાવી દે છે, તેમ અંદર દાહ આપનારી તૃષ્ણાએ મારા આનંદને અને ફૂંણાપણાને સૂકવી નાખીને મને કઠિન બનાવી દીધો છે.^૨ વ્યાભોહરૂપી અંધારાથી ભરપૂર અને શૂન્ય એવા મારા ચિત્તરૂપી મહાન અરણ્યમાં આશારૂપી પિશાચણી અતીવ નાચી રહી છે.^૩ કાંચનના ઉપવન જેવી શોભતી તૃષ્ણારૂપી ચણાની મંજરી, ચિત્તરૂપી ક્ષેત્રમાં વચ્ચેનારૂપી ઝાકળનાં દીપાં પડવાથી મહોરતી જ રહે છે.^૪ મધભાજે હાલકડોલક થતી મહાસાગરની લહરી જેમ લોકને ધૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ અત્યંત ઊંચે જોળી આવે છે, તેમ મનમાં અનેક ગરબડો નચાવતી તૃષ્ણા પણ મને ધૂમરીએ ચડાવવાને માટે જ બલવત્તર ઉદ્ભાસમાં જોળી રહે છે.^૫ અધ્યાત્માણુ આદિ દલોલોના પ્રચંડ શબ્દોવાળી, અનેક પ્રકારના તરંગોવાળી અને એક સ્થળમાંથી બીજા સ્થળમાં જતી તૃષ્ણારૂપી નદી આ મારા દેહરૂપી પર્વતમાં વચ્ચા કરે છે.^૬ ચિત્તરૂપી બપેયો એકાગ્રતારૂપી જળને પીવા સારૂ પોતાની ચપળતાને દેકવા સજ્જ થાય છે; પણ મેલો વિંટોળિયો

÷ આ આખા સત્તરમા સર્ગમાં જગનને બનાવનારી તૃષ્ણાને જ ધિક્કારવામાં આવેલો.

વા, જેમ જૂના ખડને કયાંય લઈ બચ છે, તેમ મેલી તૃષ્ણા તેને પણ કયાંય તાણી બચ છે.^૭ નાની ઉંદરડી જેમ વીણાના તારને કાપી નાખે છે, તેમ વિવેકવૈરાગ્ય આદિ ગુણો મેળવવાને હું જ જ ઉત્સાહ ધરું છું,^૮ તે તે ઉત્સાહને તૃષ્ણા કાપી નાખે છે.^૯ જેમ જીરણ પાંદડું પાણીમાં ભર્યાં કરે છે, જૂતું ખડ જેમ વાયુમાં ભર્યાં કરે છે અને જેમ શરદઋતુનું વાદળ આકાશમાં ભર્યાં કરે છે, તેમ હું ચિંતારૂપી ચક્રમાં ભર્યાં કરું છું.^{૧૦} અમારી બુદ્ધિ પરમધામે પહોંચવાને અશક્ત છે અને અમે બળમાં ગૂંચવાઈ ગયેલા પક્ષીઓની જેમ તૃષ્ણારૂપી જળમાં ગૂંચવાઈ ગયા છીએ.^{૧૧} હે પિતા! આ તૃષ્ણા નામની જ્વાળાથી હું એવા તો બળી ગયો છું કે, હવે મને અમૃતોથી પણ એ બળતરા શાંત થાય એમ લાગતું નથી.^{૧૨} તૃષ્ણારૂપી મસ્ત ઘોડી દિશાઓના છેડાઓમાં એવા પ્રબળ વેગથી દોડ્યા કરે છે કે, તે તુરત જ ઘણે દૂર સુધી પહોંચી બચ છે અને વળી પાછી તુરત જ કેડાણે આવીને રહે છે.^{૧૩} રેંટને મોઢે બધેલી દોરીની પેટે તૃષ્ણા જળને સંબંધ પામ્યા કરે છે, ઘણી ગાંઠોવાળી છે, હાલ્યા કરે છે અને નિરંતર ઊંચે તથા નીચે આવ-ઝ કયાં કરે છે.^{૧૪} દેહની અંદર પરાવાયેલી અને દાઈથી પણ કાપી શકાય નીંહિ એવી આ તૃષ્ણારૂપી નાથ, લોકોની પાસે બળકની પેટે ભારે ઝડપથી ભાર ઉપડાવ્યા કરે છે.^{૧૫} જેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી લીલડી પક્ષીઓ ઉપર બળ નાખ્યા કરે છે, તેમ નિરંતર આકર્ષણના સ્વભાવવાળી તૃષ્ણા લોકો ઉપર પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રીઓ આદિરૂપ બળ નાખ્યા કરે છે. હું મારા પોતાના અનુભવથી આ કહું છું કે, તૃષ્ણા કાળી રાત્રિની પેટે ધીરપુરુષને પણ બિવડાવે છે, દેખતાને પણ આંધળો કરી દે છે અને આનંદોને પણ ઉઘાસ કરી મૂકે છે.^{૧૬, ૧૭} તૃષ્ણા કાળી

× જળ અને મૂર્ખ.

નાગણની પેઠે કુટિલ છે, ફંણા સ્પર્શવાળી છે, ઝેરભરેલી વિપત્તાવાળી છે અને જરાક અડવામાં આવે તો પણ કરડી ખાય છે.^{૧૭} તૃણા ઢાળી રાક્ષસીની પેઠે પુરુષોનાં દંદ્યને ભેદી નાખે છે, કળામ્બરેલાં કામો કરે છે, દુર્ભાગ્ય લાવે છે અને બહુ જ કંગાલ છે.^{૧૮} દે બ્રહ્મન! જમ આળસને લીધે તૃટી ગયેલા તારાથી વીંટાયેલા તૃબડાને ધરનારી જૂની વીણા, આનંદના સમયમાં શોભતી નથી, તેમ દેવગતિથી તૃટી ગયેલા મનોરથોથી વીંટાયેલા મનરૂપી તૃબડાને ધરનારી તૃણારૂપી જૂની વીણા, નિર્વિક્ષેપપણારૂપ આનંદના સમયમાં શોભતી નથી.^{૧૯} પર્વતની યુદ્ધમાં ઉત્પન્ન થયેલી વેલની જમ તૃણા સર્વદા અત્યંત મલિન, કડવી, સંસર્ગ કરનારું માયું ફેરવી દેનારી, લાંબાં લાંબાં ગૂંચળાંવાળી અને બહુ ઘીકાશવાળી હોય છે.^{૨૦} તૃણા કૃષ્ણના મુકાઈ ગયેલા મોરની જમ ગ્લાનિકર છે, રસરહિત છે, નિષ્ફલ છે, વ્યર્થ જાયે ચઢેલી છે, અમંગળકારી છે અને જૂડી છે.^{૨૧} તૃણા ધરડી વેર્યા જવી છે. તે કાઈ પરાયા ચિત્તને વંચા ન કર્યો છતાં સધળાની પાછળ દોડે છે અને એમ છતાં કાઈ કુળને મેળવી શકતી નથી.^{૨૨} તૃણા તો સુદૃઢ નાયતારી છે અને તે બ્રહ્માંડરૂપી નાટક-શાળાઓની અંદર અનેક રસોની લાલચવાળા સંસારી લોકોના મોટા ટોળામાં નાચ્યા કરે છે. સંસારરૂપી લાંબા જંગલમાં વિસ્તાર પામેલી અને જોયે ચઢેલી તૃણારૂપી ઝેરી વેલમાં ધડપણરૂપી ફૂલ થાય છે અને અનેક પ્રકારની જાયલપાયલોરૂપી કુળોની પંકિતજો થાય છે. સુદૃઢ થયેલી નટડીની પેઠે તૃણા જ કાર્ય પોતાનાથી બની રહી એવાં ન હોય તે કરવાને પણ રૂઢકા માર્યા કરે છે અને આનંદ આપી ન શકવા છતાં પણ નાચ્યા કરે છે.^{૨૩-૨૫} તૃણારૂપી ચપળ મયૂરી (ટેલ), મોહરૂપી આકળતું આવરેણું થાય ત્યારે નાચે છે. એ આવરણું મટી

ઈને વિવેકરૂપી પ્રકાશ થાય, ત્યારે ઠંડી પડી બચ છે અને કાઈથી ન પહોંચી શકાય એવાં સ્થાનોમાં રહેલાણ કરે છે.^{૨૬} ચોમાસામાં જ ચાલનારી નદીની જમ તૃણા અનેક મલિન તરંગોને ઉછાળે છે, લાંબા કાળ સુધી વચ્ચે વચ્ચે સૂકી રહે છે અને ક્ષણમાત્ર જ ઉત્સાસ પામે છે.^{૨૭} જમ ચપળ પક્ષિણી પડી ગયેલા આડને છોડી દઈને બીજા જોમલા આડ પર બચ છે, તેમ ચપળ તૃણા પડતીમાં આવેલા પુરુષને છોડી દઈને ચઢતીવાળા પુરુષ પાસે બચ છે.^{૨૮} તૃણારૂપી ચપળ વાંદરી ન પહોંચી શકાય એવા સ્થાનમાં પણ પહોંચે છે, ધરાયા છતાં પણ કુળની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે અને ઘણી વાર સુધી એક સ્થળમાં ટકતી નથી.^{૨૯} તૃણા દેવની ગતિની પેઠે એક અવજી કામ કરીને વળી બીજું અવજી કામ કરવા દોડે છે અને તે કરીને પણ પાછી બંધ પડતી નથી પણ નિરંતર એવાં કામો કરવામાં જ તત્પર રહે છે.^{૩૦} દંદ્યરૂપી કમળમાં રહેનારી તૃણારૂપી જમરી ક્ષણમાત્રમાં પાતાળમાં બચ છે, ક્ષણમાત્રમાં આકાશમાં બચ છે અને ક્ષણમાત્રમાં દિશાઓરૂપી નિડુઓમાં ફેરે છે.^{૩૧} સંસારસંબંધી સધળા દોષોમાં એક તૃણા જ લાંબુ દુઃખ દેનારી છે અને અંતઃપુરમાં ગુપ્ત રહેલાને પણ તે અતિ સંકટમાં નાખી દે છે.^{૩૨} મેઘમાળાની જમ તૃણા ઘણી જડતા આપે છે, પરમ પ્રકાશને* રોકી દે છે અને મોહરૂપી આકળથી ભરપૂર રહે છે.^{૩૩} જમ પશુઓને બાંધવાની લાંબી દોરી સધળાં પશુઓનાં ગળાંઓને બાંધી લે છે, તેમ તૃણા સંસારમાં આવહાર કરનારા સધળા જીવોનાં મનને બાંધી રાખે છે.^{૩૪} તૃણા ઇન્દ્રધનુષની પેઠે વિચિત્ર રંગોવાળી છે, રંગુલ વિનાની છે, લાંબી છે, મલિનમાં રહેનારી છે, તુચ્છ છે અને

* તાલ અને મૂર્ખતા. * અજવાળું અને વિવેક.

† દોરી અને સહચર.

તુચ્છ સ્થિતિવાળી છે.^{૩૫} તૃણા સદ્યુણરૂપી
ધાન્યોને મેધના દુષ્ટ કડાકારૂપ છે, આપત્તિરૂપી
ધાન્યોને ક્ષિત કરવામાં શરદ્ધતુરૂપ છે, બોધ-
રૂપી કમળોને હિમરૂપ છે અને મોહરૂપી અંધ-
કારોને શિયાળાની દીર્ઘ રાત્રિરૂપ છે.^{૩૬} તૃણા
સંસારરૂપી નાટકશાળાની નદી છે, કાર્યોરૂપી
માળાઓની પંખળી છે, મનરૂપી જંગલની
હરણીરૂપ છે અને કામદેવના ગાયત્રીની વીણા
છે.^{૩૭} વ્યવહારરૂપ સમુદ્રની તે લહેર છે, મોહ-
રૂપી હાથીને પાંધવાની સાંકળ છે, સૃષ્ટિરૂપ વડની
વડવાઈ છે અને દુઃખરૂપી કુમ્ભોને વિકસાવ-
નારી ચાંદની છે.^{૩૮} જરા તથા મરણ આદિ
દુઃખરૂપી રત્નોને તે સુખ્ય ડાખલો છે અને
આધિ તથા વ્યાધિરૂપ વિલાસોને માટે સર્વદા
મસ્ત વિલાસિની છે.^{૩૯} વર્ષાઋતુના આકાશની
પેટે તૃણા ક્ષણમાત્રમાં થોડાક પ્રકારથી*
નિર્મળ થાય છે, ક્ષણમાત્રમાં જરાક xઅંધારા-
વાળી થઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં ઝાકળથી+
ભરપૂર થાય છે.^{૪૦} જ્યારે ગાઢ અંધારાવાળી
રાત્રિ મટે છે, ત્યારે રાક્ષસોની નિવૃત્તિ થાય છે.
તેમજ જ્યારે ગાઢ મોહવાળી તૃણા મટે છે,
ત્યારે કાયાના પરિશ્રમ મટે છે.^{૪૧} જ્યાં સુધી
તૃણારૂપી ઝેરી વિપુલિકા (કોલેરા નામનો રોગ)
લાગુ રહે છે, ત્યાં સુધી આ લોકો મૃંગાયા કરે
છે, સારી વાતો કરી ચક્રતા નથી અને ચિત્તમાં
સંભ્રમિત રહે છે.^{૪૨} જો ચિંતાને છોડી દેવામાં
આવે છે, તો આ લોકોનાં સમગ્રા દુઃખ ટળી જાય
છે. ચિંતાને છોડી દેવી એજ તૃણારૂપી કાગ-
ળિયાને મટાડવાનો મત્ર છે.^{૪૩} તૃણારૂપ માણસી
ચિત્તરૂપી જળાશયમાં ખડ, પથરા અને કાષ્ટ
આદિ સમગ્રા પદાર્થોને બોધરૂપ સમજીને લીધા
કરે છે અને અંતે તરફડિયાં મારે છે.^{૪૪} સૂર્ય-

નાં કિરણો જમ કમળને ખુદલું કરી નાખે છે,
તેમ રોગની પીડા, સ્ત્રી અને તૃણા ગંભીર
માણસને પણ ખુદલો કરી નાખે છે.^{૪૫} વાંસની
લતાની જમ તૃણા અંદરથી પોલી છે, ઘણી
ગાંઠોવાળી છે, લાંબા લાંબા અંકુરો* તથા
કાંટાઓવાળી+ છે, પરસ્પરથી છૂટી છૂટી છે અને
સર્વદા મુક્તામણિની પેઠે પ્રિય છે.^{૪૬} અહો!
આ મોટું આશ્ચર્ય છે કે, મહાબુદ્ધિમાન પુરુષો
કથથી કપાય એવી તૃણાને પણ વિવેકરૂપ નિર્મળ
ખડ્ગથી કાપી નાખે છે.^{૪૭} દે બ્રહ્મન્ ! દુહયમાં
રહેલી આ તૃણા જવી તીક્ષ્ણ છે તેવી તક્ષવાર-
ની ધાર પણ તીક્ષ્ણ નથી, તેવી વજની જ્વાળા
પણ તીક્ષ્ણ નથી અને તપાવેલા લોહાન+
કણીઓની જ્વાળાઓ પણ તેવી તીક્ષ્ણ નથી.^{૪૮}
દીવાની શિખાની પેઠે તૃણા મધ્યમાં ઉજ્જવળ
છે, અંતમાં કાળી તથા તીક્ષ્ણ છે, પ્રત્યક્ષ
દેખાય છે, બળતરા થવાના કારણરૂપ હોવાને
લીધે અસહ્ય છે અને તેની દશા+ રનેહને*
લીધે ઘણા કાળ સુધી પહેચિ એવી છે.^{૪૯} મનુષ્ય
મેરુપર્વત જેવો દૃઢ હોય, જ્ઞાનવાન હોય, શર-
વીર હોય અને ધીર હોય તો પણ, તૃણા એ
નરોત્તમને એક પલકારામાં તરણાના તોલનો
કરી નાખે છે.^{૫૦} તૃણારૂપી વિવ્યાયસની તળેટી
લાંબા લાંબા ગઢનોથી+ વ્યાપ્ત છે, ભયંકર છે,
ઘાટો જળાવાળી છે, રજથી* ભરેલી છે, અંધા-
રિવાળી છે અને ઉચ્ચ ઝાકળવાળી* છે.^{૫૧} જગ-
તની અંદર રહેલી આ તૃણા સંયજ છે, તર-
ગોની માળાવાળા ક્ષીરસાગરના ચપળ જળમાં
રહેલી માધુર્યગંધિતની પેઠે એક છતાં તે ભુત-
નોના સમગ્રા ભાગોનાં વ્યાપ્ત છે અને અતિ

* ચિંતાઓ. + દુઃખો.

+ વાટ અને રિપતિ. * પ્રેમ અને તેજ.

† માદમો અને અરુપો. * ધુળ અને રમેણ

* ઝાકળ અને મોહ

‡ જલગ અને રવર્ષ આદિ ભેદો.

* અજવાણ અને વિવેક.

x અંધારો અને મોહ.

+ ઝાકળ અને ભૂતો.

નિકટ દેવા છતાં પણ તે સ્પષ્ટ આકૃતિથી દેખી શકાતી નથી.* ૫૨

एकं सर्वभूतानां त्रल्लवणक्षया दुर्लभ्यता-
मुपगते च वपुःस्थिते । वृष्णा स्थिता जगति
चंचलवीचिमाले क्षीरोदकावुत्तरले मधुरेव शक्तिः॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વેરાગ્ય-
અકરણનો 'તૃપ્ણાકાંઠ' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૭ મો અમાસ

~ સર્ગ ૧૮ મો ~

દેહની નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

આદ્રાંચતંત્રીગહનો વિકારી પરિપાતવાન્ ।

દેહઃ સ્ફુરતિ સંસારે સોઝપિ દુઃસ્વાય કેવલમ્ ॥

રામ બોલ્યા:-સંસારમાં ભીંજાયેલાં આં-
તરડાંઓથી ભરેલો, નાડીઓથી વ્યાપેલો, અનેક
વિકારવાળો અને અતે મરણ પામનારો આ જ
દેહ આવે છે, તે દેવળ દુઃખને માટે જ છે.^૧ એ
દેહ જડ છે, છતાં આત્માના અધ્યાસરૂપ અમ-
તકારતું પાત્ર હોવાને લીધે એ આત્મા જેવો લાગે
છે. વિચાર કરતાં તે સુક્તિના કારણરૂપ હોવાને
લીધે ઉત્તમ છે અને નરકના કારણરૂપ હોવાને
લીધે તે અધમ પણ છે. વળી તે બીજા જડ પદા-
થી જેવો પણ નથી અને ચેતન પણ નથી.^૨
વિવેકી અને અવિવેકીમાં અંચળ અને અશુદ્ધ
ચિત્તવાળો મૂર્ખ અવિવેકી તો દેહને જ આત્મા-
રૂપ દેખે છે.^૩ આ દેહ શોડી વારમાં અતંદ પામે
છે અને શોડી વારમાં ખેદયુક્ત થઈ જાય છે; તેના
જેવો ખેદ કરવાને પાત્ર, નીચ અને સદૃશ્યુણરહિત
બીજો દાઈ પણ નથી.^૪ આ દેહ એક જાતના

ઝાડ સરખો છે, તેમાં ઉત્પત્તિ અને વિનાશવાળા
દાંતરૂપી ઠસરાની શોભા છે અને તે મંદસ્મિત-
રૂપી કષ્ટદેહમાં પુષ્પોથી નિત્ય અસંકૃત છે.
તેને હાયરૂપી શાખાઓ છે અને ખત્તાઓરૂપી
જોયાં શાખાઓનાં મૂળ છે. તેને જોયાં ભાગમાં
દાંતરૂપી પક્ષીઓ હારદોર રહેલાં છે, આંખો-
રૂપી જમરોતે રહેવાનાં છિદ્ર છે અને માથા-
રૂપી મોઢું કળ ઉત્પન્ન થયેલું છે. તેને કાનરૂપી
મુતાર* નામના પક્ષીએ કરેલાં છિદ્રો છે, હાય-
પગની આંગળીઓરૂપી ફૂણ ફૂણ પાંદડાં છે,
દાદીમૂઠરૂપી ગુરુછો છે, સન્માદિથી અત્યંત કપાઈ
જવાનો સ્વભાવ રહ્યો છે અને તેમાં જીવ
તથા ઈશ્વરરૂપી બે પક્ષીઓએ માળા કરેલા છે.
ત્યાં જીવરૂપી વટેમાગુંએ ઉતારો કર્યો છે અને
તેને નીચે છાયા પણ ભેવામાં આવે છે-એવા
દેહરૂપી વૃક્ષને કાણુ પોતાનું કહે ? અને કાણુ
તેને પારકાનું કહે ? એના ઉપર પ્રીતિ કે દ્વેષ
રાખવાં પણ શા કામનાં છે ?^{૫-૮} હે પિતા !
સમુદ્રનો પાર પામવા માટે વારંવાર લેવામાં
આવતા વહાણમાં અને આયુષ્યનો પાર પામવા
માટે વારંવાર લેવામાં આવતા શરીરમાં 'કાણુ
મારાપણાની ભાવના કરે ?^૯ દેહ નામે એક
ઉજ્જડ વન છે, તેમ વિમ્બોરૂપી અનેક ખાડાઓ
છે અને તંવાટારૂપી અસંખ્ય ઝાંડો છે, તેમાં
નિર્ધાંકપણે રહેવાનો વિશ્વાસ જ કાણુ કરે ?^{૧૦}
હે તાત ! માંસ, સ્નાયુ તથા હાડકાંથી ભરેલા,
ધણું છિદ્રોવાળા અને બહાર નીકળવાના ઉપાય-
રૂપ શબ્દ વિનાના, આ શરીરરૂપી ટોકમાં હું
ગિલાડાની પેઠે બેસી રહ્યો છું.^{૧૧} આ કાયા-
રૂપી શોભીતું પીપળાનું વૃક્ષ છે. તે સંસારરૂપી
વગડામાં જાયું છે, ચિત્તરૂપી ચાપળ વાંદરાવાળું
છે, ચિંતારૂપી ફૂંપળમયું છે અને લાંબા દુઃખો-
રૂપી ઘણેએ તેને ધાયલ ક્યું છે.^{૧૨} તે તૃપ્ણાઓ-
રૂપી નાગણીના નિવાસરૂપ છે, કોપરૂપી કાગડા-

* વિપ્રોની તૃપ્ણાથી જ પ્રકાશ જગત્પાલકરૂપનો છે. તે તે તૃપ્ણાથી ત્યામ કરવામાં આવે, તો જીવોમતવા
પારલોલિક રવરૂપે-અદારૂપે રિચ્છન થાય છે.

* આ અદારમાં સર્ગમાં દેહની જ નિંદા કરવા-
માં આવશે.

ના સ્થાનકરૂપ છે, સ્મિતરૂપી સારા કૃણુગાવાળું છે અને પાપપુણ્યરૂપી મોટી ટટ્ટીઓવાળું છે. તે ખાહુરૂપી ધાટી લતાઓની બળવાળું છે, હાથીરૂપી ગુચ્છાથી મનોહર છે અને પવનને લીધે હાલતાં સર્વ અંગોરૂપી પાંદડાંવાળું છે. તે સર્વે ઇન્દ્રિયોરૂપી પક્ષીઓના આધારરૂપ છે, સુંદર ગોઠણરૂપી થાંભલાવાળું છે, જોડું છે, ચોવનરૂપી શીતળ છાયાવાળું છે અને કામરૂપી વટેમાગુંએ તેને સેવેલું છે.^{૧૩-૧૪} તે માથે જોડેલી લાંબા કેશરૂપી ખડની પંક્તિવાળું છે, અહંકાર-રૂપી ગીધ પક્ષીને રહેવાના માળારૂપ છે અને પેટરૂપી પોલાણવાળું છે.^{૧૫} મૂળમાં જુદી જુદી વાસનાઓરૂપી ઝાંખરાઓથી વીંટાયેલું હોવાને લીધે તે કાપવામાં સુરેલ પડે એવું છે અને ઘણા પરિશ્રમેરૂપી લાંબાઈથી તે રક્ષ લાગે છે. એ કાચાંરૂપી પીપળવૃક્ષ મને સુખદાથી લાગતું નથી.^{૧૬} હે મુનિ! અહંકારરૂપી ગૃહસ્થના મોટા ધરરૂપ એવું આ શરીર પડી બધા દે સ્થિર રહે, તેમાં મારે શું^{૧૭} જમાં ઇન્દ્રિયોરૂપી પશુઓ હારદોર બાધેલાં છે, જમાં તૃષ્ણારૂપી ધરવાળી ચારે બાજુ આંટા માર્યા કરે છે અને જમાં સધળા ભાગે ગગરૂપી રંગથી રંગાયેલા છે, તે આ દેહ-રૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૧૮} જમાં પીકનાં હાડકાંઓરૂપી લાકડાંઓના જથ્થાથી બચેલા અવકાશ સંદેશ પામ્યો છે અને જે આંતરકાંડરૂપી દોરીઓથી બાધેલું છે, તે આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૦} લાંબી લાંબી નસોડાંપ દોરીઓથી ગૂંથાયેલું, લોહીરૂપ પાણીથી કાઢવરૂપ થયેલું અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ ચૂનાથી ઘોળેલું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૧} ચિત્તરૂપી સેવક કરેલા અનેક ઉપાયોથી ટટ્ટી રહેલું અને મિથ્યા મોહરૂપી પાટડાઓવાળું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૨} જમાં દુઃખોરૂપી બાજકા ચીસાચીસ પાડે છે, જે સુખરૂપી ગથાથી મનોરમ છે અને જમાં દુષ્ટ ચેષ્ટાઓરૂપ નીચ દારીઓ છે,

તે આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૩} જમાં વિપયોરૂપી ભેલાં વાસણો છે, મલિન સાધનોની ભરતી છે અને અજ્ઞાનરૂપી લણેલા લાગેલા છે, તે આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૪} ધૂંટી-ઓરૂપી કુલીઓના આધારથી રહેલું, સાધળોરૂપી જોયા થાંભલાઓથી ટટ્ટી રહેલા ઉપરભાગ વાળું અને લાંબા લાંબા હાથરૂપી લાકડાંઓરૂપ દંઠ રહેલું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૫} હે બ્રહ્મન! જમાં બુદ્ધિરૂપી ધરધણિયાણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોરૂપી પ્રકટ ગોખોમાં રમ્યાં કરે છે અં જમાં ચિંતારૂપી ઘણી દીકરીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૬} કેશરૂપ આવરણથી ઢંકાયેલી કાનરૂપી મેડીઓવાળું અને લાંબી લાંબી આંગળીઓરૂપી ખીંટીઓ વાળું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૭} જમ સર્વ અંગોરૂપી ભીંતોના સમૂહ ઉપર ધાટાં રંગાટાંરૂપી જવારા જોયા છે, તે અને જે કદી પુરાય નહિ એવી પેટરૂપી ખાડવાળું આ દેહ-રૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૮} નખરૂપી કરોળિયાઓના નિવાસરૂપ, ભૂખરૂપી કૂતરીએ ગમતી મુઠેલું અને પવનના લયકારી ગમ્દોવાળું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૨૯} પેસવામાં અને બહાર નીકળવામાં નિરંતર લાગી રહેલા વાયુના વેગવાળું અને છિદ્રોરૂપી મોટા મોટા ગોખવાળું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૩૦} જમરૂપ આગળિયાથી ભિડાતા સુખરૂપ દારથી લયકર લાગતું અને દાંતરૂપી હાડકાંના કટકાઓ દેખાડી રહેલું, આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૩૧} ચામડીરૂપી ચૂનો ચોપડાવાને લીધે લીસું, અંદર નાડીઓરૂપ યત્રો દુગ્ધાથી ધૂળતું અને મનરૂપી ચૂનો જોદરે ઉખેલ્યા કરેલું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૩૨} સણમાત્રમાં સ્મિતરૂપી દીપપ્રભાથી આનંદ પામતું તથા સુંદર લાગતું અને સણમાત્રમાં શોકરૂપી અંધકારના પ્રવાહોથી ભગઈ જતું આ દેહરૂપી ધર મને ગમતું નથી.^{૩૩}

સઘળા રોગોના ધામરૂપ, એવું વલી* તથા પલિત (પળિયાં)ના નગરરૂપ એવું અને સઘળી ભયંકર ચિંતાઓને રહેવાના દુર્ગરૂપ એવું આ દેહરૂપી ઘર મને ગમતું નથી.^{૩૪} ઇન્દ્રિયોરૂપી રીંછોની ગડબડથી વિપમ, ઉન્નત, નિઃસાર ખાડાઓવાળું અને અધકારથી ઘેરાયેલી દિશા-ઓરૂપી કુંજોવાળું આ દેહરૂપી જંગલ મને ગમતું નથી.^{૩૫} હે મુનીશ્વર ! કાદવમાં ખૂંચી પિયેલા હાથીને જમ થોડા બળવાળો બહાર કાઢી શકે નહિ, તેમ અનંત તાપોમાં ખૂંચી પિયેલા મારા શરીરને હું બહાર કાઢી શકતો નથી.^{૩૬} લક્ષ્મીથી શું થાય ! રાજ્યથી શું થાય ! ક્રયાથી શું થાય ! અને ક્રિયાઓથી પણ શું થાય ! ગણુયા દિવસમાં કાળ એ સઘળાને કાપી નાખે છે.^{૩૭} હે મુનિ ! કહેા, બહાર તથા અંદર લોહી અને માંસથી જ ભરેલી તેમજ અવરથ નાશ પામવાના સ્વભાવવાળી આ કાયામાં રમણીયતા વળી શી છે ? હે તાત ! પાળીપોપીને મોટાં કરેલાં શરીરો મરણને અવસરે જીવની સાથે જતાં નથી, તો હે તાત ! કહેા, એવાં કૃતપ્ત શરીરો ઉપર ભુક્ષિ-માનોને આસ્થા શાની હોય ?^{૩૮,૩૯} મહોન્મત્ત હાથીના કાનની અણી જેવો અંચળ અને લટકી રહેલા પાણીના ખિંદુ જેવો ક્ષણભંગુર આ દેહ મને છોડે નહિ, તે પહેલાં જ હું એને છોડી દઉં છું.^{૪૦} આ દેહરૂપી પાંદડું પતનની પલકથી હાલ્યા કરે છે, ફૂલું છે, જર્જરિત છે, શુદ્ધ સ્વ-ભાવવાળું છે, કડવું છે અને સ્વાદ વગરનું છે, મને તે ગમતું નથી.^{૪૧} ઘણા કાળ સુધી ખાઈ-પીને છેવટ યત્ન વગર જ નાના પાંદડાંની પેઠે દેહ ફૂબળો થઈ બચે છે અને મરણને જ અનુસરે છે. એનાં એ જ આભ્યાં કરતાં સુખદુઃખોને વાર-વાર અનુભવવા છતાં, આ પામર દેહને લાજ પણ આવતી નથી. જ દેહ ચિરકાળ સુધી એકથરને ભોગવીને તથા વેભવાની લક્ષ્મીને સેવીને પણ

ઉત્કર્ષ પામતો નથી કે અવિનાશીપણું પણ પામતો નથી, તેને શા માટે પાળવો જોઈએ ? ભોગીના તથા દરિદ્રના એ બન્નેના દેહ સરખા જ છે; કારણ કે તેઓ ધડપણના સમયમાં ધરડા થાય છે અને મરવાના સમયમાં મરી બચે છે. આમ જને ગુણઅવગુણનું જ્ઞાન નથી, એવા દેહને શા માટે પાળવો જોઈએ ? આ કાયારૂપી કાચબો કોઈ રીતે બહાર નીકળવાનો યત્ન નહિ કરતાં સંસારરૂપી સમુદ્રની અંદર તૃષ્ણારૂપી ખાડામાં મૂકે બનીને ગુપચુપ રહ્યા કરે છે.^{૪૨-૪૩} બાળવાના કામને જ લાયક એવાં શરીરરૂપી ઘણાં ઘણાં લાકડાંઓ આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તણાયા કરે છે અને તેમાં કેટલાંક લાકડાં 'મૃતુ-ભ્ય' નામે કહેવાય છે.^{૪૪} આ દેહરૂપી લતા, લાંબા દુરાત્માપણરૂપી ગૂંચળાંવાળી છે અને નાશ પામ્યા પછી અધોગતિરૂપ કળને આપનારી છે, વિવેકીને તેતું કશું જ પ્રયોજન નથી.^{૪૫} કાદવથી ભરેલાં વિષયોરૂપી ખાઓચિયાંમાં દૂબ્યા કરતો અને તુરત જ ધરડો થઈ જતો આ દેહરૂપી દેડકો દેવો છે અને ઢવી ઢવી દુર્દશાઓ ભોગ-વીને તરત જતો રહેશે, એ બણવામાં આવતું નથી.^{૪૬} જમની સઘળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ છે એવાં અને ચપળ પ્રાણુવાળાં શરીરો ધૂળભેગાં મળી બચે છે, તે આહીં કોઈના જોવામાં આવતાં નથી.^{૪૭} હે ભગવન્ ! વાયુ, દીવો તથા મન બચે છે અને આવે છે, તેની ગતિ બણવામાં આવે છે; પણ શરીર બચે છે અને આવે છે તેની ગતિ તો કદી બણવામાં આવતી નથી.^{૪૮} જ લોહિા મોહકરૂપી મદિરાથી ઉન્મત્ત થઈને શરીર અને જગતની સ્થિતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે તેમને વારંવાર ધિક્કાર દો !^{૪૯} હે મુનિ ! 'હું દેહ નથી, હું દેહનેા નથી અને દેહ મારો નથી' એવી સમજણથી જમનાં ચિત્ત વિશ્વાંતિ પામ્યાં છે, તેઓ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે.^{૫૦} અનેક માન અપમાનથી ભરેલા અને અનેક કલિપત લાભોમાં

મનને રમાડી રહેલા નીચ વિચારો શરીર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખી બેઠેલા માણસને મારે છે. ૫૪ શરીરરૂપી ખાડમાં રહેનારી અને ક્રામગ્ન અંગોવાળી અહંકારની ચમત્કૃતિ (ભોગઆદિની તૃષ્ણા) રૂપ પિશાચણીએ અમને છળથી છેતર્યા છે. ૫૫ હાય! કાયામાં વિશ્વાસ બધાવનારી આ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ દુષ્ટ રાક્ષસીએ બિચારી (એકલી વિવેક આદિની સહાયવગરની) બુદ્ધિને સધળી રીતે ઠગી છે. ૫૬ આ દૃશ્ય જગતમાં કશું જ સાચું નથી. તેમાંનું આ મૂવું અભાગિયુ શરીર લોકોને ઠગે છે, એ આશ્ચર્ય છે. ૫૭ આ કાયારૂપી જૂનું પાંદડું ઝરણાના પાણીની કણી પેઠે થોડાક દિવસમાં વિનાશરૂપે ખરી જાય છે. ૫૮ પરપોટા જેમ સમુદ્રમાં આવીને ભેતભેતામાં નાશ પામે છે, તેમ આ કાયા પણ ઉત્પન્ન થઇને પલકવારમાં નાશ પામે છે. આ નિષ્કળ શરીર સંસારસંબંધી અનેક કાર્યોરૂપી પાણીની ચકરીઓમાં વ્યથે ધૂમરીઓ ખાયાં કરે છે. ૫૯ હે દિગ્ધ્રુવ! અજ્ઞાનના વિકારરૂપ અને સ્વપ્ન જેવી ભ્રાંતિઓના આધારરૂપ આ અવશ્ય નાશ પામનારા દેહમાં મને કાણુભર પણ આસ્થા નથી. ૬૦ જોને વીજળીઓમાં, શરદ્ધ્રુવના વાદળોમાં અને ગધર્વનગરોમાં સ્થિરતાનો ભરોસો બેઠો હોય, તે ભલે દેહને વિષે સ્થિરતાનો વિશ્વાસ રાખે. ૬૧ વિનાશ પામવાની ઉતાવળમાં જણે એકબીજાની સ્પર્ધાથી અધિક અધિક થવાને ધારતા નાશવંત પદાર્થોની પરપરામાં વિજય મેળવનારા અને પ્રબળ દોષોથી ભરેલા આ કલેવરને તરણું જરૂર તુચ્છસમજીને હું સુખી રહું છું. ૬૨

સતતમંત્રુરકાર્યપરંપરાવિજયિ જાતજયં હઠ-
ચુષ્પિ ॥ પ્રવલદોષમિદં તુ કલેવરં તૃણમિવાજ્ઞમ-
પોષ સુતં સ્થિતઃ ॥ ૬૨ ॥

સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્તઃ

૪

* શરીરમાં જ્યાં મુઠી અદંતા-મખતા હોય, ત્યાં સંધી મનુષ્ય પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણવા સમર્થ થતો નથી; મારે તે અદંતા-મખતાનો ભાગ કળા આ સર્ગમાં વિવિધ પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો છે.

~ સર્ગ ૧૯ મો ~

બાહ્યાવસ્થાની નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

લઘ્વાપિ તરલાકારે કાર્યભારતરંગિણિ ।

સંસારસાગરે જન્મ વાલ્યં દુઃખાય કેવલમ્ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-ચંચળ સ્વભાવવાળા અને કામકાજના અભિનિવેશોરૂપી અનેક તરંગોવાળા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં મનુષ્યજન્મ મળ્યા છતાં પણ બાહ્યાવસ્થા કેવલ દુઃખને જ દેનારી છે. ૧ અશક્તિ, આપદાઓ, ખાવા આદિની તૃષ્ણા, મૂંગાપણું, મૂઠપણું, લાલચુપણું, ચપલપણું અને બેઠેલી વસ્તુ ન મળે તો દીનપણું, એ સધળાં બાહ્યાવસ્થામાં થાય છે. ૨ જેમ ખીલો હાથીઓને સાંકળમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે, તેમ બાહ્યાવસ્થા માણસોને રોષ તથા રોવાથી ત્રાસદાયી અને દીનતાભરેલી દુર્દશાઓમાં બાંધવાના સ્થાનરૂપ છે. ૩ બાહ્યાવસ્થામાં જેવી ચિંતાઓ દૃઢ્યને પીડે છે તેવી ચિંતાઓ મરણના સમયમાં, જરા તથા રોગના સમયમાં, આપત્કાલમાં કે ચીવનાવસ્થામાં પણ દૃઢ્યને પીડતી નથી. પશુજાતિની ખાવાપીવા આદિની રીતભાતોને સર્વે લોકોએ ધિક્કારી છે, તો એ પ્રમાણે બાલકની ચપલ રીતભાત પણ ધિક્કારને પાત્ર છે અને તે મરણ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી છે. ૪ જેમાં પ્રતિબિંબની જેમ ઘોર અજ્ઞાન છે, મન અવ્યવસ્થિત રહે છે અને જે અનેક પ્રકારના સંકલ્પો થવાને લીધે તુચ્છતાભર્યું છે, તે બાળકપણું કોને સુખદાયી થાય ? ૫ બાહ્યાવસ્થામાં પગલે પગલે જળ, અગ્નિ અને વાયુ આદિથી દુઃખો થવાનું ધારીને અજ્ઞાનથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેવો ભય આપત્કાલમાં પણ બીજા કોઈને થતો નથી. રમતોમાં, નીચ વિશ્વાસોમાં નીચ, ગેણાઓમાં અને

+ આ ઝોજણીસમા સર્ગમાં બાહ્યાવસ્થા, જે બદ્ધ જ અવધ છે તેની નિંદા દેવામાં આવે.

નીચ અભિપ્રાયમાં ઝડપથી પડતો ખાળક એમાં સારપણાની મોટી વ્રાંતિ ધરે છે. નિષ્કૃષ્ણ કર્મોમાં પણ કોતુકથી મોટા આરંભ કરનારી, દુષ્ટ વિદ્યાસોથી ભરેલી અને અધમ સ્થિતિવાળી ખાટ્યાવસ્થા માણસને એક જાતની શિક્ષા ભોગવવાને સારુ જ છે, શાંતિને માટે નથી.^{૭-૮} જન્મ ડાંડા ખાડામાં ધુવડો ભરાઈ રહે છે, તેમ ખાટ્યા સ્થામાં સધળા દોષો, દુરાચારો અને દોષો તે ન મટે એવી દુષ્ટ ચિંતાઓ ભરાઈ રહે છે.^{૧૦} હે મુનિ! જ લોકો 'ખાટ્યાવસ્થા રમણીય', એવી કલ્પના કરે છે, તેમની બુદ્ધિ બ્યર્થ, મરી ગયેલી બુદ્ધિવાળા એ મૂરખાઓને ધિક્કાર હો!^{૧૧} જન્મો ઝાલા જનું મન ક્ષણે ક્ષણે બુદ્ધિ દુદ્ધી વૃત્તિઓમાં હીચકા ખાય છે અને એથી ૭ ત્રેલોક્યમાં સર્વ કરતાં ભૂંડી છે, તે ખાટ્યાવસ્થા કેમ સંતોષ આપે? હે મુનિ! સધળાં પ્રાણી મોતું મન સધળી અવસ્થાઓ કરતાં ખાટ્યાવસ્થામાં દયગણું ચંચલ હોય છે. મન સ્વાભાવેક રીતે જ ચંચલ છે અને ખાટ્યાવસ્થા પણ મહા ચંચલતા ભરેલી છે. તો એ બન્ને ચંચલ પદાર્થ ભેગા થતાં તેમાંથી દેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાય અને તે અનર્થમાંથી રક્ષક પણ દ્રાણ થાય? હે બ્રહ્મા! સ્ત્રીઓનાં મેવો, વીજળીઓ, જ્વાલાઓના સમૂહો અને જળના તરંગોએ ખાટ્યાવસ્થાથી દબાયેલા ચિત્તની પાસેથી જ ચપલતાનો અવ્યાસ કર્યો જણાય છે.^{૧૨-૧૫} ચપલ સ્વભાવનાળું ખાળકપણું તથા મન એ બન્ને નાશવંત છે અને સધળી રીતભાતોમાં અણે એકમીજાના બાઈઓ હોય એમ જણાય છે.^{૧૬} જન્મ બીજાં માણસો ધનવાનના આધારથી જ વર્તે છે, તેમ સધળાં દુઃખદાયી દુર્બંધનો, સધળા દોષો અને સધળી અધમ ચિંતાઓ પણ ખાળકના આધારથી જ વર્તે છે.^{૧૭} ખાળકને જે નિત્ય નવો નવો પ્રીતિદાયી પદાર્થ ન મળે, તો તે ઝેર જવા અસહ્ય ચિત્તવિકારથી મૂરછાં પામી જાય છે.^{૧૮}

હૃતરાની પેઠે ખાળક બટકું મળ્યે વરા થઈ જાય છે, બટકું ન મળ્યે ચિડાઈ જાય છે અને ગંદામાં જ રમ્યા કરે છે.^{૧૯} ધગી રહેલી અને વરસાદના પહેલા છાંટાથી છંટાઈ ગયેલી ધરતીની પેઠે ખાળક પણ નિરંતર ખાપ્પ (ખાદુ અને આંસુ) થી ઘેરાયેલા મુખવાળો રહે છે, કાદવથી ખરડાયેલો રહે છે અને અંદર જડ જ રહે છે.^{૨૦} લય તથા આહારમાં તત્પર, રાંક, બુદ્ધિ તથા શરીરની ચપલતાવાળી અને પાસેના તથા દૂરના પદાર્થોની ઇચ્છાવાળી એ ખાટ્યાવસ્થા કેવળ દુઃખ ભોગવવાને માટે જ ધરવામાં આવે છે.^{૨૧} નિર્બળ ખાળકને પોતે ઇચ્છેલા પદાર્થો મળતા નથી, ત્યારે તે મનમાં તપી જાય છે અને જાણે પોતે કપાઈ ગયો હોય એવું દિલમાં દુઃખ પામે છે.^{૨૨} હે મુનિ! અવળા મનોરથોથી પ્રાપ્ત થયેલાં અને ઘણા ઘણા ઠગનાના ઉપયો થવાથી કૂરતાભરેલાં જ દુઃખો ખાળકને થાય છે, તે દુઃખો ઠાઈને પણ થતાં નથી.^{૨૩} જન્મ વનની ભૂમિ ગ્રીષ્મઋતુથી નિરંતર તપે છે, તેમ ખાળક મનોરથોમાં વિલસતા પોતાના બળવાન મનથી નિરંતર તપે છે. ખાળક બ્યારે નિશાળમાં રહે છે, ત્યારે ખીલામાં બંધાયેલા હાથીની પેઠે તે ઝેર કરતાં પણ વધારે વિપમ અને ભયંકર એવી બીજી પીડાઓને પામે છે. અનેક મનોરથોથી ભરેલી અને ખોટી વસ્તુઓમાં સાથાપણાની કલ્પના કરનારી તુચ્છ મનવાળી ખાટ્યાવસ્થા બહુ જ લાંબા દુઃખને સારુ જ છે.^{૨૪-૨૬} જ મૂખતા વડે મતુષ્ય ત્રેલોક્યતું રાજ્ય ભોગવવાનો ઉત્સાહ ધરે છે અને જને લીધે તે આકાશમાંથી ચંદ્રને પકડવાનું મન કરે છે, તે મૂખતા સુખદાયી થાય જ કેવી રીતે? હે મહાબુદ્ધિમાન! અંદર દુઃખોને જાણતાં છતાં પણ ખાળક ટાઢ-તડકા આદિતું નિવારણ કરવામાં અચક્ત છે, તે ખાળકમાં અને ઝાડમાં શો ફરક છે? ભૂખમાં, લયમાં તથા આહારમાં નિરંતર તત્પર રહેનારાં ખાળકો પ-

ક્ષીઞ્ચાના જીવી રીતભાતવાળાં છે. પક્ષીઞ્ચો જન્મ પાંખોથી જીડવાને ઇચ્છે છે, તેમ તેઞ્ચો પોતાના હાથોથી જીડવાને ઇચ્છા કરે છે. બાળકપણમાં ચુરની, માતાની, પિતાની, લોકોની અને પોતાનાથી મોટા છોકરાઓની પણ બીક રહે છે. માટે બાળકપણું ભયોતુ થર જ છે. હે મહામુનિ! દોષોની સધળી દશાઓથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણવાળું અને અવિવેકરૂપી નિરંકુશ ગૃહસ્થના ધરરૂપ એ બાળકપણું આ સંસારમાં ઢાળને પણ સુખ આપી શકનાર નથી. ૨૭-૨૯

સકલદોષદશાવિહતાશયં શરણમપ્યવિવેક-
વિલાસિનઃ । હૃદ ન કસ્યચિદેવ મહામુને ભવતિ
વાલ્યમલં પરિતુષ્ટે ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણુનો 'બાલ્યજીવનસા' એ
નામનો સર્ગ ૧૯ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૦ મો* —

યૌવનનિર્દા

॥ રામ ઉવાચ ॥

બાલ્યનાર્યમય ત્યક્ત્વા પુમાનમિહતાશયઃ ।

આરોહતિ નિપાતાય યૌવનં સંપ્રમેણ તુ ॥ ૧ ॥

શ્રીરામ બોલ્યાઃ-પછી બાલ્યાવસ્થારૂપ અનર્થને છોડી ભોગના ઉત્સાહથી દૂષિત થયેલા મનવાળો પુરુષ છેવટે નરકમાં પડવાને વાસ્તે જ યૌવનની દશા ઉપર ચઢે છે.^૧ યૌવનમાં અનંત ચેષ્ટાઓવાળા પોતાના ચપળ ચિત્તની રાગદ્વેષ-આદિ અનેક વૃત્તિઓનો અનુભવ કરતો મુખ્ય પુરુષ એક દુઃખમાંથી બીજા દુઃખમાં પડે છે.^૨ ચિત્તરૂપી શુદ્ધમાં રહેલો અને અનેક પ્રકારના સંભવો દશાવારો કાગદેવરૂપી પિશાચ યુવા-

નને પરવશ કરીને બળાત્કારે દબાવે છે.^૩ જન્મ ધરતીમાં યુગ્મ રહેલા ભંડારને એવા સારુ બાળ-કાના હાથમાં આપેલું અંજન તેમનાં નેત્રોની પ્રભાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે, તેમ યુવાનીમાં પરવશ થયેલું ચિત્ત, સ્ત્રીઓની પેઠે ચપળ સ્થિતિવાળી ચિંતાઓને સ્વતંત્રતા અને બહુ ગતિ આપે છે.^૪ હે મુનિ! યૌવનમાં તે અવસ્થાએ જ વધારેલા અને સ્ત્રી (સ્ત્રીના પ્ર-સંગમાં પુરુષ) તથા જીવાર આદિ વ્યસનોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગ તથા લોભ આદિ પ્રસિદ્ધ દોષો પોતામય જ થયેલા અને ચિંતા આદિથી ઘેરાયેલા ચિત્તવાળા પુરુષને દુઃખી કરી નાખે છે.^૫ જ લોકો મહા નરકના બીજરૂપ અને નિરં-તર સંજ્ઞા આપનારા યૌવનથી પરવશ થતા નથી, તે લોકો બીજા દોષથી પરવશ થતા નથી.^૬ જ પુરુષ અનેક પ્રકારના રસો (અભિલાષો અને જળો)થી ભરેલી અને વિચિત્ર વૃત્તાંતોના સમૂહવાળી આ યૌવાનરૂપી ભયંકર વનશ્ચમિનો (નીચ કામ કર્યો વિના) પાર પામે છે, તે જ ધીર કહેવાય છે.^૭ આ અમંગલરૂપ યૌવન વીજ-ળીના પ્રકાશની પેઠે પળવાર રહેનારું છે અને અતિ ચંચલ મેષ્ટની જન્મ ગર્જનાઓથી (ગાજ-વાથી અને અભિમાનનાં વચનોથી) ભરેલું છે. મને તે ગમતું નથી.^૮ આ યૌવન મદિરાના વિ-લાસની પેઠે મધુર છે, પ્રિય લાગે એવું છે, તીણું છે, પરિણામે દુષ્ટ છે અને સધળા દોષોના શિરો-મણિરૂપ છે. મને તે ગમતું નથી. આ યૌવન સ્પષ્ટમાં થયેલા સ્ત્રીના સમાગમની પેઠે અસત્ય છે, સત્ય જવું લાગે છે અને થોડીવારમાં ઠગીને જવું રહેનારું છે. મને તે ગમતું નથી.^૯ આ યૌવન મધવંનગની પેઠે ક્ષણિક પદાર્થોમાં અચ્ચેર છે અને ક્ષણભાવમાં સધળાં માણસોનાં મનને હરનારું છે. મને તે ગમતું નથી.^{૧૦} છોડા બાળને નિશાન પર પડતાં જટલી વાર લાગે તેટ-લી જ વાર મુઘી મુખ દેનારું, દુઃખમય જળાતુ

* સરીરની બાહ્યાવસ્થા કાર્યપણ પ્રકારે વારન-વિક સમવાળી નથી; માટે તેમાં રામ ગમ્યો ઉગિત નથી, એમ આ સર્ગથી સમજાવ્યું છે.

* આ વીજમા સર્ગમાં અનેક દેવેન્દ્રના યૌવનનો નિર્દેશ કરનારો આવેલો.

અને નિરંતર ખળતરા કરાવનારું આ યૌવન
મને ગમતું નથી.^{૧૨} આ યૌવન વેશ્યાના સમા-
ગમની પેઠે ઉપરથી જ રમણીય છે અને અંદર
સદ્ભાવ વગરનું છે. મને તે ગમતું નથી.^{૧૩}
જમ પ્રલયકાળમાં મોટા મોટા ઉત્પાતો દેખાવ
દે છે તેમ સર્વને દુઃખ દેનારા સૌ કાઈ સમા-
રસો આ યુવાનીના સમયમાંજ દેખાવ દે છે.^{૧૪}
ભગવાન સદાશિવ ભયંકર આકૃતિવાળા છે, તો
પણ દ્વંદ્વમાં અંધારું કરી દેનારી યૌવનમાં
થતી અજ્ઞાનરૂપ રાત્રિથી ભય પામે છે. (તેથી તે
જ્ઞાનરૂપ ચંદ્રને ધરી રહ્યા છે.)^{૧૫} આ યૌવન-
તંબંધી મોહ શુભ આચારને અત્યંત છુલાવ-
તારી અને બુદ્ધિનો ભ્રંશ કરનારી મહાભ્રાંતિને
કેવળ કરે છે.^{૧૬} યૌવનમાં પુરુષ (વા સ્ત્રી) દ્વંદ્વ-
માં સ્ત્રી (વા પુરુષ)ના વિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા
અસહ્ય શોકરૂપી અશિથી જમ ઝાડ દાવાનજથી
મળે છે, તેમ મનુષ્ય યૌવન અવસ્થામાં કાંતાના
વિયોગથી થયેલા અસહ્ય શોકાશિથી બળે છે.^{૧૭}
બુદ્ધિ નિર્મળ હોય, વિશાળ હોય અને પવિત્ર
હોય, તો પણ તે વર્ષાઋતુની નદીની જમ યૌવ-
નના સમયમાં મેલી થઈ જાય છે.^{૧૮} કદાચ ઘાટા
કલ્લોલોવાળી ભયંકર નદીને ઝાળંગી શકાય,
પણ યુવાનીમાં ચપળ થયેલી અને તૃષ્ણાથી
ઇન્દ્રિયોને અપળ કરનારી ચિત્તાની વૃત્તિને તો
ઝાળંગી શકાતી નથી.^{૧૯} 'પેલી સ્ત્રી, એનાં
પેલાં પુષ્ટ સ્તન, પેલા વિલાસો અને પેલું સુંદર
મો' એવી એવી ચિંતાઓથી યુવાનીમાં પુરુષનું
મન ભજરું થઈ જાય છે. (સ્ત્રીનું મન પુરુષના
રૂપાદિની ચિંતાઓથી ભજરું થઈ જાય છે.)^{૨૦}
કપાઈ ગયેલા બૂના ખડના તણખલાને જમ
કાઈ ગણનામાં લેતું નથી, તેમ સત્પુરુષો યુવા-
નીની ચંચળ તૃષ્ણાઓથી પીડાયેલા પુરુષને
ગણનામાં લેતા નથી.^{૨૧} મદથી ઘેરાયેલા અને
દોષરૂપી મોતીને ધરનારા અભિમાનરૂપી મહા-
ગજને યૌવન એ નિરંતર અંધારું રહેવાનો

નાશકારી એક ખીલો છે.^{૨૨} યૌવન એ એક
મનરૂપી મોટાં મૂળવાળાં તથા દોષરૂપી સર્પોને
ધારણ કરનારાં, શોષભર્યા રાદનરૂપ વૃક્ષોનું
વન છે.^{૨૩} સમગ્રે દે, યૌવન એ એક સુખના
લેશોરૂપી ઠસરાઓની ભીડવાળું અને દુષ્ટ
કલ્પનાઓરૂપી પાંખડીઓથી ઘેરાયેલું, નીચ
ચિંતાઓરૂપી ભ્રમરોનું એક કમળ છે.^{૨૪} કરેલાં
તથા નહિ કરેલાં લૌકિક કાર્યોરૂપી પાંખોવાળાં
અને દ્વંદ્વરૂપ તળાવના તીરે ફરનારાં આધિ-
વ્યાધિરૂપ પક્ષીઓનો યૌવન એક માળો છે.^{૨૫}
નવયૌવન એ એક જડ, અસંખ્ય અને ઊછળતા
વિકલ્પોરૂપી કલ્લોલોનો નિર્મયાદ મહાસમુદ્ર
છે. રજ* અને તમને+ વ્યાપ્ત કરનારો યૌવન-
રૂપી વિષમ પવન ઘણા પ્રયત્નોથી સિદ્ધ થયેલા
સધળા શુણ્ણી* સ્થિતિને ટાળી નાખવામાં
સમર્થ છે.^{૨૬, ૨૭} યૌવનરૂપી લૂખા રજકણો સુખ-
ની કાંતિને બગાડી નાખે છે, પોતાની સાથે રહેલા
ઇન્દ્રિયોના વિલાસરૂપી અપળ કચરાઓથી અ-
સહ્ય થઈ પડે છે અને બહુ જ ઊંચે ચઢી જાય
છે.^{૨૮} મનુષ્યોને પ્રાપ્ત થયેલો પાપોની સંપ-
ત્તિઓના વિલાસરૂપી યૌવનનો ઉદ્ધાસ દોષોના
સમૂહને ભગત કરે છે અને સદ્ગુણોની પંકિતને
છેલી નાખે છે.^{૨૯} રજેશુરૂપી પરાગને* લીધે
શરીરરૂપી કમળમાંજ ફર્યો કરતી બુદ્ધિરૂપ ચંચળ
ભમરીને આ નવયૌવનરૂપી ચન્દ્રગા શરીરરૂપી
કમળમાંજ બાંધીને મૂંઝવી દે છે.^{૩૦} શરીરરૂપી
કુંજમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને બહુ જ વૃદ્ધિ પા-
મેલી યૌવનરૂપી રમણીય લતા પોતાનામાં
લાગેલા મનરૂપી ભ્રમરને મદ્યુક્ત કરી દે છે.^{૩૧}
શરીરરૂપી નિર્મળ ભૂમિમાં કામનારૂપી તાપથી
યૌવનરૂપી ઝંઝવાનાં પાણી દેખાય છે. તે
તરફ દોડ્યાં જતાં મનરૂપી હરિણો વિષયરૂપી
ખાડામાં પડી જાય છે.^{૩૨} યુવાની શરીરરૂપી

* ધૂળ અને રમેશુશુ. + અધકાર અને તમેશુશુ.
x સદ્ગુણો અને કરોગિયાનાં ગળા. * ફૂલની રજ.

રાત્રિની આંદની છે. ચિત્તરૂપી સિંહની કંથ
વાળી છે અને જીવિતરૂપી સમુદ્રની લહેર છે.
હું તેથી છુપ્પ પામતો નથી.^{૩૩} યુવાનીરૂપી શર-
દ્ધતુ દેહરૂપી જ ગલમાં થોડાક દિવસ કળ
દેખાડે છે. તેનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.^{૩૪}
ચિંતામણિ જેમ અભાગી માણસના હાથમાંથી
તુરત જતો રહે, તેમ યૌવનરૂપી પક્ષી ગરીરરૂપી
વૃક્ષમાંથી તુરત ઊડી જાય છે.^{૩૫} યૌવન જ્યારે
જ્યારે ભારે ઊંચી સ્થિતિ પર ચઢે છે, ત્યારે
ત્યારે સંતાપ અને મનોરથો ભારે વૃદ્ધિ પામે
છે અને તેથી મનુષ્યોનો કેવળ નાશ જ થાય
છે.^{૩૬} આ યુવાનીરૂપ રાત્રિ જ્યાં સુધી સમૂળગી
મટી ગઈ નથી ત્યાં સુધી જ રાગ અને દ્વેષરૂપી
પિગાચણીઓ વિશેષ કરીને ક્યારે કરે છે.^{૩૭}
અનેક પ્રકારના વિકારોથી વ્યાપ્ત થયેલું અને
ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામનારૂં આ બિચારું યૌવન
મરવા પડેલા પુત્ર જેવું છે. તેનો તો શોક કરવો
જ ઘટે છે.^{૩૮} જે પુરુષ આ ક્ષણભંજુર યુવા-
નીથી અજ્ઞાનને લીધે રાજી થાય છે, તે મહા-
મૂઠને નરપથ જ સમજવો જોઈએ.^{૩૯} અજ્ઞાન
અને અભિમાનથી જે પુરુષ મદોન્મત યૌવનને
સારરૂપ સમજીને તેમાં આસક્ત થાય છે, તે
દુર્બુદ્ધિ પુરુષને થોડા દિવસમાં જ પરતાવો
કરવાનો આવે છે.^{૪૦} હે મહાત્મા ! જ્યો યૌવ-
નરૂપી સંકટમાંથી સહેજ પાર ઊતરી જાય છે,
તેજો જ પૃથ્વીમાં પૂન્ય છે, તેજો જ મહાત્માઓ
છે અને તેજો જ સાચા પુરુષો છે.^{૪૧} કદાચ
મોટા મોટા મગદોની ખાણરૂપ એવા સમુદ્રને
સુખેથી તરી શકાય, પણ રાગદ્વેષાદિક કષ્ટીલોના
બળથી છલકાતા અને ઢોપોથી ભરેલા અભા-
ગિયા યૌવનને સુખથી તરી શકાય નહિ.^{૪૨} હે
સુનીશ્વર ! જેમ આકાશમાં સુંદર વૃક્ષોથી શોભી
રહેલું, દેવતાઓના પ્રસંગવાણુ, દયાથી દીપ્તું
અને કળ-પ્રત્યાદિકની સંપત્તિવાણુ ઉપવન
જગતની અંદર ખુલ્લું જ દુર્લભ છે, તેમ આ મનુ-

ધ્યજન્મમાં પણ વિનયોથી શોભી રહેલું, મહા-
ત્માઓના પ્રસંગવાણુ, દયાથી દીપ્તું અને
સદ્ગુણોની સંપત્તિવાણુ સુયૌવન પણ ખુલ્લું જ
દુર્લભ છે.*૪૩

વિનયભૂષિતમાર્યજનાસ્પદં કરુણયોજ્જ્વલ-
માવલિતં ગુણેઃ । इह हि दुर्लभमंग सुयौवनं
जगति काननमंबरगं यथा ॥ ४३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણુનો 'યૌવનગર્હ' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

~~~~~
સર્ગ ૨૧ મો~~~~~

સ્રીના શરીરની નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

માંસપાંચાલિકાયાસ્તુ યંત્રલોલંગમંજરે । સ્વાચ્ચ
સ્વિપ્રંથિશાલિન્યાઃ સ્ત્રિયાઃ કિમિવ શો મન્ય ॥

રામ ઓહ્યાઃ-નસો અને હાડકાંની ગૂંથ-
ણીથી શોભનારી માંસની પૂતળીરૂપ અને યત-
ની પેઠે હાલ્યા કરતા સ્રીના શરીરરૂપી પાંજરામાં
તે શુ સોહામણું છે ?^૧ ચામડી, માંસ, લોહી
અને પાણીને જુદાં પાડીને સ્રીનાં નેત્રને જુઓ
તો ખરા-તેમાં રમણીય પદાર્થ કયો રહે છે ?
અને છતાં તે ઉપર શા માટે દોષદોષનો મોહ
કરીએ ?^૨ સ્રીતું આ શરીર બહાર કંઈથી અને
અંદર લોહીથી ભરેલું છે. એ અત્યંત બીમત્ત
શરીરતું વિવેકીને શું પ્રયોજન છે ?^૩ હે સુનિ !
સર્વ પ્રાણીઓનાં જે અંગોને વસ્ત્રોથી અને
ચંદન આદિનાં લેપનોથી વારંવાર લાઠ લાઠા-
વનામાં આવે છે, તે અંગોને અતે તો માંસ
ખાનારાં ગરજ અને શિયાળવાં આદિ પશુઓ
ફાડી જ ખાય છે. સ્રીનાં જે સ્તને ઉપર મેરુ પર્વ-

* એવી રીતે જ યુવાન પુરુષે કે યુવાન સ્ત્રીએ
પોતાનું યૌવન વ્યતીત કરવું જોઈએ

+ આ એકતીથા સર્ગમાં સ્રીના શરીરની નિંદા
કરવામાં આવે

તના શિખર ઉપરથી પડતા ગંગાજળના પ્રવાહ
જવી મોતીના હારાની હલકા જોવામાં આવી
હોય છે, તે જ સ્તનોને સમય પ્રાપ્ત થતાં દૂતરાં-
ઓ સ્મશાનોના ભાગોમાં અન્નના ગોળાની પેઠે
ચપોચપ ખાઈ જાય છે.^{૧૪-૧૬} લોહી, માંસ અને
હાડકાંથી જ અનેલાં જાંટનાં અંગોના વનમાં જ
સંસ્કાર થાય છે, તેજ કામિનીનાં અંગોના પણ
થાય છે. છતાં સ્ત્રી ઉપર આટઆટલો આગ્રહ
આમ શા માટે હોય? હે મુનિ! સ્ત્રીનું અંગ કેવળ
ઉપરથી જોતાં રમણીય છે એમ કહવવામાં
આવે છે; પણ મને તો લાગે છે કે તે ઉપરથી
પણ રમણીય નથી. કેવળ મોહને લીધે જ આ
રમણીયપણું લાગે છે.^{૧૮} મદિરા અને સ્ત્રી એ બન્ને
મદ તથા મદનને લીધે ભારે ઉદ્ધાસ આપનારાં
છે અને અનેક નિકારોથી ભરેલાં છે. બંનેમાં
સેદ જ શો છે? હે મુનિ! સ્ત્રીઓરૂપી ખીલા-
ઓમાં મદને લીધે સર્જી ગયેલા પુરુષોરૂપ હાથી-
ઓ શાંતિનાં વચનોરૂપી દંઠ અંકુશો વાગવા
છતાં બચત થતા નથી.^{૨૦} પાપરૂપ અશ્વિની
જનાળાઓરૂપ સ્ત્રીઓ કેશરૂપી કાજળને ધારણ કરે
છે, સ્પર્શ કરવામાં અશક્ય છે ને આંખોને પ્રિય-
કારી છે અને તેઓ પુરુષને ખડની પેઠે બાળી
નાખે છે. ઉપરથી રસવાળી જણાતી છતાં વાસ્ત-
વિક રીતે રસ વિનાની (એટલે ઉપરથી સુંદર
દેખાતી છતાં પરિણામે દારૂણ ક્રૂણ આપનારી
સ્ત્રીઓ છે) સળગતા નરકરૂપ અશ્વિઓને પણ
લાકડાંની પેઠે ઉત્તેજન આપે છે.)^{૨૧, ૨૨} સ્ત્રીરૂપ
લાંબી રાત્રિ કે જમાં ચોટલારૂપ અધંકાર
ફેલાયો છે, ચળકતી આંખોરૂપ તારાઓ છે,
મુખરૂપી પૂર્ણચંદ્રનું બિંબ છે, તેમાં હાસ્યરૂપ
પ્રયોના સમૂહનેા ઉનાડ છે અને તેમાં પુરુષો
ઠીક કરવામાં ચપળ થાય છે. તે અનેક કાર્યોનો
વિધાત કરનારી છે અને બુદ્ધિને અત્યંત મોહ
ઉપજાવનારી છે. કાંતા એ વિષયતા છે.^{૨૩, ૨૪}
પુષ્પી (રજસ્વલાપણાથી અને ફૂલથી) તે મનો-

હર તથા મધુર લાગે છે, હાથરૂપી પાંદડાંઓથી
તે શોભે છે, આંખોના વિલાસરૂપી ભ્રમરોને તે
ધારે છે, સ્તનરૂપી ગુચ્છોને તે ધારણ કરે છે, ફૂલના
કેસરોઓને લીધે તે ગૌરાંગી છે અને માણસોને
મારવામાં તે તત્પર રહે છે. તે લોકોને ઉન્મત્ત
અને પરવશ કરી નાખે છે.^{૨૫, ૨૬} ખોટા સત્કારરૂપ
શ્વાસથી બર પુરુષોરૂપી સર્પોનો વિનાશ કરવામાં
ઉઠકા ધરનારી એ સ્ત્રીરૂપ રીંછડી પુરુષરૂપ
સર્પને બળાત્કારથી સુમાર્ગરૂપી રાફડામાંથી
બહાર કાઢે છે.^{૨૭} કામદેવ નામના ભિલ્લે મૂઠ
ચિત્તાળા પુરુષોરૂપી પક્ષીઓને બાંધી લેવાને
માટે આ સ્ત્રીરૂપી જળ પાથરી છે.^{૨૮} હે મહા-
રાજ! સ્ત્રીરૂપી મોટા ખીલામાં રતિરૂપ સાંકળથી
બંધાયેલો મનરૂપી મદગળ માતંગ મૂંગાની પેઠે
જોલો રહે છે.^{૨૯} જન્મરૂપી ખાઓચિયામાં પડે-
લાં અને ધનરૂપી કાદવમાં લોટતાં પુરુષોરૂપી
માછલાંઓને માટે નીચ વાસનારૂપ દોરીવાળી
સ્ત્રીરૂપી એક કુંઠી (ગલ) છે.^{૩૦} થોડાર જમ
થોડાને, ખીલો જમ હાથીને અને મંત્ર જમ
સરપને બંધનકારક છે, તેમ સ્ત્રી પુરુષોને બંધન
આપનારી છે.^{૩૧} હે મુનિ! અનેક રસોવાળી
આ બ્રહ્માંડરૂપી વિચિત્ર ભૂમિ અહીં સ્ત્રીના આશ્ર-
યથી જ ભારે દંઠ સ્થિતિને પામી છે.^{૩૨} સધળા
દોષોરૂપી રત્નોના દંઠ કાબલારૂપ અને દુઃખોની
સાંકળરૂપ એ સ્ત્રીનું મારે કદી પણ કશું પ્રયોજન
નથી.^{૩૩} સ્ત્રીનાં સ્તન, નેત્ર, નિતાંબ અને ભ્રમર
એ બધાં તુરંદ છે અને માત્ર માંસરૂપી જ સાર-
વાળાં છે. તેમને હું 'શુ' કરું? હે મુનિ! સ્ત્રીના
શરીરમાં અહીં માંસ છે, અહીં લોહી છે, તો
સારે હાડકાં છે. ગણ્યા દહાડામાં જ એ શરીર
વીંખાઈ જાય છે.^{૩૪} હે પિતા! સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા
પુરુષો જ પ્રિયાઓને બહુ લાડ લડાવે છે, તે જ
પ્રિયાઓ પાછી અંગેઅંગ વીંખાઈ જમને

— રીંછડી ચેતાના ફૂંદાઓ સર્પને રાફડામાંથી
બહાર કાઢી ખાઈ જાય છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે.

સ્મશાનમાં સૂવે છે. હે બ્રહ્મના! સ્ત્રીઓનાં જ મુખ ઉપર પતિએ અત્યંત સ્નેહપૂર્વક ચંદન આદિનાં ચિત્રો આલેખ્યાં હોય છે, તે જ મુખ પાછું જંગલ-માં સુકાયાં કરે છે. કંઈક દહાડે સ્ત્રીના કેશ મસાણુ-માં વૃક્ષો ઉપર ભૂખરા ચમરના વાળની જેમ લટક્યાં કરે છે; અને તેનાં હાડકાં ઢુકડે ઢુકડા યઈને પૃથ્વી પરના ઝીણા ઝીણા તારાઓ જેવાં લાગે છે.^{૨૧-૨૮} સ્ત્રીનો પ્રાણરૂપી પવન આકાશમાં જતો રહે છે, તેની આમડીને ફાવડીઓ ખાઈ જાય છે, તેનું લોહી ધૂળથી સુકાઈ જાય છે અથવા તે લોહીને અનેક માંસાહારી પશુપક્ષીઓ પી જાય છે.^{૨૯} હે લોકા! સ્ત્રીઓનાં અંગોની આ જ સ્થિતિ થોડા દિવસમાં જ થનારી છે, તે મેં તમને કહી સંભળાવી. આમ છતાં તમે કેમ શ્રાંતિને જ અનુસર્યા કરો છો?^{૩૦} 'સ્રી' નામનું આ ઝોડું પંચમહાભૂતોના સંઘાતથી બનેલું છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ 'એમાં રસ છે' એવી ભૂલથી તેના ઉપર કેમ દોડે છે? સ્ત્રીની ચિંતા વગડાજ લતા જેવી છે. તે આસપાસની વિપત્તિઓરૂપી શાખાઓથી ઘાટી છે, શોક તથા તાપ આદિ કડવાં તથા ખાટાં ફળોવાળી છે અને દિવસે દિવસે જીંચી જ વધતી રહે છે. વાદી વૃક્ષોથી આંધળું અને બ્યાડુળ થયેલું ચિત્ત ટોળામાંથી છૂટા પડેલા મૃગની પેઠે 'ક્યાં જઈ અને કેમ કરે' એવા પ્રકારની ચિંતાથી અત્યંત મૂંઝાઈ જાય છે.^{૩૧-૩૩} વિંધ્યાચળમાં જેમ હાથી, હાથિ-હોળીના લોભમાં લલચાઈને ખાડામાં સપડાઈ જાય છે, તેમ તરણુ પુરુષ તરણુ સ્ત્રીના લોભમાં લલચાઈ મહાન શોકને પામે છે.^{૩૪} જેને સ્ત્રી હોય છે તેને ભોગની ઇચ્છા રહે છે, પણ સ્ત્રી વગરનાને ભોગનું સ્થળ ક્યાં હોય? સ્ત્રીના ત્યાગ કરવાથી જગતનો ત્યાગ થાય છે અને જગતનો ત્યાગ થવાથી સુખ સાંપડે છે.^{૩૫} ભોગો તો માત્ર ઉપર ઉપરથી જ રમણીય લાગે છે. તેઓ બહુ જ દુસ્તર છે અને ભ્રમરાઓની પાંખોના મૂળની પેઠે

અત્યંત ચંચળ છે. હે બ્રહ્મના! મરણુ, રોગ અને યડપણુ આદિની બીકને લીધે હું તેમને વિશે આસક્ત થતો નથી; હું તો શાંત રહું છું અને પ્રયત્નપૂર્વક પરમ પદ પામવાને માટે મનમાં ઉત્કંઠા રાખું છું.^{૩૬}

આપાતમાત્રરમણેષુ સુદુસ્ત્રેષુ મોગેષુ નાજ્ઞ-મલિપક્ષતિચંચલેષુ। વ્રહ્મન્ રમે મરણરોગજરા-દિમીત્યા શામ્યામ્યહં પરશુપૌમિ પદં પ્રયત્નાત્॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-પ્રકરણુનો 'સ્રીભુજુઆ' એ નામનો સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૨ મો * ~*~

વૃદ્ધપણુની નિંદા

॥ રામ ઉવાચ ॥

અવર્યાસં દિ વાલત્વં વલાત્પિવતિ ગૌવનમ્।
યૌવનં ચ જરા પથ્યાત્પથ્ય કર્કશતાં મિથઃ॥૧॥
રામ બોલ્યાઃ:-બાલ્યાવસ્થાના રમત આદિ ના અભિલાષ હજી તો પૂરા થયા નથી, ત્યાં તે યૌવન તેને ગળી જાય છે. પછી યૌવનના પણ ભોગ ભોગવવાના અભિલાષ પૂરા ન થયા હોય, ત્યાં જરાવસ્થા તેને ગળી જાય છે. ભુઓ તો ખરા! આ અવસ્થાઓ પણ પરસ્પર ઢેવી ફૂરતા રાખે છે.^૧ જેમ વજ્ર જેવું હિમ કમળનો નાશ કરે છે, વાવ ટોળ જેમ શરદ્ઋતુના કમળનો નાશ કરે છે અને નદી જેમ કાંઠા ઉપરનાં વૃક્ષોનો નાશ કરે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહનો નાશ કરે છે.^૨ જેમ ખાવામાં આવેલું ઊર તુરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે, તેમ સંધર્મી અંગોને જર્જરિત

× મુમુક્ષુ પુરવના હૃદયમાં અનાદિકાળથી રહેલી સ્ત્રીચરીરના રમણીયપણુની શ્રાંતિને દૂર કરવા જેમ સ્ત્રીચરીરના દોષો દેખાડ્યા, તેમ મુમુક્ષુ સ્ત્રીએ પુરુ-ષચરીરની રમણીયપણુની શ્રાંતિ દૂર કરવા પુરુષચરીરના દોષોને બોધાવ્યા.

* આ બાવીસમા સર્ગમાં યડપણુની નિંદા કરવામાં આવ્યો.

દરનારી અને ઘરડા રૂપનાળી જરાવસ્થા, તુરત દેહના રૂપને બગાડી નાખે છે.^૩ જરાવસ્થાથી લગ્ન થયેલી જાણીય છે અને તેથી લગ્ન સંબંધો અંગે શિયિલ તથા લાંબા યર્થ ગયાં હોય છે, તે પુરુષને સ્ત્રીઓ કાંટ કળે ગણે છે.^૪ સદ્ગુણો દીનતા આપનારી જરાવસ્થા જ્યારે માણસને પકડી પાડે છે, ત્યારે શોકથી પરામત પામેલી સ્ત્રીની પેઠે શુદ્ધિ તે માણસને છોડીને નાસી જાય છે.^૫ દાસો, પુત્રો, સ્ત્રીઓ, બાંધવો તથા સંબંધીઓ, જન્મ થેલા માણસની હાંસી કરે છે, તેમ તેઓ વૃદ્ધાવસ્થાએ દુઃખવેલા માણસની પણ હાંસી કરે છે.^૬ જેવા પણ ન ગમે એવા, બળ-બળી ગયેલા, રાંકપણું પામેલા અને સદૃશ્ય તથા ચંદ્રિતથી રહિત થયેલા વૃદ્ધ પુરુષરૂપી જાણીય છે. ઉપર મહાન તૃષ્ણારૂપી ગીધપક્ષી આવીને બેસે છે.^૭ દીનતા આદિ દોષોથી ભરેલી, લાંબી, દૃઢમાં બળતરા આપનારી અને સપળી આપ-તિઓની મુખ્ય સખી એવી એ તૃષ્ણા ઘડપણમાં વધે છે.^૮ 'હાય! હાય! હવે પરલોક માટે મારે શું કરું?' એવી ચિંતાથી અત્યંત દારૂણ અને લગ્નો છાયા બની શકે નહિ એવો ભય ઘડપણમાં વધે છે.^૯ 'હું રાંક કાણ માત્ર છું? હું શું કરું? હું ઢેવી રીતે કરું? હવે તો હું મૂંગો જ બેસી રહું' એવા પ્રકારની દીનતા ઘડપણમાં આવવા લાગે છે. 'મારાં સંબંધીઓ અને ઢેવી રીતે ખાવાનું આપશે, ક્યારે આપશે અને કેવુંકે સ્વાદિષ્ટ આપશે?' એવી એવી ચિંતાઓથી આ વૃદ્ધાવસ્થા ઘરડા માણસના ચિત્તને બાળ્યા કરે છે.^{૧૦, ૧૧} ઘડપણમાં ખાવાની તૃષ્ણા ઘણી જ વધે છે, પણ ખાઈ શકાતું નથી અને અશક્તપણાને લીધે વૃદ્ધનું દૈન્ય બળ્યા કરે છે.^{૧૨} જન્મ પોતે નિવાસ કોઈ છે તે દેહરૂપી વૃક્ષને મળમૂત્રાદિકથી બગાડનારી અને કાચારૂપી વૃક્ષને માથે બેઠેલી જરા-રૂપી બગડી રોગરૂપી સપ્તથી ઘરાળને ચીસો પાડે છે. ત્યાં તો મૂર્છારૂપી અંધકારને ઇચ્છા-

નારો મૃત્યુરૂપી ધુવડ ત્યાં ક્યાંકથી આવી પહોં-ચેલો જણાય છે.^{૧૩, ૧૪} જન્મ સાપ્તસંધ્યાને પ્રગટ થયેલી જોઈ અંધકાર તેની પછવાડે દોડ્યો આવે છે, તેમ શરીરમાં જરાને પ્રકટ થયેલી જોઈને મૃત્યુ તેની પછવાડે દોડ્યું આવે છે.^{૧૫} દે મુનિ! દેહરૂપી ગ્રાહને વૃદ્ધાવસ્થારૂપી કૂલ બેઠા છે, એ દરથી પણ જોઈને મરણરૂપી વાંદરા તેના ઉપર વેગપૂર્વક તરાપ મારે છે.^{૧૬} કદાચ ઉજ્જડ નગર પણ શોભે, કપાઈ ગયેલી લતાઓવાળું ગ્રાહ પણ શોભે અને વરસાદ વિનાનો દેશ પણ શોભે, પરંતુ જરાથી જન્મરિત થયેલો દેહ કદી શોભતો નથી.^{૧૭} ઉધરસરૂપી રણકારા કરતી જરારૂપ ગીધપંખણી માણસરૂપી માંસને ફાણમાત્રમાં ગળી જવાને માટે તેના ઉપર ઝડપભેર તરાપ મારે છે.^{૧૮} જન્મ કાઈ નાની છોકરી કમળને જેતાં જ આતુર થઈને બે ધડીમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે, તેમ વૃદ્ધાવસ્થા દેહને જેતાં જ આતુર બનીને જરાવારમાં તેને માથેથી પકડીને ચીરી નાખે છે.^{૧૯} જન્મ સિસકારા કરાવનારો અને ધૂળથી બરડ થયેલો શિયાળાનો પવન ગ્રાહનાં પાંદડાંને જન્મરિત કરીને ફાડી નાખે છે, તેમ સિસકારા કરાવનારી અને રોગોરૂપી ધૂળથી બરડ થયેલી આ વૃદ્ધાવસ્થા શરીરને જન્મરિત કરીને ફાડી નાખે છે.^{૨૦} જરાની ઝપટથી જન્મરિત થયેલો દેહ હિમના સમૂદો પડવાથી કરમાઈ ગયેલા કમળ જેવો લાગે છે.^{૨૧} જરારૂપ ચાંદની જ્યાં માથારૂપી પર્વત ઉપર ઉદય પામે છે, ત્યાં તે વાયુ અને ઉધરસરૂપ રાત્રિવિકાસી કમળોને પ્રકુલિત કરી દે છે.^{૨૨} માણસોના માથારૂપ કહોળાને પાંદળું અને જરારૂપી ખારથી ભૂખું થયેલું જોઈને તેના પર સ્વામિત્વ ધરાવનારો કાળ તેને ખાઈ જાય છે.^{૨૩} જ્યારે આયુષ્યરૂપી પ્રવાહ મહાવેગથી ચાલવા લાગે છે ત્યારે જરારૂપી બહુનવી આ શરીરરૂપી કઠિ રહેલાં વૃક્ષોનાં મૂળોને મહા ઉઘોગપૂર્વક કાપવા

માંડે છે. શરીરરૂપી માંસને ખાત્રા ઇચ્છતી જરા-
રૂપી મહાહ્રદત બિલાડી વિષયરૂપી ખાડાને
ખોદનારા યૌવનરૂપી ઉંદરને ખાઈ બચ છે અને
અત્યંત આનંદમાં આવી બચ છે. આ દેહરૂપી
જંગલમાં જરારૂપ ફાવડી ચીસો પાડે છે, ત્યારે
ભૂતું ભૂંડું થાય છે, તેવું ભૂંડું જગતમાં બીજા કોઈ
પણ ઉત્પાતથી થતું નથી. ઉધરસ તથા શ્વાસ-
રૂપ છિમ્છિમાટવાળી અને દુઃખરૂપી ધુમાડાથી
મૂંઝતી દેનારી આ જરારૂપી જનાળા જેના શરી-
રમાં બળતી હોય તેને બળેલો જ સમજવો.^{૨૪-૨૭}
હે પિતા ! જેનાં પાંદડાં ઘોળાં થઈ ગયાં હોય
છે એવી પાતળી ફૂલપેલ જેમ જીરણુતાથી વાંછી
વળી બંધ છે, તેમ જેના અવયવો ફિક્કા પડી ગયા
હોય છે, એવી માણસોની આ પાતળી દેહરૂપી
વેલ ધડપણથી વાંછી વળી બંધ છે.^{૨૮} હે મુનિ !
મરણરૂપી માતંગ જરારૂપી કપૂરથી ઘોળી થયેલી
કાયારૂપી કેળ વૃક્ષને તુરત ઉખેડી નાખે છે.^{૨૯}
હે મુનિ ! મરણરૂપી રાજ આવાવને સજ્જ થાય
છે, ત્યારે જરારૂપી ઘોળા ચામરવાળી રોગો તથા
ઉદ્દેગોની સેના આગળથી જ નીકળે છે.^{૩૦} હે
મુનિ ! જુઓ, જેઓ કોઈ પણ ચતુષ્પાથી યુદ્ધમાં
જિતાયા ન હોય અને પર્વતની શુક્રમાં પેસી
ગયા હોય, તેઓ પણ જરારૂપ બુટ્ટી રાક્ષ-
સીથી થોડી વારમાં જિતાય બંધ છે.^{૩૧} જરા-
રૂપી હિમ પકવાથી શરીરરૂપી ઘર વાંકું વળી
બંધ છે અને ઇન્દ્રિયરૂપી બાળકો તેમાં કોઈ
પણ ફિક્કા કરી શકતાં નથી. લાકડીરૂપ ત્રીજા
ખગવાળી અને વારંવાર ઠેસો ખાતી જરારૂપી
બુટ્ટી વેશ્યા ઉધરસ અને અધોવાયુરૂપ સુદંગ
વાગતાં નાચ્યાં કરે છે. આ સંસારરૂપી રાજને
બધવહાર કરવાના ગંધિથી* ભરેલી દેહરૂપી
સામામાં માથા પર રહેલી જરારૂપી ચામરની
શેષા ઝળછી રહે છે.^{૩૨-૩૪} હે મુનિ ! જીવિતની

આશારૂપ તળાવમાં રહેલું શરીરરૂપી નગર વૃક્ષ-
વસ્થારૂપી ચંદ્રના ઉદયથી ઘોળું થઈ બચ છે,
એટલે તુરત જ મરણરૂપી કુમુદ તેમાં ખીલી
આવે છે. જરારૂપી કળીચૂનાના લીંપણથી ઘોળા
થયેલા શરીરરૂપી અંતઃપુરમાં અશકિત, પીડા
અને આપદા એ ત્રણ રાણીઓ ઘણા સુખથી
રહે છે.^{૩૫,૩૬} હે મુનિ ! પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં
મરણના અગ્નિરૂપ ધડપણ અવશ્ય આવીને
પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છે. એવા શરીરમાં
મને મંદમતિવાળાને શો વિશ્વાસ આવે !^{૩૭}
હે પિતા ! ધડપણ આવ્યા છતાં પણ જીવંત,
એવો આ દુઃખમય જીવિતમાં દુરાચર રાખવો
એ બ્યથા જ છે. કારણ કે જગતમાં કોઈથી
પણ નહિ જિતાયેલી એ વૃદ્ધાવસ્થા માણસોના
સધળા મનોરથોને ધૂળધાણી કરી નાખે છે.^{૩૮}

કિં તેન દુર્જીવિતદુર્ગ્રહેણ જરામતેનાડપિ દિ
જીવ્યતે યત્ । જરા જગત્યામજિતા જનાનાં
સર્વેપણાસ્તાત તિરસ્કરોતિ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'જરાભુગુપ્ત' એ ના-
મનો સર્ગ ૨૨ થી સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૨૩ મો* ~*~

કાળવર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

વિકલ્પકલ્પનાનલ્પજલ્પિતૈરલ્પયુદ્ધિભિઃ ।

મૈદૈરુદુરતાં નીતઃ સંસારકુહરે ઋમઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-અનેક જીવિતના લાભોની
કલ્પના સંબંધી ઘણી ઘણી વાતો કરનારા

* વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ પણ પારમાર્થિક માધનો
સાધી શકવાનો પ્રાયશઃ મંભવ નથી. માટે વિવેકીએ
ઉપર કહેલા દોષોવાળી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા પહેલાં જ
પારમાર્થિક સધર્મનો સાધી લેવા.

* આ ત્રેવીંશમાં સર્ગમાં સર્વ પ્રાણીઓની અનેક
ક્રિયાઓને કરનારા કાળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

* ચંદન આદિ સુગંધો અને અધોવાયુ આદિ

દુર્ગંધો.

દેહાલિમાની લોહાએ શુભિત અને રાગદ્વેષ
આદિ અનેક બેદાથી આ બ્રહ્માંડના છિદ્રમાં
ખોદી પકડને અત્યંત દૃઢ કરી મૂકી છે.^૧ અળની
પેટે દૂરથી પણ ખેંચી લઈને ખાંધી લેનારા
વિષયોના પાંગરા જવા આ દેહમાં વિવેકી પુરુ
ષોને કેમ જ વિશ્વાસ આવે ? એ તો બાળક જ
અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થયેલા કળને ખાવાની
ઇચ્છા કરે.^૨ ટેટલાકને આવા છુદ્ધ સંસારમાં
પણ તુચ્છ સુખની આશા હોય છે; કાળરૂપી
ઉદર તે આશારૂપી તંતુને પણ અશેષ કાતરી
નાખે છે.^૩ વડવાનસ જમ સમૃદ્ધ સમુદ્રને ગળી
અય છે, તેમ આ સર્વલક્ષી કાળ આ જગતમાં
જન્મ પામેલી એકએક વસ્તુને ગળી અય છે.^૪
કાળરૂપી ભયંકર મહેશ્વર એકસરખી રીતે આ
સઘળા દશ્ય પદાર્થોની સ્થિતિનો કાળિયો કરી
જવા માટે સજ્જ થઈ રહે છે.^૫ અતંત બ્રહ્માં-
ડોને ગળી જનારા અને જગતમાં વ્યાપી રહેલો
આ કાળરૂપી દેવ મોટા મોટા પુરુષોને તોડ
વામાં પણ ધડીની ઢીલ કરતો નથી.^૬ વાસ્ત-
વિક રીતે અલક્ષ્યરૂપવાળો છતાં યુગ, સંવત્સર
તથા કલ્પ આદિ ઉપોથી કાંઈક પ્રકટતા પામેલો
એ કાળ સર્વ જગતને વશ કરીને રહ્યો છે.^૭
જમ સરપોને ગરુડ ગળી ગયો હતો, તેમ આ
કાળ જ્યો રૂપવાળો હતા, જ્યો સારાં કામ
કરનારા હતા અને જ્યો મેરુપર્વત સમાન ભારે
હતા, તેમને પણ ગળી ગયો છે.^૮ નિર્દય, પથરા
જ્યો કહિન, વાવ જ્યો ફર, કરવત જ્યો કડંડા,
કગાળ અને અધમ જ્યો આ કાળ, જને ગળી
જતો નથી એવી કોઈ વસ્તુ આજ સુધી થઈ
નથી.^૯ સર્વને કાળિયારૂપ કરવામાં જ તત્પર
જનારા આ બહુલક્ષી કાળ પર્વતોને પણ ખાઈ
અય છે અને એમ અતંત બ્રહ્માંડોને ખાતાં
છતાં પણ તે ધરાતો નથી.^{૧૦} નટની પેઠે અનેક
રૂપો ધારણ કરીને આ કાળ સંસારરૂપી નાટકમાં
તે તે વસ્તુઓનું હરણુ કરે છે, તેમનો વિનાશ કરે
થો. ૨૧ ૪

છે, તેમની નવી ઉત્પત્તિ કરે છે, તેમને ખાઈ અય
છે અને તેમનું ઉચ્છેદન કરે છે.^{૧૧} પોપટ જમ
દાડમનાં બીજોને ફાલી ફાલીને ખાઈ અય છે,
તેમ કાળ જગતમાં જુદા જુદા રહેલાં પદાર્થોને
વીંખીવીંખીને નિરંતર ખાયા કરે છે.^{૧૨} વૃદ્ધિ
પામેલા લોહારૂપી કમળોના વનમાં રહેલો અને
પાપપુણ્યરૂપી દંતૂચળની અણીઓથી પ્રાણીઓ-
રૂપી પાંદડાંઓને છૂદી નાખતો આ કાળરૂપી હાથી
સર્વદા ગાંજ્યા જ કરે છે.^{૧૩} જમનું મૂળ બ્રહ્મા
છે અને મોટા દેવતાઓ કળ છે, એવા બ્રહ્માંડો
રૂપી વૃક્ષોવાળા બ્રહ્મરૂપી વિશાળ વનમાં કાળ
ચારે બાજુ વ્યાપીને રહેલો છે.^{૧૪} રાત્રિઓરૂપી
ભમરાવાળાં અને દિવસરૂપી ફૂલવાળાં વર્ષો,
કલ્પો તથા તેમના અંતર્ગત કળારૂપ લતાઓની
પૂર્ણ રચના કર્યા કરતો આ કાળરૂપી પુરુષ કદી
પણ કાયર થતો નથી.^{૧૫} હે મુનિ ! આ ધુતારા-
ઓનાં શિરામણિરૂપ કાળ, ભેદતાં ભેદાતો નથી,
બાળતાં બળતો નથી અને દેખાતાં છતાં પણ
દેખાતો નથી.^{૧૬} વિસ્તાર પામેલો આ કાળ,
ભારે ભારે મનોરથની પેઠે એક પલકારામાં કોઈ
વસ્તુને એકદમ ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈ વસ્તુને
એકદમ નાશ કરી નાખે છે. કથોલી રીતભાત-
વાળી અને પ્રાણીઓનાં કષ્ટથી જ પુષ્ટ થતી
પોતાની ચેષ્ઠાથી આ કાળ દેહાદિકના અધ્યાસ-
વાળા જીવોને સ્વર્ગ તથા નરક આદિમાં ફેરવ્યા
કરે છે.^{૧૭} પોતાનો સ્વભાવ કેવળ પેટ ભરવા-
નો જ હોવાથી એ કાળ ખડ, ધૂળ, ઇન્દ્ર, મેરુ,
પાંદડાં અને સમુદ્ર વગેરે સઘળા પદાર્થોને ગળી
જવા સારુ જ સજ્જ રહે છે.^{૧૮} આ કાળમાં જ
પૂરું કુરપણું છે, પૂરું લોભીપણું છે, પૂરું દુર્ભા
ગ્યપણું છે અને પૂરું અપળપણું છે.^{૨૦} જમ
બાળક બે દડા ઉછાળી ઉછાળીને પોતાના આંગ-
ણમાં રમે છે, તેમ કાળ પણ બંધુ પોતાની
લીલાથી સૂર્ય તથા ચંદ્રને ઉછાળી ઉછાળીને
આકારમાં રમે છે.^{૨૧} કલ્પ પૂરો થાય છે, ત્યારે

એ કાળરૂપી કાપાલિક સઘળાં પ્રાણીઓના વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાડકાંઓની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે.^{૨૨} પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગોમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેરુપર્વત આકાશમાં ભોજપતની પેઠે ઊડ્યા કરે છે.^{૨૩} એ કાળ રુદ્ર થઇને પાછો ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક્ર, તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો દોઈરૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે.^{૨૪} જમ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને બેસી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે.^{૨૫} જમ દોઈ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકાં ફળોને પાડ્યા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પાકેલા દેવ તથા દૈત્યોના સમૂહોને પાડ્યા કરે છે.^{૨૬} આ કાળ બ્રહ્માંડરૂપી ફળોવાળું 'જીખરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યાં કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મછરો ગણગણ્યા કરે છે.^{૨૭} પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી ચાંદનીને લીધે પ્રકૃલિત થયેલી જગતરૂપ કુસુમિનીથી પોતાના શરીરને વિનાદ કરાવે છે.^{૨૮} જમ મોટા પર્વત અનંત તથા અપાર પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના ઊંચા શરીરને ટેકાવીને રહ્યો છે.^{૨૯} આ કાળ દોઈ સ્થળે અધારા જવું કાણું કાર્ય કરે છે, દોઈ સ્થળે વિસ્તારવાળું જીજ્ઞ કાર્ય કરે છે અને દોઈ સ્થળે એ જાણેથી જુદા જ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યું કરે છે.^{૩૦} જમ માણસ બહુ જ બોર્જવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જેમાં અનંત પ્રાણીઓના સંસારોને લય યાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પડે રહ્યો છે.^{૩૧} એ કાળ દોઈ રીતે કાયર થતો નથી, દોઈના પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો

નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત કે ઉદય પામતો નથી.^{૩૨} કાળ છ ધર્મા વગર, ભારે અનાસ્થાથી (બેદરકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીને જ તે પોતાના વિશાળ શરીરને રાજ્ય રાખ્યા કરે છે.^{૩૩} એ કાળ રાત્રિરૂપી કાદવમાંથી ઉત્પન્ન થનારી અને વાદળોરૂપી બ્રમરોવાળી દિવસોરૂપી રાતાં કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં તે પ્રકટ કર્યા કરે છે.^{૩૪} કાળરૂપી લોભી ધૂળધોધો રાત્રિરૂપ કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેરુપર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સૌનાના ભૂકાને ઉસરડ્યા કરે છે.^{૩૫} કૃષ્ણપણાને લીધે તે કાળ પોતાની ચેટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરબ્યાં કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કઈ વસ્તુ ક્યાં પડી છે તેની ઓળખાં રહે છે.^{૩૬} દિવસરૂપી મટકાવાળાં સૂર્યરૂપી નેત્રથી જોઇને એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી બહુ જ પાકેલાં લોકપાલોરૂપી ફળોં ખાયાકરે છે.^{૩૭} જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં વીખરાયેલા ગુણના લોકરૂપી મંત્રિઓને એ કાળ અનુક્રમે ઘણી જાકારવાળા મૃત્યુરૂપી કાળલામ નાખતો જાય છે.^{૩૮} ઉત્તમ લોકોરૂપી રત્નોને જ હાર ગુણોના સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વ થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં શણગારને પેઠે ધારણ કરે અને વળી તેને કાપી નાખે છે.^{૩૯} આ ચપલ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેલી અને તારાઓરૂપી દેસરાવાળી રાત્રિરૂપી કાળાં કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે.^{૪૦} એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત, સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ ચાર શિંગડાવાળા જગતરૂપી ઘેટાઓને માર્યા કરે છે અને પ્રત્યેક દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છાંટાઓ જોઈને તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જુવાનીરૂપ કમલિનીને સંકોચ આપનારો અને દેસરી

સિંહની પેઠે આયુષ્યરૂપી હાથીએને ફાડી નાખનારા આ કાળ જતું હરણ કરતો ન હોય એવી તુરંજ દે અતુરંજ દોઈ પણ વસ્તુ નથી.^{૧૧૫૨} જ્યોને ચૂરૂં રૂપ કરીને મૃત્યુના મુખમાં નાખનારા પ્રલયરૂપી કીડાવિલાસ કરીને કાળ પોતે કાર્ય પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચૈતન્યથી નિઃસ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે તેનાથી તે જુદો પ્રતીત થતો નથી.^{૧૧૬} એ પ્રમાણે પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમયમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર કરનાર અને રમણ કરનાર આદિ સઘળાં રૂપવાળો થાય છે.^{૧૧૭} અકળ બુદ્ધિથી પણ જનમાં રહસ્યને દોઈ કળી રાકતું નથી એવાં સારાં નરસાં સંપળાં પ્રકારનાં શરીરોને પ્રેકટ કરતો અને વળી તેમને તુરંજ જ લીન કરી નાખતો, આ કાળ અહીં કીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોભામાં એ કાળતું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે.^{૧૧૮}

સકલમપ્યકલાકલિવાંતરં સુમગદુર્ભગરૂપ-
ધરં વપુઃ પ્રકટપન્તહસૈવ ચ ગોપયન્ નિલસ-
તોદિદિ કાલવલં નૃપ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઘેરાગ્ય-
પ્રકરણનો ‘કાલાપવાદ’ એ ના
મનો અર્ગ ૨૩ એ અમાસ

1

અર્ગ ૨૪ મોઃ

કાળતું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અસોદ્ધામરલીલસ્ય દૂરાસ્તસકલાપદઃ ।

સંસારે રાજપુત્રસ્ય કાલસ્યાઽકલિતૌજસઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-પરમાત્મારૂપ રાજનો પુત્ર આ કાળ છે. સઘળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના ચરિત્રતું વર્ણન કરું છું.^૧ જગતરૂપી જૂના જંગલના બળામાં એ કાળ રાંક અને મૂઠ પ્રાણીઓરૂપી યુગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ યુગ્યા રમ્યા કરે છે.^૨ જના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર કમળ શોભ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહા-સાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે.^૩ કડવા, તીખા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા હઠીદૂધના સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના શિરામણતું કામ ચાલે છે.^૪ સઘળી દેવીઓ સાથેની જ કાળરાત્રિ ચાતુરીથી કર્યા કરે છે, જ સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવાને જોડાયેલી છે અને જ વાધણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ કાજકુમારની પ્રિય સ્ત્રી છે.^૫ કમળ, ઉત્પલ અને કદ્દહારરૂપી ઝૂલતી બળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં રહેલી રસમરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે.^૬ ગર્જના કરતો, વિકટ રીતે પંજ પછાડતો અને દેશવાળીથી વિકટ તથા પુષ્ટ અભાવોળો નૃસિંહાવતાર એ કાળના હાથના પાંજરામાં શિકારીયાજરૂપ છે. બ્રહ્માંડની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં ભૂંડાંવાળી વીણા જેવો લાગતો અને શરદ્ધનુના આકાશ જેવી શ્યામ કાંતિવાળો સંહારભરવ નામનો દેવ, એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના હાથલના બરમ્યારૂપ છે.^૭ નિરંતર ચક્રચકિત આ-

* એવા બળવાન કાળતું રમણ રાખી સુમુદ્ધએ પોતાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જોમ અને તેમ શીઘ્ર મો તેરો નેપથ્ય.

+ આ યોગીસમા સર્ગમાં કાળતું રાજકુમારરૂપે વર્ણન કરવામાં આવશે.

એ કાળરૂપી કાપાલિક સધળાં પ્રાણીઓનો વિનાશ કરીને અને પગ સુધી તેમનાં હાડકાંઓની માળાઓ પહેરીને નાચ્યા કરે છે.^{૨૨} પ્રલયકાળમાં નિરંકુશ આચરણવાળા એ કાળનાં અંગેમાંથી નીકળેલા પવનોને લીધે મેઘપર્વત આકાશમાં ભોળપત્તની પેઠે ઊડ્યા કરે છે.^{૨૩} એ કાળ રુદ્ર થઇને પાછો ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા, શુક્ર, તથા કુબેરરૂપ થાય છે; અને વળી પાછો દાઈરૂપ નહિ એવો થઈ જાય છે.^{૨૪} જમ સમુદ્ર પોતાનામાં ઊઠતા અને ઘેરી જતા તરંગોને રાત્રિદિવસ ધારણ કરે છે, તેમ કાળ પોતાનામાં નિરંતર ઉત્પન્ન થતી અને નિરંતર પ્રલય પામતી અનેક દેખાવવાળી સૃષ્ટિઓને ધારણ કરે છે.^{૨૫} જમ દાઈ માણસ વૃક્ષોમાંથી પાકાં ફળોને પાડ્યા કરે છે, તેમ કાળ મહાકલ્પોમાંથી પકિલા કેવ તથા દૈત્યોના સમૂહોને પાડ્યા કરે છે.^{૨૬} આ કાળ બ્રહ્માંડોરૂપી ફળોવાળું 'જાખરા'નું એક મહાવૃક્ષ છે. તે ફળો વારંવાર પડ્યાં કરે છે અને તેમાં પ્રાણીઓરૂપી મછરો ગણગણ્યા કરે છે.^{૨૭} પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ પ્રિયતમાની સાથે રહીને આ કાળ બ્રહ્મરૂપી આંદનીને લીધે પ્રકૃતિત થયેલી જગતરૂપ કુસુદિનીથી પોતાના શરીરને વિનોદ કરાવે છે.^{૨૮} જમ મોટા પર્વત અનંત તથા અપાર પાયાથી પોતાના જગ્યા શરીરને ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ અનંત અને અપાર બ્રહ્મરૂપી પાયાથી પોતાના જગ્યા શરીરને ટેકાવીને રહ્યો છે.^{૨૯} આ કાળ દાઈ સ્થળે અધારા જેવું કાળું કાર્ય કરે છે, દાઈ સ્થળે વિસ્તારવાળું જાજીળું કાર્ય કરે છે અને દાઈ સ્થળે એ બનેથી જુદા જ સ્વભાવવાળું કાર્ય કર્યા કરે છે.^{૩૦} જમ માણસ ખડુજ બોળવાળી પૃથ્વી પર પગ ટેકાવીને રહે છે, તેમ કાળ પણ જમમાં અનંત પ્રાણીઓના સસારોને લય થાય છે એવી બ્રહ્મની દૃઢ સત્તા પર સ્થિર પગે રહ્યો છે.^{૩૧} એ કાળ દાઈ રીતે કાચર થતો નથી, કાઈના પર પ્રેમ કરતો નથી, એ આવતો

નથી, જતો નથી અને સેંકડો મહાકલ્પ વીતતાં પણ એ અસ્ત કં ઉદય પામતો નથી.^{૩૨} કાળજી ધર્યા વગર, ભારે અનાસ્થાથી (બેઠકારીથી) જગતમાં ફેરફાર કરવાની રમત કરીને જ તે પોતાના વિશાળ શરીરને રાજી રાખ્યા કરે છે.^{૩૩} એ કાળ રાત્રિરૂપી કાલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થનારી અને વાદળોરૂપી બમરોનાળી દિવસોરૂપી રાતો કમળોની પંક્તિને પોતાના સ્વરૂપરૂપી તળાવમાં તે પ્રકટ કર્યાં કરે છે.^{૩૪} કાળરૂપી લોભી ધૂળધોરો રાત્રિરૂપ કાળી અને જૂની સાવરણી લઈને મેઘપર્વતની પાસે વીખરાયેલા સૂર્યના પ્રકાશરૂપી સોનાના ભૂકાને ઉસરવ્યા કરે છે.^{૩૫} કૃપણપણને લીધે તે કાળ પોતાની ચેષ્ટારૂપ આંગળીથી સૂર્યરૂપી દીવીને ખૂણાઓમાં ફેરવ્યાં કરે છે અને જગતરૂપી ઘરમાં કઈ વસ્તુ ક્યાં પડી છે તેની જોળમાં રહે છે.^{૩૬} દિવસરૂપી મટકાંનાળાં સૂર્યરૂપી નેત્રથી જોઈને એ કાળ જગતરૂપી જૂના વનમાંથી ખડુજ પકિલાં લોકપાલોરૂપી ફળોને ખાયાકરે છે.^{૩૭} જગતરૂપી જૂની ઝૂંપડીમાં નીખરાયેલા ગુણવાન લોકરૂપી મણિઓને, એ કાળ અનુક્રમે ઘણી બંડાઈવાળા મૃત્યુરૂપી કાબલામાં નાખતો જાય છે.^{૩૮} ઉત્તમ લોકોરૂપી રત્નોતો જે હાર ગુણોના સમાગમથી અત્યંત તેજસ્વી થાય છે, તેને કાળ પોતાના અંગમાં શણગારી પેઠે ધારણ કરે અને વળી તેને કાપી નાખે છે.^{૩૯} આ ચપલ કાળ દિવસરૂપી હંસોએ અનુસરેઈ અને તારાઓરૂપી કેસરાવાળી ગત્રિરૂપી કાળ કમળોની માળાને નિરંતર કંકણની પેઠે ધારણ કરી રહ્યો છે.^{૪૦} એ કાળરૂપી કસાઈ પર્વત સમુદ્ર, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીરૂપ આર શિંગડાવાળ જગતરૂપી ઘેટાઓને માર્યાં કરે છે અને પ્રત્યે દિવસે તારાઓરૂપી લોહીના છાંટાઓ બ્રહ્માંડમાં તેમને પણ ચાટી જાય છે. ચંદ્રની પેઠે જીવાનરૂપ કમલિનીને સંપ્રદાય આપનારો અને કેસર

સિંહની પેઠે આયુધરૂપી હાથીએને ફાડી નાખ-
નારા આ કાળ જેનું હરણ કરતો ન હોય એવી
તુચ્છ કે અતુચ્છ દોઈ પણ વસ્તુ નથી.^{૪૧}^{૪૨}
એવોને ચૂંટી રૂપ કરીને મૃત્યુના સુખમાં નાખનારા
પ્રલયરૂપી ક્રીડાવિલાસ કરીને કાળ પેતે કાચ*
પદાર્થોના અભાવવાળો થાય છે. પ્રલય વખતે
તે અજ્ઞાનરૂપ પદાર્થનો પ્રકાશ કરનારા બ્રહ્મચેત-
નથી નિજ સ્વરૂપમાં વિશ્રાંતિ લે છે, એટલે
તેનાથી તે બુદ્ધિ પ્રતીત થતો નથી.^{૪૩} એ પ્રમાણે
પ્રલયમાં વિશ્રાંતિ લઈ તે પાછો સૃષ્ટિના સમ-
પમાં પોતે જ જગતનો કર્તા, ભોક્તા, સંહાર
કરનાર અને સ્મરણ કરનાર આદિ સધળાં રૂપ-
વાળો થાય છે.^{૪૪} અકળ બુદ્ધિથી પણ જમનાં
રહસ્યને દોઈ કળી ચકતું નથી એવાં સારાંનરસાં
સધળાં પ્રકારનાં શરીરોને પ્રેષ્ટ કરતો અને વળી
તેમને તુરત જ લીન કરી નાખતો, આ કાળ
આહી ક્રીડા કર્યા જ કરે છે. સર્વ લોકોમાં એ
કાળનું બળ પ્રસિદ્ધ જ છે.^{૪૫}

સકલમપ્યકલાકલિતૌતરં સુમગદુર્મગરૂપ-
પરં વપુઃ પ્રકટયન્તહસૈવ ચ ગોપયન્ વિલસ-
તૈહ હિ કાલચલં નૃપ ॥ ૪૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં યૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'કાલાપવાદ' એ ના
મનો સર્ગ ૨૩ એ સમાસ

* એવા બળવાન કાળનું સ્મરણ રાખી મુચ્છએ
જોવાના આત્માનો સાક્ષાત્કાર જેમ અને તેમ શીઘ્ર
રી રેતે નેપએ.

સર્ગ ૨૪ મો-૭

કાળનું રાજકુમારરૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અસોદ્દામરલીલસ્ય દૂરાસ્તસકલાપદઃ ।

સંસારે રાજપુત્રસ્ય કાલસ્યાઽકલિતૌજસઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-પરમાત્મારૂપ રામનો પુત્ર
આ કાળ છે. સધળી આપત્તિઓ તેનાથી દૂર રહી
છે અને તેનાં પરાક્રમ અપાર છે. હું તેના ચરિત્રનું
વર્ણન કરું છું.^૧ જગતરૂપી જૂના જંગલના
બળામાં એ કાળ રાંક અને ખૂટ પ્રાણીઓરૂપી
મૃગના સમૂહનો નાશ કરવારૂપ મૃગયા રમ્યા કરે
છે.^૨ જના એક ભાગમાં વડવાનલરૂપી સુંદર
કમળ રોબ્યા કરે છે એવો પ્રલયકાળનો મહા-
સાગર એને રમવાની સુંદર નદીરૂપ છે.^૩ કડવા,
તીખા તથા ખાટા રસોવાળાં તથા દહીંદૂધના
સાગરોવાળાં વાસી જગતોથી એને સવારના
શિરામણનું કામ ચાલે છે.^૪ સધળી દેવીઓ
સાથેની જે કાળરાત્રિ ચાતુરીથી કૃપા કરે છે, જે
સંસારરૂપી વનમાં વિહાર કરવાને બેડાયેલી છે
અને જે વાઘણની પેઠે પ્રાણીઓના સમૂહનો
ઘાત કરનારી છે, તે એ કાળરૂપ કાજકુમારની
પ્રિય સ્ત્રી છે.^૫ કમળ, ઉત્પલ અને કંદહારરૂપી ઝૂલ-
તી બળીઓવાળી આ પૃથ્વી એ કાળના હાથમાં
રહેલી રસમરેલી પીવાની પ્યાલીરૂપ છે.^૬ ગર્જ-
ના કરતો, ચિકટ રીતે પંજ પછાડતો અને કેશવા-
ળીથી ચિકટ તથા પુષ્ટ ખમાવાળો નૃસિંહાવતાર
એ કાળના હાથના પાંજરામાં સિંહારીયાનરૂપ
છે. બ્રહ્માંડની માળાઓ પહેરી લેવાને લીધે ઘણાં
તૂંબડાંવાળી વીણા જેવો લાગતો અને શરદ્ધતુ-
ના આકાશ જેવી શ્યામ કાંતિવાળો સંહારભરવ
નામનો દેવ, એ કાળરૂપી રાજકુમારને રમવાના
ઢાયલના બચ્ચારૂપ છે.^૭ નિરંતર ચક્રચકિત આ-

+ આ યોગીસમા સર્ગમાં કાળનું રાજકુમારરૂપે
વર્ણન કરવામાં આવશે.

૧૨વાણું અને દુઃખોદ્ધૂષી બાણીની પકિતને ફેંક્યા કરતું સંહારરૂપ ધતુષ એના હાથમાં ચારે બાણુ શોધ્યા કરે છે.^૯ લક્ષ્યો (નિશાનો) ફરતાં છતાં અને પોતે પણ ફરતાં છતાં લક્ષ્યોને ચીરી નાખતો, શ્રુતયાના વિહારમાં ભારે ચતુર, લક્ષ્યોને વીંધનારાઓમાં સર્વોપરિ, બૂના જગત-રૂપી વનમાં અનેક ચપળ વૃત્તિઓ કરતો આ સર્વોત્તમ કાળરૂપી રાજકુમાર અહીં ધણી ચાલાકીથી પ્રાણીઓને માર્યા કરે છે.^{૧૦}

અનુત્તમસ્ત્વધિકવિલાસપંડિતો ઝમચલનપ-
રિવિલસન્ વિદારયન્ । જરજગજનિતવિલોલ-
મર્કટઃ પરિસ્ફુરદ્વપુરિહ કાલ રૂઢેત્ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો ‘કાળવિલાસ’ એ ના-
નામનો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૫ મો

દૈવ અને ક્રિયારૂપ કાળનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

અગ્રૈવ દુર્વિલાસાનાં ચૂદામણિરિહાપરઃ ।

કરોત્યતીતિ લોકેસ્મિન્દેવં કાલમ્ કથ્યતે ॥ ૧ ॥

રામ યોહ્યાઃ-ઉપર કહેલા મહાકાળથી બુદ્ધો બીજા બે પ્રકારનો એક કાળ છે. તે મેળ વગરની રીતિવાળાઓમાં શિરોમણિ છે. તેનું પણ હું આ વિષયમાં જ વર્ણન કરું છું. આ જગતમાં જ કાળ કૃષ્ણને ભોગવાવે છે, તે દૈવ કહેવાય છે; અને જ કાળ કૃષ્ણને ઉત્પન્ન કરનારી ક્રિયા કરાવે છે, તે ક્રિયાકાળ કહેવાય છે.^૧ માત્ર પોતાના ચલનરૂપ એવી ક્રિયા વિના ક્રિયાકાળનું બીજું કંઈ ઉપ, બીજું કંઈ કામ કે બીજું કંઈ ધારણું બાણવામાં આવતું નથી.^૨ જમ ગરમી હિંમના સમૂહને બહુ જ ગાળી નાખે છે, તેમ એ ક્રિયા કાળ આ સઘળાં દ્રૂણાં પ્રાણીઓને બહુ જ ગાળી

નાખે છે.^૩ જ કંઈ આ ભારે વિસ્તારવાણું જગતનું મંડળ એવામાં આવે છે, તે એ ક્રિયા-કાળની નાચવાની શાળા છે અને તેમાં એ બહુ જ નાચ્યા કરે છે.^૪ ‘ત્રીજો દૈવ નામનો કાળ છે અને તેનું મહા દારણુ ‘કૃતાંત’ એવું પણ નામ છે. તે પણ કાપાલિક જેવો વેપ ધરણુ કરીને ઉન્મત્તપણાથી જગતમાં નાચ્યા કરે છે.’^૫ દે મુનિ ! રાત્રી પુરુષની પેઠે બહુ જ નાચ્યા કરતા એ કૃતાંતનું નિયતિ (સર્વદા કૃણતું નિયતિપણું) રૂપ સ્ત્રીમાં અત્યંત કામીપણું એવામાં આવે છે. સંસારરૂપી વશ-સ્થલ ઉપર ચંદ્રની કળા જેવો ધોળો શેષનાગ ને ત્રણે લોકમાં વહેંચાયેલો ગંગા-નો પ્રવાહ, એ અને દૈવરૂપી કાપાલિકના સંખ્ય તથા અપસંખ્ય જનોઈરૂપ છે.^૬ હે પ્રલન ! ચંદ્ર-મંડળ તથા સૂર્ય-મંડળ એના બે હાથનાં મૂળોમાં સોનાનાં કડારૂપ છે અને મેરુપર્વત એના હાથ-માં રમવાના કમળરૂપ છે.^૭ તારાઓરૂપ છાંટણાં-ઓથી વ્યાપેલું, પ્રલયના સમુદ્રના જળમાં ધો-વાયેલું તથા પ્રલયના મેઘરૂપી છેડાઓવાળું આકાશ એના એક વસ્ત્રરૂપ છે. (કાપાલિક લોહી મધ્યમાં છિદ્રવાળી માત્ર એક કંથો જ ગળામાં પહેરી રાખે છે, બીજું કંઈ વસ્ત્ર રાખતા નથી). એવા ઉપવાળા એ દૈવરૂપી કાપાલિકની આગળ તેની નિયતિરૂપિણી કામિની નિરંતર ચાલતા આડંબરપૂર્વક અનેક કાર્યો કરતી કરતી નાચ્યા કરે છે.^{૮, ૧૦} હે દેવ ! પ્રાણીઓના નિરંતર જવા-આવવાથી અચળતાવાળા જગતરૂપી માંડવાની અંદર નાચ્યા કરતી અને જની ક્રિયાશક્તિ બંધ પડતી નથી એવી એ સ્ત્રીનાં અંગમાં અનેક સુવનોની પંક્તિ સુદર ધરેણારૂપ છે અને પાતા-ળ સુધી લાંબું આકાશ એના મહાન ચોટલાનાં મંડળરૂપ છે.^{૧૧, ૧૨} પ્રાણીઓની ચિચિયારી-ઓથી દીપતી તથા પાપરૂપી દોરાથી પાતાળ-રૂપી પગમાં બધેલી નરકોની પંક્તિ એની ધૂધરીઓરૂપ છે.^{૧૩} યમરાજ એના લલાટરૂપ

* આ પચોસમા સર્ગમાં દૈવ અને ક્રિયારૂપ એ જગતના કાળનું વર્ણન કરવામાં આવેલું.

છે અને તેમાં પ્રાણીઓનાં કર્મોની સંખ્યા જણાવનાર ચિત્રગુપ્તરૂપી કસ્તૂરીની દીપથી છે.^{૧૪} એ દેવી પોતાના પતિ દેવરૂપ કાપાલિકના અભિપ્રાયને અનુસરીને પ્રલયના સમયોમાં ભારે આડંબરથી પર્વતો ફાડવાના મોટા કડાકા કરીને નાચે છે.^{૧૫} આમ, સર્વનો સંહાર કરનારી એ નિયતિ નૃત્ય કરી રહી છે, ત્યારે તેની પાછળ કાર્તિક સ્વામીના મરી ગયેલા મોરનાં લટછી રહેલાં પીછાં ઊડ ઊડ કરે છે. ત્યાં રુદ્રનાં વિખરાયેલાં છિદ્રવાળાં પાંચ મસ્તકોમાંની જટાઓના ચન્દ્રો લાંબા થઈને લહેર્યાં કરે છે. ત્યાં, ત્રણ નેત્રનાં મોટાં છિદ્રોમાંથી ભારે સુસવાટા ઊઠી રહ્યા છે; અને તેથી તે મસ્તકો ભયંકર લાગે છે. ત્યાં પાર્વતીના ફરફરી રહેલા કેશરૂપી ચામરો ચાલે છે; અને તેમાં કલ્પવૃક્ષનાં સોહામણાં પુષ્પો ઊંઘ્યાં છે. ત્યાં પર્વતો જવા ભેરવોના પેટરૂપ ગ્રંથાનીચાં થતાં ટૂમકાંઝા છે. ત્યાં સેંકડો છિદ્રોમાંથી ધ્વનિ કરતા ઇન્દ્રના શરીરરૂપી ભિક્ષાપાત્ર છે. ત્યાં સુકાઈ ગયેલા મનુષ્યોનાં હાડકાંરૂપ ખટ્વાંગો (ખાટલાના ઈપઉપળાં) છે. આમ એ કાપાલિકની સ્ત્રી ગંગન સુધી વ્યાપેલા પોતાના શરીરને પણ જાણે ખિન્નરાવી રહી છે.^{૧૬-૧૮} મહાકલ્પોમાં સર્વનો સંહાર કરનારી એ કાળગમિની પોતાનાં નૃત્યોમાં આમતેમ ચલાયમાન થતી, અનેક આકારવાળાં માથાઓનાં સમૂહોરૂપ મોટાં કમળોની માળાથી શોભે છે.^{૨૦} પ્રલયકાળમાં ઉન્નત થયેલા તે સમયના મેઘરૂપ કાકલાઓના પ્રચંડ શબ્દો સાંભળીને તુંચુરુ આદિ ગંધર્વો તેની પાસેથી નાસી બચે છે.^{૨૧} ત્યાં કુંડળની પેઠે ચળકતા ચંદ્રમંડળથી શોભી રહેલા અને તારાઓરૂપ ચાંદલાઓથી શોભતા આકાશરૂપ મધૂરપિચ્છથી કેશને શણગારીને આવેલા દેવરૂપી કાપાલિક, જગતરૂપી નૃત્યશાળામાં નાચ્યા કરે છે.^{૨૨} તેના એક કાનમાં મુશોભિત હિમાલય હાડકાંના કુંડલરૂપ છે અને

બીજા કાનમાં મેરુપર્વત સુશોભિત સુવર્ણના કુંડલરૂપ છે.^{૨૩} ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ એના બે કાનમાં કુંડલરૂપ છે અને તેથી એતું ગંડસ્થળ શોભી રહ્યું છે. 'લોકાલોક' નામના પર્વતનાં શિખરોની પંક્તિ એને ફરતી કટિમેખલા છે.^{૨૪} આમતેમ જતી વીજળી એના હાથમાં ડોડી જવા આકારવાળાં કંકણરૂપ છે. પવનથી ચલાયમાન કરેલી વાદળાંઓની પંક્તિ એની અનેકરંગી કંથારૂપ છે.^{૨૫} મહાકાળના હાથથી નાંખાયેલા, શેષનાગના શરીરરૂપ મોટા દોરાથી સંબંધ રાખતા અને સઘળો સંસાર જથી બંધાઈ બચે છે, એવા લાંબા માયારૂપ પાશમાં ગૂંથાયેલી ક્ષય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાંથી નીકળેલાં મૃત્યુઓથી બનેલી માળા, એ કાપાલિકના ગળામાં જાણે એકઠાં કરેલાં તીક્ષ્ણ મુશળ, ખડ્ગ, પ્રાસ, ત્રિશૂલ, તોમર અને મુહુરોથી બનેલી માળા હોય એવી શોભે છે.^{૨૬-૨૭} જીવતી મગરીઓરૂપ લાંછનોવાળી અને રત્નોનાં તેજથી દીપતી સાત સમુદ્રોરૂપ કંકણોની પંક્તિ એ કાપાલિકના બે હાથના ભૂષણરૂપ છે.^{૨૮} વ્યવહારોરૂપી મોટાં ગૂંચળાંવાળી, રજ (ધૂળ અને રજોગુણ) થી ખરડાયેલી અને અંધારા જવી કાળી સુખદુઃખોની પરંપરા એ કાપાલિકના શ્વેતાંની પંક્તિરૂપ છે.^{૨૯} ઘણાખરા આવા ગુણોવાળો એ દેવરૂપી કાપાલિક પ્રલયમાં પોતાના તાંડવવાળા નાચને ઘણા કાળ સુધી બંધ પાડી વિસામે લે છે અને પાછા તે બ્રહ્મા તથા રુદ્ર આદિને ઉત્પન્ન કરીને જમાં ઘણા દેખાવો કરવામાં આવે છે એવી અને જરા, શોક, દુઃખ તથા પરાલવધી શોભતી આ સહિરૂપ નાચતી લીલા કરવા માંડે છે.^{૩૦,૩૧} જમ બાજુક ગારામાંથી પૂતળાં આદિની રચનાને કાયર થયા વગર કયો કરે છે, તેમ એ દેવરૂપ કાપાલિક પણ પાછો જંગોને, વનોને, જુદાંજુદાં બ્રહ્માંડોને, પ્રાણીઓના સમૂહોને અને તે તે સમયને અનુસરતી સ્થિર તથા ચંચળ નવી નવી

રીતભાતોને કાપર થયા વગર કર્યા કરે છે.^{૨૨}

મૂયઃ કરોતિ સુવનાનિ વનાંતરાણિ લોકાં-
તરાણિ જનજાલકલ્પનાં ચ । આચારચારુકલ
નામચલાં ચલાં ચ પંકાદયથાર્મકજનો રચના-
મલ્લિનઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં વૈરાગ્ય-
અંકરણનો 'કૃતાંતવિકસિત' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૫ થી સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૨૬ મો* ૐ

સંસારદુર્દશા

॥ રામ ઉવાચ ॥

વૃત્તેઽસ્મિન્નૈવમેતેપાં કાલાદીનાં મહામુને ।

સંસારનાન્નિ કૈવાઽઽસ્થા માદશાનાં વદત્વિહ ॥૧॥

રામ બોલ્યા:-હે મહામુનિ! કાળ આદિનું
ચરિત્ર આ પ્રમાણે છે, તે પછી 'સંસાર' એ
નામના પદાર્થમાં આગ જ્વાળાએ શો વિશ્વા-
સ ગ્રહે^૧ હે મુનિ! વિષયોની રચનાઓથી
અમે વનના હંચિયાઓની પેઠે મોહ પામ્યા
છીએ અને દૈવ આદિના હાથે જાણે વેચાયેલા
હોઈએ તેમ રહ્યા છીએ.^૨ નીચ કામ કરનારો
અને પોતાનું પેટ ભરવામાં જ તત્પર રહેનારો
'કાળ' નામનો આ ધુતારો જગતમાં સર્વ
લોકોને નિરંતર આપહાનો સમુદ્રમાં જ પાક્યા
કરે છે.^૩ જમ અગ્નિ ઊના પ્રકાશવાળી જ્વાળા
ઓથી લોકોને અંદર તથા બહાર બાળે છે, તેમ
કાળ પણ પોતાની દારુણ ચેષ્ટાને લીધે લોકોને
દુષ્ટ આશાઓથી અંદર તથા બહાર બાળ્યા કરે
છે.^૪ ઇન્દ્રિયોની વિષયોમાં પ્રવૃત્તિરૂપી જ મર્યાદા
છે, તે નિયમરૂપી કાળની સ્ત્રી છે સ્ત્રીપણથી તે
ચપળ સ્વભાવની છે, જિતેન્દ્રિય લોકોને જમાવ-
નારી છે અને ધીરજને રહેવા પણ દેતી નથી.^૫
કઠોર આચરણવાળો કાળ યુવાન શરીરને પણ

ધરડું ખનાવી દે છે અને પછી સર્વ જમ વાયુને
ગળી જાય છે, તેમ તે નિરંતર પ્રાણીઓને ગળી
જાય છે. યમરાજ તેા નિર્દય પુરુષોનો પણ મહા-
રાજ છે. તે કોઈ પણ દુઃખી માણસ ઉપર દયા
કરતો નથી. બાકી સધળાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા
કરવામાં ઉદારતા ધરાવનાર પુરુષ તેા કુર્લભ જ
છે.^૬ હે મુનિ! પ્રાણીઓની સધળી અતિઓ
તુચ્છ શક્તિવાળી છે અને વિષયોનાં સ્થળો દારુણ
તથા અપાર દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાને વાસ્તે જ છે.^૭
આયુધ્ય અત્યંત ચપળ છે, મૃત્યુ અત્યંત કઠિન
છે, યુવાની અત્યંત વેગે વહે છે અને બાળપણ
મોહમાં જ સરી જાય છે.^૮ લોકો વિષયોની
ચિંતાઓથી ઘેરાયા છે, સંબંધીઓ સંસારનાં
બંધનરૂપ છે, ભોગો સંસારમાં મોટા રોગરૂપ
છે અને તૃણાઓ ઝાંઝવાનાં પાણી જલી છે.^૯
ઇન્દ્રિયો શત્રુ કામ કરે છે, પરમાર્થ નહિ જોવો
ચર્ચે ગયો છે અને જરૂં મન શત્રુ છે એવા આત્મા
મનના અભિમાનને લીધે મનરૂપ ચર્ચેને પોતે જ
પોતાને દુઃખી કરે છે.^{૧૦} અહંકાર સ્વરૂપને દૃષિત
કરે છે, બુદ્ધિઓ સ્વરૂપની નિષાદરૂપ દૃઢતાથી
રહિત છે, ક્રિયાઓ દુષ્ટ ક્ષણ આપ્યા કરે છે અને
મનના વિલાસો સ્ત્રીઓમાં જ (સ્ત્રીઓના પુરુષો-
માં જ) લાગ્યાં કરે છે.^{૧૧} ઇચ્છાઓ કેવળ નિષ્ક-
યોની જ વાય છે, આત્માના ચમકારો જાણવા-
માં આવતા નથી, સ્ત્રીઓ (સ્ત્રીઓના સંબંધમાં
પુરુષો) દોષોની સેનાઓરૂપ છે અને શાસ્ત્રો
ઉપર પ્રેમ ગઘો નથી.^{૧૨} જ સાચુ છે તે ખોટા-
રૂપે સમજાયા કરે છે, ચિત્ત અહંકારમાં લાગેલું
છે, પદાર્થો વિનાશ પામવાના પ્રણિયમવાળા છે
અને આત્મસ્વરૂપ જાણવામાં આવતું નથી.^{૧૩}
આકુળતાથી ભરેલી બુદ્ધિ કેવળ તપ્યા કરે છે,
વિષયો ઉપર ગંગરૂપી રોગ વધ્યા કરે છે અને
વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૪} જ્ઞેયુણ્થી સદૃશ્ય
હણાઈ જાય છે, મોહ વધતો આવે છે, સત્ત્વગુણ
મળતો નથી અને મત્સ્ય વસ્તુ અત્યંત દૂર રહે

* આ પછીસમા સર્ગમાં વૈરાગ્યની સિદ્ધિને માટે
સંસારની બારે દુર્દશાએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

છે.^{૧૧} જીવન અસ્થિર સ્થિતિને પામ્યું છે, મરણ આવવાને સન્ન રહ્યું છે, ધીરજ નાશ પામી છે અને નિરંતર તુચ્છ વિષયોમાં પ્રીતિ રહે છે.^{૧૭} મતિ મંદપણથી મેલી થઈ છે, શરીર અવરથ નાશ પામનારું છે, દેહમાં જણે વૃદ્ધાવસ્થા સળગ્યાં જ કરે છે અને પાપકર્મ મનમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે.^{૧૮} પ્રયત્ન છતાં યુવાની જતી રહે છે, સન્નમનનો સમાગમ દૂર રહે છે, કોઈ લોકતું સુખ અવિચળ જોવામાં આવતું નથી અને પરમાનંદપણું મળતું નથી.^{૧૯} મન અંદર મૂંઝાયા કરે છે, પારકાની ઉન્નતિ જોઈને પ્રસન્ન થવું દૂર ગયું છે, ઉન્નવળ કરણા ઉદય પામતી નથી અને નીચતા દૂરથી ચાલી આવે છે.^{૨૦} ધીરપણું અસ્થિર થતું જાય છે, પ્રાણીઓ જન્મ-મરણમાં પરોવાયેલાં છે, દુર્જનનો સમાગમ સુલભ થાય છે અને સન્નમનનો સમાગમ દુર્લભ થઈ પડ્યો છે.^{૨૧} સઘળા પદાર્થો જવા-આવવાવાળા છે, વાસના સંસારમાં બાંધ્યા કરે છે અને કાળ પ્રાણીઓના સમૂહને કેવળ કોઈ સ્થળમાં તાણ્યા જ કરે છે.^{૨૨} સદુપદેશો જોવામાં આવતા નથી, સારી વાતોને અવકાશ મળતો નથી અને પર્વતો પણ વીંખાઈ જાય છે. આમ છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ? આકાશ પણ લય પામે છે, જીવનો પણ ખવાઈ જાય છે અને પૃથ્વી પણ પ્રલય પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૩-૨૪} સમુદ્રો પણ સૂકાઈ જાય છે, તારાઓ પણ વીંખાઈ જાય છે અને સિદ્ધ લોકો પણ નાશ પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૫} દાનવો પણ ચિરાઈ જાય છે, ક્ષુબ્ધ જીવિત પણ અક્ષુબ્ધ થઈ જાય છે અને દેવતાઓ પણ માર્યા જાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૬} ઇન્દ્ર પણ કાળના મોમાં ચવાઈ જાય છે, યમ પણ કાળના સપાટામાં આવી જાય છે અને વાયુ પણ સત્તા વગરનો થઈ જાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ

રહે ?^{૨૭} ચંદ્ર પણ શૂન્ય થઈ જાય છે, સૂર્ય પણ ખંડિત થઈ જાય છે અને અગ્નિ પણ અભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૮} બ્રહ્મા પણ સમાપ્તિ પામે છે, અજન્મા હરિ પણ હરાઈ જાય છે અને ભવ પણ અભાવને પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૨૯} કાળ પણ લય પામે છે, નિયતિ (કળતું નિશ્ચિતપણું) પણ તણાઈ જાય છે અને અનંત આકાશ પણ ક્ષય પામે છે, ત્યારે મારા જીવાનો તો શો વિશ્વાસ રહે ?^{૩૦} જીવનું સ્થૂલરૂપ જણવામાં આવતું નથી અને જીવનું સૂક્ષ્મરૂપ સાંભળી, બોલી કે જોઈ શકાતું નથી એવો કોઈ પુરુષ પોતાના સ્વરૂપમાં જ માયાથી બ્રહ્માંડને દેખાડે છે.^{૩૧} અભિમાનના અંશને પ્રાપ્ત થઈને રહેલા, સર્વ લોકોની અંદર રહેનારા તે પુરુષથી બાધ નહિ પામતો હોય એવો પદાર્થ તણે લોકોમાં કોઈ પણ નથી.^{૩૨} અંદર રહેલા તે પુરુષથી રચની પેઠે પ્રેરાતા પરવશ થયેલા સૂર્યને તે પુરુષ જ નિત્ય શિલા, પર્વતો અને શિખરો વગેરે પ્રદેશોમાં વગડાના જોળ પથરાની પેઠે ગળકાવ્યા કરે છે.^{૩૩} જીની અંદર દેવ અને દૈત્યોના સમૂહ રહેલા છે એવા ભૂગોળને તે પુરુષે જ, છાલથી પોકેલા અખોડની પેઠે જ્યોતિશ્વકથી ચારે બાજુ વીંટી લીધું છે.^{૩૪} સ્વર્ગમાં કલ્પાયેલા દેવતાઓને, પૃથ્વીમાં કલ્પાયેલા માણસોને અને પાતાળોમાં કલ્પાયેલા સર્પોને તે પુરુષ સ્વસંકલ્પથી જ જન્મરિત કરી નાખે છે. અરે ! જગતના ઈશ્વરની સાથેના યુદ્ધમાં પણ જણે પરાક્રમ મેળવ્યું છે, તે મહાવીર કાળ અયોગ્ય પ્રકારથી જ જગતને વશ કરીને હુલાયા કરે છે. પુષ્પોની વૃદ્ધિ મદની વૃદ્ધિઓથી, દિશાઓના સમૂહને સુગંધિત કરી દેનારો વસંતઋષી મહોન્મત્ત હાથી, ચિત્તને ચપળ કરી નાખે છે.^{૩૫-૩૬} પ્રેમપાત્ર થયેલી સ્ત્રીના ચપળ કટાક્ષથી પરવશ થયેલા મનને મહાન વિવેક પણ સ્વસ્થ કરવાને સમર્થ નથી.^{૩૮} હું

શરીરરૂપી નાવને 'દાઈ વિવેકરૂપ નાવિક મળતો નથી, તેથી ઇન્દ્રિયો નામના પાંચ મગરો તેને બિલપાયલ કરી નાખે છે.' તુષ્ટારૂપી વેલાઓના વનમાં ફરનારાં મનરૂપી વાંદરાઓ મનોરથરૂપી વૃક્ષોની સેંકડો શાખાઓમાં ફટકાં ફટકાં કાળ-ક્ષેપ કરે છે; પણ તેમના હાથમાં એકે ફળ આવતું નથી.^૭ આપહાળ પ્રાપ્ત થતાં પણ ખેદ તથા મોહને દૂર રાખનારા, સંપત્તિના સમયમાં દાઈ જાતનો મનમાં ગર્વ નહિ ધરવાથી શોભા પામેલા અને સ્ત્રીઓની લાલચથી અદ્વિપિત રહેલાં અંતઃકરણવાળા મહાત્મા પુરુષો આ સમયમાં ખડુ જ દુર્લભ છે.^૮ જ્યો હાથીઓની ઘટા રૂપી તરંગોવાળા સંઘામરૂપી સમુદ્રને તરીબધ છે, તેમને હું શરવીર માનતો નથી; પણ જ્યો મનરૂપી તરંગોવાળા દેહ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી સમુદ્રને તરીબધ છે, તેમને જ હું શૂર માતું છું.^૯ કાઈ પણ ક્રિયા પરિણામે ક્લેશ વગરના ફળવાળી જોવામાં આવતી નથી. તે ક્રિયા કરીને કુદ આશાઓથી દૂષિત થયેલી ચિત્તવૃત્તિવાળો આ લોક વિશ્રાંતિ પામે છે.^{૧૦} જગતને ધીર્તિથી, દિશાઓના ભાગોને પ્રતાપથી, ધરને લક્ષ્મીથી અને લક્ષ્મીને વિનયાદિકના બળથી પૂર્ણ કરનારા અખંડ ધૈર્યવાળા મહાત્મા પુરુષો જગતમાં દુર્લભ છે.^{૧૧} જે ભાગ્યોદય થયો હોય તો અણિમાઓ સિદ્ધિઓના વેગસહિત સઘળી લક્ષ્મીઓ, પર્વતોની શિલાઓથી બનેલી ભીંતની અંદર રહેલા પદાર્થો અને વજ્રથી બનેલા ધરની અંદર રહેલા સઘળા પદાર્થો પણ પોતાની મેળે નિરંતર આત્મા આવે છે. જમ ભાગ્યરહિત પુરુષને આપત્તિઓ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ ભાગ્યશાળી પુરુષને સંપત્તિઓ પણ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૨} હે પિતા ! પુત્રોને, સ્ત્રીઓને અને ધનને, ભ્રાંતિથી રસાયન જેવાં ઉપધારી માનવામાં આવે છે. પણ તે દાઈ અંતકાળે કામ આવતાં જ નથી. અંતકાળમાં તો ખડુ રમ-

ણીય વિપયો પણ ઝેરની પેઠે દુઃખદાયી જ થાય છે.^{૧૩} વૃદ્ધ પુરુષ દેહ પડવાના સમયમાં ખેદ પામે છે, વિપત્તિ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે અને પુણ્યના સંઘવગરનાં પોતાનાં કૃત્યોને સંભારી સંભારીને મનમાં બળ્યા કરે છે.^{૧૪} નાચી રહેલા મોરના પીંછાના જેવું પુરુષનું અપળ ચિત્ત પ્રથમ શરીરના સુખની અને ધનની લાલચથી ધગને અવકાશ ન રાખે એવી ક્રિયાઓ પાછળ દિવસો ગાળી નાખે છે, એટલે પછી તે કયા ઉપાયથી વિશ્રાંતિ પામે ?^{૧૫} ક્રિયાઓનાં જ ફળો પ્રારબ્ધથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જ નદીના બાંચા ઓઢાની જમ ચંચળ હોવાથી મોં આગળ હોવા છતાં અપ્રાપ્ત જેવાં રહે છે, તેમનાથી દેહાભિમાની લોકો ઠગાય છે.^{૧૬} 'આટલાં તુરત કરીશું અને આટલાં પછીથી કરીશું' એમ ધારી રાખવામાં આવતાં અને પરિણામે અનર્થ જ આપનારાં કાર્યો સ્ત્રીઓને રાજ કરવા સારુ મનના વેગથી કરવામાં આવે છે અને તેઓ ઘડપણના છેવટ સુધી માણસના ચિત્તને દુઃખ જ આપ્યા કરે છે.^{૧૭} જમ વૃક્ષોનાં બૂનાં પાંદડાં ભેગાં થઇને તુરત જ વીખરાઈ બધ છે, તેમ વિવેક વિના લોકો ભેગા થઇને પાછા ફેટલાક દિવસે વીખરાઇ બધ છે.^{૧૮} દિવસમાં વિવેકી લોકોનો સમાગમ અને સહર્મો નહિ કરતાં ચારેબાજુ દૂર દૂર ફરી સાયંકાળે ઘરમાં આવીને સૂઈ રહેતા બૂખ વિના બીજા કોને રાત્રે નિદ્રા આવે ?^{૧૯} સુધળા શત્રુઓને હરાવ્યા પછી અને ચારે બાજુથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર સળધી સુખોને ભોગવવા લાગીએ છીએ, ત્યાં તો કાણ બેસે ક્યાંથી મૃત્યુ અચાનક આદ્યુ આવે છે, અરે ! જમનાં તુચ્છ રૂપને અજાનથી જ વધારવામાં આવે છે તથા જ દેખાવ દધને ક્ષણમાત્રમાં જ અદશ્ય થઇ બધ છે તે આ વિષયો જગતમાં લોકોને ભ્રમાવી રહ્યા છે અને એ લોકો જન્મના ઢે મૃત્યુના દુઃખને બાણતા જ નથી. પોતે પ્રેમ રાખીને પુષ્ટ કરેલા પ્રાણો જ અભાગિયાં

કર્મોથી બંધાયેલાં પ્રાણીઆરૂપી ઘેટાંઓને અંતે
બળાહારથી છોડી દે છે અને તેમને કાળના
મુખમાં નાખે છે. માટે શરીરને પીડા કરનારા
તે પ્રાણુને પ્રિય સમજવા નહિ, પણ બરેબર
શત્રુ જ સમજવા.^{૨૨} પૃથ્વીમાં ચપળતાવાળા
પ્રાણીઓનો સમૂહ ક્ષણભંજર તરંગોની પંક્તિની
પેઠે સર્વદા કંપિથી તુરત તુરતા આવ્યા કરે છે
અને પાછો તુરત જ કયાંય જતો રહે છે.^{૨૩} જમ
પ્રાણતું હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં
પક્ષિઓવાળી અને ચંચળ બ્રમરોવાળી ઊંરી
ઝાડની ચપળ લતાઓ, રૂપાળી હોવાને લીધે
લોકોનાં મનનું આકર્ષણ કરે છે, તેમ ધનનું
હરણ કરવામાં જ તત્પર રહેનારી, રાતાં વસ્ત્રો-
વાળી અને ચંચળ આંખોવાળી સ્ત્રીઓ પણ
રૂપાળી હોવાને લીધે પુરુષોનાં મનનું આકર્ષણ
કરે છે.^{૨૪} આમતેમથી સદેજમાં ભેગી થયેલી
અને એક જ સ્થળે જવાના અભિપ્રાયવાળી મિત્ર,
સ્ત્રી તથા પુત્ર આદિ વ્યવહારરૂપી માયા દેવોનો
ઉત્સવ આદિ યાત્રામાં ભળેલા માણસોના મેળા
ઠગી છે.^{૨૫} મિથ્યાભૂત સંસારની રીતિઓ
દીવાની ક્ષણિક જ્વાળાઓની પેઠે ઘણી દશા-
ઓને^{૨૬} જોગવે છે, ઘણા સ્નેહથી+ સંબંધ રાખે
છે અને ચંચળતાથી ભરેલી છે. તેમનું સાચું
તત્ત્વ જાણવામાં આવતું નથી.^{૨૭} આ સંસારની
પ્રવૃત્તિરૂપ અભાગણી ચક્રી વર્ષાઋતુના પાણી-
ના પરપોટાની પેઠે અસ્થિર છે, છતાં તે પ્રમાદી
લોકોનાં મનમાં લાંબા કાળ સુધી સ્થિર રહેવાની
પ્રતીતિ કરે છે.^{૨૮} જમ શરદઋતુમાં શેભા પામે-
લા કમળના ગુણો દેમંતઋતુમાં જળ^{૨૯}ના થઇને
દેવગતિથી એવા નાશ પામી બચ છે કે, તેઓ
શરદઋતુમાં હતા એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો
નથી, તેમ યૌવનમાં શેભા પામેલા શરીરના
ગુણો ધડપણમાં જળ^{૩૦}ના થઇને દેવગતિથી એવા

* આવપણુ આદિ અવસ્થા અને સ્વતર આદિ
નો વાટ. + રનેદ અને તેવ.

નાશ પામી બચ છે કે તેઓ યૌવનમાં હતા
એનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નથી.^{૩૧} ઝાડ માણસ-
ના પ્રયત્ન વિના પોતાની મેળે જ વધીને પોતાની
છાયા, ફૂલ તથા ફળ આદિ આપનારૂપ ઘણો
ઉપકાર કરે છે. લોકો તેને પણ કુહાડાથી કાપી
નાખે છે, ત્યારે આ શરીર તો મૃત્યુનો કશો જ
ઉપકાર કરતું નથી, તો મૃત્યુ તેને નહિ કાપે,
એવો વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય?^{૩૨} મનોહર
છતાં પણ અંદર ઘણા ઘણા દોષોથી ભરેલા
અને અતર્કાત કરવાને માટે જ ઉત્પન્ન થયેલા
ઊંરી ઝાડ જવા સંબંધી મનુષ્યના* પ્રસંગથી
આ કાળમાં દુઃખ જ પ્રાપ્ત થાય.^{૩૩} જ્યોમાં
દોષ નથી એવા કયા વિચારો છે? જ્યોમાં
દુઃખની બળતરા નથી એવા કયા માર્ગો છે?
જ્યોમાં ભંજુરતા, નથી એવી કઈ પ્રજા છે?
અને જ્યોમાં છળ નથી, એવી કઈ ક્રિયાઓ
છે? ^{૩૪} અનેક કલ્પોના સમૂહની ગણતરી કરી
જેતાં એક એક મહાકલ્પ સુધી જીવનારા બ્રહ્માઓ
પણ સમગ્ર સંખ્યાના એક ક્ષણપર્યંત જ જીવ-
નારા છે. તેથી અનેક વિભાગોવાળા કાળના
સમૂહમાં લાંબા અને ટૂંકા જીવનના વિચાર
કરવા પણ ખોટા છે.^{૩૫} સર્વ સ્થળમાં પર્વતો
પથરાના જ છે, પૃથ્વી માટીની જ છે, વૃક્ષો
લાકડાનાં જ છે અને પ્રાણીઓ માંસનાં જ છે.
તેઓમાં પુરુષોએ કેવળ નામરૂપના બુદ્ધાબુદ્ધા
સંકેતો પાધેલા છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વ
પંચભૂતના વિકારરૂપ જ છે, નવા નથી.^{૩૬} પૃથ્વી,
જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પંચભૂતોના
અશોના સમુદાયને અવિવેકી પુરુષો પોતાની
બુદ્ધિથી ઘટ-પટ આદિ પદાર્થો માને છે!
પરંતુ વિવેકથી તેમનું પૃથક્કરણ કરીએ તો
આ જગત પંચભૂતોથી બુદ્ધ દોષ એવું જણાવું
નથી.^{૩૭} દે મહાત્મા! આ જગતમાં વિદ્વાન
લોકોના ચિત્તને પણ વિરમય આપનારા જ

* ઓએને માટે પુરુષલોક.

આશ્ચર્યકારી ચમત્કાર રહ્યો છે, તે કોઈ સાધારણ માણસને સ્વપ્નમાં પણ કદી જાણવામાં આવતો નથી.^{૩૫} સંસારની કલ્પના આકાશની લતાના ફળની પેઠે મિથ્યા છે, છતાં પણ તેનું મહત્ત્વ એટલું બધું થઈ ગયું છે કે, તેને લીધે લોભના વિભાગોથી દુઃખી થયેલા લોકોનાં મનમાં (ખા-
સ્થાવસ્થા જઈને ઉત્તરાવસ્થા આવતાં પણ) પરમાત્માના નિરૂપણની વાત ઉઘ્ય પામતી નથી.^{૩૬} હવે સાધારણ માણસ એ મોટા પુરુષો-ની ખરાબરી કરવા ઇચ્છે છે તો તે પોતાના ચેતથી જ હણાયું છે અને જમ પણ લીલી કાતાના ફળની ઇચ્છાથી પર્વતના શિખર ઉપરથી પડે છે, તેમ તે પણ નિઃસંશય ગબડી પડે છે.^{૩૭} હમણાંનાં માણસો પોતાના શરીરના પોષણને માટે જ ઉપયોગ કરીને વિદ્યા, વિનય તથા ધન આદિ સંપત્તિનો વ્યર્થ નાશ કરે છે. તેઓ જ-મનાં છાયા, લતા, પાંદડાં ફળ અને ફૂલ ખાડા-માં જ પડવાથી લેશમાન પણ કોઈ પ્રાણીઓના કામમાં આવતાં નથી, એવાં જોડી ખાડમાં જો-ગેલાં વૃક્ષો ખરાબર છે.^{૩૮} જમ કાળિયાર મુગો કોઈ સ્થળમાં કુણાશથી સારા લાગતાં અને કોઈ સ્થળમાં કઠિનપણવાળા ઘાડા વનના ભાગોમાં ફર્યા કરે છે, તેમ લોકો પણ કોઈ સમયે કુણાશ-થી સારા લાગતા અને કોઈ સમયે કઠિન પણ-વાળા સંસારસંબંધી ઘાડા વિચારોમાં ફર્યા કરે છે.^{૩૯} આ શબ્દના સરખાં દેવનાં કાર્યો પ્રત્યેક દિવસે નવાં નવાં છે, ભયંકર છે, ઉપર ઉપરથી સારાં લાગે એનાં છે, અત્યંત અવ્યવસ્થિત પરિણામવાળા રાગદ્વેષાદિકથી ભરપૂર છે અને પરિણામે દુઃખ ફળ પાકવાને લીધે દૂષિત ઉદય-વાળાં છે; તેઓ કયા પુરુષોનાં મનને વિસ્મય આપતાં નથી? ^{૪૦} જગતમાં હમણાંના લોકો વિષયોમાં અસક્ત રહે છે અને અનેક પ્રકારની કંટિહતામરેલી કુરાળતામાં તત્પર રહે છે. સર્ગ-ન તો સ્વપ્નમાં પણ મળતો નથી; અને સધળી

ક્રિયાઓ અવરય દુઃખ ઉત્પન્ન કરે એવી જ છે. તો મારે આ જીવિતરૂપ દશા શી રીતે દાઢવી, એ હું જાણતો નથી.^{૪૧}

જનઃ કામાસક્તો વિવિધકુકલાચેટનપરઃ
સ તુ સ્વમેજ્ઞ્યસ્મિન્ જગતિ સુલભો નાઽચ્છ-
જનઃ । ક્રિયાદુઃખાસક્તા વિધુરવિધુરા નૂનમશિલા
ન જાને નેતર્યા કથમિવં દશા જીવિતમયી ॥૪૧॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'નિઃશ્રે-
યસવિરોધી ભાવાનિત્યતા પ્રતિપાદન' *
એ નામનો સર્ગ ૨૭ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

સર્વમાં ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન
॥ રામ ઠવાચ ॥

યચ્ચેદં દશ્યતે કિંચિદ્ગતસ્થાવરજન્મમ્ ।
તત્સર્વગચ્છિરં બ્રહ્મન્સ્વમસંગમસંનિમમ્ ॥ ૧ ॥
રામ બોલ્યાઃ:-હે બ્રહ્મા! જે કંઈ આ સ્થાવરજંગમ જગત એવામાં આવે છે, તે સધળું સ્વપ્નમાં મળેલી સભાની પેઠે અસ્થિર છે.^૧ હે મુનિ! આજે જે સુકાયેલા સમુદ્ર જોવો મોટો ખાડો એવામાં આવે છે, તે બીજા દિવસે સવાર-રમાં વાદળાંઓથી વીંટાયેલો પહાડ બની જાય છે.^૨ વનના સમુદ્ધથી વિસ્તાર પામેલો અને ગગ-નને ઢાંકી દેતો જે જોયો પર્વત હોય છે, તે કટ-લેક દિવસે પૃથ્વી ખરાબર થઈ જાય છે અથવા

* આ સુધી વિષયોમાં દૈવ રાગ હોય ત્યાં સુધી તત્ત્વગાન થઈ શકે નહિ; ને વિષયોમાં રહેલો દૈવ ગા-સુદૃઢ દોષદર્શન વિના દૂર ચલો નથી, માટે સર્વ દશ્ય વિષયોમાં દોષદર્શનનું નિરૂપણ આ સર્ગમાં કર્યું છે. જેમ દરિદ્રી મનુષ્ય ધનવાનને ત્યાં રહેતું સુવર્ણ જુએ તથા સ્પર્શ કરે તો પણ તે ભાગ્યહીનને તે દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી, તેમ મરિચિકાનું દેવરૂપવાળા આત્માનું શ્રવણ તથા મનન થયો છતાં પણ વેરાચ્છ-રૂપ ભાગ્ય વિના વિષયોને તે આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી.

* આ અઢીવીસમા સર્ગમાં સધળા પદાર્થોના ફેરફાર થવાના સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

ફોવા બની બંધ છે.^૩ જ અંગ આજ રેશમી વસ્ત્રોથી, માળાઓથી અને ચંદનોથી શણગારાયું હોય છે, તે જ અંગ આવતી કાલે દિગંબર દશામાં દૂરતા આકામાં વીંખાયેલું પડેલું જોવામાં આવે છે.^૪ જ સ્થળમાં આજ વિચિત્ર પ્રકારોથી ભરપૂર એક નગર જોવામાં આવે છે, તે સ્થળમાં જ જતે દિવસે ઉજ્જડ રાતની સ્થિતિ જોવામાં આવે છે.^૫ હે રાજન્ ! આજ જ પુરુષ તેજસ્વી થઇને ઘણા દેશોનો અધિપતિ થઈ બેઠો હોય છે, તે પુરુષ કંટલાક દિવસ પછી રાખોડીના ઢગરૂપ થઈ બંધ છે.^૬ જ મહાભયંકર અને આકાશના મંડળ જેવું કાણું તથા વિશાળ મોઢું વન હોય છે, તે જ દ્વજ-પતાકાઓથી ઢંકાયેલા આકાશવાણી નગરી બની બંધ છે.^૭ આજ લતાઓથી વીંટાયેલી ભયંકર વનોની જ હાર જોવામાં આવતી હોય છે, તે દિવસો જતાં પાછી ઝાડ અને જળ વગરની મરુભૂમિ થઈ બંધ છે. જળની જગ્યાએ સ્થળ થઈ બંધ છે અને સ્થળની જગ્યાએ જળ થઈ બંધ છે. કાષ્ઠ, જળ અને ખડકસહિત સઘળું જગત દિવસો જતાં વિપરીત થઈ બંધ છે. યુવાની, ખાલ્યાવસ્થા, શરીર અને દ્રવ્યના સમૂહો અનિત્ય છે. અને તેઓ તરંગોની પેઠે નિરંતર એક સ્વભાવને છોડી બીજા સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયા કરે છે.^૮ જગતમાં, ઘણા વાયુમાં રહેલી નાના દીવાની શિખાની પેઠે જ્વરતર ચંચળ છે, અને ત્રણે લોકમાં પદાર્થોની શોભા વીજળીના ઝળકારા સમાન છે.^૯ જન્મ બીજનો સમૂહ વારંવાર પાણી પડવાથી ફેરફાર પામ્યા કરે છે, તેમ આ ઘણાં પ્રાણીઓનો સમૂહ કર્મોની ગતિથી નિરંતર ફેરફાર પામ્યા કરે છે.^{૧૦} મનરૂપી પવનથી જીડી જીડીને જથ્થાબંધ થયેલા રજેચુણરૂપી વસ્ત્રોવાળી, પ્રાણીઓને ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ લોકમાં ગમન કરાવવારૂપી અભિનયવાળી અને પ્રજાળ આડંબરવાળી આ જગતની સ્થિતિ નાચના આવેશથી ફેદીઓ ક્યાં કરતી નટડીની

પેઠે ભ્રમણ કરતી જોવામાં આવે છે.^{૧૧} હે રાજન્ ! ગંધર્વનગર જેવા અનેક વિચિત્ર ફેરફારોને કરનારી, મોટા મોટા વ્યવહારરૂપી ચંચળ કટાક્ષોથી મનતું આકર્ષણ કરનારી અને વારે વારે વીજળી જેવા ચપળ દેખાવ દેતી આ સંસારની રચના, બહુ ટોઈ વેરથા નાચતી હોય તેવી દેખાય છે.^{૧૨} તે દિવસો, તે વડીલો, તે સંપત્તિઓ અને તે ક્રિયાઓ એ સઘળું જન્મ માત્ર સ્મરણમાં જ રહ્યું છે, તેમ આપણે પણ થોડા કાળમાં લોકોના સ્મરણમાં જ રહીશું.^{૧૩} આ અભાગણી સંસારની પદ્ધતિ રોજ રોજ ક્ષય પામે છે અને રોજ રોજ પાછી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ હંબુ સુધી એ અભાગણીનો અંત આવતો નથી. હે વિશુ ! માણસો પશુનો જન્મ પામે છે, પશુઓ માણસનો જન્મ પામે છે અને દેવતાઓ અદેવપણું પામે છે, ત્યારે આ સંસારમાં કંઈ સ્થિતિ સ્થિર છે ? ટોઈ પણ નથી.^{૧૪} ચોતાન કિરણોના સમૂહથી પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરતે આ કાળમય સૂર્ય વારંવાર રાત્રિ-દિવસો કાઢ કાઢીને પ્રાણીઓના નાશની અવધિ ઉપર લઈ રાખ્યા કરે છે.^{૧૫} સમુદ્રનાં જળો જન્મ વડવાનળ ને જ અનુસર્યાં કરે છે, તેમ બ્રહ્મા, વિશ્ણુ, રુદ્ર અને પ્રાણીઓની સઘળી જાતિઓ પણ નાશ ને જ અનુસર્યાં કરે છે.^{૧૬} સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વતો અને નદીઓ એ સઘળાં વિનાશરૂપ અગ્નિનાં સૂકાં બળતણ છે.^{૧૭} ધન, બાંધવો, આકરો, મિત્રો અને વૈભવો, એ સઘળાં વિનાશના ભયથી બીધેલાને રસવગરનું લાગે છે.^{૧૮} જ્યાંસુધી વિનાશરૂપી ક્રુદ્ધ રાક્ષસ સ્મરણપથમાં આવેલો નથી, ત્યાં સુધી જ એ પદાર્થો જગતમાં હુદ્દિમાન પુરુષને ભાવે છે.^{૧૯} માણસો ક્ષણભાવમાં એકથરને પામે છે, ક્ષણભાવમાં દરિદ્રપણાને પામે છે, ક્ષણભાવમાં સ્વસ્થપણાને પામે છે અને ક્ષણભાવમાં રોગીપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. આમ ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિમાં ફેરફાર કર્યા કરતા

આ ભૂંડા જગતરૂપી શ્રમે કયા બુદ્ધિમાન પુરુ-
ષોને મોહિત કર્યા નથી ?^{૨૫, ૨૬} આકાશનું મંડળ
ક્ષણમાત્રમાં અંધારારૂપી કાઢવથી ખરડાઈ જાય
છે અને ક્ષણમાત્રમાં તે સોનાના ઝરા જેવા
દોભળ પ્રકાશથી શોભવા લાગે છે.^{૨૭} ક્ષણમાત્રમાં
તે વાદળારૂપી સ્વામ દમજોની પંક્તિઓથી
પુરાઈ જાય છે, ક્ષણમાત્રમાં તે ભારે કડાકાબડા-
કાથી ભરાઈ જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં તે મૂંગા
જેવું બની જાય છે.^{૨૮} ક્ષણમાત્રમાં તે તારારૂપી
મેતીઓથી દીપે છે, ક્ષણમાત્રમાં તે સૂર્યથી શોભે
છે, ક્ષણમાત્રમાં તે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થઈ
જાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં એ સઘળાંથી રહિત
બની જાય છે.^{૨૯} તેજ પ્રમાણે આ જગતની
ચૂના ક્ષણિક સ્થિતિવાળી તથા ક્ષણિક નાશ-
શાળી છે અને ક્ષણે ક્ષણે તે આવજવ કર્યા કરે છે.
તો પછી, કયો ધીર પુરુષ પણ સંસારમાં જાય
ત પામે ?^{૩૦} હે મનિ ! ક્ષણમાત્રમાં વિપત્તિઓ
આવે છે, ક્ષણમાત્રમાં સંપત્તિઓ આવે છે, ક્ષણ-
માત્રમાં જન્મ આવે છે અને ક્ષણમાત્રમાં મરણ
આવે છે. ત્યારે કયો પદાર્થ ક્ષણિક નથી ?^{૩૧} હે
ભગવન ! એક માણસ પ્રથમ બુદ્ધ પ્રકારનો હોય
છે અને ચોડાક દિવસ પછી વળી તે બુદ્ધ જ
પ્રકારનો થઈ જાય છે. માટે સર્વદા એકરૂપે રહે-
નાર અને સારી પેઠે સ્થિરતાવાળો કાઈ પદાર્થ
નથી.^{૩૨} ઘડો કપાસના ખેતરમાં ફૂટી જાય તો
વચ્ચર થાય છે અને વસ્ર ફાટીને માટીમાં મળી
જાય તો ઘડારૂપ થઈ જાય છે; માટે આ સંસા-
રમાં જેનો ફેરફાર થતો નથી એવો કાઈ પદાર્થ
જેવામાં આવતો નથી.^{૩૩} વૃધવૃ, રૂપાંતર પામતું,
ધૂતું, નાશ થતો અને પ્રતજન્મ થતો, એ પાંચ
વિકારો રાત્રિ-દિવસોની પેઠે પ્રાણીને અનુક્રમે
નિરંતર લાગુ પડ્યા કરે છે.^{૩૪} કાયરતા હાથે
જર પુરૂષ માર્યા જાય છે, એકના હાથે સો જણ
માર્યા જાય છે અને કંગાલ લોકો પણ સમર્થ-
પણું પામે છે. આમ જગતમાં બધી ઊંચલપા-

ચલ થયાં જ કરે છે.^{૩૫} ઇન્દ્રિય આદિની ગતિને
લીધે સર્વ લોકો તરંગોની પંક્તિની પેઠે નિરં-
તર ઊંચલપાચલ પામ્યા જ કરે છે.^{૩૬} થોડા દિવસ
ખાટ્યાવસ્થા રહે છે, થોડા દિવસ યુવાનીની
શોભા રહે છે અને થોડા દિવસમાં વળી ઘડ-
પણ આવે છે; આમ, દેહમાં પણ એકરૂપપણું
નથી, તો બહારની વસ્તુઓમાં એકરૂપપણું રહે-
વાનો શો વિશ્વાસ રાખવો ?^{૩૭} નટની પેઠે સર્વ
પ્રાણીનું મન ક્ષણમાત્રમાં આનંદ પામે છે,
ક્ષણમાત્રમાં ખેદ પામે છે અને ક્ષણમાત્રમાં
સૌમ્ય થઈ જાય છે.^{૩૮} એક પાસ એક, બીજી
પાસ બીજી અને ત્રીજી પાસ ત્રીજી, એમ વસ્તુની
રચના કરતો આ વિદ્યોતા ક્રીડા કરતા બાળકની
જમ કાયર થતો નથી.^{૩૯} વિદ્યોતા પ્રથમ કેટલાં-
એકને ભેગાં કરે છે, તેઓમાંથી કેટલાંએકને
ઉત્પન્ન કરે છે, વળી તેમને મારીને ખાઈ જાય
છે અને સ્વાદ લાગવાને લીધે વળી બીજાંએ
ઉત્પન્ન કરે છે. આમ, જે નર ઉત્પન્ન થાય છે
તેને રાત્રિદિવસોની પેઠે હર્ષશોક આદિ વિકા-
રો નિરંતર પ્રાપ્ત થાય છે અને પાછા વળે
છે.^{૪૦} સંસારમાં પડેલો માણસ ક્ષણે ક્ષણે ઉદય-
અસ્ત પામ્યા કરે છે; તેની આપત્તિઓ પણ
સ્થિર રહેતી નથી અને સંપત્તિઓ પણ સ્થિર
રહેતી નથી.^{૪૧} સઘળા સમર્થ લોકોને પણ સુપા-
ટામાં લઈ લે તેવું આચરણ કરવામાં નિપુણ અને
ઘણું કરીને સર્વને વિપત્તિમાં નાખનાર આ
કાળ યથેષ્ટ રીતે ક્રીડા કરે છે.^{૪૨} કર્મોરૂપ રસોના
જેવા તથા વિષમપણાને લીધે અનેક પ્રકારેવાળા
ત્રિલોચીની અંદર રહેનારા પ્રાણીઓના સમૂહ-
રૂપ ફળોના સમૂહો, કાળરૂપ પવનનો સપાટો
આવવાથી પ્રત્યેક દિવસે બુદ્ધ બુદ્ધ વિશાળ
સંસારોરૂપ વૃક્ષોમાંથી પડ્યા કરે છે.^{૪૩}

સમવિષમવિપાકતો વિભિન્નાશ્ચિહ્નવનમૃત-
પરંપરા ફલોદાઃ । સમયપવનપાતિતાઃ પર્વતિ
પ્રતિદિનમાતવતસંસૃતિદ્રુમેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

સર્ગ ૨૧ મો

વૈરાગ્યવર્ણન તથા ઉપદેશની માગણી

॥ રામ ઉવાચ ॥

इति मे दोषदावाग्निदग्धे महति चेतसि ।

प्रस्फुरन्ति न મોગાશા મૃગદૃષ્ટ્યા સરાસ્વિત્વ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ-એ પ્રમાણે દોષદર્શનરૂપ દાવાગ્નિને લીધે મારા વિવેચી ચિત્તમાં વિપયો પરના વિશ્વસના બીજ બળી ગયા છે. આથી, જન્મ સરોવરમાં ગ્રંથવાનાં પાણી સ્ફુરતાં નથી, તેમ મારા એ ચિત્તમાં ભોગની આશાઓ સ્ફુરતી નથી.^૧ સંસારની આ ચપળ સ્થિતિ લીમડાની લતાની પેઠે કાળના ક્રમથી પાકવાને લીધે દિવસે દિવસે કડવી થતી જાય છે.^૨ હે રાજન્! કર્-જના ગ્રાહની પેઠે, ઘણા કાંટાવાળા લોહિના ચિત્તમાં, દિવસે દિવસે ભૂંડાઈ વધતી જાય છે અને બલાપણું જોડું થતું જાય છે.^૩ સુકાયેલી અડદની સિંગની પેઠે પૃથ્વીમાં દિવસે દિવસે મર્યાદા તુરત તૂટતી જાય છે. અરે! સિંગ તૂટે છે ત્યારે કાંઈક શબ્દ થાય છે, પણ આ મર્યાદા તૂટે છે ત્યારે તો શબ્દ પણ થતો નથી.^૪ હે સુનીશ્વર! જન્માં કાંઈ જાતની ચિંતા નથી એવી એકાગ્રતા ચિંતાઓથી ભરેલાં રાજ્યોથી અને વૈભવોના સમૂહોથી ઉત્તમ છે.^૫ ઉદાન મને આનંદ આપે એમ નથી, સ્ત્રીઓ અને સુખ આપે એમ નથી અને ધનની પ્રાપ્તિ મને હુષ્ આપે એમ નથી. હું તો મનની સાથે શાંત જ થવું ધારું છું.^૬ હે પિતા! લોક અનિત્ય તથા દુઃખ રૂપ છે, તૃષ્ણા પૂરી પડે એવી નથી અને ચિત્ત ચપળતાથી વૈરાગ્ય છે. તો હું કઈ રીતે શાંતિ પામું ?^૭ હું મરણને અભિનંદનો નથી, તેમ જીવિતને પણ અભિનંદન આપતો નથી. હું તો

જન્મ રહું છું તેમજ શાંત રીતે રહીશ. મારે રાજ્ય-નું ભોગોનું, ધનનું કે તેમના ઉવમોનું શું પ્રયો-જન છે? એ સઘળું અહંકારને લીધે થાય છે.^૮ પણ મારે તે અહંકાર જ ગળાઈ ગયો છે. જન્મોની પડિતરૂપ આમકાના દોરકામાં ધન્દ્રિ-યોરૂપી દૃઢ ગાંઠો બંધાયેલી છે. જ્યો તેમાંથી છૂટવાને માટે યત્ન કરે છે તેને જ હું ઉત્તમ સમજું છું.^૯ જન્મ હાથી ખરીઓ વડે કામળ કમળને છૂંદી નાખે છે, તેમ કામદેવ માનિનીઓ વડે કામળ મનને મથી નાખે છે.^{૧૦} હે સુનીંદ્ર! સ્વચ્છ બુદ્ધિથી આ બાલ્યાવસ્થામાં જ જો ચિત્તનો ઉપાય કરવામાં નહિ આવે, તો પછી તેનો અવસર જ ક્યાંથી આવશે ?^{૧૧} જ વિષ કહેવાય છે તે વિષ નથી, પણ વિષયોની વિષ-મતાં એ જ વિષ છે; કારણ કે વિષ તો એક અવતારમાં જ હાનિ પહોંચાડે છે, ત્યારે વિષયો તો જન્માંતરોમાં પણ હાનિ પહોંચાડે છે.^{૧૨} આત્મજ્ઞાનીના ચિત્તને સુખ, દુઃખ, મિત્રો, બાંધવો, જીવિત કે મરણ કાંઈ પણ બાધી શકતા નથી. એટલા માટે હે બ્રહ્મન્! હે પૂર્વાપર જણુ નારાઓમાં ઉત્તમ! હું જે ઉપદેશથી જ્ઞાની થઈ ને શોક, ભય, તથા પરિશ્રમથી રહિત થાઉં તેને ઉપદેશ તમે મને તુરત આપો. અસપણાશ્પી ભયંકર વન વાસનાશ્પી જળાંઓથી વ્યાપ્ત છે, દુઃખોશ્પી કાંટાઓથી ભરપૂર છે અને સંપત્તિ-ઓ તથા વિપત્તિઓરૂપ ઘણા જીવાનીયા પ્રદે-શોનાથ છે.^{૧૪-૧૬} હે સુનિ! હું કરવતની ધાર વડે વહેરાવાતું સંહન કરી શકું, પણ સંસારના વ્યવહારથી ઉત્પન્ન થયેલાં તૃષ્ણા તથા વિષયોથી વહેરાવાતું સંહન કરી શકું એમ નથી.^{૧૭} 'આ ઇષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું સંપાદન કરવામાં અને 'આ અનિષ્ટ છે' એમ જાણી તેનું નિવારણ કરવામાં જે વ્યવહાર કરવો પડે છે, તેના લેપથી જે ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રજના સમૂહને ઉડાવ્યા કરતા પવનની જેમ આ ચપળ ચિત્તને

* આ એકલગ્નીયમા સર્ગમાં ગમે ચેતાના વૈરાગ્યનું વર્ણન કરીને ઉપદેશની, માગણી કરી; એ કહેવામાં આવી.

~~~~~ સર્ગ ૩૦ મો ~~~~~

વિશ્રાંતના ઉપદેશની માગણી

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवमुत्थितानर्थशतसंकटकोदरे ।

जगदालोक्य निर्मयं मनो मननकर्ममे ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે જગતને ચાહે
ખાબુથી ઊઠેલા સેંકડો અનર્થોડીપી સાંકડી
ખાડમાં પડેલું બેઈને મારું મન ચિંતાડીપી
કાદવમાં ખૂચી ગયું છે.^૧ મને મારું મન ભમવું
હોય એમ લાગે છે, મને ભય ઉત્પન્ન થાય છે
અને જૂના ગ્રાહનાં પાંદડાંઓની પેઠે મારાં ગાનો
કંપ્યા કરે છે.^૨ ઉત્તમ સંતોપડીપી ધીરજનો
સંખંધ નહિ મળવાથી વ્યાકુળ થયેલી અને
ઠેકાણા વગરની એની મારી બુદ્ધિ, નખળા ધણીની
સ્રીની પેઠે અહીં ભય પામ્યા કરે છે.^૩ જમ
ખડથી ઠગાયેલા મુગો ખાડાઓમાં પડીને તર-
કડે છે, તેમ તુચ્છ વિષયોથી ઠગાયેલી આ
અંતઃકરણની વૃત્તિઓ વિશેષપડીપી દુઃખોમાં
પડીને તરકડે છે.^૪ અવિવેકી પુરુષના આશ્રયમાં
રહેલી બિચારી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોડીપી સ્રીઓ
સારી સ્થિતિને પ્રાપ્ત નહિ થતાં દુઃખ પામીને
બાણે ભાંડા ફાટામાં પડી હોય એમ લાગે છે.^૫
જમ પતિને અધીન રહેનારી સ્રી પતિના ઘરમાં
જંપ વાળીને બેસે નહિ અને મનમાનતા સ્થાન-
માં જઈ પણ શકે નહિ, તેમ જીવમાં લાગેલી
મારી ચિંતા શાંત થતી નથી અને બેઈતા
સ્થળમાં પહોંચી પણ શકતી નથી.^૬ માગશર
મહિનાના અંતમાં જમ લતા, પાંદડાંઓને જજ-
રિત કરી નાખીને તેઓમાંથી ફટલાંકને છોડી દે
છે, ફટલાંકને રાખી લે છે અને પોને અવ્યવસ્થિત
થઈ બચે છે, તેમ મારી ધીરજ પણ વિષયોને
જજરિત કરીને તેઓમાંથી ફટલાંકને છોડી

ઉડાવ્યા કરે છે.^{૧૦} આ સંસારડીપી હાર-તુષ્ટા-
ડીપી ઝીણા દોરામાં પરોવેલા છે અને જીવના
સમૂહડીપી મોતીઓવાળો છે. તેમાં ચૈતન્યની
આશિષી તથા સ્વચ્છપણાથી નિરંતર શોભી
હેલા ચિત્તડીપી મધ્યમણિ છે અને કાળડીપી
પભિચારી પુરુષનું એ આભૂષણ છે. હું તેનાથી
થર થઈ ગયો છું અને ઠસરી જમ બળને
હી નાખે છે તેમ હું તેને સહેલા ઉપાયથી
હી નાખવા માગું છું.^{૧૧, ૨૦} હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ-
જ્ઞાતા ! મારા મનનું આ અજ્ઞાનડીપી અંધારું
મારા દુઃખડીપી વનમાં ગ્રાહણપે છે. તમે તેને
ખુણદાથી વિજ્ઞાનડીપી દીવાથી દૂર કરો.^{૨૧} હે
હાત્મા ! જમ ચંદ્રથી નાશ ન પામે એવાં
ગ્નિનાં અંધારાં હોતાં નથી. તેમ મહાત્માઓના
વંશથી નાશ ન પામે એવા સંસાર સંખંધી હોઈ
કે તપો જગતમાં છે જ નહિ. વાયુએ વેરી
તાપેલી વાદળોની પંક્તિમાં લટકતા કોઈ જલ-
ખેન્દુના જેવું આયુષ્ય નાશવંત છે; વૈભવો મેઘ-
ના સમૂહનાં ચમકતી વીજળીના જેવા ચંચળ છે;
પૌત્રવંશ વિનોદો પાણીના રેલાની પેઠે ચપળ
છે. એમ તુરંત વિચારીને મેં હમણાં લાંબી
શાંતિને માટે જ ચિત્ત ઉપર દહ છાપ (મુદ્રા)
મારી છે.^{૨૨, ૨૩}

આયુર્વાધુવિઘટિતાપ્રપટલીલમ્બામ્બુવદ્નંપુરં
મોગા મેઘવિતાંનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચંચલાઃ ।
લોલા યૌવનલલના જલરયચેત્યાકલય્ય દ્રુતં
મુદ્રૈવાજ્ય દટાપિંતા નનુ મયા ચિત્તે ચિરં જ્ઞાન્તયે
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'સર્વપદ્ધર્થોનાસ્થાપ્રતિષ્ઠાદન'
એ નામનો સર્ગ ૨૯ મા સમાપ્ત

* શુદ્ધ વૈરાગ્ય ઊપન્યા પછી જ પરમતત્ત્વને
જાણવાની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા ઊપજે છે, એમ અ-
સંખના નિષ્પણ પરથી જાણવાનું છે.

x આ ત્રીસમા સર્ગમાં કારણપૂર્વક પોતાના
ચિત્તને હરેગ દેખાડી તે હરેગને ટાળનારી વિશ્રાંતિને

દે છે, દેહલાગ્યેકને રાખી લે છે અને પોતે અવ્યવસ્થિત થઈ બચે છે.^૭ હમણાં સંસારની સ્થિતિ મને અર્થો ત્યજીને અને અર્થો પકડીને રહી છે. આથી મારી અવ્યવસ્થાને લીધે મારા હાથમાંથી સંસારનાં તથા પરમાર્થનાં સુખો પણ ખોવાઈ ગયાં છે.^૮ અંદર તત્ત્વના નિષ્ક્રયવગરની મારી બુદ્ધિ, કપાયેલા વૃક્ષના મૂળની^૯ પેઠે સંશયોનું સ્થાન થઈ પડી છે.^{૧૦} આ ચિત્ત ચંચળ છે, અનેક પ્રકારના ભોગની વાસનાઓથી વિસ્તણું છે અને ભુવનોની અંદર ફર્યા કરે છે. જન્મ દેવ પોતાના વિમાનને છોડતા નથી, તેમ પળાહારે શકવામાં આવે તો પણ તત્ત્વજ્ઞાનના આશ્રય વિના તે પોતાની ચપળતાને છોડતું નથી.^{૧૦} આથી દે મહાત્મા ! વાસ્તવિક રીતે સત્ય, જન્મ-મરણના પરિશ્રમ વગરનું, દેહાદિક ઉપાધિઓથી રહિત અને વ્રાત્તિ વિનાનું વિશ્રાંતિનું સ્થાન કયું છે, કે તેને પામવાથી દોષ પ્રકારનો શોક જ ન રહે ?^{૧૧} જનકરાજ આદિ સર્વજનો સધળા પ્રકારનાં કર્મો કરતા હતા અને વ્યવહારમાં અનુકૂળ રહ્યા હતા, છતાં પણ તેઓ મહાત્માની પદવીને કેવી રીતે પહેર્યા હતા ?^{૧૨} દે માનદાતા ! અંગેમાં પાપપ્રણયરૂપી કાદવ ઘણી રીતે લાગ્યા છતાં પણ કેવી રીતે પુરુષ તે કાદવથી અહીં ન લેવાય ? નિર્દોષ અને ઉદાર મનવાળા તમે મહાત્મા લોકો કયો વિચાર રાખી અહીં જીવનમુક્ત થઈને ફરો છો ?^{૧૩, ૧૪} કુટિલ આકારવાળા તથા કુટિલ શક્તિવાળા વિષયોરૂપી સર્વો અતે તે લોકોને ખાઈ જવાને વાસ્તે જ લલચાવે છે. તો તેઓ શી રીતે અખાધપણું પામે ? મોહરૂપી દાથીએ ડહોળી નાખેલી અને કામ ક્રોધાદિક કાલેવાળી આ બુદ્ધિરૂપી સરસી(મોહ સરોવર) શી રીતે અલગ તરંગજતા પામે ? આ સંસારરૂપ પ્રવાહમાં બ્યવહાર કરવા છતાં માણસ

શી રીતે કમળપત્ર ઉપરના જળની પેઠે અલગ રહે ? આ સધળા જગતને અંતર્દૃષ્ટિથી તણખલા જેવો એતો પુરુષ મનની કામ આદિ વૃત્તિઓનો સ્પર્શ નહિ કરતાં શી રીતે ઉત્તમપણું પામે ?^{૧૭, ૧૮} આ અજ્ઞાનરૂપી મહાસાગરના પારને પામેલા કયા મહાપુરુષનાં આચરણોનું સ્મરણ કરવાથી માણસ કુઃખમુક્ત રહે ?^{૧૯} કરવાયોગ્ય સાધન કયું છે ? પામવા યોગ્ય કળ કયું છે ? અને અમેળ વગરના સંસારમાં શી રીતે વર્તવું બેઠવું ? હે પ્રજા ! આ જગત વિધાતાએ અવ્યવસ્થા વાળું જ બનાવ્યું છે. હું જ વડે તેના આદિમ અને અંતમાં રહેનારી વસ્તુને બણી શકું, તે કંઈક તત્ત્વ તમે મને કહો.^{૨૦, ૨૧} હે બ્રહ્મા ! રીતે મારા દૃઢયાકાશમાં ચંદ્રરૂપ એવા ચિદાભાસનો મેલ દૂર થઈ બંધ, તે રીતે તમે નિર્વિદ્ય આચરો. અહીં શું લેવું ? શું છોડી દેવું ? અંશું લેવાય નહિ અને છોડાય પણ નહિ ? કહો. ચપળતાવાળું ચિત્ત શી રીતે પર્વતની પેઠે સ્થિરતા પામે ?^{૨૨, ૨૩} સેંકડો પરિશ્રમ કરાવનારે આ કુષ્ઠ સંસારરૂપી વિપચિકાનો રોગ કે પવિત્ર મંત્રથી શાંત થઈ બંધ ?^{૨૪} આનંદરૂપ વૃક્ષની ગાંઠર જેવી અંદરની અશ્લીષ રીતણાને હું પૂર્ણઅંદ્રની પેઠે શી રીતે આર્ય પામું ?^{૨૫} હું અંતઃકરણમાં પૂર્ણ સંતોષ પાર હું પૂર્ણ થાઉં અને હું ફરી શોક ન કરું તે રીતે તમે તત્ત્વને બાણનારા સત્પુરુષો મને અહીં ઉદેશ કરો.^{૨૬} દે મહાત્મા ! પામર જીવને સર્વોત્તમ આનંદપદમાં વિશ્રાંતિ મળતી નથી. જન્મ વંકામાં પડેલા રાખને કૃતરાજો ફાડી ખાય ; તેમ તેને સંસારસંબંધી વિકલ્પો અહીં નિરંતર બંધુ જ ફાડી ખાય છે.^{૨૭}

અનુત્તમાનન્દપદપ્રધાનવિશ્વાન્તરિકં સવ મહાત્મન । કદર્યપંતીહ મૃદું વિકલ્પાઃ શાન્ત વને દેહમિવ પાલ્પન્તીયમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ ૩૦ મો સમાપ્ત

* કપાયેલા રક્ષતા માખન જેવમ જોગ થઈમાં રામે આ દૃષ્ટિ છે ૩ માર છે એવા સધમ થાય છે.

ઠસર્ગ ૩૧ મો

સ્વરૂપ જીવિતમાં સુખરૂપ પદનો પ્રશ્ન

॥ રામ ઉવાચ ॥

પ્રોષ્ઠવૃક્ષચલત્પત્રલમ્બામ્બુલવમ્બુરે ।

આયુષીયાનશીતાંશુકલામૃદુનિ દેહકે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-આયુષ્ય તો મહાદેવજીના વણાટ ઉપરના ચંદ્રની કળા જેવું કામળ છે અને અતિ જાંચા ગ્રાહનાં હાલતાં પાંદડાંમાં તાગેલી જળની કણી જેમ કાણુજંચુર છે.^૧ આ પ્રીતર ડાંગરનાં ખેતરોમાં શમ્બુ કરતા દેડકાના પાણીની ચામડીના એક ખૂણા જેવું ચપળ છે. મેનોનો અને સગાંઓનો સમાગમ તે પ્રાણીને બળતા આંટા જેવો છે.^૨ વાસનારૂપી વાયુએ ચીંટી લીધેલો, દુષ્ટ આશારૂપી વીજળીના ચમકારથી ભરેલો અને પ્રત્યક્ષ મોહરૂપી ઉચ્છાંટાવાળો મેષ નિરંતર ગાંભ્યા કરે છે અને તેના કડાકામડાકા થયાં કરે છે.^૩ તેમાં પ્રચંડ લોભરૂપી ચપળ મોર ભારે તાંડવથી નાચ્યા કરે છે, અને અનર્થરૂપી ઇન્દ્રજવતું ગ્રાહ કાલીકૃત્તીને અત્યંત પ્રફુલ્લિત થતું રહે છે. કાળરૂપી કૂર બિલાડો પ્રાણીમાત્રરૂપી ઉંદરોને સંહાર્યા કરે છે, કાણુ પણ અટક્યા વિના ઢોલ્યા કરે છે અને ક્યાંયથી આવેલીને પ્રાણીઓ ઉપર ગ્રહપો દીધા કરે છે. ત્યારે હવે આનો ઉપાય શો ? ગતિ શી ? વિચાર શો ? અને આશરો શો ? આ જીવિતરૂપી વન અશુભ પરિણામ ન આપે એવો કયો માર્ગ છે ? આપ જેવા મહાત્માપુરુષો જને રમણીય ન કરી શકે એવી કોઈ તુચ્છ વસ્તુ પણ પૃથ્વીમાં, આંતરિક્ષમાં સ્વર્ગમાં કે બીજા કોઈ સ્થળમાં સુધ્યાં નથી.^{૪-૭} નિરંતર દુઃખોના આવવાથી વ્યાકુળતાવાળો આ ભૂડો સંસાર, રસવગરનો છે, છતાં પણ

મૂઠા પુરુષને મીઠો લાગે છે; પણ સમજીને તે શી રીતે સુસ્વાદુ લાગે ?^૮ પૃથ્વી જેમ પુષ્પોથી શોભી રહેલી વસંતઋતુથી રમણીય થાય છે, તેમ પૂર્ણકામપણારૂપ દ્વંધથી સ્નાન કરવામાં આવે તો આ સંસાર પણ રમણીય લાગે છે.^૯ પછી કામનાઓરૂપી કલંકવાળા મનરૂપી ચંદ્રને કયા પદાર્થથી થોઈ નાખીએ તો તે ચંદ્રમાંથી મેલ મટી બચ અને તેનો અશ્વત જેવો પ્રકાગ ઉદય પામે ?^{૧૦} સંસારના અનર્થોનો વિચાર કરીને જ્યો વેરાગ્ય તથા બોધની દૃઢતાથી આ લોક તથા પરલોકના ભોગોને છોડી બેઠા છે એવા કયા મહાપુરુષની પેઠે અમારે આ સંસારરૂપી વનના માર્ગોમાં વ્યવહાર કરવો ?^{૧૧} ભોગોના સમૂહવાળી વિભૂતિઓ રાગ તથા દ્વેષરૂપી મોટા રાગોથી ભરેલી છે. સંસારરૂપી સમુદ્રમાં ફરનારા પુરુષને તેઓ શી રીતે બાધ ન કરે ?^{૧૨} હે મહાત્માઓમાં ઉત્તમ ! જેમ પારદ (પારો) અગ્નિમાં પડતાં છતાં પણ બળતો નથી, તેમ પ્રીતિથી જ્ઞાનરૂપી અશ્વતને સેવનારો પુરુષ સંસારમાં પડતાં છતાં પણ શી રીતે પરિતાપ પામતો નથી ?^{૧૩} સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાં માછલાંની સ્થિતિ જેમ જળ વિના સંભવતી નથી, તેમ સંસારમાં જન્મેલા પુરુષની સ્થિતિ પણ વ્યવહાર કર્યા વિના સંભવતી નથી.^{૧૪} અગ્નિની જ્વાળા જેમ દાહ વિનાની હોતી નથી, તેમ આ સંસારમાં કોઈ સારી ક્રિયા પણ રાગદ્વેષ વિનાની અને સુખ કે દુઃખ વિનાની હોતી જ નથી.^{૧૫} ત્રેલોક્યમાં મનતું અસ્તિત્વ વિધેયોના અવલંબનરૂપ જ છે. સર્વ વિધેયોનો બાધ કરનારા તત્ત્વના બોધની યુક્તિ વિના તેનો ક્ષય થતો જ નથી. એટલા મારે તમે મને એ ઉત્તમ યુક્તિ વિશે સારી રીતે કહો.^{૧૬} વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ જે યુક્તિથી મને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને મારા વ્યવહારમાં પણ અડચણ આવે નહિ, એવી ઉત્તમ યુક્તિ તમે મને કહો.^{૧૭} જયી મન

* આ એકત્રીસમા અગ્રમાં સ્વરૂપ જીવિતની અદર જે ઉપાયથી સુખરૂપ પદ મળે તે પૂછનારો આવશે.

આના પ્રતિષ્ઠિત લોહિએ, સામતોએ, રાજકુમા-
રોએ, શ્રદ્ધાવાદી શ્રાવણોએ, સેવક લોહિએ, નિરં-
તર રાજની પાસે રહેનારાઓએ અને પાંજરામાં
રહેલાં પક્ષીઓએ પણ તે વચનો સાંભળ્યાં. કીડા
કરવાને સારુ રાખેલા મૃગોએ પોતાના શરીરનું
હલનચલન છોડી દ્યને, ઘોડાઓએ ધાસ ખાતું
છોડી દ્યને, પોતાનાં મૃદામાં બેઠેલી કૌશલ્યાદિ
માતાઓએ પોતાનાં ઘરેણાંના શબ્દો તથા શરી-
રની ક્રિયાઓ બંધ પાડીને અને બગીચાની
લતાઓમાં તથા મહેલ આગળનાં સ્થાનિકોમાં
રહેનારાં પક્ષીઓએ પાંખોના કૂકડાટ તથા શબ્દ
કરવાનું છોડી દ્યને, રામનાં વચનો સાંભળ્યાં.^{૧૦૮}
આકાશમાં દૂરનારા સિદ્ધ લોહિએ, ગંધર્વોએ,
કિન્નરોએ, નારદ, વ્યાસ તથા પુલહ આદિ
મોટા મુનિઓએ, તેમજ બીજા દેવના સ્વામીઓ,
વિદ્યાધરો તથા મોટા નાગોએ પણ વિચિત્ર
અર્થવાળાં અને ભારે પ્રીતિભરેલાં રામનાં તે
વચનો સાંભળ્યાં.^{૧૦૯} હવે કમળસરખાં નેત્ર-
વાળા, રઘુકુળરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર સમાન અને
પૂર્ણચંદ્ર જેવા સુંદર એ રામચંદ્રજી ચૂપ રહ્યા,
એટલે તરત જ ત્યાં આકાશમાંથી અભિનંદનની
વાણી સાથે સિદ્ધ લોહિએ પાથરેલા ચંદ્રવા
જેવી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી.^{૧૧૦} મંદારવૃક્ષનાં
પુષ્પોના મધ્યમાં રહેલા બમરોનાં બેડાંઓના
નાદવાળી તે વૃષ્ટિના મધુર સુગંધથી અને સોંદ-
ર્યથી સર્વ મનુષ્યો પ્રસન્ન થઈને તેને અધીન
અર્ચ્યાં.^{૧૧૧} એ પુષ્પવૃષ્ટિ આકાશના પવને તોડી
પારેલી તારાઓની પંક્તિ હોય એવી લાગતી
હતી; અથવા દેવાંગનાઓના હાસ્યની પૃથ્વી
ઉપર પડેલી છટા હોય એવી લાગતી હતી.^{૧૧૨}
તે બધું મૂંગાં મૂંગાં વરસતાં વાદળોના ટુકડાની
પડેલી હાર જેવી જણાતી હતી, અથવા માખ-
ણના પીંડોની પથરાયેલી પરંપરા જેવી
જણાતી હતી.^{૧૧૩} વળી તે બધું હિમની અન-
સાર વૃષ્ટિ હોય, મોતીના હારના સમૂહો હોય,

ચન્દ્રમાની કિરણમાળ હોય, અથવા ક્ષીરસા-
ગરની પડેલી તરંગાવલિ હોય તેના જેવી જણાતી
હતી. તે પુષ્પવૃષ્ટિ દેસરાવાળાં કમળોથી શોભતી
હતી અને તેમાં બમરાઓનાં વૃંદો ધૂમી રહ્યાં
હતાં. આનંદને લીધે થતા સિદ્ધારોથી બધું
ગાન કરી રહેલા સુગંધી અને મધુર પવન તેને
આમતેમ હડાડી રહ્યો હતો.^{૧૧૪} તેમાં દેવદાસી,
કેરવ, ડોલર અને કુવલયોના સમૂહો ફૂંદડીઓ
ફરી ફરીને નીચે પડતા હતા.^{૧૧૫} તે વૃષ્ટિથી
આંગણાં, ઘરનાં છત્રાં અને ચોટાંઓ ભરાઈ ગયાં
હતાં. નગરનાં નરનારીઓ પોતાની ડોહા જોઈ
કરીકરીને તેને બેતાં હતાં.^{૧૧૬} વાદળોમાંથી રહિત
હોવાને લીધે રયામ કમળ જેવા જણાતા આકા-
શમાંથી તે વરસતી હતી. પૂર્વે દોઢ દિવસે
લોહિના બેવામાં નહિ આવેલી એ પુષ્પવૃષ્ટિથી
સર્વ લોહિ નિસ્મય પામ્યા.^{૧૧૭} એવી એ પુષ્પવૃષ્ટિ
આકાશમાં અદરયરૂપે જોવા સિદ્ધલોહિના હસ્તો-
માંથી સરળ રીતે અધીરું ઘડી સુધી નીચે પડી.^{૧૧૮}
સભાને અને સભામાં બેઠેલા લોહિને દાંટી દેનારી
એ પુષ્પવૃષ્ટિ શાંત થઈ તે પછી સિદ્ધલોહિનું આ
બોલવું સભાસદોએ ત્યાં સાંભળ્યું.^{૧૧૯} 'દેવલો-
હોમાં આપણે સૃષ્ટિના આરભથી સિદ્ધોનાં મંડ-
ળોમાં ધૂમ્પા કરીએ છીએ, પણ કાનને રસાય-
નની પેઠે દક્ષિ આપનારું આ અપૂર્વ વચન તો
આપણે આજે જ સાંભળ્યું.^{૧૨૦} રઘુવંશના ચંદ્રમા-
રૂપ આ રામચંદ્રજીએ વૈરાગ્યની પૂર્ણતાથી જ
આ ઉદાર વચન કહ્યું છે, તેવું વચન બૃહસ્પતિથી
પણ બોલી શકાય એમ નથી.^{૧૨૧} અહો ! બુદ્ધિને
ભારે આનંદ આપનારું રામના મુખમાંથી નીક-
ળેલું આ મહાપવિત્ર વચન આજ આપણે સાંભ-
ળ્યું છે.^{૧૨૨} આ રઘુવંદન હમણાં ઉપશમરૂપી
અચ્ચતથી શોભતું અને જાતિ, કુળ તથા આચાર
આદિની સધળી ઉત્તમતાને જણાવનારું જ
શોભ્ય વચન આદરથી બોલ્યા છે, તેથી આપણે
પણ તુરત વૈરાગ્યવાન થયાં છીએ.^{૧૨૩}

ઉપશમામૃતસુંદરમાદરાવધિગતાત્મતાપદ-
મેષ યત્ । કષિતવાનુચિતં રણુનંદનઃ સપદિ તેન
વયં પ્રતિજોધિતાઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં 'વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો ' નભશ્વરસાધુવાદ ' એ ના-
મનો સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૩ મો

સિદ્ધલોકોનુ* સભામાં આવવું

॥ સિદ્ધા ઋણુઃ ॥

પાત્રસ્વાડસ્ય વચસઃ પ્રોકસ્ય રણુકેતુના ।

નિર્ણયં શ્રોતુમુચિતં વક્ષ્યમાર્ણં મહર્ષિભિઃ ॥ ૧ ॥

સિદ્ધ લોકો બોલ્યાઃ-હવે મહર્ષિઓ રામ-
ચંદ્રજીએ કહેલા આ પવિત્ર વચનનો જે નિર્ણય
કરે તે આપણે સાંભળવો બધાએ.^૧ હે નારદ,
વ્યાસ તથા પુલહાદિ મુનીશ્વર! તમે સધળા
મહર્ષિઓ નિર્વિદ્ધે તે સાંભળવાને માટે તુરત
આવો.^૨ દશરથરાજની આ પવિત્ર સભા સંપ-
ત્તિઓથી ચારે બાજુ પરિપૂર્ણ છે અને સુવર્ણની
પેઠે શોભી રહી છે. ભ્રમરો જેમ કમળના પુ-
ષ્પોમાં બેસે, તેમ આપણે તે સભામાં બેઠાએ.^૩

વાલ્મીકિ બોલ્યાઃ-સિદ્ધ લોકોએ આ
પ્રમાણે કહ્યું, એટલે આકાશનાં વિમાનોમાં રહે-
નારા સધળા દિવ્ય યુનિઓનો સમાજ દશરથ
રાજની સભામાં આં રામ આદિ યોદ્ધા હતાં ત્યાં
આવ્યો.^૪ એ સમાજ હાથમાં નાદ કરતી વીણા
લઇને આગળ ઊભેલા મુનીશ્વર નારદજીની અને
જળથી પુષ્પ થયેલા મેયરયામ વ્યાસની વચમાં

* હવેની સત્ત્વ લાગણીથી જે કહેવામાં આવે
તેના દેવાદિ પણ વખાણ કરે છે, અને તે માણસ
અવધકાળમાં પોતાના ધરિત્રને પ્રાપ્ત કરવા બાંધ-
શાળી થાય છે; માટે મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યબાંધની પ્રાપ્તિ માટે
માત્રી લાગણીથી પ્રવૃત્તિ કરવા ઉચિત છે.

× આ તેનીમત સર્ગમાં 'સિદ્ધલોકોનુ' ગળામાં
આવવું અને તેઓએ યોગ્ય રીતે બોલા પાછી કરેલી
રામના વાક્યની પ્રશંસા કહેવામાં આવે.

શોભતા હતા.^૫ મહાત્માઓનું એ મંડળ ભૂયુ,
અંગિરા, પુલસ્ત્ય, રથવન, ઉદાલક, ઉશીર અને
શરભામાદિ મોટા મોટા યુનિઓથી દીપી રહ્યું
હતું અને તેમનાં મૃગ્યર્મો પરસ્પરતી સાથે ધસા-
વાથી આડઅવળાં થઈ ગયાં હતાં. રુદ્રાક્ષોની
માળાઓરૂપ તેમનાં કંકણો હાલી રહ્યાં હતાં
અને તેમના હસ્તોમાં સુંદર કમંડળો શોભતાં
હતાં.^૬ તે મંડળ આકાશમાં રહેલા તારામં-
ડલની પેઠે તેજના ફેલાવાથી ઉન્નવળ લાગતું
હતું અને સૂર્યોની પંક્તિની પેઠે એકબીજાનાં
મુખોનો પ્રકાશ કરતું હતું.^૭ રતોનાની પંક્તિની
પેઠે તે એકબીજાનાં અંગોની ઉપર અનેક બળતનાં
રંગોની ઝલક પાડતું હતું અને મોતીની પં-
ક્તિની પેઠે તે એકબીજા કરતાં શોભામાં વધી
જતું હતું.^૮ બધે બીજી ચાંદનીની વૃદ્ધિ હોય,
બીજી સૂર્યોની મંડળી હોય તથા ધણે કાળે
એકઠી કરવામાં આવેલી પૂર્ણચંદ્રોની પંક્તિ
હોય તેમ તે લાગતું હતું.^૯ જેમ તારાઓના
સમૂહમાં મેય શોભે છે, તેમ એ મંડળમાં વ્યાસ
શોભતા હતા અને જેમ તારાઓના સમૂહમાં
ચંદ્રમા શોભે છે, તેમ તેમાં નારદજી શોભતા
હતા.^{૧૦} જેમ દેવતાઓમાં ઇન્દ્ર શોભે, તેમ
તેમાં પુલસ્ત્ય શોભતા હતા અને જેમ દેવોમાં
સૂર્ય શોભે તેમ તેમાં અંગિરા શોભતા હતા.^{૧૧}
એ સિદ્ધ લોકોની મંડળી આકાશથી પૃથ્વી
ઉપર આવી એટલે યુનિઓથી ભરેલી દશરથ
રાજની સભા જાલી થઈ.^{૧૨} ત્યાં પરસ્પર મિશ્રિત
થયેલી અંગોની કાંતિઓથી દરે દિશાઓને
શોભાવી રહેલા એ આકાશમાં અને ભૂમિ-
માં લોકો શોભવા લાગ્યા.^{૧૩} તેઓમાંના
કેટલાકે હાથમાં વાંસની લાકડી રાખી હતી,
કેટલાકે કીડાકમ્બો દારણુ કર્યાં હતાં, કેટલાકે
શિખામાં દર્બના અંકુરો બાંધ્યા હતા, તે કેટ-
લાકે મસ્તક ઉપર મુગટો મૂક્યા હતા.^{૧૪} કેટલાકે
પીંગળી જટાઓથી પીંગળા દેખતા હતા, કેટલાકે

માયાના આગળના ભાગે માળાઓ વીંટી હતી, કેટલાકે હાથનાં કાંડાંઓમાં રુદ્રાક્ષની માળાઓ ધારણ કરી હતી, તે કેટલાકે મલ્લિકાનાં કંકણો પહેર્યાં હતાં. કેટલાકે વસ્ત્રો તથા વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં, કેટલાકે કૂલમાળાઓ પહેરી હતી, કેટલાકે રેશમી વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં અને કેટલાકે કનકાગળામાં મોતીની માળાઓ લટકતી હતી.^{૧૭} વળી કેટલાકે કટિમેખલા પહેરી હતી અને તે વારંવાર હાથ્યા કરતી હતી. વસિષ્ઠે અને વિશ્વામિત્રે એ આકાશગામી સનળા લોકોની અનુક્રમે અર્ધ્યો, પાદો અને વચનોથી પૂજા કરી અને તે આકાશગામી મહાગણે પણ અર્ધ્યો, પાદો તથા વચનોથી પ્રેમપૂર્વક વસિષ્ઠ તથા વિશ્વામિત્રની પૂજા કરી.^{૧૮, ૧૯} દશરથરાજાએ તે સિદ્ધલોકોની સર્વ પ્રકારના આદરથી પૂજા કરી અને તે સિદ્ધ લોકોએ રાજાનું પણ કુશળ પૂછીને તથા તે સમયને યોગ્ય વાતોથી દશરથરાજાની પૂજા કરી. હવે સ્નેહીઓને ઘટે તેવા સમારંભોથી અન્યેન્ય સત્કાર પામેલા તે આકાશગામી અને ભૂમિગામી લોકો યોગ્ય રીતે આસનો પર બેઠા. તેમણે પ્રણામ કરીને આગળ બેસેલા રામને વચનોથી, ચારે બાજુથી ધુપવૃદ્ધિથી અને પ્રશંસાથી સત્કાર કર્યો. પછી રાજ્યલક્ષ્મીથી અત્યંત દીપતા રામ તેમની મધ્યમાં બેઠા. વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, વામદેવ, મંત્રીઓ, નારદ, દેવપુત્ર, યુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસ, મરીચિ, દુર્વાસા, ઐહસ્પતિ, ક્રતુ, પુલસ્ત્ય, શરલોમા, વાત્સ્યાયન, ભરદ્વાજ, વાલ્મીકિ, ઉદાલક, ઋચીક, શર્માતિ, ચ્યવન તેમજ વેદ તથા વેદાંગને પાર પામેલા, આત્માના વત્તને બળનારા અને ઉદારચિત્ત મુખ્ય મુખ્ય એવા લોકો રામની પાસે જ બેઠા.^{૨૦-૨૭} પછી વિધિપૂર્વક વેદને બળનારા એ નારદાદિ લોકોએ તથા વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રે વિનયથી મુખ નમાવીને બેઠેલા રામનાં વચનો સંબંધમાં આ પ્રમાણે કહ્યું કે,^{૨૮} ‘અહો આ કુમારે ઉત્તમ ગુણો-

થી શોભનારી, પરમ ઉદાર અને વૈરાગ્યરૂપ રસથી ભરેલી અદ્વિત વાણી કહી છે.^{૨૯} રામે કહેલું આ વચન તત્ત્વના બોધવાળું છે, યોગ્ય છે, સ્ફુટ અર્થવાળું છે, ઉદાર છે, પ્રિયકર છે, મહાત્માપણને બળાવનારું છે, ચિત્તની ચંચળતાને લીધે થતાં દોષોથી રહિત છે, સ્પષ્ટ અક્ષરોવાળું છે, સ્પષ્ટ પદોવાળું છે, અબાધિત અર્થવાળું છે, હિતકારી છે, ઉચ્ચારણના દોષોથી રહિત છે, સતોષ ભરેલું છે અને જ્યાં બોલવાના વિષયો નિશ્ચયપૂર્વક સ્થપાયેલા છે, તે જાને વિસ્મય ઉત્પન્ન ન કરે.^{૩૦, ૩૧} સેકડો માણસો ભેગાં થયાં હોય તેમાં કોઈ એકાદ માણસની વાણી જ સર્વ અંશોમાં ઉત્તમ ચમત્કારવાળી હોય છે અને ધારેલા વિષયોને પરાયા મનમાં યથાર્થ રીતે ઉતારવામાં સમર્થ હોય છે.^{૩૨} દે કુમાર ! ત્રિવેકરૂપ ક્ષણથી શોભનારી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિરૂપ વિસ્તીર્ણુ લતા તમારા વિના ખીજ કાની આવી રીતે પ્રકૃષ્ઠિત થાય.^{૩૩} રામની પેઠે જન્મા દ્વંદ્વમાં અસાધારણ પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિરૂપ દીવાની શિખા હોય, તે જ પુરુષ કહેવાય છે.^{૩૪} રુધિર, માંસ અને હાડકાંઓથી બનેલાં યંત્રોરૂપ ઘણાં ઘણાં માણસો ખાવાપીવા આદિથી જગતના પદાર્થોને ખગાડે છે, પણ તેમનામાં સચેતન પુરુષ નથી.^{૩૫} જ્યાં મોહને લીધે જન્મ, મરણ તથા જરા સંબંધી દુઃખોવાળા સંસારમાં વારંવાર પડ્યા કરે છે અને વિચાર જ કરતા નથી, તેમને પૃથુ જ સમજવા બેઠેલો.^{૩૬} શત્રુઓનું મદન કરનાર આ ગમ જો નિર્ભજ અત કરણવાળો અને આગળ-પાછળના વિચાર કરવામાં પ્રૌઢતા ધરાવનારો પુરુષ, ભાગ્યે જ કોઈક સ્થળે કોઈ એકાદ જ ભેવામાં આવે છે.^{૩૭} જમ સર્વોત્તમ ક્ષણવાળાં અને સુંદર રૂપવાળાં આંખાનાં વૃક્ષો જગતમાં થોડાં જ હોય છે, તેમ આત્મસાક્ષાત્કાર રૂપી ક્ષણવાળા અને સુશોભિત શરીરવાળા ભવ્ય પુરુષો પણ જગતમાં થોડા જ હોય છે.^{૩૮} આ

માન્ય યુદ્ધિવાળા રામમાં પરિપૂર્ણ રીતે જગ-
તની રીતભાતોના અવલોકનવાળી અને સ્વાભા-
વિક વિવેકથી થયેલી આ ચમત્કૃતિ બાહ્યાવસ્થા-
માં જ જોવામાં આવે છે, એ આશ્ચર્ય છે.^{૩૯}
રૂપાળાં, સહેજ ચડી શકાય એવાં અને ક્રૂણા
તથા પક્ષિવૈથી શોભતાં વૃક્ષો તો જ્યાં ત્યાં થાય
છે; પણ ચંદનનાં વૃક્ષો કઈ હરકાઈ દેશમાં થતાં
નથી.^{૪૦} ક્રૂણા અને પક્ષિવૈવાળાં વૃક્ષો તો પ્રત્યેક
વનમાં સર્વદા મળે છે, પણ અપૂર્વ ચમત્કાર-
વાળું લવિંગમું ઝાડ કઈ સદા સહેજ મળતું
નથી.^{૪૧} ચંદ્રમાંથી જમ શીતળ ચાંદની ઝરે
છે, ઉત્તમ વૃક્ષમાંથી જમ પરિમલની પકિત સરે
છે, તેમ રામમાંથી આજ ચમત્કૃતિ પ્રગટેલી દીઠી
છે.^{૪૨} હે દ્વિજન્દ્રો ! આ દુષ્ટ સંસાર અત્યંત
દુષ્ટતાવાળા દૈવની ગ્યનાથી બનેલો છે, તેમાં
વિવેકથી આત્મપ્રાપ્તિ થવી અત્યંત દુર્લભ છે.^{૪૩}
જેઓ પોતાની યુદ્ધિના સ્વાભાવિક વિચારથી

આત્મલાલ મેળવવાનો યત્ન કરે છે, તેઓ જ
યશના ભંડારરૂપ છે, તેઓ જ ભાગ્યશાળી છે,
તેઓ જ સત્પુરુષોના અગ્રગણ્ય છે અને તેઓ જ
સર્વ પુરુષોમાં ઉત્તમ છે.^{૪૪} અમે ધારીએ છીએ
કે રામ જોવા વિવેકી અને ઉદાર મનવાળો બીજો
કોઈ પુરુષ લોકોમાં હમણાં ક્યાંય નથી, આગળ
જોવામાં આવ્યો નથી અને હવે પછી થવાનો
નથી.^{૪૫} હે સુનિઓ ! રામનું ચિત્ત સર્વ લોકોને
અનેક પ્રકારના પ્રોઠ વિચારોથી આનંદ આપ-
નાર છે. જે આપણામાંથી તેનો મનોરથ સિદ્ધ
ન થાય, તો પછી સ્પષ્ટ રીતે આપણે જ મૂખ
છીએ એમ સમજવું જોઈએ.^{૪૬}

સકલલોકચમત્કૃતિકારિણોઽપ્યમિતં યદિ
રાઘવચેતસઃ । ફલતિ નો તદિમે વયમેવ હિ
સ્ફુટતરં મુનયો હૃત્વુદ્ભયઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં વૈરાગ્ય-
પ્રકરણનો 'નભશ્ચરમહીચરસ્તંભેલન'
એ નામનો સર્ગ ૩૩ મો* સમાપ્ત

વૈરાગ્ય-પ્રકરણ સમાપ્ત

॥ आदिकवि श्रीवाल्मीकिमुनिप्रणीत ॥

श्री योगवासिष्ठ महारायण

७२-मुमुक्षु-प्रकरण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

॥ આદિકવિ શ્રીવાલ્મીકિમુનિપ્રણીત ॥

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ

મહા રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૨-સુમુક્ષુ-પ્રકરણ

ઠસર્ગ ૧ લો

જનકરાજના વચનથી શુક્રદેવને વિશ્રામ

શ્રીવાલ્મીકિરુવાચ:-ઇતિ નાદેન મહતા વચસ્યુક્તે સભાગતૈઃ ।

રામમગ્નતં પ્રીત્યા વિશ્વામિત્રોઽભ્યભાષત ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ યોદ્યા:-એ પ્રભાણે સભામાં બેઠેલા લોકોએ મોટા નાદથી વચને કહ્યાં, એ પછી વિશ્વામિત્રે પોતાની આગળ બેઠેલા અને બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારવાળા રામચંદ્રજીને પ્રીતિથી નીચે પ્રભાણે કહ્યું.^૧

વિશ્વામિત્ર યોદ્યા:-હે રામ ! હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ ! તમારે જાણવાનું બીજું કંઈ રહ્યું નથી. તમે તમારી સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સધળું જાણી ચૂક્યા જ છો.^૨ તમારું બુદ્ધિ-રૂપી દર્પણ સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે જ નિર્મળ છે, માત્ર તેને ઉપરથી જગત્ લૂંછી નાખવાની જરૂર છે.^૩ ભગવાન વેદવ્યાસના પુત્ર શુક્રદેવની બુદ્ધિની પેઠે તમારી

* આ પહેલાં સર્ગમાં જે પોતાના વિચારથી મગ્ન થઈ તે જ પિતાએ પણ કહેતાં, તે વિશે અવિશ્વાસ પામેલા શુક્રદેવજી જનકરાજના વચનથી તત્ત્વમાં વિશ્રામ પામ્યા, એ કથા કહેવાશે.

બુદ્ધિ પણ જ નાણવાનું છે તેને નાણી ચૂકી છે; છતાં તે માત્ર અંદર વિશ્રામ મળવાની અપેક્ષા કરે છે.^૪

રામ જોડ્યા:—હે ભગવન ! મહાત્મા વેદ-
વ્યાસની બુદ્ધિ જોય તત્ત્વમાં કેમ પ્રથમ વિશ્વા-
મયુક્ત થઈ ન હતી અને કેમ પાછળથી વિશ્વા-
મયુક્ત થઈ હતી ? ૫

વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ—હે રામ ! સાંભળો. આ શુકદેવજીનો વૃત્તાંત તમારા પોતાના વૃત્તાંત જોવા જ છે અને તે જન્મનો નાશ કરનારો (મોક્ષના કારણરૂપ) છે.^૧ આજણુના પર્વત જીવી કાંતિવાળા અને સૂર્ય જોવા તેજસ્વી આજ ભગવાન વેદવ્યાસ, ઠેજ તમારા પિતાની બાળુમાં સુવર્ણના આસન પર બેઠા છે, તેમને મહાવિદ્વાન, દેહધારી યજ્ઞ જોવા, ચંદ્રસરખા મુખવાળા અને સઘળાં શાસ્ત્રોમાં પ્રવીણ શુકદેવજી નામે પુત્ર હતા.^૨ એ શુકદેવજી મનમાં આ જગતની સ્થિતિનો અત્યંત વિચાર કરતા હતા, એવામાં તેમને પણ તમારી પેઠે જ આવો વિવેક ઉત્પન્ન થયો હતો.^૩ પછી એ ઉદારચિત્ત શુકદેવજીએ પોતાની મેળે જ પોતાના વિવેકથી લાંબા કાળ સુધી વિચાર કર્યો; અને જે સત્ય તથા સુંદર વસ્તુ છે તેને મેળવી.^૪ આમ એમને આપ-મેળે જ પરમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતાં પણ તેમનું મન વિશ્વામ પામ્યું નહોતું; અને 'પરમ વસ્તુ તે આ જ છે' એવો તેમને વિશ્વાસ આવ્યો ન હતો. બપેયો જમ વરસાદનાં માવડાંની ધારાઓથી વિરામ પામે છે, તેમ એમનું ચિત્ત અત્યંત દુઃખ દેનારા વિપયોથી વિરામ પામ્યું હતું; અને તે ચપળતા વગરનું થયું હતું.^{૫,૬,૭,૮,૯} એક દિવસે એ નિર્ગળ બુદ્ધિવાળા શુકદેવજીએ મેરુ પર્વત ઉપર એકાંતમાં બેઠેલા પોતાના પિતા શ્રીકૃષ્ણદ્રેપાપનને ભક્તિપૂર્વક પૂછ્યું કે, ^{૧૦} 'હે મુનિ ! આ મંસારૂપી આડંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે ?' થાણે તેને ઉત્પન્ન કર્યો છે.

તે ઠટલો મોટા છે? અને ક્યારે તે શાંત થાય છે? શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, એટલે આત્મ-સ્વરૂપને જાણનારા વેદવ્યાસે જે કાંઈ નિર્મળ ઉપદેશ કરવાનો હતો તે સઘળો યથાર્થ રીતે તેમને કયો; પણ 'અરે! આ તો હું પ્રથમથી જ જાણતો હતો,' એમ સમજી એ શુકદેવજીએ શુભ-પ્રુદ્ધિથી પોતાના પિતાના તે વાક્યને સંતોષકારક માન્યું નહિ. *૧૪-૧૧ એટલે, ભગવાન વ્યાસ-જીએ પણ પુત્રનો આવો અભિપ્રાય જાણીને તેમને ફરી વાર કહ્યું કે, 'જ જાણવાતું છે તેને હું યથાર્થ રીતે જાણતો નથી. x^{૧૭} પૃથ્વી ઉપર જનક નામે રાજા છે, તે જ એ જાણના યોગ વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણે છે. તું તેમની પાસેથી એ સઘળું સમજશે. ^{૧૮} પિતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે શુકદેવજી મેરુપર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર ગયા અને જનકરાજાએ સારી રીતે રક્ષેલી મિથિલા નગરીમાં પહોંચ્યા. ^{૧૯} હે રાજા! 'વ્યાસજીના પુત્ર શુકદેવજી દ્વારે આવીને જાણા છે' એમ દ્વારપાલોએ મહાત્મા જનકરાજાને નિવેદન કર્યું. ^{૨૦} હવે શુકદેવજીની પરીક્ષા લેવા સારું અવજ્ઞાથી 'ભલે જોભો' એટલું બોલીને જનક રાજા સાત દિવસ સુધી ચૂપ રહ્યા; અને પછી આઠમે દિવસે તેમને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરી. ઉત્સુક મનવાળા શુકદેવજી દરબારમાં આવીને પણ સાત દિવસ સુધી એમ ને એમ રહ્યા. ^{૨૧} પછી જનકે તેમને આઠમે દિવસે પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. હવે 'ત્યાં સુધી ભોજન આદિથી તમારું પૂજન થયું નથી, ત્યાં સુધી રાજાનો મિલાપ નહિ થાય' એમ

* કોઈ વાન યથાર્થ હોય તો પણ વક્તાની સાથે ના રક્તના સંબંધને લીધે શ્રોતાને તે વાત યથાર્થ પ્રતીત થતી નથી. રક્તના મંબંધ વિનાનાએ કહેલી વાત યથાર્થ પ્રતીત થાય છે, એમ શ્રીચ્વાસસ્થના વચનો શુદ્ધરેજને સાથ પ્રતીત ન થાય અને જનક ગર્જના વચનો સત્ત્વ પ્રતીત થયા તેથી જગ્યાય છે.

x 'તમારી દૃષ્ટિએ' એ શબ્દો અપવાદ સમજવા.

કવરાવીને જનકરાજએ ચંદ્રસરખા મુખવાળા શુકદેવજીને સાત દિવસ સુધી યુવાનીના મદ-
ાળી કામાતુર સ્ત્રીઓથી, ભોજનોથી તથા ખીજ
ણ ભોગવવાના અનેક પદાર્થોથી લલચાવી
યા. ૨૩, ૨૪ પરંતુ, જમ મંદમંદ વાતા પવનો
ઠ મૂળવાળા પર્વતને ચલાયમાન કરી શકે
હિ, તેમ તે વૈભવો અને તે દુઃખો શુકદેવજીના
ાનને ચલાયમાન કરી શક્યા નહિ. ૨૫ આન-
થી ભરપૂર મનવાળા, સ્વસ્થ અને સુખ-દુઃખા-
દેમાં સમબુદ્ધિવાળા એ શુકદેવજી તો કાંઈ
ાણ ભાષણ આદિ નહિ કરતાં પૂનમના ચંદ્રની
ડિ કેવળ નિર્મળપણું રાખી ને જ ત્યાં ઊભા
હા. ૨૬ એ પ્રમાણે સ્વભાવની પરીક્ષા કરી
રીધા પછી, તે જનકરાજએ પ્રસન્નતાવાળા શુક-
વજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમનાં
ર્થન કરીને તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી તેમણે
તેમની તુરત આગતાસ્વાગતા કરી અને તેમને
હું કે, 'હે કૃતાર્થ' ! હે પૂર્ણકામ ! કહો,
તમારી શી ઇચ્છા છે ?' ૨૭, ૨૮

શુકદેવજી બોલ્યા:-હે ગુરુ ! આ સંસાર-
રૂપી આકંબર કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે ? તે
કેવી રીતે શાંત થાય છે ? આ મને તમે તુરત
પથારી રીતે કહો. ૨૯

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-શુકદેવજીએ એ પ્રમાણે
પૂછ્યું, ત્યારે જનકરાજ પ્રથમ તેમના પિતા
વ્યાસજીએ તેમને જે કહ્યું હતું તે જ તે સમયે
તેમને કહ્યું. ૩૦

શુકદેવજી બોલ્યા:-હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ !
આ વિષય મેં પ્રથમ મારી પોતાની મેળે વિ-
વેકથી જાણ્યો હતો. પછી પિતાજીને પૂછતાં
તેમણે પણ મને જોમ જ કહ્યું હતું. તમે પણ એ જ
વિષય કહ્યો છે અને શાસ્ત્રોમાં પણ એ જ વાક્યાર્થ

+ નિરભિમાનપણા વિના ને વૈરાગ્ય વિના તત્ત્વ-
ગાનની પ્રાપ્તિ ન થાય, માટે રાજાએ શુકદેવજીની
તે બંને વિષયમાં પરીક્ષા કરી છે.

જોવામાં આવે છે. ૩૧, ૩૨ આ દુષ્ટ અને નિઃસાર
સંસાર અંતઃકરણથી ઉત્પન્ન થયો છે અને
અંતઃકરણનો ક્ષય થતાં ક્ષય પામે છે, એમ
તત્ત્વવેત્તાઓનો નિશ્ચય છે. ૩૩ હે વીર ! આ
પ્રમાણે મેં જે જાણ્યું છે તે જ સાચું હોય તો
તમે મને નિઃસંદેહ રીતે કહો, એટલે હું તમારા
વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને વિશ્રામ પામું. આ
મારું ચિત્ત અવિશ્વાસથી ચારે બાજુ ભમે છે. ૩૪

જનકરાજ બોલ્યા:-હે મુનિ ! આથી
અધિક ખીજું કાંઈ પણ નિશ્ચય કરવાનું નથી. જે
નિશ્ચય કરવાનું છે, તે તમે પોતાની મેળે જ જાણ્યું
છે અને વળી ગુરુના મુખથી પણ સાંભળ્યું છે. ૩૫
અખંડ ચૈતન્યરૂપ આત્મા એક જ છે એ વિના
ખીજું કાંઈ છે જ નહિ. એ આત્મા પોતાના
સંકલ્પને લીધે જ બંધાયેલો છે અને સંકલ્પ-
રહિત થતાં તે મુક્ત જ છે. ૩૬ જે જાણવાનું છે
તે તમે પ્રથમથી જ જાણ્યું છે, એટલે ઉદાર
મનવાળા તમને ભોગ ભોગવ્યા પહેલાં જ આ
દશામાં સધળા દશ્યપદાર્થોથી વૈરાગ્ય થયેલો
છે. ૩૭ હે બાળક છતાં પણ વિષયોના ત્યાગ કર-
વામાં મહાવીર ! તમારી બુદ્ધિ લાંબા રાગો જવા
વિષયોમાંથી વિરામ પામી છે, તો હવે તમે
ખીજું શું સાંભળવા ઇચ્છો છો ? ૩૮ તમને જેની
પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેવી પૂર્ણતા તો સર્વળો
જ્ઞાનોના મોટા ભંડારરૂપ અને ભારે તપસ્યા
કર્યા કરતા તમારા પિતા વ્યાસજીને પણ પ્રાપ્ત
થઈ નથી. ૩૯ તમે વ્યાસના પુત્ર છો છતાં મારા
શિષ્ય થયા છો, તેથી હું વ્યાસથી અધિક જ છુ.
પરંતુ વૈરાગ્યની સ્થિતિમાં તો તમે મારા કરતાં
પણ અધિક છો. ૪૦ તમે પૂર્ણ ચિત્તવાળા છો અને
મેળવવાની સધળી વસ્તુ તમે મેળવી લીધી છે. હે
બ્રહ્મન ! તમે બહારના વિષયોમાં પડ્યા જ નથી
અને મુક્ત છો, માટે તમે બ્રાંતિ છોડી દો. ૪૧

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-આ પ્રમાણે મહાત્મા
જનકરાજએ ઉપદેશ કર્યો, ત્યારથી શુકદેવજી દશ્ય

પદાર્થોથી રહિત એવી પરમ વસ્તુમાં જ રહેવા
લાગ્યા.^{૪૨} પછી શોકથી, ભયથી તથા પરિશ્ર-
મથી રહિત થયેલા, તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલા અને
છિન્નસંશય તે શુક્રદેવજી સમાધિ કરવાને સાર
ત્યાંથી મેરુપર્વતના પવિત્ર શિખર ઉપર ગયા.
ત્યાં દસ હજાર વર્ષ સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં
રહીને તેલ વગરના દીવાની પડે તે પોતાના સ્વ-
રૂપમાં જ શાંત થયા. જન્મ જળને કણ સમુ-
દ્રમાં એકતા પામે છે, તેમ દશ્યપદાર્થોમાં પ્રીતિ
અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન એ બન્ને ટળી જવાથી
શુદ્ધ થયેલા તે મહાત્મા શુક્રદેવજી પોતે વાસના
ગહિત થઇને પવિત્ર પદરૂપ નિર્મળ સ્વરૂપમાં
એકતા પામ્યા.^{૪૩-૪૪}

વ્યવગતકલનાકલકુશુદ્ધઃ સ્વયમમલાત્મ-
નિ પાવને પદેડસૌ । સલિલકળ દ્વામ્બુધૌ મહા-
ત્મા વિગલિતવાસનમેકતાં જગમ ॥ ૪૫ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'શુકનિર્વાણુ' એ નામનો
સર્ગ ૧ લો સમાપ્ત

સર્ગ ૨ જો

રામને ઉપદેશ આપવાનો વસિષ્ઠને ઉત્સાહ
॥ વિશ્વામિત્ર ઉવાચ ॥

તસ્ય વ્યાસતનૂજસ્ય મલમાત્રોપમાર્જનમ્ ।
યથોપયુક્તં તે રામ તાવદેવોપયુજ્યર્તે ॥ ૧ ॥

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા:-હે રામ ! જન્મ એ
શુક્રદેવજીને માત્ર અવિશ્વાસરૂપી^x મળને દૂર
કરવા જટલો જ ઉપયોગ હતો, તેમ તમારે
પણ તેટલો જ ઉપયોગ છે.^૧ હે સુનીશ્વર ! જ
જાણવાતું છે તેને રામ પરિપૂર્ણ રીતે જાણી

* આ બીજા સર્ગમાં રામને ઉપદેશ આપવા સાર
વિશ્વામિત્રે પ્રાર્થના કરવાથી વસિષ્ઠને તે વિષે ઉત્સાહ
થવાની કથા કહેવાશે.

✓ x અવિશ્વાસ સાથે સત્યરૂપે પ્રતીત થવા દેતો
નથી, માટે સુસુહુએ એ અવિશ્વાસને સુદૃઢ વિશ્વાસ વડે
દૂર કરવા જોઈએ

ચક્ર્યા છે; કારણ કે આ ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામને
રોગોની પેઠે ભોગો પણ ગમતા નથી.^૨ દાર્દ્ર્ય
ભોગ ગમે નહિ એ જ મનમાં જોય વસ્તુ જણાયા
ચિહ્ન છે.^૩ જગતમાં અજ્ઞાનથી થયેલો જ
ભોગોની ભાવનાથી દૃઢ થાય છે અને ભોગો
ભાવના શાંત થવાથી તે શિથિલ થઈ બળ્ય છે.
હે રામ ! વાસનાઓના નિર્મળપણને પડિં
મોક્ષ કહે છે અને પદાર્થોની વાસનાઓના દ
પણને તેઓ બંધ કહે છે. હે મુનિ ! જાણસો
પોતાના સ્વરૂપનું ઉપરચોટિયું જ્ઞાન તો થોડ
પરિશ્રમથી પણ થાય છે; પરંતુ વેરાગ્ય તો ઘણ
પરિશ્રમથી જ થાય છે.^૪ જણે પોતાના સ્વરૂપ
થયાર્થ રીતે જાણ્યું હોય, તે જ પડિત કહેવા
છે, તે જ જાણવાયોગ્ય વસ્તુને જાણી ચૂકેલો કહે
વાય છે; અને તેને જ અવિધાના ઉચ્છેદરૂપ કહ
મળે છે. વિષયભોગો એ મહાત્મા પુરુષને બળા
તારે રચિ કરાવતા નથી.^૫ પૃથ્વીમાં યશ આદિ
ની ધ્વજાશરૂપ કારણો વિના જ જને ભોગો ઉપ
અરચિ થાય છે, તે જીવનમુક્ત કહેવાય છે.
પરમતત્ત્વને જાણવામાં જટલી જટલી ન્યૂતત
હોય છે, તેટલી તેટલી વેરાગ્યની ન્યૂતતા રહે છે
આમ પરમતત્ત્વને જાણ્યું ન હોય, તો જ
મરુભૂમિમાં લતા થતી નથી, તેમ ચિત્તમ
વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી.^૬ રામને રમણીય
વિષયોમાં પણ આસક્તિ થતી નથી, તેથી એમને
પરમતત્ત્વને જાણી ચૂકેલા સમજવા જોઈએ.^૭
હે સુનીશ્વર ! પોતે પોતાના મનમાં જ જાણે છે
તે જ સદ્વસ્તુ છે, એમ જ મહાત્માના મુખથી
રામ સાંભળશે, તો તેમનો ચિત્તને અવશ્ય શાન્તિ
મળશે જ.^૮ જન્મ શરદ્ગતુની શોભા કેવળ આકા-
શના નિર્મળપણની જ અપેક્ષા રાખે છે, તેમ
રામની બુદ્ધિ દ્વેતનો નાશ કરીને કેવળ ચૈત-
ન્યરૂપે રહેવાની જ અપેક્ષા કરે છે.^૯ આ
પ્રમાણે છે, તો હવે આ મહાત્મા રામના ચિત્તને
વિશ્રાંતિ આપવા સાર આ શ્રીમાન ભગવાન

વસિષ્ઠ તેમને આ વિષયમાં યુક્તિ કહેા. ^{૧૩} કાર-
કે, વસિષ્ઠમુનિ જ સધળા રઘુવંશી ક્ષત્રિયોના
જીયુર છે, સર્વદા નિયંતા છે, સર્વજ છે, સર્વના
સાક્ષી છે અને નિર્ભજ રીતે ત્રણે કાળને બાણ-
નારા છે. ^{૧૪} હે ભગવાન વસિષ્ઠ! આપણી વચ્ચે
જે વેર હતું તેને શાંત કરવા સારુ તેમજ મહા-
બુદ્ધિમાન મુનિઓનું કલ્યાણ કરવા સારુ દેવ-
દાર નામનાં વૃક્ષોથી ઘેરાયેલા નિપધાયણના
શિખર ઉપર સાક્ષાત્ બ્રહ્માએ આપણને જ્ઞાનનો
જે ઉપદેશ કર્યો હતો, તે તમને સ્મરણમાં છે
ને? ^{૧૫} હે બ્રહ્મન! જમ મૂર્ચ્છી રાત્રિ ટળી
ભ છે, તેમ યુક્તિઓથી ભરેલા એ જ્ઞાનથી
મા સંસાર સંબંધી વાસના નિઃશંસય ટળી જ
ત્ય છે. ^{૧૬} હે બ્રહ્મન! તમે આ તમારા શિષ્ય
માને એ યુક્તિઓવાળા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરો,
પેટલે તુરત એમને વિશ્રાંતિ મળશે. ^{૧૭} રામ
નંદોષ છે, એટલા માટે એમને સમજવવામાં
ણી પરિશ્રમ પડશે નહિ. નિર્ભજ અરીસામાં
વેનાયત્ને જ મુખનું પ્રતિબિંબ પડે છે. ^{૧૮}
કે મુપાત્ર મુનિ! વેરાગ્યવાન સુશિષ્યને ઉપ-
દેશ કરવો એ જ પ્રશંસાપાત્ર કહાપણ છે અને
જે જ શાસ્ત્રાર્થ સમજવાની તથા જ્ઞાનની સંક-
ષ્ટતા છે. ^{૧૯} ઉપદેશ આપવાને અયોગ્ય અને
વેરાગ્ય વગરના માણસને જે કાંઈ ઉપદેશ કરવામાં
આવે તો જમ કૃતરાના આગકામાં ગાયનું દૂધ
અપવિત્ર થાય છે તેમ તે ઉપદેશ પણ અપવિત્ર
થઈ બધ છે. ^{૨૦} રાગથી, બધથી, ક્રોધથી તથા
માનથી રહિત એવા આપના જેવા મહાત્માઓ
ઉપદેશ કરે, ત્યાં તુરત જ બુદ્ધિને વિશ્રાંતિ મળ્યા
વિના રહે જ નહિ. ^{૨૧}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-ગાધિપુત્ર વિશ્વામિત્રે
આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે વ્યાસ અને નારદ આદિ
સધળા મુનિઓએ ‘બહુ સારું, બહુ સારું’
એમ કહીને તેમની વાતને ઉત્તેજન આપ્યું. ^{૨૩}
પછી રાજની બાબતમાં બેઠેલા તે બ્રહ્માના પુત્ર

અને બ્રહ્માના જેવા જ મહાતેજસ્વી મહાત્મા
વસિષ્ઠમુનિ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા. ^{૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મુનિ! આપ મને જ
કામની આજ્ઞા કરો છો તે કામ હું નિર્વિષ્ટે
કરીશ. પોતે સમર્થ હોવા છતાં કયો પુરુષ મહા-
ત્માઓનાં વચનને ઉઘાપવાનું સાહસ કરે? ^{૨૫}
જમ માણસ દીવાથી રાત્રિના અંધારાને મટાડે
છે, તેમ હું રામઆદિ રાજકુમારોના મનના
અજ્ઞાનને જ્ઞાનથી તુરત મટાડીશ. ^{૨૬} પૂર્વે નિપ-
ધાયણ ઉપર બ્રહ્માએ સંસારરૂપી ભ્રાંતિ ટાળ-
વાને અર્થે જે જ્ઞાન કહ્યું હતું, તે અખંડ
જ્ઞાનનું મને સંપૂર્ણ સ્મરણ છે. ^{૨૭}

વાલ્મીકિ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે બોલીને,
જમણે સધળી રીતની ઉપદેશ આપવાની
સંજ્ઞતા કરવાથી વક્તાપણાનું તેજ મેળવ્યું છે,
એવા એ મહાત્મા વસિષ્ઠે સર્વનું અજ્ઞાન ટાળ-
વા સારુ મુખ્યત્વે કરીને પરમપદને જણાવનાર
શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^{૨૮}

‘इति निगदित्वानसौ महात्मा परिकल्प-
वग्गृहीतवक्त्रवेजाः । अकथयदिदमज्ञतोपशान्त्यै
परमपदैकविबोधनं वसिष्ठः ॥ २८ ॥’

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો ‘વિશ્વામિત્રવાક્ય’ એ ના-
મનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

પરમાત્મામાં જગતનો આરોપ ને અપવાદ
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

पूर्वमुक्तं भगवता यज्ज्ञानं पञ्चजनम्ना ।
सर्गादौ लोकशान्त्यर्थं तदिदं कथयाम्यहम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પૂર્વે રચિતના આરંભમાં
સધળાઓનાં સંસારરૂપી દુઃખોને શાંત કરવા
સારુ ભગવાન બ્રહ્માએ આ જે જ્ઞાન કહ્યું હતું,

* આ ત્રીજા સર્ગમાં પરમાત્માની અંદર જગતનો
આરોપ કરીને અપવાદ કરવામાં આવશે.

તે હું કહી સંભળાવું.^૧

રામ યોહ્યા:-હે સગવન! વિસ્તારથી ભરેલી મોક્ષની સંહિતા પછી કહેા; પણ આ ધડીએ મારા મનમાં જે સંશય ઉત્પન્ન થયો છે તેનું આપ પ્રથમ નિવારણ કરો.^૨ વેદવ્યાસજી શુક-દેવજીના પિતા છે, શુરુ છે, સર્વજ્ઞ છે અને મહા-યુદ્ધિમાન છે. તે કેમ વિદેહમુક્ત ન થયા અને એમના પુત્ર શુકદેવજી કેમ વિદેહમુક્ત થયા ?^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-પરમાત્મારૂપ ચૈતન્યપ્રકાશની અંદર અનંતકાંટિ બ્રહ્માંડોરૂપ ત્રસરેણુ-ઓ* દેખાઈ દેખાઈને લીન થઈ ગયાં છે, તેમની સંખ્યા ગણી શકાતી નથી.^૪ વર્તમાન-કાળમાં પણ એ પ્રકાશની અંદર જે કરોડો બ્રહ્માંડો છે, તેમની કટલકી સંખ્યા છે તે કોઈથી પણ ગણી શકાતી નથી.^૫ વળી પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં હવે પછી બ્રહ્માંડોરૂપી જે તરંગો ઉત્પન્ન થશે, તેમની સંખ્યા ગણવાની તો વાત સરખી પણ થઈ શકે એમ નથી. (ન્યારે બ્રહ્માંડો અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વ્યાસાદિક અસંખ્યાત ઉત્પન્ન થાય તેમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ?)^૬

રામ યોહ્યા:-વર્તમાનકાળનાં બ્રહ્માંડો પણ અસંખ્ય છે, છતાં ભૂતકાળનાં અને ભવિષ્ય-કાળનાં બ્રહ્માંડોનો વિચાર કરતાં એ વર્તમાન-કાળનાં બ્રહ્માંડો તેમની આગળ શી ગણતરીમાં છે? આથી વર્તમાન બ્રહ્માંડોને ભૂત-ભવિષ્યની પંક્તિમાં મૂકવાં એ યોગ્ય નથી. આ ઉપરથી, આપે બ્રહ્માંડોની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ એક ચૈતન્યરૂપ આત્મતત્ત્વ દેખાડ્યું તે પણ મારા બળવામાં આવ્યું.

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય અને દેવ આદિ પ્રાણીઓના સમૂહમાં જે પ્રાણી ન્યારે

અને જે પ્રદેશમાં મરી જાય છે, તે પ્રાણી ત્યારે અને તે જ પ્રદેશમાં આ બ્રહ્માંડોને દેખે છે; પણ બીજા પ્રદેશમાં અથવા ઘણે કાળે તે તેને દેખે એમ નથી.^૭ આ આતિવાહિક નામનું જે ચિત્ ૩૫૧ લિંગશરીર છે, તેથી જ પોતાના દૃઢ્યની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ આકાશ વિશેની બ્રાંતિને લીધે જ (જીવ) આ વાસનામય બ્રહ્માંડને દેખે છે તેમજ અનુક્રમે વાસનાથી પ્રાપ્ત થતાં તે તે શરીરોને અનુભવ કરે છે. બાહ્ય વાસ્તવિક રીતે તો અત્યંત નિર્લેપ છે અને જન્મ આદિ વિકાસથી રહિ છે.^૮ એ પ્રમાણે કરોડો પ્રાણીઓ મરી ગયાં છે મરે છે અને મરી જશે. મરવાના સમયમાં દશ પદાર્થો જે વાસનામાં લય પામ્યા હોય છે, વાસનાને અનુસરીને તે પાછા જુદા જુદા પ્રકારે થાય છે.^૯ આ જગતની પરંપરા માનસિ પૂજમાં મનથી ખતાવેલા રત્નમય મંદિર જેવું છે, મનથી કલ્પેલા રાજ્યના વિલાસ જેવી છે ઇન્દ્રજાનો પંક્તિ જેવી છે અને સાંભળેલ વાતના આભાસ જેવી છે.^{૧૦} તે વાયુના રોગર્થ થતા ભૂકંપના ભ્રમ જેવી છે, બાળકને ખિરાવવા સારુ કલ્પેલા પિશાચ જેવી છે, નિર્મળ આકાશમાં કલ્પેલી મોતીની પંક્તિ જેવી છે અને વહાણ ચાલતાં તેમાં બેઠેલાઓને દેખાતી કાંડાનાં વૃક્ષોની ગતિ જેવી છે.^{૧૧} વળી તે સ્વપ્નમાં દેખાતા નગર જેવી છે અને સ્મરણથી કલ્પેલા આકાશપુષ્પ જેવી છે. મરેલાં તથા જન્મેલાં પ્રાણીઓ આ પ્રમાણે પોતાના મનમાં જગતને બ્રેયા કરે છે.^{૧૨} દૃઢયાકાશમાં ઘણા પરિચયને લીધે જગતની દૃઢ છાપ પડી જાય છે અને જાણે બહાર હોય અને સાચું હોય એવું દેખાય છે.^{૧૩} એ દૃઢયાકાશમાં જ જન્મને, જન્મ પછીની અનેક ક્રિયાઓને અને મરણ આદિને અનુભવ થાય છે. વળી મરણ પછી પણ તે જ દૃઢયાકાશમાં તે જ પ્રમાણે પાછી પરલોકની કલ્પના થવા માંડે છે.^{૧૪} જન્મ દેખના થંભે

* ૭ પરમાણુઓ મળે ત્યારે એક ત્રસરેણુ કહેવાય છે. બારીમાથી અગર ઝાપગમાંથી ઘરમાં પ્રકાશ પડતો રોય તેમા જે રજકણો કીડનાં પ્રતીન થાય છે તેમાં નાનું રજકણ ત્રસરેણુ કહેવાય છે.

ખેડતાં એકમાંથી બીજું અને બીજામાંથી ત્રીજું એમ અનેક પડેા જોવામાં આવે છે, તેમ સંસારમાં પણ એક વાસનામય દેહની અંદર બીજા વાસનામય દેહો જોવામાં આવે છે અને તે દેહોમાં વળી વાસનામય અન્ય દેહો જોવામાં આવે છે.^{૧૬} મરેલા જીવોને પૃથ્વી આદિ પંચ-મહાભૂતના ગણા સાથે કે, તે તે લોકમાં શ્રમણ આદિ સાથે કઈ પણ સંબંધ નથી, તો પણ ક્ષણ પ્રાંતિથી તેમને વિશે એ જોવામાં આવે છે.^{૧૭} આ અવિદ્યારૂપી નદી અપાર છે, અનેક ભતના કૂટાઓમાં વહે છે અને તેમાં અનેક દેહોરૂપી તરતાં મોજાં છે. મૂઠ પુરુષો તેને તરી શકતા નથી.^{૧૮} હે રામ ! પરમાત્મારૂપ મોટા સમુદ્રમાં વારંવાર તેના તે અને બીજા પણ ઘણા ઘણા દેહોરૂપી તરંગો ઊઠ્યાં કરે છે.^{૧૯} એ તરંગોમાં દેહલાએક તરંગો કુળથી, કમથી અને મનના ગુણોથી સઘળી રીતે સમાન હોય છે, દેહલાએક અર્ધોઅર્ધ સમાન હોય છે અને દેહલાએક અત્યંત જુદા પ્રકારના જ થાય છે.^{૨૦} તેઓમાં વ્યાસના દેહોરૂપી તરંગો યથાયોગ્ય જન્મથી, શાસ્ત્ર આદિના જ્ઞાનથી અને શ્રદ્ધાવિદ્યાથી મંયુક્ત હોય છે. તેઓમાં આ વ્યાસમુનિ બીજીસ-મા છે, એમ મારું સ્મરણ છે.^{૨૧} એ વ્યાસોમાં બાર તો શ્રદ્ધાવિદ્યાની ઉદ્ભૂત સ્થિતિને પદોંચ્યા ન હતા, પણ કુળથી, આકારથી તથા યોગતાની રીતભાવોથી સમાન હતા. દશ વ્યાસો સઘળી રીતે સમાન હતા અને બાણીના વ્યાસો કુળ-આદિમાં વિલક્ષણ હતા. હજી પણ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, ભૃગુ, અગિશ અને પુલસ્ત્ય આદિ અધિકારી પુરુષો ઘણા થશે. તેમનામાં દેહલાએક પદેલાંના જેવા જ થશે અને દેહલાએક તેનાથી વિલક્ષણ પણ થશે. મનુષ્યોના, દેવર્ષિઓના અને દેવતાઓના ઘણા ઘણા સમૂહો કોઈ સમયે સામટા ઉત્પન્ન થાય છે અને સામટા લય પામે છે; તો કોઈ સમયે જુદાજુદા ઉત્પન્ન થાય છે અને

જુદાજુદા લય પામે છે.^{૨૨-૨૪} બ્રહ્માના કલ્પમાં આ ત્રેતાયુગ યોતેરમે છે. આવો જ ત્રેતાયુગ આગળ હતો અને હવે પછી પણ થશે. ત્રેતાયુગ, લોકો, તમે અને હું પણ એવા ને એવા થઈશું અને કોઈ સમયે બીજી રીતના પણ થઈશું, એ પણ હું જાણું છું.^{૨૫} અશ્વત્થ કર્મ કરનારા અને દીર્ઘ વિચારવાળા આ વ્યાસના શરીરમાં જ જીવ છે, તેનો અનુક્રમથી આ દશમે અવતાર જોવામાં આવે છે.^{૨૬} આપણે અનેક વાર વ્યાસની તથા વાલ્મીકિની સાથે જન્મ્યા હતા અને અનેક વાર અત્યંત જુદાજુદા કાળમાં પણ જન્મ્યા હતા.^{૨૭} આપણે ઘણી ઘણી વાર શરીરથી તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા, ઘણી ઘણી વાર શરીરથી અતુલ્ય તથા જ્ઞાનથી તુલ્ય થયા હતા અને ઘણી ઘણી વાર જ્ઞાનથી અતુલ્ય તથા શરીરથી તુલ્ય થયા હતા.^{૨૮} હજી પણ આ વ્યાસને આઠ અવતાર ધરવાના છે અને તે અવતારોમાં તે ઇતિહાસસહિત ભારત નામના ગ્રંથને રચશે.^{૨૯} ચાર વેદના વિભાગ કરીને, કુળને પ્રખ્યાત કરીને અને બ્રહ્માની પદવી ભોગવીને આ વ્યાસ છેવટે વિદેહમુક્તિ પામશે.^{૩૦} આ વ્યાસ શોક તથા બય વિતાવ્યા છે, શાંત છે, સુખરૂપ છે, કલ્પનાઓથી રહિત છે, વશ મનવાળા છે અને જીવન-મુક્ત છે.^{૩૧} પ્રાણીઓ કોઈ સમયે ધનથી, ખંડુઓથી, અવસ્થાઓથી, કર્મોથી, વિદ્યાથી, વિજ્ઞાનથી તથા ચેષ્ટાઓથી પરસ્પર સરખાં થાય છે અને કોઈ સમયે કોઈ પ્રકારથી પણ પરસ્પર મળતાં આવે નહિ એવાં થાય છે.^{૩૨} કોઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં પણ સરખાં ઉત્પન્ન થાય છે, તો કોઈ સમયે હજારો સૃષ્ટિઓમાં તેઓ તદ્દન જુદાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ માયા અંત નિનાની જ છે.^{૩૩} ધાન્યતા દાણુઓને પાલીમાં ભરીએ અને પૂછી તેને કાઢવી લઈને વળી ભરીએ, તો પ્રથમ તે જ અનુક્રમથી પાલીમાં ગોઠવાયા હોય તે

અનુક્રમથી જ પાછા ગોઠવાતા નથી, પણ ફેરફાર પામે છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણીઓનો સમૂહ પણ અનેક જન્મોમાં અનેક ફેરફાર પામે છે.^{૩૪} પરમાત્મારૂપી સમુદ્રમાં વારંવાર ઊઠતા સૃષ્ટિઓરૂપી તરંગો ઠાઈ સમયે એવા ને એવા આકારથી ગોઠવાય છે, તો ઠાઈ સમયે તે બુદાબુદા આકારોથી પણ ગોઠવાય છે.^{૩૫} આવી સૃષ્ટિઓમાં જ શ્રક્ષેતા જીવન્મુક્ત હોય છે, તે સમાહિત ચિત્તવાળો, ભેદની કલ્પનાઓથી રહિત, સ્વરૂપમાં જ નિષ્કામણો અને આવરણથી રહિત થઈને પરમ શાંતિરૂપ અમૃતથી જ તૃપ્ત રહે છે.^{૩૬}

આશ્વસ્તાન્તાઃકરણઃ શાન્તવિકલ્પઃ સ્વરૂપ-સારમયઃ । પરમશમામૃતવૃત્તસ્તિષ્ઠતિ વિદ્વાન્નિ-રાવરણઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુક્ષુ-પ્રકરણનો 'બ્યાબ્યાઃ સર્ગોત્તુ' વર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩ નો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૪ થો

જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સૌમ્યામ્બુત્વે તરન્ગત્વે સલિલસ્યામ્બુતા તથા ।

સર્વૈવાન્ધૌ તથાડ્ઢેહસદેહ્યનિમ્લકતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જમ સમુદ્રની અંદર સ્થિર જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું સરખું જ છે; તેમ વિદેહમુક્તમાં અને જીવન્મુક્તમાં મુક્તિપણું પણ સરખું જ છે.^૧ મુક્તિ તે વિષયોને અધીન નથી. પછી ભલે તે વિદેહમુક્તિ હોય કે જીવન્મુક્તિ હોય. જ્યો વિષયોનો ઉપભોગ કરતા નથી, તેમને વળી વિષયના રસનો બોધ ક્યાંથી હોય ! ને જીવન્મુક્તિમાં

— આ ચોથા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિમાં તથા વિદેહ-મુક્તિમાં અંતરના અભાવનું વર્ણન કરીને પછી મળને દેહ કરવાને સામ્યોક્ત રીતિને અનુમરતા ઉદ્ધો-અને—પુરુષાર્થને વખાણવામાં આવશે.

વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવવામાં આવતો હોય તો વિદેહમુક્તિમાં તે બાધક નીવડે; પા જીવન્મુક્તિમાં વિષયોને મિથ્યાભૂત જ બાણે હોય છે, માટે તેઓ બાધક થતા નથી. અ જીવન્મુક્ત મુનિશ્રેષ્ઠ વ્યાસજીને આપણા મે આગળ આપણી કલ્પનાથી જ આપણે દેહ વોળા નવા દેખીએ છીએ; પણ આપણે એમન મનના નિશ્ચયને બાળતા નથી.^{૨,૩} જીવન્મુક્ત અને વિદેહમુક્ત એ બન્ને બોધરૂપે જ રહે છે માટે તેઓમાં કશો ભેદ નથી. જમ સ્થિત જળમાં અને તરંગરૂપે હાલતા જળમાં જળપણું એક જ છે, જમ સ્થિર વાયુમાં અને ચાલતા વાયુમાં જરા પણ ભેદ નથી, તેમ વિદેહમુક્ત માં અને જીવન્મુક્તમાં જરા પણ ભેદ નથી.^૪ અમારી કે વ્યાસની જીવન્મુક્તિ ઉપર કે વિદેહમુક્તિ ઉપર 'ધ્યાન' આપવાનું નથી; પણ આત્માની દ્વૈતરહિતપણાથી જ એકતા છે તે ઉપર જ ધ્યાન આપવાનું છે.^૫ આથી કે રામ ! અજ્ઞાનરૂપી અધકારનો નાશ કરનાર અને જ્ઞાનના બૂંધણરૂપ જ્ઞાનનો હું જે ઉપદેશ કરું છું, તેનું તમે શ્રવણ કરો.^૬ હે રઘુનંદન ! આ સંસારમાં સર્વદા સર્વ પુરુષો સારી રીતે પુરુષાર્થ (ઉદ્યોગ) કરીને જ સવળું પામે છે.^૭ સામ્યોક્ત કર્મો કરવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે; અને તે દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થવાથી દેહમાં ચંદ્રના જેવું શીતળ જીવન્મુક્તિનું સુખ ઉદય પામે છે. તે સુખ ઉદ્યોગથી જ મળે છે, બીજા કોઈથી મળતું નથી.^૮ દ્વિયાથી કૃષ્ણ આપનારા પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, પણ પ્રારબ્ધ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવતું નથી. આથી પ્રારબ્ધ એ કાંઈ જ નથી, પણ કેવળ મોહ પમિદા આગમું લોકોએ એને કલ્પી કાઢ્યું છે.^૯ મનની, ઇન્દ્રિયોની તથા સરીરની જે મેદા મહાત્માઓએ પતાવેલા માર્ગથી કર-

* જ્ઞાનરૂપે જ.

વામાં આવે છે, તેને સાચો પુરુષાર્થ સમજવો અને તે પુરુષાર્થ જ સફળ થાય છે. શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ રીતે જ પુરુષાર્થ કરવામાં આવે છે, તેને તો ઉન્મત્તની ક્રિયારૂપ જ સમજવો.^{૧૧} જ માણસ ૭ વસ્તુને ઇચ્છે છે અને તેને માટે યોગ્ય ક્રમથી તત્ કર્મ કરે છે, તેને તે વસ્તુ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; સિવાય કે જો યત્ન કરતાં તે અધવચ્ચી રાહો ન વળે.^{૧૨} દાઈ પ્રાણી હંમણાં ત્રેલોક્યનાં શ્રેયશ્ચથી શોભી રહેલી ઇન્દ્રની પદ્મીને પામ્યો કે, તે પોતાના પુરુષાર્થથી જ પામ્યો છે.^{૧૩} ચૈત્યનો દાઈ તરંગ કમળરૂપ આસન પર બેસીને પ્રજ્ઞાની પદ્મીને ચલાવે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ ચલાવે છે.^{૧૪} દાઈ જીવ વિશ્વપુણ્યને પામ્યો છે અને પોતાની ધ્વજમાં ગરુડનું ચેહન રાખે છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થના પ્રમાણથી જ છે.^{૧૫} આ સંસારમાં દાઈ પ્રાણી અર્ધો ચરીરમાં સ્ત્રીથી અને સુકુટમાં અર્ધઅંદ્રથી શોભી રહેલ સદાશિવ થયો છે, તે પણ પોતાના પુરુષાર્થથી જ થયો છે.^{૧૬} પૂર્વજન્મનો અને આ જન્મનો, એમ પુરુષાર્થ બે પ્રકારનો છે. તેમાં આ જન્મનો પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થને તુરત છૂટી લેવાય છે.^{૧૭} ચત્રવાળા, દંડ અગ્નિસાવળા અને ઘણા ઉત્સાહવાળા અધિકારી પુરુષો મેરુ પર્વતને પણ ગળી જાય છે, ત્યારે પુરુષાર્થી પુરુષો પૂર્વજન્મનો પ્રારબ્ધને ગળી જાય તેમાં તો કહેવું જ શું?^{૧૮} જો પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિને અનુસરીને કરવામાં આવે છે, તે પુરુષાર્થ જ અનેક ધાર્યો ફળોને સિદ્ધ કરે છે; પણ જો પુરુષાર્થ શાસ્ત્રની રીતિથી વિરુદ્ધ કરવામાં આવે છે, તેથી તો અનર્થ જ થાય છે.^{૧૯} પુરુષ પોતાનાં દુષ્ટ આચરણોને લીધે દાઈ દુઃશ પામે છે, ત્યારે પોતાનો હાથ પણ સ્વાધીન નહિ રહેવાથી, માંડ માંડ આંગળીઓ વાળીને ઓળો ભરીને તેમાંથી પાણીનું એક ટીપું મેમાં પાડવામાં આવે છે, તો તે પણ

ઘણું ઘણું માનવામાં આવે છે. ખીજી બાજુ પુરુષ દાઈ સદાચરણોને લીધે ઉત્તમ દયાને પામે છે; ત્યારે સમુદ્રોથી, પર્વતોથી, નગરોથી અને દ્વીપોથી ભરપૂર આ સધળી પૃથ્વી પણ પુત્રોને વહેંચી આપતી વખતે ઓછી લાગે છે.^{૨૦}

કસ્યાંચિત્સ્વયમાત્મદુઃસ્થિવિવશાત્પુંસો દશાયાં શૈર્નંરુલ્પગ્રનિપીઢિતૈઃકચુલકાદાવાપ-
વિન્દુર્વૃહઃ । કસ્યાંચિજ્જલરાશિર્વતપુરદ્વીપાન્ત્રા-
લીકૃતા મર્ત્યોચિતસમ્ભિભાગકરણે પૃથ્વી ન
પૃથ્વી મન્વેત્ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુષુપ્ત-
કરણનો 'પૌરુષ-પ્રકરણ' એ નામ-
નો સર્ગ ૪ થી સમાપ્ત

સર્ગ ૫ મો

પુરુષાર્થની પ્રખળતા અને દેવની અભિનતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રવૃત્તિરેવ પ્રથમં યથાશાસ્ત્રવિહારિણામ્ ।

પ્રમેવ વર્ણમેદાનાં સાધની સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—જેમ પીળા અને કાળા આદિ વર્ણોની પ્રકટતામાં પ્રભા જ કારણરૂપ છે, તેમ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચાલનારા લોકોની પ્રવૃત્તિ જ સધળા પુરુષાર્થોની સિદ્ધિમાં કારણરૂપ છે.^૧ મનથી કેવળ ઇચ્છા કરવામાં આવે પણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરીને સિદ્ધ કરવામાં ન આવે તો તે એક બતનું ઘેલાપણું જ ગણાય. એથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતા નથી, પણ મોઢ ઉત્પન્ન થાય છે.^૨ જ જ રીતે કર્મ કરવામાં આવે છે તે તે રીતે મનુષ્યને ફળો અનુભવ થાય છે. પૂર્વજન્મનાં જ કર્મો ભોગ આપવાને સન્ન થયાં હોય, તે જ પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. માટે પ્રારબ્ધરૂપ કર્મોનું ખડન આ જન્મનાં સત્કર્મોથી કરી

* આ પાંચમા સર્ગમાં પુરુષાર્થની પ્રખળતા અને પુરુષાર્થથી દેવની અભિનતા યુક્તિપૂર્વક કહેવામાં આવશે.

શકાય છે.^૩ શાસ્ત્રોને અનુસરતો અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ, એમ બે પ્રકારના પુરુષાર્થ છે. તેમાં શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પુરુષાર્થથી અનર્થ થાય છે અને શાસ્ત્રને અનુસરતા પુરુષાર્થથી ઉત્તમ ફળ મળે છે.^૪ પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ અને આ જન્મનો પુરુષાર્થ એ બંને પરસ્પરના હરીફ ન હોય તો પણ તેઓ ઘેટાઓની પેઠે લડ્યા કરે છે. અને તેમાં જે ઓછા બળવાળો હોય છે તે હારી જાય છે.^૫ આથી પુરુષે શાસ્ત્રના નિયમને અનુસરીને એવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કે, જ્યાં આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને તુરત છૂટી લે.^૬ આપણો અને બીજાનો પુરુષાર્થ પરસ્પર સરખો ન હોય, તો તે બંને ઘેટાઓની પેઠે લડે છે અને તેઓમાં જે બળવાન હોય છે તે જીતે છે.^૭ જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરતાં પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય, તો તે સમયે એ અનર્થ આપનારા પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને બળવાન સમજવો. ત્યારે તો પ્રબળ ઉત્સાહ રાખીને દોત પીસીને શુભ પુરુષાર્થ કરવામાં મંડ્યા જ રહેવું, એટલે પછી વિદ્ય પાડવા સજ્જ થયેલો પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પણ હારી જ જાય.^૮ ‘મને પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધ જ ચલાવે છે’ એવા વિચારને તો પગ તળે બળપૂર્વક ચાપી જ દેવો જોઈએ; કારણ કે આ જન્મના પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થથી પૂર્વજન્મનો અપ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થ કદી પ્રબળ થઈ શકે નહિ.^૯ ન્યાંસુધી પૂર્વજન્મનો અશુભ પુરુષાર્થ પોતાની મેળે સંપૂર્ણ રીતે શાંત થાય નહિ, ત્યાંસુધી અત્યંત પુરુષાર્થ કરવામાં પ્રયત્ન પૂર્વક મંડ્યા જ રહેવું.^{૧૦} જેમ ગઈ કાલનું અજીવું આજ કરેલા ઉપવાસથી ટળી જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનો દોષ પણ આ જન્મમાં કરેલા શુભ પુરુષાર્થથી નિમંદેહ ટળી જાય છે.^{૧૧} દિનંતમરેલી બુદ્ધિથી પૂર્વજન્મના કુદ પ્રારબ્ધનો તિરસ્કાર કરીને પોતાનો મંદારમાંથી ઉદ્ધાર કરવાને વારને શ્રવણ-મનન આદિ આપ-

નોતું સંપાદન કરવા માટે ઉદ્યોગ કરવો, પણ નિરુદ્યોગ રહીને ગધેડા જેવા પુરુષોની પંક્તિમાં રહેવું નહિ. શાસ્ત્રને અનુસરતો ઉદ્યોગ જીવતાં અને મૃત્યા પછી પણ હિતકારક છે.^{૧૩, ૧૪} સિંહ જેમ માણસોએ કરેલા બંધનના પાંગરામાંથી પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જાય છે, તેમ સમગ્ર પુરુષે પણ સંસારરૂપી શુદ્ધમાંથી બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને નીકળી જવું જોઈએ.^{૧૫} પોતાનો દેહ નાશવંત છે, એવો વિચાર નિત્ય રાખવો. પણ જીવું થવું નહિ, પણ જે કર્મો સત્પુરુષોને થાય છે તે જ કરવાં.^{૧૬} ધાર્મી રહેલો કીડો જેમ ચીકણા અને ફણા ફણા માંસાદિક પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં જ પોતાનો જન્મારો કાઢે છે, તેમ સમગ્ર પુરુષે ધરમાં રહીને કાઈ કાઈ સ્ત્રી અને અન્નપાનાદિ ચીકણા અને ફણા ફણા પદાર્થોનો સ્વાદ લેવામાં પોતાના આચરણને એળે કાઢવો નહિ. શુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ શુભ ફળ મળે છે અને અશુભ પુરુષાર્થ કરવાથી તુરત જ અવરણ અશુભ ફળ મળે છે. બાકી આ સંસારમાં દેવ નામે કંઈ જ નથી.^{૧૭, ૧૮} જે પુરુષ પુરુષાર્થ રૂપી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને છોડી દઈને, અનુમાનરૂપી દેવનો આશરો લે છે, તે પુરુષ પોતાના બે હાથને જ સર્પરૂપ બાળીને તેમને જોઈ બાગે છે, એમ સમજવું.^{૧૯} જેમણે શ્રેષ્ઠ પુરુષોના વિચારો એવા નથી અને જેઓ ‘અમને દેવ જ ચલાવે છે’ એવો નીચ વિચાર રાખે છે, તે પુરુષોનું મોં જોઈને લક્ષ્મી પાછી જ વળી જાય છે.^{૨૦} આથી પુરુષાર્થ પૂર્વક પ્રથમ વિવેક આદિ સાધેનાતું સંપાદન કરવું અને જેઓમાં આત્મજ્ઞાનરૂપી ઉત્તમ અર્થ છે એવાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવો.^{૨૧} જે મૂઢ લેકો શાસ્ત્ર પ્રમાણે શ્રવણ-મનનાદિ દ્વારા પ્રમાણરૂપ આત્મતત્ત્વનો ચિત્તમાં વિચાર કરતા નથી અને તે વિચારથી આત્મતત્ત્વરૂપ પરમે પુરુષાર્થનું સંપાદન કરતા નથી, પણ વિષય સંજોગો મુખે ભોગવવાની જ નીમ છતાં

સખે છે, તેમને ધિક્કાર છે.^{૧૨} ભારે ચત્ન કરતાં પણ જન્મ પથરામાંથી તેલ નીકળે નહિ, તેમ અનંત ચત્ન કરતાં પણ ત્રિપથોમાંથી સુખ મળે જ નહિ. માટે ત્રિપથોને વાસ્તે નિષ્કળ ઉલોગ કરવો નહિ. સત્પુરુષો વિષયોને સારુ ઉલોગ કરવાની ઇચ્છા પણ રાખતા નથી.^{૧૩} જન્મ ઘડો અને વસ્ત્ર આદિ બનાવતાં પહેલાં મનમાં તેનું માપ ધારી લઈને યોગ્ય સાધનો ગોઠવી લેવામાં આવે છે, તેમ પરમ પુરુષાર્થનું^{૧૪} પણ માપ ધારી લઈને તેને સારુ શ્રવણ આદિ યોગ્ય સાધનોને ગોઠવવાં જોઈએ.^{૧૫} આત્મતત્ત્વને પામવા માટેનો પુરુષાર્થ સારાં શાસ્ત્ર, સત્સંગ ને સદાચારથી સદ્ગુણ થાય છે એ નિયમ છે; વિના તે સદ્ગુણ થતો જ નથી.^{૧૬} પુરુષાર્થનું^{૧૭} જ સ્વરૂપ છે, માટે એ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો માણસ કદી પણ પોતાના ચત્નમાં ભ્રષ્ટ્ર થતો નથી.^{૧૮} દ્વિનતા અને દરિદ્રતા આદિ ખોથી પીડાયેલા બીજા નળ અને હરિશ્ચંદ્ર આદિ મોટા પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ ઇન્દ્ર-માન થયા હતા.^{૨૦} બાળકપણથી માંડીને રત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોનો અને સત્સંગ આદિ ગુણોનો આસ કયો દોાય, તો તે પુરુષાર્થથી સારાં થાય છે.^{૨૧} આમ પ્રત્યક્ષ જોયું દોાય, અતુ યું દોાય અને સાંભળ્યું દોાય, છતાં પણ જે દ્વિલેષો 'એ સધજ દેવથી જ કરવામાં આવ્યું અને તેનું ક્ષણ પણ દેવે જ આપ્યું છે એમ ને છે, તેમને માર્યા ગયેલા જ સમજાવા.^{૨૨} જગાં એ આજસરૂપ* અનર્થ નહિ દોાય તો કયો ય ઘણા ધનવાળો અને પંડિત ન થાય? સસુ-ત છેડા સુધીની આ પૃથ્વીમાં આજસને યે જ ઘણાં ઘણાં માણસો નિર્ધન અને પશુ

જવાં રહેલાં છે.^{૨૩} નિરંતર કરવામાં આવતી રમતોને લીધે અપળતામરેલી બાલ્યાવસ્થા ચાલી જાય અને પછી હાથપગ આદિ અવયવોમાં યોગ્ય શક્તિથી શોભી રહેલી યુવાની આવે, ત્યારથી માંડીને માણસે સત્સંગ કરીને, શાસ્ત્રોનાં પદોમાં તથા પદોના અર્થમાં વ્યુત્પન્ન થઈને, 'શાથી હાનિ થાય છે અને શાથી લાભ થાય છે?' એવા વિચારો કરવા જોઈએ.^{૨૪} વાલ્મીકિમુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી ત્યાં દિવસ પૂરેા થયો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં કાર્ય કરવાને સારુ ત્યાંથી જાડીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં તે સમયે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી.^{૨૫}

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम साय-
न्तनाय विषयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभा
कृतनमस्करणाजगाम इयमाक्षये रविकरेण
सहाजगाम ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુલુ-
પ્રકરણનો 'પૌરુષરથાપન' એ ના-
મનો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો પહેલો દિવસ સમાપ્ત

ॐ ~~~~~ ૬ સર્ગ ૬ દ્વો ~~~~~ ૐ

દેવની દુર્બળતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

तस्मात्प्राक् पौरुषादैवं नान्यत्तत्प्रोज्ઞ્ય દ્રુતઃ ।
સાધુસક્તમસચ્છાત્રૈર્જૈવમુત્તારયેદ્રલાત્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-દેવ પૂર્વજન્મના પુરુ-
ષાર્થથી બુદ્ધ નથી. તેથી તેને દૂર દેંદ્રી લઈને
સમભુ પુરુષે બળથી મહારામાઓનો સમાગમ
કરીને અને સારાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને
જીવનો ઉદ્ધાર કરવો.^૧ જન્મ જન્મ અધિક પ્રયત્ન

* આજમ એ મનુષ્યના અંતઃકરણમાં તથા શરીર
રહેતો મોટો શત્રુ છે. જે મનુષ્યો આજસનો ઉપા-
ર છે, તે મનુષ્યો પોતાની જાતિ કરી શકતા નથી,
૧ જાન દારૂ મોહ પણ જોળવી શકતા નથી

* આ છઠ્ઠા સર્ગમાં દેવની દુર્બળતા અને પુરુ-
ષાર્થની પ્રબળતા સિદ્ધ કરવામાં આવેલું.

કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ક્ષણ તુરત થાય છે, માટે પુરુષાર્થ જ સાચો છે. જો દૈવને માનવું હોય તો પુરુષાર્થને જ દૈવરૂપ માનો. દુઃખના સમયમાં દુઃખને લીધે 'હાય કષ્ટ' એમ જે કહેવામાં આવે છે, તેમાં 'હાય કષ્ટ' એ શબ્દો 'હાય દૈવ'ના પર્યાયરૂપ છે.^{૨૩} દૈવતું સ્વરૂપ પૂર્વજન્મમાં પોતે કરેલાં કર્મોથી જુદું જ નથી. પ્રખળ પુરુષ જન્મ બાળકોને જીતી શકે છે, તેમ પ્રખળ પુરુષાર્થ એ દૈવને જીતી શકે છે.^{૨૪} ગર્ભ કાલે કરેલું પાપ-કર્મ જન્મ આજ કરેલા પ્રાયશ્ચિત્ત આદિ શુભ કર્મોથી તુરત જ પોતાનું ક્ષણ આપવાને અશક્ત થઈ જાય છે, તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ પણ આ જન્મમાં કરેલાં શુભ કર્મોથી તરત જ પોતાનું ક્ષણ આપવાને અશક્ત થઈ જાય છે.^{૨૫} વિષયસુખના અદ્દશાંશને માટે લાલચ રાખનારા જે લોકો દૈવને અધીન રહીને દૈવને જીતવાને સારુ યત્ન કરતા નથી, તેમને કંગાળ, પામર અને મૂઠ સમજાવો.^{૨૬} આપણે ઉદ્યોગથી કરેલું કામ કાઢીના ઉદ્યોગથી નાશ પામે, તો ત્યાં તે નાશ કરનારના ઉદ્યોગને જ બલવત્તર માનવો; પણ દૈવને મનમાં 'લાવવું' નહિ.^{૨૭} એક ડીંટમાં લાગેલાં બે કુળોમાં એક ક્ષણ રસ વગરનું જેવામાં આવે, તો ત્યાં તે રસને ખાઈ જનારા કીડા વગેરેના યત્નને જ પ્રખળ માનવો.^{૨૮} જગતમાં સિદ્ધ થયેલા પદાર્થો પણ ક્ષય પામે છે, ત્યાં ક્ષય કરનારના યત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો.^{૨૯} બે પુરુષાર્થો ઘેટા-ઝોની પહેડે પરસ્પરની સાથે લટક્યા કરે છે, તેઓમાં જે બળવાન હોય તે તુરત જ જીતે છે.^{૩૦} કાંઈ વખતે રાજનો વારસ ન હોવાથી લોકો ચણગારેલા હાથીને છૂટા મૂકે છે અને તે હાથી જના ઉપર કળશ ઢોળે છે, તેને રાજ કરાવવામાં આવે છે. એવા પ્રસંગે કાંઈ ભિખારી રાજ થાય, તો પણ ત્યાં મંત્રીઓના, હાથીના અને નગરના લોકોના પ્રયત્નને જ વિશેષ બળવાન સમજવો.^{૩૧} દાંત જન્મ આવવાના પદાર્થોને પોતા-

ના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે, તેમ શરવીર મનુષ્ય પણ કુર્બળ માણસને પોતાના યત્નથી દબાવીને ચૂરો કરી નાખે છે.^{૩૨} કુર્બળ માણસો યત્ન કરનારા બળવાન માણસોના અત્તરૂપ જ છે, માટે બલિષ્ઠ માણસો તેમને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઢેડાંની પેઠે કામમાં લે છે.^{૩૩} સમર્થ માણસોના જે દરશ કે અદરશ ઉદ્યોગ હોય છે, તેને મૂઠ અને અસમર્થ માણસ પોતાના મનમાં દૈવરૂપે માની લે છે.^{૩૪} સમર્થ માણસોમાં પણ જ્યોત્સના વધારે સમર્થ હોય છે, તેઓ બીજાઓને દબાવે છે, એ વાત સધળાં પ્રાણીઓમાં પરસ્પર જાણીતી છે. માટે દૈવ એ કાંઈ પદાર્થ જ નથી. રાજકીય નિયમનો, મંત્રીઓનો, હાથીનો અને નગરના લોકોનો એકમતપણારૂપ જે દૃઢ વિચાર થાય છે, તેથી જ ભિખારીને રાજ્ય મળે છે અને પ્રજાની મર્યાદા રહે છે.^{૩૫,૩૬} અથવા એમ માનો કે ચણગારેલા હાથી કાંઈ સમયે ભિખારીને રાજ પનાવી દે છે, તો તેમાં એ ભિખારીનું પૂર્વજન્મનો પુરુષાર્થ પ્રખળ કારણરૂપ છે.^{૩૭} કાંઈ સમયે આ જન્મનો પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મનું પુરુષાર્થને તોડી નાખે છે, તો કાંઈ સમયે પૂર્વ જન્મનો પુરુષાર્થ આ જન્મના પુરુષાર્થને બળા કારથી તોડી નાખે છે. આમાં પણ પુરુષનો જે પુરુષાર્થ પ્રખળ હોય છે તે જ સર્વદા જીતે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે.^{૩૮} પૂર્વજન્મના અને આ જન્મના બે પુરુષાર્થમાં આ જન્મનો પુરુષાર્થ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેને જોવો બળવાન કરવો હોય તેવો કરી શકાય છે. આથી યુવાન માણસ જન્મ બાળકને જીતી શકે છે, તેમ આ જન્મનો પ્રખળ પુરુષાર્થ પૂર્વજન્મના પુરુષાર્થને જીતી શકે છે.^{૩૯} વરસાદથી કદી આખા વર્ષ સુધી કરેલી ખેડનો નાશ થાય છે, તો ત્યાં અધિક યત્નથી ખેડેલા વરસાદના પુરુષાર્થની જીત થઈ સમજવી.^{૪૦} અતુકમથી મેળવેલું ધન નાશ પામે, તો તેનો ખેડ નહિ કરવો. ત્યારે તો એમ વિચારવું કે, 'ત્યાં

પર જળ આલી ચક્રનું નથી ત્યાં હું ચા માટે
 વસાવ કરું?'' ને વાતમાં મારું કંઈ જ આલી
 કે એમ નથી તે વાતનો હું ખેદ કરું તો પણ હું
 !તુને મારી ચક્રનો નથી. માટે મારે રોગરોગ
 !તું બેઠાએ નહિ.'' જગતમાં સઘળા પદાર્થો
 થ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યની સગવડ પ્રમાણે
 સેવ થાય છે. એમાં ને અધિક યત્નવાળો છે, તે
 મનરથ સિદ્ધિ મેળવે છે.'' એથી સારાં શાસ્ત્રોથી
 મને સાધુજનોના સમાગમોથી પુરુષાર્થને સંપા-
 ન કરવો અને એમ બુદ્ધિને નિર્મળ કરીને
 સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જવો.'' પુરુષરૂપી
 મરણ્યમાં પૂર્વજન્મના તથા આ જન્મના પુરુ-
 ધાર્થરૂપી બે કૃણાક્રિયાઓ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેમાં ને
 અધિક બળવાન હોય છે તે વિગતથી થાય છે.''
 ૭ પ્રાણી પૂર્વજન્મનાં તુલ્ય કર્મને આ જન્મનાં
 શુભ કર્મોથી તોડી નાખતો નથી, તે શૂન્ય માણસ
 પોતાનાં સુખદુઃખને ટાળવામાં સ્વતંત્ર હોતો
 નથી.'' તેને ઈશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વર્ગનરકમાં
 જવું પડે છે અને એથી એ સર્વદા પશુની પેઠે
 પગધીન રહે છે, એમાં સંશય નથી. ૨૭ પ્રબળ
 સેવક જમ પાંજરામાંથી નીકળી બધ છે, તેમ ને
 માણસ યત્નના હડાપણરૂપ ઉત્તમ ચમત્કારવાળો
 હોય છે અને તેથી ઉત્તમ આચારવિચાર ગમ-
 નારો હોય છે, તે માણસ જગતરૂપી મોહમાંથી
 નીકળી બધ છે. ને માણસ પ્રત્યક્ષ વાતને છોડી-
 ને બીજા 'મને દાર્દ્રપ્રેરે છે' એવી અનર્થરૂપ કુ-
 કલ્પનામાં લાગી રહે છે, તેને દૂરથી જ તણ દેવો
 બેઠાએ. (અર્થાત એવા અધમ માણસનું મોં
 પણ બેઠું બેઠાએ નહિ.) સુસારમાં ને હાંસરો
 વ્યવહારો બધ છે અને આવે છે, તેઓમાં હર્ષ-
 શોકનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તવું બેઠાએ.
 જમ પોતાની અવિચ્છિન્ન મર્યાદાને નહિ છોડતાં
 સમુદ્રને સઘળાં રત્નો પોતાની મેળે જ મળ્યાં છે,
 તેમ શાસ્ત્રને અનુસરી પોતાની અવિચ્છિન્ન મર્યા-
 દાને નહિ છોડનારા પુરુષને સઘળી છાંદ વસ્તુઓ

પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રોક્ત રીતિને
 અનુસરીને પોતાનો સ્વાર્થ, સિદ્ધિ થાય એવાં
 કામો કરવામાં તત્પર રહેવું, એ પુરુષાર્થ છે. તે
 અનરથ સિદ્ધિ આપે છે, એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું
 છે. ૩૨ ગુરુસેવા આદિ શરીરક્રિયાથી અને મહા-
 ત્માઓના સમાગમથી તેમજ ઉત્તમ શાસ્ત્રોના
 શ્રવણથી બુદ્ધિ અત્યંત સ્વચ્છ થાય છે. એ સ્વ-
 ચ્છ બુદ્ધિથી પોતાની મેળે આત્માનો ઉદ્ધાર
 કરવો, એ જ સ્વાર્થસાધકતા કહેવાય છે. ૩૮-૩૩
 અજ્ઞાને કરેલી વિપમતા દૂર થઈને ને અનંત
 આનંદ થાય છે તે જ પરમાર્થ છે, એવો વિદ્વા-
 નોના નિશ્ચય છે. એ પરમાર્થ જગ્યાથી પ્રાપ્ત થાય
 એવાં શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું નિરંતર સેવન
 કરવું બેઠાએ. ૩૪ દેવલોકમાંથી અહીં આવીને
 રહેલા પુરુષનું દેવલોકમાં ભોગવતાં અવશેષ
 રહેલું અને બાકે લોકમાં હિત કરનારું ને કર્મ
 હોય છે તે દેવ છે, એમ જ કહેવામાં આવતું
 હોય તો તે યોગ્ય છે, નિ સંદેહ છે અને એમાં
 અમારે કશો વાંધો નથી; પણ જગ્યા મુદ્દ લોકોએ
 માનેલા દેવનો સ્વીકાર કરી બેસે છે, તેમને તો
 અમે દુઃખી થયા જ સમજાએ છીએ. ૩૫-૩૬ સર્વદા
 પોતાના પુરુષાર્થથી જ બને લોકમાં કલ્યાણ
 થાય છે. જમ ગઈ કાલના કુરાચારણથી થયેલો
 હોય આજના સદાચારણથી ટળી બધ છે, તેમ
 પૂર્વજન્મનો હોય આ જન્મના સદાચારણથી ટળી
 બધ છે. આથી ને માણસ યત્નપૂર્વક પુરુષાર્થમાં
 મંડયે રહે છે, તેને પુરુષાર્થનું કૃણ હાથમાંના
 આમળાની પેઠે બેવામાં આવે છે. બાકી ને મુદ્દ
 માણસ છે, તે જ પ્રત્યક્ષ કૃણ આપનારા પુરુષાર્થને
 છોડીને દેવની બૂલમાં ફસાઈ બધ છે. ૩૭-૩૮ તેથી
 કે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર! દેવ તો માત્ર
 પોતાની કલ્પનાના બળથી કદરૂપી લેવામાં આવ્યું
 છે, મિથ્યા છે અને સઘળા પુરુષાર્થોથી તેમજ
 કૃણોથી રહિત છે, તેની કાંઈ પણ અપેક્ષા નહિ
 રાખતાં પોતાના પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો. ૩૯

શાસ્ત્રોના અવણથી, સદાચારથી અને તે તે દેશના નિયમિત ધર્મો પાળવાથી ચિત્તશુદ્ધિરૂપી અવિનાશી અને દૃઢ ફળ યવાનું પંડિતોએ માન્યું છે. ત્યારે હૃદયમાં ફળની આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉદ્યોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, આમ એ ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે અગ્નિ તેને અનુકૂળ ક્રિયાઓ કરવામાં લાગી જાય છે. આ પ્રમાણે ઇચ્છાપૂર્વક ક્રિયાઓમાં લાગવું એ જ પુરુષાર્થ અથવા ઉદ્યોગ છે, એમ કહેવામાં આવે છે.^{૧૦} એ પ્રમાણે પુરુષાર્થ કરવો એ જ મનુષ્યાવતારનું ફળ છે, આમ સમજીને પોતાના ઉદ્ધારમાં સર્વદા તત્પરતા રાખવી અને તે તત્પરતાને સારાં સારાં શાસ્ત્રોના સાધુજનોના તેમજ પંડિતોના સેવનથી અત્યંત સફળ કરવી. દેવના અને પુરુષાર્થના સંબંધમાં બેડા વિચાર કરનારા વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે, સર્વદા કરવામાં આવતો આ પુરુષાર્થ જ દેવ ઉપર વિશ્વ મેળવે છે. માટે મહાત્માઓની સેવા વડે અવણાદિક મેળવીને તત્ત્વજ્ઞાનને સારુ ઉદય કરવો એઈએ. *૧૧.૧૨ અધ્યાય ૭૧। તું આ જન્મના પાંધા વગરના પુરુષાર્થને જ સિદ્ધિ આપનારા સમજ અને સંતોષવાળા સર્વોત્તમ બ્રહ્મવેતાઓની સેવા કરીને મીઠાં અને અવશ્ય ફળદાયી એવા ઉત્તમ ઔપધથી તું અનંત જન્મમરણરૂપી રોગને શાંત કરે^{૧૩}

જન્મપ્રવચ્ચમયમમયમેપ જીવો બુદ્ધ્યૈર્હિકં સહજવૌરુપમેવ સિદ્ધયૈઃ શાન્તિં નયત્વવિતચેન વરૌપધેન મૃટેન હૃદયપર્યવિતસેવનેન ॥ ૬૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુષુ-પ્રકરણનો 'દૈવનિશકરણ' એ નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

* પૂર્વ તથા મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ પ્રારબ્ધથી કંટી પણ થવાની નથી, માટે મુમુક્ષુએ મોક્ષનું સાધન યોગ, ને યોગના સંપૂર્ણ અવણાદિક સંપાદન કરવા માટે યજ્ઞોપવીતિ પ્રથમ કરવો એઈએ.

સર્ગ ૭ મો

સર્વ રીતે પુરુષાર્થનું જ પ્રાધાન્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્ય વ્યાધિવિનિર્મુક્તં દેહમલ્પાધિવેદનમ્ ।

તથાત્મનિ સમાદધ્યાયથા મૃયો ન જાયતે ॥૧॥

વસિષ્ઠ યોગ્યાઃ—વ્યાધિઓથી રહિત અને

અદ્ય માનસિક પીડાઓવાળા મનુષ્યદેહને પ્રાપ્ત

થઈને સમગ્ર પુરુષ ચિત્તનું એવું સમાધાન કરવું

કે તેથી જને ફરી વાર જન્મ ધરવો પડે નહિ. જ

માણસ પુરુષાર્થથી દેવનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે

છે, તે માણસના આ લોકમાં કે પરલોકમાં સમળા

મનોરથો સંપૂર્ણ થાય છે. પણ જ્યાં પુરુષાર્થને છોડી દઈ દેવને જ આધીન થઈ રહે છે,

તેઓ પોતે જ પોતાના શત્રુઓ છે અને તેઓ

ધર્મનો, અર્થનો તથા કામનો નાશ કરે છે. *૧-૩

પુરુષાર્થનું સ્ફુરણ થતું, પુરુષાર્થનાં સાધનોની

ઇચ્છા થવી અને તેથી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થવી,

એટલાં પુરુષાર્થનાં રૂપ છે, તે વડે જ ફળની પ્રાપ્તિ

થાય છે. * એવું પુરુષાર્થના વિષયનું સ્ફુરણ થાય

છે તેવી મનની ગતિ થાય છે; જ્યાં મનની ગતિ

થાય છે, તેવી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને

જ્યાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય છે તેવી ફળભોગની

પ્રાપ્તિ થાય છે. * સર્વ સ્થળોમાં સપ્થાં કાર્યો સં-

પૂર્ણ રીતે પુરુષાર્થથી સિદ્ધિ થાય છે એ વાત

સપ્થાં મનુષ્યોના અનુભવમાં છે અને દેવ તો

દાઈ દેકાણે એવામાં આવતું નથી, આથી જગ

તમાં પુરુષાર્થ જ સાચો છે. * બૃહસ્પતિ પુરુષાર્થથી જ દેવતાઓના ગુરુ થયા છે અને શુક્ર:

ચાર્ય પણ પુરુષાર્થથી જ દેવોના ગુરુ થયા છે. *^૧

હે રામચંદ્ર ! દીનતા અને દરિદ્રતા આદિ

દુઃખોથી પીડાયેલા મોટા મોટા પુરુષો પણ

* આ સાતમા સર્ગમાં વિસ્તારસહિત ઉદ્ધાર

શોધી, સામા ઉદ્ધારજોથી અને યુક્તિઓથી દેવના

પુરુષાર્થના પ્રધાનપણાનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે.

પોતાના પુરુષાર્થથી જ દેવેન્દ્ર સમાન થયા છે.^૮ અનેક જાતનાં આશયનો આશ્રય કરનારા કેટલાય મહાપુરુષો વૈભવોનો ઉપભોગ કરીને પોતાના પુરુષાર્થની ભૂલાથી જ નરકમાં ગયા છે.^૯ સંપત્તિ તથા વિપત્તિ આદિ અનેક પ્રકારની હજારો દશાઓમાં પ્રાણીઓ પોતાના પુરુષાર્થથી જ તરી ગયાં છે.^{૧૦} શાસ્ત્રથી, ગુરુથી અને પોતાથી એમ ત્રણ પ્રકારની સિદ્ધિઓ થાય છે. તે સધળી પુરુષાર્થની જ સિદ્ધિઓ છે, પણ તેમાંની એક કદી દેવની નથી.^{૧૧} અશુભ માર્ગોમાં લાગેલા ચિત્તને પ્રયત્નપૂર્વક શુભ માર્ગોમાં ઉતારવું, એટલું જ સધળા શાસ્ત્રોના અર્થનું તાત્પર્ય છે.^{૧૨} ગુરુઓ પણ શિષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, 'હે પુત્રો! જે સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જે વાસ્તવિક સત્ય છે અને જે નિત્ય છે, તેને પામવાને માટે જ પ્રયત્નપૂર્વક આચરણ કરો.'^{૧૩} મેં પણ જેમ જેમ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ તેમ મને તુરત ફળ થયું છે; આમ હું પણ દેવથી નહિ પણ પુરુષાર્થથી જ ફળ પ્રાપ્તો છું.^{૧૪} પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષો પણ પુરુષાર્થથી જ આચરણ કરે છે. દેવ તો દેવજ દુઃખમાં રડતા અને અદ્ય બુદ્ધિવાળા લોકોનાં આંસુ લુછવા માટે છે.^{૧૫} જગતમાં પરદેશ જવા આદિ પુરુષાર્થોના આરંભ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી સર્વદા સફળ થતો જોવામાં આવે છે.^{૧૬} જે જમે છે તે તૃપ્ત થાય છે; પણ જે જમતો નથી તે તૃપ્ત થતો નથી. જે પગ ચલાવે તે ચાલે છે; પણ જે પગ ચલાવતો નથી તે ચાલતો નથી. જે જીમ ચલાવે છે તે બોલે છે; પણ જે જીમ ચલાવતો નથી તે બોલતો નથી. આથી માણસોના પુરુષાર્થ જ સફળ છે.^{૧૭} શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પુરુષાર્થ વડે જ અનાયાસે ભયંકર સંકટોમાંથી તરી બચે છે, પણ દેવનો વ્યર્થ વિચાર કરવાથી તેઓ તરી શકતા નથી.^{૧૮} જે જ માણસ જે રીતે પ્રયત્ન કરે છે, તે તે માણસ તેવી રીતે અવશ્ય તેના ફળને પામે

છે, પણ જગતમાં હાથપગ બેડીને બેસી રહેવાથી ઠાઈને ય ફળ સાંપડતું નથી.^{૧૯} હે રામ! શુભ પુરુષાર્થથી શુભ ફળ આવે છે અને અશુભ પુરુષાર્થથી અશુભ ફળ આવે છે, તો હવે જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરો.^{૨૦} આ સંસારમાં પુરુષાર્થથી જ ફળપ્રાપ્તિ છે. દેશ અને કાળને લીધે તે ફળપ્રાપ્તિ તરત થાય કે લાંબે ગાળે થાય, આને જ દેવ કહ્યું છે.^{૨૧} દેવ ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી, તેમ તે બીજા લોકમાં પણ રહ્યું નથી. સ્વર્ગલોકમાં કર્મનું જે ફળ ભોગવવામાં આવે છે, તેને દેવ કહે છે.^{૨૨} જગતમાં માણસ જન્મે છે, મોટા થાય છે અને પાછા જીવું થઈ બચે છે. તેમાં જેમ બાદ્ય, યોજન અને જરા જોવામાં આવે છે, તેમ ક્યાંય દેવ જોવામાં આવતું નથી.^{૨૩} પોતાના અર્થની સિદ્ધિ કરાવે એવાં કામોમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક મંડ્યા રહેવું, એ જ પુરુષાર્થ કહેવાય છે. એવા પુરુષાર્થથી સધળું મળે છે.^{૨૪} એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જવું, હાથથી પદાર્થોનું ધારણ કરવું અને અંગાથી બીજા વ્યાપાર કરવા તે બધું પુરુષાર્થથી થાય છે, પણ દેવથી કશું થતું નથી.^{૨૫} પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનારાં કામમાં જ પ્રયત્નપૂર્વક લાગ્યા રહેવું, એ તો એક જાતની બેલછા છે. એથી કશું શુભ થતું નથી અને માત્ર અશુભ જ થાય છે. મહાત્માઓના સમાગમથી અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોનાં શ્રવણથી તીવ્ર થયેલી બુદ્ધિ વડે પોતાની જ મેળે નિશ્ચય કરી શકાય છે કે, શરીરના ચલનરૂપ સાધનથી જ સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે.^{૨૬, ૨૭} અજ્ઞાનથી થયેલી વિપત્તિ મટી બચે અને તેથી સમતા યનારૂપ જે અપાર આનંદ થાય, તે જ પોતાનો પરમાર્થ છે એમ વિદ્વાનોના નિશ્ચય છે. જમતા દ્વારા એવો આનંદ પ્રાપ્ત થાય, તે શાસ્ત્રોનું અને સાધુઓનું ચત્તપૂર્વક સેવન કરવું બીજું એ.^{૨૮}

* મુખ્યત્વે સર્વ મનુષ્યો અર્થ અને કામમાં પુરુષ ચત્ત કરે છે, તો ધર્મ અને શોધના તેમજ શા માટે પુરુષપ્રયત્ન ન કરવો બોલ્યો ?

સન્મતિથી સત્સમાગમને તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રા-
ધ્યાસને લાભ થાય છે, અને એ સત્સમાગમ
તથા શાસ્ત્રાધ્યાસથી તત્ત્વબોધ થાય છે. આમ
વર્ષાઋતુમાં જમ તળાવ અને કમળની પરસ્પર
વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ એ એકમેકના અધ્યાસથી
ગુણવૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૦} ખાલ્યાવસ્થાથી જ જો
પ્રયત્નપૂર્વક શાસ્ત્રોના તથા સાધુઓના સમા-
ગમને પરિપૂર્ણ અધ્યાસ કર્યો હોય, તો તેના
ગુણોથી હિતકારી સ્વાર્થ^{૨૧} સિદ્ધ થાય છે. બ્રહ્માં-
ડમાં વિષ્ણુએ દેવેયને જીત્યા, લોકોની મર્યાદા-
ઓનું સ્થાપન કર્યું તથા જગતની રચના કરી;
એ સધણું પુરુષાર્થથી જ થયું છે, દેવથી એ કર્યું
થયું જ નથી.^{૩૦,૩૧} હે રઘુનાથ ! આ જગતમાં
પુરુષાર્થ જ મુખ્ય કારણ છે. તો હે સદ્ભાગી !
તમે એવો પુરુષાર્થ કરો કે, તમને ઝાડની દૃઢ
સર્પાદિની દશા નિસશય આવે જ નહિ.^{૩૨}

જગતિ પુરુષકારકારણેઽસ્મિન્ કુરુ રઘુનાથ
ચિરં તથા પ્રયત્નમ્ । વ્રજસિ તરુસરીસૃપામિધાનાં
સુમગ યથા ન દશામશઙ્ક એવ ॥ ૩૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-
પ્રકરણનો 'પૌરુષપ્રાધાન્યસમર્થન'
એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

~~~~~  
તસર્ગ ૮ મો*
~~~~~

દેવના મિથ્યાપણા વિષે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નાકૃતિર્ન ચ કર્માણિ ન સ્પન્દો ન પરાક્રમઃ ।
તન્મિધ્યાજ્ઞાનવદ્રઢં દૈવં નામ ક્ષિપ્યતે ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ ઓલ્યાઃ-દેવને આકાર નથી, કર્મ
નથી, ગતિ નથી અને પરાક્રમ પણ નથી; તો
આ દેવ કહેવાય છે તે શો પદાર્થ છે ? એ દેવ તો
એક જાતની રૂઠ થયેલી ભ્રાંતિ જેવું છે.^૧ ન્યારે

પોતાનાં કર્મેનાં ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે 'આ
કર્મ આ રીતે કર્યું' હતું અને તેથી આ પ્રમાણે
ફળ મળ્યું' એવા પ્રકારની વાતો થાય છે, આવી
વાતો જ 'દેવ' ને નામે પ્રસિદ્ધિ પામે છે.^૨ જમ
દોરીમાં સર્પને માની લેવામાં આવે છે, તેમ
મૂર્ખ મતિવાળા લોકોએ ભ્રાંતિથી આવી વાતો-
માં 'દેવ છે' એવો નિશ્ચય પકડી લીધો છે.^૩
જમ ગઈ કાલે કરેલું દુરાચરણ આજના સદા-
ચારણથી ટળી જાય છે; તેમ પૂર્વજન્મનું કર્મ
આ જન્મના કર્મથી ટળી જાય છે; માટે યત્નથી
શુભ કાર્યો કર્યા કરવાં.^૪ જ હુણ્ડિવાળો પુરુષ
મૂઠ લોકોના અનુમાનથી સિદ્ધિ થતા દેવને
માનતો હોય, તેણે 'દેવયોગથી નહિ જ બળ'
એમ સમજીને ભડકાડતી આગમાં પડવું બેઠાએ!
એ દેવ જ કર્તા હોય, તો માણસને ક્રિયા કરવાનું
શું પ્રયોજન છે ? કારણ કે દેવ જ સ્નાન, દાન,
આસન અને મહોત્સર્ગ આદિ ક્રિયાઓ કરશે.^{૫,૬}
એ દેવ જ કર્તા હોય, તો પછી પુરુષ તો મૂળો
હરશે. તે તો જમ દેવ ચલાવશે તેમ ચાલશે;
પછી તેને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવાનું પ્રયોજન શું
છે ? ત્યારે જગતમાં દાઈને દાઈ વાતનો ઉપદેશ
શા માટે કરવામાં આવે છે ?^૭ જગતમાં એક શય
વિના ક્યાંય ક્રિયારહિતપણું જેવામાં આવતું
નથી અને ક્રિયાથી ફળની પ્રાપ્તિ થતી પણ
જેવામાં આવે છે, આથી દેવ વ્યર્થ જ છે.^૮ દેવ
આકાર વગરનું છે અને તે આકારવાળા પુરુષની
સાથે રહીને દાઈ ક્રિયા કરે એ પણ અસંભવિત
છે. માટે દેવ વ્યર્થ જ છે.^૯ લેખણ અથવા અસ્રો
વગેરે સાધનો મળતાં બેમાંથી એક હાથ તે તે
કાર્યનો કર્તા થશે. પરંતુ એ હાથ વગેરે પ્રદાર્થ
જ ગયા હોય, ત્યારે દેવે તે કામ કદી કર્યું હોતું
નથી. માટે દેવ વ્યર્થ જ છે.^{૧૦} જમ મનનો
અને બુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે, તેમ રખારીઓ-
થી માંડીને વિદ્વાનો સુધી દાઈને પણ દેવનો
અનુભવ થયેલો ક્યાંય જાણવામાં આવ્યો નથી.

* આ આઠમા સર્ગમાં દેવના મિથ્યાપણા વિષે
મધ્ય ઉદાહરણો અને ધણી યુક્તિઓ વિસ્તારથી કહે-
વામાં આવેલો.

માટે દેવ સર્વદા મિથ્યા જ છે.^{૧૧} બુદ્ધિ અને દેવ બુદ્ધાંબુદ્ધાં હોય તો બુદ્ધિનો ક્રિયા કરવામાં ઉપયોગ છે, પણ દેવનો ઉપયોગ નથી. માટે દેવ એ એક કલ્પિત પદાર્થ જ છે. હવે બે બુદ્ધિ તથા દેવ એ બને એક જ હોય, તો પણ દેવની કલ્પના વ્યર્થ થાય છે. પછી બે બુદ્ધિથી બુદ્ધ દેવની કલ્પનામાં પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણથી શા માટે પુરુષાર્થને જ સિદ્ધ ન કરવો ?^{૧૨} જમ દેહધારીને આકાશનો સંયોગ સંભવતો નથી, તેમ તેને દેવનો સંયોગ પણ સંભવતો નથી. બે આકાર હોય તો જ સંયોગ થતો જેવામાં આવે છે. માટે આકાર વગરનું અને સંયુક્ત માનવામાં આવતું દેવ છે જ નહિ.^{૧૩} છતાં દેવ ત્રેલોક્યમાં પ્રાણીઓને માટે ખટપટ કરનાર હોય, તો પછી સધળાં પ્રાણીઓએ સૂઈ જ રહેવું જોઈએ; કારણ કે દેવ જ સધળું કામ કરી દેશે.^{૧૪} 'મને દેવે પ્રેર્યો છે તેથી હું આ કામ કરું છું' એમ જ કહેવામાં આવે છે, તે તો સામા માણસને ધીરજ આપવાની વાત છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દેવ છે જ નહિ.^{૧૫} મૂઠ લોકોએ જ દેવને કલ્પેલું છે. જ્યોતે દેવમાં ખૂંચ્યા છે, તેજો તો મૂંચ્યા જ પડ્યા છે. સમગ્ર પુરુષો તો પુરુષાર્થથી જ ઉત્તમ પદને પામ્યા છે.^{૧૬} કહેા બેઈએ, જ્યોતે વીર છે, પરાક્રમી છે, સમગ્ર છે અને પંડિતો છે, તેજો આ જગતમાં કદી દેવની વાટ સરખી બુદ્ધે છે ખરા ?^{૧૭} અમુક માણસનો આવરદા ધણે લાંબો છે એવો બેશીઓએ નિર્ણય કર્યો હોય અને તે મનુષ્યનું ભસ્તક કાપી નાખવામાં આવે છતાં તે જીવતો રહે, તો દેવને ઉત્તમ ગણવું બેઈએ.^{૧૮} હે રામચંદ્ર ! બેશીઓએ જને વિશે નિર્ણય કર્યો હોય કે આ માણસ પંડિત થશે, તે માણસ ભણાવ્યા વગર પણ શાસ્ત્રોને સમજાય, તો દેવને ઉત્તમ ગણવું બેઈએ.^{૧૯} હે રામ ! વિશામિત્ર મુનિએ દેવને દૂર હઠાવીને પુરુષાર્થથી જ આદર્શપણ મેળવ્યું છે. તેમણે તે કંઈ

દેવના આધારથી મેળવ્યું નથી.^{૨૦} હે રામ ! મુનિપણ પામેલા અને બીજા લોકો પણ લાંબા કાળના પુરુષાર્થથી જ આકાશમાં આલવાની શક્તિ પામ્યા છીએ. મોટા મોટા દેવોએ પણ પુરુષપ્રયત્નથી જ દેવતાઓના સમૂહને ઉમેડી નાખીને ત્રેલોક્યમાં ચક્રવર્તીપણું કર્યું છે.^{૨૧} દેવસ્ત્રામીઓએ દાનવોના સૈન્યને મારી તોડીને તેની પાસેથી ત્રેલોક્યના વિશાળ રાજ્યને બળથી પાછું લીધું છે, તે પણ પુરુષાર્થથી જ છે.^{૨૨} હે રામ ! આ વાંસના કરંડિયામાં લાંબા સમય સુધી સુંદર જળને ભરી રાખવામાં આવે છે, તે પણ પુરુષાર્થની યુક્તિથી જ છે. એમાં દેવે તો કશું જ કામ કર્યું નથી.^{૨૩} હે રામ ! સ્વજનોનું પોષણ કરવું, શત્રુના દેશને લઈ લેવો, ક્રોધથી શત્રુઓનો નિઝલ કરવો અને અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ કરવો, ઇત્યાદિ જ જ શ્રમસાધ્ય પુરુષાર્થો છે, તે કંઈ જમ જડીબુદ્ધિથી કે છુમંતર આદિથી થઈ શકતા નથી, તેમ દેવથી પણ થઈ શકતા નથી.^{૨૪} આથી હે શુભ વિચારવાળા રામચંદ્ર ! તમે દેવની કાંઈ અપેક્ષા જ રાખો નહિ. તમે ઉત્તમ પુરુષાર્થનો જ આશ્રય કરો.^{૨૫} એ દેવ તો માત્ર પોતાની કલ્પનાથી જ માની લેવાયું છે, મિથ્યા છે અને સર્વ ઉદ્યોગોથી તથા ક્ષોથી વિરુદ્ધ છે.^{૨૬}

સકલકારણકાર્યવિવર્જિતં નિજવિકલ્પવ-
શાદુપકલ્પિતમ્ । ત્વમનપેક્ષ્ય હિ દૈવમત્તમયં
શ્રય શુમાશય પૌરુષમુત્તમમ્ ॥ ૨૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુહુ-
અકરણનો 'દૈવનિરાકરણ' એ નામનો
સર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧ મો*

કર્મોનું મનોમાત્રપણું તથા મનનું
ચિદાત્માથી અભિન્નપણું

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્ સર્વધર્મજ્ઞ પ્રતિષ્ઠાફલમાગતમ્ ।

યહ્લોકે તદ્વદ્ બ્રહ્મન્ દૈવં નામ કિમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન્ ! હે સધળા ધર્મે-ને જાણનારા ! હે બ્રહ્મન્ ! લોકમાં જે અત્યંત પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે તે દૈવ શું છે, તે કહેા. જે દૈવ કહેવાય છે, તે કાંઈ વસ્તુ છે કે નથી ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાધવ ! સર્વત્ર પુરુષાર્થ જ સધળાં કાર્યોના કરનાર અને તેનાં ફળોના ભોગવનાર છે. તેમાં દૈવ કારણરૂપ છે જ નહિ.^૨ દૈવ કાંઈ કરતું નથી તેમ કાંઈ ભોગવતું પણ નથી. તે છે નહિ, તેમ દેખાતું પણ નથી. પંડિત લોકો તેને માનતા જ નથી; એ તો માત્ર એક વ્યર્થ કલ્પના જ છે.^૩ અવશ્ય ફળ આપનારા પુરુષાર્થથી જ જે ફળ સિદ્ધ થાય છે, તે કાંઈને સારું લાગે છે અને કાંઈને માહું લાગે છે. એ વાત જ દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે.^૪ પુરુષાર્થથી મળેલી ઇષ્ટ વસ્તુમાંથી કાંઈ સમયે પાછી અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અનિષ્ટ વસ્તુમાંથી કાંઈ સમયે પાછી ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે જ દૈવ શબ્દથી કહેવાય છે.^૫ ભોગના મુખ્ય સાધનરૂપ જે પદાર્થ અવશ્ય થવાનો હોય છે, તેને પણ લોકોના સમુદાયમાં કેટલાએક દૈવ શબ્દથી કહે છે.^૬ હે રાધવ ! શ્રાતિવાળા કાંઈ માણસને દૈવ કાંઈક નવાઈ જેવું દેખાડે છે, પણ વિવેચી પુરુષને તે કાંઈ દેખાડતું નથી.^૭ સિદ્ધ ચરેલા પુરુષાર્થમાંથી શુભ કે અશુભ ફળોના ઉદય થાય છે, ત્યારે ‘આ કામ આ બીજરૂપે જ હતું’ એમ જે બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.^૮ કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયા

પાછી ‘મારી બુદ્ધિ આમ હતી અને મારે વિચાર આવો હતો’ એમ જે બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.^૯ ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ‘પૂર્વનું કર્મ આવા પ્રકાર હતું’ એમ માણસને ધીરજ અપવાને માટે જે વચન બોલવામાં આવે છે, તે જ દૈવ કહેવાય છે.^{૧૦}

રામ બોલ્યા:-હે ભગવન્ ! હે સર્વ ધર્મેના જાણનારા ! જે પૂર્વે સંપાદન કરેલું કર્મ છે, તેને જ એ તમે વારંવાર ‘દૈવ દૈવ’ કહેતા હો તો તે તો છે જ. આમ છતાં તે ‘નથી’ એમ તમે શા માટે કહેો છો ?^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાધવ ! તમે સારું સમજો છો, માટે હું સંપૂર્ણ રીતે તમને તે કહીશ. એ દૈવ નથી જ એવો તમારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય થશે. સાંભળો.^{૧૨} પ્રથમ મનની ઘણા ઘણા પ્રકારની જે વાસના હોય છે, તે જ માણસોનાં કર્મરૂપે પરિણામ પામે છે.^{૧૩} હે રામ ! માણસના મનમાં વાસના જોડે છે, તે પ્રમાણે જ તુરંત તે કર્મ કરે છે. વાસના એક પ્રકારની હોય અને કર્મ બીજા પ્રકારનું કરે એમ કદી બનતું નથી.^{૧૪} જને ગામ જવાની વાસના જોડે છે, ગામ જાય છે અને જને નગરમાં જવાની વાસના જોડે છે તે નગરમાં જાય છે. જે માણસને જર્વ જર્વ વાસના હોય છે, તે તે માણસ સર્વદા તેવ તેવા પ્રકારનો જ પ્રપન્ન કરે છે.^{૧૫} પૂર્વે ફળર્થ અત્યંત ઇચ્છાના વેગને લીધે જે કર્મ ભાતે ચલતી કરવામાં આવ્યું હોય, તે બીજા નામથી દૈવ કહેવાય છે.^{૧૬} કર્મ કરનારાઓનાં સધળાં કર્મો આ જ રીતે યાય છે. જે કર્મ છે તે બુદ્ધિ પામેલી વાસના જ છે. જે વાસના છે તે બોલના કારણરૂપ મનથી જુદી નથી. જે મન છે તે પરમાત્માનું જ રૂપાંતર હોવાથી પરમાત્મા જ છે.^{૧૭} આમ દે સાધુ ! જે દૈવ છે તે કર્મ જ

* વાસનાને મનમાં યમાવવાથી અને મનને આત્મામાં યમાવવાથી જીવ રૂપે વાપ છે; માટે

છે, જે કર્મ છે તે મન જ છે અને જે મન છે તે પરમાત્મા જ છે. માટે દૈવ નથી જ એવો નિશ્ચય છે.^{૧૮} મન આદિરૂપ થયેલો એ જ આત્મા જે ન કર્મને હિતરૂપ જણીને કરે છે, તે પોતારૂપ દૈવ-થી જ તે તે કર્મના ફળને પામે છે.^{૧૯} હે રામ ! મન અનિર્વચનીય છે, સત્પુરુષોએ તેનાં મન, ચિત્ત, વાસના, કર્મ, દૈવ અને નિશ્ચય એવાં નામો કહ્યાં છે.^{૨૦} આમ હે રામ ! અનેક નામો-વાળો આત્મા જ નિત્ય દૃઢ ભાવનાથી જે યત્ન કરે છે, તે પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ ફળ પામે છે.^{૨૧} હે રઘુશ્રેષ્ઠ ! આ પ્રમાણે સઘળું પુરુષાર્થથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ બીજા કશાથી પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે તમે કલ્યાણકારી પુરુષાર્થ કરો.^{૨૨}

રામ યોહ્યા:-હે સુનિ ! મને પૂર્વની વાસનાઓની બળ જેવી રીતે રાખે છે, તેવી રીતે હું રહું છું. હું તે વાસનાઓને વશ છું; તો હું પરવશ માણસ થું કરી શકું ?^{૨૩}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામ ! તમારી વાસનાઓ અનુકૂળ છે, તેથી જ તમે પોતાના પ્રયત્ન પૂર્વક પુરુષાર્થ વડે અવિનાશી સુખને પામશો, પુરુષાર્થ વિના એ સુખ સાંપડશે જ નહિ.^{૨૪} હે રામ ! તમારી પહેલાંની વાસનાઓ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારની હોવી જોઈએ, અથવા તે બેમાંથી એક પ્રકારની હોવી જોઈએ.^{૨૫} જે તમને હંમણાં શુદ્ધ વાસનાઓનો સમૂહ પ્રવર્તાવતો હશે, તો તમે શુભ અનુક્રમથી જ અવિનાશી પદને પામશો.^{૨૬} પણ કદાચ અશુભ વાસનાઓનો ઓધ તમને સંકટમાં નાખતો હોય, તો તેને તમારે યત્ન કરીને બળાહારથી છૂતવો જોઈએ.^{૨૭} તમે કેવળ ચૈતન્યરૂપ આત્મા જ છો, જરૂર પડે નથી જ. જે તમારાથી ચૈતન્યરૂપ આત્મા જુદો હોય તો તે તમને બળતો નથી, એટલે તેને સર્વદા કહેવાય નહિ. આથી તમારો

સુસુખ એ સર્વ વાસનાઓને મનમાં શમાવી, મનને આત્મામાં સંભાવવું જોઈએ.

પ્રકાશ કરનાર બીજું કોઈ ચૈતન્ય છે જ નહિ; તમે જ મૂળ ચૈતન્યરૂપ છો.^{૨૮} જે તમને કોઈ બીજો ચૈતના આપતો હોય, તો તેને ચૈતના આપવાને સાર ત્રીજો જોઈએ. પછી તે ત્રીજાને ચૈતના આપવાને કોઈ ચોથો જોઈએ. એમ કરતાં તો અનવસ્થાદોષ (જનો) છેડો ન આવે એવી સ્થિતિ) આવી બધા અને તે દોષ મૂળને હાનિ કરનાર છે.^{૨૯} વાસનારૂપી નદી શુભ અને અશુભ એમ બે માર્ગથી વહે છે. પુરુષપ્રયત્નથી તેને શુભ માર્ગમાં જ વાળવી જોઈએ.^{૩૦} હે બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ ! જે તમારું મન અશુભમાં લાગ્યું હોય, તો તમે બળપૂર્વક પુરુષાર્થ કરીને તેને શુભમાં જ ઉતારો.^{૩૧} માણસનું ચિત્ત બાળક જેવું છે. તેને અશુભમાંથી અટકાવીએ તો તે શુભમાં બધા છે અને શુભમાંથી અટકાવીએ તો તે અશુભમાં બધા છે. આથી બળપૂર્વક તેને અશુભમાંથી અટકાવવું જોઈએ.^{૩૨} એ ચિત્તરૂપી બાળકને તુરત સમજાતરૂપી સાંત્વન આપીને નિર્દોષ કરવું. પછી ઉતાવળ કર્યા વિના ધીરે ધીરે પુરુષપ્રયત્નથી તેને સારા માર્ગમાં ચલાવવું.^{૩૩} તમે પૂર્વે અભ્યાસથી વાસનાઓના શુભ અથવા અશુભ ગમે તેવા સમૂહને દૃઢ કર્યો હોય, તો પણ હવે તો વાસનાઓના શુભ સમૂહને જ દૃઢ કરો.^{૩૪} હે શત્રુમર્દન ! જે પૂર્વના અભ્યાસને લીધે તમારી આ વાસના ઉદય પામી હોય, તો તેથી જ અભ્યાસનું સફળપણું સિદ્ધ થાય છે એમ સમજો.^{૩૫} હે નિષ્પાપ ! હંમણાં પણ અભ્યાસ કરશો તો તમારી શુભ વાસના જ ગાઢ થશે, માટે તમે શુભ અભ્યાસને જ સંપાદન કરો.^{૩૬} હે તાત ! કદાચ પૂર્વના અભ્યાસથી તમારી વાસના ગાઢી નહિ થઈ હોય, તો હવે તે વધી ચક્રવાની નથી. તમે સુખી થાઓ.^{૩૭} વાસનાઓના ફળ સંબંધમાં તમને સંદેહ હોય, તો પણ શુભ વાસનાઓને જ એકઠી કરો. શુભ આચરણથી શુભ વાસનાઓ

વધશે તો^{૩૮} ક્ષાઈ જાતની હાનિ થશે નહિ. ^{૩૯} જગ તમાં જ જ વિષયનો આગ્રહ પૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે તે વિષય સિદ્ધ થયા વિના રહેતો નથી. એ વાત બાળકથી માંડીને વિદ્વાને-પર્યંત નિસ દેહ એવામાં આવે છે. ^{૪૦} આથી ઃક પુરુષાર્થ કરીને પાચે ઇન્દ્રિયોને જીતીને તમે ઃક્યાણને અર્થે શુભ વાસનાથી યુક્ત થાઓ. ^{૪૦} અ્યાં સુધી તમે સ્વરૂપ જાણ્યું નથી અને તમારું મન તે વિષયમાં જાણીતું થયું નથી, ત્યાં સુધી તમે શુરુના વચન પ્રમાણે અને શાસ્ત્રનાં વચનો પ્રમાણે નિર્ણય કરીને શુભ વાસનાનો અભ્યાસ કરો. ^{૪૧} અ્યારે તમારા રાગદ્વેષાદિક મળો શિથિ-લ થઈ જાય અને આત્મવસ્તુ જાણવામાં આવે, ત્યારે તમે કશી ચિંતા રાખ્યા વિના શુભ વાસનાઓના ઓધને પણ છોડી દેજો. ^{૪૨} હે સાધુ ! તમે જ શ્રેષ્ઠ છે, અતિ સુદર છે અને મહાત્મા-ઓએ સેવેલી છે, તે શુભ વાસનાઓનો અભ્યાસ કરો. એ શુભ વાસનાથી ભરપૂર થયેલી યુદ્ધિ વડે તમે સર્વદા શોકાક્રંદિત એવા પદનો સાક્ષાત્કાર કરો. પછી તે શુભ વાસનાઓને પણ છોડી દઈને તમે અર્ણવિત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહેા. ^{૪૩}

યદતિસુભગમાર્યસેવિતં તચ્છુભમનુસૃત્ય
મનોશમાવબુદ્ધ્યા । અધિગમય પદં સદા વિશોકં
તદનુ તદપ્યવસુચ્ય સાધુ તિષ્ઠ ॥ ૪૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'કર્મવિચાર' એ નામ-
નો સર્ગ ૯ એ મહાસ

૭ સર્ગ ૧૦ મો^{૪૪}

પૃથ્વીમાં જ્ઞાન ઉતારવાનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ડચાચ ॥

યથાસ્પત્યં વ્રજતત્ત્વં સત્તા નિયતિરુચ્યતે ।

સા વિનેતુર્વિનેતૃત્વં સા વિનેયવિનેયતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જ પ્રભતત્ત્વ છે તે સર્વના

૪ આ દસમા મર્ગમાં જ્ઞાનનો તથા પોતાનો

અનુક્રમણપણથી જ સર્વદા રહેલું છે. તેની જ સત્તા છે તેને જ આપણે લવિષ્યકાળનો સર્વદા આપીને ભવિતવ્યતા કહીએ છીએ. આમ કારણ પદાર્થોમાં જ નિયામકપણુ છે તથા કાર્યપદાર્થોમાં જ નિયમ્યપણુ છે, તે જ ભવિતવ્યતા છે. ^૧ આથી કહ્યાણને અર્થે અવિચળ બાંધવરૂપ એવા પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે તમારા ચિત્તને એકાગ્ર કરો અને આ મારી વાત સાંભળો. ^૨ વિષયોના મનોરથો ઉપર બહુ જ ચડી ગયેલી અને વિષય સંબંધી સુખો ઉપર તરણે માર્યા કરતી ઇન્દ્રિયોને તમે પુરુષાર્થથી નિયમમાં લઈને મનની સમતા મેળવો. ^૩ આ હુ તમને સંહિતા કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સંહિતા મનુષ્યલોકમાં તથા સ્વર્ગ આદિ લોકમાં પણ અધિકારીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સારુ પુરુષાર્થરૂપી કૃણ આપનારી છે, સર્વ વેદોના સારથી બનાવેલી છે અને મોક્ષના ઉપાયોથી ભરેલી છે. ^૪ હે રામ ! હું તમને આ મોક્ષનો ઉપાય કહું છું. સંસાર સંબંધી વાસનાઓને, તે કરી જોઈ જ નહિ તેવી રીતે ત્યજ દઈને, ઉદાર યુદ્ધિથી શમ તથા સંતોષનુ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરીને અને મનને આગલા-પાછલા વાસ્તવોના અર્થમાં પહોંચી શકે એવું, વિષયોમાં આધાત-પ્રત્યાધાત નહિ પામતું, આત્માના અનુસંધાનવાળું તેમજ અનુભવમાં એકરસ કરીને તમે તે સાંભળો. એ ઉપાય સુખનો તથા દુખનો ક્ષય કરનારો છે અને અર્ણવિત મહા આનંદના સુખ્ય કારણરૂપ છે. ^{૫-૭} તમે સધળા વિવેકીઓની સાથે આ મોક્ષ કથા સાંભળીને હું ખરહિત એવા પરમપદને પામશો અને ત્યાં મૃત્યુનો ભય જ હશે નહિ. ^૮ મધળાં દુખનો ક્ષય કરનારું અને યુદ્ધિને પરમ વિશ્રાંતિ આપનારું, આ શાસ્ર સર્વના બનાવનારા પ્રભા-એ કદપના આરભમાં કહ્યું હતું. ^૯

જન્મ, પોતાને થયેલો ઉપદેશ અને પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો સપ્રદાય ઉતારવાનો ક્રમ કહેવામાં આવશે

રામ બોલ્યા:-હે પ્રજન! આ શાસ્ત્ર બ્રહ્માએ
શા કારણથી કહ્યું હતું ? અને તમને તે શી રીતે
પ્રાપ્ત થયું હતું ? તે પ્રશ્ન ! તે મને કહેા.^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-માયા સંબંધી અતંત વિ-
લાસોના અધિષ્ઠાનરૂપ, સર્વનો અંતર્યામી, સ-
ર્વના આધારરૂપ, અવિનાશી અને સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં અપરોક્ષ રીતે દીવાની પેઠે પ્રકાશનો એક
ચૈતન્યરૂપી આત્મા છે.^{૧૧} જમ દાસતા અને
યજ્ઞેષા છતાં અષાંડિત જળરૂપ સ્વભાવવાળા
સમુદ્રમાંથી તરંગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ માયાના
તથા તેના કાર્યોના ક્ષોભકાળમાં અને અશોભ-
કાળમાં એક જ સ્વભાવવાળા તે નિર્વિકાર પર-
માત્મામાંથી બ્રહ્માંડરૂપ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો.
એ વિરાટ પુરુષના મેરુપર્વતરૂપી ડોડીવાળા,
દિશાઓરૂપી પાંખડીઓવાળા અને તારાઓરૂપી
દેસરાવાળા દૈવ્યક્રમમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા.
જમ મન અનેક વિકલ્પોના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે
છે, તેમ વેદને તથા વેદના અર્થને જાણનારા
અને દેવતાઓનાં તથા સુનિઓનાં મંડળોથી
શોભતા એ બ્રહ્માએ, સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહને
ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧૨-૧૪} જ બુદ્ધીપત્તા* એક ખૂણારૂપ
આ ભરતખંડમાં તેમણે આધિઓથી તથા વ્યા-
ધિઓથી ઘેરાયેલાં, લાભથી તથા અલાભથી
અસ્થિર મનવાળાં અને થોડા જીવનવાળાં સર્વ
પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. પછી જમ પુત્રનાં દુઃખ
જેઈને પિતાને કઠણા આવે, તેમ આ સુદિમાં
માણસોને અનેક પ્રકારની પીડાઓથી ભરપૂર
દુઃખો પડતાં જોઈને સર્વ લોકોને ઉત્પન્ન કરનારા
મહાસમર્થ બ્રહ્માને પણ કઠણા આવી.^{૧૫-૧૭}
એ કઠણાને લીધે બ્રહ્માએ લોકોના કલ્યાણને
માટે જરા વાર એકાગ્ર ચિત્તથી વિચાર કર્યો કે,
'આ અભાગિયા લોકોનાં દુઃખોનો નાશ કરે
એવો કયો ઉપાય હશે ?'^{૧૮} એ પ્રમાણે વિચાર
કરીને ભગવાન બ્રહ્માએ ચોતે જ તપને, ધર્મને,

દાનને, સત્યને અને તીર્થોને ઉત્પન્ન કર્યાં.^{૧૯}
એમને સરન્ધ્યા પછી વળી બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો
કે, 'આ તપ આદિ સાધનોથી લોકોનાં દુઃખનો
છેવડનો અંત આવવાનો નથી.^{૨૦} ખરું સુખ તે
મોક્ષ જ છે. તે મળવાથી માણસને ફરી વાર
જન્મમૃત્યુ કે મરતું રહેતું નથી. એ મોક્ષ જ્ઞાન-
થી જ મળે છે.^{૨૧} જીવને સંસારમાંથી તરવાનો
ઉપાય જ્ઞાન જ* છે. તપ, દાન અને તીર્થ એ
મોક્ષના અંતરંગ* ઉપાયો કહ્યા નથી.^{૨૨} માટે
આ અભાગિયા લોકોને દુઃખથી છોડાવવા માટે
માટે તુરત જ એક નવો દૃઢ ઉપાય પ્રગટ કરવો.'
એ પ્રમાણે વિચાર કરીને કમળ પર બિરાજલા
બ્રહ્માએ મનથી સંકલ્પ કર્યો અને આ મને
ઉત્પન્ન કર્યો.^{૨૩,૨૪} ત્યાં દે નિષ્પાપ ! જમ એક
મોઝમાંથી ઓચિંતું બીજું મોઝું ઉત્પન્ન થાય
છે, તેમ હું ઓચિંતો જ તે પિતા બ્રહ્મામાંથી
ઉત્પન્ન થયો અને તરત જ તેમની પાસે ગયો.^{૨૫}
કમંડળને ધારણ કરનારા અને હાથથી માળા
ફેરવતા તે સર્વના અધ્યક્ષ બ્રહ્માની પાસે જઈને,
મેં તેમને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કર્યાં. ત્યારે મારા
હાથમાં પણ કમંડળ હતું અને ફેરવવાની માળા
હતી.^{૨૬} બ્રહ્માએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર ! આવ.'
એ પછી જમ ચંદ્રને ઘોળા વાદળા પર બેસાડે,
તેમ તેમણે મને હાથથી પોતાના કમળના ઉત્તર-
ભાગ ઉપર બેસાડ્યો.^{૨૭} જમ ઉત્તમ હંસ સાર-
સને કહે, તેમ મૃગચર્મરૂપી વસ્ત્રવાળા પિતાજી
બ્રહ્માએ મને તેમાં જ વસ્ત્રવાળાને કહ્યું કે, ^{૨૮} 'હે
પુત્ર ! જમ ચંદ્રમાં કલાં કે પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ
જરા વાર તારા ચિત્તમાં વાંદરાના જવી ચપળતા
કરાવનારું અજ્ઞાન પ્રવેશ કરો.^{૨૯} આમ બ્રહ્મા-
એ તુરત શાપ દીધો એટલે તે સમયે જ હું મારા
અત્યંત પરિપૂર્ણ નિર્મળ સ્વરૂપને બૂલી ગયો.^{૩૦}

* નિષ્કામકર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા અને ઉપાસના
ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા જ્ઞાનના સાધનરૂપ છે.

૫ સમીપના.

* એશિયાખંડના.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપ જીલાયાથી હું દીનતા પામ્યો.
અને મૂઢ બુદ્ધિથી જાણો રહ્યો. નિર્ધન થયેલા
માણસની પેઠે હું દુઃખથી અને શોકથી તપવા
લાગ્યો.^{૩૧} હું યુપર્યાપ જાણો રહીને મનનાં
વિચાર કરવા લાગ્યો. 'અરે! ભૂંડું થયું, આ
સંસારરૂપી દોષ અહીં કેમ આવ્યો?'^{૩૨} પછી
પિતાજીએ મને કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! તને શું દુઃખ
થયું છે? મને દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય પૂછ એટલે
તે કરવાથી તું સુખી થઈશ.^{૩૩} હવે સાનેરી રંગ-
ના કમળની પાંખડી પર બેઠેલા મેં સર્વ લોકા-
ના કર્તા ભગવાન બ્રહ્માને, સંસારરૂપી વ્યાધિના
ઔષધ વિષે પૂછ્યું:^{૩૪} 'હે નાથ! જીવને શી
રીતે મહાદુઃખમય સંસાર આવ્યો છે? કેમ કર-
વાથી તે ક્ષય પામે છે?' મેં એ પ્રમાણે પૂછ્યું,
એટલે બ્રહ્માએ મને ધીણું જ્ઞાન કહ્યું. તે પવિત્ર
જ્ઞાનને જાણીને હું બ્રહ્માના અંતઃકરણમાંના
ઉત્તમ તત્ત્વબોધની પેઠે નિર્મળ અને પરિપૂર્ણ
સ્વભાવવાળો થયો.^{૩૫, ૩૬} આમ જ જાણનાતું હતું
તે સધળું જાણીને હું બ્રહ્માત્મક સ્થિતિને પામ્યો,
એટલે જગતના કર્તા બ્રહ્માએ મને સધળું કારણ
કહ્યું કે, 'હે પુત્ર! જ્ઞાનરૂપી સાર સધળા અધિ-
કારી લોકાને મળે તેટલા માટે મેં તને શાપથી
જ્ઞાનરહિત કરીને પૂછનારા કર્યો હતો.^{૩૭} હવે
મારો શાપ શાંત થઈ ગયો છે અને મેહ થયેલ
સુવર્ણ જેમ શોધન કર્યાથી પાછું શુદ્ધ સુવર્ણરૂપે
થઈરહે છે, તેમ તું પણ મારી પેઠે પરમબોધ પામી
ને અખંડિત એકરસરૂપે રહ્યો છે.^{૩૮} હે સાધુ! હવે
તું લોકો પર અનુગ્રહ કરવાને સાર પૃથ્વી ઉપર
જંબૂદીપની અંદરના ભરતખંડમાં જ.^{૪૦} હે
પુત્ર! તું મોટી બુદ્ધિવાળો અને કમને જાણનારો
છે. ત્યાં ભરતખંડમાં જઈ, જગ્યા કર્મકાંડમાં
આસક્તિવાળા હોય તેમને તારે કર્મકાંડના કમથી
બોધ કરવો અને વેગાજ્યવાળા, ઝીણી વાતને
સમજી શકે એવા અને વિચારવાળા હોય, તેમને
તારે આનંદ આપનારા જ્ઞાનના કમથી બોધ

કરવો.^{૪૧, ૪૨} હે રામ! મને મારા પિતા કમળ-
યાનિ બ્રહ્માએ આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી છે, તેથી
જ્યાં સુધી ભરતખંડમાં અધિકારી લોકો રહેશે,
ત્યાં સુધી હું પણ રહીશ.^{૪૩} આ સંસારમાં મારે
કાંઈ પણ કર્તવ્ય નથી. હું મનથી રહિત છું, છતાં
પણ સંસારમાં રહેવું જ બ્રહ્માએ એમ સમજાવે
હું શાંત વૃત્તિથી સંસારમાં રહ્યો છું. બ્રહ્માની
લોકાની દૃષ્ટિથી હું કાર્ય કરું છું, પણ મારી
પોતાની દૃષ્ટિથી હું કાંઈ જ કરતો નથી.^{૪૪}

કર્તવ્યમસ્તિ ન મમેહં હિ કિંચિદેવ સ્થાત-
વ્યમિત્યતિમના શ્ચિ સંસ્થિતોઽસ્મિ। સંશાન્તયા
સતતસુસધિયેહ વૃત્ત્યા કાર્યં કરોમિ ન ચ
કિંચિદહં કરોમિ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'જ્ઞાનાવતરણ' એ નામનો
સર્ગ ૧૦ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૧૧ મો ~*~

પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનો વિસ્તાર તથા પૂછનાર
અને કહેનારનાં લક્ષણો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतत्ते कथितं सर्वं ज्ञानावतरणं श्रुति।

मया स्वमीहितं चैव कमलोद्भवचेष्टितम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-પૃથ્વીમાં જ્ઞાનનું જીતરહું,
મારી પોતાની ચેષ્ટા અને બ્રહ્માની ચેષ્ટા, એ સધ-
ળું મેં તમને કહી સંભળાવ્યું.^૧ હે રામ! આજ
મોટા પુણ્યના ઉદયને લીધે તમારા ચિત્તને એ
ઉત્તમ જ્ઞાન સાંભળવા માટે ધણી ઉત્કંઠા થઈ છે.^૨

રામ યોહ્યા:-હે બ્રહ્મા! મહાત્મા બ્રહ્માની
બુદ્ધિ સૃષ્ટિ કર્યો પછી જગતમાં જ્ઞાન ઉતારવાને
અર્થે કયા પ્રકારથી પ્રવર્તી? ^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જેમ સમુદ્રમાં ચલનાત્મક

* આ અગિયારમા સર્ગમાં જ્ઞાનના જીતરવાને
વિસ્તાર, રામના વેગાજ્યની રત્નિ અને વક્તાના તથા
પૂછનારના લક્ષણો દર્શાવી કહેવામાં આવેશે.

જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં વાસ-
નિ લીધે નિરંતર ક્રિયાચક્રિતવાળા પોતે બ્રહ્મા
પુત્ર થયા.^૧ એ બ્રહ્માએ સૃષ્ટિને દુઃખી થતી
ઈ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળની
છિત્તી સધળી સ્થિતિ એવી જ દુઃખી દેવાનો
માર કયો.^૨ જ શુભ સાધનો કરવાને યોગ્ય
ના સત્યુગ^૩ આદિ સમયનો અંત આવતાં
કોને ભવિષ્યકાળમાં મોહ થશે, એ જોઇને
જ્ઞાને દયા ઉત્પન્ન થઈ.^૪ એ ઉપરથી બ્રહ્માએ
ને સન્નર્યો અને મને વારંવાર જ્ઞાન આપીને
॥ લોકતું અજ્ઞાન મટાડવાને માટે પૃથ્વીની
કે ઉપર મોકલ્યો છે.^૫ જમ તેમણે મને મોકલ્યો
તેમ સનતકુમાર અને નારદ આદિ બીજા પણ
રાધણા મહર્ષિઓને તેમણે પૃથ્વી ઉપર મોકલ્યા
આમ તેમણે મન તથા અજ્ઞાનરૂપી રોગથી
રોગાયેલા લોકોનો પવિત્ર કર્મકાંડના કમથી તથા
મના કમથી ઉદ્ધાર કરવા સારુ અમને સર્વને
કલ્યા છે.^૬ આમ પૂર્વે સત્યુગ ભીતરો પછી
ત્રીમાં કાળક્રમને લીધે શુદ્ધ કર્મકાંડ સંદાય
મી ગયો. વળી તેમણે મર્યાદાઓના સ્થાપનને
ટે જુદા જુદા દેશોના વિભાગ કર્યા અને તેમાં
અજ્ઞોતું સ્થાપન કયું.^{૭,૮} ત્યારે તે તે
કર્મિઓએ તે ક્રિયાક્રમતા વિધાન માટે તેમજ
ત્રીમાં ધર્મની, કામની તથા અર્થની સિદ્ધિને
માટે યોગ્ય ધર્મશાસ્ત્રો તથા યજ્ઞ સંબંધી શાસ્ત્રો
આ.^૯ એ પ્રમાણે કાળક્રમ ચાલતાં ચાલતાં
બી ધર્માદિકોને ક્રમ તૂટી ગયો અને લોકો માત્ર
સ્વર્ગમાં જ લંપટ થઇને નિત્ય ભોગ્યપદાર્થોને
ખવવામાં જ મગ્યા રહ્યા.^{૧૦} દેશોને માટે
અજ્ઞોતમાં વેર ઉત્પન્ન થયાં અને પૃથ્વીમાં ઘણાં
ભણેલા શિક્ષાને યોગ્ય થઈ ગયાં.^{૧૧} આમ થતાં
રાજ્યો પ્રથમ પૃથ્વીનું પાલન કરવાને
મર્થ હતા, તેઓ શુદ્ધ કર્યા વિના પૃથ્વીનું પાલન
રવા અસમર્થ થયા અને પ્રજાઓની સાથે

કંગાળ થઈ ગયા.^{૧૨} રાજ્યોની દીનતા મટાડવાને
માટે અને લોકોમાં આત્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાને
માટે, મેં તથા બીજા ઋષિઓએ જ્ઞાન સંબંધી
મોટા મોટા વિચારો પ્રગટ કરવા માંડ્યા. આમ
આત્મવિદ્યાનો પ્રથમ રાજ્યોમાં પ્રચાર થયો અને
પછી તે વિદ્યા લોકોમાં વિસ્તાર પામી. એટલે એ
ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન રાજવિદ્યા અને રાજશુદ્ધ કહે-
વાવા લાગ્યું. હે રાખત! એ રાજવિદ્યાને જાણીને
રાજ્યો અત્યંત દુઃખરહિત થયા.^{૧૩-૧૪} આ
પ્રમાણે હે રામ! કાળક્રમ ચાલતાં નિર્મળ શ્રીતિ-
વાળા ઘણા રાજ્યો થઈ ગયા. પછી તમે આ
દશરથરાજ્યથી હમણાં અહીં પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન
થયા છો.^{૧૫} હે રિપુમર્દન! તમારા આ અત્યંત
સ્વચ્છ મનમાં દુઃખાદિક કારણો વિના પણ આ
પવિત્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે.^{૧૬} હે રામ! સધળા
સાધુઓને અને વિવેચીઓને પણ કોઈ દુઃખાદિક
કારણોને લીધે રજેચુણી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય
છે.^{૧૭} પણ તમને તો કોઈ કારણો વિના કેવળ
પોતાના વિવેકથી જ આ સાત્ત્વિક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન
થયો છે અને તે અપૂર્વ છે તથા સત્યરૂપોને
આશ્ચર્યકારી છે.^{૧૮} અપ્રિય વિષયોને જોઇને કોને
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી? પણ સત્યરૂપોને તો
વિવેકથી જ ઉત્તમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૯}
જમના નિર્મળ મનતાં કોઈ કારણો વિના જ
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ જ ધન્ય છે અને
મહાવિચક્ષણ છે.^{૨૦} જમ યુવાન પુરુષ વરમાળા-
થી શોભે છે, તેમ મનુષ્ય પોતાના વિવેકથી જ
તત્ત્વવિચારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતાં, બીજા વિષયો-
માથી વૈરાગ્ય પામેલી બુદ્ધિ વડે શોભે છે.^{૨૧} જમ
વિવેકથી આ સંસારની રચનાનો વિચાર કરી
વૈરાગ્ય પામે છે, તેઓ જ પુરુષોમાં ઉત્તમ ગણાય
છે.^{૨૨} પોતાના વિવેકપૂર્વક વારંવાર વિચાર
કરીને આ ઇન્દ્રિય સમાન જગતનો બહારથી
તથા મનથી સહસા ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૨૩} સ્મ-
યાનને, વિપત્તિને અને દીનતાને જોઇને કોને

વૈરાગ્ય થતો નથી? પણ જ વૈરાગ્ય પોતામાંથી જ
જાણ્યો હોય તે જ અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છે.^{૨૮}
તમે સાચેસાચા વૈરાગ્યરૂપ અત્યંત મોટાઈને
પામ્યા છો; માટે જમ કોમળ સ્થળ ખીજને
ચોગ્ય છે, તેમ તમે જ્ઞાનના સારને ચોગ્ય છે.^{૨૯}
પરમેશ્વર અને સર્વના નાથ પરમાત્માના પ્રસા-
દથી જ તમારા જ્ઞવાની શુભ બુદ્ધિ વિવેક ઉપર
દોડે છે.^{૩૦} ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેલા સધળા સંસ્કારો
થવાથી, તપથી, દાનથી, નિયમથી, તીર્થયા-
ત્રાથી અને લાંબા કાળના વિવેકથી પાપોનો ક્ષય
થતાં પ્રાણીની બુદ્ધિ કાકતાલીય ન્યાયની રીતે
પરમાર્થના વિચારમાં પ્રવેતે છે.^{૩૧,૩૨} કર્મકાંડમાં
તત્પર રહેનારા લોકો પણ જ્યાં સુધી પરમપદનો
અનુભવ કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેઓ ચક્રની પેઠે
ફેરવનારા રાગ-દ્વેષાદિકથી વીંટાઈને આ સંસાર-
માં અત્યંત ભગ્યા કરે છે.^{૩૩} જમ હાથીઓ
બંધનના થાંભલાથી છૂટીને પોતાના ઇષ્ટસ્થળમાં
ભય છે, તેમ વિચક્ષણ પુરુષો આત્મતત્ત્વને
યથાર્થ રીતે જાણીને સંસારમાંથી છૂટીને પરમ-
પદમાં ભય છે.^{૩૪} હે રામ ! દેહના અધ્યાસ-
વાળો અને તેથી મનુષ્ય છતાં પણ ઘીડા જેવો
પ્રાણી અજ્ઞાનને લીધે વિષમ છે અને અતંત
જેવા આ સંસારરૂપી વનને દેખતો નથી.^{૩૫}
હે રઘુકુલશ્રેષ્ઠ ! મોટી બુદ્ધિવાળા પુરુષો આ સં-
સારરૂપી અતિ દુસ્તર સમુદ્રને જ્ઞાનની યુક્તિરૂપ
વહાણથી નિમેષમાનમાં તરી ગયા છે.^{૩૬} સંસાર-
રૂપી સમુદ્રમાંથી તારનારી જ્ઞાનની એ યુક્તિનું
તમે સાવધાન થઈને અને નિરંતર વિવેકાદિકની
સંપત્તિવાળી તે બુદ્ધિથી શ્રવણ કરો.^{૩૭} એ
અનિર્દિત યુક્તિ મળી હોય નહિ તો જમત-
સંબંધી અતંત વિશેષવાળા કુઃખના ભયો
લાંબા કાળ સુધી અંતઃકરણને ખાળ્યા કરે છે.^{૩૮}
હે રાધવ ! જ્ઞાનની યુક્તિ ન હોય તો સાધુ
પુરુષો ટાઢ, વાયુ અને તડકા આદિ દ્વંદ્વ કુખોને
જેમ સહન કરી શકે? સંસારસંબંધી કુઃખની

ચિંતાઓ મૂઠ માણસને પગલે પગલે આવી પડે
છે અને જમ અશિની જનાળાઓ ઘાસને બાળી
દે છે, તેમ તે તેને બાળી દે છે.^{૪૦} વર્ષાઋતુથી
અત્યંત ભીંજાયેલા વનને જમ અશિની જનાળા-
ઓ બાળી શકતી નથી, તેમ વેદાંતશાસ્ત્રનાં
જાણુનાર અને આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પામનાર
વિદ્વાનને તે ચિંતાઓ બાળી શકતી નથી.^{૪૧}
આધિઓ તથા બ્યાધિઓરૂપી ચક્રીઓન
સંસારરૂપી મારવાડનો પવન ગડબડ કરતો હે
તો પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષ અત્યંત દૃઢ વૃક્ષની
તેથી ભાંગતો નથી.^{૪૨} તેથી બુદ્ધિમાન પ્ર-
તત્ત્વ જાણુવા માટે શ્રુતિ આદિ પ્રમાણોમાં પ્ર-
ણુતાવાળા આત્મજ્ઞાનીને સેવાથી પ્રસન્ન કરે
સ્નેહપૂર્વક પૂછવું જોઈએ.^{૪૩} આમ ઉત્તમ ચિ-
વાળા પ્રમાણિક વક્તાને પૂછવું અને રંગ
નાખેલું વસ્ત્ર જમ દેસરના રંગને પકડે છે, તે
તેણે ઉપદેશકના વચનને ચત્તપૂર્વક પકડવું.
વચનનો સાર જાણનારોમાં ઉત્તમ ! જ માણ
તત્ત્વને નહિ જાણનારા અને જનું વચન સ્વી-
કારવાયોગ્ય ન હોય એવા માણસને પૂછે !
તેના જ્ઞેવો બીજે કોઈ પણ મહામૂઠ નથી.^{૪૪}
પ્રામાણિક અને આત્મવેત્તા વક્તા પુરુષને પૂછ-
પછી જ માણસ તેના વચન પ્રમાણે ચત્તપૂર્વ
ચાલતો નથી, તેના જ્ઞેવો અધમ બીજે કો
નથી.^{૪૫} જ માણસ પ્રથમ વક્તાના વ્યવહાર
ઉપરથી તે વક્તા તત્ત્વને જાણે છે કે નહિ
જેવો નિશ્ચય કર્યા પછી તેને પૂછે છે, તે પૂછના
માણસ મોટી બુદ્ધિવાળો જાણેવો.^{૪૬} જ મૂ-
માણસ વક્તાની પરીક્ષા કર્યા વિના જ તેને પૂ-
છે, તે માણસ અધમ કહેવાય છે અને તે
તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મોટો પદાર્થ પણ મળતો નથી.^{૪૭}
જ માણસ કહેલી વાતનો અને ન કહેલી વાતને
પણ વિવેચનપૂર્વક નિશ્ચય કરવાને સમર્થ બુદ્ધિ
વાળો હોય અને જ અનિર્દિત હોય, તેને જ
તત્ત્વવેત્તાએ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જોઈએ. ૫૦

અથમ અને પશુ જેવો દોષ તેને તેણે ઉત્તર માપવો જ નહિ.^{૧૦} પૃથ્વીનાર માણસ પ્રમાણ- સેદ્ધ વિધિયને સમજવા માટે 'યોગ્ય છે કે નહિ, જેવો વિચાર કર્યા વિના જ જ વક્તા પુરૂષ તેને ક્ષત્ર આપે છે, તેને વિદ્વાન પુરૂષો અત્યંત મૂઠે છે.^{૧૧} દે રઘુનંદન ! તમે પૃથ્વીનારા સચુ- જ્ઞાથી અત્યંત વખાણવા યોગ્ય છો અને હું પણ યથાર્થ કહી જાઉં છું. તો આપણે માટે આ ભોગ જોઈએ તેવા યોગ્ય છે.^{૧૨} દે શશ્વદાને તથા ભિના અથોને જાણનારા ! હું જ વાત કહું તે તાત યથાર્થ જ છે એવો નિયમ રાખીને તમારે । વાતને દૃઢ્યમાં અખંડ ધારણ કરી રાખવી.^{૧૩} ભે મહાત્મા છે, વૈરાગ્યવાળા છે અને લેહિની એતિના તત્ત્વને જાણનારા છે. માટે જમ વસ્ત્રમાં સરી રંગ લાગી જાય છે, તેમ મારું તે કહેવું । મારા મનમાં લાગી જશે.^{૧૪} જમ સૂર્યની ભા જળમાં પેસી જાય છે, તેમ કહેલી વાતને । સરી લેવામાં સમર્થ અને પરમાર્થનું વિવેચન રનારી તમારી બુદ્ધિ ગંભીર વિષયમાં પેસી જશે.^{૧૫} હું જ કહું, તે તમારે સ્વીકારવું અને યત્નપૂર્વક તેને દૃઢ્યમાં ધરી લેવું. જે એમ ન રવું દોષ, તો તમારે મને મદતનું પૂછવું જ હિ.^{૧૬} દે રામ ! મન અપણ છે અને સંસ્કાર- પી વનના વાંદરાડપ છે. તેને પ્રયત્નથી દૃઢ્યમાં । છી રાખીને પરમાર્થનું વ્યાખ્યાન સાંભળવું. માણસો અવિવેકી, જ્ઞાનરહિત તથા દુઃસ- માં રચિવાળા દોષ તેમને ચિરકાળ મુધી પત્યંત દૂર રાખવા અને મહાત્માઓને જ માન વાપવું.^{૧૭, ૧૮} સન્નતના નિત્ય સમાગમથી જ રેકે ઉત્પન્ન થાય છે અને ભોગ તથા મોક્ષ । બન્ને વિવેકપી ઝાડનાં જ ફળ છે.^{૧૯} રામ, સ્વાર, સંતોષ અને જોશો સાધુઓના સમાગમ । ચાર મોક્ષના દ્વારમાં દ્વારપાળ કહેવાય છે.^{૨૦} । ચારેનું અથવા એજોમાંથી ત્રણનું કે બેનું । યત્નપૂર્વક સેવન કરવું જોઈએ; કારણ કે,

તેઓ મોક્ષરૂપી 'રામમહેશ્વર'નારણું ઉપાડી દે છે.^{૨૧} અથવા પ્રાણ મુધમાં જવા દઈને તેઓ- માંના એકનો તો સવળા યત્નથી આશ્રય લેવો; કારણ કે એક વચ થાય તો પછી ચારે પોતાની મેળે વચ થાય છે.^{૨૨} જમ સૂર્ય તેજના પાતડપ છે, તેમ જગતના ચિરોમણિ જેવો વિવેકી પુરૂષ જ્ઞાનના, તપના તથા શ્રવણના પાતડપ છે.^{૨૩} જમ પાણી સખત ઠંડીને લીધે પથરા જવું થઈ જાય છે, તેમ મુખ પુરૂષોની બુદ્ધિ પણ મુખપણાથી ઘટ થઈને ઠંડિત થઈ જાય છે.^{૨૪} દે રામ ! જમ સૂર્યોદયમાં કમળ પ્રકુલિત થઈને રહે છે, તેમ સૌજન્યરૂપ ગુણથી અને શાસ્ત્રોના અર્થસંબંધી વિચારોથી તમારું અંતઃકરણ તો પ્રકુલિત થઈ રહ્યું છે.^{૨૫} દે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા ! જમ મૃગ આદિ પ્રાણી વીણાના શબ્દને કાન લાગ્યા કરીને એકા- અતાથી સાંભળે છે, તેમ તમારે પણ આ જ્ઞાનની કયા એકાગ્રતાથી સાંભળવી અને સમજવી જોઈએ.^{૨૬} દે રામ ! વૈરાગ્યના અને અકલાસના યોગથી તમે સમગ્ર અને સૌજન્ય આદિ સંપત્તિ- ઓને મેળવી લો, એટલે પછી નાશ થતો જ નથી.^{૨૭} સંસારમાંથી મુક્ત થવાને માટે પ્રથમ શાસ્ત્રોના અને સન્નતોના સમાગમે પૂર્વક તપનો અને જિતેન્દ્રિયપણોને આશ્રય કરવો જોઈએ તથા બુદ્ધિને જ વધારવી જોઈએ.^{૨૮} જરાક સં- સ્કારવાળી બુદ્ધિથી પણ આ શાસ્ત્રોના વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી આણસની મુખપતાનો અત્યંત નાશ થાય છે, એમ સમજો.^{૨૯} આ સંસારરૂપી ઝેરી ઝાડ આપત્તિઓનું સુખ સ્થાન છે. તે અજ્ઞાનીને નિરંતર મોહ ઉપજાવે છે. એટલા માટે યત્ન કરીને અજ્ઞાનનો નાશ કરવો જોઈએ.^{૩૦} જમ ચામડું અગ્નિના યોગથી સંઘાય પાગી જાય છે, તેમ કુષ્ટ આશાઓને લીધે કુટિલ ગતિ કરનારા અને દૃઢ્યમાં ફેલાયા કરતા અજ્ઞાનથી ચિત્ત સંઘાય પાગી જાય છે.^{૩૧} જમ વાદળોના ને વાવાને લીધે સંપૂર્ણ નિમજ્જ મહાજવાળા અન્ન

જેઈને માણસનો દષ્ટિ પ્રકૃષ્ટિત થાય છે, તેમ સમજી પૂછનારાને જોઈને વક્તાનો યથાર્થ વસ્તુ-વિચાર પ્રકૃષ્ટિત થાય છે.^{૭૧} જે પુરુષની બુદ્ધિ પૂર્વા-પરનો વિચાર કરીને અર્થનું રહસ્ય સમજવામાં સુંદર ચતુરાઈવાળી છે અને પ્રકૃષ્ટિત છે, તેજ આહી પુરુષ કહેવાય છે.^{૭૨} જેમ પ્રકૃષ્ટિત થયેલા, સ્વચ્છ, અધકારને મટાડનારા, શીતળ કાંતિવાળા અને આહલાદકપણા આદિ ગુણોવાળા નિર્ભળ ચંદ્રથી આકાશ શોભે છે, તેમ તમે પ્રકૃષ્ટિત થયેલા, સ્વચ્છ, અજ્ઞાનને છોડનારા, ઉત્તમ વિચારરૂપ શીતળતાવાળા અને સૌજન્ય આદિ ગુણોવાળા દદયથી શોભો છે.^{૭૩}

વિકસિતેન સિતેન વ્રમોમુન્ના વરવિચારણ-
શીતલરોચિષા । ગુણવતા હૃદયેન વિરાજસે ત્વમ-
મલેન નમઃ શશિના યથા ॥ ૭૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં સુસુહુ-
પ્રકરણનો 'વક્તૃત્વચ્છકલક્ષણ' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૧ માં સમાપ્ત

~~~~~ ૭૨ મો ~~~~~

જ્ઞાનનું ઉત્તમ માહાત્મ્ય ને રામની યોગ્યતા

પૂછનારના સધળા ગુણોની સંપત્તિ છે અને મારામાં વક્તાના ગુણોની સંપત્તિ છે.^{૭૪} હે પુત્ર! ચંદ્રકાંતમણિ જેમ પોતામાં ચંદ્રનાં કિરણોનો સમૃદ્ધ લાગવાથી આદ્રપણું પામે છે, તેમ તમે પોતાનામાં વિવેક અને અસંગ પ્રકટ થવાથી વૈરાગ્ય પામ્યા છો.^{૭૫} જેમ શુદ્ધ કમળને અત્યંત લાંબા અને વણતૂટ્યા શુદ્ધ તંતુઓનો જન્મથીજ પરિચય હોય છે, તેમ તમને શુદ્ધને વિસ્તરેલા અને વચમાં વિચ્છેદ નહિ પામેલા નિર્ભળ સદ્-ગુણોનો બાળપણથીજ અભ્યાસ છે.^{૭૬} આથી હું જે કથા કહું છું, તે તમે સાંભળો. તમે જ એ સાંભળવાને પાત્ર છો. શુદ્ધ કુસુમિની ચંદ્રના સંબંધ વિના પ્રકૃષ્ટિત થાય જ નહિ.^{૭૭} જે ઠાઈ આરંભો છે અને જે ઠાઈ વિચારો છે, તે સધળા પોતાનું સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, ત્યારે શાંત થઈ જાય છે. એ ઉત્તમ ચિત્તવાળાને જ્ઞાનથી વિશ્રાંતિ ન મળતી હોય, તો આ સંસારમાં કયો સાધુપુરુષ સાધનોની ચિંતાના અપાર પરિશ્રમને સહન કરે? જેમ પ્રલયકાળના અનેક સૂર્યોના સંબંધથી સધળા મોટા પર્વતોની ચિત્તાઓ પીગળી જાય છે, તેમ પરમજ્ઞાનનો સંબંધ થતાં ચિત્તની સધળી વૃત્તિઓ પીગળી જાય જ રે ગમતી દ્રઃમત અને

વેતોદથી ઇન્દ્રજનની પેઠે જોયા કરે છે. બાપી
જે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેને જ આ જગત
અરૂપ જાણે છે.^{૧૩} આ અત્યંત વિષમ સંસાર
સંબંધી રાગ સંપંની પેઠે કરડે છે, તલવારની
પેઠે કાપી નાખે છે, સાલોની પેઠે વીધી નાખે
છે, રસીની પેઠે બાંધી લે છે, અગ્નિની પેઠે બાળે
છે, રાત્રિની પેઠે અંધ કરી નાખે છે અને પથ-
રાની પેઠે આગિ તો પડીને પુરુષોને પ્રવશ કરી
નાખે છે. તે બુદ્ધિને હરી લે છે, સ્થિતિને નાશ
કરે છે, મોહરૂપી કાડી ખાડમાં પાડી દે છે અને
વૃષ્ટિથી જળી રિત કરી નાખે છે. એવું દાઈ પણ
કુંપ્પ નથી કે જે સંસારી માણસને પ્રાપ્ત થવું
નથી.^{૧૪} આ વિષયોના સંગરૂપી વિપ્રચિકા બહુ
જ માઠાં પરિણામ આણે છે. જો એનો યથાર્થ
ઉપાય કરવામાં ન આવે, તો નરકસ્થાનોના સમૂ-
હોરૂપી કુળ આપનારો એ રાગ તે તે અનેક
પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૫} એ રાગથી નરકોમાં
પડવાનું આવે છે અને ત્યાં પથરા ખાવા પડે
છે, તલવારથી કપાવું પડે છે, પર્વતોનાં શિખરો
ઉપરથી નીચે ગબડવું પડે છે, પથરાના પ્રહાર
અમવા પડે છે, અગ્નિથી બળવું પડે છે અને
હિમના જળથી નાહવું પડે છે. ત્યાં અગ્રો કપાઈ
જાય છે, છીપરોમાં ચંદનની પેઠે ધસાવું પડે છે
અને તલવારની ધાર જવાં પાંદડાંવાળાં વનમાં
બટકવું પડે છે. જેમ 'ધણ' નામના જીવડાથી
લાકડું ઢાતરાઈ જાય છે, તેમ ત્યાં ઢાતરાવું પડે
છે, તપાવેલી લોઠાની સાંકળોથી વીંટાવું
પડે છે, પરાયા હાથથી ચામડી ઉખેડાવવી પડે
છે અને નિરંતર અગ્નિથી ધગધગતાં લકાઈનાં
ખાણો સહન કરવાં પડે છે. ત્યાં બચકર ગરમીમાં
હવાડા શેકાવું પડે છે અને શિયાળામાં ફુવારાના
ધરમાંથી પાણીના વરસાદ સહન કરવો પડે છે.
ત્યાં માથું કપાઈ જાય છે, મરણ થઈ જાય છે,
મેંમાં કૂચો ખોસાવાથી મૂંગા થવું પડે છે,
શરીર બેવહારને અયોગ્ય થઈ જાય છે અને

શરીરનો એકાદ ભાગ બહુ જ વધી જાય છે.^{૧૬}
દે રાધવા આવી રીતની હજાર કષ્ટદાયી ચેષ્ટા-
ઓથી દારણ એવા આ સંસારરૂપી હાલતા યવં
વિશે ઉપેક્ષા ન જ કરવી. તેને વિશે અવશ્ય
એવો વિચાર કરવો અને એવું સમજવું કે, શાસ્ત્ર-
વિચારથી જ દંડ્યાણ થાય છે.^{૧૭} દે રધુકુળચંદ્ર!
બીજું આ પણ કહું છું. જ્ઞાતરૂપી કવચથી
જમણે શરીરને વીંટી લીધું છે એવા આ મોટા
મુનિઓ, મહર્ષિઓ* બ્રાહ્મણો અને રાજાઓ
સંસારરૂપી કુંપ્પ ભોગવવાને યોગ્ય નથી, છતાં
તેઓ પણ અજ્ઞાની જનની પેઠે શા માટે કુંપ્પ
દેનારી અનેક પ્રકારની સંસારસંબંધી પીડાઓને
જાણી જોઈને ભોગવે છે? તમે આવી ચંકા રાખ-
શો નહિ, કારણ કે જો તેમને સંસારની કાંઈ પણ
પીડા હોય તો તેઓ આવી રીતે મનમાં આનં-
દથી ભરપૂર જ કેમ રહે? ^{૧૮} નવા તવા વિષયોને
જેવામાં અને ભોગવવામાં ઉત્સાહ વગરના, કલ્પ-
નાઓથી જાહતા વિક્ષેપોથી રહિત થયેલા, પરમા-
ત્મારૂપી દીપકને પામેલા અને અત્યંત શુદ્ધ
બુદ્ધિવાળા આ મહાત્મા લોકો જગતમાં જેમ
વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મા આદિ રહેા છે, તેમ જ
જીવન્મુક્ત થઈને રહેલા છે.^{૧૯} મહાત્માઓની
સાથે વિચાર કરીને તથા શરીર આદિ અનાત્મ
પદાર્થોના વિનાશ કરીને બુદ્ધિથી પરમ તત્ત્વ
બ્રહ્મામાં આવે, એટલે મોહ ક્ષીણ થાય, અજ્ઞા-
નરૂપી ગાંઠ વાદળાં દૂર થઈ જાય અને વાક્યો
ઉપરથી બહેલા વિશાળ પરમતત્ત્વનો પોતામાં જ
અનુભવ થાય. આમ થાય, ત્યારે પુરુષનું જગત-
માં આ જ ભ્રમણ છે તે એક જાતના રમણ સમા-
ન જ થાય છે.^{૨૦} બીજું પણ દે રાધવા! પોતાનું
ચિન્મય* સ્વરૂપ અનાત્મ પદાર્થો દૂર કરવાથી
સ્વરૂપ થાય, દંદ્યમાં ઉત્તમ શાંતિનો આવિર્ભાવ
થાય અને આગળની સધળી બુદ્ધિની વૃત્તિઓ
શાંતિરૂપ રસના સ્વાદમય થઈ જાય, ત્યારે અંતઃ-

કરણની ઘટના પ્રકારસનો સ્વાદ લઇને પ્રજ્ઞાકાર થઈ જાય છે. એવી રીતે બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વનો અનુભવ થાય, ત્યારે પુરુષનું જગતમાં આ ને પ્રભુ છે, તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. બીજું પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થયા પછી એ જ્ઞાનીને લાગે છે કે, 'આ ચેતના વગરનો ને દેહ છે તે રથ છે, ઇન્દ્રિયોની ને ગતિ છે તે ઘોડાઓની ચાલ છે, ને મન છે તે રેન છે અને સમાધિના કાળમાં પરમાત્મારૂપ તથા બ્યવહારના કાળમાં ઉપાધિથી જીવરૂપ એવા હું એ રથમાં બેસીને આનંદરૂપ વિષયોમાં ફરવાની મોજ કહું છું.' આ પ્રમાણે એ વિચાર કરે છે, સારે પુરુષનું જગતમાં આ ને પ્રભુ છે તે એક જાતના રમણ સમાન જ થાય છે. ૨૧, ૨૨

રથઃ સ્થાણુર્દેહસ્તુરગરચના ચેન્દ્રિયગતિઃ
પરિસ્પન્દો વાતો વહનફલિતાનન્દવિષયઃ । પરો-
ણ્વાં દેહી જગતિ વિહરામીત્યનવયા ધિયા દ્વટે
તન્ને રમણમટનં જાગતમિદમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુકુ-
પ્રકરણનો 'તત્ત્વમાહાત્મ્યવર્ણન'
એ નામનો સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૩ મો*

વૈરાગ્યાદિ ગુણો તથા શમનું વર્ણન

* વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य दृष्टात्मानः सुबुद्धयः ।

विचरन्तीह संसारं महान्तोऽभ्युदिता इव ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા આત્મ જ્ઞાની પુરુષો આવો નિશ્ચય રાખીને આ સ સા-
માં મોટા ચક્રવર્તી* રાજાઓની પેઠે વિચરે છે.^૧
તેઓ શોક કરતા નથી, કથુ ઇચ્છતા નથી,
શુભને કે અશુભને માગતા નથી અને સધણ

* આ તેરમા સર્ગમાં જીવન્મુક્તિના ફળરૂપ વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું અને વિશેષ કરીને શમનું વર્ણન કરવામાં આવશે

કરે છે, છતાં પણ કથું જ કરતા નથી.^૨ ત્યાજ્ય પક્ષથી તથા આહ પક્ષથી રહિત થયેલા અરે પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જ સ્થિર રહેલા એ લોકો નિર્લેપ રીતે રહે છે, નિર્લેપ રીતે કરે છે અને લૌકિક માર્ગમાં નિર્લેપ રીતે ચાલે છે.^૩ તેઓ આવે છે પણ આવતા નથી; જાય છે પણ જતા નથી, કરે છે પણ કરતા નથી અને બોલે છે પણ બોલતા નથી.^૪ ને કોઈ આર લો અને ને કોઈ વિચારો ત્યાજ્ય અથવા આહ પક્ષમાં છે, તેઓ પરમપદની પ્રાપ્તિ થયા પછી ક્ષીણ થઈ જાય છે. જણે સધળી ઇચ્છાઓ છોડી દીધી હોય છે, તેવું મધુર વૃત્તિઓવાળું મન, જણે ચંદ્રનો બિંબમાં જ રહ્યું હોય તેમ સધળી રીતે શાંતિ પામે છે.^૫ સધળી વિચારસંબંધી ક્રિયાઓ રહિત થયેલું અને સધળા પ્રકારનાં કોટુ-
કાથી મુક્ત થયેલું એ મન, જેમ ચંદ્રમાં અમૃત માતું નથી, તેમ પોતાનામાં પણ માતું નથી. (પ્રકૃક્ષિત જ રહે છે).^૬ એ મન કોઈ જાતની ઇન્દ્રિયોના ઊણું કરતું નથી અને વાસના તરફ દોડતું નથી. તે તો બાળકના જેવી સધળી ચંપળ તાને છોડી દઈને પ્રજ્ઞાકારપણથી જ બિરાજે છે.^૭ આવી વૃત્તિઓ આત્મતત્ત્વના અવલોકન-
થી જ મળે છે, પણ બીજા કોઈ પ્રકારથી મળતી નથી.^૮ તેથી પુરુષે આત્માને જ જણવો જોઈ એ અને જીવતાં સુધી તેનું જ શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવું જોઈ એ. બીજાં બધાં કર્મ તેણે કરવાં જ નહિ જોઈ એ.^૯ જોને અવિચિત્ર અભ્યાસથી પોતાના અનુભવની, શાંતિની અને શુરુની એકવાક્યતા થઈ હોય, તે પુરુષ સ્વરૂપા-
નંદ લોગવે છે.^{૧૦} જેઓ શાંતિના અર્થનો અના-
દર કરે છે અને તત્ત્વવેત્તાઓનો તિરસ્કાર કરે છે, તે મૂઠ લોકો સાથે જ્ઞાની પુરુષ મહાવિપ

* આત્મસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી તેમને પોતાને અકર્તાભાવ તથા અએકતાભાવ અનુભવવાનો છે, તેમ તેઓ સર્વ કર્મમાં નિર્લેપ રીતે વિચરે છે.

તિના સમયમાં પણ સમાનતા પામે નહિ.^{૧૨} પોતાના શરીરમાં રહેલી એક ભૂખ તો માણસોને જોવા ખેદ આપે છે, તેવા ખેદ તેને પૃથ્વીમાં રોગ, ઝેર, આપત્તિ કે આધિ, તેમનામાંનું કોઈ પણ આપત્તિ નથી.^{૧૩} આં શાસ્ત્રનું શ્રવણ કંઈક સંસ્કારી બુદ્ધિવાળા પુરુષની ભૂખ તોને જની દૂર કરે છે, તેવી ખીજ કોઈ શાસ્ત્રનું શ્રવણ તે દૂર કરતું નથી.^{૧૪} સુખદાયી, યથોચિત દર્શતાયી રમણીય અને વિરોધ વગરનું આ શાસ્ત્ર વાક્યાર્થ ઉપર ધ્યાન રાખીને સઘળું સાંભળવું જોઈએ.^{૧૫} જેમ ખેરના ઝાડમાંથી કાંટા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અટળ આપદાઓ અને સઘળી નીચ યોનિઓ, ભૂખ પણાથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૬} હે રામ! હાયમાં કોટિયું લઈને ત્યાંડાળોનાં ધરોની ગલીઓમાં ભીખ માગવા માટે ફરવું એ સારું છે, પણ ભૂખ તાથી મર્યાં જવું થયેલું જીવન સારું નથી.^{૧૭} ભયંકર હોડી ખાડોમાં અથવા વૃક્ષોની ખખોલામાં સર્વદા આધિજા કીડાના અવતારે રહેલું સારું છે, પણ મહાદુઃખદાયી ભૂખ તો સારી નથી.^{૧૮} કોઈ પણ માણસ આ મોક્ષના ઉપાય-રૂપ પ્રકાશને પામીને પાછો મૃત્યુ જેવા અધારામાં પણ આધિજોય તો નથી, તો તે ખીજમાં તો કેમ જ થાય? જ્યાં સુધી વિવેકરૂપી સૂર્યની નિર્મળ પ્રભાને ઉદય ન થાય, ત્યાં સુધી જ વૃષ્ટ્યારૂપી રાત્રિ માણસરૂપી કમળને સંકાય પમાડે છે.^{૧૯} હે રામ! જેમ વિષ્ણુ તથા શિવ આદિ જીવન-મુક્તો અને ખીજ 'પણ જીવન-મુક્ત' બ્રહ્મવિષ્ણુ વિહાર કરે છે, તેમ તમે પણ સંસારના દુઃખથી છૂટવાને માટે શુરના તથા શાસ્ત્રના પ્રમાણથી આત્માનું સ્વરૂપ જાણી, મારા જેવા બંધુઓની સાથે વિહાર કરો.^{૨૦, ૨૧} આ સંસારમાં દુઃખ અનંત છે અને સુખો તો ઘાસના તણખલા બરાબર છે. માટે અતે દુઃખ આપનારાં સુખોમાં કદી પણ દષ્ટિ બાંધવી નહિ

સમજી પુરુષે તો પરમ પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે અનંત અને પરિશ્રમ વિનાના બ્રહ્મપદને પ્રયત્ન-પૂર્વક સાધવું જોઈએ. જેમનું મન સંતાપથી મુક્ત થયું છે અને બ્રહ્મપદનું જ અવલંબન કરીને રહ્યું હોય છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષો પુરુષાર્થના પાત્રરૂપ છે.^{૨૨-૨૫} જે દુષ્ટ મનવાળા પુરુષો ભોગ ભોગવવાની લાલચથી રાજ્યાદિક સુખોમાં જ સંતુષ્ટ રહે છે, તેમને આધિજા દેહકા જ સમજો. જેઓ ભોગને ભોગવનારા, શક, પ્રખળ અને પાપકર્મોને જ કરનારા મિતરૂપી શત્રુઓમાં પ્રેમ રાખે છે, તે મૂઢ પુરુષો મોહથી મંદબુદ્ધિવાળા હોય છે. પરિણામે તેઓ એક સંકટમાંથી ખીજ સંકટમાં, એક દુઃખમાંથી ખીજ દુઃખમાં, એક ભયમાંથી ખીજ ભયમાં અને એક નરકમાંથી ખીજ નરકમાં જાય છે.^{૨૬-૨૮} હે રામ! દુઃખથી સુખ નાશ પામે છે અને સુખથી દુઃખ નાશ પામે છે; આમ મનુષ્યને સુખદુઃખની દશામાં કદી પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. એ સુખદુઃખની દશાઓ તો વીજળીના વિસ્તાર જેવી ક્ષણ-ભંજીર છે.^{૨૯} માટે તમારા જેવા જે મહાત્મા પુરુષો વૈરાગ્યવાળા અને ઉત્તમ વિવેકવાળા હોય છે તેમને જ પ્રણામ કરવા યોગ્ય અને ભોગના તથા મોક્ષના મુખ્ય પાત્રરૂપ સમજાવો.^{૩૦} ઉત્તમ વિવેકનો આશ્રય કરીને અને વૈરાગ્યતા તથા અભ્યાસના યોગથી આ ઘોર આપત્તિરૂપ સંસારરૂપી નદીને પાર કરવી જોઈએ.^{૩૧} સારી રીતે સમજનારા વિવેકી પુરુષે ઝેરની વ્યાપ્તિ પેટે મોહ આપનારી આ સંસારસંબંધી રચનાઓમાં આસક્તિ રાખવી નહિ.^{૩૨} જે માણસ આ સંસારને પામીને બેભાનની જેમ ઉપેક્ષાથી બેસી રહે છે, તે માણસ સળગેલા ધરની ઉપર ઘાસની પથારીમાં જ સૂતો છે.^{૩૩} જોને પામીને વિદ્વાનો પાછા ફરતા નથી અને જોને પામીને મનુષ્યને કદી પણ શોક કરવો પડતો નથી, તે પદ નિઃસંશય જ્ઞાન-માત્રથી જ મળે છે.^{૩૪} કદાચ એ પદ ન હોય

તો પણ તમને શી હરકત છે ? અને તે હશે તો તેનો વિચાર કરવાથી તમે સંસારરૂપી સમુદ્ર પાર જોતરી જશો.^{૩૫} આ સંસારમાં પુરુષ જ્યારે મોક્ષનો ઉપાય વિચારવામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, ત્યારે તે પુરુષ તુરત જ મોક્ષનો ભાગીદાર કહેવાય છે.^{૩૬} જણે લોકમાં એક કૈવલ્યસ્વરૂપના સ્વાસ્થ્ય વિના બીજું એક સ્વાસ્થ્ય નાશરહિત, શંકારહિત અને વિશ્વમરહિત નથી.^{૩૭} જો આત્મવિચાર કરવામાં આવે, તો કૈવલ્યની પ્રાપ્તિમાં કશો પરિશ્રમ પડતો નથી. એ પદની પ્રાપ્તિમાં ધન, મિત્રો, ખાદ્યો, હાથપગનું ચલાવવું, પરદેશમાં જવું, કાયાને ઉપવાસ આદિ ક્લેશો આપીને દુઃખી થવું કે તીર્થક્ષેત્રોમાં નિવાસ-એમાંનું કંઈ પણ સહાયતા આપે એમ નથી. પણ માત્ર મનથી કલ્પેલા દૈત્યો મૂળથી ઉચ્છેદ કરવામાં આવે, તો તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ મૂલોચ્છેદ શ્રવણમનન આદિ પુરુષાર્થથી જ સાધ્ય છે અને તે બ્રહ્માકાર દૃઢ વાસનાને ઉત્પન્ન કરે છે. ૩૮-૪૦ વિષયોને છોડી દેનારો પુરુષ માત્ર વિવેકથી સાધ્ય થનારો અને વિચારથી તથા એકાગ્રતાથી નિશ્ચય કરી શકાય એવા એ પદને પામે છે.^{૪૧} સુખદાયી આસન ઉપર બેઠાં બેઠાં તે પદનો પેતાની મેળે વિચાર કરવામાં આવે, તો પણ તે પદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પદ મળવાથી શોક કરવો પડતો નથી.^{૪૨} સાધુ-પુરુષો એ પદને સર્વ સુખોના વરસાદની સીમારૂપ જણે છે અને તેને જ તેઓ સર્વોત્તમ આનંદના અરાવાળું રસાયન કહે છે.^{૪૩} જન્મ ઝાંઝવાનાં પાણીમાં જળ દોતું નથી, તેમ સર્વ પદાર્થો નાશવંત હોવાને લીધે મનુષ્યલોકમાં કે સ્વર્ગલોકમાં ક્યાંય પણ ખરું સુખ નથી.^{૪૪} એથી શમ અને સંતોષરૂપ સાધનથી અત્યંત જીતવાનો જ ચલ કરવો; એટલે અનંત પદમાં એકસ ચવારૂપ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય.^{૪૫} રાક્ષસ, દાનવ,

દેવ કે માણસ ગમે તે હોય-તેણે જામાં રહેતાં, ચાલતાં, પડતાં અને ફરતાં પણ મનની શાંતિથી ઉત્પન્ન થનારું તે પરમ સુખ અવસ્થા મેળવતું જ બેઠેલું. તે સુખ મનની શાંતિરૂપ પ્રકૃતિલક્ષણ પુષ્પવાળા વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું* ફળ છે.^{૪૬} જ્યોત્યો વ્યવહારમાં તત્પર રહેવા છતાં પણ આકાશમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે નિર્લપ રહેનારો જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારને છોડી દેતો નથી, તેમ વ્યવહારને ઇચ્છતો પણ નથી.^{૪૭} શાંતિ પામેલું, અત્યંત સ્વચ્છ, વિશ્રામવાળું, શાંતિ વગરનું, ચેદારહિત અને બીજા કોઈને પણ ઇષ્ટ નહિ ગણનારું જ્ઞાનીનું મન વ્યવહારને ઇચ્છતું નથી, તેમ વ્યવહારને છોડી દેવા પણ ધારતું નથી.^{૪૮} હવે હું મોક્ષના દ્વારમાં જ દ્વારપાળો છે, તેમને વિષે અતુકમે કહું છું; તે તમે સાંભળો. તેમનામાંના એકને વિશે પણ આસક્તિ રાખવામાં આવે, તો મોક્ષના દ્વારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે.^{૪૯} સુખની આશારૂપી તીવ્ર તરસથી બહુ જ લાંબી થઈ પડેલી અને ઘણા તાપવાળી આ સંસારરૂપી મરુભૂમિ વિવેકી પુરુષને શમને લીધે ચંદ્રમાની કાંતિના જેવી શીતળ થઈ જાય છે.^{૫૦} શમથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે, શમ જ ઉત્તમ પદવીરૂપ છે. શમ જ સુખદાયી છે, શમ જ શાંતિના કારણરૂપ છે અને શમ જ શાંતિનું નિવારણ કરનાર છે.^{૫૧} શમથી વૃષ્ટિ પામેલા, શમથી શણગારેલા ચિત્તવાળા અને શીતળ તથા અત્યંત સ્વચ્છ મનવાળા પુરુષને શત્રુ પણ મિત્ર થઈ જાય છે.^{૫૨} જન્મનું દૃઢ્ય શમરૂપી ચંદ્રથી શોભી રહ્યું છે, તેમની પરમ નિર્મલતા હીરસાગરની નિર્મલતાની જેમ વિશેષ ઉદય પામે છે.^{૫૩} જન્મના દૃઢ્યોરૂપી કમળના પોટાઓમાં શમરૂપી કમળ પ્રકૃતિલક્ષણ

* હરિજીત વસ્ત્ર આપનાર દેવોનું વૃક્ષ તે કલ્પવૃક્ષ કહેવાય છે.

+ સર્વ જાણનો અનુભવ કરનારને કાંઈ વ્યવહારનું કે ઇચ્છવાનું રહેતું નથી, એમ જણાવતા એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

પ્રેમ દેખાય છે, તેને વિષ્ણુ સમાન જ સમજવા. કાર-
ણે, જેમ વિષ્ણુના દૈવ્યક્રમમાં પ્રજાના આસ-
રૂપ ક્રમણ પ્રકૃતિલત થયું છે, તેમ તેમના દૈવ્ય-
ક્રમમાં ચમરૂપી બીજું ક્રમણ પ્રકૃતિલત હોય
કે. પોતાના શુદ્ધોથી સઘળાઓની ઇન્દ્રિયોને
સ કરી લેનારા જે પુરુષોના સુખરૂપી નિષ્કલંક
વંદનમાં ચમરૂપી શોભા દીપી રહી હોય છે, તે
સમ કુલીન પુરુષો વંદન કરવાને યોગ્ય છે. ચમ-
રૂપની આગળ ચક્રવર્તી પછાની સંપત્તિઓ
પણ વિસાત વિનાની છે, તે ચમરૂપી વિષ્ણુતિઓ
તેઓ આનંદ આપે છે, તેઓ આનંદ ત્રૈલોક્ય-
ની અંદર રહેનારી ઠાઈ પણ વિષ્ણુતિઓ આ-
પતી નથી. જેમ સૂર્યમાં અંધારું નાશ પામે
કે, તેમ જે ઠાઈ કુઝો છે, જે ઠાઈ વૃષ્ટા છે
એને જે ઠાઈ અસહ્ય ચિંતાઓ છે, તે સઘણું
શાંત ચિત્તવાળા પુરુષોમાં લય પામી જાય છે. સર્વ
પ્રાણીઓનું આશ્વર્યભર્યું ચિત્ત શાંત મનુ-
ષ્યના દર્શનથી ભરતું પ્રસન્ન થાય છે, તેટલું ચંદ્ર-
નાના દર્શનથી પણ પ્રસન્ન થતું નથી. ચમરૂપી
ભગવાન અને સર્વ પ્રાણીઓ પર સ્નેહ રાખ-
નારા સજ્જનમાં પરમતત્ત્વ આપમેળે જ પ્રસન્ન
હાય છે. કૂર સ્વભાવવાળાં તેમજ દામણ સ્વ-
ભાવવાળાં મનુષ્યો જેમ પોતાની માતાનો વિકા-
સ કરે છે, તેમ તેઓ ચમવાળા પુરુષોના પણ
વેદાસ કરે છે. ચમરૂપી અંતઃકરણને જેવું સુખ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેવું સુખ ઇન્દ્રની પદવી મળતાં,
અમૃતનું પાન કરવાથી જે વિષ્ણુની પદવી મળતાં
રૂમીનું આલિંગન કરવાથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી.
રાધવ ! સઘળી આધિઓ તથા વ્યાધિઓ-
એ બિવરાવીને ધ્રુવલેલા અને વૃષ્ટારૂપી દોર-
ણથી ખેંચાઈ ખેંચાઈને થાકી ગયેલા મનને તમે
સારવાર ચમરૂપ અમૃત છાંટીને ધારણા આપો.
તે બુદ્ધિ ચમરૂપી શીતળ થઈ હોય, તો જે કર-
ણમાં આવશે અને જે ખાવામાં આવશે, તે
સઘણું મીઠું લાગશે. હે તાત ! શમ વિના મનમાં

જે સારું હશે તે પણ મીઠું લાગશે નહિ. રાધવ ! હું તો ધારું છું કે ચમરૂપી અમૃતથી
ઢંકાયેલું મન જે આનંદને પામે છે, તે આનં-
દથી જે અંગો કપાઈ ગયાં હોય તેઓ પણ પાછાં
ભેગે છે. પિશાચો, રાક્ષસો, દેત્યો, રાગુઓ,
સિંહો જે સર્વોએ ઠાઈ પણ ચમવાળા પુરુષોનો
દ્વેષ કરતા નથી. બાણો જેમ વજ્રમય શિલાને
વીધી ચક્રતાં નથી, તેમ જેણે સઘળાં અંગોમાં
ચમરૂપી અમૃતમય કવચ સારી રીતે સજ્જ્યું હોય
છે, તેને ઠાઈ પણ કુઝો વીધી ચક્રતાં નથી.
સમજુ મનુષ્ય ચમવાળી અને સમતાવાળી સ્વ-
ચ્છ બુદ્ધિથી જેવો શોભે છે, તેવો રાજા સુંદર
રાણીથી પણ શોભતો નથી. શાંતિવાળા પુરુષને
જેઈને માણસોને જેવો સંતોષ મળે છે, તેવો
સંતોષ પ્રાણાધિક પ્રિયને જેવાથી પણ મળતો
નથી. જે પુરુષ ચમરૂપી ભરેલી, લોકમાં વખણા-
યેલી અને સમતાવાળી વૃત્તિથી સારી રીતે વર્તે
છે, તેવું જ જીવનું સંજ્ઞ છે; બીજા ઠાઈનું જીવ-
નું સંજ્ઞ નથી. નમ્ર અને શાંત મનવાળો
સાધુપુરુષ જે કાર્યો કરે છે, તેનાં તે સઘળાં કાર્યો-
ને આ સર્વ પ્રાણીઓ વખાણે છે. જે પુરુષ
પ્રિય અથવા અપ્રિય પદાર્થને સાંભળીને, અડ-
છીને, જોઈને, જમીને અથવા તેના જળમાં ના-
હીને હર્ષ પામે નહિ, તેમ ગ્લાનિ પણ પામે નહિ,
તે શાંત કહેવાય છે. સર્વ પ્રાણીઓને વિશે જે
સમબુદ્ધિવાળો છે અને જે પુરુષપ્રયત્નથી ઇન્દ્રિ-
યોને જીતીને લવિષ્યકાળનાં સુખાદિને ઇચ્છતો
નથી, તેમ પ્રારબ્ધથી મળેલાં સુખાદિને છોડી
દેતો નથી, તે શાંત કહેવાય છે. નિર્મળ બુદ્ધિ-
થી તલરપર્ષ કરીને જોતાં જોતાં મનની અંદરનાં
તથા બહારનાં સઘળાં કાર્યો સરખાં જેવામાં
આવે છે, તે શાંત કહેવાય છે. જેનું મન ચંદ્રના
બિંબ જેવું સ્વચ્છ હોય છે અને ઉત્સવમાં, યુદ્ધમાં
તથા મરણમાં પણ એકસરખું શાંત હોય છે, તે
પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જે પુરુષ હર્ષનાં તથા

કોયનાં કારણોવાળા પ્રદેશમાં રહ્યો હોય છતાં પણ નહિ રહેલાની પેઠે રાજ થાય નહિ તેમ દોષ કરે નહિ, પણ સુધુભિવાળાની પેઠે સ્વસ્થ જ રહે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. જેની પ્રસન્નતાભરી દૃષ્ટિ સર્વ લોકો ઉપર અમૃતના ઝરાની જેમ સુંદર પ્રસરતી હોય છે, તે પુરુષ શાંત કહેવાય છે. ^{૭૫-૭૭} જ પુરુષ મનમાં અત્યંત શીતળ થઈ ગયો હોય અને વ્યવહાર કરવા છતાં પણ જ વિષયોમાં રૂબી જતો ન હોય કે મોઢ પામતો ન હોય, તે શાંત કહેવાય છે. ^{૭૮} દુરંત* આપદાઓ આવવા છતાં અને મોટા મોટા કલ્પોના પ્રસયો થયા છતાં જનન મન નીચ વસણ લેત

~ ~ ~ ઉર્ગ ૧૪ મો ~ ~ ~

વિચારની પ્રશંસા

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

શાસ્ત્રાવલોકામલયા ધિયા પરમપૂતયા ।

કર્તવ્યઃ કારણજ્ઞેન વિચારોઽનિશમાત્મનઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-શાસ્ત્રના બોધથી નિર્મળ થયેલી પરમ પવિત્ર બુદ્ધિ વડે વિદ્વાન ગુરુની સાથે નિરંતર આત્મવિચાર કરવો જોઈએ.^૧ બુદ્ધિ વિચારથી અત્યંત તીક્ષ્ણ થાય છે, તો પરમ પદને બળી શકે છે; કારણ કે વિચાર જ સંસારરૂપી લાંબા રોગનું વડું ઝોસડ છે.^૨ અનંત

માંથી પરમપદને પામી ગયા છે, એ વિચારરૂપી
દીપકના ઉત્તમ પ્રકારનું ઉત્તમ દ્વન છે.^{૧૦} જે
રાખના રાખથી, ઉજ્જવલ સમૃદ્ધિઓ, ભોગ અને
અવિનાશી મોક્ષ એ વિચારરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં ફળો
છે.^{૧૧} જેમ વૃંષાં પાણીમાં ડૂબતાં નથી, તેમ
સંસારમાં મદાત્મા પુરુષોની વિવેકને પ્રકૃષ્ઠિત
કરનારી જે વિચારવાળી બુદ્ધિ છે, તે વિપત્તિમાં
ડૂબતી નથી.^{૧૨} જેઓ વિચારનો ઉદય કરનારી
બુદ્ધિથી બ્યવહાર કરે છે, તેઓ અત્યંત ઉત્તમ
ફળોના પાત્રરૂપ થાય છે.^{૧૩} જે દાઈ દુઃખના
પ્રકારો છે, તે સધળા મોક્ષની ઇચ્છારૂપ દિશાને
રોકનારાં અને મૂળોનાં દુઃખોરૂપી વનમાં રહે-
નારાં અવિચારરૂપી કરજનામનાં વૃક્ષોના ડોડા-
રૂપ છે.^{૧૪} જે રાખવા અવિચારરૂપી નિદ્રા આંજ-
ણના ચૂર્ણની પેઠે મેલી છે અને મઠિરાની પેઠે
શ્રાંતિ આદિ ધર્મોને ઉત્પન્ન કરનારી છે; તે તમારા
મનમાંથી ક્ષય પામે.^{૧૫} જેમ તેજોરાશિ સૂર્ય
અંધકારમાં ડૂબતો નથી, તેમ સદ્વિચારમાં
તત્પર રહેનારો માણસ મોટી આપદાવાળાં અને
અત્યંત લાંબાં અજ્ઞાનોમાં ડૂબતો નથી.^{૧૬} જેના
સ્વચ્છ માનસ (મન અને માનસરોવર)માં
વિચારરૂપી કમળોના સમૂહ પ્રકૃષ્ઠિત થયો હોય,
તે માણસ અવશ્ય દિમાક્ષ્યની જેમ શોભે છે.^{૧૭}
જેમ બાળકને મખંતાને લીધે ખોટા બૂતોનો
ઉદય થાય છે, તેમ વિચાર વગરની બુદ્ધિવાળા
મૂર્ખ પુરુષને મનમાંથી વેજ જેવા ખોટા સંસા-
રનો ઉદય થાય છે.^{૧૮} જે રાખા વિવેક વિનાનો
અધમ પુરુષ દુઃખોની મોટી ડાહીરૂપ છે. તે વિપ-
ત્તિઓરૂપી નવી નવી લતાઓને વસંતની જેમ
પ્રકૃષ્ઠિત કરે છે. તેનો દરથી જ ત્યાગ કરી દેવો.
જેમ ભૂતપિતાઓ અધારાથી ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમ જે દાઈ દુષ્ટ આચારો છે, દુષ્ટ આચારો છે
અને દુષ્ટ ચિંતાઓ છે, તેઓ અવિચારથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૯, ૨૦} જે રુદ્રનું દંત અવિચારી
પુરુષ વનનાં ઝાંડાના જેવી જ રીતિવાળો છે અને

સારાં કાર્યો કરવામાં અસમર્થ છે. તેને સધળી
રીતે દૂર રાખજો.^{૨૧} જેમ પૂર્ણચંદ્ર વિશ્રાંતિ
પામે છે, તેમ આજ્ઞાની પરવગતાથી રહિત થયેલું
જીવનું વિચારવાળું મન, આત્મામાં પરમ વિ-
શ્રાંતિ પામે છે. જેમ ચંદ્રથી ઉદય પામેલી ચાંદ-
ની સર્વ જગતને શોભાવે છે અને અત્યંત શીતળ
કરે છે, તેમ વિવેકથી ઉદય પામેલી વિશ્રાંતિ
સધળા દેહને અત્યંત શોભાવે છે અને અત્યંત
શીતળ કરે છે. જેમ ચંદ્ર રાત્રે શોભે છે, તેમ
પરમાર્થરૂપી મહારાજ્યની પતાકારૂપ બુદ્ધિની
સાથે સંબંધ રાખનારો જીવનો વિચારરૂપી ધોળો
ચામર શોભે છે. વિચારથી જ જીવનુક્ત થયેલા
જીવો સુધંની પેઠે પ્રકાશીને દરો દિશાઓમાં
પ્રકાશ કરે છે અને ઘણાં પ્રાણીઓના સંસારના
ભયરૂપી અંધકારને મટાડે છે.^{૨૨-૨૪} રાત્રે-બાળ-
કના પોતાના મનના મોહથી જ આકાર્યમાં જે
પ્રાણદારી ભૂતની કલ્પના કરાય છે, તે વિચારથી
જ ક્ષય પામે છે. તે જ પ્રમાણે પુરુષના પોતાના
મનના મોહથી જ આત્મમાં જે ઘણાં ઘણાં દુઃખો,
દેનારો સંસારરૂપી બુદ્ધો ભૂત કલ્પવામાં આવે છે,
તે વિચારથી ક્ષય પામે છે.^{૨૫} જગત સંબંધી જે
દાઈ પદાર્થો છે, તેઓ સધળા અવિચારથી
સારા લાગનારા છે; પણ અસ્તિત્વવિનાના છે
અને વિચારથી વીખાઈ જનારા છે.^{૨૬, ૨૭}
બ્રહ્મકારની સ્થિતિ જગતની વિષમતાથી રહિત
છે, સુખરૂપ છે, બાધારહિત છે, અનંત છે
અને સ્વાભાવિક છે. તે વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષનું
ફળ છે એમ સમજો.^{૨૮} જેમ પ્રકટ થયેલા
વિસ્તીર્ણ તેજનાળા ચંદ્રથી ઉત્તમ શીતળતાનો
ઉદય થાય છે, તેમ પ્રકટ થયેલા વિસ્તીર્ણ
શક્તિવાળા વિચારથી અવિચળ સ્થિતિને લીધે
સર્વોત્તમપણાવાળી નિષ્કામતાનો ઉદય થાય
છે.^{૨૯} ઉત્તમ સ્થિતિને આપનારી ચિત્તમાં જ
રહેલી પોતાના વિચારરૂપ મોટી ઔપધિથી
સિદ્ધ થયેલો સાધુ પુરુષ અપ્રાપ્ત સુખને ઇચ્છતો

નથી, તેમ પ્રાપ્ત સુખને છોડી દેતો નથી.^{૩૦} જીવન્મુક્ત વિવેકીયું વિસ્તીર્ણ ચિત્ત પરમપદનું અવલંબન કરીને આભાસરૂપે રહેલું હોય છે, તેથી તે વિનાશ પામતું નથી. તે ચિત્તની સઘળી વિશ્લેષક વાસનાઓ પ્રલંઘ્ય થયેલી હોવાથી તેમાં રાગદ્વેષાદિક વૃત્તિઓ ઊઠતી નથી, તેથી વિશ્લેષ થવાનો પણ સંભવ નથી.^{૩૧} આ વિસ્તીર્ણ જગતને સ્થિરપણાથી ડેવળ સાક્ષીની પેઠે જોયા કરતો જીવન્મુક્ત પુરુષ વિષયોમાં મન પરોવતો નથી, વિષયોને સાચા સમજીને ભોગવતો નથી અને વિષયોમાં ઉલ્કંઠા ધરતો નથી. તે શાંત રહે છે, પણ સુપ્રતિવાળાની પેઠે શાંત રહેતો નથી. તે સ્વપ્નવાળાની પેઠે અંદરની વાસનાઓમાં દુબ્ધતો નથી, બહારના વિષયોમાં મૂઝાઈ રહેતો નથી, ક્રિયારહિત થતો નથી, તેમ ક્રિયાઓમાં દુબ્ધી જતો નથી.^{૩૨, ૩૩} એ પુરુષ સમુદ્રની પેઠે ગઈ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરે છે, પ્રાપ્ત વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે, પોતાની મર્યાદાને છોડતો નથી, ક્રિયાઓને ચલાવે છે અને સર્વદા ભરપૂર રહે છે.^{૩૪} ઉદાર વિચારવાળો મહાત્મા જીવન્મુક્ત યોગીઓ આ પ્રમાણે પૂર્ણ મનથી આ જગતમાં વિહાર કરે છે.^{૩૫} એ ધીર પુરુષો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી જગતમાં રહીને અતે આભાસ જેવા દેહને છોડી દે છે અને પરિવેશ વગરના વિદેહકેવલ્યને પામે છે.^{૩૬} બુદ્ધિમાન પુરુષે આપત્કાળમાં પણ સંસારને ટાળવાના શ્રવણ-મનનાદિક ઉપાયો સાથે રહીને પ્રયત્નપૂર્વક હું કોણ છું અને સંસાર કોનો થયો છે એવો વિચાર પોતાનાથી જ કર્યા કરવો જોઈએ. હે રાધવ ! પોતાને ન્યારે રાજદીપ કામોની સાંકડમાં સંદેહ પડે છે, ત્યારે રાજ પણ વિચાર કરવાથી જ કાર્યને સફળ કે નિષ્ફળ બની ગઈ છે; વિચાર કર્યા વગર તે તે બની શકતો નથી. જમ રાત્રે દીવાથી અમુક જમીનનો નિર્ણય કરી

શકાય છે, તેમ વિચારથી પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા કર્મકાંડ તથા વેદાન્તના સિદ્ધાંતનાં તત્ત્વોનો નિર્ણય કરી શકાય છે.^{૩૭-૩૮} વિચારરૂપી સુંદર આંખ અંધારામાં પણ શક્તિરહિત થતી નથી અને તીવ્ર પ્રકાશમાં પણ અંધ બની નથી. તેથી દૂરની અને અતરાયવાળી વસ્તુઓ પણ જોઈ શકાય છે.^{૪૦} જે દુર્ભંતિ માણસ વિવેકમાં આંધળો છે, તે જન્મનો આંધળો છે અને સર્વના ધિક્કારને પાત્ર છે. વિચારરૂપી દિવ્ય ચક્ષુવાળો વિવેકી પુરુષ તો સર્વ વસ્તુઓમાં વિજય વર્તાવે છે.^{૪૧} વિચારરૂપી ચમત્કાર પરમાત્મામય છે, માનપાત્ર છે અને પરમાનંદના મુખ્ય સાધનરૂપ છે. તેને કાણમાત્ર પણ છોડવો જોઈએ નહિ પાકવાથી અત્યંત મીઠી થયેલી ઠરી જમ મોટાં જોને પણ ગમે છે, તેમ પરિચય થવાથી મધુર થયેલા વિચારવાળો પુરુષ મહાત્માઓને પણ ગમે છે.^{૪૨, ૪૩} વિચારથી શોભી રહેલી બુદ્ધિવાળા અને વિચારથી ચાલવાના માર્ગનો નિર્ણય પામેલા પુરુષોને વારંવાર અનેક દુઃખોરૂપી ખાડાઓમાં લોટવું પડતું નથી.^{૪૪} અવિચારથી આત્મનાશ પામેલો અજ્ઞાની મનુષ્ય જમ પોતાને રોગ કે અનર્થ આવતાં રૂવે છે, તેમ વિચારવાન પુરુષ રોગથી અનેક અનર્થોથી શિથિલ થઈ જતાં પણ રોતો નથી. કાદવમાં દેડકારૂપે જન્મવું સારું છે, મળમાં ફીકારૂપે જન્મવું સારું છે અને શુદ્ધમાં આંધળા સર્પરૂપે જન્મવું સારું છે, પણ અવિચારી મનુષ્યરૂપે જન્મવું એ સારું જ નથી. અવિચાર સઘળા અનર્થોના ધરરૂપ છે, સઘળા સાધુઓએ તેને ધિક્કાર્યો છે અને તે સઘળી દુષ્ટ સ્થિતિઓની છેલ્લી સીમારૂપ છે; માટે તેને છોડી દેવો જોઈએ.^{૪૫} મહાત્માએ નિરંતર વિચારયુક્ત થવું જોઈએ, કારણ કે રોગ આદિ જાડી ખાડામાં પડતા મનુષ્યોને વિચાર જ એક આધારરૂપ છે.^{૪૬} આથી સૌએ પોતાના મનરૂપી મૃગને વિચાર દ્વારા પોતા-

ની મેળે જ દુષ્ટ વિષયોમાંથી અટકાવવું જોઈએ અને તેને સંસારના મોહરૂપી સમુદ્રમાંથી તારવું જોઈએ.^{૪૯} 'હું' કાણ છું અને મને આ સંસાર-રૂપી દોષ શા કારણથી આવ્યો છે, તે એ રીતે શ્રુતિ-સંપ્રદાયથી જે અવલોકન કરવું તેને વિચાર કહેવામાં આવે છે.^{૫૦} જમ શિલાની અંદરનો ભાગ અત્યંત અંધકારમય છે, બહુ કઠોર છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી ટાંકણા આદિથી કપાવા-રૂપ દુઃખો ભોગવવાને માટે જ છે, તેમ વિચાર-વગરના દુર્બુદ્ધિપુરુષનું દૈન્ય પણ ધોર અંધકાર-મય હોય છે, મોહને લીધે અત્યંત કઠિન હોય છે અને કેવળ લાંબા કાળ સુધી દુઃખો ભોગવવાને સાર જ હોય છે. હે રાધવ! સત્ય વસ્તુના ગ્રહણની અને મિથ્યા વસ્તુના ત્યાગની ઇચ્છાવાળા પુરુષો આ સંસારમાં વિચાર કર્યા વિના કશા સાચા તત્ત્વને બહુ શકતા નથી.^{૫૧, ૫૨} વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે, તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મામાં વિશ્રાંતિ થાય છે, વિશ્રાંતિથી મનમાં શાંતિ થાય છે અને તેથી સધળાં દુઃખોનો ક્ષય થાય છે.^{૫૩} પૃથ્વીમાં પુરુષ સ્ફુટ વિચારથી જ સધળાં વૈદિક તથા લૌકિક કર્મોને સફળ કરે છે અને સાતમી ભૂમિકા સુધી ચઢવારૂપ ઉત્તમ પ્રખ્યાતિને પામે છે. માટે તમારે ચમત્કાળ એવા વિચાર ઉપર રુચિ રાખવી.^{૫૪}

સફલતાં ફલતે શ્રુતિ કર્મણાં પ્રકટતાં કિલ ગચ્છતિ ઉત્તમામ્ । સ્ફુટવિચારદર્શૈવ વિચારિતા શમવતે ભવતે ચ વિરોચતામ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુક્ષ્મ-મંદરણનો 'વિચારનિરૂપણ' એ ના-મનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

સંતોષનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સન્તોષો હિ પરં શ્રેયઃ સન્તોષઃ સુખમુચ્યતે ।
સંતુષ્ટઃ પરમમ્યેતિ વિશ્રામમરિદ્ધન ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે શત્રુનાશન ! સંતોષ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે અને સંતોષ જ સુખ કહેવાય છે. સંતુષ્ટ પુરુષ પરમ વિશ્રામને પામે છે.^૧ સંતોષરૂપી અશ્વર્થથી સુખિયા અને લાંબા કાળ-થી વિશ્રાંતિ પામેલા ચિત્તવાળા શાંત પુરુષોને ચક્રવર્તી^૨ રાજ્ય પણ જૂના ખડના તણખસા જેવું લાગે છે.^૩ હે રામ ! સંતોષથી શોભતી અને સંસારની વિષમ વૃત્તિઓ આવી પડતાં પણ ઉદ્વેગ નહિ પામતી મહાત્માઓની બુદ્ધિ કદી પણ સુખનો વિયોગ પામતી નથી.^૪ જે શાંત પુરુષો સંતોષરૂપી અમૃતના પાનથી તૃપ્તિ પામ્યા હોય છે, તેમને આ અમૃત વૈભવોવાળી લક્ષ્મી પણ ઝેરની જેમ પ્રતિક્ષણ લાગે છે.^૫ દીનતા આદિદોષોનો નાશ કરનારો અને અલંત મીઠા સ્વાદવાળો સંતોષ જેવું સુખ આપે છે, તેવું સુખ અમૃતના રસની લહરીઓ પણ આપતી નથી.^૬ જે પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુઓની ઇચ્છા કરતો નથી તથા પ્રાપ્ત વસ્તુઓને પણ અપ્રાપ્ત જેવી લેખે છે અને તેથી જેને હર્ષશોકની દશા જોવી પડતી નથી, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે.^૭ જ્યાં સુધી મન પોતાની મેળે જ પોતાનામાં સંતોષ પામતું નથી, ત્યાં સુધી એ મનરૂપી ખાડામાંથી લતાઓની જેમ આપદઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે.^૮ જેમ ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું કમળ સૂર્યનાં કિરણોથી અત્યંત પ્રકુલ્લિત થાય છે, તેમ સંતોષ-થી શીતળ થયેલું ચિત્ત શુદ્ધ જ્ઞાન સંબંધી વિચા-

x આ પંદરમા સર્ગમાં વેરાગ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષની ઝાયાસમાન, સુખશીતળ અને મોહના ત્રીજા કારણ-રૂપ સંતોષનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

રોથી અત્યંત પ્રકૃષ્ટિત થાય છે.^૯ જન્મ મેલા અ-
રીસામાં મેંતુ પ્રતિબિંબ પડતું નથી, તેમ સંતોપ
ત્રિનાના અને આરાની આણપંપાળથી પરવશ
થયેલા ચિત્તમાં પણ જ્ઞાનતું પ્રતિબિંબ પડતું
નથી.^{૧૦} જને સર્વદા સંતોપરૂપી સૂર્ય જાગ્યે હોય
છે, તે મનુષ્યરૂપી કમળ અજ્ઞાનરૂપી ગાઢી રાત્રિથી
પણ સંઘાત પામતું નથી.^{૧૦} જનું મન સંતોપ
પામેલું હોય છે, તે માણસ અત્યંત દરિદ્ર હોય તો
પણ આધિઓથી તથા વ્યાધિઓથી રહિત એવા
અઘવતી^{૧૧} પણના સુખને ભોગવે છે.^{૧૧} જ અત્યંત
સૌમ્ય અને સદાચારી પુરુષ અપ્રાપ્ત વસ્તુને
ઇચ્છતો નથી અને પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ-કુખને
ભોગવ્યા કરે છે, તે સંતુષ્ટ કહેવાય છે.^{૧૨} ક્ષીર-
સાગરની પેઠે શુદ્ધતા તથા પરિપૂર્ણતા પામેલા
અને સંતોપથી અત્યંત તૃપ્ત થયેલા મહાત્માના
સુખ ઉપર ઠાઈ અપૂર્વ શોભા ઝળછી રહે છે.^{૧૩}
પુરુષપ્રયત્નથી પોતાની મેળે પોતામાં જ અત્યંત
પૂર્ણતા મેળવવી અને સર્વ પદાર્થોની તૃષ્ણાને
છોડી દેવી.^{૧૪} ચંદ્રના અમૃત જેવા સંતોપના
અમૃતથી પૂર્ણ થયેલા પુરુષનું મન માંત અને
શીતળ-થયેલી બુદ્ધિને લીધે પોતાની મેળે જ
અપ્પ ક સ્થિરતા પામે છે.^{૧૫} જન્મ રાજની પાસે
ચાકર લોકો પોતાની મેળે આવે છે, તેમ સંતોપ-
થી પુષ્ટ થયેલા મનવાળા પુરુષની પાસે મોટી
સમૃદ્ધિઓ દિકર થઈને પોતાની મેળે આવે છે.^{૧૬}
પોતાની મેળે પોતામાં જ સ્વસ્થ થયેલા પુરુષ
મંતુષ્ટ થઈને રહે છે; ત્યારે વર્ષાઋતુ આવતાં
જન્મ રજ તુરત ચાંત થઈ બળ્ય છે, તેમ સધળી
ચિંતાઓ તુરત ચાંત થઈ બળ્ય છે.^{૧૭} દે રામ !
ચંદ્ર જન્મ નિરંતર શીતળ અને કલંકથી મુક્ત
એવી પૂર્ણતાથી શોભે છે, તેમ પુરુષ નિરંતર
ગીનળ અને ગમ-દેવાદિકથી મુક્ત એવી શુદ્ધ
વૃત્તિથી શોભે છે.^{૧૮} જે પુરુષના મનમાંથી રમ-
ણ લાગના સુખને જોઈને સર્વ લોકો જોયા
નોંપ પામે છે, તેવા સંતોપ નેઓ ધનના રગલા

જોઈને પણ પામતા નથી.^{૧૯} હે રઘુનંદન ! જ
ઉત્તમ પુરુષ આ જગતમાં ગુણવાન લોકોને
પ્રિય એવી સમતાથી વિભૂષિત હોય છે, તે નિ-
ર્મળ પુરુષને દેવતાઓ અને મહાસુનિઓ પણ
બુદ્ધિથી પ્રણામ કરે છે.^{૨૦}

સમતપા મતપા ગુણશાલિનાં પુરુષારાદિહ
યઃ સમલંકૃતઃ । તમલં પ્રણમન્તિ નમશ્ચરા
અપિ મહામુનયો રઘુનન્દન ॥ ૨૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુહુ-
અકરણનો 'સંતોપનિરૂપણ' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૫ મો સમાપ્ત .

~ સર્ગ ૧૬ મો ~

સત્સંગવર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિશેષેણ મહામુદ્રે સંસારોચરણે તૃણામ્ ।

સર્વત્રોપકરોતીહ સાધુઃ સાધુસમાગમઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન ! વિ-
શેષ કરીને, માણસોને આ સંસારને તરી જવા-
માં સાધુઓનો સત્સમાગમ અહીં સર્વત્ર બહુ
ઉપકારક છે.^૧ જ મહાત્માઓ સાધુઓના સંગરૂપી
વૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેકરૂપી સ્વચ્છ ફળને સા-
ચવી ગળે છે, તેઓ મોક્ષની સંપત્તિના પાતરૂપ
થાય છે.^૨ વિદ્વાન લોકોના સમાગમથી ઉજ્જ-
વર પણ ધનાદિકથી ભર્યું ભર્યું જવું લાગે છે, મરણ
પણ ઉત્સવ જવું લાગે છે અને આપત્તિ પણ સં-
પત્તિ જેવી લાગે છે.^૩ આ જગતમાં સાધુઓના
સત્સમાગમનો જ જયજયકાર છે. તે સત્સમાગમ
આપદારૂપી કમલિનીને દિમરૂપ છે અને મોઠરૂપી
ઝાકળને પવનરૂપ છે. સાધુઓનો સમાગમ બુદ્ધિ-
ને અત્યંત વધારનાર છે, અજ્ઞાનરૂપી વૃક્ષને કાપી

* આ સોળમા નંબ્રમાં મેશના યોગ દ્વારપાળ
મન્મથનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો અને ચારમાં એક
એકવું મન કરવાથી પણ મોટા મેળવવાનું કરેલું છે.
• સાધુઓનો એટલો બલને સંસાર-વિપવનરૂપિન
અપરોક્ષપણે જળજનામો મો.

પાપનાર છે અને આધિઓને દૂર કરનાર છે, મેમ તમે સમજો. ૪૫ જમ પાણી રેડવાથી પુષ્પો-
તો તથા ફૂલોનો સુંદર ગુચ્છ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ
સાધુઓના સમાગમથી મનોહર અને ઉત્તમ
મેલો વિવેકરૂપી ઉત્તમ દીપક પ્રકટે છે. ૪૬ સાધુઓ-
ના સંગની વિભૂતિઓ નાશરહિત, આધરહિત
અને નિરંતર વધતી રહેતી સર્વોત્તમ વિશ્રાંતિને
પામે છે. ૪૭ અત્યંત કષ્ટદાયી દયાને પામેલા અને
સ્વયં થયેલા માણસોએ પણ સાધુઓના સમા-
ગમે જરા પણ ડોહડો જોઈએ નહિ. ૪૮ સંસાર-
માં સાધુઓના સમાગમો શુભ માર્ગના દીવારૂપ
જે, દૃઢતા અધારને ઢરનાર છે અને જ્ઞાનરૂપી
મૂર્તિના પ્રકાશરૂપ છે. ૪૯ જ મનુષ્ય સત્સંગતિરૂપ
હોવા અને સ્વચ્છ ગંગામાં સ્નાન કરે છે, તેને
નોતું, તીર્થોતું, તપોતું કે યજ્ઞોતું શું પ્રયોજન
કરે? ૫૦ હે નિષ્પાપ! વિષયોમાં રાગ વિનાના, ક-
ષાદ ગયેલા સંદેહવાળા અને દેહાદિકના અધ્યા-
યથી રહિત થયેલા સાધુપુરુષો જે મળે, તો પછી
પણું અને તીર્થયાત્રાનું શું કામ છે? ૫૧ જમ
રિદ્ધી મનુષ્ય મળિંઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા
કે છે, તેમ સમજી મનુષ્યે વિશ્રાંતિ પામેલા
જાનાળા સાધુઓને પરમ પ્રયત્નથી જોયા કરવા
જોઈએ. ૫૨ જમ લક્ષ્મીજી અધરાઓના સમૂહમાં
જેલુના સમાગમથી અને રૂપથી શોભ્યાં હતાં,
મ જુદિઓના સમુદાયમાં સાધુઓના સમાગ-
મથી અને સદ્ગુણોથી જુદિમાન પુરુષોની જુદિ
વંદા શોભે છે. ૫૩ જ ભાગ્યશાળીએ સાધુઓના
માગમને જોઈયો નથી, તેણે નિર્મળ વિચારથી
જાનારા બ્રહ્મપદને સૌથી પહેલાં પોતાના મુકુટ-
રૂપ કરી લીધું છે એમ સમજવું. ૫૪ અધ્યાસથી
હિત થયેલા, બ્રહ્મપદને જાણનારા અને સધળા-
માં પ્રિય હાગનારા સાધુઓને સર્વ ઉપાયથી
જિતવા જોઈએ; કારણકે તેઓ જ સંસારરૂપી સ-
દ્રમાં તરવાનાં સાધનોરૂપ છે. ૫૫ જ મનુષ્યોએ
રક્કરૂપી અગ્નિને મેઘની પેઠે કારી દેનારા સાધુ-

ઓને રમતમાં પણ દીઠા નથી, તે મનુષ્યો નરક-
રૂપી અગ્નિઓને મૂકાં છંધણાંની જમ કામે આવે
છે. ૫૬ દારિદ્ર્ય, મરણ અને દુઃખ ઇત્યાદિ વિષ-
યોની શ્રાંતિઓ સાધુઓના સમાગમરૂપી ઔષ-
ધોથી સંપૂર્ણ રીતે ટળી જાય છે. ૫૭ માણસોને
સંતોષ, સાધુઓનો સંગ, વિચાર અને શમ એ જ
સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તરવાના ઉપાયો છે. ૫૮
સંતોષ એ પરમ જ્ઞાન છે, સત્સંગ એ પરમ
ગતિ છે, વિચાર એ પરમ જ્ઞાન છે અને શમ એ
પરમ સુખ છે. ૫૯ એ ચાર સંસારને ભેદવાના
નિર્મળ ઉપાયો છે. જમણે એમનો અભ્યાસ કર્યો
હોય છે, તેઓ મોહરૂપી જળવાળા સંસારરૂપી
સમુદ્રને તરી જ ગયા છે, એમ સમજવું. ૬૦ હે
સુજુદિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ! એ ચારમાંથી નિર્મળ કૃણ
આપનારા એકનો પણ જે અભ્યાસ થાય, તો
ચારેનો અભ્યાસ થઈ જાય છે. ૬૧ એ ચારમાંનો
એક એક પણ ચારેને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે
મનુષ્યે એ ચારેને સિદ્ધ કરવા સાર ચતુર્વર્ગક
એકનો તો અવશ્ય આશ્રય કરવો જોઈએ. ૬૨ જમ
મોક્ષ આદિ વિનાના સ્વચ્છ સમુદ્રમાં વહાણો
સારી રીતે ફરી શકે છે, તેમ શમથી સ્વચ્છ થયે-
લા મનમાં સત્સંગ, સંતોષ અને વિચાર, સારી
રીતે પ્રવર્તી શકે છે. ૬૩ જમ કલ્પવૃક્ષોનો આશ્રય
કરનારા પ્રાણીને લૌકિક સંપત્તિઓ સાંપડે છે,
તેમ વિચાર, સંતોષ, શમ અને સત્સંગરૂપી
કલ્પવૃક્ષોનો આશ્રય કરનારા જીવને જ્ઞાનની
સંપત્તિઓ સાંપડે છે. ૬૪ જમ પૂત્રમતા ચંદ્રમાં
સૌંદર્ય આદિ શુભો પ્રવર્તે છે, તેમ વિચાર,
શમ, સંતોષ અને સત્સંગવાળા મનુષ્યમાં પ્રસાદ
આદિ શુભો પ્રવર્તે છે. ૬૫ જમ મંત્રીઓનું કહ્યું
માનનારા રાજામાં જયની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે,
તેમ સત્સંગ, સંતોષ, શમ અને વિચારવાળા
જુદિમાન મનુષ્યમાં જ્ઞાનની સંપત્તિઓ પ્રવર્તે છે.
આથી હે રહુનંદન! મનને પુરુષાર્થથી જીતીને
આ શુભોમાંથી એક શુભું સર્વદા ચત્નથી સંપા-

દત્ત કરવું જોઈએ. ^{૨૬૨૭} જ્યાં સુધી દૃઢ પુરુષાર્થથી
મનરૂપી માતંગને જીતીને તેમાં એમાંના એક
ગુણને પણ ધારણ કરવામાં આવતો નથી, ત્યાં-
સુધી ઉત્તમ ગતિ મળતી નથી. ^{૨૮} હે રામ ! દાંત
પીસીને ઉધોગમાં મંડ્યા રહીને પણ એમાંના
એક ગુણનું સંપાદન કરવું જોઈએ. ^{૨૯} હે મહા-
બાહુ ! જ્યાં સુધી એ ગુણને સંપાદન કરવા માટે
તમારા મનનો આગ્રહ થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે
દેવ, યક્ષ, પુરુષ કે ગ્રાહ્યશો, તો પણ તમને જ્ઞાન
મેળવવાનો કોઈ ઉપાય થયો નથી, એમ સમ-
જવું. ^{૩૦} એમાંથી ફળદાયી એક ગુણ પણ જો
બળ પામે છે, તો વિવશ ચિત્તવાળા પુરુષના સધ-
ળા દોષો તુરત જ ક્ષય પામે છે. ^{૩૧} એક ગુણ વધે
છે, તો દોષોને જીતનારા બીજા ગુણો પણ વધે
છે; અને એક દોષ વધે છે, તો ગુણોનો નાશ કર-
નારા બીજા દોષો પણ વધે છે. ^{૩૨} મનુષ્યોના આ
મનરૂપી મોહકારી વનમાં શુભ તથા અશુભરૂપી
મોટા કાંઠાઓવાળી વાસનારૂપી નદી સર્વદા પ્ર-
બળ વેગે ચાલી જાય છે. ^{૩૩} આપણે પોતાના પ્રય-
ત્નથી એ નદીને જ કાંઠામાં નાખીએ, તે કાંઠામાં
જ તે વહે છે; માટે જમ તમારી ઇચ્છા હોય
તેમ કરો. ^{૩૪} હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા રામ ! મનરૂપી
વનમાં ચાલી જતી પોતાની વાસનારૂપ એ મોટી
નદીને તમે પુરુષપ્રયત્નના વેગથી અનુક્રમે શુભ
કિનારાને અનુસરતી કરો. તેમ કરવાથી તમે જરા
પણ અશુભ કિનારાની ઠોરે તણાશો નહિ. ^{૩૫}

પુરુષયત્નજવેન મનોયતે શુભવટાનુગત્તા
ક્રમદાઃ કુરુ । વરમતે નિજમાવમહાનદીમહદ્ વેન
મનાગપિ નોલસે ॥ ૨૫ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં સુસુક્ષ્મ-
પ્રકરણનો 'સદાચારનિરૂપણ' એ
નામનો સર્ગ ૧૬ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

અંથવિભાગ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमन्तर्विवेको यः स महानिह राघव ।

योग्यो ज्ञानगिरः श्रोतुं राजेव नयमारतीम् ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રાઘવ ! જમ વિવેચી

રાજ નીતિશાસ્ત્રની વાણી સાંભળવાને યોગ્ય છે
તેમ આ સંસારમાં ઉપર કહેલી રીતે જતા મનમાં
વિવેક ઉત્પન્ન થયો હોય તે મહાત્મા પુરુષ
જ્ઞાનની વાતો સાંભળવાને યોગ્ય છે. ^૧ જમ
મેધના સંગથી રહિત થયેલું નિર્મળ આકાશ
શરદ્ધતુલા નિર્મળ ચંદ્રના ઉદયને યોગ્ય છે,
તેમ મૂર્ખોના સંગથી રહિત થયેલો નિર્મળ અને
મોટા મનવાળો પુરુષ નિર્મળ વિચારના ઉદયને
યોગ્ય છે. ^૨ તમે એ ગુણોની અખંડિત લક્ષ્મીથી
સંપન્ન છો, તેથી હું આ જમનના મોહને હરના-
રું વચન કહીશ તે તમે સાંભળો. ^૩ જનું પુણ્યરૂપી
કલ્પવૃક્ષ ફળોના ભારથી લચીને સુકિત આપવા
માટે જ સજ્જા જીવું હોય, તે જીવને આ સાંભળ-
વાની સૂઝ જોગ છે. ^૪ કલ્યાણને વારતે પવિત્ર,
ઉદાર અને પરમયોધને જ દેનારાં વચનોનું પાત્ર
ઉત્તમ પુરુષ જ થાય છે, કોઈ અધમ પુરુષ એ
વચનોનું પાત્ર થતો નથી. ^૫ આ મોક્ષ દેનારી
અને મોક્ષોપાય નામની વેદતુલ્ય સંહિતા ખત્રીસ
હજાર શ્લોકની છે. ^૬ માણસ જાગતો દોષ અને
જોની આગળ દીવો બળતો દોષ, તો તે દીવો
તે માણસની ઇચ્છા વિના પણ તેને પ્રકાશ આપે
છે. તેમ આ અંથ તેનો અભ્યાસ કરનાર માણસ-
ને તેની ઇચ્છા વિના પણ સુકિત આપે છે. ^૭
આ સંહિતા પોતાની મેળે જ અભ્યાસ કરીને
સમજી દોષ, અપવા બીજે કોઈ વચું કરતાં

* આ મતરમાં સર્ગમાં આ મંથની સંખ્યાના
પ્રકરણક્રમથી વિભાજ અને તેમાંના વર્ણન કરવાના
વિશેષ દેવામાં આવે છે.

નેના મુખથી સાંભળી દોષ, તે ગંગાજી જેમ
તુરત પાપતાપની શાંતિ કરી પરમ સુખ આપે
છે, તેમ તે તુરત જ સધળી શ્રાંતિની શાંતિ
કરી પરમસુખ આપે છે.^૯ જેમ રત્નનુતુ^{૧૦} અવ-
લોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની શ્રાંતિ ટળી
અપ છે, તેમ આ સંહિતાનું અવલોકન કરવાથી
સંસારનાં દુઃખો ટળી અપ છે.^૯ આ સંહિતામાં
યુક્તિયુક્ત અર્થોથી ભરેલાં વાક્યોવાળાં અને
મેધ દર્શિતાવાળી આખ્યાયિકાઓવાળાં નુદાંનુદાં
પ્રકરણ છે.^{૧૦} એ પ્રકરણોમાં પહેલું 'વેરાગ્ય'
પ્રકરણ છે, જેમ નિર્ગળ પ્રદેશમાં પાણી રેડવાથી
ગ્રાહ વધે છે, તેમ જોના અવ્યાસથી વેરાગ્ય વધે
છે. જેમ સારી રીતે લૂછી નાખવાથી મણિમાં શુ-
દ્ધતા ઝળછી જોડે છે, તેમ એ પ્રકરણના દોઢ હજાર
શ્લોકોના વિચાર કરવાથી દૈવ્યમાં શુદ્ધતા ઝળછી
જોડે છે.^{૧૧,૧૨} તે પછી એક હજાર શ્લોકનું અને
યુક્તિઓની રચનાથી સુંદર એવું 'સુમુખ્યવ-
દાર' નામનું બીજું પ્રકરણ છે. તે તેમાં સુમુખ્ય
માણસોના સ્વભાવનું વર્ણન કર્યું છે.^{૧૩} તે પછી
૬૫૦ દર્શિતા તથા ઘણી આખ્યાયિકાઓવાળું
'દૈવ્યત્તિ' પ્રકરણ છે.^{૧૪} તેમાં વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન
કર્યું છે અને તેમાં સાત હજાર શ્લોકો છે. તેમાં
'દુ' અને આ' એવા રૂપવાળી જગતસંબંધી
દ્રશ્યની તથા દર્યોની વિચિત્રતા ઉત્પત્તિ થઈ જ
નથી, છતાં પણ શ્રાંતિને લીધે તે ઉત્પન્ન થયેલી
જગ્યાપ છે એ વિશે વર્ણન કર્યું છે. એ પ્રકરણ
સાંભળવાથી શ્રોતા મનુષ્ય આ સધળા જગતને
પોતાની અંદર જ કદપાયેલું સમજે છે.^{૧૫,૧૬}
દ્રશ્યના તથા દર્યના પરસ્પર અધ્યાસવાળું,
અનંત શ્રક્ષાંડોના વિસ્તારવાળું અને પ્રત્યેક શ્ર-
ક્ષાંડમાં લોક, આકાશ તથા પર્વતોવાળું જગત
અચુક રીતિથી નિરૂપણ કરવાને અશક્ય છે,
પાયા વિનાનું છે અને પર્વત આદિ ભેદોથી
રહિત છે.^{૧૭} તે પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છે,

સકલપથી જોમા થયેલા નગર જેવું છે, સ્વપ્નમાં
દેખાતા પદાર્થો જેવું છે અને મનોરાજ્યની પેઠે
વિસ્તાર પામેલું છે.^{૧૮} અર્થ દેખાવોથી તે ગંધર્વ-
નગર જેવું છે, બે ચંદ્રની શ્રાંતિ જેવું છે અને
ઝંઝવાનાં પાણી જેવી સ્થિતિવાળું છે. તે વદાણુ
ચાલતાં પર્વતો ચાલવાના પ્રમ જેવું છે, સત્યથી
તથા પુરુષાર્થથી રહિત છે, ચિત્તભ્રમથી કદપા-
યેલા પિથાય જેવું છે અને બીજરહિત છતાં
પણ તે પ્રતીત થાય છે.^{૧૯,૨૦} તે મનમાં પ્રતિભાસ
પામતા કથાના યુક્તિદિક વિષયો જેવું છે, આકા-
શમાં કદપાયેલી મોતીની માળા જેવું છે અને
સુવર્ણમાં કડાંની પેઠે તથા જળમાં તરંગની પેઠે
તે માત્ર કદિપત નામ-રૂપવાળું છે.^{૨૧} આકાશ-
માંના નીલા રંગની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ તે
સર્વદા પ્રતીત થનારું છે. જેમ સ્વપ્નમાં અથવા
આકાશમાં ભીંત, રંગ તથા ચિતારા વિની પણ
સુંદર ચિત્ર જોવામાં આવે છે, તેમ તે લાંબા
કાળથી જોવામાં આવે છે અને દેખાવમાત્ર છે.
જેમ ચિત્રમાં આલેખેલા અગ્નિ સાક્ષાત્ અગ્નિ
નહિ હોવા છતાં પણ અગ્નિ કહેવાય છે, તેમ
જગત પણ નામરૂપથી કહેવા માત્ર જ છે.^{૨૨,૨૩}
વિચાર કરતાં તે રહેતું નથી, તેથી તે જગત
શબ્દના જનારરૂપ અર્થને મળતું છે. તે તરંગોમાં
શ્રાંતિથી કદપાયેલી કમળોની માળા જેવું છે.
ક્યાંક જોયેલા તૃત્યની જેમ તે સ્મરણથી જોડી
આવે છે.^{૨૪} આકાશમાં ચક્રલાંબોની ભોરે ચિચિ-
યારીઓ સંભળાતાં, છાતી પર હાથનો ભાર
દઈને સૂતેલા પુરુષને તળાવની જ શ્રાંતિ થાય
છે, તેના જેવું તે છે. તે ગ્રીષ્મઋતુમાં પાંદડાં
વગરના સુકાયેલા તથા છિન્નભિન્ન થયેલા વન
જેવું છે.^{૨૫} તે મરવા પડેલા માણસના ચિત્તની
પેઠે હંગધડા વિનાનું છે. તે પર્વતની શુદ્ધની
પેઠે વાર અંધારાવાળું, ઉજ્જડ તથા અપકર છે.
તે અંધકારવાળી શુદ્ધમાં કદપનાથી થતા એક
એક નાય જેવું છે. તે ઘેલા માણસની ચેષ્ટા જેવું

છે.^{૨૬} તે અજ્ઞાનરૂપી ટાઢા ઝાકળના વરસાદ-
વાળું છે, શરદ્ઋતુના આકાશ જવા નિર્મળ
બ્રહ્માં જોડેલું છે અને થાંભલામાં કાતરેલાં તથા
ભીંતમાં આલેખેલાં ચિત્રો જેવું છે.^{૨૭} તે માટી-
માંથી બનાવેલાં ઝાડ આદિ અચેતનના તથા
હાથી આદિ ચેતનનાં પૂતળાં જેવું છે. એ ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણ પછી ચૌથું 'સ્થિતિ' પ્રકરણ છે.^{૨૮} તેમાં
ત્રણ હંબર શ્લોકો છે અને તેમાં ઘણાં વ્યાખ્યાનો
તથા ઘણી વ્યાખ્યાયિકાઓ છે. તેમાં દ્રશ્યના
તથા દર્શના ક્રમને પામેલું બ્રહ્મ જ રીતે ભોગ્ય-
રૂપે તથા ભોક્તારૂપે સ્થિતિ પામ્યું છે; અને દશે
દિશાઓના મંડેભજમાં વિસ્તાર પામીને પ્રકાશતો
આ જગતરૂપી ભ્રમ જ રીતે વૃદ્ધિ પામ્યો છે,
તે રીતિનું ઘણું ઘણું વર્ણન કર્યું છે.^{૨૯,૩૦} તે
પછી પાંચમું પાંચહંબર શ્લોકનું, પવિત્ર અને
અનેક યુક્તિઓથી રમણીયતાવાળું 'ઉપશાંતિ'
પ્રકરણ છે.^{૩૧} તેમાં 'આ જગત, હું, તું અને તે'
એવી રીતે જોડેલી બ્રાંતિ જ પ્રકારથી શાંત થાય
છે તે પ્રકાર અનેક શ્લોકોથી કહ્યો છે. એ ઉપ-
શાંતિપ્રકરણ સાંભળવાથી જીવન્મુક્ત થયેલા પુરુ-
ષને જન્મભરણરૂપી સંસાર શાંત થઈ જાય છે.^{૩૨}
તે વખતે તે બ્રાંતિ મરવાથી હીણ થયેલું તે
જગત ભૂંસાઈ ગયેલી આલેખેલી સેનાની પેઢે
કાંઈક કાંઈક જોવામાં આવે છે, તે માંડ સોમા
ભાગે બાકી રહે છે.^{૩૩,૩૪} તે બીજાના ચિત્તમાં
રહેલી સંકલ્પિત નગરની શોભા જેવું થઈ જાય
છે. પડખામાં સૂતેલા માણસ સ્વપ્નમાં ધનાદિક
નહિ મળવાથી ચુક્ર કરતો હોય તથા માટી
ચીસો પાકતો હોય તેના જેવું તે લાગે છે.^{૩૫}
તે શાંત સ્થિતિમાં સંકલ્પથી કલ્પાયેલા પ્રયજ
વાદળોના બગર શબ્દ જેવું લાગે છે. વળી તે
સ્વપ્નથી અથવા સંકલ્પથી કલ્પાઈને ઘણીખરી
રીતે સ્વદર્શ ગયેલા નગર જેવું લાગે છે.^{૩૬} પછી
અનુક્રમે એ શાંતિ કરતાં પણ વધારે શાંતિ મળે
છે ત્યારે જગત અવિષ્વનગરના બગીચામાં જળ-

નારી વાંઝણી જેવું જ લાગે છે; અને વાંઝણીએ
જીભથી વર્ણન કરવા માટેલી પોતાના પુત્રોની
ચુક્ર આદિ સંબંધી કથાના અનુભવ જેવું લાગે
છે.^{૩૭} ત્યારે તે જણે ચિત્રો કહી પણ આલેખ્યાં
ન હોય તેનાં ચિત્રોથી ભરાઈ ગયેલી ભીંત જેવું
લાગે છે; અને બીજા માણસે કલ્પેલી છતાં
જુલાઈ જવાતી નગરી જેવું લાગે છે.^{૩૮} તે કાઈ
પણ ઋતુમાં ઉત્પન્ન નહિ થયેલા બગીચા જેવું
લાગે છે, તે ભવિષ્યની કૂલવાડીમાં વસંતનો રંગ
લાગ્યા જેવું જણાય છે અને છેવટે તે જમાં તર-
ંગોના સમૂહ અદર જ લીન થઈ ગયા હોય એવી
સ્વચ્છ જળવાળી નદી જવા પરબ્રહ્મરૂપ જ થઈ
જાય છે. તે પછી છઠ્ઠું 'નિર્વાણ' પ્રકરણ કહ્યું
છે.^{૩૯,૪૦} તેમાં સાકાયોદ્ધ હંબર શ્લોકો છે
અને તે જ્ઞાનરૂપી મહાન પુરુષાર્થને આપનાર
છે. એ પ્રકરણ યથાર્થ સમજાયાથી મૂળ અવિ-
ધાનો પણ નાશ થાય છે અને તેથી સઘળી કલ્પ
નાઓની શાંતિવાળું પરમ કલ્પાણરૂપ નિર્વાણ
પ્રાપ્ત થાય છે.^{૪૧} નિર્વાણ પામેલા પુરુષ નિર્વિ-
પય થાય છે, ચેતન્યના પ્રકારરૂપ થાય છે, જ્ઞાન
રૂપ થાય છે, ઉપાધિઓરહિત થાય છે, વાદળો
વિનાના આકાશના ગર્ભ જેવો સ્વચ્છ થાય છે
અને સંસારસંબંધી સઘળી બ્રાંતિઓથી મુક્ત
થાય છે.^{૪૨} તે જગતની ક્રિયાઓથી પરવારી ચૂક
છે અને કૃતાર્થતાને લીધે સુસ્થિત થાય છે. જમાં
સર્વ લોકોનાં પ્રતિબિંબ પડે એવા હીરાના સ્તં-
ભની પેઢે તે નિર્મળ થઈ જાય છે અને આકા-
શની પેઢે નિર્લેપ થઈ જાય છે.^{૪૩} ઘણાં ઘણાં
બ્રહ્મોદિને ગળી જઈને તે અત્યંત તૃપ્તિવાન થાય
છે અને સઘળા બ્રહ્મભોગોથી તથા માનસિક
ભોગોથી તે શાન્ત થાય છે.^{૪૪} ત્યારે તે શરીર,
ઈન્દ્રિયો, દેવતા, ત્યાગ્ય તથા ગાદ એઓના
વિચારથી રહિત થાય છે, શરીરવાળો છતાં પણ
શરીરવગરનો થાય છે અને મંસારવાળો છતાં
પણ મંસારરહિત થાય છે.^{૪૫} તે ચેતન્યમય થાય

અને ઠહિન પયરાના ગર્ભની પેઠે બીજ પદા-
ની પ્રવેશને અયોગ્ય થાય છે. તે જગતને પ્રકાશ
આપનાર ચૈતન્યાત્મક સૂર્યરૂપે પરમ પ્રકાશરૂપ
થાય, તે છતાં દરય પદાર્થો નહિ રહેવાને લીધે
તે ગાઢ અંધકારના ગોંગડાની પેઠે પરમ અંધ
જેવો થઈ જાય છે. તે સંસારની દુષ્ટ અટપટોથી
મુક્ત થાય છે અને આશારૂપી નિપૂણિકાથી
મોહજો થાય છે. ૪૬૧૪૭ તે અંધકારરૂપી પિશાચ-
ને જોતો નથી અને શરીરથી રહિત છતાં પણ તે
બીજાઓને શરીરી હોય તેવો લાગે છે. મહા મેરુ-
પર્વતના ડાઈક ફૂલમાં એકાદ બમરી બેઠી હોય
છે, તેમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા એ જીવન્મુક્ત પુરુષનાં
કરોડો રૂનાડાંમાંના એક રૂવાડા જેવી અવિધા-
ના એકાદ ભાગમાં આ જગતનું સૌન્દર્ય વાસ
કરીને રહે છે. ૪૮ જે વ્યાપક ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મના
ઉદરમાં એક એક પરમાણુ જેટલા ભાગમાં હજારો
બ્રહ્માંડોની રચનાઓને બનાવીને જુએ છે, તે
પરબ્રહ્મ જીવન્મુક્તના સ્વરૂપભૂત છે. ૪૯ જીવ-
ન્મુક્ત થયેલા મહામતિ પુરુષના હૃદયની વિશા-
ળતાનું માપ સેંકડો અને લાખો વિષ્ણુઓથી,
શિવોથી કે બ્રહ્માઓથી પણ કરી શકાતું નથી;
કારણ કે સર્વોત્તમ બ્રહ્મરૂપ થયેલા જીવન્મુક્તના
હૃદયની વિશાળતા અપાર જ છે. ૫૦

વિતતતા હૃદયસ્ય મહામતેર્હરિહરાન્જલ-
શ્ચતૈરપિ | હુલનમેતિ ન મુક્તિમતો યતઃ પ્રવિ-
ત્વાઽસ્તિ નિરુત્તમવસ્તુનઃ || ૫૦ ||

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામયણુ સુસુહુ-
પ્રકરણુનો 'અંધ્યાદિવર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૮ મો

અંથના ગુણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્વાં વાચિતમાત્રાયાં પ્રવોષઃ સમ્પ્રવર્તતે |
વીજાદિવ સતો વ્યુત્પાદવશ્યં માવિ સત્ફલમ્ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જેમ સારું બીજ વાવ-
વામાં આવ્યું હોય તો તેમાંથી સારું ફળ અવ-
શ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ સંહિતાને વાંચ-
વાથી અવશ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, ૧ માણસે
રચેલું શાસ્ત્ર પણ જે યુક્તિઓથી તત્ત્વનો નિર્ણય
કરાવતું હોય, તો તેને ગ્રહણ કરવું અને ઋષિએ
રચેલું શાસ્ત્ર પણ જે તેવી રીતે નિર્ણય કરાવતું
હોય નહિ તો તેને તજ દેવું. બુદ્ધિમાન પુરુષ તો
ન્યાયને અનુસરતી પદ્ધતિ જ પકડવી જોઈએ. ૨
બાળકનું વચન પણ જે યુક્તિવાળું હોય, તો
તે સ્વીકારી લેવું અને બ્રહ્માનું વચન પણ જે
યુક્તિઓથી વિરુદ્ધ હોય, તો તેને તણપલાની
પેઠે છોડી દેવું. ૩ પાસે રહેલા ગંગાના જળને
છોડી દહને જે આ તો અમારા બાપનો રૂવો
છે' એવા આગ્રહથી તે રૂવાનું પાણી પીતો
હોય, તે હઠીલા પુરુષને કાણ સમજવી શકે? ૪
જેમ પરોઢિયું થતાં અવશ્ય પ્રકાશ આવે છે,
તેમ આ સંહિતા વાંચવાથી અવશ્ય સારો
વિવેક પ્રાપ્ત થાય છે. ૫ આ અંથને -વિદ્વાનના
મુખેથી સંપૂર્ણ સાંભળવામાં આવે છે અને પોતા-
ની મેળે ધીરે ધીરે વિચાર કરતાં બુદ્ધિમાં સંસ્કાર
પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનમાં પ્રથમ લત્તાની પેઠે
અત્યંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વાક્યોનો ઉદય થાય છે
અને તે વાક્યો સંભાના મોટા આબરૂરૂપ થાય
છે. ૬ ત્યારે મોટાપણને અનુસરતા શુણ્ણાબ્દી
ઉત્તમ ચતુરાર્ધ પણ ઉદય પામે છે અને તેથી

૧. આ અંદારમાં સર્ગમાં આ અંથના મુખ્ય શુણ્ણ
ફળોની સાથે કહેવામાં આવશે અને ઉપમાઓમાં
કયા અંશો ગ્રહણ કરવા, તે પણ કહેવામાં આવશે.

રાજાઓ તથા દેવની પેઠે પૂજવા જવા વિદ્વાનો પણ રાજ થઇને તે માણસ ઉપર સ્નેહ રાખે છે.^૯ જમ સારાં નેત્રવાળો પુરુષ હાથમાં દીવો રાખે, તો તે રાત્રે પદાર્થોના આગલાપાછલા ભાગોને જાણી શકે છે, તેમ બુદ્ધિમાન માણસ પણ આ અંથનો અભ્યાસ કરે, તો તે સર્વ વિપયોના પૂર્વાપર સંબંધોને જાણી શકે છે. જમ શરદઋતુ ખેસતાં દિશાઓનાં ધુમ્મસ ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઝાસરી જાય છે, તેમ આ અંથનો વિચાર કરતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઝાંછા થતા જાય છે.^{૧૦} તમારે કેવળ બુદ્ધિમાં વિવેકને દંઢ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો, કારણ કે અભ્યાસ વિના કોઈ ક્રિયા કાંઈ પણ ફળ આપતી નથી.^{૧૧} જમ શરદઋતુમાં મોહુ તળાવ સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ અંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે. જમ મંદરાયણ નીકળી ગયા પછી સસુદ્ર અત્યંત સ્થિર થઈ ગયો હતો, તેમ મન ત્યાં અત્યંત સ્થિર થઈ જાય છે.^{૧૨} આ અંથનો અભ્યાસ કર્યોથી મોહરૂપી કાજળ વિનાની, અધ-કારના પડદાને દૂર કરનારી અને પદાર્થોના વિભાગ દેખાડનારી બુદ્ધિ, રત્નના દીવાની આંચની પેઠે અત્યંત પ્રકાશી રહે છે.^{૧૩} બાણો જમ કવચવાળા મનુષ્યનાં મર્મસ્થળોને કાપી શકતાં નથી, તેમ દીનતા અને દારિદ્ર્ય આદિ દોષોથી ભરેલા વિચારો જગતનું ચિચ્ચાત્ત્વ સમજનારા માણસોનાં ચિત્તોને ભેદી શકતાં નથી.^{૧૪} જમ મોટો પથ્થર આગળ પડ્યો હોય તો પણ બાણો તેને ભેદી શકતાં નથી, તેમ શાસ્ત્ર જાણનાર ચિત્ત આગળ રહ્યું હોય છતાં સંસારના મહાદુઃખદોષી ત્રાસો તેને ભેદી શકતા નથી.^{૧૫} જો સંસારમાં જન્મ પ્રથમ થયો હોય તો પુરુષાર્થ સુખ્ય ગણાય અને જો કર્મ પ્રથમ થયું હોય તો દેવ સુખ્ય ગણાય; ત્યારે એમાંથી પ્રથમ શું થયું હશે? ઇત્યાદિ અનેક સંશયો છે. જમ દિવસથી અંધારું ટળી જાય છે, તેમ આ અંથના અભ્યાસથી તે સંશયો

ટળી જાય છે.^{૧૬} રાત્રિ શાંત થતાં સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે જમ સર્વ પદાર્થો યથાસ્થિત એવામાં આવે છે, તેમ આ શાસ્ત્રથી મોહ શાંત થતાં વિવેકનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સર્વદા જગતનું તત્ત્વ યથાસ્થિત એવામાં આવે છે.^{૧૭} વિચાર કરનારા માણસને મનમાં સસુદ્રના જવી ગંભીરતા, મેરુના જવી સ્થિરતા અને ચંદ્રના જવી શીતળતા સાંપડે છે.^{૧૮} જની સધળી કદપનાઓ શાંત થઈ છે, તે પુરુષનું જીવનસુકતપણું ધીરે ધીરે પરિપાકને પામે છે અને તેનું વાણીજીવન કરી શકતું નથી.^{૧૯} સધળી રીતે શીતળતાવાળી, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનાર એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદઋતુની ચાંદનીની પેં અત્યંત ખીલી નીકળે છે.^{૨૦} શમથી પ્રકાશવાળા અને અત્યંત નિર્મળ થયેલા હૃદયરૂપ આકાશમાં જ્યારે વિવેકરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે અનર્થોના સમૂહો કરનારા કામ, ક્રોધ, આદિ ધૂમકેતુઓ ઉદય પામી શકતા નથી.^{૨૧} જમ શરદઋતુમાં જળની તૃષ્ણા વિનાનાં વાદળો આ શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને જાંચા તથ અચલ પર્વતમાં સ્થિતિ કરે છે, તેમ આ અંથન વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વિનાના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે, શુદ્ધ થાય છે અને જાંચા તથ અચલ બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.^{૨૨} જમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, કૂર અને સુખને દીન કરનારી પિશાચોની લીલા, દિવસ જિગતાં બંધ પડી જાય છે, તેમ ગમે તેવા ચાળાવાળી, કૂર અને સુખને દીન કરનારી પામરતા આ અંથનો અભ્યાસ થતાં બંધ પડી જાય છે.^{૨૩} જમ પવનો ચિત્રમાં આવે-ખેલી લતાને કંપાવી શકતા નથી, તેમ ચિંતાઓ પરબ્રહ્મરૂપી ભીંતમાં અસંત ચોટી ગયેલી પરમ ધીરજવાળી બુદ્ધિને કંપાવી શકતી નથી.^{૨૪} તત્ત્વને જાણનારો માણસ વિપયોની આસક્તિરૂપ આડમાં પડતો નથી. કારણ કે જણે માર્ગ જાણ્યો

હોય એવો કયો માણસ ખાડમાં પડવા દોડે.^{૨૫}
 પતિવ્રતા સ્ત્રી જન્મ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા
 અંતઃપુરના આંગણમાં રમે છે, તેમ સારાં
 શાસ્ત્રના પ્રસંગથી સારાં આચરણ કરનારાઓની
 બુદ્ધિ યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થયેલા અવિરોધી કાર્યમાં
 રમે છે.^{૨૬} લાખો અને કરોડો બ્રહ્માડોમાં જટલાં
 અંતઃકરણ છે, તે તે પ્રત્યેક અંતઃકરણમાં વિરક્ત
 બુદ્ધિવાળો પુરુષ બ્રહ્માડોને રહેલાં દેખે છે.^{૨૭}
 મોક્ષના ઉપાયો સમજવામાં આવવાથી જનું
 અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય છે, તે પુરુષને ભોગનો
 સમૂહ કદી પણ ખેદ આપતો નથી, તેમ તે તેને
 કદી પણ આનંદ આપતો નથી.^{૨૮} પ્રત્યેક અંતઃ-
 કરણમાં બ્રહ્માડોના અસીમ સમૂહો પ્રકટ થાય છે
 અને લીન થાય છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ તેમને પાણી-
 માં ઊછળી ઊછળીને લીન થતાં મોજાં જવા
 સમજે છે. તત્ત્વવેત્તા પુરુષ કાર્યોનાં તથા ક્રોધોનાં
 સ્વરૂપોને જાણે છે, છતાં પણ અજ્ઞાની ગ્રાહની પેઠે
 તે પ્રાપ્ત થયેલાં અનિદ્રોનો દ્રેષ કરતો નથી, તેમ
 જતાં રહેલાં ઇંદ્રોની ઇચ્છા કરતો નથી.^{૨૯,૩૦} ઇંદ્ર
 તથા અનિદ્ર ક્રોધોની પ્રાપ્તિ થતાં પણ દુઃખથી
 અગ્નિત રહેનારો તત્ત્વવેત્તા પુરુષ પોતાને જ મળે
 છે તેને અનુસર્યા કરે છે, તેથી તે બીજા લોકો
 એવો જોવામાં આવે છે.^{૩૧} આ અંધને સંપૂર્ણ
 રીતે સમજી-વાંચી તેના પ્રત્યેક શ્લોકનું વિવે-
 ચન કરવામાં આવે, તો અનુભવ થશે કે, આમાં
 જે કંઈ છે તે સઘળું યુક્તિસિદ્ધ છે, પણ વરદાનના
 કે શાપના વચનની જન્મ કહી દીધું નથી.^{૩૨} આ
 શાસ્ત્રરૂપ કાવ્ય શબ્દાલંકારોથી તથા અર્થાલંકા-
 રોથી શણગારેલું છે, રસમય છે, સુંદર દર્શતાયી
 સિદ્ધ છે અને સમજવું સહેલું છે.^{૩૩} જને પદો-
 નું અને પદોના અર્થોનું થોડુંઘણું જ્ઞાન હોય
 છે, તે પુરુષ પોતાની મેળે જ આ અંધને સમજી
 શકે છે; પણ આમાં જ તત્ત્વ છે તેને તે જાણી
 શકતો નથી, માટે તેણે પડિતના મુખથી આ
 અંધ સાંભળે એવું.^{૩૪} આ અંધ સાંભળવામાં

આવે, વિચારવામાં આવે અને સમજવામાં આવે,
 તો માણસને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની
 કે જપ આદિની કાંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી.^{૩૫}
 આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને તેના વારંવાર
 અવલોકનથી ચિત્ત સંસ્કારી થાય છે અને અપૂર્વ
 પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે.^{૩૬} જન્મ સૂર્યનો ઉદય થતાં
 પ્રથમ વિના જ પિશાય પોતાની મેળે શાંત થાય
 છે, તેમ આ અંધનો અભ્યાસ થતાં 'હું અને
 જગત' એવા પ્રકારનો દ્રષ્ટા તથા દરચરૂપી પ્રબળ
 પિશાય પણ અચળ વગર પોતાની મેળે જ શાંત
 થાય છે. જન્મ સ્વપ્નની ભૂલ અગ્રત અવસ્થાથી
 જાણ્યામાં આવ્યા પછી કાંઈ પણ ભમાવતી નથી,
 તેમ 'હું અને જગત' એવી રીતની દ્વેષરૂપી ભૂલ
 પણ જ્ઞાનથી જાણ્યામાં પછી કાંઈ પણ ભમા-
 વતી નથી. તે તો એમ ને એમ શાંત જ થઈ જાય
 છે. જન્મ સંકલ્પથી ઉઠાવેલા નગરમાં આવ્યાથી
 પુરુષને હર્ષ કે શોક પાધ કરતા નથી, તેમ આ
 જગતરૂપી ભ્રમ જાણ્યામાં આવ્યાથી પુરુષને હર્ષ
 કે શોક પાધ કરતા નથી. જન્મ સર્પના ચિત્તને
 ચિત્તરૂપે જાણવાથી તે સર્પ ભય આપનાર થતો
 નથી, તેમ જગતરૂપી સર્પને યથાર્થરૂપે જાણ્યા
 પછી તે સુખકેદુઃખને આપનાર થતો નથી.^{૩૭-૪૦}
 જન્મ જાણવાથી ચિત્તના સર્પનું સર્પપણું એ
 ને એમ નહ થઈ જાય છે, તેમ અધિષ્ઠાનને* જાણ-
 વાથી સંસારનું સંસારપણું એમ ને એમ ના
 થઈ જાય છે. ફૂલને કે પાંદડાને વાંખી નાખવામાં
 થોડોક પરિશ્રમ પડે છે; પણ તેટલો થોડો પરિ-
 શ્રમ પણ અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને જાણવાથી સંસાર
 ને વાંખી નાખવામાં પડતો નથી. ફૂલને કે પાંદ-
 ડાને મસજવામાં હાથ ચલાવવા પડે છે, પણ
 સંસારને મસજવામાં તો કેવળ બુદ્ધિને જ રોકવા-
 નું કામ છે; બીજા કાંઈ અવયવ ચલાવવાનું
 તેમાં કામ નથી. સુખદાયી આસન ઉપર બેસવું,
 જવા મળી આવે તેવા ભોગોને ભોગવવા અને

* કલ્પિતના આધારરૂપ બ્રહ્મને.

સદાચારથી વિરોધી હોય એવાં કાર્યો નહિ કરવાં, દેશકાળને અનુસરીને બનતા સત્સંગથી સુખ-પૂર્વક આ શાસ્ત્રનો અથવા ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવો. આથી આ સંસારની શાંતિ આપનારો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને એ સાક્ષાત્કારથી ફરી વાર યોનિરૂપી યંત્રમાં દબાવું પડતું નથી.^{૪૧-૪૨} એ પ્રમાણે સુગમતા છતાં પણ એથી ડરી જઇને જે પાપીએ ભોગના રસમાં લંપટ રહે છે, તે અધમેાને તેમની માતાના મળતા ધીકારપ બાણવા અને તેમનું નામ પણ લેવું નહિ.^{૪૩} હે રામ! હવે' હું અત્યંત શુદ્ધ બુદ્ધિવાળાઓના પ્રાણરૂપ અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરનાર આ શીશ્વ કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૪૪} પ્રથમ એ શાસ્ત્ર કઈ રીતે સાંભળવું અને કઈ રીતે તથા કઈ પરિભાષાથી (શાસ્ત્રના અસાધારણ સંદેહથી) તેને વિચારવું, તે હું કહું છું; તમે તે સાંભળો.^{૪૫} જેવામાં આવેલા પદાર્થથી અનુભવમાં નહિ આવેલા પદાર્થને જે સમજાવવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાનો દષ્ટાંત કહે છે, તે દષ્ટાંતથી બોધમાં કેટલીક સુગમતા પડે છે.^{૪૬} હે રામ! જમ રાત્રે દીવા વિના ઘરમાં રાયરચીલાંની અપ્પર પડતી નથી, તેમ દષ્ટાંત વિના અપૂર્વ વિષયનો યથાર્થ બોધ થતો નથી.^{૪૭} હે કકુત્સ્થવંશજ! હું તમને અહીં જે જે દષ્ટાંતથી સમજાવીશ, તે તે દષ્ટાંતોને તમારે ઉત્પન્ન થયેલાં અને તેમ હોવાથી ખોટાં સમજવાં એ દષ્ટાંતથી તમારે જોય જે બ્રહ્મ છે, તેને જ નિત્ય અને સત્ય સમજવું.^{૪૮} એક પરબ્રહ્મ વિના બીજા જે કાંઈ ઉપમાનો* અને ઉપમેયો^{૪૯} છે, તે સધળાં સ્પષ્ટ રીતે કાંઈનાં કાય-રૂપ છે અને કાંઈનાં કારણરૂપ છે.^{૫૦} બ્રહ્મના ઉપ

+ વિવેકી મનુષ્યે આ વચનોનું તાત્પર્ય સમજી પોતાના પારમાર્થિક કર્તવ્યના અનુજ્ઞાનમાં પ્રમાદ છુટો ઉચિત નથી.

* જેમની ઉપમા આપીએ તે.

x જેમને ઉપમા આપીએ તે

દેશમાં તમને જે દષ્ટાંત કહેવામાં આવે, તેમાંથી એક અંશની સરખાઈ લેવી, પણ સધળા અંશોની સરખાઈ મેળવવાનો આગ્રહ રાખવો નહિ.^{૫૧} તમને અહીં બ્રહ્મતત્ત્વ સમજાવવાને માટે જે જે દષ્ટાંત આપવામાં આવે, તે તે દષ્ટાંતને તમારે જગતની અંદરનું જ અને સ્વપ્ન સંબંધી પદાર્થ જેવું જ સમજવું.^{૫૨} આ પ્રમાણે પરિભાષા બાણી રાખવાથી નિરાકાર બ્રહ્મમાં સાકાર દષ્ટાંત કેમ લાગુ પડે? એવી મૂખ્ય લોઢાની તાર્કિક રાંકો-ઓનો અવકાશ જ રહેશે નહિ.^{૫૩} તર્કશાસ્ત્રમાં અસિદ્ધ અને વિરુદ્ધ આદિ જે દોષો કહેલા છે, તે ઉપર ચોટ રાખીને બીજા લોઢા કદાચ દષ્ટાંતોમાં દૂષણ આપે, તો પણ જગત સ્વપ્ન જેવું જ છે, માટે કશું દૂષણ લાગુ પડશે નહિ.^{૫૪} કેટલા-એક તાર્કિક લોઢા કહે છે કે, 'જાત્રત અને સ્વપ્નને સરખાં કેમ ગણાય?' પણ વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો જમ સ્વપ્ન પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, તેમ જાત્રત પણ પૂર્વકાળમાં કે પરકાળમાં રહેતું નથી અને વર્તમાનકાળમાં પણ અનિર્વચનીયરૂપે રહે છે, એ વાત વિદ્વાનોથી માંડીને તે બાળક સુધી સર્વમાં અનુભવસિદ્ધ છે.^{૫૫} આથી જમ જાત્રતની કલ્પનાઓ સ્પષ્ટમાં કેટલુંક કામ કરે છે, તેમ ધ્યાન, વરદાન, શાપ અને ઔષધાદિ સ્વપ્નની કલ્પનાઓ પણ કાંઈ સમયે જાત્રતમાં ફળ દેતી જેવામાં આવે છે. જગતની સ્થિતિ જ એવી છે, માટે જાત્રત અને સ્વપ્નનાં દષ્ટાંતો અપાય છે તે યથાર્થ જ છે.^{૫૬} મોક્ષના ઉપાયરૂપ યથો કરનારાઓએ બીજા પણ જે જે યથો કરેલા છે, તે તે યથોમાં પણ બોધ્ય એવા બ્રહ્મના સ્વરૂપને સમજાવવા માટે જે દષ્ટાંતો આપ્યાં છે, તેમાં પણ તેવી જ વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે. વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં જગતનું સ્વપ્નસમાનપણું સમજાવવામાં આવે છે, પણ તે સમજીને વાત કરી બીજાને ગમે ઉતરાવવું, એ તુરત

બની શકે એમ નથી, કારણ કે પોને સમજવા કરતાં બીજાને સમજાવવામાં વાળીના કમ મારી રીતે ગોઠવેલા પડે છે. જ્યાં સુધી દરખાસ જેવું તથા માનનિક પૂર્ણમાં દરખાસ નગર આદિ જેવું જ છે; મારે આ વિષયમાં જાગરને એ જ દર્શનો વાગુ પડે છે, બીજા દર્શનો વાગુ પડતાં નથી જેમ માટી એ ઘડા આદિનું કારણ છે, તેમ બધાં દર્શનનું કારણ નથી; તે છતાં બોધની અનુકૂળતાને માત્ર પ્રસન્ને માટી આદિની ઉપમા આપવામાં આવે છે. તેવી ઉપમાઓમાં યજ્ઞ પરિશ્રમે કરવા છતાં પણ મરજા અર્થોની સાથે સમાનતા મળી શકતી નથી. ૧૨-૧૩ જુદામાન પુરુષે બોધની અનુકૂળતા સાત્ર નિર્વિવાદ ચક્રને ઉપમેયમાં એક અંશથી ઉપમાનના સાદર્યનો અંગીકાર કરવો. ૧૪ 'આ મણિ દીવા જેવો છે,' એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે; ત્યાં પણ દીવાની માત્ર પ્રમાણ ૧૫ મણિમાં સરખાપણું માનવામાં આવે છે, પણ એ સરખાપણામાં કોઈય, તેવ તથા વાટ આદિનો સરખામણીમાં ઉપયોગ થતો નથી. ૧૬ જેમ દીવા પ્રમાણે સરખાપણાથી મણિના સ્વરૂપને સમજાવે છે, તેમ સમજાવે ઉપમાનો એક દેશના સાદર્યથી જ ઉપમેય સ્વરૂપને સમજાવે છે. ૧૭ દર્શનના એકાદ અંશથી સાદર્યને લઈને જ સમજાવતું દોષ તે એ સમજાવતું દોષ, તો તે દર્શનનો સ્વીકાર કરીને સાંત્રાનાં મદાવાજ્યોના અર્થનો નિશ્ચય કરવો. ૧૮ પણ કુતાર્કિકપણ ગણીને જોવાથી અનુભવતું ખડન જ થાય એવા અપવિત્ર વિકલ્પોથી પરમ પુરુષાર્થને ધક્કો પડેલાં રહે નહિ. ૧૯ વેદાંતશાસ્ત્ર સંસારને ત્યાગ કરાવનાર છે, તેથી તેની વાતો વેરીની વાતો જેવી અપ્રિય લાગે છે. બીજાં શાસ્ત્રો પ્રપંચમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં દેવાથી તેમની વાતો સ્ત્રીની વાતો જેવી સ્ત્રીની લાગે છે, તો પણ અમે સિદ્ધાંત ક્યો છે કે, વેરીની વાત પણ એ વિચારથી અનુ-

* માત્ર અજ્ઞાનાથી.

ભવ કરાવનારી દોષ, તો તેનો સ્વીકાર કરવો અને સ્ત્રીની વાત પણ એ વેદાંત પુરુષાર્થથી બચ કરનારી દોષ, તો તેને બહાવણ જ સમજવી, પણ પ્રામાણિક સમજવી નહિ. ૨૦ તે ગમ ! અમારી મતિ એવી છે કે, તેથી જ્યન્મુક્તિરૂપ ગુરુ આપનાર વિધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તે જુદીથી અપદેશ અનુભવ કરાવનારાં પરમ પુરુષાર્થ મળે એવી સમજાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોની એકવાક્યતા છે. મારે વેદવિરુદ્ધ દેવજ પોતાના તર્કોથી જ પુરુષ યજ્ઞમાં બીજાં શાસ્ત્રોથી બની ગઈ નહિ, એવો અપદેશ અનુભવ કરાવનારાં પરમ પુરુષાર્થ એ જ અમારા મતમાં પ્રમાણ છે. ૨૧

અસ્માકમસ્તિ મતિરજ્જવયેવિ સર્વશાસ્ત્ર-
વાચ્યકર્ણ કલિતં યતો યઃ । પ્રાતીતિકાર્ય-
મપદ્યાત્તિજાઘ્રપુષ્ટાસ્ત્વેદનાદિતરદસ્તિ સ્વઃ
પ્રમાણમ્ ॥ ૭૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં મુમુક્ષુ-
પ્રકરણનો 'દર્શનતરૂપણ' એ
નામનો મર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૯ મો

દર્શનોનો અર્થ સમજવવા
પરમતત્ત્વનું શોધન

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વિશિષ્ટાંશસમર્થત્વમ્પ્રમાણેનુ પુસ્તકે ।

કો મેદઃ સર્વસાદર્યે ત્વપ્રમાણોપમેયયોઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—જે અંશનું વિશેષ કરીને પ્રતિપાદન કરતું દોષ, તે અંશથી જ ઉપમા-
નોમાં સરખાપણું લેવામાં આવે છે, પણ જે સર્વ અંશોથી સરખાપણું લેવાતું દોષ, તો પછી ઉપમાનમાં અને ઉપમેયમાં ભેદ જ શો રહે ?

* x આ જોગણીસમા સર્ગમાં દર્શનોનો અર્થ સમજાવવાના પ્રસંગથી જેમા સર્વ પ્રમાણોનો અત-
ર્કીય છે એવા પરમતત્ત્વનું શોધન કરવામાં આવશે.

દૃષ્ટાંત સમજયાથી અદ્વિતીય આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રોનો અર્થ સમજવામાં આવે છે. આમ સ્પષ્ટ જણાયેલા પ્રલસવરૂપથી અજ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનનાં કાર્યોની સારી પેઠે શાંતિ થાય છે. આ જે શાંતિરૂપી નિર્વાણ થાય છે, તે જ દૃષ્ટાંતોનું ક્ષણ છે.^૨ આથી દૃષ્ટાંતોમાં અને સિદ્ધાંતોમાં અનેક વાંધાઓ ઉઠાવવાનું માંડી વાળવું અને ગમે તે યુક્તિથી પણ મહા-વાહ્યોનો* અર્થ યથાર્થ સમજવા ઉપર લક્ષ્ય રાખવું.^૩ શાંતિ જ પરમ કલ્યાણરૂપ છે, માટે તેને સિદ્ધ કરવામાં યત્ન રાખો. ભાણમાં ભાત આવ્યો હોય, પછી 'તે કેવી રીતે રંધાયો' એ વિષે કલ્પનાઓ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?^૪ સઘળી રીતે મળતાં ન આવે એવાં છતાં પણ એક રીતથી મળતાં આવીને, ધારેલું કામ પાર પાડે એવાં ઉપમાનોથી અને ઉપમેયોથી જમ અને તેમ બોધની સગવડ કરવામાં આવે છે.^૫ પથરાઓના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા જડા તથા આંધળા દેડકાની પેઠે વિવેકરહિત થઈને સંસારના ભોગોમાં આસક્ત થવું નહિ.^૬ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી સમજીને યત્ન કરવો, પરમપદ મેળવવું અને શાંતિ આપનારાં શાસ્ત્રોના અર્થોનો નિરંતર વિચાર કર્યા કરવો.^૭ આંધ્રી સુધી ચિત્તમાં પુનરાવૃત્તિથી રહિત એવી 'સાતમી ભૂમિકા' નામની શાંતિરૂપ વિશ્રાંતિ સારી રીતે મળે, ત્યાં સુધી સમજી પુરુષે પ્રત્યેક અવકાશમાં ગુરુની સેવા આદિ ધર્મો તથા તેઓમાં ઉપયોગી સાધનો સંપાદન કરવાં અને શાસ્ત્રોનાં વચનોથી, સૌજન્યથી, યુક્તિથી તથા તત્ત્વવેત્તાઓના સમાગમથી વિચાર કર્યા કરવો.^૮ સાતમી ભૂમિકામાં વિશ્રાંતિ પામેલા અને સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી પાર ઊતરેલા શુદ્ધસ્વ કે સંન્યાસીને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કરેલાં કર્મોનું કશું ક્ષણ થતું નથી,

તેમ કર્મો નહિ કરવાથી તેને કશો દોષ લાગતો નથી.^{૧૦} એ પુરુષ તો મંદરાચળ વિનાના થયેલા સમુદ્રની પેઠે વિલેપરહિત જ રહે છે, તેથી તેને શ્રુતિઓના કે સ્મૃતિઓના પરિચય રાખવાનું કશું કામ નથી.^{૧૧} જ્ઞાનના વિષયને યથાર્થ રીતે મનમાં ઉતારવા સારુ ઉપમાનનું અને ઉપમેયનું એક અંશથી સાદસ્થ લેવું, પણ સઘળા અંશે મેળવવાનું દોઢ-ડહાપણ કહેવાયું નહિ. દોઢડહાપણમાં વ્યાકુળ થયેલા દોઢડહાણને યોગ્યનું કે અયોગ્યનું ભાન રહેતું નથી, એટલા માટે તમારે દોઢડહાપણ કરવું નહિ અને જે સમજવાનું છે તે ગમે તે યુક્તિથી સમજી લેવાનો જ આગ્રહ રાખવો.^{૧૨, ૧૩} દ્વંદ્વમાં વ્યાપક ચૈતન્યનો અનુભવ આવવા છતાં જે પુરુષ તેમાં કુતર્કો કર્યા કરે છે તે પુરુષ દોઢડહાણો કહેવાય છે.^{૧૪} જમ મેઘ નિર્મળ આકાશને મલિન કરી નાખે છે, તેમ જે મૂર્ખ મનુષ્ય અભિમાનથી ઊડતા કલ્પનાના અંશેથી જ્ઞાનમાં ખોટા વાંધા નાખ્યા કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાના મનના નિર્મળ બોધને મલિન કરી નાખે છે.^{૧૫} હવે હું તમને એક મુખ્ય પ્રમાણરૂપ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ કહું છું, તમે તે સાંભળો. જમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ સઘળાં પ્રમાણો, એ મુખ્ય પ્રમાણરૂપમાં વિશ્રાંતિ પામે છે.^{૧૬} સઘળી મન્દિરોને સત્તા તથા સ્કુરણ આપનાર જે મુખ્ય અખંડિત જ્ઞાન વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે જ અનુભવથી સિદ્ધ એવું પ્રત્યક્ષતત્ત્વ કહેવાય છે.^{૧૭} અર્થને અનુસરીને એ તત્ત્વનાં જ અનુભૂતિ, * વેદન, * પ્રતિપત્તિ- તથા પ્રત્યક્ષ એ નામે કહેવાય છે અને વ્યવહારની દશામાં એ જ આપણો જીવ કહેવાય છે.^{૧૮} એ પ્રત્યક્ષતત્ત્વરૂપ અખંડિત જ્ઞાન વૃત્તિરૂપ ઉપાધિને લઈને સંચિત કહેવાય છે અને 'હું' એવી પ્રતીતિને લઈને પ્રમાતા + કહેવાય છે. વળી તે જ આરે ખંડારનાં આવરણોનો ભંગ

* જીવ-અવસ્થાના અભેદને જીવનાવસ્થાનાર વેદનાં તત્ત્વ-મતિ (તે અર્થ દ્વં છે) ઇત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ.

• અનુભવ. * જ્ઞાન. - મનજ્ઞ. + પ્રમાણથી જાણનાર.

યર્થ વિષયરૂપે પ્રકટ થાય છે, ત્યારે ઘટાદિક પદાર્થ કહેવાય છે.^{૧૯} જમ વાયુ આદિને લીધે જળ તરંગાદિક રૂપે સ્ફુરે છે, તેમ અનેક પ્રકારના જમોને ઉત્પન્ન કરનારા સંકલ્પ-નિકલ્પને લીધે એ જ તત્ત્વ જગતરૂપે સ્ફુરે છે.^{૨૦} એ બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈનું પણ કારણ નથી, છતાં સૃષ્ટિના આરંભમાં તુરત સૃષ્ટિરૂપે સ્ફુરીને સૃષ્ટિના કારણરૂપ થયેલ છે, એટલે પોતે પોતામાં જ પોતાના કારણરૂપ થયેલ છે.^{૨૧} એ બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી, છતાં પણ જીવનું કારણ છે એમ માનવામાં આવે છે. પણ એ જીવ જ અજ્ઞાનથી ભેદિત છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ જીવનું કારણ નથી. જમ બ્રહ્મ અવિદ્યાથી જીવરૂપ થયે છે, તેમ તે પ્રકૃતિમાં જગતરૂપે પણ પ્રકટ થયે છે.^{૨૨} જ્ઞાનદશામાં એ બ્રહ્મ જ સાક્ષાત્કારરૂપ થાય છે અને પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પોતાના શરીરો (જગતનો) નાશ કરીને તુરત પોતાને (જીવને) પરમ વ્યાપક પ્રત્યક્ષરૂપ કરે છે.^{૨૩} જીવન્યારે સાક્ષાત્કારથી આત્માકાર થાય છે, ત્યારે તે સાક્ષાત્કાર પણ કોઈ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એવા પરમ સ્વરૂપથી રહે છે.^{૨૪} પોતાની બુદ્ધિની, ઇન્દ્રિયોની અને કર્મોની સાથે ન્યારે ક્રિયારહિત થયેલું મન શાંત થાય છે, ત્યારે તે પાણું બેઠવાનું નહિ હોવાને લીધે જીવન્યુક્તાને કરેલાં કર્મોથી કયું ફળ થતું નથી અને વિહિત કર્મો નહિ કરવાથી કર્મો દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૨૫} વિષયોનું સ્ફુરણ નહિ રહેવાથી મન ન્યારે શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે કર્મોન્દ્રિયો બંધ પાડેલા યંત્રની પેઠે કર્મ આદિમાં પ્રવર્તતી નથી.^{૨૬} જમ પાટિયા પર ગોઠવેલા લાકડાના બે ઘેટાઓનાં માથાં છુટકાવામાં, તેમની અંદર રહેલી ખેંચવામાં આવતી દોરી કારણ છે, તેમ મનરૂપી યંત્રના ચાલકમાં વિષયોનું સ્ફુરણ કારણ છે, એમ વિદ્વાનોતો નિશ્ચય છે.^{૨૭} જમ ચલન વાયુની અંદર જ રહેલું છે, તેમ ઇન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયોથી

ખીચાખીચ કરેલું જગત બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે.^{૨૮} શુદ્ધ અને સર્વજ્ઞા અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ ન્યારે જગતરૂપે દેખાય છે, ત્યારે તે બધું ઉત્પન્ન થયું હોય અને બધું દિશા, કાળ, ખાણ પદાર્થો તથા માનસિક પદાર્થો આદિ અપાર દેહોવાળું થયું હોય એમ જણાય છે.^{૨૯} દશરૂપે જાસતા દેહાદિકને બોધને 'એ જ મારું સ્વરૂપ છે' એમ મોહથી સમજી લેવામાં આવે છે, તો એ જ પરબ્રહ્મ જીવરૂપ થઈ જાય છે. ન્યાં જવી રીતે જ રૂપ દશરૂપ થયું હોય, ત્યાં પરબ્રહ્મ પણ તેવી રીતે તે રૂપ જ જણાય છે.^{૩૦} એ સર્વોત્તમા ન્યાં જવી રીતે ઉદ્ધાસ પામે છે, ત્યાં તુરત તેવી રીતે જ રહે છે અને બધું દશરૂપ થઈ ગયેલ હોય તેમ પ્રકાશે છે.^{૩૧} સર્વોત્તમકપણને લીધે બધું તેમાં દ્રષ્ટાપણું અને દશરૂપણું આવ્યું હોય એમ બને છે; પણ વાસ્તવિક રીતે દ્રષ્ટાપણું અને દશરૂપણું એ બંને મિથ્યા છે. કારણ કે દશરૂપ વિના દ્રષ્ટા હોતો નથી અને દ્રષ્ટા વિના દશરૂપ હોતું નથી. આ પ્રમાણે સઘળાંકાર્યો મિથ્યા છે, માટે બ્રહ્મ કોઈનું કારણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. સર્વને સત્તા તથા સ્ફુરણ આપનારા એ બ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ જ છે અને અનુમાન આદિ સર્વે પ્રમાણો તેના અંશરૂપ છે.^{૩૨, ૩૩} હે-રામ! પૂર્વે પોતે જ કરેલા યત્નમાં દેવની કલ્પના કરીને પુરુષો તેની ઉપાસના કરે છે, પણ વીર પુરુષો તો દેવની ઉપાસના કરનારા પુરુષોએ માનેલા દેવ શબ્દના અર્થને દૂર છોડી દે છે અને પરબ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ પદને પોતાના પુરુષાર્થથી પોતાનામાં પામે છે.^{૩૪} ન્યાં સુધી તમને પોતાની બુદ્ધિથી પોતાની મેળે જ શુદ્ધ અને અનંતરૂપ પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય નહિ, ત્યાં સુધી તમે આચાર્યોની પરંપરાના સત્ય અને ઉન્નતક મત પ્રમાણે વિચાર કર્યો કરો.^{૩૫}

વિચારયાઙ્ગચાર્યપરમ્પરાણાં મતેન સત્યેન સિતેન તાવત્ । યાવદ્શુદ્ધં સ્વયમેવ શુદ્ધયા ઘનન્તરૂપં પરમમ્યુપૈષિ ॥ ૩૫ ॥

—ઠસર્ગ ૨૦ મો—

બુદ્ધિના પ્રકાર અને મહાપુરુષનાં લક્ષણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

આર્યસક્તમયુક્ત્યાદૌ પ્રજ્ઞાં વૃદ્ધિ નયેદલાદ ।

તત્તો મહાપુરુષતાં મહાપુરુષલક્ષણૈઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ખેાલ્યાઃ—પુરુષાર્થ કરીને મહાત્મા-
આના સમાગમથી તથા યુક્તિ આદિથી પોતાની
બુદ્ધિને વધારવી અને તે પછી મહાપુરુષોના
શમ આદિ ગુણોને સપાદન કરીને પોતાનામાં
મહાપુરુષપણું મેળવવું.^૧ આ જગતમાં જે પુરુ-
ષની પાસે જે ગુણ અધિક હોય, તેની પાસેથી તે
ગુણ શીખીને વિચારશક્તિને વધારવી.^૨ હે રામ !
શમ આદિ જે ગુણવાનપણું છે, તે જ મહાપુરુ-
ષપણું છે. યથાર્થ જ્ઞાત વિના એ મહાપુરુષપણું
ઠાઈ રીતે સિદ્ધ થતું નથી.^૩ જમ પૃથ્વીમાં રહેલા
અને અંદર ફળ હોવાથી વખાણવા યોગ્ય એવા
નવા અંકુરો વૃષ્ટિથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ સત્પુ-
રુષોમાં રહેલા અને અંદર ફળ હોવાથી વખા-
ણવા યોગ્ય એવા શમ આદિ ગુણો જ્ઞાનથી વૃદ્ધિ
પામે છે.^૪ જમ ઘણાં અજોવાળા યજ્ઞોથી ધાન્યોને
વધારનારી ઉત્તમ વૃષ્ટિ વધે છે, તેમ શમ આદિ
ગુણોથી ઉત્તમ જ્ઞાન વધે છે.^૫ જમ કમળોથી
તળાવને શોભા મળે છે અને તળાવથી કમળોને
શોભા મળે છે, તેમ જ્ઞાનથી શમ આદિ ગુણો
શોભે છે અને શમ આદિ ગુણોથી જ્ઞાન શોભે છે.^૬
સદાચારથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે અને જ્ઞાનથી
સદાચારની વૃદ્ધિ થાય છે. એટલે જ્ઞાન અને
સદાચાર એ બન્ને પરસ્પરને વધાવનાર છે.^૭ બુદ્ધિ-
માન પુરુષે શમ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આદિથી દઢ
થયેલા પુરુષાર્થના કમ વડે, જ્ઞાનનો અને સદા-
ચારનો અભ્યાસ કરવો.^૮ હે તાત ! જ્યાં સુધી

જ્ઞાન અને સદાચારનો સાથે અભ્યાસ થાય નહિ,
ત્યાં સુધી પુરુષને તેમાંનો એક પણ ગુણ સિદ્ધ
થતો નથી.^૯ પાંદેલી સાળના ખેતરનું રક્ષણ કર-
નારી સ્ત્રી, તાળીઓ પાડીને ગાતી હોય છે, તેથી
પક્ષીઓને હરાડવાનું કામ થાય છે અને તે સાથે
તેને ગાયનનો આનંદ પણ મળે છે; તે જ પ્રમાણે
અર્ક્તા છતાં લોકને કર્તા લાગતો તૃણારહિત
પુરુષ જ્ઞાનનો અને સદાચારનો અભ્યાસ કરતો
હોય છે તેથી અજ્ઞાનને ટાળવાનું કામ થતાં તેની
સાથે તેને પરમપદની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ થાય
છે.^{૧૦, ૧૧} હે રઘુનંદન ! આમ મેં તમને સદા-
ચારનો કમ કહ્યો. હવે હું એવી જ રીતે ઉત્તમ
જ્ઞાનના કમનો ઉપદેશ કરીશ.^{૧૨} બુદ્ધિમાન પુરુષે
યથાને વધારનાર, આયુષ્યમાં સુખ આપનાર
ને પરમ પુરુષાર્થરૂપ ફળને આપનાર આ ઉત્તમ
શાસ્ત્ર યથાર્થ કહેનારા તત્ત્વવેદાના મુખથી સાંભ-
ળવું.^{૧૩} જમ મેલું પાણી કતકની+ રજના સં-
બંધથી આપોઆપ જ નિર્મળ થઈ જાય છે, તેમ
તમે પણ નિર્મળ બુદ્ધિથી આ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરી
પોતાની મેળે જ પરમપદને પ્રાપ્ત થશો.^{૧૪} સાધ-
નોની સંપત્તિ મેળવીને મનન કરનારા પુરુષનું
મન આ જાણવા યોગ્ય વસ્તુને જાણ્યા પછી
પરમપદને ઇચ્છતું ન હોય તો પણ પરવશ થઈ
તે પરમપદને પામે છે. કેમકે અજ્ઞાનનો તથા
તેનાં કાર્યોનો નાશ કરીને જાણત થયેલી એ અ-
ખંડિત ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનને આધીન હોવાથી
મનને કદી પણ ત્યજતી નથી.^{૧૫}

વિદિતવેદમિદં હિ મનો મુનેર્વિવશમેવ હિ
યાત્તિ પરં પદમ્ । ગદવબુદ્ધમગ્નિહિતમ્મુત્તમં તદવ-
વોષવશશ્ચ જહાતિ હિ ॥ ૧૫ ॥

સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

મુમુક્ષુ-પ્રકરણ સમાપ્ત

× આ વીસમા સર્ગમાં બુદ્ધિના પ્રકાર, મહાપુરુષનાં લક્ષણ અને સદાચારના કમ વિષે કહેવાશે.

+ નિર્મળતા ફળની.

श्री योगव सिष्ठ महा रा मा य ण

३-उत्पत्ति-प्रकरण

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

॥ આદિકવિ શ્રીવાલ્મીકિમુનિપ્રણીત ॥

શ્રી યોગસિદ્ધ મહારામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૩-ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ

ઠસર્ગ ૧ લો

જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે, કર્મ કે યોગથી નહિ
વસિષ્ઠ ઉવાચ—વાગ્માભિર્વહ્નિવિદુઃક્રમ્ભાતિ સ્વપ્ન ઇવાત્મનિ ।

यदिदं तत्स्वशब्दोत्थैर्यो यद्वेत्ति स वेत्ति तत् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—અક્ષરપ જ અક્ષરેતા મહાવાક્યોથી પ્રાપ્ત થયેલા યોગી પ્રકા-
શથી પૂર્ણસ્વરૂપે પ્રકાશે છે; કારણ કે આ જે દરશ્યપદાર્થરૂપ જગત છે, તે સ્વપ્નની જેઠે
આત્મામાં જ પ્રકટ થયેલું છે. જે કોઈ માણસ શ્રવણાદિક ઉપાયોથી અક્ષને અણે છે,
તે અક્ષનો સાક્ષાત્કાર પામે છે.* આ ન્યાય પ્રમાણે આ સધળી સૃષ્ટિ અક્ષમાત્ર જ છે. માટે
આ જગત શું છે, કાતું છે અને તે શામાં રહ્યું છે, છત્યાદિ શંકાઓનો અવકાશ જ
રહેતો નથી.† દે રામ! આ જગત મેં જે રીતનું અણ્યું છે, તે જે વસ્તુરૂપ છે અને

* આ પહેલા સર્ગમાં આત્માને જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થાય છે; પણ કર્મથી કે યોગથી થતો
નથી તથા નહિ અણેશે આત્મા જ જગતને સર્જે છે, એ વિષે કહેવામાં આવશે.

તે જ ક્રમથી ગોઠવાયુ છે, તે સધણું હું શ્રોતાઓનાં મનમાં જીતરે એવી રીતે કહું છું, તે તમે સાંભળો. ચિદાકાશજ પોતે જીવરૂપ થઈને પોતાનાં જ સ્વપ્નની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતને દેખે છે. દ્રષ્ટા તથા દશ્ય સાથેના આ જગતને સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા સંસારનું દર્શાવજ લાગુ પડે છે. જે તમને 'સુસુષુ-વ્યવહાર' નામનું પ્રકરણ કહી સંભળાવ્યું. હવે હું તમને ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ કહું છું. દશ્યપદાર્થોની સ્થિતિથી બંધન દેખાય છે અને દશ્યોના બાધ થઈ જાય તો બંધન રહેતું જ નથી. માટે હવે દશ્યનો દેવી રીતે બાધ થઈ જાય છે, એ વિષે હું તમને અનુક્રમથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૩} જગતમાં જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ વૃદ્ધિ પામે છે, તે જ સ્વર્ગમાં દે નરકમાં જાય છે અને તે જ મોક્ષનો અનુભવ કરે છે.^{૧૪} આથી હું તમને તમારા સ્વરૂપનો બોધ થાય, એ માટે પ્રથમ ઉપદેશ આપું છું. ઉત્પત્તિ આદિ સંબંધો સંસારની ઢોલિમાં છે, આત્માની ઢોલિમાં નથી. આત્મા તો જોવા પ્રથમથી છે તેવા જ રહે છે.^{૧૫} દે રાધવ! હું પ્રથમ તમને આ પ્રકરણનો સંક્ષેપથી અર્થ કહું છું, તે તમે સાંભળો. પછી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું તે વિસ્તારથી કહીશ.^{૧૬} જમ સ્વપ્ન સુપુત્રિમાં લય પામે છે, તેમ આ જ સ્થાવર અને જંગમરૂપ સર્વ જગત જોવામાં આવે છે, તે પ્રલયકાળમાં લય પામે છે.^{૧૭} એ સમયે સ્થિર, ગંભીર, તેજથી ન્યારું, અંધકારથી ન્યારું, વ્યાપક અને નામરૂપ વગરનું કાંઈક સદૃશસ્તુ બાધી રહે છે.^{૧૮} વિદ્વાનોએ ઉપદેશની સગવડ માટે એ સદૃશસ્તુનાં ઋત, આત્મા, પરબ્રહ્મ અને સત્ય ઇત્યાદિ નામો કહેવામાં છે.^{૧૯} એ આત્મા કાંઈ પણ વિકાર પામતો નથી, છતાં જાણે પોતે બીજી રીતનો જ દોષ તેમ પ્રકાશ પામીને, તે બિવિધમાં બાંતિને લીધે 'જીવ' એવું શુદ્ધ નામ પાળુ કરે છે. પછી પ્રાણને પાળુ કરેલા એ જીવ શબ્દનો અર્થ છે. તે પારણ

કરવાથી એ ચંચળપણું પામે છે. હવે સંકલ્પ આદિનું મનન કરવાથી તે મંદ થઈ જાય છે અને રૂપ પારણ કરે છે. એ મન લિંગશરીર કહેવાય છે.^{૨૦, ૨૧} જમ સ્થિર આકારવાળા સમુદ્રમાં અસ્થિર આકારવાળો તરંગ થાય છે, તેમ વ્યાપક પુરમાત્મામાંથી એ મન ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૨} એ મન હિરણ્યગર્ભરૂપ બ્રહ્મા કહેવાય છે અને તે તુરંત પોતાની મેળે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નિરંતર સંકલ્પો કર્યા કરે છે. તે સત્યસંકલ્પથી આ વિસ્તારવાળી જગતરૂપી ઇન્દ્રજાળ ઉત્પન્ન થઈ છે.^{૨૩} આથી જમ કડાનો અર્થ સુવર્ણથી બુદ્ધો નથી, તેમ જગત શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મથી બુદ્ધો નથી. આ અનંત પ્રકારવાળું જગત સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મમાં જ રહેલું છે, છતાં જમ સુવર્ણમાં કડાપણું નથી, તેમ બ્રહ્મમાં જગતરૂપપણું નથી.^{૨૪, ૨૫} જમ ઝાંઝવાનાં પાણીની નદી સાચી જવી જણાતી ખોટી ચંચળ લહરીને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે, તેમ મન સાચી જવી જણાતી જગત સંબંધી ખોટી અને ચંચળ એવી ઇન્દ્રજાળની શોભાને ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે.^{૨૬} જે અવિદ્યાને લઈને આ જગતનું ખોટાપણું છે, તે અવિદ્યાનાં અવિદ્યા, સંસૃતિ, બંધ, માયા, મોહ, મહત્ત્વ અને તમ એવાં નામો વિદ્વાનોએ કહ્યાં છે.^{૨૭} દે ચંદ્રવદન રામ! પ્રથમ હું બંધનું સ્વરૂપ કહું છું, તે તમે સાંભળો. તે પછી તમે મોક્ષનું સ્વરૂપ જાણી શકશો.^{૨૮} દ્રષ્ટા ઉપર દશ્યની જે સત્તા થાય છે, તે જ બંધ કહેવાય છે. દ્રષ્ટા દશ્યનો બળગતી જ બંધાયેલા છે અને જે દશ્યનો બાધ થઈ જાય અથવા તે મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન થઈ જાય, તો દ્રષ્ટા મુક્તિ પામે છે.^{૨૯} જગત, તું અને હું ઇત્યાદિ અનાત્મ પદાર્થો દશ્ય કહેવાય છે. ન્યાં સુધી એ દશ્ય દોષ છે ત્યાં સુધી મોક્ષ દોષો નથી.^{૩૦} આ દશ્ય નથી. આ દશ્ય નથી. એવી રીતના બાધ બંધવાદોથી દશ્ય સાંત થતું નથી, કારણ કે એથી

આ દરય નથી તો બીજું કંઈક દરય છે' મેના સંકલ્પો છોડે છે અને એ બકવાદોથી રથરૂપી રોગ છોડે છે. ૨૪ વળી અનેક ઊંઘ કરવાથી કે તીર્થ-નિયમ આદિથી પણ રથ શાંત થતું નથી. દરયરૂપ જગતનો બાધ રવાનો ઉપાય તો વિચાર જ છે. ૨૫ જે જગત-રૂપી દરય બ્રહ્મથી બુદ્ધ જ સત્તાવાળું હોય, તો તદ્દને શાંતિ થાય જ નહિ; કારણ કે, અસત્ દાથનો ભાવ (સત્તા) હોતો નથી અને સત્ દાથનો અભાવ હોતો નથી. વિચાર વિના બીજા કંઈ પણ ઉપાયથી આત્મા બળવામાં આવતી હોતી જ નથી. તેની સત્તાથી દરયપદાર્થની સત્તા બુદ્ધી નથી. માટે જ્યાં જ્યાં દ્રષ્ટા હોય, ત્યાં ત્યાં જ સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ બ્રાંતિથી દરયનો ઉદય થાય છે. આથી 'આ દરય જગત આત્માથી બુદ્ધી સત્તાવાળું છે અને મેં તેને તપથી, ધ્યાનથી થા જપથી છોડી દીધું છે એમ સમજવું, એ કાંઈથી વૃત્તિ થયા જેવું છે. હે રામ ! જે રથ પદાર્થ બુદ્ધી સત્તાવાળો હોય, તો સૂક્ષ્મ દરવાજા આ ચૈતન્યરૂપી દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વગર રહેશે નહિ. ૨૭-૨૮ જેમ દર્પણ મેં તે સ્થળમાં હશે, તો પણ તેમાં પર્વત, સમુદ્ર, દી, પૃથ્વી અને જળ આદિનું પ્રતિબિંબ પડ્યા પર રહેશે જ નહિ, તેમ ચૈતન્યરૂપી દર્પણ ગમે ક્યાં હશે, તો પણ તેમાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા પર રહેશે નહિ. આમ તે પ્રતિબિંબ પડશે, એવું ત્યાં પણ દુઃખ, જરા, મરણ અને જન્મના મજા જાણતો તથા સ્વપ્નમાં અનેક રીતે બદલાતા નાનામોટા પદાર્થોના લાગ અને સ્વીકાર થશે જ નહિ. ૩૦ 'આ દરયને મેં ટાળી નાખ્યું અને હમણાં હું આ સ્થિતિમાં આવેલા છું' મેં જે સમાધિમાં પ્રતીત થાય, તો સમાધિમાં સારના સ્મરણનું એ જ અક્ષય બીજ રહ્યું છે, મેં સમજવું. જે દરય ન હોય, તો નિર્વિકલ્પ માધિમાં તુરીયાવસ્થારૂપ બ્રહ્મણનો અનુ-

ભવ થાય છે; પણ એ દરય હોય, તો તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ? ૩૧-૩૩ હે રામ ! જેમ સુષુપ્તિના અંતમાં સર્વ જગત પાછું પ્રતીત થાય છે, તેમ સમાધિમાંથી ઉત્થાન થતાં આ અખંડિત દુઃખરૂપ જગત જેવું ને તેનું પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. તેમજ યજું, તો પછી સમાધિથી વળ્યું પણ શું ? આમ અનર્થ પાછો જ આવે, તો પછી જરા વાર રહેનારી સમાધિમાં સુષુપ્તિ શું છે ? ૩૪-૩૫ કદાચ, જીવતાં સુધી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાંથી જીવવાનું જ ન આવે, તો પણ જ્ઞાન વિના મળેલું એ આત્મસુખ નિત્યની સુષુપ્તિના સુષુપ્તિ જેવું થયું, તેમાં શો સાર છે ? ૩૬ માટે જે આ દરયની સત્તા રહેશે, તો અનેક યત્ન કરીને સમાધિ કર્યા છતાં પણ તે સમાધિમાં દરયની પ્રતીતિ નહિ જ થાય કે ? અવશ્ય થશે જ. કારણ કે જ્યાં ચૈતન્ય રહે છે, ત્યાં તેને લગતો જગતરૂપી ભ્રમ આવ્યા વિના રહેશે નહિ. ૩૭ કદાચ દ્રષ્ટા સમાધિમાં બળા-હારથી પોતાનામાં પાપાણુપણાની ભાવના કરે, તો પણ સમાધિના અંતમાં દરયનો ઉદય થયા વિના રહેશે જ નહિ. ૩૮ એવી સમાધિઓને સ્થિર રાખવાની આશા રાખવી એ પણ ખોટી છે; કારણ કે પાપાણુપણા જની નિર્વિકલ્પ સમાધિઓ કાઢીને પણ સર્વદા સ્થિર રહેતી નથી, એવો સર્વનો અનુભવ છે. ૩૯ કદાચ એ પાપાણુપણા જની સમાધિઓ ભ્રમી બન્યા, તો પણ તે શાંત, ચૈતન્યરૂપ, સ્વત સિદ્ધ અને અવિનાશી એવા મોક્ષપદને પામતી નથી. ૪૦ આથી જે આ દરય પરબ્રહ્મથી બુદ્ધી સત્તાવાળું હોય, તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. તપથી, જપથી અને ધ્યાનથી દરયની શાંતિ થશે, એ તો ખૂબખા-જ્ઞાની કલ્પના છે. ૪૧ જેમ કમળકાંકડીના ગર્ભમાં કમલિનીના બીજરૂપ સૂક્ષ્મ તંતુ રહે છે, તેમ દ્રષ્ટામાં પણ દરયપદાર્થ બીજરૂપે રહે છે. ૪૨ જેમ પદાર્થોમાં રસ છે, તલ આદિમાં તેલ છે

અને પુષ્પોમાં સુગંધ છે, તેમ દ્રષ્ટામાં દશ્યનો અનુભવ સર્વદા હોય છે જ.^{૪૩} જેમ કપૂર આદિ પદાર્થોને ગમે ત્યાં રાખવામાં આવ્યા હોય તો પણ તેમના સુગંધનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માને સમાધિમાં રાખવામાં આવ્યો હોય, તો પણ તેના ઉદરમાં જગતનો ઉદય થયા વિના રહેતો નથી. તમારા નાના દૃઢ્યમાં પણ મોટાં મોટાં સ્વપ્નો, સંકલ્પો અને મનોરાજ્યો રહ્યાં છે, એ તમારા અનુભવથી સિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યના સૂક્ષ્મ ઉદરમાં પણ સઘણું દશ્ય રહેલું છે. જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો પિશાય બાળકને દુઃખી કર્યા વિના રહે જ નહિ, તેમ સર્વદા વળગેલી આ દશ્યરૂપી ચુડેલ, દ્રષ્ટાને દુઃખી કર્યા વિના રહે જ નહિ.^{૪૪, ૪૫} જેમ બીજની અંદર રહેલો અકુર દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ દ્રષ્ટામાં રહેલું દશ્ય પણ દેશકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને પ્રકાશિત કરે છે.^{૪૬} જેમ બીજ આદિ પદાર્થના સૂક્ષ્મ ગર્ભની અંદર અકુર આદિ વિચિત્ર કાર્યો રચવાની અવિનાશી શક્તિ સર્વદા રહી છે, તેમ ચૈતન્યરૂપ આત્માના ઉદરમાં પણ સ્વભાવરૂપ જગતની સ્થિતિ સર્વદા રહી છે.^{૪૮}

द्रव्यस्य हृद्येव चमत्कृतिर्यथा सदोदित-
स्त्वस्तमितोज्झितोदरे । द्रव्यस्य चिन्मात्रशरीरि-
णस्तथा स्वभावाभूतास्त्यુदरे जगत्स्थितिः ॥ ४८

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો 'અંધહેતુવર્ણન' એ
નામનો ભાગ ૧ લો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૨ જો

ભૌતિક દેહનું મૃત્યુ થાય છે, પરંતુ તત્ત્વ
વેત્તા અને ચૈતન્યમયનું થતું નથી

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इदमाकाशजाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ।

उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव बुद्धयते ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રાઘવ! હવે તમને
શ્રવણના અલંકારરૂપ એવું આ આકાશજ નામના
બ્રાહ્મણનું આખ્યાન કહું છું, તે તમે સાંભળો.
એથી આ ઉત્પત્તિ-પ્રકરણુ સારી રીતે સમજશે.^૧

'આકાશજ' નામનો એક પરમ ધર્માત્મા
બ્રાહ્મણ હતો. તે ધ્યાનમાં જ નિષ્ઠા રાખતો હતો
અને પ્રભુઓનું હિત કરવામાં તત્પર રહેતો
હતો.^૨ એ ધણું લાંબું જીવ્યો, ત્યારે મૃત્યુએ
વિચાર કર્યો કે, 'હું અક્ષય છું' અને અનુ-
ક્રમે સઘળાં પ્રાણીઓને ખાઈ જઈ છું; તો આ
આકાશજ બ્રાહ્મણને હું શા માટે નહિ ખાઈ
જઈ ? પણ જેમ પથરામાં ખડ્ગની ધાર બુઝી
થઈ જાય છે, તેમ આ બ્રાહ્મણ ઉપર મારી શક્તિ
બુઝી થઈ જાય છે.^{૩, ૪} આવો વિચાર કરીને
મૃત્યુ તે બ્રાહ્મણને મારવાને માટે મેરુ પર્વત
ઉપર તેના નગરમાં ગયો; કારણ કે જ્યાં ઉચ્ચ
મમાં આનંદવાળા છે, તેઓ ડાઘ પણ પોતાનાં
કાર્યોને છોડતા નથી.^૫ પછી મૃત્યુ એ બ્રાહ્મણના
નગરમાં પેસવા ગયો, ત્યાં તુરત જ પ્રવયકાળના
અગ્નિ જેવો અગ્નિ, કે જને તે બ્રાહ્મણે કિલ્સારૂપે
રાખ્યો હતો, તે એ મૃત્યુને બાળવા લાગ્યો. આમ
છતાં, મૃત્યુ તો એ અગ્નિની મોટી મોટી ઝાંગોળી
દારોને ચીરીને અંદર ગયો અને તે બ્રાહ્મણને
એકદમ તેને પ્રયત્નપૂર્વક હાથથી પકડવા લાગ્યો

• આ બીજા ભાગમાં જેનો ૨૯ ભૌતિક દેહ, તે
પ્રાણી મૃત્યુનો બદલ થાય છે, પણ જે પ્રાણી આકાશ-
જ બ્રાહ્મણની જેમ તત્ત્વવેત્તા અને ચૈતન્યમય દેહ, તે
મૃત્યુનો બદલ થતો નથી, એ કહેવામાં આવ્યો.

પણ બળવાન પુરુષ જન્મ સંકલ્પથી જાણ કરેલા પુરુષને સેંકડો હાથે પણ પકડી શકે નહિ, તેમ મૃત્યુ પણ તેને પકડી શક્યો નહિ. એ બ્રાહ્મણ આંખ આગળ એકેલો જણાતો હતો, તો પણ મૃત્યુ તેને પકડી શક્યો નહિ. આથી મૃત્યુ સંશયોને છેદનારા યમરાજની પાસે આવ્યો અને તેમને પૂછ્યું કે, 'હે પ્રભુ! આ આકાશજ બ્રાહ્મણને હું કેમ ખાઈ શકતો નથી?' ૧-૯

યમ બેલ્યો:-હે મૃત્યુ! તું એકલો ઠાઠને પણ બળાત્કારથી મારવાને સમર્થ નથી. પ્રાણીઓને તો તેમનાં કર્મો જ મારે છે, બીજું કંઈ તેમને મારી શકતું નથી. ૧૦ આથી તું જે બ્રાહ્મણને મારી નાખવા ધારતો હોય, તો ચત્ત્રીને તેનાં કર્મોને શોધી કાઢ, એટલે તે કર્મોની સહાયતાથી તું એને ખાઈ શકીશ. ૧૧

વસિષ્ઠ બેલ્યો:-પછી આ બ્રાહ્મણનાં કર્મોને શોધી કાઢવામાં તત્પર થયેલો તે મૃત્યુ, લોકાનાં મંડળોમાં, દિશાઓના છેડાઓમાં, તળાવોમાં, નદીઓમાં, દિશાઓમાં, વનોમાં, અનેક જંગલોમાં, પર્વતોમાં સમુદ્રોના કિનારાઓમાં, જુદાજુદા દ્વીપોમાં, અરણ્યોમાં, નગરોમાં, પુરોમાં, ગામડાંમાં, સઘળા દેશોમાં અને દેશોની અંદરનાં ગહન જંગલોમાં ફરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે મૃત્યુ સઘળા મૂંઝવણમાં ફર્યો, પણ તેને ક્યાંય પેલા આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મોના પત્તો મળ્યો નહિ. જન્મ પમજી માણસને પણ વાંઝણીના પુત્રનો પત્તો મળે નહિ અને એક માણસને બીજાના સંકલ્પથી જાણ કરેલા પર્વતનો પત્તો મળે નહિ, તેમ તે મૃત્યુને પણ એ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કર્મોના પત્તો મળ્યો નહિ. એટલે મૃત્યુએ સઘળા વેપથોને જાણનારા એવા યમરાજની પાસે આપીને તેમને પૂછ્યું; કારણ કે સંદેહવાળા વિષયોમાં સેવકોને હંમેશાં સ્વામીઓનાં વચનો પર આધાર રહે છે. ૧૨-૧૬

મૃત્યુ બેલ્યો:-હે પ્રભુ! આકાશજ બ્રાહ્મ-

ણનાં કર્મો કયા સ્થળમાં છે તે કહો. એટલે યમરાજ ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મૃત્યુને આ પ્રમાણે કહ્યું. ૧૭

યમ બેલ્યો:-હે મૃત્યુ! એ આકાશજ બ્રાહ્મણનાં કંઈ જ કર્મો નથી; કારણ કે એ બ્રાહ્મણ કેવળ આકાશથી ઉત્પન્ન થયો છે. ૧૮ જ આકાશથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તે નિર્મળ આકાશ જોવા જ હોય છે; આથી તને સહાયતા આપે એવાં એનાં કંઈ પણ કર્મો નથી. ૧૯ જન્મ વાંઝણીના પુત્રને અથવા જનો જન્મ ન થયો હોય તેને પૂર્વકર્મનો જરા પણ સંબંધ હોતો નથી, તેમ એ આકાશજને પણ પ્રાચીન કર્મનો જરા પણ સંબંધ નથી. ૨૦ અવિદ્યા આદિ કારણો નહિ હોવાને લીધે એ બ્રાહ્મણ આકાશરૂપ જ છે. જન્મ આકાશમાં મોટું ઝાડ નથી, તેમ એ બ્રાહ્મણનું પૂર્વકર્મ છે જ નહિ. ૨૧ આમ પૂર્વકર્મો નહિ હોવાને લીધે એનું ચિત્ત પરવશ નથી અને આજ સુધી પોતાને ભોગવતું પડે એવું કંઈ કર્મ તેણે કયું નથી. ૨૨ આ પ્રમાણે આકાશના ધરરૂપ એવા એ બ્રાહ્મણ સ્વચ્છ આકાશરૂપી પોતાના કારણમાં જ રહેલો છે, માટે તે નિત્ય છે. એને ઉત્પન્ન કરનારાં કંઈ પણ કર્મો નથી. ૨૩ એનાં પૂર્વકર્મો નથી, તેમ હંમણાં પણ એ કંઈ પણ કર્મ કરતો નથી. આથી જગતમાં એ વિદ્યાકાશરૂપ જ છે. ૨૪ છતાં પણ એનું પ્રાણના ચલનરૂપી જ કર્મ આપણા જોવામાં આવે છે, તે માત્ર આપણા જવા લોકોના જ જોવામાં આવે છે; પણ એ બ્રાહ્મણ એ કર્મને 'સાયું છે' એમ જાણતો નથી. ૨૫ એ બ્રાહ્મણ ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં ચૈતન્યરૂપ પૂતળી જોવા છે. આથી તેનો આકાર ચૈતન્યથી વિવક્ષણ દેખાય છે, તે તો દેખાવામાત્ર જ છે; વાસ્તવિક રીતે તો તે ચૈતન્યથી વિવક્ષણ નથી. જન્મ જળમાં દ્રવપણું રહ્યું છે, આકાશમાં રત્નપણું રહ્યું છે અને વાયુમાં ચલનપણું રહ્યું છે, તેમ પરમપદમાં એ બ્રાહ્મણ

રહ્યો છે. એનાં કાઈ હમણાંનાં કર્મો નથી, તેમ પૂર્વકર્મો પણ નથી. તેથી એ બ્રાહ્મણ સંસારને વશ થયો નથી. જે જીવ સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ પણ કારણોની સહાય વિના ઉત્પન્ન થાય છે, તે પોતાના કારણથી જુદો હોતો નથી, એ અનુભવસિદ્ધ છે. એની ઉત્પત્તિમાં પણ સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ કારણો નથી, તેથી એ સ્વયંજુ કહેવાય છે.^{૨૧-૩૦} એણે પૂર્વે કાંઈ કર્મ કયું નથી અને હમણાં પણ એ પોતાની દૃષ્ટિથી કાંઈ કરતો નથી. તો તું કહે, તેને શી રીતે દબાવી શકાય? જે જીવને 'હું દેહરૂપ છું' એવો નિશ્ચય થઈ જાય છે, તે દેહરૂપ જ થઈ જાય છે અને તેને તુરત પકડી શકાય છે. માટે એ બ્રાહ્મણ જે 'હું દેહરૂપ છું' એવી મરણરૂપ કલ્પના કરશે, તો જ તારાથી તેને પકડી શકાશે. પણ હજી એ બ્રાહ્મણને દેહાભિમાન થયું નથી, તેથી એ દેહરહિત છે. માટે જેમ મજબૂત દોરીથી પણ આકાશને બાંધી શકાતું નથી, તેમ તારાથી એને બાંધી શકાશે નહિ.^{૩૧-૩૩}

મૃત્યુ ધોલ્યો:—હે ભગવન! શી રીતે આ બ્રાહ્મણ શન્ય આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયો? એ તમે કહો. વળી પૃથ્વી આદિ પંચભૂતમય દેહનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે તથા કેવી રીતે થતો નથી, તે પણ કહો.^{૩૪}

યમ ધોલ્યો:—એ બ્રાહ્મણ કેવળ વિજ્ઞાનના પ્રકાશરૂપ છે; માટે એ કદી જન્મેયો નથી અને કદી પણ નથી હોતો એમ નથી. એ તો સદા નિર્વિકાર સ્વરૂપે રહ્યો છે.^{૩૫} ન્યારે મહાપ્રલય થાય છે, ત્યારે બીજું કાંઈ પણ અવશેષ રહેતું નથી; માત્ર શાંત, અજર, અનંત, કેવળ, સંક્રમ, ઉપાધિરહિત, સર્વોત્તમ અને અનાત્મ પદાર્થોથી રહિત એ પરબ્રહ્મ જ રહે છે. પછી ન્યારે સૃષ્ટિના આરંભનો સમય થાય છે, ત્યારે એ બ્રહ્મનો સ્વભાવ ગાનમાત્ર દેવાને લીધે તેમાં પર્વતતા જનું તથા 'હું દેહ છું' એમ કહેવાના પાતરૂપ એવું

વિરાટસ્વરૂપ આપણી વાસનાઓરૂપી હેતુથી કાક-તાલીયન્યાય વડે સ્ફુરી નીકળે છે. તે સમયે જ જીવોને ઉપર કહેલા હેતુથી સ્વપ્ન સંબંધી શરીર જેવો મિથ્યા આકાર અકસ્માત્ એવામાં આવે છે. સૃષ્ટિના આરંભમાં એ પરબ્રહ્મરૂપ આકાશમાં એ આકાશજ બ્રાહ્મણ રહ્યો છે અને તે નિર્વિકલ્પ તથા ચિદાકાશરૂપ ધારણ કરીને રહ્યો છે.^{૩૬-૩૭} એને દેહ, કર્મો, કર્તાપણું કે વાસના કાંઈ પણ નથી, એ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ છે, જ્ઞાનધન્ય છે અને વ્યાપક છે.^{૪૦} જેમ તેજ કેવળ પ્રમારૂપ જ છે તેમ એ બ્રાહ્મણ કેવળ ચિદાકાશરૂપ છે. તેથી તેને પૂર્વજન્મની વાસનાઓની કાંઈ પણ ભાવ નથી.^{૪૧} જે એના ચિત્તની નૃત્તિ બહિર્મુખ હોય, તો તે હમણાં જેવો એવામાં આવે છે તેવે પણ તે એવામાં આવે નહિ. આથી પરબ્રહ્મ જ્ઞાનથી વિષયનું મિથ્યાપણું બ્રહ્મવામાં આવે તો પછી વિષયો બ્રહ્મનારી સર્વ લાગણીઓ પણ ચેતન્યરૂપ થઈ જાય; એટલે પછી તેમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોનો સંભવ જ ક્યાંથી અને કેવો હોય! તો હે મૃત્યુ! તુ એને દબાવવાને પ્રયત્ન જ કરીય નહિ.^{૪૨, ૪૩} કારણ કે આકાશ કાંઈ સમયે કાંઈથી પણ પકડી શકાતું નથી.

વસિષ્ઠ ધોલ્યો:—આ સાંભળીને મૃત્યુ વિ-સમય પાત્રે અને પાછો પોતાના સ્થળે ગયો.^{૪૪}

રામ ધોલ્યો:—આ તો આપે સ્વયંજુ, અ-જન્મા, એકાત્મા અને વિજ્ઞાનરૂપ એવા મારા પ્રપિતામહ બ્રહ્મની આપ્યાયિકા કહી છે, જેમ હું પારું છું.^{૪૫}

વસિષ્ઠ ધોલ્યો:—હે રામ! તમે પારો છો તેમ જ છે. આ બ્રહ્માની જ વાત મેં તમારી આગળ કહી છે. એ બ્રહ્માને સાચ જ પૂર્વે મૃત્યુએ યમરાજની સામે વાતચીત કરી હતી.^{૪૬} જે મનુષ્યોના સંપિના સમયમાં સર્વને બાંધી જનારા મૃત્યુએ ન્યારે પ્રજાઓનો નાશ કરીને બ્રહ્મ મેગજ્યું હતું અને બ્રહ્માને પણ દબાવવાનો

આરંભ કર્યો હતો, ત્યારે યમરાજએ તેને ઉપર
કક્ષા પ્રમાણે સમગ્રણ આપી હતી. જ કામ
નિત્ય કરવામાં આવતું હોય, તે કામમાં જ રચિ
ત્વથી જાય, એ સ્વાભાવિક છે. આથી સર્વને
મારતાં મૃત્યુને બ્રહ્માને પણ મારવાનું મન થયું
હતું. પણ બ્રહ્મા તો પરબ્રહ્મરૂપ છે. મૃત્યુ તેને
શી રીતે દબાવી શકે ? બ્રહ્માનું શરીર દેવળ મનો-
માન છે, સંકલ્પમાન છે અને પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી
રહિત છે. એ બ્રહ્મા પરબ્રહ્મ ચિદાકાશના ચમકાર-
રૂપ છે અને અનુભવરૂપી આકારવાળા છે. તેથી
તે પરબ્રહ્મ જ છે અને તેને કારણપણું કે કાર્ય-
પણું કંઈ જ નથી. ^{૪૭-૫૦} જમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન
પૃથ્વી પુરુષને, પૃથ્વી આદિ પંચભૂતોનો સંબંધ
હોતો નથી અને તે જમ આકાશમાં સ્ફુર્યા કરે છે,
તેમ બ્રહ્મા પણ પરબ્રહ્મમાં સ્ફુર્યા કરે છે. ^{૫૧} જમ
નેમંજ આકાશમાં મોતીની માળા દેખાય છે
અને સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂતોની
ધારે સંબંધ થયા વિના નગર આદિ દેખાય છે,
તેમ બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિ ભૂતોથી રહિત છતાં પણ
દેખાય છે. ^{૫૨} પરમાત્મામાં દૃશ્ય કે દ્રશ્ય કંઈ
થી, દેવળ ચૈતન્યપણું જ છે, તો પણ તેમાં બ્રહ્મા
પ્રતીત થાય છે. ^{૫૩} મનનું રૂપ સંકલ્પમાત્ર જ
કે. તે પૃથ્વી આદિથી બેકાચેલું નથી અને જ
મન છે તે જ બ્રહ્મા કહેવાય છે. મારે બ્રહ્મા પર-
માત્માના સંકલ્પરૂપ પુરુષ છે. એમાં પૃથ્વી
આદિ કંઈ જ નથી. ^{૫૪} જમ ચિત્તને આરંભ કર્યો
રહેલાં ચિતારાના મનમાં દેહ વિનાની પૂતળી
મડી થાય છે, તેમ પરમાત્મામાં મન ખડું થાય
કે અને તે જ બ્રહ્મરૂપે બાંસે છે. ^{૫૫} જ પરમાત્મા
ચેદાકાશરૂપ છે, દેવળ છે, અને આદિ, ગંધ
૧થા અત્તથી રહિત છે, તે જ પરમાત્મા અજ્ઞાનને
લીધે જાણે આકારવાળા અને પુરુષ જવા બેવા-
માં આવે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારતાં તો વાંઝ-
ળીના પુત્રની પેઠે તે પરમાત્માને દેહ જ નથી. ^{૫૬}

ચિદ્રયોમકેવલમનંતમનાદિમયં બ્રહ્મેતિ

શો. શ. ૬

માતિ નિજચિત્તવશાત્ સ્વયંભૂઃ । આકારવાનિવ
પુમાનિવ વસ્તુતસ્તુ વંધ્યાત્નજ્ઞ દ્વ તસ્ય તુ
નાસ્તિ દેહઃ ॥ ૫૬ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'આદ્યસ્ટિક્કર્ત્તવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૨ જો સમાપ્ત

સર્ગ ૩ જો

મનઃસંકલ્પથી થયેલું જગત મિથ્યા છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

एवमेव मनः शुद्धं पृथ्व्यादिरहितं त्वया ।

मनो ब्रह्मेति कथितं सत्यं पृथ्व्यादिवर्जितम् १

રામ બોલ્યાઃ-પૃથ્વી આદિથી રહિત અને
શુદ્ધ જે મન છે તે જ બ્રહ્મા છે, એમ તમે કહી
ગયા. તો એ વાત અનુભવમાં આવે છે. બ્રહ્મા
મનરૂપ હોવાથી તેમનું શરીર પૃથ્વી આદિથી
બનેલું હોવું જ બેધએ નહિ. ^૧ પરંતુ મારાં,
તમારાં તથા બીજાં પ્રાણીઓનાં શરીરોની ઉત્પ-
ત્તિમાં જમ પૂર્વજન્મની વાસનાઓ કારણરૂપ
છે, તેમ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં પણ તેમના પૂર્વજ-
ન્મની વાસનાઓ શા માટે કારણરૂપ ન હોય ?
એ વિષે તમે મને કહો. ^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જને ભોગવવાનાં પૂર્વજ-
ર્ભોવાળો પૂર્વદેહ હોય, તેને આ દેહની ઉત્પત્તિ
થવામાં પૂર્વદેહની વાસનાઓ કારણરૂપ હોય
છે. પણ બ્રહ્માને તો પૂર્વદેહ જ ન હતો અને
તેને લીધે તેમને પૂર્વનું કંઈ કર્મ જ ન હતું,
એટલે પછી બ્રહ્માને પૂર્વદેહની વાસનાનો ઉદય
તથા શરીરનો જન્મ થતે જ દેવી રીતે ? ^૩ આથી
બ્રહ્માનું શરીર સહાયતા આપનારાં કારણો વિના
જ પ્રકાશે છે, અથવા આપણી કલ્પનારૂપ કારણને

* આ ત્રીજા સર્ગમાં બ્રહ્મા મનરૂપ છે અને
સદૃશ જગત તેમના સંકલ્પથી જ થયું છે; મારે જગત
મનોરાજ્યની પેઠે મિથ્યા છે, એમ નિરપણ કર-
વામાં આવશે.

લીધેજ પ્રકાશે છે. યથાર્થ જ્ઞાનવાળા એ બ્રહ્મા તો પોતાના કારણરૂપ વિદાકાશથી ભિન્નરૂપ જ નથી. હે રામ! અજન્મ આ અને સ્વયંભૂ એવા એ બ્રહ્માનો જ દેહ છે તે લિંગદેહ જ છે, એમનો ભૂત-ભવ એવો સ્થૂલ દેહ નથી.^{૧૫}

રામ બોલ્યા:-સર્વ પ્રાણીઓને લિંગદેહ અને સ્થૂલદેહ, એમ બે દેહ છે; ત્યારે બ્રહ્માને એક લિંગદેહ જ છે, તો તેનું કારણ શું?^{૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-સઘળાં પ્રાણીઓનાં શરીર પંચ મહાભૂતોવાળાં છે, તેથી તેમને પચમે દેહ છે. બ્રહ્મા તો સહકારી કારણથી રહિત છે, તેથી તેમને એક લિંગદેહ જ છે.^{૧૭} બ્રહ્મા સઘળાં પ્રાણીઓના મૂળકારણરૂપ છે, પણ બ્રહ્માનું કોઈ કારણ નથી, આથી બ્રહ્મા એક દેહવાળા જ છે.^{૧૮} પ્રથમ પ્રજાપતિ એવા એ બ્રહ્માનો દેહ ભૂતભવ નથી. વિદાકાશરૂપ એ બ્રહ્મા કેવળ લિંગ-દેહવાળા જ છે.^{૧૯} બ્રહ્મા વિદાકાશરૂપ છે, માત્ર ચિત્તરૂપ શરીરવાળા છે અને પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા નથી. માટે તે આઘ પ્રજાપતિથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. તે સઘળી પ્રજાઓ પણ વિદા-કાશરૂપ જ છે, અને બ્રહ્માના સંકલ્પ વિના બીજ કોઈ પણ કારણથી તે ઉત્પન્ન થતી નથી. બ્રહ્મા જમ બ્રહ્મરૂપ છે, તેમ સઘળી પ્રજાઓ પણ બ્રહ્મ-રૂપ છે; કારણ કે જન્મથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે તે રૂપ જ હોય છે, એવો સઘળાઓનો અનુભવ છે.^{૨૦, ૨૧} જીવ પણ એ રીતે ઉપાધિથી બ્રહ્માનો ચિત્તમાત્ર જ છે અને બ્રહ્માની પેઠે પરમ બોધરૂપ પરબ્રહ્મ જ છે. તે પૃથ્વી આદિથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરપણને કદી પામતો નથી.^{૨૨} ચિત્ત-રૂપી દેહવાળા અને અહંભાવના ઉદયસ્થાન એવા બ્રહ્મા સંસારમાં વ્યવહાર કરનારાં સઘળાં પ્રાણી-ઓનું પૂર્વરૂપ છે. આમ જમ વાયુથી ઉત્પન્ન થતી ચલનરૂપ સૃષ્ટિ વાયુથી જુદી નથી, તેમ બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ બ્રહ્માથી જુદી નથી. તે બ્રહ્મારૂપ જ છે.^{૨૩, ૨૪} પ્રાતિભાસિક શરીરવાળા

બ્રહ્માથી ઉત્પન્ન થયેલી આ સૃષ્ટિ પણ પ્રાતિ-ભાસિક શરીરવાળી જ છે અને તે આપણને સાચી હોય એમ લાગે છે.^{૨૫} તમને સ્વપ્નમાં તે સ્વપ્નથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીની સાથે થયેલું સુરત પ્રાતિભાસિક છતાં પણ ક્રિયા થવાથી જમ સાચું લાગે છે, તે જ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ પ્રાતિભાસિક છે, છતાં પણ ક્રિયા થવાથી તે સાચી લાગે છે.^{૨૬} પૃથ્વી આદિથી રહિત, વિદા-કાશમય આકૃતિવાળા, પ્રાણીઓના સ્વામી અને પુરુષ જવી આકૃતિવાળા બ્રહ્મા સ્થૂલદેહથી રહિત હોવા છતાં પણ જીવે તે સ્થૂલ દેહવાળા હોય એવા જણાય છે.^{૨૭} એ બ્રહ્મા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ છે, તેથી તે જગતની પેઠે કર્માધીન નથી. આથી જ જન્મમતા નથી, તેમ મરતા પણ નથી.^{૨૮} સંકલ્પથી થયેલા પુરુષરૂપ અને પૃથ્વી આદિથી રહિત શરીરવાળા, એ બ્રહ્મા કેવળ ચિત્તમાત્ર જ છે અને તે સઘળાં બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે.^{૨૯} જ પ્રકારથી એ બ્રહ્માનો સંકલ્પ પ્રકૃતિ થાય છે, તે તે પ્રકારથી આ જગત પ્રકટ થતું આવે છે. જમ તમારા સંકલ્પથી કોઈ સમયે પર્વત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ બ્રહ્માના સંકલ્પથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૦} આ જગત પ્રાતિભાસિક છે; તો પણ તેનું પ્રાતિભાસિક રૂપ દૃઢ રીતે બૂલી જવાય છે, તો જમ ખોટો પ્રાતિભાસિક પિશાચ બૂલને લીધે સ્થૂલશરીરવાળો દેખાય છે, તેમ તે જગત પણ પૃથ્વી આદિથી બનેલા સ્થૂલ શરીર-વાળું દેખાય છે. બ્રહ્મા તો માયાવિશિષ્ટ પર-માત્માના પ્રથમ સંકલ્પથી જ ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તે શુદ્ધ જ્ઞાનવાળા છે. આપણે પ્રાતિભાસિક રૂપને બૂલી ગયા છીએ, તેમ એ પોતાના પ્રાતિ-ભાસિક રૂપને બૂલી જતા નથી.^{૩૧, ૩૨} આ સ્થૂલ-દેહની ભાંતિરૂપ ચુડેલ ઝાંઝવાનાં જળની પેઠે અસસ્ય છે અને જડપણરૂપ ખોટા ભ્રમને આપનારી છે, તે એ કારણને લીધે બ્રહ્માને વળ-ગતી નથી.^{૩૩} બ્રહ્મા પૃથ્વી આદિમય નથી પણ

તેમાત્ર જ છે. માટે તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલુ
જગત પણ મનોમાત્ર જ છે. જે જોનાથી ઉત્પ-
ન્ન થયું હોય છે તે તેના રૂપ જ હોય છે. ^{૨૫} જેમ
જ્ઞાની ઉત્પત્તિમાં ક્રમ આદિ કારણો નથી, તેમ
જ્ઞાથી થયેલ આ જગતની ઉત્પત્તિમાં પણ ક્રમ
નાદિ કોઈ પણ કારણો નથી. ^{૨૬} આથી કાર્યની
જણી જગ પણ વિલક્ષણતા નથી. કારણ
તુ શુદ્ધ છે, તેવું જ કાર્ય પણ શુદ્ધ છે. ^{૨૭} જગત-
ના કાર્ય-કારણપણું જરા પણ ઘટતું નથી. જેવું
સ્પષ્ટ છે તેવું જ બ્રહ્મા છે. ^{૨૮} જે પરબ્રહ્મ છે
મનપણાને પામીને જગતને રચે છે, માટે જગત
દ્વ આત્માથી અભિન્ન જ છે. જેમ દ્રવપણું
ણીથી અભિન્ન છે, તેમ જગત પણ પરબ્રહ્મથી
ભિન્ન છે. ^{૨૯} આપણે જેમ સંકલ્પના નગરને
પત્ત કરીએ છીએ, તેમ પરમાત્માનું મન પણ
વિસ્તારવાળા ખોટા જગતને ઉત્પન્ન કરે
^{૩૦} જેમ રજ્જુમાં સર્પ પછું નથી, તેમ જગત
સત્તમયપણું નથી. આથી બ્રહ્મા આદિ જ્ઞાની
જો જગતમાં કોઈ પણ રીતે મોહરહિત જ રહે
^{૩૧} વાસ્તવિક રીતે તો જ્ઞાનની દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્તિ
સિક પ્રપચ પણ નથી, ત્યારે સ્થૂળ પ્રપચની
વાત જ શી કરવી ^{૩૨} પરમાત્માના મનરૂપી
ણેસે બ્રહ્માનો આકાર ધાર્યો છે, તેના મનો
રૂપ આ જગત ભ્રાંતિથી સાચા જેવું જણાય
^{૩૩} પરમાત્માનું જે મન છે તેજ બ્રહ્મા છે, માટે
જા પરમાત્માના સંકલ્પરૂપ છે. જે બ્રહ્મા
નાના મનથી સંકલ્પને વિસ્તીર્ણ કરીને આ
તને રચે છે. ^{૩૪} બ્રહ્મા મનનું રૂપ છે અને
બ્રહ્માનું રૂપ છે માટે તેમણે ખતાવેલા આ
તમાં પૃથ્વી આદિ કોઈ છે જ નહિ જે પૃથ્વી
દિ દેખાય છે, તે કેવળ કલ્પિત જ છે. ^{૩૫} જેમ
જાકાકીની અંદર જે કમળ રહે છે, તે કમળકાક-
પજ છે, તેમ મનની અંદર જે જગત રહે છે,
મનરૂપ જ છે. મનને અને જગતને કહી કોઈ
જુદાં પાડી શક્યું નથી જેમ તમારા પોતાના

અનુભવ પ્રમાણે તમારું સ્વમ, તમારો સંકલ્પ
અને તમારું મનોરાજ્ય એ સમગ્રું તમારા મન-
માં જ છે, તેમ આ સમગ્રું દશ્ય જગત પણ મન-
માં જ છે. ^{૩૬} જેમ ચિત્તની કલ્પનામાં રહેલો
પિશાચ, ભ્રાંતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને બાળકને મારી
નાખે છે, તેમ ચિત્તમાં જ રહેલી આ દશ્યરૂપી
ચુડેલ ભ્રાંતિથી પ્રત્યક્ષ દેખાઈને જોનારાને મારી
નાખે છે. ^{૩૭} બીજની અંદર રહેલો અંકુર જેમ
દેગકાળ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રકૃષ્ટિત
કરે છે, તેમ મનની અંદર રહેલું જગત ભ્રાંતિરૂપ
કારણ પ્રાપ્ત થતાં પોતાના દેહને બહાર પ્રકૃષ્ટિત
કરે છે ^{૩૮} જે દશ્ય(જગત) રૂપી કુખ સાચું
હોય તો તે કદી પણ શાંત થાય નહિ. જે તે
શાંત ન થાય, તો દ્રષ્ટાને કેવળપણું પણ પ્રાપ્ત
થાય નહિ, પણ જે દશ્ય શાંત થાય તો દ્રષ્ટામાં
દ્રષ્ટાપણું કદાચ સાચું હોય તો પણ શાંત થાય.
તો પછી તે ખોટું છે ને શાંત થાય એમાં તો
કહેવું જ શુ ^{૩૯} દ્રષ્ટાનું દ્રષ્ટાપણું શાંત થાય એ જ
જોનો મોક્ષ છે, એમ કહેવામાં આવે છે ^{૪૦}

सर्वज्ञं शान्त्यति कदाचन दृश्यदुःखं दृश्ये
त्वशान्त्यति न बोद्धरि केनलत्वम् । दृश्ये त्वसं-
भवति बोद्धरि बोद्धभावः शान्त्यतिस्थितोऽपि च
तदस्य विमोक्षमाहुः ॥ ४० ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અંધહેતુવર્ણન' એ
નામનો મર્ગ ૩ ને સમાપ્ત ,

મર્ગ ૪ થો

સત્સંગવર્ણન, સાયંકાળ તથા પ્રાતઃકાળ-
નું વર્ણન અને ઉપદેશનો આરંભ

॥ શ્રીવાલ્મીકિરવાચ ॥
कथयत्येवमुद्दामवचने मुनिनायके ।
श्रोतुमेकरसे जति जने मौनमुपस्थिते ॥ १ ॥
વાલ્મીકિ યોદ્યા:-ઉદામ વચનોવાળા
x આ ચોથા સર્ગના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યો પછી

મુનિવર વસિષ્ઠ આ પ્રમાણે કહી રહ્યા હતા અને તે સાંભળવાને માટે તદ્દલીન થયેલા લોકો ત્યાં મૌન ધરીને બેઠા હતા.^૧ ત્યાં લોકોએ એકાગ્રતાને માટે શરીરોનું ચલન પણ બંધ કર્યું હતું; તેથી તેમનાં આભરણોની ધૂધરીઓના શબ્દો પણ બંધ પડી ગયા હતા. ત્યાં પાંજરાઓમાં બેઠેલાં હારીત પક્ષીઓ તથા પોપટો પણ પોતાની રમત બંધ કરીને સાંભળતા હતા.^૨ લલનાઓ પણ પોતાના નિલાસોને બંધ કરીને બેસી રહી હતી અને સઘળી રાજસભા બધે ચિત્રમાં આલેખેલી હોય તેમ સ્થિર થઈને બેઠી હતી.^૩ ત્યારે દિવસ માત્ર બે ઘડી બાકી રહ્યો હતો, તડકો મંદ પડી ગયો હતો, સૂર્યનાં કિરણો અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતા અને લોકોના વ્યવહારો પણ આંધા બની ગયા હતા. પ્રકૃક્ષિત થયેલા કમળોના સુગંધોથી પ્રુષ્ઠ થયેલા વાયુઓ ત્યાં બધે કયા શ્રવણ કરવા આવતા હોય તેમ તે મંદ મંદ વાવા લાગ્યા હતા.^૪ ત્યાં સાંભળેલા વિષયનું બધું મનન કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમ સૂર્યનારાયણ પણ જગતમાં ફરવાની ખટખટ છોડી દધને અસ્તાચળના નિર્જન સ્થળમાં ગયા હતા.^૫ જ્ઞાનની વાર્તાના શ્રવણથી જીવી અંદર શીતળતા થાય, તેવી શીતળતાવાળી ગ્રાહણ ત્યારે વનની ભૂમિઓમાં પડવા લાગી હતી.^૬ જમ સાવધાન પેણે સાંભળવાને માટે શ્રોતાઓની હેરફેર ઓછી થઈ ગઈ હતી, તેમ સઘળી દિશાઓમાં સવળા લોકોની હેરફેર પણ ઓછી થઈ ગઈ હતી. જમ વસિષ્ઠમુનિનું ભાષણ સાંભળવા સારુ સઘળા શ્રોતાઓના કંઠો ઉત્કંઠાથી લાંબા થયા હતા, તેમ સઘળા પદાર્થોની છાયાઓ પણ લાંબી થઈ હતી.^૭ તેવામાં દ્વારપાળ દશરથરાજની પાસે આવ્યો અને તેણે નમ્ર થઈને નિવ્રત્તિ કરી દે,

સમાના ગિદવા (માયકાળ)નું, રાત્રિનું અને પ્રાતઃકાળે પાછા સમાગમનું વર્ણન કરી ઉપરોક્ત પ્રકરણ ચતુર્થવામાં આવે.

‘હે મહારાજ! નાહવાનો અને દેવતાઓની તથા બ્રાહ્મણોની પૂજા કરવાનો સમય બહુ વીતી ગયો છે.’ એ સાંભળી મહારાજા વસિષ્ઠમુનિએ પોતાના મધુર ભાષણને બંધ કરીને કહ્યું કે, ‘હે મહારાજ! આજ તો આટલે સુધી જ સાંભળો,^{૧૦, ૧૧} બીજું જે કહેવાનું છે તે કાલે પ્રાતઃકાળે કહીશ.’ એટલું બોલીને તે ચૂપ થઈ ગયા. વસિષ્ઠમુનિનાં એ વચન સાંભળીને દશરથરાજએ કહ્યું ‘ભલે એમ હો.’ પછી રાજાએ કલ્યાણની વૃદ્ધિને સારુ દેવર્ષિઓની, મુનિઓની તથા બ્રાહ્મણોની પુષ્પોથી, પાદોથી, અર્ધોથી, સન્માનોથી અને દક્ષિણાઓથી પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરી.^{૧૨-૧૩} પછી રાજા મંડળ તથા મુનિમંડળ સાથે તે સઘળી સમા ત્યાંથી જઈ. તે વખતે એ સ્થાનકમાં વેરાયેલાં રત્નોના સમૂહની પ્રમાણ કુંડાળાથી સઘળાઓનાં મુખો છવાઈ ગયાં.^{૧૪} ત્યાં એકબીજાને એકબીજાનાં અંગો અડકવાથી બાજુબ ધોનો અને કંકણોનો ધ્વનિ અચી રહ્યો, શરીરોમાં ઉપર પહેરેલાં તથા નીચે પહેરેલાં સોનેરી વસ્ત્રોની કાંતિ હારિતા ભારથી દબાઈ ગઈ.^{૧૫} સર્વનાં માર્ગોનાં મુકટો પર વિશ્રાંતિ પામેલા અને તે સમયે બગેલા ભમરાઓ ગુંજરાવ કરવા લાગ્યા અને તે શ્યામ રંગનાં હોવાથી બધે કેથળ ગુંજરવ કરતા હોય એમ બળવા લાગ્યું.^{૧૬} જમનાં સુવર્ણનાં આભરણોના પ્રકાશથી દિશાઓનાં મુખો ગ્રજાગ્રજાં થઈ ગયાં હતાં અને જમની ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ વસિષ્ઠમુનિની વાણીના અર્થ બુદ્ધિમાં ઠરી જવાને લીધે સારી રીતે શાંત થઈ ગઈ હતી, એવા દેવતાઓ આકાશમાં ગયા અને મનુષ્યો પોતપોતાનાં સ્થાનકોમાં ગયા. તે સઘળાઓએ પોતપોતાને ઘેર જઈને દિવસ સંબંધી કાર્યો કર્યાં.^{૧૭-૧૮} એવામાં સૌ લોકોથી અળગી પડેલી યુવાન સ્ત્રી જમ ધરમાં એવામાં આવે, તેમ લોકોના પ્રચારથી અળગી પડેલી કાળી રાત્રિ સર્વ સ્થળોમાં દેખાવા લાગી.^{૧૯} સૂર્યનારાયણ

જણે અનુક્રમે સર્વને પ્રસન્ન કરવારૂપ સત્યુચ-
 ચેના નિયમને પાળવા ધારતા હોય, તેમ દેશા-
 નરમાં પ્રકાશ કરવાને ગયા.^{૧૦} ચારે બાજુ તારા-
 બોના સમુદ્ધને ધારણ કરનારી સંધ્યા પ્રગટ થઈ
 અને તે જણે પ્રકુલિત થયેલાં ખાખરાનાં વનો-
 ણી વસંતની શોભા જાગી દોય તેમ જણાવા
 માગી.^{૧૧} જમ નિર્મળ વૃત્તિઓ નિદ્રાથી ઘેરા-
 લેલા ચિત્તમાં લીન થવા લાગે, તેમ પક્ષીઓ
 માંખાઓનાં અંગ્રોમાં, આસોપાલવોનાં અંગ્રોમાં,
 દેવોનાં અંગ્રોમાં, ગામનાં દેવવૃક્ષોમાં અને મોટાં
 ઘાટાં ઘેરામાં લીન થવા લાગ્યાં.^{૧૨} કાંઈક કાંઈક
 સરના રંગે જવી લાગતી સૂર્યની કાંતિથી શણગા-
 લાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસંતાળો જણાતો,
 તારાઓરૂપી હારવાળો અને ઉત્તમ શોભાવાળો
 પસ્તાચળ, જણે પોતાના જવી જ શોભાવાળા
 પાકાશની સાથે મળી ગયો હોય એમ દેખાવા
 લાગ્યો.^{૧૩} સંધ્યાદેવી લોહિયે કરેલી પૂજાનો
 સીકાર કરીને પાછી વળ્યા બાદ પિશાચ સરખાં
 પવાળા અંધકારે પ્રગટ થવા લાગ્યા.^{૧૪} ઝાક-
 ની ઠણિકાઓને ઝરનારો, વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓને
 રા જરા કંપાવતો, કામળતાવાળો અને કુસુ-
 મની પ્રકુલિત સ્થિતિની સૂચના આપતો શીતળ
 વન વાવા લાગ્યો.^{૧૫} જમ લાંબા લાંબા કાળો
 ઘવાળી અને આંસુઓથી ઘેરાયેલી છીછીઓ-
 ણી વિધવા સ્ત્રીઓ અત્યંત અંધપણું પામી
 ય છે, તેમ લાંબા લાંબા શ્યામ અંધકારવાળી
 ને ઝાકળથી ઘેરાયેલા તારાઓવાળી દિગાઓ
 ત્યંત અંધપણું પામી હતી.^{૧૬} પોતાના તેજ-
 પી દૂધના પ્રવાહથી બ્રહ્માંડને ભરપૂર કરતો અને
 અત્યંત આકારવાળો ચંદ્રરૂપી ક્ષીરસાગર
 પાકાશમાં ફેલાવા લાગ્યો.^{૧૭} જમ જ્ઞાનની કથા-
 ને સાંભળનારા રાજના ચિત્તમાંથી અજ્ઞાન
 યાંચ પલાયન કરીને અદૃશ્ય થઈ બંધ, તેમ
 કામથી અંધકારના સમુદ્ધે પણ કયાંય પલા-
 ન કરીને અદૃશ્ય થઈ ગયા.^{૧૮} ઋષિઓ, રાજાઓ

મુનિઓ અને બ્રાહ્મણોનાં ચિત્તમાં જમ વસિષ્ઠ
 મુનિના ઉપદેશોએ વિશ્રામ કર્યો, તેમ તેમણે પણ
 પોતપોતાનાં સ્થળોમાં વિશ્રામ કર્યો.^{૧૯} પછી ગાઢ
 અંધકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે પ્રથમ યમના
 ચરીર જવી લાગેલી રાત્રિ ધીરે ધીરે જતી રહી
 અને ઘણા ઝાકળવાળો પ્રાતઃકાળ આવ્યો. આકા-
 શમાં પુષ્પવૃષ્ટિની પેઠે પ્રકાશતા તારાઓ જણે
 પ્રમાતના પવનથી જાડી ગયા હોય, તેમ અદૃશ્ય
 થઈ ગયા. મહાત્માઓનાં મનમાં જમ પોતાના
 સ્વરૂપના પ્રકાશથી નવી એવી વિવેકની વૃત્તિ ઉદય
 પામે તેમ આકાશમાં પોતાના પ્રકાશથી લોહિનાં
 ચક્રુઓને ઉઘાડનારો પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય પ્રકટ
 જણાવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૨} કાંઈક કાંઈક ટસરતા
 રંગે જવી લાગતી સૂર્યનારાયણની કાંતિએ
 શણગારેલાં વાદળાંઓરૂપી પીળાં વસંતાળો જણા-
 તો, તારાઓરૂપી હારવાળો અને અને ઉત્તમ
 શોભાવાળો ઉદયાચળ જણે પોતાના જવી જ
 શોભાવાળા આકાશની સાથે મળી ગયો હોય
 એમ દેખાવા લાગ્યો.^{૨૩} દેવલોકો અને મનુષ્ય-
 લોકો પ્રાતઃકાળની ક્રિયાઓને આટોપી લઈને
 આગલા દિવસની જમ સજામાં આવ્યાં. પાછલે
 દિવસે જે કમથી સજા ભેડી હતી, તે જ કમથી
 તે દિવસે પણ સઘળી સજા ભેડી અને જમ
 પવનથી મુક્ત થયેલું સરોવર સ્થિર થઈ બંધ,
 તેમ તે સ્થિર થઈ ગઈ.^{૨૪, ૨૫} પછી પ્રસંગ પ્રાપ્ત
 થતાં રામચંદ્રજીએ સર્વ લાપણુકર્તાઓમાં ઉત્તમ
 એવા મહામુનિ વસિષ્ઠને નીચે પ્રમાણે મધુર
 વાણીથી પૂછ્યું.^{૨૬}

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન! મન આ સઘળી
 લોકરૂપી લતાને વિસ્તારનારું છે, તો તેનું રૂપ
 કેવું છે? એ મને સ્પષ્ટ રીતે કહો.^{૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ! મન આકાશની
 પેઠે શન્ય છે અને જડ આકારવાળું છે. તેનું
 નામમાત્ર વિના બીજું કંઈ પણ રૂપ જોવામાં
 આવતું નથી.^{૨૮} હે રામ! એ મનનું રૂપ બહાર દે

દૃશ્યમાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય એવું નથી, તો પણ એ મન આકાશની પેઠે સર્વ સ્થળોમાં વ્યાપી રહ્યું છે. ક્ષણે ક્ષણે સંકલ્પે કરનારા એ મનમાંથી ઝાંઝવાનાં પાણી જવું અને બીજા ચંદ્રની બ્રાંતિ જવું આ સઘણું જગત ઉત્પન્ન થયું છે. પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવા જતાં વચમાં તે તે પદાર્થોનો જ આકાર સ્ફુરે છે, તે આકાર જ લેકાતું મન કહેવાય છે. મનનું બીજું કાંઈ સ્વરૂપ નથી.^{૩૯-૪૧} અથવા નિરાકાર ચૈતન્યનો પદાર્થોરૂપે જ અધ્યાસ છે, તે જ મન કહેવાય છે; એ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું સ્વરૂપ નથી.^{૪૨} જે સંકલ્પ થાય છે તે જ મન છે. જમ દ્રવ જળથી જુદો પડે નથી અને ચલન વાયુથી જુદું પડતું નથી, તેમ મન સંકલ્પથી જુદું પડતું નથી.^{૪૩} જ્યાં જ્યાં સંકલ્પ ભેડે છે, ત્યાં ત્યાં તેવા આકારથી મન જ ગોઠવાય છે, એમ સમજવું. સંકલ્પને અને મનને આજ દિવસ સુધી કોઈએ પણ જુદાં પાડ્યાં નથી.^{૪૪} પદાર્થોનો પ્રતિભાસ ખરો હો કે ખોટો હો, તો પ્રણુ તે પ્રતિભાસ મનનું સ્વરૂપ જ છે અને એ મન જ લિંગ શરીરવાળા બ્રહ્મા કહેવાય છે, એમ તમે સમજો.^{૪૫} એ મનરૂપી બ્રહ્મા પોતાનામાં રહેલા સૂક્ષ્મ જગતને લાંબા કાળના પરિચયને લીધે સ્થૂળ સોની લે છે, એ જ તેનું સ્વરૂપ છે.^{૪૬} એવી રીતે મનના સર્જેલા દૃશ્યપદાર્થોનાં પણ અવિદ્યા, સંસાર, ચિત્ત, મન, બંધ, મળ અને તમ, એ નામો કહેવાઈ શકે છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે.^{૪૭} દૃશ્યપદાર્થ વિના બીજું કાંઈ પણ મનનું પ્રત્યક્ષ રૂપ નથી. પરંતુ એ દૃશ્યપદાર્થ તો ઉત્પન્ન જ થયો નથી, એમાં હું પાછળથી કહીશ.^{૪૮} જમ કમળના સૂક્ષ્મ બીજમાં કમળનો આખો વેલો રહે છે, તેમ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યની અંદર જ આ સઘણું દૃશ્યજગત રહ્યું છે.^{૪૯} જમ દેખાવ એ પ્રકાશનો સ્વભાવ છે, ચળપણ એ વાયુનો સ્વભાવ છે અને દ્રવપણ એ જળનો સ્વભાવ છે, તેમ

દૃશ્યપણ એ દ્રશ્યનો સ્વભાવ છે.^{૫૦} જમ બાબુ બંધની સત્તા સુવણની સત્તાથી જુદી નથી જમ ઝાંઝવાનાં જળની સત્તા કિરણોની સત્તા જુદી નથી અને જમ સ્વપ્નની લીલિતિની સત્તા સ્વપ્નથી જુદી નથી, તેમ દૃશ્યની સત્તા દ્રશ્ય જુદી નથી.^{૫૧} આમ દ્રશ્યમાં દૃશ્યપણ સ્વભાવ રૂપે રહ્યું છે અને તે તમારા ચિત્તરૂપી દર્પણનું મેલરૂપ છે. માટે, તેને પણ હું હવે તુરત લઈ નાણું છું. જ્યારે દૃશ્યની જુદી સત્તા માનવામ આવી જ નહિ ત્યારે દૃશ્યના અભાવને લીધે દ્રશ્યમાં દ્રશ્યપણ રહે નહિ. આ પ્રમાણે દૃશ્ય મિથ્ય થાય છે, એટલે સત્ય એવા આત્માને કેવળપણ પ્રાપ્ત થાય, એમ સમજવું.^{૫૨, ૫૩} જમ વાયુનું હાલવુંચાલવું બંધ પડે છે, એટલે પાંદડાં આદિ પણ હાલતાંચાલતાં બંધ પડે છે, તેમ કેવલ્યના બોધથી ચિત્ત કેવળ આત્મારૂપ થાય છે, એટલે ચિત્તનું ચલન પણ બંધ પડે છે; તેથી રાગ અને દ્રેષ આદિ વાસનાઓ પણ બંધ પડી જાય છે.^{૫૪} દિશાઓ, પૃથ્વી અને આકાશ આદિ કોઈ પ્રકાર-યોગ્ય પદાર્થ નહિ રહે, તો પ્રકાશનું રૂપ નિર્મળ થાય છે. તેમજ હું, તું અને જગતરૂપ દૃશ્યોનો અભાવ થાય છે, તો નિર્મળ સ્વરૂપવાળા દ્રશ્યનો પણ તેવો જ શુદ્ધ કેવળીભાવ (કેવળપણ) થાય છે.^{૫૫, ૫૬} પર્વત આદિ પદાર્થોનું પ્રતિબિંબ નહિ પડવાથી દર્પણને તેનું સ્વરૂપાત્મક કેવળપણ રહે છે, તેમજ હું, તું અને જગત આદિ દૃશ્યનો જમ શાંત થતાં દ્રશ્યપણથી રહિત થયેલા આત્માનું પણ કેવળપણ થાય છે.^{૫૭, ૫૮}

રામ બોલ્યા:—એ દૃશ્ય ન જ હોય તો આત્મા કેવળપણ પામે; પણ દૃશ્ય તો પ્રત્યક્ષ રીતે સત્તાવાળું એવામાં આવે છે અને જે સત્ હોય તેનો અભાવ હોય નહિ. અનેક પીડાઓ આપનાર આ દૃશ્યનો અભાવ થવાની વાત અમારા અનુભવમાં આવતી નથી.^{૫૯} માટે હે બ્રહ્મા મનથી સંસારની બ્રાંતિ આપનારી આ

ખના સમૂહોને આપનાર આ દષ્ટરૂપી વિપૂ-
લેકા શી રીતે શાંત થાય ?^{૧૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આ દષ્ટરૂપી
પિચાશની શાંતિને માટે હું તમને આ મંત્રરૂપ
ઉપદેશ કહું છું, તમે તે સાંભળો. એથી એ
પિચાશ સારી પેઠે મરણતોલ થઈ નાશ પામશે.
જે હોય છે, તેનો કદી પણ નાશ થતો નથી. માટે
દશ્યપદાર્થ એ હોય તો તેનો નાશ સંભવે નહિ.
કદાચ તે પદાર્થ અંતર્ધાન થઈ જાય તો પણ તે
દૃઢ્યની અંદર બીજરૂપે રહે, એટલે તે બીજથી
ચિદાકાશમાં દશ્યતા પાછી ઉત્પન્ન થાય અને
લોકો પર્વતો તથા આકાશ આદિ આકારવાળા
પ્રપંચરૂપ પ્રબળ દોષને ઉત્પન્ન કરે.^{૧૧-૧૩} આમ
દશ્ય એ બીજરૂપે પણ રહેતું હોય, તો કદાચને
પણ મોક્ષ થવાનો સંભવ નથી-એ દોષ આવી
પડે, પણ આપણે તો જીવન્મુક્ત થયેલા દેવ-
ધિઓને તથા મુનિઓને પ્રત્યક્ષ ભેઠએ છીએ.
આમ દશ્ય બીજરૂપે પણ રહેતું નથી, એમ
સમજો.^{૧૪} જો આ જગત આદિ પદાર્થ બીજરૂપે
પણ રહેતો હોય, તો કદાચને પણ મોક્ષ થવો
સંભવિત નથી; કારણ કે દશ્ય પદાર્થ ગમે તો
બહાર હોય કે ગમે તો અંદર હોય તો પણ તેની
સ્થિતિ કેવળ નાશ કરે છે.^{૧૫} આથી હે રામ !
બીજ વાદીઓને અત્યંત બચકરે લાગે એવી
આ એક પ્રતિજ્ઞા હું કરું છું, તે તમે સાંભળો.
એ પ્રતિજ્ઞા હવે ઉત્તરગ્રંથથી તમારા હૃદયમાં
જીતરશે.^{૧૬} આ આકાશ આદિ અંતે, હું, અને
હું ઇત્યાદિરૂપ જે જગત શબ્દનો અર્થ છે,
તે કાંઈ પણ નથી.^{૧૭} આપણી આગળ જે કાંઈ
દશ્ય એવામાં આવે છે, તે સઘળું અજર, અમર
અને અવ્યય પરબ્રહ્મ જ છે.^{૧૮} આ સઘળા દશ્ય
પ્રપંચપૂર્ણ અને શાંત એવા પરબ્રહ્મમાં પ્રવૃ-
ત્તિ જ પ્રસરે છે અને શાંતરૂપે જ રહે છે. જેમ
આકાશમાં જ ઉદય પામેલું ધટાકાશ આકાશ-
પ જ છે, તેમ બ્રહ્મમાં જ ઉદય પામેલો જીવ

બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૧૯} દશ્ય, દ્રશ્ય કે દર્શન એ કોઈની
સત્તા બ્રહ્મથી બુદ્ધિ નથી. જે બ્રહ્મ છે તે શૂન્ય
નથી, જડ નથી અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત પણ
નથી. માટે તે વ્યાપક શાંત જ છે.^{૨૦}

રામ બોલ્યા:-હે પ્રભો ! આ તો વાંઝણીનો
પુત્ર પર્વતનો ભૂકા કરી નાખે, સસલાતું સિંગડું
નાદ કરવા લાગે, શિલા હાથ લાંબા કરીને ના-
ચવા લાગે, રેતીમાંથી તેલ નીકળે, પથરાની
પૂતળીઓ ભણવા લાગે અને ચિત્રમાં આલે-
ખેલાં વાદળો ગર્જના કરવા લાગે તેના જેવી
વાત છે.^{૨૧,૨૨} જરા, મરણ તથા દુઃખો આદિથી
ભરપૂર અને પર્વતો તથા આકાશ આદિવાળું
આ જે જગત પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે કાંઈ છે જ
નહિ એમ આપ મારી આગળ કેવી રીતે કહેા
છો ?^{૨૩} હે બ્રહ્મન ! આ જગત જે રીતે વ્યવ-
સ્થિત નથી, જે રીતે ઉત્પન્ન થયું નથી અને જે
રીતે છે જ નહિ, તે સઘળી રીતેઓ કહો, એટલે
મને એ વિષયનો નિશ્ચય થાય.^{૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:- હે રાવન ! જ્ઞાન બોલવું
કાંઈ અસંભવ નથી. તે યથાર્થ જ છે. જેમ વાંઝ-
ણીનો પુત્ર ચીસો પાડે છે, તેમ આ જગત પણ
મિથ્યા છતાં એવામાં આવે છે. હું તેવું કારણ કહું
છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૫} આ જગત ખરી રીતે તો
સૃષ્ટિના આરંભમાં થયું જ નથી, તેથી વર્તમાન-
કાળમાં પણ તેનો અભાવ જ છે. જેમ મનને
લીધે સ્વપ્ન આદિમાં નગર એવામાં આવે છે, તેમ
મનને લીધે જ આ જગત એવામાં આવે છે.^{૨૬}
મિથ્યાસ્વરૂપના મન જ સૃષ્ટિનો આરંભમાં
ઉત્પન્ન થયું નથી, ત્યારે જગત તો કેમ જ ઉત્પન્ન
થયું હોય ? આ વાત તમારા અનુભવમાં આવે
એવી રીતે હું કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૭} મન
મિથ્યા છે, છતાં ખરા જેવું જણાય છે. જેમ
સ્વપ્ન બીજ સ્વપ્નને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ એ મન
આ વિનાશી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૨૮} એ મન
પોતાની ઇચ્છાથી પોતાની મેળે જ સ્થલદેહની

કલ્પના કરે છે અને લાંબા કાળની ભાવનાથી વૃદ્ધિ પામેલા એ સંકલ્પથી જ આ ઇન્દ્રજાળ જાણી થઈ છે.^{૭૮} એકલું મન જ પોતે ચંગળ શક્તિવાળું છે, તેથી તે આવે છે, ફરજ્યા કરે છે, ફૂદકા માર્યા કરે છે, ચાલ્યા કરે છે, માગે છે, ભમે છે, ફૂમે છે, સંહારે છે, સંસારીપણું ભોગવે છે અને મોક્ષરૂપ ઉત્કર્ષને પણ પામે છે.^{૮૦}

સ્ફુરતિ વલગતિ ગચ્છતિ યાચતે ઇમતિ મજ્જતિ સંહરતિ સ્વયમ્ । અપરતામુપયાત્યપિ કેવલં ચલતિ ચંચલશક્તિતયા મનઃ ॥ ૮૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ઉત્પત્તિપ્રકરણાર્થકલ્પન' એ નામનો સર્ગ ૪ થો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૫ મો*

જગત તથા મનનું મૂળતત્ત્વ

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગવન્મુનિશર્દૂલ કિમિવેદ મનોમ્રમે ।

વિદ્યતે કથમુત્પન્નં મનોમાયામમં કુતઃ ॥ ૧ ॥

રામ યોદ્યા:-હે ભગવન! હે મુનિશ્રેષ્ઠ! આ મનરૂપી બ્રાંતિમાં મૂળ કારણ શું છે? અને તે મિથ્યાભૂત મન કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? તે શાથી ઉત્પન્ન થયું છે? હે ભાપણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ! પ્રથમ મને સંક્ષેપથી મનની ઉત્પત્તિ કહેા. પછી જ બાકી રહે તે પાછળથી કહેજે.^૧

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-મહાપ્રલયમાં સધળું સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જવાથી ક્રિયા કરવામાં અશક્ત થઈ ગયું હતું અને સધળાં દર્યોની સૃષ્ટિનો આરંભ નહોતો થયો, ત્યારે વિશેષરહિત, અસ્તરહિત, પ્રકાશમાન, અગ્નિમા, ઉપદ્રવરહિત, સર્વદા સધળું કરવાની શક્તિવાળા, સર્વરૂપ અને મહેશ્વર એવા એક શાંત પરમાત્મા જ અવશેષ રહ્યા હતા.

તેમના સ્વરૂપને ઇન્દ્રિયો પહોંચી શકતી નથી અને ત્યારથી પાછી વળે છે. મુક્તલોકો તેમનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. તેમનાં આત્મા આદિ નામો સ્વાભાવિક નથી, પણ આરોપિત ધર્મોથી કલ્પી કાઢેલાં છે.^{૨-૫} સાંખ્યશાસ્ત્રીઓ તેમને 'પુરુષ' કહે છે, વેદાંતશાસ્ત્રીઓ તેમને અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ કહે છે, વિજ્ઞાનવાદીઓ તેમને ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ કહે છે, શૂન્યવાદીઓ તેમને શૂન્ય કહે છે અને તે સૂર્યના તેજને પણ પ્રકાશ આપનારા છે. વળી તે સર્વના પ્રત્યગાત્મારૂપે સર્વદા ભોલનાર, વિચાર કરનાર, કર્મનાં ફળોને ભોગવનાર, ભેનાર તથા કરનાર છે.^{૬-૭} એ પુરુષાત્મા જગતમાં વિદ્યમાન છતાં પણ પામર-લોકોની દૃષ્ટિથી અવિદ્યમાન છે અને દેહમાં રહેલ છતાં પણ દૂર છે. જમ સૂર્યથી પ્રકાશ થાય છે, તેમ એમનાથી આ પ્રપંચ થાય છે.^૮ જમ સૂર્યથી કિરણો થાય છે, તેમ વિષ્ણુ આદિ દેવતાઓ એમનાથી થાય છે. જમ સમુદ્રમાંથી પરપોટા થાય છે, તેમ એમનામાંથી અનંત બ્રહ્માંડો થાય છે.^૯ જમ સઘળાં જળો સમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમ સઘળાં દરય પદાર્થો એમનામાં લય પામે છે. દીવાની પેઠે એ પોતે જ પોતાને તથા પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે.^{૧૦} આકાશમાં, શરીરમાં, પથરાઓમાં, જળમાં, લતાઓમાં, રજમાં, પર્વતોમાં, વાયુઓમાં અને પાતાળોમાં એ જ રહેલા છે.^{૧૧} પોતપોતાનાં કાર્યોમાં લાગેલી આઠ પુરી-ઓને (કર્મેન્દ્રિયોને, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને, શબ્દાદિને, પ્રાણોને, અવિદ્યાને, કામને, ક્રોધને અને અંતઃકરણોને) એ જ પોતાના ચૈતન્યથી વ્યાપ્ત કરી દે છે. એમણે જ મૂળી કંઠેલી મૃદુ શિલાઓ ભણે ધ્યાન ધરીને બેઠી દોય તેમ જણાય છે.^{૧૨} આકાશને એમણે જ શૂન્ય કયું છે. પર્વતોને એમણે જ સ્થૂલ બનાવ્યા છે અને જળને એમણે જ દ્રવરૂપ કયું છે. જગતના દીપકરૂપ સૂર્ય એમના જ સ્વાધીનમાં છે.^{૧૩} જમ અસપ્ત જળથી ભરેલા

* આ પાંચમા સર્ગમાં જગતના મૂળરૂપ મનનું મૂળ કહેવામાં આવ્યું છે અને એ જ તરત જગતનું તથા મનનું મૂળતત્ત્વ છે, એમ વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

મેધમાંથી વિચિત્ર વૃદ્ધિઓ થાય છે, તેમ અક્ષય અમૃતથી ભરેલા એ પરમાત્મામાંથી સંસારરૂપી પાણીની વિચિત્ર વૃદ્ધિઓ થાય છે.^{૧૪} જમ અત્યંત પથરાયેલા નપાણિયા દેશમાં ઝાંઝવાનાં જળ જમ ક્ષણમાં ભરે છે અને આથમે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એ પરમાત્મામાં બ્રહ્માંડરૂપી મેઝાંઝા ક્ષણમાં ભરે છે અને લય પામે છે.^{૧૫} એ પરમાત્મા પ્રપંચરૂપે નાશવાન છે, પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપે અવનાશી છે. તે સર્વ પદાર્થોની અંદર રહેલા છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે અંદર ગુપ્ત છે. આમ સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા છતાં પણ તે સર્વના નાશથી નાશ પામતા નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયેલી, બ્રહ્માંડરૂપી સુંદર ફેળોવાળી, ચિત્તરૂપી મૂળવાળી અને ઇન્દ્રિયોરૂપી પાંદડાવાળી પ્રકૃતિરૂપી લતા, એના જ રૂપાંતરરૂપ ઈશ્વરરૂપી વાયુથી નાચ્યા કરે છે.^{૧૬} પ્રત્યેક દેહરૂપી કાબલાઓમાં ચૈતન્યાત્મક મણિરૂપે એ જ પ્રકાશે છે. જમ ચંદ્રમાં કિરણો સ્ફુરે છે, તેમ એ પરમાત્મારૂપમાં જ જગતના સમૂહો સ્ફુરે છે.^{૧૭} એ પરમાત્મારૂપ શાંત મેધ જ્યારે ચૈતન્યરૂપી જળને વરસાવતો પ્રકાશે છે, ત્યારે તેમાં જડ પદાર્થો ધારાઓનાં જળરૂપ છે અને ચૈતન્યપદાર્થો પ્રસિદ્ધ રીતે વીજળીઓરૂપ છે.^{૧૮} સઘળી વસ્તુઓ એમના પ્રકાશથી જ પરસ્પર મળીને વિચિત્ર કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. આ જગતમાં સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છે છતાં પણ એમની સત્તાથી જ તે સત્તાવાન જણાય છે.^{૧૯} શાંત રીતે સ્વરૂપમાં જ રહેલા એ પરમાત્મા અસંગ છે. એ કશું ઇચ્છતા નથી, તે પણ એમની સગીપમાં આ અત્યંત જડ પ્રીતિ આપ્યા કરે છે.^{૨૦} વાસ્તવિક સત્તાવાળા એ પરમાત્માથી જ નિયમ, દેશ, કાળ, ચલન, સ્પર્શ અને ક્રિયા એ સૌને સત્તા મળેલી છે.^{૨૧} એ પરમાત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અધિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી આપણે તેમને આકાશરૂપ ધારીએ છીએ તે આકાશરૂપ થાય છે અને એમને બીજા

પદાર્થોરૂપ ધારીએ તો એ બીજા પદાર્થોરૂપ થાય છે.^{૨૨} એ પરમાત્મા મોટાં મોટાં બ્રહ્માંડોના અનંત સમૂહોને ઉત્પન્ન કરે છે, તો પણ તે કોઈ કાર્યોને કે કોઈ ક્રિયાઓને કરતા નથી. તે તો અખંડ જ્ઞાનમય અને નિર્વિકાર છે, ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ આદિથી રહિત એવા પોતાના સ્વરૂપમાં તે એકલા જ રહેલા છે.^{૨૩}

કુર્વન્નપીહ જગતાં મહતામનંતવુંદં ન કિંચન કરોતિ ન કાશ્ચનાપિ । સ્વાત્મન્યનસ્તમયસંવિદિ નિર્વિકારે ત્વંક્તોદયસિતિમતિ સ્થિત એક एव ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સૂક્ષ્મકારણદેવ સ્વરૂપવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૫ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૬ ક્ષો

જ્ઞાનથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ

॥વસિષ્ઠ ઉવાચ॥

અસ્ય દેવાધિદેવસ્ય પરસ્ય પરમાર્ત્મનઃ ।

જ્ઞાનાદેવ પરા સિદ્ધિર્નત્વનુષ્ઠાનદુઃખતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-સર્વોત્તમ અને ઇન્દ્રિયોને પણ પ્રકાશ આપનારા એ પરમાત્માનો લાભ તેમના સ્વરૂપને જાણવાથી જ થાય છે. ક્રિયાઓ કરવાનાં અનેક દુઃખો વેઠવાથી તે પ્રાપ્તિ થતી નથી.^૧ જમ ઝાંઝવાનાં પાણીરૂપ બ્રાહ્મિને ટાળવામાં કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિજ્ઞાનને જાણવાનો જ ઉપયોગ છે, તેમ આ જગતરૂપ બ્રાહ્મિને ટાળવામાં પણ કોઈ ક્રિયાઓનો ઉપયોગ નથી, માત્ર તેના અધિજ્ઞાનરૂપ પરમાત્માને જ જાણવાનો ઉપયોગ છે.^૨ સ્વરૂપાનંદનો પ્રકાશરૂપ એ પરમાત્મા દૂર નથી તેમ પાસે

* આ જહા સર્ગમાં આત્માની પ્રાપ્તિ કર્યો કરવાથી થતી નથી પણ જ્ઞાનથી થાય છે તે તથા જ્ઞાનનાં સાધનોનો ક્રમ કહેવામાં આવશે.

નાથ પામે છે. ૨૧

સચ્ચાક્ષરસત્સંગમર્જૈર્વિવેકસ્તયા વિનશ્યંતિ
વલાદવિદ્યાઃ । યયા જલનાં કવકાનુપંગાવયા
વનાનાં મવયોપિ યોગાત્ ॥ ૨૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પતિ-
મંકરણનો 'સુસુશુબ્રયત્નોપદેશ' એ
નામનો સર્ગ ૬ હો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૭ મો. ૭

જગતના મૂળરૂપ પરમાત્માનું
નિરૂપાધિક તત્ત્વ

॥ રામ ઉવાચ ॥

ય એવ દેવઃ કથિતો યસ્મિન્ જ્ઞાતે વિમુચ્યતે ।
વદ કાસૌ સ્થિતો વ્રજન્ કયમેનમહં લભે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે બ્રહ્મન્ ! તમે કહી ગયા
દે 'એ દેવના જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે.' તો એ
દેવ ક્યાં રહે છે અને મને તેમની પ્રાપ્તિ શી રીતે
થાય ? આ તમે મને કહો. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-મેં જ દેવ વિષે કહ્યું છે,
તે દેવ દૂર રહેતા નથી પણ સર્વદા શરીરમાં જ
રહે છે, તે 'ચૈતન્યમાત્ર છે' એમ શાસ્ત્રોમાં
પ્રસિદ્ધ છે. ૨ સધળું જગત એ દેવમય છે, પણ
એ દેવ સધળા જગતમય નથી. એ દેવ સર્વમાં
વ્યાપક છે અને એક જ છે. એમાં જગતનો લેશ
પણ નથી. ૩ સદાશિવ ચૈતન્યમાત્ર છે, વિષ્ણુ
ચૈતન્યમાત્ર છે, સૂર્ય ચૈતન્યમાત્ર છે અને બ્રહ્મા
પણ ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ૪

રામ બોલ્યાઃ-બાળકો પણ કહે છે કે, આ
જગત ચૈતન્યમાત્ર (જીવરૂપ) છે અને તમે પણ
એમ જ કહો છો, ત્યારે આ વાતમાં અપૂર્વ
ઉપદેશપણું શું આવ્યું છે ? ૫

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! તમે જીવને

* આ સાતમા સર્ગમાં આગળ બ્રહ્મા આદિ
જગતના મૂળરૂપ ને દેવનું નિરૂપણ કહ્યું છે, તે
નું નિરૂપાધિક તત્ત્વ કહેવામાં આવશે.

ચૈતન્ય સમજીને જગતને તે રૂપ સમજ્યા છે.
આથી હજી તમે સંસારનો નાથ થાય એવી
સાચી વાત કંઈ જ સમજ્યા નથી. ૬ દે રામ !
આ સંસારરૂપ જીવ પણ કહેવાય છે. તો તે
ચૈતન્યમાત્ર દેવ હોય ખરે ? એ જીવ તો દેહનું
મહણુ ક્ષીને જરા તથા મરણ આદિ અનેક
ભયને ભોગવે છે. એ જીવ નિરાકાર છે, તો પણ
અજ્ઞાની છે અને દુઃખના જ પાત્રરૂપ છે, તેથી
તેને ચૈતન્યમાત્ર દેવ કેમ કહેવાય ? જીવ પોતે
ચૈતન્યશક્તિવાળો હોવાથી અનર્થરૂપ મનને બંધ-
ત કરે છે અને પોતે મનરૂપ થઈને રહે છે, આથી
તે દુઃખના પાત્રરૂપ જ છે. ૭ વિષયોથી રહિતપણું
અથવા તો વિષયોથી દૂર રહેવાપણું એ એની
સંપૂર્ણ સ્થિતિ છે. તેને બળવાથી અનુબંધને
શોક કરવો પડતો નથી પરંતુ તે કૃતાર્થપણું પ્રાપ્ત
કરે છે. ૮ બ્યારે સધળાં કારણોના કારણરૂપ
એવા પરમ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, ત્યારે
જડના તથા ચૈતન્યના અધ્યાસરૂપ ગાંઠ છૂટી
બધ છે, સધળા સંશયો ભેદાઈ બધ છે અને
સધળાં કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૯ જીવ જ વિષયો
તરફ ખેંચાય છે, તે વિષયોનો અભાવ ક્યાં
વિના રાદી શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યક્ષ
દેખાતા વિષયોનો અભાવ જ્ઞાન વિના થાય એમ
નથી; તો પછી, જ્ઞાન થયા વિના મોક્ષ પણ ક્યાંથી
થાય ? સમાધિ પણ દશ્ય એવા વિષયોનો બાધ
કરવાથી થાય છે, ત્યારે મોક્ષમાં દશ્ય, વિષયોનો
બાધ કરવાની આવશ્યકતા હોય તેમાં તો
કહેવું જ શું ? ૧૦, ૧૧

રામ બોલ્યાઃ-હે બ્રહ્મન્ ! નિરાકાર છતાં
પણ પણ જવા અજ્ઞાની ને જીવને બળવાથી
સંસાર (જન્મમરણરૂપ પ્રવાહ) ટળતે નથી,
તે જીવ ક્યાં રહે છે અને કેવો છે ? ૧૨ વળી દે
બ્રહ્મન્ ! સંસારરૂપી સમુદ્રમાંથી તારનારા ને
પરમાત્મા મહાત્માઓના તથા ઉત્તમ શાસ્ત્રો-
ના સંગથી બળવામાં આવે છે, તે ક્યાં છે અને

દેવા છે ? આ તમે મને કહો !^{૧૪}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—ચેતતરૂપવાળા અને જન્મ-મરણ આદિ જંગલમાં ભટકતા આ જીવને જોયો આત્મા માને છે તેજો પંડિત છતાં મૂર્ખ છે.^{૧૫} જીવ ચેતન છતાં પણ સંસારરૂપ છે અને દુઃખના સમુદરરૂપ જ છે. માટે એ જાણવાથી કોઈ પણ દેહાણુથી કોઈ પણ તત્ત્વ જાણવામાં આવ્યું હોય એમ સમજવું જ નહિ.^{૧૬} પણ હે રામ ! જે પરમાત્મા જાણવામાં આવે, તે જન્મ ઝરના આવેશ શાંત થતાં વપુષિકા શાંત થઈ જાય છે, તેમ સધળાં દુઃખોના સમુદ્ર પણ શાંત થઈ જાય છે.^{૧૭}

રામ યોહ્યા:—હે બ્રહ્મન ! મને પરમાત્માનું ખરું સ્વરૂપ કહો, કે જે જાણવાથી મારું મન સર્વ મોહને તરી જાય.^{૧૮}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—આપણું જ્ઞાન એક પ્રદેશમાંથી પંલકવારમાં બીજા પ્રદેશમાં પહોંચે છે. તે વખતે તે બન્ને પ્રદેશના સંબંધથી રહિત એવું જે તેનું નિર્વિષય સ્વરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૯} જે જ્ઞાનરૂપી મહાસાગરમાં સંસાર નારા આદિ કોઈ વિકારોને પ્રાપ્ત થયા વિના પણ અત્યંત અભાવને પામે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે. દ્રશ્ય અને દરશ્યો ક્રમેક્રમે તેમ રક્ષા છતાં જેને વિશે અસ્ત પામી જાય છે અને જે ભરપૂર છતાં પણ સધળી કદપતાએને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૦, ૨૧} જે અશ્વત્થ છતાં પણ શૂન્ય જેવું પ્રતીત થાય છે, જેમાં વાંઝણીના પુત્ર જેવું આ જગત રહ્યું છે અને જે પોતાનામાં અત્યંત બ્રહ્મરો રહેતાં હોવા છતાં પણ તેમનાથી રહિત છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૨} જે મહાતાનમય છતાં પણ આપણા વૃત્તિ-જ્ઞાનની પેઠે મલિત નહિ, થતાં મોટા પયરાની પેઠે અવિચળ રહ્યું છે અને જેમાં જડ તથા ઝેતનરૂપ અથવા જગતનો સમાવેશ છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૩} બદારના તથા અંદરના વિરોધમદિન આ સર્વનું જગત જેની સત્તાથી

સત્તા પામ્યું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૪} જન્મ પ્રકાશથી દેખાવ જુદો પડતો નથી અને આકાશથી શૂન્યપણું જુદું પડતું નથી, તેમ જ આ જગત કદિપત હોવાને લીધે જેના સ્વરૂપથી જુદું પડતું નથી, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૨૫}

રામ યોહ્યા:—જે પરમાત્મા જોવામાં આવતા નથી તે જ એક સત્ય છે એમ કેમ જાણી શકાય ને આવડું બધું પ્રત્યક્ષ જણાતું આ જગત સધળું મિથ્યા છે, એ શી રીતે મનમાં ઊતરે ?^{૨૬}

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—આ જગતરૂપી ભ્રમ, જે આકાશમાં લીલાકાળા રંગ ભરને લીધે જોવામાં આવે છે તેમ ઉત્પન્ન થયો છે. જે તેના અત્યંત અભાવનું જ્ઞાન દૃઢ રીતે થાય તે તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે; બીજા કોઈ ક્રિયાથી તે જાણવામાં આવતું નથી. દર્યનો અત્યંત અભાવને દૃઢ કર્યા વિના બ્રહ્મને જાણવાનો બીજો કોઈ પણ સારો ઉપાય નથી.^{૨૭, ૨૮} જેવી સ્થિતિમાં છે તેવી જ સ્થિતિમાં રહેલા આ જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય, તે તેના અધિષ્ઠાનરૂપ પરમાત્મા બાધી રહે છે. જે આ જ્ઞાનથી સમજે છે, તે પોતે પરમાત્મારૂપ થાય છે. ન્યાંસુધી બીજો કોઈ પણ પદાર્થ હોય ત્યાં સુધી દર્શનમાં તે પદાર્થનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું જ નથી; તે જ પ્રમાણે ન્યાંસુધી જગત પોતાની સત્તાવાજું દેખાય છે, ત્યાં સુધી જુદામાં જગતનું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું જ નથી. આથી જગતનો અત્યંત અભાવ કરવાથી જુદામાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી અને તેમ યથા પછી જ જુદામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ જગતનો અભાવ યથા વિના જુદામાં બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ પડે જ નહિ.^{૨૯} આ જગત નામનો દર્યપદાર્થ મિથ્યા જ છે, એમ નિર્ણય કર્યા વિના કોઈ આત્મક કરી પણ પરમતત્ત્વ મમણ થઈ નહિ.^{૩૦}

રામ યોહ્યા:—જે બુદ્ધિ ! આત્મનું બધું

બ્રહ્માંડરૂપ જ દશ્ય છે, તેમાં તેની પોતાની સત્તા નથી પણ બ્રહ્મની જ સત્તા છે એમ આપે કહ્યું, પણ તે શી રીતે મનમાં જાતરે ? જમ સરસવના પેટમાં મેરુ પર્વતનો સમાવેશ અસંભવિત છે, તેમ અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા બ્રહ્મમાં આવડા મોટા બ્રહ્માંડનો સમાવેશ થાય એ સંભવિત છે.^{૨૨}

વસિષ્ઠ બ્રોટ્યા:-હે રામ! તમે જે મનમાં અકળાયા વિના મહાત્માઓના અને ઉત્તમ શાસ્ત્રના સંગમાં તત્પર રહીને થોડાક દિવસ સાંભળ્યા કરશો, તો હું ક્ષણભાવમાં દશ્યને ઉડાડી દઈશ. જેમ ખરું જ્ઞાન યતાં ઝાંઝવાનું પાણી દેખાતું બંધ પડે છે, તેમ બોધ થયા પછી તમને દશ્ય પણ અબાધિત રહેશે નહિ. દશ્યનો અભાવ થાય છે, એટલે દ્રશ્યપણું પણ શાંત થઈ જાય છે અને કેવળ બોધ એટલે જ્ઞાન અવશેષ રહે છે.^{૨૩, ૨૪} જે દશ્ય છે તે જ દ્રશ્ય છે અને જે દ્રશ્ય છે તે જ દશ્ય છે. તેમજ એક હોય તો જ બે છે અને બે હોય તો જ એક છે.^{૨૫} આમાંથી એકનો અભાવ થાય, તો બન્ને અસિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે બેપણું, એકપણું, દશ્યપણું અને દ્રશ્યપણું એ ચારેનો અભાવ થશે, ત્યારે પરમાર્થ વસ્તુ જ અવશેષ રહેશે.^{૨૬} તમારા મનરૂપી દર્પણમાં અહીં પણ આદિ દશ્ય જગતરૂપ જ એક છે, તેનો અત્યંત અભાવ સમજવીને હું તે એકને માંજ નાખીશ.^{૨૭} જે પદાર્થ પોતાની સત્તા વિનાનો હોય છે, તેનો ભાવ હોતો નથી અને જ પદાર્થ પોતાની સત્તાવાળો હોય છે તેનો અભાવ હોતો નથી. આથી જગત પોતાની સત્તા વિનાનું હોવાથી ભાવ વિનાનું જ છે. તેને ટાળી નાખવામાં તે શી મહેનત પડવાની હતી ?^{૨૮} જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું નથી, છતાં તે આ જે વિશાળતાવાળું દેખાય છે, તે નિર્મળ પરમાત્મામાં જ દેખાય છે અને પરમાત્માની સત્તાથી જ તે સત્તાવાળું છે.^{૨૯} જેમ કડાં આદિ આજુપણું સુવર્ણથી બુદ્ધાં ઉત્પન્ન થયાં નથી, સુવર્ણથી બુદ્ધાં નથી અને

સુવર્ણથી બુદ્ધાં જેવામાં આવતાં નથી, તેમ આ જગત બ્રહ્મથી બુદ્ધાં ઉત્પન્ન થયું નથી, બ્રહ્મથી બુદ્ધાં નથી અને બ્રહ્મથી બુદ્ધાં જેવામાં પણ આવતું નથી; એ જગતને ટાળવામાં શી મહેનત પડવાની હતી ? (જેમ કડાંમાં સુવર્ણની બુદ્ધિ કરવાથી કડાંપણું રહેતું નથી, તેમ જગતમાં બ્રહ્મબુદ્ધિ કરવાથી જગતપણું રહેતું નથી.)^{૩૦} આ વિષય હું તમને ઘણી ઘણી યુક્તિઓથી વિસ્તારપૂર્વક કહીશ; એટલે અબાધિત એવું શુદ્ધ તત્ત્વ પોતાની મેળે જ તમારા અનુભવમાં આવશે.^{૩૧} જેમ મરુ દેશમાં નદી જ નથી તો પછી તેનું જળ ક્યાંથી હોય ? જેમ બીજે ચંદ્ર જ નથી તો તેનું ચંદ્રણ થવું ક્યાંથી હોય ? તેમ જ જગત મૂળમાં ઉત્પન્ન થયું નથી તો પછી તેનું અસ્તિત્વ પણ ક્યાંથી હોય ?^{૩૨} જેમ વાંઝણીનો પુત્ર હોતો નથી, મરુદેશમાં જળ હોતું નથી અને આકાશમાં વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ આ બ્રાંતિરૂપ જગત મૂળમાં છે જ નહિ.^{૩૩} હે રામ! જે આ જગતમાં આવે છે તે અખંડિત બ્રહ્મ જ છે એ વિષય હું આગળ જતાં તમને કેવળ વચનથી જ નહિ પણ યુક્તિથી કહીશ.^{૩૪} હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા! વિદ્વાન લોકો આ વિષયમાં યુક્તિઓથી જ કહે છે, તેનો અનાદર કરવો શોભ્ય નથી. જે મૂંઝ બુદ્ધિવાળો માણસ યુક્તિઓથી ભરેલા વિષયનો અનાદર કરીને મહા દુઃખદાયી આશંક લઈ બેસે છે, તેને વિદ્વાન લોકો મૂર્ખ જ સમજે છે.^{૩૫}

યજ્ઞામયુક્તિમિરિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાસ્તત્રાવ-
હેલનમયુક્તિદારહુદે । યો યુક્તિયુક્તમવમત્ય
વિમૂઢબુદ્ધિઃ કષ્ટાગ્રહો ભવતિ તં વિદુરજ્ઞમેવ । ૪૫
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જગદાદિ દશ્યાસત્તાપ્રતિજ્ઞા'
એ નામનો સર્ગ ૭ મો સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૮ મો

સારાં શાસ્ત્રોના શ્રવણથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે

॥ રામ ઉવાચ ॥

કયૈત્વજ્ઞાયતે યુક્ત્યા કયમેતત્પ્રસિદ્ધયતિ ।

ન્યાયાનુભૂત એતસિન્ન જ્ઞેયમવશિષ્યતે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-જે કંઈ આ દેખાય છે તે સઘણું બ્રહ્મરૂપ જ છે, એ વાત કઈ યુક્તિથી બાણ-વામાં આવે અને શી રીતે સિદ્ધ થાય? જે ન્યાયની રીતિથી એ વિષયનો અનુભવ થાય, તો પછી બીજું કશું બાણવાનું બાકી રહે નહિ.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ધણા કાળથી બમેલી અને અવિચારથી થયેલી 'જગત' નામની મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી ત્રિપૂચિકા જ્ઞાન વિના શાંત થતી જ નથી.^૨ હે રામ! તમારા બોધની સિદ્ધિને સારું આ જ આધ્યાયિકાઓ કહેવા ધારું છું, તે તમે સાંભળો. હે સુજન! તેથી તમે સુબુદ્ધિ પામીને તુરત જ મુક્તિ પામશો.^૩ તમે જે અકળાઈ જશો અને સાંભળવાનું મૂંઝી અધવચ બીટી જશો, તો તમે પણ સમાન થશો અને તમારું કશું કામ સિદ્ધ થશે નહિ.^૪ મનુષ્ય જે થાકી જઇને અટકે નહિ, તો તે જ જ વસ્તુને માગે છે તથા જ જ વસ્તુને મારે તે યત્ન કરે છે તે તે વસ્તુને તે અવરય પામે છે.^૫ હે ગમ! જે તમે મહાત્માઓના સમાગમમાં અને ઉત્તમ શાસ્ત્રોમાં તત્પર રહેશો, તો થોડા મહિનામાં નહિ પણ થોડા દિવસમાં જ તમે પરમ પદને પ્રાપ્ત થશો.

રામ બોલ્યા:-હે ઉત્તમ શાસ્ત્રવેત્તા! આત્મ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને સારું કશું શાસ્ત્ર મુખ્ય છે? તે કહો એટલે તે બાણવાથી કોઈ પ્રકારનો શોક કરવો પડે નહિ.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે મહાબુદ્ધિમાન! મુખ્ય-

* આ આદ્ય મર્મમાં 'તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રોથી જ થાય છે અને સારાં શાસ્ત્રોમાં પણ ઘૂરત રૂઝ આપ-નારો આ મર્મ છે' એ શ્લોકમાં આવશે.

તે કરી આત્મજ્ઞાનનું નિરૂપણ કરનારાં શાસ્ત્રો-માં આ સુંદર મહારામાયણ (યોગવાસિષ્ઠ) જ સર્વોત્તમ શાસ્ત્ર છે.^૮ આ ઉત્તમ ઇતિહાસ સાંભળવાથી જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે. સઘળા ઇતિહાસોમાં આ ઇતિહાસ જ સારરૂપ છે.^૯ વાણીની રચનારૂપ આ અંથ સાંભળવાથી પોતાની મેજે જ અક્ષય જીવન્મુક્તતા ઉદય થાય છે તેથી આ અંથ જ અત્યંત પવિત્ર છે.^{૧૦} જેમ સ્વમ હોવા છતાં 'આ તો સ્વમ છે' એમ બાણવામાં આવે, તો સ્વમના સત્યપણાની ભાવના ટળી બળ છે, તેમ આ દશ્ય જગત હોવા છતાં આ 'બ્રહ્મરૂપ જ છે' એમ બાણવામાં આવે તો જગતના સત્યપણાની ભાવના ટળી બળ છે.^{૧૧} જ આ અંથમાં છે તે જ બીજાં અંથોમાં છે અને જ આ અંથમાં નથી તે બીજાં કોઈ અંથમાં નથી. વિદ્વાનો આ અંથને સઘળા જ્ઞાનત્રયોના કાસરૂપ સમજે છે.^{૧૨} જ પુરુષ આ અંથને નિમ્ન સાંભળે છે, તે પુરુષની બુદ્ધિ બીજાં અંથોથી થયેલા પ્રોઠ ચમત્કારવાળા બોધ કરતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ એવા બોધને મેળવે છે, એ વિશે સંદેહ જ નથી.^{૧૩} જ પુરુષને કોઈ પાપના ઉદયને લીધે આ શાસ્ત્ર ઉપર રચિત થાય, તે પુરુષ ભલે જ્ઞાનના વિષયવાળા કોઈ બીજા ઉત્તમ શાસ્ત્રનો વિચાર કરે.^{૧૪} જેમ ઉત્તમ ઔપધ પીવામાં આવતાં પોતાની મેજે જ આ-રોગ્યનો અનુભવ થાય છે, તેમ આ અંથ સાંભળવામાં આવતાં પોતાની મેજે જ જીવન્મુક્તપણાનો અનુભવ થાય છે.^{૧૫} આ શાસ્ત્ર સાંભળવાથી શ્રોતાને પોતાની મેજે જ નિશ્ચય થશે કે, અમે જ કહ્યું છે તે યથાર્થ જ છે અને અમે વરદાન કે શાપની વાતની પેઠે કશું જ ઠોણી બેસાડતા નથી.^{૧૬} આ આત્મ-વિચારમય અંથની કથાથી જ તમારું સંસાર સંબંધી દુઃખ ટળી જશે. એ દુઃખ મનથી, દાનથી, તપથી, વેદ સાંભળવાથી, બીજાં શામો સાંભળવાથી, કે તે તે અંથોમાં કહેલા સેકેટો

પનો કરવાથી ટળશે નહિ.^{૧૦}

નરૂપિ સંસૃતિદુઃખમિદં તે સ્વાત્મવિચાર-
ન્યા કયંયથ । નો ધનદાનતપઃશ્રુતવેદસ્તત્કપ-
નોદિતવત્તથતેન ॥ ૧૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સરજાઅનિરૂપણ' એ
નામનો અર્ગ ૮ મો સમાપ્ત

હસર્ગ ૧ મો

જીવન-મુક્તનાં લક્ષણ તથા આત્માનું સ્વરૂપ

॥ પશ્ચિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તિચિત્તાસ્તદ્વતપ્રાણા વૌધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।

ત્યયંતથ તન્નિરુપં તુલ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ॥ ૧ ॥

પશિષ્ઠ યોહ્યાઃ-જેઓ આત્મામાં જ ચિત્ત
ખીને તથા આત્માની પ્રાપ્તિને અર્થે જ જીવ-
નો વ્યાપાર રાણીને એકબીજાને સંમળન્યા
રે છે, સર્વદા યોધીની વાતો જ કર્યા કરે છે
તે એમ કરવાથી જેઓ સંતોષ પામે છે તથા
નિર્મલ થાય છે, તે જ્ઞાનમાં જ એકમાત્ર નિષ્ઠા
ખનારા તથા આત્મજ્ઞાનનો જ વિચાર કરવા-
ળા મનુષ્યોને જીવન-મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને
વિવેહમુક્તિ સમાન છે.^{૧૨}

રામ યોહ્યાઃ-હે પ્રજ્ઞન ! વિવેહમુક્તનાં
તે જીવન-મુક્તનાં લક્ષણો કહેા; એટલે કે શાસ્ત્ર-
શિક્ષા વિચાર કરીને તે પ્રમાણે જ ચલન કરે.^૩

પશિષ્ઠ યોહ્યાઃ-વ્યવહાર કરતાં છતાં પણ
તે આ જગત જેવું છે તેવું રહ્યા છતાં પણ
ની દૃષ્ટિમાં જગત આકાશની પેઠે શૂન્ય થઈ
પ છે, તે જીવન-મુક્ત કહેવાય છે.^૪ જે પોતે
વહાર કરતાં છતાં પણ જ્ઞાનમાં જ એકનિષ્ઠ
છે અને જામતમાં પણ સુપ્રસિદ્ધાણી પેઠે
વિહારપણથી રહે છે, તે જીવન-મુક્ત કહેવાય

છે.^૫ સર્વદા એકનિષ્ઠાથી જ રહેનારા જે પુરુષના
મુખની કાંતિ મુખમાં ઉદય પામતો નથી અને
દુઃખમાં અસ્ત પામતો નથી, તે પુરુષ જીવન-મુક્ત
કહેવાય છે.^૬ જે પુરુષ સુપ્રસિદ્ધાણી પેઠે નિર્વિ-
હારપણે રહે છે, જેને વિષયોના સ્પર્શરૂપ જામત
અવરથા જ નથી અને જેને જામતની વાસનાથી
થતું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી, તે જીવન-મુક્ત
કહેવાય છે.^૭ જે પોતે રાગ, દ્વેષ અને ભય આદિ-
ને અનુકૂળ એવી ક્રિયાઓ કરતાં છતાં પણ

આકાશની પેઠે મનમાં નિર્વેપ રહે છે, તે જીવ-
ન-મુક્ત કહેવાય છે.^૮ ક્રિયાઓ કરતાં અથવા નહિ
કરતાં પણ જેનું મન અહંકારમુક્ત થતું નથી
અને જેની બુદ્ધિ લેખાતી નથી, તે જીવન-મુક્ત
કહેવાય છે.^૯ સ્વસ્વરૂપમાં એક સ્થિતિથી રહેનારા
જે પુરુષ આત્માના પ્રકાશમાનથી જગતનો ભય
થાય છે અને આત્માને આવરણમાન રચવાથી
જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ અનુભવપૂર્વક
જાણે છે, તે જીવન-મુક્ત કહેવાય છે.^{૧૦} જેનાથી
લોહિા ઉદ્ભવ પામતા નથી, જે લોહિાથી ઉદ્ભવ
પામતો નથી અને જે પોતે હર્ષથી, ક્રોધથી તથા
ભયથી રહિત હોય છે, તે જીવન-મુક્ત કહેવાય
છે.^{૧૧} જે પુરુષ સંસારમાં સત્યતામુદ્ધિ ટળી
જવાને લીધે ચિત્તવાળો હોવા છતાં પણ ચિત્ત-
વિનાનો હોય છે અને શરીરવાળો હોવા છતાં
પણ શરીરથી રહિત હોય છે, તે જીવન-મુક્ત
કહેવાય છે.^{૧૨} જે પોતે સર્વ પદાર્થોથી જ્યવહાર
કરતાં છતાં પણ શીતળ રહે છે અને જે સર્વ
પદાર્થોમાં પણ પૂર્ણસ્વરૂપે રહે છે, તે જીવન-મુક્ત
કહેવાય છે.^{૧૩} જ્યારે શરીર કાળને અધીન થાય
છે, ત્યારે એ પુરુષ જીવન-મુક્તની પદવીને છોડે છે
અને જેમ પવન નિર્લક્ષણપણે પામે છે, તેમ તે
વિવેહમુક્તની પદવીને પામે છે.^{૧૪} વિવેહમુક્ત
પુરુષ ઉદય પામતો નથી, અસ્ત પામતો નથી,
મંદ પડતો નથી, પ્રત્યક્ષ રહેતો નથી, અપ્રત્યક્ષ
રહેતો નથી, દૂર રહેતો નથી, અહંરૂપ રહેતો નથી ।

* આ નવમા અર્ગમાં જીવન-મુક્તના લક્ષણો, તેનું
નિમકપણું અને પ્રલયમાં પણ અવરોધ રહેનારા
આત્મ સ્વરૂપ કહેવામાં આવેલો.

અને અહરૂપથી અલગ પણ રહેતો નથી.^{૧૫} વિદેહમુક્ત પુરુષ સૂર્ય થઈને પ્રકાશી છે, વિષ્ણુ થઈને ત્રિલોકાનું રક્ષણ કરે છે, રૂદ્ર થઈને સર્વનો સંહાર કરે છે અને બ્રહ્મા થઈને સૃષ્ટિઓ કરે છે.^{૧૬} તે આકાશ થઈને પવનોને, ઋષિઓને, સુરોને તથા અસુરોને ધારણ કરે છે અને મેરુ પર્વત થઈને લોકપાલોનાં પુરોનાં સ્થાનકરૂપ થાય છે.^{૧૭} તે પૃથ્વી થઈને લોકોની અખંડ મર્યાદાને સાચવે છે અને ખડ, ગુચ્છ તથા લતાઓ થઈને તે ક્ષણોના સમૂહો આપે છે.^{૧૮} અગ્નિ થઈને તે પ્રજ્વલિત થાય છે, જળ થઈને તે દ્રવીભૂત થાય છે, ચંદ્ર થઈને તે અમૃતને ઝરે છે અને હળાહળ થઈને તે મરણ આપે છે.^{૧૯} તે તેજ થઈને દિશાઓને પ્રકટ કરે છે, તે અંધકાર થઈને સર્વને અંધ કરે છે, તે આકાશ થઈને અવકાશ આપે છે અને તે પર્વત થઈને રાષ્ટ્રી રાખે છે.^{૨૦} ચેતનવાળો થઈને તે જંગમ થાય છે, જડ થઈને તે સ્થાવર થાય છે, સંસુદ્ર થઈને તે પૃથ્વીરૂપી સ્ત્રીને કંકણની પેઠે વીંટી લે છે અને આવરણરહિત પરમાત્મા થઈને તે ચેતનાના પ્રકાશથી વ્યાપેલાં બ્રહ્માંડોરૂપી અનેક પરમાણુઓને ફેલાવતા છતાં પણ નિર્વિકારરૂપે જ રહે છે.^{૨૧, ૨૨} ત્રણે કાળના-સંબંધવાળું જ કાંઈ આ દશ્ય પ્રકાશી છે, પ્રકાશી ગયું છે અને પ્રકાશશે, તે સપથું એ વિદેહમુક્તરૂપ જ છે.^{૨૩}

રામ ઓલ્યા:—હે બ્રહ્મન ! એવું તે શી રીતે થવાય ? મને તો એ સ્થિતિ વિષમ, ઘણા કષ્ટથી પ્રાપ્ત થાય એવી અને પામ્યા પછી સ્થિર રાખવી કઠિન લાગે છે.^{૨૪}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:—હે રામ ! મેં આ જ વિદેહમુક્તની સ્થિતિ કહી છે તે મુક્તિ જ કહી છે અને જ મુક્તિ છે તેજ બ્રહ્મ છે, તેજ નિર્વાણ છે. હવે એ સ્થિતિ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે વિષે હું કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૨૫} હું અને પુ આદિ વ્યવહારવાળું જ કાંઈ આ દશ્ય

જેવામાં આવે છે. તે વિઘ્નમાન છતાં પણ^{૨૬} 'ઉત્પન્ન થયું જ નથી' એમ સમજવામાં આવે તો એ નિર્વાણ સ્થિતિ મળે છે.^{૨૭}

રામ ઓલ્યા:—હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ ! જે વિદેહમુક્ત થયેલા પુરુષો તમારા કહેવા પ્રમાણે ત્રેલોક્યરૂપ થતા હોય, તો તેઓ સંસારરૂપ થાય એમ હું માનું છું.^{૨૮}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:—એ ત્રેલોક્ય હોય તો તેઓ ભલે ત્રેલોક્યના સ્વરૂપને ધારણ કરે પણ જ્યાં 'ત્રેલોક્ય' શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી, ત્યાં 'વિદેહમુક્ત ત્રેલોક્યસ્વરૂપ થાય છે' એમ કહેવું બને જ કેમ ? માટે આ 'જગત' શબ્દથી કહેવાતો કોઈ પદાર્થ જ નથી.^{૨૯, ૩૦} જ કાંઈ જગત છે તે સપથું પરમાર્થરૂપે અદ્વૈત, શાંત, પ્રકાશની અને આકાશની પેઠે નિર્મળ પરબ્રહ્મ જ છે.^{૩૧} મેં ઘણા ઘણા વિચાર કર્યો, તો પણ સોનાનાં કડાંમાં મેં નિર્મળ સોના વિના બીજું કાંઈ પણ કડાંપણું દીધું નહિ.^{૩૨} જળના તરંગમાં હું જળ વિના બીજું કાંઈ જોતો નથી. જળમાં જ જ તરંગપણું જેવામાં આવે છે, તે મિથ્યા જ જેવામાં આવે છે વાસ્તવિક રીતે જળમાં તરંગપણું છે જ નહિ.^{૩૩} જ ચલન છે, તે કાંઈ સ્થળમાં કદી પણ પવનથી બુંદ હોતું નથી; કારણ કે જ ચલન છે, તે વાયુ જ છે. આ પ્રમાણે જગત બ્રહ્મથી બુંદ પડતું નથી.^{૩૪} જેમ જગતમાં અવકાશ છે તે આકાશ જ છે અને નિર્જળ ભૂમિમાં જ જળ દેખાય છે તે તેજ જ છે, તેમ આ ત્રેલોક્ય પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૫}

રામ ઓલ્યા:—હે સુનિ ! જ યુક્તિથી જગતનું મિથ્યાપણું જાણીને મુક્તપણું પ્રાપ્ત થાય તે ઉત્તમ યુક્તિ મને કહો.^{૩૬} દ્રશ્ય અને દશ્ય એકરૂપ થઈને પરસ્પર મળી ગયાં છે અને તે બન્ને નથી, એવી જ્યારે મનની દૃઢ સ્થિતિ થાય છે, ત્યારે નિર્વાણસ્વરૂપ અવશેષ રહે છે.^{૩૭} માટે દ્રશ્યોનાં ને દશ્ય જગતનો જ રીતે અત્યંત

યર્થ જાય અને સ્વરૂપે રહેતું એક બ્રહ્મ જ છે, એમ સમજાય એવી યુક્તિ તમે મને કહો.^{૩૦} હે મુનિ! આ બાબત કઈ યુક્તિથી જાણી શકાય તથા શી રીતે સિદ્ધ થાય? એવો બોધ બે સિદ્ધ થાય, તો પછી કાંઈ પણ કરવાનું બાકી રહેતું નથી.^{૩૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-ઘણા કાળથી ધર ધાલી રહેલી આ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપી વિપ્રયોગ વિચારરૂપ મંત્ર-થી જ નિર્મૂળ થઈને શાંત થઈ જાય છે.^{૩૧} આ રોગ ઘણા કાળથી જન્મેલો છે, માટે તેને તુરત ઉમેડી શકાય એમ નથી. કારણ કે, લીસા પર્વત ઉપર ચઢવામાં જટલો પરિશ્રમ થાય છે, તેટલો જ પરિશ્રમ ઊતરવામાં પણ થાય છે. આથી અભ્યાસના યોગથી, યુક્તિથી અને ન્યાયોની ધટનાઓથી જ રીતથી જગતરૂપી બ્રાંતિનો નાશ થાય છે, તે રીત હું તમને કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૪૦-૪૧} હે રામ! જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે હું તમને આ જ કથા કહીશ, તે તમે સાંભળશો, તો તમે બોધ પામીને અવશ્ય મુક્ત થશો.^{૪૨} હવે હે રામ! હું તમને ઉત્પત્તિપ્રકરણ કહું છું. એમાં મેં આત્મા પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જગતથી મુક્ત થઈને રહે છે, એ વિષય સમજશો.^{૪૩} આ શત્રુ બ્રાંતિરૂપ જગત મૂળે ઉત્પન્ન જ થયું હતી, છતાં તે દેખાય છે, એ વિષય હું હવે આ કારણમાં તમને કહું છું.^{૪૪} સઘળા પ્રકારોવાળાં અને સુર, અસુર તથા કિનરો સાથેતું આ જ ચાવરજગમ જગત જોવામાં આવે છે તે સઘળું, ત્યારે ઇન્દ્રાદિકને પણ અંતર્ધાન કરી દેનારો મહાપ્રભય આવે છે, ત્યારે કયાંય પણ જતું રહે નાશ પામી જાય છે, અસત્ થઈ જાય છે અને મદશરૂપ થઈ જાય છે.^{૪૫-૪૬} એ પ્રમાણે જગતનો પ્રલય થાય છે, ત્યારે વ્યાપક, કહી શકાય હિં એવું, નામ-રૂપથી રહિત, નિશ્ચળ અને સ્થિર એવું કાંઈક સત્ બાકી કહે છે.^{૪૭} તે સત્ જરૂર નથી, તમરૂપ નથી, શત્રુ નથી, આકાર-રૂપ નથી, દશ્ય નથી, દર્શનરૂપ નથી અને ઉત્પન્ન થો. સ. ૧૦

થયેલા પદાર્થોના સમૂહરૂપ નથી. તે અનંત-પણાથી રહે છે. તેના સ્વરૂપનું કાંઈ રીતે નિરૂપણ થઈ શકતું નથી, પૂર્ણ કરતાં પણ પૂર્ણ છે, સત્ કહેવાઈ શકતું નથી, અસત્ કહેવાઈ શકતું નથી, ઉત્પત્તિવાળું નથી, તેમ ઉત્પત્તિરૂપ પણ નથી. તે ચૈતન્યમાન છે, બુદ્ધિતત્ત્વથી ભિન્ન છે, અનંત છે, જરારહિત છે અને સુખરૂપ છે. તે આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે, કારણરહિત છે અને પીકારહિત છે. ચિત્રમાં આલેખેલા મોતીના હંસની પેઠે જમાં આ જગત પ્રકાશ પામે છે, જ જગતરૂપ છે, તેમ જ જગતરૂપ નથી, તે જગતની વ્યક્તાવસ્થા તથા અવ્યક્તાવસ્થામાં રહેનારા પરમાત્મા છે. પોતાને કાન, જીભ, નાક, ચામુંડી કે નેત્ર નહિ છતાં પણ તે સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં સાંભળે છે, સ્વાદ લે છે, સૂંઘે છે, સ્પર્શ કરે છે તથા જોયા કરે છે.^{૪૮-૫૨} એમના પ્રકાશથી જ સઘળું જગત પ્રકાશે છે. એમનું સ્વરૂપ જ અજ્ઞાનના સમયમાં સ્પષ્ટરૂપે વિચિત્ર લાગે છે અને અજ્ઞાનની નિવૃત્તિના સમયમાં તે આદિથી તથા અંતથી રહિત લાગે છે.^{૫૩} જમં નેત્રને અર્ધા ઉઘાડીને ભમરની સામે જોતાં બંને ભમરના મધ્યમાં ખોટી કાળી ટપકી જોવામાં આવે છે, તેમ એ દેવના સ્વરૂપમાં પણ મિથ્યા જગત જોવામાં આવે છે.^{૫૪} એ દેવ આકાશની પેઠે નિલેપ રહીને પોતાના સ્વરૂપની સત્તાથી પોતામાં સત્-રૂપ લાગતા જગતને જોયા કરે છે.^{૫૫} એ સત્-રૂપ પરમાત્માનું બીજાકાંઈ પણ કારણ હોવાની કલ્પના કરવી એ સસલાના શિંગડાની કલ્પના કર્યાં જેવું છે. જમ તરંગોનો સમૂહ જળના કાર્યરૂપ છે, તેમ આ જગત પણ એ દેવના કાર્યરૂપ છે.^{૫૬} નિરંતર પ્રકાશતા અને ચિત્તરૂપી સ્થાનકોમાં રહેનારા એ ચૈતન્યમાન દેવરૂપી દીવાના પ્રકાશથી સઘળું બ્રહ્માંડ પ્રકાશ્યા કરે છે.^{૫૭} એ દેવ ન હોય, તે સૂર્ય આદિ આ સઘળા પ્રકારો અંધકારમાન થઈ પડે છે, એ દેવરૂપી તેજમાં બ્રહ્માંડરૂપી ઝાંઝ

વાનાં જાણી ઝળક્યાં કરે છે. જમ જાંબાડિયું ધૂમવા માડે છે, ત્યારે તેમાં ચક્કર જવો આકાર દેખાય છે અને જ્યારે તે ધૂમતું થયે છે, ત્યારે તેમાં એ આકાર દેખાતો નથી; તેમજ એ દેવ જ્યારે મનતું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાય છે અને જ્યારે તે મનરૂપપણાને છોડી દે છે, ત્યારે તેમાં આ જગત દેખાતું નથી.^{૧૮} વ્યાપક અને વિભાગ વિનાના એ દેવના સ્વરૂપમાં, જગત ની જ ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય થાય છે, તે દેવજન્ય અવિદ્યાના આવિર્ભાવ અને તિરેશભાવને લીધે થાય છે. એ દેવનું વાસ્તવિક રૂપ તો નિર્મળ છે અને અક્ષય છે. જમ પવનનાં ચલન અને અચલન કહેવાપૂરતાં જ પવનથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી, તેમ જગતની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલય પણ કહેવા પૂરતાં જ, એ દેવથી જુદાં છે પણ વાસ્તવિક રીતે જુદાં નથી; કારણ કે એ દેવની સત્તા એવી અખંડિત છે કે, તેમાં બીજા કોઈની સત્તા સમાય એમ નથી. એ દેવ સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશમાં જ્ઞાની પુરુષોને પ્રકાશમાન છે, અજ્ઞાનીઓને અપ્રકાશિત છે અને મુક્ત પુરુષોને અપ્રકાશિત નથી તેમ પ્રકાશિત પણ નથી.^{૧૯-૨૦} એ દેવ ચલનરહિત છે, કલ્યાણસ્વરૂપ છે અને શાંતસ્વરૂપ છે. એમાં જ કલ્યાણેલી અવિદ્યાના ચલનથી ત્રણ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ એક જ દેવ અધિષ્ઠાનરૂપ છે અને ભરપૂર સ્વરૂપવાળા છે. જમ પુષ્પોનો વિનાશ થતાં પણ તેમના પાંચાંવ ભાગનો વિનાશ થતો નથી, તેમ બ્રહ્માંડનો વિનાશ થતાં પણ એ દેવની સંતાનો વિનાશ થતો નથી. જમ ઘોળા વસ્ત્રમાં રહેલું ઘોળાપણું પ્રત્યક્ષ છે, છતાં પણ તેને ગ્રહણ કરી શકાતું નથી, તેમ એ દેવ પ્રત્યક્ષ છતાં પણ ગ્રહણ કરી શકાતા નથી.^{૨૧, ૨૨} એ દેવ વાણીથી રહિત છે છતાં પણ બોલે છે, મનથી રહિત છે, છતાં પણ મનન કરે છે, સર્વદા વૃક્ષ છે, છતાં પણ બોગવે છે અને તે કિયાનાં સાધનોથી રહિત છે છતાં પણ ક્રિયા કરે છે.^{૨૩} એ

દેવ અંગરહિત છે, છતાં સર્વ અંગોવાળા છે. તેમને હજાર હાથ અને હજાર આંખ, હસ્ત તથા નેત્રો છે. એ દેવકોઈમાં રહેલા નથી, છતાં સધળા જગતમાં વ્યાપેલા છે.^{૨૪} એ દેવ ઇન્દ્રિયોના બળથી રહિત છે, છતાં સધળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા એનાથી જ થાય છે. એ દેવ મનથી રહિત છે છતાં જગતની આ સધળી રચનાઓ એમના સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ દેવને નહિ જોવા સંસારરૂપી મિથ્યા સંબંધી કરતું પડે છે; પણ દેવના દર્શનથી સંસારની સધળી કામનાઓ અલીપ્તિઓ ક્યાંય ભાગી જાય છે. જમ દીવાને પ્રકાશ હોવાને લીધે નાટક સંબંધી સધળી ક્રિયાઓ પ્રવર્તે છે, તેમ અવિચળ અને મહાપ્રકાર રૂપ એ સાક્ષી હોવાને લીધે ચિત્તની ચલનરૂપ સર્વ ચેષ્ટાઓ પ્રવર્તે છે.^{૨૫-૨૬} જમ સમુદ્રમાં નાનામોટા તરંગોની પક્તિઓ જોઈ છે, તેમ એ દેવમાંથી ઘટપટ આદિ સેંકડો પદાર્થોની પક્તિઓ જોવા કરે છે.^{૨૭} જમ સોનું કડાં, બાણ બંધ, ટેપૂર અને ઝાંઝર આદિ અનેકરૂપે ઉદય પામે છે, તેમ એ જ દેવ અનેક વ્યાવહારિક અને મિથ્યા પદાર્થોને રૂપે ઉદય પામે છે. એ દેવનો સાક્ષાત્કાર થાય તો તમે, હું અને આ સધળા લોકો, એકરૂપ જ છીએ અને એ સાક્ષાત્કાર ન થાય તો તમે, હું અને સધળા લોકો ભિન્ન ભિન્ન છીએ. જળમાં તરંગોની પક્તિ જળથી અન્ય નથી, છતાં તે અન્ય જવી લાગે છે, તે અભિન્ન છે છતાં ભિન્ન જવી લાગે છે અને તે અનાદિ છે છતાં ઉત્પન્ન થયા જવી લાગે છે. માટે તે મિથ્યા છે. તે જ પ્રમાણે એ દેવમાં દરમ પદાર્થોની પક્તિ અન્ય નહિ છતાં અન્ય જવી લાગે છે, અભિન્ન છતાં ભિન્ન જવી લાગે છે અને અનાદિ છતાં ઉત્પન્ન થયા જવી લાગે છે, આથી તે મિથ્યા છે.^{૨૮-૨૯} કાળ સંબંધી છ વિકારો, દરમ પદાર્થોનો દેખાવ અને અનેક ભતના માનસિક મનોરમો એ દેવને લીધે જ સ્ફુરે છે. એ દેવના પ્રજાપતિ જ

જગતનો પ્રકાર થાય છે.^{૭૩} ક્રિયા, રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને અતંકરણનું ચૈતન્ય આદિ જે કંઈ તમારા જાણવામાં આવે છે, તે એ જ દેવ છે અને જથી એ સંધર્ષ જાણવામાં આવે છે, તે પણ એ જ દેવ છે.^{૭૪} હે સુજન! પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય એમાં અખંડિતરૂપે જે સંવિત્ (જ્ઞાન) રહેલું છે તે તમારું સ્વરૂપ છે, જેમ તમે એકાગ્ર મનથી સમજો.^{૭૫} એ બ્રહ્મ જન્મરહિત છે, જરારહિત છે, અનાદિ છે, અવેય છે, નિત્ય છે, સુખરૂપ છે, નિર્મળ છે, બધા પછી ફર થાય એમ નથી, અત્યંત વંદનીય છે, શુદ્ધ છે, સંધર્ષી રચનાઓથી રહિત છે, તરણીના કારણરૂપ છે, અનુભવરૂપ છે, બીજથી જણાય એમ નથી, જ્ઞાનરૂપ છે, સર્વરૂપ છે અને સર્વરૂપ છતાં પણ શુભ રહેલ છે.^{૭૬}

અજમજરમનાર્થ શાશ્વતં વ્રજ નિત્યં શિવ-મમલમમોર્ધં વંદ્યમુચૈરનિધમ્ । સકલકલનશૂન્યં કારણકારણાનામનુમવનમવેયં વેદનં વિશ્વમંતઃ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'પરમકારણવાર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦ મો

બ્રહ્મના લક્ષણમાં શંકા અને તેનું સમાધાન

॥ તમ જ્વાલ ॥

મહાપ્રલયસંપત્તૌ યદેતદવશિષ્યતે ।

મવત્યેતદનાકારં નામ નાસ્ત્યત્ર સંજયઃ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-મહાપ્રલય થતાં જે તત્ત્વ બાકી રહે છે, તે નિરાકાર જ રહેલું એકજ છે, એમાં કંઈ સંશય નથી.^૧ પરંતુ એ તત્ત્વ શૂન્ય શા માટે નહિ અને પ્રકાશ શા માટે નહિ, તમ શા માટે નહિ, પ્રકાશવાણું શા માટે નહિ^૨ તે જ્ઞાતાથી રહિત શી રીતે છે, જીવરૂપ શી રીતે નથી, શુદ્ધિ-

રૂપ શા માટે નથી અને મતરૂપ કેમ નથી?^૩ એ તત્ત્વ કોઈરૂપ નથી એ શી રીતે? અને સર્વરૂપ પણ છે એ શી રીતે? આ તમારી વચનોની વિચિત્ર ઢબથી તો મારા મનમાં ચૂંચવાડો જોવા થયા છે; માટે તે તમે દૂર કરો.^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-તમે આ જ પૂછો છો, તે મારા અભિપ્રાયને ઓળંગીને પૂછો છો. એ બધું વિષય છે, છતાં જમ સુધે^૫ કશા પણ ચત્ત વિના રાત્રિના અંધારાને ભેદી નાખે છે, તેમ હું પણ કશા પણ ચત્ત વિના તમારા સંશયને ભેદી નાખીશ.^૬ હે રામ! મહાપ્રલયના સમયમાં જે સત્ વસ્તુ અવશેષ રહે છે, તે શૂન્ય નથી. આ વિષે હું જે કહું છું તે તમે સાંભળો.^૭ જમ કોતર્યા વિનાની પૂતળી થાંભલામાં રહેલી છે, તેમ આ જગત પણ તે સમયે બ્રહ્મમાં રહ્યું હોય છે. માટે જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તે બ્રહ્મશૂન્ય નથી.^૮ આ આવી રીતનો જગતરૂપ જ મોટો આકાંક્ષર જીવામાં આવે છે, તે સાચો હોય કે ખોટો હોય, તો પણ તે જમાં રહેતો હોય તે પદાર્થ શૂન્ય હોય જ નહિ.^૯ જમ થાંભલો પોતાનામાં, પૂતળી કોતરાયા વિના હોય છતાં પણ પૂતળી વિનાનો નથી, તેમ બ્રહ્મ પણ પ્રલયકાળમાં જગતના પ્રકાશથી રહિત છે, છતાં પણ જગત વિનાનું નથી, માટે તે શૂન્ય નથી.^{૧૦} હે રામ! જમ જળમાં તરત નથી અને છે પણ ખરા, તેમ બ્રહ્મમાં આ જગત નથી અને છે પણ ખર.^{૧૧} એ દેશ, કાળ, કોતરનાર અને કોતરવાનાં સાધનો હોય, તો થાંભલામાં પૂતળીની રચના થઈ શકે છે; પણ બ્રહ્મમાં તો દેશ, કાળ આદિ સામગ્રીના સંભવ નથી, તેથી તેમાં જગતની રચના થવી સંભવતી નથી; આમ માનીને વાદીઓ મિથ્યા ચૂંચ્યા કરે છે.^{૧૨} કારણ કે બ્રહ્મમાં જગતની સ્થિતિ વિષે થાંભલાની પૂતળીનું જે દર્શન આવે છે, તે એક દેશથી સરખું લેવાનું છે, પણ સંધર્ષી રીતે સરખું લેવાનું નથી. જગતની ઉત્પત્તિની સત્તા બ્રહ્મની સત્તાથી

* આ દ્યમા સર્ગમાં બ્રહ્મના લક્ષણમાં જે શંકા થઈ તેનું સમાધાન કરી તેનું તાત્પર્ય કહેવાશે.

જુદી નથી અને તેના પ્રલયની સત્તા પણ બ્રહ્મની સત્તાથી જુદી નથી; તો એવા કેવળ, સત્ અને સ્વરૂપેસ્થિત બ્રહ્મની અંદર જગતની ઉત્પત્તિ થવામાં બીજી કોઈ સામગ્રીની જરૂર નથી.^{૧૨, ૧૩} અશૂન્ય પદાર્થને લઇને શૂન્ય શબ્દનો અર્થ કદાપી શકાય છે અને શૂન્ય પદાર્થને લઇને અશૂન્ય શબ્દનો અર્થ કદાપી શકાય છે; પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન બીજો કોઈ પદાર્થ જ નથી; માટે બ્રહ્મને શૂન્ય કે અશૂન્ય કહેવાય જ કેમ? ^{૧૪} જે પ્રકાશ છે તે સૂર્યનો, અગ્નિનો, ચંદ્રનો કે તારા આદિનો ધર્મ છે. માટે બ્રહ્મને પ્રકાશ કહી શકાય નહિ, તેમજ એ સૂર્ય આદિ કોઈ પણ પદાર્થ બ્રહ્મમાં નથી, માટે બ્રહ્મ પોતે પ્રકાશવાળું પણ નથી.^{૧૫} સૂર્ય આદિ મહાબ્રૂતોના પ્રકાશોનો જે અભાવ તે તમ કહેવાય છે. બ્રહ્મ કોઈ તેવા પ્રકાશના અભાવરૂપ નથી, માટે તે તમરૂપ નથી.^{૧૬} આકાશની પેઠે સ્વરૂપ એવા એ બ્રહ્મનો જે પ્રકાશ કહેવાય છે, તે એના પોતાના અનુભવરૂપ જ છે. તે પ્રકાશનો એ પોતે જ અનુભવ કરે છે, પણ બીજા કોઈને તેનો અનુભવ થતો નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જ્ઞાતાથી રહિત છે.^{૧૭} જે બ્રહ્મ તમથી તથા પ્રકાશથી પણ રહિત છે અને અવિનાશી પદ છે, તે આકાશની પેઠે નિર્ભળ છે અને તેમાં સઘળું જગત શ્રાંતિથી જ કદાપાયું છે. માટે તે બ્રહ્મને જીવરૂપ, જુદિરૂપ કે મનરૂપ કહી શકાતું નથી.^{૧૮} બીલામાં અને બીલાના મધ્યમાં જેમ કશો ભેદ નથી, તેમ બ્રહ્મમાં અને જગતમાં કશો ભેદ નથી. માટે બ્રહ્મ કોઈ અન્યરૂપ નથી તેમ સર્વરૂપ છે એમ પણ કહેવાય છે. જેમ જળની અંદર તરંગ છે અને માટીની અંદર ઘડો છે, તેમ જગત અંદર જગત છે, તે બ્રહ્મ શૂન્ય કેમ જ દોાય?^{૧૯, ૨૦} 'જેમ પૃથ્વીની અંદર રહેલું જળ પૃથ્વીરૂપ નથી, તેમ બ્રહ્મની અંદર રહેલું જગત બ્રહ્મરૂપ ન દોાયું જોઈએ' એવી ચંકા કરવી નહિ; કારણ કે પૃથ્વી આદિ સાકાર પદાર્થોની ઉપમા નિરા-

કાર બ્રહ્મમાં યથાર્થ રીતે લાગુ પડે નહિ. બ્રહ્મ આકાશની પેઠે નિર્ભળ છે અને તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશની પેઠે નિર્ભળ જ છે. જેમ બ્રહ્મ આકાશથી પણ અધિક નિર્ભળ છે, તેમ તેની અંદર રહેલું જગત પણ આકાશથી અતિ નિર્ભળ છે. એટલે જવું બ્રહ્મ છે તેવું જ જગત છે. મરીની અંદર રહેલી તીખાથ જેમ તેના ખાનાર વિના અન્યને બાણવામાં આવતી નથી, તેમ બ્રહ્મનું ચિન્માત્રપણું, પ્રલયકાળમાં જીવ નહિ હોવાથી બાણવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ જે ચિદ્રૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં જીવના અભાવને લીધે ચિદ્રૂપે ભાસતું નથી. એ સમયમાં જેમ જીવનું જીવપણું નિવૃત્ત થાય છે, તેમ જગતનું જગતપણું નિવૃત્ત થાય છે. જીવ અને જગત બન્ને બ્રહ્મરૂપ જ થઈ બળ છે, ત્યારે સઘળા બહારના દેખાવો અને મનની અંદરના દેખાવો પણ બ્રહ્મરૂપ થઈ બળ છે અને બીજું કશું રહેતું નથી. પ્રલયમાં તથા સમાધિના કાળમાં સંપૂર્ણ જગત સુષુપ્તરૂપ થઈ બળ છે અને જ્ઞાન કાળમાં તુર્યરૂપ થઈ બળ છે.^{૨૧, ૨૨} સમાધિના કાળમાં જગત સુષુપ્ત થઈ બળ છે, તેથી સઘળા સંસ્કારોના કાળસારૂપ યોગી સંસારરહિત થઈને બ્રહ્મરૂપે રહે છે; જ્ઞાનકાળમાં એટલે બ્રહ્માના અનુસંધાનના સમયમાં સઘળા સંસ્કારોના કાળસારૂપ જ્ઞાની બ્યવહારવાળો છતાં પણ સંસ્કારરહિત બ્રહ્મરૂપે રહે છે.^{૨૩} જેમ આકારવાળા નિર્લેખ જળમાં મોટાં મોટાં જળરૂપે રહેલાં છે, તેમ આકારવગરના પરબ્રહ્મમાં બ્રહ્મરૂપે જગત રહેલું છે.^{૨૪} પૂર્ણ બ્રહ્મમાંથી જે જગત તથા જીવ પ્રસરેલ છે, તે બ્રહ્મરૂપે જ પ્રસરેલ છે; માટે જગત તથા જીવ પૂર્ણ જ છે અને નિરાકાર જ છે. બ્રહ્મમાંથી જગતનું સ્ફુરણ માનવામાં આવ્યું, એટલે તેના દ્રશ્યરૂપે જીવનું સ્ફુરણ પણ માનવામાં આવ્યું છે.^{૨૫} જગત પૂર્ણમાંથી પૂર્ણરૂપે જ પ્રસરેલું છે અને પૂર્ણરૂપે જ રહેલું છે; માટે

જગત ઉત્પન્ન જ થયું નથી; અને જો ઉત્પન્ન થયું હોય તો પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૯} પ્રલયમાં જીવને દ્રશ્યપણું નહિ રહેવાથી જગતમાં દરશ્યપણું પણ રહેતું નથી, એટલે પછી જગતમાં જગતપણું શું રહ્યું? મરીનો સ્વાદ લેનારો ન રહે ત્યારે 'મરીમાં તીખાશ રહે છે' એમ કેમ જ કહેવાય!^{૩૦} બ્રહ્મમાં ચિત્ત અને દરશ્યપણું વગેરે છે જ નહિ છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મમાં કોઈ ઉપાધિ છે જ નહિ, તો પછી તે ઉપાધિમાં બ્રહ્મનું જીવરૂપે પ્રતિબિંબિત થવું પણ કેમ કહેવાય!^{૩૧} બ્રહ્મ પરમાણુના પણ કારણરૂપ છે, સૂક્ષ્મ કરતાં પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, ઘૂંટ છે, પર છે અને આકાશના ગર્ભ કરતાં પણ અત્યંત શાંત છે.^{૩૨} તે દેશ-કાળ આદિના નિમાગથી રહિત છે, તેથી તે અત્યંત વિસ્તીર્ણ છે. તે આદિ તથા અંતથી રહિત છે, પ્રકાશમાત્ર છે અને પ્રકાશ પદાર્થોથી રહિત છે.^{૩૩} બ્રહ્મમાં દરશ્ય જ થયું નથી, ત્યારે ચિત્તમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો કહેવાતો અને નિરંતર વાસનામય કહેવાતો દ્રષ્ટા (જીવ) તો ક્યાંથી જ થયો હોય?^{૩૪} દરશ્યનો ઉદય નહિ થવાથી બ્રહ્મમાં જીવપણું નથી, બુદ્ધિપણું નથી, ચિત્તપણું નથી, ઇન્દ્રિયપણું નથી કે વાસના પણ નથી.^{૩૫} આમ પરબ્રહ્મ બીજાઓને જગતરૂપી મોટા આડંબરથી ખરેખરે લાગે છે, પણ અમને તો તે શાંત અને આકાશ કરતાં પણ અધિક શાંત લાગે છે.^{૩૬}

રામ બોલ્યા:—જો અપાર ચૈતન્યમય પરબ્રહ્મનું રૂપ કેવું છે? તમે એ ફરી વાર સારી પેઠે મને કહો, એટલે મારા જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય.^{૩૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—મહાપ્રલય થતાં સઘળાં કારણોના પણ કારણરૂપ જ પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે, તેનું હું રૂપ કહું છું; તે તમે સાંભળો.^{૩૮} સમાધિમાં વૃત્તિઓના ક્ષય થાય છે, ત્યારે મનના રૂપનો પણ નાશ કરીને, જ કોઈ રીતે નિરૂપણ કરી શકાય નહિ એવું સદ્રૂપ રહે છે, તે પરબ્રહ્મનું

રૂપ છે.^{૩૯} સમાધિમાં દરશ્યરૂપ જગત રહેતું નથી, તેથી દ્રષ્ટાનો અભાવ થવાથી જ એકરસ જેવું સાક્ષીરૂપ પ્રતીત થાય છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે.^{૪૦} જેને વિશે ભવિષ્યકાળમાં જીવનું સ્વરૂપ થયું માનવામાં આવે છે, તેવા ચૈતન્યનું દરશ્યોમાં ઉન્નુપ્પ નહિ થયેલું, ચિન્માત્ર, નિર્ગળ અને શાંત એવું જ રૂપ છે, તે પરબ્રહ્મનું રૂપ છે.^{૪૧} શરીરને વાયુ આદિ લાગતાં છતાં પણ જેમ તેનો સ્પર્શ આદિ અનુભવ નહિ થતાં, જ રૂપ સમાધિમાં જીવતા યોગીનું રહે છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે.^{૪૨} કે નિષ્પાપ/સ્વમ વિનાની, માંકડ આદિની પીડાથી નહિ તૂટતી અને અંદર પ્રકાશવાળી બુદ્ધિની જ સુષુપ્તિ અવસ્થા છે, તે ધણી વાર સુધી રહે છે ત્યારે તેનું જ ચૈતન્યરૂપ છે, તે પ્રલયકાળમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૪૩} ત્રિપુટીથી રહિત એ ચિદ્રૂપ પરમાત્માનું જ રૂપ છે, તે આકાશના અવકાશ જેવું છે, શિલાના એકરસપણા જેવું છે અને પવનના પૂર્ણપણા જેવું છે.^{૪૪} જીવતાં છતાં દરશ્યનો અને મનનો ત્યાગ કરી દેતાં સ્વરૂપની જ પર અને શાંત સ્થિતિ રહે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૪૫} આનંદમય દ્રાશની અંદર, સૂર્યની અંદર, આકાશની અંદર અને વૃત્તિઓની અંદર જ એક પ્રકાશ સ્ફુરે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૪૬} બુદ્ધિની વૃત્તિના, પદાર્થોના સ્ફુરણના, પદાર્થોના તથા અજ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ અને આદિ-અંત વગરનું જ જ્ઞાન છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૪૭} આ જગત કદી ઉત્પન્ન થયું જ નથી, છતાં પણ તે જનાથી ઉત્પન્ન થયા જેવું જણાય છે અને જનાથી અલિપ્ત હોવા છતાં પણ તે ભિન્ન જેવું જણાય છે, તે પરમાત્માનું રૂપ છે.^{૪૮} જ્ઞાની પુરુષ વ્યવહારમાં લાગ્યા છતાં પણ તે જ પાપાણના જેવી અવિચળ સ્થિતિમાં રહે છે તથા જ અખંડિત છતાં જગતને અવકાશ આપે છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૪૯} પ્રમાતા, * પ્રમાણ*

અને પ્રમેય+ એ ત્રણે જગાં ઉદય પામે છે અને જગાં અસ્ત પામે છે, તે પરમ દુર્લભ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૦} બુદ્ધિ આદિથી રહિત એવા જ મોટા અરીસામાં પ્રમેયપણું, પ્રમાણપણું અને પ્રમાતાપણું પ્રતિબિંબિત થયેલું છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૧} જગતથી, સ્વમથી તથા સુષુપ્તિથી રહિત એવું જ મહા ચૈતન્યનું સ્વરૂપ છે અને સ્થાવરમાં તથા જંગમમાં જ સતરૂપે પ્રતીત થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે અને તે જ પ્રલયમાં અવશેષ રહે છે.^{૧૨} સ્થાવરાનું રૂપ છે જ મનથી તથા બુદ્ધિ આદિથી રહિત છે, તે જ્ઞાનમય હોય, તે તેને પરમાત્માના રૂપની ઉપમા આપી શકાય.^{૧૩} બ્રહ્મા, સૂર્ય, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર અને સદાશિવ આદિના નાશ થતાં સુષ્પરૂપ, સધળી ઉપાધિઓના નાશ થવાથી ભેદરહિત, ચૈતન્યમાત્ર અને જગાં જગતનો સંગ રહેતો નથી એવું એક પરમ સ્વરૂપ પ્રલયકાળમાં રહે છે.^{૧૪}

ब्रह्मार्कविष्णुहरश्चक्रसदाशिवदिशांस्तौ शिवं परममेतदिहैकमास्ते । सर्वोपाधिव्ययवशादविकल्परूपं चैतन्यमात्रमयमुज्जितविश्वसंगम् ॥ ૫૪ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'મહાકલ્પાંતાવશિષ્ઠપરમભાવવર્ણન' એ નામનો સર્ગ
૧૦ મો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૧ મો ॐ

જગતની સત્તા અધિધાનની
સત્તાથી જુદી નથી
॥ રામ ઉવાચ ॥

इदं रूपमिदं दृश्यं जगन्नास्तीति मासुरम् ।
महाप्रलयसंपत्तौ भो ब्रह्मन् केव तिष्ठति ॥ ૧ ॥
રામ યોહ્યા:-હે બ્રહ્મન! આના રૂપથી

+ વિષયો.

x આ અગ્રિયારમા મર્મમાં 'પ્રલયમાં પણ જમ-

પ્રકાશનું આ દરચરૂપ જગત મહાપ્રલયના સમયમાં બ્રહ્મની અંદર રહેતું નથી, ત્યારે ક્યાં રહે છે? તે કહો.^૧

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-વાંઝણીનો દીકરો ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે તથા આકાશનું વન ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જાય છે? તે કહો.^૨

રામ યોહ્યા:-વાંઝણીનો દીકરો તથા આકાશનું વન છે જ નહિ અને થવાનાં પણ નથી. આમ તેઓ પ્રત્યક્ષ નથી; અને પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાને લીધે તેમનો પ્રલય થવાનું પણ કહી શકાય એમ નથી; માટે તમે જગતને તેમની ઉપમા આપો છો, એ કેમ સંભવે?^૩

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જમ વાંઝણીનો દીકરો અને આકાશનું વન એ કદી પણ નથી, તેમ જગત આદિ દરચ પણ કદી નથી.^૪ એની પહેં જ જગત ઉત્પન્ન થયું નથી તેમ નાશને પણ પામ નાશ નથી. જ વસ્તુ પ્રથમ છે જ નહિ તેની ઉત્પત્તિ વળી દેવી હોય? પછી ઉત્પત્તિ ન હો ત્યારે નાશની તો વાત જ શી હોય?^૫

રામ યોહ્યા:-જની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ છે એવા જગતને વાંઝણીના પુત્ર આવી અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપવી ઘટતી નથી. માટે વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશનું વનની ઉપમા નહિ આપતાં, તેઓની કલ્પના જમનાં ઉત્પત્તિ અને નાશ પ્રત્યક્ષ છે, તેમની ઉપમા આપો તો અયોગ્ય કહેવાય?^૬

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-જને ઉપમા આપવાનું હોય તેને તેનાથી ભિન્ન પદાર્થની ઉપમા આપવી જોઈએ. વાંઝણીના પુત્રની અને આકાશનું વનની કલ્પના તો જગતથી ભિન્ન નથી, પણ જગતની અંદર જ આવી જાય છે. માટે જગતને તેની ઉપમા આપવી અયોગ્ય જ છે. આર્થ

તની સત્તા અધિધાનની સત્તાથી છે અને સદિષ્ પણ તેની અધિધાનથી જુદી સત્તા નથી એ નિષ્કરવામાં આવશે.

મેં અત્યંત અસત્ પદાર્થની ઉપમા આપી છે. જગત પણ અત્યંત અસત્ પદાર્થ જ છે. બીજા કોઈ પદાર્થની ઉપમા નહિ લાગુ પડતાં તેના તે પદાર્થની ઉપમા આપવામાં આવે તો 'આ કાચ આકાશ જેવું છે' એ વાક્યની પેઠે અનન્વ-યાસકારનું ઉદાહરણ થઈ જાય. આ જગત તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે અત્યંત અસત્ કેમ સંભવે? એવી ચંકા રાખશે નહિ; કારણ કે દેહસામ્યિક પદાર્થો અત્યંત અસત્ છતાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જેમ સુવર્ણનાં કદાંમાં કદાપણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે અત્યંત અસત્ છે, તેમ બ્રહ્માં જગતપણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે અત્યંત અસત્ છે. જેમ આકાશમાં રાત્રિપણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે આકાશથી જુદું નથી; કાચ-જમાં કાળાપણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, પણ તે કાચ-થી જુદું નથી; હિમમાં શીતપણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે હિમથી જુદું નથી અને ચંદ્રમાં શીતળપણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ તે ચંદ્રથી જુદું નથી; તેમ બ્રહ્માં જગતપણ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ તે બ્રહ્મથી જુદું નથી. જેમ મરુ દેશની નદીમાં જળ અને બીજા ચંદ્રમાં ચંદ્રપણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ નથી જ, તેમ બ્રહ્માં જગતપણ પ્રત્યક્ષ દેખાતાં છતાં પણ નથી જ. જે કે બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોવાય છે, તો પણ જેમ તડકા છાયાનું કારણ હોય એ સંભવિત છે તેમ ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મ જગતરૂપ દૃશ્ય આદિનું કારણ હોય એ અસંભવિત છે. માટે જગત સુદૃઢ થયું જ નથી એમ સમજવું. આ પ્રમાણે જે પ્રથમ થયું જ નથી તે વર્તમાન-જમાં પણ હોતું નથી, ત્યારે તેના નાશ થવાની તો વાત જ કેમ બને? આથી જગત-પણ કાર્ય કોઈ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, પ્રભુ-જે બ્રહ્મ છે તે જ જગતરૂપે બાંસે છે, એમ માનવું મોખ્ય છે. જે 'અજ્ઞાન જ જગતરૂપે પરિણામ રાખ્યું છે' એમ કહેવામાં આવે, તો પણ અજ્ઞાન

નતું પરિણામ એ સંવિતનું* વિવર્ત જ છે. સ્વપ્નમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિતનું વિવર્ત જ છે, એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. જેમ સ્વપ્ન-માં જે બ્રમરૂપ જગત જોવામાં આવે છે તે સંવિ-તનો જ દેખાવ છે, તેમ સુષ્ટિના આરંભમાં જે જગત જોવામાં આવે છે તે બ્રહ્મનો જ દેખાવ છે. આ જે કોઈ જગત જોવામાં આવે છે, તે સર્વદા બ્રહ્મરૂપ જ છે. જગતનો કોઈ પણ સમયે અને કોઈ પણ પ્રલય થયો નથી અને ઉદય પણ થયો નથી. જેમ દ્રવપણું જળરૂપ જ છે, ચકન વાયુરૂપ જ છે અને દેખાવ પ્રકાશરૂપ જ છે, તેમ બ્રહ્માં પણ બ્રહ્મરૂપ જ છે. જેવી રીતે સ્વપ્નને જોનારા પુરુષનું જે જ્ઞાન છે તે જ સ્વપ્નના નગર જેવું દેખાય છે, તેવી જ રીતે પરમાત્મા જ પોતાના સ્વરૂપમાં જગતની પેઠે પ્રતીત થાય છે.

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! આ દર્શ્યરૂપી ઝેર સ્વપ્નના અનુભવની પેઠે અસત્ હોય, તો તે અત્યંત દૃઢ રીતે કેમ પ્રતીત થાય છે? સ્વપ્નનો પદાર્થ તો અત્યંત દૃઢ પ્રતીત થતો નથી. ન્યાં સુધી દર્શ્યની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દ્રશ્યનું વારણ થવાનું નથી અને ન્યાં સુધી દ્રશ્યની સ્થિતિ હશે ત્યાં સુધી દર્શ્યનું વારણ થવાનું નથી. તેમજ એમાંનું એક હશે ત્યાં સુધી બન્ને બંધ રહેશે અને એમાંના એકનો ક્ષય થશે ત્યારે બન્નેનો ભોક્ષ થશે. પણ ન્યાં સુધી દર્શ્યનો અત્યંત બાધરૂપ ક્ષય સમજાયો નથી, ત્યાં સુધી દ્રશ્ય અને દર્શ્યનો સંબંધ ટળવાનો નથી. પછી ન્યાં સુધી એ સંબંધ ટળ્યો નથી ત્યાં સુધી ભોક્ષ-ની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. જે પ્રથમ દર્શ્ય પદાર્થ હોય અને પછીથી તેનો ક્ષય થતો હોય, તો સંસ્કારરૂપે રહેલા દર્શ્યનો ઉત્પત્તિરૂપ અનર્થા-ત્મક બંધ શાંત થતો નથી. કારણ કે ચૈત-

* જ્ઞાન x જ્ઞાન પરતુ ન ફરતા તેમાં બીજું જ્ઞાન થાય તે.

ન્યરૂપી અરીસાઓ ન્યાં ન્યાં હોય ત્યાં ત્યાં તેમાં સધળા દશ્યનું સ્મરણરૂપ મોહું પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહેતું નથી.^{૨૫} એ દશ્ય ઉત્પન્ન જ થયું ન હોય અને અસ્તિત્વ વિનાનું જ હોય, તેા દ્રષ્ટા દશ્યથી મુક્ત થઈ શકે છે. હે શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની ! એટલા માટે મારા મનમાં મુક્તિના અસંભવની જ શંકા છે, તેને તમે યુક્તિઓથી દૂર કરો. હું ન્યાં મુધી દશ્યના અત્યંત અસંભવને બરાબર સમજું નહિ ત્યાં મુધી તમે મને વિસ્તારથી કહ્યા કરો.^{૨૬, ૨૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જગત દઢ રીતે પ્રતીત થાય છે, છતાં તે મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે. એ વિષય હું લાંબી આખ્યાયિકાઓથી કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૨૮} જેમ પાણીના ધરામાં ધૂળ નીચે બેસી બચે છે, તેમ ન્યાં મુધી તમારા દંદ-યમાં દશ્યનો અત્યંત અસંભવ બેસી જશે નહિ, ત્યાં મુધી હું પૂર્વના મહાત્માઓની કથાઓનાં વાક્યોથી તમને તે સમજાવ્યા કરીશ.^{૨૯} પ્રાચીન ન્યાય-શાસ્ત્રોત્તર જગતની સૃષ્ટિના અત્યંત અભાવને બરાબર રીતે સમજશો, ત્યારે તમે તત્ત્વમાં વિશ્રાંતિ પામીને વ્યવહાર કર્યા કરશો.^{૩૦} જેમ પાણી મોટા પર્વતને વીધી શકતાં નથી, તેમ તમે ન્યાયે જગતના અત્યંત અભાવને સમજશો, ત્યારે સૂક્ષ્મ તથા સૂક્ષ્મ વિષયોનાં પ્રયોજનની, અપ્રયોજનની, લેવાની અને મૂકવાની ચપલ વૃત્તિઓ તમને વીધી શકશે નહિ.^{૩૧} એ આત્મા એક અને અદ્વિતીય જ છે, તેમાં બીજી કંઈ કલ્પના છે જ નહિ; તે છતાં એ આત્મામાં જે રીતે જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે રીતે હું તમને કહી સંભળાવીશ.^{૩૨} હે રામ ! આ સધળાં બ્રહ્માંડો એ આત્માથી જ પ્રકટ થયાં છે. એ આત્મા જ સમષ્ટિ-વ્યવસ્થિત થઈને બહારના પદાર્થોરૂપ તથા માનસિક પદાર્થોરૂપ થાય છે. તે પોતે જ જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે પોતે જ પ્રલયરૂપે લય પામે છે.^{૩૩}

તસ્માદિમાનિ સકલાનિ વિજૃંભિતાનિ સોડ્ધી-
દમંગ સકલાસકલં મહાત્મા । રૂપાવલોકનમનો-
મનનપ્રકારાકારાસ્પદં સ્વયમુદેતિ વિલીયતે ચ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો 'પરમાર્થ-વર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૧૧ માં સમાપ્ત

છ સર્ગ ૧૨ માં

અધ્યારોપ અને અપવાદ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मात्परमाच्छांतात् पदात् परमपावनात् ।
यथेदमुत्थितं विश्वं तच्छृणूत्तमया धिया ॥ १ ।
વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ શાંત અને અત્યંત પવિ-
ત્ર પરમપદમાંથી આ જગત જે પ્રકારે ઉત્પન્ન થયું
છે, તે પ્રકાર તમે ઉત્તમ બુદ્ધિથી સાંભળો.^૧ જે
પ્રત્યેક પુરુષનું પોતાનું શાંત સ્વરૂપ જ સ્વર્ગન
પેઠે વિવર્ત પામે છે, તેમ સધળા જીવોનું એકઠું
શાંત સ્વરૂપ જ સૃષ્ટિની પેઠે વિવર્ત પામે છે. એ
સર્વસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનો જગતરૂપે વિવર્ત થવામાં
જ કમ છે તે તમે સાંભળો.^૨ આ સધળું જગત
સર્વદા સ્વાભાવિક રીતે અનંત પ્રકાશરૂપ એ
ચૈતન્યમણિની સત્તારૂપ જ છે, તે પોતાના સ્વરૂ-
પમાં જ કંઈક દશ્યપણુને પામે છે.^૩ અહ કારના
અધ્યાસ વગરનું અને આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ-
તાવાળું એ શુદ્ધ તત્ત્વ ભવિષ્યમાં થનારાં નામ-
રૂપોનાં અનુસંધાનોથી પ્રથમ કંઈક કલ્પનાવાળું
થાય છે. શાઓ એ કલ્પનાને 'ઈક્ષણુ' કહે છે.
તે ઈક્ષણુવાળી એ પરમસત્તા ઈક્ષણુરૂપ વૃત્તિમાં
પ્રકટ થયેલા ચૈતન્યને લીધે વાણીના વ્યવહારની
કંઈક યોગ્યતા મેળવે છે અને તેથી તે 'ઈક્ષણુ'
એવું યોગ્ય નામ ધારણ કરે છે.^{૪-૬} પછી ધણા
કાળની ભાવનાથી ઈક્ષણુવૃત્તિ દઢ થાય છે, એટલે

૨ આ બારમાં સર્ગમાં પછી અપવાદથી જગ-
તનો અત્યંત અસંભવ કહેવા માટે પ્રથમ તેને પરતો
સૃષ્ટિની અધ્યારોપ કહેવામાં આવશે.

એ જ સત્તા સૂક્ષ્મ પ્રપંચપણાને પકડે છે અને પોતાના પરબ્રહ્મપણાને વિસ્મરણથી છોડી દે છે. ત્યારે તે સત્તા ભવિષ્યમાં જીવ અને હિરણ્ય-ગર્ભ આદિ નામોવાળી થાય છે.^૭ આમ જ બ્રહ્મસત્તા છે, તે જ એવી રીતની ભાવનાઓ-ને લીધે સંસારની સ્થિતિમાં તત્પર થાય છે. એ સત્તાનો સ્વભાવ જ આવો છે, આથી જમ રજ્જુ-માં સર્પભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તે સત્તા-માં જીવ તથા હિરણ્યગર્ભ આદિ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ સત્તામાં જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે પછી તુરત જ શૂન્યરૂપ [આકાશપણ] ઉદય પામે છે. એ આકાશશબ્દ આદિ તન્માત્રા-ઓના બીજરૂપ છે અને ભવિષ્ય નામોને પ્રકાશ આપનાર છે.^{૮-૯} તે પછી કાળની સત્તાની સાથે અહંકારનો ઉદય થાય છે અને તે ભવિષ્યમાં ધવાની જગતની સ્થિતિના મુખ્ય બીજરૂપ છે.^{૧૦} આ પ્રમાણે પરબ્રહ્મથી જ જરા પણ વિકાર પાડ્યા વિના આ મિથ્યા જગતરૂપી જળ ઉદય પામે છે અને સ્ફુરવાને લીધે તે બધે જુદી સત્તાવાળી હોય એમ દેખાય છે.^{૧૧} અહંતાના ઉદયને અનુ-સરીને ભાસનાર એ બ્રહ્મતત્ત્વ, આ સંકલ્પ-ભાવ જગતરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. આ અહં-કારનો ઉદય થાય છે, તે પછી અહંકારના એક-દેશ જોવા અને ચલનશક્તિવાળો [વાયુ] ઉદય પામે છે.^{૧૨} અહંકારવાળી એ જ બ્રહ્મસત્તા આ-કાશની તન્માત્રારૂપ શબ્દની ભાવનાને લીધે આકાશ કરતાં કંઈક ધાત્રી થાય છે અને શબ્દરૂપે પ્રતીત થાય છે.^{૧૩} એ શબ્દ સધળા ભવિષ્ય પદા-યોનો વાયક થાય છે, શબ્દના સમૂહરૂપ વૃક્ષના બીજરૂપ છે, વેદરૂપે પ્રકાશ પામે છે અને પદો, વાક્યો તથા પ્રમાણો એ નોમોથી જાળખાય છે.^{૧૪} એ પ્રમાણે વેદરૂપપણાને પામેલા બ્રહ્મ-તત્ત્વમાંથી સધળું જગત ઉત્પન્ન થાય છે. જ જ શબ્દોનો ઉદય થયો તે તે શબ્દોના વાચ્ય પદા-યોરૂપે પણ એ જ તત્ત્વ પ્રતીત થાય છે.^{૧૫} એક

જાતના વાયુરૂપ પ્રાણને ધારણ કરવાથી એ બ્રહ્મ-સત્તા જીવ કહેવાય છે. અનેક રૂપોવાળા જુદા-જુદા દેહોની ભવિષ્યની પ્રાપ્તિથી તે જીવનાં વ્યવિભાવે અનેક નામો થાય છે.^{૧૬} ભવિષ્યનાં ચોદ બ્રહ્માંડોમાં રહેવાથી ચોદ પ્રકારવાળા અને પ્રાણવાયુ સાથે સંબંધ ધરાવનારા એ જીવો ચૈતન્યમાંથી બ્રહ્માંડરૂપી ખાકાઓમાં પસરે છે.^{૧૭} જન્માં પ્રથમ નામ કે ગતિ કંઈ પણ હોતું નથી, તે જ ચૈતન્ય તુરત સ્ફુરણ પામીને ક્ષણભાવમાં ભાવનાને લીધે સ્પર્શરૂપ થાય છે.^{૧૮} સ્પર્શોના ઓધરૂપે વૃક્ષના બીજરૂપ એ જ ચૈતન્ય આવહ અને પ્રવહ આદિ પવનોરૂપ થાય છે. અને તે પવનોરૂપ થયેલા ચૈતન્યમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની ક્રિયારૂપ ગતિ ફેલાય છે.^{૧૯} એ જ ચૈતન્યમાં પ્રકા-શની ભાવનાને લીધે પ્રકાશ (તેજ)નો અનુભવ થાય છે અને તે તેજમાં અનેક ભવિષ્યરૂપોના સમષ્ટિભૂત રૂપો અનુભવ થાય છે. રૂપમાંથી સૂર્ય અને અગ્નિ આદિ વ્યવિરૂપો ઉત્પન્ન થાય છે. તે રૂપ જ અનેક રૂપોના ઓધરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે; એટલે તેમાંથી જુદાં જુદાં વ્યવિરૂપોના ભેદથી સંસાર ફેલાય છે. એ જ ચૈતન્ય 'હું જળના રસના સમુદાયરૂપ છું', એવી ભાવનાને લીધે રૂસરૂપ થઈ બળ્ય છે. સાકાર પદાર્થોનો જીભથી સ્વાદ લેતાં જ પ્રતીતિ થાય છે, તે રસ તન્માત્રા કહેવાય છે. જળોના ભવિષ્ય વિલાસોરૂપ એ રસ વ્યવિ-રસોરૂપી વૃક્ષના બીજરૂપ છે. એટલે તેમાંથી પરસ્પર સ્વાદોની વૃદ્ધિ થતાં સંસાર વિસ્તાર પામે છે.^{૨૦-૨૩} એ જ ચૈતન્ય 'હું પૃથ્વી છું' એવા સંકલ્પરૂપ થાય છે, ત્યારે તે પૃથ્વીના ભવિષ્યના ભેદોને યોગ્ય થાય છે અને સંકલ્પોને લીધે જ પોતામાં ગંધપણાને દેખે છે. ભાવી ભૂશેળપણાને લીધે એ જ મનુષ્ય આદિ આકૃતિઓનું બીજ છે. સર્વના આધારરૂપ એ પૃથ્વીરૂપ ચૈતન્યમાંથી સંસાર ફેલાય છે.^{૨૪-૨૫} તે તે ભૂનોના અદ્ભુત પામેલું ચૈતન્ય જ ભાવના કરે છે, તેથી એ

આદિ તન્માત્રાઓ પરસ્પર એકઠી થાય છે અને જન્મ જળમાં પરપોટા થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જ અનેક અક્ષાંડોરૂપે પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૬} ત્યાં સુધી સર્વનો નાશ થઈ જાય નહિ, ત્યાં સુધી તે જુદાજુદા પદાર્થો ચોખ્ખા પડીને દેખાય જ નહિ એવી રીતે એ એકઠા થઈ ગયેલા છે. એ પદાર્થો અક્ષમાં અક્ષની સત્તાથી જ રહ્યા છે. એક કણી સરખા બીજની અંદર જન્મ અનેક વડનાં વૃક્ષ રહ્યાં છે, તે વડનાં વૃક્ષો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે, તેમ અક્ષરૂપ બીજમાં અનેક અક્ષાંડો રહ્યાં છે, તે અક્ષાંડો અનેક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે અને સેંકડો શાખાઓથી સ્ફુરે છે. પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ અક્ષમાં માયાને લીધે એ અક્ષાંડો પ્રતીત થાય છે અને ક્ષણમાત્રમાં એ વધી જાય છે.^{૨૭-૨૮} આ સધળાં અક્ષાંડો ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે અને વિવર્તરૂપ હોવાથી નિર્વિકાર જ છે. નિર્વિકાર ચૈતન્યમાં જ વિવર્તરૂપ હોવાને લીધે એ સધળાં આને વધતાં વાર લાગતી નથી અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે વધી જાય છે.^{૨૯} આ જ તન્માત્રાઓનો સમૂહ છે તે સંકલ્પરૂપાણાને પામેલું ચૈતન્ય જ છે. એ ચૈતન્ય પોતે નિરાકાર છે, છતાં તે પોતાની જ્ઞાનશક્તિથી પોતાનામાં જગતને નસરેલું સગાન દેખે છે.^{૩૦} જગતનું બીજ પાંચ તન્માત્રાઓ છે, તે તન્માત્રાઓનું બીજ પરમાત્માની સાથે સાક્ષાત્ સબ્ધ ધરાવનારી માયાશક્તિ છે અને એ માયાશક્તિનું બીજ પરમાત્મા જ છે, એમ સર્વદા વિદ્વાનોનો અનુભવ છે. માટે જ જગત છે તે અજ અને આદિરૂપ અક્ષ જ છે. જગત અક્ષના વિવર્તરૂપ જ છે.^{૩૧}

વીજં જગત્સુ નનુ પંચકમાત્રમેવ વીજં પરા-
વ્યવહિતસ્ય વિશક્તિરાધા । વીજં તદેવ મવતીતિ
સદાનુભૂતં ચિન્માત્રમેવમજમાદ્યમતો જગચ્છ્રીઃ ॥

શ્રીયોગ ૧૦ મહા ૦ ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો
સર્ગ ૧૨ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૩ મો ~ ~ ~

— પ્રહને જીવભાવની પ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરમે વ્રહ્માણિ સ્ફારે સમે રામ સમસ્થિતે ।

અનુત્પન્નનમસ્તેજસ્તમઃસત્તા ચિદાત્મનિ ॥ ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જ્યાં આકા

તેજ કે તમ ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં એવા ચિદ્રૂ વિસ્તરણ અને સ્વરૂપે સ્થિર રહેલા નિર્વિકાર પ અક્ષમાં દરથ પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થવાના સ્વભાવ લીધે પ્રથમ વિષયોની કલ્પના ભીડી; તે પદ ચિત્તરૂપે પ્રતીત થવાના લીધે ચિત્તની કલ્પના ભીડી; તે પછી દરથોની સાથે સંયુક્ત થયેને જ રૂપે પ્રતિત થવાના સ્વભાવને લીધે જીવપણા કલ્પના ભીડી; તે પછી દરથોની સાથે એકરૂપણું પ્રતીત થવાથી અહંભાવની કલ્પના ભીડી અને તે પછી અહંભાવની વૃદ્ધિ થવાથી ભુદ્ધિ પણાની કલ્પના ભીડી. એવી રીતે જ શબ્દ આ વિષયોનું મનન કરનાર મનની અને બીજ પદ દેહકાએક ભાવોની કલ્પના ભીડી.^{૧-૪} પછી શબ્દ આદિ તન્માત્રાઓનું પંચીકરણ થવાથી વૃદ્ધિ પામેલા અને તેથી સ્થૂલદેહપણાને પામેલ તે મનમાંથી આવા પ્રકારનો આ અક્ષાંડ આદિ રૂપ મોટો ગોટો ઉત્પન્ન થયેલો જેવામાં આવે છે. જન્મ સ્વપ્નમાં બાંધ્યા વિનાનું નગર તુરત ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ક્રમ પ્રમાણે તુરત જ એ ગોટો ઉત્પન્ન થાય છે. આ અક્ષાંડરૂપી મોટું જીવ ચિદાકાશરૂપી મોટા વનમાં ઉત્પન્ન થઈ થયેને પાછું નાશ પામે છે.^૫ મન જગતરૂપી કરંજની કુંજોનું વાળ્યા વિનાનું બીજ છે. તેને પૃથ્વીની, જળની કે ગરમી આદિની કશી અપેક્ષા રહેતી નથી.^૬ જન્મ સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નગરને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ અક્ષમાં કલ્પાયેલું એ મન પાછળથી પૃથ્વી આદિને ઉત્પન્ન કરે છે.^૭ એ મન ગમે

x આ તેરમા સર્ગમાં અક્ષને જીવમાત્ર થવાનું અને દેહાદિકની પ્રાપ્તિ થવાનું વર્ણન કરાશે.

માં રહ્યું હોય, તો પણ જગત આદિ અંકુરને
ત્વજ કયાં જ કરે છે. જગતનું બીજ મનરૂપી
પ્રિય તન્માત્રાઓ છે અને તન્માત્રાઓનું બીજ
પ્રજ્વલ છે. માટે જગત બ્રહ્મમય જ છે.
પણ કે જ બીજ હોય છે, તે જ અંકુર આદિરૂપે
પ્રાય છે. આવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં પરબ્રહ્મ
પ આકાશમાં, બ્રહ્મતા તે તે પદાર્થોરૂપે પ્રતીત
માના સ્વભાવને લીધે અધિષ્ઠાનથી અભિન્ન
એવો શબ્દ આદિ પાંચ વિષયોનો ગણ કલ્પના-
તી જ જાણ્યો છે, વાસ્તવિક રીતે એતાં તો
જે ઉત્પન્ન થયો જ નથી. શબ્દ આદિના સમૂહો
શુદ્ધિને પામીને જ કંઈ આ જગત બનાવે છે, તે
પણ ચિદાકાશમાં અધ્યાસ પામીને જ બનાવ-
નામાં આવે છે. તે કલ્પિત જ છે, સત્ય નથી. માટે
જગતની સ્થિતિ પોતાની સત્તાથી નથી, પણ
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ છે. જ કલ્પિત પદાર્થોથી
રૂપે હોય, તે કદી પણ વાસ્તવિક હોતું નથી.
જેનું સ્વરૂપ જ કલ્પનામય હોય, તેને સત્ય-
પણાની પ્રાપ્તિ કેમ જ સંભવે ? શબ્દ આદિ પાંચ
વિષયો બ્રહ્મરૂપ જ છે, માટે તેમનાં કાર્યો પણ
બ્રહ્મરૂપ જ છે; એટલે સઘળું બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્મ-
રૂપ જ છે. જેમ સૃષ્ટિના આરંભમાં શબ્દ આદિ
પાંચ વિષયોની ઉત્પત્તિ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે,
તેમ ઉત્તરકાળમાં તેમનાથી થતી બીજા કાર્યોની
ઉત્પત્તિ પણ મિથ્યા જ છે. એ પ્રમાણે જગત
કંઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી અને અધિષ્ઠાનથી
બુદ્ધિ જેવામાં આવતું નથી.^{૧૦-૧૫} જેમ સ્વપ્નમાં
સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલું નગર અસત્ છતાં સત્
જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ પરમ પ્રકાશમય બ્રહ્મા-
કાશમાં જીવપણું અસત્ છતાં પણ સત્ જેવું
પ્રતીત થાય છે.^{૧૬} ચૈતન્યમાંથી પૃથ્વી આદિનો
અસંભવ છે, તેથી ચૈતન્ય અત્યંત નિર્ભળ
છે જેમ મહાકાશમાં પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત)
પદાર્થોનો ઉદય થાય છે, તેમ બ્રહ્માકાશમાં
પરિચ્છિન્ન (મર્યાદિત) જીવનો ઉદય થાય છે.

આમ મેં જીવના સ્વરૂપનો નિર્ણય તમારી
પાસે કર્યો.^{૧૭} એ જીવ આ સૂક્ષ્મદેહને કેવી
રીતે પામે છે, તે સાંભળો. પરમેશ્વરમાં કલ્પા-
યેલો સમગ્ર જીવાકાશ ‘હું’ તણુષા જેવો અ-
ત્યંત નાનો તેજનો કણ હું’ એમ ચિંતવન કરે
છે અને પોતાનો તેજો જ અનુભવ કરે છે. એ
અનુભવરૂપ ભાવનાની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલે
અણુરૂપ પોતે અસત્ છતાં સત્ જેવું પ્રતીત
થાય છે.^{૧૮, ૧૯} જેમ સંપદ્ધનો અંદ્ર સાચો હોતો
નથી, તેમ ભાવનાથી મનાયેલું અણુરૂપ પણ
સાચું નથી. જીવ એ અણુરૂપની ભાવના કરતાં
કરતાં પોતે એક છતાં બે-પણાને પામે છે, એટલે
દ્રષ્ટા તથા દરશ્યરૂપ થઈ જાય છે. અસંભવિત
છતાં જેમ સ્વપ્નમાં પોતે પોતાના મરણનો દ્રષ્ટા
થાય છે, તેમ અસંભવિત હોવા છતાં પણ જીવ
પોતાના દરશ્યપણાનો દ્રષ્ટા થાય છે. આમ દ્રષ્ટા-
પણાની તથા દરશ્યપણાની ભાવના દૃઢ થાય છે,
ત્યારે તે લિંગશરીરરૂપ થઈને કાંઈક પહેલાના
કરતાં વિશેષ સૂક્ષ્મપણું પામે છે પછી જેમ પુરુષ
સ્વપ્નમાં પોતાના વેદમાતૃપણાનો અનુભવ કરે
છે, તેમ ‘હું લિંગશરીરરૂપ છું’ એવી ભાવનાને
લીધે એ આત્મા, લિંગદેહપણાનો અને સૂક્ષ્મ-
દેહપણાનો પણ અનુભવ કરે છે. ચિત્ત જેમ
નિપુણરૂપ થઈ જાય છે, તેમ જીવ દેહરૂપ થઈ
જાય છે. એટલે જેમ બહારનો પર્વત અરીસાની
અંદર પ્રતીત થાય છે, બહારનો દેહ હવામાં
રહેલો પ્રતીત થાય છે અને બહારનો હોહારો
સ્વજ આદિના શું બળમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ
પોતે સઘળી ઉપાધિઓથી બહાર રહેનારા છતાં
પણ ઉપાધિની અંદર કલ્પી કાંદેલા આકાશમાં
પ્રતીત થાય છે જેમ જીવ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના
સવિત્ દેહની અંદર જ સ્વપ્નને તથા સંકલ્પને
દેખે છે, તેમ અણુરૂપમાંથી લિંગદેહના અભિ-
માનને પામેલો જીવ પણ પોતાના સ્વરૂપમાં જ
વાસનામય વ્યવહારનો અનુભવ કરે છે.^{૨૦-૨૬}

વ્યવહારની દૃષ્ટિથી જોતાં વાસનામય દેહાદિક
 શુદ્ધિના અને ચિત્ત આદિના પરિણામરૂપ છે અને
 પરમાર્થદૃષ્ટિથી જોતાં એ દેહાદિક જ્ઞાનરૂપ,
 સત્તારૂપ અને આનંદરૂપ જ છે.^{૨૭} લિંગદેહમાં
 રહેલો જીવ લિંગદેહના આકાશમાં રહેલા વ્યવ-
 હારને 'હું જેલું છું' એવી ભાવનાથી આકાશમાં
 એવા માટે ગતિ કરવા જવું કરે છે. જ બે છિદ્રોથી
 તે ભવિષ્યમાં બાહ્ય નામવાળા પદાર્થોને દેખે
 છે, તે બે છિદ્રો 'નેત્રો' એવા નામથી જાળખાય
 છે. જનાથી તે પદાર્થોના તે સ્પર્શ કરે છે, તે 'ત્વ-
 આ' એવા નામથી જાળખાય છે અને જનાથી તે
 સાંભળે છે, તે 'શ્રવણ' એવા નામથી જાળ-
 ખાય છે.^{૨૮, ૨૯} જનાથી તે સૂંઘે છે તેને પોતાનામાં
 ડાહ્યરૂપે તે દેખે છે અને જનાથી તે સ્વાદ લે છે,
 તેને પાછળથી રસનારૂપ થયેલું દેખે છે. જનાથી
 તે ચ્લન કરે છે, તેને પ્રાણરૂપ થયેલું દેખે છે;
 અને જનાથી તે ચેષ્ઠા કરે છે, તેને કર્મેન્દ્રિયોના
 સમૂહરૂપ થયેલું દેખે છે. 'આ દેખાવ પ્રત્યક્ષ
 દેખાય છે અને આ દેખાવ મનમાં થાય છે'
 ઇત્યાદિ ભાવના કરતો એ લિંગદેહનો એ અભિ-
 માની જીવ જમ મહાકાશમાં ધટાકાશ રહે છે,
 તેમ પરબ્રહ્મમાં રહે છે. એ પ્રમાણે પોતાના
 અણુરૂપમાં ખોટી પણ સાચી જવી લાગતી
 વૃદ્ધિની ભાવના કરવાથી બ્રહ્મ જ 'જીવ' એ
 શબ્દને યોગ્ય થઈ બય છે. એ રીતે કલ્પના-
 આથી આકુળપણુને પામેલો, લિંગદેહના અભિ-
 માનવાળો અને જનો લિંગદેહ જ સ્થૂલ દેહરૂપ
 થાય છે એવા જીવ, પોતાની કલ્પનાની અંદર જ
 આ સાકાર બ્રહ્માંડને દેખે છે.^{૩૦-૩૪} એ બ્રહ્માં-
 ડમાં કોઈ જીવ પોતાને જળમાં રહેલો દેખે છે,
 કોઈ જીવ પોતાને ચક્રવર્તીરૂપ દેખે છે અને
 કોઈ જીવ ભાવી-બ્રહ્માંડોની કલ્પના કરે છે તથા
 તેમનો અનુભવ પણ કરે છે. તે પોતાના ચિત્તના
 સંકલ્પો પ્રમાણે દેશ, કાળ, ક્રિયા અને દ્રવ્યો-
 રૂપ પોતાને રહેવાનાં મિથ્યા ધરાની કલ્પના કરે

છે અને તેમનાં જીવં જીવં નામો કલ્પીને ભા-
 નાને લીધે તે તેમનાથી પોતાને જ બાંધે છે. જ
 મિથ્યા સ્વપ્નમાં મિથ્યા આકાશમાં જીવં પ્રતી-
 થાય છે, તેમ મિથ્યા જગતરૂપ બ્રાંતિમાં મિથ્યા
 સંકલ્પમય જીવ પ્રતીત થાય છે. આમ સમ-
 અને આદિ પ્રજાપતિ બ્રહ્મા, જ પોતે સંકલ્પમ
 હોવાથી સ્થૂલરૂપે ઉત્પન્ન થયા નથી, છતાં પા-
 તે ઉત્પન્ન થયા છે, એમ કહેવાય છે. આ
 બ્રહ્માંડરૂપી બ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં કોઈ પણ
 મિશ્રિત થયું નથી, કોઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી
 અને કોઈ પણ ગ્રહણ કરવામાં આવતું નથી.^{૩૫}
 તે દેવજન અનંત પરબ્રહ્મરૂપ આકાશ જ છે
 અને તેમાં બીજું કોઈ પણ ઉત્પન્ન થયું જ નથી
 આ જગત સંકલ્પના નગરની પેઠે પ્રતીત થાય
 છે, છતાં તે સત્ય નથી, કોઈએ રચ્યું નથી અને
 તે રંગ વિના થયેલા ચિત્ત જીવં છે.^{૩૫-૪૧} જગત
 ઉત્પન્ન થયું નથી, છતાં પણ તે અનુભવમાં આવે
 છે. તે મિથ્યા છે, છતાં પણ સત્યની પેઠે પ્રતીત
 થાય છે. મહાકલ્પમાં બ્રહ્માદિક મુક્ત થઈ ગયેલા
 હોય છે, તેથી આ કલ્પના બ્રહ્માની ઉત્પત્તિમાં
 કે તેણે કરેલી ક્રિયામાં તેના પૂર્વજન્મનો સંસ્કાર
 કે બીજું પણ કોઈ કારણ નથી. આથી જીવો
 બ્રહ્મા સંકલ્પજન્ય છે, તેવું જ તેનાથી ઉત્પન્ન
 થયેલું આ જગત પણ સંકલ્પજન્ય છે.^{૪૨, ૪૩}
 આ પૃથ્વી આદિની સૃષ્ટિમાં સાક્ષીનો જ અના-
 દિકાળનો અનુભવ કારણરૂપ માનવામાં આવે
 છે, તેની સ્થિતિ બગ્યા પછી થયેલી સ્વપ્નના
 પદાર્થોની સ્થિતિ જવી છે.^{૪૪} જમ બ્રહ્મા શૂન્ય
 છે, તેમ જગત પણ સર્વદા શૂન્ય જ છે. જવી
 રીતે ગમે તે દેશકાલમાં પણ દ્રવ્યપણું જળથી
 જીવં પડતું નથી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ કદી પર-
 માત્માથી જીવં પડતી નથી. પરમાત્મા સર્વદા
 સમાન અને અખંડ છે અને પ્રતીત થતી આ
 ભારે આડ બરવાળી સૃષ્ટિ એ પ્રગણ મિથ્યારૂપ
 છે.^{૪૫, ૪૬} આ પ્રમાણે જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય

કે તે અત્યંત નિર્મળ બ્રહ્મ જ છે; બ્રહ્મ વિના
મીનું કંઈ છે જ નહિ. આ રીતે માત્ર કલ્પનાથી
હેતુ આ જગત ચાલે થાય છે, એટલે આધાર-
થી, આધેયથી તથા દ્વૈતથી રહિત તથા દ્વૈતનો
મનાવ દેવાને લીધે જને એક પણ કહી શકાય
નહિ એનું પરબ્રહ્મ અવશેષ રહે છે. જગતરૂપી
શાંતિ થયેલી દેવા છતાં તેમાં બીનું કંઈ પણ
થેલું નથી.^{૪૦} સર્વથી રહિત અને સ્વચ્છ દેવજ
ચેદાકાર જ છે. એ ચિદાકારમાં સંસારપણું
કંઈ જ થયું નથી. જે સ્વરૂપ છે તે જ છે.^{૪૦, ૪૧}
ચેદાકારમાં આધેય નથી, આધાર નથી, દરશ
થી, દ્રશ્ય નથી, બ્રહ્માંડ નથી, બ્રહ્મા નથી,
કંઈ જાતની ખટપટ નથી, જગત નથી અને
પૃથ્વી પણ નથી. જે છે તે સમગ્ર ગાંતરૂપ
રબ્રહ્મ જ છે. આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, જે
કંઈ પ્રતીત થાય છે તે સ્વચ્છ બ્રહ્મ જ પોતે
જાતાનાથી પોતાનામાં જ પ્રકાશે છે.^{૪૦, ૪૧} જમ
વપણાને લીધે જળ પોતાનામાં ચકરીરૂપે દેખાય
જે, તેમ ચૈતન્યપણાને લીધે બ્રહ્મ પોતાનામાં જગત-
રૂપે દેખાય છે. આ જગત મિથ્યા જ દેખાય છે,
જાં તે સાચા જનું જણાય છે.^{૪૨} જમ સ્વપ્નમાં
ખાયેલું પોતાનું મગ્ન જાગૃતમાં નહ થઈ જાય
જે, તેમ આજ્ઞાનકાળમાં દેખાતું આ મિથ્યા જગત
જાનકાળમાં નહ થઈ જાય છે. અથવા આ જગત
મધિષ્ઠાનરૂપે સત્ય છે, બાધરહિત છે, અખંડિત
જે, આદિથી તથા અંતથી રહિત છે, જ્ઞાનમાત્ર
જે અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ છે.^{૪૩} પૂરબ્રહ્મમાં
જે શૂન્યરૂપ જ છે. જે પરમાત્મા છે, તે જ
જેદા શૂન્ય એવા બ્રહ્મા આદિરૂપે પ્રકાશે છે.
જે મનોભય શરીરવાળા છે. તે પંચબૂતમય
શરીરવાળા નથી. પૃથ્વી આદિ પદાર્થો બ્રહ્મના
કલ્પથી થયેલા છે. માટે તે સત્ય નથી પણ સસ-
નાર્થ સિંગડાં આદિ અજાત પદાર્થો જેવા છે.^{૪૪}
આકાશ એવ પરમે પ્રથમ પ્રજેશે નિત્ય
સ્વયં કવચિ શૂન્યતયા સમો યઃ! સ હાતિ

વાહિકવપુર્ન તુ ભૂતરૂપી પૃથ્વ્યાદિ તેન ન
સદસ્તિ યથા ન જાતમ્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સ્વચ્છભૂતપત્તિવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૧૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૪ મો

બ્રહ્મની સત્તાનું વર્ણન
॥ ઘસિષ્ઠ ડવાચ ॥

હૃદયં જગદહંતવાદિ હૃદયં જાતં ન કિંચન ।
અજાતત્વાચ નાસ્ત્યેવ યચાસ્તિ પરમેવ તત્ત્વ ॥ ૧
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ રીતે જગત અને અ-
હંકાર આદિ કંઈ પણ દરશ્ય ઉત્પન્ન થયું નથી
અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલું દેવાને લીધે તે સુદ્ધ
જે જ નહિ. જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે.^૧ જમ
નિસ્પંદ સમુદ્રના ગર્ભમાં રહેલું જળ તરંગપણા-
ને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ પરબ્રહ્મ પોતે જ પ્રથમ
જનપણાને પ્રાપ્ત થાય છે. એ રીતે જનપણું
ધારણ કરવાથી તેનું બ્રહ્મપણું મટી જતું નથી.^૨
સકલ્પરૂપ ચૈતન્યની વૃત્તિ જમ સ્વપ્નના પર્વત
આદિને પ્રિય માને છે, તેમ તે જ્ઞાતિથી આ વિરાટ
ટને પણ પ્રિય ધારે છે.^૩ આ જે મોટા વિરાટ
હેલ છે, તે પૃથ્વી આદિથી રહિત છે, મનોભય જ
છે અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બ્રહ્મમય જ છે.^૪ આ
વિરાટ હેલ ઠેકાણા વિનાનો છે અને સ્વપ્નના પર્વત
જેવો છે. સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર જે સ્થિર રહે,
તો તો આ વિરાટ સ્થિર રહે એમ છે. ચિતારાના
મનમાં રહેલું ચીતરવાનું સૈન્ય જે સ્થિર રહે, તો
આ વિરાટ તેની ઉપમાને લાયક છે.^૫ તે મહાન
સ્તંભોમાં વણકાતરેલી પૂતળીઓના સમૂહ જેવો
છે. તે બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સ્તંભમાં વણકાતરેલી પૂત-

૪ આ ઝોદમાં સર્ગમાં પૂર્વે વર્ણન કરેલા જન-
પણામાં પરિચ્છેદ આદિ સશયોને યુક્તિથી દા-
ખાને, અવશેષ રહેલી બ્રહ્મની એકતાનું વર્ણન કર-
વામાં આવશે.

ળીરૂપ છે.^૧ પહેલા પ્રજપતિ બ્રહ્મા કહેવાય છે, તે પણ પૂર્વકાળનાં કર્મ આદિ કોઈ કારણો નહિ હોવાને લીધે કારણો વિનાના જ છે.^૨ પૂર્વકાળના સઘળા બ્રહ્માઓ મહાકલ્પોના અતોમાં સુક્ત જ થઈ જાય છે, તો આ કલ્પના બ્રહ્માનાં પૂર્વ કર્મો ક્યાંથી જ હોય ?^૩ જમ લીંત વિનાના દર્બણમાં લીંતનું પ્રતિબિંબ દેખાય છે, છતાં તે મિથ્યા છે, તેમ બ્રહ્મામાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મા પણ દેખાતા છતાં મિથ્યા છે. દશ્ય નથી, દ્રશ્ય નથી, સ્પર્શ્ય નથી તેમ સ્પર્શ્ય પણ નથી.^૪ જમાં સઘળાં નામ-રૂપોની કલ્પના થાય છે, એવું એક બ્રહ્મ જ છે. જમ એક દીવામાંથી અનેક દીવાઓ ઉદય પામે છે, તેમ બ્રહ્મામાંથી અનેક જીવો ઉદય પામે છે.^૫ જમ સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નનો ઉદય થાય છે, તેમ હિરણ્યગર્ભમાંથી વિરાટનો ઉદય થયો છે; અને એ સંકલ્પમાત્ર વિરાટમાંથી સંકલ્પમાત્ર વ્યહિદેહનો ઉદય થાય છે. આથી વિરાટ અને વ્યહિદેહ પૃથ્વી આદિથી રહિત જ છે. પ્રથમ સંકલ્પરૂપ એ એક વિરાટમાંથી જ બીજા સંકલ્પોરૂપ જીવો ઉદય પામે છે, તેમની ઉત્પત્તિમાં બીજાં કોઈ સહાયકારી કારણો હોતાં નથી. તેથી તે જીવો વિરાટરૂપ જ છે. સહાયકારક કારણો ન હોય તો કાર્ય અને કારણ એક જ હોય છે. આથી બ્રહ્મામાંથી આ જે પ્રાંતિરૂપ સૃષ્ટિ ઉદય પામી છે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. સૃષ્ટિ વિરાટથી અભિન્ન છે અને વિરાટ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, માટે જીવ બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ બીજા કોઈ છે જ નહિ.^{૬-૧૬}

રામ બોલ્યા:-જીવ એક છે કે અનંત છે ? અથવા જીવનો કોઈ પર્વત જેવો સમષ્ટિ પિંડ છે, કે તેમાંથી મેઘની ધારાઓની પેઠે, સચુદ્રમાંથી જળકણોની પેઠે અને તપેલા લોહામાંથી અગ્નિના તણખાઓની પેઠે જીવો નીકળ્યાં કરે છે.^{૧૭-૨૧} કે ભગવન! આ રીતે મને જીવના સમૂહોનો નિર્ણય કહો. એ કે તમારા અભિપ્રાય

ધણીખરો તો મારા સમજવામાં આવી જ ગયો છે, તો પણ નિશ્ચયને માટે તમે એ વિષયનું સ્પષ્ટપણે વિવેચન કરો.^{૨૦}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જીવ એક પણ નથી, તે પછી તે અનંત હોવાનો તો સંભવ જ ક્યાંય હોય ? આ તો સસલાતું ચિગડું જાડીને ચાલુ એવી તમે વાત કરો છો.^{૨૧} કે રાધવ ! જીવ એ નથી, જીવોના સમૂહો પણ નથી અને જીવનો પર્વત જેવો કોઈ સમષ્ટિ પિંડ પણ નથી.^{૨૨} સઘળા પ્રતિભાસોવાળા જે કોઈ જીવો દેખાય છે, તેઓ કોઈ છે જ નહિ. એવો આ વિષયમાં તમે પાઠા નિશ્ચય રાખો. શુદ્ધ, ચૈતન્યમાત્ર, નિર્મળ અને વ્યાપક એક બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મ વિના બીજા કોઈ છે જ નહિ. એ બ્રહ્મ સઘળી શક્તિવાળું હોવાથી અનેક દશરોરૂપ ભાસે છે.^{૨૩-૨૫} જમ ભતા પોતાને પ્રથમ કળીઓવાળી દેખે છે અને પછી પ્રકૃક્ષિત દેખે છે, તેમ બ્રહ્મ પ્રથમ પોતાના આભાસોના અનુપ્રવેશના ક્રમથી પોતારૂપ દશરોને તુરત જ સૂક્ષ્મ દેખે છે અને પછી સ્થૂલ દેખે છે.^{૨૬} પર બ્રહ્મ જીવ, બુદ્ધિ, ક્રિયા, ચલન, મન, દ્વિત્વ અં એકત્વ ઇત્યાદિરૂપે પ્રકૃક્ષિત થતી પોતાની સત્તા તુ જ અનુસંધાન કરે છે.^{૨૭} એવી રીતે સત્તાનું જે પ્રકૃક્ષિતપણું થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ થાય છે. જે જ્ઞાન થાય છે, તો સઘળી સત્તા બ્રહ્મરૂપે જ અવશેષ રહે છે. આત્મબોધથી એ અજ્ઞાન ટળી જાય છે, પણ તે આત્મબોધ બહુ કુલ્લ છે.^{૨૮} જમ દીવા થતાં અધકારનો ક્યાંય પત્તો મળતો નથી, તેમ બોધ થતાં અજ્ઞાન પણ ક્યાંય લોપ પામે છે.^{૨૯} આ પ્રમાણે જ જીવ છે, તે જ વિશાગરહિત, અખંડિત, સઘળી શક્તિવાળું અને આદિથી તથા અંતથી રહિત એવું બ્રહ્મ જ છે. બોધ નહિ પામનાર ચૈતન્ય જ જીવનું વાસ્તવિક રૂપ છે.^{૩૦} એ બ્રહ્મ કોઈથી પણ પરિચ્છેદ પામતું નથી, તેથી એમાં કદી પણ ભેદ થયો નથી. જે કોઈ જીવ અને જડ આદિ ભેદ દેખાય છે, તે

રાસત્વિક જોતાં બ્રહ્મ જ છે.^{૨૭}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન્! જમ તમે કહેા છેા તેમ જ હોય, તો સધળા જીવો સમષ્ટિરૂપે એક જ છે. તો પછી એક જીવની ઇચ્છાથી સધળા જીવોને કેમ સુખદુઃખાદિક થતાં નથી ?^{૨૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-વ્યષ્ટિરૂપ વિભાગો થયા પહેલાં જ સધળી શક્તિઓવાળા એ સમષ્ટિવિરાટની એવી ઇચ્છા હોય છે કે, 'સધળાઓમાં હું એક જ સાચા સંકલ્પવાળો રહું. મારા વિના બીજા કોઈના સંકલ્પ સાચા થાય નહિ.' આથી એ સમષ્ટિવિરાટ નિરંતર જીવી ઇચ્છા કરે છે, તે જ પ્રમાણે તુરત થાય છે; અને વ્યષ્ટિ જીવોની ઇચ્છા પ્રમાણે થતું નથી.^{૨૯,૩૦} સમષ્ટિવિરાટે એ પ્રમાણે પોતાની ઇચ્છા જ સત્ય થાય, એવો સંકલ્પ કર્યો; અને પાછળથી ઉદય પામનારા પોતાના અશરૂપ વ્યષ્ટિ જીવોની ક્રિયાના ક્રમને માટે આવો નિયમ કર્યો: 'તેઓની ક્રિયાઓ અમુક રીતિથી અને અમુક સાધનોથી જ થાય, પણ સંકલ્પમાત્રથી થાય નહિ.' હવે કોઈ સમયે રીતિ અને સાધનો વિના પણ કોઈ મહર્ષિ આદિ વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધ થાય છે, તો ત્યાં તેમનો સંકલ્પ સિદ્ધ કરવાની સમષ્ટિવિરાટની જ ઇચ્છા છે, એમ માનવું.^{૩૧,૩૨} કોઈ પણ જીવની ક્રિયા, તેની શક્તિ પ્રમાણે જ ફલિત થાય છે અને તે સમષ્ટિવિરાટે સ્થાપેલા નિયમો વિના થતી નથી.^{૩૩} સમષ્ટિવિરાટનો નિયમ જો ફળની સિદ્ધિમાં અતુલ્ય હોય, તો તેની શક્તિને અધીન રહેનારા વ્યષ્ટિજીવોની ક્રિયાઓ સફળ થાય છે; પણ તે જો પ્રતિકૂળ હોય તો તે કદી સફળ થતી નથી.^{૩૪} આ પ્રમાણે જ બ્રહ્મ છે, તે જ આદિ તથા અંતરહિત સમષ્ટિવિરાટ છે. બ્રહ્મ જ સમષ્ટિજીવરૂપ તથા વ્યષ્ટિજીવરૂપે થયા છે અને તેમ છતાં તે કોઈરૂપે થયેલ નથી.^{૩૫} દશ્યના અનુસંધાનને લીધે તે જીવ થાય છે અને જન્મમરણને પામે

છે. જો એ અનુસંધાન છૂટી જાય છે, તો તે જીવ પાછો પોતાના અખંડ સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૩૬} વ્યષ્ટિજીવો જો ઉપાસનાના માર્ગે ચાલે છે, તો જમ તાંબુ રસોથી તથા ઔષધોથી પાકીને અનુક્રમે સુવર્ણ થાય છે, તેમ તે સમષ્ટિવિરાટને પામીને અનુક્રમે બ્રહ્મરૂપ થાય છે. તે જો જ્ઞાનના માર્ગે ચાલે છે, તો જમ તાંબુ પારસમણિનો સંયોગ થતાં તુરત જ સુવર્ણ થાય છે, તેમ તુરત જ એટલે અનુક્રમ વિના જ બ્રહ્મરૂપ થાય છે.^{૩૭} આ સૂક્ષ્મ ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મમાં સમષ્ટિઓ કે વ્યષ્ટિઓ કોઈ પણ નથી, તો પણ તેના ચમત્કારને લીધે તે જાણે હોય એમ પ્રતીત થાય છે. તેમની એ પ્રતીતિ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ થાય છે.^{૩૮} બ્રહ્મમાં પોતાની મેળે જ જ ચમત્કાર જોડે છે, તે અહંભાવ કહેવાય છે અને તેનાં ભવિષ્યકાળમાં નામો તથા રૂપો કલ્પી લેવામાં આવે છે.^{૩૯} બ્રહ્મને પોતાથી અલિન અહંકારનું જ અનુસંધાન થાય છે, તે જ આ મહાવિસ્તીર્ણ સંસારરૂપે બ્રહ્મમાં સ્ફુરે છે અને તે બ્રહ્મમય હોવાને લીધે અનંત છે.^{૪૦} બ્રહ્મમાં પ્રતીત થયેલા બ્રહ્મરૂપ દશ્યને જો કે બ્રહ્મથી જુદું પાડવું અશક્ય છે, તો પણ પોતાની શક્તિને લીધે જ તે પરિણામ અને વિકાર આદિ શબ્દોના વ્યવહારમાં આવીને તે જુદા જવું જણાય છે.^{૪૧} ચૈતન્ય અને ચૈતન્યને અધીન પ્રકાશવાળો દશ્યવર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જુદો કરી શકાય નહિ એવા સ્વભાવને પામે છે, સારે તેનો જ અનુભવ થાય છે, તે જ બ્રાતિથી જગત કહેવાય છે.^{૪૨} આકાશ કરતાં પણ સૂક્ષ્મતાવાળી અને અલંત વિસ્તારવાળી ચૈતન્યની જ શક્તિ છે, તે પ્રથમ સ્વાભાવિક રીતે જ અહંકારનું અનુસંધાન કરે છે.^{૪૩} જ્યારે પોતાનામાં પોતાની મેળે પોતારૂપ જ એવા એ અહંકારનું ઝાંઝનાનાં પાણીની પેઠે સ્ફુરણ થાય છે, ત્યારે તે ચૈતન્ય વધી વધીને બ્રહ્માંડરૂપે પરિણામ પામેલા સૂક્ષ્મ અહંકારને દેખે છે.^{૪૪} ચમત્કાર કરનાર એ ચૈત-

ન્ય પોતે જ પોતાનામાં જે અપૂર્વ ચમત્કાર કરે છે, તેને જ 'જગત' એ નામ આપવામાં આવે છે. હે રાધવ! અહં કારની કલ્પના ચૈતન્યને અધીન છે અને જગતની કલ્પના અહં કારની કલ્પનાને અધીન છે; માટે અહં કાર અને જગત ચૈતન્યરૂપ છે. એવા અર્થક ચૈતન્યમાં દ્વૈત અને અદ્વૈત ક્યાં રહ્યાં? વાસના અને કર્મ આદિ એ જીવભાવનાં કારણરૂપ માનવામાં આવે છે. તેમનો ત્યાગ કરીને તમે 'તું' અને 'હું' એ ભાવનો પણ ત્યાગ કરો, એટલે પછી દ્રષ્ટા અને દશ્યના મધ્યમાંથી દેવળ સત્તા જ અવશેષ રહેશે.^{૪૫-૪૭} પ્રથમથી જ સિદ્ધ એવી અધિષ્ઠાનની સત્તા જુદી જણાતી દશ્યની સત્તાને ગળી બળ છે, એટલે વાદળાં ટળી જતાં જાગતી આકાશની સત્તાની પેઠે એક જ સત્તા ઉદય પામે છે. એ સત્તામાં જગતની સત્તા કે અસત્તા કશું જણવામાં આવતું નથી.^{૪૮} મનની ચેષ્ટારૂપ સૂક્ષ્મ જગત પણ શૂન્ય છે અને ઇન્દ્રિય આદિના વિષયરૂપ આ સાકાર સ્થૂલ જગત પણ શૂન્ય છે. એ બંને ચૈતન્યના ચમત્કારરૂપ છે. માટે ચૈતન્યથી ભિન્ન કંઈ છે જ નહિ.^{૪૯} અવયવવાળા પદાર્થોમાં પણ જે જના વિલાસરૂપ હોય છે, તે તેથી કદી પણ જુદા પડતો નથી; ત્યારે નિરવયવ ચૈતન્યના વિલાસોમાં તો ચૈતન્યથી ભિન્ન-પણાની વાત જ શી કરવી!^{૫૦} ચૈતન્ય સર્વદા દશ્યોથી રહિત છે, નામથી રહિત છે અને તેનું જે વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપવાળું રૂપ છે, તે જ સ્ફુરણ પામેલા જગતનું રૂપ છે.^{૫૧} મન, બુદ્ધિ, અહં-કાર, પ્રાણીઓ, પર્વતો અને દિશાઓ ઇત્યાદિ જે જે રચનાઓ છે, તે સઘળી ચૈતન્યની જ રચનાઓ છે; કારણ કે જગતની સ્થિતિ ચૈતન્યરૂપ છે.^{૫૨} જગતને ચૈતન્યના ધર્મરૂપ સમજો. જગત વિના ચૈતન્યપણું છે જ નહિ. જો જગત ન હોય તો ચૈતન્ય પોતાના ચમત્કાર વિનાનું જ થઈ બળ માટે જગતમાં અને ચૈતન્યમાં કહેવા-માનથી ભેદ છે, પણ વાસ્તવિક ભેદ નથી. એટલે

પછી જગતની જુદી સત્તા જ ક્યાં રહી!^{૫૩} સ્ફુરણના બીજરૂપી ચૈતન્યમાં તેનો પોતાનો જ ચમત્કાર છે, તે જીવ અને તન્માનાઓરૂપ જગત છે.^{૫૪} જે અહં કાર છે, તે ચૈતન્ય શક્તિનો જ વિલાસ છે. એ વિલાસમાં ચૈતન્યના જ વિલાસરૂપ ચલનક્રિયા પ્રાપ્ત થાય. એટલે તેનું ભવિષ્યકાળમાં 'જીવ' એવું ના કહેવાય છે. જો કે ચૈતન્ય અને ચૈતન્યરૂપે પ્રકાશ કરનાર અહં કાર આદિ પોતાના વિકારોથી પરિચિત્ત (વિભક્ત) થઈ જીવ આદિ નામધારણુ છે, તો પણ એ વિકારો મિથ્યા હોવાને લીધે પરિચિત્તરૂપ છે જ નહિ, એટલે જીવમાં આં પ્રભમાં કરો ભેદ જ નથી.^{૫૬} ચૈતન્યરૂપ પ્રભ અને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ જીવને કરો ભેદ નથી ચૈતન્યની શક્તિરૂપ હોવાને લીધે ચૈતન્યે કરેલ જોવા જણાતો ચૈતન્યનો જ વિલાસ છે, તે જ જીવ કહેવાય છે.^{૫૭} જીવ અને જીવોનું મન એ બંને ચૈતન્યના વિલાસરૂપ છે; અને જે મન છે તે ઇન્દ્રિયોરૂપે થયેલું છે; માટે એક જ પ્રભ અને રૂપે સત્તાને પામેલું છે.^{૫૮} ચૈતન્યના પ્રકાશન છટારૂપ આ જગત સઘળા ભેદોથી રહિત એ જ ચૈતન્યરૂપ જ છે. કાર્યો અને કારણો આદિ કંઈ પણ પ્રભથી ભિન્ન નથી.^{૫૯} આ ઉપરથી હંમેશાં એવો નિશ્ચય રાખવો કે, 'હું' છેદન પામવાને અશક્ય છું, બળાવાને અશક્ય છું, પલાણવાને અશક્ય છું અને શોષાવાને અશક્ય છું; નિત્ય છું, બ્યાપક છું, અવિનાશી છું અને અચળ છું.^{૬૦} પોતપોતાના બ્રમોથી બીજાને ભાવતા અને વાંધાઓ લેતા વાદીઓ આ વિષયમાં વિવાદ કરે છે, પણ અમને તો શ્રીતિ ટળીને આ વિષયનો પાઠો નિશ્ચય થયો છે.^{૬૧} અજ્ઞાનીઓએ દેહ કરી માનેલા આ સાકાર જગતમાં વિકાર આદિ જુદા જુદા દેખાય છે. પણ જ્ઞાનીઓએ જગતનો નિષેધ કરીને નિરાકાર અને સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ જે પ્રભનું દેહ રીને અનુસંધાન કયું છે, તેમાં

વિકાર આદિ બુદ્ધા બુદ્ધા દેખાતા નથી.^{૧૨} ચૈત-
ન્યરૂપ તસંતની સ્વાભાવિક શોભારૂપ માયા ન્યારે
ચૈતન્યરૂપ વૃક્ષમાં દરખતા અનુસંધાનરૂપ જળ
સિંચાય છે, ત્યારે આકાશમાં પ્રકૃષ્ટિત થનારી
કાળ આદિ નામવાળી પોતાની મંજરીતે વિસ્તારે
છે.^{૧૩} એ ચૈતન્ય પોતે છિદ્ર વગરનું છે; છતાં
છિદ્રનાળા આકાશરૂપે રફૂરે છે અને તે ચલન
વગરનું છે, છતાં ચલનવાળા વાયુરૂપ રફૂરે છે તે
આકાશ વગરનું છે, છતાં પૃથ્વીના ત્રિચિત્ર-રસોને.
દર્શાસ આપનાર સૂર્ય આદિરૂપે તથા પ્રોઠ પ્રકા-
શરૂપે રફૂરે છે; તે દ્રવરૂપ છતાં પૃથ્વીની સ્પષ્ટિ
નહિ થવાથી આકાશમાં નહિ જનારા જળરૂપે રફૂરે
છે. તે પોતે કઠિનપણા આદિ વગરનું છતાં જ
ત્રિચિત્ર ધાતુઓવાળી તથા દેવ આદિના શરીરોના
ઉપાદાનરૂપ પૃથ્વીરૂપે રફૂરે છે.^{૧૪-૧૬} પોતાના
જ્ઞાનથી દરખ પદાર્થોના અસ્ત થતાં પણ એ
ચૈતન્ય પ્રકાશિતરૂપે રહે છે અને અજ્ઞાનકાળમાં
સ્થાવરાદિક ઝડ પદાર્થોમાં જડતાને લીધે એ
અપ્રકાશિતરૂપે રહે છે.^{૧૭} અવિચારકાળમાં પ્રાણા-
દિક ભાવોની કલ્પનાને લીધે એ ચૈતન્ય સંસારી
થાય છે અને વિચારકાળમાં એ પોતાના સ્વ-
ભાવમાં જ રહે છે. ચૈતન્યના પ્રકાશથી પ્રકાશનું
આ જગત ચૈતન્યની સત્તાથી છે અને પોતાની
સત્તાથી નથી.^{૧૮} આ જગત ચિદાકાશની શૂન્ય-
તારૂપ જ છે; તે ચિદાકાશની સત્તાથી છે અને
પોતાની સત્તાથી નથી. ચૈતન્યના પ્રકાશના
મહાન રૂપમય આ જગત ચૈતન્યના પ્રકાશની
સત્તાથી છે, પણ પોતાની સત્તાથી નથી.^{૧૯}
ચૈતન્યરૂપી વાયુના ચલનરૂપ આ જગત ચૈત-
ન્યરૂપ વાયુની સત્તાથી છે અને પોતાની સત્તાથી
નથી. ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાના કાળાપણારૂપ
આ જગત ચૈતન્યરૂપી ઘાટા અંધારાની સત્તાથી
રફૂરે છે અને પોતાની સત્તાથી રફૂરતું નથી.^{૨૦}
ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજના દિવસરૂપ આ જગત
ચૈતન્યરૂપી સૂર્યના તેજની સત્તાથી રફૂરે છે અને

પોતાની સત્તાથી રફૂરતું નથી. જગતની રચના
તેજના પરમાણુરૂપ છે અને ચૈતન્ય કાળજરૂપ છે;
એટલે તેલ બળી જતાં જેમ કાળજ અવશેષ રહે
છે, તેમ જગતનો પાથ થતાં ચૈતન્ય અવશેષ રહે
છે.^{૨૧} જગત ચૈતન્યરૂપ અગ્નિની ઉષ્ણતા છે,
ચૈતન્યરૂપ શંખની ધવલતા છે, ચૈતન્યરૂપ પર્વ-
તની કઠિનતા છે અને ચૈતન્યરૂપ જળની દ્રવતા
છે.^{૨૨} તે ચૈતન્યરૂપ શેરડીનું માધુર્ય છે, ચૈતન્ય-
રૂપી દૂધની સ્તિબ્ધતા છે, ચૈતન્યરૂપી હિમની
શીતતા છે અને ચૈતન્યરૂપી જ્વાળાનું જ્વલન
છે.^{૨૩} તે ચૈતન્યરૂપી સરસવના તેજરૂપ છે, ચૈતન્ય-
રૂપી જળના તરંગરૂપ છે, ચૈતન્યરૂપી મધની
મધુરતારૂપ છે અને ચૈતન્યરૂપ સુવર્ણના પાણુ-
બંધરૂપ છે.^{૨૪} તે ચૈતન્યરૂપ પુષ્પના સુગંધરૂપ છે
અને ચૈતન્યરૂપી લતાના ફળરૂપ છે. જ ચૈતન્યની
સત્તા છે, તે જ જગતની સત્તા છે અને જ જગત-
ની સત્તા છે તે જ ચૈતન્યનું શરીર છે. જેમ આકાશ-
માં નીલતા પ્રતીત થયા છતાં પણ તે વાસ્તવિક
રીતે હોતી નથી, તેમ ચૈતન્યમાં બ્રહ્માંડ પ્રતીત
થતું હોવા છતાં પણ તે વાસ્તવિક રીતે નથી. આ
પ્રમાણે જગત પોતાની સત્તાથી અસત છે, પણ
અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત છે. કંદિપત પદાર્થની
સત્તા અને અસત્તા અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધી હોય જ
નહિ, માટે જગતની સત્તા અને અસત્તા બ્રહ્મથી
બુદ્ધી નથી. વિદ્વાનોના અનુભવનું ખંડન કરવા
માટે જ લોકો 'અવયવવાળા જગતની અને અવ-
યવરહિત પરમાત્માની એકતા કેમ થતે' એવી
કલ્પનાઓ કરે છે, તેમને ધિક્કાર છે. જ ચૈતન્યમાં
અખંડિતપણાને લીધે પર્વતો, સંસુદ્રો, પૃથ્વી,
નદીઓ અને દેવતાઓ સહિત આ સંધણું જગત જ
નથી, તેમાં સંસલાના શીંગડા જેવા અવયવ અને
અવયવીની કલ્પનાઓને અવકાશ જ ક્યાંથી
મળે! જેમ સ્ફટિકમણિ પોતાની અંદર બીજા
કાંઈને સમાવેશ ન થાય એવા ઘાટો હોવા છતાં
પણ પોતામાં આખા નગરના પ્રતિબિંબને ધારણ

કરે છે, તેમ નિર્મળ બ્રહ્મ અત્યંત અખંડ હોવા છતાં પણ પોતામાં આ સધળા અસત્ બ્રહ્માંડને ધરે છે. જ્યારે કાર્યરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા આ પ્રત્યક્ષ આકાશને પણ વાયુ આદિનો સંગ નથી, ત્યારે સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ ચિદાકાશને જગતની સત્તા, અસત્તા, પુષ્પણું અને હુંપણું ઇત્યાદિનો સંબંધ કેમ જ હોય? પોતાની અંદરની નસોનો સમૂહ પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે; છતાં પાંદડું તેને પોતાની અંદર ધારણ કરી રહે છે, તે જ પ્રમાણે જગત પોતાથી ભિન્ન પણ છે અને અભિન્ન પણ છે, છતાં બ્રહ્મ તેને પોતાની અંદર સ્વાભાવિક રીતે જ ધારણ કરી રહેલ છે. જેમ જગતનું ઉપદાનકારણ નિર્વિકાર હોવાથી જગતરૂપ વિકાર મિથ્યા છે, તેમ ચિત્તોની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાને લીધે જગતરૂપ વિકાર પણ મિથ્યા છે. અને ખોટીદંડજરે કલ્પનાઓરૂપ ચિત્તો મિથ્યા છે, તેથી તેમની સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ પણ મિથ્યા છે. આમ હિરણ્યગર્ભ મિથ્યા છે, તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત પણ મિથ્યા છે. 'જગત મિથ્યા હોય તો ચૈતન્ય પણ મિથ્યા હોવું જોઈએ' એવી વાત કરવાથી ચૈતન્યનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે ચૈતન્ય તો અનુભવથી સિદ્ધ થાય છે. જે વિષય અનુભવથી નિરુદ્ધ હોય, તેમાં વચનની પ્રમાણતા મનાય જ નહિ. જેમ જે બીજ હોય છે, તે જ અંકુરરૂપે ઉદય પામતું જોવામાં આવે છે, તેમ જે બ્રહ્મ છે, તે જગતરૂપે ઉદય પામે છે, એવો નિશ્ચય રાખવો. ^{૭૫-૮૪} હે રામ! આકાશ જેવા આ મહાચૈતન્યની અંદર આ જે સધળું દ્રવ્યરૂપ બ્રહ્માંડ છે, તે મહા ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી પણ મહા ચૈતન્યમય જ છે, એવો તમે અનુભવ-પૂર્વક નિશ્ચય રાખો. ^{૮૫} આ પ્રમાણે વાલ્મીકિ-મુનિએ ભરદ્વાજને કથા કહી, તેટલામાં તે દિવસ પૂરો થયો, સૂર્ય આયમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાલ્મીકિમુનિને નમસ્કાર કરીને સાયંકાળ

નો વિધિ કરવા સાર નાહવા ગઈ. પછી રાત્રિ પૂરી થઈ રહેતાં સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યાં, એટલે એ સભા પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ^{૮૬}

હ્યુક્તવત્યથ મુનૌ દિવસો જગામ સાયંત નાય વિષયેસ્તમિતો જગામ। સ્નાતું સમા કૃત્વન મસ્કરણા જગામ શ્યામાક્ષયેરવિકરેશ્ચ સહાજગામ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણુનો 'બ્રહ્મપ્રતિપાદન' એ નામનો સર્ગ ૧૪ મો સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ત્રીજો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૫ મો

મંડપાખ્યાનનો ચાર'ભ-પદ્મરાજ અને તેની સ્ત્રી લીલાનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જગદાકાશમેવેદં યથા હિ વ્યોમ્નિ મૌક્તિકમ્। વિમલે ભાતિ સ્વાત્મેવ જગદ્દિદ્વાગનં યથા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—આ જગત ચૈતન્યરૂપ જ છે; કારણ કે જેમ નિર્મળ આકાશમાં મોતી પ્રતીત થાય છે તેમ ચૈતન્યરૂપમાં તે પ્રતીત થાય છે. જગત ચૈતન્યરૂપ આત્માથી અભિન્ન છે તે વિષે દર્શાવે કહ્યું છે તે સાંભજો. ^૧ જેમ સ્તંભમાં વગર કાતરેલી પૂતળી પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં ઉત્પન્ન થયા વિનાનું જ બ્રહ્માંડ પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્યરૂપ સ્તંભમાં પ્રતીત થતી આ બ્રહ્માંડરૂપ પૂતળી કાતરાયેલી જ નથી; કારણ કે તેનો કોઈ કાતરનાર જ નથી. ^૨ જેમ સમુદ્રની અંદર રહેલાં જળો જળરૂપ સ્વભાવથી બ્રહ્મ યથા વિના જ તરંગોરૂપે પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ બ્રહ્મના સ્વભાવથી બ્રહ્મ યથા વિના જ દ્રવ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે. ^૩ જેમ પરમાણુની પાસે પર્વતો

સ્થલ છે, તેમ જગતની પાસે જાળિયામાં આવેલાં સૂર્યનાં કિરણોની અંદર દેખાતા ત્રસરેણુઓ પણ સ્થલ છે. મૂઠ લોકોને જગત અત્યંત સ્થલ લાગે છે, પણ વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં તો એ જગત અત્યંત સૂક્ષ્મ છે.^૧ ત્રસરેણુઓની સત્તા કિરણોની સત્તાથી હજી બુદ્ધી જણાય છે, પણ જગતની સત્તા તો બ્રહ્મની સત્તાથી બુદ્ધી અનુભવમાં આવતી જ નથી.^૨ બ્રહ્મમાં આ પૃથ્વી આદિ જગત પ્રતીત થાય છે, તો પણ સ્વપ્નના અને સંકલ્પના જગતની પેઠે તે સાચાપણાવાળું છે જ નહિ.^૩ જમ નિર્જળ દેશની નદીમાં જળનો સંભવ નથી, તેમ ચિદાકાશરૂપ આ જગતમાં ભિન્ન આકારનો કદી પણ સંભવ નથી.^૪ આ જગત ભિન્ન આકારથી રહિત છે અને સંકલ્પના નગર જવું છે. જમ નિર્જળ દેશમાં નદી ભ્રાંતિરૂપે દેખાય છે તેમ તેમાં પણ દૃશ્યતા ભ્રાંતિરૂપે પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મરૂપ ત્રાગ્વાના એક પદ્મામાં સ્વપ્નને અને બીજા પદ્મામાં જગતને મૂકવામાં આવે અને કોઈ વિચક્ષણ પુરુષ દાંડીના મધ્યનો ઝીણો સૂચો બરાબર મધ્યગિંદુમાં રહે એવી રીતે બેખી બુદ્ધિ, તો જગત સ્વપ્નની પેઠે જ ભિન્ન આકારથી રહિત થઈને બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે.^૫ અવિચારજ જગતને ભિન્ન દેખાડનાર છે. તેને છોડી દેવામાં આવે, તો જગત શબ્દના અર્થમાં અને બ્રહ્મ શબ્દના અર્થમાં ભિન્નતા છે જ નહિ.^૬ જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને ચૈતન્યમાત્ર જ છે. ચિદાકાશમાં સાક્ષીરૂપ સૂર્યથી જગતનો પ્રકાશ યપા કરે છે. જમ વાદળોની પાસે સંકલ્પનું વાદળું સૂક્ષ્મ છે તેમ ચૈતન્યની પાસે જગત સૂક્ષ્મ છે.^૭ જમ સ્વપ્નનું અને સંકલ્પનું જગત, જાગૃતના જગતના ઉપમાનરૂપ છે, તેમ જાગૃતનું જગત પણ સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતના ઉપમાનરૂપ થઈ શકે એમ છે. એટલે જાગૃતના જગતમાં અને સ્વપ્નના તથા સંકલ્પના જગતમાં કંઈ પણ ન્યૂનાધિકપણું નથી.^૮ આથી જગત દૃશ્યતાથી રહિત છે અને બ્રહ્મરૂપ છે. જગત

કેવળ આકાશ જ છે; (અર્થાત્ પોતાની સત્તાથી શૂન્ય છે.) જમ આકાશ એટલે 'શૂન્ય' એમ આપણે સમજીએ છીએ, તેમ જગત એટલે પણ 'શૂન્ય' એમ સમજવું. જગત અને આકાશ એ શબ્દો પણ કલ્પિત હોવાને લીધે અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી.^૯ આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે ચૈતન્યમાં જગત આદિ કંઈ પણ દૃશ્ય ઉત્પન્ન થયું જ નથી. તે નામથી રહિત છે, રૂપથી રહિત છે અને જવું છે તેવું જ છે.^{૧૦} આ રીતે ચિદાકાશમાં રહેલું જગત આવરણરૂપ ભીંત તરીકે જતાં ચિદાકાશરૂપ જ થઈ જાય છે. જગત પોતાની સત્તાથી ચૈતન્યના આણુમાત્ર પ્રદેશની પણ સમાન થઈ શકે એમ નથી.^{૧૧} જગત ભિન્ન આકારથી રહિત હોવાને લીધે સ્વચ્છ ચૈતન્યરૂપ જ છે, તે ચિદાકાશમાં ચિદાકાશરૂપ ચિત્ત છે અને સંકલ્પના નગરની પેઠે તે રહેલું છે.^{૧૨} આ વિષયમાં શ્રવણના ભૂષણરૂપ એવું આ મંડપનું આધ્યાન હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો. એ સાંભળવાથી આ વિષય નિઃસંદેહ રીતે તમારા મનમાં ઠસી જશે.^{૧૩}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મ! સદ્બોધની વૃદ્ધિને માટે ઠટલીએક સબંધવાળી છતાં અનુપયોગી એવી વાતોનો સંલેપ કરીને, તમે તુરત મને મડપનું આધ્યાન સંપૂર્ણ કહેા; એટલે મારા બોધની વૃદ્ધિ થાય.^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પૃથ્વીની પીઠમાં કુળની કીર્તિ વધારનારો, પ્રૌઢ સામર્થ્યવાળો, લક્ષ્મીવાળો, ધણા પુત્રોવાળો અને વિવેકવાળો 'પદ્મ' નામનો એક રાજા હતો. એ રાજા મર્યાદાનું પાલન કરવામાં સમુદ્રરૂપ હતો, શત્રુઓરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્યરૂપ હતો, સ્ત્રીરૂપી કુસુદિતીને વિકસાવવામાં ચંદ્રરૂપ હતો અને દોષોરૂપી બડને ગાળવામાં અગ્નિરૂપ હતો.^{૧૫, ૧૬} તે વિબુધો (દેવતાઓ અને પંડિતો)ને મેઝ પર્વતરૂપ હોય, સંસારરૂપી સમુદ્રને યશરૂપી

ચન્દ્ર હતો, સદ્ગુણરૂપી હંસોને સરોવરરૂપ હતો અને સંપત્તિઓરૂપ કમળોને નિર્મળ સૂર્ય-રૂપ હતો.^{૨૧} તે સંત્રામમાં શત્રુઓરૂપી લતાઓને પવનરૂપ હતો, શત્રુનાં મનરૂપી માતંગોને સિંહરૂપ હતો, સમસ્ત વિદ્યાઓનો વલંભરૂપ હતો અને સર્વ આશ્ચર્યકારી ગુણોની ખાણરૂપ હતો. વળી દૈત્યોરૂપી સમુદ્રનો ક્ષોભ કરવામાં તે પ્રખળ મંદરાચળરૂપ હતો, વિદ્યાસોરૂપી પુષ્પોના ઓધને તે વસંતરૂપ હતો અને રૂપથી તે કામદેવતુલ્ય હતો. લીલાઓરૂપી લતાઓને નૃત્ય કરાવવામાં તે પવનરૂપ હતો, અશક્ય કામો કરવાના ઉત્સાહમાં તે વિધ્યુતુલ્ય હતો, સૌજન્યરૂપી રાત્રિવિકાસી કમળને તે ચંદ્રરૂપ હતો અને દુષ્ટ યેષ્ઠાઓરૂપ લતાઓને અગ્નિરૂપ હતો.^{૨૨-૨૪} એ પદ્મરાજને રૂપવતી અને વિલાસપ્રિય લીલા નામની ભાયાં હતી. એ લીલા સદ્યે સૌભાગ્યેથી યુક્ત હતી અને પૃથ્વીમાં જાણે બીજી લક્ષ્મીજી અવતરેલી હતી.^{૨૫} તે લીલા પતિની તથા સંબંધીઓની સેવા કરવામાં વિચક્ષણ હતી, વિલાસને લીધે મધુર બોલવાની દેવવાણી હતી, આનંદપૂર્વક મંદ મંદ ચાલનારી હતી અને એનું મંદહાસ્ય બીજા ચંદ્રના ઉદય જેવું શોભતું હતું. એનું ઉજ્જવલ મુખકમળ દેશરૂપી જમરેથી મનોહર લાગતું હતું. તે નિર્મળ અગોવાળી હતી અને કલ્પિકા (કાનનું આભરણ અને ડોડી)થી સુશોભિત હતી. આથી તે જાણે જંગમ કમલિની હોય એમ શોભતી હતી.^{૨૬-૨૭} પોતે પ્રૌઢ વિલાસોના સમૂહોને પ્રકૃતિલત કરનારી, (રસથી ભરેલી, હંપળિયા ભવા હાથવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી હોવાને લીધે જાણે ડોલરનાં ફૂલોના સમૂહોને પ્રકૃતિલત કરનારી,) મહરંદથી ભરેલી હંપળિયાંવાળી અને પુષ્પોની શોભાવાળી દેહધારિણી વસંતની લક્ષ્મી હોય એવી તે લાગતી હતી.^{૨૮} સ્વચ્છ શરીરવાળી, પવિત્ર, સ્પર્શભાવથી પણ આનંદ આપનારી

અને હંસની ગતિવાળી હોવાને લીધે તે જાણે દેહ ધરીને પૃથ્વીમાં આવેલાં ગંગાજી હોય એમ લાગતી હતી.^{૨૯} સર્વ લોકોને આનંદ આપનાર પૃથ્વીના કામદેવ સરખા એ પદ્મરાજની લાંબા દિવસો સુધી સેવા કરવાને સાર જાણે બીજી રતિ જન્મી હોય એવી તે જાણતી હતી.^{૩૦} એ લીલા જ્યારે પદ્મરાજ ઉદ્દેગ પામતો, સારે ઉદ્દેગ પામતી, આનંદ પામતો સારે આનંદ પામતી અને આકુળ થતો ત્યારે આકુળ થતી; આથી તે પદ્મરાજના પ્રતિબિંબ સમી હતી. પણ પદ્મરાજ ક્રોધ કરતો ત્યારે તે પોતે ક્રોધ નહિ કરતાં ક્રેવળ ભય જ પામતી હતી.^{૩૧}

અદ્વિતે પ્રોદ્વિદ્યા મુદિતે મુદિતા સમાકુલાકુલિતે ॥ પ્રતિવિંચસમા કાંતા સંકુદ્રે કેવલં મીતા ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'રાજવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૫ માં સંખ્યા

~ ~ ~ ૭ સર્ગ ૧૬ મો ~ ~ ~

લીલારાણીની તપશ્ચર્યા અને સરસ્વતીનું પ્રસન્ન થવું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ભૂતલાપ્સરા સાદૈર્મનન્યદયિતાપતિઃ ।

અકૃત્રિમપ્રેમરસં સ રમે કાંતયા તયા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પદ્મરાજને લીલા વિના બીજી કોઈ પણ રાણી ન હતી. એ પદ્મરાજને ભૂતલ પરની અપ્સરા સમાન પોતાની શ્રી લીલા સાથે સ્વાભાવિક પ્રેમરસથી રમણ કર્યા.^૧ તેની સાથે તેણે બળીયાઓની નિકુળોમાં, તમાલવનમાં અને પુષ્પોના મંડપોથી તથા રમણીય લતાઓથી ઘેરાયેલાં ઘરોમાં રમણ કર્યા.^૨ વળી તે પુષ્પ-મય અંતઃપુરની રાધ્યાઓમાં પુષ્પોભરી ગલી-

* આ સોગમ સર્ગમાં 'કામજોગથી અવધિ અને તેમાં પરિણામે થતું અપાર દુઃખ દેવતાઓથી પણ ટાળી શકાય એમ નથી' એ હેતુનાર્થ આવશે.

મેમાં, વસંતકુન્જેના હીંડોળાઓમાં અને કીડા
રવાનાં નાનાં તળાવોમાં રમ્યો.^૩ અંદનનાં વૃક્ષો-
નાળા પર્વતોમાં, 'સંતાનક' નામનાં કલ્પવૃક્ષોનાં
તળોમાં, કંદઓનાં તથા આસોપાલવોનાં ધરોમાં
અને લીમડાઓની નિકુન્જોમાં તેણે રમણ કર્યો.^૪
તે પ્રકૃષ્ટિત થતાં ડોહરતથા મંદાર નામનાં પુષ્પો-
ના મહદંદથી સુગંધિત થયેલાં અને દાયકા પક્ષી-
ઓના ટહુકારથી ગાછ રહેલા વસંતવનોના સમૂ-
હોમાં રમ્યો.^૫ તે અનેક અરણ્યોનાં મુદામળ
કાંતિવાળાં ખડનાં સ્થળોમાં રમ્યો; અને જોવાં
છેછતાં બિંદુઓની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારાં ઝર-
ણાઓમાં રમ્યો.^૬ તે પર્વતોની અંદર મણિ-
ઓની તથા માણિછોની શિલાઓના ઉપરના
માળોમાં રમ્યો. વળી તેણે પૂર્વદેવતાઓના,
ઋષિઓના તથા મુનિઓના નિવાસરૂપ એવા
રૂર દરના પવિત્ર આશ્રમોમાં રમણ કર્યો.^૭ પ્રકુ-
ક્ષિત કુમુદિનીઓનાં સ્થળોમાં, પ્રકૃષ્ટિત કમલિ-
નીઓનાં સ્થળોમાં અને પુષ્પોથી તથા ફળોથી
રસાયેલાં વનોના રથામ પ્રદેશોમાં તે પોતાની
ગાન્તા સાથે રમ્યો.^૮ એ અત્યંત સુંદર પદ્મારાજ્ય
લીલાની સાથે સુંદર વિપથોવાળાં અને દેવના
૭વી યુવાનીને યોગ્ય એવાં સુરતો કર્યાં. તેણે
મન્યોન્યના ધાટા પ્રેમરસથી અત્યંત ભરપૂર
કુદામળ વિલાસો કર્યો.^૯ તેણે જગત સંબંધી
મંત્રીની વાતો કરી, પુરાણોનાં આખ્યાનો સાંભ-
ર્યાં, અક્ષરસુષ્ટિ અને ગૂઢચતુર્થક આદિ ઘણા
કારની ઘટની કીડાઓ કરી.^{૧૦} વળી તેણે
પાટકો જોયાં, કાવ્યરૂપે રચાયેલી આખ્યાયિકાઓ
સંભળી, ગૂઢ અભિપ્રાયવાળા શ્લોકોની ચર્ચાઓ
રી અને દેશ-કાળને અનુસરીને ગ્રામ્ય અને
પાશ્વરિક જીવન કરી.^{૧૧} તેણે વિવિધ પ્રકારોથી
ખેલોની માળાઓ ગૂંથી, અનેક પ્રકારનાં આભ-
ણો એકવાની કળાઓ કરી, વિનોદને લીધે શરી-
ના અવયવો વાળવાની ક્રિયાઓ કરી અને વિ-
ધેન રસવાળાં ભોજનો કર્યાં.^{૧૨} કામળ કેસર તથા

કપૂરવાળી તેણે પાનખીડીઓ ચાવી અને પ્રકુ-
ક્ષિત પુષ્પોથી, લતાઓથી કે ચણોડીઓથી શરી-
રને ઢાંકવાની જરૂર પડે એવા પરસ્પરને નખોના
તણો કર્યાં.^{૧૩} પછત્રાડેથી દોડીને સ્પર્શ કરવારૂપ
વિલાસો કર્યાં, માળાઓથી પ્રદાર દેવાની રમતો
કરી અને ધરમાં પુષ્પોના હિંડોળામાં બેસાડીને
એકબીજાને ઝુલાવવાની કીડાઓ કરી.^{૧૪} તેણે
વહાણમાં બેસીને દ્રવાના વિનોદ કર્યો, સારી
રીતે જળવેલા બખ્ખે ઘોડા, હાથી તથા જાંટ
ઉપર બેસીને જવાઆવવાના વિનોદો કર્યા અને
જળકીડાના વિલાસમાં પરસ્પરને જળથી ભીં-
જવવાની રમતો કરી.^{૧૫} તેણે નાચો તથા ગાય-
નો કર્યાં, જુદીજુદી કળાઓથી તાલપૂર્વક તાંડવો
કર્યાં, પરસ્પરને શણગાર ધરાવ્યા, ગાયનની કળા-
ઓ સંબંધી ચર્ચાઓ કરી, ગાયનોના આલાપ
કર્યા અને વીણાઓ તથા મૃદંગો વગાડ્યાં.^{૧૬}
તેણે બગીચાઓમાં, નદીઓના કિનારાઓ ઉપ-
રનાં વૃક્ષોમાં, ઉત્તમ ઉત્તમ કેડીઓમાં, અંતઃ-
પુરોમાં અને હવેલીઓમાં પ્રકૃષ્ટિત એવા હિંડો-
ળાખાટથી હીંચકવાની કીડાઓ કરી.^{૧૭} એ
પ્રમાણે સુષ્પમાં જાહેરી, પરમ પ્રેમવાળી, મનો-
રથોથી ભરેલી અને સુંદર ભભરવાળી પદ્મારાજની
તે પ્રિયા લીલા એક સમયે વિચાર કરવા લાગી કે,
'યૌવનના ઉલ્લાસથી ભરેલા અને ભરી ભરી
લક્ષ્મીવાળા આ મારા પ્રાણાધિક પ્રિયતમ પદ્મ-
રાજ શી રીતે અજર અને અમર થાય?'^{૧૮, ૧૯}
કેવી રીતે ઉત્તર સ્તનવાળી હું કાન્તા મારા એ
ભર્તા સાથે કુસુમ-ભવનોમાં સો સો યુગના
ચિરકાળ સુધી યથેચ્છ રીતે રમણ કરી શકું?^{૨૦}
હવે મારે તપથી, જપથી, યમોથી અને નિયમોથી
એવો ચત્ત કરવો કે, તેથી આ રજનીનાય સમા
મુખવાળા રાજ અજરામર થાય.^{૨૧} મારે પ્રથમ
તો જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપવૃદ્ધ અને વિદ્યાવૃદ્ધ એવા
બ્રાહ્મણોને પૂછવું બેઠએ કે શું કરવામાં આવે
તો માણસોનું મરણ ન થાય?'^{૨૨} એ પ્રમાણે

વિચાર કરીને તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. તેમનું પૂજન કરીને તથા તેમને પ્રણામ કરીને લીલાએ વારંવાર તેમને પૂછવા માંડ્યું કે, 'હે બ્રાહ્મણો ! શી રીતે અમરપણું પ્રાપ્ત થાય?'^{૧૨૩}

બ્રાહ્મણો બોલ્યા:-તપ કરવાથી, જપ કરવાથી અને નિયમો પાળવાથી સિદ્ધિએ મળે, પણ અમરપણું તો કદી જ મળે નહિ.^{૧૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોનું વચન સાંભળીને પતિના વિયોગથી બીતી એ લીલાએ ફરી વાર તુરત પોતાની બુદ્ધિથી જ વિચાર કર્યો કે, 'એ દેવયોગે પતિના પહેલાં જ મારું મરણ થશે, તો હું ચિત્તમાં સર્વ દુઃખોથી રહિત થઈને પરલોકમાં સુખથી રહીશ.'^{૧૨૫} પણ એ કદાચ હજાર વર્ષે પણ પતિ મારાથી આગળ જશે, તો હું દુઃખી થઈશ. માટે મારે પતિનો જીવ ધરમાંથી જતો જ રહે નહિ, એમ કરવું.^{૧૨૬} એમ કરવાથી પતિનો જીવ મારા આ અંતઃપુરના મંડપમાં ફર્યા કરશે અને હું સર્વદા પતિની દષ્ટિ તળે સુખથી રહીશ.'^{૧૨૭} એટલે આજ-જથી હું જપ, ઉપવાસો અને નિયમો આદરીશ અને ચિત્તન્યરૂપ સરસ્વતી દેવી પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુધી હું એ વડે તેમનું પૂજન કરીશ.'^{૧૨૮} સુંદરાંગી લીલાએ આ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને પતિને તેની જાણ કર્યા વિના જ શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિયમો રાખીને ઉત્તમ તપ કરવા લાગી.^{૧૨૯} તણ તણ અઢોરાત પૂરાં થઈ રહે, ત્યારે તે પારણું કરવા લાગી; અને દેવતાઓની, બ્રાહ્મણોની, શુરની, પંડિતોની તથા વિદ્વાનોની પૂજા કરવામાં તત્પર રહેવા લાગી.^{૧૩૦} તે સ્નાનમાં, હાનમાં, તપમાં તથા ધ્યાનમાં નિત્ય ઉયોગી રહેતી. સંપૂર્ણ આશિષપણને લીધે સદાચાર પાળતી અને બીજાઓનાં દુઃખોને ટાળતી.^{૧૩૧} આમ એ લીલા પોતાની સ્થિતિની પતિને ખબર પડવા નહિ દેતાં કાળ, ઉયોગ, શાસ અને ક્રમને અનુસરીને પતિને પણ રાજ્ય રાખવા લાગી.^{૧૩૨}

એ પ્રમાણે નિયમો પાળતી એ લીલાએ કષ્ટો વેઠી વેઠીને પણ તણસો અઢોરાત સુધી અવિચિન્ન તપ કર્યું.^{૧૩૩} આમ તણસો અઢોરાત પૂરાં થયાં અને બાહ્ય ઉપચારોથી તથા માનસિક ઉપચારોથી પૂજા પામેલાં નિર્મળ સરસ્વતી દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૧૩૪}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! પતિમહિતને લીધે અત્યંત શોભા પામેલા તારા આ અવિચિન્ન તપથી હું પ્રસન્ન થઈ છું. માટે તારે જે વરદાન બેઠવું હોય તે તું માગી લે.^{૧૩૫}

લીલા બોલી:-હે જન્મ તથા જરાજન્માળાથી થતા દાહરૂપી દોષને મટાડવા અંદ્રસમાન કાન્તિવાળાં ! હે દૃઢ્યમાં રહેલા અરૂપી અંધકારના ઓધતું નિવારણ કરવા સૂર્યસમાન કાન્તિવાળાં ! હે અંબે ! હે મા ! જગદંબા ! હું રાંક છું, મારું રક્ષણ કરો. શુભા ! હું માણું તે પ્રમાણે જે વરદાન આપો. પહેલું એ કે 'મારો પતિ મરી જાય ત્યારે પતેનો જીવ આ મારા પોતાના અંતઃપુરના મંડપમાંથી જતો રહે નહિ.'^{૧૩૬} બીજું હે મહાદેવી હું એ માણું છું કે, વરદાન લેવા સારુ દર્શન વાસ્તે હું જ્યારે જ્યારે તમારી પ્રાર્થના કે ત્યારે ત્યારે તમારે મને દર્શન આપવું.^{૧૩૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે લીલાનાં વંતો સાંભળીને જગદંબા સરસ્વતીએ 'તને : પ્રમાણે થશે' એમ વર આપ્યો અને જમ સંસારમાં તરંગ જાઠીને પોતાની મેળે જ અંતર્ધર્મ થઈ જાય, તેમ તે અંતર્ધર્મ થઈ ગયાં.^{૧૩૮} આજને છદ દેવતાને પ્રસાદ થયો હોય, તે રાજરાજ લીલા, જમ ગાયન સાંભળવાથી હરિભૂ આનંદ પામે, તેમ સરસ્વતીનાં વચનોથી આનંદ પામી પછી કાળરૂપી ચક્ર જ પસ, મારા તથા જાતુઓ રૂપી કુંડળીવાળું છે, દિવસોરૂપી આગમોવાળું છે, વર્ષરૂપી પરીવાળું છે, સપ્તરૂપી વચલાં છિન્નો વાળું છે અને સૂર્ય આદિની ગતિઓમય છે, :

આથ્યા કરતું હતું.^{૪૨} ત્યાં ઠાઈક સંઘામમાં
 ધવાથેલા તેના પતિ પદ્મરાગની ચેતના, સુકાયેલાં
 પાંદડાંના રસની જેમ, ભેતભેતામાં જ લિંગ-
 શરીરમાં અસ્ત પામી ગઈ.^{૪૩} આમ અંત:પુરના
 મંડપમાં એ રાત્ર મરણ પામ્યો, એટલે જળ
 વગરની કમલિનીની જેમ લીલા પણ બહુ જ કર-
 માઈ ગઈ.^{૪૪} તેનાં હોઠફી પડ્યો એ રજા ગરમ
 નિસાસાઓથી વિવળ થઈ ગયા અને શરીરમાં
 કોયે ભોંકાયો હોય એવી દરિલીની પેઠે તે મરવા
 એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ.^{૪૫} જેમ દીવાથી ઝળ-
 ઠટ મારતી ધરની શોભા દીવાની ચિખા લગાર
 પણ ફીણ થઈ બચ છે, તેમ અંધકારમય થઈ
 બચ છે, તેમ તે લીલા પણ પતિનું મરણ થતાં
 મૂંઝાત થઈ ગઈ અને અંધકારમય થઈ ગઈ.^{૪૬}
 જેમ પ્રવાહનો નાશ થતાં ખારાથી ધૂસરી થયેલી
 નદી દૂબળી થઈ બચ છે, તેમ પતિનું મરણ થતાં
 રસસહિત થયેલી એ લીલા કાણમાત્રમાં દૂબળી
 થઈ ગઈ.^{૪૭} પતિના વિયોગને લીધે એ લીલા
 યકવીની પેઠે જરાવારમાં ચીસો પાડતી, જરા-
 વારમાં મૂંઝી રહેતી અને મરવા પડી હોય
 એવી થઈ ગઈ.^{૪૮} પછી જળનો ધરો સુકાઈ
 યવાથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી માછલી ઉપર
 જેમ પહેલી મેઘવૃષ્ટિ ઢાળ કરે છે, તેમ પતિના
 મરણથી અત્યંત વિહ્વળ થયેલી તે લીલા ઉપર
 પૈતન્યમાં જ પ્રકટ થયેલાં દયાળુ સરસ્વતીએ
 યા કરી. (સરસ્વતીએ લીલાનું આશાસન
 રીને તેને આગળ પ્રમાણે કહ્યું.)^{૪૯}

અય તામતિમાત્રવિહ્વલાં સકૃપાકાશમવા
 સરસ્વતી । શર્ફીં હૃદયોપવિહ્વલાં પ્રયમા વૃષ્ટિ-
 રિવાન્વકંપત ॥ ૫૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણમાં મંડપાખ્યાન સંબંધનો

‘રાત્રીપરિહેવન’ એ નામનો

સર્ગ ૧૬ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૭ મો

મંડપાખ્યાન-નવીન અને પ્રાચીન સૃષ્ટિ-
 મનોવિલાસમાત્ર છે

॥ સરસ્વત્યુવાચ ॥

યત્રીમૃતમિમં વત્સે મર્તારં પુષ્પપુંજકે ।

આચ્છાદ્ય સ્થાપયૈનં ત્વં પુનર્મર્તારમેષ્યસિ ॥ ૧ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં:—હે પુત્રી! આ શમરૂપ
 થયેલા તારા ભત્રાને તું પુષ્પોના સમૂહમાં ઢાંછીને
 રાખી મૂક. પછી તું એ ભત્રાને પ્રાપ્ત થઈશ.^૧
 પુષ્પો કરમાશે નહિ અને આમ શરીર પણ બચ-
 ડશે નહિ. થોડા દિવસમાં પાછો એ તારો પતિ
 જીવતો થશે.^૨ આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળો
 એનો જીવ આ તારા અંત:પુરના મંડપમાંથી
 તુરત નીકળી જશે નહિ.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—એ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં
 વચનો સાંભળીને એ લીલાને ધીરજ આવી. પછી
 જેમ જળ આવીને કમલિનીનું આશાસન કરે
 છે, તેમ બંધુઓએ આવીને તેને આશાસન કયું.
 હવે ભ્રમરોની પંક્તિ જેવાં નેત્રોવાળી એ લીલા-
 એ પતિના શરીરને પુષ્પોના સમૂહમાં ત્યાં જ
 ઢાંછી રાખી મૂક્યું. જેમ ઠાઈ દરિદ્ર સ્ત્રી ધન
 મળતાં સ્થિરતા રાખીને રહે, તેમ તે પણ કંઈક
 સ્થિરતા રાખીને રહી.^{૪,૫} એ જ દિવસે અર્ધ-
 રાત્રિના સમયમાં સઘળાં પરિજનો નિદ્રાથી અ-
 અત્યંત ભેંધી ગયાં એ પછી, લીલાએ દુઃખને
 લીધે જ્ઞાનરૂપ સરસ્વતીદેવીને શુદ્ધ ધ્યાનવાળી
 બુદ્ધિથી અંત:પુરના મંડપમાં બોલાવ્યાં, એટલે
 સરસ્વતીએ ત્યાં આવીને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.

સરસ્વતી બોલ્યાં:—હે પુત્રી! તે મારું
 કેમ સ્મરણ કયું છે? તું શા માટે શોક કરે છે?
 જેમ ઝાંઝાનાં પાણી મિથ્યા હોવા છતાં જ

* આ સત્તરમા સર્ગમાં ‘નવીન અને પ્રાચીન
 એ બંને સૃષ્ટિઓ મનના વિલાસમાત્ર છે,’ એમ નિર-
 પણ કરવામાં આવશે.

પ્રતીત થાય છે, તેમ સંસારની બ્રાંતિઓ પણ મિથ્યા હોવા છતાં પ્રતીત થાય છે.^૮

લીલા બોલી:-મારો પતિ હમણાં ક્યાં રહ્યો છે? તે શું કરે છે? દેવો છે? તમે મને એની પાસે તેડી જાઓ. હું પતિ વિના એકલી જીવી શકીશ નહિ.^૯

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે સુંદરમુખી! એક વાસનામય ચિત્તાકાશ છે, બીજું શુદ્ધ ચિદાકાશ છે અને ત્રીજું આ વ્યાવહારિક આકાશ છે. પહેલાની અને ત્રીજીની સંધિમાં જ ચિદાકાશ છે, તે બન્નેથી રહિત છે.^{૧૦} હમણાં તારો પતિ જ્યાં છે તે સ્થાન આદિ એ ચિદાકાશના ગર્ભરૂપ જ છે. આથી તે સ્થાન આદિ ચિદાકાશથી જુદું નથી. છતાં એ ચિદાકાશનું એકાગ્રપણ ચિંતન કરવામાં આવે, તો તે સ્થાન આદિ તુરત જ અહીં દેખવામાં અને અનુભવમાં આવે એમ છે. હે સુંદરી! સંવિત્ નિમેષમાત્રમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જાય છે, ત્યારે તે સંવિત્નું બન્ને પ્રદેશથી રહિતપણું જ મધ્ય છે, તે ચિદાકાશ છે, એમ સમજવું.^{૧૧, ૧૨} તું સધળા સંકલ્પોને છોડી દઇને એ ચિદાકાશમાં વિદ્યામ કરીશ તો એ સર્વાત્મકપદ હોવાથી તેમાં તને તારા પતિના સ્થાન આદિની અવરથ પ્રાપ્તિ થશે.^{૧૩} હે સુંદરી! જે જગતનો અત્યંત બાધ યાય ત્યારે જ એ પદ મળે છે અને બીજી રીતે એ મળે એમ નથી; તો પણ મારા વરદાનના પ્રભાવથી તને એ પદની તુરત પ્રાપ્તિ થશે.^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એટલાં વચનો કહીને સરસ્વતીદેવી તુરત પોતાના સ્થાનમાં ગયાં અને તેમના વરદાનના પ્રભાવને લીધે લીલાને તો રમતવાનમાં નિર્વિકલ્પ સમાપ્તિની પ્રાપ્તિ થઈ.^{૧૫} પલકવારમાં લીલાએ સમાધિને લીધે અંતઃકરણરૂપ દૃષ્ટિંગરવાળા સ્વપ્ન દેદને ઠોડી દીધા (દેદના અભિમાનને ઠોડી રીધું); અને જેમ પંખિજી પોતાના માગને ઠોડી દીધે આકાશ-

માં સ્થિતિ કરે, તેમ તેણે ચિદાકાશમાં સ્થિતિ કરી.^{૧૬} આમ ચિદાકાશમાં સ્થિતિ પામેલી તે લીલાએ તે ધરના આકાશમાં જ ઘણા રાજઓર્થ પિયોપિય ભરેલી સમામાં પોતાના પતિ પદ્મરાજને (પદ્મરાજના બીજા અવતારરૂપ વિદુરથરાજને) બેઠેલો દીડો.^{૧૭} એ રાજ સિંહાસન ઉપર બેઠો હતો અને લોકો ‘જય! જય!’ તથા ‘ચિરંજીવ! ચિરંજીવ!’ એવા શબ્દોથી તેની સ્તુતિ કરતા હતા.^{૧૮} તે પોતાની પાસે આવેલાં અંડપતિઓનાં તથા સેન્યોનાં કાર્યોનો નિર્ણય કરવાના કાર્યમાં લાગ્યો હતો. તે પતાકાઓનાં મંડળોથી વ્યાપ્ત થયેલી રાજધાનીના મુખ્ય મહેલમાં બેઠો હતો। એ મંદિરના પૂર્વદ્વારમાં અસંખ્ય મુનિઓ તથા બ્રહ્મર્ષિઓ બેઠા હતા.^{૧૯, ૨૦} ત્યાં દક્ષિણદ્વારમાં અસંખ્ય મોટા-મોટા રાજાઓ બેઠા હતા અને પશ્ચિમદ્વારમાં અસંખ્ય લલનાઓ બેઠી હતી.^{૨૧} ત્યાં ઉત્તરદ્વારમાં અસંખ્ય રથોની, હાથીઓની તથા ઘોડાઓની ભીડ જામી હતી. એ રાજ દોઢાં એક સેવકના વચનથી દક્ષિણદેશ સંબંધી યુદ્ધના પ્રસંગનો નિર્ણય કરતો હતો.^{૨૨} ત્યાં પૂર્વદેશમાં જ મર્યાદાઓ સ્થાપવાની હતી, તે સંબંધી ઘોઠવણ તેની પાસે બેઠેલો કર્ણાટદેશનો રાજા કરતો હતો અને ત્યાં સધળા મ્હેન્દ્રાવાળા ઉત્તરદેશને વશ કરવાનું કામ ત્યાં સોરઠનો રાજા કરતો હતો.^{૨૩} સપર્ગ પશ્ચિમનાં રાજ્યોની તથા ‘તંગણુ’ નામના દેશની માલદેશનો રાજા તેની આજ્ઞાથી વ્યવસ્થા કરતો હતો. એ ચક્રવર્તી રાજાને દક્ષિણસમુદ્રના કિનારેથી આવેલો લંકાનો દૂત ત્યાંની વાનોગી વિનોદ કરાવતો હતો.^{૨૪} પૂર્વસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો મહેન્દ્રાચળનો રતેવારી ડોઢો સિદ્ધ ત્યાં આકાશગંગાની વાનો સંભળાવતો હતો; અને ઉત્તરસમુદ્રના કિનારાથી આવેલો દૂત ત્યાં યક્ષોની વાત સંભળાવતો હતો.^{૨૫} વગી પશ્ચિમસમુદ્રના કિનારાને બેઠેને આવેલો દૂત ત્યાં સૂર્યના અવન-

॥ પ્રકાર સંભળાવતો હતો. ત્યાં રાજદ્વારના
 બાજુ ભાગે હારદોર હોએલા અસંખ્ય રાજ-
 પાની કાંતિઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયા હતા.^{૨૫} ત્યાં,
 જોનાં સ્થાનકોમાં મંત્રો ભણતા બ્રાહ્મણોના
 ખંડેથી 'તૃષ્' નામનાં વાજાંઓના શબ્દો
 ધાઈ જતા હતા અને બદીજનોનો પ્રબળ ઢાલા-
 સ સાંભળીને જંગલી હાથીઓ સામા શબ્દો
 રતા હતા.^{૨૬} ત્યાં ગાયનમાં બજાવવામાં આવ-
 નાં વાજાંઓના શબ્દોથી, આકાશનો ગર્જા ગાજ
 ધો હતો અને હાથીઓએ, ઘોડાઓએ તથા
 શેએ હરાડેલી રજથી આકાશમાં વાદળોઓના
 વે પ્રોઠ આડંબર મચી રહ્યો હતો.^{૨૭} પુષ્પો-
 , કપૂરની તથા ધૂપોની પ્રોઠ મુગ્ધ તે પર્વત
 વા મહેલોમાં ફેલાઈ રહી હતી; અને સઘળા
 ળોમાંથી તે તે વસ્તુઓ મંગાવીને રાજ્યના
 ડારને ભરપૂર રાખનારા સેવકલોકો ત્યાં અનેક
 ડારનાં શાસનોલખતા હતા. તે રાજાનો યશકપૂર,
 લ્હી વિનાનું વાદળ, ક્ષેત્ર વજ્ર અને ક્ષેત્રગિરિ
 વો હતો. આકાશ અને પૃથ્વીના એક સ્તંભરૂપ
 તાના પ્રતાપ વડે તેણે સૂર્યનો પણ પરાજય
 લી હતો.^{૨૮,૨૯} ત્યાં, સામંત રાજાઓ પ્રબળ
 રાજવાળાં મોટાંમોટાં કામોમાં વ્યગ્ર થઈ રહ્યા
 ા; અને મોટા મોટા કારીગર લોકો અનેક
 ારનાં નગરનાં બાંધકામો કરવામાં તત્પર થઈ
 ા હતા.^{૩૦} પ્રોઠ આડંબરવાળી અને વાસના-
 ા એવી તે લીલારાણી જેમ ગ્રાફળ આકાશમાં
 મ યાય, તેમ વાસનામય એવી તે ઉપર જણા-
 ળી સખામાં પ્રાપ્ત થઈ.^{૩૧} જેમ પુરુષો સંક-
 માત્રથી રચાયેલી સ્ત્રીને દેખે નહિ, તેમ સખા-
 ડોએ પોતાની આગળ ફરતી તે લીલારાણીને
 ઈ નહિ.^{૩૨} જેમ એકના સંકલ્પથી રચાયેલી
 ારીને બીજાઓ જોઈ શકતા નથી તેમ સખા-
 ડોએ પોતાની આગળ સંચરતી તે લીલાને
 ઈ નહિ.^{૩૩} બધે રાજની સાથે એક નગર
 થી બીજા નગરમાં આવેલા દોષ એવા

આગળના જ પોતાના સઘળા રાજકીય પુરુષોને
 ત્યાં લીલાએ સખામાં બેઠેલા દીઠા.^{૩૪} ત્યાં જેવા
 પોતાના દેશમાં હતા તેવા જ અને તેવી જ રીત-
 માતવાળા તેના તે પુત્રોને, તેની તે પુત્રવધૂઓને
 તેના તે મંત્રીઓને, તેના તે રાજાઓને, તેના તે
 પંડિતોને, તેના તે હાસ્યરસ ઉપજાવનારાઓને
 અને તેના તે સેવકોને લીલાએ દીઠા.^{૩૫,૩૬}
 વળી તેણે ત્યાં બીજા દેટલાએક નવા પંડિતોને,
 નવા સંબંધીઓને, નવા વ્યવહારોને અને નવા
 નગરજનોને પણ દીઠા.^{૩૭} ત્યાં તેણે દિવસના
 મધ્યાહ્નકાળમાં દિશાઓને ધાટા દાવાનળથી
 વ્યાપ્ત થયેલી દીઠી; અને અંતરિક્ષને ચંદ્ર, સૂર્ય,
 મેઘના શબ્દો, પવનના સુસવાટો, પર્વતો, નદી-
 ઓ, વૃક્ષો, નગરો, મોટાં નગરો, અનેક પ્રકારનાં
 નગરોની પેઠે રચાયેલાં જંગલો તેમજ ગામડાં-
 થી સર્ચું ભરપૂર દીઠું.^{૩૮,૩૯} આગળની જરાથી
 રહિત થઇને સોળ વર્ષની અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા
 રાજાને, સઘળા આગળના સખાસદ આદિને
 અને સઘળા આગળના ગામના રહેવાસીઓને
 જોઈને લીલા વિચારમાં પડી ગઈ કે, 'જૂના
 નગરના રહેવાસીઓ સઘળા મરી ગયા હશે કે
 શું?'^{૪૦,૪૧} એટલામાં તો, સરસ્વતીના પ્રસાદથી
 સખાધિમાંથી બુદ્ધિાન થયું, એટલે લીલા કાણુ-
 માત્રમાં આગળના અંતઃપુરમાં આવી; ત્યાં તેણે
 અર્ધરાત્રે ઊંધી ગયેલાં તે માણસોને તેમનાં તેમ
 જ દીઠાં.^{૪૨} પછી લીલાએ નિદ્રાથી ઘેરાયેલી
 સખીઓને ઉઠાડીને કહ્યું કે, 'હું અહીં કુઃખથી
 બહુ પીડાઈ છું, એટલા માટે મને સખામાં લઈ
 બજો.^{૪૩} હું મારા પતિના સિંહાસનની પાસે
 જાણી રહું અને ત્યાં અનેક સખાસદોને જોઈ, તો
 જ જીવતી રહું, નહિ તો જીવીશ નહિ.^{૪૪} એ
 પ્રમાણે લીલાએ આજ્ઞા કરી, એટલે સઘળો રાજ-
 કીય પરિવાર અનુક્રમે નિદ્રામાંથી જાગ્યો અને
 જાગીને પોતપોતાનાં કામો કરવામાં પરાવાયો.^{૪૫}
 જેમ સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વીમાં વ્યવહારે ચલાવવા-

ને સારુ બય છે, તેમ અનેક છડીદારો નગરજનો અને સભાસદોને બોલાવવા ગયા.^{૪૬} જમ શરદ-ઋતુના દિવસો, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓથી ભલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ઘણી ઉતાવળથી સભાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી.^{૪૭} આંગણામાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ બહુ આશ્ચર્ય જોવાને માટે આકાશમાંથી નક્કો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભના લાગ્યા.^{૪૮} જમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય, પ્રલયમાં સુકાઈ ગયેલા સસુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવના લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહોથી સભાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા.^{૪૯} જમ ત્રેલોક્ય દૂરી વાર ઉત્પન્ન થતાં લોકપાદો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સભામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આવ્યા.^{૫૦} વેરેલા કપૂરની પેઠે ઘાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રફુલ્લિત પુષ્પો-માંથી નીકળતા મુગંધથી પુષ્ટ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા.^{૫૧} જમ સુગ્રીવને માટે ઋધ્ય-મૂકપર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા સૂર્યના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળોંઓ આસ-પાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ઘોળાં વસેલાવાળા દારપાળો સભાના આસપાસના પ્રદેશોમાં જમા રહ્યા.^{૫૨} જમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી બ્રહ્મ થઈને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમૂહો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. જમ પ્રફુલ્લિત કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરને દસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાજના અનુચરોએ એ સભાને ભરપૂર કરી મૂકી.^{૫૩, ૫૪} જમ કામદેવથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર મુંગારની ગેથા બેસે, તેમ ગજના સિંદામનની સમીપમાં રહેલા મુવર્ણમય નવા વિચિત્ર આસન પર લીલા બેઠી.^{૫૫} ત્યાં લીલાએ આગળના સપળા રાજ્યો-

ને, ગુરુઓને, આર્ય ઠાને મિત્રોને, સભાસદોં સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે બેઠેલા જોયા.^{૫૬} આમ રાજના સપળા દેશ લોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઈને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવન આશાને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે ચંદ્રની પેઠે શોભના લાગી.^{૫૭}

સકલમેવ હિ પૂર્વવદેવ સા સમવલોક્ય મુદ પરમાં યયૌ । નૃપતિરાટ્પૂજનં રત્નુ જીવનામ્પુદિ તયા ચ વમૌ શશિવચ્છ્રયા ॥ ૫૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણુનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંદહરાષ્ટ્રવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૧૮ મો ૭

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-
બન્ને સૃષ્ટિની સમાનતા
॥ યતિષ્ઠ ડવાચ ॥

રક્ષાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે.^{૧૩} તાડી, તમાલ અને હિંતાલ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ થયેલા આ પર્વતો પણ જમ ત્યાં છે, તેમ અહીં પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય છે.^{૧૪} જમ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ પર્વતનો અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદરના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને એવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.^{૧૫} તો તેમાં કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે? એ વિષે સરસ્વતીનું પૂજન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં એટલે મારો સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને લીલાએ સરસ્વતીનું પૂજન કર્યું; એટલે તેણે કુમારિકાનું રૂપ ધારણ કરીને સન્ન્યુષ પધારેલાં સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. જદ્રાસન ઉપર બિરાજ્યાં એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૧૬}

લીલા બોલી:-હે દેવી! સૃષ્ટિના આરંભમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે, 'જના ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની પાસે મહાત્માઓ કશી પણ ઉતાવળ કરે નહિ.'^{૧૭} માટે હું તમને પ્રણામ કરીને જ કાંઈ પૂછું છું, તેના મને યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઈએ. હે પરમેશ્વરી! તમે મારા ઉપર જ અનુગ્રહ કર્યો છે તે સદૃશ થજો.^{૧૮} આ 'જગત' નામના પદાર્થનો અરીસો આકાશ કરતાં પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વરૂપમાં કરોડો યોજનો પણ એક નાના સરખા અવયવરૂપ છે.^{૧૯} તે વાણીથી અગમ્ય છે, પ્રકાશમય છે, મુર્તિરહિત હોવાને લીધે ચૂક છે, સુશીતલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે, ભેદથી રહિત છે અને સઘળા વ્યવહારોમાં પહેલાંથી સ્ફુરનાર છે.^{૨૦} દિશાઓ, કાળ, સઘળાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ બધાં અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની અંદર પ્રતિબિંબની પેઠે સ્ફુરે છે.^{૨૧} એ ચૈતન્ય-

રૂપ અરીસાની બહાર તેમજ અંદર સૃષ્ટિ રહી છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું છે. તો એ જે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?^{૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-હે સુંદરી! એમાંથી તને કઈ સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^{૨૩}

લીલા બોલી:-હે દેવેશ્વરી! આ હું અને તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ હું નહું છું. હે દેવી! મારા પતિ. હમણાં જ સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું; કારણ કે તે અંધિકા! નવી સૃષ્ટિ શન્ય છે અને પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.^{૨૪, ૨૫}

દેવી બોલ્યાં:-એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ વિનાની તો હોય જ નહિ માટે તેના કારણ વિષે વિચાર કરતાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નહિ મળવાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી હોય, તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ કે, કાર્ય ક્યારેય કારણથી અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.^{૨૬}

લીલા બોલી:-હે મા! કારણથી કાર્ય અત્યંત વિલક્ષણ થતું પણ જોવામાં આવે છે. જમકે માટી જળને ધારણ કરવાને અશક્ત છે, પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલો ઘડો જળને ધારણ કરવાને સમર્થ છે.^{૨૭}

દેવી બોલ્યાં:-જ કાર્ય બીજાં નિમિત્તકારણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે, તેમાં નિમિત્ત-કારણને લીધે કાંઈક વિચિત્રતા થતી જોવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી ચાકડા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની મદદથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ઘડામાં માટીથી કાંઈક વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ એક દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જ કાર્યનાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત જાદાં ન હોય પણ જોડા જોડાં છે.)

ને સારુ બંધ છે, તેમ અનેક છટીદારો નગરજનો અને સમાસદોને બોલાવવા ગયા.^{૪૯} જમ શરદ-ઋતુના દિવસો, વર્ષાઋતુનાં વાદળાંઓથી ભલિન થયેલા આકાશને સાફ કરે છે, તેમ સેવક લોકોએ ધણી ઉતાવળથી સમાની ભૂમિને સાફ કરી નાખી.^{૫૦} આંગણમાં કરવામાં આવેલા અને અંધકારરૂપી જળને પી જનારા દીવાઓ બહુ આશ્ચર્ય જોવાને માટે આકાશમાંથી નક્ષત્રો આવેલાં હોય તેમ ત્યાં શોભવા લાગ્યા.^{૫૧} જમ સૃષ્ટિનો પ્રથમ સમય, પ્રલયમાં સુકાઈ ગયેલા સમુદ્રોને જળથી ભરપૂર કરી દે છે, તેમ આવવા લાગેલા લોકોએ પોતાના સમૂહોથી સમાના પ્રદેશોને ભરપૂર કરી દીધા.^{૫૨} જમ ત્રેલોક્ય ફરી વાર ઉત્પત્તિ થતાં લોકપાલો પોતપોતાની દિશાઓમાં આવે છે, તેમ સારા સ્વભાવવાળા મંત્રીઓ અને સામંતો સમામાં પોતપોતાનાં સ્થાનકો પર આવ્યા.^{૫૩} વેરેલા કપૂરની પેઠે ધાટી હિમની કણીઓથી શીતળતાવાળા અને પ્રકુલિત પુષ્પોમાંથી નીકળતા મુગધંથી પુષ્પ થયેલા વાયુઓ ત્યાં વાવા લાગ્યા.^{૫૪} જમ સુગ્રીવને માટે ઋધ્ય-મૂકપર્વતની સમીપમાં રહેનારા તેના પિતા મૂર્ધના તાપથી તપી ગયેલાં વાદળોએ આસપાસના પર્વતો ઉપર સ્થિતિ કરે, તેમ ધોળાં વસ્ત્રોવાળા દ્વારપાળો સમાના આસપાસના પ્રદેશોમાં જામા રહ્યા.^{૫૫} જમ તીવ્ર પવનને લીધે સ્થાનકોમાંથી ભદ્ર થઇને તારાઓના સમૂહો ખરે, તેમ પોતાની કાંતિથી અંધકારોના સમૂહોને પીનારાં પુષ્પોના સમૂહો પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. જમ પ્રકુલિત કમળોથી વ્યાપ્ત થયેલા સરોવરને દંસો પોતાનાથી ભરપૂર કરી મૂકે, તેમ રાખના અનુચરોએ એ સમાને ભરપૂર કરી મૂકી.^{૫૬, ૫૭} જમ કામરૂદ્રથી વિકાર પામેલા ચિત્ત પર શૂંગારની શેષા બેઠે, તેમ રાખના સિંદાસનની સમીપમાં ગદેલા મુવર્ગમય નવા વિચિત્ર આમન પર લીસા બેઠી.^{૫૮} ત્યાં દીલાએ આગળના સપળા રાખઓ-

ને, ગુરુઓને, આર્ય-કોને મિત્રોને, સમાસદોને, સંબંધીઓને અને બાંધવોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોયા.^{૫૯} આમ રાખના સધળા દેશી-લોકોને આગળની પેઠે જ બેઠેલા જોઇને લીલા બહુ આનંદ પામી અને પતિના જીવનની આશાને લીધે ઉદય પામેલી શોભાથી તે ચંદ્રની પેઠે શોભવા લાગી.^{૬૦}

સકલમેવ હિ પૂર્વવદેવ સા સમવલોક્ય મુદ્ પરમાં યયૌ । નૃપતિરાટ્મજનં રત્નુ જીવનામ્બુદિ- તપા ચ વમૌ શશિવન્દિત્વ્યા ॥ ૫૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'સંદહરાબ્દવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૭ મો સમાપ્ત

~~~~~
 ૭ સર્ગ ૧૮ મો ~~~~~

લીલા અને સરસ્વતીનો સંવાદ-
 અને સૃષ્ટિની સમાનતા
 ॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રક્ષાં છે. માટે આ કોઈ વિચિત્ર માયા છે.^{૧૦}
તાટી, તમાલ અને દિવંતાલ નામનાં વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત
થયેલા આ પર્વતો પણ જન્મ ત્યાં છે, તેમ અહીં
પણ છે; માટે આ કોઈ વિસ્તીર્ણ માયા જણાય
છે.^{૧૧} જન્મ અરીસામાં બહાર તથા અંદર પણ
પર્વતોના અનુભવ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની અંદ-
રના અને બહારના પ્રદેશોમાં પણ એવી ને
એવી જ સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય છે.^{૧૨} તો તેમાં
કઈ સૃષ્ટિ ખોટી છે અને કઈ ખરી છે? એ વિષે
સરસ્વતીતું પૂછન કરીને હું તેમને પૂછી જોઉં
એટલે મારે સંશય ટળે. આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને
લીલાએ સરસ્વતીતું પૂછન કર્યું, એટલે તેણે
કુમારિકાનુ રૂપ ધારણ કરીને સન્ન્યુષ પધારેલાં
સરસ્વતીનાં દર્શન કર્યાં. બદ્રાસન ઉપર બિરાજ્યાં
એ ચૈતન્યશક્તિરૂપ સરસ્વતીની સામે ધરતી પર
બેસીને લીલાએ તેમને નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું.^{૧૩}

લીલા બોલી:-હે દેવી! સૃષ્ટિના આર-
ંભમાં તમે જ ઉત્તમ મર્યાદા સ્થાપી છે કે, 'જના
ઉપર દયા કરવાની હોય એવા સેવકજનની પાસે
મહાત્માઓ દશી પણ હતાવળ કરે નહિ.'^{૧૪} માટે
હું તમને પ્રણામ કરીને જ કાંઈ પૂછું છું, તેના મને
યથાર્થ ઉત્તર મળવો જોઈએ. હે પરમેશ્વરી! તમે
મારા ઉપર જ અનુગ્રહ કર્યો છે તે સદૃશ થએ.^{૧૫}
આ 'જગત' નામના પદાર્થનો અરીસો આકાશ
કર્તા પણ અત્યંત નિર્મળ છે અને તેના સ્વર-
ૂપમાં કરોડો ચોક્ષો પણ એક નાના સરખા
અવયવરૂપ છે.^{૧૬} તે વાણીથી અગમ્ય છે, પ્રકા-
શમય છે, મૂર્તિરહિત હોવાને લીધે શુદ્ધ છે,
સુશીતલ છે, નામથી અખંડ ચૈતન્ય કહેવાય છે,
બેદથી રહિત છે અને સઘળા વ્યવહારોમાં પહે-
લાંથી સ્ફુરનાર છે.^{૧૭} દિશાઓ, કાળ, સઘળાં
કાર્યોની ઉત્પત્તિ, તેમને રહેવાનો અવકાશ, તેમના
પ્રકાશ અને વ્યવહારના ચોક્કસ નિયમો એ બધાં
અત્યંત વિસ્તીર્ણ વિચિત્રપણાને પામીને તેની
અંદર પ્રતિબિંબની ધેડે સ્ફુરે છે.^{૧૮} એ ચૈતન્ય-

રૂપ અરીસાની બહાર તેમજ અંદર સૃષ્ટિ રહી
છે, એમ સમાધિથી મારા અનુભવમાં આવ્યું
છે. તો એ બે સૃષ્ટિઓમાં ખોટી સૃષ્ટિ કઈ છે.
અને ખરી સૃષ્ટિ કઈ છે?^{૧૯}

દેવી બોલ્યાં:-હે સુંદરી! એમાંથી તને કઈ
સૃષ્ટિ સાચી લાગે છે અને કઈ સૃષ્ટિ ખોટી લાગે
છે, તે તું મને યથાર્થ રીતે કહે.^{૨૦}

લીલા બોલી:-હે દેવેશ્વરી! આ હું અને
તમે અહીં બેઠાં છીએ તે સાચી સૃષ્ટિ છે એમ
હું જાણું છું. હે દેવી! મારા પતિ, હમણાં જ
સૃષ્ટિમાં છે તે ખોટી સૃષ્ટિ છે એમ હું માનું છું;
કારણ કે એ અંબિકા! નવી સૃષ્ટિ શન્ય છે અને
પૂરતા દેશકાળ વિનાની છે.^{૨૧, ૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-એ નવી સૃષ્ટિ પણ કારણ
વિનાની તો હોય જ નહિ માટે તેના કારણ વિષે
વિચાર કરતાં બીજું કાંઈ પણ કારણ નહિ મળ-
વાથી આ જૂની સૃષ્ટિને જ તેના કારણરૂપ
માનવી પડે છે. હવે આ જૂની સૃષ્ટિ સાચી
હોય, તો તેમાંથી કદી પણ ખોટી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન
થાય નહિ. કારણ કે, કાર્ય ક્યારેય કારણથી
અસમાન ઉત્પન્ન થાય નહિ.^{૨૩}

લીલા બોલી:-હે મા! કારણથી કાર્ય
અત્યંત વિક્ષણ થતું પણ એવામાં આવે છે.
જનકે માટી જળને ધારણ કરવાને અશક્ત છે,
પણ માટીથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘડો જળને ધારણ
કરવાને સમર્થ છે.^{૨૪}

દેવી બોલ્યાં:-જે કાર્ય બીજાં નિમિત્તકા-
રણોની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે,
તેમાં નિમિત્ત-કારણને લીધે કાંઈક વિચિત્રતા
યતી એવામાં આવે છે. (માટીરૂપ ઉપાદાનકા-
રણમાંથી ચોક્કા આદિ બીજાં નિમિત્તકારણોની
મદદથી ઘડો ઉત્પન્ન થાય છે; આથી ઘડામાં
માટીથી કાંઈક વિક્ષણતા દેખાય છે. પણ એક
દીવામાંથી બીજા દીવાની પેઠે જ કાર્યનાં ઉપાદાન
અને નિમિત્ત જુદાં ન હોય પણ એક જ હોય, તે

કાર્ય કારણથી વિચિત્રતાવાળું હોતું નથી. આ જૂની સૃષ્ટિમાંથી જ નવી સૃષ્ટિ થઈ છે તેનું ઉપાદાન પણ જૂની સૃષ્ટિ છે અને નિમિત્ત પણ જૂની સૃષ્ટિ છે; માટે નવી સૃષ્ટિ જૂની સૃષ્ટિથી ત્રિલક્ષણ હોવી જોઈએ નહિ. આમ છે એટલા માટે જૂની સૃષ્ટિ અને નવી સૃષ્ટિ બન્ને અસ્થિ છે. ^{૨૦} હે સુંદરવદના ! જો તારા પતિની એ નવી સૃષ્ટિનું બીજું કાંઈ નિમિત્તકારણ હોય તો પૃથ્વી આદિમાંથી કયું નિમિત્તકારણ છે તે તું કહે. જો તેમાં પૃથ્વી નિમિત્તકારણ હોય, તો કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને માટે પૃથ્વી અહીંથી જાડીને ત્યાં જવી જોઈએ; તો પછી તે પૃથ્વી અહીં જ્યાંથી રહે ! આમ છે એટલા માટે આ જૂની સૃષ્ટિના અનુભવના સંસ્કાર માત્રથી જ ત્યાંની નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે અને એ કારણ-રૂપ સંસ્કાર માત્રને સહાયતા આપનારાં બીજાં કાંઈ નિમિત્તકારણો છે જ નહિ. આમ નિમિત્તકારણો નથી છતાં પણ જો 'નિમિત્તકારણો હોવાં જ જોઈએ' એવો આશ્રય હોય તો સંસ્કાર માત્રને નિમિત્તકારણરૂપ માની લે. સર્વ વિદ્વાનોનો અનુભવ છે કે, એવી રીતનાં કાર્યોમાં ઉપાદાન-કારણ અને નિમિત્તકારણ બુદ્ધાંદોતાં જ નથી. ^{૨૧}

લીલા ઓલી:-હે દેવી ! મને મારા ભર્તાનું જ સ્મરણ છે, (અનુભવનો સંસ્કાર છે,) તે જ વૃદ્ધિ પામીને પતિની નવી સૃષ્ટિનું કારણ થયેલ છે; એટલે એ સ્મૃતિથી જ એ નવી સૃષ્ટિ થઈ, એવો મને નિશ્ચય થયો. ^{૨૨}

દેવી ઓલી:-જમ તારા એ સંસ્કાર કલ્પનારૂપ છે, તેમ તેથી થયેલી એ નવી સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે; પછી જમ એ નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ છે, તેમ આ જૂની સૃષ્ટિ પણ કલ્પનારૂપ જ છે, કારણ કે એ પણ એથી પૂર્વની સૃષ્ટિના સંસ્કારથી થયેલ છે. ^{૨૩}

લીલા ઓલી:-મારા પતિની નવી સૃષ્ટિ કલ્પનારૂપ જ થઈ છે, તો એ દર્શાવતી આ સૃષ્ટિને

પણ હું કલ્પનારૂપ જ માનું છું. ^{૨૪}

દેવી ઓલી:-હે પુત્રી ! હવે તને જ નિશ્ચય થયો તે સાચો છે. જમ તારા પતિની નવી સૃષ્ટિ ખોટી છતાં પણ તે તે પદાર્થોથી શોભતી હતી, તેમ આ સૃષ્ટિ પણ ખોટી છતાં જ તે તે પદાર્થોથી શોભે છે. આ વાત હું અનુભવસિદ્ધ કહું છું.

લીલા ઓલી:-આ સૃષ્ટિના સંસ્કારમાંથી મારા પતિની બ્રમરૂપ અને પદાર્થો વગરની નવી સૃષ્ટિ શી રીતે થઈ તે મને કહે, એટલે જગત-વિષેની બ્રાંતિ ટળી જાય. ^{૨૭, ૨૮}

દેવી ઓલી:-સ્વપ્નની પેઠે બ્રાંતિરૂપ આ સૃષ્ટિ જ રીતે પૂર્વસૃષ્ટિના સંસ્કારથી થઈ છે, તે હું તને કહું છું, તું તે સાંભળ. એથી તને નવી સૃષ્ટિનો પ્રકાર પણ સમજઈ જશે. ^{૨૯} ચિદાકાશમાં કાંઈ એક સંસારરૂપી મંડપ છે અને તે કાચના કટકાના જવી રચામતાવાળા આકાશથી ઢંકાયેલો છે. ^{૩૦} એમાં મેરુપર્વત-રૂપી થાંભલો છે અને તેમાં લોકપાલોરૂપ તથા તેમની સ્ત્રીઓરૂપ પૂતળીઓ છે. એમાં સ્ત્રી જીવનોરૂપ અંતર્યુદો છે, ત્રિજીવનના અંતરરૂપ ત્રણ આકા છે અને સૂર્યરૂપી દીપક છે. ^{૩૧} એમ ખૂણાઓમાં રહેલી પંચમહાભૂતરૂપ બિંદુઓએ પર્વતોરૂપ માટીના ઉચરડા કરેલા છે. અને પુત્રોવાળો 'વ્રહ્મા' નામનો યુદ્ધો બ્રાહ્મણ એ મંડપમાં છે. ^{૩૨} એ મંડપ જીવોના સમૂદરરૂપી ઢોરોટાઓથી બરપૂર છે. ઉપરના આકાશના તળથી કાળાચનાળો લાગે છે અને આકાશમાં રહેનારાં સિદ્ધોરૂપી મહારાના ગણગણાટવાળો છે. ^{૩૩} તે વાદળોરૂપી અંદરના ધુમાડાના પ્રબળ પેરાવથી તેના ખૂણાઓ પેરાવેલા છે. તેમ ત્યાં વાયુના માર્ગોરૂપી મોટા વાસો પર દેવતાઓરૂપી કીડાઓ રવા છે. ^{૩૪} તે સુર તથા અસુર આદિ દુષ્ટ બાજુ-દાની રમતના ઢોલાદલથી ગાજી રહ્યો છે અને પૃથ્વી આદિ લોકોની અંદર રહેવાં નગરા તથા ગામડાંઓરૂપ સરમાખાનથી બરપૂર છે. ^{૩૫} તે

તળાવો, નદીઓ, સમુદ્રો તથા નાનાં તળાવો વગેરેનાં જગોથી છંટાયેલા છે અને પાતાળ, ભૂતળ તથા સ્વર્ગલોકરૂપી દરેથી ઝગઝગી રહ્યો છે.^{૩૬} એ મંડપના પર્વતોના પથરાઓથી તથા માટીનાં ઢેકાંઓથી ભરેલા ઠાઈ એક બાહ્યવાળા ખૂણામાં એક ખાડા જેવું પહાડી ગામ છે.^{૩૭} નદીઓથી, પર્વતોથી અને વનોથી ઢંકાયેલા એ ગામમાં સ્ત્રીવાળો, પુત્રોવાળો, રોગરહિત, ગાય આદિ પશુઓની સંપત્તિને લીધે ઘણા દૂધવાળો, રાખના ભયથી રહિત, સધળા અતિથિઓને પૂજનારો અને ધર્મમાં તત્પર રહેનારો એક અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ રહેતો હતો.^{૩૮}

તસ્મિન્નદીશૈલવનોપગૃહે સાન્નિઃ સદારઃ સુત-
વાનરોગઃ । મોક્ષીરવાન્ રાજમયાદ્વિમુક્તઃ સર્વા-
તિથિર્ધર્મપરો દ્વિજોઽમૃત ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
‘સકલજગતપ્રાંતિપ્રતિપાદન’ એ
નામનો સર્ગ ૧૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૯ મો

‘વસિષ્ઠ’ નામના એક બ્રાહ્મણનું દષ્ટાંત

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥
વિત્તવેપનયઃકર્મવિદ્યાવિમવચેષ્ટૈઃ ।
વસિષ્ઠસ્યૈવ સદૃશો ન તુ વાસિષ્ઠચેષ્ટિતઃ ॥ ૧ ॥

દેવી બોલ્યાં:-જેનું નામ ‘વસિષ્ઠ’ હતું.
તે ધનથી, વેપથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી,
વૈભવથી તથા ચેષ્ટાથી વસિષ્ઠ જેવા જ હતો, પણ
વસિષ્ઠના જેવા તે જીવન્મુક્ત ન હતો.^૧ એને
ચંદ્રમા જેવી રૂપમતી ‘અરુંધતી’ નામની સ્ત્રી
હતી અને તે જાણે પૃથ્વીરૂપ આકાશમાં બીજી
અરુંધતી હોય એવી હતી.^૨ એ બ્રાહ્મણી ધનથી,

* આ ઝોગણીસમા સર્ગમાં ‘વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ
રાખના દર્શનથી થયેલી રાખની ઇચ્છાના દૃઢ સકલ્પને
લીધે પશ્ચરાજ્યે અવતર્યો હતો’ એ કથા કહેવાશે.

વેપથી, અવસ્થાથી, કર્મથી, વિદ્યાથી, વૈભવથી
તથા ચેષ્ટાથી અરુંધતી જેવી જ હતી, પણ
અરુંધતીના જેવી જીવન્મુક્ત ન હતી.^૩ સ્વાભા-
વિક પ્રેમરસથી ભરેલી, વિકાસને લીધે મંદ મંદ
ચાલનારી અને કુમુદ જેવા હાસ્યવાળી એ સ્ત્રીને
તે વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ પોતાના સંસારના સર્વસ્વરૂપ
માનતો હતો.^૪ એક દિવસે એ બ્રાહ્મણ પર્વતના
સપાટ અને લીલા ઘાસવાળા શિખર પર બેઠો
હતો. એવામાં પૃથ્વીના નીચલા પ્રદેશ પર એક
રાજા જતો હતો, તે તેના જેવામાં આવ્યો.^૫ એ
રાજા પોતાના સધળા પરિવારની સાથે મૃગયા
કરવાની ઇચ્છાથી જતો હતો. એનું સૈન્ય જાણે
મેરુપર્વતને તોડી નાખવા ઇચ્છતું હોય તેમ
ભારે ઢાલાહલ કરતું હતું.^૬ એના ચામરોથી
અને પાતકાઓથી લતાઓનું વન જાણે ચંદ્રનાં
કિરણોથી વ્યાપ્ત થયું હોય એવું શોભતું હતું.
ઘોળાં છત્રોનાં મંડળોથી આકાશ જાણે રૂપાની.
ભૂમિકાઓથી બધાયેલું હોય એવું જણાતું હતું,
ઘોડાઓની નાજોથી ધરતી ખોદાતાં તેમાંની
રજથી આકાશ ઘેરાઈ ગયું હતું, હાથીઓના
સમૂહો પર બાંધેલી અને સૂર્યનાં કિરણોને તથા
વાયુને પણ રોકી દે એવી અંખાડીઓને લીધે તે
રાજા પર રજ પકડતી ન હતી.^૭ એના સૈન્યના
મોટા ઢાલાહલથી ભય પામીને વનનાં પશુઓ
નાસતાં હતાં અને દિશાઓ ભૂલી જવાથી ચક્ર-
રીઓ ખાતાં હતાં. એ રાજા સોનાના અને
ખાણિકોના ચક્રચકિત હારોથી તથા ખાનુખ-
ધોનાં મંડળોથી અતીવ શોભતો હતો.^૮ એ
રાજાને જેઈ પેલો વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ વિચાર કરવા
લાગ્યો કે, ‘અહો! સધળાં સૌભાગ્યોથી શોભી
રહેલું આ રાજાપણું તો બહુ સારું છે.’^૯
પાળાઓથી, રથોથી, હાથીઓથી, ઘોડાઓથી
પતાકાઓથી, છત્રોથી અને ચામરોથી દશે દિશા-
ઓને વ્યાપ્ત કરી દેનારો પૃથ્વીપતિ હું ક્યારે
થાઉં? ક્યારે ડોહરના પુષ્પોના મહદંત્રી સુગ-

છે, તે સાચો હોતો જ નથી. ^{૧૯,૨૦} આ તારુ
ધર એ બ્રાહ્મણના ધરના આકાશમાં જ રહ્યું છે.
હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સધળાં ઠેવળ ચિદાકાશ-
રૂપ જ છીએ, એમ સમજ. ^{૨૧} સધળા પ્રપંચનું
મિથ્યાપણ સમજવામાં તથા અધિષ્ઠાન ચૈતન્યનું
સત્યપણ સમજવામાં સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ, સંકટપ
અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એ જ મુખ્ય
હિવાની પેઠે સાધન છે. ^{૨૨} એ બ્રાહ્મણનો જીવ
પોતાના ધરની અંદર રહ્યો છે અને જેમ ભ્રમર
કમળમાં રહે છે, તેમ સમુદ્રી અને વનોસંહિત આ
પૃથ્વી તેના દહ્યાકાશમાં રહી છે ^{૨૩} જેમ આકા-
શમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જતું ચકરડું
રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના કોઈ એક નાના
ખૂણાના ઠાતગઠામાં આ નગર અને તારાં શરીર
આદિ રહેલ છે. ^{૨૪} હે સુંદરી ! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ
અને આ સૃષ્ટિ તે ધરની અંદર એકઠી થઈ
છે, છતાં પણ એ ધર એમનું એમ જ છે. તો
એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસરેણુની અંદર પણ
અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું
આશ્ચર્ય છે ? આમ હે પુત્રી ! ચિદાકાશના એક
એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેક બ્રહ્માંડો
છે, એમાં સંકા રાખવા જતું શું છે ? ^{૨૫, ૨૬}

લીલા બોલી:-હે પરમેશ્વરી ! તમે કહે
છો કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી
ગયો છે. પણ હે મા ! અમારા જન્મને તો
ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ
અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી
કેવી રીતે સંભવે ? ^{૨૭}

દેવી બોલ્યાં:-હે સુંદરી ! દહ્યાકાશમાં જેમ
દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ
નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું,
તે સંભળ. ^{૨૮} જેમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભા-
સમાન જ છે, તેમ ક્ષણ અને કટપ આદિ પણ
પ્રતિભાસમાન જ છે. ^{૨૯} તું પણના તથા હું પણના
અધ્યાસને લીધે જન્મને પોતાનો જન્મ યપાની

બ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કટપ આદિ
સધળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ યવા-
નો કમ કહું છું, તે સાંભળ. ^{૩૦} હે સુવતા ! જીવ
ક્ષણભાવમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્છાનો
અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂલી બંધ છે
અને બીજા ભાવને દેખે છે. ^{૩૧} એ બીજા ભાવનો
પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી
રહિત છતાં પણ પોતાના દહ્યાકાશમાં જ 'હું'
આ દેહાદિક આધારમાં આધેયરૂપે રહ્યો છું
એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ-પાં
આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ ભુલે છે ^{૩૨, ૩૩}
દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું' આ પિતાનો પુત્ર
છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુંદર
બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ઘર છે, હું જન્મ્યો
છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો
છું, હું આવો છું અને મારા સધળા બાંધવો
પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સધળું જોવામાં
આવે છે. ^{૩૪, ૩૫} દેહરૂપ થયેલા ચિત્તા અને
આત્માની એકતાના દૃઢ અધ્યાસને લીધે જ કે
એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધ વિનાના જ છે, તો
પણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે
છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તામાં સંસારરૂપી ખંડ
ઉદય પામ્યો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ
ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે
જેમ સ્વપ્નમાં જે દ્રશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તે જ દરથમાં
ચૈતન્ય છે, તેમ જગતમાં પણ જે દ્રશ્યમાં ચૈતન્ય
છે તે જ દરથમાં ચૈતન્ય છે. ^{૩૬, ૩૭} કારણ કે, એક
ચૈતન્ય જ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જેમ
સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પર-
લોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, અને
પરલોકમાં જેમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય
છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત
થાય છે. એટલે સધળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય
એક જ છે. ^{૩૮, ૩૯} જેમ તરંગો જળથી જરા પણ
જુદા નથી, તેમ રામ, પરલોક અને આ લોક

ચૈતન્યથી જરા પણ જુદા નથી. આથી જગત ઉત્પત્તિ જ થયું નથી અને ઉત્પત્તિ થયું નથી તેથી નાથ પણ પામવાનું નથી.^{૨૦} જગત પોતાના સ્વરૂપથી કંઈ છે જ નહિ. જે પ્રકાશે છે, તે ચૈતન્ય જ પ્રકાશે છે. જેમ દરયો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દરયેવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી જુદા નથી, તેમ દરયો ચૈતન્યથી જુદા નથી.^{૨૧, ૨૨} જેમ જળમાં તરંગ પડ્યું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં ચિંગડાં જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દરથપડ્યું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં ચિંગડાં જેવું છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વાભાવથી જરા પણ બ્રહ્મ થયા વિના જ બધું દરથપણને પામેલ હોય એમ પ્રતીત થાય છે.^{૨૩} આમ દરથ પદાર્થ છે જ નહિ. જો દરથ છે જ નહિ, તો પછી 'આ દ્રશ્ય અને આ દરથ' એવો વિભાગ જ કેમ હોય ? જીવને ભરણરૂપ મોઢાં યયા પછી નિમેષમાત્રમાં જ દેથ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, વેશ, બંધુઓ, સેવકો, અસ્ત અને ઉદય ઇત્યાદિકની વાસનાઓને અનુસરતી બ્રહ્માંડરૂપી દરથ સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે; તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે તેથી તે દેથ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિય આદિને જુએ છે. જો કે આ પ્રમાણે દષ્ટિ-ધટ્ટિ દેવાથી મૂવા પછી તુરત જ પોતાનું ચરીર પુવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તો પણ પ્રુષ્પ પછી જેમ કળનો ઉદય થાય છે તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારા પિતા છે અને હું બાળક હતો,' ઈત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષમાત્રમાં જ નેપડો મોટો કાળ જતા રહ્યાની પણ પ્રતીતિ પામે છે.^{૨૪-૨૫} હરિચંદ્ર રાજને એક રાત્રિમાં બાર જ નીકળી ગયાની પ્રતીતિ થઈ હતી અને

આજ પણ જેમને પ્રિય સ્ત્રીના વિયોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વધે જવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નમાં 'હું' મરી ગયો, 'હું' જન્મેલો અને મારા અચુક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જન્મતરંગ બાળક આદિ મુખ્ય લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મદ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી ભ્રમના સમયમાં જે શૂન્ય હોય છે, તે પણ ભરપૂર લાગે છે, કુંખો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવને જગતરૂપી ભ્રમના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દરથોથી ભરપૂર લાગે છે, વ્યવહારરૂપ કુંખો પણ સુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની શૂન્ય પણ અતુરૂપ લાગે છે.^{૨૬-૨૭} જેમ મરીના બીજના ઠણીમાંની તીખાચ તે બીજથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તંભમાં વણુકોતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જે બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દરથ તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે શાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય ? છે જ નહિ.^{૨૮}

તૈક્ષ્ણ્યં યયા મરિચવીજકણે સ્થિતં સ્વં સ્તમેષુ ચારચિત્પુત્રકજાલમંતઃ । હટં ત્વનન્ય-દિદનેવમજેઽસ્તિ શાંતં તસ્યાસ્તિ વંધનવિમોહ-દશ્મઃ કૃતઃ કાઃ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પરમાર્થપ્રતિપાદન' એ નામનો અર્થ ૨૦ મો સમાપ્ત

ધવાળા વાયુઓ મારા અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના મુખ ઉપર સુરતશ્રમથી થયેલા પરસેવાનાં ણિંકુઓને ઝીંશે ?^{૧૧,૧૨} ક્યારે હું પૂર્ણ મથથી દિશાઓનાં મુખોને અને કપૂરથી રાણીઓનાં મુખોને ચંદ્રના ઉદય જેવાં શ્વેત કરીશ ?^{૧૩} એ પ્રમાણે વસિષ્ઠના મનમાં ત્યારથી સંકલ્પ લાગી રહ્યો અને જ્યાં સુધી એ જીવ્યો ત્યાં સુધી એ આજસરહિત થઇને નિત્ય સ્વધર્મમાં જ તત્પર રહ્યો.^{૧૪} હવે જન્મ હિમરૂપી વજ્ર કમળને પ્રાપ્ત થાય, તેમ શરીરને પાણીમાં તૂટી ગયેલી પાળના જીવુ શિથિલ તથા જર્જરિત કરી નાખવામાં સજ્જ રહેનારી જરાવસ્થા એ બ્રાહ્મણને પ્રાપ્ત થઈ.^{૧૫} આમ એ બ્રાહ્મણને મરણ સમીપમાં આવ્યું, ત્યારે જન્મ વસંતઋતુની સમાપ્તિના અવસરમાં લતા ઝીંમજીતુના ભયથી કરમાવા લાગે તેમ તેની સ્ત્રી પણ કરમાવા લાગી.^{૧૬} પછી હે લીલા ! જન્મ તું મારું આરાધન કરવા લાગી હતી, તેમ તેણે પણ મારું આરાધન કરવા માંડ્યું. પછી પતિને અમરપણું પ્રાપ્ત થવું અશક્ય બનીને તેણે મારી પાસેથી વરદાન માગ્યું કે,^{૧૭} ‘હે દેવી ! મારા પતિ મરી જાય, ત્યારે તેનો જીવ આ મારા મંડપમાંથી જાય નહિ.’ એ પ્રાર્થના સાંભળીને મેં તેને ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું.^{૧૮} પછી કાળના યોગથી તે બ્રાહ્મણ મરી ગયો અને તેજ ધરના આકાશમાં જીવરૂપે રહ્યો.^{૧૯} નિરાકાર શરીરવાળો એ બ્રાહ્મણ પૂર્વના અપાર સંકલ્પને લીધે મોટી શક્તિવાળો અને ઐશ્વર્યને જીતનારો તારો પતિ પદ્માજ થયો હતો. તેણે પોતાના પ્રજા-વૃદ્ધી બુદ્ધોને જીતી લીધો હતો, તેણે પોતાના પ્રતાપથી સ્વર્ગલોકને પણ દબાવ્યો હતો અને તેણે કૃપાથી પાતાળતું પાલન કર્યું હતું.^{૨૦,૨૧} તે શત્રુઓરૂપ વૃદ્ધોને પ્રલયાગ્નિરૂપ હતો, સ્ત્રીઓને કામદેવરૂપ હતો, વિપયોરૂપ વાયુઓને રોકવામાં મેરુ તુલ્ય હતો અને સાધુઓરૂપ કમળોને વિક-સાવનામાં સ્પર્શરૂપ હતો.^{૨૨} તે સધળાં શાસ્ત્રોના

અરીસારૂપ હતો, યાચક લોકોને કલ્પવૃક્ષરૂપ હતો, બ્રાહ્મણોના ચરણરૂપ હતો અને ધર્મ-રૂપ ચંદ્રને પૂર્ણિમારૂપ હતો.^{૨૩} દુઃખાકાશમય પોતાના ધરના આકાશમાં જીવરૂપે રહેલા એ બ્રાહ્મણનું શરીર રાખરૂપ થઈ ગયું, એટલે શોકથી અત્યંત પીડા પામેલી તેની સ્ત્રી અરુધતી સુકાયેલી અકલ્પની સિંગતી પેઠે દુઃખમાં ચિરાઈ ગઈ.^{૨૪,૨૫} પછી પતિની સાથે રાખરૂપ થયેલી એ બ્રાહ્મણી દેહને દૂર છોડી દઈને મનોગય શરીરથી પોતાના પતિને પ્રાપ્ત થઈ.^{૨૬} જન્મ નહી નીચા પ્રદેશને અનુસરે છે, તેમ પોતાના પતિને અનુસરતી તે બ્રાહ્મણી, વસંતઋતુમાં જીગેલી મંજરીની પેઠે શોકરહિત થઈ ગઈ.^{૨૭} એ બ્રાહ્મણનાં ધરો અને પૃથ્વી તથા સ્થાવર આદિ ધનો તે પહાડી ગામમાં છે. એના મરણનો આજ આકાશ દિવસ છે અને તેનો જીવ એ પહાડી ગામના-ધરની અંદર રહ્યો છે.^{૨૮}

તન્નાસ્ય વિપ્રસ્ય ગૃહાણિ સંતિ ભૂસ્વાવરા-
દીનિ ધનાનિ સંતિ । અઘાટમં વાસરમાત્મમૃત્યો
ર્જીવો ગિરિગ્રામકંકંદરસ્યઃ ॥ ૨૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
‘બ્રાહ્મણમરણ’ એ નામનો
સર્ગ ૧૯ એ સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૦ મો —

લીલાનાં પૂર્વજન્મની દંડતા

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

સ તે મર્ત્યાય સંપન્ના દિગ્જો ભૂપત્વમાગતઃ ।
યામાવરુંધતી નામ વ્રાહ્મણી સા ત્વમંગને ॥ ૧ ॥
દેવી બોલ્યાં:—હે લીલા ! એ બ્રાહ્મણ રાજ-
પણું પામીને હમણાં તારો પતિ થયો હતો.

× આ લીલાના સર્ગમાં ‘પૂર્વજન્મનું ચરિત્ર સાંભળના તેમ જ ને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ એવી લીલાને દશાંશથી અને યુક્તિઓથી સરસ્વતીએ સમજાવી’ એ કથા કહેવામાં આવેલો.

જે 'અરુંધતી' નામની તેની બ્રાહ્મણી હતી તે છે.^૧ ચક્રવા અને ચક્રવીની પેઠે પરસ્પર નેહથી બંધાયેલાં અને પૃથ્વી ઉપર જાણે નવાં સેવ-પાવંતી જન્મેલાં હોય એનાં તમે સુદંપતી મહીં રાખ્ય કરતાં હતાં.^૨ આ તને સમજું પૂર્વજન્મ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું. બ્રહ્મરૂપ આકાશમાં જીવભાવની બ્રાંતિ થવાથી એ સમજું પ્રતીત થું હતું.^૩ એ બ્રાંતિરૂપ પૂર્વસૃષ્ટિમાંથી આ શ્રેષ્ઠ પ્રાંતિ પ્રતિબિંબિત થઈ છે. આ સૃષ્ટિ માતાની સત્તાથી અસત્ય છે અને અધિષ્ઠાનની તાથી સત્ય છે; તેણે તમને જન્મની અને રાજ્યની મિથ્યાજ પ્રતીતિ કરેલી છે.^૪ આથી ઈ સૃષ્ટિ બ્રાંતિમય અને કઈ સૃષ્ટિ સાચી કહે છે ? પ્રતિબંધ વગરના અનર્થરૂપ અવિદ્યા અને તે અવિદ્યા વિના સૃષ્ટિનું બીજું કંઈ પણ સ્વરૂપ નથી.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે સરસ્વતીનાં અન સાંભળીને લીલા વિસ્મય પામી અને હીં વાર સુધી તેનાં નેત્રો પ્રકુલ્લિત થઈ રહ્યાં. હીં તે મંદ મંદ અક્ષરોથી નીચે પ્રમાણે બોલી.

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તમે આ ખોટી ત કેમ કરી ? કયાં પોતાના ધરમાં રહેલો બ્રહ્મણો જીવ ? અને કયાં અહીં રહેલાં આ મે ? એ બેઠાંની અને અમારી એકતા સંભળ કેમ ? એ સમાધિમાં જે નવી સૃષ્ટિ બેઠી આ ધરમાંજ છે, એ વાત પણ કેમ સંભવે ? માં મારા સ્વામી રહ્યા છે તે પરલોક, તે પૃથ્વી, પર્વતો અને તે દેશે દિશાઓ આ ધરની દેર રહેલાં સંભવે જ કેમ ? હે સર્વ ઈશ્વરનાં ઈશ્વરી ! સરસવતી દાણાની મીઠામાં મદામત અંદાવત હાથી બધાં સંભવે નહિ, નાનામાં મચ્છરોએ સિંહોના સમૂહો સાથે લડાઈ પાની વાત સંભવે નહિ, કમળકાકડી ઉપર રે રહ્યાની વાત સંભવે નહિ, નાનો જમરો અને ગળી ગયાની વાત સંભવે નહિ અને

સ્વપ્રના મેધની ગજના સાંભળીને મોર વિચિત્ર રીતે નાચવા લાગ્યાની વાત સંભવે નહિ; તેજ પ્રમાણે આ ધરની અંદર એ પૃથ્વીની અને પર્વતોની સ્થિતિ છે એ વાત પણ સંભવે નહિ. હે ઈશ્વરી ! બુદ્ધિથી નિર્મળ વિચાર કરીને એ વાત જે રીતે મારા મનમાં ઠસે તે રીતે તે કહો. મહાત્મા લોકો પોતાના કૃપાપાત્ર માણસથી અકળાઈ જતા નથી.^{૬-૧૨}

દેવી બોલ્યા:-હે સુંદરી ! હું ખોટી વાત કરતી નથી, પણ યથાર્થ જ કહું છું. સાચું બોલવાના જે વેદાંત નિયમો છે, તેમને અને તોડી-એ જ નહિ.^{૧૩} જે મર્યાદાને બીજા કાઈ તોડવા કરે છે, તેને હું સ્થાપિત કરું છું. પછી તે મર્યાદાને હું જ તોડું, તો તેને બીજું કાણ પાળે ?^{૧૪} એ પહોડી ગામના બ્રાહ્મણનો જીવ ચિદ્રૂપ છે અને તે પોતાના દૃઢ્યકાશમાં, પોતાના ધરમાંજ, આ મોટા દેશને બેઠ રોકે છે.^{૧૫} હે સુંદરી ! જમ જમતની સ્મૃતિ હુમ થઈને સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થાય છે, તેમ તમને આગળની સ્મૃતિ હુમ થઈને બીજા પ્રકારની સ્મૃતિ થઈ છે. સ્મૃતિનો અત્યત લોપ થવો એ જ મરણ છે. જમ સ્વપ્નનું તથા સંકલ્પનું વૈલોક્ય ખોટું છે, જમ યુક્તિ કથા સાંભળ્યા પછી મનમાં થતો યુક્તનો પ્રતિભાસ ખોટો છે અને જમ નિર્મળ દેશમાં પ્રતીત થતાં ઝંઝનાનાં પાણી ખોટાં છે, તેમ આ સમજું જે કેમવામાં આવે છે તે ખોટું જ છે.^{૧૬, ૧૭} જમ સંકલ્પમાં અને અરીસામાં આખી પૃથ્વી રહે છે, તેમ પર્વતો, વનો અને નગરો-વાળી આ પૃથ્વી તે બ્રાહ્મણના ધરની અંદરજ રહી છે.^{૧૮} આ ધોટી સૃષ્ટિ ખોટી છે, છતાં સાચી જવી પ્રતીત થાય છે. જે ચિદાકાશ પોતાનામાં પ્રતીત થયેલાં સાચાં જનું જણાવે છે, તેના ગર્ભાકાશમાં સ્મૃતિને લીધે જે ખોટાથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે, તે ખોટું જ હોવું બેઠ્યું. ઝંઝનાનાં પાણીની નદીથી જે તરંગ ઉત્પન્ન થાય

છે, તે સાચો હોતો જ નથી. ^{૧૯,૨૦} આ તારુ ધર એ બ્રાહ્મણના ધરના આકાશમાં જ રહ્યું છે. હું, તું અને બ્રહ્માંડ એ સધળાં દેવણ ચિદાકાશ-રૂપ જ છીએ, એમ સમજ. ^{૨૧} સધળા પ્રપચનું મિથ્યાપણ સમજવામાં તથા અધિધાન ચૈતન્યનું સત્યપણ સમજવામાં સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ, સંકલ્પ અને પોતાના અનુભવની પરંપરા એ જ મુખ્ય દીવાની પેઠે સાધન છે. ^{૨૨} એ બ્રાહ્મણનો જીવ પોતાના ધરની અંદર રહ્યો છે અને જમ ભ્રમર કમળમાં રહે છે, તેમ સસુદ્રો અને વનોદ્ધિત આ પૃથ્વી તેના દ્વંદ્વાકાશમાં રહી છે. ^{૨૩} જમ આકાશમાં પ્રતીત થતું માથાના વાળ જવું ચકરડું રહે છે, તેમ એ પૃથ્વીના ઢાઈ એક નાના ખૂણાના ઢોતરાકામાં આ નગર અને તારાં શરીર આદિ રહેલ છે. ^{૨૪} હે સુંદરી ! એ પૂર્વની સૃષ્ટિ અને આ સૃષ્ટિ તે ધરની અંદર એકઠી થઈ છે, છતાં પણ એ ધર એમનું એમ જ છે. તો એ ઉપરથી આપણે એક ત્રસરેણુની અંદર પણ અનેક બ્રહ્માંડો રહેવાની સંભાવના કરીએ તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ? આમ હે પુત્રી ! ચિદાકાશના એક એક પરમાણુની અંદર આવાં અનેક બ્રહ્માંડો છે, એમાં શકા રાખવા જવું શું છે ? ^{૨૫,૨૬}

લીલા બોલી:-હે પરમેશ્વરી ! તમે કહેા છો કે, એ બ્રાહ્મણ આજથી આઠમે દિવસે મરી ગયો છે. પણ હે મા ! અમારા જન્મને તો ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણીમાંથી અમારી ઉત્પત્તિ થવી કેવી રીતે સંભવે ? ^{૨૭}

દેવી બોલ્યાં:-હે સુંદરી ! દ્વંદ્વાકાશમાં જમ દેશની લંબાઈ નથી, તેમ કાળની લંબાઈ પણ નથી જ. એ વિષે હું ન્યાયને અનુસરીને કહું છું, તે સાંભળ. ^{૨૮} જમ આ જગતની સૃષ્ટિ પ્રતિભાસમાન જ છે, તેમ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ પણ પ્રતિભાસમાન જ છે. ^{૨૯} નુંપણના તથા હું પણના અધ્યાસને લીધે જમને પોતાનો જન્મ થયાની

બ્રાંતિ છે, તેમને જ ક્ષણ અને કલ્પ આદિ સઘળું જગત ભાસે છે. હવે આ પ્રતિભાસ થવાનો ક્રમ કહું છું, તે સાંભળ. ^{૩૦} હે સુવ્રતા ! જીવ ક્ષણભાનમાં પોતાના મિથ્યા મરણરૂપી મૂર્છાનો અનુભવ કરીને આગલા ભાવને ભૂલી બપ છે અને બીજા ભાવને દેખે છે. ^{૩૧} એ બીજા ભાવનો પ્રતિભાસ થાય છે, એટલે પોતે દેહાદિક આધારથી રહિત છતાં પણ પોતાના દ્વંદ્વાકાશમાં જ 'હું' આ દેહાદિક આધારમાં આધેરૂપે રહ્યો છું એમ અનુભવ કરે છે; આમ તે આ હાથ-પગ આદિવાળો દેહ મારો છે, એમ જુએ છે. ^{૩૨,૩૩} દેહનો અધ્યાસ થતાં જ 'હું' આ પિતાનો પુત્ર છું, મને આટલાં વર્ષો થયાં, આ મારા સુંદર બાંધવો છે, આ મારું સુંદર ઘર છે, હું જન્મ્યો છું, પ્રથમ બાળક હતો, હમણાં મોટો થયો છું, હું આવો છું અને મારા સધળા બાંધવો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે.' એ સઘળું જોવામાં આવે છે. ^{૩૪,૩૫} દેહરૂપ થયેલા ચિત્તા અને આત્માની એકતાના દૃઢ અધ્યાસને લીધે જો કે એ બાંધવાદિક પદાર્થો સંબંધ વિતાના જ છે, તો પણ તે પોતાની સાથે સંબંધ ધરાવનારા ભાસે છે. આ પ્રમાણે જીવના ચિત્તમાં સંસારરૂપી ખંડ ઉદય પામ્યો છે, પણ વાસ્તવિક રીતે કાંઈ પણ ઉદય પામ્યું નથી. જીવ શુદ્ધ ચિદાકાશરૂપ જ છે. જમ સ્વપ્નમાં જ દ્રશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે, તેમ બ્રહ્મમાં પણ જ દ્રશ્યમાં ચૈતન્ય છે તે જ દશ્યમાં ચૈતન્ય છે. ^{૩૬,૩૭} કારણ કે, એક ચૈતન્ય જ સર્વરૂપે પ્રતીત થાય છે. ચૈતન્ય જ સ્વપ્નમાં બીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ પગ લોકમાં ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, અને પરલોકમાં જમ તે ત્રીજા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે, તેમ આ લોકમાં તે ચોથા પ્રકારથી પ્રતીત થાય છે. એટલે સધળી સ્થિતિઓમાં ચૈતન્ય એક જ છે. ^{૩૮,૩૯} જમ તરંગો જળથી જરા પણ જુદા નથી, તેમ સ્વપ્ન, પરલોક અને આ લોક

ચૈતન્યથી જરા પણ ભુલા નથી. આથી જગત દરપત્ર જ થયું નથી અને ઉત્પત્તિ થયું નથી તેથી નાથ પણ પામવાનું નથી.^{૧૦} જગત પોતાના સ્વરૂપથી ઠીક છે જ નહિ. જે પ્રકાશ છે, તે ચૈતન્ય જ પ્રકાશ છે. જેમ દરથો વિનાનું ચૈતન્ય પરબ્રહ્મ જ છે, તેમ દરથોવાળું ચૈતન્ય પણ પરબ્રહ્મ જ છે. આથી જેમ તરંગો જળથી ભુલા નથી, તેમ દરથો ચૈતન્યથી ભુલા નથી.^{૧૧, ૧૨} જેમ જળમાં તરંગ-પણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું જ છે, તેમ ચૈતન્યમાં દરથપણું છે જ નહિ અને જે દેખાય છે તે સસલાનાં શિંગડાં જેવું છે. ચૈતન્ય પોતાના સ્વભાવથી જરા પણ બ્રહ્મ થયા વિના જ બધું દરથપણાને પામેલા હોય એમ પ્રતીત થાય છે.^{૧૩} આમ દરથ પદાર્થ છે જ નહિ. એ દરથ છે જ નહિ, તો પછી 'આ દ્રશ્ય અને આ દરથ' એવો વિભાગ જ કેમ હોય! જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી નિમેષભાવમાં જ દેશ, કાળ, આરંભ, ક્રમ, જન્મ, માતા, પિતા, સંતાનો, અવસ્થા, સમજણ, સ્થાન, ચેષ્ટા, બંધુઓ, સેવકા, અસ્ત અને ઉદય ઇત્યાદિની વાસનાઓને અનુસરતી બ્રહ્માંડરૂપી દરથ સર્ગની શોભા નજરે પડવા માંડે છે. જીવ તો ચૈતન્યસ્વરૂપ છે; તે પોતે જન્મેલો નથી, છતાં પણ 'હું જન્મેલો છું' એમ ધારી લે છે તેથી તે દેશ, કાળ, ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો, મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિય આદિને બુદ્ધે છે. જે બે આ પ્રમાણે દષ્ટિ-સદિ દોવાથી મૂળ પછી તુરત જ પોતાનું શરીર ધુવાન દેખવામાં આવ્યું હોય તો પણ ધુપ્પ પછી જેમ કુળનો ઉદય થાય છે તેમ પાછળથી 'આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે અને હું બાળક હતો,' ઇત્યાદિક અનુભવેલો અને નહિ અનુભવેલો વાસનામય ક્રમ ઉદય પામે છે તથા નિમેષભાવમાં કંઈ જવડો મોટો કાળ જતો રહ્યાની પણ પ્રતીતિ થાય છે.^{૧૪-૧૬} હરિશ્ચંદ્ર રાજને એક રાત્રિમાં પાર વર્ષ નીકળી ગયાંની પ્રતીતિ થઈ હતી અને

શો. રા. ૧૨

આજ પણ જેમને પ્રિય સીનો વિચોગ થયો હોય છે, તેને એક દિવસ પણ વર્ષ જવડો થઈ પડે છે. સ્વપ્નમાં 'હું' મરી ગયો, 'હું' જન્મેલો અને મારો અમુક પિતા છે' એ રીતે નહિ ભોગવેલા ભાવોમાં ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. વળી જન્મતર્માં બાળક આદિ મુગ લોકોને ભોગવેલા ભાવોમાં પણ નહિ ભોગવેલાપણાની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવને આ સંસાર સંબંધી સઘળી પ્રતીતિઓ મિથ્યા જ થાય છે. જેમ મદ અને સ્વપ્ન આદિ સંબંધી જનના સમયમાં જે શૂન્ય હોય છે, તે પણ ભર-પૂર લાગે છે, દુઃખો પણ ઉત્સવોરૂપ લાગે છે અને હાનિ પણ લાભરૂપ લાગે છે, તેમ જીવને જગતરૂપી જનના સમયમાં કેવળ ચૈતન્ય પણ દરથોથી ભરપૂર લાગે છે, બ્યવહારરૂપ દુઃખો પણ સુખરૂપ લાગે છે અને સ્વરૂપની ભૂલ પણ અનુકૂળ લાગે છે.^{૧૭-૧૮} જેમ મરીના બીજના કણમાંની તીખાય તે બીકથી અભિન્ન જ રહેલી છે અને જેમ સ્તંભમાં વલુકાતરેલી પૂતળીઓ તેનાથી અભિન્ન જ રહેલી છે, તેમ જ બ્રહ્મચૈતન્યમાં આ સઘળું દરથ તેથી અભિન્ન જ રહેલ છે અને અભિન્ન હોવાને લીધે શાંત જ છે, તે બ્રહ્મચૈતન્યમાં સાચો મોક્ષ કેવો હોય અને શા કારણથી હોય ? છે જ નહિ.^{૧૯}

તૈર્લ્લ્યં યયા મરિચવીજકળે સ્થિતં સ્વં
સ્તંમેષુ ચારચિત્પુત્રકજાલમંતઃ । દૃષ્ટં ત્વનન્ય-
દિદમેવમજેગરિત શાંતં તત્સ્યાસ્તિ વંચનવિમોહ-
દયઃ કૃતઃ કાઃ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'પરમાર્થપ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૨૦ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૨૧ મો ~~~~~

સરસ્વતી અને લીલાનો સંવાદ

॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

પ્રતિભાંતિ જગત્યાણુ મૃતિમોહાર્દનંતરમ્ ।

જીવસ્યોન્મીલનાદક્ષો રૂપાણીવાસિલાન્યલમ્ ॥

દેવી બોલ્યાં:-જમ આંખો ઉઘાડ્યાથી તુરત જ સઘળાં રૂપો પૂરી રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ જીવને મરણરૂપ મોહ થયા પછી તુરત જ અનેક જગત પ્રતીત થાય છે.^૧ દિશાઓ, કાળ, વ્યવહારો, આકાશ, સ્વર્ગાદિક અને ઘર આદિ પદાર્થો તથા કલ્પપર્વત સ્થિર રહેનારા પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પણ અનંત સ્ફુરે છે.^૨ જમ સ્વ મર્મા પોતાના મરણની પોતાને પ્રતીતિ થાય છે, તેમ જીવને સંસારમાં જે કાર્યો અનુભવાયેલાં કે દેખાયેલાં પણ ન હોય, તે કાર્યોમાં પણ 'મેં કર્યાં' જ્યેવી પ્રતીતિ થાય છે.^૩ આ પ્રમાણે ચિદાકાશની અંદર માયારૂપી આકાશમાં અનંત જાતિ-ઓ સ્ફુરે છે. આ 'જગત' નામની નગરી ભીંત વગર જ ચિતરાયેલી છે, માટે કલ્પનામાત્ર જ છે.^૪ 'આ જગત છે અને આ સૃષ્ટિ છે' એ રીતે વાસના જ સ્ફુરે છે અને એ વાસના સમીપમાં દૂરપણાનો અને ક્ષણમાં કલ્પપણાનો વિપરીત ભ્રમ કરે છે.^૫ એક અનુભવેલા વિષયોની અને બીજી નહિ અનુભવેલા વિષયોની, એમ બે પ્રકારની વાસના છે. એ વાસના ચૈતન્યરૂપે રહેલી છે અને પૂર્વનાં કારણોથી રહિત છે.^૬ જમ સ્વપ્ન સંબંધી ભ્રમ આદિમાં બીજા પિતામાં પણ પોતાના પિતાની વાસના થાય છે, તેમ આ સંસારમાં નહિ અનુભવેલામાં પણ અનુભવેલાપણાની વાસના કોઈ સમયે ઉદય પામે છે.^૭ કોઈ સમયે વાસના વિના જ જગતનો અનુભવ થાય છે,

દાખલા તરીકે બ્રહ્માને પૂર્વની વાસના વિના જ જગતનો ક્રમ વગરનો અનુભવ થયો છે.^૮ દે સુંદરી ! દેટલાએકને અનુભવમાં આવેલું આ બ્રહ્માંડ આદિ દરથ વાસનામાં રહે છે અને દેટલાએકને અનુભવમાં નહિ આવેલું બ્રહ્માંડ આદિ દરથ પણ વાસનામાં રહે છે.^૯ દેટલાએક જીવોને વાસના વિના જ દરથની પ્રતીતિ થાય છે; જેમકે બ્રહ્માને કાકતાલીયની પેઠે અકસ્માત જ બ્રહ્માપણું પ્રાપ્ત થયું છે.^{૧૦} જગતનું જે અત્યંત વિસ્મરણ થાય છે, તે જ મોક્ષ કહેવાય છે અને મોક્ષની એ સ્થિતિમાં કોઈને કોઈ પ્રિય-અપ્રિય રહેતાં નથી, તેમજ બીજા કોઈ પદાર્થો પણ રહેતા નથી.^{૧૧} અહંકાર અને જગતના નિદાનરૂપ અવિદ્યાનો અત્યંત અભાવ થયા વિના મોક્ષ ઉદય પામતો નથી; એ કે તે સ્વાભાવિક રીતે વિદ્યમાન છે.^{૧૨} જમ રજ્જુમાં થયેલો ભ્રમરૂપ સપ્ત વાસ્તવિક રીતે નહિ છતાં પણ જ્યાં સુધી રજ્જુમાં તેનો અત્યંત અભાવ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી ટળતો નથી, તેમ બ્રહ્માં પ્રતીત થયેલું આ ભ્રમરૂપ જગત જ્યાં સુધી તે જગતનો અત્યંત અભાવ સમજાય નહિ, ત્યાં સુધી ટળતું નથી.^{૧૩} સમાધિમાં જગત શાંત થયાની આશા રાખવી જ નહિ, કારણ કે સમાધિમાં જગતની પૂરી શાંતિ થતી નથી, પણ અધીર શાંતિ થાય છે. તેથી જમ શૂન્યને એક પિશાચનના અતે પાછો તેવો ને તેવો બીજા પિશાચ જેવામાં આવે છે, તેમ વ્યુત્થાનકાળમાં મનુષ્યનું પાછું તેવું ને તેવું જગત જેવામાં આવે આવે છે.^{૧૪} 'આ જે વિસ્તીર્ણ સંસાર છે તે બ્રહ્મ જ છે,' એવો નિર્ણય છે. જગત અવિદ્યાને લીધે ભાસે છે, એ અવિદ્યાનો બાધ થયા પછી પણ અનુવૃત્તિને (પુનરાવૃત્તિને) લીધે જ જગત સ્ફુરે, તે તે મિથ્યાજાણેલું હાવાને લીધે બંધન કરનાર થતું નથી.^{૧૫}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તમે કહી ગયાં કે

૧. અમારા આ રાજ-રાણીના જન્મમાં પ્રથમના

૪. આ એકવીસમા સર્ગમાં 'વિચાર કરતા જે રથૂલ છે તે સ્વપ્ન થઈ જાય છે, સ્વપ્ન અવિદ્યા થઈ જાય છે અને અવિદ્યા ચૈતન્યમાત્ર થઈ જાય છે,' એમ સરસ્વતી લીલાને સમજાવશે

બ્રાહ્મણ-બ્રાહ્મણીના જન્મસમયની અતુભવેલી વાસના કારણરૂપ છે. તેમ દેવ દાય તો આ સમયના જે દરય પદાર્થો છે, તેઓ તે સમયે નહોતા; માટે તેમનો અતુભવ થયેલો નજ દોવો બેઠ્યો; પછી અતુભવ વિના તેમનો સંસ્કાર પણ ન પડેલો બેઠ્યો. આમ સંસ્કાર નહિ રહ્યા છતાં આ સમયના દરય પદાર્થો કેમ થાય છે?'

દેવી બોલ્યાં:-તમને આ દરય પદાર્થોની સ્થિતિ થાય છે, તેમાં પિતામહ બ્રહ્માનો સંસ્કાર કારણરૂપ છે. (કેટલાએકને નહિ અતુભવાયેલું દરય પણ વાસનામાં રહે છે એમ આગળ કહ્યું છે, તેનો એ જ અભિપ્રાય છે.) બ્રહ્માને તો પોતાનો દેહ આદિ વાસના વિના જ દેખાય છે; કારણ કે પદેવાનો બ્રહ્મા મુક્ત થઈ ગયેલ છે, તેથી તેની વાસના હમણાંના બ્રહ્માને ઠોવી સંભવિત નથી. જો બ્રહ્માને પૂર્વબ્રહ્માના દેહની વાસના રહેવી સંભવતી નથી જ; એટલા માટે વાસનાઓ વિના એ કહ્યું ચેતન્ય જ બ્રહ્મા આદિરૂપે વિવર્ત પામે છે એમ સમજવું. ચેતન્યનો એવો સ્વભાવ જ છે. કલ્પાલીક્યન્યાયથી કોઈ પ્રતિભાસમય બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે માને છે કે, 'આગળના બ્રહ્માથી હું બીજો બ્રહ્મા થયો છું.' જગતની ઉત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે, માટે કોઈ પણ પ્રદેશમાં અને કોઈ પણ કાળમાં કોઈ પણ ઉત્પન્ન થયું નથી; જગ ચિદાકાશ જ છે, એ વિના બીજું કંઈ જ નથી. અતુભવથી થયેલી અને અતુભવ વિના થયેલી બે પ્રકારની વાસનાઓ માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ બ્રહ્માં તો કાર્ય-કારણભાવે આદિ ભેદના લેણ પણ નથી. કાર્યો, વપાદાનકારણો અને નિમિત્તકારણો એમાંનું કોઈ પણ શુદ્ધ બ્રહ્માં નથી. કારણ કે, એ સઘળાં જોના બાધ થાય છે, પણ એ સર્વ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ બ્રહ્માને બાધ થતો નથી. જગતના કારણરૂપ જે વાસના છે તે પણ બ્રહ્માનો જ વિવર્ત છે; એટલે જગત અને વાસના એ

કહેવામાવ જ છે, વાસ્તવિક નથી. આ પ્રમાણે જગત આદિ કોઈ પણ દરય ઉત્પન્ન થયું જ નથી; કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મા જ છે અને તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલ છે.

લીલા બોલી:-હે દેવી ! અહો જન્મ સૂર્યની ક્રાંતિ પ્રાતઃકાળમાં જગતની શોભાને દેખાડે છે, તેમ તમે મને ઉત્તમ વિચાર દેખાડ્યો છે. એ વિચાર તલસ્પર્શ કરવાથી વધારે વધારે પ્રકાશનો જશે. પણ હે દેવી ! અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે મને ન્યાં સુધી આ વિષયમાં દૃઢ વ્યુત્પત્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી મારા મનમાં એક ઉત્કંઠા છે, તેને તમે શાંત કરો. એ બ્રાહ્મણ, બ્રાહ્મણી સાથે જે સ્પર્શમાં રહેતો હતો તેમાં અને તે પહોડી ગામમાં મને તેડી બોળ્યા, એટલે હું તેમને જોઉં.

દેવી બોલ્યાં:-તું પરમ પવિત્ર કારણબ્રહ્મા પાણનું અણુ (સમાધિ) કરી, આ દેહને ભૂવી જળને નિર્ભજ થા. એટલે જન્મ પૃથ્વીમાં રહેલા માણસનો સંકલ્પ આકાશના અંતપુરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ તું ચિદાકાશમાં રહેલા માયાકાશરૂપ તે સર્ગને અવરણ પ્રાપ્ત થઈશ. તું આ દેહના અભિમાનને છોડી દે, તો આપણે બન્ને સાથે જ એ સર્ગને જોઈએ. એ સર્ગના દર્શનના દ્વારમાં આ સ્થૂથદેહ મોટી અડચણરૂપ છે.

લીલા બોલી:-હે દેવી ! આ સ્થૂથદેહથી બીજા સર્ગમાં શા માટે જવાય નહિ ? એ વિષયમાં જે મુક્તિ હોય, તે મારા ઉપર અનુબંધનો આગ્રહ રાખીને કહો.

દેવી બોલ્યાં:-જન્મ તમે સોનાને વીંટીરૂપે સમજે છે, તેમ આ નિરાકાર બ્રહ્માડોને તમે અજ્ઞાનથી સાકાર સમજે છે. સોનું વીંટીના રૂપને ધારણ કરે છે, તો પણ તેમાં જન્મ વીંટીપણું નથી, તેમ પરબ્રહ્મા જગતરૂપ થયેલ છે, તો પણ તેમાં જગતપણું નથી. આ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, જે દેખાય છે તે બ્રહ્મા જ દેખાય છે. જન્મ સમુદ્રમાં ધૂળની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ

અક્ષમાં માયાની કલ્પના કરવામાં આવે છે.^{૩૪} આ પ્રપચ મિથ્યા જ છે અને જે જીવ છે, તે અદ્વય અને સત્યરૂપ પ્રજા જ છે. આ વિષયમાં ઉપનિષદો, ગુરુઓ અને અનુભવ એ પ્રમાણ છે.^{૩૫} જીવ પ્રજા છે અને તે પ્રજાને બણે છે. જે પ્રજા ન હોય તે પ્રજાને બણે નહિ. જે પ્રજા છે તે જ સૃષ્ટિ આદિ નામોથી વિવર્ત પામેલ છે. પ્રજામાં એવો વિવર્ત પામવાનો સ્વભાવ જ છે.^{૩૬} કોઈ પણ નિમિત્તકારણો નહિ હોવાને લીધે જગતને કાર્યપણું કે પ્રજાને કારણપણું છે જ નહિ.^{૩૭} જ્યાં સુધી દંડ અભ્યાસથી તારી ભેદબુદ્ધિ ટળી નથી, ત્યાં સુધી તું પ્રજારૂપ નથી અને પ્રજાને દેખતી નથી.^{૩૮} આમારો જ વર્ગ છે તેઓને એ વિષયનો દંડ અભ્યાસ થયેલો છે અને અમે દંડ અભ્યાસને લીધે પ્રજારૂપ થયાં છીએ, તેથી અમે તે શુદ્ધ પ્રજાને બેઈ શકીએ છીએ. જેમ સંકલ્પના નગરનું સ્વરૂપ પ્રજામય છે, તેમ મારું સ્વરૂપ પણ પ્રજામય છે તેથી હું આ દેહથી જ એ પરમપદને મારા અંતરમાં બેઈ છું અને ચિત્તની શુદ્ધિને લીધે યોગ્ય થયેલા પ્રજાદિક પણ તે જ પ્રમાણે બુદ્ધિ છે. હે સુંદરી! વાસ્તવિક સત્તાથી પ્રજારૂપ આ જગત આદિ સઘળું પ્રજાના એક દેશમાં રહ્યું છે.^{૪૦, ૪૧} અભ્યાસ નહિ હોવાને લીધે તારો આકાર પ્રજારૂપ થયો નથી, પણ અંતઃકરણમાં ચિદાલાસરૂપ જ રહેલ છે; તેથી તું પ્રજાને કે પૂર્વસૃષ્ટિને બેટી નથી.^{૪૨} આ સ્થૂળદેહથી પોતાના સંકલ્પના નગરમાં પણ પહોંચાતું નથી, તો બીજાના સંકલ્પના નગરરૂપ એવી તમારી પૂર્વસૃષ્ટિમાં તો કેમ જ પહોંચાય?^{૪૩} આથી દે કાર્યો સમજનારાઓમાં શ્રેષ્ઠતાવાળી! આ દેહનું વિસ્મરણ કરીને અને લિંગદેહરૂપ થઈને તું તારી પૂર્વસૃષ્ટિને બેઈ શકીશ, માટે તે પ્રમાણે તુરત કર.^{૪૪} સંકલ્પના નગરમાં તો સંકલ્પરૂપ થયેલાથી જ પહોંચાય છે; બીજા કોઈ જીવતા કે મૂવાથી ત્યાં પહોંચાતું નથી.^{૪૫} જ્યારથી પ્રજાની સૃષ્ટિ થઈ છે અને

જગતરૂપ બ્રાંતિ બહી છે, ત્યારથી એવો જ દંડ નિયમ બંધાયો છે કે, સંકલ્પરૂપ થયા વિના સંકલ્પિત સ્થાનમાં પહોંચાય જ નહિ.^{૪૬}

લીલા યોલી:-હે દેવી! તમે કહી ગયાં કે, 'એ પ્રાણુ અને પ્રાણુની નગતમાં આપણે સાથે જઈએ.' તો હે મા! તે વિષે મારે પૂછવાનું છે કે, ત્યાં આપણે ખત્તે શી રીતે બેઈ શકીએ?^{૪૭} હું તો આ દેહને આહી રાખીને શુદ્ધ સત્ત્વગુણને અનુસરનારાં ચિત્ત વડે એ પરલોકમાં બેઈ શકીશ; પણ તમે તમારા પોતાના દેહથી ત્યાં શી રીતે આવી શકશો?^{૪૮}

દેવી યોલ્યાં:-તારા સંકલ્પરૂપી આકારનું વૃક્ષ વિવિધમાન છતાં પણ આકારરૂપ છે. એ વૃક્ષ સાકાર નથી તેથી એ કોઈ ભીંતથી શકાય એમ નથી, તેમ પોતે પણ કોઈ ભીંતને તોડી નાખે એમ નથી. તે જ પ્રમાણે મારું શરીર છે.^{૪૯} મારો દેહ શુદ્ધ સત્ત્વગુણની રચનારૂપ છે અને પ્રજાના જ પ્રતિભાન સ્વરૂપ છે. (આ મારો દેહ બળી ગયેલાં વસ્ત્રના જેવો છે. જેમ બળી ગયેલા વસ્ત્રમાં વસ્ત્રનો આકારમાત્ર જ હોય છે અને તે વાસ્તવિક રીતે ભસ્મરૂપ જ હોય છે, તેમ મારો દેહ આકારમાત્ર જ છે અને તે વાસ્તવિક રીતે પ્રજાસ્વરૂપ જ છે.) આ મારો દેહ પ્રજાથી જરાક જ બુંદો પડે એવો છે.^{૫૦} એટલા માટે હું આ દેહને છોડીને નહિ આવું; પણ જેમ વાયુ ગંધમાં પહેંચે છે, તેમ હું આ દેહથી જ તે પ્રદેશમાં પહોંચીશ.^{૫૧} જેમ જળની સાથે જળ, અગ્નિની સાથે અગ્નિ અને વાયુની સાથે વાયુ મળી બળે છે, તેમ આ મારો દેહ મનોમય દેહોની તથા મનોમય બીજી વસ્તુઓની સાથે પણ મળી બળે એમ છે.^{૫૨} તારો દેહ પૃથ્વીના વિકારરૂપ સર્જાયેલો છે અને મારો દેહ ચેતન્યરૂપ સર્જાયેલો છે. એથી તારો દેહ મારા દેહની સાથે એક અથવા સંયુક્ત થઈને લાંબા આવી શકે એમ નથી. કેમકે, કલ્પનાના પર્વતને અને સાચા પર્વતને એકરૂપ થઈ

સંભવે નહિ અને પરસ્પર બટકાવું પણ સંભવે નહિ.^{૧૩} આમ તો આ તારો સ્થૂલદેહ પણ વાસ્તવિક રીતે મનોમય જ છે, તો પણ લાંબા કાળની ખાવનાથી તું એને પૃથ્વી આદિ ભૂતોના વિકારરૂપ સ્થૂલ સમજી બેઠી છે.^{૧૪} જમ સ્વપ્નમાં લાંબા કાળના ધ્યાનમાં, શ્રમમાં, સંકલ્પમાં અને મંથનનગરમાં મનોમય પદાર્થોને પણ સ્થૂલ સમજી લેવામાં આવે છે, તેમ આ તારો દેહ મનોમય છતાં પણ સ્થૂલ સમજાયો છે.^{૧૫} ન્યારે સમાધિના અવ્યાસથી તારી વાસનાઓ ક્ષીણ થઈ જશે, ત્યારે તારા સ્થૂલદેહમાં પાછું મનોમય-પણું પ્રાપ્ત થશે.^{૧૬}

લીલા બોલી:-મનોમય દેહપણની પ્રતીતિ દેહ થઈ જાય, ત્યારે આ સ્થૂલદેહ મનોમય થઈ જાય છે કે, પછી નાશ પામી જાય છે?^{૧૭}

દેવી બોલ્યાં:-જ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તેમાં નાશનો અને અનાશનો ક્રમ સંભવિત છે, પણ જે પદાર્થ વાસ્તવિક રીતે છે જ નહિ, તેનો નાશ કેવી રીતે સંભવે? હે પુત્રી! રજનુંતું રજનું-પણું સમજાયાથી સર્પરૂપી શ્રમ નાશ પામે છે, ત્યારે સર્પ નાશ પામ્યો અથવા નાશ નથી પામ્યો એમ કહી શકાય કે? એટલે જમ સારું જ્ઞાન થવાથી રજનુંમાં સર્પ દેખાતો નથી, તેમ દેહમાં મનોમયપણું જણાયાથી સ્થૂલપણું દેખાતું નથી.^{૧૮-૧૦} અમારા વાસ્તવિક સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો સ્થૂલદેહની કલ્પના થવાનો પણ સંભવ નથી, પણ જો કાઈ વેદાન એવી કલ્પનાને સિદ્ધ કરતો હોય, તો તે કલ્પના પણ ટળી જાય છે. જે સ્થળમાં જે સિદ્ધાંત નથી, તે સ્થળમાંથી તે સિદ્ધાંત દૂર કાઢી ગણેલી જ સમજવી.^{૧૯} હે હાદ્રા! અને તો ખરી રીતે દેહાદિકને પ્રજ્ઞમાં રહેલાં, પ્રજ્ઞથી પૂર્ણ અને ભરૂંપ જ ભેદજે છીએ; પણ તું એ પ્રમાણે ગેતી નથી.^{૨૦} સુદિના આરંભમાં ન્યારે પહેલાં કલ્પ જાણવાની કલ્પના થઈ, ત્યારે ચૈતન્ય મોમય દેહરૂપ જ થયું હતું; પણ ત્યારથી માંડી

ને જમ જમ સ્થૂલતા કલ્પાતી જાય છે, તેમ તેમ ચૈતન્ય પ્રાંતિથી પોતાને દરવરૂપ બોતું આવે છે.^{૨૧}

લીલા બોલી:-પરમ તત્ત્વરૂપ એક જ ચૈતન્ય અત્યંત શાંત છે અને દિશાઓના અથવા કાળ આદિના વિભાગોથી રહિત છે. તેમાં પહેલી કલ્પનાને પણ ક્યાંથી અવસર મળ્યો?^{૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-જમ સુવર્ણમાં કડાંપણું નથી, જળમાં તરંગપણું નથી અને સ્વપ્નમાં કે સંકલ્પનાં નગર આદિમાં સત્યતા નથી, તે જ રીતે વાસ્તવિક અનુભવ કરીએ તો પ્રજ્ઞમાં કલ્પના પણ નથી જ. કારણ કે, પ્રજ્ઞ નિર્ગુણ હોવાથી તેમાં કલ્પનાનો લાગ આવે એમ જ નથી.^{૨૩-૨૪}

જમ આકારમાં રજ નથી, તેમ પ્રજ્ઞમાં કલ્પના પણ નથી જ. પ્રજ્ઞ તો વિષયોથી રહિત છે, શાંત છે, એક છે, સ્વતઃસિદ્ધ છે અને વ્યાપક છે.^{૨૫} જમ કાચનો તથા સુશોભિત ઉત્તમ ગણિતો ચક્ર-ચક્રાટ હોય છે, તેમ જોવામાં આવતું જ કાંઈ આ જગત છે, તે પરપ્રજ્ઞનો ચક્રચક્રાટ જ છે અને તે શુદ્ધ જ છે.^{૨૬}

લીલા બોલી:-હે દેવી! આટલા બધા લાંબા કાળ સુધી કાણે આપણને આ સધળાં દ્વેત-ની અને અદ્વેતની કલ્પનાઓથી ભભોળ્યાં છે?^{૨૭}

દેવી બોલ્યાં:-હે પ્રજ્ઞા! તને તારા અવિચારોએ જ લાંબા કાળ સુધી ભભાવી છે અને વ્યાકુળ કરી છે. એ અવિચાર સ્વાભાવિક રીતે જાગ્યો છે અને તે વિચારથી નાશ પામે છે.^{૨૮} એ અવિચાર, વિચાર વડે પલકવારમાં નાશ પામે છે, તે પણ પ્રજ્ઞની સત્તાથી બુદ્ધી સત્તાનાંજો નથી, એટલે પ્રજ્ઞમાં એ અવિચારરૂપ અવિદ્યા છે જ નહિ.^{૨૯} આથી અવિચાર નથી, અવિદ્યા નથી, બંધન નથી કે મોક્ષ પણ નથી, જે જગત છે, તે ખાદરહિત અને શુદ્ધ બોધરૂપ પ્રજ્ઞ જ છે.^{૩૦} આટલા કાળ સુધી તે આ વિચાર કયો નથી, તેથી તું સગજ નથી, ભમેલી જ રહી છે અને વ્યાકુળ જ રહી છે.^{૩૧} હવે તારા ચિત્તમાં

વાસનાઓની અલ્પતારૂપ સુક્તિનું બીજ પડી ચૂક્યું છે, એટલા માટે તું આજથી સમજ છે, સુક્તિને યોગ્ય થઈ છે અને વિવેકવાળી થઈ છે. ૭૪ આ 'સંસાર' નામનું દરથ સુદૃઢ ઉત્પન્ન થયું જ નથી, માટે તેની વાસના પણ શી હોય? અને તે વાસનાથી તારે સંયુક્ત થવું પણ થું હોય? પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેય આ ત્રણનો અત્યંત અભાવ થાય અને મનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ એક પરબ્રહ્મનું અનુસંધાન દૃઢ થાય, ત્યારે વાસના કરી જ વસ્તુ નથી. ૭૫, ૭૬ તારા હૃદયમાં વાસનાઓના ક્ષયના બીજરૂપ આ વિચાર કંઈક અંકુરિત થયો છે, તો હવે અનુક્રમે કરીને, રાગ-દ્વેષાદિ વાસનાઓ ઉદય પામશે નહિ. હવે આ સંસારનો સંભવ નિર્ગુણ થઈ જશે અને પરમ નિર્વિકલ્પ સમાધિ અત્યંત સ્થિર થઈ જશે. ૭૭ તું હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિને લીધે કેટલેક કાળે માયાના અને માયાનાં કાર્યોના અધિષ્ઠાનરૂપ નિર્મળ આત્માના અવલંબનથી, ભ્રાંતિરૂપ કાળાશયી રહિત થઈ જશે અને તેના સંસ્કારથી પણ રહિત થઈને તું સર્વ પ્રાણીઓની ભ્રાંતિ-ઓના, તે ભ્રાંતિઓની વાસનાઓના તથા તે વાસનાઓના કારણરૂપ અવિદ્યાના છેડારૂપ એ મોક્ષને પ્રાપ્ત થશે. ૭૮, ૭૯

વિગતકલનકાલિમાઝ્કલંકા ગગનકલોત-
રનિર્મલોયનેન । સકલકલનકાર્યકારણાતઃ કવિ-
પયકાલવશાદ્ભવિષ્યસીતિ ॥ ૭૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'વિદ્યાત્યુપદેશ' એ નામનો
સર્ગ ૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૨ મો

વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો
ઉપાય અને અભ્યાસ
॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

યથા સ્વપ્નપરિજ્ઞાનાત્સ્વપ્નદેહો ન વાસ્તવઃ ।
અનુભૂતોઽપ્યયં તદ્વદ્વાસનાતાનવાદસન્ ॥ ૧ ॥
દેવી યોદ્યાતઃ-જમ 'સ્વપ્ન છે' એ
સમજ્યાથી સ્વપ્નનો દેહ અનુભવમાં આવેલો
છતાં પણ શાંત થઈ જાય છે, તેમ વાસનાઓ
શીણ થવાથી સ્થૂલ દેહ અનુભવમાં આવેલો
હોવા છતાં પણ શાંત થઈ જાય છે. ૧ જમ સ્વપ્નના
જ્ઞાનથી સ્વપ્નનો દેહ ટળી જાય છે, તેમ વાસનાઓ
શીણ થવાથી જાગૃતનો દેહ પણ ટળી જાય છે. ૨
જમ સ્વપ્નના કે સંકલ્પના દેહનો અંત થાય છે
ત્યારે આ સ્થૂલદેહ ઉદય પામે છે, તેમ જાગૃતના
સ્થૂલદેહના અહંભાવનો અંત થાય છે, ત્યારે
મનોભય દેહ ઉદય પામે છે. ૩ જમ સ્વપ્નમાં
વસનાના બીજનો ઉદય બંધ પડે છે ત્યારે સુષુપ્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ જાગૃતમાં સઘળી વાસના
ઓનું બીજ બાધિત થાય છે, ત્યારે જીવન્મુક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે. ૪ જીવન્મુક્ત લોકોના જ વાસના
જોવામાં આવે છે તે વાસના નથી, પણ સત્તા
સામાન્યરૂપ સુદૃઢ જ એ 'વાસના' નામથી
કહેવાય છે. ૫ જમાં સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય
છે, તેવી નિદ્રા સુષુપ્તિ કહેવાય છે અને જમાં
સઘળી વાસનાઓ સૂઈ જાય છે તેવી જાગૃતવસ્થા
ગાઢ મૂર્છા કહેવાય છે. ૬ જમાં સઘળી વાસનાઓ
શીણ થઈ જાય છે, તે સ્થિતિ તુર્યાવસ્થા
કહેવાય છે અને પરબ્રહ્મ જાણવામાં આવે તો
એ તુર્યાવસ્થા જાગૃતમાં પણ થાય છે. ૭ જમાં
જીવતા માણસોની વાસનાઓ શીણ થઈ હોય

* આ બાવીસમા સર્ગમાં તુર્યાવસ્થાનું લક્ષણ,
જીવન્મુક્તિની સ્થિતિ, વાસનાઓને અલ્પ કરવાનો
ઉપાય અને તે ઉપાયનો અભ્યાસ, એઓનું નિર્ણય
કરવામાં આવશે

છે, તેવી જીવનની સ્થિતિ જીવન્મુક્તદશા કહેવાય છે અને તે દશાને અમુક્ત પુરુષો બોલતા પણ નથી.^૮ એ ચિત્ત સમાધિથી પરબ્રહ્મમાં લાગીને પાતળી વાસનાઓવાળું થાય છે, તો જમ કિમ તાપથી પીગળીને જળપદ્મ પામે છે, તેમ તે સૂક્ષ્મરૂપને છોડી દઈને સૂક્ષ્મરૂપ થઈ જાય છે.^૯ જે મન આત્માના પ્રયોધથી સૂક્ષ્મતા પામેલું હોય છે, તે મન બીજી સૃષ્ટિઓમાં તથા બીજા જન્મોમાં રહેલાં બીજાં ચિત્તોની સાથે અને દેવ આદિનાં શરીરોની સાથે મળી જાય છે; પણ તે સિવાયનું બીજું મન એમ મળી શકતું નથી.^{૧૦} ત્યારે દંઠ અભ્યાસથી તારો આ અહંભાવ શાંત થશે, ત્યારે તને વિસ્તીર્ણ અને દશ્યમાત્રના છેડાંરૂપ એવું બોધપણું આપોઆપ પ્રાપ્ત થશે.^{૧૧} જ્યારે તારું સૂક્ષ્મપણાનું જ્ઞાન અવિચળ સ્થિતિ ને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તું સર્વે લોકોને સંકલ્પથી અદ્વિત અને પરમ પવિત્રતાવાળા જોશે.^{૧૨} આથી હે અનિન્દિતા ! તું વાસનાઓને અટક કરવાને ચત્.કર. તારો એ ચત્ત દંઠ થશે એટલે તું જીવન્મુક્ત થશે.^{૧૩} અપાર શીતળતાવાળો આ બોધરૂપી ચંદ્રમા, જ્યાં સુધી પૂર્ણ કળાઓ મળે ત્યાં સુધી, ત્યાં સુધી તું આ સૂક્ષ્મદેહને ખાલી રાખીને બીજા લોકોને જો.^{૧૪} બ્યાવહારિક પ્રયોગમાં મસિમય દેહ, મસિમય દેહની સાથે જ પ્રયોગ પામે છે, પણ તે સૂક્ષ્મદેહની સાથે પ્રયોગ પામતો નથી; એટલા માટે તારે તારા સૂક્ષ્મદેહને મારા દેહની સાથે સંયુક્ત કરીને પો આવવાની આશા રાખવી નહિ.^{૧૫} આ પાત મેં મારા અનુભવ પ્રમાણે જમ છે, તેમ જ હી છે, અને બાળકો પણ તે સમજી શકે એવી નહિ. સિદ્ધલોકોના અનુભવથી પણ તે સિદ્ધ છે. મા વાત કંઈ વરદાનની કે શાપની વાતની જમ હી બેસાડેલી નથી.^{૧૬} બોધના દંઠ અભ્યાસથી સંસાર સંબંધી વાસનાઓ પાતળી પડી જાય

છે.^{૧૭} જે કે મરણના સમયમાં પણ જીવને સૂક્ષ્મદેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તે દેહ કોઈ જીવતાના કે મૃતાના અનુભવમાં આવતો નથી. લોકો તો કેવળ સૂક્ષ્મદેહને જ મરતો બુદ્ધે છે.^{૧૮} વાસ્તવિક વિચાર કરીએ તો આ સૂક્ષ્મદેહ પણ મરતો નથી કે જીવતો પણ નથી. કારણ કે, કલ્પિત પદાર્થને મરણ કે જીવિત હોવાનો સંભવ જ નથી. સ્વપ્ન જાગી અને સંકલ્પ જાગી જાતિમાં મરણ કે જીવિત કહેવાય જ નહિ.^{૧૯} જે પુત્રી ! જેમ સંકલ્પના પુરુષમાં જીવિત અને મરણ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે, તેમ આ શરીરમાં પણ જીવિત અને મરણ મિથ્યા જ પ્રતીત થાય છે.^{૨૦}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તમે મને એવા નિર્મળ જ્ઞાનનો ઉપદેશ દીધો છે કે, તે સાંભળવાથી દશ્યરૂપી વિપ્રચિકાનો રાગ શાંત થઈ જાય.^{૨૧} હવે આ વિષયમાં મારા ઉપર વિશેષ ઉપકાર કરીને કહો કે, 'એ જ્ઞાનનો અભ્યાસ કેવો છે ? તે કેવી રીતે કરવો જોઈએ ? કેવી રીતે એ અભ્યાસ પુષ્ટ થાય ? અને તે પુષ્ટ થયાથી કેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ?'^{૨૨}

દેવી બોલ્યાં:-ગમે તે સમયમાં પણ જે ન જાણે તે ને ને કાર્ય કરે છે, તે તે માણસનું તે તે કાર્ય અભ્યાસ વિના કદી પણ સિદ્ધ થતું નથી.^{૨૩} જ્ઞાનનું ચિંતન કરવું, જ્ઞાનની વાતો કરવી, નહિ જાણેલા અંગ એકબીજાને સમજાવવા અને જ્ઞાનમાં જ તત્પર રહેવું એને પડિતો અભ્યાસ કહે છે.^{૨૪} મનમાં ભક્ષાર્થ વાળા અને વૈરાગ્યવાળા ને મહાત્માઓ સંસારનું બંધન ટાળવાને માટે ચત્તપૂર્વક વાસનાઓની ક્ષીણતા કરે છે, તેઓ જગતમાં વિજેથી છે.^{૨૫} જેમની બુદ્ધિ સર્વ પરિચ્છેદના ત્યાગરૂપી ઝળકતા સૌંદર્યવાળા વૈરાગ્યરસથી રંગાયેલી છે અને જે આનંદને ઝરનારી છે, તેમને ઉત્તમ અભ્યાસી સમજવા.^{૨૬} જેઓ જ્ઞાતાનો અને

અને શાસ્ત્રોથી યત્ન કરે છે, તેમને જ્ઞાનના અભ્યાસી જાણવા. ૨૭ આ દરજ્જા જગત સૃષ્ટિના આરંભમાં મૂળે ઉત્પન્ન થયું જ નથી, તે કદી પણ છે જ નહિ અને આ જે દેખાય છે તે તથા જે અહંભાવ રૂપ છે, તે એમ જે ચિંતન કર્યા કરવું એ બોધનો અભ્યાસ કહેવાય છે. ૨૮ દરજ્જો બાધ થઈ જતાં રાગ-દ્વેષાદિકની અલ્પતા થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યાના બળથી જે આત્મરતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાનનો અભ્યાસ કહેવાય છે. ૨૯ દરજ્જા બાધિતપણું જાણ્યા વિના રાગ-દ્વેષાદિકને જે અલ્પ કરવામાં આવે છે, તે તપ કહેવાય છે; પણ તે જ્ઞાન કહેવાય નહિ. એ તપ તે રાગ-દ્વેષાદિકને વૃથા રોકનારા કુઃખને જ વિસ્તારે છે. ૩૦ દરજ્જો અત્યંત અભાવ સમજવો, એ જ જ્ઞાન છે અને એ જ બ્રહ્મ કહેવાય છે; એવા જ્ઞાનના અભ્યાસથી નિર્વાણસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, આમ એ અભ્યાસ મહાન ફલદાયી છે. ૩૧ જમ શરદઋતુમાં મોટી ઝાકળ વીંખાઈ જાય છે, તેમ સંસારરૂપી કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિમાં, ચિત્તમાં પ્રવેશી મોહરૂપી મોટી નિદ્રા પણ હિંમતી જવાં શીતળ વિવેક તથા વૈરાગ્યરૂપી જળનાં નિરંતર સિંચનોથી અશેષે વીંખાઈ જાય છે. ૩૨ વાલ્મીકિનિ ઐટલું કહી રહ્યા તે સમયમાં દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની તે સભા, વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી સાયંઠાળતું નિત્યકૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી જાહીને સ્નાન કરવા માટે ગઈ. પછી રાત્રિ સમાપ્ત થઈ અને સૂર્યનાં કિરણો કૂટ્યાં ઐટલે એ સભા શ્રવણ કરવાને માટે ફરી પાછી વાલ્મીકિની પાસે આવી. ૩૩

ઇત્યુક્તવત્યથ મુનો દિવસો જગામ સાયંતનાય વિષયેઽસ્તમિનો જગામ । સ્નાતું સમાકૃત-નમસ્કરણા જગામ શ્યામાલ્લયે રવિકરૈશ્વ સહા-જગામ ॥ ૩૩ ॥

સર્ગ ૨૨ એ સમાપ્ત

વાલ્મીકિનો ચોથો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૩ મો ૭

સરસ્વતી અને લીલાનું જ્ઞાનદેહ-થી આકાશમાં ગમન

॥ વસિષ્ઠ ઇવાચ ॥

इति संकथनं कृत्वा तस्यां निशि वरांगने ।
सुप्ते परिजने नूनमथांतःपुरमंडपे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-૬૯ અને વિચિત્ર આગળિયાઓવાળા દ્વારેના ગોખવાળા એ અંતઃપુરના મંડપમાં ચતુર, ચિત્તવાળા બીજાં સર્વે માણસો સૂઈ રહ્યાં હતાં તે સમયે સરસ્વતીદેવી તથા લીલા-એ બે વરાંગતાઓ પણ ચિમળાયેલી માળાઓથી તથા વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા શખના પડખામાં આસનો પર બેઠી. નિર્મળ, નિષ્કલંક અને સઘળી કળાઓથી સંપૂર્ણ એવા ચંદ્રના જવાં પોતાનાં મુખોથી, તે બન્ને મંડપને શોભાવતી હતી અને પુષ્પોના સમૂહમાંથી નીકળેલા ઘાટા સુગંધથી ભરપૂર થઈ રહી હતી. તે રાત્રિએ ઉપર પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરીને તેઓ ત્યાંથી સમાધિના સ્થાનમાં ગઈ. ત્યાં જાણે રત્નના સ્તંભમાં ઢાલેલી પૂતળીઓ હોય અને જાણે ભીંતમાં આલેખેલી પ્રતિમાઓ હોય, તેમ તે બન્ને નિશ્ચય થઈને બેઠી. ૧-૪ જમ ચોરસ સુગંધને ફેલાવનારી બે કમલિનીઓ સાયંકાળે સંકાય પામે, તેમ સંકાય પામેલી એ બે સ્ત્રીઓએ સઘળી ચિંતાઓ છોડી દીધી. ૫ શરદઋતુના વાયુવિહીન સમયમાં પર્વત ઉપર જાતેલી વાદળાંઓની બે પંક્તિઓની જમ, તે બે સ્ત્રીઓ અત્યંત ચાંત, શુદ્ધ અને ચલનરહિત હતી. ૬ જમ કલ્પવૃક્ષની બે સુશોભિત લતાઓ, બીજા ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં આગલા રસને છોડી દે છે, તેમ

• આ ત્રેવીસમા સર્ગમાં 'સરસ્વતી અને લીલા યોગથી રમ્યરહેનો ત્યાગ કરીને પદાદી મામને જોવાની ઇચ્છાથી મંડપની અંદર જ પ્રતીત થયેલા મોટા આકાશમાં ગઈ,' એ કથા કહેવામાં આવેલી.

તે બનેએ નિર્વિકલ્પ સમાધિ કરીને સપ્તમાં બાહ્ય
અનુસંધાનો છોડી દીધાં હતાં.^૭ 'હું છું અને
બા જગત છે,' એવી આતિરૂપી દરમિયાન
કલ્પના જ થયું નથી અને તેનો અત્યંત અભાવ
જ છે, એમ જ્યારે તેમના અનુભવમાં આવ્યું,
ચાહે તેમનો આ દરમિયાન પિચાય અત્યંત
ખરત પામી ગયો.^૮ 'હે નિર્દોષ રામ! અમે તો
જ આદિમાં હોતું નથી, તે વર્તમાનમાં પણ
હોતું જ નથી.' એ સિક્કાંતથી જગતને મિથ્યા જ
સમજેલા છીએ; તેથી ઘાઈ સમયે જગત દેખાય
છે, તો તેને ઝાંઝવાનાં પાણી જવું જાણીએ છીએ
અને નથી દેખાતું તો તેને સસલાનાં શિંગડાં
જવું ગણીએ છીએ.^{૯, ૧૦} જમ પ્રલયકાળમાં ચંદ્ર
અને સૂર્ય આદિ પદાર્થોના સમુદાયથી અત્યંત
રહિત એવું આકાશ સ્વભાવથી દેવળ અને શાંત
હોય છે, તેમ દરમિયાન અસ્ત થતાં એ બે સ્ત્રીઓ
સ્વભાવથી દેવળ અને શાંત થઈ ગઈ.^{૧૧} ચિદ્રૂપ
સરસ્વતી દેવી તે જ જ્ઞાનદેહથી આકાશમાં ફર-
વા લાગ્યાં અને માનુષી લીલા પણ જ્ઞાન અને
ધ્યાનને અનુસરતા બીજા દેહથી આકાશમાં
ફરવા લાગી.^{૧૨} ચિદાકાશરૂપ અને આકાશમાં
ફરનારાં ચરીરોવાળી એ બે સ્ત્રીઓ, પ્રકટ થયેલા
પૂર્વસંકલ્પના સંસ્કારથી, એ ધરના આકાશમાં જ
એક વેંત જટલા ભાગમાં ચઢીને બેઠી રહી. પછી
વિનોદથી ચપળતાવાળી અને લલિત નેત્રોવાળી તે
બંને લલનાઓ, વિષયોના જ્ઞાનનો વિષયોને અનુ-
કૂળ કલ્પના કરવાનો સ્વભાવ હોવાને લીધે, ત્યાંથી
ફર આકાશમાં ગઈ. જો કે તેઓ એ જ મંકપમાં
બેઠી હતી, તો પણ 'આપણે આકાશમાં બેઠીએ
છીએ' એવી કલ્પનાવૃત્તિથી તેઓ કરોડ યોજ-
ના વિસ્તારવાળાં અત્યંત દૂર અંતરના આકા-
શમાં ચઢી ગઈ.^{૧૩-૧૫} એ બે સખીઓ વાસ્તવિક
રીતે ચિદાકાશમય ચરીરોવાળી હતી, તો પણ પૂર્વે
સંકલ્પિત કરેલા દશ્યના અનુસંધાનવાળા પોતા-
ના સ્વભાવને લીધે, તેઓ પરસ્પરના આકારને

બેઠને પરસ્પર ઉપર અત્યંત સ્નેહ કરવા લાગી.^{૧૬}
દશ્યાનુસંધાનનિજસ્વમાવાદાકાશદેહે અપિ
તે મિયોજ્ઞ । પરસ્પરાકારવિલોકનેન વમ્ભવતઃ
સ્નેહપરે વયસે ॥ ૧૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં 'ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'જ્ઞાનદેહાકાશગમન' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૪ મો

વિચિત્રતા અને વિલાસોથી ભર-
પૂર આકાશનું વર્ણન
॥ વલિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દૂરાદૂરમમિલુત્ય ધૈનરુચૈઃ પદં ગતે ।
હસ્તં હસ્તે સમાલંબ્ય યાંત્યૌ દદ્યદ્ગતુર્નમઃ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-દૂરથી પણ દૂર બેઠીને તેઓ
ધીરે ધીરે હાથાસ્થાનમાં પહોંચી ગઈ અને એક-
બીજાનો હાથ ગ્રાહીને ચાલતી એ સખીઓ આકા-
શને નિહાળવા લાગી.^૧ એ આકાશ પ્રલયકાળના
ગંભીર સમુદ્રની પેઠે અપાર, નિર્ભળ અંતર-
વાણું, કામળ અને કામળ પવનના સંયોગથી
સુખ આપનારું હતું. તે સૌમ્ય, શૂન્યતારૂપ
જળમાં નિમગ્ન કરીને બહુ આનંદ ઉપજાવ-
નારું, અત્યંત શુદ્ધ, ગંભીર અને સન્નતના
મન કરતાં પણ અધિક પ્રસન્ન હતું.^{૨, ૩} પછી
તે બંનેએ દિશાઓમાં મેરુઆદિ પર્વતોનાં શિખ-
રો પર રહેલા અને પૂર્ણચંદ્રના ગર્ભની પેઠે
નિર્ભળતા ધરાવનારા વાદળોના પ્રુથ ઉદરરૂપ
સ્વચ્છ મહેલમાં વિશ્રામ કર્યો.^૪ પછી તેમણે
સિદ્ધોની તથા ગંધર્વોની મંદારમાળાઓની મહે-
કથી મનનું આકર્ષણ કરનારા અને ચંદ્રના
મંડળમાંથી નીકળેલા સુખદાયી પવનમાં રમણ

૮ આ યોગીસમા સર્ગમાં અનંત બ્રહ્માડેની
વિચિત્રતારૂપ વિલાસોથી ભરપૂર અને લીલાના તથા
સરસ્વતીના ભાગરૂપ આકાશનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો

ક્યુ.^૪ પછી ધણી ગરમીના નારા કરનારાં, વીજ-
ળીઓરૂપી રાતાં કમળોથી વ્યાપ્ત અને જળના
સમૂહથી ભરેલા મેઘમંડળરૂપી તળાવમાં તેમણે
સ્નાન કર્યું.^૫ પછી જ્યાંમાં અનેક ભૂતલોના
મર્વતા કમળના કંદના અંકુરની અણીઓ જન્મ
લાગતા હતા, એવી દિશાઓરૂપ સરસીઓ
(તળાવડીઓ)માં તેમણે ભ્રમરીઓની પેઠે યથેષ્ઠ
રીતે ભ્રમણ કર્યાં.^૬ પછી તેમણે ગંગાજનાં ધીર
ઝરણાંઓનાં જહતાં બિંદુઓવાળા અને વાયુથી
ફોલ પામેલા મેઘમંડળરૂપી મંડપને કુનારાતું
ધર સમજીને તેમાં વિહાર કર્યાં.^૭ પછી ધીર
ધીરે જતી અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે વિશ્રામ
લેતી એ બે મનોમય શરીરવાળી સ્ત્રીઓએ,
લોહિની રચના આદિ મોટા આરભોથી ભર-
પૂર થયેલું એક ખીજું આકાશ દીઠું.^૮ એ
આકાશ એવી રીતે સાથે રહીને એમણે કદી પણ
જેચું ન હતું. બહુ ગંભીર હોવાને લીધે તે અનેક
કરોડ બ્રહ્માંડોથી પણ પુરાય એવું ન હતું.^૯
હવેજેજે એકબીજાની ઉપર ગોઠવાયેલાં વિચિત્ર
આભરણો જેવાં જુદાં જુદાં વિમાનયુક્ત ભૂત-
લોથી એ આકાશ જુદાં જુદાં સ્થળોમાં વ્યાપ્ત
હતું.^{૧૦} ચારેબાજુ અવકાશોને પૂરી દેતા મેરુ
આદિ મહાપર્વતોના માણિક્યમય ભાગોથી
મધ્યભાગમાં તે પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળાઓ
જવું લાગતું હતું.^{૧૧} એ પર્વતોનાં મોતીમય
શિખરોની કાંતિઓના સમૂહોથી તે હિમાલયના
શિખરની જમ શોભતું હતું. સુવર્ણમય પર્વતો-
નાં સ્થળોની પ્રભાઓથી તે સુવર્ણના સ્થળ જેવું
દીપતું હતું. પર્વતોમાં રહેલા મોટા મરકતમણિ-
ઓની કાંતિઓથી તે લીલાં ઘાસવાળી પૃથ્વી-
ની પેઠે શ્યામ જણાતું હતું. જોનારને કે જોવાના
પદાર્થોને જુદા જુદા દેખાવ ન આપે એવા ઉત્પન્ન
થયેલા પ્રોહ અંધકારથી તે કાળાશભયું હતું. કોઈ
સ્થળમાં ત્યાં પારિજાતની લતાઓનાં વનો ઉપર
અનેક વિમાનો ફરતાં હતાં, તેથી પાસે રહેના-

રાજાને તે વનોની મંજરી જવું લાગતું હતું
અને દૂર રહેનારાઓને તે વૈકુંઠ્યમણિની ભૂમિકા
જવું લાગતું હતું.^{૧૩-૧૪} એ આકાશમાં મન-
સરખા વેગવાળા મોટા મોટા સિદ્ધ લોહિ જવા
આવવાથી વાયુના વેગને પણ અટકાવી દેત
હતા. ત્યાં વિમાનોરૂપી ધરોમાં યેદેલી દેવતાઓનાં
સ્ત્રીઓનાં ગાયનોનો અને વાજિંત્રોનો ઘોંઘા-
ભગી રહ્યો હતો.^{૧૫} ત્યાં ત્રેલોક્યનાં ઉત્તમ પ્રાણી
ઓના સમૂહો ફરતા હતા, તેથી લીક ભર્મ
ગઈ હતી. ત્યાં દેવતાઓનાં અને દેવોનાં અને
ટાળાંઓ એકબીજાથી અદૃશ્ય રૂપે રહીને ફરતાં
હતાં.^{૧૭} આસપાસના ભાગોમાં કુખમાંડોનાં,
રાક્ષસોનાં અને પિશાચોનાં મંડળો જોવાં હતાં.
ત્યાં દેવતાઓનાં વિમાનો આવહ અને પ્રવહ
વગેરે વાયુઓના જેવા મોટા વેગથી આવ-ન આવ
કરતાં હતાં.^{૧૮} આદ્યાં જતાં વિમાનોની સુસ-
વાદીને શબ્દ ત્યાં બધે સુકીમાં પકડાઈ શકે
એવા ઘાટો સંભળાતો હતો. વાયુના યંત્રરૂપી
જ્યોતિષ્ઠિક ગ્રહોના અને નક્ષત્રોના અચંત
સંચારથી કંપ્યા કરતું હતું.^{૧૯} પાસે રહેલા સૂર્ય-
ના તડકાથી તપી ગયેલા નાનામોટા સિદ્ધો પોત-
પોતાનાં સ્થળોને છોડીને દૂર જતા હતા. ત્યાં
નાનાં વિમાનો સૂર્યથી બળી જતાં હતાં અથવા
સૂર્યના ઘોડાઓનાં યુષ્મોમાંથી નીકળતા પવન
વડે દૂર જઈ જતાં હતાં.^{૨૦} લોકપાલ દેવતાઓ
તથા અપ્સરાઓના સમૂહોના સંચારથી અને
તેઓનાં નેત્ર આદિ અંગોની ચોટાઓથી આકાશ
ચંચળ થઈ ગયું હતું. ત્યાં દેવાંગનોઓની
દાસીઓએ બાળવા માંડેલા ધૂપના ધુમાડાઓથી
બધે વાદળાં ચઢ્યાં હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાં
દેવતાઓએ પોતપોતાના લોકમાં તેડેલી અપ્સ-
રાઓ ઉતાવળથી તે તે લોકમાં જતી હતી અને
તેમનાં ઢેલઢાંચે આભરણો પડી જતાં હતાં.
ત્યાં આકાશની નીલતા સામાન્ય સિદ્ધલોકોનાં
ઉચ્ચ પ્રભાવોને ઢાંછી કેનારા તમોચુણના બળ

જની જણાતી હતી.^{૨૧,૨૨} ત્યાં બળવાન સિદ્ધ-
લોકીની બળપૂર્વક આવ-જવને ક્ષીધે વાદળોંઓ
વીખાઈ ગયાં હતાં અને પાસે રહેલા હિમાલય,
મેરુ તથા મંદરાચલનાં શિખરો ઉપર વિસામે
લેવા રક્ષાં હતાં. આથી તે પર્વતો જાણે વસ્ત્રો
ઓડીને બેઠા હોય એવા જણાતા હતા.^{૨૩} ત્યાં
ચારે બાજુ કાગડાંઓ, ધુવડો, ગીધા અને ગરજ
પક્ષીઓ ટોળેટોળાં યઈને જોડનાં હતાં. સમુદ્રમાં
જમ તરંગો નાચે, તેમ એ આકાશના પ્રદેશમાં
ડાકણનાં ટોળાં નાચતાં હતાં.^{૨૪} ફતરાં, કાગડા,
છાટ અને ગધેડાંનાં જવાં મોઢાંઓવાળી અનેક
યોગિનીઓ સેંકડો યોગન મુધી જઈને પાછી
આવતી હતી.^{૨૫}

સિદ્ધોનાં અને ગંધર્વોનાં જોડોંઓ લોકપાલો-
ની આગળ પણ ધુમાડાઓની પેઠે ધૂસરાં લાગતાં
વાદળોંડોં પી મંદિરોમાં મુરતોત્સવ કરતાં હતાં.^{૨૬}
માર્ગમાં ચાલનારા લોકો સ્વર્ગમાં યતાં દિવ્ય
ગાયણથી તથા દિવ્ય સ્ત્રોત્રોથી ઉન્મત યતા હતા
અને કામથી આતુર યતા હતા. નિરંતર આલ્સ્યા
કરતા જ્યોતિષકમાં સૂર્ય આદિની ગતિ ઉપરથી
પખવાડિયાં આદિ કાળનું પ્રમાણ કરી ચકાવું
હતું.^{૨૭} વાયુના સ્કંધોડોં પી ખાડાઓમાં આકાશ-
ગંગાનું જળ વહેતું હતું. દેવતાઓનાં બાળકો
આશીર્વાદે જેવા સારુ વ્યય યદને કરતાં હતાં.^{૨૮}
વજ્ર, ચક્ર, ત્રિશુળ, તલવાર અને સોગો દેવતાઓ-
રૂપે દેહધારી યઈને કરતાં હતાં. ઠાઈ ઠેકાણે
લીંત વગરનાં ઘરો જેવામાં આવતાં હતાં, તે
ઠાઈ સ્થળમાં નારદજી તંબૂરો લઈ ગાયન કરતા
હતા.^{૨૯} ઠાઈ સ્થળમાં ખુશ્કસવત્ આદિ પ્રલય-
કાળના મેધોએ વાદળોંઓના માર્ગમાં ભારે ગડ-
બડ મચાવી હતી, તે ઠાઈ સ્થળમાં પ્રલયકાળના
મેધો પણ મૂંગા રહેવાથી ચિત્રમાં આવેખેલા
જેવા દેખાતા હતા.^{૩૦} ઠાઈ સ્થળમાં વાદળોં
કાળજના જીછળતા મોઢા પર્વતો જવાં સુંદર
ખાતાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં શ્રીભક્તના

અંતસમયમાં વાદળોંઓ સૂર્યનાં કિરણો લાગના-
થી સોનાના રસ જવાં મુશોભિત લાગતાં હતાં.^{૩૧}
ઠાઈ સ્થળમાં દિશાઓ બળતી હતી અને તેના
તાપથી આકાશ ધળી રહ્યું હતું. પૂર્વાશાયણમાં
જમ્બૂધ્ર પર્વત ઉપર જ પ્રમાણે મેધોને વરસતા
વર્ણવ્યા છે, તે પ્રમાણે ત્યાં ઠાઈ સ્થળમાં મેધો
વરસી રહ્યા હતા અને તેઓ કાળાં વસ્ત્રો જેવા
લાગતા હતા. વળી ઠાઈ સ્થળમાં જળના સમૂદ્ર
જેવી સ્વતંત્રતા નિર્દેશ સમુદ્રના જેવી ગંભીર જણા-
તી હતી.^{૩૨} ઠાઈ સ્થળમાં મોઢાં મોઢાં વિમાનો
જાણે વાયુરૂપી નદીમાં ધાસ અને પાંદડાં તણાતાં
જતાં હોય એવાં લાગતાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં
નિર્બંજ રીતે પ્રકાશતી શ્યામતા, છોડતા ભ્રમરોની
પીંઠ જેવી જણાતી હતી.^{૩૩} ઠાઈ સ્થળમાં વાયુથી
છોડતી અને પહાડી નદી જેવી લાગતી ધૂળથી
ત્યાં ધૂસરપણું યઈ રહ્યું હતું, તે ઠાઈ સ્થળમાં
વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓની કાંતિઓરૂપ ત્યાં
વિચિત્રતા યઈ રહી હતી.^{૩૪} ઠાઈ સ્થળમાં 'માતૃ-
કા' કહેવાતી દેવીઓનાં મંડળો નક્ષ યદને નાચ-
તાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં નિરંતર મહાપાનથી
મત રહેનારી યોગીશ્વરીઓ ધમાધમ મચાવી
રહી હતી.^{૩૫} ઠાઈ સ્થળમાં શાંત અને વિશ્રાંતિ
પામેલા યુનિઓ સમાધિ ધરીને બેઠા હતા, તે
ઠાઈ સ્થળમાં ઠેલાહલ તથા કોષાદિક નહિ
હોવાથી સમતા હતી અને સાધુઓના ચિત્તના
જેવી મનોહરતા હતી.^{૩૬} ઠાઈ સ્થળમાં કિન્નરો-
નાં, ગંધર્વોનાં અને દેવાંગનાઓનાં મંડળો ગાયન
કરતાં હતાં, ઠાઈ સ્થળમાં અનેક નગરો નિશ્ચ-
ળ દેખાતાં હતાં, તે ઠાઈ સ્થળમાં મોઢાં મોઢાં
નગરો ગતિ કરતાં દેખાતાં હતાં.^{૩૭} ઠાઈ સ્થળ-
માં શ્વેતોનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં, ઠાઈ
સ્થળમાં બ્રહ્માનાં અનેક નગરો દેખાતાં હતાં,
ઠાઈ સ્થળમાં માયાએ કરેલાં અનેક નગરો દે-
ખાતાં હતાં અને ઠાઈ સ્થળમાં ભવિષ્યકાળમાં
નગરો થવાનાં જણાતાં હતાં.

માયારચિત ચન્દ્રસરોવરો ભમતા હતા, કોઈ સ્થળમાં સરોવરો હિમના જવાં પાટાં થઈ ગયાં હતાં; કોઈ સ્થળમાં સિદ્ધલોકો દ્રુતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ચંદ્રનો ઉદય થયો હતો. કોઈ સ્થળમાં સૂર્યનો ઉદય થયો હતો, કોઈ સ્થળમાં રાત્રીનું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું, કોઈ સ્થળમાં સંધ્યા-કાળની વિચિત્રતા થઈ રહી હતી અને કોઈ સ્થળમાં આકાશથી ધુસરતા પથરાઈ હતી.^{૩૯, ૪૦} કોઈ સ્થળમાં હિમ જવાં વાદળોની ધવસતા વ્યાપી રહી હતી, કોઈ સ્થળમાં વરસાદ વરસતો હતો અને કોઈ સ્થળમાં લોકપાલ દેવતાઓ, બધે સ્થળની જમ આકાશમાં જ બેઠા હતા.^{૪૧} કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓ તથા દૈત્યોનાં ટાળાં ઊંચેનીએ જવામાં વ્યથ થઈ રહ્યાં હતાં; તે કોઈ સ્થળમાં એ ટાળાંઓ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં વ્યાપ્તતાથી દ્રુતાં હતાં.^{૪૨} કોઈ સ્થળમાં લાખો યોજન સુધી પણ પર્વતો માંડ માંડ મળે એમ હતું; કોઈ સ્થળમાં અટલ અંધારું વ્યાપી રહ્યું અને કોઈ સ્થળમાં છીપરના ગર્ભ જેવું કંકણપણું જણાતું હતું.^{૪૩} કોઈ સ્થળમાં અવિનાશી મહાન તેજ વ્યાપી રહ્યું હતું; કોઈ સ્થળમાં સૂર્ય તથા અગ્નિના જ્વળી પ્રભા વ્યાપી રહી હતી; અને કોઈ સ્થળમાં ચંદ્ર આદિનાં મંદિરોમાં હિમના ગર્ભના જ્વળી શીતળતા પ્રસરી રહી હતી.^{૪૪} કોઈ સ્થળમાં આંખ આગળ દેવતાઓના અનુચરો દૈત્યોના ભયથી કંલપવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉપાડીને લઈ જતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં દૈત્યોના પ્રહારોથી દેવતાઓનાં ઊંચાં ઊંચાં નગરો પડી જતાં હતાં. કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓ વિમાનોમાંથી પડી જતા હતા અને તેમના તેજથી બધે અગ્નિની રેખા અંકાતી હતી. કોઈ સ્થળમાં ઊગેલા સેંકડો કેતુઓના પરસ્પર ભટકાવાથી ગિરદી થઈ રહી હતી.^{૪૫, ૪૬} કોઈ સ્થળમાં શુભ ગ્રહો ઊંચા ભાગના મંડળમાં ઊભા હતા, કોઈ સ્થળમાં રાત્રિના

જેવું અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું; અને કોઈ સ્થળમાં દિવસના જ્વળી પ્રકાર થઈ રહ્યો હતો.^{૪૭} કોઈ સ્થળમાં વાદળોમાં ગાજતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં નિર્ભજ વાદળોમાં મૂંગાં થઈને રહ્યાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં વાયુથી વીંખાયેલાં ધોળાં વાદળોમાંના સમૂહો પુષ્પોની રમ્યાઓ જવા લાગતા હતા.^{૪૮} કોઈ સ્થળમાં અસંત નિર્જનતા, શુદ્ધપણું, ઉપાધિરહિતતા, આનંદથી ઠામળપણું, શાંતપણું અને સ્વચ્છપણું હતું તેથી ત્યાં જ્ઞાનીપુરુષના વિશાળ દૃઢ્યના જ્વળી શોભા દેખાતી હતી.^{૪૯} કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં વાહનોરૂપી દેહકાંડો ગળામાંથી રમ્પદો કરતાં હતાં તે કોઈ સ્થળમાં સૂન્યતારૂપી જળ ફેલાયથી દેવતાઓના કપારાઓની ભ્રાંતિ થતી હતી.^{૫૦} કોઈ સ્થળમાં મધૂર અને હેમચૂડ આદિ પક્ષીઓ વિનોદ કરતાં હતાં, તે કોઈ સ્થળમાં વિદ્યાધરીઓનાં અને દેવાંગનાઓનાં વાહનો બેઠાં હતાં.^{૫૧} કોઈ સ્થળમાં કાર્તિકેશ્વામીના મધૂરોત્તું મંડળ વાદળોમાં વિશે ઉદ્ભવ નૃત્ય કરતું હતું અને કોઈ સ્થળમાં અગ્નિના વાહનરૂપ પોપટો બેઠા હતા. આથી ત્યાં લીલાં ઘાસવાળા પ્રદેશના જ્વળી હરિયાળી થઈ રહી હતી.^{૫૨} કોઈ સ્થળમાં યમરાજના પાકાના શરીર આગળ વાદળોમાં પણ નાનાં લાગતાં હતાં અને કોઈ સ્થળમાં ઘોડાઓ ઘાસના સમૂહની ભ્રાંતિથી કાળાં વાદળોમાંને ચાવવા લાગ્યા હતા.^{૫૩} કોઈ સ્થળમાં દેવતાઓનાં નગરો વ્યાપી રહ્યાં હતાં, કોઈ સ્થળોમાં દૈત્યોનાં નગરો દેખાતાં હતાં, કોઈ સ્થળમાં પર્વતોને પણ ફાડી નાખે એવા પવનને લીધે એકબીજાનાં નગરો અપ્રાપ્ત હતાં.^{૫૪} કોઈ સ્થળમાં મોટા પર્વતો જવા ભેરેલા નાયતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં પાંખોવાળા પર્વતો જવા વિનાયકો નાયતાં હતા.^{૫૫} કોઈ સ્થળમાં પર્વતો પાંખોથી ઊડીને પવનની ભારે ધુધવાદી કરતા હતા અને કોઈ સ્થળમાં ગંધર્વનગરો તથા દેવાંગનાઓનાં ટાળાં

ફેલાઈ રહ્યાં હતાં. ઢાઈ સ્થળમાં ઊડતા પર્વતો-
માંથી પડેલાં લાખો વૃક્ષો વાદળાંઓનાં છત્રો નવાં
થઈ રહ્યાં હતાં અને ઢાઈ સ્થળમાં માયાએ બના-
વેલી આકાશનદીઓનાં જળોથી શીતળતા થઈ
રહી હતી.^{૧૧૫૩} ઢાઈ સ્થળમાં ચંદ્રનાં કિરણોના
આકર્ષણથી પવનો શીતળ અને સુખકારી વાતા
હતા અને ઢાઈ સ્થળમાં ઊના પવનથી બળી
ગયેલાં ગ્રાહવાળા પર્વતો વાદળાં નવા લાગતા
હતા.^{૧૧૫૪} ઢાઈ સ્થળમાં વાયુ અત્યંત શાંત થઈ
જવાથી લેશમાત્ર પણ શબ્દ થતો ન હતો અને
ઢાઈ સ્થળમાં પર્વતો નવાં વાદળાંઓની સેકંડો
ધિમાઓ પ્રકટી હતી.^{૧૧૫૫} ઢાઈ સ્થળમાં વર્ષા-
ઋતુનાં ઉન્મત્ત અને ઘાટાં વાદળાંઓ મોટા
પડગડાટ કરતાં હતાં; તેો ઢાઈ સ્થળમાં દેવતા-
ઓના અને દૈત્યોના સમૂહો યુદ્ધ કરતા હતા.
આથી ત્યાં જઈ શકાય એમ પણ ન હતું.^{૧૧૫૬} ઢાઈ
સ્થળમાં આકાશ-કમલિનીઓમાં રહેનારી હંસી-
ઓ શબ્દ કરીને હસોને બોલાવતી હતી અને
ઘઈ સ્થળમાં પવન આકાશગંગાના કાંઠાઓમાં
મેળેલી કમલિનીઓના સુગંધને લાંટી જતો
તો.^{૧૧૫૭} ઢાઈ સ્થળમાં સાક્ષાત્ ગંગા આદિ નદી-
ઓની સ્થિતિને હીધે માછલાં, મગરો, કર-
લાઈ, શંખલાં અને કાચબાઓ ટેકતાં હતાં.^{૧૧૫૮}
ઢાઈ સ્થળમાં સૂર્ય પૃથ્વીના પછવાડેના ભાગ પર
પાવતો હતો, એટલે હવે પ્રસરેલી પૃથ્વીની
બી ધાયાની ગતિથી ચંદ્રગ્રહણ થતું હતું.
ઢાઈ સ્થળમાં સૂર્ય ચંદ્રના પછવાડેના ભાગ પર
પાવતો હતો, એટલે (ચંદ્રના મંડળમાં પૃથ્વીની
આનું પ્રતિબિંબ પડવાથી કાળા થયેલા ચંદ્રને
ધિ) સૂર્ય હંકાતાં સૂર્યગ્રહણ થતું હતું.^{૧૧૫૯}
ઢાઈ સ્થળમાં દેવતાઓએ માયાથી બનાવેલા
ઓને હીધે માયાની ફૂલવાડીઓ હાલતી
તી અને ઢાઈ સ્થળમાં પુષ્પોમાંથી પડતા મક-
રૂંધી હિમની વૃષ્ટિથી દેવાંગનાઓ નાસ પામ-
તી.^{૧૧૬૦} આમ જમ જાણરાના ક્ષણની અંદર

જંતુઓ બમે છે, તેમ તે આકાશમાં વેવોલ્ક્યનાં
પ્રાણીઓ બમતાં હતાં. તે સરસ્વતી અને લીલા,
એવા એ જાયા આકાશમાં ફરીને પાછાં પૃથ્વી
પર જવાને સમર્થ થયાં.^{૧૧૬૧}

ઉદ્વેગોદરમશક્રમશ્રમસ્રગત્રયાંતરગતભૂ-
તસંચયમ્ । વિલંબ્ય તદ્વરલલને સમુદ્ધર્મકર્મહીતલં
પુનરપિ ગંતુમુચ્ચે ॥ ૬૫ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણોના લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'ગગનવર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૨૪ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૨૫ મો ~~~~~

સમુદ્રો, દ્વીપો અને પ્રદ્વાંડનાં આવરણો-
યુક્ત ભૂમંડળનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

નમઃસ્થલાદિરિગ્રામં ગચ્છંત્યૌં કિન્નિદેવ તે ।
જ્ઞપ્તિચિત્સિતં ધૃમિતલં દદશ્વતુઃ સ્ત્રિયૌં ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! આકાશમાંથી
ઊતરીને પૃથ્વીના પહાડી ગામમાં જતી એ બે
સ્ત્રીઓએ ઢાઈ એક ભૂતળ દીકું. તે ભૂતળ સર-
સ્વતીએ લીલાને દેખાડવા ધાયું હતું.^૧ એ
મોટું ભૂતળ બ્રહ્માંડરૂપી પુરુષના હૃદયકમળરૂપ
હતું. તેમાં દિશાઓરૂપી આઠ પાંખડીઓ
હતી, પર્વતોરૂપી ઘાટા કેસરાઓ હતા અને
તેમાં મધુર આમોહ (હર્ષ તથા સુગંધ) નો
સુંદર સમૂહ વ્યાપી રહ્યો હતો.^૨ તેમાં નદી-
ઓરૂપી નાના કેસરાઓનો નાળ હતો અને
હિમના કણોરૂપી મકરંદનાં બિંદુઓ હતાં. તેમાં
રાત્રિરૂપી ભમરી ફરતી હતી અને પ્રાણીઓરૂપી
મછરાં વ્યાપી રહ્યાં હતાં.^૩ તેની અંદર ઘણા
ઘણા શુણ (ભોગ્ય વસ્તુઓના શુણ) અને

× આ પગીસમા સર્ગમાં 'સાત સમુદ્રોથી, સાત
દ્વીપોથી અને પ્રદ્વાંડનાં આવરણોથી વીંટાયેલું અપૂર્વ'
બુધન તેઓએ દીકું' એ કથા કહેવામાં આવશે.

તંતુઓ) હતા અને જળનાં પૂર વહાવી રહેલાં પાતાળોરૂપી નાળનાં છિદ્રો હતાં. તેમાં રસની (શંગાર આદિની અને મહરંદની) ભીનારા દે-
લાઈ હતી અને ઉપર હંસ (સૂર્ય તથા હંસ પક્ષી) ફરતો હતો. દિવસના (બ્રહ્માના દિવસના અને લૌકિક દિવસના) પ્રકારથી તે પ્રકૃષ્ટિત થઈ રહ્યું હતું અને રાત્રિમાં (બ્રહ્માની રાત્રિમાં તથા લૌકિક રાત્રિમાં) તે સંક્રાંત્ય પામતું હતું. પાતાળરૂપી કાદવમાં ડૂબેલા શેષનાગ તે કમળતું નાળ હતું.^{૧૪} કાઈ સમયે આધારભૂત સમુદ્રના કંપવાથી દિશાઓરૂપી પાંખડીઓ કંપતી હતી. ત્યાં નીચે રહેલા પાતાળરૂપી નાળના ભાગમાં દેવો તથા દાનવોરૂપી ઘણા ઘણા કાંટાઓ હતા. ત્યાં પોતાના વંશના બીજરૂપ અને સંભોગમાં સુકુમાર એવી દેવોની સ્ત્રીઓના સમૂહરૂપી વેલ પર્વતોરૂપી મોટાં બીજોના મૂળભાગ સુધી પહોંચી ગઈ હતી.^{૧૫} એ ભૂતળરૂપી કમળમાં તેમણે જંબૂદ્વીપરૂપી મોટી ડોડી જોઈ. તેમાં નદીરૂપી નાના કેસરાઓ હતા અને નગરો તથા આમો-
રૂપી મોટા કેસરાઓ હતા.^{૧૬} તેમાં હિમાલય આદિ કુલપર્વતોરૂપી સાત જગ્યાં બીજ શોષી રહ્યાં હતાં અને તેમાં વચમાં રહેલું મેરુપર્વતરૂપી બીજ જાણે આઠાયને દબાવી દે એવું લાગું હતું.^{૧૭} તેમાં મરેણગરૂપી હિમની કળીઓ હતી, વનો તથા જંગલોરૂપી પગલ દતા અને સ્વર્ગોના સર્વ પ્રદેશમાં ગેસા લેકાના સમૂહો ભરેલા મંડળરૂપ દતા.^{૧૮} સેકંડો યોજનોમાં વિરનાર પામેલા અને પ્રત્યેક પૂનને વૃદ્ધિ પામનારા ચારે દિશાઓના સમુદ્રોરૂપ ભરેણી એ એડી વ્યાપ્ત હતી.^{૧૯} દિશાઓરૂપી આઠ પાંખ-
ડીઓમાં ગેસા દેવલોકોના સમૂહોરૂપી ભરેણી તે પેગયેલી હતી અને પ્રિયવ્રતના પુત્ર નેમ ગમ્ભ્યોએ તેને નર પ્રકારે વહેંચેલી હતી.^{૨૦} તે લાખ યોજનના વિસ્તારવાળી હતી, રણરૂપી પગમની કળીઓથી વ્યાપ્ત હતી અને તે અને

દેશોના સમૂહરૂપ સ્થિર હિમના કણોવાળી હતી. જમ ચૂડીથી હાથનું કાંડું વીંટાયેલું હોય છે, તેમ તે બહાર પોતાનાથી બમણા પ્રમાણવાળી ક્ષારસમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. વળી ક્ષારસમુદ્રથી બહાર તે ક્ષારસમુદ્ર કરતાં પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને જગતરૂપી કમળની હતા સરખી શાકદ્વીપરૂપી ગોળ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૩-૨૪} શાકદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી નવીન દ્વિપથી તે ભરેલા ક્ષીરસમુદ્રરૂપ સ્વાદિષ્ટ અને શીતળ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી.^{૨૫} ક્ષીરસમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને વિવિધ પ્રકારના લેકાથી શોભતી કુશદ્વીપરૂપ રેખાથી તે વીંટાયેલી હતી.^{૨૬} કુશદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા વિસ્તારવાળી અને દેવતાઓના સમૂહને વસ કરનારી દહીંના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૭} દહીંના સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી કૌંચદ્વીપરૂપ રેખાથી, વીંટાયેલી હતી. માનો ખાદ્યથી રાત્રની નવી નગરી વીંટાયેલી હતી.^{૨૮} કૌંચદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી ધીના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. ધીના સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને મધના મંબપને લીધે પાપોથી ભરેલી ચાદમલીદ્વીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૨૯} ચાદમલીદ્વીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને પુષ્પો સરખી ધોળી સુગંધા સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. માનો શેવનાગની કાયાથી વિષ્ણુની કાયા વીંટાયેલી હતી. સુગંધા સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી વાસદીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. વાસદીપથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી અને દિમાતાવનાં વિષ્ણુની ધોળી સેડીના ગમના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.^{૩૦-૩૧} દેરડીના ગમના સમુદ્રથી બહાર, તેથી પણ બમણા પ્રમાણવાળી પુષ્પ-

દીપરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી. એ પુષ્કર-
દીપથી બહાર, તે તેથી જમણા પ્રમાણવાળી
મીઠા જળના સમુદ્રરૂપ રેખાથી વીંટાયેલી હતી.
એ જાંબુદીપરૂપી ડોડીને મીઠા જળના સમુદ્ર
પછી તેથી પણ દશગણા પ્રમાણવાળી, પાતા-
ળમાં પહેંચતારી, પાતાળના એક માર્ગરૂપ,
મહામયંકર અને ખાડાઓના સમૂહરૂપ નીચા-
ણવાળી સોનાની ઘરતીનો આંટો હતો. સોનાની
એ ઘરતી પછી તેથી પણ દશગણી જાંબી, ચારે
દિશાઓમાં આકાશપર્યંત પહેંચેલી, ખાડાઓના
સમૂહથી ભય ઉપજવનારી, અર્ધલાગમાં સૂર્યના
પ્રકાશને હીધે અર્ધસંક્રાંત્ય પામેલા અર્ધકાર-
રૂપી નીલકમળોની પંક્તિઓવાળી તેમજ અનેક
પ્રકારનાં માણિક્યમય ચિખરોનાં તળાવોમાં
જોગેલાં કદહારોથી, કુસુમોથી તથા પદ્મોથી
સોભતી, લોકાલોક પર્વતરૂપ જોંચી, મોટી
તથા ઉત્તમ શુભોવાળી માળા વીંટાયેલી હતી.
આથી એ જાંબુદીપરૂપ ડોડી, જાણે ત્રેલો-
ક્યની લક્ષ્મીના દેશની ઉત્તમોત્તમ રચના હોય
એવી લાગતી હતી. એ ડોડીને લોકાલોક પર્વત
પછી સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા 'અજ્ઞાત-
ભૂતસંચાર' (જેમાં પ્રાણીઓનો સંચાર જણા-
વેલો નથી) એ નામના અરણ્યનો ફરતો આંટો
હતો. એ અરણ્ય પછી સેંકડો કરોડ ચોજનોના
પ્રમાણવાળી, મુવળુનાં જ્વળી અને બે ભાગવાળી
અજાંડની ઘાટી ભીંતનો ફરતો આંટો હતો. એ
ભીંત પછી સર્વ કરતાં દશગણા અને આકાશની
પેઠે સોભતા અપાર જળનો ચારે દિશાઓમાં
આંટો હતો. જળ પછી સર્વ કરતાં દશગણા
પ્રમાણવાળા અને મેરુ આદિ પર્વતોને પણ
પિંગાલી નાખે એવા મોટી જનાજાઓવાળા
અસિતો ફરતો આંટો હતો. અસિ પછી સર્વ
કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા, મેરુ આદિ પર્વતો-
ના સમૂહને પણ ખડની પેઠે તથા ધૂળની પેઠે
ગરી નાખે એવા, મોટા મોટા પર્વતોને પણ

હાડી નાખે એવા, ખીખીઓના વેગને તોડનારા
અને પદાર્થોના શૂન્યપણાને હીધે સુસનાદી
વગરના એવા પવનનો ફરતો આંટો હતો. તે
પવન પછી એ સર્વ કરતાં દશગણા પ્રમાણવાળા,
એક આકારવાળા અને શૂન્યતાવાળા આકાશનો.
ફરતો આંટો હતો. ^{૨૩-૩૪} એ પ્રમાણે સમુદ્રોથી,
મોટા પર્વતોથી, લોકપાલોથી, દેવતાઓથી,
નગરોથી, આકાશથી અને ભૂતજથી વ્યાપ્ત થયેલું
બ્રહ્માંડનું એ ઉદર એકને લીલાએ તુરત પૃથ્વીમાં
પોતાના પ્રથમ ઘરના આધારરૂપ એવું તે
જોડું પહોડી ગામ દીડું.^{૩૫}

હવે જલધિમહાદ્રિલોકપાલત્રિદશપુરાંબર-
શ્રવણે: પરીવમ્ । જગદુદરમવેષ્ય માનુષી દ્રાણ
શ્રુતિ નિજમંદિકોટરં દદર્શ ॥ ૩૫ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
અકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'ભૂલોકવર્ણન' એ નામનો

સર્ગ ૨૫ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૬ મો

લીલાને પોતાના ઘરમાં સ્વ-
જનોનું દર્શન થયું

॥ વસિષ્ઠ કથાચ ॥

હવે તે વરવર્ણિન્યૌ તત્તો વ્રજાંકમંડલાત્ ।
નિર્ગત્યાન્યવદનુગ્રાસે ચ તદ્ વ્રાજણાસ્પદમ્ ॥ ૧
વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-હે રામ ! એ પ્રમાણે એ
સીઓ પદ્મરાજના વાસરૂપ બ્રહ્માંડના મંડળમાં
થી નીકળીને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના વાસરૂપ તે ખીખ
બ્રહ્માંડમાં આવી.^૧ ત્યાં બ્રહ્મનિધાથી સિદ્ધ થયેલી
અને લોહને અદશ્ય એવી એ બે સીઓએ પોતા-
નું જ ઘર દીડું અને તેમાં તે બ્રાહ્મણને રહેવાનો

^૧ આ છત્રીમંથ સર્ગમાં પોતાના ઘરમાં સ્વ-
જનોનું દર્શન થયા પછી તથા એઓને વિવાહ
સંભળ્યા પછી, ત્યાં જ રહેલી લોહા ઉપર સરસ્વતી-
એ અનુબદ્ધ થઈ, એ કથા કહેવાશે અને જળનું તત્ત્વ
પણ કહેવાશે.

મંડપ પણ દીઠો.^૨ તેમાં સધળી દાસીઓ ચિંતા-
થી વિહ્વળ થઈ હતી, સર્વ સ્ત્રીઓનાં મુખો
આંસુના પ્રવાહથી ભીંજાઈ ગયાં હતાં અને લગ-
ભગ બધા લોકોનાં મોં લેવાઈ ગયાં હતાં. આથી
એ ધર ખરી પડેલી પાંખડીઓવાળા કમળ જવું
લાગતું હતું.^૩ તે ઝોઝખંદીણા નગર જવું,
અગસ્ત્યે જળ પી જઇને ખાલી કરેલા સમુદ્ર જવું,
ગ્રીષ્મઋતુના અગ્નિથી બળી ગયેલા બગીચા જવું
અને વીજળીથી બળેલા ઝાડ જવું લાગતું હતું.^૪
તે વાયુથી તૂટેલાં વાદળાં જવું, હિમથી બળેલાં
કમળ જવું અને વાટ તથા તેલ અદૃષ્ટ રહેવાથી
પ્રકાશરહિત થયેલા દીવા જવું લાગતું હતું.^૫
ધરધણીના વિયોગથી ભાંગ્યા ભાગ્યવાણ તે ધર
ખરી ગયેલાં પાંદડાંવાળાં જૂનાં વૃક્ષોનાં વન
જવું, અનાવૃદ્ધિથી ધૂળમય થયેલા દેશ જવું અને
ખારણે મોતના ટકારા સંજળાતાં કરુણકુલ થયે-
લી મુખકાંતિ જવું થઈ ગયું હતું.^૬

વસિષ્ઠ યોદ્ધા-પછી દે રામ ! નિર્મળ
જ્ઞાનનો લાંબો અભ્યાસ કરવાથી તે સુંદરી લીલા
દેવની પેઠે સહ સંકલ્પવાળી અને સત્ય કામના-
વાળી થઈ ગઈ.^૭ તેણે સંકલ્પ કર્યો કે, 'આ
મારા બંધુઓ અને તથા સરસ્વતીને સાધારણ
સ્ત્રીરૂપે દેખાએ.^૮ ત્યાં તો તે ધરનાં સર્વે માણ-
સોએ ધરને ઝગમગ કરી મૂકતી અને જાણે લક્ષ્મી
તથા ગૌરી હોય એવી એ બે સ્ત્રીઓને દીડી.^૯
પગ સુધી પહેરેલી અને નહિ કરમાયેલી એવી
અનેક પ્રકારની માળાઓથી શોભી રહેલી એ બે
સુંદરીઓ જાણે વનને સુગંધમય કરનારી વસંત-
લક્ષ્મીની જોડ હોય એવી લાગતી હતી.^{૧૦} એ
સ્ત્રીઓ સધળી ઔપધિઓને, વનને તથા ગામને
પોતાની સ્વચ્છ કાન્તિથી ભરપૂર કરી મૂકતી હતી
અને શીતળ તથા પ્રેમભરેલા મુખને ઉત્પન્ન
કરતી હતી. આથી તે જાણે એ ચંદ્ર જોવા હોય
એવી લાગતી હતી.^{૧૧} લાંબા કેશરૂપી લતાઓ-
ની પાસે ચપળતા ધરાવનારા નેત્રરૂપી ભ્રમરો-

વાળી એ બે સ્ત્રીઓ પોતાના શ્યામ અને શ્વેત
કાન્તિવાળા કટાક્ષથી જાણે નીલકમળો સાથે
માલતીનાં પુષ્પોના સમૂહોને વરસતી હોય એવી
જણાતી હતી.^{૧૨} પિંગળાવેલા સોનાના રસની
નદીના પ્રવાહની પેઠે મનનું આકર્ષણ કરનારા
પોતાના દેહની કાન્તિના પ્રવાહથી તેમણે વનને
સુવર્ણમય જવું કરી મૂક્યું હતું.^{૧૩} જાણે બ્રહ્મા
નંદરૂપ સમુદ્રના તરંગો જ હોય અને તે તરંગો
જાણે શરીરોના સ્વાભાવિક કાન્તિના વિલાસના
હિંડોળા જ હોય, એવી એ બે સ્ત્રીઓ દેખાતી
હતી.^{૧૪} એ સ્ત્રીઓ પોતાની ખાદુરૂપી લતાઓ-
ને અને રાતારાતા હાથોને આમતેમ હલાવતી
હતી, તેથી જાણે તેઓ નવનવાં અને સુવર્ણમય
કલ્પવૃક્ષની લતાઓના વનને ઉછાળતી હોય એમ
લાગતું હતું.^{૧૫} વણ્યોળાવેલાં અને વણકરમા-
યેલાં પુષ્પો તથા પક્ષિઓના જવું કામળતાવાળા
તેમજ સ્થળકમળની પાંખડીઓ જવું શોભાવાળા
પોતાના ચરણોથી પૃથ્વીને અડ્યા વિના જ તેઓ
ચાલતી હતી.^{૧૬} સુકાઈ ગયેલાં અને ટ્રિકાં પડી
ગયેલાં તાડીઓનાં તથા તમાલોનાં વનોમાં એમ-
ના કટાક્ષરૂપી અમૃત સિંચાવાને લીધે નવીન
પક્ષિઓ ઉત્પન્ન થતા હતા.^{૧૭} એ બે સ્ત્રીઓને જોઈ
ને લીલાના પૂર્વજન્મના મોટા પુત્ર જ્યેષ્ઠશર્મા
તથા ધરનાં બીજાં પણ સધળાં માણસોએ 'વન
ની દેવીઓને પ્રણામ હોએ' એમ બોલીને તેમ
ના ચરણોમાં પુષ્પાંગલિ અર્પણ કરી.^{૧૮} જમ
કમલિનીઓનાં બે કમળોમાં ઝાડળનાં દીપાંની
વૃદ્ધિ પડે, તેમ તે ધરની અંદર લીલાના અને
સરસ્વતીના ચરણોમાં તે કુસુમાંગલિ પડી.^{૧૯}
જ્યેષ્ઠશર્મા આદિ યોદ્ધા 'દે વનની દેવીઓ !
અમે તમને પ્રણામ કરીએ છીએ. તમે અમારાં
કુખનો નાશ કરવાને માટે જ આવ્યાં છો. કારણ
કે, બહુધા ખીજાં જાણે રક્ષણ કરવું, એ જ મહા-
ત્માઓનું કર્તવ્ય કર્મ છે.' એમણે એ પ્રમાણે
કહ્યું એટલે પછી તે દેવીઓએ પ્રેમથી તેમને કહ્યું

કે, 'જે દુઃખથી તમે સૌ પીડિત થયેલાં જાણો છો, તે દુઃખ વિષે તમે અમને વાત કરો.' એ પ્રમાણે દેવીઓનાં વચન સાંભળીને જ્યેષ્ઠધર્મા આદિ લોકોએ તેમની આગળ વસિષ્ઠના અને અરુંધતીના મરણરૂપ પોતાના દુઃખની વાત અનુક્રમથી કહી સંભળાવી. ૨૦-૨૨

જ્યેષ્ઠધર્મા બોલ્યા:—હે દેવીઓ! અહીં પરસ્પર સ્નેહવાળાં, સર્વને માન આપનારાં, વધેનું સ્થાપન કરનારાં અને બ્રાહ્મણોની મર્યાદાના સ્તંભરૂપ એવાં બ્રાહ્મણ જાતિનાં બે સ્ત્રીપુરુષ રહેનાં હતાં.^{૨૦} એ સ્ત્રી—પુરુષ અમારાં માતપિતા હતાં. તેઓ હમણાં આ ધરને, પુત્રોને, પૃથ્વીએ અને બાંધવાને છોડીને સ્વર્ગવાસી થયાં છે. આથી અમને આ સઘળું ત્રૈલોક્ય સૂતું લાગે છે. કાણે કાણે આ પક્ષીઓ આકાશમાંથી પોતાનાં શરીરોને પછાડે છે અને ભક્તિને લીધે આ ધર ઉપર બેસીને મધુર સ્વરોથી અમારાં માખાપનો શોક કરે છે. ગુફારૂપી મુખથી ગુરગુર શબ્દરૂપ વિલાપ કર્યા કરતો આ પર્વત અત્યંત વ્યાકુળ થયેને નદીઓરૂપી મોટી આસુધારાઓ વહાવીને રોધાકરે છે.^{૨૧-૨૨} ઝરણાંઓના શબ્દોરૂપી ચીસો પાડતી, જિના પૂવનોરૂપ નિસાસા મૂક્યા કરતી અને મેઘરૂપી વસોથી રહિત થઈ જતી આ દિશાઓ, અમારાં માખાપના શોકથી અત્યંત દુઃખી થઈ ગઈ છે.^{૨૩} ગામનાં સઘળાં માણસો પછાડાઈપછાડાઈને સઘળાં અગોમાં ધવાઈ ગયાં છે, કુલુરસથી ભરેલી ચીસો પાડ્યા કરે છે, રોક થઈ ગયાં છે, ઉપવાસ કર્યા કરે છે અને મરી જવાની ઇચ્છા કરે છે.^{૨૪} વૃક્ષોનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોમાંથી દિવસે તાપથી ગરમ થયેલાં હિમકણ રૂપી આસુનાં ટીપાંઓ ધરતી પર પડ્યાં કરે છે ધૂળથી ઘેરાયેલી અને લોકોની અવરજવર વિનાની થઈ પડેલી આ ગલી વિધવાની જૂઠાં બાણે આનંદ વિહીન અને શૂન્યદેહ થઈ ગઈ છે. કાયલપક્ષીઓના તથા બ્રમરોના શબ્દોરૂપી વિલાસ કરતી, ઝાક-થો. રા. ૧૩

ળની વૃદ્ધિરૂપ આસુઓથી ભીજાયેલી અને અત્યંત જિના પવનોરૂપી નિઃશ્વાસથી રક્ષ થયેલી આ લતાઓ પોતાનાં પક્ષોરૂપ હાથોથી છાતી તથા માથાને ઢૂલ્યાં કરે છે.^{૨૫-૨૬} તાપથી તપી ગયેલાં શરીરોવાળાં આ ઝરણાંઓ શોકને લીધે પોતાનાં શરીરોના સેંકડો ટુકડાઓ કરી નાખવાને વાસ્તે મોટા ખાડાઓની છીપરો ઉપર શરીરોને પડતાં મૂકે છે.^{૨૭} આ અમારાં ધરોનો સરસામાન વીંખાઈ ગયો છે, તેમની લક્ષ્મી જોડી ગઈ છે, સર્વ સ્થળે સૂતકાર વર્ત્યો છે અને સર્વ ઘાટાં અધારાં વ્યાપ્યાં છે. એવાં આ અમારાં ધરો અવશ્ય અરણ્યરૂપ થઈ ગયાં છે.^{૨૮} બ્રમરોના શબ્દોથી વિલાપ કરતી આ કૂલવાડીઓમાંથી અમને અપ્રિય લાગતો 'સુગંધ' નામનો દુર્ગંધ નીકળ્યા કરે છે.^{૨૯} આ ચૈત્રમાસનાં વૃક્ષોને વિલાસ આપનારી લતાઓ પણ પોતાનાં ગુચ્છોરૂપી નેત્રોને સજાથી લે છે, દિવસે દિવસે રસરહિત તથા દુઃખી થાય છે અને તૂટી પડે છે.^{૩૦} જવામાં ઉતાવળી થયેલી, ઘણો કલ-કલાટ કરતી અને ધરતી પર લોટતી જતી આ નદીઓ શોકને લીધે પોતાનાં શરીરોને સમુદ્રમાં નાખવા સજ્જ થયેલી છે.^{૩૧} આ વાવો પ્રથમ ઘણી ચપળતાવાળી હતી, પણ તે હમણાં મગતર બેસવાથી જટલું ચલન થાય તેટલું ચલન સુધ્ધાં કરતી નથી અને મનમાં આનંદને ઉત્પન્ન જ થવા નહિ દે એવા શોકની ભાવના કર્યા કરે છે.^{૩૨} અમે ધારીએ છીએ કે, હમણાં અમારાં માતપિતા આકાશને શોભાવતાં હશે, તેથી આકાશમાં કિન્નરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો અને અપ્સરાઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં હશે.^{૩૩} હે દેવીઓ! આ પ્રમાણે બન્યું છે, તો હવે તમે અમારા શોકનો નાશ કરો, કારણ કે, મહાત્માઓનું દર્શન કદી પણ નિમ્બળ થવું જોઈએ નહિ.^{૩૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—પુત્રે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે કમલિની જૂઠાં નદીને પોતાના પક્ષથી પોતાના

મૂળથી ગાંઠનો સ્પર્શ કરે છે, તેમ લીલાએ નમીને પોતાના નમ્ર પુત્રના માથા ઉપર પોતાના હાથથી સ્પર્શ કર્યો.^{૪૦} જમ પર્વત વર્ષાઋતુના મેઘના સંબંધથી ઉનાળાના તાપનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ્યેષ્ઠર્ષમાંએ લીલાના હાથના સ્પર્શથી દુઃખના અને દુર્ભાગ્યપણાના સંકટનો ત્યાગ કર્યો.^{૪૧} જમ લોહા અમૃતના પાનથી દુઃખરહિત અને લક્ષ્મીવાળા થાય છે, તેમ એ ધરનાં સઘળાં માણસો તે દેવીઓનાં અવલોકનથી દુઃખરહિત અને શોભાવાળાં થયાં.^{૪૨}

રામ ઓલ્યા:-એ લીલાએ પોતાના પુત્ર જ્યેષ્ઠર્ષમાને દેવીરૂપે દર્શન દીધું, પણ શા માટે જનનીરૂપે દર્શન ન દીધું? પ્રથમ મારા આ સંશયને મટાડો.^{૪૩}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-જે અજ્ઞાની માણસ કદાપિ ત પૃથ્વી આદિના સમૂહરૂપ દેહને સ્વલભૂતમય સમજે છે, તેની દૃષ્ટિમાં એ દેહ સ્થૂલ જ થઈ જાય છે; પણ જ્ઞાની માણસોને તો તે દેહ કેવળ પ્રજારૂપ જ રહે છે.^{૪૪} હે રામ! જમ બાળકની સામે જોભેલો પુરુષ 'તે પુરુષ છે' એમ નહિ સમજવાને લીધે ભૂત લાગે છે, તેમ અજ્ઞાનીને આ પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મિથ્યા છતાં પણ તેનું તત્ત્વ નહિ સમજવાને લીધે તે સત્ય ભાસે છે.^{૪૫} જમ સ્વપ્નમાં પૃથ્વી આદિરૂપે પ્રતીત થયેલા પદાર્થો 'આ સ્વપ્ન છે' એમ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં પૃથ્વી આદિરૂપથી રહિત થઈ જાય છે, તેમ જાગૃતમાં પણ પ્રતીત થતા પદાર્થો તેનું તત્ત્વ જણાયાથી ક્ષણમાત્રમાં પ્રજારૂપ થઈ જાય છે.^{૪૬} પિત્ત આદિ ધાતુઓના શોભને લીધે માથું ફરી ગયું હોય, તેવા મનુષ્યો સ્ફટિકમણિની સીતને અવકાશરૂપ સમજે છે, તો તેને અવકાશરૂપ જ અનુભવમાં આવે છે; અટલે તેઓ તે માર્ગે જવાના ઉદ્યોગ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો પ્રજારૂપ સમજવામાં આવે, તો તેઓ પ્રજારૂપ જ અનુભવમાં આવે છે.^{૪૭} જમ સ્વપ્નમાં નગર શન્યરૂપ સમ-

જવામાં આવે છે અને સમજૂતિ ખાડારૂપ સમજવામાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં પ્રજા પૃથ્વી આદિરૂપ સમજવામાં આવે છે. જમ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલી ખોટી સ્ત્રી પણ પગ ચાપવા આદિ કામ કરે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં પ્રતીત થયેલું આ ખોટું જગત પણ ક્રિયાઓ કરે છે.^{૪૮} પ્રજાને પૃથ્વી આદિરૂપ સમજીએ, તો તે ક્ષણમાત્ર પૃથ્વી આદિરૂપ થઈ જાય છે. (પરમ ચૈતન્ય આપણા સમજવા પ્રમાણે વિવર્ત પામે છે એવે તેનો સ્વભાવ જ છે.) જમ મૂર્છામાં પરલો નહિ છતાં પણ ડેટલાએકને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે, તેમ અજ્ઞાનદશામાં જગત નહિ છતાં પણ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે છે.^{૪૯} જમ બાળક આકાશને જ પિશાચરૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની પ્રજાને જ જગતરૂપ સમજે છે. જમ મરવા પડેલો માણસ આકાશમાં વનને દેખે છે, તેમ અજ્ઞાની પ્રજામાં જગતને દેખે છે. જમ માણસ જમમાં આકાશને કેશના કુંડાળારૂપ સમજે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસ પ્રજાને જગતરૂપ સમજે છે. જમ કાઠને આકાશમાં મોતીની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ અજ્ઞાનીને પ્રજામાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે.^{૫૦} જમ ત્રાસ પામેલા, મત્ત થયેલા, અધીર નિદ્રાવાળા અને વહાણમાં ખેરીને જતા માણસો આકાશમાં જ ભૂત, વન અને વૃક્ષાદિને દેખે છે, તેમજ તેને લીધે પલાયન આદિ ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે, તેમ અજ્ઞાની માણસો પ્રજામાં જ આ જગતને દેખે છે તેમજ તે દેખવાથી ઘણી ઘણી ક્રિયાઓનો પણ અનુભવ કરે છે.^{૫૧} પ્રજામાં ભાવના પ્રમાણે જ તે તે પદાર્થોના આકારો સ્ફુરે છે અને તે આકારો મણા કાળના અભ્યાસથી સ્થૂલ પ્રતીત થાય છે. પણ વાસ્તવિક વિચારીએ તો તેમનું કાઈ નિયત જૂઠું રૂપ જ નથી.^{૫૨} હવે લીલા તો ચચાય રીતે સમજતી હતી કે પૃથ્વી આદિ પદાર્થો મુદ્દલ છે જ નહિ અને જ પ્રજા છે તે જ કદપનાને લીધે મિથ્યા પ્રપંચરૂપે

માને છે. આથી પૂત્ર સંબંધી સ્નેહ નહિ રહે-
નાને લીધે તેણે પુત્રને જનનીરૂપે દર્શન આપ્યું
નહિ.^{૧૩} ચિદાકાશરૂપ બ્રહ્મના જ બોધવાળા મુનિ
ને દર્શાવી, દેવી રીતે અને દ્વારે પુત્રો, મિત્રો
અને સ્ત્રીઓ દોષા! ^{૧૪} આ દરમ્ય મુળે ઉત્પન્ન
જ થયું નથી અને જ પ્રતીત થાય છે તે
બ્રહ્મ જ છે; એવા ઉત્તમ જ્ઞાનવાળાં માણસોને
શમની કે દ્રેવની દષ્ટિ જ કંઈમ દોષા! ^{૧૫} લીલાએ
જ્યેષ્ઠશર્માના માથા ઉપર જ હાથ મૂક્યો હતો,
તે તો આરંભ અને તે આરંભના બોધરૂપી શક્તિ-
વાળા ચૈતન્યનું જ વિવર્તરૂપ ક્ષણ હતું.^{૧૬} કે
ગમ! અખંડ બોધરૂપી બ્રહ્મ આકાશ કરતાં પણ
અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને અત્યંત શુદ્ધ છે. જોવી
રીતની કલ્પના કોડે છે, તેવી રીતથી તે તુરંત
ભાસે છે. માટે સર્વ બ્રહ્માંડમાં જ કોઈ પદાર્થો
છે, તે સધળા-બ્રહ્મથી-ગિજ-જ-નથી-આપણે
સ્વપ્નનાં અને મંડપનાં નગરોનાં-એવી રીતનો
અનુભવ પણ કર્યો છે.^{૧૭}

बोधो हि चैतवि पर्ययं तथा शुभातिष्ठस्म-
स्तु खादपि तथावितरां विमुद्गः । सर्वत्र राघव
स एव पदार्थबालं स्वमेष्टु कल्पितपुरेणुभूत-
मेतद् ॥ ५७ ॥

શ્રીયોગવાન્નિષ્ઠ મહારામાયણમાં ‘ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણ’નો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
‘સિદ્ધદર્શનદેવુકથન’ એ નામ-
નો સર્ગ ૨૬ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૨૭ મો —

લીલાને જ્ઞાનથી પોતાના પૂર્વ-
જન્મોનું સ્મરણ થયું

॥ ચલિષ્ઠ ઉવાચ ॥

तस्मिन् गिरिवटग्रामे तस्य मंडपकोटरे ।
अंतर्धामासाययत्स्वतस्ये एव ते स्त्रियो ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—પછી એ બે સ્ત્રીઓ તે

× આ સત્તાવીસમા સર્ગમાં વિરમ્ય પામેલી અને

પહાડી ગામની અંદર તે જ ઘરના મંડપના
આકાશમાં જ્યેષ્ઠશર્મા આદિની સમીપમાં રહેલી
છતાં જ તુરંત બીજા લોકોની દૃષ્ટિથી અદરશ
થઈ ગઈ.^૧ તે ઘરનાં માણસો! હવે આપણા ઉપર
વનની બે દેવીઓએ અનુમત્ત કર્યો! એમ સમજ
કુઃખરહિત થયાં અને તે પોતપોતાનાં કાર્યોમાં
લાગી ગયાં. પછી સંકલ્પમય શરીરવાળાં સરસ્વતી-
એ મંડપના આકાશમાં જ અંતર્ધાન થઇને રહેલી
તે સંકલ્પમય શરીરવાળી અને વિરમ્યને લીધે
કશું નહિ બોલતી લીલાને કહ્યું.^૨ લોકમાં જનનાં
સ્વપ્ન કે સંકલ્પ પરસ્પરને મળતાં આવે છે, તેની
તે સમયે પરસ્પર થયેલી વાતચીત (હવાના અને
અનિરુદ્ધના પરસ્પર થયેલા સ્વપ્નની વાતચીતની
પેઠે) ઉપયોગમાં આવે એવી થાય છે. તે જ
પ્રમાણે લીલાની અને સરસ્વતીની એ વાતચીત
પરસ્પરને કામ લાગે એવી થઈ.^૩ જમ સ્વપ્નમાં
અને સંકલ્પમાં પૃથ્વી આદિ ભૂત, નાદીઓ અને
પ્રાણ આદિ ન હોવા છતાં પણ, પરસ્પર વાતચીત
થાય છે, તેમ લીલાને અને સરસ્વતીને પણ પૃથ્વી
આદિ ભૂત, નાદીઓ અને પ્રાણ આદિ ન હોવા
છતાં, પણ પરસ્પર નીચે પ્રમાણે વાતચીત થઈ.^૪

દેવી બોલ્યાં:—હે લીલા! જ બાણવાનું હતું
તે સધળું તારા બાણવામાં આવ્યું છે અને જ
જોનાનું હતું તે સધળું પણ જોનાઈ ચૂક્યું છે.
આ બ્રહ્મની સત્તા એવા પ્રકારની જ છે. હવે
તારે બીજું કંઈ પૂછવાનું હોય તો તે કહે.^૫

લીલા બોલી:—મારા મરી ગયેલા પતિ
(પદરામ) નો જીવ જ સ્થળમાં રાખ્ય કહે છે,
તે સ્થળમાં તે લોકોએ મને કંઈ દીઠી નહિ
અને અહીં મારા પુત્રે અને કંઈ દીઠી ^૬

દેવી બોલ્યાં:—હે સુંદરી! હે પુત્રી! તે
સમયે તને અવ્યાસ નહોતો, તેથી તારા દ્વેતનો

હરી વાર પતિનું દર્શન કરવાને છોડતી લીલાને સર-
સ્વતીએ પ્રત્યેષ હેતા લીલા પોતાના ધણા જન્મોનો
વાત કરશે.

નિશ્ચય સંપૂર્ણ રીતે અસ્ત પામ્યો ન હતો.^૮
જ પોતે અદ્વૈતપણાને પ્રાપ્ત થયો નથી, તેને સત્ય સંકલ્પ આદિક અદ્વૈતની ક્રિયાઓ પ્રાપ્ત નથી. જ માણસ તકકામાં ઊભો હોય તેને છાયાના શીત-ળપણાનો અનુભવ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?^૯ તે સમયે અભ્યાસ નહિ હોવાથી તને 'હું ક્ષીલા છું' એવી ભાવના ટળી નહોતી, તેથી તારામાં સત્ય-સંકલ્પપણું હતું નહિ.^{૧૦} હે સુંદરી ! હમણાં તું સત્યસંકલ્પ થઈ છે, તેથી 'મારો પુત્ર મને દેખે' એવો તારો સંકલ્પ સત્ય થયો. હવે તું તે પતિની પાસે જઈશ, તો તેની સાથે આગ-ળની પેઠે જ તારો વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થશે.^{૧૧, ૧૨}

લીલા યોક્તી:—આ ધરના જ આકાશમાં મારો પતિ વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ હતો. એ મરણ પામીને અહીં જ પદ્મરાજ થયો હતો.^{૧૩} આ આકા-શમાં જ બીજી પૃથ્વી ઉપર તેના સંસારની રાજ-ધાની છે અને તે રાજધાનીમાં હું તેની રાણી હતી.^{૧૪} અહીં જ અંત:પુરમાં તે મારો પતિ પદ્મરાજ મરી ગયો અને મરી જઈને પાછો આ અંત:પુરના આકાશમાં જ પૃથ્વી ઉપર તે નગ-રમાં અનેક પ્રકારના દેશોના સ્વામી એવો વિદૂરથ રાજ થયો છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્મચૈતન્યનો સઘળો નિવર્ત ક્ષણમાત્રમાં આ આકાશમાં જ થયો છે.^{૧૫, ૧૬} હું ધારું છું કે, જમ ડાળલામાં સરસ-વના સમુદ્રો રહે છે, તેમ આ ધરના આકાશમાં જ સઘળાં બ્રહ્માંડો રહ્યાં છે.^{૧૭} એ મારા પતિનો દેશ અહીં અત્યંત સમીપમાં જ હશે, એમ હું ધારું છું. તો અહીં કોઈ ખૂણામાં રહેલા એ દેશને હું જોઈ શકું તેમ કરો.^{૧૮}

દેવી યોક્તી:—હે પુત્રી ! હે ભૂતલની અરુ-ધતી ! તારા અનેક જન્મોમાં શેકડો પતિઓ થઈ ગયા છે. તેમાંના ત્રણ તો હમણાં જ થઈ ગયા છે.^{૧૯} તારા હમણાંના ત્રણ પતિઓમાં વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણ ભરમ થઈ ગયો છે, પદ્મરાજ અંત:પુરમાં રાજ થઈને પ્રુષ્પમાં પડ્યો છે. અને

નીચે હમણાં આ સંસારમંડળમાં રાજ્ય કરે છે. એ રાજ સંસારરૂપી મહાસમુદ્રમાં પડીને ભમ્યા કરે છે.^{૨૦, ૨૧} એ ભોગોરૂપી કલ્પોલોમાં ગૂંચવા-ઈને વિદ્વેષ પામેલો છે, મેલી બુદ્ધિવાળો થા-ગ્યો છે, સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કાચબારૂપ થયે છે અને દેહાભિમાનથી સ્વરૂપને ભૂલી ગયે છે.^{૨૨} તે વિચિત્ર પ્રકારનાં રાજકાર્યોને વ્યવતા પૂર્વક કયે બચ છે, તો પણ દેહાભિમાનને લીધે સૂઈ ગયો છે અને સંસારરૂપી બ્રાંતિમાં ચેતતે નથી.^{૨૩} તે 'હું ઈશ્વર છું, ભોગી છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું' અને સુખી છું' એવી રીતન દુરભિમાનરૂપી અનર્થકારી દોરીથી બંધાઈ પરવશ થઈ ગયો છે.^{૨૪} હવે હે સુંદરી ! તને હું ક્યા પતિની પાસે લઈ જઈશ ? તે તું મને કહે. જમ વાવડોળ સુગંધને એક વનમાંથી બીજા વનમાં લઈ જાય છે, તેમ હું તને તું જ્યાં કહે ત્યાં અહીંથી લઈ જઈશ.^{૨૫} હે પુત્રી ! એ સંસાર બીજો છે, બ્રહ્માંડરૂપી મંડપ પણ બીજો છે અને ત્યાં થતી વ્યવહારની પરંપરાઓ પણ બીજી જ છે.^{૨૬} જો કે ચૈતન્યદષ્ટિથી એ સઘળાં સંસારમંડળો અહીં પડખામાં જ છે; તો પણ લોકિકદષ્ટિથી તેઓ વરઝે કરોડો ચોજનોનું અંતર છે.^{૨૭} એ સંસાર-મંડળોમાં કરોડો મેરુ અને મંદરાચળ પર્વતો રહ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે તો આ ચિદ્ધ-ક્ષમાત્ર જ છે એમ જાણી લે.^{૨૮} જમ સૂર્યની પ્રભામાં અનેક તસરેણુઓ સ્ફુરે છે, તેમ મહા-ચૈતન્યના પરમાણુ-પરમાણુમાં અનેક બ્રહ્માંડો અવિચ્છિન્ન રીતે સ્ફુરે છે.^{૨૯} જો કે બ્રહ્માંડો દ્રીપ અને સમુદ્ર આદિ પ્રબળ આડંબરોથી ભરપૂર છે, તો પણ વિચારરૂપી તુલામાં ચઢાવી જોતાં તેઓ વડનાં બીજા જવડાં પણ થઈ શકતાં નથી.^{૩૦} જમ અનેક જાતનાં રતનોના નિર્મળ પ્રકાર, બ્રાંતિ-થી આકાશમાં કોઈ વન જેવો પ્રતીત થાય છે, તેમ પૃથ્વી આદિ ભૂતો વિનાનું ચૈતન્ય જ, અવિદ્યા સંબંધી દૃઢ વાસનાને લીધે જગતરૂપે પ્રતીત

થયું છે.^{૨૧} જે પરમ ચૈતન્ય છે, તે પોતાનામાં જ આ જગત્કારિયે સ્ફુરે છે; કારણ કે પૃથ્વી આદિ દેહ પણ વસ્તુઓ અપિના આરંભનાં સુદૃઢ હિતપત્ર જ થઈ નથી.^{૨૨} જેમ તળાવમાં તરંગો થઈને વળી પાછા ફરી ગયા છે, તેમ ચૈતન્યમાં વિવિધ આકારવાળા દ્વિત્વ આદિ કાળના વિભાગો તથા શ્રદ્ધાંડાદિ દેશો અસંત થઈને વળી પાછા ફરી ગયા કહે છે.^{૨૩}

લીલા યોગી:-હે જગદંબા! તમે કહો છો તેમ જ છે. મને હમણાં એ બધું સાંભરે છે. મારા આ જન્મ તામસ કે સાત્ત્વિક નથી, પણ રાજસ છે.^{૨૪} હું આ કલ્પના આરંભમાં શ્રદ્ધાથી અવતરી છું, ત્યારથી અનેક યોનિઓમાં મારા આઠ-સો જન્મ થઈ ગયા છે. તે બંધાતું મને અત્યારે સ્પષ્ટ સ્મરણ થયું છે.^{૨૫} હું પૂર્વે દોઈ સંસાર-મંડળમાં વિદ્યાધરની વરાંગના હતી અને જેમ શ્રમરી કમળમાં ફરે છે, તેમ વિદ્યાધરના લોકમાં ફરતી હતી.^{૨૬} પછી હું કુદ વાસનાઓથી ભક્તિન થઈને, દોઈ સંસારમંડળમાં મનુષ્યની સ્ત્રી થઈ હતી. તે પછી હું બીજા સંસારમંડળમાં નાગ-રાજની કામિની થઈ હતી.^{૨૭} તે પછી હું કંકબ, કંક, લીંબુ તથા કરંજના વનમાં રહેનારી, સ્યામ ચરીરવાળી અને પાંદડાંનાં વસ્ત્રો પહેરનારી બીલડી થઈ હતી.^{૨૮} એ જન્મમાં હું વનની વાસનાને લીધે ધર્મને બળતી નહોતી અને ઉદ્ધત-પણીથી વર્તતી હતી; તેથી તે જન્મ પછી મને પાંદડાંથી દાયવાળી અને પુષ્પોદ્ધી નેત્રોવાળી 'સુદુષ્ટ' નામની સતાનો અવતાર આવ્યો હતો.^{૨૯} હું તે જન્મમાં એક પવિત્ર આશ્રમલક્ષતા તરીકે અવતરી હતી. હું ત્યાં એક સુનિના સંબંધથી પવિત્ર થઈ હતી. પછી હું દાવાનળથી બળી ગઈ હતી અને ત્યાં જ રહેનારા એ મહાસુનિની લીકરી થઈ હતી.^{૩૦} તે પછી પુરુષપણું આપે અને સુખ આપે એવાં કર્મો પાકવાને લીધે હું સો વર્ષ સુધી સોરઠ દેશમાં મોટી સંપત્તિવાળો રાજ થઈ

હતી.^{૩૧} રાજના એ અવતારમાં મેં દેટલાંએક કુદ કર્મો કર્યાં, તેથી તે પછી હું તાડીઓના વૃક્ષોવાળા જળમય દેશમાં નવ વર્ષ સુધી નોજાયણ થઈ હતી અને તે અવતારમાં મારું અંગ દોઢથી બગી ગયું હતું.^{૩૨} હે દેવી! તે પછી મેં સોરઠ દેશમાં મોહને લીધે આઠ વર્ષ સુધી ગાયનો અવતાર ભોગવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં કુદ, મૂખ અને બાળક એવા ગોવાળોના માર બાધા હતા અને તેમને પછવાડે દોડાવવા આદિ વિનોદ પણ કર્યા હતા.^{૩૩} તે પછી વનની પૃથ્વીમાં મને પક્ષિણીનો અવતાર આવ્યો હતો, તે અવતારમાં વિનાકારણ વૈર વધારનારા પારથી-એ મારા ઉપર બળ નાખી હતી. જ્ઞાની જેમ અધમ વાસનાઓને સાધનોના મોટા પરિશ્રમથી તોડી નાખે છે, તેમ મેં ઘણા પ્રયત્નથી તે બળને તોડી નાખી હતી.^{૩૪} તે પછી મને શ્રમરીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું શ્રમ-રની સાથે પુષ્પોના દેસરાઓથી શય્યાઓમાં વિશ્રામ લેતી હતી અને કમળોની કળીઓની અંદર બેસીને એકાંતમાં તે કમળોના દેસરાઓને ખાતી હતી.^{૩૫} તે પછી મને મનોહર નેત્રોવાળી હરિણીનો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. એ જન્મમાં મારા મર્મસ્થળોમાં પારથીઓનાં બાણ વાગવાથી મારે જ્યાં શિખરોવાળા વનોના સ્મરણીય પ્રદેશોમાં ભટકવું પડ્યું હતું.^{૩૬} તે પછી મને માછલીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું સમુદ્રનાં મોઝાંઓથી તણાતાં તણાતાં દિશા બદલી ગઈ હતી અને મચ્છીમાર લોકની, પાસે પહોંચી ગઈ હતી. ત્યાં માછીમાર લેલોએ મારા મોઢા ઉપર લાકડોનો ઘા કર્યો; પણ દેવ-યોગે તે લાકડો પાણીમાં રહેલા એક કાચબાની પીઠના હાડકામાં વાગી અને વ્યર્થ ગઈ, આ મેં જોયું હતું. પછી મને બીલડીનો અવતાર આવ્યો હતો. તે અવતારમાં મેં 'ચર્મલુવતી' નામની નદીના કંઠિ મધુર સ્વરથી ગીતો ગાયાં હતાં અને

રતિક્રીડાને અંતે નાળિયેરીના રસનું મધ પીધું હતું.^{૪૮} તે પછી મને સારસપક્ષિણીને અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં પ્રેમભરેલી ભ્રમરીની પેઠે નિશ્ચય રહીને સહારસહિત મધુર સ્વર કરતાં કરતાં યથેષ્ટ સુરતો ખેલીને મેં મને આધીન થયેલા સારસને સારી રીતે તૃપ્ત કર્યો હતો.^{૪૯} તે પછી અન્ય અવતારમાં હું યૌવનને લીધે ચપળ મુખવાળી અને ચપળ નેત્રવાળી જન્મી હતી. તે અવતારમાં તાડીઓ તથા તમાલોની નિકુંભોમાં મેં મદભરેલા કટાક્ષોથી ઉત્પન્ન થયેલા કામદેવના વિકારોપૂર્વક કાન્તનું અવલોકન કર્યું હતું.^{૫૦} તે પછી મને સ્વર્ગમાં અપ્સરાનો અવતાર આવ્યો હતો. જમકમલિની પોતાનાં સુંદર અંગોથી ભ્રમરાઓને ઝટ રાજ કરે છે, તેમ મેં એ અવતારમાં સુવર્ણના રસના સમૂહની પેઠે શોભતાં મારાં અંગપંજરોથી દેવતાઓને ઝટ રાજ કર્યાં હતાં.^{૫૧} એ અવતારમાં જ મેં મણિઓ, સુવર્ણો, માણિક્યો અને મોતીઓના સમૂહથી શોભતી પૃથ્વીવાળા મેરુ પર્વત ઉપર કલ્પવૃક્ષોનાં વનની અંદર સુવાનની સાથે રમણું કર્યું હતું.^{૫૨} તે પછી મને કાચબીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં હું તરંગોથી વ્યાપેલા પ્રદેશોવાળી તથા ગુચ્છો અને લતાઓથી શોભતી સમુદ્રતીર ઉપરની એક વનચૂકમાં લાંબા કાળ સુધી રહી હતી.^{૫૩} તે પછી મને રાજહંસીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં મેં જાયા બિછળતા તરંગોવાળાં તળાવોમાં મારાં પીછડાં રૂપ ચંચળ વસ્ત્રે ઉપર કમળોની શ્રાંતિથી બેઠેલા પ્રેમભર્યા ભ્રમરોને ઝુલાવ્યા હતાં.^{૫૪} અને એમ રાજહંસીપણું ભોગવ્યું હતું. એક વખત શિંગળાના ઝાડનું એક પાંદડું પવનથી હાલવું હતું; તે ઉપર ઘણાં મગતરાં બેસીને ઝૂકતાં હતાં. તેમાંથી એક મગતરું છૂટું પડી ગયું અને ઘણી બીડને લીધે તે પાંદડાં ઉપર પાછું બેસી ચક્રું નહિ. આ મેં તે રાજહંસીના અવતારમાં મર-

વાના સમયે બોલ્યું હતું. આથી મને રાજહંસીના અવતાર પછી મગતરાંનો અવતાર આવ્યો હતો અને તે અવતારમાં હું ઘણા જ કંગાળપણથી વર્તી હતી.^{૫૫} તે પછી મને નદીને કાંઠે નેતરના ઝાડનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં જાયા બિછળતા તરંગોવાળી પહાડી નદીના તરંગોના અગ્રભાગોના સ્પર્શથી મારે વારંવાર આમતેમ હાલવું પડ્યું હતું.^{૫૬} તે પછી મને ગંધમાદન પર્વતનાં કલ્પવૃક્ષોના સ્થાનમાં વિદાધરીનો અવતાર આવ્યો હતો. એ અવતારમાં મેં વિદાધરોના ઘેટલાએક કામાતુર કુમારોને મારા પગમાં નમાવ્યા હતા. તેમજ ત્યાં જમ અંદ્રની કાન્તિ અંદ્રનાં પ્રતિબિંબોમાં આમતેમ ગોળાં ખાધા કરે છે, તેમ મેં પણ તેમના વિયોગથી આતુર થઈને, વિરહની શાંતિને અર્થે કપૂર વેરેલી સંજ્ઞામાં ઘણા કાળ સુધી ગોળાં ખાધાં કર્યાં હતાં. સંસારરૂપી લાંબી નદીની ચંચળ લહેરોથી જાચીનીચી એવી અનેક સ્થિતિઓને હું પામી હતી અને તેથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ થયું હતું. આમ જમ વાતપ્રમી જતની હરિણી પોતાનો અટક્યા વિના વાંચુના પ્રવાહને અનુસરવાનો સ્વભાવ હોવાથી આરેખાણુ ભખ્યા કરે છે, તેમ હું પણ અનેક પ્રકારનાં હારો દુઃખોથી ભરેલી યોનિઓમાં ભમીભટકી છું.^{૫૭-૫૮}

યોનિજ્વલેકવિષદુઃસજ્જતાન્વિતાસુ આર્તં મયોન્નમનસન્નમનાકુલોગ્યા । સંસારદીર્ઘસરિવચ્ચલયા લહર્યાં દુર્વારવાતહરિણીસરણકમેણ ॥ ૫૯

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો હીકાના આખ્યાન સંબંધી 'જન્માંતરવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૨૭ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૨૮ મો

દશ્યનું મિથ્યાપણું અને પર્વત તથા
પહાડી ગામનું વર્ણન

॥ રામ ક્વાચ ॥

વન્નાંગસારાદુ વન્નાંદકુલ્યાન્નિપિદમંડલાત્ ।
કોટિયોજનસંપુટાત્ કયં તે નિર્ગતેજ્વલે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-કરોડો યોગનની-બહાઈ-
વાળી, ધાડી અને વજ્ર જેવી દદતાવાળી બ્રહ્માંડની ભીંતમાંથી એ બે સ્ત્રીઓ શી રીતે નીકળી શકી હતી?*

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બ્રહ્માંડ હતું જ ક્યાં? તેની ભીંત હતી જ ક્યાં? તેમાં વળી વજ્રના જેવી દદતા હતી જ ક્યાં? કશું હતું જ નહિ. એ બે સ્ત્રીઓ તેા અંતઃપુરના આકાશમાં જ જાણી હતી.^૧ એ જ પહાડી ગામમાં અને તે જ ધરના આકાશમાં 'વસિષ્ઠ' નામનો તે બ્રાહ્મણ રાજ્ય ભોગવતો હતો.^૨ તે જ મંડપના આકાશનો જ ખૂણો શન્ય હતો, તેને એ બ્રાહ્મણ રાજ યદિને ચાર સમુદ્રોડી છેડાવાળું ભૂતળ દેખતો હતો.^૩ એ આકાશમાં ભૂતળ હતું, એ ભૂતળમાં રાજધાની હતી અને તે રાજધાનીના મોટા મહેલમાં તે અરુંધતી લીલા યદિને રહેતી હતી. તે જ લીલાએ સરસ્વતીની પૂજા કરી હતી અને તેમને વય ક્યાં હતાં. તેથી લીલા સરસ્વતીની સાથે ઘણાં આશ્ચર્યોથી મનનું આકર્ષણ કરનારા બ્રહ્માંડમાં આકાશનું ઉદ્દિગ્ધન કરીને ગઈ હતી. તે બ્રહ્માંડ તે જ ધરના ઉદરમાં એક વેંત જેટલા આકાશમાં હતું, એ બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી તે બીજા બ્રહ્માંડમાં આવી અને પછી પહાડી ગામમાં પોતાના ધરની અંદર આવી જાણી રહી.^{૪-૭} જેમ શય્યામાં

સૂતેલો પુરુષ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં જઈને બીજા શય્યામાં સૂએ છે, તેમ લીલા પણ એક બ્રહ્માંડમાંથી નીકળી બીજા બ્રહ્માંડમાં જઈને ત્યાં પોતાના ધરમાં આવી.^૮ એ સ્વપ્ન આશાસમાન હતું, વાસ્તવિક રીતે તે આકાશની પેઠે શન્ય જ હતું. ત્યાં બ્રહ્માંડ હતું નહિ, સંસાર હતો નહિ, ભીંત આદિ હતું નહિ અને દૂરપણ પણ હતું જ નહિ.^૯ એ તો એનું વાસનામાનથી ઉદ્ભવેખવાળું ચિત્ત જ તેના તેના મનોહર આકારોથી સ્ફુરતું હતું. બાકી બ્રહ્માંડ ક્યાં છે અને સંસાર પણ ક્યાં છે? ^{૧૦} જેમ આકાશને જ હાલવાવાલવાના યોગથી વાયુરૂપ કદાપી લેવામાં આવે છે, તેમ આવરણરહિત અને અંતરહિત ચિદાકાશને જ તેમણે પોતાના ચિત્તથી બ્રહ્માંડરૂપ કદાપી લીધું હતું.^{૧૧} ચિદાકાશ સર્વકાળમાં અને સર્વ દેશમાં ચાંત છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. તે પોતે જ ચૈતન્યપણાને લીધે પોતાના સ્વરૂપને વિષે જગતરૂપે બાંધે છે.^{૧૨} જે મનુષ્ય એના તત્ત્વને સમજે છે, તેને એ જગત/આકાશથી પણ વધારે શન્ય જેવું લાગે છે; અને જે મનુષ્ય તત્ત્વને બાંધતો નથી, તેને જગત વજ્ર જેવું તથા પહાડ જેવું લાગે છે. જેમ સ્વપ્નમાં ધરની અંદર નગર અવિદ્યમાન છતાં પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં જગત અવિદ્યમાન છતાંપણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. ^{૧૩, ૧૪} જેમ નિર્જળ દેશમાં જળ મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે અને જેમ સુવર્ણમાં કંકણપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે, તેમ ચૈતન્યમાં દશ્યપણું મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું પ્રતીત થાય છે.^{૧૫} પછી હો રામ ! એ પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ લલિત આકારવાળી લલતાએ મુમનોહર ડગો ભરતી ભરતી ધરમાંથી બહાર નીકળી.^{૧૬} ગામના લોકોથી કે અદશ્ય રહીને તે બંને મોઢા આગળના પર્વતને જોવા લાગી. તે પર્વત ગગનની શૃંગને ચમતો હતો

*આ અધ્યાયીસમા સર્ગમાં દશ્યપ્રપચનું મિથ્યાપણું લેવાથી ચિદાકાશનું સત્યપણું કહેવાશે; અને તે પછી પર્વતનું તથા પહાડી ગામનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે.

અને જાણે સૂર્યના મંડળને અડતો હતો.^{૧૭} એ પર્વતમાં અનેક વર્ણોવાળાં સઘળાં વિચિત્ર વનો પ્રકુલિત થઈ રહ્યાં હતાં અને ત્યાં અનેક ઝરણાં-જોના નાદની સાથે વનનાં પક્ષીઓ શબ્દ કરી રહ્યાં હતાં.^{૧૮} વિચિત્ર મંજરીઓના સમૂહો વડે ત્યાં તો વાદળોનાં મંડળ પિંગળવર્ણુ લાગતું હતું. તે વાદળાં બહુ સુંદર દેખાતાં હતાં અને ત્યાં સ્વચ્છ ગુહ્યની લતાઓના અગ્રભાગો આગળ સારસ પક્ષીઓ વિશ્રામ લેતાં હતાં.^{૧૯} નેતરનાં વૃક્ષોના પ્રખળ વિસ્તારથી ત્યાં સઘળી નદીઓના કિનારાઓ ઢંકાઈ ગયા હતા અને પવન શિલાઓના ખાડાઓમાં ઊગવાને લીધે વૃક્ષોને નહિ પહોંચી શકેલી લતાઓને કંપાયમાન કરતો હતો.^{૨૦} જાણે આકાશરૂપી ભંડારની ભીતો હોય એવાં વાદળાં ત્યાં અગ્રભાગમાં પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ઢંકાઈ ગયાં હતાં. શિખરો ઉપરથી પડતા નદીઓના લાંબા પ્રવાહો, ત્યાં મોતીની માળાઓની પેઠે શોભતા હતા.^{૨૧} વૃક્ષોનાં અનેક વનોને કંપાવનારો વાયુ નદીઓના કિનારાઓને ઘેરી લેતો હતો અને ત્યાં અનેક વનોથી ભરપૂર થયેલા પ્રાંતભાગોની છાયાઓથી નિરંતર શીતળતા રહેતી હતી.^{૨૨} પક્ષી એ બે લલનાઓ-એ પર્વતમાં રહેલું તે સઘળું પહાડી ગામ જોયું. તે ગામ જાણે આકાશમાંથી પડેલો સ્વર્ગનો કંઠ-ઢો હોય એવું શોભતું હતું.^{૨૩} એ ગામમાં પાણીની અનેક પરનાળો ગાજી રહી હતી, તેનાં ઘરો આગળનાં તળાવો જળથી ભરપૂર હતાં અને પોતાને રમવાના જળવાળા ખાડાઓમાં પક્ષીઓ ફિલફિલાટ કરતાં હતાં. સઘળી કુલે-આદ્યાં જતાં ગાયોનાં ધણેના હુંકારોથી ગાજી રહી હતી. કુલેમાં ગુચ્છોના સમૂહોવાળાં વૃક્ષો ઊગ્યાં હતાં અને સઘળાં ધાટાં લીલા ઘાસવાળાં વનો છાયાથી હરિયાળાં હતાં.^{૨૪} વૃક્ષોની ધટાને લીધે વનોની અંદર સૂર્યનાં કિરણોનો પ્રવેશ માંડમાંડ થતો હતો, છીપરોથી અને ઝાકળથી ધૂસરવર્ણુ

લાગતું હતું અને વૃક્ષોની ગિખાઓમાં લાંબા મંજરીઓના સમૂહો જટાઓની પેઠે લટકતા હતા.^{૨૫} શિલાઓનાં છિદ્રોમાં ધોધનાં પાણી પછડાવાથી મોતી જવાં ખિંદુઓ ઊડતાં હતાં અને તેથી એ જલધોધો, મંદરાચળથી વલોનાતા ક્ષીરસાગરના જળતું રમરણ આપતા હતા.^{૨૭} ક્ષોના અને પુષ્પોના મોટા ભારથી નમી રહેલાં આંગણનાં વૃક્ષો જાણે પુષ્પો આદિ પૂનની સામ-ગ્રી લાવીને ધરનાં સેવક લોહો પાસે પાસે જામાં હોય એવાં લાગતાં હતાં. ઊછળતા તરંગોને લીધે ધોધાટ કરાવતા પવનો રસભરેલાં વૃક્ષોને કંપાવી રહ્યા હતા અને તે વૃક્ષો પુષ્પોની વૃષ્ટિ-ઓથી તે તે પ્રદેશોને ઘેરી દેતાં હતાં.^{૨૮, ૨૯} ત્યાં, મનુષ્ય આદિનો ઠાઠ ભય નહોતો, છતાં પણ સતત રીતે શિલાઓના સમૂહો ઉપરથી પડતાં જળનાં ટીપાંઓના શબ્દોથી પક્ષીઓ ભય પમાતાં હતાં અને છાનાંછાનાં ધીમાધીમા શબ્દ કરતાં હતાં.^{૩૦} ઊછળતા તરંગોના સપાટાઓઈ થાકી રહેલા અને જળખિંદુઓનો સ્વાદ લેનાર આકુળ થયેલા હસો, જાણે નદીમાં નક્ત્રો ફરત હોય એવા લાગતા હતા.^{૩૧} જમને શિરામણ પચી ગયું હતું એવાં બાળકો, જાંચી તાડીઓમાં બેઠેલા કાગડા તથા મીઠડાં આદિને જોઈ ‘રંજોને તેઓ ઝડપ મારશે’ એવી શંકાને લીધે પોતાના આગ્રી ક્ષા (જોના દૂધમાં દહી નાખીને તૈયાર કરવામાં આવતું એક ભોજન) ને સંતાડી રાખતા હતા.^{૩૨} ગામનાં બાળકોએ પુષ્પોના ટોપ અને પુષ્પોનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં ખજૂરી, લીમડા અને લીલુ-ઓનાં વનની સમીપમાં શીતળતા જમી રહી હતી. અતસી જતના ઝાડના રેસાઓનાં લૂગડાં વણીને પહેરનારી અને ભૂખથી દૂબળી થયેલી એવી ગામની હલકી વરણુની સ્ત્રીઓ કાનમાં વૃક્ષોની મંજરીઓને ખોસીને ગલીઓમાં આમ-તેમ ધ્યાં કરતી હતી.^{૩૩, ૩૪} નદીના તરંગોના પરસ્પર અથડાનાના શબ્દથી લોહાને વાતો સાંભ-

ળવાતું પણ વસમુ પડતું હતું. અનઆવડતને લીધે કામથી ડર્યા રહેતા ઢેટલાએક આળસુ લોકો એકાંતસ્થળોમાં બેસવા ઇચ્છતા હતા. જમનાં મોઢાં, હાથ અને ખભા દહીંથી ખરડાયેલાં હતાં; જમણે ગળામાં પુષ્પોની ઘાટી લતાંઓને પહેરી હતી; જાગાં હતાં અને જાગે છાણથી ખરડાયેલાં હતાં એવાં બાળકો ત્યાં ચોટાઓમાં સીડ કરીને રમતાં હતાં.^{૩૫} નદીના કિનારાઓ પર લીલા ખડવાળી પૃથ્વીમાં ઊગેલી લતાઓને સૂઝે ઝુલાવતા તરગોએ, ત્યાં પાણીને આડે મારે પહેવરાવ્યાં હતાં અને તેમની રેખાઓ રેતીના ભાગોમાં ઊઠી રહી હતી.^{૩૬} દહીંના અને દૂધના ઘાંટા સુગંધથી ભરે થયેલી માખીઓ તે પદાર્થો ઉપરથી માંડ માંડ ઊડતી હતી. માખાપને અધીન અને પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે ખાવા લેવાનો કશોયે કરતાં બાળકો આંસુ ખેરી રાઈરાઈને યાદી જતાં હતાં.^{૩૭} છાણથી ખરડાયેલી ચૂડીઓવાળી ઢેટલીએક સ્ત્રીઓ, બીજી તેવી સ્ત્રીઓની સાથે વઢવાડ કરતી હતી. વઢવાડથી ત્રાસ પામેલી અને પોતાના છૂટી ગયેલા ચોટલાને સંભાળવામાં વ્યગ્ર થયેલી તે સ્ત્રીઓને જોઈને ગામના લોકો હસતા હતા.^{૩૮} અન્નાદિકને લેવા સાર પર્વતનાં શિખરો ઉપરથી ઊડીને આવતા કાગડાઓને સારા માણસો, પુષ્પોથી ઢે પાંદડાંઓથી બિવડાવીને દૂર કરતાં હતાં, ધરોનાં દ્વારોમાં અને ગલીઓની છીંડીઓમાં ચારાદિ લોકો પેસે નહિ એટલા માટે તીક્ષ્ણ કાંટાવાળા હાથલા પાથરી રાખવામાં આવ્યા હતા.^{૪૦} ધરોનાં પડખાંઓની ખાડોમાં ઊગેલી કુલે પ્રફુલ્લિત થઈ હતી અને તેમાંથી ધૂંટી સુધી પગ ખૂચી જાય એટલાં ફૂલો આગળમાં નિત્ય પડતાં હતાં.^{૪૧} આસપાસનાં જંગલોમાં ચમરીઓ અને મૃગોના સમૂહો ખડચરતા હતા અને ચણેાડીઓની નિકુલોમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોમાં મૃગોનાં બચ્ચાંઓ સૂઈ રહ્યાં હતાં.^{૪૨} અત્યંત ઊંધી ગયેલાં વાછરડાં પોતાના

એક કાન હલાવીને માખીઓને ઉડાડતાં હતાં; દહીંથી ખરડાયેલા ગોવાળોનાં ગવોડાંઓ ઉપર માખીઓ બેસ્યા કરતી હતી. સઘળાં ધરોમાં મધપૂડાઓમાંથી માખીઓને દૂર કરીને મધનો સંચય કરવામાં આવતો હતો. પ્રફુલ્લિત આસો-પાલવોના ઉપવનોમાં લાખથી ૨ ગેલાં કાષોનાં વિંદારગૃહો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૪૪} બિંદુઓને વરસાવતા પવનથી નિરંતર ભીનાં રહેવાથી સઘળાં વૃક્ષો પ્રફુલ્લિત સ્થિતિમાં જ દેખાતાં હતાં. ધરો ઉપરનાં સઘળાં છાજનાં ખડો ઉપર કદબની કળીઓ પડી હતી, તેથી જાણે તે ખડો તે કળીઓમાં પરોવાઈ ગયાં હોય, એમ લાગતું હતું.^{૪૫} આડી આવતી લતાઓને કાપી નાખવાને લીધે અત્યંત પ્રફુલ્લિત થયેલા કેવડાઓના સમૂહથી ચારે બાજુ ધવલતા વ્યાપી રહી હતી. પોતાનામાં પાણી વહાં જતાં હતાં તેથી ત્યાં પરનાળોનો ગુરગુર શબ્દ થઈ રહ્યો હતો.^{૪૬} મહેલોમાં પેસી ગયેલાં વાદળાં ગોખરૂપી યુક્ષાઓમાંથી પાછાં નીકળતાં હતાં. જળપૂર્ણ તળાવોમાં ઊગેલાં કમળો પૂનમના ચંદ્રોની પેઠે શોભતાં હતાં.^{૪૭} લીલાં ખડવાળી નિર્મળ ભૂમિઓ વૃક્ષોની ઘાટી છાયાથી શીતળ રહેતી હતી. લીલાં ખડની ટાય ઉપર લાગેલાં પાણીનાં ટીપાંઓમાં રોને તારાઓનાં પ્રતિબિંબ પડતાં હતાં. નિરંતર પડતાં પુષ્પોના શીતળ મકરંદની વૃષ્ટિથી સઘળાં ધરો ઊજળાં જ રહેતાં હતાં. વૃક્ષોમાં, વિચિત્ર મંજરીઓની, પુષ્પોની, પક્ષીઓની અને ઉત્તમ રંગોની ઘણી સંપત્તિ હતી.^{૪૮} ઢેટલીએક સુવાસિની સ્ત્રીઓ ધરની દેવડીની અંદર આવેલાં વાદળાંઓમાં સૂઈ રહી હતી. ધરો ઉપર બેસતાં વાદળાંઓની વીજળીઓથી ધરોની અંદર દીવાઓ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નહોતી.^{૪૯} યુક્ષાઓમાંથી નીકળતા પવનના 'ભુંભું' શબ્દથી મંડપોમાં મોટા ધુમકાર મચી રહ્યો હતો. ચક્રાર અને હારીત વગેરે પક્ષીઓ તેમજ હરિ-

ણી વગેરે પશુઓના ચલનથી મંદિરો અત્યંત રમણીય થઈ રહ્યાં હતાં.^{૧૧} પ્રકૃષ્ઠિત થયેલાં પુષ્પોમાંથી નીકળતા ઘાટા સુગંધથી સંયુક્ત થયેલા અને મંદ મંદ રીતે આવવા લાગેલા પવનોને લીધે ઘર આગળનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં હાલતાં હતાં.^{૧૨} કેટલીએક લલનાઓ લાવાં અને મેનાદિ પક્ષીઓને બોલવાનું શીખવવામાં લાગી ગઈ હતી. ત્યાં ચક્રવાક, કાયલ અને કાળી ડોકવાળા કાગડાઓનો ઢાલાહલ બ્યાપી રહ્યો હતો.^{૧૩} શાલ, તાડ, તમાલ અને કમળોનાં નીલ ક્ષોની પંક્તિઓ ચારે બાજુ જોવામાં આવતી હતી. લતાઓએ કંકણની જમ સારી રીતે વીંટાઈને વૃક્ષોને શોભાવ્યાં હતાં.^{૧૪} એ પર્વતનાં સ્થાનકો ચપળ પક્ષિવાળી લતાઓથી ઘેરાયેલાં હતાં અને પ્રકૃષ્ઠિત થયેલાં કદલ (કેળના પોટા) અને શિલીંધ્ર (ખિલાડીના ટોપ) આદિ પુષ્પોથી મહેક મહેક થતા હતાં; તેમાં તાડીઓનાં અને તમાલોનાં ડોલી રહેલાં પાંદડાંવાળા મંડપો હતા અને બગીચાઓનાં પ્રકૃષ્ઠિત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી સ્તે સ્થાનકો શીતળતાવાળાં હતાં.^{૧૫} તેઓમાં રહેલાં ગાયોનાં ધણે પાણીમાંથી કોતરતાં આકુળ થઈને ‘હંભા, હંભા’ શબ્દ કરતાં હતાં. નીલતાવાળાં ધાન્યોની અને પુષ્પોનાં સ્થળોની ત્યાં ભારે શોભા જમી રહી હતી. નદીઓના વેગ કિનારાઓ ઉપર જોડેલાં વૃક્ષોના સમૂહથી ઢંકાઈ ગયા હતા અને ઘાટી રીતે પ્રકૃષ્ઠિત થયેલી લતાઓનાં અંગે ચંદ્રવા જવાં થઈ રહ્યાં હતાં.^{૧૬} ઉપવનોમાં ડોલરોના મકરંદનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો અને સુગંધથી મદાંધ થયેલા જમરોએ કમળોને ઢાંધી દીધાં હતાં. કમળોની પંક્તિના પરાગથી આકાશનો ભાગ રોતો થઈ રહ્યો હતો. આમ એ સ્થાનકોએ પોતાની શોભાથી ધન્દ્રના સ્થાનકોની શોભાને પણ હઠાવી દીધી હતી.^{૧૭} વેગથી ચાલતી પહાડની નદીઓની ધુધવાદી સંભળાતી હતી. ડોલર જવાં ધોળાં

વાદળોની કાંતિથી ચોમેર ઝળાંઝળાં થઈ રહ્યું હતું. મહેલો ઉપર લતાઓના મંડપો પ્રકૃષ્ઠિત-પણાથી શોભી રહ્યા હતા. વિનોદમાં લાગેલાં કાયલ પક્ષીઓ મધુર ધ્વનિ કરતાં હતાં.^{૧૮} યુવાન પુરુષો પ્રકૃષ્ઠિત પુષ્પોની પાંખડીઓની શય્યાઓમાં સૂતા હતા. વિલાસિની સ્ત્રીઓએ પોતાના પગ સુધીની માળાઓ પહેરી હતી સર્વ સ્થળોમાં સુંદર નવીન અંકુરોની શોભા થઈ રહી હતી. શોભી રહેલી ઉત્તમ લતાઓના ઘેરાવાને લીધે યાચક લોકો અંદર જવામાં બાકી થતા હતા.^{૧૯} ઉત્પન્ન થયેલી કામળ લતાઓ અને કમળો ચારેબાજુ ગીચ છવાયાં હતાં. ઘરે વાદળોઆડી વજ્રોથી વીંટાઈ રહ્યાં હતાં. લીલ ખડની ભૂમિઓમાં ઝાકળનાં દીપાંઓઆડી મોતી ના હારો આનંદ આપતા હતા. મહેલ ઉપર બેઠેલાં વાદળોઓની વીજળીઓથી સ્ત્રીઓ ગભરાતી હતી.^{૨૦} ચારે બાજુ નીલકમળોનો સુગંધ ફેલાઈ રહ્યો હતો. લીલાં ખડ આવવાને સજ્જ થયેલી ગાયો, હુંકાર શબ્દોથી મનનું આકર્ષણ કરતી હતી. ઘરોનાં આંગણોઓમાં વિશાસ પામેલાં હરિણોનાં બચ્ચાં ફરતાં હતાં. ઝરણાંઓનાં ઘાટાં બિંદુઓ પડવાથી મેઘની ભ્રાંતિને લીધે મેર ભારે નાચ કરતા હતા.^{૨૧} સુગંધથી મત થયેલા પવનથી સઘળો ખેદ દૂર થઈ જતો હતો. શિખરો ઉપર ‘ન્યોતિલતા’ નામની ઔષધિઓ દીવાઓની પેઠે પ્રકાશતી હતી, તેથી લોકો દીવાઓને ભૂલી જતા હતા. પક્ષીઓના અનેક માળાઓમાં પક્ષીઓ ઢાલાહલ મચાવી રહ્યાં હતાં. ચારેબાજુ ઝરણાંઓના ઢાલાહલથી માણસોની પરસ્પરની વાતો બરાબર રીતે સંભળાતી ન હતી અને મોતીના સમૂહ જવાં ઝરણાંઓનાં દીપાં પડવાથી સઘળાં વૃક્ષો, લતાઓ, ખડો અને પદ્મલો શીતળ થઈ ગયાં હતાં. નિરંતર બપોલેલાં પુષ્પોથી પ્રકાશી રહેલાં એ ગિરિમંદિરોની અવલોકનથી શોભાને દોણ વણવી

શ્રી એમ છે ! ૧૨, ૧૩

શ્રુત્તાફલપ્રકરસુંદરવિદુપાતગ્રીવાચિલદ્રુમ-
સ્તાવણપદ્ધવાનામ્ । લક્ષ્મીમનસ્તમિતપુષ્પવિ-
ભાસમાર્જાં શુકનોતિ કઃ કલપિતું ગિરિમંદિરા-
શ્રામ્ ॥ ૬૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણુનો લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'ગિરિશ્રામવણુન' એ
નામનો સર્ગ ૨૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૨૯ મો

લીલાને પૂર્વચરિત્રોનું સ્મરણ
અને પુનઃ આકાશગમન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ત્વઃ તે પેતુર્દેવ્યો ગ્રામૈઃ શીતલાત્મનિ ।

ભોગભોક્ષથીયો શંતિ પુંસીવ વિદિતાત્મનિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જમ શાંતિ આદિ સાધ-
નોથી સંપન્ન અને આત્માને જાણનારા પુરુષને
વિશે ભોગની લક્ષ્મી તથા ભોક્ષની લક્ષ્મી એ
બંને વિચરે, તેમ અદર શીતળતાથી ભરેલા તે
પહાડી ગામને વિશે એ જે દેવીએ વિચરવા
લાગી. ૧ એટલા કાળ સુધી અવ્યાસ રહેવાને
કીધે લીલાનો દેહ શુદ્ધજ્ઞાનમય થઈ ગયો અને
તેને તે ગામમાં તથા કાળનું નિર્ભજ સ્મરણ પ્રાપ્ત
થયું. ૨ એ સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાથી એને પ્રયત્ન
વિના જ પૂર્વનાં જન્મસ્મરણ છત્યાદિ સઘળી
સંસારની ગતિઓનું જ્ઞાન થયું. ૩

લીલા બોલીઃ-હે દેવી ! તમારી કૃપાથી
આ દેશનું દર્શન થતાં મને પૂર્વજન્મની સધ-
ની ક્રિયાઓનું અને તે પહેલાંનાં જન્મોની ક્રિયા-
ઓનું પણ સંપૂર્ણ સ્મરણ થયું છે. ૪ પૂર્વજન્મ-

* આ જોગણુત્રીસમા સર્ગમાં લીલાને પૂર્વચરિ-
ત્રોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થવાની અને પાછું અનેક લોકો-
થી શોકતા આકાશમાં લીલાએ તથા સરસ્વતીએ
પ્રમન કર્યાની કથા કહેવાશે

માં અહીં હું વૃદ્ધ, કૃષ્ય અને ઉજ્જવલ એવી
એક બ્રાહ્મણી હતી. મારા શરીરની સર્વ નસો
ઉપર લપસી આવી હતી. ત્યાં સૂક્ષ્મ દર્શોની
અણીઓ વાગવાથી મારા હાથપેટ ખરસટ થઈ
ગયાં હતાં. ૫ હું પતિના કુળની સ્થિતિ સાચવ-
નારી પત્ની હતી. હું દુધ દોહવામાં અને દહીં-
છાશ વડોવવામાં અત્યંત કાળજી રાખતી હતી.
મને અનેક પુત્રો થયા હતા અને હું અતિથિ-
ઓને પ્રસન્ન કરતી હતી. ૬ હું દેવતાઓની, બ્રાહ્મ-
ણોની તથા મહાત્માઓની સેવા કરતી હતી
અને દહીં તથા ઘી આદિ ગોરસોથી અંગે ખર-
ડાયેલી રહેતી હતી. હું તવા, તપેલાં તથા કળ-
યાદિ વાસણોને તથા ધરનાં બીજાં સાધનોને
માન્યા કર્યાં કરતી હતી. ૭ હાથના કાંડામાં
પહેરી રાખેલી મારી એકની એક કાચની બંગડી
રથિલાં અત્રોની ઝીણી ઝીણી કણીઓથી ખર-
ડાયેલી જ રહેતી હતી. હું જમાઈઓ, દીકરીઓ,
જેઠ, દિયેર તથા સાસુ-સસરાનું સન્માન કર્યાં
કરતી હતી. ૮ વહુઓને તથા દાસીઓ આદિને
હું 'તમે આ કામમાં બહુવાર લગાડી, તમે કેમ
મોઢું ક્યું?' એવા કપકા આપ્યા કરતી હતી અને
કામકાજમાં નિરંતર વ્યગ્ર રહેતી હતી. જીવતાં
સુધી ધરની ચાકરી કરવામાં જ મારાં રાત્રિ-
દિવસ ગયાં હતાં. ૯ 'હું કાણ છું' અને આ
સંસારમાં શું છે?' એવો વિચાર મને સ્વપ્ન-
માં પણ આવતો ન હતો. વેદિયા ટોર જવા
અને અશુદ્ધ ભુદ્ધિવાળા મારા પતિ પણ મારી
પેઠે જ કામકાજમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હતા. ૧૦
મારું મન સમિધ, શાક, છાણ અને બળતર
ણુનો સંયમ કરવામાં બહુ કાળજીથી લાગી રહેતું
હતું. હું મારા દેખાઈ રહેલી નસોવાળા દૂબળા
શરીરને યોગાયેલા ધાબળાથી જ વીંટી રાખતી
હતી. ૧૧ વાછરડીના કાનના મૂળમાં પડેલી ઈત-
ડીઓ તથા જિંગોડાઓને કાઢવામાં હું તત્પર
રહેતી હતી અને ધરના વાડામાં કરેલા ચાકના

ક્યારાઓને પાણી પાવા સારુ હું ધરનાં માણસો પાસેથી પાણી ભરેલા ઘડા જલદી માગ્યા કરતી હતી.^{૧૨} જળાશયોના કિનારાઓમાં ઊગેલાં લીલાં ખડોને હું પોતાના હાથથી લાવીને વાછરડી-ને રુપ કરતી હતી. વારંવાર હું ધરનાં ખાર-ણાંઓ આગળ છાણુ-માટીથી લીપતી હતી અને તેમાં ગુલાલ આદિ રંગની વેલોની રચના કરતી હતી.^{૧૩} ધરનાં માણસોને નીતિ શીખવવાને સારુ હું જરા નરમાશથી વજ્યા કરતી હતી. જમ સમુદ્રની ભરતી મર્યાદાને છોડતી નથી, તેમ હું મારી મર્યાદાના નિયમને કદી છોડતી ન હતી.^{૧૪} મારું શરીર જીરણ પાંદડાં જેવું થઈ ગયું હતું. માથું હાલવાને લીધે જાણે હું હિડોળે બેસીને ચૂંકતી હોઉં એવી લાગતી હતી. મારો બીજો કાન બહેરો થઈ ગયો હતો, એટલે એક કાને જ હું કામ ચલાવતી હતી. હું હાથમાં લાકડી ઝાલીને ફરતી હતી અને મારી જીવનવૃત્તિ જાણે ધોઢી મારવા જેવી જરાવ-સ્થાથી બીતી હોય તેમ ચિથિલ થઈ ગઈ હતી.

વસિષ્ઠ બ્રોહ્મા:-હે રામ ! સરસ્વતીની સાથે પહાડી ગામમાં ફરતાં ફરતાં લીલા એ પ્રમાણે વાતો કરવા લાગી અને વિસ્મય પામીને સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે તે તે સ્થળો અને માણસો આદિ બતાવવા લાગી.^{૧૫-૧૬}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! આ મારી પાટલ ત્રુક્ષોના સમુદયથી શોભી રહેલી ફૂલવાડી છે. પ્રકૃ-લિપ્ત થયેલા સત્તાના મંડપોવાળી આ મારી આસોપાલવની વાડી છે. આ મારો પાણીનો ઢોળ છે. એના કિનારા પરનાં ઝાડોમાં વાછરડાંઓને શોડીક ગાંઠ દઈને હું બાંધી રાખતી હતી. મારી 'હર્ણિકા' નામની વાછરડી છે, અને એણે મારા વિયોગને લીધે ખાવાનું પણ છોડી દીધું છે. દુઃખ-ને લીધે કામ કરવામાં અચક્ત થયેલી અને ધૂળથી ખરડાઈ રહેલી આ બિચારી મારી પાણી ભર-નારી છે. આંધુથી બીંબયેલાં નેત્રવાળી આ

પાણી ભરનારી આજ આઠ દિવસ થયાં રોયા કરે છે.^{૧૭-૧૮} હે દેવી ! હું અહીં જમતી હતી, અહીં વસતી હતી, અહીં બેસતી હતી, અહીં સૂતી હતી, અહીં પીતી હતી, અહીં દાન આપતી હતી અને અહીં કૃણાદિને લાવીને એકાં કરતી હતી.^{૨૦} આ જ્યેષ્ઠર્મા નામનો મારો દીકરો ધરમાં રોયા કરે છે. આ મારી દૂઝણી ગાય જંગલમાં લીલાં ખડ ચરે છે.^{૨૧} મેં હોળી-માં ખાળવાને માટે શરીરની પેઠે પાંચ છિદ્રોવાળું અને લૂપી-ખારી માટીથી ઉપરના ભાગમ લીપેલું છાણાનું આ જ મોઢવું કરી રાખ્યું છે, તે તમે જુઓ.^{૨૨} જાણે મેં જ વાવીને ઉછે રેલી હોય એવી કડવી તૂંબડીના વેલાઓથી ઘેરાયેલું અને જાણે નસોથી ઘેરાયેલું મારું જ બીજું શરીર હોય એવું, આ મારું રસોડું છે, તે તમે જુઓ.^{૨૩} જમણે બાજુબંધને ઠેકાણે રુદ્રાક્ષની માળાઓ બાંધી છે, જ્યો પૃથ્વીમાં પ્રત્યક્ષ બંધનરૂપ છે અને જમની આંખો રાઈ રાઈને રાતી થઈ ગઈ છે, તે આ મારા બધુંજો અગ્નિને અને બળતણને લાવે છે, તે તમે જુઓ. આ નદીના તરંગો ચિલાખર્ચા અને જળથી ભરપૂર પ્રદેશમાં ગુચ્છોની પેઠે પછડાયા કરે છે અને કિનારાની સતાઓનાં પાંદડાંઓને તેમનો આકાર પણ ન દેખાય એ રીતે પોતાનામાં ડુંખાવી દે છે. તે આસપાસની લીલાં ખડવાળી ભૂમિઓમાં ઊગેલી ઉત્તમ સતાઓને છાંટાઓથી ભરી દે છે અને ચિલાઓરૂપી પાટિયાં પછડાવાને લીધે ફીણવાળાં તથા કમળના સુગંધવાળાં ખિંદુઓને ઉછાળ્યા કરે છે.^{૨૪-૨૫} તે ઊછળી ઊછળીને મધ્યાહ્ન કાળનાં સૂર્યનાં કિરણોને પણ ઝાકળ જ્યાં કરી દે છે. જુઓ, આ નદીના કિનારાનાં વૃક્ષો પ્રકૃ-લિપ્ત પ્રુષ્ઠોમાં ફરનારા જમરાઓના નાકો જાણે પોતે જ દોઢ ઉત્કંઠાથી ચપ્પ કરતાં દોષ એવાં લાગે છે.^{૨૬} જુઓ, પાસે ઊગેલા ખાખરા-ઓનાં પ્રકૃલિપ્ત થયેલાં ઢેચાંઓની કાનિની

ખંભી પડવાથી તે જાણે પરવાળાં હોય એવાં
 ાગે છે અને નિરંતર પ્રુષોના સમૂહનો ઉદ્ધાસ
 યો કરે છે. હવે આ જુઓ મારો ધરનો માંડવો.
 મે ગામની નદીથી વીંટાયેલો છે. એ નદી ભારે
 લાહલહ કરનારી છે, પાણીની ચકરીઓથી ભરત
 ચેલી છે અને તેમાં તણાઈ આવતાં અનેક
 જોને લેવા સારુ ગામનાં બાળકા કૂદા કરે છે.
 ાળના બિછળતા તરંગો પછડાવાથી એ ગૃહ-
 ડંડપની શિક્ષાઓ નિત્ય ધોવાયા કરે છે. ઘાટાં
 ાંદકાંવાળાં વૃક્ષોની ઘેરી છાયાથી એ મંડપ
 નેરંતર શીતળ રહે છે અને પ્રકૃતિસત થયે-
 ા સતાઓ વીંટાવાથી તે સુંદર લાગે છે.
 મે મંડપના ગોખો પડતાં દ્રુણોથી, પ્રુષોથી
 અને શુરેઓથી ઢંકાયેલા રહે છે. ૨૯-૩૧ આ
 ડંડપમાં મારો પતિ જ્યવરૂપે ક્રિયાઓથી રહિત
 માં પણ ચાર સમુદ્રરૂપી કટિગેખલાવાળી
 ધ્વીનો અધિપતિ થઈને રહ્યો છે. ૩૨ હા! મારા
 નમાં સ્મરણ છે કે, એ મારા પતિએ ‘હું તર-
 ન રાજ થાઉં તો ઠીક’ એવી પ્રબળ વેગથી
 યજ્ઞ કરી હતી. ૩૩ હે પરમેશ્વરી! એ ઇચ્છાના
 બળ વેગને લીધે એ મારા પતિને આઠ દિવસ-
 ાં જ લાંબા કાળની પ્રતીતિ આપનારું સમૃદ્ધિ-
 ણું રાજ્ય મળ્યું છે. ૩૪ આ ધરના આકાશમાં
 મારો પતિ રાજ થઈને રહ્યો છે, પરંતુ જમ
 પાકાશમાં રહેલો વાયુ દેખાતો નથી અને વાયુ-
 ાં રહેલો મુગધં દેખાતો નથી, તેમ એ પ્રત્યક્ષ
 ખાતો નથી. ૩૫ અહીં આ આકાશમાં જ અંગૂઠા
 ટલા દૂર પ્રદેશમાં મારા એ પતિનું રાજનગર
 ાનું બેઠક છે. નગર લોકિકદૃષ્ટિથી કરોડો યોજ-
 ને છેડે ધારવામાં આવે છે. ૩૬ હે ઈશ્વરી!
 તાપણે બન્ને જ આકાશમાં છીએ, તે જ આકા-
 માં મારા એ પતિના હજારો પર્વતોવાળો વિ-
 ાલું રાજ્યપ્રદેશ છે પણ તે જોવામાં આવતો
 થી; એ કાઈ મહામાયાનો પ્રભાવ છે. ૩૭ હે
 રી! હવે મને મારા પતિના નગરમાં જવાની

ઇચ્છા થઈ છે; માટે આવો ત્યાં જઈએ. ઉલોગી
 માણસોને શું દૂર હોય? ૩૮

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામ! લીલાએ આ
 પ્રમાણે કહ્યું અને સરસ્વતીને પ્રણામ કરીને તે
 તુરત મંડપમાં દાખલ થઈ. ત્યાંથી તે સરસ્વ-
 તીની સાથે તે પશ્ચિણીની પેઠે તલવાર જવા
 રયામવર્ણવાળા આકાશમાં બેઠી. તે આકાશ તોડી
 પાડેલા આંજણના ઢગલા જેવું લાગતું હતું. એક
 આકારવાળા નિશ્ચળ સમુદ્રના જેવું સુંદર હતું,
 નારાયણના શરીર જેવું હતું અને ભ્રમરાની
 પીઠના જવી નિર્મળ કાન્તિવાહું હતું. ૩૯-૪૦ મેધ-
 ના માર્ગને, વાયુના સ્કંધોના પ્રદેશને, સૂર્યના
 માર્ગને, ચંદ્રના માર્ગને, દ્રુવના લોકને, સાધ્ય દેવ-
 તાઓના માર્ગને, સિદ્ધોના માર્ગને, સ્વર્ગલોકને,
 બ્રહ્મલોકને, વેંકુઠલોકને, જગતનાં માતૃપિતારૂપ
 શિવપાર્વતીના લોકને, શિવના સદેહ ભક્તોના
 લોકોને તથા દેહરહિત થઈને, રહેનારા ભક્તોના
 લોકોને પણ મૂકી દઈને, એ બે સ્ત્રીઓ દૂર કરતાં
 પણ ઘણે દૂર ગઈ. બહુ દૂર જઈને લીલા પોતાના
 અપરિચિન્ન સ્વરૂપને કાંઈક ભૂલી ગઈ અને તે
 પાછું વાળીને ઉર્લંઘન કરાયેલા આકાશપ્રદેશને
 જોવા લાગી, તો તેને નીચે ચંદ્ર, સૂર્ય કે તારાદિ
 કાંઈ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ. ત્યાં તો કેવળ
 નિશ્ચળ, ગંભીર, દિશાઓનાં છિદ્રોને પૂરી દેનારું,
 પ્રલયકાળના સમુદ્રના ગર્ભ જેવું અને શિલાના
 ગર્ભ જેવું ધાદું અંધારું જ હતું. ૪૧-૪૨

લીલા યોહી:-હે દેવી! આપણી નીચે
 સૂર્યોદિતું તેજ હતું, તે ક્યાં ગયું? અહીં શિલાનુ-
 ના ગર્ભ જેવું દંઠ અને મુકીમાં પકડી ચકાયું
 એવું આ જડું અંધારું ક્યાંથી આવ્યું? તે
 તમે મને કહો. ૪૩

દેવી યોહ્યા:-હે પુત્રી! તું આ આકાશ-
 ના આ દૂર દૂરના પ્રદેશમાં આવી છે, એટલે
 અહીં સૂર્યોદિતનાં તેજ દેખાય જ નહિ. ૪૪ જમ
 બહુ બેઠી અંધારી ખાડમાં નીચે રહેલું પત-

ગિયુ, ઉપર દૂર ઊભેલા મનુષ્યના જોવામાં આવતું નથી, તેમ નીચે ગહેલો તે સૂર્ય અહીંથી આપણા જોવામાં આવતો નથી.^{૧૮}

લીલા બોલી:—અહોહો ! આપણે આ દૂરાતિદૂર પ્રદેશમાં આવ્યાં છીએ, એટલે નીચે રહેલો તે સૂર્ય પરમાણુની પેઠે જરા પણ દેખાતો નથી.^{૧૯} હે મા ! હવે પછીનો માર્ગ કટલો છે, કેવો છે અને ત્યાં શી રીતે પહોંચાશે ? હે દેવી ! તે તમે મને કહો.^{૨૦}

સરસ્વતી બોલ્યાં:—આ પ્રદેશ પછી આગળ જતાં બ્રહ્માંડનું ઉપલુ પડ તારા જોવામાં આવશે. તે પડની રજની કણીઓમાંથી સૂર્ય-અદ્ર વગેરે ઉત્પન્ન થયા છે.^{૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—હે રામ ! આવી રીતે જેમ જે બ્રમરીઓ પર્વતની ધાટા મંડળવાળી ભીતને પ્રાપ્ત થાય, તેમ પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ બ્રહ્માંડના ઉપલા પડને પ્રાપ્ત થઈ.^{૨૨} જેમ પોલાણમાંથી અનાયાસે નીકળી જવાય છે, તેમ એ બે સ્ત્રીઓ તે બ્રહ્માંડના પડમાંથી અનાયાસે બહાર નીકળી ગઈ. જે વસ્તુમાં સાચાપણું સમજાય હોય છે, તે વસ્તુ વળ કરતાં પણ અધિક દૃઢ થઈ પડે છે, પણ જે વસ્તુ મિથ્યા સમજાઈને ખાલિત થઈ હોય છે, તે વસ્તુ કાંઈ પણ દૃઢ લાગતી નથી.^{૨૩} હવે આવરણરહિત વિજ્ઞાનને પામેલી લીલાએ તે પછી બ્રહ્માંડના પારમાં અત્યંત પ્રકાશતા અને ચારેબાજુ ફરતાં વ્યાપેલાં જળઆદિ આવરણો દીઠાં હ્યાં બ્રહ્માંડથી દશગણું પાણી હતું અને તે અખોડના કળની છાલની પેઠે બ્રહ્માંડને ફરતું વીટાઈને રહેલું હતું.^{૨૪} પાણી પછી તેથી દશગણું અગ્નિનું આવરણ હતું અને એ અગ્નિ પછી તેથી દશગણું વાયુનું આવરણ હતું. વાયુ પછી તેથી દશગણું આકાશનું આવરણ હતું અને એ આકાશ પછી તે શુદ્ધ ચિદાકાશ જ હતું.^{૨૫-૨૭} એ સર્વોત્તમ અને પરમ શુદ્ધ ચિદાકાશમાં મધ્યની, આદિની અને અંતની

દ્રાઈ પણ કલ્પનાઓ વાંઝણીના પુત્રની વાતોન પેઠે હૃદય પામતી જ નથી.^{૨૮} એ ચિદાકાશ પદ કેવળ છે, વ્યાપક છે, શાંત છે, અત્યાદિ છે અને બ્રમરહિત છે. તે આદિથી, અંતથી તથા મધ્યથી રહિત છે અને પોતાના અપરિચિદ સ્વરૂપમાં જ રહે છે.^{૨૯} હે રામ ! એ નિર્મળ આકાશ એવું તો અપરિચિદ છે કે, તેમાં એ કદાચ ઉપરથી એક શિલા મોટા વેગથી કલ્પ સુધી નીચે પડ્યા જ કરે, નીચેથી ગરુડજી મોટાવેગથી કલ્પ સુધી ઊંચે ચઢ્યા જ કરે, અથવા માપવામાં સમર્થ પણાનું અભિમાન ધરાવીને પવન બને પાણુ સરખા વેગથી ચાલ્યા જ કરે, તો પણ તેઓ એના દ્રાઈ છોડાને પામી શકે એમ નથી.^{૩૦}

આકલ્પમુત્તમવલેન શિલા પતેચ્ચસ્મિન્
વલાત્ પતગરાહપિ ચોત્પતેચ્ચેત્ । તદ્યોજનં નલમતે
વિમલેજ્વરેજ્તર્માકલ્પમેકજવગોપ્યથ મારુજ્તોપિ ।
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણના લીલાના આખ્યાન સં-
બંધી ‘પરમાકાશવર્ણન’ એ ના-
મનો સર્ગ ૨૯ એ સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૦ મો

લીલાએ ચિદાકાશમાં અનંત-

કોટિ બ્રહ્માંડો દીઠાં

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પૃથિવ્યસેજાસં તત્ર નમસ્વન્નમસોરપિ ।

યયોત્તરં દશગુણાનતીત્યાવરણાન્ સ્થળાત્ ॥ ।

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—ત્યાં પૃથ્વી, જળ, તે વાયુ અને આકાશનાં આવરણો હતાં અને આવરણો એકએકથી દશદશગણું અધિક હોવાથી તે સઘળાંનું ક્ષણમાત્રમાં ઉર્લંઘન ક અને તેણે પ્રમાણુ વગરનું પરમ આકાશ દીઠું.

* આ ત્રીસમા સર્ગમાં લીલાએ ચિદાકાશ રજની કણીઓની પેઠે રહેલાં તેવાં ને તેવાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડો જોવાની કથા કહેવાશે.

આકાશમાં તેણે આ પ્રસાંડો જેવાં બીજાં પણ
નંત પ્રસાંડો બેયાં.^{૧૦} જેમ બળીઓમાં
હેલા તડકામાં કરોડો તસરેણુઓ બેવામાં
વે છે, તેમ અધિષ્ઠાન ચૈતન્યથી સ્ફુરિત થયેલા,
જે આવરણોવાળા કરોડો સર્ગો તે આકા-
શમાં તેના બેવામાં આવ્યા.^{૧૧} ચિદાકાશરૂપ સમુ-
દ્ર અવિદ્યારૂપ જળ હતાં અને ચૈતન્યના
બીજાવને લીધે તેમાં સર્ગોરૂપી અસંખ્ય પર-
ણાઓ જાડ્યા હતા.^{૧૨} ત્યાં તે તે જીવોની વાસ-
ઓ અનુસાર કેટલાંએક પ્રસાંડો નીચે જાત-
ના આવતાં હતાં, કેટલાંએક પ્રસાંડો ઉપર-
તાં જતાં હતાં, કેટલાંએક પ્રસાંડો આડાં
તાં હતાં અને કેટલાંએક પ્રસાંડો સ્થિર થઈને
તાં હતાં.^{૧૩} જે જે જીવોની વાસના જે જે પ્રસાં-
માં જેવા જેવા પ્રકારથી ઉદય પામી હતી, તે તે
જોનાં તે તે પ્રસાંડોનું તેવા તેવા પ્રકારનું રૂપ
પામ્યું હતું.^{૧૪} વાસ્તવિક વિચાર કરતાં
પ્રસાંડોમાં કોઈ જોયું નથી, કોઈ નીચે નથી
તે કોઈનું જવું-આવવું પણ થતું નથી. સર્વના
અધિષ્ઠાનભૂત કોઈ અખંડિત વસ્તુ તો બીજી જ
અને તેની સત્તાથી જ સર્વળાં પ્રસાંડો સત્તા
ભ્યાં છે.^{૧૫} જેમ બાળકને અનેક સંકલ્પો ઉત્પન્ન
થાય છે અને ઉત્પન્ન થઈને વળી શાંત પણ થઈ
થાય છે, તેમ અવિદ્યાથી જાહતા સંકલ્પોને લીધે
મ ચૈતન્ય તે તે પ્રસાંડોરૂપે પ્રતીત થાય છે
તે પ્રકટ થઈ થઈને વળી પાછાં તે તે પ્રસાંડો-
શાંત પણ થઈ જાય છે.^{૧૬}

રામ બોલ્યા:-હે મહારાજ ! જ્યારે અધિ-
ષ્ઠામાં કોઈ નીચા, જોડ્યા કે આડા વિભાગો
નથી, ત્યારે તેમાં કલ્પનાથી પ્રકટ થયેલાં પ્રસાં-
માં નીચા, જોડ્યા અને આડા વિભાગો કેમ
સંભવે ! કારણ કે, અર્થસ્ત પદાર્થો અધિ-
ષ્ઠાની દિશાઓના ભાગોમાં જ રહે છે, એવા
રનો નિયમ છે.^{૧૭}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેમ અંધારાથી દૂષિત

થયેલી આંખવાળાને આકાશમાં ઝીણા મેવા-
ળાનાં જેવાં ચકરડાં પ્રતીત થાય છે, તેમ અજ્ઞા-
નથી દૂષિત થયેલાઓને અંત વગરના મહા ચૈત-
ન્યમાં આવરણવાળાં પ્રસાંડો પ્રતીત થાય છે.
(આ રીતે જેમ આકાશમાં ગોળપણું નહિ છતાં
પણ ચકરડાઓમાં ગોળપણું પ્રતીત થાય છે,
તેમ મહાચૈતન્યમાં દિશાઓનો વિભાગ નહિ
છતાં પ્રસાંડોમાં દિશાઓનો વિભાગ પ્રતીત થાય
છે.)^{૧૮} આ પ્રસાંડોમાં સર્વ પદાર્થો ઈશ્વરચ્છા-
થી આમતેમ દોડ્યા કરે છે. તે પદાર્થો કોઈ
સ્વતંત્ર નથી. આવા પ્રસાંડોમાં પૃથ્વીના ભાગને
નીચેનો બજુવો અને તેનાથી બીજાને ઉપરનો
ભાગ બજુવો.^{૧૯} અથવા જેમ ગોળ ઢેકાંને દશે
દિશાઓમાં વળગેલી કીડીઓના પગ ઢેકાંને જ
અડેલા હોય છે અને તે કીડીઓની પીઠ ઉપર
આકાશ જ હોય છે, તેમ પ્રસાંડોમાં આલ્યા જતા
સર્વ લોહિાના પગ પૃથ્વીના ભાગોને જ અડેલા
રહે છે અને તે લોહિાને માથે આકાશ જ રહે છે.
માટે પૃથ્વીના ભાગોને લઈને જ જાયા-નીચા
પ્રદેશોની કલ્પના છે, પણ અધિષ્ઠાનના ભાગોને
લઈને તે કલ્પના નથી.^{૨૦} લીલાએ જે પ્રસાંડો
બેયાં હતાં, તે પ્રસાંડોમાંનાં કેટલાંકમાં પૃથ્વી
વૃક્ષોથી તથા રાક્ષાઓથી જ વીંટાયેલી હતી અને
તેમાં મનુષ્યો નહોતા; તેમનું નિર્ભજ આકાર
દેવતાઓથી, કિવા પુરુષોથી તથા દૈત્યોથી વીંટા-
યેલું હતું.^{૨૧} જેમ અખોડનું કૂળ છાલની સાથે જ
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ગામો, નગરો અને પર્વતો-
સહિત પ્રસાંડો પણ કલ્પનાભાવથી આવરણોની
સાથે જ ઉત્પન્ન થયું છે. જેમ વિદ્યાચળના વનના
અમુક પ્રદેશમાં અનેક હાથીઓ બેવામાં આવે
છે, તેમ પરમ ચૈતન્યમાં પ્રસાંડોરૂપી અનંત
તસરેણુઓ બેવામાં આવે છે.^{૨૨, ૨૩} સર્વળાં દરથ
પ્રસાંડો જ રહ્યા છે, તે પ્રસાંડો જ પ્રકટ થાય છે
અને પ્રસાંડો જ લય પામે છે. આ રીતે સર્વ
દિશામાં, સર્વળાં કાળોમાં અને સર્વળાં તત્ત્વોમાં

બ્રહ્મ જ છે; તો એ બ્રહ્મથી મોટા કયો પદાર્થ હોય ?^{૧૧} પરમ પ્રકાશમય અને શુદ્ધ બોધમય એ બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રમાં 'બ્રહ્માંડો' નામના તરંગો નિર-
તર ઉત્પન્ન થઈથઈને લીન થયા કરે છે.^{૧૦} સંક-
લ્પના ક્ષયથી જ ક્ષય પામનારાં એ બ્રહ્માંડોમાં
કેટલાંએક તો અંદર ઉન્નત જ છે. જેમ સમુદ્રમાં
તરંગો ચાલ્યા કરે છે, તેમ બ્રહ્મમાં કેટલાંએક
બ્રહ્માંડો ચાલ્યા જ કરે છે.^{૧૦} કેટલાંએક બ્રહ્માં-
ડોની અંદર પ્રલય થાય છે, ત્યારે તેમની ભારે
ધ્રુવવાદી થાય છે. તે ધ્રુવવાદી સ્વાભાવિક મોહથી
ઘેરાયેલા બીજા લોકોના સાંભળવામાં કે બાણ-
વામાં પણ આવતી નથી.^{૧૦} જેમ વાવેલાં બીજોના
ગર્ભમાં પાછળથી અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ
કેટલાંએક બ્રહ્માંડોમાં ખાલી પડેલી પૃથ્વીઓમાં
પાછળથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૦} જેમ તાપમાં
હિમના કણો પીગળી જાય છે, તેમ કેટલાંએક
બ્રહ્માંડોમાં સૂર્ય, અગ્નિ, વીજળીઓ અને પર્વતો
જગતનો પ્રલય કરીને પોતે પણ પીગળીને નાશ
પામવા તૈયાર થાય છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો કલ્પના
આરંભથી નીચે જ ઊતર્યા કરે છે, પણ હજી સુધી
તેમને કાંઈ આધાર મળ્યો નથી; ત્યારે કેટલાંએક
બ્રહ્માંડો વીંખાઈ જઈને પાછાં તુરત જ ઉત્પન્ન
થયા કરે છે.^{૨૧, ૨૨} કેટલાંએક બ્રહ્માંડો આકાશમાં
પ્રતીત થતાં ઝીણા મોવાળાનાં ચકરડાંની પેઠે સ્થિ-
રપણાથી રહ્યાં છે, ત્યારે કેટલાંએક બ્રહ્માંડો વાસ-
નાઓને અનુસરીને વાયુની પેઠે દોડતાં જ લાગે
છે.^{૨૩} વેદોમાં અને શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે બ્રહ્માં-
ડોનો પહેલો આરંભ જ ક્રમ વગરનો અને નિયમ
વિનાનો થયો છે; તેથી તેઓમાં બીજા પદાર્થોનો
અને શરીરનો આરંભ પણ ક્રમ વગરનો અને
નિયમ વિનાનો જ થાય છે.^{૨૪} કેટલાંએક બ્રહ્માં-
ડોમાં બ્રહ્મા આદિપુરુષ થયેલા છે, કેટલાંએકમાં
વિષ્ણુ આદિપુરુષ થયેલા છે, કેટલાંએકમાં બીજા
આદિપુરુષ થયેલા છે અને કેટલાંએક બ્રહ્માંડો
આદિપુરુષ વિનાનાં જ છે.^{૨૫} કેટલાંએક બ્રહ્માંડો

વિચિત્ર આદિપુરુષોનાળાં છે, કેટલાંએક બ્રહ્માંડો
પશુપક્ષીઓથી જ ભરેલાં છે, કેટલાંએક મહા-
સમુદ્રથી જ ભરેલાં છે અને કેટલાંએક ઉત્પન્ન જ
થયાં નથી.^{૨૬} કેટલાંએક શિલાના ગર્ભની પેઠે
ઘાટાં જ છે, કેટલાંએક ક્ષીડાઓથી જ ભરેલાં છે,
કેટલાંએક દેવતાઓથી જ ભરેલાં છે અને કેટલાં
એક મનુષ્યોથી જ ભરેલાં છે.^{૨૭} કેટલાંએક બ્રહ્મ
ડો સર્વદા ઘાટા અંધકારથી જ ભરેલાં છે અ-
ને તેઓમાં અંધકારને મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણી
ઓનો વ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે. કેટલાંએક બ્રહ્માંડો
સર્વદા પ્રકાશથી જ ભરેલાં છે અને તેમાં પ્રકાશ
મળતા જ સ્વભાવવાળાં પ્રાણીઓનો વ્યવહાર
ચાલ્યા કરે છે.^{૨૮} કેટલાંએક બ્રહ્માંડો જાંબરાના
કુળોની પેઠે મગતરાંથી ભરપૂર છે, કેટલાંએક
બ્રહ્માંડો અંદર ઉન્નત જ છે અને કેટલાંએક
બ્રહ્માંડો સ્પંદનરહિત પ્રાણીઓવાળાં જ છે.^{૨૯}
બીજાં બ્રહ્માંડો તો વળી એવી સૃષ્ટિઓથી ભરપૂર
છે કે, તે સૃષ્ટિઓ આકાશના મોટા પર્વતની
પેઠે ચોગીઓની કલ્પનામાં પણ આવતી નથી.
જેમની વચ્ચે જ પરસ્પરના અંતરરૂપ મોઢાં
આકાશ છે, તે તો અત્યંત પયરાયેલું છે. વિષ્ણુ
આદિ દેવતાઓ જીવતાં સુધી તેમાં ચાલ્યા જ
કરે, તો પણ તેઓ તેનું માપ લઈ શકે એમ નથી.
જેમ કાંડાને કડ્ડું વીંટાઈ રહે છે, તેમ પ્રત્યેક
બ્રહ્માંડને સઘળાં આવરણો વીંટાઈને રહ્યાં છે અને
તેઓ પૃથ્વીની પેઠે સ્વાભાવિક આકર્ષણને લીધે
એકબીજાંથી છૂટાં પડી જતાં નથી.^{૩૦-૩૨} બ્રહ્માં-
ડોનાં વર્ણનમાં અમારી બુદ્ધિની જે શક્તિ હતી
તે અમે દેખાડી ચૂક્યા છીએ. આથી વધુ જે કંઈ
છે, તે વિશે અમારી બુદ્ધિ પહોંચતી નથી. હે મહા-
બુદ્ધિમાન! હવે જગત સંબંધી આથી વધારે વાત
કરવાની મારી શક્તિ નથી.^{૩૩} જેમ ભયંકર અંધ-
કારથી ઘાટા એવા મહાન અરણ્યમાં મહાન્મત
પિશાચો એકબીજાના જેવામાં આવે નહિ એવી
રીતે નામ્યા કરે છે, તેમ અત્યંત વિસ્તીર્ણ એવા

પરમ ચેતન્યમાં એવી જ રીતે અનેકાનેક મોટાં
બ્રહ્માંડો સ્ફુર્પા કરે છે.^{૩૪}

મીમાંઘકારગહને સુમહત્પરણ્યે નૃત્યં ત્યદ-
શિતપરસ્પરમેવ મત્તા: । યક્ષા યયા પ્રવિવતે પર-
શર્વેન્જ્વરેવં સ્ફુરંતિ સુવહ્નિ મહાજગંતિ ॥ ૩૪
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'વિચિત્રબ્રહ્માંડકોટિવર્ણન' એ ના-
મનો સર્ગ ૩૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૧ મો

પદ્મરાજનું અંત:પુર તથા શૂરપુરુષનાં
લક્ષણો અને સન્ન થયેલું સૈન્ય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवमाकलयंत्यौ ते निर्गत्य जगतो निजात् ।
अंत:पुरं ददशतुर्लटित्येव विनिर्गते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! આગળ કહ્યા
પ્રમાણે પરસ્પર વાતો કરતી એ બે સ્ત્રીઓ પોતા-
ના જગતમાંથી નીકળી અને નીકળતાં વેંત જ
તેઓએ તુરંત અંત:પુર ભેર્યું. અંત:પુરમાં 'પદ્મ'
નામના મહારાજનું રાખ પુષ્પોના સમૂહમાં
ઢંકાર્દને પડ્યું હતું અને એ રાખના પડખામાં
સમાધિસ્થ ચિત્તવાણું લીલાતું સ્થૂળશરીર બેઠું
હતું.^૧ શોકને લીધે રાત્રિ મોટી થઈ પડી હતી,
એથી લોકો થોડી થોડી મહાનિદ્રાથી ઘેરાયા
હતા. ત્યાં ધૂપ, અંદન, કપૂર તથા ઠેસરનો મધ-
મથાટ વ્યાપી રહ્યો હતો.^૨ એ સ્થળને જોયા પછી
પતિના બીજા સંસારમાં જવાને ઉત્કંઠિત થયેલી
લીલા સંકટપ્રમય દેહથી ત્યાં જ અને તે જ આકા-
શમાં બેઠી.^૩ પતિના કાંઈક વિસ્તાર પામેલા
બીજા સંકટપ્રમય સંસારમાં પેસના માટે ઉત્સુક
થયેલી તે લીલા, બ્રહ્માંડનાં તે પડને તથા આવ-

x આ એકત્રીસમા સર્ગમાં 'પદ્મરાજનું' અંત:પુર
જોવાની, બીજું બ્રહ્માંડ જોવાની, શૂરપુરુષનાં લક્ષણોની
અને સન્ન થયેલા સૈન્યોને જોવાની કથા કહેવાશે.
પૃ. ૨૦ ૧૪

રણોને ભેદીને સરસ્વતીની સાથે તેનાં જ બીજાં
આવરણોવાળા બીજા બ્રહ્માંડમાં પેઠી.^{૪,૫} ત્યાં
પેસતાં પતિનું મોહરૂપી કાલવના ખાઓચિયા
જનું સંકટપ્રમય જગત તેણે ભેર્યું. જમ બે
સિંહણો અંધારાથી અને વાદળોથી કાલવમય
લાગતી પર્વતની યુક્ષમાં પેસે, તેમ સંકટપ્રમય
શરીરોવાળી એ બે દેવીઓ, તે સંકટપ્રમય જગ-
તમાં પેઠી. જમ બે ઘીડીઓ પાંડલા ફૂંલા બીલા-
માં પેસે, તેમ તે બન્ને સ્ત્રીઓ તે જગતમાં પેઠી.
તેમાં બીજા લોકોનું, પર્વતોનું અને અંતરિક્ષનું
ઉદ્ધાન કરીને એ બે સ્ત્રીઓ પર્વતોનાં મંડળો-
થી તથા સમુદ્રોથી ભરપૂર ભૂમંડળમાં પહેા-
ચી.^{૬-૮} ત્યાં મેરુપર્વતે શોભાવેલા અને નવ
ખંડરૂપી નવ પાંખડીઓવાળા જંબૂદ્વીપમાં જઈ,
લીલાએ ભરતખંડમાં પોતાના સ્વામી પદ્મરાજ-
ના બીજા અવતારરૂપ વિદ્યરથ રાજનું રાજ્ય-
મંડળ દીધું.^૯ એ સમયમાં, પૃથ્વીને શોભાવ-
નારા તે દેશમાં, ખંડપતિ રાજ્યોની સહાયતા-
થી વૃદ્ધિ પામેલા કાઈ 'સિંધુરાજ' નામનો
રાજ સેના લઈને ચઢી આવ્યો હતો અને વિદ્ય-
રથરાજએ પણ તેની સામે લડવાની તૈયારી
કરી હતી.^{૧૦} એ સંઘામનો આડંબર થયો,
ત્યારે ત્રેલોક્યનાં પ્રાણીઓ તે જોવા માટે આવ્યાં
હતાં અને તેથી આકાશમાં ભારે લીડ ભમી
હતી.^{૧૧} તે બન્ને દેવીઓને આ સર્વના મિથ્યા-
પણાનો નિશ્ચય હતો, તેથી તેઓ નિ:શંક રીતે
ત્યાં આવી હતી. ત્યાં તેમણે વાદળોમાંથી જાણે
ઘેરાયેલું હોય તેમ આકાશમાં ફરનારા દેવ, ગંધર્વ,
સિદ્ધ આદિ લોકાથી ઘેરાયેલું તે સંઘામનું આકાશ
ભેર્યું. એ આકાશમાં સિદ્ધોના, ચારણોના ગંધર્વોના
તથા નિધાધેરાના ગણો ધૂમતા હતા, તો શૂરવીર
પુરુષોને વરી લેવાના ઉત્સાહથી સ્વર્ગલોકની ધણી
ધણી અપ્સરાઓ ત્યાં ટાળે વળી હતી.^{૧૨,૧૪} ત્યાં
ભૂતો, રાક્ષસો અને પિરાઓ રહિર પીવામાં
તથા માંસ ખાવામાં ઉત્સુક થઈને નાચવા મંડ્યા

હતા, તે વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓ વીરલોકા ઉપર
પુષ્પોની વૃદ્ધિ કરવાને સારુ હાથમાં ઘણાં ઘણાં
પુષ્પો લઇને જાણી હતી. ત્યાં યુદ્ધ જોવાના ઉત્સાહ-
વાળા વૈતાલો, યંક્ષો અને કૂખાંડો આયુધો પડે તેો
અચી જવાય એ માટે પર્વતોનાં શિખરોની ઝોથ
લઈ જાયા હતા.^{૧૭૧૧} જટલામાં શસ્ત્રો જડવાનેો
સંજવ હતો તેટલા આકાશના ભાગમાંથી પ્રાણી-
ઓના સમૂહો નાસી જતા હતા. વીરપુરુષો 'હું
પુરુષ છું, હું પુરુષ છું' એવા અભિમાનથી ગરબડ
મચાવીને જોનારા લોકોને આનંદ આપતા હતા.
ત્યાં તુરતમાં યદ્ય ગયેલા બીજા સંઘોમાંની પર-
સ્પરમાં વાતો ચાલી રહી હતી. તેમજ વિનોદ
કરવામાં, હાસ્ય કરવામાં અને વિલાસ કરવામાં
ઉત્ક્રિષ્ટ થયેલી સુંદર દેવાંગનાઓ આમરો લઇને
જાણી હતી.^{૧૭૧૨} યોગના બળથી શ્રેષ્ઠતા પામેલા
મુનિઓ યોગશક્તિથી પોતાનાં શરીરોને અદશ્ય
રાખીને, જગતના કદ્યાણુને માટે દેવતાઓની
સ્તુતિઓ કરતા હતા; તેો અપ્સરાઓ પોતાને
મૂંઝીને રખે બીજા નવા પતિઓને વરે, એટલા
માટે લોકપાલ દેવતાઓ તે અપ્સરાઓનાં સમ-
યોચિત વખાણ કરતા હતા.^{૧૭} ત્યાં સ્વર્ગને
શોભાવે એવા વીરલોકોને, સ્વર્ગમાં લઈ જવાને
માટે ઇન્દ્રના દૂતો આમતેમ ફરતા હતા; તેો
દેવતાઓએ શૂર લોકોને માટે જ્યાં ઐરાવતાદિ
દિગ્ગજોને શણગારી રાખ્યા હતા.^{૨૦} જે શૂરવીર
લોકો રણમાં મરણ પામી દેવતા યદ્યને સ્વર્ગમાં
આવે તેમને માન આપવા માટે ગંધર્વો અને
ચારણો સજ્જ યદ્યને જાણા હતા. શૂરલોકોને
વરવામાં ઉત્સાહવાળી થયેલી દેવાંગનાઓ રણ
ભૂમિમાં જામેલા ઉત્તમ મુરલોકોને કટાક્ષોથી
જોયા કરતી હતી.^{૨૧} વીર પુરુષના બાહુદંડનું
આલિંગન કરવામાં અત્યંત આસક્તિવાળી ત્યાં
હજારો દેવસુંદરીઓ જાણી હતી અને ત્યાં શૂર-
પુરુષોનો શુભ યસ વ્યાપ્ત થવાથી સર્વ પણ ચંદ્ર
જેવો યદ્ય ગયો હતો.^{૨૨}

રામ યોદ્યા:-હે બ્રહ્મા! આપ કેવા યોદ્ધા-
ને 'શૂર' કહો છો! કેવો યોદ્ધો સ્વર્ગના શણ-
ગારરૂપ થાય? અને કેવા પ્રકારનો સંઘામ
અયોગ્ય કહેવાય?^{૨૩}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ! જે શૂરવીર પુરુષ
શાસ્ત્રોક્ત આચાર પાળનારા પોતાના સ્વામીને
સારુ યુદ્ધમાં મરણ પામે અથવા જય પામે, તેને
શૂરપુરુષોના ઉત્તમ લોક મળે છે. અધર્મી સ્વામીને
સારુ અથવા અધર્મ કરવાને સારુ યુદ્ધ કરતો જે
પુરુષ રણમાં બીજા પ્રાણીના પ્રહારથી કપાઈ
જઇને મરણ પામે છે, તે પુરુષ અયોગ્ય સંઘા-
મમાં મૂવો કહેવાય છે અને તેને નરકની જ પ્રાપ્તિ
થાય છે.^{૨૪} જે પુરુષ શાસ્ત્રમાર્ગથી વિરુદ્ધ આચા-
રવાળા સ્વામીને સારુ યુદ્ધ કરે છે, તે પુરુષને
મરણ પછી અક્ષય નરકવાસ જ મળે છે.^{૨૫}
યોગ્ય રીતે શાસ્ત્રની પદ્ધતિને તથા લોકાચારને
અનુસરનારો અને તેવા જ સ્વામીની સેવા કર-
નારો જે પુરુષ યુદ્ધ કરે છે, તે શૂર કહેવાય છે.^{૨૬}
હે ઉત્તમ બુદ્ધિવાળા! જે પુરુષ ગાયત્રી, શાક્ષણું
મિત્રનું અથવા શરણાગતનું રક્ષણ કરવા માટે
યુદ્ધ કરીને મરણ પામે છે, તે તે પુરુષ સ્વર્ગને
શણગારરૂપ થાય છે.^{૨૭} પાલન કરવા યોગ્ય
પોતાના દેશનું જ યોગ્ય રીતે પાલન કરવામાં
સર્વદા તત્પર રહેતો હોય એવા રાત્રને માટે
જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને વીર
પુરુષોના લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૨૮} ક્ષત્રિય
જાતિનો અથવા બીજા જાતિનો પણ જે રાત્ર
પ્રેરંજને દુષ્પ દેવામાં તત્પર રહેતો હોય, તેને
માટે જે પુરુષો યુદ્ધમાં મરણ પામે છે, તેમને
નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૨૯} શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ આલ-
નારા રાત્રજોને માટે અથવા તેવા બીજાઓને
વાસ્તે જેઓ યુદ્ધમાં કપાઈ મરે છે, તેમને નરકમાં
જવું પડે છે.^{૩૦} જે યુદ્ધ ધર્મના માર્ગથી રહિત
ન હોય, તે જ તેમાં મરનારાઓની સ્વર્ગમાં
સ્થિતિ થાય છે. બાકી જે ધર્મરહિત યુદ્ધમાં

~*~ ૭ સર્ગ ૩૨ મો *~*

યુદ્ધ કરવાને ઊભેલી બે સંજ્ઞા
સેનાઓનું વર્ણન

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વીરવરોત્કંઠનૃત્યદમ્પરસિ સ્થિતા ।

લીલાવલોકયામાસ વ્યોમ્નિ વિદ્યાન્વિતાવનૌ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી જ્યાં ઉતમ વીર

લોકોને વરવાની ઉત્કંઠાથી અપ્સરાઓ નાચતી

હતી એવા આકાશમાં સરસ્વતીની સાથે ઊભેલી

લીલાએ ક્રોધથી વ્યાપ્ત થયેલી, નિર્મળ બે સમુ-

દ્રના જેવી લાગતી, મોટા સમારંભથી ધાટી

દેખાતી, મંદોન્મત બનેલી અને સામસામા બે

રાજાઓએ પાળેલી બે સેનાઓ દીઠી.^{૧-૩} તે

સેનાઓ પૃથ્વીમાં પોતાના પતિએ પાળેલા

પોતાના દેશમાં આવેલા એક વિશાળ અરણ્યમાં

હતી. એ અરણ્ય સૈન્યોથી વ્યાપેલું હતું અને

જાણે ખીજ આકાશ જેવું બધુંકર હતું. ત્યાં તે

સેનાઓ કવચ તથા શસ્ત્રો દારણ કરીને યુદ્ધ કરે-

વામાં જ સંજ્ઞા થઈ હતી અને પ્રદીપ્ત અગ્નિની

જમ અદ્ભુત લાગતી હતી. પહેલો પ્રહાર ઢાલું

કરે છે, એ એવાને માટે તેમાં સર્વ લોકોનાં

નેત્રો હોમ પામી રહ્યાં હતાં.^૪ ત્યાં યોદ્ધાઓએ

ઉપાડેલી નિર્મળ તલવારોની ધારાઓ જળની

નીતરી ધારાઓ જેવી લાગતી હતી અને ફરશી,

પ્રાસ, શિંદિપાલ તથા મુંદગરો ચળકી રહ્યાં

હતાં.^૫ જમ ગરુડજની પાંખોના પવનથી વન

હાલે છે, તેમ ત્યાં યોદ્ધાઓ ક્રોધથી ધ્રુજતા હતા.

સેનાનાં અખતરો ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશને લીધે

ચળકી રહ્યાં હતાં.^૬ યોદ્ધાઓ એકબીજાનાં મોઢાં

ઝઈને ક્રોધપૂર્વક ચક્કો ઉગામતા હતા. યોદ્ધા-

ઓની દષ્ટિઓ પરસ્પર ઉપર ચોટી જવાથી

* આ બન્નીસમાં સર્જના લીલાએ અને સરસ્વતીએ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સંજ્ઞા થઈને ઊભેલી બે સેનાઓને નોંધ, એ કથા કહેવાશે.

મનારાઓને પણ સફળિત થતી દેાય, તે મંદો-
ન્મત લોકો પણ પાપ કરતાં છતાં નરકપાતથી
નિર્ભય રહે અને યુદ્ધો જીતાં કરીને લોકોના વિના-
શ કરે.^{૨૨} 'શૂરપુરુષ ગમે તેવા સંઘાતમાં મરે
તો પણ તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.' એવાં જ
વચનો કહેવામાં આવે છે, તે વચનો સંપૂર્ણ
વિચાર કર્યા વિના બુદ્ધિમાં આવીને કહેવાય છે,
એમ સમજવું; કારણ કે જ ધર્મની રીતિવાળા
યુદ્ધમાં લડે છે, તે જ શૂરવીર કહેવાય છે, એવો
શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.^{૨૩} જ્યાં સદાચારીઓને અર્થ
મર્યાદાની ધારાની ટકર લે તેઓ જ શૂર કહેવાય
છે, બીજાઓ તો ડિંબાહવમાં (એટલે અયોગ્ય
સંઘાતમાં) ખૂવા કહેવાય છે.^{૨૪} ધર્મસંઘાતમાં
મરેલાઓને માટે ઉત્કંઠિત ચિત્તોવાળી અને
'અમે તો શૂરવીર થયેલા મહા બળવાન પુરુષોની
ઓછા છીએ' એમ બોલતી દેવાની સુંદરીઓ ત્યાં
આકાશમાં જાણી રહે છે.^{૨૫} દે રામ ! વિદૂરચના
અને સિંધુરાજના એ સંઘાતના સમયમાં
આકાશ વિદ્યાધરોની સ્ત્રીઓના અતિ મધુર ગાય-
નથી ગાજી રહ્યું હતું, શૂરપુરુષોના કંઠોમાં પહેરા-
વાને માટે કદપવૃક્ષોનાં પુષ્પોની માળાઓ ગૂંથ-
વામાં લાગેલી દેવાંગનાઓથી ભરપૂર હતું અને
એવાને માટે આવેલા દેવતાઓનાં તથા સિદ્ધ
લોકોનાં સુંદર વિમાનોની પંક્તિથી તે શોભી રહ્યું
હતું. આથી તે જાણે ઉત્સવની શોભાથી જામરાઈ
દેાય તેમ શોભી રહ્યું હતું.^{૨૬}

વિદ્યાધરીમધુરમંથરગીતિગમં મંદારમાલ્ય-
વલનાકુલકામિનીકમ્ । વિશ્રાંતકાંતવસુસિદ્ધિ-
માનપંક્તિ વ્યોમોત્સવોચરિત શોભમિવોલ્લસ ॥
શ્રીધોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'યુદ્ધમેલિકાસ્થિતાંબરવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૧ મો સમાપ્ત

સૈન્યોનો આકાર લીંતમાં આલેખેલાં ચિતરામણ
જ્યેા થઈ રહ્યો હતો.^૭ મધ્યભાગમાં લાંબા
પ્રદેશ સુધી જે સેનાઓની જુદી જુદી હદ ખાંધી
હતી, તેથી ચોક્કાઓ પોતપોતાની હદમાં જિભા
હતા. અનિવાર્ય એવા મહાસૈન્યના ઠાલાહલથી
ત્યાં એકબીજાની વાતો ખરાખર સંભળાતી ન-
હોતી.^૮ પોતપોતાના સ્વામીઓની આજ્ઞા વિના
પહેલો પ્રહાર થઈ શકે નહિ, એટલા માટે બન્ને
પક્ષના ચોક્કાઓ ચોભી રહ્યા હતા. એ કામમાં
કોઈ જતની ઉતાવળ થઈ જાય નહિ, એટલા માટે
ધણી વાર સુધી દુંડુલિઓ વગાડવાં પણ ખંધ
રાખ્યાં હતાં.^૯ જેમ પ્રલયકાળના પવનથી મહા-
સમુદ્રના જે ભાગ થઈ જાય, તેમ બંને સૈન્યો-
રૂપી મદમત્ત મહાસાગરની વચ્ચેના ભાગમાં હાથ
હાથ જગ્યા ખાલી મૂકી હતી. તે જગ્યારૂપી
પાજથી તે બન્ને સેનાઓરૂપી મહાસાગરમાં પણ
વિભાગ પડ્યા હતા. સેનાઓના બન્ને રાજ્યોએ
સંકટ સંખંધી ભારે ગોઠવણોની ચિંતાથી પરવશ
થઈ ગયા હતા. ભીરુઓનાં હૃદયો બોલતા દેહ-
કાના ગળાની આમટીની પેઠે કંપતાં હતાં. અસંખ્ય
ચોક્કાઓ પ્રાણરૂપી સર્વસ્વને ત્યાગ કરવા માટે
સજ્જ થઈ રહ્યા હતા. ધતુર્ધારીઓ કાન સુધી
ખેંચી રાખેલાં ખાણોને ફેંકવાને માટે ઉત્સુક
થઈ રહ્યા હતા.^{૧૦-૧૨} અસંખ્ય ચોક્કાઓ યુદ્ધને
આરંભ જોવાને એકાગ્ર થઈને જિભા હતા અને
ચોક્કાઓ યુદ્ધની ઉલ્કાથી નિર્દયપણું ધારણ
કરીને આંખની ભયંકર ભ્રમરો ચડાવતા હતા.^{૧૩}
અખતરો પરસ્પર ભટકાતાં હતાં અને તેને
લીધે તેઓમાંથી કઠોર રણકારા નીકળતા હતા.
બીકણલોકો બહુ શરવીરાનાં મુખોના પ્રતાપથી
બળી રહ્યા હતા અને કાળાં મોઢાં કરીને પર્વ-
તોની શુકાઓને શોધતા હતા.^{૧૪} ‘જ્યાં સુધી
સૈન્યો વચ્ચે ધમસાણ મંડાયેલું દેખાયું નથી,
ત્યાં સુધી જ આપણે જીવતા છીએ, એમ કેટલા-
એક ચોક્કાઓ માનતા હતા. હાથીઓ અને

મનુષ્યો સંયળાં અગોમાં રૂંવાડાં જિભાં થઈ
જવાથી બહુ જિભા અને આડા વધી ગયા
હોય એવા જણાતા હતા.^{૧૫} સર્વનાં ચિત્તોમાં
પહેલો પ્રહાર જોવાની આકુળતા હતી; એટલે
ત્યાં ઠાલાહલ ચાંત પડ્યો હતો અને બન્ને સૈન્યો
ઊંધી ગયેલાં ગામે જેવાં લાગતાં હતાં.^{૧૬} ત્યાં
શંખોના, તૂરીઓના અને દુંડુલિઓના શબ્દો ચાંત
થઈ ગયા હતા. તેમજ સેનાઓ સ્થિર રહેવાને લીધે
રજરૂપી વાહળાં પૃથ્વીરૂપી આકાશમાં જ લીન
થયાં હતાં.^{૧૭} ભાગવા લાગેલા બીકણ લોકો પછ-
વાડેથી સેનાઓના શણગારરૂપ એવા વીરલોકોને
છોડી દેતા હતા. સાં કેટલોક ભાગ મકરબૂહથી
ગોઠવાવાને લીધે મગરથી શોભતા સમુદ્રના જેવો
દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૮} પતાકાઓના જોડતા
છેડાઓ આકાશના તારાઓની શોભાને હડાવી
દેતા હતા. હાથીઓએ સૂંઢો જોંચી કરી હતી,
તેથી બહુ આકાશમાં બગીચો ખડો થયો હોય
એમ જણાતું હતું.^{૧૯} સઘળાં આયુધો પોતાની
કાન્તિઓના અપળ અળકાટ વડે પાંખોવાળાં
જેવાં લાગતાં હતાં. દુંડુલિઓના ધમધમાટથી
અને શંખોના શબ્દથી ત્યાં આકાશ ગાજ રહ્યું
હતું.^{૨૦} ચક્રબૂહની રચના કન્તારા લોકો કુદ-
દૈત્યોને દબાવનારા દેવતાઓ જેવા લાગતા હતા
અને ગરુડબૂહની ગોઠવણ બેઠને હાથીઓરૂપી
સર્પો ભાગી જતા હતા.^{૨૧} સેનાના અગ્રભાગમાં
ચેતનબૂહ ગોઠવાયો હતો, તેથી ત્યાં ભારે ઠાલા-
હલ મચી રહ્યો હતો. સામસામી ખંભીઓ
ઠાલાવાથી જ ધણુ કાયર માણસો ગલોટિયાં ખાઈ
જતા હતા.^{૨૨} અનેક પ્રકારના બૂહોનાં મુખો-
માંથી અહાર નીકળેલા વીરલોકો ભારે ગર્જનાઓ
કરતા હતા મદોન્મત વીરલોકો મુદ્ગરોને હાથ-
માં તોળીને ફેરવ્યા કરતા હતા, તેથી સાં મુદ્ગ-
રોનાં ગોળ મંડળો દેખાતાં હતાં.^{૨૩} કાળાં આયુ-
ધોનાં ફિરણરૂપ વાહળાંઓથી સૂર્ય પણ ઢંકાઈ
જતો હતો અને પવને ઉરાડેલાં ‘પદ્મ’ નામ-

ના ખડની પેઠે બાણો સુસનાટી કરતાં હતાં.^{૨૪} મેન્યો બણે પ્રલય કરવાની શક્તિ ધરાવનારા પુંડરાવતંક આદિ મેધો જેવાં જણાતાં હતાં અને ત્યાં પ્રલયકાળના પવનથી ક્ષોભ પામેલા એકાકાર થયેલા મહાસમુદ્રના જેવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૫} એ બન્ને સેન્યો બણે મેરુપર્વતની તુરતની કપાયેલી તરફડતી પાંખો દોય, બણે પ્રબળ પવને કંપાવેલા રયામ પર્વતો દોય, બણે પાતાળના છિદ્રમાંથી ક્ષોભ પામીને બહાર નીકળેલા અંધકારો દોય, બણે ઉન્મત્તપણીથી નાચતાં શિખરોવાળા બે લોકલોક પર્વતો દોય અને બણે પૃથ્વીને ટ્રાટીને નીકળેલા નરકોના મોટા સમૂહ દોય એવાં લાગતાં હતાં.^{૨૬, ૨૭} દિવસનો તડકા પણુ જેમના પ્રકાશને લીધે રયામ જણાવા લાગ્યો હતો એવી ભાલાંઓની, સુગળોની, તલવારોની અને ફરશીઓની ચપળ કાન્તિઓરૂપ મેરોની અનંત વૃદ્ધિઓથી, એ બે સેન્યો બણે પલકવારમાં આખા બ્રહ્માંડમાં અગાધ જળપ્રલય કરી નાખવાને સજ્જ થયાં દોય એવાં જણાતાં હતાં.^{૨૮}

આલોલકુંવરમુસલાસિપરશ્વર્ણશુદ્યામાયમા-
નદિનસાતપનારિપૂરઃ । દકાર્ણનં સુવનકૌશલિવા-
ચિરેણ કર્તુ સમુદયતમગાધમનંવરૂઃ ॥ ૨૮ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'આહવારંભણુ' એ નામનો
સર્ગ ૩૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૩ જો*

બે સેનાઓના સંગ્રામનું વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મગન્નુ યુદ્ધમેવન્મે સમાસેન મનાગ્વદ ।
શુભિરાહ્યાયવે શ્રોતુર્યસાદેવામિરુક્તિમિઃ ॥ ૧ ॥
રામ બોલ્યા-હે ભગવન! એ યુદ્ધ શી રીતે

* આ તેરીસમા સર્ગમાં સંકટપ્રમાત્રથી જ ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં બેઠેલી લીલા અને સરસ્વતી એઓની

યથું એ મને ટૂંકામાં જરા કહે; કારણ કે યુદ્ધનાં વર્ણનોથી શ્રોતાઓના કાનને આનંદ થાય છે.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પછી લીલા અને સરસ્વતી એ બન્ને તે સંગ્રામને જોવાને માટે ત્યાં સંકટપ્રમાત્રથી ઉત્પન્ન કરેલા સુંદર વિમાનમાં સ્થિર થઈને બેઠી.^૨ આ સમયમાં સામસામી સેનાઓનાં મુખો ભેગાં થયાં અને શત્રુના સૈન્યમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રનાં મોજાંની પેઠે જીછળીને એક નિર્ભય ચોક્કો પ્રહાર કરવા સારુ સામો આવી જોગો રહ્યો. લીલાનો પતિ વિદૂરથ રાજા તેને આમ આવેલો સહન કરી શક્યો નહિ અને જમ શિખર ઉપર શિલા નાખવામાં આવે, તેમ તેણે તે ચોક્કાની છાતી ઉપર મુદ્દગર નાખ્યો.^{૩, ૪} આ પ્રમાણે પહેલો પ્રહાર થયો, એટલે પછી બન્ને સેનાઓમાં પ્રલયકાળના સમુદ્રના જેવા પ્રબળ વેગથી પરસ્પરનાં શસ્ત્રો પડવા લાગ્યાં. આમ ત્યાં અગ્નિના જેવા તથા વીજળીના જેવા ઝબકારા થવા લાગ્યા.^૫ ત્યાં જોડતી તલવારોની ચપળ ધારાઓથી આકાશમાં બણે રેખાઓ થઈ ગઈ દોય, એમ જણાવા લાગ્યું અને પતાકાઓના ફડફડાટની અદર ધનુષ્યોના ટંકારો સંભળાવા લાગ્યા.^૬ ત્યાં વીર પુરુષોના ધીર ટુંકારો શ્રીખન્નુતુમાં મિશ્રિત થયેલાં વાદળોઓના ગડગડાટને હઠાવી દેવા લાગ્યા હતા અને બાણોની ધારાઓમાં પડતાં સૂર્યનાં કિરણો અંદરવાની શોભા આપી રહ્યાં હતાં.^૭ ત્યાં બખ્તરોમાં બાણો પડવાથી રણકારા થતા હતા અને તેથી અગ્નિના તણખાઓ જોડવા લાગ્યા હતા. પરસ્પરના પ્રહારથી કપાતાં શસ્ત્રોના કટકાઓ આકાશમાં જતાં પક્ષીઓની પેઠે જોડવા લાગ્યા હતા.^૮ વીર લોકોએ શસ્ત્રોના ધા કરવાને સારુ, હાંચા કરેલા હાંચો બણે આકાશમાં વૃક્ષોનાં વન ચાલતાં દોય એવા જણાવા લાગ્યા હતા. દેવતાઓની સ્ત્રીઓ

દષ્ટિ આગળ બન્ને સેનાઓના સંગ્રામ ચાહુ થયાની કથા કહેવાશે.

ધનુષ્યોના અને ચક્રોના શબ્દથી ત્રાસ પામીને નાસવા લાગી.^૯ ઉત્પન્ન થયેલા મોટા સિંહના-દેહાંત્રે વાદળાંઓની ગર્જનાને પણ બ્રમરાઓના ગુંજરવ જેવી કરી નાખી હતી. જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં એકાગ્રતા થાય, તેવી સર્વ ચોદ્ધાઓની યુદ્ધમાં એકાગ્રતા થઈ હતી.^{૧૦} હવે બાણોની વૃદ્ધિઓથી અને ખડ્ગોની ધારાઓથી વીર પુરુષોનાં માથાં અને હાથો કપાવા લાગ્યાં અને પરસ્પરના ખભાઓમાં લટકવાને લીધે ખખટરોના ઘેરા રણકારા થવા લાગ્યા.^{૧૧} હુંકાર કરીને ફેંકાયેલાં શસ્ત્રો પરસ્પરમાં અથડાતાં હતાં અને તેથી કક્કશ ટોકારાઓ જાડવા લાગ્યા હતા. ત્યાં સઘળી દિશાઓનાં મુખ તલવારોની ધારાઓના ચક્રચક્રિત તરંગોરૂપી વાદળાંઓથી છવાઈ ગયાં હતાં.^{૧૨} શસ્ત્રોને ઘણીવાર સુધી દબપણે પકડી રાખ્યાથી વીર લોહિની મુકીઓમાં ઝણઝણી ચડવા લાગી હતી. લાંબી વાર સુધી ચોદ્ધાઓ પોતાની ખંભીઓ ઠોકતા હતા અને તેથી તેમના કૂડાકા થવા લાગ્યા હતા.^{૧૩} મ્યાનોમાંથી નીકળતી અને સુસનાદા કરતી તલવારોમાંથી પડતા પ્રજ્વલિત તણખાઓનો ત્યાં સણસણાટ થવા લાગ્યો હતો. ધનુષ્યોમાંથી છટતાં બાણોના સમૂહો પડવાથી વીંખાઈ જતાં ચોદ્ધાઓનાં શરીરમાં અરેરાટી થવા લાગી.^{૧૪} કપાયેલા કંઠોમાંથી પ્રાણ જેવું પ્રિય લોહી ધકધક વહેવા લાગ્યું. કપાયેલા હાથો, માથાંઓના અને ખડ્ગોના હુકડાઓથી આકારા અવકારા વગરનું થવા લાગ્યું.^{૧૫} ખખટરોમાંથી જાકતી અને ઝગકતી અગ્નિની જ્વાળાઓ લોહિના દેશોના સ્પર્શ કરવા લાગી. શરીરો ઉપર રણકારા કરીને પડતી અનેક તલવારોના શબ્દો ઉત્સાહથી પ્રકુલિત થયેલા દેહવાળા શરલોહિને રાજ કરવા લાગ્યા.^{૧૬} બાલાઓથી ભેંકાયેલાં હાથીઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના જાંચા ફુનારા જાડવા લાગ્યા. હાથીઓ દંતૂચળ કપાઈ પડવાથી મોટી મોટી કઠિન ચીસો પાડવા લાગ્યા.^{૧૭}

મોટાં મોટાં મુસળો પડવાથી ધૂંદાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓ ત્યાં કટલખાં સ્વરો કાઢવા લાગ્યાં. શર પુરુષોનાં મરતકાંડપી કમળોના સમૂહથી ત્યાં આકારા ઢંકાઈ ગયું.^{૧૮} કપાઇને જાંચા જાડેલા હાથો આકારામાં મોટા સર્પો જેવા દેખાવા લાગ્યા. જાડીને જાંચી ચડેલી ઘૂળ મેઘના આડંબર જેવી દેખાવા લાગી. ચોદ્ધાઓ પોતાનાં શસ્ત્રો કપાઈ જતાં એકબીજાના દેશો પકડીને એકબીજાને મારવા લાગ્યા.^{૧૯} પરસ્પર નખો મારવાનું યુદ્ધ આદ્યું અને તેથી ચોદ્ધાઓનાં આંખ, નાક, હોઠ તથા કંઠ કપાઈ જવા લાગ્યાં. મલ્લયુદ્ધ જાણનારા ચોદ્ધાઓ પોતાનાં આયુધો કપાઈ ગયા પછી અવજ્ઞાપૂર્વક શત્રુઓની સાથે મલ્લયુદ્ધ કરીને જય મેળવવા લાગ્યા.^{૨૦} મદઝરતા હાથીઓ પડવાને લીધે ત્યાં પૃથ્વી કંપવા લાગી અને તે કંપથી માણસો પણ તુરતાતુરત પડી જવા લાગ્યાં. ધણુધણુ કરતા ચાલતા રથોના વેગથી ત્યાં ખાડાઓ પડ્યા અને તે પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી ઝરતાં રુધિરોને ચાલવાના માર્ગરૂપ થયા.^{૨૧} ત્યાં જાડતી ઘૂળનો દેખાવ ઝાકળના જેવો જણાવા લાગ્યો. જાછળતાં આયુધો બહુ ચમકવા લાગ્યાં અને સૈન્યોની ગર્જના બધે સમુદ્રની તરંગ વાદળાંઓની એકઠી ગર્જના થતી હોય એવી પ્રજા થવા લાગી.^{૨૨} મદોન્મત મૃત્યુ આનંદથી હાસ્ય વિલાસ કરીને પ્રાણીઓને ચાવવા લાગ્યો. ગર્વિ થયેલા ગિરિરાજ જેવા ગજરાજોની ગર્જનાં મેઘની ગર્જનાને પણ હડાવી દીધી.^{૨૩} જો લઇને લડતા કેટલાએક ચોદ્ધાઓનાં ચક્રો, સંગી ઋષ્ટિઓ અને મુદ્ગરો વૃક્ષોથી અને ખાડાઓથી ઢંકાઈ જવા લાગ્યાં ચોદ્ધાઓનાં પહોડાં જવ શરીરો, બધે જાનના દોરાઓથી ખિલાતા ધાબળાઓની જમ બાણોથી ખિલાવા લાગ્યાં.^{૨૪} કપાયેલી પતાકાઓનાં વસો અને ચામરો વાદળાંઓ સુધી પહોંચવા લાગ્યાં ગોદ્રણો વતી ફેંકાયેલા પથરોઓથી અને ચક્રોના સમૂહોથી પક્ષી આદિ

આકાશમાં ફરનારાં પ્રાણીઓ દૂર દૂર નાસી જતા લાગ્યાં.^{૨૫} મરી જતા અને કપાઈ જતા યોદ્ધાઓ ઘોષરી ચીસો પાડવા લાગ્યા. કુહાડાઓ પડવાને લીધે યોદ્ધાઓનાં માર્યાના સમૂહો ફાટી જવા લાગ્યા.^{૨૬} ઘણે દૂર સુધી ઊડેલા અને ચળકી રહેલા તલવારોના દુકડાઓથી આકાશમાં જાણે તારાઓ જગ્યા હોય, એમ જણાવા લાગ્યું. બળથી ફેંકાયેલી અનેક સાંગોથી કપાઈ ગયેલા હાથીઓનાં શરીરોથી સઘળી રણભૂમિ ભરાઈ ગઈ.^{૨૭} સૈન્યથી વ્યાકુળ થયેલી પિશાચોની સ્ત્રીઓ, લોકોને દૂર કરવા સારુ મુઠ્ઠાગેરો ફેરવવા લાગી. શૂરલોકોએ આકાશમાં જિંચા કરેલા ભાલાઓ જાણે તોરણો હોય એવા દેખાવા લાગ્યા.^{૨૮} છતુડીઓથી ભાંગી જઈને ઊડતા તલવારોના દુકડાઓ જાણે આકાશના કેશ હોય એમ જણાતા હતા. આકાશમાં વ્યાપેલી જિંચાં ભાલાઓની ધાન્તિ, વાંસના વનમાં લાગેલા દાવાનળની જ્વાળા જેવી લાગતી હતી.^{૨૯} અડ્ડોની અને ઋષ્ટિઓની વૃષ્ટિથી, રાજી થતા બે રાજાઓ પોતપોતાના યોદ્ધાઓની પ્રત્યંસા કરતા હતા. શત્રુઓએ નિશ્ચળોથી જિંચકાવેલા ઉત્તમ શૂરલોકોને વરી લેવામાં અપમાનનો ધામધૂમ કરતી હતી.^{૩૦} આભરણોથી દિશાઓને શોભાવતા યોદ્ધાઓનાં મોઢાંરૂપી કમળો ગદાઓરૂપ હિંમ પડવાથી ફાટી પડતાં હતાં. પ્રાસોના બળથી ભિસાઈ ગયેલા યોદ્ધાઓ અત્યંત કષ્ટથી તરફડતા હતા.^{૩૧} ઘોડાઓ, માણસો અને હાથીઓ ચકોરૂપી કરવતોના સંચારથી કપાઈ જતા હતા.^{૩૨} લાકડીઓનાં ઝપાટાથી ઊડી ગયેલા મોટા મોટા યોદ્ધાઓ પણ વૃક્ષ આદિમાં સંતાઈ રહેતા હતા. રથો ઉપર વૃક્ષોની પેઠે શોભતા ધ્વજોડો ગોદ્ધણોના પથરાઓ પડવાથી ચૂરો થઈ જતા હતા.^{૩૩} તલવારોથી કપાયેલી અણીવાળાં છત્રો, ધોળાં કમળોની જમ શોભતાં હતાં. ફીણ થયેલાં સૈન્યોમાં ગોદ્ધણોના પથરા પડવાથી ભારે શોભ થતો હતો, પણ તે

શોભને કાઈ ગણકારતું ન હતું.^{૩૪} કબ ધોએ અંધ-માં લીધેલા મોટા નાયકો પડી જતા હતા, તેથી પાસે જામેલા બીજાઓ પણ ચમકાઈ જતા હતા. વીર યોદ્ધાઓ પોતાને હાથીવાળાઓએ ફાટી નાખ્યા છતાં, પણ હાથીઓનો પરાજય કરતા હતા. કુહાડાઓના સમૂહો પડવાથી મદોન્મત્ત હાથીઓ નીચે ઢળી પડતા હતા. હાથમાં પાય લઈને યુદ્ધ ફેરવાની વિશેષ રીતિને જાણનારા વીરલોકો પોતાના પ્રાણોરૂપી મૂઠાંમાં ધીરે ધીરે યુદ્ધરૂપી જુગાર રમતા હતા.^{૩૫,૩૬} ત્યાં છરીઓથી પ્રેટ ફાટી જતાં લોકોનાં દૃઢકમળો ખહાર નીકળી પડતાં હતાં. ત્રિશૂળોને આમતેમ વાળવામાં ઉન્મત્ત થયેલા લોકો, જાણે સંઘીણું રીતે નાચતા હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૭} ઠોડતા ધનુષધારી લોકો મૂંઝાઈ પડતા હતા અને સંપૂર્ણ રીતે પીડાના અસ્ફુટ શબ્દો કરતા હતા. ભિંદિપાલોરૂપી કેશવાળીના આટોપથી અને હુંકારરૂપી સાહકાર નાદના આડંબરથી, વીરલોકો જાણે નૃસિંહને વેપ જાળવતા હોય એમ લાગતું હતું.^{૩૮} મદિયુદ્ધ કરનારાઓની વજ્રમુષ્ટિઓના પ્રહારથી ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ લોટ જવા થઈ જતા હતા. મોટી મોટી તલવારો આકાશમાં ખાજની પેઠે ઊડતી હતી.^{૩૯} હાથીઓ ઉપર બેઠેલા લોકો મોટા શૂર પુરુષોને, રથોને, હાથીઓને, ઘોડાઓને અને ધ્વજોને અકુશોથી ખેંચી લેતા હતા. મોટા પહાડ જવા યોદ્ધાઓ હળો લઈને પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં કપાઈ જતા હતા અને તેથી શત્રુઓના અપમાનના પાત્રરૂપ થઈને વ્યાકુળ થતા હતા.^{૪૦} તોડ જવા જિંચા પુરુષોએ નાખેલી મોટી કોદાળીઓથી રણભૂમિ ખોદાઈ જતી હતી. કપાઈ ગયેલા લોકો અને ગોદ્ધણોથી પડેલા પથરાઓ ખાણ પડે તેટલા પ્રદેશથી બમણે દૂર સુધી ફેંટી દેવામાં આવતા હતા.^{૪૧} જમનાં બન્ને પડખાં-આમાં કરવતો ખાંધી હતી એવા હાથીઓ મોટા મોટા મદોન્મત્ત હાથીઓને પણ ચીરી નાખતા

હતા. સંગ્રામરૂપી ખાંડણિયામાં માણસોરૂપી
ચોખ્ખાઓ યુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા.^{૪૨} ખડ-
ગોથી લડનારા વીરલોકોના ખડ્ગો અસોની
કાંતિરૂપ સાંકળવાળી બળથી બંધાયેલા ચોદ્ધા-
ઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ધરના આંગણમાં
લઈ જતા હતા.^{૪૩} મોટા મોટા ચોદ્ધાઓનાં
શયોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં
ટાળાંઓએ ત્યાં ભારે ઢાલાહલ મચાવ્યો હતો.
જમ મરીનો મસાલો મળવાથી શાક રચિકારક
થાય, તેમ મોટા નખવાળા અગૂઠાઓથી ઉપા-
ડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં ખાણોનો વેગથી
થયેલો રણકારો મળવાથી બીજ સઘળા રખેદો
રચિકારક થતા હતા. શત્રુઓએ નાખેલા ઘડાના
અશ્વિઓથી મરતાં મરતાં પણ ચોદ્ધાઓ શત્રુઓ
ઉપર થયેલો ફેંકતા હતા.^{૪૪, ૪૫} કેટલાએક ચોદ્ધા-
ઓ એ અશ્વિઓથી બળી જઈને, શસ્ત્રોને છોડી
દેતા હતા, કેટલાંએક પ્રાણીઓનાં નેત્રો એ ઘડા
ઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અગારાઓથી ફૂટી
જતાં હતાં અને કેટલાંએક લોકો સીમાવાળાઓ-
એ ઘડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી
પડતા હતા.^{૪૬} વેગથી ધૂમતા માતગોરૂપી પવ-
નોથી એ રણસંગ્રામ વ્યાપેલો હતો અને તે
પ્રલયકાળ જેવો થયો હતો તેમાં ખાણોરૂપી
ઉત્તમ જળોની વૃષ્ટિ કરનારા વીગરૂપી મહાનભત
મેઘો હતા અને એ મેઘોના વિલાસથી તેમાં
કમળરૂપી મોરો નૃત્ય કરતા હતા.^{૪૭}

નારાચર્વર્ણવરવારિદવીરપૂરમતાત્રસંભ્રમતનુ-
તકવંધવર્હી । કલ્પાંતકાલ ઇવ વેગવિવર્તમાન
માતંગશૈલવલિતોરણસંભ્રમોઽમૂત્વ ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હાલના આખ્યાન સંખ્યાથી
'સેનયોઃપ્રથમપાત વર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૪ મો

લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના
અમત્કારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ રાજાં યુયુત્સનાં મટાનાં મંત્રિણામપિ ।

નમસઃ પ્રેક્ષકાણાં ચ તત્રેમાઃ પ્રોદગુર્ગિરઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે
સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા
ધરાવનારા રાજાઓ, ચોદ્ધાઓ અને મત્રીઓ
તથા આકાશમાં જેવા જોમેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે
પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદીજુદી વાતો થવા
લાગી.^૧ શૂરપુરુષોનાં મસ્તકોથી વ્યાપ્ત થયેલું
આકાશ ચલાયમાન કમળોવાળા અને જડતાં
પક્ષીઓવાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં
જડતાં આ માથાઓ બધે પક્ષીઓ જડતાં હોય
અને બધે તારાઓ જગ્યા હોય એવાં લાગે છે.^૨
જુઓ, આ ખરો બયોર છે, છતાં આ વાળાઓ
અને સૂર્યનાં કિરણો રહિરતાં છાંટાઓના સમૂહ-
રૂપી સિદ્ધરેથી રાતા થયેલા પવનોને લીધે બધે
સાયકાળનાં હોય એવાં જણાય છે.^૩ હે—ભગ
વન ! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી કેમ ભરાઈ
રહ્યું છે ? ના,^૪ આ પરાળો નથી, એ તો વીર
પુરુષોનાં ખાણોના સમૂહો છે. રણભૂમિના નેટલાં
રજકણો રહિરથી ભીંજાય, તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી
શૂરલોકોનો સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે બીશો નહિ,
આ જે નીલકમળના જેવી કાન્તિવાળાં દેખાય છે
તેઓ ખડ્ગો નથી, પણ વીરપુરુષોને બેધા કર-
તી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે.^{૫-૬} જુઓ, + વીરપુરુષો-
નું આલિંગન કરવાને ઉત્કટિત થયેલી દેવાંગનાં

* આ ચોત્રાસમા સર્ગમાં લોકોની વિચિત્ર કીર્તિ-
ઓથી યુદ્ધના અમત્કારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો

—ખાણોના સમૂહમાં ભ્રાંતિ થવાથી ઘેર પોતાના
શત્રુને પહે છે

* શૂર કહે છે

+ આકાશમાં જોમેલા લોકો વાતો કરે છે

ઓએ પોતાના નિત્યો ઉપર જ કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં ઢીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે.^૭ શોભીતી* ચપળ ભુજલતાઓવાળી, રાતાં પલ્લવો સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જેવાં રસભર્યાં નયનોવાળી, મદિરા પીવાથી આનંદ સુગંધ પામેલી અને મધુર આલાપોથી ગાયનો કરતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે તારું આગમન થશે, એમ માનીને નાચવા લાગી.^૮ જેમ આચ્ચવનિતા દદિના ચાળાઓથી પોતાના વલ્લભને દલ્દયમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે.^૯ હાય ! હાય ! જેમ મહાશૂનો સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ બેસે છે, તેમ આ ભાલું મારા પિતાના પ્રન્ન-સિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું.^{૧૦} અરે ! આ ચોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્ર-રૂપ સાંકળમાં પરોવાઈને ભમતા બે મોટા પથરાઓવાળા 'ચિત્તંડ' નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ જાંચા હાથવાળો છે અને ચારે બાજુથી એ સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે. માટે ચાલો, આપણે જેમ આંખો છીએ તેમ જતારહીએ.^{૧૧, ૧૨} જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડાઓમાં કંકપક્ષીઓ ફૂંપી બેસે છે, એવા આ કંધો વાજાઓના તાલ પ્રમાણે જાછળીને નાચ્યા કરે છે.^{૧૩} દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, 'વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે ? શી રીતે આવશે ? કોણે કોણે આવશે ?' અને શા નિમિત્તથી આવશે ?' ^{૧૪} અહો ! જેમ સમુદ્ર માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓને ગળી બેસે છે, તેમ આ પ્રબળ ચોદ્ધો મત્સ્યવૃક્ષો અને મકરવૃક્ષોવાળી આ સેનાઓને ગળી બેસે છે.^{૧૫} હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં

વ્યાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં ખાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જેવી લાગે છે.^{૧૬} એક ચોદ્ધો 'હાય ! ભાલું મારા માથાને લઈ બેસે છે' એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઈને 'હું જીવું છું' એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું.^{૧૭} આ સેના ગોફળના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુઃખ દે છે, તેને બળાત્કારથી સાંકળોની બળમાં બાંધી લો.^{૧૮} આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં અમુક ચોદ્ધોની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે ચોદ્ધોની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે.^{૧૯} આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં આ ચોદ્ધોની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરાયેલા પોતાના પતિને વળીઓથી તથા ઘોળા ઢશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઈને તેને સ્વીકારી લે છે.^{૨૦} આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાંઓના સમૂહની આ કાન્તિઓ બધે વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે.^{૨૧} હાય ! હાય ! જેમ મહા-પ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દલ સુદિવાળા આ ચોદ્ધોઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું.^{૨૨} અરે મૂઠ લોકો ! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધમૂર્વા માણસોને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધમે ! આમ આપણાં જ માણસો પડ્યાં છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ.^{૨૩} જુઓ, આ ચોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં બેસે થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠાવાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે.^{૨૪} હે સુંદરી ! આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે, માટે તું એને સોનલવણાં પ્રકૃલ્લ કમળોવાળા

* એક વીર બીજા વીરને કહે છે.

* એક બીજી બીજા બીજીને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.

* અપ્સરાની સખી અપ્સરાને કહે છે.

હતા. સંત્રામરૂપી ખાંડણિયામાં માણસોરૂપી
ચોખ્ખાઓ મુસળોથી ખંડાઈ રહ્યા હતા.^{૪૨} ખડ-
ગોથી લકનારા વીરલોકોનાં ખડ્ગો અસ્રોની
કાંતિરૂપ સાંકળવાળી જળથી અંધારેલા ચોદ્ધા-
ઓરૂપ પક્ષીઓને યમરાજના ધરના આંગણમાં
લઈ જતા હતા.^{૪૩} મોટા મોટા ચોદ્ધાઓનાં
શયોને તાણી જતાં નહાર આદિ પ્રાણીઓનાં
ટોળાંઓએ ત્યાં ભારે કોલાહલ મચાવ્યો હતો.
જમ મરીનેા મસાલો મળવાથી શાક રચિકારક
યાય, તેમ મોટા નખવાળા અંગૂઠાઓથી ઉપા-
ડેલાં અને ધનુષથી ફેંકેલાં ખાણોને વેગથી
થયેલો રણુકારો મળવાથી બીજ સધળા રખેદો
રચિકારક થતા હતા. શત્રુઓએ નાખેલા ધડાના
અગ્નિઓથી મરતાં મરતાં પણુ ચોદ્ધાઓ શત્રુઓ
ઉપર રસો ફેંકતા હતા.^{૪૪, ૪૫} કેટલાંએક ચોદ્ધા-
ઓ એ અગ્નિઓથી બળી જઈને, રસોને છોડી
દેતા હતા, કેટલાંએક પ્રાણીઓનાં નેનો એ ધડા-
ઓમાંથી પડેલા ધગધગતા અંગારાઓથી ફૂટી
જતાં હતાં અને કેટલાંએક લોકો સીમાવાળાઓ-
એ ધડાઓમાંથી નાખેલાં ઝેરી પાણીથી ફાટી
પડતા હતા.^{૪૬} વેગથી ધૂમતા માતગોરૂપી પર્વ-
તોથી એ રણુસત્રામ વ્યાપેલો હતો અને તે
પ્રલયકાળ જેવો થયો હતો. તેમાં ખાણોરૂપી
ઉત્તમ જળોની વૃષ્ટિ કરનારા વીરોરૂપી મહેન્મત
મેયો હતા અને એ મેયોના વિલાસથી તેમાં
કષ્ઠધરૂપી મોરો નૃત્ય કરતા હતા.^{૪૭}

નારાચર્વવર્ણવારિધીરપૂરમત્તામ્નસંશ્રમસત્ત્વ-
ચક્રવંધવર્હી । કલ્પાત્કાલ ઇવ વેગવિવર્તમાન
માતંગશૈલવલિતોરણસંશ્રમોઽમ્ભૂત ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી
'સેનયોઃપ્રથમપાત વર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૩ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૩૪ મો ~ ~ ~

લોકોની ઉક્તિઓથી યુદ્ધના

અમત્કારનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ રાજાં મુયુત્સવનાં મદાનાં મંત્રિણામપિ ।

નમસઃ પ્રેક્ષકાણાં ચ તત્રેમાઃ પ્રોદગુર્નિરઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે

સંત્રામ ચાલતો હતો ત્યાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા
ધરાવનારા રાજાઓ, ચોદ્ધાઓ અને મત્રીઓ
તથા આકાશમાં બેવા બેનેલા દેવાદિ લોકો વચ્ચે
પરસ્પર નીચે પ્રમાણે જુદીજુદી વાતો થવા
લાગી.^૧ શૂરપુરુષોનાં મસ્તકોથી વ્યાપ્ત થયેલું
આકાશ ચલાયમાન કમળોનાળા અને ઊડતાં
પક્ષીઓવાળા સરોવર જેવું લાગે છે. આકાશમાં
ઊડતાં આ માયગ્નિ બળે પક્ષીઓ ઊડતાં હોય
અને બળે તારાઓ ઊગ્યા હોય એવાં લાગે છે.^૨
જુઓ, આ ખરો ખપોર છે, છતાં આ વાદળોઓ
અને સૂર્યનાં કિરણો રહિરનાં છાંટાઓના સમૂહ-
રૂપી સિંદૂરથી રાતા થયેલા પવનને લીધે બળે
સાથકાળનાં હોય એવાં જણાય છે.^૩ હે -ભગ-
વન્ ! આ આકાશ ધાન્યનાં પરાળોથી દ્રઢ ભરાઈ
રહ્યું છે^૪ ના,^૫ આ પરાળો નથી, એ તો વીર-
પુરુષોનાં ખાણોના સમૂહો છે. રણુશૂનિના નટલાં
રજકણો રહિરથી લીંબય, તેટલાં હઠ્ઠર વર્ષો સુધી
શૂરલોકોને સ્વર્ગમાં વાસ થાય છે. ખીશો નહિ,
આ જે નીલકમળના જેવી કાન્નિવાળાં દેખાય છે
તેઓ ખડ્ગો નથી, પણ વીરપુરુષોને બોધા કર-
તી લક્ષ્મીના કટાક્ષો છે.^{૬-૯} જુઓ, + વીરપુરુષો-
નું આલિંગન કરવાને ઉત્કટિત થયેલી દેવગંભી-

* આ ચોત્રસમા સર્ગમાં લોકોની વિચિત્ર ઉક્તિ
ઓથી યુદ્ધના અમત્કારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો

— ખાણોના સમૂહમાં ભ્રાતિ થવાથી કોઈ ચોતાના
ગુરુને પૂછે છે

* ગુરુ કહે છે.

+ આકાશમાં બેનેલા લોકો વાતો કરે છે.

ઓએ પોતાના નિત્યો ઉપર જ કટિમેખલાઓ પહેરી છે, તેમને કામદેવ હમણાં દીલી કરી નાખવા લાગ્યો છે.^૭ શેણીતી* ચપળ ભુજસતાઓવાળી, શતાં પલ્લવે સરખા હસ્તોવાળી, મંજરી જેવાં રસભર્યાં નયનોવાળી, મદિરા પીનાથી આનંદ મુગ્ધ પામેલી અને મધુર આલાપોથી ગાયનો કરતી નંદનવનની દેવીઓ હમણાં પોતાની પાસે તારું આગમન થશે, એમ માનીને નાચવા લાગી.^૮ જેમ આમ્યવનિતા દષ્ટિના આળા-ઓથી પોતાના વલ્લભને દૃઢ્યમાં ભેદી નાખે છે, તેમ આ સેના કઠિન કુહાડાઓથી સામા સૈન્યને મધ્ય ભાગમાં ભેદી નાખે છે.^૯ હાય ! હાય ! જેમ મહાબળે સમય રાહુને સૂર્યની પાસે લઈ જાય છે, તેમ આ ભાલું મારા પિતાના પ્રજ્વલિત કુંડળોવાળા માથાને સૂર્યની પાસે લઈ ગયું.^{૧૦} અરે ! આ યોદ્ધો પગ સુધી લાંબી યંત્ર-રૂપ સાંકળમાં પરોવાઈને ભમતા બે મોટા પથરા-ઓવાળા ‘ચિત્રદંડ’ નામના ચક્રને વેગથી ફેરવ્યા કરે છે, એ જાણ હાથવાળો છે અને ચારે બાજુથી સેનાનો સંહાર કરે છે. એ યમ જેવો લાગે છે અને દક્ષિણ દિશામાંથી જ આવે છે. માટે ચાલો, આપણે જેમ આંખો છીએ તેમ જ તારહીએ.^{૧૧, ૧૨} જેમનાં તુરત કપાઈ ગયેલાં માથાંઓના ખાડા-ઓમાં કંકપક્ષીઓ ડૂબી જાય છે, એવા આ કંધો વાજાઓના તાલ પ્રમાણે જાછળીને નાચ્યા કરે છે.^{૧૩} દેવતાઓની સભાઓમાં પરસ્પર વાતો ચાલી રહી છે કે, ‘વીર લોકો આ લોકમાં ક્યારે આવશે ? શી રીતે આવશે ? કાણ કાણ આવશે ? અને શા નિમિત્તથી આવશે ?’^{૧૪} અહો ! જેમ સમુદ્ર માછલાંઓના અને મગરોના સમૂહોવાળી આવેલી નદીઓને ગળી જાય છે, તેમ આ પ્રળય યોદ્ધો મત્ત્યંબુદ્ધો અને મકરંબુદ્ધોવાળી આ સેના-ઓને ગળી જાય છે.^{૧૫} હાથીઓનાં ગંડસ્થળોમાં

વ્યાપી જતી આ તીક્ષ્ણ ધારવાળાં બાણોની પંક્તિઓ શિખરોના સમૂહો ઉપર પડતી સંપૂર્ણ વૃષ્ટિઓ જેવી લાગે છે.^{૧૬} એક યોદ્ધો ‘હાય ! ભાલું મારા માથાને લઈ જાય છે’ એમ બોલવા જતો હતો, તેટલામાં તો તેનું માથું આકાશમાં જઈને ‘હું છું હું’ એમ પક્ષીની પેઠે બોલ્યું અને તે લોકોના સાંભળવામાં આવ્યું.^{૧૭} આ સેના ગોદ્રણના પથરાઓના વરસાદથી આપણને દુઃખ દે છે, તેને બળાત્કારથી સાંકળોની જળમાં બાંધી લો.^{૧૮} આ અપ્સરા* પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં અમુક યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી. એ ચોખ્ખા સુવર્ણની પેઠે શોભતી હતી અને તે યોદ્ધાની છાતી ઉપર જ મરી ગઈ હતી, તે હમણાં પોતાના પતિને શોધવા લાગી છે.^{૧૯} આ અપ્સરા પ્રથમ મનુષ્યયોનિમાં આ યોદ્ધાની સ્ત્રી હતી, તે હમણાં રણમાં મરા-યેલા પોતાના પતિને વળીઓથી તથા ઘોળા દશથી મુક્ત થઈ દેવરૂપે આવેલો જોઈને તેને સ્વી-કારી લે છે.^{૨૦} આકાશ સુધી ફેલાયેલી ભાલાં-ઓના સમૂહની આ કાન્તિઓ બાણે વીર લોકોને સ્વર્ગમાં ચઢવા માટેની પગથિયાંઓની પંક્તિઓ હોય એવી લાગે છે.^{૨૧} હાય ! હાય ! જેમ મહા-પ્રલયના સમુદ્રના કલ્લોલો મેરુપર્વતના સ્થળને તોડી નાખે છે, તેમ દલ સુધિવાળા આ યોદ્ધા-ઓએ આપણા સૈન્યને તોડી નાખ્યું.^{૨૨} અરે મૂઠ લોકો ! આગળ વધીને યુદ્ધ કરો અને આ અધર્મોનાં બાણોસોને અહીંથી લઈ જવા દો. અરે અધર્મો ! આમ આપણાં જ બાણોસો પડ્યાં છે, તેમને પગના પ્રહારોથી કચરી નાખો નહિ.^{૨૩} જુઓ, આ યોદ્ધો ચોટલાને સરખો કરવામાં વ્યગ્ર થયેલી અને અત્યંત ઉત્કંઠાવાળી અપ્સરાઓના સમૂહની પાસે દિવ્ય શરીરથી પહોંચી ગયો છે.^{૨૪} હે સુંદરી ! આ વીર ઘણે દૂરથી આવ્યો છે, માટે તું અને સૌનસવણાં પ્રકુલ કમળોવાળા

* એક વીર બીજા વીરને કહે છે.

* એક બીજી બીજા બીજીને કહે છે.

* એક દેવ બીજા દેવને કહે છે.

* આસરાની સખી આસરાને કહે છે.

આકાશગંગાના કિનારાએ ઉપર લઈ જ. અલી
એ! તું એને ત્યાં સુંદર છાયાથી, શીતળ જળોથી
અને શીતળ પવનોથી વિશ્રામ આપ. ૨૯ અનેક
આયુષો વાગવાથી મૂંઝેલાં અને રણકાર કરતાં આ
કરોડો ભયંકર હાડકાઓ આકાશના તારાઓની
પેઠે ફેલાયેલાં છે. ૩૦ બાણોરૂપી પાણી વહેતી,
ચક્રોરૂપ ચક્રીઓવાળી અને ઘણા જીવોને તાણી
જતી આ આકાશરૂપી મોટી નદીમાં પહોંડો પણ
કાઢવાના નાના લોહાં હોય એવું જણાય છે. અહોના
માર્ગોમાં ભમતાં, આયુષોનાં કિરણોરૂપ નાળો-
વાળાં, ચોટેલી તલવારોરૂપ પાંખડીઓવાળાં,
ભેંકાયેલાં ત્રિશૂળાદિ કાંડાઓવાળાં, પતાકાઓ-
નાં વસ્ત્રોરૂપ કદનાં અંગોવાળાં, બાણોરૂપ ભ્રમ-
રાઓથી ભરાઈ ગયેલાં અને ચાલતા વાયુએ
કંપવેલાં વીરલોકોનાં મસ્તકોરૂપ કમળોએ આકા-
શને બેસે કમળસરોવર કરી દીધું છે. ૩૧-૩૦ જમ
ક્રીડીઓ પર્વતમાં પેસી બેસી બેસી જમ સ્ત્રીઓ
પુરુષની છાતીમાં પેસી બેસી બેસી જમ, તેમ બીજાં લોકો
મરી ગયેલા હાથીઓના સમૂહમાં પેસી બેસી જમ છે. ૩૨
આ પવન વિવાધરોની સ્ત્રીઓના ડેશોને જાંચા
કરી નાખે છે એને એ સ્ત્રીઓને અપૂર્વ તથા
ઉત્તમ રૂપવાળા, નવા સુંદર વરોનો સમાગમ મળ-
વાને સૂચવતા શકુનોરૂપ થાય છે. ૩૩ છત્રો જીડીને
આકાશમાં ગયાં છે, તેથી ત્યાં ચંદ્રોને સમૂહ
ખડો થયો હોય એવું જણાય છે. વીર લોકોને
યશરૂપી ચંદ્ર પૃથ્વીમાં ખીલી રહ્યો છે, તે બેસે
પૃથ્વીએ ઘોણું જન ઓઢ્યું હોય એવો લાગે છે ૩૪
જમ માણસ જાતના અંતમાં તુરત જ સ્વપ્નના
નગરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ આ ચોક્કો મરણરૂપી
મૃત્યુના અંતમાં તુરત જ પોતાના કર્મરૂપી
કારીગરે રચેલા અમર શરીરને પ્રાપ્ત થયો છે. ૩૫
પ્રાણ લેવામાં જમને સંતોષ જ થયો નથી, એવાં
ત્રિશૂળો, સંગો, જહિઓ અને ચક્રો બેસે આકા-
શરૂપી સમુદ્રમાં રહેલાં માછલાં અને મગરાદિ
પ્રાણીઓ હોય એવાં લાગે છે. ૩૬ બાણોથી કપા-

યેલું અને કલહ સંજ્ઞાં ઘોળાં છત્રોથી બાષ્પ
થયેલું, આકાશ બેસે ઘણા કાળથી સંઘરી રાખેલાં
પૂણ્યંદ્રોનાં લાખો બિબોથી બાષ્પ થયેલું હોય
એવું લાગે છે. ૩૭ આકાશમાં જોડેલા અને સુંદર
શબ્દો કરતા ચામરોએ, આકાશમાં વાયુએ ચલા-
યમાન કરેલા તરંગોના સમૂહની શોભા કરી મૂઝી
છે. ૩૮ શસ્ત્રોથી કપાઈને આકાશમાં ગયેલાં છત્રો,
ચામરો અને ધ્વજો બેસે આકાશરૂપી ખેતરો-
માં ફેલાયેલી યશરૂપી શાળોની લતાઓ હોય એ-
વાં લાગે છે. ૩૯ હે સૌમ્ય! જુઓ, જમ આકાશ
ચાલતાં તીડો, સમીપમાં પ્રાપ્ત થતી ધાન્યોન
લક્ષ્મીને નાશ કરી નાખે છે, તેમ આકાશ
ચાલતાં બાણો સમીપમાં આવતી સાંગોની વૃદ્ધિને
દાંધ કરી નાખે છે. ચોક્કાના મોટા બાહુકે ડમયિ
આ જ ખડ્ગ છૂટ્યું છે, તે કઠિન કવચ ઉપર પ
છે અને તેથી થયેલો આ ધડાકો બેસે મૃત્યુએ ઉ
હુંકાર કર્યો હોય એવો સંભળાય છે. ૪૦ શસ્ત્રો
રૂપી પ્રલયકાળના પવનોએ ઉડાડેલા અને ઘોળ
દંતુશોરૂપી ઝરણાઓવાળા આ હાથીઓરૂપ
પર્વતો આ સંગ્રામરૂપી પ્રલયકાળમાં ભાંગી
મૂકા થઈ બેસે છે. ૪૧ વીરપુરુષોના હાથન
અને લોકોનાં કવચોરૂપી તાર ઉપર તલવારો
હરતો અને કવચોરૂપ તારો ઉપર ખડ્ગોરૂપ
દાંડીઓને ધસાવાથી જ શબ્દો થાય છે, તેથી બે
રણભૂમિમાં નાચતી કાળરાત્રિ વીણા બજવત
હોય એવું લાગે છે. ૪૨ જુઓ, આ માણસો
હાથીઓ, ગધેડાઓ અને ઘોડાઓનાં શરીરો
માંથી લોહીના જ ઘોષા નીકળે છે, તેમન
જાંઠાઓથી બીબોએલા આ પવને સર્પળ
દિશાઓને રાતી કરી મૂકી છે. ૪૩ હાય! હાય
ચક્ર, સ્વામી, સારથિ અને અશ્વ સાથેનું અ
રથરૂપી નગર પૂરું સજ્જ છે, છતાં પોતાન
ગતિ રોકાઈ જવાથી તે ચંદિરના મોટા ખાડામ
આમતેમ ભને છે ૪૪ આકાશમાં પહેંચેલી
બાણોની આ પકિત બેસે કાલિકાના કાળ ચોર

લામાં કળીઓની માળા હોય એવી લાગે છે
અથવા તે બહુ તે શસ્ત્રોનાં કિરણભયાં વાદળામાં
ચમકતી વીજળી હોય એવી લાગે છે.^{૪૫} અપાર
શિથિલી ખરડાયેલાં તથા ધરતી પર પડેલાં
આયુધોરૂપ જ્વાળાઓથી વ્યાપ્ત થયેલું આ મોટું
સ્થળ બહુ અગ્નિને લોક હોય એવું લાગે છે.^{૪૬}
ભૂકંડી, સાંગ, ત્રિશૂળ, તલવાર, મુસળ અને
પ્રાસ એની વૃદ્ધિઓ સામસામી છેદાવાભેદાવાથી
વીરલોકોના હાથમાંથી પડી ગઈ છે.^{૪૭} ઘણા
પ્રમળ યોદ્ધાઓને એક શરવીર યોદ્ધાએ મારી નાખ-
વાને લીધે, બહુ કાઈ રાક્ષસી માયા હોય એવું
અને ક્રોધના આવેશથી ભેયા કરતી યોદ્ધાની
બુદ્ધિથી થયેલું આ યુદ્ધ, પ્રતીત થયેલા ઘણા
પદ્યો, (લવિષ્યકાળમાં) એકલી અઘ્નવસ્થા
થી સંહાર કરે છે, તેથી રાક્ષસી માયા જવા
જણાતા અને અઘ્નતાના આવેશથી ભેયા કરતી
આત્માની બુદ્ધિથી થયેલા સ્વપ્ન જેવું જણાય
છે.^{૪૮} ત્યાં કેવળ મારામારીના ચપ્પે સંભ-
ળાયા કરે છે, એ સિવાય બીજા ચપ્પે સંભ-
ળાતા નથી. તેથી બહુ રણભૂમિમાં ઘણું લોહી
મળવાથી રાજ થયેલો કાઈ ભેરવ ગાતો હોય
એમ જણાય છે.^{૪૯} કપાયેલાં છત્રોરૂપી તરંગો-
વાળા આ રણભૂમિરૂપી સમુદ્ર એકપ્રીતના પ્રહાર-
થી ભાંગી પડેલાં આયુધોના પુષ્કળ ભૂકાથી
ખરાઈ જવાને લીધે બહુ રેતીમય થઈ ગયો
હોય એવો લાગે છે.^{૫૦} આ પ્રલયકાળ સરખા
સમયમાં આ રણભૂમિરૂપી પર્વત, અત્યંત મધુર
અને પ્રસરેલા એવા તૂરીઓના અવાજના પડખા-
ઓથી લોકપાળોના લોકોને પણ પૂરી દે છે અને
બહુ ઉમ્મતાવાળી બને સૈન્યરૂપી પખોના દડ
વેગથી તે આકાશમાં જોડવાને તત્પર થયો હોય,
એવો લાગે છે.^{૫૧} ટંકાર કરનારી દારીએ પ્રેરેલાં
અને શપ્થ કરતાં બાણો આ કડિન કવચો ઉપર
પડ્યા છતાં પણ તેમને ભેદી ચક્રતાં નથી!
પછી એ કવચોમાંથી જોડેલી સ્પષ્ટ વીજળી જેવી

જ્વાળાઓથી તપી જઈને તેઓ પાછાં વળે
છે અને પર્વતોની શિલાઓને પણ કાપીને
ઉડાવી બંધ છે. આમ એ બાણોએ બેઠેલું કામ
કયું નહિ અને પાછળથી નહિ બેઠેલું મોટું કામ
કયું! હાય હાય તેમને ધિક્કાર છે.^{૫૨} હે નિરાશ
થયેલા મિત્ર! હવે હું હિતકારી વાત કહું છું, તે
સંભળ. પ્રબલિત અગ્નિથી ચળકી રહેલાં શત્રુઓ-
નાં આ બાણોએ આપણાં શરીરોને તોડી નાખ્યાં
નથી, તે પહેલાં ચાલ, આપણે અહીંથી નાસીને
જતા રહીએ. કારણ કે, આ દિવસનો ચોથો પહેાર
ચમરાજના જમણવારના વારા જવો ચાલે છે.^{૫૩}

છિન્નેચ્છાછમિતિ ન યાવદંગમંગં કુર્વંતો
જ્વલદનલોઝ્વલાઃ પુષ્પત્કાઃ । તાવદ્દ્રાગદ્રુતમિતિ
વહિ મિત્ર યામો યામોઽયં પ્રવહતિ વાસસ્થતુર્યઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી
'રણપ્રેક્ષકજનોક્તિવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૩૫ મો

યુદ્ધતું વર્ણન
॥ વસિષ્ઠ ડ્યાચ ॥

અથ પ્રોટ્યપનોપુક્તતરંગમતરંગકઃ ।
ઉર્વાહિવ હ્વોન્મત્તો વમ્ભૂવ સ રણાર્ણવઃ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પછી જ્યાં ઘોડાઓરૂપી
તરંગો જાછળવા લાગ્યા હતા એવો એ યુદ્ધરૂપી
સમુદ્ર, બહુ ઉન્મત્ત થયો હોય અને બહુ જ
નાચતો હોય એવો દેખાવા લાગ્યો.^૧ એ સમુ-
દ્રમાં ઘોળાં બાણોરૂપી નાનાં માછલાંઓ છત્રો-
રૂપી ફીણમાં વિશ્રામ લેતાં હતાં અને એમાં
સર્વ ભાગોમાં ઘોડાઓનાં સૈન્યોરૂપી પ્રમળ
કલ્લોલ જાછળી રહ્યા હતા.^૨ અનેક આયુધોરૂપી
નદીએ એ સૈન્યોરૂપી વૃક્ષો, ત્યાં જમ-

• આ પાત્રોસમા સર્ગમાં સમાપ્તને સમુદ્ધતું,
પર્વતનું અને પ્રલયકાળનું ૩૫ આપીને વર્ણન કર-
વામાં આવ્યો.

યુ કરતાં હતાં અને મદોન્મત હાથીરૂપી મોટા પર્વતો, અંદરના ભાગમાં ચલ્લાયમાન થતા હતા. ચળકતાં ચઢોરૂપી ચક્રીઓમાં ચોદ્ધાઓનાં મસ્ત-કોરૂપી ખડ ધૂમરીઓ ખાતાં હતાં અને ધૂળ-રૂપી વાદળોઆ ખડ્ગોની કાન્તિરૂપી જળને પીતાં હતાં.^{૩૪} મકરવ્યૂહરૂપી મગરના ઝપાટાથી પ્રખળ ચોદ્ધાઓરૂપી વાહનો ભાંગી જતાં હતાં અને પર્વતોની ધન ગુફાઓમાં થતા ભારે ગડગડાટના મોટા પડધા ઊઠી રહ્યા હતા. મરેલાં માણસોરૂપી માછલાંઓનાં ઉદરોમાંથી બાણોના ટુકડાઓરૂપ ઝીણાં ઈંડાં નીકળતાં હતાં અને પતાકાઓરૂપી નાના તરંગો શસ્ત્રોરૂપી મોટા તરંગોથી છદાઈ જતા હતા.^{૩૫} શસ્ત્રોરૂપી જળમાં રુધિરનાં કાળાં ફૂંડાળાંરૂપી નાની ચક્રીઓ દેખાતી હતી અને ચોદ્ધાઓરૂપી તિમિ અને તિમિંગિલો (મોટા મગરની જાતો) મોટા આડંબરથી ફરતા હતા.^{૩૬} ચોદ્ધાઓએ પહેરેલાં લોહનાં કવચોરૂપી કાળાં પાણી ત્રાસ આપતાં હતાં અને કબ્જોનાં ભ્રમ-ણરૂપી જળની રેખાઓમાં ચોદ્ધાઓનાં આભર-ણોરૂપી રત્નો જોવામાં આવતાં હતાં.^{૩૭} બાણોની વૃષ્ટિરૂપી ટપકતી ઝાકળથી દિશાઓમાં અંધ-કાર વ્યાપી રહ્યો હતો અને ત્યાં સઘળા શબ્દોને ઢાંઘી દેનારો પ્રખળ ઘોંઘાટ બમી રહ્યો હતો.^{૩૮} ત્યાં આકાશમાં આશ્વિઓના ટુકડાઓરૂપી છાંટાઓ ઊડતા હતા અને ઊડીઊડીને વળી પાછા પડતા હતા. ત્યાં ચક્રવ્યૂહોરૂપી ચક્રીઓમાં ચોદ્ધાઓરૂપી કાષ્ઠો ધૂમરી ફરતાં હતાં.^{૩૯} ભય-કર શબ્દવાળાં ધતુષોરૂપી પાણીના વેગથી ત્યાં ચોદ્ધાઓનાં અંગોરૂપી સર્પોનાં શરીરો તૂટી જતાં હતાં અને ચોદ્ધાઓરૂપી મોટા કલ્લોલો બાણ નિઃશંક રીતે છેક પાતાળમાંથી ઊછળતા હોય એવા લાગતા હતા.^{૪૦} પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી શીણના પુંજે વેગથી ત્યાં વારંવાર જવા-આવવા લાગ્યા હતા અને વહેતી લોહી-રૂપી નદીના વેગથી રથોરૂપી વૃક્ષો અંદર ચાલ્યાં

જતાં હતાં.^{૪૧} ત્યાં ઘણા રુધિરરૂપી જળના પર પોટાઓ હાથી જેવડા થઈ પડતા હતા અને સેનારૂપી પ્રવાહમાં ઘોડાઓ તથા હાથીઓરૂપી જળયરો ઊછળતા હતા.^{૪૨} એ સંઘ્રામ લોકોને ગંધર્વનગરની પેઠે આશ્ચર્ય ઉપજવતો હતો. એ ચોદ્ધાઓના પગના ધબાકાને લીધે ત્યાં પ્રલય-કાળના જેવો ભૂકંપ થતો હતો અને તેથી એ સંઘ્રા-મરૂપી પહાડ કંપી ઊઠતો હતો.^{૪૩} એ પહાડમાં આશ્વિઓરૂપી પક્ષીઓ ઊડતાં હતાં, હાથીઓની ઘટારૂપી શિખરો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં લીરૂ-રૂપી મૃગો ત્રાસને લીધે ધુરધુર શબ્દ કરતાં હતાં.^{૪૪} ત્યાં ઊડતાં બાણોરૂપી તોડાથી ચોદ્ધાઓરૂપ વૃક્ષો જર્જરિત થઈ જતાં હતાં, ઘોડાઓરૂપી શસ્ત્રો ઊછળ્યા કરતાં હતાં અને પથરાયેલાં બાણોરૂપી વનની પૃથ્વી ભારથી નમી જતી હતી.^{૪૫} માખી-ઓરૂપી ભ્રમરોઆ ત્યાં ગુંબરવ કરતા હતા અને તૂરીઓરૂપી મોટી ગુફાઓમાંથી ભારે શબ્દો નીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં સૈન્યોરૂપી તથા ઊડ-તી ધૂળરૂપી વાદળાં ઘણી વાર સુધી જોવામાં આવતાં હતાં અને ત્યાં ચોદ્ધાઓરૂપી સિંહો લોટતા હતા.^{૪૬} ચોદ્ધાઓરૂપી શિખરોમાંથી ત્યાં લોહીરૂપી જળના ઘોષ પડ્યા કરતા હતા, મોટા મોટા રથોરૂપી વૃક્ષો પડી જતાં હતાં અને ત્યાં તલવારોરૂપી ઝોડાઓ તપી જતા હતા.^{૪૭} ત્યાં લોકોનાં પગલાંરૂપી પુષ્પો ઊધડી રહ્યાં હતાં, પતાકાઓ તથા છત્રોરૂપી વાદળોઆ લાગી રહ્યાં હતાં અને લોહીના પ્રવાહરૂપી નદીઓનાં પૂરમાં હાથીઓ ગર્જના કરીને પડતા હતા.^{૪૮} જગત-નો ત્રાસ કરવામાં તત્પર થયેલા એ યુદ્ધરૂપી પ્રલ-યકાળમાં ધ્વજોઆ, છત્રો, પતાકાઓ તથા રથો-રૂપી નગરોની ભારે ઊથલપાથલ થતી હતી.^{૪૯} ત્યાં ઊડતાં નિર્મળ શસ્ત્રોરૂપી ઘણા સૂર્ય જગ્યા હતા અને મરી જવાના ભયરૂપ પ્રખળ ક્રુષ્ણને લીધે સર્વ લોકોનાં અંતઃકરણો તપી ગયાં હતાં. ત્યાં ધતુષોરૂપી 'પ્રુક્રાવતક' નામના મેધો-

માંથી નિરંતર ખાણોરૂપી જળની ધારાઓ પડ્યા કરતી હતી અને શિલા ઉપર સજ્જલી ખડ્ગોની ધારાઓરૂપ વીજળીઓ આકાશને ઘેરી વળી હતી.^{૨૧, ૨૨} ત્યાં કપાઈ ગયેલાં પ્રાણીઓના લોહીના પૂરરૂપ સમુદ્રમાં હાથીઓરૂપી મોટા પર્વતો ઊભી જતા હતા અને આકાશમાં ફેલાયેલા રઘિરના કણોરૂપ તારાઓ ત્યાંથી પડીને પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા.^{૨૩} ચક્રોની પરંપરારૂપી વાદળાંઓનાં ભ્રમણથી આકાશના સર્વે અવયવો પુરાઈ ગયા હતા અને સૈન્યોના ભાગોરૂપી ભુવનો અસ્તિરૂપ કદપાંત અગ્નિથી બળી જતાં હતાં.^{૨૪} શસ્ત્રોરૂપી વરસાદના ચમકારરૂપી વીજળીથી પૃથ્વી અને પર્વતો ઢંકાઈ જતાં હતાં અને મોટા હાથીઓરૂપ પર્વતો પડવાથી લોકો છૂંદાઈ જતા હતા.^{૨૫} ખાણોની ધારાઓરૂપ ગાઢાં વાદળાંઓના સમૂહોથી પૃથ્વી અને આકાશ બંને એક થઈ ગયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં અને મોટાં સૈન્યોરૂપી સમુદ્રોના સામસામા પ્રબળ વેગ વધવાથી લોકોમાં નાસભાગ થઈ રહી હતી.^{૨૬} પ્રબળ પવનોની ચક્રીઓરૂપ જળના સર્પો જેવામાં આવતા હતા અને એકબીજાને કાપી નાખવામાં સજ્જ થયેલાં શસ્ત્રોરૂપી ઉત્પાતો બિઝ્યા હતા.^{૨૭} પરસ્પરના વેગથી કપાઈ જવાને લીધે શબ્દો કરતાં, પ્રદીપ્ત અને દશે દિશાઓમાં ભ્રમણ કરતાં નિશાળ, તલવાર, ચક્ર, ખાણ, સાંગ, ગદા, છુટ્ટાંડી અને પ્રાસ આદિ સેંકડો શસ્ત્રો દશે દિશાઓમાં ધૂમાધૂમ કરતાં હતાં તથા એકબીજા સાથે બટકાઈને અને કપાઈને કડાકા કરતાં હતાં. ત્યાં એ અગ્નિ જેવાં તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો પ્રલયકાળના પવનથી બેડતાં પૃથ્વી આદિ પદાર્થો જેવાં લાગતાં હતાં.^{૨૮}

શૂલાસિંચક્રશરશક્તિગદામુશુંડીપ્રાસાદયો વિદલનેન મિયો ધ્વનંતઃ । દીપ્તા અધુર્દશ દિશઃ શતશો ઝમંતઃ કલ્પાંતવાતપરિવ્રુત્તપદાર્થલીલામ્ ॥

સર્ગ ૩૫ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૩૬ મો

દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન તથા સહાયક રાજાઓ અને દેશોનાં નામ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અય ઙ્ગોપમાનેષુ સ્થિતેષુ ઘરરાશિષુ ।
સર્વમીરુષુ ભ્રમેષુ વિદ્રુતેષુ દિશો દશ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—એ પ્રમાણે સંગ્રામ ચાલ્યો ત્યારે પૃથ્વી ઉપર પડેલાં ખાણોના સમૂહો પર્વતોનાં શિખરો જેવાં જોવાં થઈ ગયાં અને હારી ગયેલા સર્વે બીકણુ લોકો દશે દિશાઓમાં નાસવા લાગ્યા.^૧ ત્યાં હાથીઓનાં શરોરૂપી પર્વતો ઉપર વાદળાંઓની પંક્તિઓ બેસવા લાગી અને યક્ષો, રાક્ષસો તથા પિશાચો રઘિરના સમુદ્રમાં ક્રીડા કરવા લાગ્યા.^૨ ત્યારે ધર્મનિષ્ઠ, શીલવાન, સત્વશાળી, શુદ્ધ, કુળના કમળરૂપ અને પાછી પાની ન કરનારા, મોટા મોટા વીરપુરુષો મેઘની જમ ગર્જના કરતા હતા અને એકબીજાને ગળી જવા તૈયાર થયા હોય તેમ, તેઓ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જમ બે નદીઓનાં પૂર સામસામા મળે, તેમ તે વીર લોકો ત્યાં સામસામા મળ્યા.^૩ જમ પાંજરાની સાથે પાંજરું મળે અને વનવાળો પર્વત વનવાળા પર્વતની સાથે મળે, તેમ ત્યાં હાથીઓનો સમૂહ બળપૂર્વક હાથીઓના સમૂહની સાથે ભેટ્યો.^{૪, ૫} જમ થોપ કરતા તરંગોના સમૂહની સાથે સામા તરંગોનો સમૂહ ભેટે, તેમ હણેણાટી કરતા ઘોડાઓના સમૂહની સાથે, સામા ઘોડાઓનો સમૂહ ભેટ્યો.^૬ જમ પવનથી ડોલતો વાંસોનો સમૂહ પવનથી ડોલો રહેલા સામા વાંસના સમૂહની સાથે ભેટે, તેમ શસ્ત્રધારી પાયદળોનો સમૂહ સામા પાયદળોના સમૂહની સાથે

× આ ૭મીસમા સર્ગમાં દ્વંદ્વયુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો અને બે રાજાઓની સેનાઓમાં સહાયતા દેવા સારુ જે જે દેશના રાજાઓ આવ્યા હતા, તે તે દેશોનાં નામો આપવામાં આવશે.

ભેટ્યો. ૭ જમ દેવગતિથી કોટ્ટુ અમુરોનું નગર
 બીજ તેવા નગરની સાથે ભેટીને ભીંસાય, તેમ
 રથોના સમૂહ સામા રથોના સમૂહની સાથે
 ભેટીને સંપૂર્ણ રીતે ભીંસાવા લાગ્યો. ૮ આકાશ-
 ને પણ ઢાંધી નાખે એવી ધતુર્ધારી લેદિની
 સેના, એવી રીતે યુદ્ધ કરવા લાગી હતી કે, કેંક-
 વામાં આવતાં અનેક બાણોની વૃષ્ટિથી આકા-
 શમાં વાદળોએના જેવી અપૂર્વ રચના થઈ ગય.
 પોતાનાં આયુષો કરતાં લુહા પ્રકારનાં આયુષો-
 વાળાઓની સાથે લડવાનું આગ્યું, ત્યારે કેટલા-
 ઓ, દળવાળાઓની સાથે દળવાળાઓ અને
 નિરુદ્ધવાળાઓની સાથે નિરુદ્ધવાળાઓ યુદ્ધ કરવા
 લાગ્યા. ૧૧ ત્યાં લોદાની કાળી સાંકળોવાળાઓની
 સાથે તેવી સાંકળોવાળાઓ અને લોદાની કાળી
 બળવાળાઓની સાથે તેવી બળવાળાઓ લડવા
 લાગ્યા. કદપાંત સમયને લીધે ક્ષામ પામેલાં
 સમુદ્રનાં મોઝાંઓ જમ સામસામાં અવડાય,
 તેમ એ વીરલેદિ ત્યારે દોષ કરીને પરસ્પર યુદ્ધ
 કરવા લાગ્યા. ક્યો કરતાં ચક્રોરૂપી ચક્રીઓવાળાં,
 બાણોરૂપી ગેસ પવનવાળું અને ઘસોરૂપી બમ-

આજન, વૃષભ, દ્વજ, પદ્માન્ય તથા ઉદયાચળ એ પર્વતો પૂર્વદિશામાં તેના તાબામાં હતા. ^{૨૨-૨૫}
 ચૈદિ, વસ, દાસાણ, અંગ, વંગ, ઉપવંગક, ક્ષિંગ, પુન્ડ, જહર, વિદર્ભ, મેખલ, સખરાનન, વર્ણ, કણ્ણીની, પુરપૂરક, કંટકસ્થળ, દીપકકોમળ, કણ્ણીધ્ર, યોદ્ધિક, ચાર્મણવત, કાકક, હેમકુલ્ય, રમશુધર, ખલિઝીવ, મહાઝીવ, કિષ્કિંધ અને નલિકેર એટલા દેશો અને વિંધ્યાચળ આદિ પર્વ-
 તો અગ્નિ ખૂણામાં તેના તાબામાં હતા. ^{૨૬-૨૯}
 વિંધ્યાચળ, કુસુમાપીક, મહેન્દ્ર, દર્દુર, મલય તથા સૂર્યવાન એટલા પર્વતો તેમજ રાજ્યસમૂ-
 હક, અવંતી, શાંખતતી, દશપૂર, કથા, અક, શેષિકાતુર, કચ્છપ, વનવાસ, ઉપગિરિ, ભદ્રગિરિ, નાગર, દંડક, ગણરાષ્ટ્ર, નૃરાષ્ટ્ર, સાહ, શૈવ, આર્ષ્વભૂક, કંકાટ, વનખિખિલ પંપાનિવાસી, કરક, કર્કવિરક, સ્તૈરિક, યાસિક, ધર્મપત્તન, પંચિક, કાશિક, વૃષ્યુખલ્લલ, યાદ, તાપ્રપણક, ગોનદ, કનક, દીનપત્તન, તામ્રીક, દંભરાક્રીણ, સહકારેણુક, વેતુકક, તુંબવન, લાલિન, દ્વીપ-
 કણ્ણિક, કણ્ણિકાભ, શિખિ, કૌંકણ, ચિત્રકૂટક, કણ્ણીટ, મંટવટક, મહાકટકિક, આંધ્રિ, કાલગિરિ, આવંતિક, વિચેરિક, ચંડાયત, દેવનક, કૌંચ, વાહ, શિલા, ક્ષારોદ, લોનંદ, મદંન, મલય, ચિત્ર-
 રૂદશિખર અને લંકા, એટલા દેશો દક્ષિણ દિશામાં એ લીલાના પતિ વિદૂરથના તાબામાં હતા. ^{૩૦-૩૪}
 મહારાજ્ય, સુરાષ્ટ્રક, સિંધુ, સૌવીર, શૂદ્ર, આભિર, દ્રવિડ, ક્રીકટ, સિદ્ધખંડ, કાલિરુહ, બાહ્લીક, માર્ગણ, વંત, ધૂમ્ર, તુંબક, લાજગણ, ગિરિવાસી, અખિંધતોક અને નિયુત એટલા દેશો અને હેમ-
 ગિરિ, રૈવતક, જયકચ્છ તથા મયવર એટલા પર્વતો નૈઋત્યખૂણામાં એ લીલાપતિના રાજ્ય તળે હતા. પર્વતોમાં યવન લોકો જ રહેતા હતા. હવે વિદૂરથરાજના રાત્ર સિંધુરાજના રાજ્ય નીચે જ દેશો હતા તેમનાં નામો કહું છું તે સાંભળો. મણિમાન, કુશર્ણુ, વન, અકંહ, મેધ-

ભવ, ચક્રવાન, અસ્તાચળ, મોતીમય તથા મણિમય પૃથ્વીવાળો મહેન્દ્ર અને સેંકડો નાના પર્વતોથી વીંટાયેલો રથાશ્વ એટલા મોટા પર્વતો અને દર્ભના તથા બ્રાહ્મણોના કાળરૂપ પંચજન, ભારક્ષતય, પારક, શાંતિક, શૈભ્ય, રમરક, ચાચ્છ, ગુરુત્વ, નિયમ, હૈહય, સુલ, ગાય, તાલિક, હૂણુક, દક્ષિણના તથા ઉત્તરના કતક દેશના પડ-
 ખાના બેકક, ગિરિપણ તથા અવન એટલા દેશો પશ્ચિમદિશામાં તેના રાજ્ય તળે હતા. પશ્ચિમ-
 દિશાના એ ઘણાખરા દેશો ધર્મની મર્યાદાઓ-
 થી રહિત અને અસ્થિરતાના જ નિવાસરૂપ હતા. ^{૪૦-૪૮} સઘળા દેશો પછી ખસો ચોજનની નિર્જન પૃથ્વી અને તે પછી ઉપર કહેલા 'મહેન્દ્ર' અને 'રથાશ્વ' નામના બે પર્વતો હતા. એ પર્વતો પછી ભયંકર મહાસમુદ્ર હતા અને તે સમુદ્રને કિનારે 'પારિયાત્ર' નામનો પર્વત હતો. એ સઘળું એ રાજ્યના તાબામાં જ હતું. ^{૪૯-૫૦}
 ગિરિમતિ, વેણુપતિ, નરપતિ, દ્વ્યુણુક, માંડવ્ય, અનેકનેત્રક, પુરુકંદ, પાર, ભાતુમંડળ, ભાવન, વન્મિલ, નલિન, જેમાં રહેનારાઓના દેશ, અંગે તથા બાહુઓ લાંબા થાય છે એવા દીર્ઘદેશ, રંગ, સ્તનિક, અન્ય, ગુરુહ, ચણહ અને ગાયોને, બળદોને તથા સંતાનોને ખાઈ જનારી સ્ત્રીઓ-
 નો દેશ (સ્રીરાષ્ટ્ર), એટલા દેશો વાયવ્યખૂણા-
 માં તેના રાજ્ય નીચે હતા. હિમાલય, કૌંચ, મધુમાન, કેલાસ, વસુમાન અને મેરુ એટલા પર્વતો અને મદ્ર, વારેવ, યોષેય, માલવ, શૂર-
 સેનક, રાજન્ય, અશ્વનાતનય, ત્રિગર્ત, એકપાદ, શૂદ્ર, મવલ, સ્વસ્તવાસી, અબળ, પ્રબળ, શાક, ક્ષેમધૃતિ, દશધાન, ગાવસન્ય, દંડ, હન્યસન, ધાનક, સરક, વાટધાન, અંતરદ્વીપ, ગાંધાર, અવ-
 તિ, સુર, તક્ષશિલા, વીલવ, ગોધની, પુષ્કરાવતના પેટામાં આવેલો યસોવતી, નાલિમતી, તિલા, કાલવર, કાહક નગર, સુરભૂતિપુર, રતિકાદર્થ, અંતરાદર્થ, પિંગલ, પાંડવ્ય, યાસુન, યાતુધાનક,

માનવ, નાંગન, હેમતાલ અને સ્વસ્વમુખ એટલા દેશો ઉત્તરદિશામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. એ દેશો પછી ઉપર કહેલા હિમાલય, વેંમુમાન, ક્રૌંચ અને કેલાસ એ ચાર પર્વતો હતા. ૫૧-૫૨ તે પછી જનવસ્તી વિનાની આઠ હજાર યોજનની પૃથ્વી હતી. કાણ્વત, બ્રહ્મપુત્ર, કુણ્દિ, ખદિન, માલવ, રધરાજ્ય, વન, રાષ્ટ્ર, કેડવસ્વ, સિંહપુત્ર, વામન, સાવાકચ્ય, અપલ, વહ, કામિર, દરદ, અભિસાસદ, જર્વાક, પલોલ, કુવિ, કૌતુક, કિરાત, યામુપાત અને દ્વીન એટલા દેશો ઈશાનખૂણામાં તેના રાજ્ય નીચે હતા. તે પછી એ દિશામાં સોનાની પૃથ્વી, તે પછી ઘણી શોભાવાળી દેવસ્થળના ઉપવનની પૃથ્વી, તે પછી વિશ્વાવસુતુ ઉત્તમ મદિર, તે પછી કેલાસની પૃથ્વી અને તે પછી વિદ્યાધરાનાં તથા દેવતાઓનાં વિમાન જવી પૃથ્વીવાળો 'મણ્વન' નામનો પર્વત હતો. ૫૩-૫૭

દેવસ્થલોપવનમૃસ્તદનૃદિશ્રીવિશ્વાવસોસ્તદનુ મંદિરમુત્તમં ચ । કૈલાસમૃસ્તદનુ મંજુવનશ્ચ શૈલો વિદ્યાધરામરવિમાનસમાનભૂમિઃ ॥ ૬૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સંખંધી 'જનપદવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૩૬ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૩૭ મો*

દ્વંદ્વયુદ્ધમાં યોદ્ધાઓનો જય-પરાજય

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

રણે રમસનિર્લિનરવારણદારુણે ।

અહં પૂર્વેમહં પૂર્વેમિતિ ઘૃંદાનુપાતિનિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-એ રણસંગ્રામમાં માણસો તથા હાથીઓ તુરંતાતુર કપાઈ જવાથી દારુણતા જામી રહી હતી અને યોદ્ધાઓ 'હુ

* આ સાક્રમીમાં મર્ગમાં મધ્યદેશની અદરના દેશોનાં નામો અને દ્વંદ્વયુદ્ધમાં તે તે દેશના રહેવાસી લોકોનો જય-પરાજય કહેવામાં આવ્યો

પહેલો, હું પહેલો' એમ યોદ્ધાઓને સૈન્યો ઉપર તૂટી પડતા હતા. ૧ ત્યારે જમ પતંગિયાં અગ્નિમાં જ્વેશ્વરે પડીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ ઉપર કહેલા અને બીજા યોદ્ધાઓ પ્રયત્નપૂર્વક એ રણઅગ્નિમાં પડીને ખાખ થઈ જતા હતા. ૨ આ યુદ્ધમાં વિદૂરથરાજના પક્ષમાં મધ્યદેશની અદરના બીજા પણ કેટલાંક દેશોના રહેવાસીઓ હતા. એમનાં નામો મેં તમને કહ્યાં નથી, તે તે હું કહું છું, તમે સાંભળો ૩ તદ્દેહિક, શરસેન, શુક, અશ્વથ, નાયક, ઉત્તમજ્યોતિ, ભદ્ર, મદ, મધ્યમિક આદિ, સાલુ, કાંદોલ, માલાસ્ય, દોર્જેય, પિંધ્યાયન, માંડવ્ય, પાંડુનગર, સૌગ્રીવાલ, યુરુથલ, પારિયાત્ર, કુરાલ, યામુન, ઉદ્ધાર રાજ્યાસ, ઉન્નિજહાન, કાલકોટિક, માધુર, પાંચાલ, ધર્મોરણ્ય, ઉત્તરદક્ષિણ, પાંચાલક, કુરુક્ષેત્ર અને સારસ્વત ઇત્યાદિ દેશોના ઘણાં ઘણાં લોકો વિદૂરથ રાજના સૈન્યમાં હતા ૪-૭ ત્યાં કુતિદેશના અને પાંચનદ દેશના લોકોએ કે દેશો શસ્ત્રોથી ભાંગી જતી અને ધ્રુજ ભડતી અવતિદેશના રથોની પકિત ભેરવજપના ખાડામાં પડીને નાશ પામી ગઈ. ૮ વસ્ત્રવતીના રહેવાસીઓએ કાપી નાખેલા અને ધરતી પર પડેલા કાશશ્રક્ષા-વસાનના રહેવાસીઓને મદોન્મત હાથીઓએ કચરી નાખ્યા. ૯ દાસપુરના રહેવાસીઓનાં ઉદર તથા માથાંઓ શસ્ત્રોથી નીધાઈ ગયાં હતાં અને ખાણક્ષિતિના રહેવાસીઓએ એક યોજન મુધી પાછળ દોડીને તેમને દબાવીને પાણીના ધરામાં ડુબાવી દીધા હતા ૧૦ ઉદર દ્રાડી જવાથી નીકળી પડેલાં આંતરડાંઓ વડે વીંટાઈ ગયેલા શાંતિકદેશના રહેવાસીઓ જડ થઈને પૃથ્વી પર પડી ગયા અને રાત્રિમાં પિશાચોએ તેમને ચાવી ખાધા ૧૧ મ ગ્રામગ્રામી યજ્ઞમાં દીક્ષા પામેલા અને ભારે સિંહનાદ કરતા ભદ્રગિરિના રહેવાસીઓએ મરગના રહેવાસીઓને પૃથ્વીના જળમરેલા ખાડાઓમાં કાચખાઓની પેઠે નાખી દીધા. ૧૨

ડિકાનગરીના રહેવાસીઓ મહાન શત્રુઓને
ખાડનારા હતા, છતાં ત્યાં પોતે જ ભાગી રહ્યા
હતા. પવનો જમ 'વાતપ્રેમી' હરણાંને દોડાવે છે,
તે હેહયોએ એ દંડિકાનગરીના નિવાસીઓને
ખાડાવ્યા.^{૧૩} હાથીઓના દંતુશળોથી ભેદાયેલા
અને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા દરદના રહેવા-
સીઓને લોહીની મહાનદી બાજુ ઝાડનાં પાંદડાં-
ઓની પેટે તાણી ગઈ. ખાણેએ ભેદી નાખેલા
અને શિથિલ જીવિતોવાળા વૃદ્ધ સ્ત્રીનાલોહિએ
પોતાનાં શરીરોને ભારરૂપ સમજીને સમુદ્રમાં પડ-
તાં મૂક્યાં. કણાટકદેશના પ્રખળ યોદ્ધાઓએ ઉડા-
વેલાં ભાલાંઓને પરિણામે જમનાં માથાં ઝટકાઈ
પડ્યાં હતાં, તે નક્કરનિવાસી શૂર લોહિ, પ્રાત-
કાળમાં જમ તારાઓ વીખાઈ જાય તેમ ત્યાં
વીખાઈ ગયા.^{૧૪-૧૬} મગરોના સમૂહ સરખા
મોટા મોટા હાથીઓએ જ્યારે વેગથી શસ્ત્રોનો નાશ
કરી નાખ્યો, ત્યારે દાશકના તથા શકના રહેવાસી
લોહિ પરસ્પરના ચોટલાઓ પકડી લડવા લાગ્યા
અને ગર્જનાઓ કરવા મંડ્યા.^{૧૭} જમ નેતરના
મૂળમાં રહેનારાં માછલાં કાદવમાં ખૂંચી જાય, તેમ
પાશના રહેવાસી લોહિએ નાખેલી સાંકળોરૂપી
બળોથી જય પામેલા દશાણનાં રહેવાસી લોહિ
લોહીના કાદવમાં ખૂંચી ગયા.^{૧૮} રણમાં તંગણ-
દેશના રહેવાસીઓનાં જાંઘાં ખડગોએ તથા સેક-
ડો ખીલાઓએ શુજરાતના રહેવાસીઓનો નાશ
કર્યો અને તેમની સ્ત્રીઓના કૈશનું ચુડન કર્યું.^{૧૯}
શસ્ત્રોને જાંઘાં કરી જભા રહેલા લોહિના સૈન્યમાં-
થી બહાર નીકળેલા અને વીર લોહિનાં શસ્ત્રોની
કાન્તિઓરૂપ વીજળીઓથી મેઘ જેવા લાગતા તે
નિગડદેશના રહેવાસીઓએ, બાજુ વનો ઉપર
ધારા કરતા મેઘોની જેમ શુદ્ધદેશના રહેવાસીઓ
ઉપર બાણધારા કરી. જમ બળદોતું ટોણું લીલાં
ખડો ઉપર પડે, તેમ શત્રુઓ લુથુંડીઓના મંડ-
ળના પ્રકાશથી કાળા થયેલા સૂર્યને ઉત્પાતરૂપ
સમજીને અત્યંત ત્રાસ પામેલા આશીરદેશના

રહેવાસીઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. સુંદર સુવર્ણની
પેટે શોભતી 'તામ્ર' નામના ચવનોની લડતી
સેનાને ગૌડદેશના યોદ્ધાઓએ નખો મારીને અને
કેશી ખેંચીને જ તોડી નાખી. ભાસક દેશના રહે-
વાસીઓએ તંગણદેશના રહેવાસીઓને યુદ્ધમાં
પર્વતોને પણ તોડી નાખનારાં તથા શબ્દ કરતાં
અસંખ્ય ચક્રો મૂકીને કાપી નાખ્યા અને તેમના
ટુકડાઓને કંક પક્ષીઓનાં તથા ગર્જ પક્ષીઓ-
નાં ટોળાંઓમાં વેરી દીધા.^{૨૦-૨૩} ગૌડલોહિ લાક-
ડીઓ ઉછાળી રહ્યા હતા અને તેથી ત્યાં શુકશુક
શબ્દ થઈ રહ્યો હતો. એ સાંભળીને ગાયોની
પેટે રાંક થયેલા ગાંધારદેશના રહેવાસીઓ પણ
દ્રવિડના રહેવાસીઓની પેટે ભાગી ગયા.^{૨૪} પર્વ-
તોમાંથી નીચે ઊતરતા, આકાશમાં ચાલતા, સમુ-
દ્રની પેટે શોભતા અને કાળાં કપડાં પહેરવાવાળા
શકલોહિના સમૂહે ધવલ વસ્ત્રવાળા પારસીઓને
રાત્રિના અધકારની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરી.^{૨૫} એ
ધરાની લોહિરૂપી હિમાલયનાં શિખરો ઉપર
શક (તાતારી) લોહિનાં આયુધો પડતાં હતાં,
ત્યારે મંદરાયલના ધમાકાથી જનાં જાજનાં દૂધ
જાજળી રહ્યાં હતાં એવા ક્ષીરસમુદ્રમાં તે બાજુ
મંદરાયલનાં વનો હોય તેમ શોભી રહ્યાં હતાં.^{૨૬}
ધરતી પર જભેલા લોહિ શસ્ત્રોના જે સમૂહને
આકાશમાં જાજળતા મેઘ જેવા દેખતા હતા, તે
શસ્ત્રોના સમૂહને સ્વર્ગમાં જભેલા લોહિ સમુદ્રમાં
જાજળતા મોટા તરંગ જેવા દેખાતા હતા.^{૨૭} એ
સમયમાં આકાશરૂપી વન ધોળાં છતોથી બાજુ
હબરે ચંદ્રોવાળું થયું હોય, બાણોના સમૂહોથી
બાજુ તીડોથી વ્યાપ્ત થયું હોય અને સાગિયો
બાજુ અવકાશ વગરનું થયું હોય એવું જોવામાં
આવતું હતું.^{૨૮} કેકય દેશના અને કંકદેશના
લોહિએ, યુદ્ધના સમયમાં મદિરાપાન કર્યું હતું
અને તેમણે ભારે ડોલાહલ કરતા શત્રુઓનાં
માથાંઓને ઉડાવીને તે કંકપક્ષીઓને ખવરાવી
દીધાં હતાં.^{૨૯} અગદેશના યોદ્ધાઓએ કિંકિયારી-

થી જ કિરાતદેશની સેનાઓરૂપ કુમારીઓના મનોરથનો છુટ્ટો કાઢી નાખ્યો હતો અને ભરવાની પેઠે ગર્જના કરી હતી.^{૩૦} કાશદેશના લોકો અદૃશ્ય રીતે આચાર્ય પક્ષીઓ ખન્યા અને ઉગ્ર પવનો જમ ધૂળને ઉડાડી દે છે, તેમ તેમણે પાંખોથી તદેહક દેશના રહેવાસીઓને ઉડાડી દીધા.^{૩૧} જમણે શત્રુઓને અત્યંત તોડી નાખ્યા હતા એવા નામદેશના રહેવાઓએ ઘેલા થઈ જમને રણમાં પોતાનાં શસ્ત્રોને તથા વસ્ત્રોને ઢગાવી દીધાં હતાં અને તેઓ ખીજ લોકો હાંસી કરે એવી રીતે નાચવા લાગ્યા હતા, હસવા લાગ્યા હતા તેમજ ગાવા લાગ્યા હતા.^{૩૨} જ્યાં રણકતી ધૂધરમાળવાળી સાંગિની વૃષ્ટિ થવા માંડી, ત્યાં સાદવદેશના ચોદાઓએ તેને બાણોરૂપ પવનથી તરત ઉડાવી દીધી અને તેના ઝીણા ઝીણા ટુકડાઓ કરી નાખ્યા.^{૩૩} બાલાઓને ફેરવતા કુતિદેશના ચોદાઓએ જમને કાપી-કચરીને શખરૂપ કર્યા હતા, તે શેષ્યદેશના ચોદાઓ સ્વર્ગમાં જવાના સમયે વિદ્યાધરે જવા જણાવતા હતા.^{૩૪} ધરતીને પગ તળે ચાંપી રાખનારી તે ધીરતાવાળી અહીન દેશની સેનાએ માત્ર ચાલવાનો ડોળ દેખાડીને જ પાંડુનગરના લોકોને લૂટી લીધા.^{૩૫} જમ હાથીઓ વૃક્ષોને ભાંગી નાખે, તેમ પાંચનદેશના મત ચોદાઓએ બાલાઓથી, હાથીઓના દાંતોથી અને વૃક્ષોથી પ્રબળ યુદ્ધ કરનારા તદેહક દેશના લોકોને ભાંગી નાખ્યા.^{૩૬} નીપ દેશના ચોદાઓએ અક્રોથી તથા કરવતોથી ઘોડાઓ સહિત કાપી નાખેલા અને તેથી ધરતી પર પડેલા અક્ષાવસ્ત્રક દેશના ચોદાઓ ધરતી પર પડેલાં પ્રકૃલિત વૃક્ષોની પેઠે શોભવા લાગ્યા.^{૩૭} જઠરદેશના ચોદાઓએ કુહાડાઓથી શ્વેતકાશદેશના યુધ્ધરૂપ સૈન્યને કાપી નાખ્યું અને પડખામાં ઊભેલા ભદ્રદેશનારાજ્યે બાણોરૂપ અગ્નિથી તે જઠરદેશના ચોદાઓને બાળી નાખ્યા.^{૩૮} બધનના રત્નો નહિ હતાં

પણ કાષ્ઠયોધદેશના સૈન્યમાં બધાઈ ગયેલા મત ગજ દેશના ચોદાઓરૂપ બુદ્ધા હાથીઓ જ અગ્નિમાં કાષ્ઠો લય પામી જાય, તેમ યુદ્ધમાં ભ પામી ગયા.^{૩૯} ત્રિગતદેશના ચોદાઓએ પડેલા ત્રિગતદેશના ચોદાઓ શરીરના ઉપલભાગથી ખડની પેઠે આમતેમ વળી ગયા અંજણે પાતાળના છેડામાં ભાગી જવા માગત હોય તેમ તેઓ જાધે માથે ઢળી પડ્યા.^{૪૦} જમ મંદશક્તિવાળા બુદ્ધા હાથીઓ કાદવમ ખૂંચી જાય, તેમ મંદશક્તિવાળા વનિલદેશના ચોદાઓ મંદમંદ પવનથી હાલતા સમુદ્રની જમ શેષી રહેલા તે માગધ સૈન્યમાં ખૂંચી ગયા.^{૪૧} જમ તડકાઓ માર્ગમાં વીંખાઈ ગયેલાં પુષ્પોના સુકુમારપણાને હરી લે, તેમ ચૈદિદેશના ચોદાઓએ રણભૂમિમાં ઊભેલા તગણુદેશના ચોદાઓની ચેતનાને હરી લીધી.^{૪૨} પૌરવદેશના ચોદાઓની ગર્જનાને સાંખી નહિ રહેતા અને કાળ જવા પરાક્રમવાળા કાસલદેશના વીર ચોદાઓ પૌરવલોકોએ કરેલી ગદાઓની, પ્રાસોની, બાણોની અને સાંગિની અતિવૃષ્ટિથી કાયર થઈ ગયા.^{૪૩} જમ પર્વતમાં પરવાળાં વૃક્ષો કપે, તેમ પૌરવલોકોના ભાલાઓથી અંગા કપાઈ જતાં પણ આશ્રય નહિ પામતા અને ઘાટા બોહીથી ઊગતા સૂર્ય જવા લાગતા તે કેસવ લોકો રણભૂમિમાં કપવા લાગ્યા.^{૪૪} જમ પવનથી કપેલાં અને ભ્રમરોના સમૂહોથી વીંટાયેલાં વાદળાં આકાશમાં ભ્રમણ કરે, તેમ બાણોના આઘથી કપેલા અને મોટાં મોટાં શસ્ત્રોથી વીંટાયેલા કાસલલોકો યુદ્ધભૂમિમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા.^{૪૫} એ લોકોના ગર્જના કરતા ગમે બાણોરૂપી ધારાઓને ધરનારા દેવાને લીધે મેધ જતા લાગતા હતા. બાણોરૂપી બનથી પૂર્ણ દેવાને લીધે ઘેટાઓ જવા લાગતા હતા, બાણોરૂપી પાંદડાથી વીંટાયેલા દેવાને લીધે વૃક્ષો જવા લાગતા હતા અને તેઓ ધૂમરીઓ કરવા

હતા. ૧૧ 'વનરાજ' નામના દેશના રહે-
લી યોદ્ધાઓથી જરાથી જીત્યું થયેલા 'કંદા-
' નામના દેશના યોદ્ધાઓ અત્યંત ખેંચા-
ને લીધે કાચા તાંતણાઓની પેડે તૂટી ગયા. ૧૨
તાં પેડાં લોહીના ખાડાઓમાં ખૂંચી જતાં
જે, એટલે જમ વાદળાંઓ વનના પહાડો
તૂટી પડે, તેમ ઘણા ઘણા લોહિા તે રચો
તૂટી પડતા હતા. ૧૩ ધણી જનતાના
હો એકઠા થવાથી એ રણભૂમિ વન જેવી
ભળી દતી. તેમાં શાલદેશના તથા તાલદેશના
દાઓ ઢસેલો કપાઈ જવાને લીધે તાડ જેવા
ને મસતકો કપાઈ પડવાને લીધે ઠૂંઠાના સમુ-
દ્ર જેવા દેખાવા લાગ્યા. ૧૪ મત ચૌવનવાળી
ને ઉત્તમ વીરપુરુષોને પ્રાપ્ત થયેલી નંદનવ-
લી અપ્સરાઓ આનંદથી મેરુપર્વતનાં વનોમાં
ને ઉપવનોમાં ગાયન કરવા લાગી. ૧૫ આનં-
દ કાંચા ચખ્ખો કરતું સેન્યદરથી વન જ્યાં મુધી
માં સામા પક્ષરૂપ પ્રલયકાળના અગ્નિની જ્વાળા
કાંચી ન હતી, ત્યાં મુધી જ શોભા પામ્યું. ૧૬
ચાઓની પેડે અનેક રૂપો ધરનારા કાગરૂપ
હિ દેશોના રહેવાસીઓની સાથે રણમાં
દેલા, કપાઈ ગયેલા અને તેમનાં ભૂતોએ
મનાં શરીરો હરી લીધાં એવા દશાણું દેશના
દાઓ જમ વાછડાઓ નાના છોડવાઓને
ડીને ભાગી જાય, તેમ આડા ભાસેલા કણુ-
ધના યોદ્ધાઓને પાડીને ભાગી ગયા. ૧૭ 'તાંજિ
વન' નામના દેશના યોદ્ધાઓના સામર્થ્યથી
મના ધણીનો નાશ થઈ ગયો હોને, એવા
સંદેશના યોદ્ધાઓ જમ ગ્રીષ્મ ઋતુના સામ-
ર્થ્યથી કમળો કાન્તિરહિત થઈ જાય, તેમ કાન્તિ-
રહિત થઈ ગયા. ૧૮ મેસલદેશના યોદ્ધાઓએ
પ્રાકટેશના યોદ્ધાઓને બાણથી, સગિાથી, તલ-
દોથી અને મુદ્ગદોથી ઢાંકી દીધા. નરકદેશના
દાઓએ ઢટકચ્છલન દેશના યોદ્ધાઓને ઝૂડી
ખા, એટલે તેઓ નાસી જ ગયા. ૧૯ પ્રસ્થવાસ

દેશના યોદ્ધાઓએ રણભૂમિમાં જામા રહીને
કાંતકેવ દેશના યોદ્ધાઓને ઘેરી લીધા, એટલે તે
યોદ્ધાઓ ખગપુરુષોએ દબાવેલા શુણ્ણની પેડે
અત્યંત અચક્ત થઈ ગયા. ૨૦ જમ કમળોને
વીણનારા પુરુષો હાથે વડે સરાવરમાંથી કમળોને
તોડીને તુરત નાસી જાય, તેમ દ્વિપિદેશના
યોદ્ધાઓ ભાલાઓ વડે બાહુધાનદેશના યોદ્ધા-
ઓનાં માર્યાઓને કાપીને કણુભાવમાં તુરત
નાસી ગયા. ૨૧ જમ ઉત્તમ પાંડિતો આખા
દિવસ મુધી વાદવિવાદનો શાસ્ત્રાર્થ ચલાવ્યા
છતાં પણ ગમરાઈ જાય નહિ અને હારે પણ નહિ
એ રીતે સરસ્વતી નદીના તીરે રહેનારા મુળટો,
સાયકાળ મુધી સંત્રામ કર્યા છતાં પણ ગમરાયા
નહિ અને પરાજય પણ પામ્યો નહિ. શત્રુઓએ
ખર્વગ દેશના કુદ્ર યોદ્ધાઓને નસાડ્યા હતા. છતાં
જમ ઠંડા થવા આવેલા અગ્નિઓ પાછાં લાકડાં
મળવાથી પરમ તેજ પામે છે, તેમ તેઓ પાછી
લંકાના રાક્ષસોની સહાયતા મળવાથી પરમ તેજ
પામ્યાં. દે રામ ! એ મોટા યુદ્ધનું સંપૂર્ણ વર્ણન
કરવાને બે હજાર જીમોવાળા શેષનાગ પણ સમર્થ
નથી, તો પછી હું એક જીમવાળો તો કેટલુંક વર્ણ-
ન કરી શકું ? હું તો એ વર્ણન કરતાં સાથે જ
ગમરાઈ ગયો છું. ૨૨, ૨૩

કિયદાસ્ત્યાયત એવજિહ્વાનિચયૈઃ કિલ્લ-
માકુલિતઃ । વાસુકિરપિ વર્ણયિતું ન સમર્થો
રણવરં રામ ॥ ૫૯ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ-
ધી 'યોધજયપરાજયવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૩૭ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૩૮ મો

યુદ્ધથી નિવૃત્ત થતી સેના અને

રણભૂમિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ક્વાચ ॥

एवमत्याकुले युद्धे सास्फोटमयसंकुले ।

आदित्ये तमसा बद्धे चटत्कठिनकंकटे ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રમાણે જીતેલાઓના સિંહનાદોથી અને હારેલાઓના હાહાકારથી ભરેલું અતિ પ્રબળ યુદ્ધ ચાલતું હતું, ત્યારે સૂર્ય રમ આદિના અંધકારથી મંદ થઈ ગયો હતો.^૧ ત્યારે શરીરોમાંથી નીકળેલાં રુધિરોને ઠાંકનારાં ક્વચોમાંથી રુધિરો ટપકતાં હતાં, ગોફોમાંથી યુક્તિપૂર્વક ફેંકાતા પથરાઓની વૃદ્ધિએ એક સ્થળમાં જીછળતી હતી, તો બીજા સ્થળમાં પડતી હતી અને સાયકાળ સમીપમાં આવવાથી નદીઓમાં કમળોની પંક્તિઓ સંઘાય પામવા લાગી હતી.^૨ સારે ખાણોના આગસા ભાગો અને પાછલા ભાગો પરસ્પર મળવાથી અગ્નિના તણખાઓ જડતા હતા અને એ ખાણોરૂપ નદીઓ ઘણે દૂર સુધી જતી હતી તથા આવતી હતી.^૩ ત્યારે કપાઈને જડતાં અતઠોરૂપી કમળોવાળી, ચક્રોરૂપી ચક્રીઓવાળી અને કાંતિઓરૂપ તરંગોવાળી શસ્ત્ર-સમૂહરૂપી આકાશગંગાઓએ આકાશરૂપ સમુદ્રને છલોછલ કરી દીધો હતો.^૪ ત્યારે વાયુના જેવા શબ્દ કરતાં શસ્ત્રોના ઘાટો સમૂહોને, વાંદરાઓ વર્ષાક્રતુનાં વાદળોં માની લેતા હતા અને તેથી કામાતુર થઈ જતા હતા. સિદ્ધલેષ્ટો એ શસ્ત્રસમૂહોથી પોતે વચમાં કપાઈ જશે, એવી આશંકા રાખતા હતા.^૫ આ સમયમાં ત્યાં જમ રત્નો વાગવાથી બીર પુરુષ ક્ષીણ થઈ જાય તેમ પોતાનો માત્ર આક્રમો ભાગ અવશેષ

રહેવાને લીધે તડકા પડી ગયો અને મધુર થયેલે તે દિવસ ક્ષીણ થઈ ગયો. અર્થાત્ સાયકાળને સમય થયો. ^૧ ઘોડાઓ તથા હાથીઓ થાક ગયા, સૂર્ય અસ્ત પામવાને લીધે શસ્ત્રોત્તાયળ કાટો મંદ પડી ગયા અને દિવસના પ્રતાપની સાથે સેનાઓનો પ્રતાપ પણ મંદ થઈ ગયો.^૨ આ સમયમાં બંને પક્ષના સેનાપતિઓએ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યો અને યુદ્ધ બંધ રાખવાનું કહેવા માટે એકબીજાની પાસે દૂતો મોકલ્યા.^૩ સંવેનાં યત્રો, શસ્ત્રો અને પરાક્રમો શ્રમને લીધે મંદ પડી ગયાં હતાં, તેથી તે સમયમાં સઘળાંઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાનું સ્વીકારી લીધું.^૪ પછી જમ મુખ જાયા સ્થાનમાં ચઢે છે, તેમ બંને સેનાઓનો એક એક જણ, મોટા રથની જાંઘી ધ્વજની પાસે કરેલા જાંઘા સ્થાનમાં ચઢ્યો.^૫ જમ રાત્રિ દિરણોથી લાંબા લાગતા ચંદ્રને ફેરવે છે, તેમ તે બંને જણાંઓએ યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરવાને માટે સઘળી દિશાઓમાં ઘોળાં વસ્રો ફેરવ્યાં. (અને એ રીતે યુદ્ધ બંધ કરવાની સૂચના કરી.)^૬ જમ પ્રલયના અગ્નિથી જગત બળી બંધ છે ત્યારે ‘પુષ્કરાવર્તક’ નામના મેધો ગાજતા લાગે છે, તેમ તે સમયે પડછંદાઓથી દિશાઓને વ્યાપ્ત કરનારાં કુંદુભિઓ ગાજવા લાગ્યાં.^૭ જમ તળાવમાંથી નદીઓ આવે છે, તેમ નીચે પડેલાં ખાણ આદિ શસ્ત્રોની કાન્તિઓનો પ્રતાપ દેવલોકોથી ખાલી થયેલા આકાશમાં, અટક્યા વિના ચાલવા લાગ્યો. જમ ભૂકંપ થઈ રહ્યા પછી વનોનું કંપનું હલકું પડી જાય છે અને જમ વર્ષાક્રતુ પૂરી થતાં સમુદ્રનું જીછળનું ધીસું પડી જાય છે, તેમ ત્યાં ચોદાઓના હરેતોરૂપી વૃક્ષોનું ચલન ધીરે ધીરે ધીસું પડી ગયું હતું.^{૮, ૯, ૧૦} જમ પ્રલય-સમુદ્રમાંથી જળનો સમૂદ્ર પ્રલયને અંતે ચારે દિશાઓમાં નીકળી જવા લાગે છે, તેમ ત્યાં બંને સેના રણભૂમિમાંથી નીકળી જવા લાગ્યાં.^{૧૧} મંદરાચળ નીકળી જવાથી જમ ક્ષીરસાગર ચાંતે

૧ આ આક્રમોના સમયમાં સેનાઓના પાછા પગવાનું અને રમજમિના બીજાસપજાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

પામ્યો હતો, તેમ ધુમાધુમ કરતાં અટોકલાં બને
સેન્યો ધીરે ધીરે શાંતિ પામવા લાગ્યાં.^{૧૬} રણ-
ભૂમિ ક્રમે ક્રમે થોડી વારમાં ખાલી થઈ ગઈ,
તેથી તે પૂતનાના પેટ જોવી બચાઈ અને અગ-
ત્યે ખાલી કરેલા સમુદ્ર જોવી શક્ય થઈ ગઈ.^{૧૭}
એ રણભૂમિમાં શમોના ગંગના ગંગ પડ્યા
હતા અને ઘણી ઘણી લોહીની નદીઓ વહી
જતી હતી. જમ વનમાં તમરાંચો ચિચિયારી
રે છે, તેમ ત્યાં મરેલાઓનાં સંબંધીઓ ચિચિ-
યારી કરતાં હતાં.^{૧૮} લોહીની ચાલતી નદીઓમાં
રંગોની ધુધવાટી બમી રહી હતી અને અધ-
ભૂલેલાં માણસો, વ્યથા થયેલાં જીવતાં માણસોને
તેસો પાડીને બોલાવતાં હતાં.^{૧૯} મૂવેલાઓનાં
અને અધમૂવેલાઓનાં શરીરોમાંથી લોહીના ઘોધ
તીકળ્યા કરતા હતા. ત્યાં જીવતાં માણસોની
તીક ઉપર પડેલાં શયો, પીઠના ચાલવાથી હાલતાં
કંતાં અને પોતાના સજીવનપણુની ભ્રાંતિ ઉપ-
જવતાં હતાં.^{૨૦} મોઢા મોઢા હાથીઓનાં શયોના
એ ઉપર વાદળોએ મેઘની ભ્રાંતિથી બેસતાં હતાં.
શિખરાયેલા રયોના સમૂહો પડેલા હોવાને લીધે
યાં વાયુથી દંપાયેલાં વૃક્ષોવાળા વનના જોવો
આવ થઈ રહ્યો હતો. ચાલતી લોહીની નદીઓ-
ના વેગથી, ત્યાં હાથીઓ અને ઘોડાઓ તણાતા
જતા હતા. ખાણોના, સગોના, ઋષ્ટિઓના,
મુસળોના, ગદાઓના, પ્રાસોના અને તલવારોના
સમૂહથી ત્યાં ફેટલીક સંકડાય થઈ રહી હતી.
પૃથ્વીના ભાગે પલાણુથી, અંગરખાંઓથી કમ-
રપટાઓથી અને બખ્તરોથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યાં
હતાં. અને શમોનાં શરીરો ધ્વજોઓનાં વસોથી
તથા ચામરરૂપ વસોથી ઢંકાઈ રહ્યાં હતાં.^{૨૧-૨૩}
જોયો થયેલી કૃણા જવાં અને ઉઘાડાં મોઢાં-
વાળાં માર્યાંઓરૂપી કુંજમાં પેસીને પવન મુસ-
વાટા કરતો હતો. ત્યાં શયોરૂપી પરાળના
દગલામાં પિશાચો સૂતેલા જોવામાં આવતા
હતા.^{૨૪} મુકુટોના, હારોના અને ખાલુખાના

પ્રકાશથી ત્યાં હજારો ધન્દ્રધનુષોના જોવો દેખાવ
થઈ રહ્યો હતો. દૂતરાઓ અને શિયાળિયાંઓ
ત્યાં પોતાના આગલા પગો વડે આંતરડાંઓની
લાંબી અને ઘાટી દોરીઓને ખેંચતાં હતાં.^{૨૫}
ઊપડી ગયેલા દાંતવાળા કંઠપ્રાણુ થયેલાં માણસો
લોહીના મ્યારાઓમાં પડ્યાં પડ્યાં કરાંજતાં હતાં.
અને જીવતાં માણસોરૂપી દેડકાંઓ શ્વિરના કાદ-
વમાં ડૂબી રહ્યાં હતાં. ત્યાં નીકળી પડેલી હજારો
આંખો પાપડીમાં કરેલા રંગના બુદ્ધાઓ જોવી
લાગતી હતી અને ભય ઉપજાવનારી લોહીની
સેંકડો નદીઓમાં હાથો તથા સાયળોરૂપી લાક-
ડાંઓ તણાયે જતાં હતાં.^{૨૬-૨૭} શોકથી ચીસો
પાડતા કુટુંબીઓ મૂવેલાં તથા અધમૂવેલાં માણ-
સોને વીંટાઈને બેઠાં હતાં. ત્યાં ખાણુ, આયુધ,
રથ અને અશ્વો તથા હાથીઓનાં પલાણુથી
જમીનને ખાલી ભાગ પુરાઈ ગયો હતો.^{૨૮}
રણભૂમિ ઉપર નાચ કરતાં ઘડોએ, પોતાના
બંને ભુજઓરૂપી મંડપ વડે આકાશને પણ બહે
નીચું કરી-ઠીપું હતું. મદ, મેદ તથા વસાનાની
દુર્ગંધથી નાસિકાને પીડા થતી હતી અને
તેમાંથી ચીકણો ભાગ નીકળતો હતો.^{૨૯} ફાટી
ગયેલાં મોઢાંવાળા અધમૂવેલા હાથીઓ તથા
ઘોડાઓ પોતાના ખાટી રહેલા જીવનને પછ-
ડાઈ પછડાઈને અંત લાવતા હતા. લોહીની
ચાલતી નદીઓના તરંગોરૂપી દાંડીઓ વાગવાથી
ત્યાં દુઃકૃભિઓ શબ્દ કરતાં હતાં.^{૩૦} ત્યાં લોહીની
સેંકડો નદીઓમાં મરેલા હાથીઓ અને ઘોડાઓ-
રૂપી મગરો તણાયે જતા હતા અને મરી જતાં
માણસો પોતાના મોઢામાં આવતા લોહીના પ્રવા-
હને ફુટકારીને દૂર બહાર કાઢી નાખતાં હતાં.^{૩૧}
થોડો થોડો જમમાં જીવ રહ્યો અને તેમના
મોઢા તથા આંખો ખાણુથી ભરાઈ ગયાં હતાં
તેઓ વેદનાથી ચિચિયારીઓ કરતાં હતાં. બર-
જોના અને ચરખીના ગંધવાળા પવનના સ્પર્શને
લીધે વહી રહેલું લોહી ધાટું થવા લાગ્યું હતું.^{૩૨}

સૂડોને જાંચી કરીને પડેલા મોટા મોટા અધ-
મૂવા હાથીઓ સૂંઢોથી શયો દબાવી દેતા હતા
અને સવાર વિનાના હાથીઓ તથા ઘોડાઓ કૂદી
કૂદીને જાંચાં ધડોને નીચે પાડી દેતા હતા.^{૩૩} રેતા
અને ચીસો પાડતા ખંધુઓના હાથોમાંથી શયો
પડી જતાં હતાં અને તેથી ત્યાં લોહીનો ઝાથ
ઊછળતો હતો. મરી ગયેલા સ્વામીઓનું આલિંગ-
ન કરવા જતી કુલાંગનાઓ, આસપાસ પડેલાં
શસ્ત્રોથી નીંધાઈને ત્યાં જ મરી જતી હતી.^{૩૪}
સેનાવાળાઓએ પોતપોતાના ઉતારાઓમાં જઈ-
ને, ત્યાંથી પોતપોતાનાં ખંધુઓનાં શયોને
ઉપાડી લાવવા માટે ઘણા ઝડપી ખેપિયાઓને
મોકલ્યા હતા અને તેઓ શયોને ઉપાડી ઉપાડી-
ને 'આ શયો, કહેલા માણસોનાં છે કે નહિ'
એમ પરીક્ષા કરતા હતા. શયોને લેવા આવેલા
ચોદાઓના અનુચરો ઉતાવળને લીધે ખીજાં
અધમૂલેલાં માણસોને પણ હાથ વડે ઉપાડી
ઉપાડીને ફેંકતા હતા.^{૩૫} લોહીના પ્રવાહોરૂપ
સેંકડો નદીઓમાં ઠશરૂપી શેવાળ, મોઢાંઓરૂપી
કમળો અને ચઢોરૂપી ચકરીઓ જેવામાં આવતાં
હતાં. વહ્યા જતા લોહીના મોટા નદોમાં જાંચાં
જાંચાં મોજાંઓ ઊછળતાં હતાં. અધમૂવા થયેલા
માણસો પોતાનાં અંગોમાં ખૂંચી ગયેલાં આયુ-
ધોને કાઢી નાખવામાં વ્યગ્ર થયાં હતાં. ચોદા-
ઓનું મરણ પરદેશમાં થવાથી અત્યંત રુદન
કરતા તેમના સંબંધીઓ, રણજીમિમાં જ તેમનાં
આખરણોનાં, વસોનાં, ઘોડાઓનાં તથા હાથી-
ઓનાં દાન કરી દેતા હતા.^{૩૬, ૩૭} મરવા પડેલા
લેધા પ્રુતોનાં, મિત્રોનાં, માતાઓનાં અને ઇષ્ટ-
દેવોનાં નામોનું સ્મરણ કરવા લાગ્યા હતા.
મર્મસ્થળો કપાઈ ગયાની વેદનાનું વર્ણન 'હાય,
હાય!' અને 'ઝાય ઝાય' એવા શબ્દોથી જ
કરવામાં આવતું હતું.^{૩૮} દેવગતિને લીધે
નિર્જળ લેધિના હાયથી માર ખાઈને મરવા
પડેલા લેધા પોતાનાં પ્રારબ્ધોને પિત્તાર દેતા

હતા. હાથીઓની સાથે લઢાઈ કરવામાં
અસમર્થ અને હાથીઓની આગળ નિઃસત્ત્વ.
થઈ ગયેલા લેધા, જીવવાને માટે દેવા
માનતાઓ કરતા હતા.^{૩૯} બીકણ લેધા મર-
પડેલા માણસોને પંગ નીચે કચરી નાખત
હતા અને એમ તેમનું અપમાન કરીને પા-
નાસી જવામાં તત્પર થયા હતા. તેઓ નિશા-
યઈને લોહીની ચકરીઓવાળાં ભયંકર સ્થાનો
જવામાં પણ અચકાતા ન હતા.^{૪૦} લેધાં
ખાણો વાગવાથી મર્મસ્થળોને પણ છેદી નાખ-
નારી પીડા યતી હતી અને તેઓ તેમાં પોતાના
જન્માંતરનાં પાપોનું અનુમાન કરતા હતા
ભાગતા કષ્ઠધોને પકડીને પિશાચો મોઢાંઓથી
તેમનું લોહી પીવા લાગ્યા હતા.^{૪૧} લોહીની
નદીઓમાં તણાતાં ધ્વજો, છત્રો અને ઉત્તમ ચામરો
રા કમળો જેવાં લાગતાં હતાં. લોહીના નદોમાં
સંધ્યાના રંગનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જાણે સર્વ
દિશામાં રાતાં કમળો ઊધડી રહ્યાં હોય એમ
જણાતું હતું.^{૪૨} રથોરૂપી પવંતોવાળો અને પેડાં-
રૂપી ચકરીઓવાળો લોહીનો એ સમુદ્ર બધે
સાત સમુદ્રોથી જુદો આક્રમે સમુદ્ર થયો હોય
એવો લાગતો હતો. એ સમુદ્રમાં પતાકાઓરૂપી
દીણના સમૂહો હતા અને સુંદર ચામરોરૂપી
પરપોટાઓ હતા.^{૪૩} જાંધા પડેલા રથો જાણે
પૃથ્વીમાં જાંધાં વળી ગયેલાં નગરો હોય એવા
લાગતા હતા. વળી તેઓ મોટા વનમાં ઉત્પાતી
પવનથી પડી ગયેલાં વૃક્ષો હોય એવા જણાતા
હતા.^{૪૪} સેનાઓએ છોડી દીધેલું એ સ્થળ, પ્રય-
યકાળના અગ્નિથી બળી ગયેલા બ્રહ્માંડ જેવું,
અગત્યમુનિએ પી જઈ ખાલી કરેલા સમુદ્ર જેવું
અને અતિવૃદ્ધિથી ભાર્યા ગયેલા દેશના જેવું લાગતું
હતું.^{૪૫} ત્યાં ભાયાઓનાં, બાહાઓનાં અને ભય-
ડીઓનાં મંડળો વ્યાપી રહ્યાં હતાં. યુગોના
ઢગલા બધે મદોન્મત લાગીઓની ગમ લાગી
થઈ ગયા હતા. તોમરો અને યુગરો ત્યાં મરે

તાં સાગતાં દતાં.^{૧૧} ધરતીમાં ખૂંચેલાં ભાલાં-
 નાં, અણે પર્વતો ઉપર કોણેલા તાંડો દોય, તેનાં
 જાતાં દતાં. વળી તે ખૂંચેલાં ભાલાંએ, અણે
 દેતી લોહીની નદીને કિનારે કોણેલાં કાચાં વૃક્ષો
 નાં એનાં સાગતાં દતાં.^{૧૨} હાથીઓનાં અંગો-
 નાં પેસી ગયેલાં સમોટાં પી વૃક્ષો, પોતાનાં કિર-
 નાં પી પુષ્પોથી ભરપૂર થયાં દતાં. કાગડાઓ
 નાં તરડાં અને જીભોને ખેંચીને હાથે લઈ જતા
 દતાં; તેથી આકાશમાં અણે અર્જા અર્ખ્યાં દોય
 એવું સાગતું હતું.^{૧૩} ધરતીમાં ખૂંચેલાં જાંમાં
 ભાલાંએ અણે લોહીની નદીઓના કિનારાઓ-
 માં મોટાં વૃક્ષો જાંમાં દોય એવાં સાગતાં
 દતાં. લોહીના સમુદોટાં પી સરોવરોમાં જાંથી
 રહેલી પતાકાઓ અણે કમલિનીઓ જાંથી દોય
 એવી જણાતી હતી.^{૧૪} લોહીના કાદવમાં ખૂંચી
 ગયેલા લોહા બહાર નીકળવાને માટે પોતાના
 સ્નેહીઓને બોલાવતા હતા. બીકલુ લોહા હાથી-
 ઓનાં રમોના સમૂદમાંથી જરા પણ બહાર
 નીકળીને સંસ્થોના પાછા વળવાને સાગ જોતા
 દતાં.^{૧૫} સમોટાં કપાઈ ગયેલી ડાળોવાળાં વૃક્ષો
 હાથ વગરના રમોની ચંકા ઉપજવતાં હતાં.
 લોહીની નદીઓમાં વહ્યાં જતાં પલાણો અને
 હાથીઓનાં ગાંડસ્યજો, વહાણોના સમૂદો દોય
 એમ જણાતાં દતાં.^{૧૬} લોહીના પ્રવાહોમાં તણાતાં
 જતાં ધોળાં વસ્ત્રો શીણુના પિંડાઓ જેવાં સાગતાં
 દતાં. રણમુખિમાં ફરીને ખાતરી કરવા માટે
 રાજાઓએ મોકલેલા ઉતાવળા સેવકલોહા રમો-
 ને જુદાં જુદાં તારવવા લાગ્યા હતા.^{૧૭} ધડપી
 નવા દાનવો ચારે બાજુ ઝડપથી દોડતા હતા.
 રમોને શોધવા સારુ આવેલા કેટલાએક સૈનિક
 લોહા જાંમાં અને મોટાં છિદ્રોવાળાં ચક્રોથી
 ચિરાઈને નાસી જતા હતા.^{૧૮} અધભૂલેલાં પ્રાણી-
 ઓ 'ભાંભા' તથા 'ફૂફૂ' કરતાં હતાં અને લોહીના
 પ્રવાહનો શબ્દ પણ ભારે અમી રહ્યો હતો. શિક્ષા-
 ઓના મોખરાઓમાંથી લોહીની ધારાને પીવા

લાગેલાં પક્ષીઓ, પાંખો ફૂફૂકાવીને રજા ઉડાડતાં
 દતાં.^{૧૯} તોડ જેવા કાચા વૈતાલો તાળીઓ
 પાડીને તાંડવ મચાવી રહ્યા હતા. કાંધા વળેલા
 રમોનાં કાષ્ઠોમાં કેટલાએક સુખરોનાં ચરીરો
 અર્ધોઅર્ધ દબાઈ ગયાં હતાં.^{૨૦} પ્રાણુવાળાં ચરી-
 રોમાંથી લોહી નીકળી રહ્યું હતું અને તેની
 ગતિથી થલું ભયંકરપણું બધાં પી રહ્યું હતું. જમ-
 નાં મોટાંઓમાં લોહીનો કાદવ ભરાયો હતો અને
 જમો કાંઈક જીવતા હતા, તે ચોદાઓ ઉપર
 બીજ લોહીની દયા ખેંચાતી હતી.^{૨૧} કાંઈક
 જીવતાં માણસો ડોષીઓ હાથી કરીને, ફૂટરાઓ-
 ને તથા કાગડાઓને જોતાં હતાં. એક ભક્ષ્યને
 ખાવામાં ઉત્સુક થયેલાં માંસભક્ષી પ્રાણીઓ પર-
 સ્પર્શની સાથે લડવાનો દાલાદલ મચાવી રહ્યાં હતાં
 અને કેટલાએક માંસભક્ષક પ્રાણીઓ એક ભક્ષ્ય
 ને માટે પરસ્પર લડીને મરી જતાં હતાં.^{૨૨} મૃત્યુના
 ઉદ્વાન સમુદો રણસ્યજ અણે પ્રલયકાળમાં પર્વ-
 તો સહિત કચ્ચરધાણ થઈ ગયેલું જગત દોય,
 એવું જણાતું હતું. તેમાં મરી ગયેલા અસંખ્ય
 અશ્વો, હાથીઓ, માણસો તથા રાજાઓનાં ચરી-
 રોમાંથી, તેમજ કપાઈ ગયેલી હાટોની ડોહામાં-
 થી લોહીની મોટી મોટી નદીઓ ચાલી રહી હતી
 અને તેમાં આયુધોટાં પી લતાઓ, લોહીટાં પી
 જળના સિંચનથી ભીની ભીની થઈ રહી હતી.^{૨૩}

વિવૃતાસંસ્થાશ્ચદ્વિદપુરુષાષીશ્ચરથપ્રકૃતો-
 ધૃમીવાપ્રસ્તવરુધિરોદ્ધારહુસરિત્ । રણોદ્વાનંમૃત્યો-
 સ્તદમવદશુષ્કાપુષ્પલતં સયૈલં કલ્પાવં જગદિવ
 વિપર્યસ્તમલિલ્મ ॥ ૫૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
 ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
 સંખ્યા 'આહવવર્ણન' એ ના-
 મનો સર્ગ ૩૮ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૩૧ જો ~

સૂર્યાસ્ત, સંધ્યાકાળ અને રણુ-
ભૂમિનું બીભત્સ વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વીર ઇવારક્તઃ કાલેનાસ્તમિતો રવિઃ ।

અન્તેજઃ પરિમ્લાનપ્રતાપોઽઙ્ગૌ સમુદ્ગિતઃ ॥ ૧

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઃ-પછી અસ્ત્રોના તેજથી
પ્રતાપની મંદતાને પામેલા અને રાતા થયેલા
વીરની પેઠે કાળની શક્તિથી પ્રતાપની મંદતાને
પામેલા અને રાતા થયેલા સૂર્યને કાળે અસ્ત
પમાડીને સમુદ્રમાં નાખી દીધો.^૧ આકાશરૂપી
દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી રણુની લાલ પ્રભા
સૂર્યનો અસ્ત થતાં જ આકાશને છોડી ગઈ;
પણ ક્ષણભાવમાં ત્યાં સંધ્યાની રાત્રી કાન્તિ
આકાશમાં પ્રકટ થઈ.^૨ ત્યાં સઘળી દિશાઓને
ઘેરી લેતા તથા તાળીઓ પાડતા વેતાલો પ્રલય-
સમુદ્રના પ્રવાહની પેઠે પૃથ્વીમાંથી, પાતાળો-
માંથી, આકાશમાંથી અને દિશાઓમાંથી ભેગા
થઈ ગયા.^૩ દિવસરૂપી ગજરાજનું^૪ મરતક પ્રૌઠ
અધંકારરૂપી તલવારથી ખંડિત થઈ ગયું; ત્યાં
સંધ્યાની રતાશરૂપી લોહીથી ખરડાયેલાં તારા-
ઓના સમૂહરૂપી મોતીઓ પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^૫
ભૂવેલાઓનાં દૃઢ્યોની પેઠે સત્ત્વ (પ્રાણ અને
હંસ આદિ પક્ષીઓ) થી રહિત થયેલાં અને તમ
(મેહ તથા અધંકાર) થી ઘેરાયેલાં સરોવરોમાં
બ્રમરોના ગુંબરવવાળાં કમળો સંક્રાંત પામી
ગયાં.^૬ પદ્મ થયેલી પાંખોવાળાં, ક્ષણભાવમાં
સૂઈ ગયેલાં અને નિદ્રાને લીધે માંડ માંડ ડોકી-
ઓને લાંચી કરતાં પક્ષીઓ જમ શયોના અંગોમાં
ચસેા સ્થિર થઈ ગયાં હતાં તેમ માળાઓમાં નિશ્ચ-

* આ યોગજ્ઞાણીસભા સર્ગમાં સૂર્યના અસ્તનું,
રાક્ષસોથી તથા વેતાલોથી વ્યાપ્ત થયેલી સખાનું અને
રાત્રિમાં અત્યંત બીભત્સ થયેલી રણુભૂમિનું વર્ણન
કરવામાં આવશે.

ળ થઇને રહ્યાં.^૭ જમ વીરલેહિના પક્ષોમાં લક્ષ્મી-
ઓ પ્રકુલિલત થાય, તેમ ચંદ્રનો ઉદય સમીપમાં
આવવાથી સુંદર દેખાવ દેતી પુષ્પપંક્તિઓ લતા-
ઓ આદિમાં પ્રકુલિલત થઈ.^૮ સાયંકાળે જમ
રુધિરથી ઘેરાયેલી અને પોતામાં બાણોને રાખ-
નારી રણુભૂમિ સંક્રાંત થયેલા મુખનાળી થઈ, તેમ
પાણીથી ઘેરાયેલી અને પોતામાં બ્રમરોને રાખ-
નારી કમલિની પણ સંક્રાંત થયેલાં કમળોવાળી
થઈ.^૯ ઉપર આકાશરૂપી સરોવર તારાઓરૂપી
પ્રકુલિલત કમળોથી શોભવા લાગ્યું અને નીચે
પાણીનાં સરોવરો તારાઓ જેવાં પ્રકુલિલત
કમળોથી શોભવા લાગ્યાં.^{૧૦} પ્રથમ છટાં પડી ગયે-
લાં અને પછી અધંકારમાં ભેગાં થયેલાં, છટાં
પણ પરસ્પરને નહિ યોગબંધાને લીધે પરસ્પરથી
ભય પામતાં ભૂતો, જમ પાળ વગરનાં જળો સઘ-
ળી દિશાઓમાં ફેલાય, તેમ સઘળી દિશાઓમાં
ફેલાયાં.^{૧૧} એ સમયે રણુગણમાં વેતાલોનાં ઘણાં
ઘણાં ટોળાંઓ ગાયન કરવા લાગ્યાં. શયોની ઉપર
બેઠેલાં અને ચપ્પો કરતાં કંક અને કોકોલ આદિ
માંસભક્ષક પક્ષીઓ કીડા કરવા લાગ્યાં.^{૧૨} ત્યાં
માણસોનાં શયોને કાઢોની ચિતાઓમાં નાખી
સળગાવી દેવામાં આવતાં હતાં, એટલે ચિતાઓ-
ની જ્વાળાઓથી, એ રણુભૂમિ પ્રકાશતા તારાઓ-
વાળા આકાશ જેવી જણાવા લાગી હતી. મેહ
અને માંસો અગ્નિથી રંધાતાં ત્યાં પચપચાટ
થવા લાગ્યો હતો.^{૧૩} સઘળાં અંગોનાં અસ્થિઓ
અગ્નિથી ફાટતાં ચિતાઓમાં ધડાકા થવા લાગ્યા
અને વેતુલોની સ્ત્રીઓ જમ જળકીડા કરતાં
જળમાં અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમ અગ્નિઓમાં
અદૃશ્ય થઈ જવા લાગી.^{૧૪} ફૂતરા, કાગડા,
યક્ષો અને વેતાલો ભારે અને ભયંકર ઢાલાહલ
કરવા લાગ્યા. ભૂતોની ઘણી આવ-જવ થવાને
લીધે એ ક્ષેત્ર ઊડતા વન જેવું જણાવા લાગ્યું.^{૧૫}
કાકણો રુધિરને, માંસને, વસાને અને મેદને લઈ
જવાની ખડુ હતાવળ કરવા લાગી. પિયાચો

લોહીને, વસાને, તથા માંસને અત્યંત ભયડી ભયડીને ચાવવા લાગ્યા અને તેમનાં ગલોદાં-
આમાંથી તે પદાર્થોનો રસ ઝરવા લાગ્યો.^{૧૫}
વચ્ચે વચ્ચે ચિતાઓના અજવાળાથી રંગોનાં
રહિર પ્રકટ દેખાવા લાગ્યાં. પૂતનાઓ મોટાં
મોટાં રંગોને પોતાના ખભાઓ ઉપર નાખીને
લઈ જવા લાગી.^{૧૬} ‘કુભાંડ’ નામના પિશા-
ચોનાં મંડળો ત્યાં ભારે તાંડવ કરવા લાગ્યાં,
એટલે રણભૂમિનો મધ્યભાગ ગાજવા લાગ્યો.
રંગોનાં મોટાંઓમાં જતી અગ્નિની જ્વાળાઓથી
છમછમ શબ્દ થવા લાગ્યો. અને મેદની તથા
રહિરની વરાળોથી ત્યાં વાદળોનાં જેવો દેખાવ
યઈ રહ્યો. વહી જતી લોહીની નદીઓના વેગમાં,
પગ ઘોળી રાખવાને લીધે ચૂડેલો જાણે ભૂમિ
પર ઊભેલી હોય એમ જણાતું હતું; અને રંગોને
ખેંચવાના સમયમાં વેતાલો ભારે આનંદના
શબ્દો કરવા લાગ્યા.^{૧૭, ૧૮} વેતલોનાં બાળકો
મરેલા હાથીઓનાં પેટરૂપી પેટીઓમાં સૂઈ રહેવા
લાગ્યાં અને રાક્ષસો રણભૂમિના એકાંત પ્રદેશ
ઉપર જઈને લોહી પીવાની રમત કરવા
લાગ્યા.^{૧૯} મદોન્મત વેતાલો કંજિયો કરીને
પરસ્પરની સાથે ચિતાઓનાં જાબાડિયાંથી યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા. ચાલતાં રહિરોના અને વસાના
મિત્ર ગંધવાળો દુર્ગંધયુક્ત પવન વાવા લાગ્યો.^{૨૦}
ચૂડેલોની પેટીઓ માંસાદિના ઘણા ભારને
લીધે ચરક ચરક થવા લાગી અને અર્ધાં પાકેલાં
રંગોનો સ્વાદ લેવામાં ઉત્સાહવાળા યક્ષો,
પરસ્પરમાં કંજિયો કરવા લાગ્યા.^{૨૧} તુંગ, વંગ,
ઠલિંગ, અંગ અને તંગણુ એ દેશનાસી ચોદા-
ઓનાં જાયાં રંગો ઉપર રાત્રે ફરનારાં પક્ષીઓ
ઝડપ દેવા લાગ્યાં. જ્વાળાઓની પાસે ઊભા
રહેવાથી પ્રત્યક્ષ દેખાતી ચૂડેલો તારા ખરવાની
સેડા જેવા દંતો દેખાડીને હસતી હતી.^{૨૨} ત્યાં
વેતાલ લોકો લોહીની ચીકાસથી પડી જતા હતા
અને વચમાં ઊભેલી ચૂડેલો ખડખડ હસતી

હતી. પિશાચ લોકો સમીપમાં આવેલી ચોગિની-
ઓના પ્રોઠ શબ્દોને સાંભળવા લાગ્યા હતા.^{૨૩}
પિશાચો ઘણું કરીને ફેલાયેલાં આંતરડાંઓના
મોટા તાર કરીને, ખળવવા લાગ્યા હતા અને
અંધભૂલેલાં અભાગિયાં માણસો પિશાચોને જોઈને
વાસના ઠસી જવાથી પિશાચરૂપ થઈ જતાં
હતાં.^{૨૪} અંધભૂલેલા ઉત્તમ યોદ્ધાઓ પણ ચૂડેલો-
ને જોઈને અપૂર્વ ત્રાસ પામતા હતા. દાઈ
સ્થળમાં વેતાલોની અને રાક્ષસોની ભીડ થવાથી
ચૂડેલોનો કલ્યાણોત્સવ અપૂર્ણ રહેતો હતો.^{૨૫}
ડાકણોના ખભાઓ ઉપરથી રંગો પડી જતાં
હતાં અને તેમના ધબકારાથી રાક્ષસો પણ ત્રાસ
પામતા હતા. ભૂતલોકોએ ભેગી કરેલી માંસાદિક
ભરવાની પેટીઓથી આકાશમાં ભીડ થઈ રહી
હતી.^{૨૬} મરતાં માણસોનાં મંસિને પણ પિશાચો
ઘણા પ્રયત્નથી લઈ જતા હતા અને તેઓ
પોતાના ભક્ષ્યોની ઇચ્છા કરતાં પોતાના પક્ષના-
ટાળાંઓમાં રંગોના ગંજોને ફેંકતા હતા.^{૨૭} ત્યાં
ફાવડીઓનાં મોઢાંઓમાંથી નીકળતી અગ્નિની
જ્વાળાઓનો સ્પર્શ થવાથી, માણસોની ચૂંચાં
મટી જતી હતી અને તેઓ ઊઠીઊઠીને ઠેકવા
લાગ્યાં હતાં. લોહીથી ખરડાયેલાં એ માણસોને
લીધે એ સ્થળમાં જાણે આસોપાલવનાં નવાં
પુષ્પોના ગુચ્છો ઊડતા હોય એમ લાગતું હતું.
વેતાલોનાં બાળકો કબજામાં કપાઈ પડેલાં માથાં-
ઓથી રમવામાં વ્યગ્ર થઈ ગયાં હતાં. યક્ષો,
રાક્ષસો અને પિશાચ આદિ લોકો પ્રકાશને માટે
ચિતાઓનાં જાબાડિયાં આકાશમાં ઉપાડી જતા
હતા.^{૨૮, ૨૯} એ રણક્ષેત્રના આકાશના ભાગોરૂપ
પર્વતોમાં, તેમની નિકુંજોમાં અને તેમની ચુકા-
ઓમાં પિંડાની પેઠે અંધકાર જાણે હતો અને
તેથી તેમાં ઘાટાં વાદળોઓના જેવો દેખાવ થઈ
રહ્યો હતો. એવું એ રણક્ષેત્ર ચપળ ભૂતોના
વેગથી વ્યાકુળ થયેલા તથા જમાં લોકોને તથા
તેમના સરસામાનોને પ્રણયનો વાયુ ઉડાવી દે

છે એવા પ્રજ્ઞાંડના ગર્ભ જવું લાગતું હતું.^{૩૦}

આકાશમૃધરનિકુંજગુહાંતરાલપિંડોપમંદિ-
તત્તમોડ્વદપીઠપૂરમ્ । વ્યાલોલમૃતરમસાકુલક-
લ્પવાતવ્યાધૃતલોકકરકાંડકપેટકલ્પમ્ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી
' નિશાચરાકુલરાત્રિણાગણવર્ણન '
એ નામનો સર્ગ ૩૯ માં સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૪૦ મો ~

સૂક્ષ્મદેહનું નિરૂપણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एवं निशाचराचारचिरघोरे रणांगणे ।

अहनीव जनाचारे स्थिते यामावरेहिते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-એ પ્રમાણે રણક્ષેત્ર પિશાચ
આદિના સંચારને લીધે લાંબા સમય સુધી ભય-
કર થઈ રહ્યું હતું. જમ માણસો દિવસે પોતા-
ની ક્રિયાઓ કર્યા કરે છે, તેમ યમના દૂતો તથા
પિશાચ આદિ અધમ લોકો રાત્રિએ પોતાની
ક્રિયાઓ કરતા હતા.^૧ જમાં હાથથી લઈ શકાય
એવા અધકારના પિંડોડપી ભીંતો હતી, એવા
રાત્રિરૂપ ધરમાં ભૂતોને જઈએ તેટલાં ભક્ષ્યો મળી
રહ્યાં હતાં. આથી તેઓ સંતુષ્ઠ થઈને નાચતાં
હતાં અને પોતાનાં વસ્ત્રોની પણ સંભાળ રાખતાં
ન હતાં.^૨ ત્યારે નગર અધારાથી ઘેરાયલું હતું,
તેમાં લેહિના શબ્દો બેસી ગયા હતા અને સર્વ
પ્રાણીઓ નિદ્રામાં પડ્યાં હતાં એ નગરમાં મોટા
મનવાળો લીલાનો પતિ વિદૂરથરાજ પોતાના
મનમાં કાંઈક ખેદ પામ્યો હોય એવો જણાતો
હતો.^૩ તેણે મંત્રકુશલ મંત્રીઓની સાથે તુરત
પ્રાતઃકાળના કૃત્યોને વિચાર કરી લીધો અને તે ચંદ્ર

ના ગર્ભ જેવા તથા શીતળ સ્થાનવાળા પોતા
સુંદર ધરમાં આવ્યો. ત્યાં તે લાંબા ચંદ્રના જે
આકારવાળા અને હિમની પેઠે શીતળતાવાળા
શયનમાં સૂતો. પછી તે આંખો મીચી ગયો અં-
થોડી વારમાં જાગી ગયો.^૪ તેવામાં લીલા અં-
સરસ્વતી એ બન્ને લલનાઓએ આકાશને છોડ
દીધું અને જમ વાયુની રેખાઓ કમળની કળી
માં પેસી બધ, તેમ તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી
વિદૂરથ રાજના ધરની અંદર પેસી ગઈ.^૫

રામ યોદ્યા:-હે ભાણુ કરનારાઓમ
ઉતમ! હે પ્રભુ! એમનું ચાર હાથનું સ્થળ શરીર
તાંતણા જેવા ઝીણા છિદ્રમાંથી કેમ કરીને તુરત
પેસી શક્યું? ^૬

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે નિષ્પાપ! જને 'હું
આધિભૌતિક દેહ છું' એવી ભ્રાંતિ હોય તે ઝીણાં
છિદ્રોમાંથી જઈ શકે નહિ. 'મને આણે શરીર
પામ્યો છે અને હું અહીં સમાઈશકું નહિ' એ
રીતે જને લાંબા કાળથી અનુભવ થતો આવ્યો
હોય છે, તે જ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાં નહિ જઈ શકનારો
અનુભવ કરે છે. પણ જેણે 'હું સ્થૂળ દેહરૂપ
નથી અને તેથી સર્વ સ્થળમાં જઈ શકું છું' એવો
લાંબા કાળથી અનુભવ કર્યો હોય છે, તે ચૈત-
ન્યની તેવી શક્તિઓવાળો હોવાને લીધે, પાછળથી
સ્થૂળદેહને થતી શેકાઈ રહેવા આદિ ક્રિયાઓનો
સંબંધ તેને કેમ થાય? ^૭ અધિષ્ઠાનચૈતન્યની
શક્તિ પ્રથમથી જવી રીતે પ્રવર્તી હોય, તેવી ને
તેવી રહે છે. જમકે ચૈતન્યની જળરૂપ થયેલી
શક્તિ ભગ્ની આવતી નથી, તેમ અગ્નિરૂપ થયેલી
શક્તિ નીચે જતી નથી. ^૮ જમ છાયામાં બેઠેલા-
ને ગરમીનો અનુભવ થતો નથી, તેમ સંકલ્પમય
થયેલાને સ્થૂળદેહ સંબંધી અટકાયત આદિ ક્રિયા-
ઓનો અનુભવ થતો નથી. ^૯ અધિષ્ઠાન ચૈત-
ન્યનો જે આકારે વિવર્ત થયો હોય છે, તે આકાર
ને જ ચિત્ત અનુસર્યા કરે છે અને અધિષ્ઠાન-
ચૈતન્ય પણ એ જ આકારે રહે છે. એ આકારમાં

* આ આગસમા સર્ગમાં વિદૂરથ રાજ સહ
જર્તા, લીલાએ અને સરસ્વતીએ તેના ધરમાં પ્રવેશ
કર્યાની કથા કહેવાશે અને સૂક્ષ્મદેહના તરવનું નિરૂપણ
કરવામાં આવશે.

ફેરફાર કરીને બીજા આકાર આપવો હોય, તો યોગના અને જ્ઞાનના અભ્યાસ આદિ મોટા મોટા પ્રયત્ન કરવાની જરૂર પડે છે.^{૧૩} જમકે રજુતો સર્પના આકારે થયેલા વિવર્ત બળા-ભારથી રજુતુના તત્ત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે જ બદલાય છે; અને તે નિર્ણય ન કરવામાં આવે, તો તે જોવા હોય તેવો ને તેવો રહે છે.^{૧૪} જમ ચિત્ત અધિષ્ઠાનના વિવર્તને અનુસરે છે, તેમ ઢિયાઓ ચિત્તને અનુસરે છે; એ વાત બાળકો પણ સમજી શકે એવી છે અને તે વાતનો જ્ઞાને અનુભવ થયો નથી.^{૧૫} સ્વપ્નનો અથવા સંકલ્પનો જ પુરુષ આકારવાળો જોવા દેખાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે નિરાકાર છે, તે પુરુષ શી રીતે રોડી ચક્રાય અને ઢાનાથી રોડી ચક્રાય ? વાસ્તવિક રીતે સર્વ સ્થિતિમાં સર્વનાં શરીરો ચિત્તમાત્ર જ છે, પણ દોઢી માણસને દૈવ્યમાં તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થાય તો તે અનુભવમાં આવે છે.^{૧૬, ૧૭} સુષિતા આરંભમાં અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, તે જ રૂપે અસ્ત પામવા કે જ રૂપે ઉદય પામવા ધારે છે, તે તે રૂપે થઈ શકે છે; અને પાછળથી લાંબા કાળનો પરિચય થતાં તે એક પ્રકારના દૃઢ અધ્યાસને પકડી બેસે છે.^{૧૮} ચિત્ત અને સાક્ષી અધિષ્ઠાનથી બુદ્ધિ જ નથી; કારણ કે એમની સત્તા અધિષ્ઠાનની સત્તાથી બુદ્ધિ નથી. ચિત્તાકાર, ચિદાકાર અને ત્રીબુદ્ધિ આકાર, એ ત્રણે એકરૂપ જ છે, એમ બંધો. કેમકે અધિષ્ઠાન વિના તેમનું અસ્તિત્વ સંભવતું જ નથી.^{૧૯} એ ચિત્તરૂપી શરીર વાસનાઓને અનુસરીને જ્યાં જવાની કે જે આકારે થવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યાં તે જઈ શકે છે અને તે આકારે થઈ શકે છે.^{૨૦} એ ચિત્ત તસરેણીની અંદર રહી શકે છે અને આકારના ગર્ભમાં વસી શકે છે. અકુરના કાશમાં પેસી શકે છે અને પાંદડામાં રસરૂપ થઈ શકે છે.^{૨૧} તે જળમાં તરંગરૂપ થઈ શકે છે, શિલાની અંદર

નાચી શકે છે, મેય થઈને વરસી શકે છે અને શિલા થઈને સ્થિર રહી શકે છે.^{૨૨} ઇચ્છા પ્રમાણે તે આકારમાં જઈ શકે છે, પર્વતોના ગર્ભમાં પણ જઈ શકે છે અને પોલાણ વિનાના પરમાણુરૂપ પણ થઈ શકે છે.^{૨૩} એ ચિત્ત દેહની અંદર તથા બહાર પણ આકારપર્યંત પહેચિત્તો શિખરો-વાળો, વનરૂપી રોમચિત્તોને ધરનારા અને પૃથ્વી-ને ધરી રાખનારા દૃઢ પર્વતરૂપ પણ થઈ શકે છે.^{૨૪} એ ચિત્ત જ આકારરૂપ થાય છે અને જમ સમુદ્ર પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવી ચકરીઓની રચનાઓને ધારણ કરે છે, તેમ તે પોતાનામાં પોતાનાથી અભિન્ન એવાં કરોડો બ્રહ્માંડોને ધારણ કરે છે.^{૨૫} સુષિતા આરંભમાં વાસનાઓના અનુસારથી જન્મત થયેલું એ ચિત્ત આકારરૂપ થાય છે; આકારરૂપ થઈને તે અનુક્રમે બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને બ્રહ્માંડરૂપ થઈને તે પૂર્વકર્મોને અનુસરતી પ્રવૃત્તિઓ પણ કરે છે.^{૨૬} જમ ઝંઝવાનું પાણી મિથ્યા છતાં પણ ચિત્તથી ઉદય પામે છે અને જ પ્રમાણે સ્વપ્નમાં ‘આ માણસ વાંઝણીનો દીકરો છે’ એવો ચિત્તથી મિથ્યા જન્મ ઉદય પામે છે, તે પ્રમાણે આ સદ્યજી મિથ્યા બ્રહ્માંડ પણ ચિત્તથી ઉદય પામ્યું છે.^{૨૭}

રામ યોદ્યા:-ચિત્ત જ જગતરૂપ છે કે નથી ? એ ચિત્ત જ જગતરૂપ હોય, તો પ્રત્યેક પ્રાણીનાં ચિત્ત ભિન્ન ભિન્ન છે; માટે ચિત્તદીક જગત પણ ભિન્ન ભિન્ન હોવાં જોઈએ. હવે એ જગત ચિત્તથી ભિન્ન હોય, તો ચિત્તનો નાશ થયા પછી પણ જગત રહેવું જોઈએ.^{૨૮}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચિત્ત જગતને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળું છે અને જટલાં ચિત્તો છે, તેટલી જ જગતરૂપી શ્રાંતિઓ છે.^{૨૯} જગતના અનંત સમૂદો કોઈને નિમેષમાત્રથી ઉદય પામે છે અને નિમેષમાત્રથી અસ્ત પામે છે; તો કોઈને એક એક કલ્પે ઉદય

પામે છે અને એક એક કદપે અસ્ત પામે છે. એ વિષે હું કમ કહું છું તે તમે સાંભળો.^{૨૦} હે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા! મરણઆદિરૂપ મૂર્છા પ્રત્યેક પ્રાણીના અનુભવમાં આવે છે, તેને તમે પ્રત્યેકના મહા-પ્રલયરૂપ રાત્રિ સમજો.^{૨૧} અને એ મહાપ્રલયની રાત્રિ પૂરી થયા પછી સર્વે પ્રાણીઓ બુદ્ધિબુદ્ધિ સૃષ્ટિઓ પેદા કરે છે અને તેઓ સંભ્રમથી પ્રતીત થતા પર્વતના નૃત્યની પેઠે, સ્વાભાવિક રીતે પોતાની ત્રણ મિથ્યા અવસ્થાઓને દેખે છે.^{૨૨} પરમાત્માના સમષ્ટિ મનરૂપ હિરણ્યગર્ભ, જેમ મહાપ્રલયરૂપ રાત્રિના અંતમાં આ જગતને સર્જે છે, તેમ પ્રત્યેક પ્રાણી પણ પોતાનામાં મરણના અંતમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં જગતને સર્જે છે.^{૨૩}

રામ યોદ્યા:-જેમ મરણ પામ્યા પછી પ્રાણીઓએ કરેલો સર્ગ પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવામાં આવે છે, તેમ હિરણ્યગર્ભે કરેલો લાંબા કાળ સુધી રહેનારો સર્ગ પણ તેના પૂર્વજન્મની વાસનાથી થતો માનવો જોઈએ. અને જો એમ હોય, તો હિરણ્યગર્ભ સત્યસંકલ્પ હોવાને લીધે, તેની પૂર્વવાસના પણ સત્ય હોય અને તેણે કરેલા પ્રપંચને પણ સાચો માનવો જોઈએ.^{૨૪}

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ! મહાપ્રલયમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આદિ સર્વે અધિકારીઓ, વિદેહમુક્તપણું પામે છે; એટલે આ કલ્પના બ્રહ્મા આદિને પૂર્વજન્મની વાસનાઓ રહેવાનો સંભવ જ ક્યાં છે? (પૂર્વકાળનો ઠાઈ જીવ ઉપાસનાના બળને લીધે આ કાળનો બ્રહ્મા થાય છે, માટે તેની પૂર્વજન્મની વાસનાઓ શી રીતે સત્ય સંભવે?) આપણે વ્યથિ જીવો છીએ, અને આપણે પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી મુક્તિ પામીએ છીએ; તો પછી પૂર્વકલ્પના બ્રહ્મા આદિ અધિકારીઓ તો વિદેહમુક્ત થયા વિના કેમ જ રહે! ^{૨૫, ૨૬} પૂર્વકલ્પમાં જે બીજા જીવો હતા, તેમને મોક્ષ નહિ મળવાથી તેમની મિથ્યાવાસના આ સર્ગોમાં કારણરૂપ થાય છે, જેમ હિરણ્ય-

ગર્ભની સૃષ્ટિ પ્રધાનમાંથી મહત્તત્ત્વ અને મહત્તત્ત્વમાંથી અહંકાર ઇત્યાદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જીવોની પ્રત્યેક સૃષ્ટિ પણ એ જ અનુક્રમે થાય છે.^{૨૭} મરણરૂપ મૂર્છાના અંતે જીવની બહાર અસ્પષ્ટ પણ અંદર સ્પષ્ટ જીવી ને સ્થિતિ હોય છે, તે પ્રધાન કહેવાય છે. અને તેમાં વ્યોમ, પ્રકૃતિ, અવ્યક્ત અને જડાજડ એ નામો પણ કહેવાય છે. એ પ્રધાન જ સૃષ્ટિના આદિરૂપ છે અને પ્રલયના અંતરૂપ છે.^{૨૮, ૨૯} એ પ્રધાન બ્યારે સ્પષ્ટ થવાને તત્પર થાય છે, ત્યારે મહત્તત્ત્વ કહેવાય છે અને સ્પષ્ટ થાય છે, ત્યારે તે અહંકાર કહેવાય છે. એ અહંકારમાંથી તન્માત્રાઓ, દિશાઓ, કાળ, ક્રિયાઓ અને પંચભૂત ઇત્યાદિ ઉદય પામે છે.^{૩૦} સ્પષ્ટ થયેલા અહંકારની ને સૂક્ષ્મ અવસ્થા છે, તે પાંચ ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે અને તે જ આતિવાહિક (લિંગ) દેહ કહેવાય છે. તે દેહ સ્વપ્નમાં અને જાગૃતમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૩૧} એ આતિવાહિક દેહ લાંબા કાળની પ્રતીતિને લીધે કલ્પના વડે બાળકની પેઠે પુષ્ટ થાય છે અને સ્થૂલદેહપણાની પ્રતીતિ આપે છે.^{૩૨} તે તે દેશના અને તે તે કાળના ને પદાર્થો વિશેષે કરીને, સ્થૂલદેહ ઉપર આધાર રાખે છે, તેઓ પણ સ્થૂલદેહની રીતે જ પ્રતીત થાય છે. એટલે તે વાસ્તવિક રીતે ઉત્પન્ન થયા નથી, છતાં વાયુના વાવાની પેઠે ઉદય પામ્યા છે.^{૩૩} આ સંસારરૂપી ભ્રમ મિથ્યા વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને તે સ્વપ્નની સ્ત્રીના સંગની પેઠે અનુભવમાં આવવા છતાં પણ મિથ્યા છે.^{૩૪} જીવ ન્યાં મરણ પામે છે, ત્યાં જ તે તુરંત જ બીજું સ્થૂળપણાથી રહેતો હોય તેમ આ વિસ્તારવાળા પ્રપંચને જુએ છે.^{૩૫} જીવ ચિદાકારરૂપ છે. નવા પ્રતીત થયેલા દેહાદિકને લીધે તે જન્મેલા જીવો થાય છે અને સ્વચ્છ રૂપમાં રહેતો હોવા છતાં પણ 'આ હું છું' તથા 'આ જગત છે' એવા ભ્રમને અનુભવે છે.^{૩૬} એ જગતરૂપી ભ્રમમાં દેવતા-

ઓથી, નગરોથી, પર્વતોથી, સૂર્યથી અને તારા-
ઓના સમૂહથી સુંદરતા જણાય છે. તેમાં દેહ-
લીંગિક ક્રાંતિથી જરાથી, મરણથી, વિકળતાથી
અને વ્યાધિઓથી ભરપૂર છે.^{૧૦} એ બ્રહ્મમાં
પ્રતીત થયેલા સ્થળ તથા સૂક્ષ્મ સ્થાવર-જંગમ
પ્રાણીઓ ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવવામાં અને અનિષ્ટ
પદાર્થોનું નિવારણ કરવામાં આગ્રહથી ઉદ્યોગ
ધર્મ કરે છે. સમુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, તેમના
સ્વામીઓ, દિવસો, રાત્રિઓ, કલ્પો, કાળો અને
સૈયો પણ એમાં જ રહ્યા છે.^{૧૧} હું અસુક પિતા-
થી આ સ્થળમાં જન્મ્યો છું^{૧૨} એવો નિશ્ચય એ
બ્રહ્મ જ છે. 'આ મારી મા છે અને આ ધન
મારું છે' એવી વાસના એમાં જ ઉદય પામે
છે.^{૧૩} 'મેં આ પુણ્ય ક્યું' અને આ પાપ
ક્યું' એવી કલ્પના પણ એમાં જ છે. 'હું
પ્રથમ બાળક હતો અને હમણાં યુવાન થયો
છું' એવી રીતે એ બ્રહ્મ હૃદયમાં સ્ફુરે છે.^{૧૪}
આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી ઝાડી પ્રાણીદીઠ
જુદીજુદી રીતે ઉદય પામી છે. તે ઝાડીમાં
તારાઓરૂપી પુષ્પો છે અને વાદળોરૂપી ચચળ
પાંદડાં છે.^{૧૫} તેમાં મનુષ્યોરૂપી મૃગોના સમૂહો
ધર્મો કરે છે, દેવતાઓ તથા દૈત્યોરૂપી પક્ષીઓ
છે, દિવસોરૂપી પુષ્પોના પરાગ છે અને રાત્રિ-
ઓરૂપી ધાટી ફુલો છે.^{૧૬} તેમાં સમુદ્રોરૂપી નાનાં
તળાવો છે, મેરુ આદિ પર્વતોરૂપી ટેકાં છે અને
ચિત્તોરૂપી ક્રમજાકકડીઓની અંદર તેમની વૃત્તિ-
ઓરૂપ અંકુશો રહેલા છે.^{૧૭} આ જીવ જ સ્થળ-
માં મરે છે, તે જ સ્થળમાં સણખાવમાં એ પ્રમાણે
સંપશુ દેખે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રાણીદીઠ
ઉદય પામેલાં બ્રહ્માંડોમાં પર્વતોને, સમુદ્રોને,
દેશોને, દ્વીપોને અને જુદાજુદા લોકોને જોનારા
કરોડો બ્રહ્માઓ, રુદ્રો, ઇન્દ્રો, દેવતાઓ, વિષ્ણુ-
ઓ અને સૂર્યો નહ થઈ ગયા છે. બ્રહ્માના સ્વરૂપમાં
દેખાઈ દેખાઈને નહ થતા જ એવા કરોડો દેખા-
વો વીતી ગયા છે, હવે પછી વીતશે અને હમણાં

વીતે છે, તે સર્વની ગણતરી કરવાને કાણુ સમર્થ
છે? આ રીતે ભીંતની પેઠે દેખાતું આ વિશ્વ
એ સૂક્ષ્મ સંકલ્પ વિના બીજું કંઈ જ નથી.
જમ જમ તેની અંદર વિચાર કરીએ છીએ, તેમ
તેમ એ વિશ્વ જાડું જ બન્યું છે. તે વિષે હવે
તમે પોતાના અનુભવથી વિચારી જુઓ.^{૧૮-૧૭}
વિચાર કરતાં જગતને ઉત્પન્ન કરનારું જ ચિત્ત
છે, તે સાક્ષીથી જુદું પડતું નથી અને જ સાક્ષી
છે તે પરબ્રહ્મથી જુદો પડતો નથી.^{૧૯} જમ
પ્રાણીમાં ચક્રી વાસ્તવિક રીતે સાચી નથી, પણ
જ પ્રાણી છે તે જ ચક્રી છે, તેમ જગત પણ
વાસ્તવિક રીતે સાચું નથી પણ જે દ્રષ્ટા છે તે જ
જગત છે.^{૨૦} અનાદિ માયારૂપ આકાશમાં મણિ-
ના જેવો ચૈતન્યનો જ ચળકાટ છે, તે જ ભવિ-
ષ્યમાં અનેક નામ-રૂપાત્મક થનારું જગત છે.
વળી જ માયા છે, તે પણ આકાશમાંના ખાડા-
ની જમ ચૈતન્યમાં કલ્પાયેલી છે.^{૨૧} જગત
શબ્દનો અને જીવ શબ્દનો જ અર્થ મારા સમ-
જવામાં છે તે બ્રહ્મ જ છે, પણ જ તમારા સમ-
જવામાં છે તે સુદૃઢ નથી.^{૨૨} આમ છે, તેથી
તે હીલા અને સરસ્વતી સર્વમાં વ્યાપક હતાં.
પરમાત્માની પેઠે તેઓ સ્વચ્છ હતાં અને તેમનાં
શરીર સંકલ્પમય હતાં. તેથી તેમની ગતિ કાઈ
પણ સ્થળમાં અટકે એમ ન હતું.^{૨૩} સર્વદા
ચિદાકાશની અંદર જ જ સ્થળમાં તેઓ પોતા-
નો ઉદય કરવાનું ધારે, ત્યાં ત્યાં ધાર્યા પ્રમાણે
તેઓ ઉદય કરી શકે એમ હતું. તેથી વિદ્વંસ-
રાજના ધરમાં તેઓ સૂક્ષ્મ છિદ્રોમાંથી પ્રવેશ
કરી શક્યાં. ચિદાકાશ સર્વ પ્રદેશોમાં છે અને
તેમાં આતિવાહિક કહેવાતો સૂક્ષ્મદેહ, જ્ઞાનના
પ્રભાવથી ધાર્યા પ્રમાણે વિચરી શકે છે તથા
પાછો વળી શકે છે. તો એ દેહને કેમ શાહી
શકાય? શા કારણથી રોકવામાં આવે? અને
તેને કાણુ શાહી શકે? ^{૨૪}

સર્વજ્ઞ સંગવતિ ચિદ્વગ્નં તદ્વત્ત સદેવનં

વલનમામનનં વિસારિ । ત્જાતિવાહિકમિહાહુર-
કુહચમેવ દેહં કથં ક ઇવ તં વદ કિં રુણદ્વિ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સં-
બંધી 'સમરસમનંતરસ્મૃત્યનુભ-
વવર્ણન' એ નામનો સર્ગ
૪૦ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૪૧ મો ૐ

વિહરથરાજના વંશનું વર્ણન અને
સરસ્વતીએ આપેલો આત્મબોધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તયોઃ પ્રવિષ્ટયોદેવ્યાઃ પન્નસન્ન વખૂવ તત્ ।

ચંદ્રદ્વયોદયોયોતઘવલોદરસુંદરમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ બે દેવીઓએ
તે રાજના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે રાજનું ધર
જણે બે ચંદ્રના ઉદયથી સંયુક્ત થયું હોય તેમ તે
સુંદર થેત પ્રકાશવાળું થયું. એ દેવીઓના પ્રભાવથી
એ ધરમાં કામળ અને નિર્મળ સુગંધવાળો કલ્પ-
વૃક્ષનાં પુષ્પોનો મંદમંદ પવન વાવા લાગ્યો. ત્યાં
એક રાજ સિવાય બીજા સૌ પુરુષોને અને બીજા
સૌ સ્ત્રીઓને ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ. વ્યાધિઓ
તથા વેદનાઓથી રહિત થયેલું એ ધર સૌભા-
ગ્યથી નંદનવન જેવું થઈ ગયું અને તે વસતકલ્પ-
ના સમાગમવાળા વન જેવું તથા પ્રાતઃકાળમાં
પ્રકૃત્તિલત થયેલા કમળ જેવું જણાવા લાગ્યું.^૧
ચંદ્રમાંથી ઝરતા અમૃતના ઝરા જેવી શીતળ-
તાવાળી એ બે દેવીઓનાં શરીરોની કાન્તિના પ્ર-
વાહથી આહ્લાદ પામેલો તે રાજ અમૃતના છંદ-
કાવથી ભગ્ન થાય તેમ ભગ્ન થયો.^૨ ત્યાં તો
તેણે, મેરુપર્વતનાં બે શિખરો પર બે ચંદ્ર ઊગ્યા
હોય એવી શોભતી એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને, બે

આસનો ઉપર બેઠેલી જોઈ.^૩ મનમાં વિસ્મય
પામેલો એ વિદ્વરથરાજ જરા વાર વિચારમાં રહ્યો
અને પછી નારાયણ જન્મ ભગવાન શેષનાગ ઉપર-
થી જોડે, તેમ તે પોતાની શય્યામાંથી ઊઠ્યો. તેનાં
કંઠમાં પહેરેલા પુષ્પના હાર તથા ઢક ઉપર પહેરે-
લું વસ્ત્ર નિદ્રાને લીધે જરા ખસી ગયાં હતાં. તેમને
પાછાં યોગ્ય રીતે બાંધી લીધાં એને પછી જન્મ
ઢાઈ ઢાસં પુષ્પોનો ખોલો ભરે તેમ રાજ-
એ ઓશીકાની પાસે પડેલા પુષ્પોના કરંડિયા-
માંથી પુષ્પોનો ખોલો ભર્યો. પછી તે પૃથ્વી પર
પદ્માસનથી બેઠો અને પ્રણામ કરીને આ પ્રમાણે
બોલ્યાઃ 'હે જન્મને, દુષ્ટ સ્થિતિને તથા ત્રિવિધ
તાપને મટાડવામાં ચંદ્રની કાન્તિઓરૂપ અને
અને બહારના તથા અંદરના અંધકારને મટાડ-
વામાં સૂર્યની કાન્તિઓરૂપ દેવીઓ ! તમારો જય
હો ! જય હો !' ^{૪-૬} જન્મ પ્રકૃત્તિ થયેલું નહીં
કંઠાતું વૃક્ષ બે કમલિનીઓના કમળો ઉપર પુષ્પો
નાખે તેમ તે રાજએ, એ પ્રમાણે બોલીને એ બે
દિવ્ય સ્ત્રીઓનાં ચરણો ઉપર પુષ્પાંજલિ નાખી.^૭
પછી ઈશ્વરી સરસ્વતીએ લીલાને રાજના જન્મ-
ની વાત સંભળાવવા સારુ, પડખામાં એનેલા
એક મંત્રીને પોતાના સંકલ્પથી ભગ્નત કર્યો.^૮
મંત્રીએ ભગ્નત થતાં જ એ બે દિવ્ય સ્ત્રીઓને
જોઈ, એટલે તેણે તેમને પ્રણામ કર્યો અને પછી,
તેમનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ નાખીને તે નમ્રતાથી
તેમની પાસે બેઠો.^૯ પછી સરસ્વતીએ રાજને
પૂછ્યું કે, 'હે રાજ ! તું દાણ છે ? કાતો પુત્ર
છે ? અને આ દેશમાં કયારે જન્મ્યો છે ?'
પ્રશ્ન સાંભળી રાજના તે મંત્રીએ આ પ્રમા-
ણ વાત કરી.^{૧૦} 'હે દેવીઓ ! હું તમારા આગ
જ કંઈ બોલી શકું છું, તે તમારો જ પ્રભા
છે. હે દેવીઓ ! હું મારા સ્વામીના જન્મ-
વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૧૧} ઈશ્વર !
રાજના વંશમાં કમળ સરખાં નેત્રવાળો આ
પોતાના બાહુની છાયાથી પૃથ્વીનું પાલન કરે

* આ એકાંતીસમા સર્ગમાં ગગનએ સુધ્ધ ઊડી-
ને લીલાની તથા સરસ્વતીની પૂજન કર્યોની, રાજની
વશાવળીની, સ્મરણની અને સરસ્વતીએ આપેલા
આત્મબોધની કથા કહેવાયો.

નારો શ્રીમાન 'કુદરથ' નામનો રાજ હતો.^{૧૫} તેનો ચંદ્ર સરખા સુખવાળો 'ભદ્રરથ' નામનો પુત્ર હતો. એ ભદ્રરથને 'વિદૂરથ,' તેનો 'બૃહદ્રથ,' તેનો 'સિંહુરથ,' તેનો 'શૈલરથ,' તેનો 'કામરથ,' તેનો 'મહારથ,' તેનો 'વિષ્ણુરથ' અને તેનો 'નભોરથ' નામનો પુત્ર હતો. જેમ હીરસાગરને ત્યાં પરિપૂર્ણ નિર્મળ આકૃતિવાળા અને અમૃતથી લોહિત સંતુષ્ટ કરનારા ચંદ્રનો જન્મ થયો હતો, તેમ એ નભોરથ રાજાને ત્યાં ઘણાં પુણ્યોના યોગથી પરિપૂર્ણ, નિર્મળ આકૃતિવાળા અને સદ્ગુણોથી લોહિત સંતુષ્ટ કરનારા આ અમારા રાજાનો જન્મ થયો છે. આ રાજા 'વિદૂરથ' એ નામથી લોકોમાં પ્રખ્યાત છે.^{૧૬-૧૮} જેમ પાર્વતીથી કાર્તિકેયસ્વામીનો જન્મ થયો છે, તેમ 'સુમિત્રા' નામના માતાજીના ઉદરથી ખીજ કાર્તિકેય સમાન આ રાજાનો જન્મ થયો છે. આ વિદૂરથ દશ વર્ષના થયા, ત્યારે એમના પિતા એમને રાજ્ય આપીને વનમાં ગયા છે.^{૨૦} ત્યારથી આ વિદૂરથરાજ ધર્મની રીતિ પ્રમાણે ભૂમંડળનું પાલન કરે છે. હે દેવીઓ! લાંબા કાળ સુધી પહેલે એવાં તપો કરીને તેમજ સેંકડો દુઃખો વેઠવાથી પણ તમારાં દર્શન દર્શન હોય છે. આજ અમારું પુણ્યરૂપી રૂક્ષ સફળ થયું છે. વિદૂરથરાજનો વૃત્તાંત એ પ્રમાણે છે.^{૨૧,૨૨} આ રાજા આજ આપની કૃપા મળવાથી પરમ પવિત્ર થયા છે.'

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજા! એ પ્રમાણે બોલીને મંત્રી અપ રહ્યો અને પૃથ્વી પર પદાસન થાળીને બેઠેલો વિદૂરથરાજ મોહનમાવીને હાથ ખેડી રહ્યો. ત્યારે સરસ્વતીએ કહ્યું કે, 'હે રાજા! તું વિવેકથી ચોતાની મેળે જ તારા પૂર્વજન્મનું મરણ કર. ^{૨૩,૨૪} સરસ્વતીએ આમ કહીને તે રાજાના માથા ઉપર ચોતાનો હાથ ફેરવ્યો એટલે તેનું દૃઢ ખૂંટી ગયું અને તેનો જીવનું આવરણ કરનારો માયારૂપી અંધકાર દૂર થઈ ગયો.^{૨૫}

ત્યાં પૂર્વજન્મમાં ચક્રવર્તીપણાનું, લીલા રાણીના વિલાસોનું અને છેવટ ચોતાનું મરણ થયાનું સઘળું વૃત્તાંત દૃઢ્યમાં પ્રત્યક્ષ જવું થઈને તેના સ્મરણમાં આવ્યું. ચોતાનું મરણ થયા પછી થયેલું લીલાનું તથા સરસ્વતીનું વૃત્તાંત તેના અનુભવમાં આવ્યું નહોતું, તો પણ તેનું પણ તેને જ્ઞાન થયું. આમા ચોતાનું સઘળું વૃત્તાંત જાણવામાં આવતાં વિદૂરથરાજ જાણે ચોતે સમુદ્રમાં ગળકાં ખાતો હોય એવો થઈ ગયો અને તેણે તે દેવીઓને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૬-૨૮}

વિદૂરથરાજ બોલ્યા:-અહો! આ સંસારમાં મારા મનની અંદર જે માયાનો વિસ્તાર થયો છે, તે અહીં હમણાં તમારી કૃપાથી મારા જાણવામાં આવ્યો. હે દેવીઓ! આ તે શું? મારું મરણ થયાને હજી એક જ દિવસ થયો છે અને અહીં તો મારી અવરથા સિત્તર વર્ષની થઈ છે! અહો! મને અનેક કાર્યોનું, પૂર્વજન્મના પર દાદાનું, પાદપાવસ્યાનું, યોવનનું, મિત્રોનું, બંધુઓનું અને સઘળા સરસામાનોનું સ્મરણ પ્રાપ્ત થયું છે!^{૩૦,૩૧}

સરસ્વતી બોલ્યા:-હે રાજા! તને પૂર્વજન્મમાં 'મરણ' નામની મહામોહરૂપી ભૂરૂંછા પ્રાપ્ત થઈ એટલે તને તે સર્ગનું જ્ઞાન ટળી ગયું. પછી તે જ ધડીએ તે જ ધરમાં અને તે જ આકાશમાં તને આ સર્ગની પ્રતીતિ થઈ છે. ચિદાકાશની અંદર જે પહાડી ગામ છે, તે ગામની અંદરના બ્રાહ્મણના ઘરની અંદરના મંડપમાં જ તારો પૂર્વસર્ગ થયો હતો અને તે તારા પૂર્વસર્ગના ઘરના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ તને આ સર્ગનો પ્રકાશ થયો છે.^{૩૨-૩૩} એ પ્રત્યેક સર્ગમાં જગત ભિન્ન ભિન્ન થયાં છે. બ્રાહ્મણના ઘરની અંદર મારું જન્મ કરનારો તારો જીવ રહ્યો છે.^{૩૪} ત્યાં જ તારા પૂર્વજન્મનું ભૂમંડળ છે અને તે ભૂમંડળમાં રાજદ્વારના ઘરના મંડપની અંદર જ તારા આ સંસારનું મંડળ

છે.^{૩૫} એટલા માટે પદ્મરાજના સર્ગના મંડપની અંદર જ તારું આ ધણી સમૃદ્ધિઓથી ભરપૂર થર છે. આકાશની પેઠે નિર્મળતાવાળા તારા એના એ ચિત્તમાં, આ વર્તમાનકાળના વ્યવહાર-રૂપી વિસ્તીર્ણ ભ્રમ ભાસમાન થયો છે. મારો જન્મ ઇક્ષ્વાકુરાજના કુળમાં થયો છે, મારા અમુક નામના વડીલો થઈ ગયા છે, હું જન્મ્યા પછી દશ વર્ષનો થયો ત્યારે મારો પિતા રાજ્યમાં મારો અભિષેક કરીને સંસારનો ત્યાગ કરીને વનમાં ગયો છે; તે પછી હું દિગ્વિજય કરી, રાજ્યને નિષ્કંટક કરીને, આ મંત્રીઓની સાથે અને આ પૌરલોકાની સાથે પૃથ્વીનું પાલન કરું છું. ધર્મની રીતે પ્રજાઓનું પાલન કરતાં અને અનુક્રમ પ્રમાણે યજ્ઞની ક્રિયાઓ કરતાં મારી સિતેર વર્ષની અવસ્થા થઈ છે; આ શત્રુનું સૈન્ય આવ્યું છે તેની સાથે દારુણ યુદ્ધ થયું છે; યુદ્ધ કરીને હું આ ધરમાં આવીને સૂતો છું; આ બે દેવીઓ મારા ધરમાં આવી છે, આ દેવીઓનું હું પૂજન કરું છું; દેવતાઓનું પૂજન કરીએ તો તેઓ ધારેલાં ફળ આપે છે. બે દેવીઓમાંની આ એક દેવીએ જન્મ સૂર્યની ક્રાંતિ કમળને પ્રકૃષ્ઠિતપણું આપે છે, તેમ અને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ આપનારું જ્ઞાન આપ્યું છે; હવે હું કૃતાર્થ થયો છું, મારા સધળા સંશયો ટળી ગયા છે, મારાં સધળાં દુષ્ટો શાંત થયાં છે, અને સુખ પ્રાપ્ત થયાં છે અને હું કેવળ પરમ સુખરૂપ થઈને રહ્યો છું'. એવા એવા પ્રકારની તને મારે સંભ્રમભરેલી મોટી બ્રાંતિ થઈ છે.^{૩૬-૪૫} અનેક આચારો, અનેક વિહારો અને અમારા જવા આદિ દેવતાઓનું દર્શન-એ સધળું તને બ્રાંતિથી જ પ્રતીત થયું છે. પૂર્વજન્મમાં જ ક્ષણે પું શ્રુત્ય પામ્યો, તે જ ક્ષણમાં તને પોતાની મેળે જ હૃદયમાં આ પ્રતીતિ હૃદય પામી છે.^{૪૬} જન્મ નદીનો પ્રવાહ એક ચકરીરૂપ આકારને મૂકીને તુરત જ બીજી ચકરીરૂપ આકારનું ગ્રહણ કરે છે, તેમ ચિત્તનો પ્રવાહ પણ એક વક્ષણને

મૂકીને તુરત જ બીજા પ્રકારનું વક્ષણ ગ્રહણ કરે છે.^{૪૭} જન્મ કોઈ સમયે એક ચકરી બીજી ચકરી સાથે ભળીને પણ ચાલે છે, તેમ અત્રતમાં એક ચકરી બીજી ચકરીરૂપ બીજા જીવોથી મિશ્રિત થઈને પણ ચાલે છે. કોઈ સમયે તે સ્વપ્ન આદિમાં એકલી પણ પ્રવર્તે છે. પું ચૈત્તન્યના પ્રકાશમય છે. તને મરવાની તે જ ક્ષણમાં, આ મિથ્યા બળ પ્રતીત થઈ છે. જન્મ સ્વપ્નની એક ક્ષણની અંદર જ સો વર્ષની બ્રાંતિ થાય છે, જન્મ સકલપની રચનામાં જીવનની અને વળી મગ્ધણી બ્રાંતિ થાય છે, જન્મ ગંધર્વનગરમાં ભીંતોની તથા ચિત્ર આદિની પ્રતીતિ થાય છે, જન્મ વેગથી વહાણ ચાલતાં વૃક્ષોનું તથા પર્વતોનું ચાલવું પ્રતીત થાય છે, જન્મ સન્નિપાતમાં પર્વતોનો અપૂર્વ નાય પ્રતીત થાય છે અને જન્મ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાઈ પડવાની મિથ્યા બ્રાંતિ થાય છે, તેમ જ તને આ પ્રૌઢ અને વિસ્તીર્ણ સંસારની બ્રાંતિ થઈ છે.^{૪૮-૫૩} પું વાસ્તવિક રીતે કદી પણ જન્મ્યો નથી અને કદી પણ મૂવો નથી પું તો શુદ્ધ વિજ્ઞાનરૂપ છે અને સર્વદા શાંતસ્વરૂપમાં જ રહ્યો છે.^{૫૪} પું આ સધળું જુએ છે છતાં કશું જોતો નથી. સદા સર્વોત્ક્રમપણાને લીધે પું સર્વોત્તમ મણિની પેઠે અને સૂર્યાદિકની પેઠે પોતામાં જ પોતાથી પ્રકાશે છે. વાસ્તવિક રીતે તો જન્મંડળ જ નથી અને પું વિદૂરથરાજ પણ નથી.^{૫૫-૫૬} યથાર્થ રીતે આ પર્વતો પણ નથી, આ ગામો પણ નથી, આ શત્રુઓ પણ નથી અને આ અમે પણ નથી. પહોડી ગામના રહેવાસી વસિષ્ઠપ્રાણીના મંડપની અંદરના આકાશમાં જ લીલાના પતિ પદ્મરાજના ગમ્યવાણું જગત છે અને મંડપોથી શોભતી લીલાવાળી એ રાજધાની પણ ત્યાં જ છે. એ રાજધાનીના મંડપના ગર્ભાકાશમાં જ આ તારું જગત છે અને તે જ જગતની અંદરના આ ધરમાં હમણાં આપણે બેઠાં છીએ. એ સધળા મંડપોનું જ આકાશ છે, તે આકાશ

આદિથી રહિત શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. એ મહા-
પોમાં પૃથ્વી, નગર, વનો, પર્વતો, વાદળોએ,
નદીઓ કે સમુદ્રો કાંઈ નથી. કેવળ પૂર્ણબ્રહ્મની
અદૃશ્ય કાંઈવા મિથ્યા ધરમાં, મિથ્યા લોકો
મિથ્યા વિદ્યાર કરે છે.^{૧૨-૧૩} ત્યાં કાંઈ રાજ્યો
નથી, કાંઈ પર્વત નથી અને છત્રો એકબીજા-
ને એતા પણ નથી.

વિહરથ યોદ્યો:-દે દેવી ! જે એમ જ દોષ
તો આ મારા આત્મસંપન્ન અતુચરલોકો મારી
પેઠે સાચા છે કે નહિ ? તમે કહેા છો કે, જગત
સ્વમની પેઠે પ્રતીત થાય છે અને તેમાં જે છત્રો
છે તેઓ સ્વમનના છત્રો જ્યા છે. તો આ મારા
અતુચરલોકો સાચા છે કે નહિ ? તે મને કહેા.

સરસ્વતી યોદ્યો:-દે રાજા ! પરમ બ્રહ્મને
નહીને જોએ શુદ્ધયોધરૂપ અને શુદ્ધચેતન્યરૂપ
જ્યા છે, તેમની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત સંબંધી
કંઈ પણ સાચું નથી. શુદ્ધયોધસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં
વિશ્વાએ આ જગતરૂપી બ્રમ કરેલો છે એમ
તીત જ થાય છે. જગતરૂપી બ્રમનું મિથ્યાપણુ
જાણ્યા પછી તે બ્રમની સત્તા રહેલી સંભવે જ
મરજનુમાં થયેલો સર્પરૂપી બ્રમ થાંત યથા
થી એ બ્રમની સત્તા રહે જ કેવી રીતે ? આ
ચાતું પાણી છે એમ જણાયા પછી તેમાં 'જળ'
એવી બુદ્ધિ રહેવી કેમ જ સંભવે ? આ સ્વમ
એમ જણાયા પછી સ્વમ સંબંધી મરણ થયું
સંભવે ? જમ જીવતા માણસને પોતાના
માં થતો પોતાના મરણનો ભય મિથ્યા છે,
અચંતમાં થતો પોતાના મરણ આદિનો ભય
મિથ્યા જ છે. ^{૧૨-૧૭} દે રાજા ! યોધ વડે
જાનરૂપી વાદળાં ટળી ગયા પછી જેનું અંત-
રદરદરનુના આકાશની શોભાની પેઠે સ્વચ્છ,
અને પૂર્ણ થયું છે, તેના અતિપવિત્ર જ્ઞાની
ની દૃષ્ટિમાં 'આ હું છું' અને આ જગત છે,
તુરંત શબ્દોના અર્થો વાસ્તવિક રીતે રહે-
નથી કારણ કે જગત અને હું એ શબ્દો તો

કહેવા માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી. વાદ્મીકિમુનિ-
એ મરદાગને આટલે સુધી કથા કહી, એટલામાં
દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આગમી ગયો અને મુનિ-
ઓની સભા વાદ્મીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં
કૃત્ય કરવા માટે ત્યાંથી જોડીને નાહવા ગઈ. રાત્રિ
વીત્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો કૃત્યાં, ત્યારે એ સભા
પાછી વાદ્મીકિની પાસે આવી.^{૧૮}

હ્યુક્તવત્યય મુનોં દિવસો જગમ સાયંત-
નાય ત્રિધયેસ્તમિતો જગમ । છાતું સમાકૃત-
નમસ્કરણા જગમ શ્યામાશયે રવિકૌરવ સહા-
જગમ ॥ ૬૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાતા આખ્યાન સંબંધી
'બ્રાંતિવિચારવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૪૧ મો સમાપ્ત

વાદ્મીકિનો પાંચમો દિવસ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૪૨ મો ~~~~~

અજ્ઞાનદશામાં સ્વમની સત્યતા

॥ વસિષ્ઠ કથાચ ॥

યસ્ત્વયુદ્ધમતિર્મુદો રુદો ન વિવતે પદે ।

વજ્રસારમિદં તસ્ય જગદસ્યસદેવ સન્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યો:-યોધ વગરની મતિવાળો
જે મૂઠં પુરુષ પરમપદમાં અત્યંત શૂં થયો નથી,
તેને આ જગત મિથ્યા હોના છતાં પણ સત્ય અને
વજ્રતા જેવી દૃઢતાવાળું લાગે છે.^૧ જેમ ખાળકને
વેતાલ મરવા સુધીનું કુખ આપનાર થાય છે,
તેમ મૂઠં બુદ્ધિવાળાને જગત મિથ્યા હોના છતાં પણ
સાચું જણાય છે.^૨ જેમ મુગેને સૂર્યનો તાપ જ
જળરૂપ દેખાઈને બ્રાંતિનું કારણ થાય છે, તેમ મૂઠં
પુરુષને જગત મિથ્યા છતાં પણ સાચા જેવું લાગે

૫ આ બેતાળીસમા સર્ગમાં અજ્ઞાનદશામાં સ્વમ
પણ સત્ય છે એમ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો અને
છવે વરદાન સુધીના કથાનો લાભ કહેવામાં આવ્યો.

છે.^૭ જમ મનુષ્યને સ્વપ્નમાં થયેલું મરણ મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે શોક તથા રોવા આદિ ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે, તેમ મૂઢ બુદ્ધિવાળાઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય જણાય છે અને તે ઘણી ક્રિયાઓ કરાવનાર થાય છે.^૮ જમ સુવર્ણમાં અસિદ્ધ પુરુષને સુવર્ણનાં કડાંમાં કડાંની જ બુદ્ધિ હોય છે, પણ સુવર્ણની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી; તેમ અજ્ઞાની માણસને બ્રહ્મમાં નગરો, ઘરો, પર્વતો, વૃક્ષો, મોટા ઠાથીઓ અને મોટા સર્પો ઇત્યાદિકના અભિનિવેશવાળી દશ્યની જ બુદ્ધિ હોય છે, પણ બ્રહ્મની બુદ્ધિ જરા પણ હોતી નથી.^૯ જમ દહિના દોષવાળાઓને આકાશમાં મોતીની માળા, મેરપીંછ અને ગ્રીણા મેવાળાના જવાં ચક્રરાં મિથ્યા હોવા છતાં પણ સત્ય ભાસે છે, તેમ અજ્ઞાનીઓને જગત મિથ્યા છતાં પણ સત્ય ભાસે છે.^{૧૦} અહંકાર આદિથી સંયુક્ત થયેલું આ જગત તો એક લાંબુ સ્વપ્ન છે, એમ સમજો. આ સ્વપ્નમાં પ્રતીત થતા પેતાથી તુલુદ પુરુષો જ કારણથી સત્ય લાગે છે તે કારણ હું કહું છું, તમે તે સાંભળો.^{૧૧} સાંત, વાસ્તવિક, સત્ય, પવિત્ર, દશ્યરહિત ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપવાળું, પરમ નિર્મળ અને પરમ વિસ્તીર્ણું જ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે, તે માયાને લીધે સર્વવ્યાપક, સર્વ શક્તિઓ વાળું, સર્વરૂપ અને સર્વાત્મક થાય છે તથા જ જ સ્થળમાં જ જ રીતે આનિર્ભાવ પામે છે, તે તે સ્થળમાં તે તેવી તેવી રીતે જ રહે છે.^{૧૨} એમ દોષવાળી સ્વપ્નના નગરનો દ્રશ્ય, જમને તે નગરના રહેવાસી માણસો તરીકે જણે છે, તેઓ કાણુ-માત્રમાં જ તે નગરના માણસો થઈ બધ છે.^{૧૩} દ્રશ્યનું જ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તે સ્વપ્નને પ્રફલિત થવાના સ્થાનસ્વરૂપ અતિ સૂક્ષ્મ નાડીના છિદ્રમાં ગાળુ રહ્યું છે અને તે ચિત્તની વામનાના અનુમાથી વિતર્ક પામીને 'માણસો છે' એમ જણાય છે.^{૧૪} સ્વપ્નમાં તથા જાગૃતમાં પણ આત્મામાં

મનુષ્ય આદિનો અધ્યાસ થતાં, તે મનુષ્ય આદિમાં આત્માને સત્યતાનો અધ્યાસ થાય છે અને તેથી મનુષ્ય આદિ પદાર્થોને સત્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૫}

રામ ઓહ્યા:-હે મુનિ! સ્વપ્નનું ચરીર માયામાત્ર જ છે. તેમાં દેખાતા પુરુષોને અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સાચા નહિ, પણ તમામ ખોટા જ માનીએ, તો તેમાં શો દોષ આવે છે? તે કહે.^{૧૬}

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-સ્વપ્નમાં પ્રતીત થયેલા નગરના રહેવાસી પુરુષો વાસ્તવિક રીતે સત્ય નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય છે; કાણુ કે તેઓ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે. (જે પદાર્થ સસલાંનાં શિંગડાંની પેઠે અત્યંત અસત્ય હોય છે, તેની પ્રતીતિ પણ થતી નથી. પણ સ્વપ્નના પુરુષોની તો પ્રતીતિ થાય છે, માટે તેમનામાં અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્યપણું છે.) એ વિષયમાં પ્રત્યક્ષ જ મોટું પ્રમાણ છે. બીજું પ્રમાણ શોધવાની કશી જરૂર નથી.^{૧૭} સહિના આરંભમાં સ્વપ્ન સરખા અનુભવરૂપ જ હિરણ્યગર્ભ છે, તેના સંકલ્પથી જ આ જાગૃત જગતનો પ્રપંચ ઉત્પન્ન થયો છે, માટે જાગૃતનો પ્રપંચ પણ સ્વપ્નની પેઠે અધિષ્ઠાનની સત્તાથી જ સત્તાવાળો છે.^{૧૮} એ પ્રમાણે આ જાગૃતનો પ્રપંચ પણ એક જાગૃત સ્વપ્ન જ છે. માટે આ પ્રપંચમાં જન્મ મારી દહિ-એ તમે અને બીજાઓ સાચા છો, તેવા જ સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના દ્રશ્યોની દ્રષ્ટિએ સ્વપ્નનાં માણસો સાચા છે.^{૧૯} જે સ્વપ્નમાં દેખતાં માણસો સાચા નથી, તો સ્વપ્ન જન્મ આ જાગૃતપ્રપંચમાં પણ મારા જોવામાં આવતાં માણસો જરા પણ સાચા નથી.^{૨૦} આ સ્વપ્ન જન્મ સંસારમાં જન્મ તમારે દહિએ હું સાચો છું, તેમ મારી દહિએ મારા જોવામાં આવતું સપ્નું સાચું છે. જાગૃત તથા સ્વપ્ન બંને પરસ્પરથી તુલ્ય જ છે; માટે તેમનામાં પ્રતીત થતાં માણસો આદિની સત્યતા એ બીજાની દહિથી જ છે, પણ વાસ્તવિક સત્યતા

નથી.^{૧૬} જમ સ્વપ્નમાં તમને પ્રતીત થયેલા હું તમારી દષ્ટિએ સાચા છું અને સ્વપ્નમાં મને પ્રતીત થયેલા તમે મારી દષ્ટિએ સાચા છો, તે જ રીતે આ જાગૃત સંબંધી સંસારરૂપી મહાન સ્વપ્નમાં પણ તમારી દષ્ટિએ હું સાચા છું અને મારી દષ્ટિએ તમે સાચા છો. સ્વપ્નમાં એવો જ ક્રમ હોય છે.^{૨૦}

રામ બોલ્યા:-હે સગવન! આ તમારા કહેવા ઉપરથી મને લાગે છે કે, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જાય, તો પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્તાવાળું રહે છે, આ માત્ર ધારણું યથાર્થ છે કે કેમ?^{૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હા! જમ તમે કહો છો તેમ જ છે. સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા નિદ્રાથી રહિત થઈ જતાં પણ સ્વપ્નમાં દેખાયેલું નગર અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય જ અને આકાશની પેઠે સ્વચ્છ આકારવાળું જ રહે છે.^{૨૨} એ વાત તો એક બાબત રહેવા દો અને હવે બીજું કહું છું તે તરફ લક્ષ્ય આપો. સ્વપ્નના પ્રપંચમાં જાગૃતના બાહ્ય દેશ-કાળ આદિના જોવા યથાર્થ સંબંધ નહિ રહેવાથી સ્વપ્નનો પ્રપંચ મિથ્યા છે, એમ માનતા હો તો, તમે જોને જાગૃતનો પ્રપંચ માનો છો તેમાં પણ સ્વપ્નના દેશ-કાળ આદિના જોવા યથાર્થ સંબંધ નથી. આથી જાગૃતનો પ્રપંચ પણ મિથ્યા છે.^{૨૩} આ પ્રમાણે છે, એટલા માટે આ સંધર્ષો પ્રપંચ જ જોવામાં આવે છે તે સાચો નથી, પણ સાચા જોવા પ્રતીત થઈ રહ્યો છે. જમ સ્વપ્નની સ્ત્રી સાથેનું સુરતસુખ મિથ્યા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે, તેમ આ પ્રપંચ મિથ્યા હોવા છતાં પણ આસક્તિથી મોહિત કરે છે અને જો અધિષ્ઠાન ચૈતન્ય છે તે જ વાસ્તવિક સાચું છે અને જો દેહની અંદર તથા બહાર સર્વ પ્રદેશોમાં ભરપૂર રહેલું છે, તે ચૈતન્ય માયાશક્તિને રૂપે જોવી રીતે પોતાનું સ્ફુરણ કરવા ધારે છે તે જ રીતે પોતાને સ્ફુરેલું બુદ્ધિ છે.^{૨૪,૨૫} જમ

ભંડારમાં સંધર્ષો પ્રકારનું ધન હોય છે અને તે જોનાર માણસના જોવામાં આવે છે, તેમ વિદ્યા કાશમાં સંધર્ષો પ્રપંચ છે અને તે વિદ્યાકાશના જોવામાં આવે છે.^{૨૬} હે રામ! સરસ્વતીદેવીએ વિદ્યરથરાજને બોધરૂપી અમૃતનું સિંચન કરીને વિવેકના સુંદર અંકુરવાળો કર્યો અને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૭}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે રાજ! આ સંધર્ષો વાત મેં લીલાને રાજ કરવા સારુ કહી છે. તમારું કલ્યાણ હો. અમે બે હવે અહીંથી જઈએ છીએ. જો કંઈ જોવાનું હતું તે લીલાએ જોઈ લીધું છે.^{૨૮} વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ મધુર અસરોવાળી વાણીથી ભાષણ કર્યું, એટલે બુદ્ધિમાન વિદ્યરથરાજએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૯}

વિદ્યરથ બોલ્યાં:-હે દેવી! મારું દર્શન પણ કામનાવાળા મનુષ્યને નિષ્ફળ થતું નથી, ત્યારે તમે તો મોટાં ક્ષણ દેનારા છો, તમારું દર્શન તો કેમ નિષ્ફળ થાય? હે દેવી! હું જમ એક સ્વપ્નમાંથી બીજા સ્વપ્નમાં બડું છું, તેમ આ દેહને છોડીને હું અહીંથી મારા પહેલાંના સંસારમાં આવું એવી તમે કૃપા કરો.^{૩૦,૩૧} હે માતાજી! હું શરણાગત છું, મારા પર કૃપાદષ્ટિ કરો, મને રંક જણીને મારી માગણીનો ઉત્તર આપો. હે વરદા! ભક્તનો અતાદર કરવો એ મહાત્માઓને શોભે જ નહિ.^{૩૨} હું જ પ્રદેશમાં આવું તે જ પ્રદેશમાં આ મારો મંત્રી અને આ મારી બાળક કુંવરી પણ આવે, એવી મારા પર દયા કરો.^{૩૩}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પૂર્વજન્મના પદ્મ-રાજ! તું ત્યાં આવજ અને નિ શંક થઈને યોગ્ય પદાર્થોથી તથા યોગ્ય વિદ્યાસોથી સુંદરતાવાળું રાજ્ય કરજ. અમારી પાસે યાચકોએ જ ન માગણી કરી હશે, તેની અમે કદી પણ ના કહી હોય એવું કાંઈના પણ બલવામાં નથી, એમ તમારે સમજવું.^{૩૪}

આગચ્છ રાજ્યમુચિતાર્થવિલાસચારુ પ્રાગ્-

વ્યાપી રહ્યું હતું. પ્રલયકાળના અગ્નિથી પીગળી જતા મેઘસ્પર્શતની જેમ પ્રકાશતી અને આકાશને પૂરી દેતી મોટી જ્વાળાઓના સમૂહથી આખું નગર બળવા લાગ્યું હતું.^{૧૫,૧૬} ચોર લોઢા લૂંટ પાડવા સારુ મોટા મેઘની ગર્જના જેવાં તિરસ્કારનાં વચનો કાઢતા હતા અને પ્રબળ ક્રિક્રિયારીઓ કરતા હતા.^{૧૭} પ્રલયકાળના 'પુષ્કરાવર્તક' નામના મેઘસમાન ધુમ્માડાં પી વાદળોથી ત્યાં આકાશ ઢંકાર્યું ગયું હતું અને ઊડતા સોના જેવી પીળી જ્વાળાઓના સમૂહોથી ઢાંધે સ્થળમાં અવકાશ રહ્યો ન હતો.^{૧૮} ઊડતાં જાણાડિયાંના હુકડાઓને લીધે આકાશમાં ઉત્પાત સંબંધી રાતા તારાઓના જેવા દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. અગ્નિના મોટા સમૂહો એક ધર ઉપરથી બીજા ધર ઉપર અને બીજા ધર ઉપરથી પાછા પડેલા ધર ઉપર આવતા હતા.^{૧૯} ઘણા ચોદાઓ કપાઈ ગયા હતા અને બાકી રહેલા ચોદાઓ પાછા વળીને ગામમાં આવતા રહેતા હતા. અગ્નિના અંગારાઓ ઊડીઊડીને વાદળોમાંનાં છિદ્રોમાં પેસી જતા હતા. લોઢાને કઠોર ચીસો પકાવનારા તથા તેમને બાળી નાખનારા શત્રુઓ ત્યાં ઉચ્ચ ગર્જનાઓ કરતા હતા.^{૨૦} આકાશ અગ્નિના તણખાઓથી અને ખાણીથી વ્યાપ્ત થઈ રહ્યું હતું. શત્રુઓ નગરને બાળવામાં દોડાદોડ કરતા હતા અને પોતાના હાથોમાં ઘણા સસ્ત્રોને તથા શિક્ષાઓને લીધાં ફરીકરીને લોઢા ઉપર વૃદ્ધી પડતા હતા.^{૨૧} યુદ્ધના હાથીઓની ભારે નાસમાગથી મોટા મોટા શરવીર પુરુષો પણ ધૂંધાઈ જતા હતા. દેડલાઓ દોડતા ચોરલોઢાનાં આધારને ગામના લોઢાએ કાપી નાખ્યાં હતાં અને તેથી ચોરલોઢાએ લૂંટેલાં ધન ગામના માર્ગોમાં પથરાઈ જતાં હતાં.^{૨૨} પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અંગારાઓના સમૂહોમાં પડીપડીને મોટા ચમ્પદથી રૂદન કરતાં હતાં. અગ્નિથી બળીને ફાટતાં કાઠો ધડાકા કરીને ગામમાં ઊડતાં હતાં.^{૨૩} આકાશમાં મોટાં મોટાં જાણા-

ડિયાંનાં ચક્રો વ્યાપી વન્યાં હતાં અને તેથી જાણે સેંકડો સૂર્ય ઊગ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ગામની સઘળી પૃથ્વી અગ્નિના અંગારાઓથી પથરાઈ ગઈ હતી.^{૨૪} અગ્નિથી બળેલાં બીજાં કાષ્ઠોની સાથે બળતા વાંસો પણ કેંદારા અને રણકારા કરતા હતા. બળી જતાં પ્રાણીઓની ઘાટી ચીસો સાંભળીને સર્વ સૈનિકો પણ રોઈ પડતા હતા.^{૨૫} વૃદ્ધ પામેલો અગ્નિ સઘળી રાખ્ય-લક્ષ્મીને ધૂળધાણી કરી નાખીને વૃક્ષ થતો હતો. અગ્નિરૂપી મહાભક્ષક સર્વને ગળી જવાના ઉલ્લો-ગમાં લાગ્યો હતો.^{૨૬} દેવગતિથી સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો અને સૂતેલાઓની ઉપર માર પડતો હતો. આથી લોઢા ત્રાસ પામીને ચીસો નાખતા હતા. વળી ત્યાં અટકાવી શકાય નહિ એવો અગ્નિ ધૂમી રહ્યો હતો. આ ચીસોથી અને એ અગ્નિથી સઘળા જ ધરો જાણે હાહાકાર કરતાં હોય એમ લાગતું હતું. ઘણાં પ્રાણીઓને ઘણા દિવસો સુધી ખાના પડે એવો ખાન્યોના સમૂહો બળી જતાં, દેડલાઓ લોઢા અવશેષ રહેલાં કાષ્ઠોને પણ ખચાવી લેવા દોડતા હતા.^{૨૭} આ સમયે જમનાં સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા સર્વેશ્વર બળી જતાં હતાં, એવા ચોદાઓ ચારે બાજુ એવા કરતા હતા, દોડાદોડ કરતા હતા અને નીચે પ્રમાણે બોલતા હતા. તેમનાં વચનો એ વિદ્યરથ રાજાના સાંભળવામાં આવ્યાં:^{૨૮} 'હાય ! હાય ! રસની ભરતીને લીધે લીલાછમ, તડકાનું નિવારણ કરનારાં અને અત્યંત જોગ્યાં થયેલાં આપણાં ધરનાં વૃક્ષોને, આ તોફાની પવન ભારે ખડખડાટ કરીને હલાવી નાખે છે.^{૨૯} હાય ! હાય ! હિમના જેવી શીતળતાવાળી અને આ હમણાં, બળી જતી આપણી સ્ત્રીઓ, જમ જ્ઞાનની સુંદર શક્તિઓ મહાત્માઓનાં મનમાં પેસી જાય છે, તેમ હાથીઓનાં શયોના સમૂહમાં પેસી જાય છે.^{૩૦} હાય બાપ ! પ્રબળ અગ્નિએ પ્રેરેલી આ જ્વાળાઓ આપણી સ્ત્રીઓના ઠેરોરૂપી ખડકની ગંજીઓમાં

લાગી ગઈ છે અને તેથી એ ઠરો સુકાયેલાં પાંદડાંઓની પેઠે બળી બળે છે.^{૩૧} અરે! જુઓ, ચક્રીઓ ખાતી, લાંબી અને જાંબા તરગોવાળી આ ધુમાડાડી યમુના વેગથી ચાલીને આકાશની ગંગાની પાસે બળે છે.^{૩૨} જુઓ તો ખરા, જાંબાડિયાંઓની કાષ્ટોને વહી રહેલી, જાંબી ગતિવાળી અને અગ્નિના કણોડી પરપોટાઓવાળી આ ધુમાડાડી નદી, વિમાનોમાં બેઠેલા દેવતાઓને પણ આંધળા કરી દે છે.^{૩૩} આ સ્ત્રીનાં મા, બાપ, ભાઈ, દીકરાઓ તથા બે દીકરીઓ પણ આ ધરમાં બળી ગયાં છે અને એ પોતે પણ અગ્નિથી દૂર છતાં શોકથી બળી ગઈ છે.^{૩૪} હાય! હાય! હાય! અદ્યા ઓ! તારાં આ ધર આગમાં પૂરું સપડાઈ ગયું છે. જમ પ્રલયમાં મેરુપર્વત પડવા તૈયાર થાય, તેમ તે અહીં પડવા તૈયાર થઈ ગયું છે.^{૩૫} તું યે અહીં આવ. અરેરે! બાણો, શિલાઓ, સંગો, બાલાઓ, પ્રાસો અને ખડગો બધે તીડોની પેઠે બળિયાંડી સંઘાકાળનાં વાદળાંઓમાં પેસી બળે છે. અહો! જમ સમુદ્રના જળનાં પૂરો પ્રબળ જ્વાળાઓવાળા વડવાનજમાં પેસે છે, તેમ આ અગ્નિની જ્વાળાઓના પ્રતાકો, બધે બીકથી આકાશમાં બીડી જવા ધારતી આ નગરીમાં પેસે છે.^{૩૬,૩૭} ધુમાડાઓ વાદળાંઓમાં પેસી બળે છે, જ્વાળાઓ પર્વતોનાં શિખરો સુધી પહોંચી બળે છે અને રસથી બરેલા બળીયાઓ પણ રાગી-પુરુષોનાં દહાયોની પેઠે સુકાઈ બળે છે. આ હાથીઓ બધે પોતાના બંધનના રતંબની બતને સમજી લઈને કોષિ ભગવા દોય, તેમ ચિતાર કરે છે અને આ વૃક્ષોની હારને કડકાટ શબ્દની સાથે પૃથ્વી પર પાડી નાખે છે. પૂર્વે આ ધરનાં વૃક્ષોમાં પુષ્પોની, ફળોની અને રસધોની પુષ્ટતા હતી; તે દમણાં શોભાથી રહિત થઈ ગયાં છે અને સર્વેર પરવારી ચઢવા શુદ્ધિયોની પેઠે રાંધે થઈ ગયાં છે. હાય! મા-બાપોએ આ બાળ-

કાને તજી દીધાં છે અને તેઓ સંતાઈ જવાને માટે અધારાને શોધવા નીકળ્યાં છે. ત્યાં તો હાય! તેઓ બાણોથી ખીચાખીચ બરેલી ગલીઓમાં ભીંતો પડવાથી કચરાઈ ગયાં. પરસ્પર લડતી આ હાથણીઓ વાયુએ ઉડાવેલા અને જમાંથી અંગારા ઝરે છે એવા આ છાજથી કરીને તાસદાથી ચીસો પાડે છે. હાય હાય! જૂંડું થયું! આ પુરુષના તલવારથી ચિરાયેલા તથા જના પર દંઠ જાંડિયું ચોંટી ગયું છે એવા ખસા ઉપર વળ પડે તેમ ગોદાણને પથરો પડ્યો. અહો! આડુળ થયેલાં આ ગાયો, ઘોડાઓ, પાડાઓ, હાથીઓ, જોરો, કૂતરા, શિયાળિયાં અને ગાડરોએ વેગમાં આવીને બધે લડવાની તૈયારીઓ કરી છે.^{૩૮-૪૪} ચીસો પાડતી આ સ્ત્રીઓ પટપટ પડતાં જળનાં ડીપાંઓડપ ભ્રમરોવાળાં ભીનાં વસ્ત્રો ઓઢીને ચાલી બળે છે, તેથી બધે તેઓ સ્થળક્રમભેદે ઓઢીને ચાલી જતી હોય એવી લાગે છે.^{૪૫} જુઓ આસોપાલવનાં ફૂલો જવી લાગતી જ્વાળાઓની આ શેડો, બધે લટકતી નાગણીઓને ચાટત જાંટડીઓ હોય તેમ સ્ત્રીઓના ઠરોની લટોને ચાટે છે.^{૪૬} હાય! હાય! જમ કાઈ નીચ રૂંકુમાર્ગમાં વિશ્રામ લે, તેમ અગ્નિની શિખા હરણનાં ખર્યાં જવી નેત્રવાળી આ સ્ત્રીની ભમરાઓની પાંખો જવી પાંખોમાં વિશ્રામ લે છે.^{૪૭} આ પુરુષ પોતે બળી ગયો છે, છતાં પણ પોતાની સ્ત્રી વિના ધરમાંથી બહાર નીકળતો નથી તેથી નિઃશ્વ કરી રાકામ છે કે, પ્રાણીઓ સ્નેહરૂપ બળને કાપી ચક્રતાં નથી.^{૪૮} બળી ગયેલી સંઘવાળા આ હાથીએ સજગતા અંગારાવાળ પોતાના બંધનના વૃક્ષને કાપને લીધે વેગથી ભાંગી નાખ્યું છે અને તે લોકોને કમગે આપ નારા તજાવમાં જઈ પડ્યો છે.^{૪૯} આ ધુમાડે ચેપના સ્થાનકમાં પડેલો છે, અંદરથી વીજળી વેલથી ઝબકી રહ્યો છે અને બાણો સમાન ઉંચ અંગારાઓના સમુદ્રને વરસે છે.^{૫૦} દે રાખાં જમ

અગ્નિના તણખા ચળકી રહ્યા છે એવો ચક્રીઓ ખાતો અને ચિખાઓરૂપી તરંગોવાળો આ ધુમાડો તે આકાશમાં જાણે રનોથી ભરપૂર સમુદ્ર હોય એવો લાગે છે.^{૧૧} ચિખરો નવી જાળાઓના તેજ-થી રાતું થયેલું આકાશ, જાણે મૃત્યુએ ઉત્સવના કારણથી દિશાઓરૂપી સ્ત્રીઓને ટેસરથી ખરડેલો કરડિયો આપ્યો હોય, એવું લાગે છે.^{૧૨} અહો ! ક્રિયા આયુષોવાળા શત્રુપક્ષના ચોદાઓ, રાજની સ્ત્રીઓને પકડે છે, એ બહુ મૂંઝું અને દુરાચારનું કામ યાય છે.^{૧૩} આ પકડાતી રાજની રાણીઓની માળાઓમાં ગૂંચાયેલાં પુષ્પો માર્ગમાં વેરાઈ જાય છે અને અર્ધા બળેલા ચોટલા છાતીઓ ઉપર તથા સ્તનો ઉપર પડ્યા છે.^{૧૪} તે વસ્ત્રો હિંચાં થઈ જવાને લીધે તેમનાં નિત્યો અને પેદુઓ દેખાઈ રહે છે; અને તેમનાં માણિક્યોથી જડેલાં કંકણો પડી જવાથી ધરતી શોભી રહી છે.^{૧૫} હારોરૂપી લતાઓ તૂટી જતાં, તેમનાં નિર્મળ મોતીઓ વેરાઈ જાય છે. જરા વારમાં દેખાતાં અને જરા વારમાં નહિ દેખાતાં તેમનાં સ્તનો-માંથી, નિત્યોમાંથી અને પડખાઓમાંથી સોના નવી કાન્તિ ઝબકે છે.^{૧૬} ટિટોડીઓના જવા તેમના કશ્વભર્યાં વિલાપોથી યુદ્ધને કોલાહલ પણ ખરાખર સાંભળવામાં આવતો નથી. લાગલાગટ ખૂંભો પાડવાથી તેમની પાંસળીઓ જાણે તૂટી ગઈ છે અને તેમના ચણિયાઓ લોહીના કાઠવથી તથા આંસુઓથી ભીંજાઈ ગયા છે.^{૧૭} અરે ! આ રાણીઓને શત્રુપક્ષના માણસો ખભા ઉપર હાથ મૂકીને એકમેક સાથે બાંધીને બળપૂર્વક લઈ જાય છે; આથી એ રાણીઓનાં નેત્રો કમળોની પેઠે પાણીનાં ટીપાંઓને વરસ્યા કરે છે. તેઓ 'આ સમયમાં કોણ રક્ષણ કરશે ? કોઈ પણ રક્ષણ કરનાર નથી' એમ નિરાશ થઈને કંઠગળપણથી બોલ્યા કરે છે અને તે જોઈને તેમના પક્ષના ચોદાઓને પણ આંસુ આવે છે.^{૧૮, ૧૯} સ્વચ્છ કમલિની સમાન આ રાણીઓના કમળનાળ નવી

ફણી નિર્મળ સાયળોનાં મૂળો આંસુ પડવાથી ભીંજાઈ ગયાં છે અને તેથી તેઓ ઝીણાં વસ્ત્રો-માંથી દેખાઈ રહે છે. આ રાણીઓ જાણે વિષય-સુખરૂપી મંદરાચળથી નિરંતર મથન કરતા કામદેવરૂપી સમુદ્રમાંથી નીકળેલી ઉત્તમ લક્ષ્મીના નવી છે. હાથ ! તેમનાં પુષ્પો, વસ્ત્રો, આભરણો તથા લેપન કરેલાં ચંદનો ચોળાઈ ગયાં છે, મૂંસાઈ ગયાં છે અને તેમના લાંબા ચોટલાઓની ચપળ લટો આંસુઓથી ભીંજાઈ ગઈ છે.^{૨૦, ૨૧}

આલોલમાલ્યવસનાભરણાંગરાગા વાષ્પાકુ-લાતતત્તલલકવહ્નરીકાઃ । આનંદમંદરનિરંતરમ-થ્યમાનાત્ કામાર્ણવાત્સમ્યદિતાશ્વરાજલક્ષ્મ્યઃ ॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણને લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'અસિદ્ધશ્વકાદિવર્ણન' એ નામ-નો સર્ગ ૪૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૪ મો

વિદ્યુત રાજાનું યુદ્ધ માટે નીકળવું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ યવાચ ॥

દત્તસ્મિન્નવરે રાજમહિષી મત્તયૌવના ।

તદ્વિવેશ ગૃહં લક્ષ્મીરિવ પંકજકોટરમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યાઃ-આ સમયે જન્મ લક્ષ્મી કમળના છિદ્રમાં આવે, તેમ મત યૌવનવાળી મહારાણી, વિદ્યુતરાજના તે ઘરમાં આવી.^૧ તેનાં પુષ્પો અને વસ્ત્રો વીંખાઈ ગયાં હતાં, તેના હારો તૂટી ગયા હતા અને તે વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી. ભયથી તે વિહ્વળ બની ગઈ હતી અને સખીઓ તથા દાસીઓ તેને અનુસરી રહી હતી.^૨ ચંદ્ર જવું તેનું સુખ હતું, હોંકથી તેના પયોધરો

* આ ચૂંવાળીસમા સર્ગમાં મહારાણીને ભય પામેલી જોઈ અને અંતઃપુરને પરાભવ થયો એ સાબળી, યુદ્ધને માટે રાજની નીકળવાનું અને લીલાના તત્ત્વનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

હાલી રહ્યા હતા અને દાંતરૂપી તારાઓથી તે બધે શરદન્કતુના આકાશ જની સર્વાંગે સ્વચ્છ લાગતી હતી. પછી જેમ અપ્સરા, ભૂતોના સંગ્રામના વિચારમાં પડેલા ઇન્દ્રની પાસે વિજ્ઞાપિ કરે, તેમ તે પટરાણીની એક સખીએ અંવિચારી શત્રુઓના સંગ્રામના વિચારમાં પડેલા વિદૂરથરાજની પાસે આ પ્રમાણે વિજ્ઞાપિ કરી ૪૪ 'હે દેવ ! આ દેવી અમારી સાથે અતં પુરમાંથી નાસીને આવી છે અને જેમ વાયુએ પીડેલી સતા વૃક્ષને શરણે આવે, તેમ આપને શરણે આવી છે.' ૪૫ 'હે રાજન ! જેમ સમુદ્રનાં મોજાઓ કિનારાનાં વૃક્ષોની સતાઓને હરી બધ છે, તેમ જ્યાં આયુધોવાળા યજ્ઞવાન શત્રુઓ આપની બીજી રાણીઓને હરી ગયા છે ૪૬ જેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત પવનો મોટાં વૃક્ષોને તોડી નાખે છે, તેમ અચાનક આવેલા ઉદ્ધત શત્રુઓએ તમારા અંત પુરના સઘળા રક્ષકોને તોડી નાખ્યા છે.' ૪૭ જેમ રાત્રે વર્ષાન્કતુમાં દૂરથી અચાનક આવેલાં અને ઠાલાહલ કરતાં બળ, કમળોને ધસડી લઈ બધ છે, તેમ રાત્રે દૂરથી અચાનક આવેલા શત્રુઓ આપણા અંત પુરની સ્ત્રીઓને લઈ ગયા છે ૪૮ ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, લોચા નાદ કરતા તથા ફેલાતી ઉચ્ચ જાળાઓવાળા અગ્નિઓથી તેમજ ધુમાડારૂપી કવચોવાળા, લોચા નાદ કરતા તથા ફેલાતાં ઉચ્ચ શસ્ત્રોવાળા શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓથી આપણું નગર ભરાઈ ગયું છે.' ૪૯ પારથી લોકો જેમ ચીસો નાખતી હાલ્લીઓને બળાહારથી લઈ બધ છે, તેમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓ ચીસો પાડતી સ્ત્રીઓને ચોટવા પકડીને લઈ બધ છે ૫૦ આ પ્રમાણે અમારા ઉપર પછી રાખાઓમાં ફેલાયેલી આ ઉચ્ચ વિપત્તિ આવી છે. તેનું અત્યંત નિવારણ કરવાને માટે આપ વિના બીજે કાઈ સમર્થ નથી.' ૫૧

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઓ-આ પ્રમાણે મહારાણીની સખીનાં વચનો સાંભળીને, વિદૂરથ રાજ્ય

દેવીઓની સામે બેધુ અને તેમને આ વચન કહ્યાં 'ક્ષમા કરજે, હું અહીંથી બહાર છું અને ભમરી જેમ કમળને શરણે રહે છે, તેમ આ મારી સ્ત્રી, આપના ચરણને શરણે રહે છે.' ૫૨ આ પ્રમાણે કહીને પછી કોપથી લાલલાલ આંખવાળો થયેલો વિદૂરથરાજ જની રીતે મદાન્મત હાથી-એ વનમાં તોફાન કરતાં કેસરીસિંહ યુદ્ધમાંથી બહાર નીકળે, તેવી રીતે તે પોતાના ધરમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી સરસ્વતીની સાથે રહેલી જ્ઞાનવાળી લીલાએ અરીસામાં દેખાતા પ્રતિબિંબની જેમ પોતાના જવા જ આકારવાળી તથા અત્યંત રૂપવાળી બીજી લીલાને ત્યાં આવેલી બોધે. ૫૩, ૫૪

લીલા યોદ્ધાઓ-હે દેવી ! આ શું છે ? તેમને કહો જે હું છું તે આ કેમ છે ? અને બે બે હું જ હોઉં તો આટલો કાળ જતાં પણ એની અવસ્થા યુવાનની યુવાન કેમ રહી છે ? ૫૫ મંત્રી આદિ લોકો, નગરના રહેવાસીઓ અને સેના તથા વાહનો સહિત સર્વે યોદ્ધાઓ, જેઓ ત્યાં હતાં, તેઓ અહીં કેમ છે ? અને બે અહીં છે, તો ત્યાં તેમ ને તેમ કેમ છે ? ૫૬ હે દેવી ! જેમ લોકો અરીસાની અંદર તથા બહાર પણ એના એ હોય છે, તેમ આ લોકો ત્યાં અને અહીં પણ એના એ જ છે કે કેમ ? આ લોકો ચેતનાવાળા છે કે નહિ ? ૫૭

સરસ્વતી યોદ્ધાઓ-જેમ મન સ્વપ્નાવસ્થામાં, બ્યતભાં અનુભવેલા પદાર્થોના આકારને પ્રાપ્ત થાય છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્ય પણ પોતાની અંદર કરેલા સકરપના આકારને સંલુભાતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ૫૮ ચિત્તમાં અને ચૈતન્યમાં સંસ્કારરૂપે જેવા આકારનું જગત હોય છે, તેવા આકારનું જ જગત સંલુભાતમાં બહાર હોય એમ પ્રતીત થાય છે. આ સપચું ચૈતન્યના વિવર્તરૂપ જ છે, માટે તેમાં પદાર્થોના સ્વભાવને અનુસરીને, દેય-કાળની લાંબાઈનો કે વિચિત્રતાનો અંત આવે એ

નથી.^{૧૯} જે અંદર હોય છે, તે જ બાહ્યરૂપે પ્રતીત થાય છે; એ વિષયમાં સ્વપ્નના પદાર્થો દદાંતરૂપ છે. જેમ અંદર ચૈતન્યનો વિવર્ત જ સ્વપ્નના તથા સંકટપના નગરરૂપે બહાર સ્ફુરે છે, તેમ આ પણ ચૈતન્યનો વિવર્ત જ બાહ્યરૂપે સ્ફુરે છે અને તે દૃઢ અધ્યાસને લીધે સ્ફુટ આકારવાળો થયો છે. તે સમયે તારા તે નગરમાં તારો પતિ પશ્ચરાજ જે વાસનાઓને લઈને મરણ પામ્યો છે, તે વાસનાઓ પ્રમાણે તે સ્થળમાં જ તેવા વિષયોને પ્રાપ્ત થયો છે. અહીંના લોકો જોયો ત્યાં હતા તેઓ જ છે એમ પ્રતીત થાય છે; તો પણ જોયો ત્યાં હતા તેઓ જ નથી; પણ તેમના જેવા બીજા છે. જેમ સ્વપ્નમાં અને સંકટપનાં સૈન્યો તે અવસ્થાઓમાં સાચાં જ છે, તેમ તારા પતિને આ અવસ્થામાં આ લોકો પણ સાચા જ છે. જ્યોતમાં જ્યોતના સર્વે પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે અને સ્વપ્નમાં સ્વપ્નના સઘળા પદાર્થો વાંધા વિના અનુભવમાં આવે છે; માટે એમનામાં વાસ્તવિક સત્યતા કેવી હોય અને કેમ હોય એ તું જ કહે. જ્યોતના અને સ્વપ્નના સર્વે પદાર્થો ખોટા જ છે અથવા સ્વપ્નના પદાર્થો ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી, માટે તેઓ જ એકલા ખોટા છે, એમ તું માનતી હોય, તો જ્યોતના પદાર્થો પણ ઉત્તરકાળમાં રહેતા નથી, એટલે સ્વપ્નના પદાર્થો કરતાં જ્યોતના પદાર્થોમાં શી અધિકતા છે? સ્વપ્નમાં જ્યોતના પદાર્થો રહેતા નથી અને જ્યોતમાં સ્વપ્નના પદાર્થો રહેતા નથી.^{૨૦-૨૫} જેમ જન્મના સમયમાં મરણ અસત્ય છે અને જ્યોતના સમયમાં જન્મ અસત્ય છે, તેમ જ્યોતના સમયમાં પર્મા સ્વપ્ન અસત્ય છે અને સ્વપ્નના સમયમાં જ્યોત અસત્ય છે. હે લીલા! જેમ અવધવો પીંખાઈ જવાથી જગતનો નાશ થાય છે, તેમ અનુભવના બળથી જગતનો, પણ નાશ થાય છે.^{૨૬}

પ્રલયમાં, યુગોમાં અને આજ મુખી પણ જેનો કદી અભાવ થયો નથી, એવું તો એક બ્રહ્મ જ છે અને તે બ્રહ્મ જ જગતરૂપે સામે છે. જેમ આકાશમાં ઝીણા મોવાળાનાં જેમ ચક્રકાં પ્રતીત થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ 'સૃષ્ટિ' નામની શ્રાંતિઓ પ્રતીત થાય છે; માટે વાસ્તવિક વિચાર કરતાં સૃષ્ટિઓ છે જ નહિ. જેમ સમુદ્રમાં તરંગો ઉત્પન્ન થઈ થઈને પાછા તેમાં જ લય પામે છે, તેમ બ્રહ્મમાં આ સૃષ્ટિઓ ઉત્પન્ન થઈ થઈને લય પામે છે. જેમ મહાપવનમાં રંજના સંબંધની મિથ્યાપ્રતીતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગતના સંબંધની મિથ્યા પ્રતીતિ થાય છે.^{૨૭-૩૦} આથી આ જગતરૂપ ભસ્મ ઝાંઝવાના જળની જેમ શ્રાંતિમય જ છે અને 'તું' તથા 'હું' ઇત્યાદિ ખોટા વિશાગ્રાથી જ તે ગોઠવાયેલ છે. તેના ઉપર શો વિશ્વાસ રાખવો? આ પ્રમાણે સમજવું એ જ ઉત્તમ સ્થિતિ છે અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જગત સંબંધી કોઈ પણ શ્રાંતિઓ રહેતી નથી.^{૩૧} જેમ ઘાટા અંધારામાં બાળકને પ્રતીત થતો યક્ષ અંધારાથી ભિન્ન નથી, તેમ બ્રહ્મ પ્રતીત થતું આ જગત, બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. એટલા માટે જ જન્મ, મરણ અને મોહ આદિ જે પ્રતીત થાય છે, તે અજ્ઞાનથી જ પ્રતીત થાય છે; કારણ કે બ્રહ્મજ્ઞાનથી બાધ થતાં એ સઘળું નષ્ટ થઈ જાય છે અને એ નષ્ટ થતાં, બ્રહ્મ જ અવશેષ રહે છે. આ જે દશ્ય છે તે સત્ય નથી, અસત્ય નથી અને ઉભયરૂપ પણ કદી નથી. જે છે તે બ્રહ્મ જ છે; કારણ કે બ્રહ્મમાં એવો વિવર્ત થવાનો સંભવ છે. આકાશમાં, પરમાણુમાં કે કોઈ પદાર્થના ગર્ભમાં પણ ન્યાં જીવ હોય છે, ત્યાં જગતની પ્રતીતિ થાય છે. જેમ અગ્નિ પોતાના સ્વરૂપભૂત ઉષ્ણતાને પોતામાં અનુક્રમે ઉદય પામેલી માની લે છે, તેમ આ સુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ આત્મા.

તડકા થતાં ધરમાં અનેક તસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે, તેમ પરબ્રહ્મમાં અનેક બ્રહ્મડોરૂપ તસરેણુઓ ભમ્યા કરે છે. જેમ વાયુમાં ચલન તથા ગંધ અને આકાશમાં શૂન્યતા સૂક્ષ્મરૂપે રહે છે, તેમ બ્રહ્મમાં જગત પણ સૂક્ષ્મરૂપે રહ્યું છે. આ સાકાર જણાતા જગતને નિરાકાર સમજવાને માટે હમણાં તારે એમ સમજવું કે, અવયવરહિત બ્રહ્મમાં આ વિભાવ, તિરેમાવ, મહણ, ત્યાગ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, ચર અને અચર આદિ વિભાગો અજ્ઞાનથી જ કલ્પાયેલા છે. ^{૩૨-૩૪} એટલે તેઓ આત્માથી અભિન્ન જ છે. તેઓ અવયવો છે જ નહિ. પણ તેનું જ રૂપ છે. આ રીતે જીવની વાસનાઓના કમથી ઉદય પામતું આ જગત જેમ છે, તેમ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે અને બ્રહ્મમાં જ રહ્યું છે; માટે પૂર્ણ હોવાથી તે 'વિશ્વ' શબ્દને તથા તેના અર્થોને યોગ્ય છે. 'વિશ્વ' શબ્દના અર્થો પૂર્ણતાને અનુસરનારા છે. આ જગત રજ્જીમાં થયે-

અને દટલાએક વિષયો સાવ નવા જ અનુભવમાં આવે છે. કોઈ સમયે કોઈ સ્થળમાં તેના તે જ વિષયો છે, એમ અનુભવમાં આવે છે અને કોઈ સમયે કોઈ સ્થળમાં, પૂર્વના વિષયોની સાથે અર્ધા મળતા આવે એવા વિષયો પણ અનુભવમાં આવે છે. ^{૪૨-૪૫} જીવને એ વિષયોના અનુભવો અસત્ય છતાં પણ સત્ય જવા સ્ફુરે છે. આ રાજને સઘળી પૂર્વની વાસનાઓને ઉત્પન્ન થવાથી તે જ મંત્રીઓ અને તે જ પીરસોડા છે. અને તેઓ તે જ કુળમાં જન્મેલા, તેવી જ રીતભાતવાળા અને તેવી જ ક્રિયાઓવાળા પ્રતીત થયા છે. આ સઘળા લોકો અધિષ્ઠાનનો વિચાર કરતાં એના એ છે અને દેશ, કાળ તથા ક્રિયાઓ જોતાં તેઓના જવા છે. ચૈતન્ય વ્યાપક છે અને આત્મસ્વરૂપ છે. તેની સ્થિતિ જ આવા પ્રકારની છે. રાજના ચિન્તાકાશમાં ચૈતન્યમય વાસનાનો ઉદય થયો છે. તે પ્રમાણે જ આ સઘળું આગળ વધેલું છે અને તે

આપણું સ્વરૂપ છે. હે લીલા ! સઘળું જગત ચિદાકાશરૂપ બીલાના ગર્ભરૂપ જ છે, એમ તત્ત્વ-વેતાઓએ નિર્દેશ કર્યો છે. માટે તું પણ એમ જ સમજ અને એ પ્રમાણે સમજીને તું જીવી છે તેવી નિર્ભય અને નિર્વિશેષ જ રહે. ૫૧, ૫૨

एषा त्वमंबरमहं क्षुवनं घरा च राजेति सर्व-
महमेव विमातमात्रम् । चिद्व्योमविवलजरं विदु-
रंगं विद्धि त्वं तेन शांतममलास्त्व यथास्थितेह
श्रीयोगवासिष्ठ महाशराभायशुभां उत्प-
त्ति-प्रકરણेनो લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'જગદ્બ્રહ્મવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૪૪ એ સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૪૫ મો ~

જીવો પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળ પામે છે
॥ શ્રીદેવ્યુવાચ ॥

विदूरस्थे मर्तेषु तत्तुं त्यक्त्वा रणांगणे ।

तदेवांतपुरं प्राप्य तादृगात्मा भविष्यति ॥ ૧ ॥

સરસ્વતી બોલ્યાં:-આ તારા સ્વામી વિદુ-
રથી રાજ યુદ્ધભૂમિમાં દેહનો ત્યાગ કરી, તે જ
અંત:પુરને પ્રાપ્ત થઇને પદરાજરૂપ થશે. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે સરસ્વતીએ
લીલાને કહ્યું. તે સાંભળીને તે નગરમાં રહેનારી તે
નવી લીલા સરસ્વતીની આગળ આવીને ઊભી
રહી અને હાથ જોડીને તેણે તેને નીચે પ્રમાણે
પ્રાર્થના કરી. ૨

બીજી લીલા બોલી:-હે દેવી ! હું સર્વદા
ચૈતન્યરૂપ ભગવતીનું પૂજન કરું છું અને તે
ભગવતી દેવી મને પ્રત્યેક રાત્રિએ સ્વપ્નમાં દર્શન
આપે છે. ૩ હે દેવતાઓનાં ઈશ્વરી ! હે માતાજી !
જેવાં એ મારાં પૂજ્ય દેવી છે તેવાં જ તમે છો.

x આ પિસ્તાળીસમા સર્ગમાં બીજી લીલાને પદ-
રાજની પ્રાપ્તિરૂપ વરદાન મળ્યાનું કહેવાયો; અને તે
પછી જીવોને પોતપોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે ફળની
પ્રાપ્તિ થાય છે તે કહેવાયો.

તો, હે સુંદરવદના ! મુજ રાંક ઉપર કરુણા કરીને
તમે વરદાન આપો. ૪

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-એ પ્રમાણે તે નગરનિવા-
સિની નવી લીલાની વિનતિ સાંભળીને, સરસ્વતી-
એ તેના ભક્તિભાવનું સ્મરણ કયું અને પ્રસન્ન
થઇને તેને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૫

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! તારી જીવતાં
સુધી પણ જીવું ન થાય એવી અનન્ય ભક્તિથી
હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું; માટે જ વરદાન
જોઈતું હોય તે તું માગી લે. ૬

બીજી લીલા બોલી:-આ મારા પતિ
રણુમાં દેહ છોડીને જ્યાં રહે, ત્યાં હું આ જ
શરીરથી તેની સી થાઉં, એ હું માગું છું. ૭

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી ! તેં ઘણાં
પુષ્પો તથા ધૂપ આદિવાળી અનન્યભાવથી ભરેલી
પૂજાથી, મારું ચિરકાળ સુધી નિર્વિઘ્ન રીતે પૂજન
કયું છે; માટે જમ તું માગે છે તે પ્રમાણે થશે. ૮

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-આમ સરસ્વતીનું વરદાન
મળવાથી તે દેશની નવી લીલા પ્રકૃષ્ટિત થઈ ગઈ;
એટલે સંદેહથી વ્યાકુળ થયેલા મનવાળી પહેલી
લીલાએ સરસ્વતીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૯

પહેલી લીલા બોલી:-હે ઈશ્વરી ! આપ-
ના જવા શ્રદ્ધારૂપ અને સત્યસંકલ્પવાળા મહા-
ત્માઓ તો સંકલ્પથી જ ધારે તે સઘળું તરત જ
સિદ્ધ થાય છે. તે છતાં આપ મને લોકાંતરરૂપ એ
પહાડી ગામમાં મારા જોના એ સ્થૂલ શરીરથી
શા માટે તેડી ગયાં નહોતાં તે કહો. ૧૦, ૧૧

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે સુંદરી ! હું ટાઈનું
કાંઈ પણ કરી આપતી નથી. જીવ પોતાની જેમ
જ પોતાની સઘળી ધારણાઓને તુરત સંપાદન
કરે છે. ૧૨ હું યોધરૂપ અને સંવિત્માત્રની દેવતા
હું. હું તો પ્રાણીઓનું જ ભવિષ્ય શુભ હોય તેને
વરદાનથી પ્રકટ કરું છું. પરંતુ તેમાં ફળ ઉત્પન્ન
કરવામાં તો પ્રત્યેક જીવની માયાયુક્ત જ ચૈત-
ન્ય શક્તિ છે, તે જ સમર્થ છે. ૧૩ જ જીવની

યક્તિ જે રીતે હૃદય પામે છે, તે જીવની તે
 યક્તિ તે રીતે સદા કૃણ આપે છે.^{૧૨} તેં લાંબા
 કાળ સુધી મારું આરાધન ક્યું હતું. તારા
 સંકલ્પ તે સમયે 'મુક્ત થાઉં તો ઠીક' એવી
 છત્તાડપ હતો. તેથી મેં તને તેવા તેવા પ્રકા-
 રાથી સમજાવી છે અને જેથી મુક્તિ મળે એવી
 યુક્તિથી તને નિર્મળ જનાવી દીધી છે.^{૧૩,૧૪}
 હે મુદરી ! મેં તારી એવી સાવનાથી જ તને
 આટલા કાળ સુધી બોધ આપ્યો છે અને એ બોધ
 મળવાથી તું પોતાની ચૈતન્યયક્તિથી જ પારેલા
 નિર્મળપણને પ્રાપ્ત થઈ છે.^{૧૫} જે જે જીવને

ॐ સર્ગ ૪૬ મો ॐ

સૈન્યનું, રણભૂમિમાં પ્રવેશનું
 અને યુદ્ધનું વર્ણન

॥ રામ ક્વાચ ॥

एवं संकथयंतीषु तामु तस्मिन् गृहोदरे ।

विदूरथः किमकरोन्निर्गत्य कुपितो गृहात् ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે મુનિ ! એ ઘરની અંદર
 એક સરસ્વતી અને બે લીલાઓ એ પ્રમાણે વાતો
 કરી રહી હતી, તે સમયમાં ટાપ પામેલા વિદૂ-
 રથરાજએ ઘરમાંથી નીકળીને શું ક્યું.^{૧૬}

દતા અને ચાલવાના પ્રકારથી જાણે પોતાના પાછલા ભાગને આગલા ભાગમાં લઈ લેતા હતા. તેઓ જાણે આકાશને પી જતા હતા, ચામરોની કાન્તિએને હીથે જાણે સંપૂર્ણ ચંદ્રોથી સંયુક્ત હતા અને દહેણાડીઓથી તેઓ દિશાઓને પૂરી દેતા હતા.^{૧૭-૧૮} ત્યારે મદોન્મત દાથીઓ-રૂપી મેઘધટાની ગર્જનાથી બરપૂર અને પવન-તાની શુદ્ધિઓમાંથી ક્ષીણતા પડછંદાઓથી ઘારણુ લાગતો દુઃકૃમિઓનો ભારે શબ્દ થવા લાગ્યો. મદોન્મત યોદ્ધાઓ ભારે ઉત્સાહથી ટાલાડલ કરવા લાગ્યા અને ત્યાં સંજોના સંધ્યકાળે શબ્દ-થી ઘાટા થયેલા ધૂધરીઓના શબ્દો થવા લાગ્યા. ત્યાં ધનુષ્યોના ટંકારો થવા લાગ્યા, બાણોની મંદર સ્વરવાળી મુસવાડીઓ થવા લાગી અને પરસ્પરનાં અંગોથી બીંસાયેલાં કવચોનો ઝણ-ઝણાટ થવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૦} ત્યાં અગ્નિની ઝળો કાદતાં સંજોના ઘોર શબ્દો ઊડવા લાગ્યા, નગરનાં પીડાયેલાં માણસો બુધો પાડીને પીડા-તું નિવેદન કરવા લાગ્યાં, યોદ્ધાઓ પરસ્પરને શોધાવવા લાગ્યા અને બંદીઓનો ભીરુ લોકો-નો તિરસ્કાર કરીને તેમને રોવરાવવા લાગ્યા. બ્રહ્માંડનાં છિદ્રોને પણ પૂરી દેનારો અને દશે દિશાઓરૂપી કુંજોને બાપી વળનારો એ ભયંકર શબ્દ, જાણે હાથથી પકડી ચકારો એવો પ્રુથ જણાવા લાગ્યો.^{૨૧,૨૨} આ સમયમાં પ્રુથપણથી સૂર્યના માર્ગને પણ ટેલી દે એવી ઘાટી રજ જાણે સઘળું ભૂમંડળ ઊડતું હોય એવી જણાવા લાગી.^{૨૩} એ ઊડતી રજ વડે તે મોટું નગર જાણે ગર્ભવાસમાં હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. જેમ યૌવનથી મુદપણું ઘાટું થાય, તેમ ત્યાં અંધારું પણ ધીરે ધીરે ઘાટું થઈ ગયું.^{૨૪} દીવાઓ દિવસના તારાઓની પેઠે અદશ્ય થઈ ગયા અને રાત્રિમાં વિહાર કરનારા પિશાચ આદિ લેશિ ચપળ થઈને સૈન્યમાં આવવા લાગ્યા.^{૨૫} ધરસ્તીએ જેમને દિવ્ય દષ્ટિએ આપી હતી

એવી બે હીલાઓ અને તે રાજકુંવરી, જાણે દ્વય ક્ષીરી પડતું હોય એવા પિત્ત મનથી તે મોટા સુદને નિહાળવા લાગ્યાં.^{૨૬} જેમ પ્રક્રયના સમુદ્રનાં પૂરોથી વડવાલિઓ ચાંત થઈ જાય, તેમ વિદુરયરાજની કૂચથી ગામમાં લૂટ પાડતા લોકોના રથોના, રસ્તોના અને બાણોના ભારે ભયંકર શબ્દો ચાંત પડી ગયા.^{૨૭} વિદુરયરાજ ધીરે ધીરે પોતાના સૈન્યને વધારતો આવતો હતો અને જેમ પાંખોથી ઊડેલો મેઘપર્વત પ્રક-યના સાગરમાં પેસે, તેમ પોતાના તથા શત્રુના સૈન્યમાં જે અંતર હતું, તેને અણપા વિના શત્રુના સૈન્યમાં પેડો.^{૨૮} આ સમયમાં ધનુષ્યોની દોરી-ઓના સ્પષ્ટ અને ભારે ટંકારો ઊડવા લાગ્યા. ત્યાં આયુધોનાં કિરણોથી મેઘના જેવા જણાતા અનેક યોદ્ધાઓ રણમૂર્તિમાં ફરવા લાગ્યા.^{૨૯} આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં રસ્તો પક્ષીઓની પેઠે ઊડવા લાગ્યાં અને લોકોના પ્રાણુ લેવારૂપ પાપને લીધે સ્થામ રંગની યઈ પડી હોય એવી રસ્તોની કાન્તિએ ચારે તરફથી સંપૂર્ણ બાપી ગઈ.^{૩૦} રસ્તોના પરસ્પર અચડાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિ હાળાડિયાના અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યા. વીર પુરુષોરૂપી વાદળાં, બાણોરૂપી જળધારાઓને વર્ષાવતાં ગર્જના કરવા લાગ્યાં. કરવત જેવાં રસ્તો વીરલોકોનાં શરીરોમાં પેસવા લાગ્યાં. આકાશમાં ખડ્ગોના પ્રહારોના અવાજો થવા લાગ્યા.^{૩૧,૩૨} ત્યાં રસ્તોરૂપી અગ્નિઓના પ્રકારોથી અંધકારો તુરત ચાંત થઈ ગયા અને સઘળી સેતાઓ શરીરોમાં ખૂંચી ગયેલાં બાણો-થી જાણે રોમાંચિત થયેલી જણાવા લાગી.^{૩૩} આ પ્રમાણે યમની ચાવાના એ રણરૂપ મદો-ત્સવમાં કબજોરૂપી નટોની મંડળીઓ નાચવા લાગી અને પિશાચીઓરૂપ રણનટીઓ જાયા સ્વરોથી રણની પ્રશંસાનાં ગીતો ગાવા લાગી. ત્યાં હાથીઓનાં દંતશળો બળાકારથી ભટકાવવામાં આવ્યાં અને તેમના કડાકાઓ થવા લાગ્યા.

આકાશમાં ગોદ્ધોથી ફેંકાયેલા પથરાઓડપી
મોટી નદીઓ ચાલવા લાગી. ^{૨૬, ૨૭} ત્યાં અત્યંત
પવનથી ઊડેલાં સૂકાં પાંદડાંઓની જમ શબો
નીચે પડવા લાગ્યાં અને જીવલેણ શ્વેતોડપી વર-
સાદથી લીંબાયેલા રણરૂપ પર્વતમાંથી લોહીની
નદીઓ ચાલવા લાગી. ^{૨૮} રુધિરોથી ધૂળ શાંત
થઈ ગઈ, આયુધોના અગ્નિઓથી અંધારા શાંત
થઈ ગયાં, સધળા લોકોનું ધ્યાન યુદ્ધમાં જ લાગી
જવાથી દોહાહલો શાંત થઈ ગયા અને મરવાના
નિશ્ચયને લીધે ભય પણ શાંત થઈ ગયા. ^{૨૯} સર્વે
લોકોનાં ચિત્ત પ્રહારોની યુક્તિઓમાં લાગી ગયાં
હતાં, તેથી તે યુદ્ધ પ્રથમ તો દોહાહલ વગરનું,
સંશ્રમ વગરનું અને ખડ્ગોની દીપ્તિઓ તથા
સુસનાદીઓવાળું હતું; તેમજ પવનથી નહિ
આકુળ થયેલા વરસાદની પેઠે શોભવા લાગ્યું. ^{૩૦}
તે યુદ્ધ બીકણ લોકોને દુસ્તર થઈ પડ્યું હતું,
તેમાં બાણોના સમૂહો 'ખદખદ' શબ્દો કરતા
ચાલતા હતા, તેમાં છુટ્ટીઓ પડવાના 'ટપટપ'
શબ્દો થઈ રહ્યા હતા, તેમાં મોટાં મોટાં અસ્ત્રો
ઝળઝળાટ કરીને પરસ્પર મળતાં હતાં અને
બીજા કેટલાંક પદાર્થોના 'તિમતિમ' શબ્દ
પણ થઈ રહ્યો હતો. ^{૩૧}

હ્રદયદરવસંહચ્છરોયં ટકટકિતારવસંપ-
વદ્ધુશુંદિ । જ્ઞાનજ્ઞાનવસંમિલનમહાલ્લં વિમિતિમિ-
વદ્રણમાસ દુસ્તરં તત્ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યા
'વિદ્યુરથનિર્ણય' એ નામનો
સર્ગ ૪૬ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૪૭ મો

સિંધુરાજની જીત થવાનું કારણ અને
સૂર્યોદય તથા રણભૂમિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मिन् वर्तमाने तु घोरे समरसंगमे ।

लीलाद्रपमुवाचेदं वृत्तिं भगवतीं पुनः ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-સંત્રામોડપી એ ભયંકર
મોટા ચાલુ થયો, ત્યારે બન્ને લીલાઓએ સર-
સ્વતી દેવીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ^૧

બન્ને લીલાઓ ઓલી:-હે દેવી ! તમે
અકસ્માત પ્રસન્ન થયાં છો, છતાં પણ હાથીઓની
દોડાદોડવાળા આ સંત્રામમાં અમારા બન્નેના
પતિ આ વિદ્યુરથરાજ શા માટે જીતતા નથી ? ^૨

સરસ્વતી ઓલ્યા:-હે પુત્રીઓ ! વિદ્યુરથ-
રાજના શત્રુએ જયનો સંકેત કરીને મારું પણ
કાળ સુધી આરાધન કયું છે અને વિદ્યુરથરાજ-
એ તેવું આરાધન કયું નથી. ^૩ આથી શત્રુ જીતે
છે અને વિદ્યુરથરાજ હારતો બંધ છે. હું પ્રાણી-
ઓનાં મનની અંદર રહેનારી ચૈતન્યશક્તિ છું,
માટે જ માણસ મને બ્યારે અને જ રીત પ્રેરે
છે, તે માણસને ત્યારે અને તે રીતે હું કૃણ આપું
છું. એટલે તેવી રીતનો વિવર્ત પામીને તે પ્રમા-
ણે દેખાઈ છે. ^{૪, ૫} જમ ઉષ્ણપણું અગ્નિનો
સ્વભાવ છે, તેમ એવી રીતના વિવર્ત પામનારો
મારો સ્વભાવ જ છે. દે બાળાઓ ! આ વિદ્યુરથ-
રાજએ 'યુક્ત જ થવું' એવો સંકેત કરીને મારી
ભાવના કરી હતી, માટે એ રાજ યુક્ત જ થશે.
આના શત્રુ સિંધુરાજ સંત્રામમાં જયનો સંકેત
કરીને મારું પૂર્વ જ કયું હતું. આથી દે સુદ-
રીઓ ! આ વિદ્યુરથરાજ તે દેહને પ્રાપ્ત થઈને

* આ સુનાગોસામ સર્ગમાં સિંધુરાજની જીત
થવાનું કારણ, સપ્તમે ઉદય, રણનો જમ અને જે
રાજાઓનું મનના અગ્નિથી કંદયુદ્ધ-એવમં વર્ણન
કરવામાં આવ્યો.

તનારી બને સાથે કાળે કરીને મુક્ત થશે અને એનો શત્રુ આ ચિંધુરાગ એને મારીને જાય એજવશે અને પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે.^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે સરસ્વતી બોલતાં હતાં અને બન્ને સૈન્યો યુદ્ધ કરતાં હતાં. ને સમયમાં મૂયં બધું રણરૂપ આશ્ચર્યને બેઠા ને ઉઠાઈન થયો દોય તેમ, ઉદયાચળ પર આવ્યો. અંધકારો અણખાન થઈ ગયા. જેમ સંધ્યા-કાળના અંધકારો તારાઓને પ્રકટ કરે છે, તેમ વિદ્યરથના શત્રુઓરૂપી અંધકારો માયાથી સેના-ઓ જેવા રાક્ષસ આદિ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં બુદ્ધાઓ, આકાશ, પર્વતો અને પૃથ્વી ધીરે ધીરે પ્રકટ થવા લાગ્યાં.^{૧૯} બ્રહ્માંડ બધું કાળજળના સમુદ્રમાંથી ખદાર કાઢવામાં આવ્યું દોય તેમ શેલત્રવા લાગ્યું. જેમ રણમાં પ્રીરલેકાનાં શરીરો ઉપર રૂપિરના પ્રવાહો ફેલાય છે, તેમ ત્યાં મૂયંનાં સુવર્ણના ઝરા જેવાં મુંદર ફિરલેા પર્વતો ઉપર ફેલાવા લાગ્યાં.^{૨૦, ૨૧} હારે આકાશમાં સુરવીર લેકાના ઊડતા હાથોથી અને પૃથ્વીમાં વીરલેકાના પડતા હાથોથી સર્પોના બમવા જેવા દેખાવ થઈ રહ્યો. ત્યારે આકાશમાં ઊડતાં વીરલેકાનાં અંગોનાં આબરણોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં વીરલેકાનાં અંગોનાં આલ-રણોથી સોનું પથરાયા જેવું જણાવા લાગ્યું. આકાશમાં ઊડતાં કુડળોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં કુંડળોથી ત્યારે રત્નો વેરાયા જેવા દેખાવ થયો. આકાશમાં ઊડતાં મસ્તકોથી અને પૃથ્વીમાં પડતાં મસ્તકોથી ત્યાં કમળોના જેવા દેખાવ થઈ રહ્યો હતો.^{૨૨} આ આયુધોરૂપી ગેંડાઓના હાથે જીજ્ઞવણથી તથા નીચે પડવાથી આકાશ અને પૃથ્વી અવકાશ વિતાનાં થઈ પડ્યાં. ઊડતાં બા-પોરૂપી તીડોથી આકાશ વ્યાપ્ત થઈ અને પૃથ્વી પણ નીચે પડતાં બાણોરૂપી તીડોથી વ્યાપ્ત થઈ. આકાશમાં મૂયંનાં ફિરલેાથી સંધ્યાકાળના જેવા રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો અને પૃથ્વીમાં લોહીની

કાન્તિથી સંધ્યાકાળના જેવા રાતો રંગ દેખાવા લાગ્યો. ત્યારે પૃથ્વી પડતાં સર્પો વડે સિદ્ધ પુરુ-ષોથી ભરેલી જણાવા લાગી.^{૨૩} ત્યાં આકાશમાં કાચે ઊડતા અને પૃથ્વી ઉપર પડતા હારોરૂપી સર્પોની કાંચળીઓ દેખાવા લાગી. ત્યાં આકાશ-માં ઊડતી અને પૃથ્વીમાં પડતી પતાકાઓથી બધું આકાશ અને પૃથ્વીમાં લતાઓ પથરાઈ ગઈ દોય એમ દેખાવા લાગ્યું. ત્યાં ઊડતાં અને નીચે પૃથ્વી પર પડતાં ખખટોરોથી આકાશ અને પૃથ્વી ખીચોખચ ભરાઈ ગયાં. આકાશમાં ઊડતી અને પછી પૃથ્વી ઉપર પડતી સાયળોથી, ત્યાં તોરણો ઊડતાં દોય એવા દેખાવ થયો.^{૨૪} આકા-શમાં ઊડતા અને પૃથ્વીમાં પડતા હાથ-પગોથી ત્યાં બધું ફંપળિયાં ફૂટ્યાં દોય એવા દેખાવ થયો. ઊડતાં ચક્ષોનાં ફિરલેાથી આકાશમાં અને પડતાં ચક્ષોનાં ફિરલેાથી પૃથ્વીમાં લીલા ખડવાળા પ્રદેશના જેવી રચામતા દેખાવા લાગી. ઊડતાં બાણોથી આકાશમાં અને પડતાં બાણો-થી પૃથ્વીમાં બધું કાસકાનું વન દોય એવા દેખાવ થયો. ઊડતાં ચક્ષોના સમૂહોથી અને પડતાં ચક્ષોના સમૂહોથી, બધું પૃથ્વીમાં દેવ-કાને સમૂહ થયો દોય એવા દેખાવ થયો. આ-કાશ અને પૃથ્વી આયુધોરૂપી બાળાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયાં હતાં, તેથી તેઓ ઉન્મત્ત જેવાં ભયંકર જણાવા લાગ્યાં. ચક્ષોના પરસ્પર જુડકાવાથી ત્યાં અગ્નિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી આકાશ અને પૃથ્વી પ્રકૃક્ષિત આસોપાલવોના વન જેવાં દેખા-વા લાગ્યાં.^{૨૫} સમુદ્રના જેવા ભારે ધોધોટાથી આકાશમાં સિદ્ધલેકા અને પૃથ્વીમાં સેનાપતિ ભય પામીને નાસવા લાગ્યા. ઊગતા સૂર્યનાં ફિરલેા વડે ચળકતાં આયુધોને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી બધું સુવર્ણનાં નગર દોય એમ દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૬} આકાશમાં અને પૃથ્વીમાં પ્રાસિના, તલવારોના, સાંગોના, ચક્રોના ઋષ્ટિઓના અને મુદ્ગરોના સજ્જોથી ચારે બાજુ ધોધાટ ઊઠવા

લાગ્યા. આકાશમાં ઊછળતા લોહીના કુવારાઓ-
ની અંદર થયોના સમૂહો ઊડવા લાગ્યા અને
પૃથ્વીમાં ચાલતી લોહીની નદીના પ્રવાહમાં
થયોના સમૂહો તણાવા લાગ્યા.^{૨૧} આકાશ અને
પૃથ્વી ભુશુંડીઓથી, સાગીથી, ભાલાંઓથી, તલ-
વાગેથી, ત્રિશૂળોથી અને પથરાઓથી સંકુલ થઈ
ગયાં. ત્રિશૂળો તથા શસ્ત્રો વાગવાથી કપાયેલા
કબજા, આકાશમાં ઊડવા લાગ્યા અને પૃથ્વીમાં
પડવા લાગ્યા.^{૨૨} કાળ જવાં વેતાલોનાં કુળો, નૃત્ય
કરતાં હતાં અને આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં મોટા
કાવાહલ કરવા લાગ્યાં. આ સમયે આલી પડેલી
રણભૂમિમાં વિદૂરથરાજનો રથ અને સિંધુરાજ-
નો રથ આકાશના ધ્વજની જેમ તથા બાણે એછી
સાથે આકાશમાં ઊગેલા ચંદ્ર તથા સૂર્યની જેમ
દેખાવા લાગ્યા. પ્રદીપ્ત અને ચપળ એવા એ
બંને રથો ચઢોથી, ત્રિશૂળોથી, ભુશુંડીઓથી,
ઋષિઓથી અને પ્રાસોથી ભરપૂર હતા.^{૨૩,૨૪}
તે લાખો શૂંવીર લોકોથી વીંટાયેલા હતા અને
શબ્દો કરતા કરતા યથેષ્ટ રીતે મંડળગતિથી દૂર-
તા હતા.^{૨૫} ચિત્કાર કરતાં મોટાં પેદાંઓથી તે
અનેક જીવતાઓને તથા મૃતેલાઓને પણ કચરી
નાખતા હતા. પેદાંથી ચાપકો તથા ગજગંદ્રો-

ના અપાટાથી પટપટ શબ્દ કરતા દૂરથી રહ્યા હતા.
બાણોરૂપી જળધારાઓના સમૂહોના શબ્દોથી
તથા પ્રાસ આદિ શસ્ત્રોરૂપી કરાઓના શબ્દોથી
એ બંને રથો પરસ્પર ગર્જના કરતા સમુદ્રની જેમ
તથા મહાન્મત મેઘની જેમ ગાજતા હતા. હવે એ
બંને રથો જરાવાર પૃથ્વીના કુંડળસરખા મંડળમાં
ફરીને યુદ્ધમાં એકબીજાની સામે ભેટ્યા. પ્રકાશ
કરતા એ બંને પૃથ્વીપતિઓનાં બાણો આકાશ-
માં ફેલાવા લાગ્યાં. ^{૨૮-૩૨} તેમાં કેટલાંએક
બાણો પથરાના તથા સુશળના જેવા આકારવાળાં
હતાં, કેટલાંએક તલવારના જેવાં મોઢાંવાળાં હતાં
અને કેટલાંએક મુઠ્ઠાગરાના જેવાં મોઢાંવાળાં
હતાં.^{૩૩} તેમાં કેટલાંએક ત્રિશૂળોના જેવાં મોઢાં-
વાળાં, કેટલાંએક સખવેવા ચક્રના જેવાં મોઢાં-
વાળાં, કેટલાંએક દૂરશીઓના જેવાં મોઢાંવાળાં,
કેટલાંએક સાગિના જેવાં મોઢાંવાળાં, કેટલાંએક
તીક્ષ્ણ શિવાઓના જેવાં મોઢાંવાળાં અને કેટલાં-
એક મોટી શિવાઓના જેવાં બડાં હતાં.^{૩૪} એ
બાણો તે સમયે પ્રસયના પવને પાડેલા શિવા-
ઓના સમૂહોની પેઠે પડવા લાગ્યાં અને પ્રવય-
કાળમાં હલત થયેલા બે મધુદ્રો જેમ સામસામી
ભેટી પડે તેમ તે વખતે બંને ગજઓનું ભેટકું

સર્ગ ૪૮ મો

વિદ્યરથ અને સિંધુરાજનો સંગ્રામ

॥ યસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પ્રાપ્ય રાજા પુરઃ પ્રાપ્તં સિંધુમુદુરકંધર્મ ॥

મધ્યાહ્નવપનાતેન કોપેન વિતતોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

યસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેથી કંધવાળો સિંધુ-
રાજ શહેર પાસે આવ્યો, તેથી વિદ્યરથરાજને
મધ્યાહ્ન સમયના સૂર્યના ક્રોધ ઉત્પન્ન
થયો. આથી કંપના અંત સમયના પવનથી
જુદો પડેલો મેઠુ, જે પ્રમાણે પર્વતના શિખરને
ધારણ કરે, તે પ્રમાણે તેણે ઘણી વાર સુધી દિશા-
ને ગત્તવી મૂકે તેવું ધનુષ ધારણ કર્યું.^૧ પછી
વલ્લપકાળનો સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોના વિસ્તાર
ને, તેમ ક્રોધ પામેલા તે રાજાએ ભાથારૂપી
જનીમાં બંધાયેલી બાણની પરંપરાને શત્રુ ઉપર
પડવા માંડી.^૨ તેની દોરીમાંથી એક જ બાણ
ડીકળતું હતું, તો પણ આકાશમાર્ગમાં જતાં તે
બાણનાં એક હજાર બાણ થઈ જતાં તથા એક
ખંડ થઈને પૃથ્વી પર પડતાં.^૩ સિંધુરાજને પણ
તે જ શક્તિ અને હાથતું લાભ થતાં. એ
માણે તે બન્ને રાજાને વરદાથી વિષ્ણુના વર-
નથી ધનુષ્યુદ્ધમાં કુશળતા હતી.^૪ જેમ કંપના
તે સમયના વળથી આકાશ છવાઈ બંધ છે,
પ્રમાણે શબ્દ કરતાં સુશળની આકૃતિનાં
રૂપ 'નામનાં બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું.
આકાશમાર્ગમાં શબ્દ કરતી સુવર્ણથી શોભતી
ણી પક્ષિઓ, કંપનાં સમયના પવનથી
જો પામીને પડતા તારાની પેઠે પ્રકાશ પામવા
ગી.^૫ જેમ સમુદ્રમાંથી પાણીનું પૂર નીકળે
સૂર્યમાંથી કિરણો ફૂટે છે, પ્રચંડ પવને કપા-

વેલાં મોટાં ગ્રાહમાંથી પુષ્પ ખરે છે, તપાવીને
ટીપવામાં આવેલા લોદાના ગોળામાંથી તણખાએ
નીકળે છે, વરસાદમાંથી ધારા નીકળે છે, પાણીનાં
ઝરણાંમાંથી બિંદુ નીકળે છે અને વિદ્યરથરાજનું
નગર બળતાં જેમ તેમાંથી પ્રકાશિત તણખા
જીડે છે, તેમ વિદ્યરથરાજ તરફથી શત્રુ ઉપર
એકદમ બાણનો વરસાદ પડવા લાગ્યો.^{૬-૧૦}
એ વેળા બન્ને સૈન્યમાંથી ઉત્પન્ન થતાં 'ચટાચટ'
શબ્દને સાંભળનાર બન્ને સૈન્યનાં મનુષ્યો શાંત
પડેલા સમુદ્રની જેમ ગૌન થઈ ગયાં.^{૧૧} ધુધવાટી
કરતું વેગનાથું બાણનું પૂર બાણે ગંગાનદીનું પૂર
હોય તેમ યુદ્ધમાં સિંધુરાજ તરફ આકાશમાર્ગે
ચાલવા લાગ્યું. ત્યાં ચળકતા સોનાના બાણની
વૃદ્ધિ એકદમ ધનુષ્યરૂપી મેઘમાંથી સુસવાટાભેર
નીકળવા લાગી.^{૧૨,૧૩}

આ પ્રમાણે બાણરૂપી નદીનાં પૂર સિંધુ-
રાજ તરફ ચાલ્યાં જતાં હતાં, તે તે નગરમાં
રહેલી લીલાદેવીએ ગોખમાંથી બેસ્યું. તે બાણના
સમૂહથી પોતાના પતિનો જય થશે, એમ ધારીને
તેનું સુખકમળ આનંદથી પ્રકુલિત થયું અને
તે આ પ્રમાણે બોલી.^{૧૪,૧૫} 'હે દેવી! જય!
જય! આ'મારા પતિનો જય થાય છે તે જુઓ.
આ બાણના સમૂહથી તો મેરુપર્વતનો પણ ચૂરો
થઈ બન્યો.^{૧૬} આ પ્રમાણે તે બન્ને દેવીઓ ધાટા
સ્નેહના શબ્દથી આકુળ થાય તેવી રીતે માનુષી
વાત કરતાં હતાં અને જોવામાં બંધ થઈને હાસ્ય
કરતાં હતાં તેવામાં જેમ જહનુરાજાએ ગંગા-
નદીનું પાન કર્યું હતું, તેમ તે સિંધુરાજરૂપી
નડવાનળ પોતાનાં બાણની ઉષ્મારૂપ અગસ્ત્ય-
ઋષિદ્વારા* વિદ્યરથરાજના બાણરૂપી મદોન્મત્ત
સમુદ્રનું પાન કરી ગયો.^{૧૭,૧૮} તેણે પોતાના
બાણરૂપી વરસાદથી વિદ્યરથનાં બાણરૂપી વાદ-

* આ અસ્તાળીસમા સર્ગમાં વિવિધ માયાથી
તે થયેલા મત્ત તથા બાણથી જાળવેલો મોહ પમાડે
સિંધુરાજ તથા વિદ્યરથરાજના રણસંગ્રામનું
પરથી વર્ણન કરેલું છે.

* અગસ્ત્યઋષિ દરિયા પી ગયા તથા જહનુ-
રાજ ગંગા નદીને પી ગયા, એ કથા પુરાણમાં
પ્રસિદ્ધ છે.

ળનિ દાણિદાણુ કરી નાખ્યાં અને તેમના રજ
જટલા કકડા કરીને તેમને આકાશરૂપી સમુદ્રમાં
નાખી દીધાં.^{૧૯} જમ દીવો હોલવાયા પછી તેની
ગતિ જાણવામાં આવતી નથી, તેમ વિદૂરથ-
રાજના બાણના સમૂહની ગતિ પણ જાણવામાં
આવી નહિ.^{૨૦} આમ તેણે તેનાં બાણોના
સમૂહને નાશ કર્યો અને પછી યુદ્ધમાં પ્રેમ-
હોવાથી તેણે આકાશમાં ચરીરધારી મેધનો
વિસ્તાર કર્યો. પણ પ્રલયસમયનો પવન જમ
સામાન્ય મેધનો નાશ કરે છે, તેમ વિદૂરથ રાજ-
એ પોતાના બાણના સમૂહથી તેનો એકદમ નાશ
કરવા માંડ્યો.^{૨૧, ૨૨} આ ઉપરથી સિંધુરાજએ
તેના પર બાણના પ્રહાર કર્યા, પણ તે વ્યર્થ
ગયા. આથી તે સિંધુરાજએ પોતાના સ્નેહી
ગંધર્વ પાસેથી પોતાને મળેલું મોહનાસ વિદૂરથ
રાજના સૈન્યમાં માણું. તેથી વિદૂરથ સિવાય
સૈન્યનાં સર્વ માણસોને મૂરખાં આવી ગઈ. પછી
સઘળા યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્ર તથા અસ્ત્ર વીંખાઈ
ગયાં. તેઓ મૂંગા થઈ ગયા, તેમનાં મુખ તથા
નેત્ર એદ્યુક્ત થઈ ગયાં. તેઓ મરણ પામેલા હોય
એવા અથવા ચિત્રમાં આવેખેલા હોય તેવા થઈ
ગયા. તેમની મૂરખાં જાણી થવા લાગી, તેવામાં
વિદૂરથરાજએ પ્રત્યેકાસ (જાગૃત કરવાનું અસ્ત્ર)
ધારણુ કર્યું. તે અસ્ત્રથી તેના સૈન્યનાં મનુષ્યો
પ્રાતાઃકાળમાં કમળની પેઠે જાગૃત થયાં. હવે જમ
સૂર્ય દેવતાએ 'મંદેહ' નામના રાક્ષસ ઉપર
ક્રોધ કર્યો હતો, તેમ સિંધુરાજએ વિદૂરથરાજ
ઉપર ક્રોધ કર્યો.^{૨૩-૨૪} તેણે પાશળધનરૂપી ખેદ
આપનાર ભયંકર નાગાસ ધારણુ કર્યું અને
પર્વતો જવા તે સર્પથી આકાશ ભરાઈ ગયું.^{૨૫}
ત્યાં જમ કમળથી તળાવ શોભે તેમ પૃથ્વી સર્પ-
થી શોભવા લાગી અને પર્વતો કાળા સર્પોરૂપી
કંબોસ પાણુ કર્યા હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા.^{૨૬}

* 'મંદેહ' નામના રાક્ષસની સાથે સુપને મોહ
૬૮ યજ્ઞ હતું, એવી બારતમાં પ્રસિદ્ધ કથા છે.

પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થો ઝેરની ગરમીથી એદ
પામવા લાગ્યા અને પર્વત તથા વન સાથેતું
જગત વ્યાકુળ થવા લાગ્યું.^{૨૭} ત્યાં ઝેરની વિષ-
ગતાને જતાવનારા રક્ષ, ગરમ, શીતળ અને ઝેર-
રૂપી રેણુવાળા પવન, જાણે ધગધગતા અંગારા
સાથે મળેલા હોય તેમ વાવા લાગ્યા.^{૨૮} આ
પ્રમાણે થવાથી અસ્રવિદાને જાણનાર વિદૂરથ-
રાજએ ગરુડાસ ધારણુ કર્યું અને તેથી પર્વ-
તના જવા ગરુડો ઉત્પન્ન થયા.^{૨૯} સુવર્ણની
પેઠે સર્વ આશા (દિશાઓ)ને પરિપૂર્ણ કરનાર
તે ગરુડોએ પાંખત્રાણાં પર્વતની પેઠે જાડવાને
પ્રયત્ન કર્યો અને પ્રલયકાળના જ્વો ભયંકર પવન
ઉત્પન્ન કર્યો.^{૩૦} નાકના પવનના વેગથી તે ગરુડો
સપોને ખેંચવા લાગ્યા અને 'ધરધરાટ' શબ્દથી
સમુદ્રોના વિભાગને પૂરી દેવા લાગ્યા.^{૩૧} જમ
અગસ્યઋષિ સમુદ્રનું પાન કરી ગયા હતા, તેમ
ગરુડરૂપી મેધ પૃથ્વીને પૂરનાર અને વેગથી
ચાલનાર તે સર્પના સમૂહનું પાન કરી ગયો.^{૩૨}
આથી વરાહમૂર્તિ* ભગવાને ઉદ્ધાર કરેલા અને
જળસમૂહથી રક્ષિત થયેલા પૃથ્વીના અવકાશની
પેઠે તે સર્પરૂપી કંબલથી મુક્ત થયેલું પૃથ્વીનું
મંડળ શોભવા લાગ્યું.^{૩૩} પછી જમ પવનની પ્રપ-
ટથી દીવા એલવાઈ જાય છે, જમ શરદઋતુમાં
મેધમંડળ અદરય થઈ જાય છે, જમ વળના ભય-
થી પાંખવાળા પર્વતો નારી જાય છે, જેમ સ્વપ્ના-
વસ્થામાં જાણેલું જગત જાગૃત અવસ્થામાં મૂકી
જાય છે, જેમ સંકટપથી કટપેલું નગર સ્વપ્નને
અતે અદરય થાય છે તે જમ નદીનું પૂર જીતવા
પછી પાણીનો પ્રવાહ મંદ થાય છે, તેમ જ
સર્પના સમૂહનો નાશ થવા પછી તે ગરુડો પણ

~ પ્રથમ પર્વતને પામ હતો અને તે પશીની પેઠે
જાડતા હતા. પછી ઇન્દ્રે પર્વતની પાંખ કાપી નાખી,
એવી પુરાણમાં કથા છે.

* ધરતી રસાનજમાં રૂબી ગઈ હતી, તે વખતે
જમવાને વરાહનો અવતાર ધારણુ કરી પૃથ્વીને જળ
માંથી બહાર કાઢી હતી.

અદૃશ્ય થઈ ગયા. ૩૭૩૦ ત્યાર પછી સિંધુરાજએ
ચાંદિ બાજુ અંધારું કરે તેવું તમોક્ષનાખ્યું; તેથી
પૃથ્વીના મધ્યભાગ જેવી કાળા અંધકારની વૃદ્ધિ
થઈ. ૩૭૩૧ આથી ત્યાં પૃથ્વી અને આકાશનો વચ્ચે
એક દરિયો હોય તેનો વિસ્તાર થયો. તેમાં સેના
મત્સ્યના જેવી જણાવા લાગી અને તાગ્યો મણિ-
ના જેવા દેખાવા લાગ્યા. ૩૭૩૨ ત્યાં અંધકારની પ્રવૃત્તિ
ચનાથી જગત બંધાયે મચીતના ગાગના દરિયા જેવું
થઈ ગયું અને તે કાજળના પર્વતના સંભારથી
ઉત્પન્ન થયેલા કટપના અંત સમયના પવનોથી
વ્યાપી ગયું હોય તેમ જણાવા લાગ્યું. સધળી
પ્રજા અંધારા ક્ષવામાં પડી હોય તેવી થઈ રહી
અને જેવી રીતે કટપાંત સમયમાં દિશાની ખબર
પડતી નથી, તેવી રીતે અંધકારને લીધે દિગાનો
અવદાર શાંત થયો. ત્યાર પછી, મંત્ર બોલવામાં
ઉત્તમજેવા વિદ્યારથીએ શ્રદ્ધાકરૂપી મંડપમાં
માતુંડ (સૂર્ય)રૂપી અસ્ત્રને દીપકરૂપે પ્રકટ કયું.
અને જગતને બચત કયું. જમ નિર્ભજ શરદ્ધકતુ
મેધતું પાન કરી બધે છે, તેમ અગરત્યકપિરૂપી
સૂર્યનાં દિરણુ કાળા અંધકારરૂપી સમુદ્રતું પાન
કરી ગયાં. ૩૭૩૩ ત્યાં અંધકારરૂપી વચ્ચેથી મુક્ત
થયેલી દિશા, રાજા પાસે રહેલી રમણીય પચોધ
વાળી સ્ત્રી જેમ સોલવા લાગી. ૩૭૩૪ ત્યાં લોભ-
રૂપી કાજળથી મુક્ત થયેલી સહુરૂપની બુદ્ધિની
જેમ વનની સમગ્ર પંક્તિ પ્રકાશ પામવા લાગી. ૩૭૩૫
ત્યાર પછી કોપથી આકુળ થયેલા સિંધુરાજએ
ચતુ ઉપર કાચુમાત્રમાં સ્થાનક રાક્ષસાએ નાખ્યું.
આથી દિગ્ગજ હાથીની ગર્જનાથી કૌશલ પામેલા
સમુદ્રોની જેમ દૂર રાક્ષસો દિશામાંથી બહાર
નીકળ્યા. તે રાક્ષસોની જટા પિંગળી અને જીચી
હતી તથા તેઓ અટચટાટ ચમક કરતા હતા.
લીલાં સાહકાંના બળવાથી થયેલા અગ્નિના ધુમાડા
જેવા તેમનો વર્ણ હતા. ૩૭૩૬ તેઓ આકાશમાં
ફેદી ફરતા હતા અને ચિત્કારરૂપ ટંકાર કરતા
હતા. તેઓ અગ્નિથી બળતા ધુમાડાવાળા જીવા-

દિયાં જેવા ચપળ હતા. ૩૭૩૭ તેમની દાઢ અણીદાર
હતી, તેમની આંખ મેલી હતી, તેમનું મુખ
મહિન હતું-આવો તેમનો દેહ હતો. એ દેહમાં
ખરાખ આમોચિયાના કાંઠાની પેઠે રૂંવાડાંરૂપી
શેવાળનો સમૂહ વળગ્યો હતો. ૩૭૩૮ જટારૂપી બળના
સમૂહ વડે તે રાક્ષસો વીજળીવાળા બળમયો
મેધ જેવા જણાતા હતા. તેઓ બધે જગતને
ગળી જવા ઉત્પન્ન થયા હોય તેમ, ગર્જના
કરતા હતા અને ઢોડતા હતા. ૩૭૩૯ એટલી વારમાં
લીલાદેવીના પતિ વિદ્યારથીએ દુષ્ટ ભૂતતું
નિવારણ કરનાર નારાયણાએ ચતુ ઉપર નાખ્યું.
આમ એ મહાન અસ્ત્ર પ્રગટ થયું, એટલે જેમ
સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર મટી બધે, તેમ તે રાક્ષ-
સોનાં અસ્ત્રોની પંક્તિનો નાશ થયો. ૩૭૪૦ આ
પ્રમાણે રાક્ષસના સમૂહનો નાશ થયો, એટલે તે
ત્રણે લોક શરદ્ધકતુમાં વાળાંનો નાશ થઈને
નિર્ભજ થયેલા આકાશની પેઠે શોભવા લાગ્યા.
ત્યાર પછી સિંધુરાજએ આગેચાંચ નાખ્યું, તેથી
દિશાઓ બધે કટપાંતના અગ્નિથી બળતી હોય
તેમ બળવા લાગી. ૩૭૪૧ સધળી દિશાઓ બધે
આકાશમાં પાતાળ સંબંધી અંધકારથી આકુળ
થઈ હોય તેમ ધુમાડારૂપી મેધના બારથી ઢકાઈ
ગઈ. ૩૭૪૨ પ્રકૃતિ વનમાં રહેલા ચંપાના ઝાડના
સમૂહની પેઠે, અગ્નિથી બળતા પર્વતો સોનાના
હોય તેવા દેખાવા લાગ્યા. ચતુના ઉત્સવમાં કુડમ
છાંટેલી માળાની પેઠે ત્યાં આકાશ, પર્વત અને
દિશાની કુજ અગ્નિની જ્વાળાથી જટિલપણને
પામી ગઈ. ૩૭૪૩ હાંરો આકૃતિનાં વહાણના
વેગે સમુદ્રમાંથી આદ્યા આવતા વડવાનળની જેમ
આકાશને અડતી તે અગ્નિજ્વાળા બધે જગતને
અગ્નિરૂપ કરતી હોય તેવી રીતે બળવા લાગી ૩૭૪૪
આ પ્રમાણે સિંધુરાજ જીતીને ચતુને પ્રહાર કરે
છે, ત્યાં તો વિદ્યારથીએ પૂજ કરીને વરણાએ
છાણ્યું. ૩૭૪૫ તે વરણાએમાંથી આરે બાજુ બેચે
તથા નીચે, દિશાઓમાંથી ધુધવાટી કરતાં પાણીનાં

પૂર ચાલવા મંડ્યાં. તે પૂરેા જણે અધારાના
ઓધ હોય, જણે પીગણેલા પધંતો હોય, જણે
બાણના અવકાશમાં રહેલા અવયવો હોય, જણે
અંધાયેલી ગતિવાળા મેઘો હોય, જણે મહાન
સમુદ્રો હોય, જણે ઊંચા પ્રદેશમાંથી પડેલી કુળ-
પર્વતની મોટી શિલાઓ હોય, જણે ઊંચા રહેલા
તમાલના સમૂહો હોય, જણે સંધિ થયેલી રાત્રિ
ઓ હોય, જણે લોકલોક પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયે-
લા કાળજના સમૂહો હોય અને જણે આકાશ
જેવાની ઇંદ્રજાથી રસાતળની ગુહામાંથી ચાલ્યા
આવતા સર્પો હોય તેમ જણાતાં હતાં. ૧૨, ૧૫
કાળી રાત્રિ જેમ જીવનમાં વ્યાપેલી સંધ્યાને
પી જાય છે, તેમ તે પાણીનાં પૂર અગ્નિના સમૂ-
હને પી ગયાં. ૧૬ આ પ્રમાણે અગ્નિસમૂહનું પાન
ડરીને તે પૂરોએ ભૂતળને જળમય કરી દીધું. જેમ
વ્યક્ત થયેલી નિદ્રાદેવી દેહમાં વ્યાપી વળે છે,
તેમ તે પાણીની શોભા આખી પૃથ્વીમાં પ્રસરી
વળી. ૧૭ આવી રીતે પ્રથમ નાખેલા અગ્નિના નાશ
કરે તેવાં બીજાં અગ્નિના નાષીને, સેનાનાયકો પર-
સ્પરની માયા જીએ છે તથા અનુભવ કરે છે, ત્યાં
તો સિંધુરાજના સૈન્યમાં તેના ચક્ર વગેરેની રક્ષા
કરનાર યોદ્ધાઓ ખડની પેઠે પાણીમાં તણાવા
લાગ્યા અને તેના રથ પાણીમાં ડૂબી ગયો. ૧૮, ૧૯
‘ઐટલી વારમાં સિંધુરાજએ આપત્તિના વખતમાં
રક્ષા કરનાર શોષણાશ્વ ધનુષ્યમાં સાંધીને શત્રુ
ઉપર નાખ્યું. ૨૦ ઐટલે સૂર્યથી જેમ રાત્રિની
શાંતિ થાય, તેમ તે અસૂચી એ જળમયી માયા-
ની શાંતિ થઈ. ત્યાં સજ્જનન મનુષ્યો મૃતતુલ્ય
થઈ ગયાં અને પૃથ્વીમાં શુષ્કતા વ્યાપી ગઈ. ૨૧
ત્યાર પછી ભૂખ માણસના કોષની પેઠે પ્રજાને
સંતાપ કરનારો અને સુકાયેલાં પાંદડાંથી પથ-
રાઈ ગયેલા વનના વિસ્તારથી કંકર થયેલો તાપ,
ત્યાં વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો. ૨૨ આથી જણે દિશાને
ગજરાણીનો પેઠે સુવર્ણની કાન્તિ જોવા સુંદર
અંગરાગ લાગ્યો હોય, તેમ દેખાવા લાગ્યું. ૨૩

જેમ શ્રીમન્મહાતુના દાવાનળથી દામળ પાંદડાં
બળી જાય છે, તેમ તે શોષણાશ્વથી, શત્રુના સૈન્યને
મૂર્છા આવી ગઈ. ૨૪ પછી વિદૂરથરાજએ તે
રણસંગ્રામમાં ‘ન્યા’ શબ્દની શોભાથી વિસ્તાર
પામતું પર્વત્યાશ્વ બાણમાં સાંધીને મૂક્યું. ૨૫
તેથી તમાલનો સમૂહ આકાશમાં જતો હોય
તેવી રીતે ત્યાં રાત્રિના સમૂહની જેમ મેઘની
પાંક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. ૨૬ દિગ્મંડલો પાણીના પૂ-
થી નીચાં જણાતાં હતાં, તેમાં ગર્જના થઈ રહી
હતી અને સ્વાભાવિક વિસ્તારમાં તેમની ગતિ
સંક્રાંતિ પામી હતી. તેઓ કુંડળના આકાર જેવાં
દેખાવા લાગ્યાં. ૨૭ મેઘાડંબરનો ભેદ કરનારા
અને જળના કણથી તથા ઝાકળના ભારથી સુખ
ઉત્પન્ન કરનારા પવનો ત્યાં વાવા લાગ્યા. ૨૮ જણે
પર્વતમાંથી નીકળતા સુવર્ણમય સર્પ હોય
અને જણે સ્વર્ગમાં દેવતાની સ્ત્રીના કટાક્ષ હોય
તેમ આકાશમાં વીજળી સ્ફુરવા લાગી. ૨૯ ગર્જ-
નાથી પડછંદો પાડતી પર્વતની શુક્રાઓ, ગાજ-
વા લાગી, તેમજ હાથી, સિંહ તથા રીંછનાં
શબ્દથી પ્રતિશબ્દ કરતી દિશા પણ ગાજવા લાગી.
યમરાજની દૃષ્ટિની પેઠે કષ્ટરૂપ એવા કરા પડ-
વાથી ત્યાં કંકોર સુશળના જેવી ધારાથી મેઘની
વૃદ્ધિ થવા લાગી. ૩૦, ૩૧ ત્યાં મેઘના સમૂહ સાથે
યુદ્ધ કરવા માટે જણે વિવાસ ધારણ કર્યો હોય,
તેમ પાતાળમાંથી ગરમ અગ્નિની કાન્તિ જોવી
બાકી નીકળવા લાગી. ૩૨ પરબ્રહ્મા બોધરૂપી
રસના પૂરથી જેમ સંસારની વાસના મટી જાય
છે, તેમ મેઘવૃદ્ધિથી ત્યાં ઝાંઝનાનાં જળરૂપ તાપ-
નો ક્ષણમાત્રમાં નાશ થયો. ૩૩ આખું ભૂમંડળ
ચાલી ચકાય નહિ તેવું કાંદવથી ભરાઈ ગયું અને
સિન્ધુની પેઠે સિંધુરાજ જળથી ભરાઈ ગયો.
પછી તેણે વાયવ્યાશ્વ માણું. તે કલ્પના અંત
સમયે મહાનભત થઈને નૃત્ય કરતા તથા લીધણ
ગર્જના કરતા ભેરવ જેવું હતું. તેણે આકાશરૂપી
કાતરને પૂરું પૂરી દીધું. વળી નેથી દિશાઓમાં

વજના પડવાથી અંગેને પીડા કરનારા, શિલાના
કટકાને કાપનારા, પ્રલયના સમયની સૂચના કર-
નારા અને ચોદાની સામે મનોહર ટંકાર કરનારા
પવન વાવા લાગ્યા. ૮૪-૮૬

વવુરશનિનિપાતપીઢિતાંગા દલિતશિલાશ-
ક્લાઃ કકુમ્મુરેપુ । પ્રલયસમયસૂચકા મટાનાં
કૃતપટ્ટદાંકૃતદંકિનઃ સમીરાઃ ॥ ૮૬ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણને લીલાના આખ્યાન સ્ખંધી
'આયુધવર્ણન' એ નામનો
સર્ગ ૪૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૪૯ મો

પર્વતાસ, વજાસ, બ્રહ્માસ તથા
પિશાચાસનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

વવુશલિત્તનીહારા વિકીર્ણવનપલ્લવાઃ ।
વાપવો ધૂતવૃક્ષોઘાઃ સહીલાપીઢપાંસવઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પછી ત્યાં ઝાડળને મટા-
ડનાર, વનનાં પાંદડાંને વિખેરનાર, વૃક્ષના સમૂ-
હોને હલાવનાર અને રજને સત્પુરુષના મરતકનાં
ધરેણું રૂપ કરનાર પવન વાવા લાગ્યા. ૧ તે પવ-
નને પરિણામે વૃક્ષોના સમૂહો પક્ષીઓની જમ
ડોલવા લાગ્યા, મોટા મોટા ચોદાઓ પડીપડી-
ને ઊડવા લાગ્યા અને આકાશની ભીંતને ભેદ-
નારી અદાલિકાઓ ભાંગીને ભુકો થઈ ગઈ. ૨
સુકાયેલાં પાંદડાં જમ પાણીના પ્રવાહમાં તણાઈ
અથ, તેમ આ ભયંકર વાયુમાં વિદૂરથરાજનો
રથ પણ તણાવા લાગ્યો. ૩ મહાન અસંખેતા
વિદૂરથરાજએ આ સમયે શુન ઉપર પર્વતાસ
એણું. ૪ તે અસ જાણે મેધના જળ સાથે આકા-
શને પણ અપટમાં લેવા તેયાર થયુ હોય, એવું
જણાતું હતું. ૫ જમ ચૈતન્યની શાંતિથી વિરાટ

* આ સર્ગમાં પર્વતાસ, વજાસ, બ્રહ્માસ તથા
પિશાચના ચારત્રથી યુક્ત પિશાચાસનું વર્ણન કરેલું છે.

પ્રાણની શાંતિ થાય, તેમ તે પર્વતાસથી વાયુની
શાંતિ થઈ. ૫ અનેક પ્રકારનાં મનુષ્યોનાં શબ્દના
સમૂહમાં જમ કાગડાની પંક્તિઓ પડે, તેમ
અંતરિક્ષમાં રહેલી વૃક્ષની પંક્તિઓ પૃથ્વી ઉપર
પડી. ૬ નગર, ગામડાં તથા લતાના નિરર્થક
શબ્દોની પેઠે ત્યાં દિશાઓમાં નિઃશ્વાસના શબ્દો,
લોટવાના શબ્દો તથા ભયંકર ચોદાઓના શબ્દો
શાંત થયા. ૭ જમ સમુદ્ર પોતાને વિશે ચોતરફ-
થી પડતા મૈત્રાક આદિ પર્વતોને જુએ, તેમ
સિંધુરાજ પણ આકાશમાંથી પાંદડાંની પેઠે
પડતા પર્વતોને જોઈ રહ્યો. ૮ પછી તેણે વજાસ
નાખ્યું, એટલે અગ્નિ જવી રીતે ઈંધનનો નાશ
કરે, તેવી રીતે પ્રકાશ પામતા તે વજાસે પર્વત-
રૂપી અધકારનો નાશ કર્યો. ૯ તે વજાનું અગ્રશા-
ગરૂપી આંચથી પર્વતનાં શિખરો કપાવા લાગ્યાં
અને ઉચ પવનથી વૃક્ષ ઉપરથી જમ ફળ પડે તેવી
રીતે તે પડવા લાગ્યાં. ૧૦ ત્યાર પછી, વિદૂરથ
રાજએ વજાસની શાંતિને માટે બ્રહ્માસ નાખ્યું,
એટલે બ્રહ્માસ તથા વજાસ એ બન્ને એકીવખતે
શાંત થયાં. ૧૧ રાત્રિ જવી રીતે અધકાર નાખે,
તેવી રીતે સિંધુરાજએ પિશાચાસ નાખ્યું;
તેથી અત્યંત ભયજનક એવી પિશાચોની પંક્તિ
પેદા થઈ. ૧૨ સંધ્યાસમયે જમ દિવસ સ્થાપ થાય
છે, તેમ ભયથી તે દિવસ પણ સ્થાપ થઈ ગયો
અને અધકારના ભારની પેઠે પિશાચો પૃથ્વીમાં
આવવા લાગ્યા. તે પિશાચો બળી ગયેલા સ્તંભ-
ના જેવા, જોયા તાડના જેવા વિવાસવાળા, મોટા
આકારવાળા તથા હાથથી પહોંચાય નહિ તેવા
હતા. તેમના કેશ જોયા હતા અને તેઓ અંગે
દૂબળા હતા તેઓ મોટી દાંડીવાળા હતા અને
ગામડામાં રહેનાર માણસની પેઠે કાળા હતા.
તેઓ મેલા અંગવાળા હતા અને આકાશમાં
ફરવાવાળા હતા. ૧૩-૧૫ આચારહીન મૂઠલેકિ
બહુ જ ભયપૂર્વક તેમની તરફ જોતા હતા. તેમ-
ના હાથમાં હાડકાં વગેરે અપવિત્ર પદાર્થો હતા.

તે પિશાચો ચંચળ હતા અને ગામડિયા જેવા
ગરીબડા હતા; છતાં તેઓ વળથી અને તલવાર-
થી ફૂર લાગતા હતા. ગામડાંના ઝાડ, કાઠવ
તથા, માર્ગની વચ્ચે ઉજ્જડ સ્થાનમાં તેમનો
નિવાસ હતો. તેઓ પોતાનાં ગલોફાં ચાટતા
હતા. પ્રેતના રૂપ જેવાં તેમનાં રૂપ હતાં. તેમનું
અંગ કાળું હતું અને તેઓ વીજળીની જેમ કાણુ-
માં દેખાતા હતા અને કાણુમાં અદૃશ્ય થતા
હતા.^{૧૬૧૭} એ પિશાચોએ વિદૂરથરાજના નાશ
થતા બચેલા સૈન્યને પકડી પાડ્યું, તેથી સૈન્યના
તે મનુષ્યોનાં શત્રો બુધ્ધાં થઈ ગયાં અને તેમનું
ચેતન્ય હરાઈ ગયું.^{૧૮} તેમણે આયુધો હાથમાંથી
નીચે નાખી દીધાં અને તેઓએ શરીર ઉપરના
બપ્તર પણ ઉતારી નાખ્યાં. તેમને પ્રાણનો ભય
લાગવા માંડ્યો અને તેમને ચાલતાં દેસો લાગવા
માંડી. નેત્ર, અંગ, મુખ અને પગમાં તેમને ભૂત-
નો આવેશ થયો હોય તેવી ચેષ્ટા થવા લાગી.^{૧૯}
તેમણે કૌપીન વસ્ત્રો પણું ત્યાગ કર્યો, તેમનાં
ઉતરીયવસ્ત્રો શરીર સાથે ચોટી જવા લાગ્યાં.
તેમનાં ઝાડો-પેશાબ છૂટી ગયાં અને ત્યાં આર-
ભ કરેલું નૃત્ય પણ બંધ થઈ ગયું.^{૨૦} સિંધુ-
રાજના પિશાચોનો સમુદાય વિદૂરથરાજનો
પરાભવ કરે છે, તેવામાં વિદૂરથરાજએ માયા
'ઉત્પન્ન કરી.^{૨૧} પરંતુ વિદૂરથરાજ પિશાચની
સંગ્રામ કરવાની માયા બહુતા હતા, તેથી તેમ-
ણે તે પિશાચના સૈન્યને શત્રુના સૈન્યની સાથે
જોડી દીધું.^{૨૨} એટલે પોતાના સૈન્યના મનુષ્યો
સ્વસ્થ થયા અને શત્રુઓએ પિશાચી થયા
પછી વિદૂરથરાજએ ક્રોધથી રૂષિકાન્ન* નાખ્યું.^{૨૩}
તેથી જાંચા દેવતાળી, ભયંકર નેત્રનાળી,
ચંચળ નિતંબવાળી અને હાલતાં સ્તનવાળી
રાક્ષસીઓ ભૂતળમાંથી ઉત્પન્ન થઈ.^{૨૪} યુવાવસ્થા-
ની ઉત્પત્તિથી તેમનું અંગ ધાટું થયેલું હતું,
વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેમાંની કેટલીકનાં અંગ સિધિલ

થયેલાં હતાં, તેમનાં જઘન જોવામાં આવતાં
નહોતાં, તેમની નાસિ ધણી બિલત્સ હતી અને
તેમનું અંગ વિકાસ પામતું હતું.^{૨૫} તેમના
હાથમાં મનુષ્યનાં લોહીવાળી ઓપરીઓ હતી
સંધ્યાકાળનાં વાદળોની જેમ તેમનાં ગાત્ર રાતાં
હતાં, તેમનાં ગલોફાંમાંથી અધુરું ચાલેલું માંસ
તથા લોહી ઝરતાં હતાં અને તેથી તેમનાં માંસ
ભરાઈ રહેલાં હતાં.^{૨૬} તેમની અનેક પ્રકારની
અંગની ચેષ્ટાઓ હતી, નહિ નમતાર મનુષ્યને
નમાવવાની તેમનામાં સત્તા હતી અને તેમનાં
હાથ, મોઢું, સાંથળ, ઠેક તથા પડખાં પથ્થર
જેવાં કઠિન હતાં.^{૨૭} તેમણે બાળકોનાં મડકાંને
માળારૂપ કર્યાં હતાં, તેમણે આંતરકાંરૂપ દારી
હાથમાં રાખેલી હતી, તેમનાં મોઢાં ફૂતરાં,
કાગડા તથા ધુવડના જેવાં હતાં અને તેમનું
મોઢું, દાઢી અને પેટ નમતું હતું.^{૨૮} કુખમાં
કરનાર જેવી રીતે બાળકને ગ્રહણ કરે, એવી
રીતે તે રાક્ષસીઓએ પિશાચને પતિરૂપે ગ્રહણ
કર્યાં. તેથી પિશાચો અને રૂષિકાન્નો સૈન્ય
એકતા પામી ગયું.^{૨૯} તેઓ પરસ્પર આક-
ર્ષણ કરતાં હતાં, પરસ્પર દાડતાં હતાં અને
તેમનાં મુખ, અંગ તથા નેત્ર કીડાના રસમાં
મગ્ન થઈ ગયાં હતાં.^{૩૦} તેઓ પોતાની મોટી
જીભને બહાર લપલાપાવતાં હતાં અને એમ તેઓ
પોતાનાં મુખને અનેક વિકારો ઉપજાવતાં હતાં.
તેઓ એકબીજાની પ્રીતિ માટે જમી ગયેલા
લોહીવાળાં શબોને ખેંચતાં હતાં.^{૩૧} તેમજ પેટ,
હાથ, કાન, હોઠ તથા નાક લાંબાં હતાં, એવાં
તેમનાં શરીરો બહુ, લોહીના દરિયામાંથી ફૂળીને
બહાર નીકળ્યાં હોય તેમ શોભતા લાગ્યાં.^{૩૨}
હીરસમુદ્રમાં મંદરાચળ વડે મથન થવાથી જે
પ્રમાણે કાલાહલ થયો હતો, તે પ્રમાણે અધિર
અને માંસના ગારામાં તેમના આલિંગનથી કાલા-
હલ થવા લાગ્યો.^{૩૩} જે પ્રમાણે વિદૂરથરાજએ
સિંધુરાજ ઉપર માયાનો સંચાર કર્યો, તે જ

પ્રમાણે સિંધુરાજએ પણ વિદ્યરથરાજ ઉપર
માયાનો સંચાર કર્યો.^{૩૪} પછી સિંધુરાજએ વેતા-
લાન નાખ્યું; તેથી માયાં વિનાના તથા માયાં-
વાળા ચાલતા ચાલના સમૂહ ઉત્પન્ન થયા અને
તેઓ વેતાલના આવેશથી ભરપૂર હતા.^{૩૫} ઉચ્ચ
કથાધારાથી ને પિશાચરૂપિકા અને વેતાલનું
ભયંકર સૈન્ય પૃથ્વીને ગળી જવાને સમર્થ થયું.
પછી વિદ્યરથરાજએ સિંધુરાજ ઉપર વૈદોક્ષ્યને
મંદણ કરવાને માટે સમર્થ થાય તેવું રાક્ષસચાત્ર
નાખ્યું.^{૩૬,૩૭} તેથી જન્મ પાતાળમાંથી દેહ ધારણ
કરીને નરદો પ્રકટે, તેમ પર્વતના જવા આકારના
સ્થૂળરાક્ષસો ત્યાં દેહ ધારણ કરીને ચારે બાજુથી
ઉત્પન્ન થયા.^{૩૮} પછી ત્યાં સુરો અને અસુરોને
પણ ભય ઉપજાવે તેવું ભયંકર સૈન્ય જીજ્ઞં થઈ
ગયું. તેમાં ગર્જના કરતા રાક્ષસોના મહાનાદરૂપી
વાજ્રિન્ન હર્તુ અને કથાધારાનું નૃસ્ય હર્તુ.^{૩૯} તે મેદ
અને માંસરૂપી શાકથી યુક્ત હર્તુ અને રુધિરરૂપી
આસવથી સુંદર હર્તુ. તે મદાન્મત્ત કૂખાંડગણ,
વેતાલગણ તથા યક્ષગણના તાંડવથી શોભતું
હર્તુ.^{૪૦} ત્યાં એ કૂખાંડગણના પ્રબળ તાંડવમાં
'દંડપાદ' નામની પગ પછાડવાની ક્રિયાથી
જીજ્ઞંતા લોહીના જાંચા ચડેલા તરંગોથી ભીજ-
ઈ રહેલાં અને સંધ્યાકાળનાં વાદળોના સમૂહના
રંગ જેવી કાન્તિવાળાં ભૂતોએ જાણે લોહીના
પ્રવાહનો સેતુ બાંધ્યો હોય-તેવા તે સૈન્યનો
દેખાવ લાગતો હતો.^{૪૧}

કૃપ્પાંદકોર્ત્તાહવદંબપાદક્ષુન્ધાસુગુલ્લિમ્મત-
રંગસૈન્નૈઃ । સંઘ્યાવ્રરાગોત્કરકોટિકાન્તિભૂતૈર-
સુરુક્ષોતસિ દત્તસેતુ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સંબંધી
'૪૧'માં અંક

સર્ગ ૪૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૫૦ મો

વિદ્યરથરાજનું મરણ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તસ્મિન્સ્તદા વર્તમાને ઘોરે સમરવિબ્રમે ।

સર્વારિસૈન્યનાશાર્થમેકં સ્વચ્છલ્લાંતયે ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—આ પ્રમાણે ઘોર યુદ્ધ

ચાલતું હતું તે સમયે, સર્વ શત્રુનો નાશ કરી
પોતાના સૈન્યને પિશાચ આદિથી થતી પીડાની
શાંતિ કરવા માટે સ્મરણશક્તિવાળા, અંતકાળના
સમયે ઉચિત પ્રતિભાવાળા તથા ધીરજવાળા
સિંધુરાજએ ઉદારપણાથી, કાળરુદ્રની પેઠે સંહાર
કરનારું વૈષ્ણવાત્ર નાખ્યું. તે પછી સિંધુરાજએ
વૈષ્ણવાત્રથી અભિમંત્રણ કર્યું; એટલે તે બાણ
ફળના અગ્ર ભાગમાંથી તેજસ્વી ચક્રોની પંક્તિઓ
નીકળવા માંડી. તેથી દિશાઓના તટોમાં સેકડો
સૂર્યો જાગ્યા હોય તેવી શોભા જમી રહી અને
ચાલી આવતી ગદાથી હજારો વાંસથી ભરપૂર
હોય એવું આકાશ થઈ રહ્યું.^{૩૪} ત્યાં હજારો ધાર-
વાળાં વજ્રની પંક્તિથી ગગનમાં વૃણની હાર હોય
એવું થઈ રહ્યું અને પક્ષના દળ જેવાં સુકુલાકારનાં
પટ્ટિય (એક જાતનાં હથિયાર)થી જાણે આકાશ
કપાઈ ગયેલ ઝાડ વડે છવાઈ ગયું.^{૩૫} તીક્ષ્ણ ધાર-
વાળાં બાણોની પંક્તિથી આકાશ પ્રગ્ળવા સમૂહથી
ફેલાયું હોય તેવું જણાવા લાગ્યું અને રયામ
ખડ્ગની પંક્તિથી ગગન પત્રોના સમૂહ જેવું થઈ
રહ્યું.^{૩૬} પછી વિદ્યરથરાજએ પણ વૈષ્ણવાત્રની
શાંતિ માટે સામું વૈષ્ણવાત્ર નાખ્યું. એટલે તેમાંથી
પણ સિંધુરાજના શત્રુને કાપી નાખે તેવાં બાણ,
સાંગ, ગદા, પ્રાસ અને પટ્ટિયાની પાણીમય નદી
ચાલી નીકળી. તે વખતે આકાશમાં શસ્ત્રોની નદી-
તું યુદ્ધ ચાલવા લાગ્યું. તે આકાશ અને પૃથ્વી

x આ સર્ગમાં વૈષ્ણવાત્રથી બને રાત્રીએ યુદ્ધ
કર્યું તથા વિદ્યરથરાજનું મરણ થયું એ વાત કહે-
વામાં આવશે.

વચ્ચેના અંતરને ક્ષય કરનારું અને કુલપર્વતને નાશ કરનારું હતું. ત્યાં બાણમાંથી બહાર નીકળતાં શૂળ, અસિ અને ખડ્ગથી પટ્ટિથના ચૂરા થઈ ગયા. મુશળના વિસ્તારથી તથા પ્રાસ અને ત્રિશૂળથી સાંગડીઓ ખંડિત થઈ ગઈ. ^{૭-૧૦} બાણરૂપી પાણીના સમૂહને મથન કરવા માટે, ત્યાં ગદાના જેવા મેવાળા મત્ત મુદ્ગરો મંદરાચળની જમ ધૂમી રહ્યાં. તેમાં કદી પાછા ન હંકનારા ચોદ્ધાઓના પ્રભાવ જેવાં પરાક્રમી શસ્ત્રો હતાં. ^{૧૧} તેમાં રિષ્ટરૂપી (પોતાના સૈન્યના નાશરૂપી) અરિષ્ટ (અંધકાર)ને નાશ કરવાને જ કુંત (ભાલાં)રૂપી ચંદ્રમંડળનો ઉદય થયો હતો, ત્યાં પ્રાસના વિસ્તારરૂપી યમરાજ મનુષ્યને નાશ કરવા આવ્યા હોય એમ જણાતું હતું. ^{૧૨} ત્યાં ચક્રોથી ઊંચે ઊછળતાં અસ્ત્રો ટોચાઈ જતાં હતાં, સર્વ આયુધોનો ક્ષય થતો હતો, શબ્દોથી બ્રહ્માંડો ફાટી બૂકા થઈ જતાં હતાં અને કુલાચલો પછાડાને લાંગી જતા હતા. ^{૧૩} વળી વિશ્વામિત્રને તથા મારે યુદ્ધ થયું, તે વખતે મારા અસ્ત્રતું નિવારણ કરવા માટે જમ તેણે શસ્ત્ર નાખ્યું હતું, તેમ બંનેનાં અસ્ત્રો સામનામે યુદ્ધ કરતાં હતાં અને તે અસ્ત્રોની ધારથી શસ્ત્રોના સમૂહો કપાઈ જતા હતા વળી તેમાં શસ્ત્રથી પણ ન કપાય તેવા પર્વતો પણ રહ્યા હતા. ^{૧૪} ચક્રની ગંડાવાળાં તથા સુસવાટી કરતાં ત્રિશૂળ તથા હંજરો શિલાઓ તેમાં ઊછળતાં હતાં. 'સુશુંડી' નામના હથિયારથી જિતાયેલાં ઉત્તમ 'ભિંદીપાલ' નામનાં હથિયારનાં તેમાં મંડળ દીપી નીકળ્યાં હતાં. મહાદેવજીના ત્રિશૂળ જેવી કાન્તિવાળાં શૂળથી કુંડિત ગતિવાળાં તથા બહાર નીકળતાં તરત કપાઈ જવાથી વિષમ ગતિના ચતુરને નાશ કરે તેવાં, શસ્ત્રોના તેમાં સંચાર જેવામાં આવતો હતો. ^{૧૫-૧૬} ઉત્પન્ન થતા ચટ-ચટાટ શબ્દથી તેમાં ગંગાજીતો વેગ શેકાઈ ગયો હતો. જ્યાં ખડ્ગ તથા હથિયારના ચૂર્ણના સંભારથી મહાપ્રભા જેવો અંદરવો અંધારો હતો.

એવું તે બંને રાજાના અસ્ત્રતું યુદ્ધ થવા લાગ્યું. તેની અંદર એકબીજાનાં શસ્ત્રના સમૂહથી વીઝળીના જેવી શોભા જણાવા લાગી હતી. તેમાં મોટા શબ્દ સાથે બ્રહ્માંડ ફાટી જતાં હતાં અને તે સાથે કુલાચલો પણ ભેદાઈ જતા હતા. ^{૧૮} પરસ્પર યુદ્ધ કરતાં વૈષ્ણવાસ્ત્રોની ધારાથી શસ્ત્રોનો સમૂહ કપાઈ જતો હતો. આવા યુદ્ધમાં વિદૂરથરાજ પર્વતની પેઠે સ્થિર થઈને જડની પેઠે, મારા અસ્ત્રયુદ્ધની પેઠે કાળક્ષેપ કરતો ઊભો રહ્યો. ^{૧૯} તેથી સિન્ધુરાજ 'વિદૂરથરાજતું મારી પાસે ઠેલુ બળ છે?' એવી રીતે તેની નિંદા કરતો ઊભો રહ્યો, તેવામાં વિદૂરથરાજએ શત્રુ ઉપર વળના જેવો શબ્દ કરતું આશ્રેયાસ નાખ્યું. એટલે સુકાયેલા ખડની જમ સિન્ધુરાજનો રથ બળી ગયો. તેટલી વારમાં હથિયારથી છવાઈ ગયેલા આકાશમાં, વર્ષાઋતુના મેઘ જેવો વિદૂરથરાજ તથા વર્ષાઋતુના મેઘથી પૂર આવેલી નદી જેવો સિન્ધુરાજ, એ બંને રાજાનાં વૈષ્ણવાસ્ત્રો થોડી વાર સુધી ધણું દારણ યુદ્ધ કરીને શાંત થઈ ગયાં. એવામાં આશ્રેયાસથી ઉત્પન્ન થયેલા અશિએ સિન્ધુરાજના રથ બાળીને ખાખ કરી દીધો, અને વનનો અશિ જે વનને બાળીને પછી સુકામાંથી બહાર નીકળેવા સિંહને બાળવા દોડે, તેમ તે સિન્ધુરાજ સામે દોડ્યો. ત્યારે સિન્ધુરાજએ વારણાશ્વથી તે અશિની શાંતિ કરી. રથનો ત્યાગ કરી પૃથ્વી પર ઊતરેલા તે રાજાએ, ઢાલ-તલવાર ધારણ કર્યાં અને ક્ષણમાત્રમાં તેણે ચતુરના ઘોડાની ખરી કમગોની જમ કાપી નાખી આથી રથરહિત થયેલા વિદૂરથરાજએ પણ ઢાલ-તલવાર ધારણ કર્યાં. ^{૨૦-૨૧} આ પ્રમાણે સમાન આયુધ તથા સમાન હત્તાકવાળા તે બંને રાજાઓ, યુદ્ધ કરતા મંડાકાર કરવા લાગ્યા. એકબીજાને પ્રદાર કરતાં તે બંને રાજાનાં ખડ્ગ કવચતના જેવાં થઈ ગયાં. ^{૨૨} આમ તે બંને સૈન્યો યમરાજના બે દાંતની જમ પ્રખરે ચાવતી હતી. તેવામાં વિદૂરથરાજએ

ખડ્ગને દેંદ્રી દધને શત્રુ ઉપર શક્તિ (સાંગ-
ડી)નો ધા કર્યો.^{૨૮} તે શક્તિ પ્રસવના ઉત્પાતને
સૂચવનારા સમુદ્રના જવો ધુધવાટ કરતી હતી.
અને અપ્રિય પતિને ન ઇચ્છતી સ્ત્રીની જમ તે
સિંધુરાજના વક્ષસ્થળ ઉપર એકધારી આવીને
પડી. એ શક્તિના પ્રહારથી સિંધુરાજનું મરણ
ન થયું, પણ જમ હાથીને મદ્દ કરે, તેમ તે
સિંધુરાજને રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી ચંદ્રના
ઉદયથી જમ અંધકારનો નાશ થાય, તેમ તે
સેન્યનો નાશ થયેલો જોઈને અત્યંત આનંદ
પામેલી તે દેશની લીલા, પૂર્વની લીલાદેવીને કહે
વા લાગી: 'હે દેવી! આપણા પતિરૂપ નૃસિંહ-
દેવે શક્તિરૂપી નખથી, જાંચી કાંધવાળા સિંધુ-
રાજરૂપી હિરણ્યકશિપુદેવ્યનો નાશ કર્યો છે.
તેની છાતી કચરાઈ ગઈ છે અને તળાવની પાસે
રહેલા હાથીની સૂંઢમાંથી ફુંકારનું પાણી નીકળે,
તેમ તેમાંથી સડસડ કરતું લોહી ચાલ્યું જાય છે.
હાય! હાય! આ સોનાના મેરુશિખર જેવા રથ
લાવવામાં આવ્યો છે અને મેઘરાજની જમ આ
સિંધુરાજ એમાં બેસવા તત્પર થયો છે. હે દેવી!
જુઓ તો ખરાં! જમ અર્જુનના ખાણથી નિવા-
તકચવના સોનાના નગરનો નાશ થયો, તેમ મુદ્દ-
ગરથી એ રાજાનો રથ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો છે. આ
મારા પતિ પણ આવેલા રથમાં બેસવાને તત્પર
થયા છે. હાય! ઇન્દ્રદેવતા જમ વજ્ર ઉપર દટિ
કરે, તેમ સિંધુરાજએ મુશળ ઉપર દટિ કરી ત્યાં
મારા પતિએ મુશળધારી સિંધુરાજ ઉપર વેગથી
દોડ મૂકી. પછી તે સિંધુરાજને છેતરીને એ રમ-
તમામમાં ચપળતાભેર રથમાં બેસી ગયા. પણ
એવામાં હાય! સિંધુરાજ આર્યપુત્રના રથ ઉપર
વેગપૂર્વક ચડી આવ્યો. ત્યારે તે રથ શેવાળથી
લીલાથેલો પાણીના ખાઓચિયામાં જોલેલા અને
શેખરભાગે પૃથ્વીવાળા ઉન્મત્ત વૃક્ષ જેવો લાગતો
તો. આમ ચડી આવીને તે વિદૂરથને ખાણ-
માંથી પીડવા લાગ્યો.^{૨૯-૩૦} તેણે તેમનાં ધ્વજ,

રથ, ઘોડા, સારથિ, ખાણ અને કવચ કાપી
નાખ્યાં અને તેમનાં સર્વ અંગો ભાંગી નાખીને
તેમને આકુળ કરી દીધા.^{૪૦} અરે! આ સિંધુ-
રાજ વજ્ર સમાન ખાણો મૂકીને વિદૂરથરાજના
પથરાના જેવા દંડ તથા ઘાટા માથાને ભેદી નાખે
છે અને તેને પૃથ્વી ઉપર પછાડી નાખે છે.^{૪૧}
આ જુઓ! આર્યપુત્રને માંડમાંડ ચૈતન્ય આવે છે
અને તે લાવવામાં આવેલા ખીજ રથમાં જમ-
તેમ બેસવા જાય છે. ત્યાં તો, હાય! હાય! પેલા
સિંધુએ તલવારને ઝાટકે તેમના ખભાને ઉરાડી
મૂક્યો છે!^{૪૨} આ જુઓ, તેમાંથી પદ્મરાગના
પર્વતમાંથી જમ રાત્રી કાન્તિનો પ્રવાહ પડે,
તેમ લોહી પડે છે. હાય! હાય! જેવી રીતે કાઈ
કસ્વતથી ઝાડ કાપી નાખે, તેવી રીતે સિંધુ-
રાજએ ખડ્ગની ધારાથી મારા પતિની બંધ
કાપી નાખી. અરેરે! હું હણાઈ ચૂકી, બળી
ગઈ, મરી ગઈ, આ મારો સત્યાનાશ થયો. અરે!
મારા પતિના બન્ને ઢીંચણ પણ મૃણાલની
પેટે કપાઈ ગયા.' એ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, તે
દશ જોઈને, પતિ પરના રનેહને લીધે ભયથી
આતુર થયેલી તે લીલાદેવી દ્રસ્ત્રીથી કપાઈ
ગયેલી લતાની જમ મૂર્ચ્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર
પડી ગઈ. ખીજ તરફ ઢીંચણ વિનાનો થયેલો
છતાં શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરતો વિદૂરથરાજ પણ,
મૂળ કપાઈ ગયેલા ઝાડની જમ રથ ઉપરથી પૃથ્વી
પર પડી ગયો. તે જેવો નીચે પડ્યો કે તુરત જ
સારથિ તેને રથની સાથે જ રણભૂમિમાંથી લઈને
નાંકો.^{૪૩-૪૪} એટલે ઉદ્ધત સિંધુરાજ તેની
પાછળ દોડ્યો અને તેના કંઠમાં ખડ્ગનો ધા
કર્યો, તેથી તેનું અરધું ગળું કપાઈ ગયું.^{૪૫} તે
પછી સૂર્યનાં કિરણો જમ પદ્મમાં પ્રવેશ કરે,
તેમ તે સિંધુરાજએ રથ સહિત વિદૂરથના રાજ-
મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ ઉન્મત્ત મગતરું
જમ અશિની નજાળામાં પ્રવેશ ન કરી શકે, તેમ
વિદૂરથરાજના સરસ્વતીના પ્રભાવવાળા ધરમાં તે

પ્રવેશ કરી શશ્વો નહિ. ૪૯ વિદૂરથરાજનું ગળું કપાઈ જવાથી તે છિદ્રમાંથી વાયુ સહિત લોહીની ધારા નીકળવા લાગી હતી અને તે રુધિરથી તેનું શરીર, કવચ તથા વસ્ત્ર ભીંજાઈ ગયાં હતાં. સારથિએ તે રાજને રથમાંથી નીચે ઉતારીને ભગવતી સરસ્વતીની પાસે મરણપથારીએ સુવાડ્યો. સિંધુરાજ તેના ધરમાં પ્રવેશ કરી શશ્વો નહિ, તેથી તે ત્યાંથી પાછો વળ્યો. ૫૦

સદ્ગાવકૃત્તમલગર્ભગલ્પસવાતરક્તચ્છદાહુ-
રિતવસ્ત્રતુલ્ગગાત્રમ્ । તત્પાત્રં તં મગવતીમમિતો
ગૃહાન્તઃ સ્તતઃ પ્રવેદ્ય મૃતિતલ્પતલે ગતોઽરિઃ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો હીલાના આખ્યાન સં-
બંધી 'વિદૂરથમરણવાર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૫૦ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૧ મો ~ ~ ~

રાજા વિનાના દેશની ભયાકુળ દશા
અને પુનઃ સ્વસ્થતા

॥ ઘણિષ્ઠ ડયાચ ॥

હવે રાજા હવે રાજા પ્રતિરાજેન સંપુર્ણ ।

इति शब्दे समुद्भूते राष्ट्रमासीद्भयाकुलम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-રણસંઘામમાં શત્રુ સિંધુ-
રાજાએ વિદૂરથ રાજાને હણી નાખ્યો છે, એ
પ્રમાણે શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, એટલે તે દેશ ભયથી
વ્યાકુળ થઈ રહ્યો. ૧ તે દેશ પાત્ર અને સાધન-
સામગ્રીઓથી યુક્ત હતો. તેની અંદર ગાડાંનો
સમૃદ્ધ દોડતો હતો. ચીસો પાડતી અને દુઃખી
થતી સ્ત્રીઓથી તે ભરપૂર હતો. નગરનાં મનુ-
ષ્યો દોડતાં હતાં તેથી તેમાં પ્રવેશ થવો દુર્લભ
હતો. ૨ નાસી જતાં અને રોડો પાડતાં સ્ત્રીઓનાં
ટાળાંને, નીચ લોકો માર્ગમાંથી પકડી જતા
હતા અને એકબીજાને દુઃખ દેવાને વ્યય થયેલા

લોકોથી મહાભય ઉત્પન્ન થયો હતો. ૩ શત્રુના
દેશના મનુષ્યો પોતાના જય થવાથી તે દેશમાં
તાંડવ કરતા હતા અને આનંદના શબ્દો
બોલતા હતા. હાથી અને ઘોડા પર બેઠેલા વીર
લોકો તે ઉપરથી નીચે પડતા હતા. ૪ ખજાનાનાં
કમાડો ચીરવાથી તેમાંથી ખજાનો નાશ થયો.
શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોય, ૫ એમ જણાતું હતું.
ખજાનાનું પાલન કરનાર અસંખ્ય ચોદાઓનો
પરાભવ થયો હતો. ૬ શત્રુઓએ શસ્ત્રથી આંત-
રડાં ઉખેડી નાખેલી રાણીઓ રાજમહેલમાં
મરી ગઈ હતી અને રાજાના અંતઃપુરમાં ચંડાળ
તથા નીચ લોકોએ વિશ્રાંતિ કરી હતી. ધરમાંથી
બહાર ઉપાડી આણેલું રાજશાહી અગ્ર જમ-
વામાં પાગર લોકો તત્પર થઈ રહ્યા હતા. સોના-
ના હાર પહેરનાર વીર પુરુષોના પગના આધાતથી
નગરનાં બાળકો રુદન કરતાં હતાં. ૭ નગરની
તરણ સુંદરીઓના કેશોને વીંખવામાં આવ્યા
હતા અને ચોરના હાથમાંથી પડેલાં અમૂલ્ય
રત્નથી માર્ગો પ્રકાશિત થઈ ગયા હતા. ઘોડાઓ-
નો સમૂહ, ઘોડા, હાથી અને રથને એકઠા કર-
વામાં વ્યય થયો હતો અને સિંધુરાજના પુત્રને
પદાભિષેક કરવાની આજ્ઞાથી તેના મંત્રીઓ
કામમાં રોકાયા હતા. સ્થપતિઓએ રાજધાનીનું
નિર્માણ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો અને કારી-
ગરોએ કરેલા ગોખમાં સિંધુરાજની સ્ત્રીઓ નગ-
રની શોભા એવા સારુ બેઠી હતી. ૮-૧૦ ત્યાં હજારો
જયજયકારના શબ્દ સહિત સિંધુરાજના પુત્રે
નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને સિંધુરાજાએ કરેલી
દેશની મર્યાદાનો તેના પક્ષના અનેક રાજાઓએ
અંગીકાર કર્યો. ૧૧ વિદૂરથરાજના રનેહી મનુષ્યો
બીજા દેશમાં સંતાઈ રહ્યા હતા, તે પણ ત્યાંથી
શત્રુના ભયથી નાસી જવા લાગ્યા તથા નગર અને
આમનાં બીજા મંડળનું રાજ્ય થયું. ૧૨ ચોર-
લોકોએ ચોરી કરવા સારુ શહેરના જવા-આવ-
વાના માર્ગો બંધ કરી દીધા હતા અને મોટા

* આ સર્ગમાં વિદૂરથરાજનો વધ થવાથી દેશનો
ભય તથા સિંધુરાજના આદીએ બેઠો તેથી પાછો દેશમાં
સ્વસ્થતા થઈ તેનું વર્ણન લખ્યું છે.

અનુભવવાળા વિદ્યરથરાજના વિરહથી દિવસનો તડેડા ઝાઝળવાળો દોષ એવો ઝાંખો થઈ ગયો હતો. મરી ગયેલાં માણસના બંધુઓના રુદનથી, મરણસમયના તૂરીના શબ્દથી અને હાથી, ઘોડા તથા રથના શબ્દથી ત્યાં હાથથી પકડી શકાય એવો ઘોર દુઃખિન ઉત્પન્ન થતો હતો. 'બૂમડલ-નરેશ ચક્રવર્તી સિંધુરાજનો જય થાઓ' એ પ્રમાણે પ્રત્યેક નગરમાં ભેરીના શબ્દથી ઠંડેરા દુર્થો.^{૧૧૧૫} પછી યુગને અંતે જમ પ્રજા ઉત્પન્ન કરના સાગ, મનુ જગતમાં પ્રવેશ કરે, તેમ હાથી ખાંધવાળા સિંધુરાજએ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. સાં જમ સમુદ્રમાં રત્નનાં પૂર આવે, તેમ દશે દિશામાંથી હાથી અને ઘોડાના આકારથી સિંધુરાજના નગરમાં કર આવવા લાગ્યા.^{૧૧૧૭} સર્વે દિશામાં અને પ્રત્યેક દેશમાં સિંધુરાજના મંત્રીએ મર્ષાદા બાંધી તથા સિંધુરાજનાં ચિહ્નનો સ્થાપન કર્યો.^{૧૧૧૮} જનિતમાં અને મરણમાં જમ ચમરાજની નિયમ થાય છે, તેમ પ્રત્યેક દેશમાં તથા નગરમાં યોડા વખતમાં નિયમ બંધાઈ ગયા.^{૧૧૧૯} પવન શાંત થવાથી જમ ધૂળ અને ખડ વગેરે જીડતાં બંધ થઈ શાંતિ થાય છે, તેમ સિંધુરાજ ગાદિ-પતિ થયા પછી સઘળો ઉપદ્રવ શાંત થઈ ગયો. શૈભ પામેલો ક્ષીરસમુદ્ર જમ મંદરાચળ પર્વત મંદાર નીકળવાથી સૌમ્ય થાય છે, તેમ તે દશે દિશાવાળો દેશ સૌમ્યપણાને પામી ગયો.^{૨૦૨૧} યાં સિંધુરાજના દેશની સ્ત્રીઓનાં સુખકમળ ઉપર મમરની પેઠે રહેલા કેશને ચલાયમાન કરનાર તથા રસેલાનાં જળખિંદુઓને આમતેમ ઉરાડવામાં આકુળ થયેલા પવનો ત્યાં પોતાની સુગંધી વડે 'ચમંધી કુગંધી વગેરે કુહું'ણને ફાળુગાનમાં નાશ રતા દોષ તેમ વાવા લાગ્યા.^{૨૨}

વચુરલકચયાન્ વિલોલ્યંતો મુસકમલાલિ-
હ્યાનિ સંઘવીનામ્ । જલલવલનાકુલાઃ સમીરા
શિશુવગુણાનિ સર્વતઃ ક્ષણેન ॥ ૨૨ ॥

સર્ગ ૫૨ મો અશ્રમ

સર્ગ ૫૨ મો

વિદ્યરથરાજનું મરણ, મંડારનું મિથ્યાપણું તથા લીલાનું વાસનાપણું

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

एतस्मिन्वरे राम लीलोवाच सरस्वतीम् ।
श्वासवशेषमालोक्य मूढं भर्तारमग्रम् ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-હે રામ । એટલા સમયમાં પોતાની સન્નિધિ રહેલા પોતાના પતિને, કેવળ શ્વાસમાત્ર લેતો અને મૂંઝાંમાં રહેલો ભેદને લીલાદેવીએ સરસ્વતીને કહ્યું. 'હે અંખિકા । આ મારો પતિ દેહત્યાગ કરવાને તત્પર થયો છે.'

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે લીલા । આ પ્રમાણે આખા દેશનો સંજ્ઞમ કરનાર સંજ્ઞામ ઉત્પન્ન થયો અને પાછો બંધ થયો, તો પણ વિચિત્ર રીતે આરંભાયેલા આ દેશનો અથવા આ પૃથ્વીનો કાંઈ પણ નાશ થયો નથી, તેમ સ્થિતિ પણ રહી નથી. કેમકે આ આપું જગત સ્વચ્છાત્મક છે. હે નિર્દોષ લીલા । આ આખો દેશ તારા પતિના જીવના શબ્દાશ્રમમાં, તે પ્રથમ ભેયેલા મંડ-પમાં, વિદ્યાદ્રિઝામમાં 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર, અંતઃપુરમાં રહ્યો છે. શબ્દગૃહરૂપી જગત 'વસિષ્ઠ' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર રહેલું છે અને તેની કૃષ્ણમાં આ આપું જગત રહેલું છે. એ પ્રમાણે આ તણુ જગતરૂપ મોટો આરંભ જમ રૂપ છે.^{૨૦૭} પહોડી ગામરૂપી દેહના મધ્યમ આકાશરૂપી કોશમાં તારાથી, મારાથી, આ બીજી લીલાથી તથા તારા પતિથી યુક્ત જેવી આ સમુદ્રપર્વતની પૃથ્વી રહેલી છે.^{૨૦૮} આત્માજ કાઈ સમયે વ્યર્થ પ્રકાશ પામે છે અને કાઈ સમયે પ્રકાશ પામતો નથી; અને જો કાઈ દિવસ નાશ નથી તેમ ઉત્પત્તિ પણ નથી, તે જ પરમપદ છે, એમ તું સમજાવે પોતાની ભેય

* આ બાવનમાં સર્ગમાં રાજનું મરણ, સસારનું મિથ્યાપણું તથા તે નગરમાં રહેલો લીલાદેવીના વાસનાપણું વર્ણન કર્યું છે.

Donated in the
Charged Memory
of Seth
Dossabhai

પ્રકાશ પામતું, શાંત, પર તથા અનામય એવું તે પદ, તે મંડપરૂપી ધરમાં પોતાના ચૈતન્યમાત્ર સ્વભાવથી આત્માને વિષે પ્રકાશ પામે છે.^{૧૦} આ પ્રમાણે આરંભમાં ધનરૂપ એવા તે મંડપની વચ્ચે પણ શૂન્ય આકાશ રહેલું છે. તેમાં જગતની પ્રતીતિ થતી નથી અને જે પ્રતીતિ થાય છે તે ભ્રમરૂપ છે.^{૧૧} ભ્રમનો કોઈ પણ દ્રશ્ય નથી, તો ભ્રમમાં ભ્રમતા કેમ થતે ? માટે ભ્રમની સત્તા છે જ નહિ અને જે છે તે જન્મરહિત ઉત્તમ પદ છે.^{૧૨} વળી ભ્રમ અદૃશ્ય તથા અસત્ય છે, તેને દશા અને દશ્યપણાનો સંભવ નથી. આમ દશા અને દશ્યપણું ન હોવાથી કેવળ અદ્વૈતપણું જ છે.^{૧૩} નાશ અને ઉત્પત્તિરહિત જે સ્થાનક છે, તે પરમપદ કહેવાય છે અને તે સ્વયંપ્રકાશ, શાંત, આદિ તથા અનામય છે, એમ બાણ.^{૧૪} મંડપરૂપી ધરમાં સર્વ લોકો, પોતપોતાના વ્યવહારને અનુકૂળ એવી વ્યવસ્થાથી ચૈતન્યરૂપ આત્માને વિષે નિહાર કર્યા કરે છે, પણ તેમાં જગતનો અથવા સૃષ્ટિનો કોઈ પણ અનુભવ થતો નથી; છતાં અજ્ઞાની માણસે અહંકારના સાક્ષીભૂત ચૈતન્ય આકાશને જ જગતરૂપે માનેલું છે.^{૧૫,૧૬} સ્વપ્નનાવસ્થામાં મોઢું નગર જેવામાં આવે છે તે જેમ મોઢું હોય છે, તેમ મેરુપર્વત અને ગિરિ-જળરૂપી જગતની જે પ્રતીતિ છે, તે સર્વ ખોટી છે.^{૧૭} સર્વ લોકો કંઈથી હૃદય સુધીના ભાગમાં સ્વપ્નનાને વિશે પર્વતમાળાથી ભરેલાં અને વજ્રના સારરૂપ એવાં લાખો જગતોનાં આકાશ બુદ્ધિ છે.^{૧૮} તે જ પ્રમાણે એક અણુને વિષે પણ કેળના પડની પેઠે ધણું જગત હોવાનો સંભવ છે.^{૧૯} સ્વપ્નના નગરની જેમ ચૈતન્યરૂપ અણુમાં પણ જગત રહેલાં છે અને તેની વચ્ચે પણ ચૈતન્યરૂપ અણુ છે. વળી તે એક એક અણુને વિષે પણ એક એક જગત ગહેલું છે.^{૨૦} હવે હે શુભા ! તે જગતોમાંના જે જગતમાં આ પદ્મરાજ શબ્દરૂપ રહેલ છે, તેમાં તારી પૂર્વની

શોક એવી આ બીજી લીલાદેવી પ્રાપ્ત થઈ છે. જે સમયે આ લીલાદેવી તારી પાસે મૂરછાં પામી ગઈ, તે જ સમયે તે પોતાના પતિ પદ્મરાજના શયની પાસે જઈને બેસી.^{૨૧,૨૨}

લીલા બોલી:-હે દેવી ! તે દેહધારી લીલાદેવી ત્યાં કેમ કરીને ગઈ ? શોકના ભાવને ધારણ કરીને તે ત્યાં ઠેવી રીતે રહી ? પદ્મરાજના ઉત્તમ ધરમાં રહેનારા મનુષ્યો! તેનું કંઈ રૂપ બુદ્ધિ છે તથા તેને માટે શું બોલે છે ? આ વિષે તમે મને ટૂંકામાં કહો.^{૨૩,૨૪}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે લીલા ! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો, તેનો હું ટૂંકામાં ઉત્તર આપું છું; તે સાંભળો. તે લીલાદેવી તથા તારા પતિ પદ્મરાજ દેખાવમાં કુદશાભરેલું એવા પોતાના નિર્ણાયક વૃત્તાંતને તેમજ વિસ્તરેલી એવી આ જગતરૂપ બ્રાંતિને તે શયના આશ્રયરૂપ ધરને વિષે બુદ્ધિ છે. આ જે યુદ્ધ થયું છે, તે પણ બ્રાંતિરૂપ છે. આ લીલાદેવી પણ બ્રાંતિરૂપ છે. આ મનુષ્ય છે, તે પણ જન્માદિ વિકારરહિત છે. આ મરણ છે, તે પણ બ્રાંતિમૂલક છે. આ આખો સંસાર બ્રાંતિરૂપ છે.^{૨૫-૨૭} હે સુદરંગી ! આ ભ્રમના ક્રમથી જ લીલાદેવી તેની સ્ત્રી છે. હે વરારોકા ! એ જ ક્રમે તું પણ સ્વપ્નમાત્રની તેની સ્ત્રી છે.^{૨૮} હે વરંગના ! જે પ્રમાણે તમે બંને તેની સ્વપ્નરૂપ સ્ત્રી છો, તે જ પ્રમાણે આ તમારા પતિ પણ સ્વપ્નરૂપ છે અને હું પણ તેની જ છું.^{૨૯} આ જગતની શોભા પણ તે પ્રમાણે સ્વપ્નરૂપ છે. તે જગત દશ્ય કહેવાય છે, પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી તે દશ્ય શબ્દના અર્થનો ત્યાગ કરે છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે સંસારની સ્થિતિ, લીલાદેવી, તું, મરી ગયેલા તારા પતિ અને હું, એ બધું બ્રાંતિરૂપ છે, પરંતુ આત્માની સર્વવ્યાપકતાને લીધે આ પ્રમાણે આત્મામાં તે સત્યપણાને પામેલ છે.^{૩૧} એ પ્રમાણે મહોચ્ચિદ્ધનના સર્વાત્મપણાથી આ રાજ અને આપણે એકબીજાની પ્રેરણાથી અહીં

રહેલાં છીએ.^{૨૨} તે જ પ્રમાણે તે લીલારાણી
સાં રહેલી છે. તે રાણી પોતાના મનોહર હાસ્ય-
થી વિલાસ કરી રહી છે, લીલાથી તેનું મુખ અપળ
છે અને નવયૌવનથી તે શોભી રહી છે.^{૨૩} તે
ચતુર આચારથી હૃદયહારી છે, મધુર તથા ઉદાર
ભાષણ કરનારી છે, ટાયલના જેવા મીઠા સ્વર-
વાળી છે અને મદ તથા કામદેવથી મંદ મંદ ગમન
કરનારી છે.^{૨૪} કાળાં કમળનાં પત્ર જેવાં તેનાં
નેત્ર છે, ગોળ અને ઘટ તેનાં સ્તન છે, સોનાના
જેવું તેનું અંગ ગોર છે અને પદિકાં ટિડોળાંના
જેના લાલ તેના હોઠ છે.^{૨૫} જ્યારે તારા સકલ્પ-
પ્ર પતિની મનોવૃત્તિ (વાસના) તારે વિશે થઈ,
તારે તે વાસનારૂપી લીલાદેવી પણ ચૈતન્યરૂપ
ધર્મહારમાં તારા આકારે થઈને રહી પણ તારા
ચિત્તનું મરણ થયું, એટલે તુરતજ પછી તારા
ચિત્તે તારા સંકલ્પથી તે લીલાદેવીને પોતાની
માગળ દીઠી. જ્યારે માણસનું ચિત્ત અવ્યસની
કે વાસનાથી આધિભૌતિક વ્યવહારનો અનુભવ
રે છે, ત્યારે તે અનુભવથી દૃશ્ય પદાર્થ અસંભ-
વના છતાં સાચો હોય તેના જણાય છે.^{૨૬-૩૦}
છી જ્યારે વિવેક અને જ્ઞાનના અવ્યસથી આ-
ભૌતિક ભાવ ઓરો છે એમ જણવામાં આવે
ત્યારે પ્રપંચમાં રહેલા દૃશ્ય પદાર્થો પણ બધા
પ્રકારે એમ નિર્ણય થાય છે.^{૩૧} આ પ્રમાણે
રા પતિએ મરણ સમયે પુનર્જન્મમય શ્રમમાં
સનારૂપી લીલાને સાચી જાણી અને તેને
રી સાથે સમાગમ થયો.^{૩૨} આવી રીતે તારી
છેએ તારી પતિ આગ્યો અને પતિની દક્ષિમાં
આની ચૈતન્યરૂપી આત્મા સર્વ ટેકાણે રહ્યો
તેથી તું પણ આત્મામાં રહી છે.^{૩૩} જ્યાં સર્વ
જે રહે છે, તેથી જ સ્થળે જવી રીતે તેનું ધ્યાન
માં આવે છે, તે સ્થળે તેવી રીતે તે વિશેષ-
ત્વે જોવામાં આવે છે.^{૩૪} તેમજ સર્વ ટેકાણે
પ્રકારની શક્તિ રહી છે, તેથી જ ટેકાણે
શક્તિનો અવિભાવ કરવામાં આવે છે, તે

ટેકાણે તેવી શક્તિ દૃઢ અભિનિવેશરૂપી વાસનાના
કારણથી રહે છે.^{૩૫} આ પ્રમાણે તે બન્ને વંપતી જ
દાણે મોહથી મરણ થાય તેવી ભૂચાંની સ્થિતિ-
માં હતાં, તેજ દાણે તેમને વાસનાનું જ્ઞાન થયું
અને તેમને પોતાની કલ્પનાથી એવો અનુભવ
થયો કે, આપણા બન્નેના આ બે પિતા છે તથા
આ બે માતા છે. આ આપણો દેશ છે, આ
આપણું ધન છે અને આપણે પૂર્વે આવી જાત-
નું કર્મ કર્યું છે.^{૩૬,૩૭} આપણા બન્નેના વિવાહ
થયો તેથી આપણે એકપણાને પામ્યાં. આમ
થતાં તેમને 'આ જનસમૂહ સાચો છે' એવી
પ્રતીતિ થઈ.^{૩૮} હવે સ્વપ્નામાં જોવામાં આવે
છે, તેમ તે બધું તેને પ્રલક્ષ જોવામાં આવ્યું.
પછી લીલાએ ભાવથી મારી પૂજ કરીને માર્યું
કે, 'હું વિંધવા ન થાઉં એવું વરદાન આપો.'
મેં પણ તેને એ વરદાન આપ્યું; એટલેજ તે
પતિની પહેલાં મરણ પામી ^{૩૯,૪૦} તમે બધાં
ચૈતન્યના અશરૂપ છો, હું ચૈતન્યના ધર્મવાળી
છું, કુળદેવી છું, સદા પૂજ કરવા યોગ્ય છું અને
મારી મેળે બહુ કર છું.^{૪૧} પછી પ્રાણનાથ-
ને ધારણ કરનારો તથા મન વડે ચલાયમાન
યથેક્ષે લીલાદેવીનો તે જીવ, તેના દેહમાંથી
મુખના અચ્ચાગ પાસેથી બહાર નીકળ્યો.^{૪૨} હવે
મરણની ભૂચાંને અતે તે જ ધરમાં લીલાદેવી-
એ પોતાની બુદ્ધિથી સકલ્પ કરેલા આકાશમાં
પોતાનો દેહ લીકો પછી હરિણના જેવાં નેત્રવાળી,
ચંદ્રગિળના જેવી મુખશોભાવાળી, માનવતી,
પતિને સુખ આપનારી, પતિ પાસેથી સુખ ભોગ-
વવાની ઇચ્છાવાળી, મનોહર મુખવાળી અને
સૂર્યનાં કિરણથી હૃદય પામેલી કમલિનીના જેવી
તે લીલાદેવી, પૂર્વદેહનું સ્મરણ થવાથી પદ્મના
બ્રહ્માંડમંડળની વચ્ચે જઈને સ્વપ્ના મર્મ સમ-
યની જમ પોતાના પતિને મળી ^{૪૩,૪૪}

સંપન્નપાદરિણનયના ચંદ્રવિનાશનશ્ચીર્માનો-
બદ્ધા દયિતલલિતા કાન્તમામોકુકામા । પૂર્વ-

સ્મૃત્યા સરમસમુદ્ધી સંયુતા મંડલાંતસ્વર્ગાંતે
 વાઙ્મૃત્યુવિભવા પત્નિની ચોદિતેવ ॥ ૫૨ ॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણુનો લીલાના આખ્યાન સંખં-
 ધી 'પ્રતિભાવવર્ણન' એ નામનો
 સર્ગ ૫૨ માં સમાપ્ત

✓ ~~~~~ સર્ગ ૫૩ મો ~~~~~

લીલાનો માર્ગ, પતિની પ્રાપ્તિ અને અજ્ઞા-
 નથી આકાશગમનમાં પ્રતિબંધ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ લઘ્વવરા દેહનાનેનૈવ મહીપતિમ્ ।

પતિમાપ્તું પ્રયાત્યેવા નમોમાર્ગેણ વિષ્ણુમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—આમ વરદાન પામેલી તે
 લીલાદેવી, પોતાના વાસનારૂપ દેહથી જ પતિને
 મળવા માટે આકાશમાર્ગે નીચે જતાવેલાં જીવન
 પ્રત્યે જવા લાગી. ૧ આ પ્રમાણે સ્મરણથી દેહ
 પામવાથી તે આનંદમાં આવી ગઈ. તેને કામદેવ
 જગી જાક્યો અને પશ્ચિમીની પેઠે હલકા સરીર-
 વાળી થઈને તે આકાશમાર્ગે ચાલવા માંડી. ૨
 તેવામાં સરસ્વતીએ પ્રેરણા કરેલી અને પોતાના
 સંકલ્પરૂપી અરીસાથી જાણે આગળ ગયેલી
 હોય, તેવી એક કુમારી પાસે તે આવી પહોંચી. ૩
 કુમારી યોહીઃ—દે સરસ્વતીની સખી ।
 દે સુંદરી । તમે ભલે આભ્યાં. હું તમારી દીકરી
 છું અને આકાશમાર્ગે તમારી વાટ જોઉં છું. ૪

લીલા યોહીઃ—દે દેવી । દે કમળનયના ।
 તમે મને મારા પતિની પાસે તેડી જાઓ. મોટા-
 જાતું ધર્મ દોઢ દિવસ નિષ્કળ જતું નથી. ૫

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—'ચાલો ત્યારે ત્યાં જઈએ,
 એમ કહીને તે કુમારિકા માર્ગ દેખાડવાને તત્પર
 થઈ અને તેની પાસે જાવી રહી. ૧ જમ પ્રાલી-

માત્રના નિર્ભજ આકાશમાં તેની આગળ હાથની
 હથેળી, વિદ્યાતાએ કરેલી શુભ તથા અશુભના
 લક્ષણની રેખાને અનુસરે છે, તેમ લીલાદેવીએ
 તેને અનુસરવા માંડ્યું અને તે બ્રહ્માંડના છિદ્ર-
 રૂપ એવા આકાશમાં આવી. ૭ તેઓ પ્રથમ મેઘ-
 માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને વાયુના દેશમાં ગયાં અને
 ત્યાંથી સૂર્યમાર્ગનું અતિક્રમણ કરીને તેઓ તારા-
 માર્ગમાં ગયાં. ૮ એ પ્રમાણે વાયુ, ઇન્દ્ર, દેવતાઓ,
 સિદ્ધલોક તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના
 લોકને જાણીને તેઓ બ્રહ્માંડખર્પરમાં પહોં-
 ચ્યાં. ૯ જળનો કુંભ ભાગેલા ન હોય તો પણ
 તેમાંથી જમ શીતળતા બહાર નીકળે છે, તેમ
 સંકલ્પથી સિદ્ધ થયેલી તે લીલાદેવી બ્રહ્માંડની
 બહાર નીકળી ગઈ. ૧૦ એ પ્રમાણે પોતાના માત્ર
 ચિત્તરૂપી દેહવાળી તે લીલાદેવી સંકલ્પના સ્વ-
 ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ દેશ વગેરેનાં નામનો અનુ-
 ભવ કરવા લાગી. ૧૧ પછી બ્રહ્માદિ સ્થાનને જાણ-
 ગીને અને બ્રહ્માંડખર્પરમાં જઈને બ્રહ્માંડના પ
 ને પામેલી તે લીલાદેવી જગાદિ આવરણનું ઉ-
 ઘન કરી ગઈ. ૧૨ પછી ઘણા વેગે ચાલનાર ગર
 પક્ષી પણ કરોડો કલ્પ સુધી જનો પાર પામ
 નથી, તે ચિદાકાશમાં તે પહોંચી. ૧૩ તે સ્થ
 અસંખ્ય બ્રહ્માંડો રહેલાં છે અને મોટા વન
 જમ કુળે એકબીજાના જોવામાં આવતાં નથી
 તેમ તે બ્રહ્માંડો પણ એકબીજાના જોવામાં આવતા
 નથી. ૧૪ ઉપર કહેલાં યણું આવરણને લીલાઃ
 વીંધી નાખ્યાં અને ધીટા જમ જોરમાં પ્રવેશ કરે
 તેમ તેણે આ બ્રહ્માંડોમાંના એક બ્રહ્માંડમાં પ્રવે-
 કર્યો. ત્યાં બ્રહ્મા, ઇન્દ્ર અને વિષ્ણુ ઇત્યાદિ દેવાન
 પ્રકાશનાગા લોકનું ઉલ્લંઘન કરીને લીલાદેવી આ
 કાશમાર્ગની નીચે પવનરાજના મંડળને પ્રાપ્ત
 થઈ. ત્યાં આવીને તે નગરમાં તથા તે મંડળમ

૪ આ ત્રેપનમાં મર્મમાં લીલાનો મતિમાર્ગ તથા
 સને પતિની પ્રાપ્તિ થઈ તેનું અને અજ્ઞાનથી ચોગમિદને
 આકાશમાર્ગમાં મતિ નથી તેનું વર્ણન આપેલું.

પેઠી અને પુણ્યથી રક્ષિત થયેલા પોતાના પતિના સંપત્તિ પાસે જીલ્લી. ૧૫-૧૭ એટલી વારમાં ગાયા જવી જણાયેલી તે કુમારિકા કયાંક અલોપ થઈ ગઈ અને સુંદરાંગી લીલાએ તેને લીધી નહિ. ૧૮ ત્યારપછી સંપત્તિ રહેલા પોતાના પતિનું સુખ બેઠને, લીલાદેવીએ પોતાના તકથી આ પ્રમાણે બહુ. ૧૯ સિંધુરાજને હાથે રણસંઘામમાં આ મારા પતિ હણાયા છે અને આ વીરલોકને પામીને કાણમાત્ર સુખથી નિદ્રા કરે છે. દેવીના પ્રસાદથી હું શરીર સહિત આવી રીતે આ સ્થળે આવી છું, માટે મારા જીવે કોઈ બાગ્યચાળી નથી. ૨૦ એ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તેણે મનોહર યમ્મર હાથમાં લીધું અને આકાશ જમ ચંદ્રમાથી પૃથ્વીના મંડળને પવન નાખે, તેમ તે એ ચમ્મ-થી, પોતાના પતિને પવન નાખવા લાગી. ૨૦-૨૨

શાની લીલા બોલી:-હે દેવી ! હવે તે ચાકરે, તે દાસીઓ તથા તે રાજ કઈ બુદ્ધિથી કેવી રીતે બોલશે ? ૨૩

દેવી બોલ્યાં:-તે રાજ, તે ચાકરે અને તે દાસીઓ, એ બધાં પરસ્પર શિકાકાશતા એકત્વ-પણાથી તથા આપણા પ્રભાવથી તેમજ મહા-ચૈતન્યના પ્રતિભાસપણાથી અને મહાનિયતિના નિશ્ચયથી પ્રતિબિંબની પેઠે એકબીજાને બુદ્ધિ છે. ૨૪ તેઓ આ મારી સહજ બી છે, આ મારી સહજ સખી છે, આ મારી સહજ રાણી છે અને આ મારે સહજ ચાકર છે, એવી રીતે બણે છે. આ આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંત તું, હું તથા તે લીલાદેવી વિના બીજું કોઈ બહુશે નહિ. ૨૫-૨૭

શાની લીલા બોલી:-મનોહર બાપણ કરનારી અને વરદાન પામેલી તે લીલાદેવી, તેના તે સ્વલશરીરથી પતિ પાસે કેમ ન ગઈ ? ૨૮

દેવી બોલ્યાં:-છાયા જમ તકકામાં જઈ ચકતી નથી, તેમ અપ્રયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પણ પુણ્યથી મળતા સિદ્ધલોકમાં એના એ દેહ-થી જઈ ચકતા નથી. ૨૯ વિદ્વાન લોકોએ સંધિના

આરભથી જ એવો નિયમ કર્યો છે કે, કદી પણ સત્ય અસત્યને મળતું નથી. ૩૦ જ્યાં સુધી અમુક દેકાણે ભૂત છે એવી બાળકના મનમાં બુદ્ધિ હોય છે, ત્યાં સુધી ભૂત નથી એવી બુદ્ધિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ? ૩૧ જ્યાં સુધી આત્મામાં અન્નિવેકરૂપી તાવનો તાપ રહેલો છે, ત્યાં સુધી વિવેકરૂપી ચંદ્રમાની શીતળતાનો ક્યાંથી ઉદય થાય ? ૩૨ હું પૃથ્વીમાં રહેનારો પ્રાણી છું અને આકાશને વિષે મારી ઉત્તમ ગતિ નથી, એવો જ માણસના મનમાં નિશ્ચય હોય, તે માણસના મનમાં તેથી અવળો નિશ્ચય કેવી રીતે થઈ શકે ? ૩૩ આથી જ્ઞાનથી, વિવેકથી, પુણ્યથી અને વરદા-નથી પુણ્યરૂપ દેહ વડે ઉભય લોકમાં જવાય છે. ૩૪ અને જીવી રીતે સુકાયેલાં પાંદડાં અગ્નિ-માં પડવાથી તરત બળી બળે છે, તેવી રીતે 'હું દેહ છું તથા આ મારો દેહ છે' એવી બુદ્ધિ-નો નાશ થઈ બળે છે. ૩૫ આમ વરદાન તથા શાપ પણ, પ્રાણીને પોતાની પૂર્વની વાસનાના કર્મના અનુસારથી પ્રાપ્ત થાય છે. જીવી રીતે તમે મને સ્મરણ આપ્યું, તેથી તમને બધું જ્ઞાન થયું, તેવી રીતે વિચાર કરવાથી જ્ઞાન થાય છે. ૩૬ જ દોરી વિષે સર્પની બુદ્ધિ છે, તે દોરી સર્પનું કાચું કરવાને સમર્થ નથી; કારણ કે જ વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે તેનું કાચું કેવી રીતે કરી શકે ? ૩૭ 'અમુક મરી ગયો' એવી રીતેના જ મિથ્યા અનુભવ થાય છે, તે પૂર્વકાળના દેહ અભ્યાસથી થાય છે. ૩૮ જગતની બળનો પોતાને અનુભવ થયા પછી સ્મૃતિના ભ્રમે સહેજ બહુ-વામાં આવે છે અને પોતાના સંકલ્પનો પોતાને જોવા અભ્યાસ થાય, તેવા બીજાને તે સંકલ્પિત સર્ગોદિનો અભ્યાસ થતો નથી. ૩૯ જ્યારે આંતરિક આકાશમાં જે ચંદ્રમા જેવામાં આવે છે, ત્યારે તેમાંનું એક બિંબ સાચું છે અને બીજું જો કે તેની સાથે જ આકાશમાં દેખાય છે તો પણ જોઈ છે તથા અંતઃકરણમાં જ રહેલું છે. તે જ

પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને પણ ભૂતસમૂહની બહાર જે સંસાર અનુભવમાં આવે છે, તે અંતઃકરણમાં જ રહેલો છે અને બહાર નથી.^{૧૦}

અંતરનુભવમાનાઃ સંસૃતવૃત્તે વાદ્યમૂતજાલાનામ્ । અવિદિતવેદ્યદશામપિ દૂરે પુંસામિવેદવં વિવમ્ ॥ ૪૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી 'સંસ્કૃતિવિદિતવેદ્ય' એ નામનો સર્ગ ૫૩ માં સમાપ્ત

સર્ગ ૫૪ મો*

મરણનો ક્રમ, કર્મનાં આચરણથી ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ

॥ શ્રીવેન્કુવાચ ॥

તસ્માદ્દે વેદ્યવેચારો ય વા ધર્મ પરં શ્રિતાઃ । આતિવાહિકલોકાસ્તે પ્રાપ્નુવંતીહ નેતરે ॥ ૧ ॥

દેવી બોલ્યાં:-આથી જે માણસો તત્ત્વજ્ઞાની છે તથા પરમ ધર્મનો આશ્રય કરનારા છે, તેઓ જ અકાલિના લોકને પામે છે, ખીજા તેને પામતા નથી.^૧ જેમ તડકામાં છાયાની સ્થિતિ થતી નથી, તેમ મિથ્યા અભિપ્રાય આધિભૌતિક દેહની સત્યરૂપ અકાલિલોકમાં સ્થિતિ થતી નથી. લીલાદેવીને તત્ત્વજ્ઞાન નહોતું તેમ તેણે યોગા બ્યાસના ધર્મનો પણ આશ્રય કર્યો નહોતો. તેથી તે માત્ર પોતાના પતિના કલ્પિત નગરમાં ગઈ.^{૨,૩}

જ્ઞાની લીલા બોલી:-એ પ્રમાણે લીલાદેવી ત્યાં ગઈ. હે અમિકા! હવે આ મારો પતિ પ્રાણત્યાગ કરવાને તત્પર થયો છે, તે જુઓ. હવે મારું શું કરવું છે, તે કહો.^૪ દેહધારી મનુષ્યાના જીવનમાં તથા સુખ વગેરે ભાવમાં અને કુખ વગેરે અભાવમાં પ્રથમ કેવો નિશ્ચય હોતો?

* આ ચોપનના સર્ગમાં સર્વભાવનું નિશ્ચયપણ, મરણનો ક્રમ, કર્મજીવનના આચારથી, ભોગ તથા આયુષ્યનું પ્રમાણ, એટલો બાંધે લખેલો છે

પછી ફરીથી મરણ તથા જન્મથી જણાવો અનિશ્ચય કેવી રીતે થયો? તે કહો.^૫ જો નિયમ ન હોય, તો પદાર્થના સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે છે? તથા પદાર્થમાં સત્તા કેવી રીતે રહેલી છે? તે કહો. અજ્ઞામાં ઉચ્ચતા કેવી રીતે છે? પૃથ્વીમાં સ્થિરતા કેમ છે? હિમમાં શીતળતા કેમ છે? કાળ તથા આકાશ વગેરેમાં કેવી સત્તા રહેલી છે? સાચા રૂપનો સંગ્રહ કરવો તથા છીપમાં રૂપની જે ભ્રાંતિ થાય છે તેનો ત્યાગ કરવો, પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો સ્પૃશ્ય છે તથા મન અને ઇન્દ્રિયો વગેરે સૂક્ષ્મ છે-એવી એવી બાબતો કેવી રીતે જણવામાં આવે?^૬ સાગનાં તથા તોડનાં ઝાડ જેમ જોયાં થાય છે, તેમ ખડ, ગુદમ તથા મનુષ્ય વગેરે વસ્તુઓ તેમને વૃદ્ધિ થવાનાં કારણો હોવા છતાં કેમ જોયાં થતાં નથી?^૭

દેવી બોલ્યાં:-હે પ્રયુક્ત લીલા! મહા પ્રલયની સંપત્તિમાં બ્યારે સર્વ પદાર્થો અસ્ત થાય છે, ત્યારે વિશાપયં તત્ત્વનંત આકાશ સત્ય અભરૂપે જ રહે છે. જેમ સ્વભાવસ્થામાં જગતનો તથા આકાશમાં ઊડવાનો અનુભવ થાય છે અને જગત અવસ્થામાં જેમ દોરીમાં સર્પનો અનુભવ થાય છે, તેમ અલ્પ સૂક્ષ્મ ચૈતન્યથી બ્યાસ હોવાથી 'હું સૂક્ષ્મ ભૂત છું' એવો અનુભવ કરે છે. પછી તે સૂક્ષ્મ ભૂતરૂપી આત્મા પોતાની મેળે સ્પૃશ્યપણને પામે છે. આમ તે સ્પૃશ્યપણુ અસત્ય છતાં સત્યરૂપે જણાય છે અને તેને 'અકાલ' કહે છે.^{૧૦,૧૧} તે અકાલમાં રહેલા અકાલ 'હું અલ્પ છું' એમ જણે છે. તે જે મનોરાજ્ય કરે છે, તેને 'જગત' કહેવામાં આવે છે.^{૧૨} તે જગતમાં પ્રથમની સૃષ્ટિમાં જે સ્થળે જવી જવી સંકલ્પની વૃત્તિઓ કરેલી છે, તે સ્થળે તેવી તેવી વૃત્તિઓ આજ સુધી નિશ્ચય રહેલી છે.^{૧૩} જે જે વિચારો ચિત્તમાં સ્ફુરિત થાય છે, તે ગુણ આત્માનું ચૈતન્ય છે, માટે કોઈ પણ સ્વભાવ પોતાની મેળે આ જગતમાં અનિયત રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. જેમ કનકનાં કુંડળ તથા પિંડ

જેરે સર્વ આકારનો ત્યાગ કરીને સુવર્ણ રહેતું નથી પણ તેમાં આકાર છે એમ માનવું પડે છે, તેમ વિશ્વરૂપી બ્રહ્મને વિષે પણ સર્વ વસ્તુઓ પ્રલય વખતે પણ દેાય છે એમ માનવું બેઠ્યું છે. તે કાંઈ પણ હોતું નથી, એમ માની શકાય નહિ. સૃષ્ટિના આદિમાં દિવસ તથા અગ્નિ વગેરે પદાર્થમાં શીતળતા, ઉષ્ણતા વગેરે જવા જવા સ્વભાવનો અવિર્ભાવ કરેલ છે, તેવા તેવા સ્વભાવ ચેતન્યની સત્તાથી આજ સુધી રહેલા છે. માટે સ્વ પદાર્થમાંથી પોતાની સત્તાનો ત્યાગ થવો ઇતો નથી અને ચેતન્ય છે તેથી નિયતિનો પણ નાશ થવો નથી. ૧૫-૧૭ સર્ગના આદિમાં આકારનો પાર્શ્વરૂપે જ જ સ્થળે અવિર્ભાવ થયો છે, તે તે ઠેકાણેથી તે આજ સુધી જીવને તેવી સ્પૃશ્ચિત્તમાં રહ્યો છે. ૧૮ જ સ્થળે જ ચેતન્યનો અવિર્ભાવ થયો દેાય છે, તે સ્થળેથી તે ચેતન્ય પોતાની મેળે જ્ઞાનના અભ્યાસથી પ્રતિષ્ઠી એવા ચેતન્યના જ્ઞાન વિના ચલાયમાન રતું નથી. ૧૯ આ જ પ્રત્યક્ષ જગતનો અનુભવ થાય છે, તે જગત તો ઉત્પન્ન થયેલું નથી; પણ જનમાં બોયેલી સી સાથેના સજોગની પેઠે તે ચેતન્યરૂપી આકારનો જ અવિર્ભાવ થયો છે. ૨૦ આ પ્રકાર પામતું જગત અસત્ય છે, છતાં પ્રત્યની પેઠે જણાય છે; અને તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, સંપત્તિ તથા જીવનમરણનો અનુભવ મોટો છે, છતાં સાચો જણાય છે. ૨૧ સૃષ્ટિના માર્ગમાં ચેતન્યના અવિર્ભાવની જ સંતતિ થયેલી, તે આજ સુધી તેવી ને તેવી રીતે રહેલી છે અને તેને 'નિયતિ' કહે છે. ૨૨ ચેતન્યરૂપી આકારને જ્યારે આકાર થવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે આકારરૂપે થયું અને જ્યારે તેને કાળરૂપે પામી ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે કાળરૂપે થયું. પુરુષ જ સ્વપ્રમાં જળને દેખે છે, તેમ ચેતન્યરૂપી આકારને જળરૂપે થવાની ઇચ્છા થઈ અને તે જળપણને પામ્યું. ૨૩, ૨૪ આ પ્રમાણે ચિત્તની

સત્તાથી સર્વ સ્થિતિ રહેલી છે અને ચેતન્યના અવિર્ભારૂપી આત્મરૂપી તે અસત્ય છતાં સત્યરૂપે બેવામાં આવે છે. સ્વપ્નમાં સંકટપના ધ્યાનની પેઠે, ચેતન્ય પોતે આકારપણું, જળપણું, પૃથ્વીપણું, અગ્નિપણું તથા વાયુપણું અસત્ય છે, તો પણ તેને જુએ છે. હવે, હું સર્વ સંદેહની શાંતિને માટે, મરણ થયા પછી કર્મફળના અનુભવનો જ ક્રમ છે તે કહું છું. તું તે સાંભળ. એ ક્રમ મરણ સમયે કદ્યાણરૂપ છે. પ્રથમ સૃષ્ટિ થઈ ત્યારથી કળિયુગમાં સો વર્ષનું, દ્વાપરમાં બસો વર્ષનું, ત્રેતામાં ત્રણસો વર્ષનું અને સત્યયુગમાં ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. આવો નિયમ છે; પણ તે ન્યૂતાણિક થવાનું કારણ કહું છું, તે સાંભળ. ૨૫-૨૮ દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય તથા પોતાના કર્મની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ, એ સર્વ માણસનું આયુષ્ય ઝાણું થવામાં તેમજ વૃદ્ધિ થવામાં કારણભૂત છે. ૨૯ જ્યારે માણસ પોતાનાં કર્મકર્મો ઝાણું કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય ઝાણું થાય છે; જ્યારે તેઓ કર્મકર્મો વધારે કરે છે, ત્યારે આયુષ્ય પણ વધે છે. તેઓ જ્યારે સમાન કર્મકર્મ કરે છે, ત્યારે તેમનું આયુષ્ય પણ સમાન રહે છે. ૩૦ બે ઠાંઈ માણસ પોતાનું બાળપણમાં મૃત્યુ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું બાળપણમાં મૃત્યુ થાય છે; તે બે યુવાવસ્થામાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું યુવાવસ્થામાં મરણ થાય છે અને તે બે વૃદ્ધપણમાં મરણ થાય તેવાં કર્મ કરે છે, તો તેનું વૃદ્ધપણમાં મૃત્યુ થાય છે. ૩૧ જ માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે પોતાના કર્મનું આચરણ કરે છે, તે માણસ શાસ્ત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે આયુષ્ય મેળવી શકે છે આ પ્રમાણે જ્યારે કર્મ અનુસાર માણસને મરણનો સમય થાય છે, ત્યારે મર્મરચનાનું છેદન થાય તેવી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૨, ૩૩ જ્ઞાની લીલા બોલી:-હે ચંદ્રવદના દેવી! તમે મને દૂંધામાં મરણની વાત કહો. મરણ સમયે

કોને સુખ થાય? કોને દુઃખ થાય? અને મરી ગયા પછી શું થાય છે? ૨૪

દેવી બોલ્યાં:-દેહને અંતે મરણ સમયે આત્મણ જાતના પુરુષની જુદી જુદી રીતિ છે. પહેલો મૂર્ખ, બીજો ધારણાભ્યાસી (નાભિ, દ્વદશ કંઠ તથા બ્રુકુટીની વચ્ચે અક્ષરત્રય સુધી પ્રાણનો રોષ કરી યોગધારણાનો અભ્યાસ કરનાર યોગી) તથા ત્રીજો યુક્તિમાન (સ્વેચ્છાથી દેહત્યાગ કરીને પોતાના ઇચ્છિત પ્રદેશમાં જનારો યોગી) આમાંથી ધારણાભ્યાસી દેહત્યાગ કરતી વખતે ધારણાનો અભ્યાસ કરીને સુખેથી દેહત્યાગ કરે છે અને યુક્તિમાન પુરુષ પણ (ધારણાનો અભ્યાસ કર્યા વિના) તેવી જ રીતે સુખથી દેહનો ત્યાગ કરે છે. ૨૫, ૨૬ પણ જે ધારણાભ્યાસી પણ નથી, તેમ યુક્તિમાન પણ નથી; એવો મૂર્ખ પોતાના મરણ સમયે પરવશપણથી દુઃખ પામે છે. ૨૭ વાસનાના આવેશથી પરવશ થયેલો તથા વિષયમાં રમ્યા કરતા ચિત્તવાળો મૂર્ખ મનુષ્ય કપાઈ ગયેલા કમળની પેઠે અત્યંત દીનતા પામે છે. ૨૮ તેની બુદ્ધિના સંસ્કાર શાસ્ત્ર વિનાના છે અને તે દુઃખલોકને અધીન થઈ છે. આથી તે મૂર્ખને અગ્નિમાં પડવાથી જોવા દાહ થાય, તેવો દાહ તેને મરણસમયે થાય છે. ૨૯ તેનો કંઠ ઘોઘરો થઈ જાય છે અને તેનાં નેત્ર તથા શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાય છે. તેથી અવિવેકી આત્માવાળો તે મૂર્ખ દીન થઈ જાય છે. ૩૦ અંધપણને લીધે તેને પ્રકાશ જોવામાં આવતો નથી, દિવસે પણ તારા ભગ્યા હોય તેવી તેને ભ્રાંતિ થાય છે, તેને શરીર વાદળાવાળી દિશાના મંડળ જેવું થઈ જાય છે અને આકાશ કાણું થઈ ગયું હોય, એમ તેને જણાય છે. ૩૧ તે મર્મસ્થળની વેદનાથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, તેવું નેત્રમંડળ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને તેને પૃથ્વી આકાશના જ્વો તથા આકાશ પૃથ્વીના જેવું જણાય છે. ૩૨ તે દિઙ્મૂઢ થઈ જાય છે અને પોતે જાણે દરિયામાં તણાઈ જતો હોય તથા

આકાશમાં ભિંચકાતો હોય, તેવું તેને જણાય છે. ગાઢ નિદ્રાથી તેની વિચારશક્તિ ઊડી જતી જાય છે. ૩૩ પોતે અંધારા કૂવામાં પડ્યો હોય અથવા શિલાની વચ્ચે પેઠો હોય, એમ તેને જણાય છે. બોલવાની ઇચ્છા છતાં તેની વાણી જડ થવાથી બોલી શકતો નથી. દ્વદશ બાણે કપાઈ જવું હોય એવું તેને જણાય છે. ૩૪ કાઈ સમયે વંટોળિયામાં પરાવાદને તે જાણે આકાશમાંથી પૃથ્વી પર પડતો હોય, તેમ તેને લાગે છે. કાઈ સમયે રથમાં બેસીને દોટ મૂકતો હોય એમ તેને જણાય છે, વળી કાઈ સમયે હિમની પેઠે પીગળી જતો હોય એવું તેને લાગે છે. ૩૫ કાઈ સમયે તે પોતાના બંધુઓ પાસે સંસારનાં દુઃખનું વર્ણન કરે છે, તો કાઈ સમયે શિક્ષા નાખવાના ચંત્ર વડે તે ભમતો હોય એમ જણાય છે. કાઈ સમયે તે વાયુચંત્રમાં બેઠો હોય તેવું લાગે છે. ૩૬ કાઈ સમયે ભ્રમિ-ચંત્રમાં ભમતો હોય એમ જોવામાં આવે છે, કાઈ સમયે દોરીએ બંધાઈને ખેંચાતો હોય એમ જણાય છે, કાઈ સમયે પાણીના ફૂંડાળામાં પડ્યો હોય એવું જણાય છે અને કાઈ સમયે શસ્ત્ર-ચંત્રમાં પરાવયો હોય એમ જણાય છે. કાઈ સમયે ખડની પેઠે પવનમાં ભડતો હોય છે અને મેઘ તથા વાયુમાં પાણીના પૂરની સાથે દરિયામાં પડતો હોય એમ જણાય છે. ૩૭ કાઈ સમયે અનંતાકાશના ઢાતરમાં જાણે વંટોળિયામાં ધુમરડી ખાતો હોય છે, તો કાઈ સમયે પૃથ્વીની અવળી દશાનો અનુભવ કરનાર સમુદ્રની પેઠે તે વારંવાર પડે છે તથા પાછા ઉછાળા મારે છે. શ્વસિચ્છવાસના ધ્વનિથી તેની સર્વ ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર પૂરાઈ જાય છે. ૩૮-૪૦ સૂર્યાસ્તને સમયે જમ સર્વ દિશાનો પ્રકાશ અંધો પડી જાય છે, તેમ મરણ સમયે તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો ભલિન થઈ જાય છે. અર્થાત્ પોતપોતાના વિષયો ગ્રહણ કરી શકતી નથી. ૪૧ પશ્ચિમદિશાન સંધ્યા થતી વેળાએ જમ દિગ્ને પૂર્વાપરવૃ

જ્ઞાન યત્ન નથી તેમ નખળી યથેલી તેની સ્મૃતિને પૂર્વાપરની ખબર પડતી નથી.^{૧૨} મોહ યવા-થી તેનું મન હસપનાશકિતથી રહિત થઈ અથ અને તેથી તે મહામોહમાં ડૂબી જાય છે.^{૧૩} આમ મહામોહ થાય છે, તેથી પ્રાણવાયુ તેના અંગની સ્થિતિને ધારણ કરતો નથી. પછી પ્રાણ-વાયુ ચાલવાને સમર્થ રહેતો નથી, એટલે તેને ગાદ મૂકી આવે છે.^{૧૪} આ પ્રમાણે મોહ, વેદના તથા જ્ઞાન એ ત્રણે એકબીજાથી ધોણા થવાથી, પ્રાણી પથ્થરની જેમ જડ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે સ્થિ-માં આરંભથી જ મરણનો કમ ચાલ્યો આવે છે.^{૧૫}

ગાની લીલા બોલી:-દે દેવી! દેહધારી મનુષ્યને મસ્તક, હાથ, પગ વગેરે દેહનાં આઠ અંગ છે, તે છતાં તેને વ્યથા, મોહ, મૂર્છા, જ્ઞાન, વ્યાધિ તથા અજેતના થાય છે તેનું કારણ શું?^{૧૬}

દેવી બોલ્યાં:-સહિ ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથી જ ક્રિયાશક્તિ જ્ઞાન પ્રધાન છે, એવા ઈશ્વરે સંક-લ્પવાળા કર્મથી એવું નિર્માણ કર્યું છે કે, અમુક અમુક જીવને બાળક, યુવાન અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં અમુક કાળ સુધી અમુક પ્રકારનું દુઃખ થશે.^{૧૭} આવી નિર્માણ કરવાથી સંકલ્પના સ્વભાવને લીધે, જુદામની પેઠે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને, ઈશ્વર પોતે જીવભાવથી ઉપા-ધિમાં પ્રવેશ કરીને, તે દુઃખ જીવની પાસે ભોગ-વાને છે. આ સિવાય જીવને દુઃખ થવાનું બીજું કંઈ પણ કારણ નથી.^{૧૮} વ્યથાને લીધે શરીરની નાડીઓ સંકોચ પામે છે અને તેથી ખાધેલા અન્નપાનાદિ રસને તે વિષમપણથી ગ્રહણ કરે છે; તે વખતે શરીરમાં રહેલો સમાનવાયુ રસને સમાન કરવાની પોતાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે.^{૧૯} પછી નાડી દ્વારા શરીરમાં પ્રવેશ થયેલો વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી અને બહાર નીકળેલો વાયુ શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે નાડીનો વ્યાપાર વિરામ પામે છે, એટલે અહુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સ્થિર થઈ જાય છે ને

અંતઃકરણમાં સ્મૃતિ માત્ર રહે છે તથા ઇન્દ્રિય-જ્ઞાનનો નાશ થાય છે.^{૨૦} આમ જ્યારે બહારનો પવન શરીરમાં આવતો નથી તથા શરીરની અંદ-રનો પવન બહાર નીકળતો નથી, ત્યારે શરીરની નાડીઓ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે અને પુરુષ 'મરી ગયો' એમ કહેવાય છે.^{૨૧} અમુક કાળમાં માર્ગ મરણ થવાનું છે, એવી પૂર્વકાળમાં સંકલ્પિત કરેલી નિયતિ મરણને પ્રેરણા કરે છે.^{૨૨} અને મારે અમુકરૂપે અમુક સ્થળે ઉત્પન્ન થવું છે, એવી સંવિત્તની બીજકળાનો કોઈ દિવસ નાથ થતો નથી; તેથી જગતની વ્યવસ્થાનો ભંગ થતો નથી. એ સંવિત્ (ચૈતન્ય-જ્ઞાન)નો સ્વભાવ બળવાનો છે અને તે તેની સાથે જ રહેવાવાળો છે. માટે જન્મ તથા મરણ સ્વભાવસંવિત્તથી જુદાં નથી. જ્ઞાની રીતે નદીમાંનું જળ નિર્ભજ હોય છે તથા કોઈ ઠેકાણે ઉઠાણ હોય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય નિર્ભજ હોય છે અને જીવના કર્મથી રાગ-દ્વેષે કરીને કોઈ સમયે ઉઠાણ પૂર્ણ હોય છે.^{૨૩} જ્ઞાની રીતે મોટી લતામાં વચ્ચે વચ્ચે ગાંઠ હોય છે, તેવી રીતે ચૈતનસત્તારૂપી લતાની વચ્ચે પણ જન્મ અને મરણરૂપી ગાંઠ હોય છે. તે ચૈતન્ય-પુરુષનું મરણ પણ થતું નથી તેમ તેનો જન્મ પણ થતો નથી; એ તો સ્વપ્નના જ્ઞાનની પેઠે બ્રાતિ થાય તેવી રીતે માત્ર જોવામાં આવે છે.^{૨૪} ચૈતનપુરુષનો કોઈ દિવસ ક્યાંય નાશ નથી. કદાપિ પુરુષ ચૈત-નથી જુદો છે એમ માનીએ, તો ચૈતન વિના દેહ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો વગેરેમાંથી પુરુષ કાણ? તે કહેા. (દેહ વગેરેને પુરુષ નામ નથી આપાતું માટે ચૈતનથી પુરુષ જુદો નથી.)^{૨૫} કદાપિ ચૈતનનું મરણ થાય છે એમ માનીએ, તો ચૈતનનું મરણ થયું એમ જોનાર કોઈ સાક્ષી આજ સુધી નથી અને સાક્ષી વિનાનું મરણ પણ ઘટતું નથી. લાખો દેહ મરી ગયા તથાપિ ચૈતન્ય એમ ને એમ અસંખ્ય રહેલું છે.^{૨૬} જો ચૈતન્યનું મરણ માનીએ, તો ચૈતન્ય એક જ છે અને તે પ્રત્યેક

દેહમાં જુદું જુદું નથી, તેથી એકનું મરણ થવાથી સર્વનું મરણ થવું જોઈએ. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચૈતન્ય અમર છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. જીવને વાસનામાત્રની વિચિત્રતાનો જ અનુભવ થાય છે, તેને જ જીવન તથા મરણ નામ આપવામાં આવ્યું છે.^{૭૧} આવી રીતે વિચાર કરતાં કાઈના જન્મ થતા નથી, તેમ કાઈનાં મરણ થતાં નથી; માત્ર જીવ જ વાસનાના ફેરાના ખાડામાં આળોટ્યા કરે છે.^{૭૨} જ આ જગત જોવામાં આવે છે, તે ઉત્પન્ન જ થયું નથી; માટે વાસના છે જ નહિ એમ વિચાર કરવાથી, જ નાશ થાય છે તે માત્ર અંતઃકરણના અભિમાની આત્માનો જ નાશ થાય છે.^{૭૩} જ માણસ સંસારના ભયથી ગુરુ પાસેથી શ્રવણ વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે અને 'આ જગત પ્રાંતિરૂપ છે. પણ વસ્તુતાએ અરુ નથી, એમ સારી રીતે નિશ્ચય કરે છે તથા દૈતની વાસનાને ટાળી નાખે છે, તે મુક્ત થાય છે; અને મુક્ત પુરુષ જ આ જગતમાં સાચી વસ્તુ છે.'^{૭૪}

અનુદિતમુદિતં જગત્પ્રવંચં ભવમયતોઽમ્ય-
સૈર્વિલોક્ય સમ્યક્ । અલમનુદિતવાસનો હિ
જીવો ભવતિ વિમુક્ત इतिह सत्यवस्तु ॥ ७४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી
'મરણવિચાર' એ નામનો સર્ગ

૫૪ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૫ મો

જીવોની વિચિત્ર ગતિ

॥ પ્રયુક્તલીલોવાચ ॥

યયૈવ જંતુમિયતે જાયતે ચ યથા પુનઃ ।

તન્મે કથય દેવેશિ પુનર્યોધવિષ્ટદયે ॥ ૧ ॥

જ્ઞાની લીલા યોલી:-હે દેવેશ્વરી! જીવી

આ પંચાવનમાં સર્ગમાં જીવની અને સંસારની અતિની વિચિત્રતા તથા યદિની આદિથી ઈશ્વરના કર્મને અનુસરીને રિયતિ કહેવાશે.

રીતે પ્રાણીનું મરણ થાય છે તથા જન્મ થાય છે, તે વિષે મને વિશેષ બોધ થવા માટે ફરીથી વિસ્તારપૂર્વક કહેા.^૧

દેવી બોલ્યાં:-નાહીનો પ્રવાહ બંધ થવાથી શરીરનો વાયુ શાંત થઈ જાય છે, તેથી પ્રાણીનું ચૈતન્ય શાંત થાય છે.^૨ પણ જ શુદ્ધ ચૈતન છે, તે નિત્ય છે અને તેની શાંતિ પણ નથી, તેમ તેનો ઉદય પણ નથી. તે સ્થાવરમાં, જંગમમાં, આકાશમાં, પર્વતમાં, અગ્નિમાં તથા પવનમાં રહેલું છે.^૩ કેવળ વાયુનો રોધ થવાથી ન્યારે સ્ફુરણા બંધ થાય છે, ત્યારે જડ થયેલો તે પુરુષ મરી ગયો એમ કહેવાય છે.^૪ આ પ્રમાણે દેહ સમરૂપ થઈ જાય છે અને પ્રાણવાયુનો મહાવાયુમાં લય થઈ જાય છે, ત્યારે વાસનારહિત થયેલું ચૈતન આત્મતત્ત્વમાં રહે છે.^૫ પુનઃજન્મતા બીજની વાસનાવાળા તે અણુચૈતન્યને જીવ કહે છે અને તે જ ઠેકાણે સખના ગૃહાકાશમાં રહે છે.^૬ પછી બ્યવહારી પુરુષો તેને 'પ્રેત' એવા નામથી કહે છે. પુષ્પના પરાગમાં રહેલી સુગંધને વિષે જમ વાયુ હોય છે, તેમ તે ચૈતનમાં પણ વાસના રહી હોય છે. આ દશ્ય દેહનો ત્યાગ કરી તે ન્યારે બીજ અદશ્ય દેહને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે સ્વપ્નની પેઠે પરલોકમાં ભોગવવા ચોગ્ય અનેક પ્રકારની આકૃતિઓ ધારણ કરે છે. તે પ્રદેશમાં પણ તેને પૂર્વના જન્મની પેઠે સ્મૃતિ થાય છે. પછી મરણની મૂર્છા મટી જાય છે, એટલે તે પોતાનું બીજું શરીર જુએ છે. તે મરનાર પ્રાણી પોતાના આત્મામાં, આકાશમાં રહેલી મેઘની ઘટાની પેઠે આકાશ, ભૂતળ તથા આપુ બ્રહ્માંડ જુએ છે. પણ બીજની દૃષ્ટિએ તો માત્ર ગૃહાકાશ જ જોવામાં આવે છે.^{૭-૧૦} હવે ઉપર જણાવેલા પ્રેતના છ ભેદ છે. તેમના આ ભેદો સાંભળો; (૧) સામાન્ય પાપી, (૨) મધ્યમપાપી, (૩) ઉત્તમપાપી; (૪) સામાન્ય ધર્મ કરનાર, (૫) મધ્યમ ધર્મ કરનાર અને (૬) ઉત્તમ ધર્મ કરનાર. આ છમંથી કાઈના

એક, બે અથવા ત્રણ ત્રણ ભેદ છે. (એ છની ગતિ નીચે પ્રમાણે છે).^{૧૨}

ઉત્તમ પાપીની ગતિ

ઉપરના છમાંથી ત્રીજો મહાપાપી એક વર્ષ સુધી મૂઠ થઇને મૂર્છાનો અનુભવ કરે છે અને તેનું દૈવ્ય પથ્થર જીવું જડ થઈ જાય છે.^{૧૩} ત્યાર પછી કાળે કરીને તે પાપી જાગૃત થાય છે અને ઘણા દિવસ સુધી વાસનાના જઠરમાં બેઠેલા નરકના અક્ષય દુઃખનો અનુભવ કરે છે. હજારો યોનિમાં જન્મ લઇને તે એક દુઃખ ભોગવ્યા પછી ખીજું દુઃખ ભોગવે છે અને ત્યાર પછી ઠાઈ સમયે સંસારરૂપી સ્વપ્નસંભ્રમમાં શાંતિ પામે છે. અથવા તે મહાપાપી મરણનો મોહ મટ્યા પછી, જડતાના હજારો દુઃખોથી વ્યાકુળ થાય છે અને દૈવ્યમાં વૃક્ષપણના જન્મનો અનુભવ કરે છે. આમ વાસના અનુસાર નરકમાં હજારો દુઃખનો અનુભવ કર્યા પછી તે પાછો પૃથ્વીમાં જન્મ ધારણ કરે છે.^{૧૪-૧૭}

મધ્યમ પાપીની ગતિ

બીજો મધ્યમ પાપી પોતાના મરણનો મોહ મટ્યા પછી ટેટલાક કાળ સુધી પથ્થરની પેઠે જઠરની જડતાનો અનુભવ કરે છે.^{૧૮} પછી કાળે કરીને જાગૃત થયા પછી તે પશુ-પક્ષીની યોનિમાં અવતાર ધારણ કરીને સંસારમાં આવે છે.^{૧૯}

સામાન્ય પાપીની ગતિ

પહેલો સામાન્ય પાપી મરી ગયા પછી તરત જ પોતાની વાસના અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલા અક્ષત દેહનો અનુભવ કરે છે. તે સ્વપ્નની પેઠે જાણે સંકેતપ હોય તેવા અનુભવ કરે છે અને તે જ ક્ષણે પ્રથમની પેઠે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૦-૨૧}

ઉત્તમ ધર્મ કરનારની ગતિ

જ મહાપુણ્ય કરનાર છે, તે મરણનો મોહ મટ્યા પછી પુણ્યરૂપી વાસનાની જાગૃતિથી સ્વર્ગમાં વિદ્યાધરના નમરનો અનુભવ કરે છે. આમ પુણ્ય ભોગવ્યા પછી, તે ઈલાવૃત અથવા કિપુરુષ-

ખંડમાં કર્મનું ફળ ભોગવે છે અને પછી મનુષ્ય-લોકમાં લક્ષ્મીવાન એવા સજ્જન માણસને ઘેર જન્મ ધારણ કરે છે.^{૨૨, ૨૩}

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મ કરતાની ગતિ

સામાન્ય તથા મધ્યમ ધર્મ કરનાર માણસ મરણનો મોહ મટ્યા પછી ઔષધિઓ તથા પક્ષિઓથી ભરેલા નંદન તથા ચૈતરથાદિ વનમાં કિન્નર તથા કિંપુરુષના શરીરથી જાય છે. ત્યાં પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવ્યા પછી, તે વાયુ તથા વરસાદદ્વારા પૃથ્વીમાં શાળ, જવ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે દ્વારા પુરુષના વીર્યને માર્ગે તે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે છે. (સામાન્ય ધર્મ કરનારની ગતિ પણ એ જ પ્રમાણે થાય છે).^{૨૪} આ પ્રમાણે, ઉપર કહેલા છ જાતના પ્રેતોની મરણની મૂર્છા મટ્યા પછી ક્રમે કરીને ઉપર પ્રમાણે ગતિ થાય છે.^{૨૫}

મરણ પછી સામાન્ય સ્થિતિ

મરણ પામનાર માણસને પ્રથમ 'મારું મરણ થયું' એવું જ્ઞાન થાય છે. પછી બધુઓએ આપેલા પિંડદાનથી 'અમારું શરીર ઉત્પન્ન થયું' એવું તેમને જ્ઞાન થાય છે.^{૨૬} ત્યાર પછી, ક્રમે કરીને કાળપાશને ધારણ કરનારા યમના અનુચરો આવીને મને લઈ જાય છે અને હું તેમની સાથે યમપુરીમાં જઈ છું, એવું જ્ઞાન થાય છે.^{૨૭} ઉત્તમ પુણ્યવાન માણસ મરણ પામ્યા પછી પોતાના પુણ્યકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ દિવ્ય ઉવાન તથા શેષીતાં વિમાનને પોતાની પાસે જુએ છે.^{૨૮} પાપી માણસ, પોતાના પાપકર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ હિમ, કાટા તથા અસિપત્રનને પોતાની પાસે જુએ છે.^{૨૯} મધ્યમ પુણ્ય કરનાર માણસ આતુ અનુભવે છે કે, 'આ મારી પાસે મુખે જવાય તેવી પગદંડી છે, આ શીતળ લીલાં ખડ જોઈએ છે, આ ઘાટી ઊંચાવાળી સુંદર વાવ છે; હવે હું આ યમ-પુરીમાં આવ્યો છું, આ પ્રાણીનું પાલન કરનાર યમરાજ છે અને આ ઠેકાણે યમસભામાં ચિત્ર-

ગુપ્ત વગેરે મારા કર્મનો વિચાર કરે છે.^{૩૧,૩૨} આમ આ દરજ્જા થતા સંસારની જન્મ રહેલો તથા સમગ્ર પદાર્થ અને તેની ક્રિયાથી શોભતો આ મરણપર્યંતનો સંસારનો ભાગ, પ્રત્યેક માણસને અનુભવેલો પડે છે; પણ ખરી રીતે વિચારતાં સ્વરૂપ વિનાનો આ પ્રપંચ દેશ, કાળ અને ક્રિયાની દ્વિર્ધતાથી પ્રકાશમાન થાય છે, તો પણ તે શૂન્યજ છે તેમજ વિશેષ બોધવાળા આત્મારૂપ જ છે.^{૩૩,૩૪} 'યમરોજ મારાં કર્મનાં ક્ષણ ભોગવના માટે આ દિશામાં જવાની મને આજ્ઞા કરી છે. હું સ્વર્ગમાં જઈ છું' તથા આ બાબતને નરક છે.^{૩૫} આ મેં સ્વર્ગ ભોગવ્યું અથવા આ મેં નરક ભોગવ્યું. આ મેં અનેક પ્રકારની યોનિઓ ભોગવી અને હવે હું સંસારમાં ઉત્પન્ન થયો છું.^{૩૬} હવે મારે શાળમાં જન્મ થયો અને હું ક્ષણરૂપે થયો છું.' આવા કર્મથી મનુષ્યનું શરીર ઉત્પન્ન થયા પછી તે જીવને શાસ્ત્ર અને પુરાણથી ઉત્પન્ન થયેલા બોધ વડે ખબર પડે છે. (પણ શાળ તથા ક્ષણમાં જન્મ હોય ત્યારે અંતઃકરણની વિચારશક્તિ હોતી નથી; તેથી તે અવસ્થામાં તેને પોતાના અવતારની ખબર પડતી નથી.) આ પ્રમાણેના કર્મથી તે જીવ પુરુષના બીજમાં આવે છે અને તે બીજ યોનિમાં પડવાથી માતાના ઉદરમાં ગર્ભ બંધાય છે.^{૩૭,૩૮} તે ગર્ભ લોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે બાળક પૂર્વજન્મના કર્મોનુસાર સારી અથવા તો વિપરીત આકૃતિવાળો થાય છે. ત્યાર પછી તેને અંદ્રમાની કળાની પેઠે વૃદ્ધિ અને ક્ષયવાળી એવી કામાભિમુખ યુવાવસ્થા આવે છે અને પછી તેના મુખકમળમાં હિમરૂપી વજના જેવી જરા અવસ્થા પડે છે.^{૩૯,૪૦} તે વૃદ્ધાવસ્થામાં તેને અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓ થાય છે, તેથી તેને મરણ અને મૃત્યુ થાય છે. આમ મરી ગયા પછી પ્રથમની પેઠે બધુંજોએ આપેલા પિંડદા-નથી તેનો પાછો દેહ બંધાય છે.^{૪૧} ત્યાર પછી તેને પાછું યમલોકમાં જવું પડે છે અને ત્યાં

અનેક પ્રકારની યોનિમાં અવતારનો અનુભવ કરવો પડે છે.^{૪૨} આવી રીતે મોક્ષ થતાં સુધી એક આકાશમાં બીજ આકાશની પેઠે, વારંવાર જન્મ-મરણ થયા કરે છે.^{૪૩}

જ્ઞાની લીલા બોલી:-સૃષ્ટિના આદિથી આ જન્મ કેવી રીતે પ્રવર્ત્યો છે? તે વિશે મને બોધની વૃદ્ધિ માટે કૃપા કરીને ફરીથી કહેા.^{૪૪}

દેવી બોલ્યાં:-આ જગતમાં પર્વત, ઝાડ, પૃથ્વી તથા આકાશ એ બધું પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જોતાં પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૪૫} ચૈતન્યરૂપી ઈશ્વર સર્વવ્યાપક છે. તે જ ઠેકાણે જેવી રીતે વિવર્ત-પણાથી ઉદય પામે છે, તે ઠેકાણે તે તેવી રીતે શુદ્ધ આત્મા પણ થાય છે.^{૪૬} જન્મ સ્વપ્નમાં એક પુરુષ અનેક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ તે ઈશ્વરે સૃષ્ટિના આદિમાં પ્રબળપ્રતિરૂપે થઈને બ્રહ્મ, ભુવર, આદિ લોકને ઉત્પન્ન કર્યા છે અને તેણે જ સ્થિતિ બાંધી છે, તે આજ સુધી જની ને તેવી જ ચાલે છે.^{૪૭} પ્રથમ પદાર્થમાત્રનું બિંબરૂપે સ્ફુરણ થયું અને તે બિંબનું પ્રતિબિંબ પડ્યું, તે જગતરૂપે આજ સુધી રહ્યું છે.^{૪૮} દેહધારી શરીરના અંગમાં જ છિદ્રો છે, તેમાં વાયુ પ્રવેશ કરે છે અને તેના અંગને ગતિમાન કરે છે, તેથી તે જીવે છે એમ કહેવાય છે.^{૪૯} સૃષ્ટિના આદિથી જગમને વિષે એ જ પ્રમાણે સ્થિતિ રહી છે. ઝાડ વગેરેમાં ચૈતન્ય ન હોવાથી તે સ્થાવર કહેવાય છે.^{૫૦} આવી રીતે ઈશ્વર ચૈતનથી ઉત્પન્ન થયેલા અંશનો વિભાગ કરે છે અને તે અંશ ચૈતન્યરૂપ છે તથા તે સિવાયનું બીજું અચૈતન્યરૂપ છે.^{૫૧} પ્રાણ થયેલા ઉપાધિરૂપ શરીરમાં, બુદ્ધિને નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રેરીને જીવ બહારના પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, પણ તે નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિય પોતા ચૈતન્યરૂપ નથી. જ પ્રમાણે બુદ્ધિ આકાશને શૂન્યશક્તિવાળું બણે છે, પૃથ્વીને સર્વને ધારણ કરવાની શક્તિરૂપે બણે છે તથા જળને વૃષ્ટિ કરવાની શક્તિરૂપે બણે છે, તે જ પ્રમાણે તે શરીરને શરીરરૂપે બણે છે.^{૫૨,૫૩}

એ જ પ્રમાણે સર્વાત્મા ઈશ્વર શરીર વડે શરીરનો, જંગમપણાથી જંગમનો તથા સ્થાવરપણા એ કરીને સ્થાવરનો સંકલ્પ કરીને તેમાં રહેલા છે.^{૫૪} જ્ઞાનામાં જાણવાની શક્તિ છે, તેને જંગમ કહેવામાં આવે છે. જંગમમાં જાણવાની શક્તિ સૃષ્ટિના આરંભથી આજ સુધી રહી છે.^{૫૫} ઝાડ, શિલા, વણ વગેરે જેને સ્થાવરરૂપે માનેલ છે, તે જડ છે. આ પ્રમાણે સ્થાવર-જંગમનો ભેદ છે.^{૫૬} પણ ખરે જોતાં, સૃષ્ટિના આરંભથી જ ઈશ્વરની સામાન્ય સત્તાથી, જડપણું અને ચેતનપણું એ બે જુદાં નથી.^{૫૭} ઝાડ અને પહાણા વગેરે જે કે સ્થાવરરૂપે એક જ છે, પણ તેની જડતાના ભેદનાં નામ અને રૂપ, બુદ્ધિથી કલ્પેલાં છે.^{૫૮} સ્થાવરને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શક્તિ હોય છે તેથી 'હું જંગમ નથી પણ સ્થાવર છું' એવાં નામ તથા સ્થાનનાં વિષયભૂત તે સ્થાવરે ઝાડ, પર્વત, ખડ વગેરે જુદા જુદા સંકેતથી રહેલાં છે.^{૫૯} તે જ પ્રમાણે કૃમિ, કીટ, પતંગિયા વગેરે જંગમપણાથી એક જ છે, પણ બુદ્ધિથી જુદા જુદા વ્યવહાર માટે તેનાં નામ અને રૂપ કલ્પેલાં છે. તે કૃમિ, કીટ વગેરેને પણ અંતઃકરણમાં જાણવાની શક્તિ રહેલી છે. (કદાપિ શકાયાય કે, સ્થાવર તથા જંગમ એ બન્નેમાં જ્ઞાન હોય તો પરસ્પરના વ્યવહારની પરસ્પરને ખબર કેમ પડતી નથી? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે) જેમ ઉત્તરસમુદ્ર તરફનાં માણસને દક્ષિણસમુદ્ર તરફનાં માણસના વ્યવહારની પોતાના જ્ઞાન વિના કંઈ પણ ખબર પડતી નથી, તે જ રીતે સ્થાવર અને જંગમ એ બન્ને પોતપોતાની સંજ્ઞામાં લીન છે અને એક-બીજા પોતપોતાના સંકેતમાં પરાયણ છે.^{૬૦-૬૨} જેમ શિવાની અંદર રહેલા દેડકાનું તથા બહાર રહેલા દેડકાનું જ્ઞાન અસત્ તથા જડ છે, તેમજ સ્થાવર અને જંગમને પરસ્પરનું જ્ઞાન રહેલું છે.^{૬૩} ચેતન્યરૂપી આકાશે પ્રેરેલું ચેતન્ય સર્વ દેહાણે રહ્યું છે અને સૃષ્ટિના આરંભથી

સ્ફુરણ કરવાનો ધર્મ વાયુનો છે, તે આજ સુધી તે જ પ્રમાણે ચાલે છે.^{૬૪} જ્યાં છિદ્ર છે ત્યાં આકાશ રહેલું છે અને તેમાં જ વાયુ છે, તે પદાર્થમાત્રનું (સ્થાવરનું તથા જંગમનું) હલન-ચલન કરે છે.^{૬૫} સ્થાવર-જંગમ એ બન્નેમાં ચેતન્ય રહેલું છે અને તેમાં વાયુને લીધે કોઈમાં હલન-ચલન થાય છે, તો કોઈમાં થતું નથી.^{૬૬} એ પ્રમાણે શ્રાંતિરૂપ જંગમમાં સૃષ્ટિના આદિથી જ પ્રમાણે પદાર્થની સ્થિતિ કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે વર્ત્યાં કરે છે.^{૬૭} આ પ્રમાણે વિશ્વના પદાર્થનું સ્વભાવથી થયેલું સત્યપણું તથા અસત્યપણું મેં તને કહી સંભળાવ્યું.^{૬૮} હવે મરણ પામતા આ વિદૂરચરાજને જો તે પુષ્પથી ઢંકાયેલા શબ-રૂપ પદ્મારાજના પદ્મકાશમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી બળ્ય છે.^{૬૯}

જ્ઞાની લીલા બોલી:-તે કયા ભાગે શબ-મંડપમાં બળ્ય છે? તેને જોતાં જોતાં આપણે પણ તરત જઈશું.^{૭૦}

દેવી બોલ્યાં:-'આ હું ચેતન્યરૂપ બીજા દૂરના લોક તરફ જઈ છું' એવી રીતે તે રાજ પદ્મશરીરના અહંવાસનાના ભાગેનો આશ્રય કરીને બળ્ય છે. માટે આપણે પણ તારી સંભતિ પ્રમાણે જઈએ; કારણ કે, એકબીજાની ઇચ્છાનો કોઈ ભંગ કરે, તો તેથી સ્નેહ રહેતો નથી.^{૭૧-૭૨}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-જેમ સૂર્યના ઉદયથી અંધકાર દૂર થાય છે, તેમ સરસ્વતી આ પ્રમાણે કયા કહીને લીલાના સંતાપને દૂર કરતાં હતાં; અને તેના ઉદાર મનમાં ઉપદેશ કરતાં હતાં, તેટલામાં વિદૂરચરાજ મરણની મૂર્છાથી જડ થઈ ગયા.^{૭૩}

इति विहितकथागतह्ममार्पां परमदक्षिणमुत्ते
विशेषमानौ । नृपतिवरसुतामनस्युदारे विगलि-
तचित्तजडो विदूरयोऽभूत् ॥ ७३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી

‘સંસારમરણાવસ્થાવર્ણન’ એ નામનો સર્ગ ૫૫ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૬ મો*

વાસનાથી રાજનું યમપુરીમાં જવું
અને ત્યાંથી પાછા આવવું

॥ ઘસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नंतरे राजा परिषदाक्षितारकः ।

बभूवैकतनुप्राणशेषः शुष्कसिताधरः ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ—એટલી વારમાં તે રાજનાં
નેત્ર ફરી ગયાં, હોઠ સુકાઈ ગયા અને હેઠમાં
સૂક્ષ્મ પ્રાણ માત્ર બાકી રહ્યા.^૧ જૂના પાંદડાના
વર્ણ જેવો તેનો વર્ણ થઈ ગયો. તેના મોઢાની
કાન્તિ ક્ષીણ તથા ફિક્કી થઈ ગઈ. બ્રમરના શબ્દ
જેવો તેના શ્વાસનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો.^૨ તેનું
મન મહાભરણના મૂર્છાંરૂપી અધારા ક્ષવામાં
ડૂબી ગયું. નેત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોની બધી વૃત્તિ લીન
થઈ ગઈ.^૩ ચૈતન્ય વિનાનો તેનો આકાર ચિત્રમાં
આલેખ્યો હોય તેવો દેખાવા લાગ્યો. પથ્થરની
ઠાતરેલી પ્રતિમાની પેઠે તેના અવયવો હાલતા—
ચાલતા બધ થઈ ગયા.^૪ હું તમને વધારે શું
કહું? ઝાડ જે સમયે પડવાનું થાય છે, તે સમયે
તેની ઉપર રહેલાં પક્ષીઓ એ ઝાડને ચૂકી દે છે,
તેજ પ્રમાણે પ્રાણુ પણ રાજના હેઠનો ત્યાગ કર્યો
નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વ્રાણશક્તિ જેવી
રીતે પવનમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ગધને જેઈ શકે છે,
તેવી રીતે દિવ્ય દૃષ્ટિવાળી તે સરસ્વતી તથા
લીલાદેવીએ આકાશમાં રહેલા તે રાજના જીવને
જેયો.^૫ તે રાજની જીવલેખા વાસનાને લીધે
આકાશમાં આતિવાહિક પ્રાણ સાથે મળીને દૂર
જતી જેવામાં આવી અને જમ ભ્રમરીનું જોડું
વાયુમાં લાગેલી ગધકળાની પાછળ બધે તેમ સર-
સ્વતી તથા લીલાદેવીએ તેની પાછળ ચાલવા

* આ ૭૫૫મો સર્ગમાં, તે રાજ વાસનાથી
યમરાજના નગરમાં ગયા, લીલાદેવી તથા સરસ્વતી
તેની પાછળ મયા તથા તે ત્રણ પૂર્વના નગરમાં ગ્રામ
માં એટલી વાત કહેવાશે.

માંહ્યું.^૭ પછી ચૌડીવારમાં મરણની મૂર્ચ્છા
શાંત થયા પછી તેણે પોતાના વાસનારૂપ દેહે
કરીને સ્વપ્નની પેઠે નીચે પ્રમાણે કીડું. તે રાજએ
યમરાજના આકરો જોયા અને તેઓ તેના શરી-
રને લઈ જતા હતા. પછી તેના બધુઓએ પિંડ-
દાન કર્યું તેથી તેનો દેહ બંધાયો.^૮ તે દેહથી
તે યમરાજના અતિ દૂર રહેલા નગરમાં ગયો તે
નગર ઘણું જંતુઓથી વીંટાયેલું હતું અને
પ્રાણીનાં કર્મનાં ફળને પ્રકટ કરતું હતું.^૯ ત્યાં
ગયા પછી યમરાજએ આજ્ઞા કરી કે, 'આ
રાજનાં કાંઈ પણ અશુભ કર્મ નથી' ^{૧૦} નિરતર
આ રાજ નિર્મળ શુભ કર્મ કરનારો છે અને
ભગવતી સરસ્વતીના વરદાનથી વૃદ્ધિ પામેલો
છે. ^{૧૧} આ રાજનો પ્રથમનો દેહ શબરૂપે પુષ્પમાં
રહ્યો છે, તે દેહમાં જઇને આ રાજ પ્રવેશ કરે.
પછી જમ યત્રમાંથી પથ્થરને છોડી મૂકવામાં
આવે, તેમ યમરાજએ તરત જ તે રાજને છોડી
મૂક્યો. પછી સરસ્વતી, લીલાદેવી તથા તે રાજની
જીવલેખા એ ત્રણેએ ત્યાંથી આકાશમાર્ગે પ્રયાણ
કર્યું. તે જીવલેખા સરસ્વતીને તથા લીલાદેવીને
દેખી શકતી નથી, પણ તે બન્ને સ્ત્રીઓ તેને દેખી
શકે છે, તેથી તે બન્નેએ તેની પાછળ જવા માંહ્યું.
તેઓ આકાશમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરીને અને લોકા-
ન્તરોને જલદી વટાવીને જગદ્બ્રહ્માંડની બહાર
ગયાં પછી બીજા બ્રહ્માંડમાં આવીને તેઓ ભૂમ-
કલ ઉપર આવ્યાં. આમ એ બન્ને સકલપરિપૂર્ણ
દેવીઓ તે જીવલેખા સાથે પદારાજના નગરમાં
આવી અને ત્યાં લીલાના અત પુરના મહ-
પમાં ગઈ. ^{૧૪-૧૬} જમ વાતલેખા પોતાની મેળે
અંબુજ પ્રત્યે આવે છે, જમ સૂર્યની કાન્તિ
અસોજ પ્રત્યે આવે છે અને જમ મુગધ પવનમાં
આવે છે, તેમ તે સરસ્વતી તથા લીલાદેવી એ
બન્ને તે રાજના દેહની પાછળ ત્યાં આવ્યાં. ^{૧૮}

રામ યોદ્યાઃ—હે બ્રહ્મ ! તે રાજ કેવી
રીતે યમના ઘર પાસે આવ્યો તેના શ્રુતશરીરે

કેવી રીતે માર્ગ જાણ્યો ! ૨૦

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—હે રાધવા! તે સખને પૂર્વના શરીરની વાસનાને લીધે માર્ગ વગેરે સર્વ તેના હૃદયમાં રહુરેલું હતું, તેથી તે કેમ ન જઈ શકે? વડના બીજમાં જની રીતે ઝાડ રહેલું છે, તેવી રીતે જીવોપાધિના સૂક્ષ્મ અંતઃકરણના ઉદરમાં વાસનાથી શ્રાંતિમાત્ર બધું રહેલું છે. તેને કાણ ન જોઈ શકે? ૨૧ જની રીતે જીવનું શરીર બીજને તથા અંકુરને હૃદયમાં બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે સ્વભાવભૂત ચૈતન્યરૂપ આણુ, ત્રેલોક્યસમૂહને પોતાના હૃદયમાં જોઈ શકે છે. ૨૨ એક દેશમાં રહેલો મનુષ્ય દૂરદેશમાં કાંઈ ઠેકાણે પોતાના ધનને જોઈ શકે છે; તે જ પ્રમાણે હજારો ભૂતિથી યુક્ત રહેલો અને ભ્રમમાં હોયલો હોય, તો પણ તે જીવ મનની ભાવના વડે વાસનાથી અંતરમાં રહેલી ઇચ્છિત વસ્તુને જોઈ શકે છે. ૨૩

રામ યોહ્યા:—હે ભગવન! તમે પ્રથમ કહ્યું છે કે, પિંડદાનથી વાસનારૂપી દેહ થાય છે, પણ જો જીવની પાછળ પિંડદાન ન થાય, તો તે જીવને પિંડદાનની વાસના ન હોવાથી તેનું શરીર કેમ થાય છે? ૨૪

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—મરણ પામનાર માણસની પાછળ પિંડ આપવામાં આવે કે ન આપવામાં આવે, પણ 'બંધુઓએ મને પિંડદાન દીધું' એવી મરણ પામનારના મનમાં વાસના* થવાથી જ તેને પિંડનું ક્ષણ મળે છે. ૨૫ કારણ કે પ્રાણીના ચિત્તમાં જોવા વિચાર હોય છે, તેવો જ તેને અનુભવ થાય છે. આ નિયમ જીવનાર તથા મરનાના વિષે વિપરીત થતો નથી. ૨૬ માટે મરણ પામનારને 'મને બંધુએ પિંડદાન કર્યું' છે' એવી જો વાસના થાય, તો તે પિંડરહિત હોય

* જીવતા પોતે, બીજા મરનારને પિંડદાન કરેલું તથા મરનારની પાછળ પિંડદાનનો શિવાજ નબરે જોયેલો હોવાથી 'મારી પાછળ પણ મરણ પછી પિંડદાન થશે' એવી માણસને દૃઢ વાસના થાય છે.

તો પણ તેને પિંડનું ક્ષણ મળે છે. પછી 'પિંડદાન કર્યું' નથી' એવી જો તેને વાસના થાય, તો તેની પાછળ પિંડદાન થયું હોય તો પણ તે પિંડરહિત છે. ૨૭ મનની ભાવનાથી પદાર્થની સત્યતા જણાય છે અને તે ભાવના, કારણભૂત પદાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૮ જની રીતે ઝર પણ અમૃતની વાસનાથી માણસને અમૃતરૂપ થાય છે, તેવી રીતે અસત્ય* પદાર્થમાં સાચી ભાવના થવાથી તે સત્ય લાગે છે. ૨૯ કાંઈ પણ માણસને કાંઈ દિવસ કારણ વિના ભાવના ઉત્પન્ન થતી નથી. ૩૦ ઈશ્વર સ્વયંપ્રકાશ છે, તે ઈશ્વર વિના મહાપ્રલય થતાં સુધી કારણ વિના કાંઈ કાર્ય થયું હોય એવું બેયું નથી તેમ સાંભળ્યું. પણ નથી. ૩૧ માટે જ શુદ્ધચૈતન્ય છે, તે જ વાસનાથી સ્વપ્નની પેઠે કાર્ય—કારણરૂપ અર્થપણને પામે છે. ૩૨

રામ યોહ્યા:—'મેં કાંઈ પણ ધર્મ કર્યો નથી' એવી જો પ્રેત (મરનાર)ના મનમાં વાસના હોય અને તેના સંબંધીઓએ તેની પાછળ ઘણું ધર્મ કરી મરનાર પ્રેતને અર્પણ કર્યો હોય, તો તે ધર્મ સફળ થાય કે નહિ? તે કહો. ૩૩ સંબંધીઓએ ધર્મ કર્યો તે સત્ય છે, માટે તે સફળ થવો જોઈએ. હવે મરનારને 'મેં ધર્મ કર્યો નથી' એવી વાસના છે, તો તમારા કહેવા પ્રમાણે તે ધર્મ નિષ્ફળ થવો જોઈએ. માટે શું સાચું છે? ૩૪

વસિષ્ઠ યોહ્યા:—દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિ એ પાંચ વડે ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પ્રેત તથા ધર્મ કરનારમાં, એ પાંચથી જની ભાવના અધિક થાય તેનો જય થાય છે. ૩૫ જો ધર્મ કરનારની ભાવના પોતાના ધર્મને લીધે પ્રબળ થાય, તો તેને લીધે પ્રેતને,

* દારીમાં સર્પ નથી, તે છતાં તેમાં સર્પની ભાવના થવાથી, તે સર્પરૂપે જેમ જણાય છે; તેમ જોઈમાં આવી ભાવના થવાથી તે સાચા લાગે છે.

‘ધર્મ’ નથી કર્યો’ એવી વાસના બદલાઈને ધર્મ કર્યાની વાસના થાય છે અને એ પ્રેતની વાસનાનું પ્રાબલ્ય થાય, તો તેને જીવી હોય તેવી ને તેવી વાસના રહે છે.^{૩૮} આ પ્રમાણે પરસ્પર વાસનામાંથી, જનું બળ વધે તેનો જય થાય છે; માટે સારા પ્રયત્નથી નિરંતર શુભ આચરણ કરવાનો અભ્યાસ રાખવો.^{૩૯}

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન્! દેશ, કાળ, ક્રિયા, દ્રવ્ય અને સંપત્તિથી જો વાસના ઉત્પન્ન થતી હોય, તો મહાકલ્પની સૃષ્ટિના આદિમાં દેશકાળાદિ ક્યાં હતાં? ^{૪૦} અને કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, ત્યારે સૃષ્ટિના આદિમાં સહકારી કારણ ન હોવાથી વાસના કેમ થતે? તે કહો.

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે મહાબાહુ! તમે કહો છો તે સાચું છે. મહાપ્રલયની સૃષ્ટિના આરંભમાં દેશ, કાળ વગેરે કંઈ હતાં જ નહિ.^{૪૨} વળી સંહકારી કારણ પણ હતું નહિ. તેથી જ કંઈ આ દેખાય છે, તે છે જ નહિ. વાસના ઉત્પન્ન જ થઈ નથી, તેમ કંઈ સ્ફુરતું પણ નથી. દરથપદાર્થ માટેનો અસંભવ છે, તેથી આ જ કંઈ દેખાય છે, તે સાક્ષાત્ અનામય, ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મરૂપે જ રહેલું છે.^{૪૩, ૪૪} આ વિષે હજારો યુક્તિથી હું તમને પાછળથી કહીશ, પણ હંમણું ચાલતી વિદ્યુરચરાજની કયા સાંજો.^{૪૫} ઉપર પ્રમાણે સરસ્વતીએ તથા લીલાદેવીએ ત્યાં આવીને પદ્મ-રાજનું મંદિર બેસ્યું. તે મંદિરનો મધ્યભાગ અતિ સુશેખિત હતો. તે મંદિર પુષ્પના ઉપ-હારથી વસંતઋતુના જેવું શીતળ હતું.^{૪૬} તે ચાંત આચરણવાળા રાજ્યાનીમાં રહેનારા માનુ-સોથી યુક્ત હતું. તેમાં મંદાર તથા કુંદનાં પ્રખ્યાળી ઢંકાયેલું ને રાજનું ચમ હતું. ને ચળ ઉપર બધે મંદાર અને કુંદની ફૂલમાળાઓની મોટી ચાર દની. તે મંદિરમાં ચમની ચખ્ખાના અમ્રમાગ આગળ પાલીતા પૂજું કુંભ બપો દના.^{૪૭, ૪૮} ત્યાં વાસેલાં પરનાં દાર આગળ

ગોખમાં કઠિન ભોગળ નાખેલી હતી અને ચાંત ચતા દીવાના પ્રકાશથી, નિર્મળ સીંતો શ્યામળ લાગતી હતી. ધરના એક ભાગમાં માણસો સૂતાં હતાં અને તેમના મુખનો શ્વાસ ચાલ્યો આવતો હતો. તે મંદિર સંપૂર્ણ, કળાવાળા ચંદ્રના ઉદય થી શોભતું હતું. સૌન્દર્યથી તેણે ઇન્દ્રના મંદિરની સમૃદ્ધિને પણ પરાભવ આપ્યો હતો. ભગવાનની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કમળના મધ્ય-ભાગના જેવી, તે મંદિરની અંદરની શોભા હતી, કોઈ પણ પ્રાણીનો ચષ્ટ ન હોવાથી તે મંદિર શત્રુ જણાતું હતું અને તે ચંદ્રના જેવું મનોહર જણાતું હતું.^{૪૯, ૫૦}

સંપૂર્ણચંદ્રસકલોદયકાંતિકાંતં સૌંદર્યનિર્જિ-
તપુરંદરમંદિરાર્ધિં । વૈરિં ચ પદ્મમુકુલાંતરચારુગોમં
નિઃશબ્દમંદમિવ નિર્મલમિદુર્કાંતમ્ ॥ ૫૦ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યાથી
‘મરણશયનાનંતરપ્રૈતવ્યવસ્થા’ એ
નામનો સર્ગ ૫૬ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૫૭ મો ~ ~ ~

બીજી લીલાનું દર્શન અને સ્વપ્નવિચાર
॥ ઋષિ લગ્ન ॥

જો જ હોતો. તેનું શરીર સર્વાંગે સુંદર હતું.^૨ તેનાં અંગોની ચેષ્ટા પણ પ્રથમના જેવી જ હતી, એ તેમજ આભૂષણો પણ પ્રથમનાં જ હતાં; ત્યારે એટલો જ હતો કે, તે પ્રથમ વિદૂરથ-જનના જીવનમાં હતી અને હાલમાં પદ્મરાજના જીવનમાં હતી.^૩ તે લીલાદેવી હાથમાં ચામર ધરીને રાજને સારી રીતે વાધુ ઢાળી રહી હતી અને ચંદ્રના ઉદયથી અંતરિક્ષ શોભે, તેમ તે પૃથ્વીના તળને શોભાવતી હતી.^૪ મૌન રહેલી વે, પોતાના ડાબા હાથ ઉપર મુખકમળને રાખીને નમેલી હતી. ધરણીનાં કિરણથી તે લતા અને પુષ્પથી પ્રકૃતિસત થયેલી વનસ્પતીના જેવી લાગતી હતી.^૫ તે બધું પોતાની દૃષ્ટિથી દિશામાં માલતી પુષ્પોના તથા કમળના વરસાદ કરતી હોય અને પોતાના લાવણ્યથી તે બધું આકર્ષમાં ખંડિત થયેલા ચંદ્રમાને પાછી ઉત્પન્ન કરતી હોય એવી જણાતી હતી.^૬ તે રાજના આભારપી વિઘ્નની પાસે રહેલી લક્ષ્મી હતી. પુષ્પના સંભારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી પુષ્પાકર શોભા જેવી તેની શોભા હતી. તેની દૃષ્ટિ પોતાના પતિના મુખ ઉપર હતી.^૭ તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતી નહોતી. જ્ઞાન થયેલા ચંદ્ર-વડે જુવું રાત્રિનું મુખ કરમાઈ જાય છે, તેવું તેનું મુખ કાંઈક કરમાયેલું જણાતું હતું.^૮ સરસ્વતી તથા લીલાદેવીએ આ પ્રમાણે રહેલી એ લીલા-નીને દીઠી; પણ તે લીલા તે બન્ને દેવીઓને દંખી શકતી નહોતી; કારણ કે, સરસ્વતી તથા લીલાદેવી પ્રયુક્ત આત્માવાળાં તથા સત્યસંકેતવાળાં હતાં, ત્યારે આ લીલા તે પ્રમાણે નહોતી.^૯

રામ બોલ્યા:—તે દેશમાં તે પ્રથમની લીલા પોતાનો દેહ રાખીને ધ્યાન વડે સરસ્વતીની સાથે ગઈ હતી, એમ પ્રથમ વર્ણન કરેલું છે.^{૧૦} પણ પાછું તે લીલાના દેહનું શું થયું તે કાંઈ કહ્યું નથી. માટે તેનું શું થયું તથા તે ક્યાં ગઈ, તે કહેા.^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—તે લીલાનું શરીર છે જ ક્યાં અને તેની સત્યતા ક્યાં છે? માત્ર મરુદેશમાં જન્મ જળની બ્રાંતિ થાય છે, તેમ બ્રાંતિ થઈ હતી. આ આત્મા જગત આત્મારૂપ જ છે; માટે દેહાદિ કલ્પના કેમ પડે? જ આ જોવામાં આવે છે, તે આ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મનું જ સ્વરૂપ છે.^{૧૨} સૂર્યના તેજથી જન્મ હિમ ગળી જાય છે, તેમ લીલાનું શરીર, પરમાત્માના બોધથી ક્રમે કરીને પરબ્રહ્મમાં પરિણામ પામી ગયું.^{૧૩} (દારીમાં જેવી રીતે સર્પની બ્રાંતિ થાય છે, તેવી રીતે આતિવાહિક દેહને, કાળે કરી બ્રમ થવાથી, 'આધિભૌતિક દેહ છે' એવી બ્રાંતિ થાય છે.) આતિવાહિક દેહ વડે ભૂમિ વગેરે જ જ દશ્ય પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેનું આધિભૌતિક નામ પાડેલું છે. પણ ખરું જોતાં પૃથ્વી વગેરે આધિ-ભૌતિક પદાર્થ છે જ નહિ. શબ્દ નથી તથા અર્થ પણ માત્ર સસલાનાં શિંગડાની પેઠે જ છે. માત્ર આત્મા એ જ સત્ય છે.^{૧૪, ૧૫} કાઈ માણસને સ્વ-પ્રાવસ્થામાં પોતે હરિણ છે એમ બ્રાંતિ થઈ. પંછી અવસ્થામાં તેમનું હરિણપણું મટી જાય છે, ત્યારે તે મૃગને શોધતો નથી તેમ અસત્ય વસ્તુ બ્રાંતિથી સાચી લાગે, પણ બ્રાંતિ મટ્યા પછી તેમ થવા સંભવ નથી.^{૧૬} જેવી રીતે બ્રમથી દોરડીમાં સર્પયુદ્ધિ થાય છે અને બ્રમનો નાશ થયા પછી સર્પયુદ્ધિ મટી જાય છે, તેવી રીતે સત્ય જ્ઞાનનો ઉદય થયા પછી અસત્ય જ્ઞાન મટી જાય છે.^{૧૭}

આ બ્રહ્માંડમાં રહેલી સૂક્ષ્મબ્રાંતિ અજ્ઞાની માણસના સમૂહમાં કારણ વિના માત્ર મિથ્યા પ્રસિદ્ધિ પામી છે. બાળક પોતે ફૂદડી ફરે છે, ત્યારે તેને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે, તેમ સ્વમની પેઠે સૃષ્ટિનો અનુભવ કરતો રહેલો દેહાત્મા, ઘણી વાર જન્મ-મરણ પામે છે.^{૧૮, ૨૦}

રામ બોલ્યા:—હે બ્રહ્મન! જો યોગીને આધિભૌતિક દેહપણું ન હોય, તો જીવિત અવ-સ્થામાં તથા મરણ પછી તેનો આતિવાહિક

પણુને પામેલો દેહ કેવો જેમાય છે, તે કહેા. ૨૧

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-સ્વપ્નમાં જ પ્રમાણે પૂર્વ-
નો દેહ શેષ રહ્યા વિના જ એક દેહનો ત્યાગ કરીને
બીજા દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે પ્રમાણે એ
આતિવાહિક દેહમાં પણ એક દેહમાંથી બીજા
દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે અનિત્ય છે. તડકામાં
રહેલા હિમના કણો અને શરદઋતુના આકાશમાં
રહેલો મેઘ જમ દશ્ય છતાં અદશ્ય છે, તેમ
યોગીનો દેહ પણ દશ્ય છતાં અદશ્ય છે. ૨૨, ૨૩
આકાશમાં ઊડતા પક્ષીને જમ તેના વેગથી
બીજું પક્ષી જેઈ શકતું નથી, તેમ યોગીના દેહને
બીજા યોગીઓ પણ જેઈ શકતા નથી. ૨૪ અથવા
પોતાની વાસનાના બ્રમથી જ કાઈ માણસ કાઈ
સમયે, યોગીના દેહને મરી ગયેલો દેખે છે તથા
જીવતા પણ દેખે છે; પણ બ્રાતિનો નાશ થયા
પછી, જીવી રીતે દોરીમાંથી સર્પ યુદ્ધિ મટી બચ
છે, તેવી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી જીવિતદશા-
માં પણ તે દેહાદિ બ્રાતિમાત્ર છે એમ જાણે
છે. ૨૫, ૨૬ ખરું જોતાં દેહ કોણ છે? કોની સત્તા
છે? અને કોનો કેમ નાશ થાય છે? પરમાર્થરૂપે
જ છે, તે જ જ્ઞાન થયા પછી રહે છે; અને માત્ર
અજ્ઞાનનો જ નાશ થાય છે. ૨૭

રામ યોદ્યાઃ-હે પ્રભુ! યોગીનો આધિ-
ભૌતિક દેહ જ આતિવાહિકપણુને પામે છે કે,
આતિવાહિક દેહ નવો જ ઉત્પન્ન થાય છે ?
કારણ કે, જાણે તે સંશયથી હું નદીના પ્રવાહમાં
તણાઈ જતો હોઈ, એમ લાગે છે અને મને
સ્થિરતા રહેતી નથી ૨૮

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-હે ઉત્તમ! યોગીને આધિ-
ભૌતિક દેહ છે જ નહિ, માત્ર આતિવાહિક જ
છે, એ મેં તમને ઘણી વખત કહેલું છે; તો પણ
તે તમે કેમ સ્મરણમાં રાખતા નથી ? ૨૯ આતિ-
વાહિકના અભ્યાસથી આધિભૌતિકપણુની યુદ્ધિ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તે (આધિભૌતિકતા)
શાંત થયા પછી પ્રથમની (આતિવાહિકપણુ-

ની) યુદ્ધિ પાછી પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૦ તે સમયે
નિર્મળ બોધ થવાથી, સ્વપ્નના મનુષ્યની પેઠે દેહ-
નું ગુરુપણું (ભારેપણું) તથા કઠિનપણું એવી
રીતનો ખોટો આગ્રહ શાંત થાય છે. ૩૧ નેથી
સ્વપ્નમાં આ મારું સ્વપ્નનું શરીર છે એવું
જ્ઞાન થવાથી, જમ સ્વપ્નનું શરીર હલકું થઈ
બચ છે, તેમ તે યોગીનો દેહ આકાશમાં જવાને
યોગ્ય થાય છે. ૩૨, ૩૩ જનો આત્મા ઘણાક
દિવસના સંકલ્પરૂપ દેહને વિષે પરિણામ પામે-
લો છે તથા તેમાં જ જને સ્થિતિ કરવાની ઇચ્છા
છે, તે અજ્ઞાની માણસનો દેહ, શમ થઈને બગી
બચ છે, ત્યારે તેને પણ પ્રથમના સૂક્ષ્મદેહની
પ્રાપ્તિ થાય છે; તો પછી જ્ઞાનતાન તથા વાસ-
વિનાના યોગીને, અત્યંત બોધ થવાથી, જીવિ-
તદશામાં પણ અવશ્ય થનારો તે સૂક્ષ્મદેહ પ્રા-
પ્ત થાય જ. ૩૪, ૩૫ હું સંકલ્પાત્મા છું અને સ્થૂલ
ત્મા નથી એવી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યા
બોધ થવાથી યોગીનો દેહ સ્વેચ્છાવિહાર કર
વાને યોગ્ય થાય છે. ૩૬ ત્યારે દોરીમાં સર્પન
બ્રાતિની પેઠે આ દેહ વગેરે બધું બ્રાતિરૂ-
પે જણાય છે. એ બ્રાતિનો નાશ થવાથી શું નાશ
પામ્યું તથા તેની ઉત્પત્તિ થવાથી શું ઉત્પન્ન
થયું ? (સારાંશ કે જમ છીપમાં રૂપાની બ્રાતિને
નાશ થવાથી કાઢને હર્ષ-શોક થતો નથી, તેમ
તે બ્રાતિનો નાશ થવાથી પણ હર્ષ-શોક થતો નથી.)

રામ યોદ્યાઃ-હે પ્રભુ! શયની પાસે રહે-
લી લીલા, આવેલી લીલાદેવીને જેઈ શકતી નથી,
પણુ જે ત્યાં રહેલાં માણસો તેને જુએ, તો તેઓ
શું સમજે, તે તમે કહેા. ૩૭, ૩૮

વસિષ્ઠ યોદ્યાઃ-જે ત્યાં રહેલાં માણસો તે
લીલાને જુએ, તો તેઓ એમ સમજે કે, 'આ
દુઃખી રાણી આ દેકાણે રહેલી છે અને આ
બીજી કાઈ તેની સખી કાઈ દેકાણેથી આવેલી
છે. પણ આ ધ્યાંથી આવી અને દેકાણે છે, એવો
તેમના મનમાં સંદેહ થતો નથી. ૩૯ કારણ કે

પરિહિત માણસ અનિવેચી પશુની પેઠે, પ્રથમ
લા પદાર્થના અનુસારથી જ વ્યવહાર કરે
જેવી રીતે ભૂખરો પર્યટ ગ્રાહમાં પછાડ-
ગ્રાહને કાપ્યા વિના જ બૂંડા થઈ જાય છે,
ગ્રાહરિયા પ્રવાહવાળાં અજ્ઞાની માણસો
કાંઈ વિચાર કરતા નથી.^{૪૧} સ્વપ્નમાં જોયેલું
અસત્ય હોવાથી, જાગૃત્વરૂપી યથા પછી તે
જાય છે, તેની જમ ખખર પડતી નથી,
જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી; આધિભૌતિક દેહનો
નાશ થાય છે તેની પણ ખખર પડતી નથી.
રોમ ખોલ્યા:-દે ભગવન! સ્વપ્નતું શરીર
ત્વરૂપી યથા પછી ક્યાં જાય છે? એ મારા
ના સંશયને, પવન જેવી રીતે ચરદશ્મતુનાં
ગળે મટાડે, તેવી રીતે તમે મટાડો.^{૪૨, ૪૩}
વસિષ્ઠ ખોલ્યા:-પવનથી થયેલી સ્ફુરણ
મટયા પછી જમ પવનમાં જ લાય થાય
તેમ સ્વપ્નમાં તથા સંકલ્પમાં જોયેલા પર્વ-
પદાર્થો અનિવાર્ય થયેલા જીવના જ જ્ઞાન-
લય થઈ જાય છે.^{૪૪} વાયુનું સ્ફુરણપણું
સ્ફુરણપરિહિત વાયુમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ
ના પદાર્થ સંવિત્તા મળી જ અજ્ઞાનમાં
કરે છે.^{૪૫} આ પ્રમાણે કાંઈ સમયે કર્મ-
સંવિત્ જ, સ્વપ્નના પદાર્થરૂપે પ્રકાશે છે
સ્વપ્ન દૂર થયા પછી તે એકત્વપણાને
જાય છે.^{૪૬} દ્રવ અને પાણી એ બે જુદાં
તેમજ વાયુ અને સ્ફુરણ એ બે જુદાં
તે જ પ્રમાણે સંવિત્ તથા સ્વપ્નના
એ બે જુદાં નથી. પણ તેમાં જ જુદાપણું
જ છે કે અજ્ઞાન જ છે, અને તેને સંસૃતિ
છે. એ સંસૃતિ મિથ્યા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયે-
લું.^{૪૭, ૪૮} કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી
અને સ્વપ્નમાં સહકારી કારણનો અભાવ
છે. આથી સંવિત્ તથા સ્વપ્નના પદાર્થનું
પણું નિરર્થક છે.^{૪૯} જેવી રીતે સ્વપ્ન છે
જ રીતે જાગૃત છે, એમાં કાંઈ સંશય નથી.

કારણ કે, સ્વપ્નમાં જેવી રીતે અસત્ નગર
જણાય છે, તેવી રીતે સૃષ્ટિના આરંભમાં અસત્
જગત જણાય છે.^{૫૦} સ્વપ્નમાં જોયેલા અર્થ
સાચો થવાને યોગ્ય નથી, કારણ કે સંવિત્ને
નિત્ય સત્યપણું છે તથા સ્વપ્નના અર્થને નિત્ય
અસત્યપણું છે.^{૫૧} જમ સ્વપ્નમાં જોયેલા પર્વત
ક્ષણમાત્રમાં આકાશરૂપે થઈ જાય છે, પણ ક્રમે
કરીને બોધ થયા પછી, તે બધું ખોટું જણાય
છે.^{૫૨} આકાશમાં પક્ષી જાડે છે તથા અમુક માણ-
સનું મરણ થયું છે એવું પાસે જોનારો જ
જુએ છે, તે પોતાના અજ્ઞાનથી કલ્પેલા દેહમાં જ
જેવામાં આવે છે. આથી આ સંસારમાં જે
દેવદાસિ છે તે મોહથી છે, તેથી એ સંસાર મિથ્યા
છે. ઇન્દ્રાણ જમ માયાથી ભ્રાંતિરૂપે જણાય છે
તથા સ્વપ્નમાં જમ અસત્ પદાર્થનો અનુભવ
થાય છે, તેમ આ પ્રપંચ પણ ભ્રાંતિરૂપ જ
છે.^{૫૩, ૫૪} મરણની મૂર્છા યથા પછી અમદિષ્ટ-
વાળા પુરુષને દંડ થયેલા ભેદના સંસ્કારનો ઉદય
થવાથી, સ્વપ્નના અનુભવની જમ જે પ્રત્યક્ષ
સર્ગનો અનુભવ થાય છે, તે તે ગ્રંથવાના
પાણીની પેઠે મિથ્યા છે અને તે આતિવાહિક
શરીરમાં મનોભય છે.^{૫૫}

સ્વમાનુભૂત્ય દ્વા મરણાંતરોષે બ્રાહ્મણ-
બ્રમદશઃ સ્ફુટસર્ગમાસઃ । બ્રાહ્મણવિવાહિકશરી-
રગતાઃ સમસ્તા મિથ્યોદિતો મૃગનદીસરણક્રમેણ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંખ્યા
'સ્વપ્નાર્થવિચાર' એ નામનો
સર્ગ ૫૭ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૫૮ મો ૭

પદ્મરાજનું સહ્યવન થયું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

• દત્તસ્મિન્નંતરે જ્ઞાતિર્જીવં વૈદ્રથં પુનઃ ।

• સંકલ્પેન રુદ્રોઘાણ મનસઃ સ્પંદનં યથા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—હે ગમચંદ્ર ! જન્મ મન-
ના વેગને રોકવામાં આવે, તેમ સરસ્વતીએ વિદ્વ-
રથરાજના જીવને, સંકલ્પ વડે રોકી દીધો.^૧

લીલા બોલી:—હે દેવી ! આ રાજ શબ્દે
રક્ષા અને હું સમાધિમાં રહી, તેને ઢેરલો વખત
થયો, તે તમે મને કહો.^૨

સરસ્વતી બોલ્યાં:—તું કહે છે તેને એક
માસ થયો. આ સૃષ્ટિમાં અને આ નિવાસગૃહમાં
તારા દેહની રક્ષા કરવા માટે બે દાસીઓ રહી
છે. તે હમણાં સૂતેલી છે.^૩ હું સુંદરાંગીની તારા
દેહનું શું થયું, તે હું કહું છું, તે હું સાંભળ.
તું સમાધિમાં રહ્યા પછી પંદર દિવસે તારા
શરીર પરસેવાથી ભીંજઈ ગયું અને તે ખાદ્યાના
જવું થવા લાગ્યું.^૪ સાર પછી, કંમે કરીને સુકા-
યેલા પદ્મવની જન્મ નિર્જીવ થઈને પૃથ્વી ઉપર
પડી ગયું. આમ તારા શબ કાષ્ઠ તથા પથ્થર
જવું જડ અને હિમના જવું શીતળ થઈ ગયું.^૫
કારભારીઓએ આવી તારા શરીરને ફરીફરી
જોઈને, તું મરી ગઈ છે, એવો નિશ્ચય કર્યો, અને
પછી તને ઘરમાંથી બહાર કાઢી ગયા.^૬ આગું શું
કહેવું ? તેમણે ચંદનના લાકડાની ચિતા ખડકી
અને તેમાં થી સહિત તારા તે દેહનો દાહ*
x આ અજ્ઞાનમાં સર્ગમાં, સમાધિમાં રહેલી
લીલાના દેહનો નાશ, લીલાનું ભાષણ તથા રાજ
જીવતા થયા એટલી કથા કહેવાશે

* આવી રીતે લીલાના શરીરમાં વિકાર થયો અને
તેનું મરણ થયું, પણ સરસ્વતીના સંકલ્પથી તથા
રાજના અદૃશ્ય, વિદ્વરથરાજના શરીરમાં કંઈ પણ
વિકાર થયો નહિ અને તેનું મરણ ન થયું; તેથી તેનો
એ દેહ રહ્યો તથા લીલાનો બીજો દેહ થયો.

કર્યો.^૭ ત્યાર પછી ‘રાણીનું મરણ થયું’ એવ
રીતે જાંચા સ્વરથી પોક મૂકીને, તારા પરિવા
આકુળતાથી તારી ઉત્તરક્રિયા કરી.^૮ હવે પાછી
તું અહીં શરીર સાથે આવી, તે જોઈને ‘રાણી
પરલોકમાંથી આવી’ એમ બહુ લોકોને ઘણું
આશ્ચર્ય લાગશે.^૯ હે પુત્રી ! સત્યસંકલ્પથી તારા
આતિવાહિક શરીર થયું છે અને માણસો તને
જોઈ પણ ન શકે. તો પણ લોકો તને આશ્ચર્યથી
જોશે.^{૧૦} હે બાળા ! દેહમાં તારી જવી વાસના
હતી તેવો જ તારો આકાર છે; માટે જ તારા
રૂપ પૂર્વના રૂપ જવું જ પ્રકટ્યુ છે.^{૧૧} બાળકને
ભૂતની વાસના થાય છે તો તે ભૂતને દે
છે, તે જ પ્રમાણે દરેક માણસ પોતાને જ
વાસના થાય, તે અનુસાર બુદ્ધિ છે.^{૧૨}
તત્ત્વનિષ્ઠ સુંદરી ! તે પૂર્વનો દેહ બુદ્ધિ ગં-
હતો, પણ તે વાસનાઓથી સંપૂર્ણ વિહીન થયું
નહોતો, એટલે એ વાસનાને લીધે તને આતિ
વાહિક શરીર-ઉત્પત્તિ થયું છે.^{૧૩} શરદાનું
આકાશમાં રહેલાં વાદળો જન્મ બેવામાં આવત
નથી, તેમ જ્ઞાનીને આતિવાહિક શરીર થયા પછી
આધિભૌતિક શરીર બેવામાં આવતું નથી.^{૧૪}
આતિવાહિકપણને પામેલો દેહ, જળ વિનાન
મેઘ જેવો તથા સુગંધી વિનાના ધુપ્પ જેવો થઈ
જાય છે.^{૧૫} યુવાવસ્થામાં જન્મ ગર્ભની સ્થિતિનું
સ્મરણ રહેતું નથી, તેમ આતિવાહિક જ્ઞાન થયા
પછી દેહનું સ્મરણ રહેતું નથી.^{૧૬} આજે એક-
નીસમે દિવસે આપણે આ આકાશમાં આવ્યાં
છીએ અને પ્રભાતમાં મોહ પામેલી આ બે
દાસીઓને હમણાં મે નિદ્રા વશ કરી છે.^{૧૭} માટે
હે લીલા ! ચાલો, હવે આપણે સત્ય સંકલ્પના
વિલાસ વડે આ લીલાને દૃશ્ય થઈએ અને
બ્યવહાર પાછો ચાલુ થાઓ.^{૧૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:—પછી ‘અમને બન્નેને
લીલાદેવી ભલે બુદ્ધિ,’ એવું સરસ્વતીએ ચિંતવન
કયું, ત્યાં તે બન્ને દૃશ્ય થયાં અને તે મંદિરમાં

કાશ થયો. એટલે વિદૂરથરાજની પાસે રહેલી માણ નેત્રવાળી લીલા, તે તેજના પુંજથી પ્રકાશ મેળા પોતાના ધરને જોવા લાગી. તે સમયે મંદિર અંદરકાંતમણિના દ્રવથી શીતળ થયેલી જ્વાળાની કાન્તિને લીધે, અંદ્રણિખમાંથી તરેલું દોય તેવું જણાતું હતું. વળી તે મંદિરની ભીતો એ પ્રભાના પ્રવાહીથી રસેલી હતી. તે જાણે સોનાના રસથી લીધેલું દોય તેવું પાતું હતું. આવી રીતે તે લીલા પોતાના હિરને જોઈ રહી હતી ત્યાં તેણે પોતાની પાસે રસ્તીને તથા લીલાદેવીને જોયો. તે ગભરાઈને ભી થઈ ગઈ અને તેમના પગમાં પડી કહેવા લાગી કે, 'હે જીવન દેનારી દેવીઓ! તમારો બન્ને જય હો! તમે મારું કલ્યાણ કરવા માટે જ આવેલાં છો અને તમારા માર્ગને શોધનારી હું છું. પ્રથમથી આવી છું.' આમ કહીને લતા મેરુપર્વતના શિખર ઉપર બેસે, તેમ તે ત્રણે જાનવતી મત્તયુવતીઓ આસન ઉપર બેઠી. ^{૧૯-૨૪}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્રી! આ દેશમાં દેવી રીતે આવી! માર્ગમાં કાંઈ આશ્ચર્ય થયું નથી તે જાણીયું અને જ્યાં જોયું તે જોયું ત્યાં ભયથી મને કહે. ^{૨૫}

વિદૂરથની લીલા બોલી:-હે દેવી! વિદૂરથરાજના જુદાપ્રદેશમાં, બીજા અન્દ્રની કળા વી હું, કલ્પાન્તરૂપી જ્વાળાથી હણાઈ ગઈ હતી અને મને મૂર્છા આવી ગઈ. ^{૨૬} અપણ પિણવાળાં નેત્ર મીચાઈ ગયાં અને મને મારા મ-વિખમની કાંઈ પણ ખબર રહી નહિ. ^{૨૭} છી હે પરમેશ્વરી! મરણની મૂર્છા મટી અને યાં હું જોવા લાગી ત્યાં મેં મારો દેહ ભૂતા થયાં જોડતાં જોયા. ^{૨૮} તે ભૂતાકાશમાં હું વાયુ-રૂપી રથમાં બેઠી અને તે રથમાં હું આ મંદિરમાં ગંધવેષ્યાની પેઠે આવી છું. ^{૨૯} હે દેવી! આ મંદિર નાયક વડે સુશોભિત છે, દીવાઓથી ઝગમગતું છે, એકાંતમય છે અને મહામૂલ્યવાન રથ-

નોથી યુક્ત છે. ^{૩૦} જમ વસંત પુષ્પવનમાં શયન કરે, તેમ આ મારા પતિ વિદૂરથરાજને હું પુષ્પ-માં સૂતેલા જોઈ છું. ^{૩૧} હે દેવેશ્વરી! રણસંગ્રામના શ્રમથી તે આહીં સુખથી સૂતા છે, એમ ધારીને હું તેમને જોઈમાંથી જગાડતી નથી. ^{૩૨} પછી મેં આમ બે દેવીઓને આ ભાગમાં આવેલાં જોયાં. હે મારા ઉપર અનુગ્રહ કરનારી દેવી! આમ મારો અનુભવ મેં તમને કહ્યો. ^{૩૩}

સરસ્વતી બોલ્યાં:-હસની ગતિને પણ લજ્જિત કરનારી અને સુંદર નેત્રવાળી હે બન્ને લીલાઓ! હવે આપણે પુષ્પશય્યામાં સૂતેલા આ રાજને ઉઠાડીએ. ^{૩૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-સરસ્વતીએ આ પ્રમાણે કહ્યું અને પછી પત્નિની જમ સુગંધને ત્યાગ કરે, તેમ તેણે પ્રથમ પોતે રોકી રાખેલા વિદૂરથરાજના તે જીવને છોડી મૂક્યો. ^{૩૫} એટલે તે જીવ વાયુના (અદશ્ય) આકારથી તે રાજની નાસિકાની પાસે ગયો. ^{૩૬} સમુદ્ર જમ મણિને ધારણ કરે, તેમ તે જીવ પોતાના અંતઃકરણમાં હજારો વાસનાને ધારણ કરતા હતા. પવન જમ પોલા વાંસમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તે જીવે રાજના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૩૭} તે પછી વૃદ્ધિ બંધ થવાથી કરમાઈ ગયેલું કમળ, જમ સારી વૃદ્ધિ થવાથી પ્રકૃલિતપણે પામે, તેમ તે રાજનું અપકમળ પ્રકૃલિત થાય. ^{૩૮} અને વસંતઋતુમાં જમ લતાઓ પ્રકાશ પામવા લાગે, તેમ તે રાજનાં સર્વ અંગો કમે કરીને પ્રકાશ પામવા લાગ્યાં. ^{૩૯} મુખ-ચંદ્રના કિરણથી પૃથ્વીને પ્રકાશ પમાડતો તે રાજ, સંપૂર્ણ કળાયુક્ત રાજા મૂર્ણિમાના અંદ્ર-માની જમ શોભવા લાગ્યો. ^{૪૦} વસંતઋતુ જમ સોનાના જવાં ઉજ્જવળ કાન્તિવાળાં પલ્લવોને પ્રકટ કરે, તેમ તે રાજ પોતાનાં રસવાળાં કામળ અંગોને પ્રકટ કરવા લાગ્યો. ^{૪૧} સર્વ જીવનના

* પૂત્રમના વિવેક અંદ્રોની દીનકળા હોય, તે તે 'અનુભવિ' તથા પુણ્યકળા હોય તે તે 'રામ' કહેવાય.

આત્મારૂપ વિરાટ ભગવાન જન્મ પોતાના નેત્ર-
રૂપી ચંદ્ર તથા સૂર્યનો ઉદય કરે, તેમ તે રાજાએ
નિર્મળ તારકા* (કીકી)થી શોભતાં પોતાનાં મનો-
હર નેત્ર ઉઘાડ્યાં.^{૪૨} પછી વૃદ્ધિ પામતા વિદ્યા-
ચળ જવા અને શોભીતી કાયાવાળા તે રાજા જાણા
થયા અને મેઘના જેવી ગભીર વાણીથી બોલ્યા કે,
'અહીં ઠાણુ છે.'^{૪૩} તે સમયે પાસે રહેલી બન્ને
લીલાદેવીઓએ કહ્યું કે, 'આજ્ઞા કરો.' આમ ત્યાં
રાજાએ પોતાની પાસે સમાન આચારવાળી, સ-
માન આકારવાળી, સમાન રૂપવાળી, સમાન સ્થિ-
તિવાળી, સમાન વચનવાળી, સમાન ઉદ્યોગવાળી,
સમાન આનંદવાળી અને સમાન ઉદયવાળી
બે લીલાદેવીને જોઈ અને કહ્યું કે, 'તું ઠાણુ
છે? આ ઠાણુ છે? અને ક્યાંથી આવી છે?'
જેટલે પ્રથમની લીલાએ કહ્યું 'હે દેવ! હું જ
હું છું તે સાંભળો.^{૪૪-૪૫} જેવી રીતે વાણી
અર્થને અનુસરીને રહે છે, તેવી રીતે તમને
અનુસરનારી સહધર્મિણી એવી હું તમારી પૂર્વ-
ની સ્ત્રી છું.^{૪૬} આ બીજી લીલા છે, તે શુભ
મહિલા મે રમતથી તમારા ઉપયોગ માટે પ્રતિ
બિંબરૂપે ઉત્પન્ન કરી છે.^{૪૭} હેદિવા રક્ષણ કરે!
આ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર અચ્ચભાગ આગળ
બેઠાં છે, તે ત્રેલોક્યમાતા પરમમગ્ધ સરસ્વતી
દેવી છે.^{૪૮} તેમણે આપણા પુણ્યના યોગથી
અહીં સાક્ષાત્ દર્શન દીધા છે હે રાજન્! આ
દેવી અમને બીજા બ્રહ્માડમાથી અહીં લઈ આવ્યા
છે.^{૪૯} આ પ્રમાણે લીલાદેવીનાં વચન સાંભળીને
લાખી માળાને ધારણ કરનારા તે કમળ સમાન
નેત્રવાળા રાજા જાણા થયા અને સરસ્વતીના
પગમા પડ્યા તેમણે પ્રાર્થના કરી કે, 'હે સર-
સ્વતી! હે દેવી! હે સર્વોચ્ચિતપ્રદા! હે વરદા!
હું તમને દડવત્ પ્રણામ કરું છું અને બુદ્ધિ
આપો, દીર્ઘ આયુષ્ય આપો તથા ધન આપો.^{૫૦}
રાજાના આવા વચન સાંભળી, સરસ્વતી દેવીએ

* આખમા રહેલી પૂતળી

તેના ઉપર પોતાનો હાથ મૂકીને પછી આમ કહ્યું
સરસ્વતી બોલ્યાં:-હે પુત્ર! તું આ લોક
માં સુખ આપનાર દીર્ઘાયુષ્યથી ઇચ્છિત ધન
પામ, તેમજ બન્ને લોકમાં સુખ આપનાર પર
માર્થરૂપ બુદ્ધિથી તું યુક્ત થા.^{૫૨} તારી સર્વ
આપત્તિનો તથા પાપબુદ્ધિનો નાશ થાઓ, તને
અતત્સુખની પ્રાપ્તિ થાઓ, દેશને વિષે મનુષ્ય-
નો સમૂહ નિરતર આનંદ પામે અને લક્ષ્મી
નિરતર વિકાસ પામે.^{૫૩}

સર્વાપદઃ સકલદુઃકૃતદૃષ્ટયશ્ચ ગચ્છંતુ વ
શમમનંતસુસાનિ સમ્યક્ । આયાતુ નિત્યમુદિત
જનતા ભવંતુ રાષ્ટ્રે સ્થિરાશ્ચ વિલસંતુ સદૈ
લક્ષ્મ્યા ॥ ૫૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન
સંબંધી 'પદ્મજવન' એ નામ-
નો સર્ગ ૫૮ એ સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૫૯ મો ~

પદ્મરાજના પુત્રજીવનથી શહેરમાં થયેલો
ઉત્સવ અને જીવન્મુક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

સરસ્વતી તથેત્યુક્ત્વા તત્રૈવાંતર્ધિમાયયૌ ।

પ્રભાતે પંકજૈઃ સાર્ધં વુવુધે સકલો જનઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-આ પ્રમાણે તે સરસ્વતી
દેવી રાજાને વરદાન આપી અતર્ધાન યર્થ ગયા
અને પ્રાત કાળમા કમળ પ્રકુલિત થયાં જેટલે
સર્વ માણસો જાગૃત થયા.^૧ રાજાએ ઘણા આનં-
દથી લીલાદેવીને આલિંગન કર્યું અને લીલા
દેવીએ મરણની મૂર્છાથી સજીવન થયેલા રાજા
ને વાર વાર આનંદથી આલિંગન કર્યું.^૨ તે
સમયે તે રાજાનું મંદિર મદ્યથી કામદેવ જવા

* આ યોગજ્ઞસાહચર્ય સર્વમા રાજા સજીવન થયો,
તેના હાથે શહેરમા ઉત્સવ થયો તેનું, તેના રાજ્યનું
તથા જીવન્મુક્તિનું વર્ણન આવશે

મનોહર લાગતાં તથા આનંદથી પરવશ થયેલાં માણસોથી શોભતા લાગ્યું. તેમાં વાદિનના તથા ધ્યનના શબ્દો થવા લાગ્યા.^૩ તેમાં જયજય-રના તથા મંગળકારી પુણ્યાહવાયનના શબ્દો ાજ રહ્યા. તે રાજમહેલનું આંગણું રાજના ધનની ધર્યાવાળા આનંદિત મનુષ્યોથી-જીમ-ઈ ગયું.^૪ ત્યાં હજારો સિદ્ધો અને વિદ્યાધરો પવૃષ્ટ કરી રહ્યા હતા અને મૃદંગ, મુરજ, હંધાં, શંખ તથા કુંડલિનો ઉત્તમ ધ્વનિ થઈ શો હતો. તે મંદિરમાં હાથીઓ, પોતાની ચૂંદે ળી કરીને ઉઠેડ શબ્દો કરતા હતા અને તેના ળંગણમાં જાયા તાલથી તાંડવ કરતી સ્ત્રીઓના મુદોના શબ્દો શોભતા હતા.^૫ રાજને ભેટ ાપના માટે આવતાં ઢેલોંક માણસો ત્યાં લીડ-લીધે પરસ્પર અથડાઈને પડી જતાં હતાં ને તેથી તે મંદિર ચિત્રવિચિત્ર થઈ રહ્યું હતું. નેક પ્રકારની પ્રુષોતી માળાઓને ધારણ કર-તાં માણસોની આવ-જાથી તે સુંદર લાગતુંું. રાજના કારભારી, યોદ્ધાઓ અને નગરનાંણસોએ ત્યાં પ્રુષ્પ વગેરે પાથયાં હતાં, તેથી ળી વચ્ચે પાથયાં હોય તેવું દેખાતું હતું. આકા-ર્શ નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓના હાથ રાતા હોવાથી ળધણાંક કમળવાળું તળાવ હોય તેવી શોભા રહી હતી.^૭ ત્યાં હર્ષ પામતી સ્ત્રીઓ ળાસથી ફરતી હતી, તેથી તેમનાં કુંડળ અપળ રહ્યાં હતાં. ત્યાં મનુષ્યના પગસંચારને લીધે પો કઈમરૂપ થઈને શોભતાં હતાં.^૮ શરદઋતુ-મેધની જેમ ત્યાં પદ્મજના સુંદર ચંદ્રવા ળા હતા. આંગણમાં નૃત્ય કરતી સ્ત્રીઓનાં ળને લીધે, ત્યાં જાણે લાખો ચંદ્રમા નૃત્ય ા હોય તેમ જણાતું હતું.^{૧૦} આવી રીતની મંદિરની શોભા થઈ રહી હતી. તે સમયે ળાંતરેમાં માણસો પ્રથમની લીલાદેવી ળ લીલાદેવીને તથા રાજને પરલોકમાંથી લઈ ચી છે, જેવી વાર્તા કરવા લાગ્યાં.^{૧૧} પોતાનું

મરણ થયું અને પાછો પોતે સજીવન થયો, એ વિષે પદ્મરાજ સંક્ષેપથી વૃત્તાંત સાંભળ્યો. તેણે ચારે દિશાના સમુદ્રનું જળ મંગાવીને તે જળથી સ્નાન કર્યું. પછી જેમ દેવતાઓએ ધન્દ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ કારભારી તથા બ્રાહ્મણોએ તે રાજને અભિષેક કર્યો.^{૧૨, ૧૩} તે પછી રાજ તથા તે બંને લીલાદેવી હવે જીવન્મુક્ત થયાં હતાં અને તેમની બુદ્ધિ ઉદાર થઈ હતી. તેઓ સુરુત્તા સુખની પેઠે પૂર્વના વૃત્તાંતની વાર્તાથી આનંદ પામવા લાગ્યાં.^{૧૪} આવી રીતે સર-સ્વતીદેવીના પ્રસાદથી તથા પોતાના પુરુષાર્થથી તે પદ્મરાજ, ત્રણે લોકમાં કલ્યાણને પામ્યા.^{૧૫} સરસ્વતીના ઉપદેશથી આત્મતત્ત્વને જાણનાર તે રાજએ જે લીલાદેવી સાથે એકીહજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું.^{૧૬} આવી રીતે જીવન્મુક્ત થયેલું તેમજ સ્થિર બોધ પામેલું તે યુગલ, એકી-હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરીને અંતે જીવન્મુક્ત-પણાને પામી ગયું.^{૧૭} તેનું રાજ્ય પ્રજામાં નિલ્લ અબ્યુદયને લીધે નિર્દોષ હતું, વિદ્વાનના સમા-ગમથી મનોહર હતું, કુળપરંપરાને યોગ્ય હતું, પોતાને હિતરૂપ હતું, માણસને અનુરંજન કર-વામાં ચતુર હતું અને સર્વ કારણથી સર્વ માણ-સને સંતોષકારક હતું. તે રાજ્યનું ળણાક દિવસ પાલન કરીને, તે દેવતા વિદેહભોક્ષને પામ્યાં.^{૧૮}

યદુદયવિશદં વિદ્યધમ્મગ્ધં સમુચિતમાત્મ-
હિતં ચ પેશલં ચ । વદસ્વિલજ્જનતોપદં સ્વરાજ્યં
ચિરમનુપાલ્ય સુદંપતી વિમુક્તો ॥ ૧૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન.
સંજ્ઞાથી ‘પદ્મનિવાણુ’ એ ના-
મનો સર્ગ ૫૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૦ મો

કાળતું સમ-વિપમપણું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतत्ते कथितं राम दृश्यदोषनिवृत्तये ।

लीलोपाख्यानमनघं घनतां जगतस्त्यज ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! આ પ્રમાણે દરયદોષની નિવૃત્તિ માટે, મેં તમને પવિત્ર લીલા-દેવીનું આખ્યાન કહી સંભળાવ્યું. માટે તમે જગતની સત્યબુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. ^૧ આ જગતની દરયસત્તા શાંત જ છે, માટે તેનું ચમન ઘટતું નથી; કારણ કે સાચી વસ્તુને સ્વચ્છ કરવાનો ક્લેશ ઘટે છે, ખોટી વસ્તુની નિવૃત્તિ કરવાનો ક્લેશ ઘટતો નથી. ^૨ માટે દરયપદાર્થ અખંડ એકરસપણાને પ્રાપ્ત થયેલ છે, એમ આકાશરૂપી જ્ઞાન વડે જાણીને તત્ત્વ જાણનાર પુરુષ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. ^૩ સૃષ્ટિના આરંભમાં ચેતન્યરૂપી સ્વયંભૂએ પૃથ્વી આદિ પંચમહાભૂત વિના આ દરયપદાર્થો પોતાને વિષે જ ઉત્પન્ન કર્યા છે. માટે જ્યાં સુધી મનોવૃત્તિનો રોધ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તેમની વૃત્તિ જેવા જેવા યત્ન કરે છે, તેવા તેવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થયાં કરે છે. કારણ કે શુદ્ધ સંવિત્માં સંવેદનરૂપી નદી રહેલી છે, તેમાં

દરય જગત પણ અસત્ય છે. ^{૪, ૫}

રામ ઓલ્યા:-હે ભગવન ! દાવાનજથી બળી ગયેલા ખડને જેમ ચંદ્રમાની ચીતળ કળાથી શાંતિ થાય, તેમ સંસારના તાપથી તપતા માણસને શાંતિ આપવા માટે તમે કૃપાદષ્ટિ કરી છે. ^૬ અહો ! ઘણે દિવસે આજ મને જાણનાના પદાર્થનું પ્રકાર, સ્વરૂપ, દર્શાવ, પ્રમાણ અને કાળ-પૂર્વક જ્ઞાન થયું. ^૭ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! આવી રીતે જગતનો તત્ત્વનો વિચાર કરતાં, આ લીલાનું આખ્યાન શ્રવણ કરવાથી, શાસ્ત્રનું જ્ઞાન યવાથી અને ઉપાધિની શાંતિ યવાથી મને શાંતિ થાય છે, તેમજ નિર્વાણસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ ન યવાથી મને ખેદ થાય છે. ^૮ હે સર્વવિચારક વસિષ્ઠજી ! હે ભગવન ! તમારા વચનરૂપી અમૃતનું શ્રોત્ર (કાન)રૂપી પાત્રથી પાન કરતાં મને તૃપ્તિ પતી નથી; માટે મારા મનનો આ સંશય મટાડો. ^૯ તમારા કહેવા પ્રમાણે લીલાદેવીના પતિ તે રાજાને ત્રણ સર્ગનો અનુભવ થયો, તેમાં તેને વસિષ્ઠ બ્રાહ્મણના જન્મમાં એક અદોશન ગયો, પદ્મરાજના જન્મમાં એક માસ થયો અને વિદુરના રાજાનો જન્મમાં ઘણાં વર્ષો થયાં. આવી રીતે તેને કાઈ દેહાણું ઘણાં તો કાઈ દેહાણું ગોડા કાળનો અનુભવ થયો, તેનું શું કારણ ! તે તમે

યાય છે, તે પદાર્થમાં તેવો અનુભવ થાય છે.^{૧૮} જનન્યનો સ્ફુગ્ધનો સ્વભાવ છે, તેથી તે સ્વભાવથી જ જે જે કદપના કરે છે, તે પ્રમાણે તેને જ્ઞાન થાય છે.^{૧૯} પલકારા જટલા કાળમાં પણ એક કદપનું સંવેદન થાય છે, તો તે પલકારા પણ કદપરૂપ થઈ પડે છે અને એક કદપમાં પલકારાનું સંવેદન થાય છે, તો તે કદપ પણ પલકારારૂપે જણાય છે. આવો ચેતન્યનો સ્વભાવ છે.^{૨૦, ૨૧} જમકે, કોઈ દુઃખી માણસને એક રાત્રિ કદપ-પ્રમાણ થઈ પડે છે, તો તે જ રાત્રિ સુષિપા માણસને કાણુરૂપ વહી જાય છે. સ્વપ્નમાં એક જ કદપરૂપ થાય છે અને એક કદપ કાણુરૂપ જાય છે.^{૨૨} જમકે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં હું મરી ગયો, પાછો જન્મેયો, મારી યુવાવસ્થા અને હું સો યોગ્યન આદ્યો એવો થોડા વખતમાં અનુભવ થાય છે.^{૨૩} હરિશ્ચંદ્રરાજને કું રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો અને સવલુરાજને એક રાત્રિમાં સો વર્ષનો અનુભવ થયો હતો.^{૨૪} મનુનું સંપૂર્ણ જીવિત થાય છે, ત્યારે બ્રહ્માનું એક મુહૂર્ત થાય છે. બ્રહ્માનું આયુ જીવિત છે, તે વિષ્ણુનો એક દિવસ છે, અને દે રામ ! વિષ્ણુનું જ આયુ જીવિત છે, તે હોદેવજનો એક વાસર છે. પણ જ માણસનું વેત નિરંતર ધ્યાનમાં જ છે, તેને દિવસ પણ એવી તેમ રાત્રિ પણ નથી.^{૨૫, ૨૬} તેને પદાર્થ નથી તેમ જગત પણ નથી. કારણ કે, તેનું ચિત્ત નિવિકલ્પ સમાધિમાં જ હોય છે. પ્રત્યેક માણસને મનમાં જેવી ભાવના થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે. મધુર પદાર્થમાં કદેતાની ભાવના કઠવાથી તે પદાર્થ કઠવો લાગે છે અને કઠવા પદાર્થમાં મધુરપણાની ભાવના કરવાથી તે કદે છતાં મધુર લાગે છે. શત્રુમાં મિત્રજુદિ થવાથી શત્રુ મિત્ર થાય છે અને મિત્રમાં શત્રુજુદિ થવાથી તે શત્રુરૂપ થઈ પડે છે.^{૨૭, ૨૮} હે મહા-બાહુ ! એવી રીતે સંવેદનરૂપે જગત થાય છે.

શાસ્ત્ર, પાઠ તથા જપ વગેરે જેનો અભ્યાસ ન થયો હોય, તેના સંવેદનથી તથા અભ્યાસથી તે શાસ્ત્ર વગેરે સ્વાધીન થઈ જાય છે. વહાણમાં બેસીને જનારને તથા ફૂદડી ફરનારને આખી પૃથ્વી ફરતી હોય એમ જણાય છે અને કાંઈ જાનેલાને તથા ફૂદડી ન ફરતા હોય તેને પૃથ્વી ફરતી હોય એવું જણાતું નથી. સ્વપ્નની પેઠે, શન્યસ્થાનમાં ધણું માણસનું સંવેદન થવાથી, તેમ જણાય છે.^{૨૯-૩૧} ખીળા પદાર્થમાં લીલા અથવા ઘોળાનું સંવેદન થવાથી, તેને તેવો અનુભવ થાય છે અને મોહ પામેલો માણસ આનંદના વખતમાં દુઃખની પેઠે રહત કરવા મડિ છે.^{૩૨} અવિચારી માણસને ભીંતમાં પણ આકારની ભ્રાંતિ થાય છે. ખોટો યક્ષ પણ તેવી ભ્રાંતિથી મૂઢ માણસના પ્રાણનું આકર્ષણ કરે છે.^{૩૩} સ્વપ્નની સ્ત્રી પણ સંવેદનથી જાત અવસ્થાની સ્ત્રીની પેઠે પ્રીતિ આપનાર થઈ પડે છે. આવી રીતે જ માણસને મનથી જેવો આભાસ થાય છે, તેવો તેને અનુભવ થાય છે.^{૩૪} પણ વસ્તુતાથી બધું ખોટું છે તથા શન્ય છે અને ચિદાત્માને વિષે સો હોયની મેધની છાયામાં નૃત્ય કરતા નટની જેમ તે બધું જોવામાં આવે છે.^{૩૫} બાળકને મિથ્યા જ્ઞાનથી કલિપત પિશાચની આકૃતિ જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે મનની સ્ફુરણાથી જગત દેખાય છે; પણ વસ્તુતાથી તે છે જ નહિ.^{૩૬} આ જ જોવામાં આવે છે તે બધું આશ્વાસન છે, તેનો કાંઈ આકાર નથી. તે બીજી વસ્તુનો રોધ કરી શકે તેમ નથી અને પોતાને રોધ કરનાર બીજી વસ્તુ પણ તેનામાં નથી. જ આ જગત સ્ફુટ જોવામાં આવે છે, તે સાત સ્વપ્નદર્શનની જેમ રહેલ છે.^{૩૭} એક યોગલામાં પ્રતિમાની કદપના થવાથી જેમ તે યોગલો પ્રતિમારૂપે જણાય છે, તેમ જગતા માણસને એ અપૂર્વ સ્વપ્ન થયું હોય તેવું છે, એમ તત્ત્વવેત્તા જાણે છે. જેવી રીતે ચિત્તકાર, કારો યોગલામાં પોતાના મનથી જેવા આકારની

કલ્પના કરે છે, તેવો આકાર તેમાં દેખાય છે, તેવી રીતે સંવેદનરૂપી ચિત્રકાર, ચિદ્વાત્મારૂપી સ્તંભમાં જન્વી સૃષ્ટિની ઇચ્છા કરે છે, તેવી સૃષ્ટિ તેના જોવામાં આવે છે. જન્વી રીતે સ્વપ્નમાં કાઈ માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય, પણ તેની જ પાસે જાગૃતપણે સૂતેલો બીજો માણસ તે યુદ્ધ દેખતો નથી, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસને સ્વપ્નના યુદ્ધની પેઠે અનેક પ્રકારના વ્યવહાર સહિત જગત જણાય છે, પણ જ્ઞાની માણસને તે જોવામાં આવતું નથી. જન્વી રીતે વસંતઋતુમાં વૃષ્ટિ, શુદ્ધ તથા લતાઓ રસયુક્ત જણાય છે તથા જન્વી રીતે સોનામાં રહેલું દ્રવ્ય પણ અગ્નિના સયોગથી જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે તેની સત્તાથી જગત જણાય છે. પણ ખરું જોતાં, જન્વી રીતે હાથપગ વગેરે અવયવો, અવયવોથી ભૂદા નથી, તેવી રીતે ઈશ્વરની સત્તાથી જગત ભૂદા નથી, પણ જીવન-સમૂહના નિમિત્તથી તે પરબ્રહ્મમાં જ રહેલું છે. જન્વી રીતે સ્વપ્નમાં એક માણસને બીજા માણસ સાથે યુદ્ધ થાય છે, ત્યારે તે બીજા માણસને સત્ય જણે છે, પણ ખરું જોતાં પોતા વિના બીજું કાઈ નથી, તેવી રીતે આયારૂપી આકારમાં રહેલું આ જગત જોઈ માધિક દૃષ્ટિથી સાચું છે, તો પણ શુદ્ધ દૃષ્ટિથી ખોટું છે. કારણ કે સૃષ્ટિના આદિમાં (મહાપ્રલય થયા પછી તથા સૃષ્ટિ થયા પહેલાં) આ જગત એટલું સ્વભાવથી જ અવશેષ રહે છે. ૩૮-૪૪ ત્યાર પછી કાર્યવિભાગ થવાથી કારણપત્તું ઉત્પન્ન થાય છે તે અસત્ય છે. ખરું જોતાં મહાપ્રલય થયા પછી કાર્ય તથા કારણની કલ્પના છે જ નહિ અને તે સમયે પ્રજાની પણ વિદેહમુક્તિ થવાથી તે પણ જગતનું કારણ ન પડે. કદી એમ કહેા કે, તેની મુક્તિ થયા પછી સ્મૃતિથી બીજા પ્રજા યાપ છે, તો તે સ્મૃતિ પણ જ્ઞાનથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, મારે આ જગત જ્ઞાનમાં છે. ૪૫

રામ બોલ્યાઃ-વિદુરથરાજનાં ગામનાં માણસોએ તથા સર્વ કારભારીએ તેના કુળનો ક્રમ એક જ બાળ્યો, તેનું શું કારણ? તે કહેા. ૪૬

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-જમ અદ્ય વાયુની વાત-લેખા મહાન વાયુને અનુસરે છે, તેમ પ્રત્યેક માણસનું સામાન્ય જ્ઞાન, મુખ્ય સંવિત્ (મુખ્ય જ્ઞાન)ને અનુસરે છે. આમ તે મુખ્ય જ્ઞાનને પરસ્પરનું એકરૂપ અદ્ય હોવાથી તે રાજ, પ્રજા, નગરજનો અને કારભારીઓને એકબીજાનો અનુભવ થયો. ત્યાં વિદુરથરા નગરમાં રહેવાવાળા લોકોને જાણે એવું જ્ઞાન થયું કે, આ રાજ અમારા કુળમાં અમુકરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. ૪૭, ૪૮ ચિંતામણિમાંથી કિરણો પ્રકટ થવાં અને તેમાંથી મનુષ્યોના મનોરથ અનુસાર વિચિત્ર પદાર્થ ઉત્પન્ન થવા એ ચિંતામણિનો સ્વભાવ જ છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્સ્વભાવને (મુખ્ય જ્ઞાનને) એકબીજાને જાણવાનો સ્વભાવ છે. તેમાં કારણવિચારની અપેક્ષા નથી. રત્નમાંથી જમ કિરણો બહાર નીકળે છે, તેમ વિદુરથરાજના સંવિતરૂપી રત્નમાંથી, ખું આવી રીતના કુળાચારમાં રાજ યાદું એવો મનોરથ થયો. ૪૯-૫૧ કાઈ સ્થળે સર્વજ્ઞ અરીસા હોય, તો તેમાં એકબીજાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

સમુદ્રમાં ભેળવી દે છે, તેવી રીતે વિદ્વાન આણંસ પોતાના ઈશ્વર સંબંધી મુખ્ય જ્ઞાનના વેગથી સાંસારિક જ્ઞાનને છૂટે છે અને ઈશ્વરમાં ભેળવી દે છે; તેજ રીતે બીજાં અજ્ઞાની માણસોને પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. પણ એ બે સામાન્ય જ્ઞાનવાન હોય તો તેમાંથી, ચિત્ત્વલાવને લીધે, એકનો જય થાય છે અને બીજો હુએ છે. ૫૩-૫૬

આવી રીતે હજારો સર્ગમાં ઉત્પન્ન થતા, નારા થતા તથા વર્તમાન રહેતા પ્રત્યેક માણસ પ્રત્યે વિચિત્રતા રહેલી છે. પણ ખરેખર એતાં કોઈ કોઈનાથી વ્યાપ્ત નથી, તેમ કોઈ કોઈને આધારે રહેલું પણ નથી; માત્ર આવરણ વિનાનું શાંત ચિદાકાશ જ રહેલું છે. ૫૭, ૫૮ આ જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં આવે છે, સ્વપ્નની પેઠે છે, જાગૃત અવસ્થામાં વિવેકદષ્ટિ વિનાનું સ્વપ્ન છે અને અવશ્ય થવાના બોધનો જ અનુભવ થયો છે, તે પણ ખોટા જ્ઞાનો છે. ૫૯ જ્ઞાની રીતે જાડ તેનાં પત્ર, ધુપ્પ તથા ફળ વગેરે રૂપથી જણાય છે, તેની રીતે અનંત શક્તિમાન અને સર્વ કાર્ય કરવાને સમર્થ એવા પરમાત્મા અનેક રૂપથી જણાય છે. ૬૦ પ્રખ્યાત, પ્રમેય તથા પ્રમાણ (દ્રશ્ય, દશ્ય અને દર્શન) એ ત્રિપુટી જ્ઞાનમાં માયારૂપે રહી છે, તે પરમાત્માના પદનું જ્ઞાન થયા પછી તે જ્ઞાન ક્યારેય કોઈને પણ વીસરાતું નથી. ૬૧ દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્યરૂપે જણાતું આ જગત, બુદ્ધબુદ્ધા તરંગોવાળા શુદ્ધ જળની જેમ શુદ્ધચેતન્યરૂપ જ છે. તેમાં ઉદય અને અસ્તરૂપી વિકાર જ નથી. તે અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનો પ્રકાશ કરે છે, અનાદિશુદ્ધ છે અને આદિ, અંત તથા મધ્યથી રહિત છે. ૬૨ આકાશના કાશમાં જ્ઞાની રીતે શન્યતા જણાય છે, તેવી રીતે સકલ્પ-વિકલ્પરૂપી, મન વડે શુદ્ધ બોધરૂપી પરમાત્માનો પ્રકાશ અહંતા-અમ-વાદરૂપી જગતનાં સ્વરૂપરૂપે જાણે છે. ૬૩

અહંત્વમિત્યાદિ જગત્સ્વરૂપા વિશુદ્ધોષૈક-
વિમા વિમાતિ । આકાશકોશે નિજશન્યતેવ

દ્વૈતૈક્યસંકલ્પવિકલ્પનાચ ॥ ૬૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો લીલાના આખ્યાન સંબંધી 'પ્રયોજનવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૬૦ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૬૧ મો ~*~

સંસારની અસત્યતા

॥ રામ ઉવાચ ॥

અહં જગદિતિત્રાંતિઃ પરસ્માત્કારણં વિના ।

યયોદેતિ તથા બ્રહ્મન્ ધૂપઃ કયય સાધુ મે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાઃ-હે પ્રહ્લન! હું, તું વગેરે જગતની જ પ્રાંતિ છે, તે કારણ વિના પરમાત્માથી કંઠી રીતે ઉત્પન્ન થઈ, તે તમે અને બરાબર સમજાય એવી રીતે દ્રીથી કહો. ૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-આ જ્ઞાતા સર્વ પ્રકારની પ્રાંતિને સદા સંવિતને વિશે જ બળે છે. તેથી સર્વ, સર્વસ્વરૂપ છે અને તે સમતા જ છે તેથી, સર્વાત્મકતામાં વિષમતા રહેતી જ નથી. તે વિના જનમાદિ વિકારો સંભવતા નથી. (તાત્પર્ય 'દે, વસ્તુતઃ પરમાત્મા જ છે, એટલે 'કારણ વિનાનું' જગત એ પ્રાંતિ છે' એમ જ કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.) ૨ સર્વ શબ્દ તથા અર્થનો જ બોધ જ્ઞાનમાં આવે છે, તે પ્રહ્લ જ છે અને તેથી તે બુદ્ધો નથી; પણ પ્રહ્લની સત્તા સર્વ શબ્દ તથા અર્થના રૂપથી બુદ્ધી છે. જ્ઞાની રીતે સુવર્ણથી અલકાર બુદ્ધ નથી તથા જળથી તરંગો બુદ્ધા નથી, તેવી રીતે પ્રહ્લથી જગત બુદ્ધ નથી. જ્ઞાની રીતે સુવર્ણ બ્રહ્મરૂપ છે તથા બ્રહ્મ સુવર્ણરૂપ છે, તેવી રીતે જગત પ્રહ્લરૂપ છે તથા પ્રહ્લ જગતરૂપ છે. પણ સુવર્ણમાં જ્ઞાની રીતે બ્રહ્મ કલ્પિત છે; વસ્તુતાથી છે નહિ; તેવી રીતે પરપ્રહ્લમાં જગતની કલ્પના

* આ એકસદા સમમાં પ્રયોજનની પ્રસિદ્ધિ સાર તથા વિશાળ સાર સંસારિનું અસારપણું તથા અસતપણું ધિક્તથી વર્ણવવામાં આવશે.

છે. પરંપરું જોતાં જગત ઈશ્વરરૂપ છે પણ ઈશ્વર-
માં જગત નથી અને ધરેણાં સોનારૂપ છે, પણ
સોનામાં ધરેણાં નથી.^{૪-૫} જ્વલી રીતે એક અવ-
યવીને હાથ-પગ વગેરે જુદા જુદા અવયવો છે,
તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માને જગતમાં
અનેકપણું છે.^૬ પરબ્રહ્મને વિષે સર્વ પ્રાણીના
હૃદયમાં જે અજ્ઞાન રહ્યું છે, તે જ જગત તથા
અહંતારૂપે જણાય છે.^૭ ચિત્રકાર જ્વલી રીતે
શિલામાં જુદા જુદા આકારની કલ્પના કરે છે,
પણ તે શિલારૂપ જ છે, તેવી રીતે મનરૂપી ચિતા
રાજે ચૈતન્યધન વિષે જગતની કલ્પના કરેલી છે,
પણ તે ચિદ્ધનરૂપ જ છે. જ્વલી રીતે જળમાં તર ગો
ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તરગોનો શબ્દ તથા અર્થ
જળમાં નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં સૃષ્ટિ રહેલી
છે, પણ સૃષ્ટિનો શબ્દ તથા અર્થ પરબ્રહ્મમાં
નથી. આવી રીતે સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા નથી તથા
પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ નથી અને બનેલી સત્તા અવ-
યવ અને અવયવીની પેઠે રહેલી છે.^{૮-૧૦} જ્વલી
રીતે દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડેલાં પોતાનાં જ નેત્ર
પોતાના મુખને ઝેઈ શકે છે, તેવી રીતે ચૈતન્યનું
અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબ પડવાથી જગત જોવામાં
આવે છે.^{૧૧} તે સમયે ચિત્તમાં જેમ સહદૃષ્ટી
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ સર્વ પ્રકારની શક્તિરૂપ
માયાના રૂપને ધારણ કરનાર શબ્દતન્માત્રા, આ-
કાશનો અનુભવ કરે છે, તેથી આકાશની ઉત્પત્તિ
થાય છે.^{૧૨} તે આકાશભૂત બ્રહ્મ, તેની અદ્ભુ-
તસ્પર્શતન્માત્રાનો સંસ્કાર ઉત્પન્ન થવાથી, જ્વલી
રીતે સ્થિર પવન કોઈ કાળે સ્પર્શપણાનો અનુભવ
કરે છે, તેવી રીતે વાયુપણાનો અનુભવ કરે છે;
તેથી વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વાયુરૂપ બ્રહ્મ,
જેની અદ્ભુત રૂપતન્માત્રા રહેલી છે, તેવી પોતાની
સત્તારૂપ તેજપણાનો અનુભવ કરે છે તેથી તેજની
ઉત્પત્તિ થાય છે. તે તેજોભૂત બ્રહ્મ, જ્વલી રીતે જળ
દ્રવપણાનો અનુભવ કરે છે, તેવી રીતે જળ કે

કરે છે, તેથી જળની ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૧૩-૧૫} તે
જળરૂપ બ્રહ્મ, પૃથ્વી સ્થિરતાનો અનુભવ કરે છે
તેવી રીતે, પૃથ્વી કે જમાં ગંધતન્માત્રા રહેલી છે
તેનો અનુભવ કરે છે, તેથી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ
થાય છે.^{૧૬} જ્વલી રીતે એક નિમેષના લાખમાં
ભાગમાં પણ હઝારો સૃષ્ટિનો અનુભવ થાય
છે.^{૧૭} બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શુદ્ધ છે તે નિત્ય તથા
સ્વયં પ્રકાશ છે. તેમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય
રહ્યાં છે. તે અનામય છે તથા ઉદય-અસ્ત-
થી રહિત છે અને તે આધાર વિનાનું રહ્યું છે.^{૧૮}
તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બળ્યું હોય, તો તે સૃષ્ટિસહિત
છે, તો પણ પરમાર્થથી સત્ય તથા વિષમણસાથી
રહિત છે, અને ન બળ્યું હોય તો સૃષ્ટિરહિત
છે, તો પણ તે સૃષ્ટિરૂપ જ છે. એટલે કે જ્ઞાનના
મનુષ્ય જગતને આકાશરૂપ બણે છે તથા અજ્ઞા-
ની મનુષ્ય જગત કે જે ખોટું છે, તેને સાચું
બણે છે.^{૧૯} બ્રહ્મ સર્વ શક્તિમાન છે, તેથી તે જેવ
જેવા આકારની ઇચ્છા કરે છે તેવા તેવા આકાર તે
માયાથી ધારણ કરે છે.^{૨૦} જે આ જગત જોવા
માં આવે છે, તે ચૈતન્યનો વિલાસ છે. તેનો
નિત્ય અનુભવ થાય છે તેથી તે સત્ય અને બ્રહ્મરૂપ
છે અને બ્રહ્મ પણ સૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન નામ-
પણાને પામેલ છે, તેથી તે જગતરૂપ છે, કારણ
કે, તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા છઠ્ઠા મનના નિમ્મ-
રૂપ છે.^{૨૧} જ્વલી રીતે વાયુને વિષે મરણ રહેલું
છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે. જ્વલી
રીતે પ્રકાશ તેજથી જુદો ગણીએ તો અસત્ય
છે અને તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે, તેવી રીતે
જગત બ્રહ્મથી જુદું ગણીએ તો અમત્ય છે તથા
તેમ ન ગણીએ તો સત્ય છે.^{૨૨, ૨૩} જ્વલી રીતે
લાકડામાં તથા માટીમાં કોતર્યા વિનાની પૂતળી
રહેલી છે તથા ગાટીમાં જ્વલી રીતે અક્ષરો રહેલા
છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મને વિષે સૃષ્ટિ રહેલી છે.^{૨૪}
જ્વલી રીતે અન્દેશમાં અંજનાનાં જળ સાચાં

સત્ય જણાય છે. જાડ જેવી રીતે બીજથી યુક્ત છે, તેવી રીતે આ જગત ચૈતન્યરૂપી પરબ્રહ્મથી યુક્ત છે.^{૨૫, ૨૬} જેવી રીતે દૂધમાં મધુરતા છે, મરીમાં તીખાસ છે, પાણીમાં દ્રવપણું છે અને પતનમાં સ્પર્શપણું છે, તેવી રીતે જગત બ્રહ્મને વિષે રહેલું છે તથા તે પરબ્રહ્મ છે.^{૨૭} આ જગત બ્રહ્મરૂપી રત્નનો પ્રકાશ છે અને તે પ્રકાશ બ્રહ્મથી બુદ્ધા નથી; તેમ તે યજ્ઞાનું કાર્થ કારણ પણ નથી; એટલે કે તે પ્રકાશની સત્તા બુદ્ધી નથી.^{૨૮, ૨૯} આ પ્રમાણે આ જગત આત્મારૂપ જ છે, પણ તે ઉત્પન્ન થયું નથી અને વાસના, ચિત્ત અને જીવના સંવેદનની સ્ફુરણથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે અને તેનો જ્ઞાનયોગના દૃઢ અધ્યાસરૂપી પુરુષાર્થથી નાશ થાય છે.^{૩૦} આ પ્રમાણે કોઈ દિવસ કોઈનો અસ્ત તેમજ ઉદય પણ નથી અને સર્વ શાંત, અજ તથા ચિદ્ધન બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૧} પણ જ્યાં સુધી ચિત્તનો લય થયો નથી, ત્યાં સુધી એક પરમાણુમાં પણ હંઠારો જગત જણાય છે. છતાં ખરું જોતાં તે અણુમાં જગત રહેલાં સંભવતાં નથી, માટે તે મિથ્યા છે.^{૩૨} જેવી રીતે જળમાં બુદ્ધા બુદ્ધા તરંગ થાય છે, તે કોઈ દેહાણે ગુપ્ત તથા પ્રકટ પણ છે, તેવી રીતે જગતે વિશે જાણત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થા ગુપ્ત તથા પ્રકટપણે રહેલી છે.^{૩૩} માટે આ સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવવામાંથી જ્યારે ચેતનચિત્તિ વિરામ પામે છે, ત્યારે પરમપ્રદાને ભાગ્ય છે, એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.^{૩૪} જેમ જેમ સંસારમાંથી વૈરાગ્ય થતો જાય છે, તેમ તેમ પાપન ક્ષાતાં જાય છે; અને જ્યારે અહંભાવનો નાશ થાય છે, ત્યારે જન્મ-મરણ સંતી જાય છે.^{૩૫} એવું એ પ્રકારની છે. એમાં ઈશ્વરચિત્તિ પર રહેવાય છે અને જીવચિત્તિ અપર કહેવાય છે. તે પરચિત્તિ નામરૂપી રહિત છે અને અપચિત્તિ ચરાચર જગદરૂપ છે, જેમ જે માણસ કે, શાસ્ત્ર તથા પોતાના અનુભવથી જાણે છે,

તે માણસ સંસારને તરીકે મોક્ષને પામે છે.^{૩૬} પરચિત્તિ સ્વયં પ્રકાશ છે અને સમતીય, વિજાતીય તેમજ સ્વગત બેદથી વર્જિત છે. જેમ જળમાં લહરી ભાસે છે, તેમ એ પરચિત્તિમાં જગત ભાસે છે. એ જગતને ચિત્તિથી ભિન્ન માનીએ તો તે અસત્ છે અને તેને તેનાથી અભિન્ન માનીએ તો તે સત્ છે.^{૩૭} બ્રહ્મદેવની અહંભાવના પોતાના સંકલ્પના બેદથી આ બુદ્ધ બુદ્ધ જગત ઉત્પન્ન કરે છે. તે બ્રહ્મા અતર્ક્યપણાથી વિષ્ણુના નિમેષના એક કરોડમા ભાગમાં પણ ઘણા યુગનો અનુભવ કરે છે.^{૩૮}

અહંમયી પદ્મજભાવના ચિત્તસંકલ્પમેદાદિ-તનોતિ વિશ્વમ્ । અંતર્મુર્તિવાનુમવત્પન્નંતનિમેષ-કોઠ્યંશવિષ્ણૌ યુગાંતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'જગત્પરબ્રહ્મવર્ણન' એ નામનો અર્ગ ૬૧ મો સમાપ્ત

છ સર્ગ ૬૨ મો* ૭

નિયતિ(પ્રારબ્ધ)ની શક્તિનું વર્ણન
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પરમાણુનિમેષાણાં લક્ષાંશકલનાસ્વપિ ।

જગત્કલ્પસહસ્રાણિ સત્વાનીવ વિમાત્પલમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરમાણુના લાખમા ભાગમાં પણ હંઠારો જગત સાચાં હોય તેવી રીતે જણાય છે તથા એક નિમેષના લાખમા ભાગમાં હંઠારો કલ્પ સત્ય હોય તેમ જણાય છે.^૧ તે પરમાણુમાંના જગતમાં રહેલા પરમાણુમાં પણ આંતરિક હંઠારો જગત જણાય છે.^૨ જેમ જળની દ્રવતા પોતાને વિષે ધૂમરીને ધારણ કરે છે, તેમ સત્તા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન-કાળમાં રહેલી સૃષ્ટિની પરંપરાને ધારણ કરે છે.^૩

* આ બાસકમા અર્ગમાં જીવની મુક્તિની સિદ્ધિ સાર મહાનિયતિની શક્તિ તથા પ્રથમ કહેવ જગતના આતિપણું વર્ણન કરવામાં આવશે.

જમ કાંઠા ઉપર જોગેલાં ઝાડ વેલાનાં ફૂલોના ઢગ-
વાળી મરુદેશમાં રહેલી ઝંઝવાના જળની નદી
મિથ્યા છે, તેમ આ સર્ગની શોભા પણ મિથ્યા
છે.^૪ તે સર્ગપરંપરા તો સ્વપ્નમાં જોયેલ ધન્દ્ર-
જળની પેઠે, ગંધર્વનગરની પેઠે અને સંકલ્પિત
મનોરથની પેઠે મિથ્યા જ જોવામાં આવે છે.^૫

રામ બોલ્યા:-હે જ્ઞાનીઓમાં ઉત્તમ વસિ-
ષ્ઠમ્હિ ! જ માણસને સારી રીતે વિચાર કરવાથી
જ્ઞાન થયા પછી નિર્વિકલ્પ આત્મપદની પ્રાપ્તિ
થાય છે, તે જ્ઞાનીનો દેહ રહે છે તેવું કારણ શું ?
અને કદાપિ પ્રારબ્ધથી જ દેહ રહેતો હોય, તો
જ્ઞાન થયા પછી પ્રારબ્ધ કેમ રહે છે ? તે કહો.^૬

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરબ્રહ્મની સ્ફુરણરૂપી જ
ચિત્તશક્તિ છે, જેને નિયતિ કહેવામાં આવે છે,
તે સર્વ પ્રત્યે અવશ્ય રહેલી છે અને તેની સત્તા
પ્રત્યેક કલ્પમાં છે.^૭ તે નિયતિને લીધે સૃષ્ટિના
આદિથી અમુક પદાર્થમાં અમુક ગુણ અમુક
કાળસુધી આ પ્રમાણે રહેશે, વગેરે જ જ નિર્મા-
ણ થયું છે, તે તેમ ને તેમ રહે છે.^૮ ત્રિયુતિને
કોઈ મહાસત્તા કહે છે, કોઈ મહાચિત્તિ કહે છે,
કોઈ મહાશક્તિ કહે છે, તો કોઈ મહાદેવિ કહે
છે.^૯ કોઈ તેને મહાક્રિયા કહે છે, કોઈ મહોદ-
ભવ કહે છે અને કોઈ મહાસ્પષ્ટ કહે છે.
આ પ્રમાણે મહાઆત્મા એકપણથી તે નિયતિ
(પ્રારબ્ધ)નાં જુદાં જુદાં નામ છે.^{૧૦} વાયુમાં
જવી રીતે તુલુ જમ્યા કરે છે, તેવી રીતે નિય-
તિને લીધે કલ્પપર્યંત દૈત્ય, દેવતાઓ, નાગાણ
તથા પવંત વગેરેની સ્થિતિ રહેલી છે.^{૧૧} જમાં
વ્યભિચાર નથી તે બ્રહ્મમાં કદાચ વ્યભિચારનું
અનુમાન થાય અને જમાં ચિત્ર નથી તે આકા-
શમાં કદાચ ચિત્રનું અનુમાન થાય, પણ નિય-
તિની અન્યથા સ્થિતિનું અનુમાન થઈ જ શકે
નહિ.^{૧૨} બ્રહ્મા વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, અજ્ઞાની
માણસને સમજાવતા માટે બ્રહ્મ, નિયતિ અને
સર્ગ એ ત્રણ એક જ છે, એમ કહે છે.^{૧૩} આકા-

શમાં જવી રીતે આકાશની કલ્પના થાય, તેવી રીતે
અનાદિ-મધ્યપર્યંત, બ્રહ્મ છે, જ અન્યથા છતાં
યજ્ઞ જણાય છે, તેને વ્યાપીને અજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી
સૃષ્ટિ રહેલી છે.^{૧૪} જમ સ્ફટિકમણિમાં વન-
સમૂહનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને સૂતેલો માણસ
જમ સ્વપ્નમાં સંકલ્પના આશ્રયરૂપ આકાશને
જુએ છે, તેમ માયાશબ્દ બ્રહ્મમાં રહેનાર બ્રહ્માએ
નિયતિરૂપ સૃષ્ટિ દીધી.^{૧૫} જમ હાથ-પગ વગેરે
અંગ દેહધારીના અંગને વિષે દેખાય છે, તેમ
બ્રહ્માએ નિયતિ વગેરે સૃષ્ટિ પોતાનું અંગ જ છે
એમ જોયું.^{૧૬} આ પ્રમાણે રહેલી નિયતિને જ
દેવ કહે છે. તે દેવ સર્વ ઠેકાણે, સર્વ કાળમાં
તથા સર્વ પદાર્થમાં જગતની વ્યવસ્થારૂપે રહે-
લું છે.^{૧૭} અમુક પદાર્થે આવી રીતે સ્ફુરણ
કરવી, અમુકે આવી રીતે રહેવું અને અમુકે
અમુક પદાર્થે અમુક વખતે ભોગવેલો, એ બધું
દેવાધીન છે.^{૧૮} તૃણ, ગુલ્મ, સર્વ ભૂત, જગત,
કાળ અને ક્રિયા વગેરે સર્વ પુરુષરૂપ છે.^{૧૯} એ
નિયતિએ કરીને પૌરુષી સત્તા છે અને પૌરુષે કરીને
નિયતિની સત્તા છે. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી જગ-
ત છે, ત્યાં સુધી એ એકબીજાની સત્તા છે. પછી
પૌરુષ અને નિયતિ એ બન્ને એક જ છે. નિયતિ
અને પૌરુષ એ બન્ને પ્રાલીના અદેશને અધીન
છે તથા પૌરુષ નિયતિમાં અને નિયતિ પૌરુષમાં
રહેલી છે.^{૨૦, ૨૧} હે રામ ! હવે તમારે દેવ અને
પૌરુષનો નિર્ણય અને પૂછવાનો રહ્યો. આ પ્રમાણે
શિષ્યભાવથી તમે મને પ્રશ્ન કરો તથા હું ઉપદેશ
કરું અને તે પ્રમાણે તમે વર્તો, એ નિયતિને
લીધે જ બને છે.^{૨૨} 'આજ મને દેવ ભોગન
આપશે તો જ હું જમીય' આ પ્રમાણે દેવપરા-
યણ થઈને, કોઈ પણ કર્મ વિના મૂંઝું રહેવું,
એ પણ નિયતિનો નિશય છે.^{૨૩} એ પુરુષ કોઈ
પણ કાર્ય ન કરે, તો તેને જીવિ, કર્મ, વિહાર
તથા આકૃતિ વગેરે કોઈ પણ થાય નહિ. આ
પ્રમાણે પ્રલય થતાં સુધી સર્વ પદાર્થની વ્યવ-

સ્થા છે.^{૨૫} અમુક આ પ્રકારે અવરથ થાય' એવી સ્થિતિ નિયતિ કહેવાય છે; અને એવી નિયતિનું પ્રજ્ઞા-રૂદ્ર વગેરે પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. તો પણ બુદ્ધિમાન માણસે આ નિયતિના આધારથી પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવો નહિ; કારણ કે પુરુષાર્થ વિના નિયતિ કંઈ ક્ષણ આપતી નથી. પુરુષાર્થ ન કરવો તેને જ 'નિયતિ' કહે છે અને તે જ જ્યારે સૃષ્ટિમાં ક્ષણરૂપ થાય છે, ત્યારે તેને 'પૌરુષ' કહે છે. પુરુષાર્થ કયાં વિનાની નિયતિ નિષ્ક્રિય છે અને પુરુષાર્થરૂપી નિયતિ સક્રિય છે.^{૨૬-૨૮} કદાપિ એમ કહેા કે, જો માગમ કંઈ પણ

પરમ શુદ્ધ પદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીમાં રહેલા જળની સત્તા જેવી રીતે તૃણ, વહ્લીઓ અને ઝાડ વગેરે પદાર્થરૂપે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મની સત્તા નિયતિના મહાવિલાસથી સર્વ ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.^{૨૦-૩૩}

एतैर्नियत्यादिमहाविलासैर्ब्रह्मैव विस्फूर्जति सर्वगात्मा ।
तृणादिवह्नीवरुगुल्मजालैः सत्तेव तोयस्वधरांतरस्था ॥ ३३ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો મોક્ષના ઉપાયમાં 'દૈવ-શબ્દાર્થનિરૂપણ' એ નામનો

શક્તિ હોવાથી તે જન્મ કલ્પના કરે છે, તેમ યાય છે. આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ શક્તિનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપ છે અને તે શક્તિ એ જ આત્મા છે. શક્તિ અને શક્તિમાનનો વિકલ્પ વ્યવહાર માટે વિદ્વાનોએ લોકમાં કલ્પેલો છે, પણ વસ્તુતાથી આત્માને વિષે કાંઈ ભેદ નથી. શક્તિ અને શક્તિમાન એ બંને એક જ છે, પણ જન્મ સમુદ્ર અને તેનાં મોઝાં, સુવર્ણ અને ઘરેણાં તથા અવયવ અને અવયવીમાં દ્વેતપણું કલ્પિત છે, છતાં વસ્તુતાથી દ્વેતપણું નથી પણ અભેદ જ છે, તેમ આત્માને વિષે કાંઈ પણ ભેદ નથી, માત્ર ભ્રાંતિ થી ભેદ જણાય છે.^૭ જ દોરીમાં સર્પની ભ્રાંતિ યાય છે, તે દોરીની અંદર પણ સર્પ નથી તથા તે ઉપર પણ સર્પ નથી તે જ પ્રમાણે જ આ જણાય છે તે બહાર પણ નથી તથા અંદર પણ નથી.^૮ આ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વ સાધારણરૂપથી જુએ છે.^૯ જ આ બધું જોવામાં આવે છે, તે સવિકાર શ્રવણ જ છે. મિથ્યા જ્ઞાનવાળા માણસોએ શક્તિ અને શક્તિમાનનો તથા અવયવ અને અવયવીનો ભેદ કલ્પેલો છે, પણ પરમાર્થથી તે ભેદ નથી.^{૧૦} જ આ છે તે બધું સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, પણ ચૈતન્ય પોતે જ સંકલ્પ કરે છે તથા જ અભિનિવેશ કરે છે, તેને જોઈ શકે છે અને જ છે તે સત્, ચિત્ત અને શ્રવણ જ જણાય છે.^{૧૧}

સદ્વા મવત્સદ્વા ચિદ્વત્સંકલ્પત્પમિનિવિશતિ ।
વત્તત્પદ્યપતિ સફલા વત્સદ્વલ્લેવ ચિદ્વાતિ ॥૧૧॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચિત્તવિકાર' એ નામનો સર્ગ ૬૩ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૬૪ મો

ભોક્તાને જીવપણું

॥ વસિષ્ઠ યવાચ ॥

યોડ્યં સર્વગતો દેવઃ પરમાત્મા મહેશ્વરઃ ।

સ્વચ્છઃ સ્વાનુભવાનંદસ્વરૂપોઽસાદિવર્જિતઃ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે, મહેશ્વર છે અને સ્વચ્છ છે. અનુભવ અને આનંદરૂપ તેનું સ્વરૂપ છે તથા તે અનાદિ છે.^૧ તે શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી પરમાનન્દમાંથી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ઉપાધિના પ્રધાનપણથી ચિત્ત કહે છે અને એ ચિત્તથી જગત ઉત્પન્ન થયેલું છે.^૨

રામ બોલ્યાઃ-જનું અનુભવરૂપ પ્રમાણ છે અને જોનો અખડ અદ્વિતીય પ્રકાર છે, તે પરશ્રવને વિષે અલ્પ જીવની જુદી સત્તા કેમ છે? તે તમે મને કહો.^૩

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-પરશ્રવને વિષે દ્વેતની યોદ્ધી પ્રતીતિ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી તે દ્વેતરહિત, સ્વચ્છ, આનંદ અને અવ્યય છે. અને જનું સ્વરૂપ યોગીને પણ ભયજનક છે, તેનું શાત પરમપદ સમાન, સંપૂર્ણ, શુદ્ધ અને સત્ત્વ છે, તેમજ ચિદ્વત્સંકલ્પ છે. વિદ્વાન માણસને પણ તે જણવામાં આવતું નથી ઉપાધિના સ્વભાવથી મોક્ષપથ ત ઉત્પન્ન થતું તેનું જે અપદન છે, તેને જીવ કહે છે.^{૪-૬} તે ચિદ્વાકાશરૂપી મહાન અરીસાને વિષે અનુભવરૂપ અને દરશમાન એવી અસખ્ય જગજ્જલની પરપરાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.^૭ હે રામ ! પવન ન હોય તે સમયે મનુદ્રેનું તથા દીવાની ન્યોતલું જન્મ કાંઈક સ્ફુરણ થયા કરે છે, તેવી જ રીતે શ્રવણનું જ કંઈ સ્ફુરણ છે, તે જીવ છે એમ તમે મનએ^૮ ચાંતપણ મટી ગયા પછી સ્વચ્છ ચિદ્વાકાશનું જે સંવેદનરૂપી સ્વાભાવિક સ્ફુરણ છે, તે જનું સ્વરૂપ છે.^૯ જોની રીતે

• આ ચોસમ્મ સર્ગમાં મોક્ષાને અરપણની સપત્તિનો ક્રમ કહેવામાં આવ્યો

વાયુમાં ચલનપણું છે, અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે અને કિમકણમાં શીતળતા છે, તેવી રીતે તે જીવમાં જીવપણું મોક્ષ યતાં સુધી સ્વભાવથી જ રહે છે. ચેતન્યરૂપી આત્મતત્ત્વનું સ્વભાવને લીધે સંવેદનથી જે સ્ફુરણ થાય છે, તેને જીવ કહે છે.^{૧૦૧૧} જેવી રીતે અગ્નિના કણમાં લાકડું પડવાથી તેનો પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે તે જીવ વાસનાના દબણાથી અહંકારપણાને પામે છે.^{૧૦૧૨} આકાશમાં દૃષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી વસ્તુ જોવામાં આવે છે, પણ જ્યારે દૃષ્ટિ ન પહોંચે, ત્યારે આકાશમાં રચામતા નથી દેાતી, તો પણ ત્યાં રચામતા જોવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જીવને જે કે અહંકાર નથી ઘટતો, તો પણ આત્માને વિષે તેમનું અજ્ઞાન હોવાથી અહંભાવના થાય છે.^{૧૦૧૩} પછી આકાશ જેવી રીતે રચામતાને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પની કળાથી વૃદ્ધિ પામેલી પોતાની વાસનાને લીધે જીવ અહંકારને ધારણ કરે છે.^{૧૦૧૪} વાયુના સ્પંદની જમ સ્ફુરતીને તે અહંકાર સંકલ્પને વશ થઈને દિશા અને કાળના પરિચયેલાગો તથા દેહાદિ આકૃષ્ટિઓ થાય છે. સંકલ્પપણાને પામેલો તે અહંકાર ચિત્ત, જીવ, મન, માયા અને પ્રકૃતિ એવા નામથી રહે છે. તે ચંદ્રપાત્મક ચિત્ત ભૂતતન્માનાની કલ્પના કરે છે, તેથી સંકલ્પે કરીને તે જડ પચમહાભૂતપણાને પામે છે.^{૧૦૧૫-૧૦૧૬} પચતન્માનાના આકારવાળું તે ચિત્ત આકાશમાં સ્ફુટ પ્રકાશ ન પામતા તારાની પેઠે અસ્ફુટ જગતમાં તેજકણરૂપે થાય છે.^{૧૦૧૭} વાવેલું બીજ જમ પોતાના સ્ફુરણથી અકુરભાવને પામે છે, તેમ ચિત્ત તન્માનાની કલ્પનાથી તેજ કણરૂપ થાય છે.^{૧૦૧૮} જમ દ્રવરૂપી જળ અરૂરૂપ થાય છે, તેમ આ તેજ કણ બ્રહ્માંડની કલ્પનાથી બ્રહ્માંડરૂપ થાય છે અને તેમાં બ્રહ્મા રહે છે. તેમાં કોઈ દેહની કલ્પનાથી પુણ્ય કરનાર દેવતાનો દેહ પામે છે, કોઈ અહંકારરૂપી પ્રાંતિ-પણાને પામે છે, તો કોઈ ગંધર્વનગરના રૂપને

પામે છે.^{૧૦૨૧} તેમાં કોઈ પોતાના સ્થાવરપણાના સંકલ્પને લીધે સ્થાવર થાય છે, કોઈ જંગમ થાય છે અને કોઈ પક્ષી વગેરે આકાશમાં ફરનાર થાય છે. આવી રીતે અંકડરૂપી જગતમાં સંકલ્પને લીધે વિવિધ સૃષ્ટિ થાય છે.^{૧૦૨૨} પ્રલય થયા પછી સૃષ્ટિના આદિમાં સંકલ્પથી જે દેહ થાય છે, તેને બ્રહ્મા કહે છે. તે બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૧૦૨૩} તે બ્રહ્મા આત્માની ઉપાસનાને લીધે સત્યસંકલ્પ છે, એટલે તે પોતાના મનથી જોવો સંકલ્પ કરે છે, તેવા પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા જ હોય એમ તે દેખે છે.^{૧૦૨૪} ચેતન્યના સ્વભાવથી બ્રહ્મ એ જ જગતનું સુખ્યકારણ છે અને હોાર પછી જન્મ-મરણ ચત્રામાં ક્રમ જ કારણરૂપે રહે છે.^{૧૦૨૫} જળમાં જેવી રીતે સ્વભાવથી જ ફીણ થાય છે, તેવી રીતે ચેતન્યના સ્વભાવથી ચિત્ત ઉત્પન્ન થાય છે. દોરીમાં ફીણ બંધાઈ બધ તથા જળ આદ્યું બધ, તેવી રીતે દેહને બંધનરૂપી-કર્મથી ચિત્તનું જ બંધન થાય છે, પણ ચિદાત્માનું બંધન થતું નથી.^{૧૦૨૬} પદાર્થ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળકારણ સંકલ્પ છે. તે સંકલ્પરૂપી જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે, તે પ્રમાણે તેને બંધન વગેરે થાય છે.^{૧૦૨૭} બીજમાં અંકુર રહેલો છે, તેથી તેમાંથી અંકુર થયા પછી અનેક પ્રકારનાં પત્ર તથા ફળફૂલ વગેરે થાય છે. તે જ પ્રમાણે જીવિત ધારણ કરનાર જીવ ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મને લીધે વિવિધતાને પામે છે.^{૧૦૨૮} અને એમ વ્યથિજીવો પણ વાસનાને લીધે વિવિધ થાય છે, તેથી જન્મ થાય છે અને ત્યાર પછી તે જીવો જિજ્ઞાસુ થયા નીચા લોકને પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૦૨૯} આમ ચેતન્યની સ્ફુરણાથી કર્મ થાય છે કર્મ એ જ દેવ છે અને દેવ એ જ ચિત્ત છે. ચિત્તથી આ સંસારમાં શુભ તથા

અશુભ કર્મ થાય છે. બીજામાંથી અંકુર થયા પછી જેમ વૃક્ષની શાખા તથા પુષ્પ વગેરે વાર-વાર થયા કરે છે, તેમ-આદિકારણ બ્રહ્માંથી ચૈતન્યની સ્ફુરણા થયા પછી શુભ-અશુભ કર્મો-ને લીધે અનેક પ્રકારનાં જગત તથા અનેક પ્રકારનાં જીવન ઉત્પન્ન થયા કરે છે.^{૩૧}

चित्पदं न भवति कर्म तदेव दैवं चित्तं तदेव भवतीह शुभाशुभादि । तस्माज्जगति भुवनानि भवन्ति पूर्वं भूत्वा निजांगकुसुमानि तरो-रिवाद्यात् ॥ ૩૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો, 'બીજાંકુરયોગનિર્ણય' એ નામનો સર્ગ ૬૪ માં સમાપ્ત

~~~~~ ઉસર્ગ ૬૫ મો* ~~~~~

મનથી ઉત્પન્ન થતું દ્વૈત અને
બોધથી મનનો નાશ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

परस्मात्कारणादेव मनः प्रथममुत्थितम् ।

मननात्मकमामोગि तत्स्थमेव स्थितिं गतम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! આદિકારણ બ્રહ્માંથી પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું. તે મન મન-નાત્મક છે, સર્વ ભોગ ભોગવનારું છે અને બ્રહ્માં રહીને સ્થિતિ પામેલું છે.^૧ અસુક પદાર્થ આવે છે તથા અસુક આવે નથી, વગેરે સંકલ્પ-વિકલ્પ મનને લીધે થયા કરે છે. જેમ કાંઈ સ્થળે ગંધનો અનુભવ થયા પછી, ગંધ ન હોય તો પણ પૂર્વની વાસનાને લીધે ત્યાં ગંધનો અનુભવ થાય છે, તેજ પ્રમાણે આ સૃષ્ટિ વાસનાને લીધે સત્ તથા અસત્ના આભાસરૂપ જણાય છે.^૨ મનને લીધે ભેદ જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; તથા બ્રહ્મ, જીવ, મન, માયા, કર્તા અને

કર્મ વગેરે જે જણાય છે, તે જગતની દૃષ્ટિથી છે, પણ બ્રહ્મરૂપે સર્વ એક જ છે.^૩ જેમ સમુદ્ર-માં અનેક પ્રકારના તરંગ બાજળે છે અને જેમ તેના ઘણા વિસ્તાર થાય છે, તેમ ચિત્તરૂપી સમુદ્રમાં સંવેદનને લીધે આત્મા પોતે જગતરૂપ જણાય છે, પણ તે અસત્ય છે તથા સ્થિર નથી, પણ અધિષ્ઠાનની સત્તાથી સત્ય જણાય છે.^૪ સ્વપ્નને વિષે જેમ સત્-અસત્ પદાર્થ બેવામાં આવે છે, તેમ આ જગત ચિત્તને લીધે સત્ તથા અસત્પણે જણાય છે, પણ વસ્તુતાથી તે છે જ નહિ.^૫ જગત સત્ નથી, અસત્ નથી અને ઉત્પન્ન સુધ્ધે થયું નથી; પણ ચિત્તના બ્રમરૂપ જગત જણાય છે.^૬ ઇન્દ્રજાળમાં જેવી રીતે વૃક્ષ-ઔષધિ વગેરે બ્રમરૂપ જણાય છે, તેવી રીતે જગત બ્રમરૂપ જણાય છે.^૭ મનના બળથી આ જગત સ્થિતિ પામેલું દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે. જેમ ઝાડના ઠૂંકામાં અજ્ઞાનથી પુરુષની ભ્રાંતિ થાય છે, તેમ ભ્રાંતિથી જગત સાચું જણાય છે.^૮ બાળકને અંધારામાં જૂતની કલ્પના થાય છે, ત્યારે કલ્પિત બળને લીધે તે તેના કારણનો વિચાર કરતો નથી; તેમ જીવ આત્મા વિષે પોતાનું અજ્ઞાન હોવાને લીધે સર્વ દુઃખના કારણરૂપ એવા ચિત્તાભાવનો વિચાર કરતો નથી.^૯ આત્માને સ્વરૂપ અનિવચનીય છે. તે ચૈતન્ય-

* આ પાસકમાં સર્ગમાં મનના ભોગ્યવર્તન તથા ભોક્તાના મુગ્ધ તત્ત્વ વિચારતા ચૈતન્યમાત્ર અવશેષ રહે છે, એમ દેખાડવામાં આવ્યો.

એ જ અહંભાવ છે અને અહંભાવ એ જ જીવ છે, જીવ એ જ ઈશ્વર છે, ઈશ્વર એ જ ચૈતન્ય છે અને ચૈતન્ય એ જ આત્મા છે. આ પ્રમાણે એક બ્રહ્મપદમાં જ સર્વનો સમાવેશ થયો છે અને સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે. ૫-૧૩

કર્મવ દેહો નનુ દેહ એવ ચિચં તદેવાહમિ-
તીહ જીવઃ । સ જીવ એવેશ્વર ચિત્ત્સ આત્મા
સર્વઃ શિવસ્ત્વેકપદોક્તમેતદ્ ॥ ૧૩ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જીવવિચાર' એ ના-
મનો સર્ગ ૬૫ ગો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૬૬ મો ૐ

જગતમાં બ્રમ વિના કંઈ પણ નથી. ૪ જન્મ પાત્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા, મરણ, સ્તર્ગ અને નર્ક જે જે થાય છે, તે માત્ર બ્રમને લીધે ચિત્તને થાય છે. ૫ મહિરા પીનાર માણસ મહિરાને લીધે આકાશમાં જુદાં જુદાં ચક્કર દેખે છે, પણ ખરે જોતાં ત્યાં આકાશ વિના કંઈ પણ નથી, તેવી રીતે ચિત્તને લીધે સંસારમાં અનેકપણ જોવામાં આવે છે, પણ વસ્તુતાથી બ્રહ્મ વિના કંઈ પણ નથી. ૬ જેવી રીતે નેત્રના દોષથી આકાશમાં ચંદ્રમાં એક છતાં બે જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે પ્રાંતિથી પરવશ થયેલું જીવતુ ચૈતન્ય, પરમાત્મા વિષે દ્વેષપણ જુએ છે. ૭ મહિરા

નતાની સ્ફુરણથી જગતમાં અનેક પ્રકારના ભ્રમ જણાય છે; તેથી જ 'જન્મ યથો,' 'હું જીવું છું,' 'જેઠ છું' તથા 'મારાં જન્મભરણ થાય છે' વગેરે નિકાર અસત્ છતાં પોતાના વિષે સાચા જણાય છે.^{૧૫} જેવી રીતે સ્પ દથી વાયુ બુદ્ધા નથી, તેવી રીતે ચિત્તથી ચેતન બુદ્ધ નથી. દોરડીમાં જેવી રીતે ભ્રમથી સર્પનો આભાસ બેવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચિત્તને લીધે જ કંઈ બેવામાં આવે છે, તે માત્ર ભ્રમરૂપ છે અને તે ભ્રમ અધિવાને લીધે છે.^{૧૬, ૧૭} સંસારરૂપી વ્યાધિ માત્ર ચિત્તની સ્ફુરણથી થયે છે અને તેનો જ્ઞાનરૂપી ઔષધથી નાશ થાય છે. તેમાં કંઈ ભ્રમ છે નહિ.^{૧૮} જ્યારે આણસનું મન સર્વ પદાર્થનો ત્યાગ કરીને વાસનાથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે એક ક્ષણમાં તે મુક્ત થાય છે, એમાં કંઈ પણ સંશય નથી.^{૧૯} જેવી રીતે દોરડીમાં સર્પરૂપે થયેલી ભ્રાંતિ તપાસ કરવાથી મટી જાય છે, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાન થવાથી સંસારની ભ્રાંતિનો નાશ થાય છે.^{૨૦} આણસ-માત્રને પૃથ્વીમાં અનેક પ્રકારની અભિલાષા થાય છે, પણ જ્યારે સૌ અભિલાષાનો ત્યાગ કરીને તે સ્થિર થઈને રહે છે, ત્યારે તેનો મોક્ષ થાય છે.^{૨૧} મહાત્મા પુરુષ પોતાના પ્રાણનો પણ વણની પેઠે ત્યાગ કરે છે, ત્યારે અભિલાષાનો ત્યાગ કરતાં કૃમણ્ણા કેમ આવે!^{૨૨} આટલે તમે પણ અભિલાષાનો ત્યાગ કરી સંયમભરે દૂર કરીને રહો. કંઈ કરીને જ પદાર્થ મળે તેનું ચંદણ કરવું તથા જ નાશ થાય તેનો શોક ન કરવો.^{૨૩} જ પુરુષ આવી રીતે રહે છે તે જ્ઞાનીને, હાથમાં રહેલું બીલીનું ફળ તથા પાસે રહેલો પર્વત એ જેમ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેમ તેને જન્મ-મરણ વગેરે નિકારથી રહિત એવું શ્રદ્ધાપણ પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે.^{૨૪} જેવી રીતે કલ્પાંતનો સમુદ્ર અનેક પ્રકારના તરંગના ભેદથી જણાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાની માણસની દૃષ્ટિએ અપ્રમેય આત્મા એ જ જગતરૂપે જણાય છે. તે આત્માનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષરૂપી

સિદ્ધિ થાય છે અને તેનું જ્ઞાન ન થવાથી તે મનને બંધનકારક થાય છે.^{૨૫}

આત્મેવ માતિ જગદિત્યુદિતસ્તરંગૈઃ કલ્પાંત
 एक इव वारिधिरप्रमेयः । ज्ञातः स एव हि ददाति
 विमोक्षसिद्धिं त्वज्ञात एव मनसे चिरबंधनाय ॥
 શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણનો 'સંશ્રુતિપરમયોગ' એ
 નામનો સર્ગ ૬૬ માં સમાપ્ત

~~~~~ ૭ સર્ગ ૬૭ મો* ૭ ~~~~~

જીવનું વ્યધિસ્વરૂપે વર્ણન

॥ રામ ઉવાચ ॥

મનસ્ત્વયોગ્યો जीवोऽयं को भवेत्परमात्मनः ।
 कथं वास्मिन्समुत्पन्नः को वायं वृद्ध मे पुनः ॥ ૧ ॥
 રામ બોલ્યા:-હે મુનિ! જીવ કે જ મન-
 પણાને યોગ્ય છે, તે જીવ શું પરમાત્માનો
 અંશ છે? અથવા કાર્ય છે? કે તે પોતે જ છે?
 પરમાત્માને વિષે તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો,
 તથા તે કાણ છે? તે તમે મને દ્રીથી કહો.^૧
 વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! બ્રહ્મમાં સમસ્ત
 શક્તિ રહેલી છે અને તે સર્વ કરવાને સમર્થ છે.
 જ શક્તિએ કરીને તે જેવી સ્ફુરણ કરે છે, તેને તે
 પ્રાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ છે.^૨ સર્વોત્તમા ઈશ્વરની અનાદિ-
 કાળથી ચેતન-ચરૂ સ્ફુરણ થાય છે, તેને જીવ
 કહે છે.^૩ આત્માને વિષે સ્વાભાવિક દૃતપણ એ જ
 સંસારની મુખ્ય પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ત્યાર પછી
 પૂર્વસંકલ્પિત વાસનાને લીધે જન્મભરણનાં
 કારણ ઉત્પન્ન થાય છે.^૪

રામ બોલ્યા:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ! જ્યારે એ
 પ્રમાણ છે, ત્યારે દેવ એટલે શું, કંઈ એટલે શું
 તથા કારણ એટલે શું! તે કહો.^૫

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આકાશમાંના વાયુની પેઠે
 સ્ફુરણ થવી તથા ન થવી એ બન્ને ચેતન્યનો

* આ સમસમા સર્ગમાં જે બોધા છે, તેનું અર્થ-
 રૂપે રસપ તથા તેના કારણ વગેરેની ઉત્પત્તિ મેદય છે.

સ્વાભ છે. જ્યારે તેની સ્ફુરણ થાય છે, ત્યારે
હૃદય થાય છે અને જ્યારે સ્ફુરણ નથી થતી
ત્યારે યાંત રહે છે.^૧ શુદ્ધ ચૈતન્યમાં સ્વાભાવિક
અવિદ્યાની સ્ફુરણ થાય છે, ત્યારે તેને સ્પંદન
(સ્ફુરણ થવી) કહે છે, એથી આ જગત જાણાય
છે. પછી જ્યારે જગતની દશ્યતાની સાંતિ થાય
છે, ત્યારે તેને અસ્પંદન (સ્ફુરણ ન થવી) કહે
છે.^૨ શુદ્ધ ચૈતન્યના સ્પંદનથી સૃષ્ટિની સ્ફુરણ
થાય છે અને અસ્પંદનથી શાશ્વત પ્રજ્ઞની
સ્ફુરણ થાય છે. ચૈતન્યના સ્પંદનનાં જીવ,*
કારણ અને કર્મ એવાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ નામ છે.^૩
જે અતુભવરૂપી આત્મા છે તે જ ચૈતન્યનું સ્પં-
દન છે; તેનાં જ જીવ, કારણ અને કર્મ એવાં
નામ છે અને તે સંસારનું બીજ છે.^૪ આ
પ્રમાણે દ્વિત્વ થયેલા ચૈતન્યના આભાસથી, કર્મ
અનુસાર, મરણસમયે સંકલ્પને લીધે જ પ્રકારની
વાસના થાય, તેવા સૃષ્ટિમાં દેહ ઉત્પન્ન થાય છે
અને વિવિધ પ્રકારના ભોગવવાના પદાર્થ ઉત્પન્ન
થાય છે.^૫ હઝારો જન્મ તથા મરણનાં કારણને
પામેલો જીવ, ઘણા જન્મ યથા પછી-મોક્ષ પામે
છે ત્યારે જ્ઞાની એક જ જન્મમાં મોક્ષ પામે છે.^૬
ચૈતન્યના સ્વભાવને જીવી ઉપાધિનો સંબંધ છે,
તેનાં તેનાં કારણ બંધાય છે. તેથી ઠાઈ સમયે
સ્વર્ગ, ઠાઈ સમયે મોક્ષ, ઠાઈ સમયે નરક તથા
ઠાઈ સમયે બંધન પ્રાપ્ત થાય છે.^૭ જમ સુવ-
ર્ણમાં કડકાં તથા કુંડળ વગેરે રહેલાં છે, તેમ તે
ઠાઈ તથા લોહ સમાન આ જડદેહમાં જન્મમરણ
વગેરે વિકાર રહેલા છે.^૮ ઉપરના જન્મમરણ
વગેરે વિકાર એ કે જોડા છે તથા ચત્રા જ નથી;
તો પણ પ્રમને લીધે જન્મ થયો, સ્થિતિ થઈ
તથા મરણ થયું વગેરે વિકારનો અનુભવ થાય

* પ્રાણના હલન-ચલનને વિવક્ષાથી જીવ કહે છે.
* ચોતાની અંદર રહેલાં કાચ ઉત્પન્ન થાય છે,
થી કારણ કહે છે.

÷ સરીર વગેરેના હલન-ચલનથી કર્મ કહે છે.

થાય છે.^૯ આશાથી પરવશ થયેલું ચિત્ત ચોતાને
પરમાર્થ જ્ઞાન ન હોવાને લીધે, હું, મારું વગેરે
અસત્યરૂપ બુદ્ધિ છે.^{૧૦} જીવી રીતે મથુરાના
રામને ચંડાળનો ભ્રમ થયો હતો, તેવી રીતે
જીવને પ્રમને લીધે જગતનું સ્ફુરણ થાય છે; પણ
તે બધું મનોમાત્ર છે તથા શ્રાંતિના ઉદ્ધાસથી
જાણાય છે, હે રામ ! સમુદ્રમાંના સૌમ્ય જળમાં
જીવી રીતે પાણીના સ્પંદ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી
રીતે પ્રજ્ઞરૂપી સમુદ્રમાં ચૈતન્યરૂપી જળને વિષે
કારણરૂપ સિવની સ્ફુરણથી જીવરૂપી ચક્ર, ચિત્ત-
રૂપી મોહ તથા સૃષ્ટિરૂપી પરપોટા ઉત્પન્ન
થાય છે.^{૧૧-૧૬} હે સૌમ્ય ! માયાને નાશ કરનાર
પરબ્રહ્મનું સિંહના સમું જે બગાડું તે જ જીવ છે.
સંવિત્તો એ આભાસ વિષયરૂપે રહેલ છે, ચિદા-
ભાસરૂપે પ્રજ્ઞ જીવ કહેવાય છે તથા સંકલ્પથી અન
કહેવાય છે. વળી તેનાં બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર તથા
માયા એવાં નામ પડે છે. ગંધર્વનગર અસત્ય
છતાં સત્ય જાણાય છે, તેમ મન તન્માત્રાની
કલ્પતાપૂર્વક આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^{૨૦-૨૨}
શૂન્ય આકાશમાં, દષ્ટિના વિસ્તારથી મુક્તાવલિ
દેખાય છે તથા સ્વપ્નમાં જમ ભ્રમ થાય છે,
તેમ તે ચિત્તને સંસૃતિનો અનુભવ થાય છે.
આત્મા શુદ્ધ, નિત્યતત્ત્વ તથા શાંત છે. તે ચિત્તરૂપી
સ્વપ્નના વિભ્રમને જોતો હોય એમ જાણાય છે.
જાત્રત અવસ્થા એ જ સંસૃતિ છે, અહંકાર સ્વપ્ન
છે, ચિત્ત સુષુપ્તિ છે તથા ચૈતન્ય એ તુર્ય (ચોથું)
સ્થાનક છે.^{૨૩-૨૫} આમ પ્રત્યગાત્મા (જીવ)
અત્યંત શુદ્ધ ચૈતન્યમાત્રને વિષે પરિણામ પામે,
એટલે તે તુર્યાંતીત પદ કહેવાય. એ પદમાં રહે-
નારો કુરીથી શોકવાન થતો નથી.^{૨૬} તે પ્રજ્ઞસ-
ત્તામાં જ આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેમાં જ
લય થાય છે. પણ પરુ જોતાં જમ નેવદ્ધણથી
આકાશમાં મુક્તાવલિ દેખાય છે તે મિથ્યા છે, તેમ
આ જગતની ઉત્પત્તિ નથી અને લય પણ નથી.^{૨૭}
પૃથ્વીમાં રહેલાં ઝાડ લાંબાં વધે છે, તેની ઉત્પત્તિનું

કારણ આકાર છે; કારણ કે તે આકાર ઝાડને હાથ
 યતાં રોકતું નથી; તેવી રીતે આત્મા માયાથી
 કચેલા સર્ગને રોકતો નથી તેથી તેને વિષે કર્તાનો
 આરોપ છે; પણ વસ્તુતાથી આકાર જમ વૃક્ષની
 ઉત્પત્તિકર્તા નથી, તેમ આત્મા જગતકર્તા નથી.
 જમ શુદ્ધ અરીસામાં પાસે રહેલા પદાર્થનું પ્રતિ-
 બિંબ પડે છે, તેમ આત્મા વિષે સંવેદનને લીધે
 જગત પ્રતિબિંબરૂપે જણાય છે. ૨૮-૨૯ વૃક્ષના
 બીજમાં અંકુર તથા પત્ર તથા પછી જમ ફળ
 થાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી બીજમાંથી ચિત્ત, જીવ
 તથા મનની કલ્પનાથી જગત ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૦
 બીજ તથા ફળથી યુક્ત મેઘના જળનું બિંદુ
 પૃથ્વીમાં ધાન્ય વગેરે પદાર્થમાં પ્રવેશ કરી જમ
 બીજરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વાસનાથી વાસિત
 ચિત્ત ચૈતન્યને લીધે ચિત્ત તથા સર્ગરૂપે
 ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૧ બીજમાં વૃક્ષ તથા બીજ
 બન્ને રહેલ છે. તેનો બોધ હોય અથવા ન હોય,
 તો પણ તેમાંથી વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી વૃક્ષ
 અને બીજમાં જોવા ભેદ છે, તેવા ચિત્તરૂપે થયેલ
 જગતમાં તથા બ્રહ્મમાં ભેદ નથી; કારણ કે બીજ
 અને વૃક્ષના બોધમાત્રથી જ તેના અખંડિત રૂપનું
 ભાન થતું નથી; અને બ્રહ્મના બોધમાત્રથી જ જમ
 દીવો કરવાથી પદાર્થના રૂપ વગેરેનું સંપૂર્ણ
 જ્ઞાન થાય છે, તેમ અખંડ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય
 છે. ૩૨-૩૩ પૃથ્વીમાં જમ જમ ખોદવામાં આવે
 છે, તેમ તેમ ખોદેલા ભાગમાં આકાર થતું બધ
 છે; તેવી રીતે અવિદ્યા જોવા જોવા વિચાર કરે,
 તેવા તેવા તેને અધિષ્ઠાનની સનાથી અનુભવ
 થાય છે. શુદ્ધ સ્ફટિકમણિમાં જમ અજ્ઞાનને લીધે
 વન વગેરે જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે શુદ્ધબ્રહ્મને
 વિષે જગત અનેક પ્રકારનું નથી, તો પણ અનેક
 પ્રકારનું જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ સ્ફટિક-
 મણિ જેવું છે અને જગત તે સ્ફટિકમણિ વિષે
 પ્રતિબિંબ પામેલાં ફલ, પાંદડાં, લતા તેમજ
 શુદ્ધ કલ્યાણના જેવું છે. ૩૪-૩૫

રામ ખોદ્યા:-અહો ! આશ્ચર્ય છે કે, આ
 જગત અસત્ છતાં સત્રૂપે જણાય છે. અહો ! તે
 મોટું છે, સ્વસ્થ છે, સ્ફુટ છે ને સૂક્ષ્મ છે. બ્રહ્મ
 વિષે પ્રતિભાસસ્વરૂપ અને વિષય તથા યુક્તોના
 મધ્યમાં રહેલો આકળની કણી જોવા જીવ જ રીતે
 સ્ફુટ છે, તે મેં સાંભળ્યું. પણ કે પ્રશ્ન ! એ
 ઝીલી કણી જ રીતે વિપ્રલતા (સમઘિ-વ્યઘિ
 સ્થલ દેહ) ને પામે છે અને જ રીતે સ્વાભાવિક
 અર્થ (બ્રહ્મ) માંથી આત્મભૂ (વિશ્વવૈશ્વાનર આત્મા
 — સમઘિનો અભિમાની જીવ) ઉત્પન્ન થાય છે,
 તે તમે મને કહો. ૩૭-૩૮

વસિષ્ઠ ખોદ્યા:-ભૂત જો કે પ્રકૃતિવત
 અંગથી રહિત છે, તો પણ બાળકના દહ્યમાં
 જમ પ્રકૃતિવત અંગવાળા ભૂતનો ઉદય થાય છે,
 તેમ બ્રહ્મને વિષે જીવપણાનો અસંત અસંભવ
 છે તથા પૂર્વે તેનો અનુભવ નથી, તો પણ પ્રથમ
 અનુભવ થયો હોય તેવી રીતે (પરબ્રહ્મમાં જીવ-
 પણાનો) ઉદય થાય છે. ૪૦-૪૧ બ્રહ્મને વિષે બૃહ-
 હરૂપ શક્તિ રહેલી છે, તે પ્રમાણે અને પ્રમેયરૂપ
 છે, શુદ્ધ છે, સત્ય છતાં અસત્યરૂપે જણાય છે તથા
 અભિન્ન છતાં સિન્ન જણાય છે. જોવી રીતે બ્રહ્મ
 વિચારરૂપી જીવિતથી જીવરૂપે થાય છે, તેવી રીતે
 મનનના પ્રકારથી તે જીવ મનરૂપે થાય છે. ૪૨-૪૩
 ત્યાર પછી ચિત્ત હ્રદ, સર્પ, રૂપ, રસ અને
 ગંધરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને અવિચિત્ર દશરૂપ
 એ જીવ અતિ સૂક્ષ્મરૂપે આકારમાં સ્ફુટ છે.
 એ જીવ સંવેદનરૂપ, કાળને લીધે પંચીકરણ દ્વારા
 ઉત્પન્ન થયેલા અને ગૂંચની પેઠે પ્રકાશિત તથા

અર્થના વિભાગની ખબર પડે છે.^{૧૧} પિંડમાં સ્ફુટ અહંભાવનું વેદન થવાથી, તેને સુખના એક ભાગમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારી બિહ્વાધન્દ્રિય દ્વારા રસનો અનુભવ થાય છે. તેમનું સ્ફુટણ થવાથી તેને ઉત્પન્ન થનાર નેત્ર દ્વારા પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે અને ગંધની સ્ફુટણથી તેને નાસિકા દ્વારા ગંધનો અનુભવ થાય છે. આવી રીતે તે જીવાત્મા કાકતાલીય ન્યાયથી, પૂર્વની વાસનાથી કલ્પિત ઇન્દ્રિયોને પોતાના વિષે જુએ છે અને પછી પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૭-૧૦} શરીરના એક દેશમાં શબ્દરૂપી ગુણવાળા કાન ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેને શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શ ગુણવાળી ત્થા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે અને રસગુણવાળી રસના ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને રસનો અનુભવ થાય છે.^{૧૧, ૧૨} રૂપના ગુણવાળાં નેત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પ્રકાશનું જ્ઞાન થાય છે અને ગંધના ગુણવાળી નાસિકા ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ગંધમાત્રની ખબર પડે છે. આવી રીતે બહારના અર્થને પ્રકટ કરનાર ઇન્દ્રિયોનાં છિદ્ર દેહને વિષે ઉત્પન્ન થાય છે. આમ હે ગમ! સમષ્ટિ અને વ્યવસ્થિત જીવનો પ્રતિભાસ રૂપે આતિવાહિક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મની પરસત્તાનું કાર્ઠનાથી વર્ણન થાય તેમ નથી તે સત્તા અચળ છતાં ચળ હોય તેમ જણાય છે. એ મત્તા જ આતિવાહિક ભાવને પ્રાપ્ત થઈ હોય તેમ જણાય છે. તે આતિવાહિક દેહ સત્તા અજ્ઞાને કરીને જોવામાં આવે છે અને જ્ઞાને કરીને નાશ પામે છે.^{૧૩-૧૬} પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાણના અર્થ બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે આતિવાહિકના કથનનો પ્રસંગ જ શો છે? (એટલે, દેહાદિક કલ્પના વ્યવહારમાત્રથી રહેતી છે)^{૧૭} આતિવાહિક દેહ આત્માથી ભિન્ન છે, એવું સંવેદન થવાથી તે ભિન્ન છે, અને બ્રહ્મરૂપ જ છે, એવું સંવેદન થવાથી તે દેહ બ્રહ્મરૂપ જ છે, તેમજ ભિન્નતાનું તથા એકતાનું સંવેદન

થવું તે સંવેદન પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.^{૧૮}

રામ બોલ્યા:-તમારા કહેવા પ્રમાણે પર-બ્રહ્મના એકપણથી ચિદેકરસ બ્રહ્મને વિષે અજ્ઞાનનો સંભવ નથી અને અજ્ઞાન વિના જીવ વગેરે ભેદકલ્પના પણ થતી નથી. માટે, બ્રહ્મથી અતિ-રિક્ત (જુદો) મોક્ષ શું છે? તથા મોક્ષ માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ?^{૧૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! આ તમારો પ્રશ્ન સિદ્ધાંતને સમયે શોભે તેવો છે. સમય ત્રિના ધારણ કરેલી પુષ્પની માળા સારી હોય તો પણ શોભતી નથી.^{૨૦} કાળ વિના થયેલાં પુષ્પ તત્કાળ ઉપયોગમાં આવે તેથી સાર્થક છે, તો પણ તે પુષ્પ કાળ વિના થયાં છે તેથી અનર્થરૂપ છે. તે જ પ્રમાણે આણસને પરિપાકદશા ન આવી હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષ શું છે તથા તે માટે વિચાર કરવાનું શું કારણ? એવાં વચન અનર્થરૂપ છે.^{૨૧, ૨૨} પદાર્થમાત્રને રોકનાર તથા મુક્ત કરનાર કાળ છે, માટે કાળે કરી સર્વ કૃળ મળે છે. ઉપર પ્રમાણે તે જીવાત્મા કાળે કરીને સ્વપ્ન-સમષ્ટિરૂપ હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા) પણાને પામે છે.^{૨૩} તે બ્રહ્મા પ્રણવના ઉચ્ચારથી અર્થજ્ઞાન થવાથી સર્વ પદાર્થને જોઈ શકે છે અને મનો-રાજ્ય કરે છે, તેથી તન્મયપણું પામે છે.^{૨૪} જ આ જગત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, તે અસત્ તથા આકાશરૂપ છે. પર્વત વગેરે જિયા આકાર છે, તે પણ જ્યારે આકાશરૂપ છે, ત્યારે અદ્વય પદાર્થ આકાશરૂપ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય?^{૨૫} માટે જ કાંઈ દેખાય છે તેની ઉત્પત્તિ પણ નથી તેમ નાશ પણ નથી; તથાપિ આકાશમાં ગુંધર્વ-નગર દેખાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મ જગતરૂપે દેખાય છે.^{૨૬} જ પ્રમાણે બ્રહ્મા વગેરે જીવની સત્તા સત્-અસત્રૂપ છે, તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાંનાં સધળાં પ્રાણીની તથા સ્વર્ગમાંનાં દેવતાની સત્તા પણ સત્ તથા અસત્રૂપ છે.^{૨૭} બ્રહ્મથી ક્રીડાપર્યંતની ઉત્પત્તિ સંવેદનના સબ્રમથી થયેલી છે

અને તે મિથ્યા છે, કારણ કે સારી રીતે જ્ઞાન થવાથી તેનો ક્ષય થાય છે.^{૯૦} જ પ્રમાણે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ક્ષીડા ઉત્પન્ન થાય છે, પણ ક્ષીડામાં ભૌતિક મલિનપણું અધિક હોવાથી તે તુરં કર્મ કરે છે અને બ્રહ્મમાં તેમ ન હોવાથી તે તુરં કર્મ કરતા નથી, એટલો માત્ર તેમાં ભેદ છે.^{૯૧} જીવમાં ઉપાધિ અનુસાર જીવપણું રહેલું છે, તે જીવપણું અનુસાર પૌરુષ રહેલું છે અને તે પૌરુષ અનુસાર કર્મ રહેલા છે.^{૯૨} અત્યંત સારાં કર્મના ક્ષણની અવધિ થાય ત્યારે બ્રહ્માનું પદ મળે છે અને નહારાં કર્મના પાપક્ષણની અવધિ થાય ત્યારે ક્ષીડાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. પછી જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી બ્રહ્મપદ તથા ક્ષીડાપણું એ બન્નેનો ક્ષય થાય છે.^{૯૩} પ્રમાણ, પ્રમેય તથા પ્રમાતા એતન્મયી ઇતર નથી, માટે દ્વૈતવાદ માત્ર સસલાનાં શિંગડાં જોવા તથા આકાશના પુષ્પ જોવા છે, એટલે કે જમ સસલાને શિંગડાં નથી તથા આકાશમાં પુષ્પ નથી, તેમ દ્વૈતવાદ પણ મિથ્યા છે.^{૯૪} જ પ્રમાણે કોશેટા બનાવનાર ક્ષીડા પોતાનું ઘર બનાવવા સમયે પોતે જ તેમાં બધાઈ રહે છે, તે પ્રમાણે મનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ જગતમાં માણસો મિથ્યા-બધનનો અનુભવ કરે છે.^{૯૫} બ્રહ્માએ પોતાના મને કરીને જેવું જોયું તેવી ઉત્પત્તિ કરી અને જવી ઉત્પત્તિ કરી તેવી મનુષ્યો જુએ છે. એ જ સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે.^{૯૬} જ વસ્તુ જમાથી ઉત્પન્ન થતી હોય તે તેમાથી જ થાય છે, પણ તે વિના થતી નથી, એવાં સ્વાભાવિક નિશ્ચય છે.^{૯૭} આ ઉત્પન્ન થયેલું જગત મિથ્યા છે, તેની વૃદ્ધિ થાય છે તે પણ મિથ્યા છે, તેનો અનુભવ પણ મિથ્યા છે અને ક્ષય પણ મિથ્યા છે.^{૯૮} બ્રહ્મ શુદ્ધ છે, સર્વ ઠેકાણે રહેનાર છે, અનંત છે અને અદ્વિતીય છે. શ્રાતિથી પરવશ થયેલાં માણસો તેને અશુદ્ધ, અસત્ અનેક અને એક ઠેકાણે રહેનાર ૫ એમ બોલે છે. બાળક પોતાની ખોટી કલ્પ-

નાથી જળ તથા તેના તરંગ જુદા છે, એમ માને છે અને તેમાં ભેદ કલ્પે છે, પણ ખરું જોતાં ભેદ નથી. તેવી રીતે જ આ ભેદ જણાય છે, તે અજ્ઞાની માણસોએ દોરડીમાં થયેલી સર્પની શ્રાતિની પેઠે શ્રાતિથી જ માત્ર ભેદ કલ્પેલા છે. ભેદ તથા અભેદશક્તિ એ બેને પરસ્પર વિરોધ છે અને તે બન્ને બ્રહ્મમાં ગ્રહેલી છે.^{૯૯, ૧૦૦} પાણીમાં જમ તરંગ જુદા રહેલા છે તથા જમ સુવર્ણ અને કડા કુંડળ ભિન્ન જણાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતે પોતાથી જુદા હોય તેમ જણાય છે.^{૧૦૧} પ્રજા આત્માને વિષે જગતની સ્ફુરણા થાય છે, સ્ફુરણાનો વિસ્તાર થવાથી મન થાય છે. તે મન વડે અહંભાવ થાય છે. આ પ્રમાણે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષરૂપે જણાતું આ જગત પ્રથમ મનરૂપે થયું ત્યારે પછી અહંકારની ભાવના અહંકાર ઉત્પન્ન થયો.^{૧૦૨} ત્યાર પછી મન આ અહંકાર એ બન્નેથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ પદ મન, અહંકાર અને સ્મૃતિથી અનુભવ પ્રમાણે તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ. એ તન્માત્રાને વિષે જ ઉત્પન્ન થયા અને તેમાં ચિત્તપ્રણુ આવ્યું. આ પ્રમાણે ઉપાદાનકાળ બ્રહ્મમાંથી આ જગતને સન્નિવેશ કલ્પેલો છે.^{૧૦૩} આ પ્રમાણે મન જન કલ્પના કરે છે, તેના પદાર્થ જોઈ શકે છે આ જગત સાચું હોય અથવા ખોટું હોય, પરંતુ ચિત્ત જવી કલ્પના કરે છે, તેવું તે જોઈ શકે છે અને તે જોયેલું બધું સાચું હોય એમ જાણીને તે તેમાં વ્યવહાર કરે છે.^{૧૦૪}

एवं यदेव मनः कल्पयति तदेव पश्यति ।
सद्वा भवत्वसद्वा चित्तं यत्कल्पयत्वमिनिविष्टम्
वत्तत्पश्यति यास्यति सदिव प्रतिमासमुपगर्तं
सद्यः ॥ ८२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સત્યોપદેશ' એ નામનો મર્ગ ૧૭ માં અમાસ

જાંચે જીડનારી અને જાંચા ઢેશવાળી તે રાક્ષસી
વાદળાંની માળાની જેમ સ્થિર રહી હતી અને
આકાશને ગળવાને તત્પર થઈ રહી હતી. દુષ્ટ્યા
પવનોથી તેનાં અંગો ઢીલાં પડી ગયાં હતાં અને
તેની આગળી શિથિલ થઈ ગઈ હતી. એ આમડી
જાણે તેનું ચીર હતું. સેનાની જેમ શબ્દ કરતા
પવનોએ અંધકારસમૂહ જેવા તેના જાંચા ઢેશોને
હલાવી નાખ્યા હતા અને તેથી તે જાણે નક્ષત્રો
અને તારાઓટ્ટી મોતીઓને ધારણ કરી રહી
હોય એવી જણાતી હતી. આવી તે કંકટીને બેઠને
અજન્મા બ્રહ્મા તેને વરદાન આપવાને આવ્યા.^{૨૦}

આલોક્ય તાં પવનર્જરિતાંગકત્વક્ ચીરાં-
ગણાકૃતિરણત્પવનાવધૃતૈઃ । ઊર્ધ્વસ્થમૂર્દ્ધજતમઃ
પટલૈર્દધાનાં તારૌઘમૌક્તિકમજઃ સમુપાજગમ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન' એ નામ-

એવું વરદાન માગું કે, હું રોગરૂપી અને લોહા-
જીવવાળી સૂચિકા (સોય) થાઉં.^{૨૧} બ્રહ્માના
વરદાનથી હું જે પ્રકારની સોય યદ્યપિ અં-
સુગંધની પેઠે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં અવરથ રી-
પ્રવેશ કરીશ. પછી આ રીતે ઇચ્છા પ્રમાણે કુધા-
ની શાંતિ કરવા માટે હું આખા જગતને ગળી જઈ-
શ. આ પ્રમાણે કુધાની શાંતિ થશે એટલે મને
સુખ થશે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતી તે રાક્ષસી
હિંસા કરવામાં ઇચ્છાવાળી છે, એમ બહુની
બ્રહ્મા તેને ગંભીર ઘોષમાં કહેવા લાગ્યા.^{૨૨-૨૩}

બ્રહ્મા બોલ્યા:-હે પુત્રી ! હે કંકટિકા ! હે
રાક્ષસના કુળપર્વતમાં અગ્રમાળાટ્ટી રાક્ષસી !
તું જીતી થા. હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે તું ઇચ્છા-
માં આવે તેવું વરદાન માગી લે.^{૨૪}

કંકટી બોલી:-હે ભગવન ! હે ભૂતભવેશ !
એ તમે વરદાન આપવા આવ્યા હો, તો હું

પ્રી' નામની રાક્ષસી છે.^{૧૩} તેનું 'વિપૂચિકા' નામ છે અને તે અન્યાય કરનાર માણુ- દુઃખ દેનારી છે. તેની ચાંતિનો મંત્ર આ હોય છે:-

ૐ હ્રીં હ્રાં રીં રાં વિષ્ણુશક્તયે નમઃ ।
નમો મગવતિ વિષ્ણુશક્તિમેનાં । ૐ હર હર
નય પચ પચ મય મય ઉત્સાદય દૂરે કુરુ
હા હિમવંતં ગચ્છ જીવ સઃ સઃ સઃ ચંદ્રમંડ-
લોઽસિ સ્વાહા ॥

મંત્ર બાણનાર માણસે આ મંત્ર લખવો અને ડાબા હાથમાં રાખી વિપૂચિકા થયેલા રોગી- ગ્રમણા હાથથી માર્જન કરવું. પછી 'કર્કટી' ની વિપૂચિકા રાક્ષસી મંત્રરૂપી સુદ્ધગરથી પામીને હિમાલય પર્વતમાં ચાલી ગઈ એવી માન કરવી. પછી રોગી ચંદ્રમંડળના અમૃત- માં રહેલો છે અને અજર, અમર તથા વ્યાધિથી મુક્ત થયો છે, એમ મનથી ન ધરવું.^{૧૪-૧૬} આ પ્રમાણે પવિત્રપણાથી ચમન કરી ચિત્તમાં વ્યત્રતા રાખ્યા વિના ધારણ કરનાર માણસ વિપૂચિકા રોગનો કારી શકે છે.^{૧૭} પછી ઉજ્જવળ કાન્તિવાળા, કાશમાં રહેનાવાળા અને ત્રણ લોકના નાથ । બ્રહ્મા પોતાના લોકમાં ગયા. તે સમયે કાશમાં રહેલા સિદ્ધગણે તેમની પાસેથી વિપૂ- માં મંત્ર ગ્રહણ કર્યો અને અન્ય કાર્ય માટે વેલા ઇન્દ્રે તેમને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો.^{૧૮}

इति गगनगतस्त्रिलोकनाथो गगनगसिद्ध-
पेतसिद्धमंत्रः । गत उपगतशक्रवंचमानो
नपुरमक्षयमायमुज्जलश्रीः ॥ १८ ॥

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ- કરણનો 'વિપૂચિકામંત્રકથન' એ નામનો સર્ગ ૬૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૦ મો

કર્કટીનું સૂચિરૂપ થવું તથા
તેનાં કર્મેનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथ भूधरगुंगामा सा महाकृष्णराक्षसी ।
कज्जलांबुदलेखेव तानवं गंतुमुद्यता ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્ધા:-ત્યાર પછી પર્વતના શિ- ખર જવી કાન્તિવાળી ને ઘણા જ કાળાવર્ણની તે રાક્ષસી કાજ્જળરૂપી મેઘલેખાની પેઢે ધીમે ધીમે પાતળી થવા માંડી.^૧ તે પ્રથમ વાદળોના આકારની થઈ, પછી વૃક્ષની શાખાના જેવડી થઈ, પછી પુરુષના જેવડી થઈ અને પછી હાથ જેવડી થઈ.^૨ ત્યાર પછી તે પ્રાદેશ- જેવડી થઈ, પછી એક આંગળી જેવડી થઈ, પછી અડદની શિંગ જેવડી થઈ અને પછી સોય જેવડી થઈ. ત્યાર પછી તે કમળના કેસરા જેવી ઝીણી સુંદર સોય થઈ. આમ પર્વતના શિખરના આકારવાળી તે રાક્ષસી સંકલ્પ વડે કર્મે કરીને અણુ જેવડી થઈ ગઈ.^{૩,૪} એ રાક્ષસી સૂક્ષ્મ સૂચિરૂપે (આયસી) અને જીવ સૂચિરૂપે (અનાયસી) થઈ. તે સૂચિકા બુદ્ધિષ્ઠક (મહાબલ, કર્મેન્દ્રિયો, જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃ- કરણ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ) કરીને ચાલતી હતી, આકાશમાં ગમન કરતી હતી અને વ્યોમ- માં વાસ કરતી હતી.^૫ તે સૂચિરૂપે દેખાય છે પણ તેમાં લોહાનું નામ નથી. તેથી સંસાર- માંની બ્રાંતિ માહેલી આ સૂચિ એ પણ એક બલતની બ્રાંતિ છે.^૬ સૂર્યનાં કિરણોને અંદર પ્રવેશ થવાથી તે કામળ રત્નમય સોય જેવી સોહામણી હતી અને વૈદ્યુદ્ધમણિના કિરણની બહુ માલા

x આ સિત્તેરમા સર્ગમાં તે રાક્ષસીનું શરીર કર્મે કરીને સૂક્ષ્મ થયું તથા એ બલતનું તેનું સૂચિરૂપ થયું અને પ્રાણીના શરીરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો, એ કથા કહેવાયે.

હોય તેમ તે શોભતી હતી. તેનામાં મનન કરવાનો ધર્મ વિશેષ હતો.^૭ તે પવનથી આવેલી કાળજીરૂપી મેઘની લતાના જેવી દેખાતી હતી. તેનાં નેત્રના સૂક્ષ્મ છિદ્રમાં રહેલી કનીનિકા (આંખની ધીરી) આકાશમાંનાં સૂક્ષ્મ નક્ષત્ર જેવી શોભતી હતી.^૮ તેના પૂંછડાનો અચ્છાદ્ય અતિ-સૂક્ષ્મ હતો અને તેનું સુખ સુંદર હતું. આત્મીય રીતે વરદાનથી તેનું સૂક્ષ્મરૂપ થયું; એટલે પોતાના વિસ્તારની શાંતિ માટે તેણે મૌનવ્રત ધારણ કર્યું.^૯ તેનું સૂક્ષ્મશરીર પ્રત્યક્ષ નહોતું તેથી આકાશપણને પામેલું તેનું રૂપ દૂરદૂરથી દીવાના જેવો પ્રકાશ પામતું હતું. વરદાનથી ઇચ્છિત દેહ પામ્યાથી પ્રસન્ન થયેલી તે રાક્ષસી મોઢાથી બધું આકાશનું વનન કરતી હોય એમ જણાતી હતી.^{૧૦} વિસ્તાર પામેલા દીવાનાં કિરણ જેવી તે દોમળ હતી, એટલે અર્ધમીંચી આંખથી જ તે દેખાય તેવી હતી. તત્કાળ સ્નાન કરાવેલા બાળકના વાળ જેવો તે ગાક્ષસીનો અંચળ વિલાસ હતો. યુધ્ધના દેસગાંધી બધું તંતુ બિંદ્યો હોય અથવા બહાર કરવાના કૌતુકથી બધું સુપુચ્છા નાડી બ્રહ્મંધ્રમાંથી નીકળીને સૂર્યમંડળ પ્રતિ બાંધી જતી હોય, તેમ તે જણાતી હતી.^{૧૧, ૧૨} નિયત ઇન્દ્રિયોની ગતિવાળી તે ગાક્ષસી લિંગદેહથી બહાર જણાતી હતી. જમ બોલોએ માનેલા આલ્સ્યવિજ્ઞાનના પ્રવાહ અને તાર્કિકાના ધારાવાદિક પ્રવાહ પોતાના બળવામાં આવે છે, પણ જમ દોઈના બળવામાં આવતા નથી, તેમ તે દોઈના બળવામાં આવતી ન હતી.^{૧૩} તે અત્યંત અલક્ષ્ય હોવાથી સૂન્યવાદને ઉત્પન્ન કરનારી હતી. આકાશના જેવો તેનો વર્ણ હતો. તે કાંઈ પણ ચન્દ્ર બોલતી નહિ.

અદરશ તથા જીવનના ઓપના સ્વરૂપમાં તે રહેલી હતી,^{૧૪} દોલવાયેલા દીવાની આંખ જમ બેનામાં આવતી નથી, છતાં તેને સ્પર્શ કરવાથી તાપ લાગે છે, તેમ તે અદરશ હતી

તો પણ અતિ તીક્ષ્ણ હતી. તે ચિદાભાસને કલન (દળાણ) કરવાના ધર્મવાળી છે અને તેનું તત્ત્વ વાસનામાત્ર છે.^{૧૫} આ પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ આખા જગતને ગળી જવા માટે સોયના રૂપનો અંગીકાર કર્યો; પણ તેનું રૂપ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે જગતને ગળવા સમર્થ થઈ નહિ. અહો ! તેની મૂર્ખતા તો બુઝો.^{૧૬} તેણે મનથી જગતને ગળી જવાની ઇચ્છા કરી હતી, પણ સોયના તુચ્છ રૂપનો વિચાર કર્યો નહોતો આમ કેવળ સંકલ્પને જ બોલી તે રાક્ષસી તપ નિરર્થક થયું.^{૧૭} અનર્થમાં બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો વિના સોયના રૂપ અંગીકાર કર્યો. જ માણસની બુદ્ધિ અનર્થ હોય તેને પૂર્વાપરનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નથી.^૧ નિશ્વાસે કરીને જમ અરીસો મલિન થઈ બધું તેમ પ્રિય પદાર્થમાં તલીન થયેલું ચિત્ત, તે પદાર્થની પ્રાપ્તિના દૃઢ પ્રયત્નના સામર્થ્યને કારણે ભાવનાને લીધે વિપરીત ભાવને પામે છે અને તેને પૂર્વાપરનો વિચાર સુઝતો નથી.^{૧૮} ઉપદેહી એ રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવારૂં પોતાનો અર્થ સિદ્ધિ કરવા સારુ પોતાના મોઢા શરીરનો ત્યાગ કર્યો અને સુગિશરીરનો અંગીકાર કર્યો. તેણે સ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે મરણનું મહાદુઃખ પણ મહામુખરૂપમાં માન્યું.^{૨૦} અહો એક જ વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસની કેવી વિષમ ગતિ થાય છે ! કકડી રાક્ષસીએ એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ ગમીને પોતાની ઇચ્છાથી દેહનો પણ તુણની પેટે ત્યાગ કર્યો એક વસ્તુમાં અતિ પ્રીતિ કરનાર માણસને બીજી વસ્તુમાં ભાન ગ્હેનું નથી. કકડી રાક્ષસીએ જગતને ગળી જવાની અતિ ઇચ્છાને લીધે પોતાના દેહનો નાશ નો પણ વિચાર કર્યો નહિ.^{૨૧, ૨૨} એક વસ્તુમાં અતિ ઇચ્છા ગમ્યનાર માણસને તેમાં તેનો નાશ થતો હોય, તો પણ તે તેને સુખરૂપ માને છે. તે રાક્ષસીએ પોતાના દેહનો નાશ થયો તો પણ તેમાં

તેણે સંતોષ માન્યો.^{૨૩} આવી રીતે પ્રાણીમાત્રને
જીવવાની ઇચ્છાવાળી તે 'જીવચિપ્પચિકા'
આકાશરૂપ નિરાકાર તથા આકાશની પેઠે સૂક્ષ્મ
લેંગમરીરવાળી થઈ હતી.^{૨૪} તેજના સૂક્ષ્મ પ્રવા-
હ જેવી તેની કાન્તિ હતી. તે પ્રાણતંતુરૂપ હતી
અને કુંડલિની શક્તિ જેવા તેનો આકાર હતો.
પૂર્ણ અને ચંદ્રના કિરણ જેવી તે સુંદર હતી.^{૨૫}
ખેટલા માટે એ રાક્ષસીની, પાપરૂપ તત્ત્વનારની
માર જેવી કૂર મનોવૃત્તિ જ, જીવસૂચિકારૂપે રહી
કે. તે આયસી સૂચિથી ભિન્ન છે. પુષ્પના ગધ-
રી પેઠે તે જીવસૂચિ સૂક્ષ્મરૂપે પ્રાણીના દ્વંદ્વમાં
મેથ કરે છે અને હિંસા આદિની ચતુરતાનાં
પાપાદનરૂપે પ્રકટ રહે છે. તે પારકા પ્રાણનું હરણ
રીતે પોતાનો પરમ અર્થ પૂરો કરવામાં પરાયણ
રહે છે. આમ તે રાક્ષસી આયસી અને અનાય-
સી એમ બે સૂચિરૂપે થઈ. હવે, આકળના જેવી
પાતળી તથા રૂના જેવી કામળ તે રાક્ષસીએ
બે પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપથી માણસના દ્વંદ્વમાં
પ્રવેશ કરીને શરીરને વીંધતાં દશે દિશામાં ફરવા
માંડ્યું.^{૨૬-૨૭} પ્રત્યેક માણસ પોતાના સંકલ્પથી
લઘુ (હલકા) તથા ગુરુ (ભારે) થાય છે; તેમ જ
કર્કટી રાક્ષસીએ જીવ શરીરનો ત્યાગ કરી સૂચિ
શરીરનો સ્વીકાર કર્યો.^{૨૮} કર્કટી રાક્ષસીએ તપ
કરીને સોય સમાન પિશાચપણાની પ્રાર્થના કરી,
તેવી રીતે આ જગતમાં હુદ્રલુહિવાળા માણસને
તુચ્છ અર્થ પણ આનંદ ઉપજાવનાર થઈ પડે
છે.^{૨૯} કર્કટી રાક્ષસીએ તપ કર્યું, તેથી તેને પુણ્ય
થયું, તો પણ તેનો મનોસ્વભાવ કૂર રાક્ષસજાતિનો
હતો, એટલે તેની માણસને ગળી જવાની પાપી
ધારણા મટી નહિ. તે જ પ્રમાણે આ જગતમાં કૂર
અંત કરણવાળાં માણસો ઉત્તમ પુણ્યકર્મ કરે,
તો પણ તેમનો જાતિસ્વભાવ શાંત થતો નથી.^{૩૦}
ઉપર પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ દશે દિશામાં ફરવા
માંડ્યું, ત્યારે ભારે પવનથી તેનું શરીર શરદઋ-
તુનાં વાદળાંની પેઠે વીંખાઈ ગયું.^{૩૧} રોગથી

પરવશ થયેલા માણસના શરીરમાં તેમજ દૂષળા
તથા સ્થૂલ શરીરવાળા માણસના શરીરમાં પ્રવેશ
કરીને તે રાક્ષસી વાતસૂચિ થઈ અને તેણે વિપુ-
ચિકાનો રોગ ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યો.^{૩૨} તે કોઈ
સમયે પાતળા દેહવાળાં, સ્વસ્થ તથા સુબુદ્ધિ-
વાળાં માણસોનાં શરીરમાં જીવસૂચિપણાથી પ્રવેશ
કરીને, તેમનામાં તેણે અંતર્વિપુચિકા (દુષ્ટબુદ્ધિ)
ઉત્પન્ન કરી છે. આમ દુષ્ટબુદ્ધિવાળાં માણસોનાં
શરીરમાં રહીને તે રાક્ષસી કદી તપ થતી હતી
અને કદી પુણ્યવાન માણસો તેને મંત્ર, ઔષધિ
તથા તપના કમથી કાઢી પણ મૂકતાં હતાં.^{૩૩-૩૪}
આ પ્રમાણે બે દેહથી આકાશમાં તથા પૃથ્વીમાં
ફરતાં ફરતાં તેને ઘણાંક વર્ષ આઠ્યાં ગયાં.^{૩૫} તે
રાક્ષસી કોઈ સમયે પૃથ્વી વિષે ધૂળમાં સંતાઈ
રહેતી, તો કોઈ સમયે હાથની આંગળીઓમાં
સંતાઈ રહેતી. કોઈ સમયે તે આકાશ વિષે
પ્રભામાં સંતાઈ રહેતી, તો કોઈ સમયે તે
વજ્રના તંતુમાં સંતાઈ રહેતી.^{૩૬} કોઈ સમયે તે
શરીરની અંદર સ્નાયુરૂપી નદીમાં, કોઈ સમયે
વ્યભિચારાદિ કોષથી દૂષિત થયેલી ઇન્દ્રિયમાં,
કોઈ સમયે ધૂળથી મેલા થયેલા અવયવોમાં, કોઈ
સમયે સુકાઈ ગયેલી માણસના હાથપગની રેખા-
રૂપી નદીના ખાડામાં અને કોઈ સમયે સૂક્ષ્મ
રેખારૂપી જૂના ખડમાં તે રહે છે.^{૩૭} કોઈ સમ-
યે તે કાન્તિહીન અને સોભાગ્વરહિત માણ-
સોનાં અંગમાં સદ્ભાવશૂન્ય થઈને રહે છે અને
ઉચ્છ્વાસ ઉપડાવે છે. કોઈ સમયે તે રાક્ષસી
ખજાણીની માંખવાળા, દુષ્ટ વાણવાળા, લીલા
ધાસવાળા, બીલી અને આંખા આદિ વૃક્ષો વિના-
ના સ્થળમાં પણ સંતાઈ રહે છે.^{૩૮} કોઈ સમયે તે
એવા દેશમાં સંતાઈ રહે છે, કે જે દેશમાં સ્થૂલ પથુ
તથા માણસનાં હાડકાં પડ્યાં હોય, જ્યાં નિરંતર
આત્મનિષ્ઠ તથા પરપીડને હરનારાનો અભાવ
હોય અને જ્યાં અપવિત્ર માણસો ભૂંડાં વસ્ત્રો
પહેરીને ધુમાધુમ કરતાં હોય.^{૩૯} કોઈ સમયે

તે મધમાખી તથા કાગડા અને દ્વાયલને રહેવાના
ઝાડના પોલાણમાં તથા ઠૂંઠામાં સંતાઈ રહે છે,
તો દાઈ સમયે તે રક્ષ શબ્દ કરતા વાયુની હાલ-
તી અંગુલિરૂપી ઝાડની શાખામાં રહે છે.^{૪૨}
દાઈ સમયે તે માળારૂપી વાદળાંની લેખામાં
સંતાઈ રહે છે, તો દાઈ સમયે ઠે ફાટી ગયેલ
આંગળીઓના ત્રણ જેવા ખાડામાં સંતાઈ રહે
છે. દાઈ સમયે તે ઝાકળના બિંદુમાં સંતાઈ
રહે છે, તો દાઈ સમયે રાક્ષડામાં લપાઈ રહે
છે.^{૪૩} દાઈ સમયે તે ઝાંઝવાના જળથી ઝગઝગ-
તા મરુદેશમાં સંતાઈ રહે છે, તો વળી દાઈ
સમયે તે નખવાળા વ્યાધ તથા અજગર આદિના
કંઠોર અરણ્યમાં રહે છે અને દાઈ સમયે તે
ઠપાંક પાંદિલી, નાસી જતી તેમજ બીધલાઓથી
પણ બીતી એવી જાઓથી ભૂંડા એવા વટેમાગ-

માં પોતાનાં શિંગડાંથી ટિંબાં ખોદી નાખે છે,
તેમ તે રાક્ષસી અનેક પ્રકારના તાપથી તપતાં
માણસોના દેહરૂપી અરણ્યમાં બળદની પેઠે રહે
છે. તંતુ (દારો) પરોવેલા મુખવાળી તે સૂચિકા
(સાય) સીવીસીવીને થાણી બન્ય છે, સારે
આરામને માટે તે હાથમાંથી પડી જઈને લગ-
ડાંમાં સંતાઈ રહે છે.^{૪૮, ૪૯} તે સૂચિકા દૂર તથા
કઠિન છતાં માણસના હાથમાં વાગતી નથી તેથી
લોકો તેનો ત્યાગ કરતા નથી; કારણ કે, દાઈ
માણસ તીક્ષ્ણ દોષ પણ એ તે પોતાની તીક્ષ્ણ-
તા બહાર ન બતાવે, તો લોકો તેનો ત્યાગ કરે
નહિ.^{૫૦} આ પ્રમાણે તે આયસી સૂચિકાએ
જીવસૂચિ સહિત નૌકાની સાથે વિહરતી શારે
શિલાની જેમ તેમજ વૃદ્ધ માણસના મનમાં રહે-
લી આશાની જેમ દિશાઓમાં ફરવા માંડ્ય.^{૫૧}

કાસવાના સ્વભાવવાળી છે, તે પણ વસ્ત્રાદિ સીવ-
ન વગેરેથી વ્યાપ્ત છે.^{૧૧} આમ પોતાનું ઉદર ન
રાવાથી અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયેલા તે સૂચિરૂપને
ઠાટે તે રાક્ષસીને ખેદ થતા લાગ્યો.^{૧૭} તે પણ
ક્ષમના સ્વભાવથી જ્યારે તેને વીંધવાના કામ-
માં જોડવામાં આવે છે, ત્યારે તે નદીના પ્રવાહ-
ની પેઠે ઉતાવળથી વેધન કરે છે. સ્ત્રી-પુત્રાદિકમાં
સનારૂપી દીર્ઘતંતુ જન્મ મરણસમયે ઉત્પન્ન
થને, જીવરૂપી ચૈતન્યને, વાસનારૂપી સ્ત્રીપુત્ર-
માં ફેરવે છે, તેમ તે સૂચિ વસ્ત્રમાં સૂત્રને સંચાર
રીતે ફેરવે છે. ચાડિયા તથા ચોર જવા દુષ્ટ
દિકા ખીજને દુઃખ આપતી વખતે પોતાનું મોઢું
ખાડતા નથી, તેવી રીતે તે સોય વસ્ત્રમાં વેધન
રતી વખતે પોતાનું મુખ વસ્ત્રથી ઢાંકતી ઢાંકતી
પાગળ ચાલી જાય છે.^{૧૮-૧૦} ઠાઈ વખતે કંઠમાં
રખેલા વસ્ત્રમાં રખેલી એ સૂચિ પોતાનાં છિદ્ર-
રૂપી નેત્રથી 'હુ' આ સ્ત્રીઓને કયા ઉપાયથી
મારું?' એવી ધારણાથી જાણે તેમનાં મુખ સામું
જુએ છે. કારણ કે, કુરજનોતે આવું કામ અતિ
પ્રિય છે.^{૧૧} મૂખ માણસ ગુણવાન તથા દોષવાન
માણસ સાથે જન્મ એકસરખી રીતે વર્તે છે, તેમ
તે સોય રેશમી તથા સૂતરાદિ લૂગડામાં એક-
સરખી રીતે વેધન કરે છે.^{૧૨} મોટા દોરાને ધાર-
ણ કરનારી તથા અંગૂઠા અને આંગળી વડે પીડા
પામેલી તે સોય, દોરા પોતાના દંઢ્યમાં ન સમા-
વાથી જાણે આંતરડું આટી કાઢતી હોય તેમ
જણાય છે.^{૧૩} સૂત્રમાં પરોવાયેલી તે સૂચિ તીક્ષ્ણ
છે, પણ તેનું દંઢ્ય શન્ય છે. આથી તેને રસના
સ્નાહની ગમ નથી. પરિણામે, તે રસવાળા અને
રસ વિનાના પદાર્થોમાં રાક્ષસસ્વભાવે જ પ્રવેશ કરે
છે. એ સૂચિ દુર્ભાંગી રાજપુત્રી જેવી છે. એ કઠોર
બોલતી નથી, છતાં એ દોરાથી મુખમાં નથા-
યેલી છે. એ તીક્ષ્ણ છે, છતાં પોતે જ સંતાપ
કરે છે. એ વીંધવાળી છે, છતાં તે દંઢ્યરૂપી રંધ્ર
વિનાની છે. કૂર બુદ્ધિવાળી તે રાક્ષસી વિનાઅપ-

રાધે મારવાને ઇચ્છે છે (તે પાપને લીધે) અને
પોતાની બુદ્ધિથી જ સૂત્રમાં પરોવાઈને પોતાના
પાપરૂપી પાશમાં લટકી રહી છે.^{૧૪-૧૬} જ્યારે તે
સોય સીવનારના હાથમાંથી પડી જાય છે, ત્યારે
તે છેટે પડેલા ઠાઈ રયામ પદાર્થમાં મેત્રીથી સૂઈ
રહે છે. કયો માણસ પોતાના સરખા સ્વરૂપવાળા
મિત્રની ઇચ્છા કરતો નથી? ^{૧૭} મૂઠ્ઠા ચિત્તવૃત્તિ-
વાળા પદાર્થ સાથે મિશ્ર થયેલી તે રાક્ષસી
પ્રાકૃતમાણસમાં રહે છે. પોતાની સમાન સંગ-
તિનો ત્યાગ કરવાની કયો માણસ ઇચ્છા કરે? ^{૧૮}
ઠાઈ સમયે તે સોય લુહારની પાસે આવે અને
તેને તપાવવા માટે અગ્નિમાં નાખે, તેા તે
વખતે તેની ધમણની કૂંઠથી તે જાંચી જોડીને
પલાયન કરી જાય છે.^{૧૯} તે રાક્ષસી પ્રાણ અને
અપાન વાયુ દ્વારા દંઢ્યકમલની અંદર ધસે છે
અને તેનામાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની મહા ઘોર
શક્તિ રહેલી છે. આથી તે જાણે જીવશક્તિ
ઉત્પન્ન થઈ હોય, એમ જણાય છે.^{૨૦} સમાન-
વાયુના વિપરીતપણાથી તે સમાનની પેઠે ગમન
કરે છે અને ઉદાનવાયુના વિપરીતપણાથી તે
ઉદાનવાયુની સાથે ગમન કરે છે.^{૨૧} વ્યાનવાયુની
સાથે રહીને તે વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સર્વ
અંગના રસમાં ફેરે છે. ઠાઈ સમયે તે શણગાર-
રૂપી વાયુમાં, દંઢ્યમાં તથા કંઠમાં પ્રવેશ કરે છે
અને વિવર્ણતા તથા ઉન્માદ લાવે છે. ઠાઈ સમયે
ભરવાડના હાથમાં રહેલી એ સોય જીનના એકાદ
ઢગલામાં સૂઈ રહે છે, અથવા બાળકના હાથની
આંગળીરૂપી પથારીને વીંધી નાખીને એક માત્ર
વિશ્વાસ કરે છે.^{૨૨, ૨૩} ઠાઈ સમયે તે માણસના
પગમાં પેસી જાય છે અને રુધિરપાન કરી
આશ્ચર્ય સહિત આનંદ માને છે. ઠાઈ સમયે
તે પ્રુષ્પની માળા પરોવાવાના કામમાં આવે છે,
ત્યારે તે પ્રુષ્પના ગુચ્છનું ભોજન કરે છે અને એ
અદ્ય ભોજનથી તે અતિશય સંતાપ માને છે.^{૨૪}
ઠાઈ સમયે તે ઘણી વાર સુધી નીચ માથું કરીને

ગારામાં સૂઈ રહે છે. કયો માણસ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મળેલા સ્થાનકનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે? નીચ માણસને ઉત્સવ કરતાં પણ ક્ષણ વધારે સુખરૂપ થાય છે. તે પ્રમાણે તે રાક્ષસીએ પારકાના પ્રાણ બચે ત્યાં સુધી તેને વીધવાની કૂરતા ખતાવવામાં આનંદ માન્યો છે. ૭૫, ૭૬ લોહી માણસને અધીર ઠાડીને લાલ થાય તે પણ તે ઘણું માને છે. તે પ્રમાણે થોડા લોહીમાં પણ તે સોય આનંદ માનવા લાગી છે. સાચે જ માણસજાતિના અહંકારની ચમત્કૃતિ ઠોઈનાથી મટાડી શકાય તેવી નથી. ૭૭ આવી રીતે 'જીવસૂચિ' તથા 'લોહસૂચિ' એવા સૂચિરૂપથી તેણે પ્રાણીમાત્રના મરણની ઇચ્છા રાખી છે. મૂઠ માણસને પોતાના સ્વાર્થના આવશ્યક કામમાં કદી પોતાની મૂઠતા રહેતી નથી. ૭૮ ઘરમાં રાખેલી સોય વાપરવામાં ન આવે, તો તેના ઉપર કાટ ચઢી બચે અને માટીમાં ધસવામાં આવે, તો તે પાછી ઉજાળવા થાય, તે જ રીતે તે સૂચિને બીજને મારવાનું કામ ન મળે, ત્યારે તેના મનમાં દુઃખ થાય છે તથા બીજને દુઃખ દેવાથી તે આનંદ પામે છે. ૭૯, ૮૦ તે ઘણી સૂક્ષ્મ છે, અદૃશ્ય છે, ખંડન કરનારી છે, તીક્ષ્ણ વીધનારી છે, કૂર છે અને જાણે દેવી શ્રેષ્ઠ જવી છે. ક્ષણવારમાં એ ભૂલી જવાય છે. ૮૧ તંતુનું વેધન કરવાથી જ બીજનો નાશ થયો, એમ જાણી તે સતોષ માને છે. ૮૨ મનુષ્ય બીજને હાનિ કરીને આનંદ ધુક્ત થાય છે. ૮૩ તે રાક્ષસી પોતાની શક્તિથી કોઈ સમયે કાઢવામાં પેસી બચે છે, કોઈ સમયે આકાશમાં જાડે છે, કોઈ સમયે આકાશના પવનની સાથે દિશાઓમાં વિહાર કરે છે અને કોઈ સમયે તે ધૂળમાં, ભૂતળમાં, વગડામાં તથા ઘરના અંત પુરમાં સૂચે છે. કોઈ સમયે તે હાથમાં, કાનરૂપી કોમળ કમળમાં, જાનના સ્વચ્છ સમુદ્ધમાં, લોકકાના છિદ્રમાં, માટીના ઢગલામાં તેમજ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦ ૧૦૧ ૧૦૨ ૧૦૩ ૧૦૪ ૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦ ૧૧૧ ૧૧૨ ૧૧૩ ૧૧૪ ૧૧૫ ૧૧૬ ૧૧૭ ૧૧૮ ૧૧૯ ૧૨૦ ૧૨૧ ૧૨૨ ૧૨૩ ૧૨૪ ૧૨૫ ૧૨૬ ૧૨૭ ૧૨૮ ૧૨૯ ૧૩૦ ૧૩૧ ૧૩૨ ૧૩૩ ૧૩૪ ૧૩૫ ૧૩૬ ૧૩૭ ૧૩૮ ૧૩૯ ૧૪૦ ૧૪૧ ૧૪૨ ૧૪૩ ૧૪૪ ૧૪૫ ૧૪૬ ૧૪૭ ૧૪૮ ૧૪૯ ૧૫૦ ૧૫૧ ૧૫૨ ૧૫૩ ૧૫૪ ૧૫૫ ૧૫૬ ૧૫૭ ૧૫૮ ૧૫૯ ૧૬૦ ૧૬૧ ૧૬૨ ૧૬૩ ૧૬૪ ૧૬૫ ૧૬૬ ૧૬૭ ૧૬૮ ૧૬૯ ૧૭૦ ૧૭૧ ૧૭૨ ૧૭૩ ૧૭૪ ૧૭૫ ૧૭૬ ૧૭૭ ૧૭૮ ૧૭૯ ૧૮૦ ૧૮૧ ૧૮૨ ૧૮૩ ૧૮૪ ૧૮૫ ૧૮૬ ૧૮૭ ૧૮૮ ૧૮૯ ૧૯૦ ૧૯૧ ૧૯૨ ૧૯૩ ૧૯૪ ૧૯૫ ૧૯૬ ૧૯૭ ૧૯૮ ૧૯૯ ૨૦૦ ૨૦૧ ૨૦૨ ૨૦૩ ૨૦૪ ૨૦૫ ૨૦૬ ૨૦૭ ૨૦૮ ૨૦૯ ૨૧૦ ૨૧૧ ૨૧૨ ૨૧૩ ૨૧૪ ૨૧૫ ૨૧૬ ૨૧૭ ૨૧૮ ૨૧૯ ૨૨૦ ૨૨૧ ૨૨૨ ૨૨૩ ૨૨૪ ૨૨૫ ૨૨૬ ૨૨૭ ૨૨૮ ૨૨૯ ૨૩૦ ૨૩૧ ૨૩૨ ૨૩૩ ૨૩૪ ૨૩૫ ૨૩૬ ૨૩૭ ૨૩૮ ૨૩૯ ૨૪૦ ૨૪૧ ૨૪૨ ૨૪૩ ૨૪૪ ૨૪૫ ૨૪૬ ૨૪૭ ૨૪૮ ૨૪૯ ૨૫૦ ૨૫૧ ૨૫૨ ૨૫૩ ૨૫૪ ૨૫૫ ૨૫૬ ૨૫૭ ૨૫૮ ૨૫૯ ૨૬૦ ૨૬૧ ૨૬૨ ૨૬૩ ૨૬૪ ૨૬૫ ૨૬૬ ૨૬૭ ૨૬૮ ૨૬૯ ૨૭૦ ૨૭૧ ૨૭૨ ૨૭૩ ૨૭૪ ૨૭૫ ૨૭૬ ૨૭૭ ૨૭૮ ૨૭૯ ૨૮૦ ૨૮૧ ૨૮૨ ૨૮૩ ૨૮૪ ૨૮૫ ૨૮૬ ૨૮૭ ૨૮૮ ૨૮૯ ૨૯૦ ૨૯૧ ૨૯૨ ૨૯૩ ૨૯૪ ૨૯૫ ૨૯૬ ૨૯૭ ૨૯૮ ૨૯૯ ૩૦૦ ૩૦૧ ૩૦૨ ૩૦૩ ૩૦૪ ૩૦૫ ૩૦૬ ૩૦૭ ૩૦૮ ૩૦૯ ૩૧૦ ૩૧૧ ૩૧૨ ૩૧૩ ૩૧૪ ૩૧૫ ૩૧૬ ૩૧૭ ૩૧૮ ૩૧૯ ૩૨૦ ૩૨૧ ૩૨૨ ૩૨૩ ૩૨૪ ૩૨૫ ૩૨૬ ૩૨૭ ૩૨૮ ૩૨૯ ૩૩૦ ૩૩૧ ૩૩૨ ૩૩૩ ૩૩૪ ૩૩૫ ૩૩૬ ૩૩૭ ૩૩૮ ૩૩૯ ૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૨ ૩૪૩ ૩૪૪ ૩૪૫ ૩૪૬ ૩૪૭ ૩૪૮ ૩૪૯ ૩૫૦ ૩૫૧ ૩૫૨ ૩૫૩ ૩૫૪ ૩૫૫ ૩૫૬ ૩૫૭ ૩૫૮ ૩૫૯ ૩૬૦ ૩૬૧ ૩૬૨ ૩૬૩ ૩૬૪ ૩૬૫ ૩૬૬ ૩૬૭ ૩૬૮ ૩૬૯ ૩૭૦ ૩૭૧ ૩૭૨ ૩૭૩ ૩૭૪ ૩૭૫ ૩૭૬ ૩૭૭ ૩૭૮ ૩૭૯ ૩૮૦ ૩૮૧ ૩૮૨ ૩૮૩ ૩૮૪ ૩૮૫ ૩૮૬ ૩૮૭ ૩૮૮ ૩૮૯ ૩૯૦ ૩૯૧ ૩૯૨ ૩૯૩ ૩૯૪ ૩૯૫ ૩૯૬ ૩૯૭ ૩૯૮ ૩૯૯ ૪૦૦ ૪૦૧ ૪૦૨ ૪૦૩ ૪૦૪ ૪૦૫ ૪૦૬ ૪૦૭ ૪૦૮ ૪૦૯ ૪૧૦ ૪૧૧ ૪૧૨ ૪૧૩ ૪૧૪ ૪૧૫ ૪૧૬ ૪૧૭ ૪૧૮ ૪૧૯ ૪૨૦ ૪૨૧ ૪૨૨ ૪૨૩ ૪૨૪ ૪૨૫ ૪૨૬ ૪૨૭ ૪૨૮ ૪૨૯ ૪૩૦ ૪૩૧ ૪૩૨ ૪૩૩ ૪૩૪ ૪૩૫ ૪૩૬ ૪૩૭ ૪૩૮ ૪૩૯ ૪૪૦ ૪૪૧ ૪૪૨ ૪૪૩ ૪૪૪ ૪૪૫ ૪૪૬ ૪૪૭ ૪૪૮ ૪૪૯ ૪૫૦ ૪૫૧ ૪૫૨ ૪૫૩ ૪૫૪ ૪૫૫ ૪૫૬ ૪૫૭ ૪૫૮ ૪૫૯ ૪૬૦ ૪૬૧ ૪૬૨ ૪૬૩ ૪૬૪ ૪૬૫ ૪૬૬ ૪૬૭ ૪૬૮ ૪૬૯ ૪૭૦ ૪૭૧ ૪૭૨ ૪૭૩ ૪૭૪ ૪૭૫ ૪૭૬ ૪૭૭ ૪૭૮ ૪૭૯ ૪૮૦ ૪૮૧ ૪૮૨ ૪૮૩ ૪૮૪ ૪૮૫ ૪૮૬ ૪૮૭ ૪૮૮ ૪૮૯ ૪૯૦ ૪૯૧ ૪૯૨ ૪૯૩ ૪૯૪ ૪૯૫ ૪૯૬ ૪૯૭ ૪૯૮ ૪૯૯ ૫૦૦ ૫૦૧ ૫૦૨ ૫૦૩ ૫૦૪ ૫૦૫ ૫૦૬ ૫૦૭ ૫૦૮ ૫૦૯ ૫૧૦ ૫૧૧ ૫૧૨ ૫૧૩ ૫૧૪ ૫૧૫ ૫૧૬ ૫૧૭ ૫૧૮ ૫૧૯ ૫૨૦ ૫૨૧ ૫૨૨ ૫૨૩ ૫૨૪ ૫૨૫ ૫૨૬ ૫૨૭ ૫૨૮ ૫૨૯ ૫૩૦ ૫૩૧ ૫૩૨ ૫૩૩ ૫૩૪ ૫૩૫ ૫૩૬ ૫૩૭ ૫૩૮ ૫૩૯ ૫૪૦ ૫૪૧ ૫૪૨ ૫૪૩ ૫૪૪ ૫૪૫ ૫૪૬ ૫૪૭ ૫૪૮ ૫૪૯ ૫૫૦ ૫૫૧ ૫૫૨ ૫૫૩ ૫૫૪ ૫૫૫ ૫૫૬ ૫૫૭ ૫૫૮ ૫૫૯ ૫૬૦ ૫૬૧ ૫૬૨ ૫૬૩ ૫૬૪ ૫૬૫ ૫૬૬ ૫૬૭ ૫૬૮ ૫૬૯ ૫૭૦ ૫૭૧ ૫૭૨ ૫૭૩ ૫૭૪ ૫૭૫ ૫૭૬ ૫૭૭ ૫૭૮ ૫૭૯ ૫૮૦ ૫૮૧ ૫૮૨ ૫૮૩ ૫૮૪ ૫૮૫ ૫૮૬ ૫૮૭ ૫૮૮ ૫૮૯ ૫૯૦ ૫૯૧ ૫૯૨ ૫૯૩ ૫૯૪ ૫૯૫ ૫૯૬ ૫૯૭ ૫૯૮ ૫૯૯ ૬૦૦ ૬૦૧ ૬૦૨ ૬૦૩ ૬૦૪ ૬૦૫ ૬૦૬ ૬૦૭ ૬૦૮ ૬૦૯ ૬૧૦ ૬૧૧ ૬૧૨ ૬૧૩ ૬૧૪ ૬૧૫ ૬૧૬ ૬૧૭ ૬૧૮ ૬૧૯ ૬૨૦ ૬૨૧ ૬૨૨ ૬૨૩ ૬૨૪ ૬૨૫ ૬૨૬ ૬૨૭ ૬૨૮ ૬૨૯ ૬૩૦ ૬૩૧ ૬૩૨ ૬૩૩ ૬૩૪ ૬૩૫ ૬૩૬ ૬૩૭ ૬૩૮ ૬૩૯ ૬૪૦ ૬૪૧ ૬૪૨ ૬૪૩ ૬૪૪ ૬૪૫ ૬૪૬ ૬૪૭ ૬૪૮ ૬૪૯ ૬૫૦ ૬૫૧ ૬૫૨ ૬૫૩ ૬૫૪ ૬૫૫ ૬૫૬ ૬૫૭ ૬૫૮ ૬૫૯ ૬૬૦ ૬૬૧ ૬૬૨ ૬૬૩ ૬૬૪ ૬૬૫ ૬૬૬ ૬૬૭ ૬૬૮ ૬૬૯ ૬૭૦ ૬૭૧ ૬૭૨ ૬૭૩ ૬૭૪ ૬૭૫ ૬૭૬ ૬૭૭ ૬૭૮ ૬૭૯ ૬૮૦ ૬૮૧ ૬૮૨ ૬૮૩ ૬૮૪ ૬૮૫ ૬૮૬ ૬૮૭ ૬૮૮ ૬૮૯ ૬૯૦ ૬૯૧ ૬૯૨ ૬૯૩ ૬૯૪ ૬૯૫ ૬૯૬ ૬૯૭ ૬૯૮ ૬૯૯ ૭૦૦ ૭૦૧ ૭૦૨ ૭૦૩ ૭૦૪ ૭૦૫ ૭૦૬ ૭૦૭ ૭૦૮ ૭૦૯ ૭૧૦ ૭૧૧ ૭૧૨ ૭૧૩ ૭૧૪ ૭૧૫ ૭૧૬ ૭૧૭ ૭૧૮ ૭૧૯ ૭૨૦ ૭૨૧ ૭૨૨ ૭૨૩ ૭૨૪ ૭૨૫ ૭૨૬ ૭૨૭ ૭૨૮ ૭૨૯ ૭૩૦ ૭૩૧ ૭૩૨ ૭૩૩ ૭૩૪ ૭૩૫ ૭૩૬ ૭૩૭ ૭૩૮ ૭૩૯ ૭૪૦ ૭૪૧ ૭૪૨ ૭૪૩ ૭૪૪ ૭૪૫ ૭૪૬ ૭૪૭ ૭૪૮ ૭૪૯ ૭૫૦ ૭૫૧ ૭૫૨ ૭૫૩ ૭૫૪ ૭૫૫ ૭૫૬ ૭૫૭ ૭૫૮ ૭૫૯ ૭૬૦ ૭૬૧ ૭૬૨ ૭૬૩ ૭૬૪ ૭૬૫ ૭૬૬ ૭૬૭ ૭૬૮ ૭૬૯ ૭૭૦ ૭૭૧ ૭૭૨ ૭૭૩ ૭૭૪ ૭૭૫ ૭૭૬ ૭૭૭ ૭૭૮ ૭૭૯ ૭૮૦ ૭૮૧ ૭૮૨ ૭૮૩ ૭૮૪ ૭૮૫ ૭૮૬ ૭૮૭ ૭૮૮ ૭૮૯ ૭૯૦ ૭૯૧ ૭૯૨ ૭૯૩ ૭૯૪ ૭૯૫ ૭૯૬ ૭૯૭ ૭૯૮ ૭૯૯ ૮૦૦ ૮૦૧ ૮૦૨ ૮૦૩ ૮૦૪ ૮૦૫ ૮૦૬ ૮૦૭ ૮૦૮ ૮૦૯ ૮૧૦ ૮૧૧ ૮૧૨ ૮૧૩ ૮૧૪ ૮૧૫ ૮૧૬ ૮૧૭ ૮૧૮ ૮૧૯ ૮૨૦ ૮૨૧ ૮૨૨ ૮૨૩ ૮૨૪ ૮૨૫ ૮૨૬ ૮૨૭ ૮૨૮ ૮૨૯ ૮૩૦ ૮૩૧ ૮૩૨ ૮૩૩ ૮૩૪ ૮૩૫ ૮૩૬ ૮૩૭ ૮૩૮ ૮૩૯ ૮૪૦ ૮૪૧ ૮૪૨ ૮૪૩ ૮૪૪ ૮૪૫ ૮૪૬ ૮૪૭ ૮૪૮ ૮૪૯ ૮૫૦ ૮૫૧ ૮૫૨ ૮૫૩ ૮૫૪ ૮૫૫ ૮૫૬ ૮૫૭ ૮૫૮ ૮૫૯ ૮૬૦ ૮૬૧ ૮૬૨ ૮૬૩ ૮૬૪ ૮૬૫ ૮૬૬ ૮૬૭ ૮૬૮ ૮૬૯ ૮૭૦ ૮૭૧ ૮૭૨ ૮૭૩ ૮૭૪ ૮૭૫ ૮૭૬ ૮૭૭ ૮૭૮ ૮૭૯ ૮૮૦ ૮૮૧ ૮૮૨ ૮૮૩ ૮૮૪ ૮૮૫ ૮૮૬ ૮૮૭ ૮૮૮ ૮૮૯ ૮૯૦ ૮૯૧ ૮૯૨ ૮૯૩ ૮૯૪ ૮૯૫ ૮૯૬ ૮૯૭ ૮૯૮ ૮૯૯ ૯૦૦ ૯૦૧ ૯૦૨ ૯૦૩ ૯૦૪ ૯૦૫ ૯૦૬ ૯૦૭ ૯૦૮ ૯૦૯ ૯૧૦ ૯૧૧ ૯૧૨ ૯૧૩ ૯૧૪ ૯૧૫ ૯૧૬ ૯૧૭ ૯૧૮ ૯૧૯ ૯૨૦ ૯૨૧ ૯૨૨ ૯૨૩ ૯૨૪ ૯૨૫ ૯૨૬ ૯૨૭ ૯૨૮ ૯૨૯ ૯૩૦ ૯૩૧ ૯૩૨ ૯૩૩ ૯૩૪ ૯૩૫ ૯૩૬ ૯૩૭ ૯૩૮ ૯૩૯ ૯૪૦ ૯૪૧ ૯૪૨ ૯૪૩ ૯૪૪ ૯૪૫ ૯૪૬ ૯૪૭ ૯૪૮ ૯૪૯ ૯૫૦ ૯૫૧ ૯૫૨ ૯૫૩ ૯૫૪ ૯૫૫ ૯૫૬ ૯૫૭ ૯૫૮ ૯૫૯ ૯૬૦ ૯૬૧ ૯૬૨ ૯૬૩ ૯૬૪ ૯૬૫ ૯૬૬ ૯૬૭ ૯૬૮ ૯૬૯ ૯૭૦ ૯૭૧ ૯૭૨ ૯૭૩ ૯૭૪ ૯૭૫ ૯૭૬ ૯૭૭ ૯૭૮ ૯૭૯ ૯૮૦ ૯૮૧ ૯૮૨ ૯૮૩ ૯૮૪ ૯૮૫ ૯૮૬ ૯૮૭ ૯૮૮ ૯૮૯ ૯૯૦ ૯૯૧ ૯૯૨ ૯૯૩ ૯૯૪ ૯૯૫ ૯૯૬ ૯૯૭ ૯૯૮ ૯૯૯ ૧૦૦૦

યોગી મંત્રની શક્તિથી ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરે છે, તેવી રીતે તે રાક્ષસીએ પણ ઇચ્છા પ્રમાણે ફરવા માંડ્યું. વાદમીકિમુનિએ જરદાજને આટલે સુધી કથા કહી, ત્યાં તો દિવસ જતો રહ્યો, સૂર્ય આથમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાદમીકિને પ્રણામ કરીને સાયંકાળનાં નિત્યકર્મ કરવા માટે ત્યાંથી જાડીને સ્નાન કરવા ગઈ. રાત્રિ વીત્યા પછી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો કૂટ્યાં, ત્યારે એ સભા પાછી વાદમીકિમુનિ પાસે આવી. ૮૩, ૮૪

इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सार्य-
तनाय विषयेऽस्तमिनो जगाम । स्नातुं सभाकृत-
नमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकेशे सदा-
जगाम ॥ ८४ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિગ્ધવિહારવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૭૦ એ સમાપ્ત

વાદમીકિને છોડી દિવસ સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૧ મો ~*~

કર્કટી રાક્ષસીનો પશ્ચાત્તાપ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अथ सा बहुकालेन कर्कटीनाम राक्षसी ।
सर्वेषां नरमांसानां न तु वसिष्ठपापयौ ॥ १ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યા—હવે હે રામ ! તે કર્કટી રાક્ષ-
સીને ઘણા કાળ સુધી માણસના માંસનો સ્નાદ
લેતાં પણ વૃત્તિ થઈ નહિ. એક રુધિરના બિંદુથી
તેની ક્ષુધા શાંત થાય છે. કારણ કે સૂચિની અદર
તે વધારે શું સમાધ ? પણ એ સૂચિની વૃષ્ટિ
શાંત થતી નથી. ૧, ૨ હવે તે રાક્ષસી વિચાર
કરવા લાગી કે, 'હાય ! મને કેવું સૂચિપણ પ્રાપ્ત
થયું છે ! હું સૂક્ષ્મ થઈ ગઈ છું. વધારે ભક્ષણ
કરવાની મારી શક્તિ હરાઈ ગઈ છે. અ'

x આ ઇતિહાસમાં સર્ગમાં સૂચિરૂપ થયેલી તે ૨
સીએ પૂર્વના દેહનું સ્મરણ કરી, તેને માટે પશ્ચા-
ત્તે તથા ખેદ કયો, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

મારા પેટમાં એક ઢાળિયો પણ રહેતો નથી.^૩
મારાં પ્રથમનાં હાથ-પગ વગેરે વિશાળ અંગો
ક્યાં ગયાં? અરે! વનમાં જમ પાંદડાં વીંખાઈ
જાય, તેમ મેઘના જવાં મારાં વિશાળ અંગો પણ
વીંખાઈ ગયાં!^૪ મારાં મંદભાગ્ય છે, કારણ કે
વસા-ચરખીની સુગંધીવાળો, સ્વાદુ, માંસના
રસનો ઝટ જીતરી જાય એવો એક ઢાળિયો પણ
મારા ઉદરમાં જરા પણ માતો નથી.^૫ હું કાઠવની
વચમાં ડૂબી જઈ છું અને પૃથ્વી ઉપર પડી
જઈ છું. હું માણસના પગના પ્રહારથી હણાઈ
છું અને મલિન થઈ છું.^૬ અરેરે! હું મરી ગઈ.
હાય! હું ધણી વિનાની! અરે મને કોઈ ધીરજ
આપનાર નથી. મારે કોઈ સ્થળ નથી. દુઃખથી પણ
વધારે દુઃખમાં તથા સંકટથી પણ વધારે સંકટમાં
હું ડૂબી ગઈ છું.^૭ મારે કોઈ સખી નથી, દાસી
નથી, માતા નથી, પિતા નથી; મારે કોઈ ચાકર
નથી, કોઈ બંધુ નથી, કોઈ ભાઈ નથી અને કોઈ
પુત્ર નથી.^૮ મારે દેહ નથી, સ્થાન નથી અને કોઈ
આશ્રય નથી. ઠરીને બેસવાનું મારે સ્થળ પણ નથી,
તેથી હું વનનાં પાંદડાંની પેઠે ચારેબાજુ ભ્રમ્યા
કરું છું.^૯ હું દારણુ કુખના ઘૂસરામાં બેઠાચેલી
છું. અરે! હું અતિ ભયંકર આપત્તિમાં આવી
પડી છું. હવે તો હું મોત માણું છું; પણ તેય
મને માણું મળતું નથી.^{૧૦} હાથમાં આવેલા
ચિંતામણિને કાચનો કટકા જણીને ચૂં માણસ
હાથમાંથી નાખી દે, તેમ મેં ચૂં બુદ્ધિથી મારા
પ્રથમના દેહનો હાથે કરીને ત્યાગ કર્યો!^{૧૧} માણ-
સને જ્યારે મનમાં મોહ થાય છે, ત્યારે પ્રથમ
હજારો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર દુષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય
છે. પછી એ અનર્થના વિસ્તારથી તે પ્રકાશ પામે
છે.^{૧૨} કોઈ સમયે હું ધુમાડામાં રહું છું, કોઈ
સમયે હું માર્ગમાં કચરાઈ જઈ છું અને કોઈ
સમયે હું ખડમાં ધેડલાઈ જઈ છું. અરે! મારા
દુઃખની પરંપરાનો પાર જ નથી.^{૧૩} બીજને
પીડા કરનારી તથા બીજના સંચારથી આશ્વનારી

હું પરવશતાને લીધે, પરમ કૃપણતા પામેલી
છું.^{૧૪} મને રુધિર વગેરેનો સ્વાદ લેવાની અભિ-
લાષા થાય છે, પણ તે અભિલાષાનું વેધનમાત્ર
કળ છે અને મને ઉદર ન હોવાથી મારાથી
સ્વાદ લઈ શકાતો નથી. આથી હું હીનભાગ્ય-
વાળી છું. આમ દૌર્ભાગ્ય પણ દુર્ભાગ છે.^{૧૫}
જમ ભૂતની શાંતિ કરતાં તે શાંતિથી ભૂતની જ
ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તપ કરવાથી મારા જ
નાશનો ઉદય થયો છે.^{૧૬} હાય! મેં મંદબુદ્ધિથી
મારા પ્રથમના મોટા શરીરનો ત્યાગ કેમ કર્યો?
પણ એ તો જ્યારે નાશ જ થવાનો હોય, ત્યારે
એવી અવળી જ મતિ સૂઝે. છીડી કરતાં પણ મારું
શરીર સૂક્ષ્મ છે; માટે માર્ગમાં ધૂળના ઢગવામાં
જ્યારે હું ડૂબી જઈશ, ત્યારે મારો કોણ ઉદ્ધાર
કરશે?^{૧૭, ૧૮} પર્વત ઉપર રહેલાં ઝાડ જમ ગામના
માર્ગમાં પડેલાં ખડ આગળ આવે એમ નથી,
તેમ એકાન્તમાં રહેનારા સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળા મુનિ
એ, મારો ઉદ્ધાર કરવાને મારી પાસે આવે તેવો
સંભવ નથી.^{૧૯} હું અજ્ઞાનરૂપી સમુદ્રમાં પડી છું,
માટે મારો અભ્યુદય થાય જ ક્યાંથી? આંધળો
માણસ પતંગિયાની સેવા કરે તેથી તેને કંઈ
પ્રકાશ મળતો નથી.^{૨૦} મારે કેટલા કાળ સુધી
આ આપત્તિના ખાડામાં પડી રહેવું પડશે, તે
હું જાણતી નથી. ક્યાં સુધી મારે આ ખાડામાં
લોટ્યા કરવું પડશે? મારી તો દરેક ચેષ્ટા હરાઈ
ગઈ છે.^{૨૧} અંજનરૂપી મહાપર્વતના પુત્રરૂપ અને
સ્વર્ગ તથા પૃથ્વીના સ્તંભરૂપ મારો મોટો દેહ
ક્યારે થશે? અહા! એ દેહમાં મને મેઘમાળાના
જવા હાથ હતા, વીજળીના જવાં નેત્ર હતાં,
ઝાકળના સમૂહ જવાં વસ્ત્ર હતાં અને આકાશને
સ્પર્શ કરે તેવા ઢેશ હતા.^{૨૩-૨૫} લાંબા ઉદરરૂપી
મેઘને બેઠને મોર નાયવા માંડતા હતા. મને
શ્યામ, લંબ અને વિલોલ સ્તન હતાં અને તે
સ્તનો શરીરના શ્વસિન્ધુવાસ સાથે કંપતાં હતાં
હાસ્યરૂપી ભરમની છટાથી સૂચ્ય મંડળને ઢાંકી

દે તેવું મારું શરીર હતું; જાણે યમરાજની પેઠે સર્વ પ્રાણીને ગળી જવા તત્પર થયો હોય તેવો મારો ભયંકર આકાર હતો. ૨૪, ૨૫ અને અગ્નિની પેઠે પ્રકાશતી તથા ખાંડિણિયાના જેવી જાંડી આંખો હતી અને એક પર્વતના શિખર ઉપરથી ખીજ પર્વત ઉપર પગ મૂકી હું વિહાર કરતી હતી. ૨૬ હવે મને ક્યારે વિશાળ કાતરની જેમ પ્રકાશતું તે મહાન ઉદર થશે? ક્યારે મને શરદ-જતુના મેઘ જેવી ઘાટી નખપંક્તિ પ્રાપ્ત થશે. ૨૭ ક્યારે મને મોટા રાક્ષસોના હૃદયને પણ ચીરી નાખે તેવું હાસ્ય થશે? ક્યારે મહાઅરણ્યમાં સુંદર વાઘો સહિત હું નૃત્ય કરીશ? ક્યારે હું વસા (ચરખી) રૂપી આસવના કુંભથી તથા અમૃત જેવાં માંસથી યુક્ત હાડકાના સમૂહ-થી મારા ઉદરને નિરંતર પૂર્ણ કરીશ? ૨૮, ૨૯ મહાલોકોમાં સ્થિરપાન કરીને મદોન્મત્ત થયેલી તથા હર્ષ પામેલી હું ક્યારે સુખથી નિદ્રા કરીશ? ૩૦ સોનું અગ્નિમાં પડીને ભસ્મનો અંગી-કાર કરે છે, તેમ મેં પણ દુષ્ટ તપરૂપી અગ્નિમાં મારા પહેલાંના સુવર્ણમય દેહનો ત્યાગ કરીને સોયપણાનો અંગીકાર કર્યો છે. ૩૧ અંજનના પર્વતની કાન્તિ જવું તથા દિશાના તટને ભરી દે તેવું, મારું તે શરીર ક્યાં અને ક્યાં માખીના પગની ખરી જવું તથા તણખલા જવું ઝીણું આ સોયપણું? ૩૨ કદી સોનાનો બાજુખંધ મળે તો તેને જેમ અવિચારી માણસ 'માટીનો છે' એમ જાણીને નાખી દે છે, તે પ્રમાણે મેં આ સોય જેવા શરીરના લોભથી પ્રથમના પ્રકાશિત શરીરનો ત્યાગ કર્યો છે. અરે! દે વિંધ્યાયજની ઝાકળભરી શુદ્ધ જેવા મારા ઉદર! તું તારા સિંહના સ્વભાવથી હાથીનો નાશ કેમ કરતું નથી? ૩૩, ૩૪ અરે! પર્વતના શિખરને ભાંગી નાખનારા મારા હાથ! તમે પુરોહાડ (દોભવાનો પદાર્થ) બુદ્ધિથી સસલાને પારણ કરનાર આકાશમાંના ચંદ્રનો કેમ નખથી બાંધ કરતા નથી? ૩૫

અરે! કાચ તથા મણિમાળાથી રહિત છતાં પણ પર્વતના તટના જેવા સુંદર મારા વક્ષસ્થળ! પ્રથમ તારામાં રૂંવાડાંનું વન હતું અને તેમાં જૂનો સમૂહ સિંહની પેઠે સંતાઈ રહેતો હતો; પણ હવે તે વન જ નથી. ૩૬ અરે! કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિનાં અંધારારૂપી મુકાચેલાં લાકડાંને બાળી નાખનારાં મારાં નેત્ર! તમે તમારી દષ્ટિરૂપી જ્વાળાની માળાથી દિશાઓને કેમ ઝગઝગિત કરતાં નથી? ૩૭ અરે! મારા સ્કંધરૂપી બંધુ! તમારો નાશ થયો, પૃથ્વીમાં તમારો ત્યાગ થયો અને કાળે કરીને શિકાના તળમાં તમને ઘસીને પીસી નાખ્યા. ૩૮ કદપના અંત સમયના દાવાનળથી દગ્ધ થયેલા ચંદ્રના બિંબ જેવા મનોહર દે મારા મુખચંદ્ર! તું તારાં કિરણથી આજ કેમ પ્રકાશ પામતું નથી? અરે! મારા મોટા આકારવાળા હાથ! તમે ક્યાં ગયા? હું તો માખીનો પગ અડવાથી પણ હાલી જતી તુરંત સોય થઈ ગઈ છું. ૩૯, ૪૦ અરે! કરં-જના વૃક્ષથી યુક્ત મોટા ઝાડના મૂળના ખાડા જેવા મુરોલિત એવા મારા ભગ! અરે! વિંધ્યા-યજના શિખરથી પણ વિશેષ શોભતા મારા નિતંબ! તમારી શી સ્થિતિ થઈ? ૪૧ આકાશમાં પુરાઈ રહે તેવો પ્રથમનો મારો આકાર ક્યાં અને હમણાં પ્રાપ્ત થયેલું આ તુરંત સૂચિપણું ક્યાં? આકાશના છિદ્ર જવું પ્રથમનું સુંદર મુખ ક્યાં અને ક્યાં નવું થયેલું આ સૂચિમુખ? પણ માંસના ભારથી યુક્ત એવો પ્રથમનો મારો આહાર ક્યાં અને હમણાંનું પાણીના બિંદુથી ભોજન ક્યાં? અરે! મેં મારા વિસ્તારનો ક્ષય કરવા સારુ જ આ નાટક રચ્યું અને એટલે જ હું આવી સૂચ થઈ ગઈ છું. ૪૨

કાકારોઽપરમૂત્તકા ક ચ નવં તુચ્છાત્મદ-
વીવૃપ્તોદોરંધ્રસમં ક વાસ્ય શુદ્ધં વેદં ચ
ચવીરુત્તમ્ । ક ગ્રામો બહુમાંસમાવદ્રુતઃ કાન્તિ

દુના મોજનં યદ્દાસ્મ્યેતદદ્દો મયૈવ રચિતં
સ્વાત્મસ્યં નાટકમ્ ॥ ૪૨ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિકા પરિઘેન' એ
નામનો સર્ગ ૭૧ મો સમાપ્ત

~*~ સર્ગ ૭૨ મો* ~*~

કંકટીએ પુનઃ તપ કર્યું અને
ઇન્દ્રને આશ્ચર્ય થયું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યુષ્ઠી સાસંભવદ્વાણી ચિંતયિત્વેત્યકંપનમ્ ।

પુનસ્તદેહલામાય મવામ્યાયુ તપસ્વિની ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોદ્યા:-હે રામ ! સૂચિરૂપે થયેલી
તે રાક્ષસીએ 'પ્રથમનો દેહ મળવા માટે હું તપ
કરું' એવા વિચાર કર્યો અને વાણીને નિયમમાં
રાખીને સ્થિરપણાથી તપનો નિશ્ચય કર્યો.^૧ મનુ-
ષ્યને મારવાના જે વિચારો તેના મનમાં હતા,
તે વિચારોના ત્યાગ કરીને તેણે તપ કરવા સારું
હિમાલય પર્વત ઉપર પ્રયાણ કર્યું.^૨ પ્રથમ તે
રાક્ષસીએ પોતાને આત્માને વિષે મનથી કટિપ-
ત સૂચિપણું બેધું. ત્યાર પછી પ્રાણવાયુરૂપી તે
જીવસૂચિએ પ્રાણ સાથે પ્રવેશ કર્યો.^૩ એ પ્રમાણે
પોતાને વિષે મનોમય સૂચિપણાને બેનારી તે રા-
ક્ષસીએ, પ્રાણવાયુરૂપી શરીરથી તપ માટે હિમા-
લય પર પ્રયાણ કર્યું.^૪ ઇન્દ્રનીલમણિની કાન્તિ-
બળી તે રાક્ષસીએ દંઢ દાવાનળવાળા, ભૂતપ્રા-
ણીમાત્રથી રહિત, રક્ષા, ધૂળથી યુક્ત અને ખડ
વિનાના હિમાલયના વિસ્તારવાળા સ્થળમાં તપ
કરવા સારું નિવાસ કર્યો. બધે મરુદેશમાં અંક-
સ્માત્ સૂકા ખડની શિખા ઊગી આવી હોય
તેવી તે લાગતી હતી.^{૫-૬} પોતાના સૂક્ષ્મ પગના
અર્ધભાગથી જ તેણે પૃથ્વીનો આશ્રય રાખ્યો.

* આ બોલેલેમાં સર્ગમાં રાક્ષસીનું ઉત્તમ તપ અને
તેના તપથી ઇન્દ્રના મનમાં વિરમય થયો, તેથી નારદમુનિ-
એ ઇન્દ્રને નિશ્ચય કરાવ્યો, એટલી કથા કહેવાશે.

એ પ્રમાણે એક પગે ઊભા રહી તેણે તપ કરવા
માંડ્યું. પોતાનાં સૂક્ષ્મ પગનાં તળિયાંથી પૃથ્વીની
રેણુને સંકટ કરનારી તે રાક્ષસી, વિષયમાંથી મન
બેગી લઇને યત્નપૂર્વક જાયું મુખ રાખીને ઊભી
રહી. તે રાક્ષસી કાળા લોઢાની સૂચિરૂપ હતી,
હિંસા કરનારી હતી, તીક્ષ્ણ સ્વભાવની હતી અને
પવનનું ભક્ષણ કરતી હતી; તેથી પર્વતની રેણુ ઉપર
તથા પથ્થર ઉપર તે સ્થિર ઊભી રહેવા સમર્થ
હતી.^૭ અરણ્યમાં ભૂખી થયેલી તે રાક્ષસીએ
દૂરથી ચાલ્યાં આવતાં માણસને બેવા માટે બધે
પોતાની ડોક બાંધી કરી હોય એમ જણાવું હતું.
તે પૂંછડાથી ખડ તથા પાંદડાંના અગ્રભાગ ઉપર
રહેલી હતી. ખડમાંકડીની પેઠે તેણે પર્વત ઉપર
સ્થિતિ કરી હતી.^૮ તે રાક્ષસીના મુખના છિદ્ર-
માંથી બહાર નીકળેલી તેજની કાન્તિ બધે તે
સાધની સખી હોય, તેમ તેની પાછળ રહીને તેની
રક્ષા કરતી હતી !^૯ પોતાના સ્વજન કુદ્ર દોય
તો પણ માણસ તેના ઉપર સ્નેહ રાખે છે, તે
પ્રમાણે તે રાક્ષસી બે કુદ્ર છે, તો પણ તેની
મુખકાન્તિએ તેનું સખીપણું સ્વીકાર્યું. એ પ્રમાણે
તે રાક્ષસીને તેના મુખછિદ્રમાંથી નીકળેલી કાન્તિ
એક સખી હતી અને તેની પોતાની છાયા તે
રાક્ષસીની બીજી સખી હતી.^{૧૦, ૧૧} છાયારૂપી
સખી તે રાક્ષસીની પાછળથી રક્ષા કરનારી હતી
અને તેને કાન્તિરૂપી સખી આગળથી રક્ષા કરનારી
હતી. એ પ્રમાણે પોતાની બે સખી સહિત તે
રાક્ષસીએ પરસ્પર અનુકૂળ રહીને તપ કરવાની
દંઢતા કરી.^{૧૨} તે રાક્ષસીનું ઉત્તમ તપ બેઈને
તે સ્થળે રહેલાં ઝાડને તથા લતાને પણ સદ્યુદ્ધિ
થઈ, તો પછી બીજા ઢોને ઉત્કંઠા ન થાય ? તપને
અર્થે મનોવૃત્તિને સ્થિર રાખનારી એ રાક્ષસીને,
પર્વતમાં રહેલાં ઝાડ પોતાનાં પુષ્પ તથા ફળના
સુગંધથી યુક્ત એવું પવનનું મોજન કરાવવા
લાગ્યાં.^{૧૩, ૧૪} દેવોના ઉપયોગમાં ન આવે તેનાં
પ્રથમ ઊગેલાં પુષ્પોથી તથા હવે પછી થવાનાં

પુષ્પોથી, વૃક્ષોએ તે રાક્ષસીનું સુખ પૂરી દીધું.^{૧૭}
 ઇન્દ્રની* પ્રેરણાથી વાયુની સાથે આવેલી માંસ-
 ની રજા છિદ્ર દ્વારા તેના સુખમાં પેટી, પણ તેણે
 તે રજા બહાર કાઢી નાખી.^{૧૮} તપ કરવાનો દૃઢ
 નિશ્ચય હોવાથી, તે રાક્ષસી માંસની રજાથી તપમાં
 વિદ્ય થાય એમ ધારીને તે રજાને ગળી ગઈ નહિ.
 હલકાં માણસ પણ સારું કામ કરતાં વિદ્ય થાય
 તો તેને દૂર કરે છે.^{૧૯} તે રાક્ષસીએ પોતાના
 સુખમાંની પુષ્પની રજાનો પણ સ્વીકાર કર્યો નહિ.
 મેરુપર્વતને હોળેડી નાખનાર પવનથી પણ તે
 રાક્ષસી ચલાયમાન થઈ નહિ, તેથી પવનને પણ
 આશ્ચર્ય થયું.^{૨૦} તે રાક્ષસી કાદવથી મરતક સુધી
 ઢંકાઈ ગઈ, પાણીથી પુરાઈ ગઈ, પવનથી ચલા-
 યમાન થઈ અને વનના અગ્નિથી દગ્ધ થઈ.^{૨૧}
 વળી તે કરા પડવાથી ભેદાઈ ગઈ, વીજળીના
 ભ્રમથી ભ્રમિત થઈ ગઈ, મેઘથી ભયભીત થઈ
 અને અતિ ગર્જનાથી ક્ષોભિત થઈ.^{૨૨} આમ
 છતાં, વિપની મૂર્છાથી સૂતેલો માણસ જેમ એક
 ડગલું પણ દૂર ખસે નહિ, તેમ તપ કરવાના દૃઢ
 નિશ્ચયવાળી તે રાક્ષસી, હજારો વર્ષ સુધી પણ
 ત્યાંથી જરા પણ ખસી નહિ.^{૨૩} તે રાક્ષસીની
 સંસારની રુદુરણામાત્ર નિવૃત્ત થઈ, તેથી પરમા-
 ત્માનો વિચાર કરતાં તેનું મન નિર્મળ થયું અને
 તેને જ્ઞાનનો ઉદય થયો.^{૨૪} જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી
 તેને કાર્યકારણની ખબર પડવા માંડી અને તેને
 પરમ પવિત્રપણું પ્રાપ્ત થયું. તપ કરવાથી તેના
 પાપનો નાશ થયો અને તેથી તેને તત્ત્વજ્ઞાન થયું.
 તપે કરીને એનાં પાપ ઓગળી ગયાં, ત્યારે તે
 પોતે જ આત્મબુદ્ધિથી બ્રહ્મજ્ઞાની થઈ અને
 પોતાના સુખને સ્વયંવનારી થઈ.^{૨૫, ૨૬} આ
 પ્રમાણે તેણે જાંચા સુખે રહીને સાત લોકોને
 સંતાપ કરે તેવું દારણુ તપ માત્ર હજાર વર્ષ

સુધી કર્યું.^{૨૭} પ્રલયકાળના અગ્નિથી પણ ભયંકર
 એવા તેના ઉત્તર તપને લીધે તે પર્વત બળવા
 માંડ્યો અને તેથી આખું જગત તપતું હોય
 એમ જણાવા લાગ્યું.^{૨૮} તે એકાદે ઇન્દ્ર દેવતાના
 મનમાં આશ્ચર્ય થયું અને તેથી તેણે નારદમુનિને
 પૂછ્યું: 'કાના તપને લીધે જગતનો પરાશન
 થાય છે?'^{૨૯} ત્યારે નારદમુનિએ તે રાક્ષસીના
 તપની વાત કરી અને કહ્યું કે, 'સૂચિ નામની
 રાક્ષસીએ સાતહજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે તેથી
 તેના દેહ વિજ્ઞાનરૂપી થયો છે અને તેને લીધે
 આ જગત તપે છે.^{૩૦} હે સુરેન્દ્ર! જેમ સંહાર
 કરનારા રુદ્રની શક્તિને લીધે જ પ્રકારના ઉત્પા-
 તો થાય છે, તેમ એ સૂચિના તપથી નાગગણ
 કૂંડાડા મારે છે, પર્વતો પડે છે, વિમાનીઓ
 નીચે પડી બળે છે અને સમુદ્ર તથા ગેધ મુકાઈ
 બળે છે, અરે! સૂર્યદેવતા સાથે દિશાઓ પણ
 મલિન થઈ બળે છે.^{૩૧}

નાગાઃ શ્વસંતિ વિચલંતિ નગાઃ પર્વતિ
 વૈમાનિકા જલધિવારિષ્ઠાઃ પ્રયાંતિ | શોષં દિશોઃ
 કર્કસદિવા મલિનીભવંતિ સૂચ્યાઃ સુરેન્દ્ર તપસા
 ક્ષયમાયેવ || ૩૧ ||

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણનો 'સૂચિતપઃપ્રભાવ' એ
 નામનો સર્ગ ૭૨ એ સમાપ્ત

~~~~~  
 ૭૨મો સર્ગ  
 ~~~~~

વાયુદેવતાએ કક્કટી રાક્ષસીની શોધ કરી

॥ વસિષ્ઠ ઉપાચ ॥

કર્કટીકદુષ્ટતાતં સર્વમાકર્ણ્ય વાસવઃ |

નારદં પરિપ્રચ્છ પુનર્જાતવૃત્તહલઃ || ૧ ||

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ! એ પ્રમાણે કક્ક-
 ટી રાક્ષસીનું કટુ વૃત્તાંત સાંભળીને ઇન્દ્ર કુપ્તહસ

+ આ તોતરમા મર્ગમાં કક્કટી રાક્ષસીના ભોજનો
 વિષ્ણુ તથા ઇન્દ્રની પ્રેરણાથી વાયુદેવતા તેને શોધવા
 ગયા, એટલી કથા કહેવાય.

* પૂર્વે તપસ્વીઓના તપમા દેવતા વિદ્ય કરતા
 દેવા, તે પ્રમાણે ઇન્દ્રે તેના તપમાં વિદ્ય કરવા માંસની
 રજા લઈ જવા પ્રેરણા કરી.

પામ્યો અને તેણે ફરીથી નારદમુનિને પૂછ્યું.^૧
 ઇન્દ્ર યોદ્ધો:-હે મુનિ ! કંઈટી રાક્ષસીએ
 ૧૫ કરીને પિશાચની વૃત્તિવાળું સૂચિપણું મેળ-
 ચીને કેવા વૈભવ ભોગવ્યા ? તે તમે કહો.^૨

નારદ યોદ્ધો:-હે ઇન્દ્ર ! પિશાચપણને
 પામેલી તે જીવસૂચિને પ્રથમ કાળા લોઢાની
 શેષનો આશ્રય હતો. ત્યાર પછી તેનો ત્યાગ
 કરીને તે આકાશના વાયુરૂપી રથ દ્વારા પ્રાણવાયુ-
 ના માર્ગથી દેહમાં પેટી.^૩ ત્યાં તે સ્નાયુ, મેદ,
 રક્ત, રુધિર અને આંતરડાં વગેરેના છિદ્ર દ્વારા
 પેસીને મલિન અંતઃકરણવાળા પાપી માણસના
 અંતરમાં પક્ષીની જેમ સંતાઈને રહી.^૪ શ્રી-
 સિણ્ણામૂર્તિના સ્થૂલરૂપ એવા વડની વડવાઈના
 અંત્રભાગમાં જેમ ત્રિશૂલ રહે છે, તેમ માણસના
 શરીરની જ નાડીમાં રોગના આશ્રયરૂપ એવા
 બહારનો વાયુ પ્રવેશ કરે છે, તે નાડીમાં તેણે
 રથરોગની ઉત્પત્તિ કરવા માંડી.^૫ પ્રાણીના શરી-
 રની ઇન્દ્રિયો દ્વારા તે રાક્ષસીએ પ્રાણીના માંસ-
 નો તથા પ્રાણીને ઉચિત તેવા ભોજનનો ઉપ-
 યોગ કર્યો.^૬ પતિતું આલિંગન કરવાથી જની
 અનેક કૂલમાળાનો જોળાઈ ગઈ છે અને જના
 શ્વેલ ઉપર કરેલી પત્રલેખા પ્રિયતમના વક્ષઃસ્થલ
 ઉપર લાગી છે, તે મુઘ્ધા બાળાના દેહમાં પ્રવેશ
 કરીને તે રાક્ષસીએ મુઘ્ધા બાળાના સુખનો પણ
 અનુભવ કર્યો છે.^૭ કાઈ સમયે પક્ષીના શરીરમાં
 પેસીને તેણે કલ્પવૃક્ષના પુષ્પથી બમણા મુગંધ-
 વાળી એવી કમળમાળાઓવાળી વતની નિઃશોક
 માળાઓમાં પણ વિહાર કર્યો છે.^૮ કાઈ સમયે
 બ્રમરમાં પ્રવેશ કરીને તેણે મેરુપર્વતમાં મંદાર-
 મંડરદના કણરૂપી આસવનો અનુભવ કર્યો છે.^૯
 રણસંઘાતમાં ખડ્ગની ધારા જેમ વીરના અંગતું
 ચર્ચણ કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગીધના શરીર-
 માં પ્રવેશ કરીને શયના અંગતું પણ ચર્ચણ કર્યું
 છે.^{૧૦} જ પ્રમાણે પવનની પંક્તિ કાળા આકાશ-
 માં જાંચી તથા નીચી ફરે છે, તે પ્રમાણે શરીર-

ની નાડીમાં પણ તે રાક્ષસી ફરી છે.^{૧૨} જેમ
 સમષ્ટિ પ્રાણવાયુનો સ્પંદ સ્વેચ્છાથી સર્વ ઠેકાણે
 સ્ફુરે છે, તેમ તે રાક્ષસીની સ્ફુરણા પ્રત્યેક
 દેહ તથા ધરમાં થઈ છે.^{૧૩} જેમ ગૃહિણી
 દીપની પ્રભાથી પ્રકાશીને ધરમાં વ્યવહાર કરે
 છે, તેમ તેણે ચિદ્રશક્તિની પ્રભાથી પ્રકાશીને
 સર્વ પ્રાણીનાં શરીરોમાં વ્યવહાર કર્યો છે.^{૧૪}
 જળમાં જેમ દ્રવશક્તિ વિહાર કરે છે, તેમ
 તેણે રુધિરમાં વિહાર કર્યો છે. સમુદ્રમાં જે
 પ્રમાણે તેની ધૂમરી ભમ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે
 તે પ્રાણીના જઠરમાં ભમી છે.^{૧૫} શેષના અંગ
 ઉપર જેમ વિષ્ણુએ શયન કર્યું છે, તેમ તેણે
 ચરખીમાં શયન કર્યું છે. પાનશક્તિ જેમ અમૃ-
 તનો સ્વાદ લે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ ગંધનો સ્વાદ
 લીધો છે.^{૧૬} તે રાક્ષસીએ વાયુની સાથે વૃક્ષ,
 ગુદમ તથા ઔષધિના રસનો તથા ગુદનો સ્વાદ
 આપ્યો છે. તે જીવસૂચિ 'હું પવિત્ર થાઉં' એવા
 સંકલ્પથી સ્થિરતાપૂર્વક તપ કરીને, પવિત્ર અને
 પાપરહિત થઈ છે. અદૃશ્ય એવી એ જીવસૂચિએ
 વાયુના જવા વેગવાળી તથા વાયુ જવા વેગથી ગમન
 કરનારા વહેનવાળી અને દિશાઓમાં પ્રતિબંધ
 વિનાની ગતિ કરનારી આયસી સૂચિની સાથે
 અનેકાનેક પ્રાણીના દેહની સાથે ખાધું છે, પીધું
 છે, વિલાસ કર્યો છે, દીધું છે, દેવરાગ્યું છે, હરણ
 કર્યું છે, નાચ કર્યો છે, ગાન કર્યું છે અને નિવાસ
 કર્યો છે. જગતમાં એવા કાઈ પદાર્થ નથી કે, જે
 સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિ, મન તથા પવનરૂપી દેહવાળી,
 આકાશરૂપિણી અને અદૃશ્ય શરીરવાળી તે રાક્ષ-
 સીએ ન કર્યો હોય.^{૧૭-૨૧} હાથણી જેમ ખાંધ-
 વાના સ્તંભનો આશ્રય કરીને ભમ્યા કરે છે, તેમ
 પ્રાણીના રુધિરના સ્વાદથી મત્ત થયેલી તે રાક્ષ-
 સી પ્રાણીઓના આયુષ્યની નિયતિરૂપ કાળનો
 આશ્રય કરીને ભમી છે. હાથણી જેમ ખંધાઈને
 થોડા ભાગમાં જ ભમે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ
 સર્વ પ્રાણીનો નાશ ન કરતાં, ઢેલકાંક પ્રાણીના

રુધિરનો સ્વાદ લીધો છે.^{૨૨} મદ્દર અને વેગ-
પૂર્વક પ્રાણીના દેહનો નાશ કરનારી તે રાક્ષસી,
ધણા કદલોલવાળી દેહરૂપી નદીમાં મગરમચ્છ-
ની પેઠે ફરી છે.^{૨૩} ધનવાન માણસ વૃદ્ધાવસ્થા-
માં આતુરપણાથી ધનનો ખરાબર ઉપભોગ ન
થવાથી જન્મ રુદન કરે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પ્રાણી-
ની ચરખી તથા માંસ ગળી જવાને સમર્થ ન
થવાથી રુદન કર્યું છે.^{૨૪} નાચ કરનારી સ્ત્રી જન્મ
રંગમંડપમાં પોતે પહેરેલાં કંકણ તથા ખાનુ-
બંધને નચાવે છે, તેમ તે રાક્ષસીએ પોતે પીડા
કરેલાં બકરાં, ઊંટ, હાથી, ઘોડા, સિંહ તથા
વ્યાઘ્રને નચાવ્યાં છે.^{૨૫} વાયુની ગતિથી પરવશ
થયેલી તે રાક્ષસીએ ગંધલેખાની પેઠે બહાર
તથા અંદર સર્વ ઠેકાણે વિહાર કર્યો છે.^{૨૬} મંત્ર,
ઔષધિ, તપ, દાન અને દેવપૂજાથી હણાયેલી
તે રાક્ષસી ધણા ટેકરાવાળી નદીના તરંગની
પેઠે બહાર ભાગી ગઈ છે.^{૨૭} દીવાની કાન્તિની
પેઠે જની ગતિ કળવામાં આવતી નથી, એવી
એ સૂચિ અંતર્ધાનશકિત વડે તત્કાળ આયસી
સૂચિરૂપી માતાની સોડમાં શાંતિ પામે છે.^{૨૮}
સૂચિરૂપે થયેલી એ રાક્ષસીએ આશ્રય માટે આ
લોઢાની સોયનો અંગીકાર કર્યો, તે પ્રમાણે
પ્રત્યેક માણસ પોતાની વાસના અનુસાર આશ્રય
સોધે છે.^{૨૯} જનસૂચિએ મંત્ર તથા ઔષધિથી
પીડા પામીને જન્મ લોઢાની સોયનો આશ્રયરૂપે
અંગીકાર કર્યો, તેમ જડ માણસ પણ સર્વ
દિશામાં ફરીને આપત્તિના સમયમાં પોતાના
આશ્રમમાં આવીને રહે છે.^{૩૦} ઉપર પ્રમાણે
પ્રયત્ન કરતી અને દશે દિશાઓમાં ધૂમતી તે
રાક્ષસીને માનસીવૃત્તિ થઈ, પણ શરીરની વૃત્તિ
થઈ નહિ.^{૩૧} ટેમકે જન્મ ધર્મી વિના ધર્મ રહી
ચક્રોતો નથી, તેમ શરીર વિના શરીરની વૃત્તિ પણ
થતી નથી. ત્યાર પછી, વૃત્ત થયેલા પૂર્વના દેહનું
સ્મરણ થવાથી, તે રાક્ષસી પેટ ભરીને મુખની
ઘચ્છા કરવા લાગી અને તેને અંતઃકરણમાં અતિ

દુઃખ ઉત્પન્ન થયું.^{૩૨,૩૩} તેથી પ્રથમનો દેહ પાછો
મેળવવા માટે 'હું તપ કરીશ' એવો તેણે મ
થી નિશ્ચય કર્યો. પછી પર્વત ઉપર તપ કર
જવા સારુ તેણે આકાશમાં ઊડતા ગીધના શર
રમાં પ્રાણવાયુ દ્વારા પ્રવેશ કર્યો.^{૩૪,૩૫} આ
ગીધના શરીરમાં તે રાક્ષસીનો પ્રવેશ થવાથી
ગીધને રાક્ષસીનો ઇચ્છા પ્રમાણે કરવાનું મ
થયું.^{૩૬} પછી વાયુની પ્રેરણાથી જન્મ મેધ બન
તેમ તે ગીધ અંતર્ગત સૂચિપિશાચીની નિર્વૃત્તિ
(રાગની શાંતિ) વખતે લોહસૂચિને તેના ધારેલ
પર્વત ઉપર લઈ ગયો.^{૩૭} જન્મ યોગી પોતાનું
બુદ્ધિની વૃત્તિને સર્વ સંકલ્પથી રહિત સ્થાનકમ
એક સ્થળે સ્થાપિત કરે છે, તેમ તે ગીધે માણસ
વિનાના મોટા અરણ્યમાં તે રાક્ષસીને સ્થાપિત
કરી. ત્યાં પર્વત ઉપર સ્થાપેલી દેવની પ્રતિ-
માની પેઠે તે રાક્ષસી તે સ્થળે એકપગે જાણી
રહી. પર્વતના શિખર ઉપર જાંચી ડોકળાળો મોર
જોમો હોય, તેવી રીતે તે રાક્ષસી અણુ જન્મ
સૂક્ષ્મ પગથી પર્વત ઉપર જાણી રહી. ત્યાર-
પછી ગીધે ઉપાડીને પર્વત ઉપર સ્થાપન કરેલી
તે રાક્ષસીએ, ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળવા
વિચાર કર્યો.^{૩૮-૪૧} જન્મ નાસિકાવાયુને સન્યુષ્ઠ
એવી ગંધલેખા પવનમાંથી બહાર નીકળે, તેમ
બહાર નીકળવાને મનમાં તૈયારી રહેલી તે સૂચિ
ગીધના શરીરમાંથી બહાર નીકળી.^{૪૨} ભાર ઉપા-
ડનાર મજૂર પોતાના ઉપરથી ભાર જાતરવાથી
જન્મ શાંતિ પામે છે, તેમ તે ગીધ રાક્ષસી પોતા-
ના દેહમાંથી બહાર નીકળી, તેથી વ્યાધિમુક્ત
થયો, શાંત થયો અને પોતાને દેશ ચાલ્યો ગયો.
એ જનસૂચિએ તપ માટે લોહસૂચિનો આશ્રય
લીધો. ટેમકે જે સરખા પદાર્થોના સંયોગ જ
અત્યંત શોભે છે.^{૪૩,૪૪} આધાર વિના ઠોઈ કિયા-
ની સિદ્ધિ થતી નથી, એમ ધારોને આધારના એક-
નિષ્ઠાપણાનો આશ્રય કરીને તે રાક્ષસીએ તપ
કરવા માંડ્યું.^{૪૫} જન્મ વાયુ મુગંધી પદાર્થમાં

સર્વ ઠેકાણે વ્યાપી રહે છે અને પિયાચી જમ સોસમના વૃક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે, તેમ તે રાક્ષસી લોહાની સોયનો આશ્રય કરીને રહી છે. હે ઇન્દ્ર ! ત્યારથી માંડીને દીર્ઘ તપ કરનારી તે રાક્ષસીએ મહાઅરણ્યમાં રહી ઘણાં વર્ષ સુધી તપ કર્યું છે.^{૪૧, ૪૨} માટે દેહત્યંચ્યતુર ! તે રાક્ષસીને વરદાન મળે તેવો પ્રયત્ન કરો, નહિ તો ઘણાક કાળથી ભેગું કરેલું તેતું તપ સર્વ લોકને બાળી નાખવાને સમર્થ છે.^{૪૮}

વસિષ્ઠ ઓઢ્યાઃ-એ પ્રમાણે નારદમુનિનાં ચત્ર સાંભળીને ઇન્દ્રદેવતાએ તે રાક્ષસીને જવા-કાર વાયુદેવતાને દશે દિશામાં જવાની પ્રેરણા કરી.^{૪૯} વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીને શોધવા સારુ આકાશમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સર્વ ઠેકાણે વેગ-પૂર્વક દ્રવના માંડ્યું.^{૫૦} જમ બ્રહ્મજ્યોતિ નિર્વિ-ત્તણથી અર્ધંશણમાં સર્વ ઠેકાણે ફરી વળે છે, તેમ વેગવાળી વાયુદેવતાની સંવિત્ તે રાક્ષસીને શોધવા માટે સર્વ દિશામાં થોડા વખતમાં ફરી જતી.^{૫૧} વાયુદેવ તે રાક્ષસને શોધવા સારુ પ્રથમ પૃથ્વીમાંના સાત સમુદ્રને અતે રહેલી અને લોકા-લોક પર્વતના કંઠેરા સમાન નિર્જન સુવર્ણ-મય ભૂમિમાં ગયા. ત્યાંથી તે મણિમય સ્થળમાં ગયા.^{૫૨} પછી વાયુદેવ મીઠા જળના સમુદ્રવાળા પર્વતની સંધિમાં રહેલા દેશમાં ગયા. ત્યારપછી તેમણે તે રાક્ષસીને પુષ્કરદ્વીપમાં શોધી.^{૫૩} ત્યાર પછી વાયુદેવતાએ મહિરાટ્ટ્રી જળના સમુદ્રની પરિખા (કિલ્લાની આસપાસ કરેલી પાણીની ખાઈ)વાળા ગોમેદ્વીપના મધ્યભાગમાં જલા-શ્રયોમાં રાક્ષસીને શોધી અને તેમાં રહેલા દેશેને બોલ્યા.^{૫૪} ત્યારપછી તેમણે શેરડીના રસટ્ટ્રી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલા ક્રૌંચદ્વીપ બોલ્યા. તેમાં ઉપદ્રવ વિનાના પર્વતો રહેલા છે. તેમાં વાયુદેવ-તાએ રાક્ષસીને શોધવા માટે દ્રવના માંડ્યું.^{૫૫} ત્યાર પછી તેમણે ક્ષીરસમુદ્રની પરિખાવાળા 'ચેતદ્વીપ' નામનો ખંડ બોલ્યા. તેમાં ત્રેલોક્યના

નાયક ત્રિલુ રહેલા છે. તે ખંડમાં તથા તેના બીજા ભાગમાં પણ વાયુદેવતાએ તે રાક્ષસીની શોધ કરી.^{૫૬} ત્યાર પછી વાયુદેવ ધીરૂં જળના સમુદ્ર (ધૃતોદસમુદ્ર)થી વીંટાયેલા, 'કુશદ્વીપ' નામના ખંડમાં ગયા. ત્યાં તેમણે નગરા બોલ્યા, ધરો બોલ્યા, પર્વતો બોલ્યા અને શુક્રબો બોલ્યા.^{૫૭} પછી તે દહોટ્ટ્રી જળના સમુદ્રથી વીંટાયેલા શાક-દ્વીપ ખંડમાં ગયા. વાયુદેવે ત્યાં અવાંતર (વચમાં આવેલા) વિપથો બોલ્યા અને આકાશના તથા ચંદ્રેશના ભાગ બોલ્યા.^{૫૮} તેમ તે ક્ષીરસમુદ્રથી વીંટાયેલા જંબૂદ્વીપમાં ગયા. તે મેરુપર્વત જવા પર્વતોથી સાંકડો છે. વાયુદેવે તેમાં દેવદેવતાં માણસોને અને મહામેરુને બોલ્યા. પ્રથમ વાતા-વરણથી જ વાયુની સંવિત્ જીતરી. પછી તે જ ક્રમે વાયુ અનાયાસે જીતયો.^{૫૯, ૬૦} જંબૂદ્વીપમાં સર્વ સ્થળે બોલ્યા પછી વાયુદેવ હિમાલયના શિખર ઉપર ગયા. ત્યાં તે રાક્ષસી તપ કરી રહી હતી.^{૬૧} તે પર્વતના શિખર ઉપર મોટું અરણ્ય હતું અને તેનો વિસ્તાર બીજા આકા-શના જેવો હતો. તે અરણ્ય પ્રાણીના કર્મથી રહિત હતું.^{૬૨} સૂર્ય પાસે હોવાથી તે અરણ્યમાં ખંડ ઊગ્યું નહોતું. રત્નેશુણ્થી યુક્ત સંસારની રચનાની પેઠે તે અરણ્યમાં ઘણી રજ જાડી રહી હતી.^{૬૩} તે અરણ્ય ઝંઝવાના જળટ્ટ્રી નદીના સમૂહથી સમુદ્રપણને પામેલું હતું અને ઇન્દ્ર-ધનુષ્યના જળી હંબરો મૃગતૃષ્ણટ્ટ્રી નદીએ તેમાં રહેલી હતી.^{૬૪} આજ સુધી તે અરણ્ય ઇન્દ્રાદ્રિ દેવતાના જવામાં પણ આવ્યું નહોતું. તે અરણ્યની બન્ને બાજુએ પવનથી ઊડતો ધૂળનો સમૂહ ફાંડાળાના જેવો જણાતો હતો.^{૬૫} તે અરણ્યમાં સૂર્યનાં કિરણટ્ટ્રી કુંકુમનો લેપ હતો અને ચંદ્રનાં કિરણટ્ટ્રી ચંદનની ચર્ચા હતી. બધે આકાશની વિલાસિનીના જળી ત્યાં વાયુની સુસવાટી સંભળાતી હતી.^{૬૬} તે રાક્ષ-સીની શોધમાં એ પવને પોતાના અતંત નિ-

તોને પૂરનારા વિશાળ દેહને પાથરી દીધા હતા. સાત દ્વીપ અને સાત સમુદ્રોથી, એક ભાગે ઢંકાયેલી પૃથ્વીરૂપી પીઠમાં તે ચોમેર ધૂમ્રયો હતા. આમ લાંબો પંથ કાપ્યો હોવાથી તેને થાક લાગ્યો હતો. ત્યાં તેણે આકાશને આલિંગી રહ્યું હોય એવું જણાતું હિમાલયનું જાંચું શિખર જોયું. અહીં જાતરીને તેણે વિશ્રાંતિ લીધી.^{૧૭}

સપ્તદ્વીપસદ્રસુદ્રણસમુદ્ધનૈકદેવાશ્રયં भू-
પીઠં પરિતો વિહત્ય પવનો દીર્ઘાધ્વનાર્જરઃ ।
તાં પ્રાપ્યોપ્રગિરિસ્વલીમલિવપુષ્પોર્માંગલમામિવ
વ્યામાનંતવદિગંતપૂરકવૃદ્ધેહો વિશ્રામ સઃ॥૬૭॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિતપોવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૭૩ મો સમાપ્ત

ઠ સર્ગ ૭૪ મો

કર્કટી રાક્ષસી-સૂચિકાને થયેલું જ્ઞાન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

તસ્ય તવોર્ધ્વશૃંગસ્ય તસ્યાં મુષિ મહાવનૌ ।

દદર્શ મધ્યમાં સૂચીં પ્રોરિયતાં સશિલામિવ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પ્રથમ વર્ણન કરેલા અરણ્યવાળી હિમાલયની પૃથ્વીમાં જાણે પર્વતના શિખરની અંધ શિખા હોય, તે રીતે રહેલી તે રાક્ષસીને પવને દીડી.^૧ તે રાક્ષસી એક પગે ઊભી હતી, ભરતકની ગરમીથી સુકાતી હતી અને અનથનમતથી તેના ઉદરની આમડી પિંડની પેઠે મળી ગઈ હતી.^૨ એક વાર તે મુખ ઉપાડીને પવન તથા તડકા ગ્રહણ કરે છે, પણ દૃઢ્યમાં અવકાશ ન હોવાથી પાછી તેને બહાર કાઢે છે.^૩ સૂચીનાં કિરણથી તે સુકાઈ ગઈ હતી, વનના વાયુથી તે જળી રહી ગઈ હતી અને

અદ્રના કિરણથી તે નાહી રહી હતી, તો પણ પોતાના સ્થાનકથી અલાયમાન થઈ નહોતી.^૪ રજ જાડવાથી તેનું મસ્તક ઢંકાઈ ગયું હતું અને તે જાડેલી રજ (રજેણુ) ને પોતાની પાસે આવવા દેતી નહોતી. આથી તેને કૃતાર્થપણું જણાતું હતું.^૫ તે સ્થળે રહેલું અરણ્ય પોતાનામાં રહેલાં ઝાડ તથા ગુદમ વગેરે બીજા અરણ્યને આપીને, જાણે તે તાપસી રાક્ષસીની શિખારૂપે રહેલું હતું. તે રાક્ષસીએ પ્રાણ મસ્તકમાં સ્થાપન કરેલો હતો, તેથી તેનું જોયું થયેલું તેજ જટાબૃટના જેવું જણાતું હતું.^૬ એ પ્રમાણે તપ કરતી તે રાક્ષસીને જોઈને પવનને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું તેથી તેણે બય પામીને તેને પ્રણામ કર્યો. રાક્ષસીનાં તેજાંબુજથી તે પરાભવ પામ્યો. 'તું શા સારુ તપ કરે છે?' એટલું પૂછી જ્ઞાની પણ તેનામાં હિંમત રહી નહિ. તેથી 'અહો ભગવતી સૂચિકાનું કેવું આશ્ચર્યકારક તપ છે।' એવો વિચાર કરતાં કરતાં પવને ત્યાંથી પાછું આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું. આકાશમાર્ગનું ઉક્ષેપન કરી, વાતરકંઠનું અતિક્રમણ કરી અને સિંહના સમૂહને પોતાની પાછળ રાખીને તે વાણ દેવ સૂચીમાર્ગમાં થઈને નક્ષત્રના લોકની ઉપ થઈ ઇન્દ્રલોકમાં ગયા. ત્યાં તાપસી રાક્ષસીન દર્શનથી પવિત્ર થયેલા તે પવનને ઇન્દ્રદેવે આ લિંગન કહ્યું.^{૭-૧૧} ત્યાર પછી ઇન્દ્રના પૂજાર્થી તે રાક્ષસીના તપનું વૃત્તાંત જ પ્રમાણે દીકું લઈ તે પ્રમાણે વાયુદેવે કહી સંભળાવ્યું.^{૧૨}

વાયુ બોલ્યા:-જમ્બૂદીપમાં 'દિમાલય' નામનો મોટો પર્વત છે. અદ્રમાની કળાને પાગલ કરનાર સાસાત્ મહાદેવજી એના જમાળે છે. તે પર્વતના ઉત્તરમાર્ગમાં પરમરૂપ પારણ કરનાર તાપસી સૂચિ દારણ તપશ્ચર્યા કરે છે.^{૧૩-૧૫} તેના તપનું વધારે વર્ણન હું કરું અરે ! વાયુ ગમેરું પણ બસાળું ન કરવા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું ઉદર લોકા જેવું કરી વાસી દીધું છે !^{૧૬} મુખના

* આ સૂચોત્તરમા સર્ગમાં તપસી રાક્ષસીને જોઈને વાયુદેવના ઇન્દ્ર પાસે ગયા, તેને વરદાન આપવા માટે મહાની પ્રાર્થના કરી તથા સૂચિકાને જ્ઞાન વધુ; એટલી જાન કરેવાથી.

છેદ દ્વારા પણ શીતળ વાયુ ખાનામાં ન આવે,
 એટલા માટે તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વરૂપ છિદ્ર-
 માં મોં પણ ખુટલું કરીને, રજથી પૂરી દીધું
 ૧૧ તે રાક્ષસીના ત્રીજા તપથી તપી ગયેલા
 હેમાલય પર્વતે પણ પોતાનું હિમાલયપણું
 ધોળીને જાણે અશ્વિમય લોહને ધારણ કયું છે
 અને તેથી દેવો પણ ત્યાં વાસ કરી શકતા નથી.
 ૧૨ દે ઇન્દ્ર ! જિજ્ઞાસાથી. તે રાક્ષસીને વર-
 ણ આપવા સારું આપણે બ્રહ્માની પાસે જઈએ;
 ૧૩ મહે તેના તપની ઉપેક્ષા કરવાથી મહાન અનર્થ
 ૧૪ જો. ૧૫ એ પ્રમાણે વાયુદેવનાં વચન સાંભ-
 ળીને સર્વ દેવતાના સમૂહ સહિત ઇન્દ્રે, બ્રહ્મા-
 ૧૬ માં જઈને બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી. ૧૭ ઇન્દ્રનાં
 ૧૮ વચન સાંભળીને બ્રહ્માએ કહ્યું કે, ‘હું તાપસી
 ૧૯ રાક્ષસીને વરદાન આપવા સારું હિમાલયના
 ૨૦ ચેપર ઉપર જઈ છું.’ બ્રહ્માનાં એ વચન સાંભળીને
 ૨૧ ઇન્દ્રદેવતા ત્યાંથી પાછા સ્વર્ગમાં ગયા. ૨૨ એટલા
 ૨૩ સમયમાં પોતાના તપના તેજથી દેવતાના મંદિર
 ૨૪ તપાવનારી તે તાપસી રાક્ષસી પરમપવિત્ર-
 ૨૫ ણીને પામી. ૨૬ તે રાક્ષસીની છાયા તેની સખી-
 ૨૭ પે રહેલી છે. સંકલ્પિત કાલપર્યંત ઉચ્ચ તપમાં
 ૨૮ રહેલી તે સૂચિની એ છાયાએ જ મુખછિદ્રમાં
 ૨૯ રેલા સૂર્યકિરણો રૂપી દદિથી, તપના આર-
 ૩૦ થી તે અંત મુદ્ધી, સાક્ષીરૂપે રક્ષા કરી. ૩૧
 ૩૨ થમ જીવે તે મુલાયમ સૂચિએ પોતાની સ્થિર-
 ૩૩ થી મેરુને પણ ઝંખતી નાખ્યો હતો. આથી
 ૩૪ મેરુ સજ્જવાઈને સાગરમાં તો ડૂબી જતો નથી,
 ૩૫ મેરુના સારું, જાણે એ છાયા વૃદ્ધિ પામીને
 ૩૬ દેવસના આદિ અને અંતભાગમાં એ સૂચિ સાથે
 ૩૭ રેતી નહેતી. ૩૮ મધ્યાહન સમયે તેની છાયા
 ૩૯ પાપના ભયથી પવનની અદર પેસી જાય છે તેથી
 ૪૦ યાયા નથી દેખાતી અને બાછીતા બધા સમયમાં
 ૪૧ તે સન્માનપૂર્વક તેને દૂરથી પણ જોયા કરે
 ૪૨ ૪૩ તે છાયા તે રાક્ષસીને જોયા કરે છે અને
 ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

માણસ સંકટ સમયે સત્ક્રિયા જૂઠી જાય છે. ૧૫
 જમ ગંગા, અસી અને વરણા એ ત્રણના મધ્ય-
 માં રહેલી કારીપુરી પવિત્ર છે, તેમ એક છાયા-
 સૂચિ, બીજી જીવસૂચિ અને ત્રીજી લોહસૂચિ એ
 ત્રિકાણથી તે સ્થળ તપથી પવિત્ર થયું. ૨૬ જમ
 સરસ્વતી અમૂર્ત છે, તેમ જીવસૂચિ અદરય છે.
 જમ યમુના કાળી છે તેમ છાયાસૂચિ શ્યામ છે,
 જમ ગંગા ઘોળી છે તેમ લોહસૂચિ ઘોળી છે.
 એટલે ત્રણ સૂચિરૂપી ત્રિવેણીવાળા તે ત્રિકાણ વડે
 વાયુ અને રજકણો પણ સુક્તિ પામ્યાં, અર્થાત્
 નિર્દોષ થયાં. ૨૭ દે રાધવ ! એ પ્રમાણે તે રાક્ષ-
 સીએ ચેતનરૂપી સંવિત્ને પોતાની મેળે વિચાર
 કર્યો, તેથી તેને પરમધારણ બ્રહ્મનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન
 થયું. પ્રત્યેક માણસ પોતાની મેળે યુક્તિથી
 વિચાર કરે, એ જ તેનો પરમ ગુરુ છે. ૨૮

વિદિતપરમકારણાય જાતા સ્વયમનુચેતનસં-
 વિદં વિચાર્ય. સ્વમનનકલનાનુસાર એકસ્તિવહ
 હિ ગુરુઃ પરમો ન રાઘવાન્યઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
 પ્રકરણનો ‘સૂચિતપઃપરિપાકવર્ણન’
 એ નામનો સર્ગ ૭૪ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૭૫ મો

કર્કટી રાક્ષસીને પૂર્વદેહની પ્રાપ્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ વર્ષસહસ્રેણ ત્વં પિવામહ આયયૌ ।
 વર્ પુત્રિ ગૃહાણેતિ વ્યાજહાર નમસ્તલાત્ ॥ ૧ ॥
 વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! એ પ્રમાણે જ્ઞાન
 થયા પછી એક હજાર વર્ષે બ્રહ્મા કર્કટી રાક્ષસીની
 પાસે આવ્યા અને આકાશમાંથી બોલ્યા કે, ‘હે

* આ પચોતરમા સર્ગમાં બ્રહ્મા પ્રસન્ન થયા તો
 પણ તે રાક્ષસી કર્કિ બોલી નહિ, તથાપિ બ્રહ્માના
 વરદાનથી રાક્ષસીને પૂર્વનો દેહ પ્રાપ્ત થયો, એટલી
 વાત કહેવામાં આવશે.

પુત્રી ! તું વરદાન માગ.' ^૧ સૂર્યિરાક્ષસીને કર્મેન્દ્રિયો ન હોવાથી જીવમાત્રથી રહેલી હતી; તેથી બ્રહ્માને કાંઈ પણ ઉત્તર દીધા વિના તે વિચારવા લાગી કે, ^૨ 'હું' પૂર્ણ છું તથા સંદેહરહિત છું, માટે વરદાનને શુ કરું? હવે હું શાંતપણાથી સુખથી રહેલી છું. ^૩ મેં બ્રહ્મવાની વસ્તુમાત્રને બ્રહ્મીલીધી છે, મારા સંદેહને સમૂહ શાંત થયો છે અને મને વિવેકનો વિકાસ થયો છે. હવે બીજું શું પ્રયોજન રહ્યું? જ પ્રમાણે હમણાં મારી સ્થિતિ છે, તેજ પ્રમાણે રહે તો સારું. પરમાર્થરૂપ સત્યકળાનો ત્યાગ કરીને બીજા મિથ્યા અર્થ સંપાદન કરવામાં શું ફળ છે? બાળક જે પ્રમાણે મિથ્યાસંકલ્પથી ભૂતની સાથે જોડાય છે, તે પ્રમાણે આટલા કાળ સુધી હું અવિવેકની સાથે જોડાઈ હતી. ^૪ હવે વિચાર કરવાથી તે અવિવેક પોતાની મેજેજ શાંત થયો છે, માટે મને જની ઇચ્છા નથી, તેવી વસ્તુ મળવાથી શો લાભ છે? ^૫ એવા નિશ્ચયવાળી, કર્મેન્દ્રિયોથી રહિત અને મૌન રહેલી તે તાપસી રાક્ષસીને જોઈને બ્રહ્મા જીભા રહ્યા. ^૬ સંસારના રાગથી રહિત તે પ્રસન્ન બુદ્ધિવાળી રાક્ષસીને બ્રહ્માએ ફરીથી કહ્યું કે, 'હે પુત્રી ! તું વરદાન માગ તું ભૂતજમાં કેટલાં એક કાળ સુધી ભોગ ભોગવ્યા પછી પરમપદને પામીશ, એવો નિયતિનો નિશ્ચય છે તે નિયતિને મટાડવાને અમે પણ સમર્થ નથી. ^{૭-૧૦} આવા તપને લીધે તારા મનનો મનોરથ સ પૂર્ણ થાઓ. હે ઉત્તમા ! તારા શરીરની પાછી અભિવૃદ્ધિ થાઓ. તું ફરી હિમાલયના વનમાં રાક્ષસી થા. હે પુત્રી ! બીજની અંદર રહેલા વૃક્ષપણને જમ બહારનાં મોટાં વૃક્ષોના વિયોગ થાય છે, તેમ સૂક્ષ્મ એવી તને મેળના જવા તારા પૂર્વના શરીરનો જે વિયોગ થયો છે, તે શરીરનો તને પાડો મયોગ થશે. જમ અંકુરમાં લતા રહે છે અને તે જલસિંચનથી લતારૂપે થાય છે, તેમ તારા આ સોયરૂપી સૂક્ષ્મ બીજમાં તારું

તે પૂર્વશરીર રહે છે અને તે તને પાછું મળશે. ^{૧૧-૧૩} બ્રહ્મવાની વસ્તુનું તને જ્ઞાન થયું છે અને તારું અત કરણ શુદ્ધ છે, તેથી શરદ્ગતુની મેઘમાળાની જેમ તું લોકને, પીડા કરીશ નહિ. ^{૧૪} નિરંતર ધ્યાનમાં તારી પ્રીતિ રહેશે. જે ધ્યાન અને ધારણામાંથી તારી સંસારમાં બુદ્ધિ થશે, તો પણ સર્વત્ર તને આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિ રહેશે. ^{૧૫} તું વ્યવહારદૃષ્ટિથી ધારણા અને ધ્યાનના આધારભૂત રહીશ અને વાયુના સ્વભાવથી તું શરીરને ચેદાયુક્ત કરીશ ^{૧૬} હે પુત્રી ! તે સમયમાં તું પોતાના અતિસ્વભાવને ઉચિત (અશાસ્ત્રીય) હિસાની વિરોધિની થઈશ અને શુધાની શાંતિ કરવા સારું ન્યાયથી લોકાર્ન હિસા કરીશ લોકમાં તું ન્યાયવૃત્તિથી અન્યાય નો બાધ કરીશ અને જીવન્મુક્તપણાથી વિવેકનું પાલન કરીશ. ^{૧૭, ૧૮} એ પ્રમાણે ગગનતલમાંથી વરદાન આપીને બ્રહ્મા ત્યાંથી આલ્થ્યા ગયા. ત્યાર પછી રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'બ્રહ્માના કહેવા પ્રમાણે યવામાં મારે કાંઈ વિરોધ નથી, માટે બ્રહ્માના વરદાનનું' શા માટે નિવારણ કરવું? ^૧ એવો વિચાર કરીને તે રાક્ષસી પૂર્વના શરીરના આકાર જવી થવા લાગી. ^૨ તેનું સૂચિસ્વરૂપ હતું, તેમાંથી તે પ્રથમ પ્રાદેશ (અગુઠો અને તર્જની વચ્ચેનું અંતર) જેવડી થઈ, પછી તે હાથ જેવડી થઈ, પછી તે એક વામ જેવડી થઈ, પછી તે વૃક્ષની શાખા જેવડી થઈ અને પછી તે અંકુરમાંથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય, તેમ એક પલકારામાં તે સુંદર મોટા અવયવવાળી રાક્ષસી યદને શોભવા લાગી. આમ તે સકલ્પરૂપી વૃક્ષની કલિકાના અંકુરના નામથી વિકાસ પામી. ^૩ એ પ્રમાણે સંકલ્પિત દ્રુમમાં અને વનમાં જન્મી રીતે કમપૂર્વક પ્રુષ્પન્ની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેવી રીતે પૂર્વે બીજરૂપે અદૃશ્ય રહેલ તેનાં અવિકળ શક્તિવાળાં ગાત્રો પાછાં દેહમાંથી ઉત્પન્ન થયાં, તેમજ તેને ઇન્દ્રિયો તથા તેન

શાનકે પણ ઉત્પન્ન થયાં.^{૨૧}

તદ્વાજાપ્યવિકલશક્તિમંતિ દેહાદુદ્ભૂતા-
ન્યથા કરણેન્દ્રિયાણિ સમ્યક્ । સંકલ્પદ્રુમવન-
પુષ્પવત્સમંતાદ્રીજૌવાન્યલમમવાંસ્તિરોહિતાનિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સૂચિશરીરલાભ' એ નામ-
નો સર્ગ ૭૫ મો સમાપ્ત

૭૬મો સર્ગ

કર્કટીનું તપથી નિવૃત્ત થવું અને
ભીલના દેશમાં જવું

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

જયામવદસૌ સૂચી કર્કટી રાક્ષસી પુનઃ ।

સૂચૈવ સ્થૌલ્યમાયાતા મેષલેલેવ વાર્ષિકી ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! વર્ષાઋતુની
મેષલેખા જન્મ સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ થાય છે, તેમ તે
સૂચિરાક્ષસી સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળ થઈ; આમ સૂચિ
ફરી કર્કટી રાક્ષસી થઈ.^૨ ત્યારપછી આત્મજૂત
પ્રજ્ઞાકાશનું ધ્યાન ધરવાથી તેને આનંદ થયો
અને બોધ થવાથી તેણે, જન્મ સર્પ કાંચળીનો
ત્યાગ કરે, તેમ રાક્ષસભાવનો ત્યાગ કર્યો.^૩ પદ્મા-
સન વાળીને તે ત્યાં જ પરશ્વજનું ધ્યાન ધરવા
લાગી અને શુદ્ધ નિષ્પ્રપંચ આત્માનો આશ્રય
કરીને પર્વતની જન્મ ભૂમી રહી.^૪ પછી વર્ષાઋ-
તુમાં મેષનો નાદ સાંભળી મયૂરની સ્ત્રીને જન્મ
કામદેવ જાગૃત થાય છે, તેમ સમાધિ કર્યા પછી
જે માસે તે સમાધિમાંથી જાગૃત થઈ.^૫ ન્યાં
સુધી દેહ છે, ત્યાં સુધી દેહનો સ્વભાવ શાંત
થતો નથી, તે પ્રભાણે તે રાક્ષસીને સમાધિ
વિરામ પામ્યા પછી ક્ષુધા ઉત્પન્ન થઈ.^૬ ભૂખ
લાગવાથી તેણે વિચાર કર્યો કે, હવે મારે શાનો

આહાર કરવો ? કાંઈ પણ પ્રાણીનો અન્યાયથી
વધ કરી મારે તેનો આહાર કરવો જોઈએ નહિ.^૭
જો આહાર કરવાથી આયલોઘા નિંદા કરે કે,
જો અન્યાયથી મેળવેલો હોય, તેનો આહાર કરવા
કરતાં મરવું એ વધારે સારું છે.^૮ ન્યાયથી મેળ-
વેલ આહાર કર્યા વિના કદાપિ મારા દેહનો ત્યાગ
થાય, તો તેમાં કાંઈ પણ અન્યાય નથી, પણ
અન્યાયથી મેળવેલ અર્થનો ઉપભોગ કરવાથી
તે અર્થ ઝેરની પેઠે અનર્થરૂપ થઈ પડે છે.^૯ જો
કમનો લોહિએ અંગીકાર કર્યો છે, તેવા કમનો
ત્યાગ કરીને મેળવેલા પદાર્થનું ભોજન કરવામાં
ફળ નથી; તેમજ ભોજન કરી જીવન જળવનામાં
મારે કાંઈ ઇષ્ટ નથી, તેમ મરણ થવાથી અનિષ્ટ
નથી.^{૧૦} હું મનોમાત્ર છું, દેહાદિ માત્ર બ્રમથી
ભૂપણરૂપ છે અને તે બ્રમ પણ જ્ઞાનથી નારા
થાય છે; માટે જીવનમરણ છે જ નહિ.^{૧૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—એ પ્રભાણે વિચાર કરીને તે
રાક્ષસી મૌન રહી. પોતે રાક્ષસી હોવા છતાં તેણે
રાક્ષસી સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યો, તેથી વાયુદેવે
પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે, 'હે કર્કટી ! તું જાન, અજ્ઞાની લોકોને તું જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર; કારણ કે
અજ્ઞાનીને બોધ આપવો એ જ મહાત્માનો સ્વ-
ભાવ છે. તારો ઉપદેશ સાંભળના છતાં પણ જને
જ્ઞાનનો ઉદય ન થાય, તેનો તારે નાથ કરવો,
એથી તારી ક્ષુધાની શાંતિ થશે અને અન્યાય
પણ ગણાશે નહિ; કારણ કે બોધ આપના છતાં પણ
જને બોધ થાય નહિ તેનો પોતાની મેળે જ નારા
થાય છે.' ^{૧૨-૧૩} એ પ્રભાણે વાયુનાં વચન સાંભળી-
ને તમે મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો' એમ
કહીને તે પર્વતના શિખર પરથી ભૂમી થઈ અને
ત્યાંથી કમપૂર્વક નીચે ઊતરી.^{૧૪} પર્વતની ઉપલી
ભૂમિ વટાવી, તે પાસેના તટમાં આવી અને પછી
તેણે પર્વતની સમીપમાં રહેલા ભીલના દેશમાં
પ્રવેશ કર્યો.^{૧૫} તે દેશમાં અન્ન, પશુ, લોક, દ્રવ્ય,
કામળ ઘાસ, ઔષધ, માંસ, મૂળ, પાન, મૃગ, કીટ

* આ છતિરમા સર્ગમાં કર્કટી રાક્ષસીને પાછો
પૂર્વનો દેહ મળ્યો, ત્યાર પછી સમાધિમાંથી જો માસે
શુષ્ક લાગી અને જાગૃત થયા પછી વાયુનાં વચન
સાંભળી તે રાક્ષસી ભીલના દેશમાં મર્ચિતેનું વર્ણન આવશે.

તથા પક્ષી વગેરે ઘણાં હતાં.^{૧૬} કાન્તજથી લીંપા-
યેલા પર્વતની કાન્તિ જોવી તે રાક્ષસીએ, રાત્રે
ધોર અંધારાવાળા ભાગે હિમાલયની સમીપમાં
રહેલા તે દેશ તરફ પ્રયાણ કયું.^{૧૭}

પ્રચલિતવલિતાંજનાચલામા હિમગિરિપાદ-
નિવેશિતં સુદેશમ્ । તદનુગતવતી નિશાચરી
સા નિશિ સુઘનાંઘતમિત્તમાર્ગભૂમૌ ॥ ૧૭ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અન્યાયબાધિક' એ
નામનો સર્ગ ૭૬ માં સમાપ્ત

~~~~~  
સર્ગ ૭૭ મો  
~~~~~

રાત્રીનું વર્ણન-લીલના રાજ
તથા પ્રધાનનું દર્શન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एतस्मिन्नेतरे तत्र किरातजनमंडले ।

हस्तहार्पयतमःपिंडा बभूवासितयामिनी ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યા:-હે રામ ! તે રાક્ષસી
લીલના દેશમાં આવી તે સમયે રાત્રી પડી હતી.
તે રાત્રીમાં અંધકારના પિંડ જાણે હાથમાં
આવતા હોય એમ જણાતું હતું.^૧ ત્યારે કાળો
મેઘ રાત્રીના વજ્રરૂપે રહ્યો હતો, આકાશ ચંદ્રથી
રહિત હતું, કાળાં તમાલનાં વનથી, રાત્રી અતિ-
યુદ્ધ તથા ઘાટી લાગતી હતી અને નેત્રમાં
આંજલું કાજળ વધારે રયામ જણાતું હતું.^૨
લતાની ઘટાઓને લીધે નક્ષત્રનો પ્રકાશ દેખાતો
ન હતો અને અંધારામાં લોકોની ગતિ મંદ થઈ
હતી. ઘર અને ચૌટાથી ભરેલા નગરમાં નવ
ચૌવનાંએ રહેલી હતી.^૩ ચૌટા ઉપરના દીવા
વાયુથી વાંકા થયેલા હતા, તેથી અંધકારની વૃદ્ધિ
જણાતી હતી ઘરનાં બળિયાંમાંથી બહાર નીક-

ળતો દીવાનો પ્રકાશ શોભતો હતો. રાત્રિમાં નૃત્ત
કરતી પિશાચિકાઓ કંકડી રાક્ષસીની સખીએ
હોય તેવી રીતે મોનવત ધારણ કરીને રહી હતી
મૃગ વગેરે પ્રાણીના સૂઈ ગયેલ સમૂહથી તથા
ઝાકળથી રાત્રી મનોહર લાગતી હતી. મંદ મં-
વાયુના સ્પર્શથી ઝાકળના કણ શોભતા હતા.^૪
તળાવમાંના ખાડા અને ઝાડનાં પોલાણ દેડક
તથા કાગડાથી વ્યાપ્ત હતાં. અંતઃપુરમાં-કીડાના
સ્થાનકમાં સ્ત્રી-પુરુષનાં યુગ દેખાતાં હતાં.^૫ જંગ
લમાં પ્રલયકાળના અસિ જેવા લાવાનળથી ઉજ્જ-
ળતા જણાતી હતી. ઝાડના શ્વારામાં પાણી પડ
વાથી પાકી ગયેલાં સાહુડીનાં પીછાં મળતાં હતાં.
આકાશમાંનાં નક્ષત્રો નેત્રની પલ્લકની જેમ પ્રકા-
શતાં હતાં. વનમાં પ્રસરેલા વાયુ વડે ઝાડ પરસ્પ-
ર ધ્રુવ તથા ધ્રુવ નીચે પડતાં હતાં.^૬ ઝાડનાં પોલા-
ણમાંથી નીકળતા ધ્રુવડના શબ્દ સાંભળીને કાગડા
ના શબ્દ બંધ પડી ગયા હતા. ચોરથી પીડાતા
પાસેના ગામના લોકોના શબ્દનું કંઠોરપણું
સંભળાતું હતું.^૭ ઘાટી ઝાડીમાં કોઈ પણ શબ્દ
સંભળાતા નહોતા. નગરનાં આણેસો નગરમાં
સૂઈ રહેલાં હતાં અને વનમાં પવન ફૂંકાતો હતો.
માળામાં પક્ષીઓ હાલતાં નહોતાં.^૮ યુક્ષમાં
સિંહ સૂઈ રહ્યા હતા. કુંજમાં કાળિયાર મૃગોએ
વિશ્રાંતિ લીધી હતી. આકાશમાં ઝાકળના કણ
ચળકતા હતા. કાચના પર્વતની પેઠે કાજળના
મેઘના મધ્યભાગ જોવી કાન્તિ જણાતી હતી. તે
રાત્રી માટીના પિંડાના મધ્યભાગ જોવી ઘાટી
હતી અને તલનારની ધારે કપાય તેવી તે ગાઢ
અંધારી હતી.^{૧૦, ૧૧} પ્રલયના વાયુથી હોમ થામે-
લા કાજળના પર્વત જોવી તે ચચળ હતી. એક
આણુંવમાં બણે મોટા ગાંધે હોય તથા પર્વત-
નો બણે મધ્યભાગ હોય, એવી તે રાત્રી ઘાટી
જણાતી હતી.^{૧૨} બળી ગયેલાં લાકડાંના પોલાણ
જોવી તે રાત્રી અત્યંત કાળી હતી, ગાઢ અજ્ઞાન
જોવી સુંદર હતી, મૂળ અજ્ઞાન જોવી ગાઢ હતી

* આ સિત્તોતેરમા સર્ગમાં પ્રથમ રાત્રિનું વર્ણન
છે, ત્યાર પછી લીલના રાજ તથા કારભારીને નેત્રને
તેમની પરીક્ષા કરવા સાર કંકડી રાક્ષસીને તેમને પ્રથ-
મ કરવાની પ્રજ્ઞા થઈ તેનું વર્ણન છે

અને જમરાની પાંખ જેવી તેની કાન્તિ હતી.^{૧૫} બીજાના દેશમાં ઉપર પ્રમાણે ભયંકર રાત્રીમાં જમરાનાં બધાં માણસો સૂઈ રહ્યાં છે, તે સમયે ધીરજવાળો તે દેશનો 'વિક્રમ' નામનો રાજ તથા તેનો કારભારી એ બન્ને જણા વીરચર્યાથી ચોરલેદાનો વધ કરવા માટે શહેરમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૧૬, ૧૭} એ પ્રમાણે ધીરજ તથા અન્નને ધારણ કરનાર તથા ગામની બહાર ગામના દેવ તરૂપ વેતાસને જોવાને તત્પર થયેલા અને તે સ્થળે ફરતા રાજ તથા કારભારીને કંઈટી રાક્ષસી એ જોયા.^{૧૮} એ બન્નેને જોઇને રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'ઝટે! મને ભક્ષ્ય મળ્યું. એ બન્ને મૂઠ તથા આત્મજ્ઞાની ન હોવાથી તેમનો દેહ પૃથ્વીને માત્ર મારરૂપ છે.^{૧૯} મૂઠ માણસ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં નાશ થવા સારુ જ જીવે છે, માટે થલથી એમનો નાશ કરવો; કારણ કે અનર્થનું પાલન કરતું નહિ.^{૨૦} જોને આત્માનું જ્ઞાન નથી તેના મૂઠ માણસનું મરણ, જીવિતથી વધારે સારું છે; કારણ કે મરણ થવાથી પાપ એકઠું થતું નથી અને તેથી તેનો ઉદ્ધ થાય છે.^{૨૧} હિંસા કરનાર પ્રાણીના ભોજન માટે મૂઠ આત્માવાળા છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાની નથી, એવો સુદ્ધિના આદિથી બ્રહ્માએ નિયમ કર્યો છે.^{૨૨} ઝટલા માટે મારા ભોજ્યપણાને પામેલા આ બન્નેનું આજ મારે ભોજન કરવું. નિર્દોષપણાથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની જ ઉપેક્ષા કરે છે, તે માણસને દુર્ભોગ્ય-વાળો સમજવો.^{૨૩} કદાપિ આ બન્ને માણસ ગુણવાન તથા મોટા મનવાળા હોય, તો તેનો મારે નાશ કરવો નહિ. માટે હું એ બન્નેની પરીક્ષા કરીશ અને જો તેઓ ગુણવાન હશે, તો તેમનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે ગુણવાનની કોઈ દિવસ હિંસા કરવી નહિ.^{૨૪, ૨૫} જો માણસને અકૃત્રિમ સુખની, કીર્તિની તથા આયુષ્યની ઇચ્છા હોય, તે માણસે સર્વને પ્રિય એવા દાનથી ગુણવાન માણસની પૂજા કરવી.^{૨૬} કદાપિ દેહનો

નાશ થશે, તો પણ હું ગુણીનું ભોજન કરીશ નહિ; કારણ કે સાધુપુરુષ જીવવાથી પણ ચિત્તને સુખ આપે છે.^{૨૭} આથી પોતાના જીવિતનું દાન કરીને પણ ગુણવાન માણસનું પાલન કરવું, કારણ કે ગુણવાનના સંગમરૂપી ઔપધથી મૃત્યુ પણ મિત્રપણાને પામે છે.^{૨૮} મારે રાક્ષસ સ્વ-ભાવ છે, તે છતાં પણ ન્યારે હું ગુણવાન માણસની રક્ષા કરું છું, ત્યારે એવો બીજો કયો માણસ હોય કે જ ગુણીની રક્ષા કરી તેને પોતાના દંડ્યના હારરૂપ ન કરે! ઉદાર ગુણવાળા જ પુરુષો પૃથ્વીમાં ર્થ્યાં કરે છે, તેઓ સંદ્રમની પેઠે લોકો-ને શીતળ કરે છે. ગુણવાન માણસનો તિરસ્કાર કરવો એ જ મરણ છે અને ગુણવાનનો આશ્રય કરવો એ જ જીવિત છે. ગુણવાનના આશ્રયરૂપી જીવિતથી જ સ્વર્ગ તથા અપવર્ગ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૯-૩૧} આથી કેટલાક પ્રજોની લીલાથી આ બન્નેની પરીક્ષા કરીશ, ઝટલે તેમનું કેટલું જ્ઞાન છે તેની મને ખબર પડશે.^{૩૨} પ્રાણી ગુણવાન છે કે ગુણરહિત છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો, પછી પોતાનાથી અધિક ગુણવાનનો વિચાર કરવો. હવે હીન ગુણવાળાને યોગ્ય શિક્ષા કરવી અને અધિક ગુણવાળાને શિક્ષા ન કરવી.^{૩૩}

આદૌ વિચાર્ય સગુણાગુણલેયયુક્તિ પદ્મા-
ત્સ્વતોઽધિકવરં ચ ગુણૈર્દિ સ્યાત્ । કુર્યાત્તતઃ
સમુપપત્તિવશેન દંડં દંડ્યસ્ય યુક્તિસદૃશં ઘન-
સંમતેન ॥ ૩૩ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીવિચાર' એ નામ-
નો સર્ગ ૭૭ મો સમાપ્ત

~ ૭૮ મો ~

રાજન તથા મંત્રીની સાથે રાક્ષસીનો સંવાદ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અથ સા રાક્ષસી રક્ષઃકુલકાનનમંજરી ।

તમસ્વેવામ્રલેલેવ ગંભીરં વિનનાદ હ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ—હવે રાક્ષસકુલરૂપી વનની મંજરી સમાન તે રાક્ષસીએ, જાણે અશ્વલેખાની જેમ અંધકારમાં ગંભીર નાદ કર્યો.^૧ જેમ મેઘની ગર્જના થયા પછી કરા તથા વજ્ર પડે, તેમ નાદ કર્યો પછી તે રાક્ષસીએ અકઠોરપણાથી રાજ તથા કારભારીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે,^૨ ‘અરે! ઘોર જંગલરૂપી આકાશની પદ્ધતિને પ્રકાશ કરનારા ચંદ્ર અને સૂર્ય! અરે! મહા-માયારૂપી અજ્ઞાનના આધારરૂપે રહેલી પૃથ્વી-માના કીડાઓ!^૩ તમે કાણ છે? તમે આત્મજ્ઞાની હોવાથી પૂન્ય બુદ્ધિવાળા છે કે તેમ ન હોવાથી કુબુદ્ધિવાળા છે? તમે મારો કોણિયો થવા આવો છો, માટે તમે કુદ્ર એવા મરણને ચોખ્ખો છો.’^૪

રાજ યોહ્યાઃ—અરે ભૂત! તું કાણ છે? કર્યા છે? તું તારો દેહ દેખાડ; ભ્રમરીના જેવા તારા શબ્દથી કાણ બીજો છે?^૫ કાર્યસાધક માણસ પોતાના કાર્યમાં સિ હની પેઠે દોટ ચૂકે છે, માટે ક્રોધથી ભયંકર ઉલોગને ત્યાગ કરી તું તારુ પરાક્રમ દેખાડ.^૬ હે સુવ્રત! તું શુ પ્રાર્થે છે, તે કહે. હું તને તે આપીશ. અમને ક્રોધના શબ્દ સંભળાવી તું શા સારુ બિવરાલે છે? અથવા શું તને જ ભય છે?^૭ તું તારા આકાર અને શબ્દથી અમારી સન્નુભ આવીને જાણો રહે, કારણ કે, દીર્ઘસૂત્રીનો ક્ષય થાય છે, પણ તેનો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી.^૮

* આ ઇત્યોત્તરમાં સર્ગમાં રાક્ષસીના ભયંકર વચનથી નિર્ભય રહેલા રાજને તે રાક્ષસીએ પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડ્યું તથા કારભારીના અનુનયથી રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો આરંભ કર્યો તેનું વર્ણન આવશે

રાજએ એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તે રાક્ષસીએ વિચાર્યું કે, ‘રાજએ મનોહર વચન કહ્યાં.’ પછી તેણે તેમની આગળ પ્રત્યક્ષ થવાને તેમજ તેમની અધીરતા ટાળવા માટે નાદ કર્યો તથા હાસ્ય કર્યું.^૯ ત્યાં રાજ તથા કારભારીએ નાદના શબ્દથી દિશાને પૂરનારી તથા અદ્દહાસ્યને લીધે દાંતની કાન્તિથી પોતાના આકારને પ્રકાશ કરનારી તે રાક્ષસીને જોઈ.^{૧૦} તે પ્રલયકાળે વાદળોના વજ્ર જેવા કડાકાથી પિસાઈ ગયેલી પર્વતની તટી હોય તેવી જણાતી હતી અને તે નેતરૂપી વીજળીથી તથા બગલી જેવી ચૂડીઓથી આકાશને પ્રકાશિત કરતી હતી.^{૧૧} તે અંધારારૂપી એક સમુદ્રમાં વડવાનળની જાળા જેવી જણાતી હતી અને તેની કંધ ગર્જના કરતા મેઘની ઘટા જેવી ઘાટી હતી.^{૧૨} શબ્દ કરતા દાંતના કચકચાટથી તે નિશાચરોનો નાશ કરતી હતી અને તે કાજળ જેવા આકારથી આકાશ તથા પૃથ્વીને આધારસ્તંભ સમાન હતી. વળી તે લીલા વડે શોભતી હતી.^{૧૩} તેના કંથ જોયા હતા, તેનું અંગ ઘણી નાડીઓવાળું હતું, તેનાં નેત્ર પીળાં હતાં અને પોતે તમોભય હતી. તે યક્ષ, રાક્ષસ તથા પિશાચને પણ અનર્થથી ભય ઉત્પન્ન કરતી હતી.^{૧૪} તેના દેહના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરતા વાયુથી ભયંકર શબ્દ થતો હતો તેણે પોતાના મસ્તક ઉપર હળ, સુશળ, ખાંડલિયે, જાંબાડિયું તથા સૂપડું રાખેલાં હતાં.^{૧૫} કદપના અંતે સ્ફુરતી વીખાઈ ગયેલી વૈદૂર્ય—પર્વતના શિખરની ભૂમિ હોય, તેવી તે જણાતી હતી તે હાસ્યથી દેવતાની પણ હિંસા કરનારી જાણે કાળરાત્રિ હોય તેમ દેખાતી હતી.^{૧૬} વાદળોવાળી શરદઋતુની આકાશાટવી (વન) જાણે દેહ ધરીને આવી હોય અને ઘણાં વાદળોથી યુક્ત અને પ્રુદ શરીરવાળી જાણે રાત્રિ હોય, એવી તે જણાતી હતી. શરીરની સ્વલતાથી જાણે પૃથ્વી-તું પીઠ જીક્યું હોય તથા ચંદ્ર અને સૂર્ય-

ની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે જાણે રાહુએ તેના ક્રોધનો આશ્રય લીધો હોય, એવી તે રાક્ષસી જણાતી હતી. તેનાં સ્તન ઇન્દ્રનીલમણિના જવાં કાતેગરવી લાંબાં વાદળાં જેવાં હતાં. તે રયામ તાં અને તેમના ઉપર તેણે ખાંડણિયા આદિના ઝરસમૂદો સન્મ્યા હતા. ૧૭-૧૮ તેનું શરીર બળે-
 ॥ લાકડા જેવું હતું અને તેના ઉપર એ કાષ્ઠનાં ઘેદુનો હતાં. ઝાડની કાન્તિ જેવા હસનયસન દિન તથા નાડીઓ સહિત મોટા તેના હાથ તા. આવા આકારવાળી તે રાક્ષસીને જોઈને રાજ તથા કારભારી ક્ષોભ પામ્યા વિના ઊભા રહ્યા; ઝરણુ કે સત્ય તથા અસત્યના વિવેકથી શોભતા માણસને ઠાઈ પણ પદાર્થથી મોહ ઉત્પન્ન તો નથી. ૨૦, ૨૧

મંત્રી બોલ્યો:-હે મહારાક્ષસી! ઇચ્છિત સ્તુ સિદ્ધ કરવા માટે, તારે આટલો મોટો ક્રોધ કેવાનું કારણ થું? હલકા માણસ થોડા કામમાં પણ ઘણો ક્રોધ કરે છે. ૨૨ તું ક્રોધનો ત્યાગ કર. બાવો ક્રોધ કરવો તને શોભતો નથી. કારણ કે, યુદ્ધિમાન માણસ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં યુક્તિથી જ વર્તે છે. ૨૩ હે અબળા! પવન જેવી રીતે ખડ તથા પાંદડાંને ઉડાડી મૂકે છે, તેવી રીતે તારા જેવાં હજારે મગતરાંને અમે ધીરજ-ધી વાયુથી ઉડાડી મૂક્યાં છે. ૨૪ ડાહ્યા માણસો ક્રોધનો ત્યાગ કરે છે અને સમાન તથા સ્વચ્છ યુદ્ધિથી તેમજ વ્યવહારની યોગ્ય યુક્તિથી પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરે છે. ૨૫ પોતાના યોગ્ય વ્યવહારની યુક્તિથી કાર્ય સિદ્ધ થાય કે ન થાય, તો પણ યોગ્ય માર્ગનો ત્યાગ ન કરવો, એવી નિયતિ છે. તો પછી, કાર્ય સિદ્ધ થવાનો નિશ્ચય હોય ત્યારે ક્રોધને અવસર જ કેમ હોય? ૨૬ માટે હે અર્થિની! કહે, તારી શી ઇષ્ટ ઇચ્છા છે? યાચના કરવા આવેલો ઠાઈ પણ માણસ પોતાની ઠાઈ પણ ઇચ્છા પૂરી કર્યા વિના સ્વપ્નમાં પણ અમારી પાસેથી પાછો ગયો નથી. ૨૭

મંત્રીએ તેને આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ રાક્ષસીએ વિચાર કર્યો કે, 'અહો! પુરુષમાં સિંહ સમાન આ બનેલું ધૈર્ય અને બુદ્ધિબળ કેવું શુદ્ધ છે! ૨૮ આ બંને સામાન્ય મનુષ્ય હોય એમ હું માનતી નથી. આ અમૃત્વિતિ વિચિત્ર છે કે તેમનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી તેમના અંતઃકરણનો નિશ્ચય જણાય છે. ૨૯ જે પ્રમાણે જળ ભેગું થવાથી એકતાને પામે છે, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાનનો આશય તેનાં વચન, મુખ તથા નેત્રથી એકતાને પામે છે. ૩૦ આ બંનેએ ધણું કરીને મારા મનનો અભિપ્રાય જાણ્યો છે અને મેં તેમનો અભિપ્રાય જાણ્યો છે. માટે આ બંને પોતાની મેળે જ અવિનાશી છે, અને મારે તેમનો નાશ કરવો નહિ. ૩૧ આ બંને આત્મજ્ઞાની છે, એમ હું ધારું છું; કારણ કે જીવન-મરણનો શ્રમ મટાડનાર આત્મજ્ઞાન વિના આવી બુદ્ધિ હોય નહિ. એમને આવી બુદ્ધિ છે, તેથી તેઓ અભયરૂપ અને અમૃતરૂપ છે. ૩૨ લાવ ત્યારે, મારા મનમાં જે કાંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે હું એમને પૂછું. જે માણસ વિદ્વાન માણસ મળ્યા છતાં તેને પોતાના સંદેહ વિષે પૂછતો નથી, તેને અધમ સમજવો.' એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે પ્રશ્ન પૂછવાનો અવસર જેવા લાગી. પછી કહ્યુંના અંત-સમયના મેઘના શબ્દ જેવા પોતાના હાસ્યને રોડીને તે રાક્ષસીએ આ પ્રમાણે પૂછ્યું: ૩૩, ૩૪ હે નિષ્પાપ! હે ધીરજવાળા! તમે બંને કોણ છો? તે કહેા. નિર્મળ ચિત્તવાળા માણસનાં દર્શન કરવાથી જ તેની સાથે મિત્રતા થાય છે. ૩૫

મંત્રી બોલ્યો:-આ કિરાતદેશના રાજા છે અને હું તેમનો મંત્રી છું અને અમે આ રાત્રિ-ચર્યાથી તારા જેવા દુષ્ટનો નાશ કરવા તત્પર થયા છીએ. ૩૬ રાત્રિ-દિવસ દુષ્ટને શિક્ષા કરવી, એ જ રાજાનો ધર્મ છે. જે માણસ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, તે માણસ વિનાશરૂપી અશિના

રાક્ષસી બોલી:-હે રાજન્ ! તમારો કારભારી કુદ છે, જોના કારભારી કુદ હોય તે રાજ ન કહેવાય. સારો રાજ હોય તેને જ કારભારી હોય છે અને સારો કારભારી હોય તેને જ રાજ હોય છે.^{૩૮} સારા કારભારીએ પોતાના રાજને વિવેકમાં જોડેલો. એ વિવેકથી શ્રેષ્ઠપણને પમાય છે અને જોવો રાજ તેવી પ્રજા હોય છે.^{૩૯} સમસ્ત ગુણના સમૂહમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન એ જ ઉત્તમ ગુણ છે અને જોનામાં એવા ગુણ હોય તે જ રાજ ગણાય છે. તેવા ગુણની સાથે જોનામાં વિચારનાં રહસ્ય જાણવાના ગુણ હોય, તે જ કારભારી ગણાય.^{૪૦} આત્મવિદ્યાથી પ્રભુપણ તથા સમદષ્ટિપણ મળે છે; માટે જોને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન નથી, તે કારભારી પણ ન ગણાય તેમ રાજ પણ ન ગણાય. જો તમને બંનેને આત્મવિદ્યાનું જ્ઞાન હોય, તો તમારું કલ્યાણ છે. પણ જો તેમ ન હોય તો તમે પ્રજાને અનર્થ કરનારા છો, માટે હું તમારું ભક્ષણ કરીશ.^{૪૧, ૪૨} હું તમને બંનેને ઠેકઠાક પ્રશ્ન પૂછું છું; તેનો તમે મને બુદ્ધિથી વિચાર કરીને ઉત્તર આપશો, તો જ મેં માખાપની બાળક ઉપર પ્રીતિ થાય, તેમ તમે મારા પ્રીતિપાત્ર થશો.^{૪૩} હે રાજ ! તમે કે તમારો મંત્રી માગ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો. મને એ ઉત્તર સાંભળવાની અત્યંત ઇચ્છા છે. તમે મારી તે ઇચ્છાને પૂરી કરો. આ લોકમાં એવો કોણ પુરુષ છે કે જે કહેલા પદાર્થને ન આપીને ક્ષયકારી દોષને ન પામે?^{૪૪}

પ્રશ્નાનિમાન્કથય પાર્થિવ વા ચ મંત્રિસ્ત-
ત્રાર્થિની ભુગ્રમહં પરિપ્રચાર્યમ્ । અંગીકૃતાર્ય-
મદદત્ ક ઇવાસ્તિ લોકે દોષેણ સંક્ષયકરેણ ન
યુજ્યતે યઃ ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીવર્ણન' એ ના-
નામનો સર્ગ ૭૮ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૭૯ મો

કર્કટી રાક્ષસીએ રાજને તથા
મંત્રીને પૂછેલા બોતેર પ્રશ્નો

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

દ્યુત્યુક્ત્વા રાક્ષસી પ્રશ્નાન્ સા વક્તુમુપચક્રમે ।
ઉચ્ચતામિતિ રાજોક્તે તાનિમાન્ શૃણુ રાવધ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! રાક્ષસીએ મેં પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રાજાએ કહ્યું: 'પૂછો' એટલે તે રાક્ષસીએ પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રારંભ કર્યો. તમને તે પ્રશ્નો કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧

રાક્ષસી બોલી:- (૧) સમુદ્રમાં જવી રીતે લાખો બુદ્ધિયુદ્ધ થાય છે, તેવી રીતે જની અંદર લાખો યુદ્ધોડનો લય થાય છે, એવો અનેક સંખ્યાવાળો કથો એક આણુ છે?^૨

(૨) કઈ એક વસ્તુમાં આકાશ તથા અનાકાશ એ બંને છે ?

(૩) કિંચિત્ છે તે નકિંચિત્ કેમ થાય ?
(અ) કાંઈ પણ નથી અને કાંઈક છે, એવી કઈ વસ્તુ છે ?

(૪) ત્વં પદમાં અહં પદ કેમ આવે ?

(૫) અહં પદમાં ત્વં પદ કેમ આવે ?^૩

(૬) ચાલતાં છતાં કોણ ચાલતો નથી ?

(૭) સ્થિર જોલો રહેતો નથી, તે છતાં કોણ સ્થિર જોલો રહે છે ?

(૮) ચૈતન્ય તથા જડ, એ બંને વિરુદ્ધ કર્મ કયા એક પદાર્થમાં છે ? (અ) ચૈતન્ય છતાં પાપાણુ જોવો ધનરૂપ કયો પદાર્થ છે ?

(૯) ચૈતન્યરૂપી આકાશમાં વિચિત્રતા કરનાર કોણ છે ?^૪

(૧૦) અગ્નિપણનો ત્યાગ ન કરે અને દાહ-

* આ અગ્નિપણનો ત્યાગ ન કરે અને દાહને આત્મતાન નથી, તેવા માણસને વજ્ર સમાન લાગે તેવા તથા જ્ઞાનવાનને મનોહર લાગે તેવા (૭૨) બોલે પ્રશ્ન કર્કટી રાક્ષસીએ રાજને પૂછ્યા.

ન કરે એવો કયો અગ્નિ છે ?

(૧૧) હે રાજા! અગ્નિ ન હોય તેમાંથી અગ્નિ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?^૧

(૧૨) ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ અને તારા વિના અવિનાશ પ્રકાશ કોનો છે ?

(૧૩) એવી કઈ વસ્તુ છે કે, જે નેત્રથી ન દેખાય અને સર્વ પ્રકાશને ઉત્પન્ન કરે ?^૨

(૧૪) એવો કયો ઉત્તમ પ્રકાશ છે કે, જે ક્ષતા, શુદ્ધ, અંકુર, અત્યંત તથા નેત્ર ન હોય તેના બીજાનો પણ પ્રકાશ કરે છે ?^૩

(૧૫) આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતનો ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે ?

(૧૬) સત્તાને સત્તા આપનાર કોણ છે ?

(૧૭) એવો કયો ભંડાર છે કે, જેમાં જગતરૂપી રત્ન છે ?

(૧૮) એવો કયો મણિ છે કે જેમાં જગતરૂપી કોય રહેલો છે ?^૪

(૧૯) એવો કયો અણુ છે કે, જે અધઃકારનો પ્રકાશ કરે છે ?

(૨૦) છે અને નથી એવો કયો અણુ છે ?

(૨૧) દૂર છતાં દૂર નથી એવો કયો અણુ છે ?

(૨૨) એવું શું છે કે જે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે ?^૫

(૨૩) એક નિમેષનો કાળ, એક કલ્પનો કેમ ગણાય ?

(૨૪) એક કલ્પ, નિમેષ કેમ ગણાય ?

(૨૫) પ્રત્યક્ષ છતાં અસતરૂપ છે એવું શું છે ?

(૨૬) ચેતન છતાં અચેતન છે એવું શું છે ?^૬

(૨૭) વાયુ છતાં વાયુરૂપ નથી એવું શું છે ?

(૨૮) એવું શું છે કે, જે શબ્દ છતાં શબ્દરૂપ નથી ?

(૨૯) એવું શું છે કે, જે સર્વરૂપ છતાં કંઈ નથી ?

(૩૦) જેને વિષે અહંતા છતાં અહંતા નથી એવું શું છે ?^૭

(૩૧) ઘણા જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મળે એવી કઈ વસ્તુ છે ?

(૩૨) પ્રાપ્ત થાય તે છતાં કંઈ પણ પ્રાપ્ત થયું નથી એવું શું છે ? જે સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત થતું નથી તે શું છે ?^૮

(૩૩) સ્વસ્થપણે જીવતાં છતાં કોણે પોતાના આત્માનો નાશ કર્યો છે ?

(૩૪) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાને વિષે મેરુ પર્વતને કરે છે ? કોણ ત્રિભુવનને તણરૂપ કરે છે ?^૯

(૩૫) કયા અણુએ સેંકડો ચોજનો પૂર્ણ કર્યા છે ?

(૩૬) અણુ છતાં કોણ સેંકડો ચોજનોમાં માતો નથી ?^{૧૦}

(૩૭) દદિમાને કરી કોણ જગતરૂપી બાળકને નચાવે છે ?

(૩૮) એવો કયો અણુ છે કે, જેના ઉદ્ભવમાં પર્વતોના સમૂહો રહેલા છે ?^{૧૧}

(૩૯) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાના અણુપણનો ત્યાગ કર્યા વિના પણ મેરુ પર્વતના કરતાં પણ સ્થૂળ આકૃતિવાળો હોય ?

(૪૦) એવો કયો અણુ છે કે, જે મોવાળાના અમ્મના સોમા ભાગનો હોય, તો પણ પર્વતથી પણ જીવો હોય ?^{૧૨}

(૪૧) એવો કયો અણુ છે કે, જે પ્રકાશ તથા અધઃકાર એ બંનેને પ્રકટ કરનાર દીવારૂપે હોય ?^{૧૩}

(૪૨) એવો કયો અણુ છે કે, જેની અંદર સર્વ અનુભવરૂપી અણુ રહેલા છે ?^{૧૪}

(૪૩) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતે સ્વાદરહિત છતાં બીજાને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે ?

(૪૪) એવો કયો અણુ છે કે, જે સર્વનો ત્યાગ કરવા છતાં સર્વનો આશ્રય કરે છે ?^{૧૫}

(૪૫) એવો કયો અણુ છે કે, જે પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ ન હોવા છતાં આખા જગતને ઢાંકે છે ?

(૪૬) એવો કયો આણુ છે કે, જની સત્તા વડે, લયે કરીને નાશ થયેલા જગતની પાછી ઉત્પત્તિ થાય છે : ૧૯

(૪૭) એવો કયો આણુ છે કે, જે અવયવ રહિત છે, તો પણ હજારો હાથ અને નેત્રવાળો છે ?

(૪૮) એવો કયો નિમેષ છે કે જમાં કરોડો કલ્પ રહેલા છે : ૨૦

(૪૯) એવો કયો આણુ છે કે, જમાં બીજમાં વૃક્ષ રહે તેવી રીતે અનંત જગત રહેલાં છે ?

(૫૦) એવું શું છે કે જમાં બીજ વગેરે ઉત્પન્ન નથી થયાં, તો પણ સ્ફુટ દેખાય છે : ૨૧

(૫૧) એવો કયો નિમેષ છે કે, જની અંદર બીજની અંદર રહેલાં વૃક્ષની પેઠે કલ્પ તથા પ્રલય રહેલા છે ?

(૫૨) એવો કાણુ છે કે, જે કાર્યનું પ્રયોજન તથા કાર્યના કર્તાપણાનો આશ્રય કર્યા વિના કાર્ય કરે છે : ૨૨

(૫૩) એવો કયો દ્રષ્ટા છે કે, જે પોતાને નેત્ર નથી તે છતાં ભોગ્યપદાર્થની સિદ્ધિ માટે પોતાના આત્માને દશ્યપણાને પમાડે છે; તથા બહારની દૃષ્ટિથી દશ્ય પદાર્થ એટલો છતાં પોતાના આત્માને ભુજે છે : ૨૩

(૫૪) જમાં સપ્તજ દશ્ય ગણિત છે, એવા આત્માને દશ્યના અભાવ માટે જોનાર-કાણુ, આગળ દેખાતા દશ્યને દેખતો નથી : ૨૪

(૫૫) ચક્ષુ દશ્ય પદાર્થનો પ્રકાશ કરે, તેની પેઠે આત્મા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણને અપરોક્ષપણાથી કાણુ પ્રકાશ કરે છે ?

(૫૬) સુવર્ણથી કડાં વગેરે પ્રકટ થાય છે, તેમ કોની વિક્ષેપ-શક્તિથી દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણ પ્રકટ થાય છે : ૨૫

(૫૭) જેમ જળથી તરંગ બુદ્ધા નથી, તેમ કયા પદાર્થથી કાર્ધ પણ પદાર્થ બુદ્ધા નથી ?

(૫૮) જેવી રીતે જળમાં મોઝાં બુદ્ધાં જાય છે, તેવી રીતે કોની ઇચ્છાથી જગતમાં

બુદ્ધાપણું જણાય છે : ૨૬

(૫૯) એવો કયો પદાર્થ છે કે, જે દેશ, કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત સત્ તથા અસતરૂપે હોય ?

(૬૦) જેમ જળથી દ્રવપણું બુદ્ધાં નથી, તેમ કયા પદાર્થથી દ્વેતપણું પણ બુદ્ધાં નથી : ૨૭

(૬૧) બીજ વૃક્ષને ધારણુ કરે છે, તેની પેઠે કાણુ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણને તથા સત્-અસતરૂપ ત્રણ જગતને અદ્ભુત અવસ્થામાં તથા તિરોહિત અવસ્થામાં પોતાને વિષે રાખીને નિરતર રહે છે : ૨૮

(૬૨) ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં ભ્રમ રૂપી મોહું જગત કોને વિશે રહેલું છે ?

(૬૩) બીજમાં વૃક્ષ રહે, તેવી રીતે કોની અંદર જગત રહેલું છે : ૨૯

(૬૪) બીજ ઝાડપણાથી ઉદય પામે છે તથા ઝાડ બીજપણાથી ઉદય પામે છે, તેવી રીતે પોતાના રૂપનો ત્યાગ કર્યા વિના-કાણુ ઉદય વિના પણ ઉદય થાય છે : ૩૦

(૬૫) હે રાજન્! એવું શું છે કે, જની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરુના જેવો દૃઢ હોય ?

(૬૬) એવો કયો દૃઢ તત્તુ છે કે, જની અંદર કરોડો મેરુ તથા મહાંપર્વતો રહેલા છે : ૩૧

(૬૭) આ અનેક ચેતનાથી ભરેલું જગત કોનાથી વ્યાપી રહેલું છે ?

(૬૮) તમે કોના આધારથી જગતમાં વ્યવહાર કરો છો ?

(૬૯) કોના આધારથી તમે જનો વધ કરવો બ્રહ્મચેતનો વધ કરો છો ?

(૭૦) કોના આધારથી તમે જગતનું પાલન કરો છો ?

(૭૧) એવું શું છે કે, જોના દર્શનથી તમારો અભાવ છે ?

(૭૨) એવું શું છે કે, જોના દર્શનથી તમે સદા તદ્રૂપ જ થાઓ છો ?

એટલા પ્રશ્નોનો, શાંતિ થવા માટે તમે ઉત્તર આપો.^{૩૨} આત્માકારવૃત્તિને આવરણરૂપે રહેલા આ મારા સંશયને તમે દૂર કરો. જે માણસની સાક્ષી મૂળસંહિત સંશય નથી મટતો; તે માણસ કિંતની ગણતરીમાં આવતો નથી.^{૩૩} જે મારા આ સંશયને તમે મટાડશે નહિ, તો તમે તુરત સાક્ષીના જઠરરૂપી અગ્નિના કાષરૂપ યદિ પડશે; અને તમારા બન્નેનો નારા કર્યા પછી હું તમારા આખા દેશને ગળી જઈશ. જે તમે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપશો, તો તમે સારા રાજા છો એમ હું માનીશ અને તમે ઉત્તર નહિ આપો, તો મૂખપણથી ક્ષય પામશો. જે પ્રમાણે વિપુલ અને ગંભીર મેઘ-ગદના જેવી વાણી બોલનારી તે રાક્ષસી એટલું કહી ચૂપ રહી. બહારથી તે ભયંકર આકૃતિવાળી હતી, તો પણ તે અંતઃકરણથી શુદ્ધ શરદઋતુનાં નિર્મળ વાદળાં જેવી શાંત હતી.^{૩૪-૩૬}

इत्युक्त्वा विपुलगभीरमेधनाद्रोह्यासप्रकट-
मिरा निशाचरी सा । तूष्णीमप्यतिविकटाकृति-
स्तदासीच्छुद्धांतः शरदमलाभ्रमंडलीव ॥ ३६ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીપ્રશ્ન' એ નામ-
નો સર્ગ ૭૯ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૦ મો

મંત્રીએ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

॥ वसिष्ठ उवाच ॥

महानिशि महारण्ये महाराक्षसकन्यया ।

इति प्रोक्ते महाप्रश्ने महामंत्री गिरं ददौ ॥ १ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જે પ્રમાણે મહા-
અરણ્યને વિશે મહારાત્રિમાં મહારાક્ષસીએ મહા-

• આ એસીમા સર્ગમાં મંત્રીએ સૂક્ષ્મ ઉત્પત્તિથી રાક્ષસીના પ્રશ્નોને કમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર આપવાથી) તથા વ્યુત્કમથી (એક પછી એકનો ઉત્તર ન દેતાં વચમાં છૂટક છૂટક ઉત્તર આપવાથી) યથા-
યોગ્ય ઉત્તર આપ્યો, જે કહેવામાં આવશે.

પ્રશ્ન પૂછ્યા, ત્યારે રાજાના મહામંત્રીએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર દીધો.^૧

મંત્રી બોલ્યા:-હે મેઘની કાન્તિ જેવી રાક્ષસી ! જે પ્રમાણે ટેસરીસિંહ મોહનમત ક્ષાથી-
તું ભેદન કરે છે, તે પ્રમાણે હું તારા પ્રશ્ન-
ભેદન કરું છું; તે તું સાંભળ.^૨ હે કમલાક્ષી !
પ્રશ્ન જાણનારને યોગ્ય એવી વચનની આ યુક્તિ-
થી તે ઉપરના સધળા પ્રશ્નોમાં દેવળ પરમાત્મા-
જ કહેલા છે. (તો પણ બધા પ્રશ્ન તેમાં ઘટાવીને
ઉત્તર આપું છું, તે તું સાંભળ).^૩

(૧) પ્રથમના* પ્રશ્નથી ધણાખરા પ્રશ્નમાં
અણુ શબ્દ આવેલો છે, તેનો અભિપ્રાય એવો
છે કે, જેનું કોઈથી વર્ણન થતું નથી, જે અગમ્ય
છે તથા પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મનથી જણાય
છે, તે ચૈતન્યરૂપી અણુ આકાશથી પણ સૂક્ષ્મ છે.^૪
બીજામાં જેવી રીતે ઝાડની સત્તા રહેલી છે તથા
એક બીજામાં જેમ હજારો ઝાડ રહેલાં છે, તેમ
તે પરમ ચૈતન્યરૂપી અણુમાં હજારો સત્ તથા
અસત પ્રકાર રહેલાં છે.^૫ (૪૯)

(૨) સર્વ વસ્તુની સત્તા અનુભવની સત્તાને
અધીન છે, માટે તે મુખ્ય સત્તાને બીજાને અધીન-
પણું માનવાથી અનવસ્થા થાય. માટે સ્વતઃ-
સિદ્ધ સત્તાના અનુભવથી જ સર્વ ભાવને સત્તા
મળે છે. (૧૬)^૬

(૩) પરમાત્મા બહારથી શૂન્ય છે, માટે તે
આકાશરૂપ છે અને આકાશ જડ છે તથા પર-
માત્મા ચૈતન્યરૂપ છે. માટે અનાકાશ પણ પર-
માત્મા છે. (૨)^૭

(૪) આત્મભાવ થાય, ત્યારે કિંચિત્ પણ

* આ સર્ગમાં દરેક ટેકાણે પહેલો (ઉત્તરના આરંભનો) અને ઉત્તરના ક્રમનો છે તથા બીજો (ઉત્તરની છેલ્લો) અને રાક્ષસીના પ્રશ્નના ક્રમનો ૭૯ માં સર્ગ પ્રમાણે છે.

• આ પહેલા ઉત્તરમાં ૪૯ માં પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી જાય છે તથા એકપાસીમા સર્ગની ૨૨ મી કલ્પ-
મમાં પણ તેનો ઉત્તર છે.

નકિંચિત્ થાય. એટલે કે બ્રહ્મ કે જ સર્વાત્મા છે તથા યોતાની મેળે જ જગતનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે બ્રહ્મ જ્યારે જગતને યોતાને વિષે લય કરે છે, ત્યારે પ્રથમ કિંચિત્સ્વરૂપે રહેલું જગત નકિંચિત્ થાય છે. (અ) પરમાત્મા અતીન્દ્રિય (ઇન્દ્રિયોથી ન જણાય એવા) છે, માટે તે કાંઈ નથી અને તે જ પરમાત્મા અનંત અણુરૂપ છે, માટે કાંઈક છે. (૩)

(૫) પહેલા પ્રશ્નમાં એક અણુને અનેક સંખ્યાપણું કહેલ છે; પણ તે ચૈતન્યરૂપી અણુને અનેકતા દેખાવામાત્ર છે, વસ્તુતાથી અનેકતા નથી. સુવર્ણમાંથી જીવી રીતે કદાં વગેરે જુદાં જુદાં ધરેણાં થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુમાંથી દ્રશ્ય, દર્શન અને દરથરૂપ વિચિત્ર જગતનો વિસ્તાર થયો છે. (૫૬)*

(૬) યોગણીસમા પ્રશ્નમાં તથા બીજાં પણ પ્રશ્નોમાં વારંવાર અણુ શબ્દ છે, તેનો સારાંશ એવો છે કે, ચૈતન્યરૂપી અણુ પરમ આકાશરૂપી છે તથા તે સૂક્ષ્મ છે, માટે જાણવામાં આવે તેમ નથી; અને તે સર્વાત્મક છે, તો પણ મન તથા ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતાં નથી. (૧૯)**

(૭) વીસમા પ્રશ્નમાં 'છે અને નથી એવો કયો અણુ છે?' એમ કહેલું છે તેમાં 'નથી' એમ બોલવું તે અચોગ્ય છે; કારણ કે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે, માટે તેને શૂન્યપણું ધટતું નથી; કારણ કે 'છે અને નથી' એવી રીતે બોલનાર તથા માનનાર જે પુરુષ છે, તે આત્મારૂપ જ છે.^{૧૦} વળી કોઈ પણ યુક્તિથી સત્ પદાર્થને અસત્પણું ધટતું નથી. કદાપિ એમ શંકા થાય કે, જ્યારે તે છે ત્યારે દરથ કેમ નથી? તો કહેવાનું કે કપૂર ગુપ્ત રાખ્યું હોય તો પણ તે યોતા-

ની સુગંધીથી સર્વ ઠેકાણે જણાય છે, તેવી રીતે તે ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વાત્મક છે તેથી સર્વ ઠેકાણે ગુપ્ત રહી સર્વની સત્તાથી યોતે પ્રકટ જણાય છે. (૨૦)^{૧૧}

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન-ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ વડે અનેક પ્રકારે જણાય છે તેથી તે સર્વરૂપ છે; અને મન ઇન્દ્રિયો વગેરેથી તેનું રૂપ જણાતું નથી, માટે તે કાંઈ નથી અને તે જ ચૈતન્યરૂપી અણુ એક તથા અનેક છે. (૨૯)+ (પહેલા પ્રશ્નમાં 'અનેક સંખ્યાવાળું એક ક્યું છે?' એમ પૂછેલ છે, તેનો ઉત્તર આથી આવી જાય છે.)

(૯) ચૈતન્યરૂપી † અણુની અંદર જગત રહેલું છે. (૬૩)

(૧૦) ચૈતન્યરૂપી † અણુ જગતરૂપી રતનને ધારણ કરે છે. (૧૭)^{૧૨, ૧૩}

(૧૧) આ ત્રણ જગતનો સમૂહ ચૈતન્યરૂપી મોટા સમુદ્રમાં રહેલો છે, તે ચૈતન્યરૂપ છે અને તેનાથી જુદો નથી. પણ જમ જળમાં દ્રવપણાથી ધ્રુમરી પડે છે, તે જુદો દેખાય છે, તેમ ચિત્તા વિકલ્પથી જુદાંપણું જણાય છે. (૫૭, ૫૮)^{૧૪} ‡

(૧૨) ચૈતન્યરૂપી અણુ મન-ઇન્દ્રિયોથી અતીત છે માટે તે શૂન્ય છે; અને તે યોતાના સંવેદનથી જણાય છે, માટે તે આકાશરૂપી હોવા છતાં અશૂન્ય છે.^{૧૫}

(૧૩) અદ્વૈતપણાથી ત્વંપદમાં અહંપદનો સમાવેશ થાય છે તથા અહંપદમાં ત્વંપદનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રમાણે ત્વંપદમાં અહંપદપણું તથા અહંપદમાં ત્વંપદપણું થવું, એ પણ

+ એકચાસીમા સર્ગની ૩૭ મી કલમમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાર છે.

‡ એકચાસીમા સર્ગની ૩૪ મી કલમમાં ૬૩ માં પ્રશ્નનો ઉત્તર પુનઃ લખેલ છે.

† ચોવીસમી કલમમાં ૧૭ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાર લખ્યો છે.

§ આ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર પુનઃ એકચાસીમા સર્ગ-૨૮ તથા ૨૯ મી કલમમાં છે.

* એકચાસીમા સર્ગની ૨૭ મી કલમમાં ૫૬ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર બીજા વાર છે.

x યોગણીસમા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૨૬ મી કલમમાં ૧: આવશે.

... દૃષ્ટિથી છે, પણ પરમાર્થદૃષ્ટિથી આત્મા-
વિષે સર્વની એકતા છે તેથી તેમાં ત્વંપણું પણ
થી, તેમ અહંપણું પણ નથી. (૪,૫)^{૧૧,૧૭}

(૧૪) ચૈતન્યરૂપી આણુ હજારો યોગ્ય
પામે છે. આકાશની પેઠે હજારો યોગ્યમાં વ્યાપી
રહેલ છે, તો પણ તે આણુ ગમનનો કર્તા નથી.
તપનાએ કરીને તે યોગ્યનસમૂહ એ આણુની
બંદર જ રહ્યો છે. (૬)^{૧૮}

(૧૫) ચૈતન્યરૂપી પુરુષ સર્વ ઠેકાણે બધ
કે, (સ્થિર નથી) તો પણ જતો નથી. (સ્થિર જો
રહે છે) દેશ અને કાળમાં ચૈતન્યપુરુષ પોતાની
સત્તાથી આકાશરૂપી દ્વારમાં રહેલ છે, તેથી તે
પ્રાપ્ત થાય તો પણ પ્રાપ્ત થતો નથી.^{૧૯} ગમ્ય
વસ્તુ (જવાને યોગ્ય વસ્તુ) જના શરીરમાં રહેલ
છે, તે પોતે બીજા ક્યાં બધ ? માતાએ પોતાના
પુત્રને ઓળખામાં તેજ્યો હોય તે પછી પુત્રને શોધ-
વાને બીજા ક્યાં બધ ? તેવી રીતે પરમાત્માની
દૃષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી અક્ષય એવા ગમ્ય મહાદેશ
જે પરમાત્માની અંદર રહેલો છે, તે પરમાત્મા
એ પ્રકારે અને ક્યાં બધ ? ધકાને એક દેશમાંથી
મીઠા દેશમાં લઈ જવામાં આવે છે, તો ધડો
બધ છે, પણ આકાશ જતું નથી. ત્યારે ઘટની
અપેક્ષાથી 'ઘટાકાશ ગચ્છ' એવી પ્રતીતિ થાય
છે, પણ ઘટનું સુખ બંધ કરવાથી ઘટાકાશનું પણ
જતું આવતું થતું નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા
સર્વ ઠેકાણે બધ છે તથા જતો નથી.^{૨૦-૨૨}

(૧૬) જડરૂપ દેહને આત્માના તદ્રૂપપણાનો
અધ્યાસ થવાથી જ્યારે ચૈતન્યપણાનો તથા જડ-
પણાનો અંતઃકરણમાં અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે
અનુભવ કરનારામાં ચૈતન્યપણું તથા જડપણું
એ બન્ને વિરુદ્ધ ધર્મ રહેલા છે. (અ) હે રાક્ષસી!
પરમાર્થિક આત્માનું જ સ્વરૂપ છે, તે જ ચૈત-
ન્યધન છે. (૮)^{૨૩,૨૪}

(૧૭) આદિ તથા અંતથી રહિત એવા પર-
મ આકાશમાં ચૈતન્યરૂપી પરમાત્માએ વિચિત્ર

તણુ જગતરૂપી ચિત્ર રચેલ છે. (૯)^{૨૫}

(૧૮) આત્માની સત્તાથી જ અગ્નિમાં સત્તા
રહી છે અને તે આત્માની સત્તા જ સર્વ ઠેકાણે
રહી છે. અગ્નિની પેઠે સર્વ ઠેકાણે તેનો પ્રકાશ છે,
તો પણ તે દાહ કરે તેમ નથી. (૧૦)^{૨૬}

(૧૯) ચૈતન્યરૂપી આત્માનો આકાર ઝળ-
હળતા અગ્નિના જેવો છે અને તે આકાશથી
પણ નિર્મળ છે. એ પ્રકાશ જ અગ્નિની
ઉત્પત્તિ છે. (૧૧)^{૨૭}

(૨૦) આત્માનો પ્રકાશ ચંદ્ર, સૂર્ય તથા
અગ્નિને પણ પ્રકાશ કરનાર છે અને તે મહા-
કલ્પના જળથી પણ નાશ પામતો નથી. (૧૨).

(૨૧) અનુભવરૂપી આત્મા દૃઢ્યરૂપી
મંદિરના દીપકરૂપ છે, સર્વ સત્તા આપનાર છે
અને અનંત છે, તે પરમપ્રકાશક કહેવાયો છે,
અને તે નેત્રથી દેખાય તેમ નથી. તે આત્મા
સ્વયંપ્રકાશ છે અને માણસમાત્રને અહંતાનો
પ્રકાશ પણ આત્માથી જ થાય છે. દ્વાર્ધ માણસ
અધારામાં જોયો હોય તેને તું ક્યાં છે, એમ
પૂછનાથી તે સ્થળે પ્રકાશ નથી, તો પણ અંતરમાં
પ્રકાશ હોવાથી 'હું અહીં છું' એમ તે ઉત્તર
આપે છે. એ પ્રમાણે પોતાના હેઠ-ધન્દિયોના
વિષયમાં દરથયમત્કૃતિ સર્વના અનુભવથી જ
પ્રસિદ્ધ છે. (૧૩)^{૨૮,૩૦}

(૨૨) અનુભવરૂપી આત્માનો જ પ્રકાશ છે,
તે 'લતા, ગુદમ, અંકુર તથા નેત્ર વિનાના પદાર્થ-
ને પોષણ કરનાર છે તથા તેનો સાક્ષી છે. (૧૪)

(૨૩) વ્યુપહારદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં કાળ,
આકાશ, ક્રિયા, સત્તા તથા જગત એ બધું ચિત્ત
—આણુના સંવેદનને વિષે રહેલ છે; તથા તેના
સ્વામી, કર્તા તથા ભોક્તા પણ તે જ છે. પરમાર્થ-
દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં તે કર્તા પણ નથી, તેમ
ભોક્તા પણ નથી (૧૫)^{૩૧,૩૨}

(૨૪) આણુપણાનો*, ત્યાગ ન કરનાર તે

* સત્તરમા પ્રશ્નો ઉત્તર ૧૦ મી કલમમાં પણ

ચિત્-અણુને જગતરૂપી રત્નનો સંપુટ ઉત્પન્ન કરે છે (૧૭) -

(૨૫) એ દેવસ પરમાત્મામાં પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતારૂપી જગત નથી.^{૩૩} તેજ પરમાત્મા જ્યારે સર્વ જગતને વિષે સર્વત્ર સ્ફુરે છે, ત્યારે એ જગદ્ગ્રંથી સંપુટમાં પરમાત્માજ પરમ મણિ છે. (૧૮)^{૩૪}

(૨૬) ચિત્-અણુનો દુઃખે કરીને પણ બોધ થતો નથી, માટે તે તમરૂપ છે, અને તે ચૈતન્યરૂપ છે તેથી પ્રકાશકર્તા પણ છે x (૧૯)

(૨૭) ચિત્-અણુ સંવેદનરૂપ છે, માટે તે 'છે' અને ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતી નથી, માટે તે 'નથી' (૨૦)^{૩૫}

(૨૮) ચિત્-અણુની ઇન્દ્રિયોથી પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે તે દૂર છે તથા ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી તે સમીપ પણ છે. (૨૧)

(૨૯) ચિત્-અણુ પોતે અણુરૂપ છે અને તે સર્વના સંવેદનરૂપ છે, માટે અણુ છતાં પર્વતરૂપ છે.^{૩૬} જો આ જગત જોવામાં આવે છે, તે માત્ર સંવેદનરૂપ છે પણ સત્ય નથી, તેમજ પર્વત વગેરે પણ સત્ય નથી, તેથી સંવેદનને લીધે અણુમાં પણ મેરુપણું ધરે છે. (૨૨)^{૩૭}

(૩૦) જો કાળમાં એક નિમેષ (પલકારો)નો અનુભવ થાય છે, તેને નિમેષ માનવો તથા જમાં કલ્પનો અનુભવ થાય તેને કલ્પ માનવો.^{૩૮} અનેક યોજનમાં પથરાયેલું મહાનગર પણ જમ માણસના મનમાં રહે છે, તેવી રીતે કલ્પક્રિયાનો વિલાસ પણ નિમેષરૂપ જણાય છે.^{૩૯} જો પ્રમાણ મોટા શહેરની સમગ્ર રચના એક નાના દર્પણમાં જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે એક નિમેષમાં પણ કલ્પનો અનુભવ થવા, સભવ છે.^{૪૦} આમ જ્યારે એક અણુમાં પણ ભ્રમથી નિમેષ, કલ્પ,

પર્વત, પાણીનું પૂર તથા કરોડ યોજન રહે છે, ત્યારે તેમાં એકપણું તથા દ્વૈતપણું ઠર ધરે.^{૪૧} સ્વપ્નમાં જવી રીતે એક ક્ષણમાં સત તથા અસત્યનો અનુભવ થાય છે, તેવી રીતે 'મેં' પ્રથમ આવી રીતે કરેલું છે.^{૪૨} એવી બુદ્ધિને ઉદય થાય છે.^{૪૩} માણસને દુઃખના વખતમાં થોડોકાળ લાગે ત્યારે પડે છે તથા સુખના વખતમાં લાગે કાળ પણ થોડો લાગે છે. હરિચંદ્રરાજને દુઃખના વખતમાં એક રાત્રિમાં બાર વર્ષનો અનુભવ થયો હતો.^{૪૪} સુવર્ણમાંથી જમ કડાં તથા કુંડળ થાય છે, તેમ માણસના અત કરણમાં સાચો અથવા ખોટો જોવા નિશ્ચય થાય છે, તેવો ચૈતન્યમાં પ્રકાશ પામે છે પણ ખરું જોતાં, નિમેષ પણ નથી, કલ્પ પણ નથી, દૂર પણ નથી, તેમ અદૂર પણ નથી; માત્ર અન્ય વસ્તુની યેડે ચિત્-અણુની પ્રતિભા રહેલી છે.^{૪૫, ૪૬} પ્રકાશ તથા અંધકાર, દૂર તથા અદૂર અને ક્ષણ તથા કલ્પ, એ સર્વ ચૈતન્યરૂપ છે, માટે તેમાં કંઈ પણ ભેદ નથી (૨૩, ૨૪)^{૪૭}

(૩૧) ચૈતન્યરૂપી અણુ ઇન્દ્રિયોના સારરૂપ છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે અને ઇન્દ્રિયો તેને પહોંચતી નથી, માટે તે અપ્રત્યક્ષ છે, તેમજ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન તથા ચબ્દ એ ચાર પ્રમાણથી ચિત્-અણુમાં દશ્યપણુનો ઉદય થાય છે, માટે તે પ્રત્યક્ષ છે.^{૪૮} જ્યાં સુધી સુવર્ણમાં કડાં તથા કુંડળનું સંવેદન છે, ત્યાં સુધી તેમાં સુવર્ણપણું નથી, તેમજ જ્યાં સુધી દશ્યપણું છે, ત્યાં સુધી વાસ્તવિક રીતે ચૈતન્યનું એકરસપણું નથી.^{૪૯} જમ કડાં તથા કુંડળપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારે તે દેવળ સુવર્ણ છે, તેમજ જ્યારે દશ્યપણાની બુદ્ધિ મટી જાય છે, ત્યારે પછી દેવળ નિર્મળ તથા શુદ્ધ પદ્મક જ દેખાય છે.^{૫૦} વળી ચૈતન્યરૂપી અણુ સર્વરૂપ છે, માટે તે સદ્રૂપ તથા દુર્લભ હોવાને લીધે તે અસત્રૂપ પણ છે.

પણ્યો છે

x યોગણીસમા પ્રજ્ઞાનો સક્ષેપ ઉત્તર છઠ્ઠી કલમમાં આવી ગયો છે

(૩૨) ચિત્-અણુમાં ચેતનધર્મ હોવાથી તે ચેતનરૂપ છે, તથા ચેત્યપણાના અભાવથી તે અચેતનરૂપ પણ છે.^{૧૦} જોના આત્મા ચિત્તનો યમત્કારમાત્ર છે, જ ચિત્તની પ્રતિભારૂપ છે અને જ પવનથી હાલતા વૃક્ષ જેવું છે, તે આ જગતમાં ચિત્ત અને ચેત્ય (દ્વેત જગત) ની કલ્પના જ ક્યાંથી હોય!^{૧૧} જ પ્રમાણે ઘાટો તકડો મૃગતૃષ્ણાની નદીરૂપે જણાય છે, તેવી રીતે એક અદ્વૈત ચેતન ચેતન્યના પ્રતિભાસથી જગતરૂપે જણાય છે.^{૧૨} સૂર્યનાં કિરણથી આકાશમાં સૂક્ષ્મપદાર્થો જોવામાં આવે છે, તેમાં 'અસ્તિતા' તથા 'નાસ્તિતા' એ બન્ને રહેલ છે; તેવી રીતે કલ્પના આદિથી જગતની 'અસ્તિતા' તથા 'નાસ્તિતા' છે.^{૧૩} જમ માયાને લીધે સૂર્યનાં કિરણવાળા આકાશમાં સુવર્ણ જોવામાં આવે છે, તેમ માયાને લીધે આ જગત જોવામાં આવે, તો તેમાં ચિત્ તથા ચેત્યની કલ્પના કેમ જ થયે!^{૧૪} સ્વપ્નમાં નગરનો તથા જગતમાં ગંધર્વનગરનો આકાર નથી, તે છતાં તેનો આકાર જોવામાં આવે છે, તે સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી; તે જ પ્રમાણે દીર્ઘ કાળના ભ્રમથી આ જગત જણાય છે એમ જણો.^{૧૫} આ પ્રમાણે જ્ઞાન યવાથી તથા નિર્મળ અભ્યાસ યવાથી જ્ઞાનવાન માણસોને સંસારમાં જન્મ-મરણ ચલાં નથી.^{૧૬} શીત તથા આકાશમાં દેખાવામાત્ર ભેદ છે, પણ વસ્તુતાથી ભેદ નથી; માટે ખડના ચંબુ-કાથી માંડીને બ્રહ્મલોક સુધી જ એક વસ્તુ સત્ય છે, તે જ સાસ છે.^{૧૭} ચિદાકાશમાં પ્રતિભાસથી ભેદ જણાય છે અને પ્રભાના પિંડની પેઠે તેની અનિર્વચનીય પ્રમા છે. (૨૬)^{૧૮}

(૩૩) જુદાપણાના સંસ્કારવાળી યુક્તિના યમત્કારથી યુક્તિને જુદાપણું જણાય છે, પણ સ્તુત્તાથી જુદાપણું નથી. આત્મપ્રકાશ સર્વાંશ છે અને વૃક્ષમાં જમ બીજ છે, તેમ તે છે.^{*}

* સાકંઠા તથા એકસકંઠા પ્રશ્નનો ઉત્તર ૮૧ માં થો. રા. ૨૨

(૩૪) બીજ તથા તેની અંદર રહેલું વૃક્ષ-પણું જમ જુદું છે તથા નથી અને જમ બીજમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ બ્રહ્મને વિષે આકાશ-કાષની પેઠે નિરંતર જગત રહેલું છે. જમ્ની રીતે બીજમાં વૃક્ષપણું છે અને તે આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાં જગત રહ્યું છે અને તે સાક્ષીપણાથી ચેતન્યરૂપ છે.^{૧૯-૨૦}

એ પ્રમાણે સર્વ ઠેકાણે બ્રહ્મની સત્તા રહી છે, બીજ કાર્થ પણ કળા નથી. તે બ્રહ્મસત્તા શાંત, અજ્ઞ અને એક છે. તે આદિ, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે. સુસુકુ પુરુષો તે બ્રહ્મને માયાના નિરાસે કરીને શોધે છે. તે એકતા શુણે કરીને પણ શૂન્ય છે. તે માયાસંબંધથી રહિત છે, ચેતન્યરૂપ છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે અને પરમાર્થસ્વરૂપે કરીને રહે છે.^{૨૧}

શાંતં સમસ્તમજમેકમનાદિમષ્યં નેદાસ્તિ
કાચન કલા કલના કયંચિત્ । નિર્દ્વદશાંતમતિ-
રેકમનેકમચ્છમામાસરૂપમજમેકવિકાસમાસ્તે ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
મંત્રકરણુનો 'મશ્વલેદન' એ નામનો
સર્ગ ૮૦ મો સમાપ્ત

~~~~~  
૭ સર્ગ ૮૧ મો ૭  
~~~~~

રાજાએ બાકી રહેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા

॥ રાક્ષસુવાચ ॥

અહો હુ પરમાયોક્તિઃ પાવની તવ મંત્રિણઃ ।
રાજા રાજીવપત્રાક્ષ દ્વાદાનીમેષ માપતામ્ ॥ ૧ ॥
રાક્ષસી બોલીઃ-હે મંત્રી ! તમારે બોલવું
પવિત્ર તથા પરમાર્થરૂપ છે. હવે બાકીના પ્રશ્નોનો
ઉત્તર આ કમલલોચન રાજા આપે.^૧

સર્ગની ૩૧ મી તથા ૩૨ મી કલમમાં છે.

* આ એકવાસીમા સર્ગમાં રાજાએ મંત્રીના ઉત્તરથી બાકી રહેલા રાક્ષસીના પ્રશ્નોના ક્રમે કરીને ઉત્તર આપ્યો તથા મંત્રીએ લીધેલ ઉત્તરમાં પણ રાજાએ કેટલીક સુક્તિ કરી.

રાજ યોદયોઃ-હે રાક્ષસી ! જ્યારે જગતની પ્રતીતિનો અભાવ થાય છે, ત્યારે જ આત્મ-પ્રતીતિ થાય છે; અને જ્યારે સર્વ સંકટપૂર્ણો ત્યાગ થાય છે, ત્યારે જ ચિત્ત વડે આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.^૨ આત્મસત્તામાં સંવેદનનો વિકાસ થાય છે, એટલે જગતમાં સુદિ જોવામાં આવે છે. અને આત્મસત્તામાં સંવેદનનો સંકેત થાય છે, એટલે જગતમાં પ્રલય જોવામાં આવે છે. માટે વેદાંતનાં વાક્યોની નિષ્ઠા વાણીથી પણ અગ્રેયર છે.^૩ આ ચર તથા અચર જગત આત્માની ચિત્તમય લીલા છે. તે જગત છે અને નથી એવી રીતે બે ઢાટી (પક્ષ) રૂપ છે, તેમજ બે ઢાટીની વચ્ચે રહેલું છે. (સત્ત્વ તથા અસત્ત્વ અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન એ બે ઢાટીની વચ્ચે રહેલ છે. સારાંશ કે અનિર્વચનીય છે.)^૪ પરમાત્મા વિશ્વરૂપે (ભિન્નભિન્નરૂપે) છે, તે પણ તેનું અખંડિત-પણું ખંડિત નથી. આમ હે ભૂદ્રા ! બ્રહ્મ કે જ સત્તામાત્ર છે, તેના વિષે જ તમારા બધા પ્રશ્નો છે. (તો પણ બાકી રહેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપું તે સાંભળો.)^૫

(૧) બ્રહ્મરૂપી અણુ છે, તે આત્માને વિષે વાયુપણાના સંવેદનથી જાતિએ કરીને વાયુરૂપ જણાય છે; પણ ખરું જોતાં તે વાયુરૂપ નથી; કારણ કે તે કેવળ શુદ્ધ ચિન્માત્ર છે. (૨૭)^૧

(૨) બ્રહ્મરૂપી અણુમાં શબ્દનું સંવેદન યવાથી તે શબ્દરૂપ છે, પણ શબ્દપણું તેમાં જાતિમાત્ર છે, માટે તે શબ્દરૂપ નથી, તેથી બ્રહ્મને વિષે શબ્દ તથા અશબ્દ એ બંનેનો અર્થ દર્શિથી દૂર છે. (૨૮)^૨

(૩) બ્રહ્મરૂપી અણુ સર્વરૂપ છે અને અદૃશ્ય હોવાથી તે કંઈ પણ નથી. (૨૯)

(૪) પરમાત્માની સત્તાથી અહંકારને લીધે જીવને અહંતા થાય છે, તથા અહંકારનો નાશ

થવાથી અહંતા મટી જાય છે. સર્વશક્તિમાત્ર પરમાત્માની પ્રતિભા જ તેમાં કારણરૂપ છે. (૩૦)^૩

(૫) આત્મા ધણી જન્મ સુધી પ્રયત્ન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. (૩૧)

(૬) આત્માની પ્રાપ્તિ યવાથી કંઈ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે પોતે જ આત્મારૂપ છે તેથી બીજી પ્રાપ્તિ નથી તથા આત્માની પ્રાપ્તિથી બીજું પ્રાપ્તન્ય (મેળવવાનું) રહેતું નથી, તેથી સર્વ મળ્યું.^૪ મૂળને કાપી નાખનાર બોધરૂપી ખડ્ગનો જ્યાં સુધી હૃદય થયો નથી, ત્યાં સુધી જન્મરૂપી વસંતઋતુમાં જન્મ-મરણરૂપી વેલની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. (સારાંશ કે, જ્યાં સુધી સંસારના મૂળરૂપી અજ્ઞાનનો નાશ થયો નથી, ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ થઈ તો પણ તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ નથી; પણ અજ્ઞાનનો નાશ થાય, ત્યારે જ સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ જણાય છે. (૩૨)

(૭) સૂર્યના તડકામાં પાણીની ભુદ્ધિવાળો માણસ સાચા પાણીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ અણુરૂપી આત્માએ પોતે સાકારપણાથી દૃશ્યપણાને પામીને સ્વસ્થપણામાં જ પોતાના આત્માને નાશ કર્યો છે. (૩૩)^૫

(૮) ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર મેરુપર્વ છે, તેમ ત્રિભુવન વૃણરૂપ છે. (કદાપિ એમ કહે કે તે અંદર છે, તે બહાર કેમ જણાય છે? તે કહેવાનું કે) વનન કરવાથી માચારૂપે તે અંદર છતાં બહાર જણાય છે જેની રીતે વિપરી પુરુષને સ્વપ્નમાં સ્ત્રીનું આલિંગન થાય, તે તેને પ્રત્યક્ષ જણાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર જે વસ્તુ રહેલ છે, તે બહાર જણાય છે.^{૧, ૨, ૩} સૃષ્ટિના આદિથી ચૈતન્યને જેવી શક્તિનો સર્વ ઠેકાણે હૃદય થયો છે, તેની શક્તિ સંકટપર્માં જોવામાં આવે છે.^૪ જેવી રીતે બાળકનું મન જ પદાર્થમાં લાગે છે, તેવું તેને જોવામાં આવે છે, તેવી રીતે આ જગતમાં સંવિત્ના આશ્રયથી જીવું સંવેદન રૂફરૂ છે, તેવું જોવામાં આવે છે.^૫

* ૮૦મા સર્ગની ૮મી કવચમાં ૨૯ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર એક વાર આવી ગયો છે.

(૯) આમ અતિચૂક્રમ ચૈતન્યરૂપી પર-
માણુથી આપું વિષ પુરાઈ રહ્યું છે. (૩૫)^{૧૧}

(૧૦) ચિત્-અણુ સૌ યોગ્યતામાં છે, તો
પણ તે સંપૂર્ણ માતૃ નથી; કારણ કે તે સર્વ
ઠેકાણે રહેનાર છે, અનાદિ છે, અરૂપ છે તથા
આકૃતિરહિત છે. (૩૬)^{૧૦}

(૧૧) જમ કોઈ ધુતારે અઞ્, સમ્મર નયા-
વીને તથા આંખો મારીને મૂખ્ સ્ત્રીને વશમાં
લઈને રખાડે છે, તેમ શુદ્ધ ચિદાલોક (પરમાત્મા)
પણ અભિનય કરીને પર્વત અને તુલુ સાથેના
સર્વ જગતને નચાવે છે. (૩૭)^{૧૦, ૧૬}

(૧૨) લૂગડાની અંદર મેરુપર્વતનું ચિત્ર
કાઢેલું હોય, તે લૂગડાની અંદર છતાં જમ બહાર
જણાય છે, તેમ ચૈતન્યરૂપી અણુ કે જ અનંત-
રૂપે રહેલ છે, તેની અંદર ચિત્રરૂપે રહેલા પર્વ-
તના સમૂહો બહાર જણાય છે. (૩૮)^{૨૦}

(૧૩) ચિત્-અણુ દિશા-કાળ વગેરે સર્વ
પદાર્થમાં વ્યાપક હોવાથી પર્વતથી પણ મોઢું
છે. તે વાળના અગ્રભાગના પણ સૌમા લાગરૂપે
છે, તેથી તે સુક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે.^{૨૧} સરસવના
કણની સાથે જમ મેરુપર્વતની સરખામણી ઘટતી
નથી, તેમ અણુની સાથે શુદ્ધચૈતન્યની સરખા-
મણી ઘટતી નથી.^{૨૨} પરમાત્મામાં માયાના
સંબંધને લીધે અણુપણું કલ્પેલું છે, તેથી સુવ-
ર્ણમાં કંકાકુંડળની પેઠે શ્રુતિમાં અણુની સાથે
શુદ્ધચૈતન્યની સરખામણી કરી છે; પણ ખરું
બોતાં તેમ નથી.^{૨૩}

(૧૪) આ અનુભવસ્વરૂપ આત્મપ્રદીપથી
સૂર્યાદિ પ્રકાશ પામેલ છે, એટલા માટે આત્માથી
જુદી તે પ્રકાશની સ્થિતિ નથી. 'કદાપિ તેની
જુદી સ્થિતિ માનીએ, તો જડપણને લીધે સૂર્ય
વગેરે પ્રકાશ પામતા સર્વ પદાર્થમાંથી કોઈને
પણ પ્રકાશપણું ધટતું નથી; તેથી અપ્રકાશરૂપ-
તા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દોષ ચિત્-અણુમાં
સંભવતો નથી, કારણ કે તે પ્રમાણથી સ્વયંપ્રકાશ

સિદ્ધ થાય છે; માટે તે ચિત્-અણુ પોતામાં
કલ્પેલા તમ-પ્રકાશને પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે.
સૂર્યાદિને તો સ્વપ્રકાશપણું સંભવતું નથી, કાર-
ણ કે તે જડ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપનો પ્રકાશ
કરી શકતા નથી. ચિત્-અણુમાં તથા સૂર્યાદિમાં
એટલો જ ભેદ છે કે, તેનો વર્ણ ઉન્નતજાતા
તથા રચામતા સાથે સંબંધ રાખે છે. સૂર્યના
વર્ણને રચામતા સાથે સંબંધ કહેવાનું કારણ એ
કે, તેના પ્રકાશ વિના અંધકાર કોઈ પદાર્થ નથી.
વળી અંધકાર તથા પ્રકાશ કે જ જડ છે, તેની
એકતામાં ચૈતન્ય સૂર્યરૂપ કારણની એકતા પણ
હેતુ છે. આ જગતપ્રસિદ્ધ સૂર્યનો પ્રકાશ દિવસે
હોય છે તથા રાત્રિએ હોતો નથી, તેમ તે બહા-
રની વસ્તુનો પ્રકાશ કરે છે અને શરીરની અંદર
રહેલા પદાર્થનો પ્રકાશ કરતો નથી. ત્યારે ચૈત-
ન્યરૂપી સૂર્ય તો રાત્રિ અને દિવસ, બહાર અને
અંદર, સર્વ ઠેકાણે અસ્ત અને ઉદયથી ગહિત
પ્રકાશી રહેલ છે આ ચિત્પ્રકાશથી જ પ્રકાશેલી
અને અનેક પદાર્થથી ભરેલી બ્રહ્માંડરૂપી ઝૂંપડી-
માં જીવાત્મા પોતાને બેઠતા પદાર્થને બેઠે શકે
છે.^{૨૪-૩૧} જગતમાં તેજને અને તમ (અંધકાર)ને
પરસ્પર વિરોધ છે, માટે ચિત્પ્રકાશ તમનો પ્રકાશ
કરે છે એમ કહેવું ઘટતું નથી. તો પણ આ ઠેકાણે
તમ શબ્દ વડે દેહાદિ જડ વર્ણનું ગ્રહણ કરેલ છે,
માટે તેની પ્રકાશકતા ચિત્પ્રકાશમાં વિરુદ્ધ નથી.^{૩૨}
જમ સૂર્ય, પોતાના જ પ્રકાશથી તથા ચદ્રમંડ-
ળમાં પ્રતિફલિત પ્રકાશથી દિવસમાં વિકાસ પામ-
નાર તથા રાત્રિમાં વિકાસ પામનાર બન્ને કમળ-
નો વિકાસ કરે છે, તેમ ચિત્પ્રકાશ સ્વતંત્રપણાથી
તથા અવિદ્યામાં મળીને સર્વનો પ્રકાશ કરે છે.^{૩૩}
સૂર્ય જવી રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા રાત્રિ
તથા દિવસરૂપે પોતાના આત્માને પ્રકાશે છે,
તેવી રીતે ચિત્પ્રકાશ સત્ તથા અસત્ (જીવરૂપે
તથા દેહરૂપે) પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. (૪૧)
(૧૫) વૃક્ષનાં પ્રબળ, પત્ર, ફળ આદિ અવ-

યવમાંથી બ્રમરે ગ્રહણ કરેલા સંધ્યાના રસ જોમ
મધમાં રહેલા છે, તેમ ચિત્-આણુના ઉદરમાં
અખિલ અનુભવના આણુ રહેલા છે. ^{૨૧, ૨૫} વસંત-
ઋતુના પ્રભાવથી જોમ સર્વ વનનાં વૃક્ષમાં અંકુર
આદિ અવયવો સ્વભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ
અખિલ અનુભવના અવયવો આ ચિદ્-આણુથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે. (૪૨)^{૨૧}

(૧૬) અસંત સૂક્ષ્મપણાને લીધે ઇન્દ્રિયો-
થી આસ્વાદ ન કરી શકાય એવો ચિદ્-આણુ અ-
ખિલ સ્વાદિષ્ઠ પદાર્થના સ્વાદને સત્તા આપે
છે. ^{૨૭} જોમ અરીસા વિના પ્રતિબિંબની સત્તા
નથી, તેમ સમરસ ચિત્-આણુના સંબંધે વિના
જળ આદિ પદાર્થમાં રહેલા સ્વાદમાં સત્તા
નથી. (૪૩)^{૨૭}

(૧૭) વિવર્તકારણુતાને લીધે પોતાનો
આશ્રય કરનાર સર્વ જગતનો સ્વરૂપથી ત્યાગ
કરનાર એ ચિત્-આણુએ, પોતાના અસ્કુરણુથી
સર્વનો ત્યાગ કર્યો છે અને સ્કુરણુથી સર્વનો
આશ્રય કર્યો છે. (૪૪)^{૨૯}

(૧૮) પોતાનું આસ્થાદન કરવાને અશક્ત
ચિત્-પરમાણુએ, પોતાની આણુતાને અંદરવા-
ની પેઠે વિસ્તારીને આખા જગતને આસ્થાદન
કર્યું છે. ^{૩૦} હાથી જોમ ધો-ખડના વનમાં પોતાને
ઢાંકી શકતો નથી, તેમ આકાશની ઉપમાવાળો
આત્મા એક ક્ષણ પણ પોતાને ઢાંકવાને સમર્થ
નથી. આમ છતાં તે આત્મા જગતને દબાવે છે
અને તે બાણવામાં આવે, તો બાણનારને જન્મ-
મરણથી રહિત કરે છે. બાળક જોમ બંધત અવ-
સ્થામાં પોતાની ચીજનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સુકુ-
મિઅવસ્થામાં કરી શકતો નથી. આત્મામાં આ
પ્રમાણે બાળક જેવી ચેષ્ટા થવાનું કારણ માયા-
માત્ર છે. (૪૫)^{૩૧}

(૧૯) જોમ વૃક્ષાદિકમાં વિશેષ આકારથી ન
દેખાતાં નર્વા અંકુર વસંતમાં પાછાં દેખાય છે,
તેમ પ્રલયકાળમાં વિશેષ આકારથી નાશ પામેલું

જગત ચૈતન્યનો આશ્રય કરી પાછું વિશેષ આકાર-
રને પામે છે. જો કે ચૈતન્યનો આશ્રય તો જગ-
તને પ્રલયકાળમાં તેમ સૃષ્ટિકાળમાં પણ છે, છતાં
વસંતઋતુમાં વનસમૂહની વિચિત્રતાની પેઠે
જગતનો વિચિત્ર આકાર સૃષ્ટિકાળમાં દેખાય છે;
તેથી પત્ર, પુષ્પ, ફળ આદિ વૃક્ષમાં જ વિશેષ
આકારથી દેખાય છે, તે જોમ વસંતઋતુનો જ
રસ છે, તેમ જગતની વિચિત્રતા પણ બ્રહ્મરસનું
જ પરિણામ છે; તેથી જગત અને બ્રહ્મ એ બે
વસ્તુતાથી જુદાં નથી. ^{૪૨-૪૫}

(૨૦) આત્માને જો કે વસ્તુતાથી એક પણ
અવયવ નથી, તો પણ જગતમાં જટલા અવયવ-
વાળા પદાર્થ દેખાય છે, તે સર્વમાં વ્યાપકપણાને
લીધે આત્મા હજારે અવયવવાળો છે એમ કહે-
વામાં આવે છે. (૪૭)^{૪૧}

(૨૧) સ્વપ્નમાં એક જ પુરુષને પોતાના ચરી-
રમાં વૃક્ષપણાના તથા બાળપણાના આભાસ થાય
છે, તેમ બ્યારે નિમેષનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે
અણુરૂપી ચૈતન્યને એક નિમેષમાં હજારે કંદુપ
સ્કુરે છે; પણ એ તો સર્વ સત્તાના વિલાસે કરીને
ચૈતન્યની પ્રતિભા જ સ્કુરી રહી હોય છે. જોમ
કાઈ માણસે ભોજન ન કર્યું હોય, તો પણ તેને
ભોજન કર્યાનું સ્વપ્નમાં ભાન થાય છે, તેમ એક
નિમેષમાં કંદુપનું ભાન થાય છે. વળી મરણ ન
થયું હોય, તે છતાં સ્વપ્નમાં જોમ પોતાના મરણનું
ભાન થાય છે, તે જ પ્રમાણે ભોજન ન કર્યા છતાં
ભોજન કર્યાનું પણ ભાન થાય છે. (૪૮)^{૪૨-૪૦}

(૨૨) જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહ્યું
છે અને તેથી જ જગતના પ્રતિભાસ પ્રવર્તે છે. ^{૪૩}
જ પદાર્થ જોમાં હોય તે પદાર્થ તેમાંથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે. જોમકે પૂતળી વગેરે આકાર
સ્તંભમાં રહેલા છે, તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે,
પણ નિર્ભળ આકાશમાંથી તે આકાર ઉત્પન્ન
થતા નથી. ^{૪૪} બીજામાં જોમ વૃક્ષ રહેલું છે, તેમ
જેત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં યતાં પ્રાણીમાં

ચૈતન્યમાં રહેલા છે. (૪૬,૫૦) ^{૧૩}

(૨૩) જમ અનનો કણ દૈતરંથી વીંટા-
યેલા છે, તેમ નિમેષ અને કટપ ચૈતન્યથી વીંટા-
યેલા છે. તે જ પ્રમાણે અંશની કટપનાવાળો આ
આત્મારૂપી અણુ, નિમેષ તથા કટપથી વીંટા-
યો છે. (૫૧) ^{૧૪}

(૨૪) આત્મા સ્વં જગતનો કર્તા તથા
મોક્ષા છે, તો પણ સ્વરૂપથી હંદાસીનપણે રહેલો
છે. શુદ્ધ ચિત્પરમાણુથી જ જગતની ઉત્પત્તિ થાય
છે, માટે તેમાં કર્તા તથા મોક્ષાપણુનો આરોપ
કરેલો છે. ^{૧૫,૧૬} પણ ખરું જોતાં જગત યથું
નથી; તેને દાહજે પેદા કયું નથી, તેમ તેનો ભય
પણ નથી; માત્ર વ્યવહારથી જ તેની પ્રતીતિ થાય
છે. દે રાક્ષસી ! 'જગત' શબ્દથી આપણે જને
જાણીએ છીએ તે આકાશની પેઠે સમરસ,
અનાદિ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. (૫૨) ^{૧૭,૧૮}

(૨૫) ચિત્-અણુ ચૈતન્યરૂપી દરશપદા-
યની સિદ્ધિ માટે અંતરમાં રહેલી ચિત્ત્યમત્ત-
તિને બાહ્યપણાથી ધારણ કરે છે. ^{૧૯} એ પ્રમાણે
ચિત્સત્તાની અંદર તથા બહાર જગત રહેલું છે,
એમ કહેવું તે માત્ર ત્રિલોકનાં પ્રાણીને ઉપદેશ
કરવા માટે જ કહેવાતું છે; પણ વસ્તુતાથી નહિ.
આત્મા અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લીધે દ્રશ્યપણુને
પામે છે. પછી ઘટ વગેરે વિષયની ઉપાધિથી તે
વિષયપણુને પ્રાપ્ત થાય છે અને જાણે નેત્રથી
દરશ હોય તેમ સત્તરૂપ પોતે પોતામાં ઘટાદિની
પેઠે, પોતાના સ્વરૂપને દેખે છે. પણ ખરું જોતાં
તે દ્રશ્યપણુ તેમ દરશપણુ પણ નથી. ^{૨૦,૨૧} દરશ
વસ્તુતાથી પદાર્થ અસત્ અને અવાસ્તવ છે; દ્રશ્ય
તેને પામતો નથી. કારણ કે દ્રશ્યમાં દરશપણુ નથી.
જ વસ્તુ પોતાનામાં નથી તે વસ્તુપણુને તે કેમ
પામે ! ^{૨૨} સામાન્યરૂપથી સર્વનો પ્રકાશ કરનારી
ચિત્શક્તિ સર્ગ વાસનાના અંતમાં પ્રકાશ પામ-
નારા પોતાના સ્વરૂપને બાહ્યરૂપણુ આપે છે
અને તેમાં જાણેલી દરશતાને લીધે પોતે દ્રશ્ય-

પણુને પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ખરું જોતાં દ્રશ્યપણુ
પણુ તેમાં નથી. ^{૨૩} પુત્ર વિના જમ પિતાપણુ
ઘટતું નથી, તથા એકપદ વિના જમ દ્વેતપણુ ઘટતું
નથી, તેમ દ્રશ્ય વિના દરશની સત્તા ઘટતી નથી.
જ દ્રશ્ય છે તે જ દરશપણુને પામે છે. જમ પિતા
વિના પુત્ર નથી તથા મોક્ષા વિના મોક્ષપણુ
નથી, તેમ દરશ વિના દ્રશ્યપણુ નથી. ^{૨૪,૨૫} કહો
વગેરે ધરણાં ઉત્પન્ન કરવાની જેમ સોનામાં શક્તિ
રહેલી છે, તેમ દ્રશ્ય અને દરશના નિર્માણમાં
ચૈતન્યપણુની શક્તિ રહેલી છે. ^{૨૬} સુવર્ણમાં કહો
વગેરે ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, પણ કહોમાં
સુવર્ણ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી; તેમ દ્રશ્ય
દરશ પદાર્થને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ દરશ પદાર્થ
જ કહોવાથી તે દ્રશ્યને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.
સુવર્ણ જેમ કહો વગેરે આબૂપણુના મોહને
ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ચેતના તથા ચેત્સુનો પ્રકાશ
કરવાને સમર્થ એવું ચૈતન્ય તે દરશનું નિર્માણ
તથા મોહના હેતુરૂપી અજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.
સુવર્ણમાં જ્યાંસુધી કહોની બુદ્ધિ હોય, ત્યાંસુધી
તેમાં સુવર્ણ નથી અને સુવર્ણની બુદ્ધિ થયા
પછી જેમ તે કહો નથી, તેમ દરશપણુની બુદ્ધિ
હોય ત્યાંસુધી દ્રશ્ય નથી તથા દ્રશ્યની બુદ્ધિ
થયા પછી દરશપણુ નથી. ^{૨૭-૩૦} એક જ પદાર્થ
માં એક જ સમયે બે જાતની સત્તા રહેતી નથી.
દૂર રહેલા પદાર્થમાં 'તે પુરુષ છે કે પશુ છે',
એવો સંશય હોય, ત્યારે જ્યાંસુધી પશુબુદ્ધિ
હોય ત્યાંસુધી તેમાં પુરુષબુદ્ધિ થતી નથી તથા
પુરુષબુદ્ધિ હોય ત્યાંસુધી પશુબુદ્ધિ થતી નથી. ^{૩૧}
તે જ પ્રમાણે એક ચૈતન્યમાં દ્રશ્ય અને દરશ એ
બંનેની સત્તા એક જ સમયે રહેતી નથી. દરશ-
પદાર્થને જોનાર દ્રશ્ય પોતાના આત્માને જોતો
નથી અને દરશતાના સમયમાં દ્રશ્યની સત્તા
અસત્ જની રહેલી છે. ^{૩૨}

(૨૬) જને કહો વગેરે ધરણાંનું જ્ઞાન નથી
તે માણસની દરિજા સર્વ દેહાણુ સુવર્ણ છે, પણ

કડાપણું નથી. તે જ પ્રમાણે જ માણસને જ્ઞાન થવાથી દશ્યપદાર્થોના લય થયો છે (દશ્યપદાર્થોના અભાવ છે એમ જ બાણે છે), તે માણસને સર્વ ઠેકાણે દ્રશ્યાની સત્તા જ જોવામાં આવે છે; જોતલે કે, તે આગળ દેખાતા દશ્યને દેખતો નથી.^{૭૩} જ્યાંસુધી દશ્ય હોય છે સાંસુધી દ્રશ્ય હોય છે અને દશ્યપદાર્થ દ્રશ્યને વિષે જણાય છે. જ્ઞવી રીતે બેની અપેક્ષાથી એકપણું છે પણ બેના અભાવથી એકપણું પણ રહેતું નથી, તેવી રીતે દશ્ય વિના દ્રશ્યાની અપેક્ષા નથી.^{૭૪} સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવાથી શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ચૈતન્યમાત્ર બાકી રહે છે અને તેનું વાણી પણ વર્ણન કરી શકતી નથી. (૫૪)^{૭૫}

(૨૭) દીવાથી જમ સર્વ પદાર્થ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ પરમાણુ તેમને પ્રકટ કરે છે અને બોધ થવાથી પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા એ ત્રિપુટીનો પણ લય થાય છે. (૫૫)

(૨૮) સુવર્ણથી* કડાં વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્ય, એ ચૈતન્યની શક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે, પણ તે અસત્ત્વ છે.

(૨૯) જળ અને પૃથ્વીથી જમ કોઈ પણ ભૌતિક પદાર્થ જુદો નથી, તેમ કોઈ પણ પદાર્થ ચૈતન્યરૂપી અણુથી જુદો નથી.^{૭૮} ચૈતન્યરૂપી અણુનો અનુભવ સર્વ ઠેકાણે છે તથા તે સર્વ અનુભવરૂપ છે, આમ એકત્વના અનુભવથી તેની એકતા પ્રસિદ્ધ છે (૫૭)^{૭૯}

(૩૦) જળથી જમ તરંગ પૃથક્ નથી, તેમ ચૈતન્યની ઇચ્છાથી જગત પૃથક્ નથી. કારણ કે ઇચ્છાને અનુસરનારી ક્ષણસંપત્તિ હોવાથી ઇચ્છા સાથે કલ્પેલા પદાર્થની એકતા જ રહેલી છે.^{૮૦}

* એસી મા સર્ગની ૫ મી કલમમાં ૫૬ મા પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી ગયો છે.

× સત્તાવનમાં તથા અઢાવનમાં પ્રશ્નનો સંક્ષેપ ઉત્તર

(૩૧) પરમાત્મા જ દેશ-કાળ અને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત છે અને તે સર્વના આત્મા તથા સર્વના અનુભવરૂપ છે.^{૮૧} તે પરમાત્મા ચૈતન્યરૂપ છે માટે સત્ત્વરૂપ છે; અને યશુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી તેનો બોધ થતો નથી માટે તે અસત્ત્વરૂપ છે. એ સર્વરૂપ મહાત્માને વિષે દ્વૈતપણું નથી તેમ એકપણું પણ નથી.^{૮૨} જ્યારે કોઈ બીજો પદાર્થ હોય ત્યારે જ એકની એકતા ઘટે છે. જમ તડકા વિના છાંયો નથી તથા છાંયો વિના તડકો નથી, તેમ એક વિના દ્વૈત નથી તથા દ્વૈત વિના એક નથી.^{૮૩} જો બીજો ન હોય તો એકની એકતા કેમ ઘટે ? માટે એકતાની અસિદ્ધિ હોવાથી દ્વૈત અને એકતા એ બંને નથી. (૫૯)^{૮૪}

(૩૨) આ પ્રમાણે એક તથા દ્વૈતપણાની અસિદ્ધિમાં જ પદાર્થ રહે છે તેનાથી, જળથી દ્રવપણું જુદું નથી તેમ કોઈ પણ પદાર્થ જુદો નથી. (૬૦)^{૮૫}

(૩૩) જમ બીજ પોતાની અંદર વૃક્ષને ધારણ કરીને રહે છે, તેમ પરમાત્મા અનેક પ્રકારના આરંભથી પ્રકાશ પામતું આ જગત પોતાની અંદર નિરંતર ધારણ કરી રહેલા છે.^{૮૬} સુવર્ણથી કડાં વગેરે જમ જુદાં નથી, તેમ દ્વૈતપણું પરમાત્માથી જુદું નથી અને જ દ્વૈતપણું જોવામાં આવે છે, તે માત્ર અજ્ઞાતથી છે. જળથી જમ દ્રવપણું જુદું નથી, પવનથી જમ સ્પર્શપણું જુદું નથી તથા આકાશથી જમ શૂન્યપણું જુદું નથી, તેમ ઈશ્વરથી દ્વૈતપણું જુદું નથી. દ્વૈત તથા અદ્વૈતપણું પ્રવૃત્તિની સિદ્ધિ માટે કરેલું છે, તે કુ અ માટે જ છે, પણ નિવૃત્તિ માટે નથી (૬૧)

(૩૪) પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાતા તથા દ્રશ્ય, દર્શન અને દશ્યપણું રહેલું જગત ચિત્ત અણુમાં જ રહેલું છે.^{૮૭, ૮૮} પવનમાંથી રૂપક

૮૦મા સર્ગની ૧૧ મી કલમમાં છે, તથા ૬૦ અને ૬૧ મા પ્રશ્નનો સંક્ષેપ ઉત્તર ૮૦ મા સર્ગની ૩૩ તથા ૩૪ મી કલમમાં છે.

ઉત્પન્ન થઈ પાછો તેમાં જ લય પામે છે, તેવી રીતે જગતરૂપી અણુ પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થઈને તેમાં જ લય પામે છે.^{૯૧} અદો! પરમાત્માની માયા મોહ કરનારમાં ઉત્તમ મોહ કરનારી છે; માયાથી એક પરમાણુમાં ત્રેલોક્યની પરંપરાનો શ્રમ થાય છે; પણ ખરું જોતાં ચિન્માત્ર પરમાણુપણથી જ જગતની સ્થિતિ રહેલી છે.^{૯૨}

(૩૫) બીજામાં વૃક્ષ રહે, તેવી રીતે પરમાત્માની અંદર જગતજનની સ્થિતિ છે. કૃષ્ણ અને પશ્ચિમસંહિત વૃક્ષનો વિસ્તાર જમ બીજમાં છે, તેમ ચિત્-અણુના હૃદયમાં જગત રહેલું છે અને તે યોગીની દૃષ્ટિથી દેખાય છે. બીજમાં જીવી રીતે પોતાની શાખા, કૃષ્ણ અને પુષ્પને ત્યાગ કરનાર ઝાડ રહેલ છે, તેવી રીતે ચિત્-અણુમાં વિકાસ પામતું જગત રહેલું છે.^{૯૩,૯૪}

(૩૬) બીજના કોશમાં વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે દ્વૈત તથા અદ્વૈતરૂપે રહેલું જગત ચૈતન્યરૂપી પરમાણુમાં રહેલું છે; અને તેને જે જીવે છે તે જ જીવે છે.^{૯૫} ખરું જોતાં દ્વૈત પણ નથી, અદ્વૈત પણ નથી, બીજ પણ નથી, અંકુર પણ નથી, સ્થૂળ પણ નથી, સૂક્ષ્મ પણ નથી, ઉત્પન્ન થયું નથી અને ઉત્પન્ન નથી થયું એમ પણ નથી. અસ્તિ પલ્લુ નથી તેમ નાસ્તિપલ્લુ પણ નથી.^{૯૬} અને સૌમ્ય નથી તેમ ક્ષોભવાણું પણ નથી. ચૈતન્યરૂપી અણુની અંદર રહેલું જગત આકાશ નથી, તેમ વાયુ પણ નથી,^{૯૭} તે જગત નથી તથા અજગત પણ નથી; માત્ર ચૈતન્યની જ શુભ સત્તા સર્વ ઠેકાણે છે; અને તે સત્તા સર્વાત્મક હોવાથી જે સ્થળે જ્યાં તેનો ઉદય થયો છે, તે ઠેકાણે તેની તેની સત્તા છે.^{૧૦૦} પરમાત્મારૂપી અણુ સમગ્રના આત્માપણથી ઉદય નથી પામેલ તો પણ ઉદય પામેલ છે.^{૧૦૧} બીજને ઉત્પન્ન કરનાર વૃક્ષ, વૃક્ષના સ્વભાવનો ત્યાગ કર્યા વિના

બીજ સંહિત પૃથ્વીમાં ઉદય થાય છે. તેવી રીતે પરમાત્મા જગતરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા જન્મ-મરણની કલ્પનાને પામે છે.^{૧૦૨} વૃક્ષ બીજપણે ઉત્પન્ન થાય છે, તથા વૃક્ષપણથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે; એ પ્રમાણે બન્ને રીતે તેમાં વિકાર છે; આરે ચિત્-અણુ નિરંતર નિર્વિકાર છે.^{(૬૪)^{૧૦૩}}

(૩૭) પરમાણુની અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરું જોવા દે છે; કારણ કે પરમાણુથી કમળતંતુ સ્થૂળ છે.^{(૬૫)^{૧૦૪}}

(૩૮) એ પ્રમાણે અંતરાત્મારૂપી પરમાણુ જે જીવી અપેક્ષાથી કમળતંતુ પણ મેરૂરૂપ છે, તેની અંદર ચૈતન્ય-ધન કરોડો મેરુ તથા મંદર પર્વત રહેલા છે.^{(૬૬)^{૧૦૫}}

(૩૯) એક ચૈતન્યરૂપી પરમાણુથી જ આ જગત વ્યાપી રહેલ છે અને તેનાથી જ તે વિસ્તાર પામ્યું છે. એ ચૈતન્યરૂપી પરમાણુએ જ તે રચેલું છે, તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના બેદથી પેદા કરેલું છે અને તેણે જ દેવતા, મનુષ્ય વગેરેના ભોગ ભોગવવાના વિષયના બેદ કરેલ છે. આકાશમાં ગંધર્વનગર દેખાય છે તે જમ સ્વચ્છ અને શૂન્ય આકાશરૂપ છે, તેવી રીતે પરબ્રહ્મમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ પણ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે.^(૬૭)

(૪૦) ઉપર પ્રમાણે આપું વિશ્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે અને અમે પણ વિશ્વમાં જ હોવાથી તેની સત્તાથી વ્યવહાર કરીએ છીએ, વધ કરવા યોગ્યનો વધ કરીએ છીએ તથા જગતનું પાલન કરીએ છીએ.^{(૬૮-૭૦)^{૧૦૬}}

(૪૧) આત્મસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરનાર અને અવિદ્યાથી ભરપૂર હોવાને લીધે તથા બોધનું સ્થાનક હોવાને લીધે સુપ્રસિદ્ધશ્રેણે એવા દ્વૈત સાથે એકતા રાખનાર તથા જગત્સ્થામાં પણ જગતના પદાર્થોને સત્તા આપવાથી પોતાની સુંદરતાનો ત્યાગ ન કરનાર અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયથી રહિત એવું તત્ત્વ બાણનામાં આવે,

* એ શીમા સર્ગની ૯મી કલમમાં ૬૩મા પ્રશ્નોના ઉત્તર આવી ગયો છે.

ત્યારે આ તુચ્છ જગત પ્રસથી અભિન્ન જ હોય
એમ ભાસે છે. એટલે કે જગતના દર્શનથી જો કે
મારો અભાવ જણાય છે, તો પણ પ્રસદર્શનથી
મારો સદ્ભાવ જ છે (૭૧-૭૨) ૧૦૭

દ્વૈતેન સુંદરતરં સ્વમનુજ્જિતેન રૂપં સુષુપ્તસ-
દ્યોન યથાવબોધાત્ । એકયં ગતં સ્થિતિગમા-
ગમ્યુક્તમેવમિત્યં સ્થિતં તનુ જગત્ પરમાર્થવિંદઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'પરમાર્થવિંદીકરણ' એ
નામનો સર્ગ ૮૧ મો સમાપ્ત

ૐ સર્ગ ૮૨ મો ૐ

રાજ અને રાક્ષસીનો સ્નેહ તથા
રાક્ષસીનું ભોજન

॥ ઘસિષ્ઠ ડવાચ ॥

इति राजमुखाच्छ्रुत्वा कर्कटी वनमर्कटी ।

अवबुद्धपदांतं स्वं जहौ मत्सरचापलम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાજા! એ પ્રમાણે
વનમાં મર્કટીરૂપે રહેલી એ કર્કટીરાક્ષસીએ
રાજાનાં વચન સાંભળ્યાં, તેને પ્રસન્ન થયું અને
પોતાની રાક્ષસી ભતિની ચપળતાનો ત્યાગ કર્યો.^૧
વર્ષાઋતુમાં જમ દેહને શીતળતા મળે અને
ચંદ્રના પ્રકાશથી રાત્રિવિકાસી કમળને જમ શીત-

+ રાક્ષસીએ ૭૨ પ્રમ્ન પૂછે છે તેમાથી ૮૦
મા સર્ગમાં મત્રીએ ૨૬ પ્રમ્નનો ઉત્તર આપ્યો તથા
૨૭ મા પ્રમ્નથી એકાશીમા સર્ગમાં રાજાએ ઉત્તર
આપ્યો એ શીમા સર્ગમાં-૫૬-૨૯-૬૩-૫૭-૫૮-૬૦
અને ૬૧ એટલા પ્રમ્નનો ઉત્તર મત્રીએ સંક્ષેપથી
આપેલ છે, તો પણ એકપાસીમા સર્ગમાં રાજાએ બીજી
વાર તેનો ઉત્તર આપ્યો છે એ શીમા સર્ગમાં ૧૭
૧૬ અને ૨૦ એ ત્રણ પ્રમ્નનો ઉત્તર મત્રીએ એવાર
આપેલ છે.

x આ બ્માશીમા સર્ગમાં કર્કટીરાક્ષસીએ પ્રસન્ન
થઈ રાજ તથા તેના મત્રીને મનનું દાન કર્યું; તથા
સમાધિમયી બન્યું કર્કટી તે રાક્ષસીને રાજાએ વધ
કરવા ચોખ્ખા માણસનું ભોજન આપ્યું, એટલું કહેવાય.

ળતા મળે, તેમ તાપરહિત વિશ્રાંતિ મળવાથી
તે રાક્ષસીને અંતઃકરણમાં શીતળતા થઈ.^૨ જમ
આકાશમાં મેઘનો ગડગડાટ સાંભળીને બગલીના
ગર્જને આનંદ થાય તેમ રાજાનાં વચન સાંભ-
ળીને તે રાક્ષસીને આનંદ થયો.^૩

રાક્ષસી બોલી:-જમાંથી સારનો અસ્ત
થયો નથી એવા જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી પ્રકાશ પામતી
તમારી બનેલી બુદ્ધિ પવિત્ર જણાય છે.^૪
ચંદ્રમંડળમાંથી પ્રસરેલી ચાંદની પેઠે તમારી
બુદ્ધિ શીતળ, સમરસ તથા શુદ્ધ છે. તમારા દહ-
યમાંથી વાણીદ્વારા નીકળેલી વિવેકશિક્ષાતુ
શ્રવણ કરીને હું તમારા જવા વિવેચી માણસોને
જગતે પૂજવાલાયક અને સેવવાલાયક માનું છું.
ચંદ્રના ઉદયથી જમ રાત્રિવિકાસી કમળનો
વિકાસ થાય, તેમ તમારા સત્સંગથી હું વિકાસ
પામી છું.^૫ જમ સૂર્યના સપકંથી સૂર્યવિકાસી
કમળનો વિકાસ થાય છે અને જમ પુષ્પના સમા-
ગમથી સુગંધ વધે છે, તેમ તમારા સમાગમથી
મને આનંદ થયો છે.^૬ જમ હાથમાં દીવાવાળા
માણસને અધકાર પરાભવ આપી-શકતો નથી,
તેમ સત્પુરુષના સમાગમથી હું ખની બાધા રહેતી
નથી.^૭ પૃથ્વીમાં સૂર્યરૂપી એવા તમે અને જણ
અહીં જગલમાં મને પ્રાપ્ત થયા છો. તમે પૂર્ણ
કરવા ચોખ્ખા છો. આથી તમારી જે ઇચ્છા દોષ
તે તમે મને કહો.^૮

રાજા બોલ્યા:-રાક્ષસના કુળરૂપી વનમાં
મંજરીરૂપે રહેલી કે ગણસતી! આ દેશમાં સર્વ
માણસને દહયના રણરેગની ઘણી પીડા થાય
છે.^{૧૦} વળી આખી જનતા વિષ્ણુવિકાસી તપી
રહી છે. એટલા માટે હું રાત્રિચર્યા સારુ બહાર
નીકળ્યો છું.^{૧૧} દહયના રણ વગેરે રેગની
ઓપધથી સાંતિ થતી નથી. માટે મને તમારા
જવા પાસેથી મંત્રનો ઉપદેશ લેવાની ઇચ્છા છે.
અતઃ જનોનો નાશ કરનાર તમારા જવાં માણસ-
ને શિસા કરવા માટે મારી પ્રવૃત્તિ છે અને તે

દુઃસ્વપ્ન છે. ૧૯, ૨૦ દે શુભા ! તમારે હવેથી ઠાઈ પશુ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. તમે મારાં એ વચનનો અંગીકાર કરો. ૧૫

રાક્ષસી બોલી:-હે પ્રજા ! હું તમારાં વચનનો અંગીકાર કરું છું અને સાથે જ આજથી હું ઠાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ. ૧૫

રાજા બોલ્યો:-કમળ જગાં નેત્રવાળી દે રાક્ષસી ! મારાં વચન પ્રમાણે ઠાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવાથી તમારા શરીરની આજીવિકા કેમ કરીને ચાલશે ! ૧૬

રાક્ષસી બોલી:-હે રાજા ! પર્વત ઉપર છ માસ સુધી સમાધિ કર્યા પછી હું સમાધિમાંથી જાગી અને મને ભોજનનો સંકલ્પ થયો. આથી મને ભોજન કરવાની ઇચ્છા થઈ અને હું અહીં આવી હતી. ૧૭ હવે હું પાછી તે જ પર્વતના શિખર ઉપર જઈ ધ્યાનના નિશ્ચળપણાથી, સચેતન પૂતળીની પેઠે ઇચ્છા હશે ત્યાંસુધી સુખેથી રહીશ. ૧૮ હું મરણના સમય સુધી શરીરને ધારણથી ધારણ કરી રાખીશ અને કાળે કરીને થયેલ પાપો દૂર કરી લાગ કરીશ; આવી મારી ઇચ્છા છે. ૧૯ દે રાજા ! હવે જ્યાં સુધી આ મારું શરીર રહેશે ત્યાંસુધી હું ઠાઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરીશ નહિ, તેથી મારું વચન સાંભળો. ૨૦ ઉત્તર દિશાના દહ્યમાં હિમવાન નામે પર્વત છે. તે શરદાઋતુના ચંદ્રનાં કિરણોને નિર્મલ છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સમુદ્રોમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. ૨૧ તે પર્વતના સુવર્ણશિખરની ઉચ્ચ ગુફામાં મારો નિવાસ છે. મેં મેલેખાની પેઠે હું ત્યાં સોયના રૂપે રહું છું અને મારું નામ ‘કકટી’ છે. ૨૨ માણસમાત્રનો સંહાર કરવાની ઇચ્છાથી હું સુચિરપ આત્માવાળી પ્રાણહારી વિપ્રચિકા થઈ એવી ધારણાથી મેં બ્રહ્માની તપથી ઉપાસના કરી હતી. ૨૩ આથી બ્રહ્માની પાસેથી વરદાન મેળવી હું વિપ્રચિકા-પણ પામી હતી અને મેં જીવને બાધા કરી ઘણાં

ઘણાં વરસ સુધી ઘણાં ઘણાં માણસોની હિંસા કરી છે. ૨૪ ત્યાર પછી બ્રહ્માએ મને કહ્યું: ‘તારે શુભજ્ઞાન માણસની હિંસા ન કરવી.’ વળી તેમણે મને મર્યાદાને માટે ચક્રામંત્રનો ઉપદેશ કર્યો. હું તે મંત્રને આધીન થઈ રહી છું. આથી જ માણસ તે મંત્રથી પોતાની રક્ષા કરે છે, તેને હું બાધ કરતી નથી. ૨૫ બ્રહ્માનો બતાવેલો એ મંત્ર હું તમને આપું છું, તમે તેને ચક્રણ કરો. એથી લોકની બાધા વિરામ પામશે અને શૂળ વગેરે શાગની શાંતિ થશે. ૨૬ મેં પ્રથમ હિંસામાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી હતી અને લોકોના દહ્યના લોહીને શોષી લીધું હતું. આથી માણસની નાડી રુધિર વિનાની થઈ રહેલી છે. ૨૭ જ માણસના શરીરમાં હું પ્રવેશ કરું તેનું મરણ થાય છે. કદાપિ ઠાઈ ઉપાયથી તે જીવતો રહે છે, તો તેના રુધિરનું મેં પાન કરેલું હોઈને (રુધિર-વાહિની નાડીઓ ખાલી પડી જવાથી) તેના વંશજોની નાડીઓ પણ લોહી વિનાની હોય છે. ૨૮ દે રાજા ! તે વિપ્રચિકાનો મંત્ર હું તમને બતાવું છું. સત્તવાળા માણસને ઠાઈ પણ પદાર્થ દુઃસાધ્ય નથી. ૨૯ માટે, દે રાજા ! દૂષિત થયેલી નાડીઓની અંદર રહેલા શૂળ શાગની શાંતિને માટે બ્રહ્માએ જ મંત્ર મને કહેલો છે. તેને તમે શીઘ્ર ચક્રણ કરો. ૩૦ દે રાજા ! તમે મારી સાથે નદીને કંઠિ આવો. હું પ્રસન્ન થયેલી છું, તેથી તમે આચમન કરી પવિત્રપણે નિયમ ધારણ કરો, એટલે હું તમને મંત્રોપદેશ કરીશ. ૩૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-એ પ્રમાણે મધ્યરાત્રિમાં તે રાક્ષસીનાં વચન સાંભળી રાજા તથા મંત્રી એકબીજાના સ્નેહથી નદીના તીર ઉપર ગયા. ૩૨ અન્યથા વ્યતિરેક વડે (ભાવની પરીક્ષાના ચિહ્ન-થી) રાક્ષસીનો આવો અત્યંત સ્નેહ જાણીને તે બન્ને શિયળાવથી આચમન કરી તેની સામા જાભા રહ્યા. ૩૩ ત્યારપછી તે કકટી રાક્ષસીએ તે રાજા તથા તેના મંત્રીને બ્રહ્માએ બતાવેલો

વિપૂચિકાનો મંત્ર- સ્નેહપૂર્વક બતાવ્યો.^{૩૪} પછી જના ઉપર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો છે, એવા તે રાજ તથા મંત્રીથી જુદી પડીને જ્યારે રાક્ષસીએ જવાનો વિચાર કર્યો, ત્યારે રાજ્યે તે રાક્ષસીને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૩૫}

રાજ યોદ્ધાઓ:-હે મહા દેહવાળાં રાક્ષસી! તમારી પાસેથી અમે મંત્રોપદેશ લીધા છે, માટે તમે અમારાં ગુરુ છો. આથી હે સુંદરી! અમે પ્રયત્નપૂર્વક તમને ભોજન કરવાતું નિમંત્રણ કરીએ છીએ.^{૩૬} સંજાન માણસનો સ્નેહ દર્શન કરવાથી જ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે અમારી યાચના તમે નિષ્પ્રજ કરવાને યોગ્ય નથી. માટે હે ભદ્રા! તમે સુંદર અલંકારવાળા અને મનોહર એવા અદ્ય દેહને અંગીકાર કરીને અમારે ઘેર ચાલો અને ત્યાં સુખેથી રહેજો.^{૩૭,૩૮}

રાક્ષસી યોદ્ધાઓ:-હે રાજન્! જતું સુગ્ધ સ્ત્રીરૂપ હોય છે, તેને તો તમે ભોજન આપવાને સમર્થ છો. પણ હું તો રાક્ષસના આકારને ધારણ કરનારી છું, તેથી તમે મને કેવા ભોજનથી તૃપ્ત કરશો.^{૩૯} રાક્ષસોને રાક્ષસોના અન્યથી (માંસ-રુધિરાદિથી) તૃપ્તિ થાય છે, પણ સામાન્ય માણસના જવા આહારથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી. વળી જનો જવો સ્વભાવ હોય છે તે સ્વભાવ દેહના અંત સુધી મટતો નથી. અર્થાત્ મારો આ રાક્ષસી સ્વભાવ જ્યાં સુધી આ દેહ છે ત્યાં સુધી નિવૃત્ત થશે નહિ.^{૪૦}

રાજ યોદ્ધાઓ:-હે અનિદિતા! સુવર્ણની માળાથી યુક્ત એવી મનોહર સ્ત્રીતું રૂપ ધારણ કરીને તમે દેટલાક દિવસ ખુશીથી મારે ઘેર રહો.^{૪૧} એટલે મારા રાજ્યમાંથી દુષ્ટ આચરણવાળા અને વધ કરવાને યોગ્ય એવા હજારો ચોરોને લાવી હું તમને ભોજન માટે આપીશ.^{૪૨} આમ તે હજારો વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ પુરુષો ભેગા થાય, એટલે સુંદર સ્ત્રીના રૂપનો ત્યાગ

કરજો અને તમે રાક્ષસીસ્વરૂપ લઇને તે દુષ્ટ પુરુષોને હિમાલયના શિખર ઉપર લઈ જઈને ત્યાં એકાંતમાં તેમનું ભોજન કરજો. કારણ કે મોટા આહાર કરનારને એકાંતમાં ભોજન કરવું એ જ સુખરૂપ છે.^{૪૩} એ પ્રમાણે ભોજન કરી તમ થઈ ચોદ્રીક વાર નિદ્રા કરી પાછી સમાધિ કરજો અને સમાધિ જીતરી ગયા પછી બીજી વખત પણ અહીં આવી બીજા વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ લોકોને ત્યાં લઈ જઈને ભોજન કરજો. એવા દુષ્ટ લોકોની હિંસા કરવી એ હિંસા ગણાતી નથી. સ્વધર્મથી કરવામાં આવતી હિંસા પણ દયાની ખરાબર છે.^{૪૪,૪૫} તમારું ચિત્ત સમાધિમાંથી અવશ્ય વ્યથિત થશે, કારણ કે અસતપુરુષની સાથે પણ જ સ્નેહ અધાય છે, તે સુધ્ધાં પાછો મટતો નથી.^{૪૬}

રાક્ષસી યોદ્ધાઓ:-હે રાજન્! તમે યોગ્ય કહ્યું છે. હે સખા! હું એમ જ કરીશ. સ્નેહથી કહેનારનું વચન કોણ માન્ય કરતું નથી.^{૪૭}

વસિષ્ઠ યોદ્ધાઓ:-એ પ્રમાણે કહી તે રાક્ષસીએ મનોહર સ્ત્રીનો દેહ ધારણ કર્યો. તેણે પોતાના દેહને હાર, સુકટ, કડા, કટિમેષ્વર તથા માળાથી યજ્ઞગારી^{૪૮} પછી, તેણે રાજને કહ્યું 'હે રાજન્ ચાલો આપણે જઈએ' તેનાં એ વચન સાંભળી રાજ તથા મંત્રી આગળ ચાલ્યા અને રાક્ષસીએ તેમની પાછળ આવવા માંડ્યું.^{૪૯} આ પ્રમાણે તે ત્રણ જણ રાજનાં મંદિરમાં આવ્યાં ત્યાં, એક સુંદર ખડમાં રહી તેમણે પરસ્પર આદરપૂર્વક વાતોચીતો કરીને તે રાત્રિ પસાર કરી.^{૫૦} પ્રાતઃકાળ થયા પછી તે રાક્ષસી રાજના અંત પુરમાં ઘસીરૂપે રહી અને ગાજ તથા મંત્રી પોતપોતાના કામમાં લાગ્યા.^{૫૧} ત્યાર પછી છ દિવસમાં તે રાજ્યે પોતાના દેશમાંથી તથા બીજા દેશમાંથી ત્રણ હજાર વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટ ચોરોને ભેગા કર્યા અને તે રાક્ષસીને આપ્યા. આથી તેણે સાયકાળે પાછો પોતાનો

રાક્ષસીદેહ ધારણ કર્યો. જમ મેઘમાળા હજારે
જળધારાને ધારણ કરે, તેમ તે રાક્ષસીએ ત્રણ
હજાર દુષ્લોકોને પોતાના જુગમંડળમાં ધારણ
કર્તા.^{૧૫} હવે રાક્ષસોમાં અતિ ભયંકર શરીરવાળી
તે રાક્ષસી સોનું પામેલી ઠાઈ દરિદ્ર સ્ત્રીની જમ
રાજની રજ લઈ તે જ હિમાલયપર્વતના શિખર
ઉપર ગઈ.^{૧૬} ત્યાં જઈ તેણે સુખથી ભોજન ક્યું,
વૃષ્ટિ મેળવી અને ત્રણ દિવસ સુધી નિદ્રા કરી.
પછી તે સમાધિમાં પરાયણ થતી અને પાછી
સ્વસ્થતાપૂર્વક જાગતી.^{૧૭} આમ, ચાર અથવા
પાંચ વર્ષે તે સમાધિમાંથી જાગી અને રાજના
સ્નેહથી પાછી તે બીલના દેશમાં ગઈ.^{૧૮} ત્યાં તે
કેટલાક દિવસ સુધી વિશ્વાસપૂર્વક કથાવાર્તા
કરતી રહી અને પાછું વધ કરવા ચોગ્ય દુષ્-
લોકોનું ગ્રહણ કરીને તેણે હિમાલયના શિખર
ઉપર પ્રયાણ ક્યું.^{૧૯} એ પ્રમાણે વારંવાર તે
રાક્ષસીએ કરવા માંડ્યું. એવી રીતે જીવન્યુક્ત-
પણથી ઘણા દિવસ સુધી તે રાક્ષસીએ પર્વત
ઉપર સ્થિત કરી. ઠાઈ સમયે તે સમાધિમાંથી
વિરામ પામી, રાજના દેશમાં આવી, દુષ્લોકોને
પર્વત ઉપર લઈ જઈને સુખેથી ભોજન કરે છે,
તો ઠાઈ સમયે તે પોતાનું ચિત્ત ધ્યાનમાં જ
એડી દે છે. એ પ્રમાણે કેટલાક કાળ ગયા પછી
બીલદેશના રાજાને પણ વિદેહસુકિત યદ્ય અને
તે રાજની સુકિત થયા પછી તે દેશમાં જ બીજે
રાજ થયો તેણે પણ તે રાક્ષસીની સાથે તેવા જ
પ્રકારનો સ્નેહ તથા સંબંધ રાખ્યો.^{૨૦}

જીવન્યુક્તયૈવમેવ ત્રિપિને સાદ્યાપિ રક્ષોગ-
નાતસ્મિન્નેવ ગિરૌ સ્થિતા વિચલિતધ્યાનૈકતાના-
શયા । તસ્મિન્ રાજાનિ શાંતિમાગતવતિ ત્યક્તૈ-
ષ્ણેનાત્મના વદ્રાદ્યાધિપસૌહૃદૈઃ સ્વકવલાનાસ્વા-
દયંતી ચિરમ્ ॥ ૬૦ ॥

શ્રીચોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાક્ષસીસૌહાર્દ' એ ના-
મનો સર્ગ ૮૨ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૩ મો

કંદરાદેવીની સ્થાપના

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

કિરાતમંડલે તસ્મિન્ ચ મર્વંતિ મહીમૃતઃ ।

તૈસ્તૈઃ સહ પરા મૈત્રી તસ્યાઃ સમમિજાયતે ॥૧૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! ત્યાર પછી
બીલના દેશમાં જ જ રાજ થયા તે બધા રાજ-
ની સાથે તે રાક્ષસીને ઉત્તમ મિત્રતા થવા લાગી.
તેથી ચોગથી સિદ્ધ થયેલી તે રાક્ષસીએ તે દેશ-
માં સર્વ મોટા મોટા ઉત્પાતનું, પિશાચ વગેરે
ભયનું અને શેગનું નિવારણ કરવા માંડ્યું.^{૧૨}
ઘણું વર્ષે ન્યારે તે સમાધિમાંથી વિરામ પામ-
તી ત્યારે તે પાછી બીલના દેશમાં આવતી અને
(તેને માટે) ભેગા કરેલા વધ કરવા ચોગ્ય દુષ્-
લોકોનું તે ભક્ષણ કરતી.^{૧૩} આજ સુધી તે
બીલના દેશમાં વધ કરવા ચોગ્ય દુષ્લોકોને
રાક્ષસીના આહાર માટે લઈ જવામાં આવે છે.
સાથે જ, મિત્રનું સન્માન કરવાને માટે ઠાણ
તત્પર રહેતો નથી.^{૧૪} એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ
ગયા પછી, ન્યારે તે રાક્ષસી કેટલાક કાળ સુધી
તે દેશમાં આવી નહિ, ત્યારે બીલદેશના માણ-
સોએ, સર્વ ઠાણની શાંતિ માટે આકાશ સુધી
જાંચા મોટા મહેલમાં તે દેવીની મૂર્તિની સ્થાપ-
ના કરી, અને તેનું 'કંદરાદેવી' તથા 'મંગ-
લાદેવી' એવું નામ પાડ્યું.^{૧૫} ત્યાર પછી તે
તે દેશમાં જ જ રાજ થયા તે બધા રાજ કંદરા
દેવીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવા લાગ્યા.^{૧૬} એ ઠાઈ
અધમ રાજ કંદરાદેવીની પ્રતિષ્ઠા કરતો નથી,
તો તેના દેશમાં કેટલાક ઉત્પાત થાય છે તથા
પ્રજાનો નાશ થાય છે.^{૧૭} તે દેવીની પૂજા કરવાથી

x આ ગ્રાંથીમાં સર્ગમાં ન્યારે ઘણા કાળ સુધી
સમાધિમાંથી વિરામ પામી તે રાક્ષસીએ બીલના
દેશમાં આગમન ન કર્યું; ત્યારે લોકોએ શાંતિ માટે
કંદરાદેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરી એમ જણાય છે.

ઇચ્છિત કૃણની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેનું પૂજન ન કરવાથી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે.* આમ વધ કરવા યોગ્ય દુષ્ટલોકિના અલિધાનથી તે દેવીની પૂજા થાય છે. સમસ્ત કૃણ આપનારી તે દેવીની પ્રતિમા આજ સુધી ચિત્રમાં ચીત-રેણી હોય તો પણ ફલપ્રદ થાય છે.^{૧૦} વધ કરવા યોગ્ય સમય દુષ્ટલોકિનો આહાર કરનારી તથા માણસમાનનાં બાળક તથા ધાન્ય વગેરેની રક્ષા કરી મંગલસંપત્તિ કરનારી, પરમયોગવાળી તે દેવી બીલના દેશમાં સર્વોત્કર્ષપણે રહેલી છે.^{૧૧}

સફલકોમલમંગલઋણી કવલિવારિલ-
વધ્યમદાજના । જપતિ સાત્ર કિરાતજનાસ્પદે
પરમયોગવતી ચિરદેવતા ॥ ૧૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'કંદરાપૂજન' એ નામનો
સર્ગ ૮૩ માં સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૮૪ મો ॐ

રાક્ષસીતું 'કંદરી' નામ થવાનું કારણ
અને દષ્ટાંતની ઉપયોગિતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યત્તે કથિતં સર્વં મપારુપાનમનિદિતમ્ ।

કર્કઙ્કા હિમરાસસ્વા યથાવદનુર્વશઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! જે પ્રમાણે હિમ-
વાતપર્વતમાં રહેનારી કંદરીરાક્ષસીતું અનિન્દિત
આખ્યાન તમને યથાવત્ અને યથાક્રમે કહી
સંભળાવ્યું.^૧

રામ બોલ્યાઃ—હે પ્રભુ ! હિમવાત પર્વત-
માં ઉત્પન્ન થયેલી તે રાક્ષસીનો વળું કાળો હતો
તથા તેનું 'કંદરી' નામ હતું તેનું શું કારણ
તે તમે કહેા.^૨

* આ ચોરાશીમા સર્ગમાં રાક્ષસીતું 'કંદરી'
જેવું નામ પડવાનું કારણ, ઉપદેશના અર્થની કલ્પના
તથા દષ્ટાંતની ઉક્તિના ઉપયોગનું વિસ્તારથી વર્ણન
કરવામાં આવેલું.

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! શુક્લ, કૃષ્ણ,
હરિત તથા ઉન્નયળ જે પ્રમાણે રાક્ષસોનાં અનેક
કુળ પૃથ્વીમાં રહ્યાં છે. તેમાંનાં કૃષ્ણરાક્ષસના
કુળમાં કંદરી (કરચણ) પ્રાણીના જેવો 'કંદરી'
નામનો એક રાક્ષસ હતો. તેની તે દીકરી હતી,
માટે તેનું 'કંદરી' નામ હતું. તે કૃષ્ણરાક્ષસના
કુળની હતી, તેથી તેનો વળું કૃષ્ણ હતો.^૩ જે
પ્રમાણે જગતના તત્ત્વનું નિરૂપણ કરતાં અધ્યા-
ત્મયોગના પ્રસંગમાં મેં તમારી પાસે કંદરીરા-
ક્ષસીતું આખ્યાન કર્યું.^૪ પરમ કારણપૂર્વક, આદિ
અંત તથા મધ્યથી રહિત એક પરમપદમાંથી
જગત ઉત્પન્ન થયું નથી-તો પણ ઉત્પન્ન થયું
હોય એમ જણાય છે.^૫ જળમાં થતા તરંગો જેમ
જળથી અન્ય નથી તે છતાં અન્ય જણાય છે,
તેમ પરમાત્માને વિષે આ જગતની સ્થિતિ રહે-
લી છે.^૬ વનમાં રહેલું કાષ્ઠ બળતું ન હોય (તેમાં
અગ્નિ ન હોય) તો પણ તે બળે છે એવું જાન
થવાથી વનમાં રહેલાં વાંદરાં તથા શિયાળ વગેરે-
ને તે કાષ્ઠથી ટાઢ મટી જાય છે.^૭ તે જ પ્રમાણે
જે બ્રહ્મ સમ છે, સોઅપણાનો ત્યાગ કરતું
નથી અને તેનો હૃદય તથા સ્થિતિ નિત્ય છે, તે
બ્રહ્મ આ અનેક પ્રકારનું જગત રચે છે.^૮ કાક
કાના થાંભલામાં પૂતળી ન હોય, તો પણ તેમ
પૂતળીતું જાન થવાથી તે પૂતળીરૂપે જણાય
છે, તેવી રીતે તે ઉત્પન્ન નથી થયું તો પણ ઉત્પ-
ન્ન થયું છે એવું જાન થવાથી આ જગત જોવા-
માં આવે છે.^૯ બીજામાં રહેલું કૃણ બીજથી
અન્ય નથી તે છતાં જમ અન્ય હોય તેમ બહાર
હૃદય પામે છે, તે જ પ્રમાણે ચૈતન્યમાં રહેલું
જગત અતન્ય (અલિપ્ત) હોવા છતાં અન્યરૂપે
જણાય છે.^{૧૦} પણ એક સત્તાનું હેતુ ન થવાથી
કૃણ તથા બીજ, ચિત્ત તથા ચેત્ય અને વાયુ તથા
ગર્ભિ, તેમાં વસ્તુતાથી કાંઈ પણ ભેદ નથી.^{૧૧}
વિચાર ન કરવાથી તેમાં ભેદ જોવામાં આવે છે
પણ વિચાર કરવાથી ભેદભૂદિનો નાશ થાય છે.^{૧૨}

ચિત્ત એ જ સાધ્ય (સાધનથી સિદ્ધ કરવા યોગ્ય) છે અને ચિત્ત એ જ પાલન કરવા યોગ્ય છે. તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ કરવા યોગ્ય છે. તે જ આહરણ કરવા યોગ્ય છે અને તે જ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય છે. તે જ સંચાર કરવા યોગ્ય છે અને તે જ ધારણ કરવા યોગ્ય છે.^{૨૭} ચિત્ત વિના કાંઈ પદાર્થ નથી. પણ ચિત્ત જગતરૂપી આકાશને ધારણ કરીને રહ્યું છે અને તે અહંકારના પ્રનાહની પેઠે કાળે કરી પ્રકાશ પામે છે.^{૨૮} ચિત્તમાં પણ ચૈતન્ય તથા જડ એ બે ભાગ રહ્યા છે. તેમાં જ ચૈતન્ય ભાગ છે તે સર્વ અર્થના બીજરૂપ છે અને જ જડભાગ છે તેથી વ્રાતિરૂપ જગત જણાય છે.^{૨૯} સૃષ્ટિના આદિમાં પૃથ્વી વગેરે કાંઈ છે જ નહિ. પણ જેમ સ્વપ્નમાં પદાર્થ નથી છતાં જોવામાં આવે છે, તેમ પૃથ્વી વગેરે સર્વ બ્રહ્માની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવ્યું, તેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. દીર્ઘજ્ઞાનથી સૃષ્ટિ બ્રહ્માના જોવામાં આવી, જડ જ્ઞાનથી પર્વત વગેરે જોવામાં આવ્યા તથા સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો જોવામાં આવ્યા, પણ વાસ્તવિક રીતે દેહ વગેરે સર્વે શૂન્ય છે.^{૩૦, ૩૧} સૂર્યના તેજથી જેમ જળ વ્યાપ્ત છે, તેમ સર્વ વ્યાપી આત્માથી મન વગેરે સઘણ વ્યાપ્ત છે.^{૩૨} બાળક જેવી રીતે મિથ્યા યક્ષને જુએ છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી બાળક જગતરૂપી યક્ષને જુએ છે; પણ બોધ યુવાથી તે નિરામય એવું પોતાનું જ રૂપ જુએ છે.^{૩૩} દ્વૈત તથા એકપણના બ્રહ્મને આપનારી દૃશ્યતાને આત્મા જે રીતે પામે છે તે પ્રકાર હવે પછીના આખ્યાનદ્વારા કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૩૪} જેમ જળમાં તેલનું દીપ્ત નાખવાથી તે તેલ જળમાં દેલાઈ જાય છે, તેમ જ કયામાં દહ્યને મનોહર લાગે તેવી યુક્તિ તથા ઉપમા હોય અને મધુરતાથી યુક્ત પદાર્થ સહિત વાણી હોય, તે કથા સાંભળનારના દહ્યમાં દેલાઈ જાય છે તથા ચંકા મટી જાય છે.^{૩૫} જે કયામાં લપમા ન હોય,

જેમાં મનોહર પદ ન હોય, જે અસ્પષ્ટ વર્ણોને લીધે બરાબર સાંભળવામાં ન આવતી હોય, જેમાં સંબંધ મળતો આવતો ન હોય અને જેમાં વર્ણ સ્પષ્ટ બોલવામાં આવતા ન હોય, તે કથા સાંભળનારના દહ્યમાં બિતરતી નથી. જેમ રાખમાં ધી રેડવાથી (ધી) નિષ્ફળ જાય છે, તેમ તે કથા શ્રોતાના દહ્યમાં ન આવવાથી નિષ્ફળ જાય છે.^{૩૬} જેવી રીતે ચંદ્રના કિરણથી મંદિરમાં પ્રકાશ થાય છે, તેવી રીતે પૃથ્વીમાં જ જ આખ્યાનો છે, જે જ કથાઓ છે, નાટક વગેરે જે મનોરંજક ગ્રંથો છે અને જે મનોહર શબ્દો છે, તે સર્વનો લોકપ્રસિદ્ધ પ્રમાણથી તથા દર્શનથી પ્રકાશ થાય છે.^{૩૭}

આલ્યાનકાનિ શ્વિ યાનિ કથાશ્ચ યા
યા યદ્યત્પ્રમેયમ્મુચિતં પરિપેલ્લવં વા । દ્વષ્ટાંતદર્શિ-
કથનેન ત્વદેવિ સાધો પ્રાકાશ્યમાણ શ્રુત્વં સિત-
રશ્મિનેવં ॥ ૪૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો બોક્ષના ઉપાયમાં 'મનો-
કુરોત્પત્તિ' એ નામનો સર્ગ
૮૪ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૮૫ મો ૭

બ્રહ્મા અને એક સૂર્યનો સમાગમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

પુરા મે વ્રહ્મણા પ્રોક્તં સર્વં તત્કથયાનય ।
યદિદં તત્પ્રવક્ષ્યામિ ત્વયિ પૃચ્છતિ રાઘવ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બ્રોહ્માનંદે 'રાઘવ । આ પ્રત્યક્ષ જણાવું જગત મનોભાવ છે. એ વિષે મેં પ્રથમ બ્રહ્માને પૂછ્યું હતું. બ્રહ્માએ તેનો મને જે ઉત્તર આપ્યો હતો, તે સર્વ હું તમને પૂછવાથી કહું

✽ આ પચાસીમા સર્ગમાં બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવાની કષ્ટતા થઈ ત્યારે તેમની નજરે દશ બ્રહ્માડ આવ્યાં, તેમાંના એક બ્રહ્માડના સર્વની સાથે બ્રહ્માએ તત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો, એટલું કહેવાશે.

હું. સાથે બ્રહ્માએ જ કથાનક મને કહેલાં છે તે કથા-
નક પણ હું તમને કહું છું. તો તે સાંભળો. બ્રહ્માને
મેં પૂછ્યું કે, દે બ્રહ્મન! આ સૃષ્ટિના સમુદ્ર કેવી
રીતે ઉત્પન્ન થયા છે? તે કહેા. ^{૧૧૨} એ પ્રમાણે
મારાં વચન સાંભળીને, લોકપિતામહ બ્રહ્માએ,
એક એંદવાખ્યાન સાથે આ મહાન અર્થમયું
વચન કહ્યું. ^૩

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ-જળમાં જળાંસયના વિસ્તા-
રથી જે પ્રમાણે અનેક પ્રકારના તરંગ તથા અક
(ધૂમરીઓ) જોવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે આ સર્વ
જગત મનથી જ ઉત્પન્ન થયું છે અને મનથી જ તેનો
વિસ્તાર છે. ^૪ દે વસિષ્ઠ! પદેલા કદંપમાં દિવસના
આદિમાં જન્ય તથા પછી જ્યારે મને સૃષ્ટિ
કરવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે શું થયું તે હું કહું છું,
ને સાંભળ. ^૫ ઠાઈ સમયે જ્યારે દિવસનો ક્ષય
થયો ત્યારે સર્વ સૃષ્ટિનો સંહાર કરીને મેં એકાદ્ય
ભાવથી રાત્રિમાં નિદ્રા કરી. ^૬ રાત વીત્યા પછી હું
જાગ્યો. મેં વિધિપૂર્વક સંધ્યા કરી. પછી મેં સૃષ્ટિ
ઉત્પન્ન કરવા સારું વિસ્તારવાળા આકાશમાં મારી
દષ્ટિ બેઠી. ^૭ ત્યાં અંત વિનાતું અને તપ તથા
તેજથી રહિત એવું શૂન્ય આકાશ મારા જોવામાં
આવ્યું. ^૮ તે વખતે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરું એવો સંક-
લ્પ કરી સર્ગ ઉત્પન્ન કરવાની સામગ્રી સારું
સૂક્ષ્મ ચિત્તથી જોવા માંડ્યું. ^૯ ત્યારે વિસ્તાર-
વાળા આકાશમાં મોટા આરભવાળાં તથા પ્રતિ-
બંધથી રહિત એવાં દસ જુદાં જુદાં બ્રહ્માંડ
મારા જોવામાં આવ્યાં. ^{૧૦} તે દરેકમાં બધું મારું
પ્રતિબિંબ હોય, તેમ જુદા જુદા કમળકાશમાં
રહેલા તથા રાજદંસ ઉપર બેઠેલા દસ બ્રહ્મા
મારા જોવામાં આવ્યાં. ^{૧૧} દરેક બ્રહ્માંડમાં ભિન્ન
ભિન્ન પ્રાણીમાત્રના સમૂહ રહેલા હતા. તેમાં
જગતમાં જળ આપનાર મેઘની પંક્તિઓ જણા-
તી હતી. ^{૧૨} તેમાં મહાનદીનો પ્રવાહ ચાલ્યો
જતો હતો અને તેનો સમુદ્રના જોડા શબ્દ સંભ-
ળાતો હતો. ત્યાં આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશી રહ્યો

હતો અને વાયુ સ્ફુરી રહ્યો હતો. ^{૧૩} સ્વર્ગમાં
દેવતાઓ ક્રીડા કરતા હતા અને પૃથ્વીમાં
માણસો ક્રીડા કરતાં હતાં. ત્યાં પાતાળમાં
દાનવો તથા ક્ષીધર સર્પો રહેતા હતા. ^{૧૪}
બરાબર સમયે ટાઢ, તડકો તથા વર્ષાઋતુ
થવાથી ત્યાં, સંપૂર્ણ ક્ષણથી યુક્ત એવી ઋતુ-
ઓ પૃથ્વીને શોભાવતી હતી. ^{૧૫} નરક તથા
સ્વર્ગનાં ક્ષણ આપનાર અશુભ તથા શુભ આચાર
સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. ^{૧૬} ભોગ, મોક્ષ
વગેરે ક્ષણની ઇચ્છાજાળાં પ્રાણીમાત્ર કાળ પ્રમાણે
ઇષ્ટવસ્તુ મેળવવા સારું ક્રમે કરી પ્રયત્ન કરતાં
હતાં. ^{૧૭} સાત લોક, સાત દ્વીપ, સાત સમુદ્ર તથા
સાત પર્વત કદંપના અંત સુધી સ્ફુરી રહ્યા હતા.
અંધકાર ઠાઈ ઠેકાણે દાસ પામીને રહ્યો હતો,
ઠાઈ ઠેકાણે સ્થિરપણથી રહ્યો હતો, તો ઠાઈ
કુંજને વિષે તેજની સાથે મળીને રહ્યો હતો. ^{૧૮}
આકાશરૂપી કમળમાં મેઘરૂપી બ્રમરા તથા પ્રકાશ
પામતા તારારૂપી કેશરાઓ રહ્યા હતા. ^{૧૯} શાદગ-
લીના ક્ષણના મધ્યભાગમાં જની રીતે ૩ રજુ હોય
છે, તેવી રીતે મેરુ વગેરે પર્વતની કુંજમાં ઘાટું
ઝાકળ રજું હતું. ^{૨૦} અંતઃપુરમાં રહેલી અંગનાની
પેઠે તે બ્રહ્માંડરૂપી અંતઃપુરમાં પૃથ્વીરૂપી અંગના
રહી હતી. તેને ધ્રુવનાટી કરતા સમુદ્રના શબ્દ-
રૂપી શબ્દવાળી લોકલોક પર્વતરૂપી કટીમેખલા
શોભતી હતી. ^{૨૧} તે અંધકારના ખંડો ઇન્દ્રનીલ-
મણિના જની પ્રભાવાળા હતા અને તે પ્રભા પો-
તાની અંદર રહેલાં રત્નથી શોભતી હતી. તેને
ધાન્યરૂપી અધરસુધા હતી અને તેને પ્રાણીમાત્રના
શબ્દરૂપી વાણીવિદાસ હતા. અંગનાની જમ
તે બધું જીવનરૂપી પોતાના અંતઃપુરમાં રહી
હતી. ^{૨૨} તેને ગૌરવર્ણના અંગની પંક્તિના મધ્ય-
માં રાત્રીની પંક્તિ શોભતી હતી અને પદ્મ તથા
ઉત્પલના જની તેની વતસરની શોભા જણાતી
હતી. ^{૨૩} ભિન્ન ભિન્ન વિભાગમાં રહેલા લોકની
કાન્તિ દારિદ્ર્યની કાન્તિ જેવી

હતી.^{૨૫} ત્યાં જાયા તથા નીચા ભાગમાં જ-આવ કરતી, ત્રણે લોકમાં જતી અને ત્રણ પ્રવાહમાં વહેતી ગંગાનદી ચંદ્રક્લાની જેમ શુદ્ધ રીતે તથા જગતના યજ્ઞોપવીતની જેમ સ્ફુરી રહી હતી.^{૨૬} દિશાંશી લતામાં વીજળીંશી પુષ્પ તથા વાયુથી હાલતાં મેઘંશી પલ્લવો, આમ-તેમ જઈ રહ્યાં હતાં, ખરી પડતાં હતાં અને ઉત્પન્ન થતાં હતાં.^{૨૭} ઉપર પ્રમાણે જોયેલા સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા આકાશની પદ્ધતિ ગર્વનગરમાં રહેલી ઉદ્યાનલતાની પેઠે શોભતી હતી.^{૨૮} ઉપરાંત કૃષ્ણ ઉપર જેવી રીતે મચ્છરો ગણગણ, તેવી રીતે તે બ્રહ્માંડના મધ્યભાગમાં દેવતા, અસુર, મનુષ્ય તથા ઉરગણ રહ્યા હતા.^{૨૯} યુગ, કલ્પ, કાણ, લવ, કલા તથા કાષ્ઠાથી યુક્ત અને સર્વનો નાશ કરવાની વાટ જોતો કાળ પોતાનું કામ કરતો હતો.^{૩૦} આ પ્રમાણે મેં (બ્રહ્માએ) પોતાના શુદ્ધ ચિત્તથી દશ બ્રહ્માંડ જોયાં અને તેથી વિસ્મય પામી વિચાર કર્યો કે, 'માંસરૂપી બહારનાં નેત્રથી આ બ્રહ્માંડ જોવામાં નથી આવતાં તથા શુદ્ધચિત્તથી અંતઃકરણમાં દેખાય છે તેનું શું કારણ?' એ પ્રમાણે ધણી વાર સુધી વિચાર કરી મેં તે બ્રહ્માંડમાંના એક સૂર્યને પાસે જોલાઁચો અને તેને આ પ્રમાણે પૂછ્યું કે, 'હે દેવદેવ! હે ભાસ્કર! હે મહાકાન્તિમાન! તમે ભલે પદાર્થો! હે અનંત! તમે કાણ છો તથા આ જગત કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું છે? હે ભગવન! તમને જો આ ખબર હોય તો કહો' એવાં મારાં વચન સાંભળીને સૂર્ય દેવતાએ મને નમસ્કાર કર્યો અને સુંદર વાણીથી મને આ પ્રમાણે કહ્યું ૩૧-૩૧

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-હે ઈશ્વર! તમે આ દશપ્રપંચનું નિત્ય કારણ છો, છતાં કેમ નથી બહુતા? અને મને કેમ પૂછો છો? હું સર્વ સ્વર્ગ-રૂપેનાગ બ્રહ્મા જો તમને મારાં વચન સાંભળવાનું કારણ હોય, તો હું આ જગતની

અર્ચિતિત ઉત્પત્તિ તમને કહું, તે તમે સાંભળો હે ઈશ્વરાત્મન! હે મહાત્મન! આ જે સત્ તથા અસતકળા વડે વિસ્તાર પામ્યું છે અને જે સત્ તથા અસતના બોધને મોહ આપનારી અવિરત રચનાઓ વડે વિવેચિત છે, તે માત્ર મનોવિચાર છે, એમ તમે સમજો.^{૩૨}

સદસદિતિ કલામિરાતવં યત્ સદસદ્બોધ વિમોહદાયિનીભિઃ । અવિરતરચનામિરોશ્વરાત્મ ન્પવિલસતીહમનો મહન્મહાત્મન્ ॥ ૩૧ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ પ્રકરણનો 'બ્રહ્માદિત્યસમાગમ' એ નામનો સર્ગ ૮૫ મો સમાપ્ત

૭૮ સર્ગ ૮૬ મો ૭

ઇન્દુબ્રાહ્મણની કથા

॥ માનુષવાચ ॥

કલ્પનાસિ મહાદેવ હસ્તને દિવસે તવ ।

વલે કૈલાસશૈલસ્ય જંવુદ્ગીર્ણકમ્બોજકે ॥ ૧ ॥

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-હે મહાદેવ! કલ્પના અતે તમારો દિવસ અસ્ત થયો, ત્યારે જ્યુદ્ગીર્ણના એક ખૂણામાં દેવાસપ્તવંતની તમેદીમાં 'સુવણ્જટા' નામના એક દેશમાં મરીચિ વગેરે તમારા પુત્રોએ પ્રજના નિવાસ માટે સુખકારી અને સુશોભિત એવા મહાગની કલ્પના કરી.^{૩૩} તે દેશમાં અતિ ધર્મોત્તમા, બ્રહ્મને બહુનાર, શાંત અંત કણવાળો તથા કશ્યપકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ

વિનાની તે સ્ત્રી પણ શોભતી નહોતી.^૧ તે સ્ત્રીનું અંગ સુમાન હતું, તેનો વર્ણ ગીર હતો અને શેને શુદ્ધ હતી. તેા પણ કાચની લતાની પેઠે તે ળગથી ગુન્ય હતી, ત્યારપછી પુત્રના કુઃખથી ખેદ પામી તે બન્ને સ્ત્રી-પુરુષે કેલાસપર્વત ઉપર ગઈ તપ કરવા માંડ્યું.^૨ વનમાં હોગેલાં બંને વૃક્ષ હોય તેવી રીતે ભૂતથી વીંટાયેલી કેલાસ-પર્વતની તે ગુન્ય કુંજમાં તે બન્ને સ્ત્રી-પુરુષ ળમાં રહ્યાં. દિવસના છેલ્લા ભાગમાં એક ચાંગણ પાણી પીને તેમણે ઝાડની પૃઠે ળમાં રહીને ઘેર તપ કરવા માંડ્યું.^{૩-૪} તે બન્ને એ પ્રમાણે ત્રેતાયુગ તથા દ્વાપરયુગ એ બે યુગ ગયા ત્યાંસુધી વૃક્ષના જેવી વૃત્તિનો આશ્રય કરીને હાલ્યાચાલ્યા વિના ળમાં રહ્યાં. પછી દિવસના તાપથી તપી રહેલાં કુમ્હો ઉપર જમ ચંદ્ર પ્રસન્ન થાય, તેમ ચંદ્ર-દલાને ધાગણ કરનારા તે મહાદેવ એ પતિપત્ની ઉપર પ્રસન્ન થયા. જમ વસંતઋતુ લતા અને વૃક્ષથી ભરેલા ભાગમાં આવે, તેમ તે દેવેશ એ પતિપત્ની બ્યાં તપ કરતાં હતાં ત્યાં આવ્યાં. જમ બે કુમ્હો વિકસિત મુખે ચંદ્રનાં દર્શન કરે, તેમ પ્રસન્ન વદને તે યુગલે ઉમા સાચે આવેલા તે વૃષભવાહન શયધર (શંકર)નાં દર્શન કર્યાં. જમ આકાશ અને પૃથ્વી પરિપૂર્ણ ઉદય પામેલા ચંદ્રને પ્રણામ કરે, તેમ તે બન્નેએ હિમ જવા ઉજ્જવલ તે મહેશ્વરને પ્રણામ કર્યાં. હવે પવને કરીને કંપા-ચમાન થયેલાં વૃક્ષો ઉપર ખેડેલા તથા શબ્દો કરતા ભ્રમર તથા ઢોકલ આદિના શબ્દો કરતાં પણ મધુર શબ્દોથી શિવજીએ મંદમંદ હસીને આ વચનો કહ્યાં.^{૫-૧૪}

મહાદેવ બોલ્યા:-હે વિપ્ર ! હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. માટે તમે ઈચ્છામાં આવે તેવું વરદાન માગો.^{૧૫} મધુમાસના રસથી જમ વૃક્ષને હર્ષ થાય, તેમ તમે હર્ષ પામો.

ઈન્દુબ્રાહ્મણ બોલ્યો:-હે ભગવન ! મને

મહાબુદ્ધિમાન દશ પુત્ર યાચ્છો ! એટલે દે દેવ-દેવેશ ! પુત્રના લાભથી મને શોક રહે નહિ.

સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-પછી તરગોરથી મહાન શરીરવાળો સમુદ્ર જમ શબ્દ કરીને ચાંત થાય, તેમ તે મહેશ્વર 'તથાસ્તુ' કહીને આકાશમાં અંતર્ધાન થઈ ગયા. આમ, બ્યારે ઉમામહેશ્વર આકાશમાં ગયાં, ત્યારે શિવજી પાસેથી વરદાન પામેલાં તે દેવસમાં પતિપત્ની સંતુષ્ટ થઈને પોતાને ઘેર ગયાં. હવે ત્યાં ઘેર એ બ્રાહ્મણી ગર્ભવતી થઈ.^{૧૬-૧૮} ળગથી જમ મેધલેખા શોભે તેમ પૂર્ણ ઉદરવાળી તે રયામા શોભવા લાગી. પછી જમ પૃથ્વીમાંથી નવાંકુરનો જન્મ થાય, તેમ ચોગ્ય કાલે તેને પડવાના ચંદ્ર જવા દશ કામળ પુત્રોનો જન્મ થયો. વર્ષાઋતુથી જમ નવા મેધની વૃદ્ધિ થાય, તેમ જતકર્મ વગેરે બ્રહ્મસંસ્કાર પામેલા તે મહાબળવાન બ્રાહ્મણપુત્રો વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યા. સાત વર્ષની અવસ્થા થઈ તેટલામાં તેા તેમણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી લીધો. પોતાના તેજથી આકાશમાં નિર્ભજ થઈ શોભે તેમ તેઓ શોભવા લાગ્યા. કેટલાક કાળ પછી તેમનાં માત-પિતાનું શરીર પડી ગયું અને તેમને વિદેહસુકિત થઈ. આ પ્રમાણે માતપિતાના વિરહથી ખેદ પામેલા તે દશ ભાઈઓ પોતાના ધરનો ત્યાગ કરી કેલાસપર્વતના શિખર ઉપર ગયા અને ઉદ્દેગથી વિચાર કરવા લાગ્યા કે, ^{૨૩-૨૫} 'હે ભાઈ ! આ જગતમાં પરમ કલ્યાણ શું છે ? પરમ ઉચિત શું છે ? તથા જથી કુખ ન થાય તેવું શું છે ?^{૨૬} મહત્ત્વ શું છે ? એશ્વર્ય શું છે ? તથા મહાન વૈભવ શું છે ? એક ધર તથા એક ગામના રાજ કરતાં ઝાઝા માણસનું એશ્વર્ય એ વધારે સારું છે.^{૨૭} પણ ઝાઝાં માણસનો ઈશ્વર હોય તો પણ એક ખંડના રાજ પાસે કાંઈ ગણ-તરીમાં નથી અને આખા દેશના રાજાની પાઠે એક ખંડના રાજાની

મનાય છે, પણ ઇન્દ્રદેવતાની પાસે ચક્રવર્તી
પણ હિસાબમાં નથી.^{૨૦} ઇન્દ્રનું ઇન્દ્રપણુ પણ
બ્રહ્માના એક મુહૂર્તમાં લય થાય છે. તે કલ્પ-
સુધી પણ જનો નાશ થતો નથી, એવું શું સુખ
રૂપ છે.^{૨૧} આ પ્રમાણે સર્વ ભાઈઓ વિચાર
કરે છે તેવામાં 'મહામતિ' નામના તેમના મોટા-
ભાઈએ, મૃગના ટોળાને ટોળામાંનો મોટા મૃગ
કહે, એવી રીતે આ પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૨} 'હે ભાઈ
ઓ! સર્વ ઐશ્વર્યમાં જનો કલ્પ સુધી પણ નાશ
નથી તેવું બ્રહ્મદેવપણુ એજ મને પ્રિય છે, બીજું
પ્રિય નથી.^{૨૩} તેનાં એવાં વચન સાંભળીને તેના
ભાઈઓએ 'સરસ' 'સરસ' કહીને તેના વચ-
નનો સહાર કર્યો.^{૨૪} તેઓ બોલ્યા: 'હે તાત!
સર્વ કું બનો નાશ કરનાર, કમળના આસનવાળું
અને જગતપૂજ્ય બ્રહ્મદેવપણુ દેવી રીતે મળે.^{૨૫}
આમ બીજા ભાઈઓનાં વચન સાંભળીને મોટા-
ભાઈએ કહ્યું કે, 'અત્યંત તેજવાળા તમે બધા
હું કહું તે પ્રમાણે કરો.^{૨૬} જ્યાંસુધી બ્રહ્મદેવ-
પણુ મળે ત્યાંસુધી હું કમળના આસન ઉપર
બેસનાર બ્રહ્મા છું અને તેજ કરી જગત ઉત્પન્ન
કરું છું તથા સહાર કરું છું, એ પ્રમાણે તમે
બધા ધ્યાન કરો.^{૨૭} મોટાભાઈનાં એવાં વચન
સાંભળી, તેના વચનને માન્ય કરી મોટાભાઈ
સહિત તે દશભાઈઓએ બ્રહ્મદેવપણુ મળવાની
ઇચ્છાથી ધ્યાન ધયું.^{૨૮} ધ્યાનમાં આસક્તજીવિ
યવાથી ચિત્રમાં જાણે આવેખેલી પ્રતિમા હોય તેવી
રીતે જિભા રહીને તેઓ આતંત્રિયથી ચિંતવન
કરવા લાગ્યા.^{૨૯} પ્રકલિત થયેલ કમળ અમારું

આસન છે. અમે જગતને સર્જનાર બ્રહ્મા છીએ
કર્તા, ભોક્તા તથા મહેશ્વર પણ અમે છીએ.^{૩૦}
અમારી યજ્ઞમૂર્તિ છે તથા શિક્ષા વગેરે અં:
અને પુરાણ વગેરે ઉપાંગસહિત યજ્ઞ કરનાર મહા
ર્ષિઓ તથા સરસ્વતી અને ગાયત્રીથી યુક્ત
મૂર્તિમાન વેદ આ અમારી પાસે છે અને અમે
તેમને ઉત્પન્ન કરેલા છે.^{૩૧} લોકપાલનું આક્રમણ
કરી સિદ્ધમંડળ જમાં કરે છે એવો અત્યંત
સૌભાગ્યવાળો સ્વર્ગલોક અમારી પાસે છે.^{૩૨}
આ ભૂમંડળ ત્રિલોકીરૂપી સ્ત્રીના કાનના કુંડળ-
રૂપ છે અને તેની અંદર પર્વત, દ્વીપ, સમુદ્ર
તથા વન રહેલાં છે.^{૩૩} દેવગણ તથા દાનવગણ
થી યુક્ત આ પાતાળલોક છે અને તેમાં મત્સ્ય-
મંથીરહિત અપ્સરાઓ રહેલી છે.^{૩૪} પ્રાંતને
શોભાવનાર આ મહાબાહુ ઇન્દ્રદેવતા પણ અ
મારા હૃદમાં છે અને પવિત્ર યજ્ઞનો ભાગ ભોગ
વનાર તે ઇન્દ્ર ત્રેલોક્યના એક નગરનું પાલન
કરે છે.^{૩૫} બાર સૂર્યદેવતા પોતાની કાંતિરૂપ
પાશથી દિશાના સમૂહને ધારણ કરે છે અને ચૈત્ર
વગેરે માસના કમથી પૃથ્વીમાં તપ્યા કરે છે.^{૩૬}
ગાયોનું પાલન કરનાર પોતાની મર્ગદાથી જવી
રીતે ગાયોના સમૂહનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે
લોકપાલ પણ શુદ્ધ વૃત્તિથી પોતાના લોકનું રક્ષણ
કરે છે.^{૩૭} જળના તરંગો જવી રીતે જળમાં
જાયા ચડે છે, હાથી જાય છે, પાછા રુકે છે અને
પાછા પડે છે, તેવી રીતે પૃથ્વીનાં માણસો અ-
નેક પ્રકારના વૈભવને લીધે શોભે છે, હાથી જાય
છે, વળી વિદ્યસે છે અને વળી પતન પામે છે.^{૩૮}

નિષે રહેલા છીએ.' આ પ્રમાણે ધ્યાનબુદ્ધિથી ઇન્દુ બ્રાહ્મણના તે દશે પુત્રો જાણે શિક્ષામાં ડોકાત-રેલા હોય તેમ સ્થિરપણે જાણ રહ્યા.^{૧૦} એ પ્રમાણે દર્શના આસન ઉપર બેઠેલા તે દશે બાઈઓની અભાગરૂ વૃત્તિ થઈ ગઈ, તેથી તેઓ કમળના આસનની કલ્પનાને લીધે તુચ્છવૃત્તિનો ત્યાગ કરી અભાવણના ભાવથી શોભવા લાગ્યા.^{૧૧}

અધિગતકમલાસનક્રમાસ્તે પરિગલિતેતર-
તુચ્છવૃત્તિજાલાઃ । સતતમતિવિરાંકુશાસનસ્થા-
વિરમિતિ પંકજરૂપને વિરેજુઃ ॥ ૫૧ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ઐંદવસ્રમાધાન' એ નામ-
નો સર્ગ ૮૬ મો સમાપ્ત

૭૭મો ૮૭ મો

ઈન્દુબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોનો અલ્પભાવ
॥ માનુસવાચ ॥

પિતામહ ક્રમે તસ્મિન્સ્તવસ્તે યદુમાવનાત્ ।
કર્મભિસ્તૈઃ સમાકાંતમનસ્કાસ્તસ્પુરાદતાઃ ॥ ૧ ॥
સૂર્યદેવતા બોલ્યા:-હે પિતામહ ! એ પ્રમાણે ઇન્દુબ્રાહ્મણના તે દશ પુત્રો તમારી પેઠે સુદિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પાલનમાં પોતાનું મન રાખી રહ્યા. જ્યાં સુધી સુકાયલાં પાંદડાંની પેઠે તાપ તથા પવનથી કાળે કરી સુકાઈને તેમ-નો દેહ પડી ગયો નહિ, ત્યાં સુધી તેઓ આદરથી તેમ ને તેમ જાણ રહ્યા.^{૧૨} ત્યારપછી આમતેમ પડેલાં સારાં કૃષ્ણને જમ વનવાસી વાંદરાં ખાઈ જાય, તેમ માંસનો આહાર કરનાર વનવાસી મૃગ તથા પક્ષીઓ તેમના દેહનું ભક્ષણ કરી ગયાં.^૩ એ પ્રમાણે દેહ પડી ગયા ત્યાં સુધી પણ

તેમની વૃત્તિ બહારના પદાર્થમાં ન આવી; પણ તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાના ભાવમાં સ્થિર રહી અને ત્યાર સુગતા અતે કલ્પનો ક્ષય થયો, ત્યાં સુધી તેઓ જાણ રહ્યા.^૪ હે વિશુ! પ્રસવસમયે જ્યારે કલ્પનો ક્ષય થવા લાગ્યો, ત્યારે સૂર્ય વધારે તપવા માંડ્યા, કઠિન શબ્દ કરતા મેઘ વરસવા માંડ્યા, કલ્પનો તીવ્ર વાયુ વાવા માંડ્યો અને એકાણુંવમાં પ્રાણીમાત્રનો ક્ષય થયો, ત્યારે તમે રાત્રિસમયે સર્વનો સંહાર કરીને યોગનિદ્રામાં શયન કર્યું. ત્યાં સુધી તે ઇન્દુ બ્રાહ્મણના દશે પુત્રો અભાવણની ભાવનાથી તેમ ને તેમ જાણ રહ્યા. રાત્રિના અતે જગત થઈને તમને આજ સુદિ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, પણ તે બ્રાહ્મણો તે બ્રહ્મા-ભાવની ઉચ્ચ ભાવનામાં જ તેમના તેમ રહ્યા છે.^{૫-૮} હે અલ્પદેવ ! તેમાં દશ બ્રહ્મા છે તથા મન-રૂપી આકાશમાં રહેલા તેજ આ દશ સંસાર છે.^૯ હે વિશુ ! તે દશ બ્રહ્માંડમાંના એક બ્રહ્માંડ-નો હું સૂર્ય છું અને કળા વડે કર્મમાં બેડા-યેલો છું.^{૧૦} આમ હે કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અલ્પદેવ ! આ દશ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ એ તમે મને પૂછ્યું હતું, તેનો મેં તમને ઉત્તર દીધો. હવે તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો અને આ દશ બ્રહ્માંડ ગનેગાત્ર છે, માટે તમારે નવી સુદિ ઉત્પન્ન કરવામાં વિરોધ નથી.^{૧૧} વિવિધ કલ્પનાઓ વડે આકાશથી વ્યાપેલું એવું આજ ઉત્તમ જગત ઉત્પન્ન થયું છે, તે માત્ર બહાર તથા અંતરની ઇન્દ્રિયોને જાણની પેઠે બંધનરૂપ છે અને પોતાના ચિત્તમાં અમર છે.^{૧૨}

વિવિધકલ્પનયા વલિતાંવરં યદિદમુત્તમ-
જાગતવ્યુત્થિતત્મ । કર્ણજાલકમાહિતમોહનં તદ-
ગિલં નિજચેતત્મિ વિભ્રમઃ ॥ ૧૨ ॥

ॐ સર્ગ ૮૮ મો ॐ

ૐ દેવોપાખ્યાનની સમાપ્તિ

॥ બ્રહ્મોવાચ ॥

બ્રહ્માણો બ્રહ્મણાઃ માનુરિત્યુત્ત્વા બ્રહ્મણો મમ ।

બ્રહ્મન્ બ્રહ્મવિદાં શ્રેષ્ઠ તૂષ્ણીમેષ વબૂવ સઃ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા બોલ્યાઃ—હે બ્રહ્મન્ ! હે બ્રહ્મજ્ઞાની-માં શ્રેષ્ઠ વસિષ્ઠઋષિ ! દશ બ્રહ્માંડમાં આ જ દશ બ્રહ્મા જોવામાં આવે છે, તે ઇન્દ્રપ્રાક્ષણના દશ પુત્રો છે, એ પ્રમાણે કહીને સૂર્ય દેવતા ચૂપ રહ્યા. ત્યાર પછી ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને મેં સૂર્ય-દેવતાને કહ્યું કે, 'હે ભાનુ ! જ્યારે આ દશ બ્રહ્માંડ રહેલાં છે, ત્યારે હું બીજું શું ઉત્પન્ન કરું ? તે તમે કહો. હે ભાસ્કર ! આ દશ બ્રહ્માંડ છે, તે છતાં હું નવી સૃષ્ટિ પેઠા કરું તેમાં કૃણ શું ?' ૧-૩ હે મહાસુનિ ! એ પ્રમાણે જ્યારે મેં સૂર્ય દેવતાને કહ્યું ત્યારે તેમણે વિચાર કરીને આ પ્રમાણે યોગ્ય વચન કહ્યું. ૪

સૂર્ય દેવતા બોલ્યાઃ—હે પ્રભુ ! તમે ત્રેણ-રહિત છો તથા ઇચ્છારહિત છો. તમારે સૃષ્ટિ થી શું પ્રયોજન છે ? હે જગતપતિ ! આ સૃષ્ટિ તો માત્ર તમારો વિનોદ છે. ૫ હે પ્રભુ ! સૂર્ય થી જળના સૂર્યરૂપી પ્રતિબિંબ પડે છે, તેવી રીતે નિષ્કામ એવા તમારાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પ્રતિ-બિંબરૂપે થાય છે. પણ હે ભગવન્ ! તમને શરી-રની પ્રાપ્તિમાં તથા શરીરના ત્યાગમાં રાગ કે દ્વેષ નથી. ૬-૭ હે દેવ ! તમે વિનોદને માટે આ જગતને પુનઃ ઉત્પન્ન કરો છો. હે ભૂતપાલક ! સૂર્ય રાત્રિસમયે દિવસનો સંહાર કરીને જમ પ્રાતઃ-કાળે પુનઃ દિવસનો ઉદય કરે છે, તેમ તમે જગ-તનો સંહાર કરીને પુનઃ આ જગતનો ઉદય કરો

છો. ૮ તમે જ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરો છો તે આસક્તિ રાખ્યા વિના માત્ર વિનોદને માટે જ કરો છો. તમે એ કર્તવ્ય છે એમ સમજીને કરો છો, પણ તેમાંથી સ્વાર્થ સાધવાની તમે ઇચ્છા કરતા નથી. ૯ સૃષ્ટિ કરવી-એ તમારું નિત્યકર્મ છે. માટે જ તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન નહિ કરો, તો નિત્યકર્મનો ત્યાગ થવાથી તમને બીજું શું કૃણ પ્રાપ્ત થશે ? ૧૦ નિર્ભળ અરીસો જોવી રીતે પ્રતિબિંબની ક્રિયા કરે છે, તેવી રીતે સતપુરુષે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ તેમાં આસક્ત થયા વિના કરવું જોઈએ. ૧૧ બુદ્ધિમાન માણસને કર્મ કરવામાં જમ કામના હોતી નથી, તેમ કર્મનો ત્યાગ કરવામાં પણ કામના હોતી નથી; માટે પરમાર્થથી તો સુષુપ્તિ જોવી અને પ્રતીતિથી તો સ્વપ્ન જોવી નિષ્કામશુદ્ધિ-વડે યથાપ્રાપ્ત કર્મ કરો. ૧૨, ૧૩ હે સુરેશ્વર ! હે જગ-ન્નાથ ! જે આ પ્રાક્ષણના દશ પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિથી જ તમે સંતોષ પામશો, તો હવે પછી પણ તેઓ પોતાની સૃષ્ટિથી તમને સંતોષ પમાડશે. વળી જ આ સૃષ્ટિ થયેલી છે, તેને તમે ચિતરૂપી નેત્ર જે જોઈ શકો છો; પણ સાક્ષાત્ ચક્ષુઃશ્રુત્રિયથી જો શકતા નથી; માટે ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવી સૃષ્ટિ તમે કરો. ૧૪ જ માણસે પોતાના મનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી હોય, તે જ માણસે તે સૃષ્ટિને પોતા નાં નેત્રથી જોઈ શકે છે, પણ બીજા જોઈ શકતો નથી. ૧૫ માટે પ્રાક્ષણની કરેલી સૃષ્ટિને તમે તમારાં નેત્રથી જોઈ શકશો નહિ. તેમ પ્રાક્ષણની કરેલી સૃષ્ટિનો ઘાઈનાથી નાશ પણ થાય તેમ નથી; કારણ કે તેમણે પોતાના ચિત્તના દૃઢ-પણાથી સૃષ્ટિ કરેલી છે. ૧૬ હે બ્રહ્મન્ ! કર્મેન્દ્રિયો વડે કરેલા પદાર્થનો નાશ થઈ શકે છે, પણ મનઃ-કલ્પિતનો નાશ ઘાઈથી થઈ શકતો નથી. ૧૭ જ માણસના મનમાં ઘાઈ જતનો દૃઢ નિશ્ચય બંધાય છે, તે નિશ્ચય પોતાને ફેરવેલા હોય તો તે ફેરવી શકે; પણ બીજા માણસથી તેના મનના નિશ્ચયનું નિવારણ થતું નથી. ૧૮ દૃઢનો નાશ થાય, તો પણ

* આ અધ્યાયીમાં સર્ગમાં બ્રહ્માની અનાસક્તિ-એ કરીને સર્મની સિદ્ધિ કલેવરો, તથા મને કરીને જેની ૮૮ સિદ્ધિ થઈ હોય તેનો બીજાથી નાશ થતો નથી, એમ બતાવવામાં આવશે,

પણા કાળના અક્યાસથી મનમાં જે દંઢ નિશ્ચય થયો હોય, તેનો નાશ થતો નથી વળી તેનો થાપથી પણ નાશ થતો નથી.^{૨૦} જે માણસના મનમાં જેવો દંઢ નિશ્ચય બંધાય છે, તે નિશ્ચય ૩૫ જ તે પુરુષ છે. માટે તેનો તે નિશ્ચય ફેરવવા સારું એક માત્ર જ્ઞાન જ ઉપાય છે. પથ્થરમાંથી ફેણગો ફેટવા માટે જેમ તેની ઉપર પાણી રેડવું અર્થ છે, તે પ્રમાણે તે સિદ્ધાંતના બીજા ઉપાયો પણ વ્યર્થ છે.^{૨૧}

यद्रूपमिदमभितो मनसि प्ररूढं तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत् । तद्रूपो घनादितरमत्र किलाम्युपायं शैलौषसेकमिव निष्फलमेव मन्ये श्रीयोगवासिष्ठ भडाराभायणुभां उत्पत्ति-प्रकरणेनो 'औ'दवनिश्चयकथन' એ નામનો સર્ગ ૮૮ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૮૯ મો

ઈન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન-
મનનો દંઢ નિશ્ચય

॥ માનુષવાચ ॥

मनो हि जगतां कर्तुं मनो हि पुरुषः परः ।
मनःकृतं कृतं लोकं न शरीरकृतं कृतम् ॥१॥
સૂર્ય દેવતા ઓહ્યાના-મન જ જગતનો કર્તા છે અને મન જ પરમપુરુષ (હિરણ્યગર્ભ) જે લોકમાં મનથી જે કંઈ હોય તે જ કંઈ ગણાય છે, પણ શરીરનું કરેલું એ કંઈ ગણાતું નથી.^૧ ઈન્દ્ર બ્રાહ્મણના દશ પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ મનની ભાવનાથી બ્રહ્માની પદવીને પામ્યા બુદ્ધિએ એ મનની શક્તિ^૨ મનથી ભાવના પામેલો દેહ દેહપણને પામે છે, પણ દેહની ભાવનાથી તે બેડાયો નથી, તેથી જન્મ-મરણ વગેરે દેહના ધર્મ તેને બાધ કરતા નથી.^૩ બ્રાહ્મદેવિજ્ઞાણ

× આ નેખાશીમાં સર્ગમાં મનનો દંઢ નિશ્ચય બીજા યત્નથી મટી શકતો નથી, એ વિષે ઈન્દ્ર તથા અહલ્યાનું આખ્યાન કહેવામાં આવેલો.

માણસને સુખદુઃખ વગેરે થાય છે, પણ અતર્મુખ વૃત્તિવાળા યોગીને પ્રિય-અપ્રિય તથા સુખ-દુઃખ આવતું નથી.^૪ માટે મન એ જ આ જગતરૂપી વિવિધ વિશ્રમનું મુખ્ય કારણ છે, તેમાં ઈન્દ્રનું અહલ્યા સાથેનું વૃત્તાંત આ સ્થળે દર્શાવેલ છે.^૫

બ્રહ્મા ઓહ્યાના-હે ભગવન! હે અધકારનો નાશ કરનાર સૂર્યદેવતા! અહલ્યા તથા ઈન્દ્ર કાણ હતા? તેમનું વૃત્તાંત કહો, એટલે તેનું શ્રવણ કરવાથી પવિત્ર જ્ઞાન થાય.^૬

સૂર્યદેવતા ઓહ્યાના-હે દેવ! પૂર્વકાળમાં મગધદેશમાં પુગણકાળના ઈન્દ્રધુન્નરાજાના જેવો પરાક્રમી એક બીજો 'ઈન્દ્રધુન્ન' નામનો ગઝ હતો.^૭ જેમ ચંદ્રમાને 'શહિલી' નામની સ્ત્રી છે, તેમ તે ઈન્દ્રધુન્ન રાજાને 'અહલ્યા' નામની સ્ત્રી હતી. તેનું મુખ ચંદ્રબિંબ જેવું હતું અને તેનાં નેત્ર કમળ જેવાં હતાં તે ગઝના ગામમાં 'ઈન્દ્ર' નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો તે ઘણો બુદ્ધિમાન હતો પણ વ્યભિચારી હતો.^૮ એક સમયે રાજરાણી અહલ્યાએ કથા-પ્રસંગમાં એવી વાત સાંભળી કે, ગૌતમઋષિને અહલ્યા નામની સ્ત્રી હતી અને તેને ઈન્દ્રદેવ તાની સાથે પ્રેમ હતો.^૯ આ વાત સાંભળી તે રાજાની સ્ત્રીને પણ ઈન્દ્રના ઉપર અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો તેણે વિચાર કર્યો કે, 'હું પણ અહલ્યા છું, માટે ઈન્દ્ર મારી પાસે આસક્ત થઈને કેમ ન આવે?'^{૧૦} આવા વિચારથી, કપાઈ ગયેલી લતા વનમાં જેમ સુકાય છે, તેમ તે અહલ્યા કેળનાં પાદડાની પથારીમાં પણ (ઈન્દ્ર ઉપરના પ્રેમને લીધે કામજ્વરથી) તાપવા લાગી.^{૧૧} ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી તપી ગયેલી પૃથ્વી ઉપર તડકડતી માછલીની પેઢે તેને તે રાજાની સમયે સપતિમાં પણ ખેદ થવા લાગ્યો.^{૧૨} 'આ ઈન્દ્ર છે, આ ઈન્દ્ર છે' એવી રીતે તે પ્રવાપ કરવા લાગી અને પગપાથણથી તેણે લજ્જાનો પણ ત્યાગ કર્યો.^{૧૩} આ પ્રમાણે

તેનું દુઃખ દેખી સ્નેહથી તેની સખીએ તેને કહ્યું કે, 'હે પ્રિયે ! હું ઇન્દ્રને તારી પાસે તેડી લાવીશ. ^{૧૧} સખીનાં એવાં વચન સાંભળીને તેનાં નેત્ર પ્રકુલ્લિત થયાં અને કરમાઈ ગયેલ કમલિની જમ પ્રકુલ્લિત થયેલી કમલિનીના પગમાં પડે, તેમ તે સખીના પગમાં પડી. ^{૧૨} ત્યાર પછી દિવસ અસ્ત થયો અને રાત્રિ પડી ત્યારે તે સખી પ્રથમ કહેલા 'ઇન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ. ^{૧૩} તે તેને યુક્તિથી સમજાવીને રાત્રિએ ઉતાવળથી અહલ્યાની પાસે તેડી લાવી. પછી ચંદન તથા પુષ્પના લેપવાળા તે ઇન્દ્ર-બ્રાહ્મણ સાથે રાજની રાણી અહલ્યાએ પોતાના શુભ મંદિરમાં રતિસુખ ભોગવવા માંડ્યું. વસંત-ઋતુ જમ પોતાના રસથી વહીને વશ કરે, તેમ હાર તથા બાબુબધ વગેરે ઘરેણાંથી શૌભતા તે બ્રાહ્મણે સુરતક્રીડાથી તે રાણીને વશ કરી લીધી. તે રાણી પણ તેમાં આસક્ત થવાથી આપું જગત બ્રાહ્મણમય દેખવા લાગી અને પોતાનો પતિ સમસ્ત શુભથી યુક્ત હોતો તો પણ તે તેનો અનાદર કરવા લાગી. ^{૧૪-૨૧} ત્યાર પછી, કેટલેક દિવસે રાણીના મુખરૂપી આકાશ ઉપરની ચંદની ઉપરથી રાજાએ જાણ્યું કે તેને ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના ઉપર સ્નેહ છે. ^{૨૨} સંપૂર્ણ ચંદ્રના ઉદયથી રાત્રિ-વિકાસી કમળને આનંદ થાય, તેવી રીતે ઇન્દ્ર-બ્રાહ્મણના ધ્યાનથી તે રાણીનું મુખકમળ શૌભના લાગ્યું. ^{૨૩} સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી આકુળ થયેલો ઇન્દ્રબ્રાહ્મણ પણ અહલ્યામાં આસક્ત હોતો; તેથી એક ક્ષણ પણ તેનાથી જુદો રહેતો ન હોતો. ^{૨૪} આ પ્રમાણે ગાઢ સ્નેહથી પ્રત્યક્ષ રીતે ચેષ્ટા કરનાર તે બંનેનું વૃત્તાંત રાજાએ સાંભળ્યું. તે વૃત્તાંત કહ્યું બધા કરાવનાર હતા. ^{૨૫} પોતાની સ્ત્રીનો તથા ઇન્દ્રબ્રાહ્મણનો પરરપરનો સ્નેહ દેખી રાજાએ તે બંનેને દંડ દઈ શિક્ષા કરી. પ્રથમ રાજાએ તે બંનેને ગીતજ્ઞાનમાં શીતળ જળાશયમાં નાખ્યાં છતાં, તે બંને ત્યાં એક ન પામ્યાં અને

આનંદ પામ્યાં. ^{૨૬, ૨૭} પછી તે બંનેને જળાશય-માંથી બહાર કાઢી રાજાએ પૂછ્યું કે, 'કુદ્ય બુદ્ધિવાળાં તમે એક પામો છો કે નહિ ?' ત્યારે તેમણે રાજાને જવાબ દીધો કે, 'અમારા બંનેનો પરરપરનો ભાવ દંડ બાંધેલો છે, તેથી એક-બીજાની અનિર્દિત મુખકાન્તિનું સ્મરણ કરતાં અમને દેહની પણ ખબર રહેતી નથી. તમે અમે બંનેને સાથે શિક્ષા કરી, તેથી તો નિઃશંકપણે અમને સમાગમ રહ્યો. આથી અમને હર્ષ થયો છે. હે મહીપતિ ! સ્નેહને લીધે અંગ ચિરાઈ જાય તો પણ અમને મોહ થાય તેમ નથી.' પછી તે બંનેને (અગ્નિની) લકીમાં નાખવામાં આવ્યાં. ત્યાં પણ દુઃખ થવાને બદલે તેઓ એકબીજાના સ્મરણથી હર્ષ પામીને આનંદ પામવા લાગ્યાં. રાજાએ પૂછ્યું ત્યારે તેમણે 'અમને આનંદ જ છે' એવી રીતે પ્રથમની પેઠે ઉત્તર આપ્યો. ^{૨૮-૩૧} ત્યાર પછી તેમને હાથીના પગે બાંધવામાં આવ્યાં. ત્યાં પણ દુઃખ થવાને બદલે, તેઓ અન્યોન્યના સ્મરણથી આનંદ પામ્યાં અને 'અમને આનંદ જ છે' એમ તેમણે કહ્યું. ^{૩૨} પછી, તેમને ચાળખા મારવામાં આવ્યા, તો પણ તેઓ જરાય એક પામ્યાં નહિ અને પહેલાંની જમ જ બોલ્યાં. પછી રાજાએ બીજી શિક્ષાઓ કરી અને એ દરેક-માંથી મુક્ત થયા પછી એમને જ્યારે પૂછવામાં આવતું ત્યારે તેઓ એનો એ જ ઉત્તર આપતાં હતાં. પછી ઇન્દ્રબ્રાહ્મણે પ્રથમની પેઠે જવાબ દીધો કે, 'હે મહીપાલક ! આ આપું જગત આરે પ્રિયા (અહલ્યા) રૂપ છે માટે મને તમે જ શિક્ષા કરો છો તેનું કાંઈ પણ દુઃખ મને બાધ કરતું નથી. હે રાજા ! તમારી સ્ત્રી (અહલ્યા) ને પણ આ આપું જગત મારાગમ છે, તેથી તેને પણ તમારી કચ્છી શિક્ષાનું દુઃખ નથી. ^{૩૩-૩૫} તમે બીજી શિક્ષા કરશો તો પણ અમને બંનેને દુઃખ થશે નહિ. હે રાજા ! હું મનમાત્ર છું; મન છે તે જ પ્રયત્ન છે. ^{૩૬} આજે પ્રપન્ન બેઠામાં

આવે છે, તે પણ મનનો જ વિસ્તાર છે. એકદમ કરેલા દંડના સમુદ્ધથી વીર મનનું કોઈનાથી પણ ભેદન થઈ શકતું નથી. હે મહારાજ ! કયા માણસની અને કઈ જાતની એવી શક્તિ છે, કે જે શક્તિ વડે દૃઢ નિશ્ચયવાળા મનનું ભેદન થાય ? ગમે તો દેહ વૃદ્ધિ પામે અને ગમે તો દેહ વીંખાઈ જાય, પણ પ્રિય પદાર્થમાં અભિનિવેશવાળું મન પ્રથમની પેઠે જ રહે છે અને ઘટ અર્થમાં પ્રવેશ કરેલી મનની સ્થિતિમાં ફેરફાર થતો નથી. તીવ્ર વેગવાળા મન વડે જની ભાવના થયેલી હોય તેનો બાધ કરવાને શરીરમાં રહેલા ભાવ તથા અભાવ પણ સમર્થ થતા નથી.^{૪૭-૪૮} જ પદાર્થમાં મન બંધાયું હોય છે, તે પદાર્થને જ તે સ્થિરપણે જાય છે. તે શરીરની ચેષ્ટાને જોતું નથી. હે રાજન ! વરદાન તથા શાપ વગેરે જે જે ક્રિયા છે તે પણ તીવ્ર વેગ વડે, પદાર્થમાં પ્રવેશ કરેલ મનને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતી નથી. યુગલમાં જવી રીતે પર્વતને ચલાયમાન કરવાને સમર્થ થતા નથી, તેવી રીતે મનને ઘટ હોય એવી વસ્તુમાંથી ચલાયમાન કરવાને કોઈ પણ પુરુષ સમર્થ નથી. દેવાલયમાં જવી રીતે દેવી ભગવતીની પ્રતિમાની સ્થાપના છે તેવી રીતે મારા મનરૂપી ઠાશમાં સુંદર કટાક્ષવાળી આ સ્ત્રીની સ્થાપના થયેલી છે. આમ જને ચારે બાજુ મેઘમાળા વીંટાયેલી હોય તેવા પર્વતને ઔષ્મકતુના તાપનું દુઃખ થતું નથી, તેમ જીવની રક્ષા કરનારી આ પ્રિયાની સાથે રહીને મને કોઈ પણ દુઃખ થતું નથી. હે રાજ ! જ્યાં જ્યાં હું રહું છું તથા પડું છું, ત્યાં ત્યાં ઘટસમાગમ વિના બીજે કોઈ પણ અનુભવ મને થતો નથી. અહધ્યાનામની પ્રિયાની સાથે આ ઇન્દ્રનું મન બંધાયું છે, તે બીજા સ્થળે જાય તેમ નથી. હે ભૂપતિ ! મેરુપર્વત જેમ કોઈથી ચલાયમાન થતો નથી, તેમ એક કાર્યમાં પ્રવેશ થયેલું ધીરજવાળા પુરુષનું મન, વરદાન તથા શાપના બળથી પણ

ચલાયમાન થતું નથી. હે રાજ ! વરદાન તથા શાપથી કદાપિ દેહની સ્થિતિ બદલાય છે, પણ ધીરજવાળું મન તો જમનું તેમ રહે છે.^{૪૯-૫૦} હે રાજન ! વનમાં જોગેલાં સર્વ વૃક્ષ તથા લતાના રસમાં જળ જ મુખ્ય કારણ છે. તે જ પ્રમાણે, દેહમાં વૃથા ઉત્પન્ન થયેલા હાય-પગ વગેરે શરીરના કટકા એ મનનું કારણ નથી, પણ મન છે તે સર્વ શરીરના અવયવનું મુખ્ય કારણ છે.^{૫૦} હે મહાત્મન ! આ જગતમાં આદ્ય શરીર મન જ છે અને મનવડે જ જગતમાં બીજા શરીરના સમૂહો કલ્પેલા છે. આદિશરીર જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં ક્ષણ થાય છે. એ આદિશરીર એવા મન વિના શરીરના બીજા અવયવથી કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.^{૫૧} હે સુભાગ્યશાળી ! અંકુરમાંથી વૃક્ષ તથા પદ્મવ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ પ્રમાણે દેહરૂપી વૃક્ષનું મન જ મુખ્ય અંકુર છે અને એ મનથી જ પદ્મવરૂપે દેહના અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે. અંકુરનો નાશ થવાથી પદ્મવ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી અને પદ્મવનો નાશ થવાથી અંકુરનો નાશ થતો નથી.^{૫૨} તે જ પ્રમાણે દેહનો ક્ષય થાય તો પણ, મનરૂપી અંકુર અક્ષય હોવાથી તેમાંથી પાછા વિવિધ દેહના સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે; પણ મનનો ક્ષય થવાથી દેહથી કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. આથી તમે મનરૂપી રત્નનું સારી રીતે પાલન કરો.^{૫૩} હે રાજન ! જે જે દિશામાં હું નજર નાખું છું, તે તે દિશામાં હરિણના જવાં નેત્રવાળી આ સ્ત્રીને જ જોઉં છું. મારું મન પ્રિયામાં હોવાથી હું નિત્ય આનંદમાં જ રહું છું. તમારા નગરનાં માણસો તથા કારભારીનાં માણસો મને જે જે દુઃખ આપે છે, તે તે દુઃખ હું થોડી કે ઘણી વાર પણ દેખતો નથી.^{૫૪}

દિશિ દિશિ હરિણાક્ષીમેવ પશ્યામિ રાજન્
પ્રિયયુવતિમનસ્સ્વામિત્યમાનંદિતોઽસ્મિ । તવ
પુરપ્રકૃતીનાં ચત્કલં દુઃસદાયિ ક્ષણમયસુચિરં

તત્ત્વ પચામિ કિંચિત્ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો 'કૃત્રિમેદ્રવાક્ય' એ
નામનો સર્ગ ૮૬ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦ મો ~ ~ ~

દેહનો નાશ થતાં પણ માનસિક ભાવ-
નાનો નાશ થતો નથી

॥ માતૃસ્વાચ ॥

અર્થદ્રેણૈવમુક્તૌજ્ઞૌ રાજા રાજીવલોચનઃ ।

મુનિ ભરતનામાનં પાર્શ્વસંસ્થમુવાચહ ॥ ૧ ॥

સૂર્ય દેવતા યોદ્યાઃ-તે ઇન્દ્રબ્રાહ્મણુ આ
પ્રમાણુ કહ્યું, ત્યારે કમળના જવા નેત્રવાળા તે
રાજાએ યોતાની પાસે રહેલા ભરત નામના
મુનિને નીચે પ્રમાણુ કહ્યું.^૧

રાજા યોદ્યાઃ-હે ભગવન્ ! હે સર્વધર્મજ્ઞ !
મારી સ્ત્રીનું હરણ કરનાર આ કુટ્ટ આત્માવાળા
બ્રાહ્મણના મુખમાં નિર્લજ્જપણું છે, તેને તમે
જીવો.^૨ માટે હે મહામુનિ ! આ બ્રાહ્મણુ કરેલા
પાપને યોગ્ય એવો તમે તેને શાપ આપો. કાર-
ણુ કે, જનો વધ કર્યો ન જોઈએ તેનો વધ કર-
વાથી જે પાપ થાય છે, તેજ પાપ જનો વધ
કર્યો જોઈએ તેનો વધ ન કરવાથી પણ થાય
છે.^૩ એ રાજસિંહનાં એવાં વચન સાંભળીને મુનિ-
શ્રેષ્ઠ ભરતમુનિએ તે દુરાત્માના પાપનો યથાર્થ
વિચાર કર્યો. પછી તેમણે શાપ આપ્યો કે, 'આ સ્ત્રી
પતિનો દ્રોહ કરનારી છે. માટે હે કુલુકિવાળાં !
તમારા બંનેનો નાશ થાઓ.'^૪ એટલે તે બંનેએ
તેરાબને તથા ભરતમુનિને આ પ્રમાણુ કહ્યું : 'તમે
તથા ભરતમુનિ દુર્મતિ છો. કારણુ કે તમે અમને
શાપ દીધો છે, તેથી તમારા તપનો ક્ષય થયો છે

અને તમારા શાપથી અમને કાંઈ પણ થશે નહિ.
કદાપિ અમારા દેહનો નાશ થશે, તો પણ અમારા
મનરૂપી દેહનો નાશ થશે નહિ.^{૫,૭} મન સૂક્ષ્મ
છે, એતન્યરૂપ છે તથા અલક્ષ્ય છે, માટે તેનો
નાશ કરવાને કાંઈ પણ માણસ સમર્થ નથી.^૬

સૂર્ય દેવતા યોદ્યાઃ-પછી ગાઢ સ્નેહથી
જમનાં મન બંધાયેલાં છે એવાં તે બંનેના જમ
વૃક્ષમાંથી ખરી ગયેલાં સૂકાં પાંદડાં, પૃથ્વી ઉપર
પડી જાય, તેમ (ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાનો) દેહ
શાપે કરીને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા.^૮ ત્યાર પછી
વિષયમાં દંઢ આસક્તિ હોવાથી તે બંનેનો મૃગ-
ની યોનિમાં જન્મ થયો. મૃગધરીરનો ત્યાગ
કર્યા પછી તે બંનેનો પક્ષીની યોનિમાં જન્મ
આવ્યો.^૯ ત્યારપછી એકબીજાના સ્નેહસંબંધ-
થી અમારી સૃષ્ટિમાં દંપતીરૂપે તે બંનેનો મહા-
પુણ્યવાન બ્રાહ્મણની યોનિમાં જન્મ થયો.^{૧૦}
ભરતમુનિનો શાપ તેના શરીરમાત્રનો નાશ કર-
વાને સમર્થ થયો; પણ તેના મનનો નિશ્ચય કર-
વાને મુનિનો શાપ પણ સમર્થ થયો નહિ.^{૧૨}
આજ સુધી પણ મોહસંસ્કારના હેતુથી તે બંને-
નો જ્યાં જ્યાં જન્મ થાય છે, ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીપુરુષ-
રૂપે જ તેમનો જન્મ થાય છે.^{૧૩} ઇન્દ્ર તથા
અહલ્યાનો સ્નેહ અકૃત્રિમ પ્રેમરસથી તરબોળ
હતો. તેમનો તે સ્વાભાવિક સ્નેહ જોઈને, વનમાં
રહેલાં વૃક્ષો પણ પ્રેમરસવાળાં થઈને શૃંગારચેષ્ટા-
ઓ કરવા માટે આકુળ થઈ ગયાં.^{૧૪}

અકૃત્રિમપ્રેમરસાનુવિદ્ સ્નેહં તપોસ્તં પ્રતિ
વીક્ષ્ય કાંતમ્ । ઇષાદપિ પ્રેમરસાનુવિદ્ઃ
શૃંગારચેષ્ટાકુલિત્વા ભવતિ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણુનો 'કૃત્રિમેદ્રાહલ્યાનુરાગ' એ
નામનો સર્ગ ૮૭ એ સમાપ્ત

* આ નેવુમાં મર્મમાં ભરતમુનિના શાપથી ઇન્દ્ર
તથા અહલ્યાના દેહનો નાશ થયો; તો પણ તેમની
માનસી ભાવનાનો નાશ ન થયો, એ કથા કહે-
વામાં આવશે.

સર્ગ ૯૧ મો

સર્વ કંઈ મનના વિલાસમાત્ર છે

॥ માનુષવાચ ॥

તેનૈતદ્વચ્ચિ મગવન્વયા કાલ મનો મુને ।

અનિપ્રાશ્નમમેઘં ચ શાપૈરપિ દુરાસદૈઃ ॥ ૧ ॥

સૂર્યદેવતા ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મન! ઉપર

પ્રમાણે ભરતમુનિનો શાપ ઇન્દ્ર તથા અહલ્યાના

મનનો નિગ્રહ કરવાને સમર્થ થયો નહિ, તેથી

હું તમને કહું છું કે, શાપથી પણ મનનો નિગ્રહ

કે નાશ થતો નથી.^૧ આમ હે બ્રહ્મન! ઇન્દુઆ-

શ્વણના પુત્રોની મનોમય સૃષ્ટિનો તમારાથી નાશ

થાય તેમ નથી, તેમ તમારા જેવા મહાત્માને તે

નાશ કરવો ઘટે પણ નહિ.^૨ હે નાથ! આ વિવિધ

પ્રકારનાં જગતમાં મહાત્માને 'મારો કરેલો સર્ગ

પૃથા છે' એમ દીનતા પણ થતી નથી.^૩ મન છે

તે જ જગતનો કર્તા છે, મન છે તે જ પુરુષ છે;

અને જેવી રીતે માણના પ્રતિબિંબનો ડાઘથી

નાશ થતો નથી, તેવી રીતે મનથી જેનો નિશ્ચય

થયો હોય તેનો દ્રવ્ય, ઔષધિ તથા દંડથી

પણ નાશ થતો નથી. માટે આ પ્રકાર પામતા

સર્ગ ભલે રહ્યા અને તમે પણ બીજી સૃષ્ટિ

ઉત્પન્ન કરો. બુદ્ધિરૂપી આકાશ અનંત છે. ચિત્તા-

કાશ, ચિદાકાશ તથા મહાકાશ, એ ત્રણ અનંત

આકાશ છે. તેમાં ચિદાકાશ સર્વનો પ્રકાશ કર-

નાર છે. માટે હે જગતના પતિ! તમે એક, બે,

ત્રણ અથવા બહુ, જટલા તમારી ઇચ્છામાં

આવે તેટલા સર્ગ કરો.^{૪-૭} તમે સ્વેચ્છાપણથી

આત્માને વિષે રહેા. ઇન્દુઆશ્વણના પુત્રોએ તમારું

શું લીધું છે કે જેથી એમના સર્ગોના નાશ માટે

વિચાર કરો છો ?^૮

બ્રહ્મા ઓલ્યા:-હે મહામુનિ વસિષ્ઠ! આ

પ્રમાણે સૂર્યદેવતાએ મને કહ્યું, ત્યારે મેં ધણી

વખત વિચાર કરીને આ પ્રમાણે જવાબ દીધો કે,

'હે સૂર્યદેવતા! તમે સાચું કહ્યું. આકાશ વિસ્તા-

રવાળું છે.^૯ વળી મન તથા ચિદાકાશ પણ

વિસ્તારવાળું છે; માટે ઇષ્ટ સર્ગરૂપી નિત્યકર્મ

હું કરું છું.^{૧૦} હે ભારકર! હું પ્રાણીમાત્રના અનેક

સમૂહની કલ્પના કરું છું, તેથી મારે સર્ગની ઉત્પ-

ત્તિ કરવી છે; તો હે મગવન! તેમાં તમે જ પ્રથમ

સ્વાયંભુવ મનુ યાઓ તથા મારી પ્રેરણાથી સર્ગ

કરો. મેં આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે એ પ્રમાકરે

મારાં એ વચનોનો સ્વીકાર કર્યો. હે તપસ્વીશ્રેષ્ઠ!

ત્યાં એ સૂર્યદેવતાએ પોતાના દેહના બે વિભાગ

કર્યા. તેમાંના એક શરીરથી તે સૂર્યરૂપે પોતાના

અક્ષાંડમાં જઈને દિવસનો પ્રકાશ કરવા લાગ્યા

અને બીજા શરીરથી સ્વાયંભુવ મનુરૂપે યઈને તે

અક્ષાની ઇષ્ટ સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા.^{૧૧-૧૫} હે મુને! હે

વસિષ્ઠ! એ પ્રમાણે મનનું સ્વરૂપ તથા સર્વ કરવાનું

સામર્થ્ય મેં તમારી આગળ કહી સંભળાવ્યું.

મનુષ્યના મનમાં જેવા જેવા પ્રતિભાસ આવે

છે, તેવા તેવા બહાર પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

ઇન્દુઆશ્વણના પુત્રો સામાન્ય બ્રાહ્મણ હતા, તેઓ

પણ મનની પ્રતિભાથી અક્ષાની પદ્મીને પામ્યા.

માટે મનમાં ફેટલી શક્તિ રહેલી છે તે તમે જુઓ.

જેવી રીતે ઇન્દુઆશ્વણના પુત્રો અક્ષાની પદ્મીનું

ચિત્તન કરવાથી અક્ષાની પદ્મીને પામ્યા, તેવી

રીતે અમે ચૈતન્યના ભાવથી ચિત્તપ્રણાને-પામી

હિરણ્યગર્ભપ્રણાને પામેલા છીએ.^{૧૬-૧૮} ચિત્ત છે

તે પ્રતિભાસરૂપ છે અને મન પણ તે જ છે; તથા

દેહ વગેરેની જ પ્રતીતિ થાય છે, તે ચિત્તથી

ભિન્ન નથી.^{૨૦} સ્વભાવથી જ જમ મરીમાં તીપ્પા-

શ છે તથા જમ લીમડામાં કડવાશ છે, તેમ ચિત્ત

પણ સ્વભાવથી જ પોતાની મેળે ચમત્કાર ઉત્પન્ન

કરે છે.^{૨૧} ચિત્તમાં જ્યારે ચૈતન્યભાવ હોય છે,

ત્યારે તેનું 'આતિવાહિક' એવું નામ પડે છે

૧ આ એકાણુમાં સર્ગમાં, બ્રહ્માએ પોતાની પાસે આવેલા સૂર્યને મને કરી સૃષ્ટિ કરી તે તથા ઇન્દુઆશ્વણના પુત્રોએ કરેલી સૃષ્ટિની ઘેડે આણું વિષય મનનો વિલાસ માત્ર છે, એમ બતાવવામાં આવ્યો.

ચિત્તને જ્યારે ગાઢ ભ્રમ થાય છે, ત્યારે તેનું 'દેહ' એવું નામ પડે છે.^{૨૨} ચિત્તને જ્યારે મૂઢમ વાસના થાય છે, ત્યારે તેનું 'જીવ' એવું નામ પડે છે. એવી રીતે એક ચિત્તાના કારણને લીધે બુદ્ધાંબુદ્ધાં નામ છે અને જ્યાં ત્રણે દેહના ચમત્કાર શાંત થયા છે, તે પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. હું પણ નથી, બીજી કંઈ પણ નથી અને ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સવિતની પેઠે અસત્ પદાર્થ સત્તા પામેલ છે.^{૨૩,૨૪} જીવી રીતે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રો મનથી બ્રહ્મા છે, તેવી રીતે હું પણ છું. તેનો કરેલો સર્ગ જીવી રીતે ચિત્તની કલ્પના માત્ર છે, તેવી રીતે મારો કરેલો સર્ગ પણ કલ્પનામાત્ર છે.^{૨૫} હું બ્રહ્મા છું એમ માનવું, એ પણ એક ચિત્તનો જ વિલાસ છે; પણ ખરું જોતાં પરમાત્મા પોતે જ શૂન્ય આકાશમાંથી દેહ વગેરેના ભાવથી ભિન્નપણે જણાય છે.^{૨૬} શુદ્ધ ચૈતન્ય પર માર્થરૂપ છે, એવી ભાવનાથી જીવ ફરીવાર મનરૂપે થાય છે અને વથા દેહપણને પામે છે.^{૨૭} પણ આ જે જોવામાં આવે છે, તે ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગ જેવું છે તેમજ પોતાની શક્તિથી થયેલ દીર્ઘકાળનું સ્વપ્ન છે.^{૨૮} આકાશમાં ભ્રમ થી બે ચંદ્ર જોવામાં આવે છે, તેમ ઇંદુબ્રાહ્મણના પુત્રના સર્ગની પેઠે ભ્રમથી ચિત્તને લીધે અખિલ જગત જોવામાં આવે છે.^{૨૯} અહંકારનું રૂપ સત્ પણ નથી તેમ અસત્ પણ નથી અને સત્તા તથા અસત્તા પણ તેનું જ રૂપ છે ઉપલંબનપણાથી (પ્રાપ્તિથી) તે સત્ રૂપ છે તથા તેના વિરોધથી (અપ્રાપ્તિથી) તે અસત્ રૂપ છે.^{૩૦} એમ મનનાં પણ જડ તથા અજડ બે રૂપ છે અને તે સંકલ્પરૂપ તથા બ્રહ્મ છે. મન બ્રહ્મરૂપ છે માટે અજડ છે અને તે દશરૂપને પામે છે માટે જડ છે.^{૩૧} કદામાં ન્યાસુધી સુવર્ણનું ભાન હોય ત્યાં સુધી તે કદાં નથી તથા કદાંનું ભાન થયા પછી તે સુવર્ણ નથી, તેજ પ્રમાણે ન્યાંસુધી મન દશરૂપદાર્થનો અનુભવ કરે છે ત્યાં સુધી તે જડ

છે અને જ્યારે તે સત્પદાર્થનો અનુભવ કરે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ છે.^{૩૨} બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે વ્યાપક છે, તેથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ તથા જડરૂપ છે, મરુ જોતાં તો માણસથી આરંભીને પર્વત-સુધી કોઈ પદાર્થ જડ તેમજ ચૈતન્યરૂપ પણ નથી. પૃથ્વીમાં જે જે પદાર્થમાં ચૈતન્ય હોય છે, તેનો ચૈતન્યરૂપે અનુભવ થાય છે તથા જડ હોય છે તેનો જડરૂપે અનુભવ થાય છે.^{૩૩} લોકડા વગેરેમાં ચૈતન્ય નથી, માટે તેની ચૈતન્યરૂપે પ્રાપ્તિ થતી નથી; કારણ કે સરખા સંબંધથી જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૪} હવે જે ઉપલંબ પછી ચૈતન્ય જ માનો, તો બ્રહ્મા વ્યાપકપણાથી સર્વ ચૈતન્યરૂપ જ છે. કારણ કે, સરખા સંબંધથી જ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૩૫} મારવાડદેશના અરણ્યમાં લતા તથા પત્ર વગેરે નથી, તેવી રીતે પરબ્રહ્મા અનિર્દેશ્યપદમાં જડ-ચૈતન્યમાત્ર તથા શબ્દ-અર્થ વગેરે નથી. ચિત્તમાંના ચૈતન્યની ક્ષતિ (ભ્રમ)ને મન કહે છે અને તેમાં ચિદ્રાગ તથા જડરાગ એ બન્ને ભાગ રહેલા છે. તેમાં ચૈત્યપણું છે, તે જડને ભાગ છે, તથા અવગોચ (જ્ઞાન) છે તે ચિદ્રાગ છે, એવી રીતે જીવ જગતની પ્રાપ્તિને જોઈ અપજપણને પામે છે ચિત્તમાં રહેલું શુદ્ધ સ્વરૂપ જ દૈત્યપણને પામેલ છે. ચૈતન્ય પોતે અન્યપણાથી પોતાનું રૂપ બુદ્ધે છે. દશરૂપણથી વિલાગ નથી, તે પણ પોતામાં રહેલા વિલાગની પેઠે તે ભ્રમથી આતર થઈને ભ્રમમાં ભમે છે. ખરું જોતાં પ્રાપ્તિ તથા પ્રાપ્તિને ભોગવનાર પુરુષ નથી, પણ પરિપૂર્ણ સમૃદ્ધી ઉપમાવાળું ચૈતન્ય જ પ્રાપ્તિરૂપે જણાય છે. અને તે ચૈતન્યનું જે જડરૂપ છે, તે પણ ચૈતન્યરૂપ છે, કારણ કે તે જડપણમાં આત્માના વ્યાપકપણાથી ચૈતન્યપણું રહેલું છે, પદાર્થમાં જ્ઞાનભાગ છે તે ચૈતન્ય છે અને તેમાં અહંતાથી જડપણનો ઉદય થાય છે. પણ જડમાં તરંગ વગેરે જેમ બુદ્ધા નથી, તેવી રીતે પરમતત્ત્વમાં અહંતા વગેરે

કંઈ છે નહિ. ^{૩૧-૪૩} આદિ તથા અંતમાં અહંતા રહેતી નથી, માત્ર તે વચ્ચે જોવામાં આવે છે; માટે ઝાંઝવાના જળની પેઠે તે છે અને નથી. ^{૪૪} જોવી રીતે શીતળતા ધનરૂપ થવાથી હિમ (બરફ) પે જણાય છે, તેવી રીતે વાસના વડે ધનરૂપે થેલું ચૈતન્યનું સ્વરૂપ જ અહંતારૂપે જણાય છે. ^{૪૫} સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ ન થયું હોય તો પણ મરણ થવાનું ભાન થાય છે, તેવી રીતે ચૈતન્ય પોતે જ જડ ન હોવા છતાં જડપણાનો અનુભવ કરે છે. ^{૪૬} પદાર્થના આદિપણથી મન સર્વરૂપે પ્રકાશ પામે છે; અનેકરૂપે જણાતો ચિત્તરૂપી દેહ આકાશની પેઠે નિર્મળ આકૃતિવાળો છે. ^{૪૭} સ્થળદેહ તથા દેહની પ્રતિભાનો ત્યાગ કરનાર અધિધારી પુરુષ પોતાના ચિત્તથી, ચિત્ત છે પણ તે પ્રતિભાસરૂપ છે, એમ વિચારે છે. ^{૪૮} ત્રાંબાનું શોધન કરવાથી જમ તેમાંથી સુવર્ણ થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે ચિત્તરૂપી ત્રાંબાનું શોધન કરવાથી પરમાર્થરૂપ સુવર્ણપણું પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અકનિમ્બ આનંદ થાય છે. તો એવો આનંદ થયા પછી દેહરૂપી પર્યવરના કટકાનું શું કામ ? ^{૪૯} જ છે અને જની શોધ થાય છે, તેમાં બોધ જ કળવાન છે. આકાશમાં રહેલાં ઝાડનું કોઈએ શોધન કયું હોય એમ જણવામાં નથી. માટે દેહ તથા અનિદા જો સત્ય હોય, તો તેમની શોધ કરવાનો આગ્રહ ઘટે છે. ^{૫૦} જો અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાનને લીધે, જો પદાર્થ છે જ નહિ તેનો ઉપદેશ કરે છે, તમને નરપશુ સમજવા. ^{૫૧} ઇંદ્રધુમ્રરાજની સ્ત્રી અહલ્યાને, ઇન્દ્રદેવતા ઉપર જ્યારે આસક્તિ થઈ, ત્યારે પોતાના મનથી પોતાના નગરમાં રહેનાર ઇન્દ્રબ્રાહ્મણ પુણ્ય ઇન્દ્રદેવતા છે, એવો તેને નિશ્ચય થયો; એ જ પ્રમાણે જો માણસ પોતાના મનથી જોવી ભાવના કરે છે, તેવો-તેને દેહ નિશ્ચય થાય છે. ^{૫૨} અને પ્રતિભાસ્વરૂપ ચિત્ત જોનો જોનો જ જ પ્રકારે સંકટપ કરે છે, તે તે દેહાદિ પદાર્થો તેને તે તે પ્રકારે જણાય છે. પરંતુ

પરં જોતાં દેહ પણ નથી તથા પ્રત્યક્ષ જણાતે અહંકાર પણ નથી; જો છે તે એક વિજ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. આમ જાણીને તમે ઇન્દ્રજાનો ત્યાગ કરો. ^{૫૩} જોવી રીતે બાળકને અમુક સ્થળે યક્ષ છે એવી કલ્પના થવાથી ભય થાય છે અને યુક્તિથી યક્ષનું ભાન મટ્યા પછી ભય દૂર થાય છે, તેવી રીતે આત્મા પોતાની કલ્પનાના સ્વભાવથી, આ દેહ છે તથા આ દેહને ભોગવના યોગ્ય પ્રપંચ છે, એવો અનુભવ કરે છે; અને તેથી અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુઃખ તેને થાય છે; પણ દેહપણાનો નાશ થયા પછી સર્વનો નાશ થાય છે. ^{૫૪}

દેહોઽમેષ ચ કિલાયમિતિ સ્વમાવાદેહોઽ-
યમેવદલિલં વતિ એતિ નાશમ્ । યક્ષાદિકલ્પ-
નવશાઙ્ગયમેતિ ચાલો નિર્યક્ષદેહગત એવ કયાપિ-
ગુચ્ચા ॥ ૫૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'જીવાવતરણક્રમેપદેશ'
એ નામનો સર્ગ ૯૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૯૨ મો

મનની અચિંત્ય શક્તિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હ્યુક્તવાન્ સ મગવાન્ મયા કમલસંમવઃ ।

રઘૂદ્ધ પુનઃ પૃષ્ઠો વાક્યમાશ્લિષ્ય ભૂતપઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રઘુવર ! કમળમાંથી પ્રકટેલા ભગવાન બ્રહ્મદેવે મને જ્યારે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેનાં વચનનો આશ્લેષ (શંકા) કરીને મેં આ ભૂતપાલક (બ્રહ્મા)ને આ પ્રમાણે પૂછ્યું. ^૧ હે ભગવન ! 'શાપ તથા મંત્રની શક્તિ અપ્રમાદ છે' એમ તમે કહ્યું છે અને વળી પાછા 'શાપ તથા મંત્રની શક્તિ નિષ્ફળ છે' એમ

* આ બાલુમાં સર્ગમાં મનની શક્તિ નિષ્ફળ નથી તથા પુરુષના ધનના દેહપણથી મનની શક્તિ ઇષ્ટ, વસ્તુ આપવાને સમર્થ થાય છે, એમ કહેવામાં આવશે.

કેમ કહો છો? શાપ તથા મંત્રના પરાક્રમથી મન, બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયો પણ મૂઠ થઈ બંધ છે, એમ સર્વ પ્રાણીમાં જોવામાં આવે છે.^{૧૩} (ભરત-સુનિનો શાપ ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના દેહને પરાભવ કરવા સમર્થ થયો, પણ મનને પરાભવ કરી શક્યો નહિ, એમ તમે કહ્યું) પણ પવન તથા તેનું સ્ફુરણ અને તલ તથા તેલ એ બે જમ જુદાં નથી, તેમ મન અને દેહ એ બે પણ જુદાં નથી.^{૧૪} કદાપિ એમ કહો કે જમ મૃગતૃણ તથા બે ચંદ્રમા ભ્રમથી જોવામાં આવે છે, તેમ મન છે તે જ દેહરૂપે જોવામાં આવે છે.^{૧૫} તો એકનો નાશ થતાં બેનો નાશ થવો જોઈએ; એટલે કે મનનો નાશ થાય ત્યારે દેહનો નાશ તથા દેહનો નાશ થાય ત્યારે મનનો નાશ થવો જોઈએ.^{૧૬} માટે હે પ્રભુ! શાપ વગેરેના દોષથી મનને કંવી રીતે પરાભવ નથી થતો તથા કંવી રીતે પરાભવ થાય છે? હે પરમેશ્વર! તમે તે કહો.^{૧૭}

બ્રહ્મા યોહ્યાઃ-આ જગતમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે શુભ કર્મને અનુસરનારા શુદ્ધ પૌરુષથી ન મળે.^{૧૮} આ જગતમાં બ્રહ્મલોકથી માંડી ખડના તણખલા સુધી સર્વને એ શરીર હોય છે. તેમાંનું એક મનરૂપી શરીર હોય છે અને તે તરત કામ કરનાર તથા ચંચળ હોય છે. બીજું માંસનિર્મિત શરીર હોય છે અને તે કાંઈ પણ કરી શકે તેનું નથી.^{૧૯} એ બે શરીરમાંથી માંસરૂપી શરીરને શાપ, અભિચાર તથા ચક્ષુ વગેરેથી પરાભવ થાય છે.^{૨૦-૨૧} તે મૂકપ્રાય (મૂવા જેવું) અશક્ત, દીન, ક્ષણવારમાં નાશ પામે તેવું, કમળ ઉપરનાં પાણીનાં દીપાંતી પેઢે ચંચળ અને દૈવ વગેરેથી પરવશ છે.^{૨૨} ત્રણે ભુવનમાં દેહધારી માણસને મનરૂપી બીજું શરીર હોય છે તે રૂપાધીન છે, તો પણ અસ્વાધીન છે.^{૨૩} જે કોઈ માણસ પોતાના મનથી ધીરજ રાખી પુરુષાર્થ કરે છે, તો તે અનિન્દિત પુરુષને કુખથી પરાભવ થતો નથી.^{૨૪} દેહધારી માણસ પોતાના

મનરૂપી દેહથી જે પ્રમાણે ચલ કરે છે તે પ્રમાણે તેને કળસિદ્ધિ થાય છે.^{૨૫} માંસરૂપી દેહનો કોઈ પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી, પણ મનરૂપી દેહનું સર્વ ચેષ્ટિત સફળ થાય છે.^{૨૬} મન સર્વદા પવિત્ર અનુસંધાનનું સ્મરણ કરે છે, તો પૂર્વતમાં નામોમાં બાણ જેમ નિષ્કળ બંધ છે, તેમ શાપ વગેરે સર્વ ક્રિયાઓ તેને વિશે નિષ્કળ બંધ છે.^{૨૭} શરીર ગમે તો અગ્નિમાં પડે અને ગમે તો કાદવમાં પડે, પણ મન જેનું અનુસંધાન કરે, તે તેને એક ક્ષણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૮} હે મુનિ! સર્વ દેહોદ્ધિલાવં મસજાઈ બંધ, તો પણ મન વડે કરેલો પુરુષાર્થ નિર્વિઘ્ન કળ આપે છે; કારણ કે પુરુષાર્થ પણ મનનો જ ભેદ છે.^{૨૯} 'ઇન્દ્ર' નામના બ્રાહ્મણે પોતાના પુરુષાર્થના બળથી મનને પ્રિયારૂપ કયું, તેથી તેણે રાજ્યે દીધું કુખ જરા પણ દીધું નહિ.^{૩૦} માંડવ્યઋષિને શૂળીમાં પરાવ્યા હતા, તો પણ તે પુરુષાર્થથી પોતાના મનને રાગ તથા જ્વરથી રહિત કરીને સર્વ કર્ષણે જીતી ગયા હતા.^{૩૧} 'દીર્ઘતપો' નામના એક ઋષિ* અધારા ક્ષવામાં પડી ગયા હતા, ત્યાં તેમણે માનસિક યત્ન કર્યો તેથી તેમને દેવનું પદ મળ્યું.^{૩૨} ઇન્દ્રબ્રાહ્મણના દશ પુત્રોએ પુરુષાર્થથી ધ્યાન વડે બ્રહ્માનું પદ સંપાદન કયું છે અને તે પદનું મારાથી પણ ખંડન થાય નહિ.^{૩૩} બીજ પણ સાવધાન તથા ધીરજવાન

* કોઈ વખત દેશમાં ચોરલોકો ચોરી કરી ત્યાંથી નાસી જઈ માંડવ્યઋષિના આશ્રમમાં મંતાપદ ત્યાર પછી ગળના સેવકો ચોરને શોધતા શોધતા એ ઋષિના આશ્રમમાં આવ્યા અને ચોરને તથા ઋષિને પકડી ગયા. પછી, ચોરની સાથે ઋષિને પણ જાણી લેખર ચણવામાં આવ્યા. એ કથા મહાભારતમાં છે. * દીર્ઘતપા ઋષિને ઘટ કરશે દત્તે. તેથી યગનો સામન જેણે કરતા માટે ગયા, ત્યાં કુશમાં પડી ગયા અને યગનો ધારણો વખત આવી ગયો. તેથી કુશમાં પડ્યા પડ્યા માનસિક યત્ન કર્યો તે દેવતાઓએ માની લીધો. તેથી તેમને દેવતાનું પદ મળ્યું એ કથા મહાભારતમાં છે.

જ્યેષ્ઠા પોતાના ચિત્તથી જરા પણ અનુસંધા-
નનો ત્યાગ કરતા નથી.^{૨૪} શિક્ષા ઉપર ક્રમજપ્રુષ્પ
પછાડવાથી શિક્ષા ખંડિત થતી નથી, તેમ જ
માણસનું ચિત્ત ધ્યાનમાં એકાગ્ર લાગેલું છે, તેને
આધિ, વ્યાધિ, શાપ તથા રાક્ષસ, પિશાચ વગેરે
પણ પરાભવ કરી શકતા નથી.^{૨૫} જ માણસ
ધીજીથી મન વડે દૃઢ પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી
તથા જ જ્ઞાનમાં અસમર્થ છે, તેનો શાપથી તથા
કામ-ક્રોધથી પણ પરાભવ થાય છે.^{૨૬} સાવધાન
મનવાળા માણસને આ સંસારમાં બંધત સ્વસ્થા-
માં તેમ જ સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ દોષથી જરા પણ
પરાભવ થતો નથી.^{૨૭} એટલા માટે, દરેક માણસે
પુરુષાર્થથી પોતાના જ મન વડે પોતાના મનને
પવિત્ર માર્ગમાં એકલું દે સુનિ! જમ બાળકને
શૂદ્ર પ્રથમ તો થોડો સરખો દેખાય છે અને
પછી તે તેને મહાન ભયકારી લાગે છે; તેજ
પ્રમાણે મનને થોડો જણાયેલા પદાર્થ વખત
જતાં પ્રુષ્ઠ થાય છે અને પછી સત્ય હોય તેમ તેનો
અનુભવ થાય છે.^{૨૮, ૨૯} કુંભારે માટીના પિંડા-
માંથી ઘડો બનાવ્યા પછી, તે ઘડો પૂર્વની માટી-
ની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે માણસે
દોષ વાતનો પોતાના મનથી દૃઢ નિશ્ચય કર્યા
પછી તેની પ્રથમની સ્થિતિનો ત્યાગ થાય છે.^{૩૦}
દે સુનિ! પ્રથમ સ્પદરૂપે રહેલું પાણી મોટાં મોઝા-
રૂપ થાય છે, તેવી રીતે પ્રથમ પ્રતિભાસરૂપે ગ્દે-
લું મન તેના અર્થપણને પામે છે.^{૩૧} ચંદ્રબિંબ
એક છતાં નેત્રના દોષથી જમ બે જોવામાં આવે
છે, તેમ દિવસે પણ રાત્રિ છે એવું પોતાના મન-
થી અનુસંધાન કરવાથી, દિવસે રાત્રિના અનુ-
ભવ થાય છે.^{૩૨} માણસ પોતાના મનથી જેવું
જુએ છે, તેવું તેને દુષીભૂત થાય છે; તેમજ હર્ષ
અને એદસહિત તેવું દુષ્ણ ભોગવે છે.^{૩૩} પ્રતિ-
ભાને અનુસરનાર ચિત્ત (ચંદ્રબિંબમાં અગ્નિ
છે એમ મનમાં વિચાર કરવાથી) ચંદ્રબિંબમાં
હજારો અગ્નિની શિખા દેખે છે, તેથી તેને દાહ

થાય છે તથા દાહ થનાથી તાપ પણ થાય છે.^{૩૪}
દારપદાર્થમાં મન મધુર રસાયનપણાની ભાવના
થવાથી તેનું પાન કરી તૃપ્ત થાય છે અને નૃત્ય
કરે છે.^{૩૫} આકાશમાં પણ વન છે, એવું મનમાં
જ્ઞાન થવાથી તેમાં વન જોવામાં આવે છે અને
તેથી તે વનનાં ઝાડ કાપીને પાછાં રાપે છે.^{૩૬}
દે તાત! એ પ્રમાણે માણસ પોતાના મનથી
જની ઈંદ્રજાળની કલ્પના કરે છે, તેવું તત્કાલ
જોવામાં આવે છે પણ આ જગત મત પણ નથી
તેમ અસત પણ નથી, એમ જણીને વિવિધ
પ્રકારની ભેદદિષ્ટિનો ત્યાગ કરે.^{૩૭}

इत्थं यदेव परिकल्पयतीन्द्रजालं क्षिप्रं तदेव
परिपश्यति ताव चेत्तः । नासज्जगच्च सदित्य-
वगम्य नूनं लूनं दृशं विविधभेदवर्ती जहीहि ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ
પ્રકરણનો 'મનોમાહાત્મ્યવર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૯૨ મો સમાપ્ત

— સર્ગ ૯૩ મો —

વિશ્વોત્પત્તિનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

(ગદ્યમ્) इति मे भगवता पूर्वमुक्तं तदेत-
दद्य त्वम्यं कथितम् ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! એ પ્રમાણે મારી
પાસે બ્રહ્માએ પૂર્વે જે કહેલું હતું, તે મેં તમા-
રી પાસે કહ્યું.^૧ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય
છે અને તેનાથી સર્વ અનિર્વચનીય પદાર્થની
ઉત્પત્તિ થાય છે. તે પોતે જ ધનપણને પામી
મનરૂપે થાય છે.^૨ તે મન તત્ત્વમાનાની કલ્પના-
પૂર્વક સ્વપ્નના શરીરની પેઠે વાસનામય પુરુ-
ષાકાર થાય છે, તેમાંથી તેજસપુરુષ થાય છે,
તેને બ્રહ્મા કહે છે. તેથી હે રામ ! જે બ્રહ્મા છે

x આ ગ્રાણમાં સર્ગમાં પ્રથમ મન રૂપ, લાગ
પછી તેજસ બ્રહ્મા થયા, ત્યાર પછી મોહથી અહ કાર
થયો અને ત્યાર પછી વિષ્ણુ થયું, એવા ક્રમ કહેવામાં
આવશે

તે મન છે, એમ તમે સમજો.^{૩૧} એ પ્રમાણે મન-
તત્ત્વના આકારવાળા અને સર્વ કાર્ય કરવાને
સમર્થ એવા બ્રહ્મા સકલપ્રમુખ છે; તેથી તે
જેવો સકલ કરે છે તેવું જ તે જુએ છે.^{૩૨} તેણે
અનાત્માને વિષ આત્માના અભિમાનવાળી અ-
વિદ્યાની કલ્પના કરી; તથા પર્વત, તણ અને
સમુદ્રમય આયુષ્ જગત કમે કરીને રચ્યું. એ
પ્રમાણે કમ વડે બ્રહ્મતત્ત્વમાંથી આવેલી આ-
ચ્છાદિ અન્ય રચણેથી આવેલી દોષ એમ
જણાય છે.^{૩૩} એટલા માટે જેમ તરંગની ઉત્પત્તિ
સમુદ્રમાંથી છે, તેમ વૈદોક્ષ્યની અંદર રહેનાર
સર્વ પદાર્થની ઉત્પત્તિ બ્રહ્મમાંથી છે. એ પ્રમાણે

તેમાંના ઠેટલાક જીવ વાયુથી જેમ વનનાં સુખ-
યેલાં પાંદડાં ભર્યા કરે છે, તેમજ હાલે જન્મ
સુધી, જગતમાં આવે છે તથા કર્મરૂપી વાયુથી
ભર્યા કરે છે.^{૩૪} અજ્ઞાનથી મોઠ પામેલ ઠે-
ટલાક જીવને ઘણા કલ્પ સુધી પૃથ્વીમાં જન્મ-
મરણ થયા કરે છે.^{૩૫} ઠેટલાક જીવો અયોન્ય
જન્મોને બોગવીને, હાલમાં મુલજન્મ ધારણ
કરીને પવિત્ર કર્મો કરે છે.^{૩૬} વાયુથી ઉત્પન્ન થયે-
લાં સમુદ્રના જળનાં બિંદુઓ જેમ મયુદ્રમાં ભળ
પામે છે, તેમ પરમ આત્મજ્ઞાનને પામેલા ઠેટલાક
જીવો થોડા કાળમાં પરમપદ (મોક્ષ) ને પામી
જાય છે.^{૩૭} એ પ્રમાણે આવિર્ભાવ તથા નિર્ભાવ

ઠસર્ગ ૧૪ મો*

આર જાતિના જીવોનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

રૂપમાધમમધ્યાનાં પદાર્થાનામિતસ્તવઃ ।

રૂપતીનાં વિમાનોયં ગુણ વક્ષ્યામિ રાઘવ ॥૧॥

વસિષ્ઠ ઓહ્યા:-હે રાઘવ ! ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્યપદાર્થની ઉત્પત્તિનો વિભાગ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧ પૂર્વકદંપમાં છેલ્લા જન્મ સુધી જ્ઞાન થવાની યત્ન-દમ વગેરે સાધન-મંધત્તિ દેાય, છતાં પણ દાર્દ પ્રતિબંધને લીધે કાર્ત્તિને જ્ઞાન ન થયું દેાય; તેનો આ કદંપમાં જન્મ થયા પછી તેને પદેવાજ જન્મમાં યત્ન-દમ વગેરે સાધનથી જ્ઞાનની યોગ્યતા થાય છે, તો તેને ઇદંપ્રથમતા* કહે છે. એ જીવજાતિને તે એકજ જન્મમાં મોક્ષ થાય છે.^૨ શુભલોકના આશ્રયવાળી તથા શુભકાર્યને અનુસરનારી તે ઇદંપ્રથમતા જાતિને વિચિત્ર સંસારની વાસનાએ કરીને, ભોગે કરીને વાસનાનો ક્ષય થયા પછી દશપંદર જન્મ થાય અને પછી જ્યારે તેને મોક્ષ થાય છે, ત્યારે તેને ગુણુપીવરી કહે

x આ મોગાજીમાં મર્મમાં ઉપાધિના ગુણના વૈચિત્ર્યપણાથી ચિત્રમુક્તિ તથા અચિત્ર મુક્તિને પામનાર આર જાતની જીવ જાતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું.

* મત્તગુણ, તમોગુણ તથા રજોગુણના ભેદ કરીને ઉત્તમ, અધમ તથા મધ્ય પદાર્થની જીવોપાધિની ભિન્ન ભિન્ન ભુવનમાં ઉત્પત્તિ થાય છે તેના (૧) ઇદંપ્રથમતા (૨) ગુણુપીવરી (૩) સસત્ત્વા (૪) અધમસત્ત્વા (૫) અત્યંતતામસી (૬) રાજસી (૭) રાજસસાત્ત્વિકી (૮) રાજસરાજસી (૯) રાજસતામસી (૧૦) રાજસાત્યંતતામસી (૧૧) તામસી (૧૨) તામસસત્ત્વા (૧૩) તમો-રાજસી (૧૪) અત્યંતતામસી એ પ્રમાણે ચોદ ભેદ છે. તેમાં ૧૩ મા તથા ૧૪ મા ભેદનો પાચમા તથા નવમા ભેદમાં સમાવેશ થાય છે. તેથી સુખ્ય ૧૨ ભેદ રહ્યા છે. આ આર ભેદનું વર્ણન આ સર્ગમાં કહ્યું છે.

છે. પૂર્વકદંપમાં કદેલ પ્રણય-પાપનું અનુમાન કરનાર સુખ-દુઃખ આ કદંપમાં ભોગગ્યા પાદ જનો સો જન્મ પછી મોક્ષ થાય છે, તેને સસત્ત્વા કહે છે. પૂર્વકદંપમાં કદેલ ઘણાં દુઃકર્મને લીધે દાર્દમાં અત્યંત મહિનપાનું દેાય છે તથા તેનામાં વિચિત્ર મંમોગની વાસના દેાય છે; તેથી તે કદંપમાં કદેલ ધર્મ તથા અધર્મનું અનુમાન કરનારને સુખ-દુઃખ ભોગગ્યા પછી હજારો જન્મે મોક્ષ થાય છે, તેને અધમસત્ત્વા કહે છે. અધમસત્ત્વાને જ્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાનના વિમુખ-પણાથી ઘણા જન્મ થયા પછી પણ મોક્ષમાં મંદેહ દેાય છે, ત્યારે તેને અત્યંતતામસી કહે છે.^૩ પૂર્વકદંપની વાસનાને અનુસરીને ચરિત્ર કરનારને જેતણ જન્મ થયા પછી જ્યારે મનુષ્યજન્મ આવે છે, ત્યારે તે સ્વર્ગ અથવા નર-કની પ્રાપ્તિ થાય અને મોક્ષમાં મંદેહ રહે, એવાં કર્મો કરે છે, તો તેને રાજસી કહે છે. રાજસ કુખનો અનુભવ થયા પછી વૈરાગ્ય થવાને લીધે જને જ્ઞાન થાય છે તથા મરણમાત્રથી જ મોક્ષને યોગ્ય થાય છે, તેને તેવા કાર્યના અનુમાનથી રાજસસાત્ત્વિકી કહે છે. રાજસસાત્ત્વિકીને મનુષ્યથી અતિરિક્ત એવા યક્ષ તથા ગંધર્વના જન્મ મળે છે અને કર્મે કરીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર થાય છે, ત્યારે તેને રાજસરાજસી કહે છે. રાજસરાજસીને સેકડો જન્મ થયા પછી મોક્ષનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તથા રાજસ અને તામસ કર્મનાં ક્ષણ ભોગ-વવાં પડે એવા જ આરંભ કરે છે તેને રાજસતામસી કહે છે. રાજસતામસી એવાં કાર્યોનો આરંભ કરે છે જથી હજારો જન્મ સુધી મોક્ષમાં મંદેહ રહે, ત્યારે તેને રાજસાત્યંતતામસી કહે છે. એક કદંપમાં હજારો જન્મ ભોગગ્યા પછી કદંપાંતરમાં જનો મોક્ષ થાય તે જાતિને તામસી કહે છે. તામસી એવાં કાર્યોનો આરંભ કરે છે જથી તેનો એકજ જન્મમાં મોક્ષ થાય,

ત્યારે તેને તામસસત્ત્વા કહે છે. રજેયુષ્ તથા તમેયુષ્તા ફળથી યુક્ત જને ધણા જન્મ થયા પછી મોક્ષ થાય છે, તેને તમેરાજસી કહે છે. પ્રથમ હજારે જન્મ થયા હોય તો પણ જાતિને શતાવધિ જન્મ થયા પછી મોક્ષની યોગ્યતા થાય, તે જાતિને તામસતામસી કહે છે. પ્રથમ લાખો જન્મ થયા હોય અને તે પછી લાખો જન્મ થતાં સુધી પણ જને મોક્ષમાં સંદેહ રહે, તે જાતિને અત્યંતતામસી કહે છે.^{૧૦-૧૧} આ પ્રમાણે સર્વ જાતિ ધ્રુવમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. કાર્દિક ચલાયમાન થયેલા સમુદ્રમાંથી જવી રીતે મોજાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે સર્વ જીવરાશિ ધ્રુવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.^{૨૦} જમ પોતાના તેજથી સ્ફુરણાયમાન થતી દીવાની શિખામાંથી મરીચિ (કાન્તિ) ઉત્પન્ન થાય છે, તેજસ્વી અગ્નિમાંથી જમ સ્ફુલ્લિંગ (તણુખા) ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જમ મંદિર તથા મંજરીરૂપ કિરણ ઉત્પન્ન થાય છે, જમ એક શાખામાંથી વિચિત્ર શાખાની શેષા ઉત્પન્ન થાય છે, જમ મુવર્ણમાંથી કડાં, બાજુબંધ તથા સુકુટ વગેરે થાય છે, જમ નિર્મળ જળના ઝરણામાંથી જળનાં બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પ્રાણીમાત્ર પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પરમાત્મા અજન્મા છે અને સર્વ ભૂતસમૂહની કલ્પના તે પરમાત્માની જ કરેલી છે. વટાકાશ તથા સ્થાલીરંધ્રાકાશ (પાત્રની અદર છિદ્રમાં રહેલ આકાશ) એ જમ આકાશનો ભાગ છે, તેવી રીતે સર્વ લોકની કલના ધ્રુવના પદથી જ થયેલી છે. જળમાંથી જવી રીતે શીતળ કણ, ધૂમરી, મોજા તથા બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે ધ્રુવમાંથી

+ પ્રથમ દીકાયા બાર જાતિનું વર્ણન કરવામાં આવશે એમ લખ્યું છે, પણ પ્રથમાં ઉપર ૧૫ બેઠ થાય છે. દીકાયા ૧૪ બેઠ લખ્યા છે અને ૧૩ તથા ૧૪ નો, ૫ અને ૯ માં સમાવેશ છે એમ લખ્યું છે, તેમાં પણ તામસતામસી લખેલ નથી.

સર્વ દશયસ્ટિ થયેલી છે.^{૨૧-૨૮} સૂર્યના તેજમાંથી જમ મૃગવૃષ્ટ્યા ઉત્પન્ન થાય છે, ચંદ્રબિંબમાંથી જમ જ્યોત્સ્ના ઉત્પન્ન થાય છે તથા તેજમાંથી જમ પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાય છે અને છતાં તે તેનાથી બુદ્ધાં નથી; તેમ ઉત્પન્ન થયેલ સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાત્રનો સમૂહ ધ્રુવમાંથી બિન્ન નથી. એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારની ભૂત-પ્રાણીમાત્રની જાતિ જમમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેમાં જ પાછી લય થાય છે. દોઢ જાતિ હજારે જન્મ ભોગગ્યા પછી ધ્રુવમાં લય પામે છે, તો દોઢ થોડા જન્મ ભોગવી ધ્રુવપદવીને પામે છે.^{૩૦-૩૧} એ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ તણુખાની પેઠે, વિવિધ પ્રકારનાં જગતમાં પરમાત્માની ઇચ્છાથી દિશ્વરના વ્યવહારવાળી ઉપર લખેલી ભૂતસમૂહની જાતિ આવે છે, બધ છે, પડે છે અને જાચી ચઢે છે.^{૩૨}

इत्थं जगत्सु विविधेषु विचित्ररूपास्तस्येच्छया भगवतो व्यवहारवत्यः । आयांति यांति निपतंति तयोत्पतंति रूपश्रियः कणघटा इव पावकोत्थाः ॥ ३२ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો ' ધ્રુવણુઃસર્વસુત્પદ્યતે ઇતિકથન ' એ નામનો સર્ગ ૯૪ નો સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૯૫ મો ॥

અજ્ઞાનીને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની સાથે ઉત્પત્તિનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

अभिन्नौ कर्मकर्तारौ सममेव परात्पदाद् ।

स्वयं प्रकटतां यावौ पुष्पाभेदौ तरोरिव ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ । કર્મ અને કર્તા એ બંનેનું રૂપ અભિન્ન છે. જમ વૃક્ષમાંથી પુષ્પ અને સુગંધ એ બંને એક જ સમયે ઉત્પન્ન થાય

+ આ પંચાણુમાં સર્ગમાં અજ્ઞાની જનસમૂહને જ્ઞાન થવા માટે કર્મ અને કર્તાની એક જ સમયે ઉત્પત્તિ છે, એમ આશિષ્પદી કહેવામાં આવશે.

છે, તેમ સૃષ્ટિના આદિમાં કર્મ અને કર્તા એ
પરં પોતાના સ્વભાવથી એક જ સમયે પરમા-
ત્માના પદથી પ્રકટ થયેલ છે.^૧ આકાશમાં જેવી
રીતે નીલિમા (કાળાય) સ્ફુરે છે, તેવી રીતે સર્વ
સંકલ્પથી મુક્ત તથા નિર્મળ એવા પરબ્રહ્માંથી
જન્મ સ્ફુરે છે.^૨ હે રામ ! જે સ્થળે અજ્ઞાની
માણસનો આચાર છે, તે સ્થળે તેમને સમજવવા
માટે, 'બ્રહ્માંથી જન્મ ઉત્પન્ન થયા છે' એમ
કહેવામાં આવે છે; પણ હે રાધવ ! જ્ઞાનવાનના
આચારમાં 'બ્રહ્માંથી આ થયું છે, અથવા
નથી થયું' એમ કહેવું શોભતું નથી.^{૩-૪} હે
રામ ! જ્યાં સુધી કાઈ બીજી કલ્પના પ્રયામાં
આવી નથી, ત્યાં સુધી લોકમાં ઉપદેશ તથા ઉપ-
દેશ્યોગ્યતા શોભતી નથી.^૫ એટલા માટે જ્યાં
સુધી વ્યવહાર છે, ત્યાં સુધી ભેદદૃષ્ટિથી દ્વેતકલ્પ-
નાનો અંગીકાર કરી આ બ્રહ્મ તથા જન્મ, એમ
કહેવામાં આવે છે; પણ તે વાળીનો ક્રમ છે.^૬
પરબ્રહ્મ તો અસંગ અને અદ્વિતીય છે. તેમાંથી
જગત ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તે રૂપ જ છે.^૭
મેરુ તથા મંદરપર્વત સમાન હજારો જીવસમૂહ
ઉત્પન્ન થઈથઈને તે બ્રહ્મરૂપ પરમપદમાં જ લય
પામે છે. જેમ વૃક્ષમાં અનેક પ્રકારના પર્ણો
સ્ફુરે છે, તેમ દિશાએરૂપી કુંજોમાં અનંત પ્રકાર-
ના હજારો જીવસમૂહો સ્ફુરે છે.^{૮-૯} જેમ વસં-
તઋતુમાં નવા અંકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પર-
માત્મા વિષે જીવસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ
ગ્રીષ્મઋતુમાં વસંતના રસો વિલય પામે છે, તેમ
તે પરમાત્મામાં જ જીવો પાછા લય પામે છે.^{૧૦}
આ પ્રમાણે પરમાત્મામાં જીવસમૂહો નિરંતર રહે
છે, થાય છે અને લય પામે છે.^{૧૧} હે રામ ! પુષ્પ
તથા મૃગધં એ જેમ અભિન્ન છે, તેમ પુરુષ તથા
કર્મ અભિન્ન છે. તે બંને પરમાત્મામાંથી જ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વિશે જ લય પામે છે.^{૧૨}
દેશગણ, ઉરગણ, મનુષ્ય તથા દેવતા વગેરે
વસ્તુતાથી ઉત્પન્ન થયા નથી, તો પણ વાસનામય

ઉપાધિના ભાવથી ઉત્પન્ન થાય છે તથા તત્કાળ
સ્ફુરણ પામે છે. એવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ વિદ્યાર
કહેવામાં આત્માનું વિસ્મરણ જ એક મુખ્ય કારણ
છે, તે વિના જન્મોત્તરનું કૃળ આપનાર બીજું
કાંઈ પણ કારણ નથી.^{૧૩,૧૪}

રામ ઓલ્યા:-પ્રમાણિક દૃષ્ટિવાળા તથા
રાગરહિત એવા મનુ વગેરેએ ધર્મ તથા અધર્મ-
રૂપી અર્થમાં, અવિરુદ્ધપણાથી સ્મૃતિ-પુરાણ
વગેરેમાં જે જે નિર્ણય કરેલ છે, તેને 'શાસ્ત્ર'
કહેવામાં આવે છે.^{૧૫} જેઓ અસંત શુદ્ધ છે,
સત્ત્વગુણથી યુક્ત છે, ધીરજવાન છે, સમદૃષ્ટિ-
વાળા છે અને અનિર્વચનીય બ્રહ્મની સાક્ષાત્કાર
કળાથી યુક્ત છે, તે સાધુપુરુષ કહેવાય છે.^{૧૬}
જેમને તત્ત્વજ્ઞાન નથી તેમના સર્વ કાર્યની
સિદ્ધિ માટે ઉપર કહેલ સત્પુરુષનો આચાર તથા
શાસ્ત્ર એ બે નેત્ર છે. (એટલે કે સત્પુરુષના
આચાર તથા શાસ્ત્રને અનુસરીને જે માણસ વર્તે
છે, તેને તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો પણ સર્વ કાર્યની
સિદ્ધિ થાય છે.) શાસ્ત્રમાં સત્પુરુષના વ્યવહારનો
અર્થ કહ્યો છે. જે માણસ તેને અનુસરીને ચાલતો
નથી, તેનો સર્વ કાંઈ ત્યાગ કરે છે તથા તે
કુપ્તમાં ડૂબી જાય છે.^{૧૭} હે પ્રભુ ! આ લોકમાં
તથા વેદમાં એવી શ્રુતિ છે કે, 'કર્મ અને કર્તા
એ બંને ક્રમે કરી સાથે રહેનાર છે.' એટલે કે
કર્મ કરી કર્તા થાય છે તથા કર્તા કર્મને ઉત્પન્ન
કરે છે અને આ બીજાંકુરન્યાય લોકમાં તથા
વેદમાં સિદ્ધ છે.^{૧૮,૨૦} જેમ બીજાંમાંથી અંકુર
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કર્મમાંથી જન્મ ઉત્પન્ન થાય
છે. અંકુરમાંથી જેમ પાછું બીજ થાય છે, તેમ
જીવમાંથી પાછાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૧} જે
વાસનાએ કરીને જન્મ ભવપંજરમાં જન્મે છે, તે
વાસનાને અનુસરીને તેને કૃળનો અનુભવ થાય
છે.^{૨૨} આ પ્રકારની સ્થિતિ છે, છતાં તમે કર્મ-
રૂપી બીજ વિના કેવળ બ્રહ્મપદથી જ ભૂત-પ્રાણી-
માનવી ઉત્પત્તિ કરી છે. ૨૩

ભગવન્ । તમારા મત પ્રમાણે એ ઠેવળ પ્રદાપ-
દથી જ ઉત્પત્તિ થતી હોય, તો ઉપર પ્રમાણે
જગતમાં થતી જતું અને કર્મની અવિનાશાવિ-
તાનો (પરસ્પર એકબીજામાંથી એકબીજાની
ઉત્પત્તિ થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિનો) તમે તિરસ્કાર
કર્યો કહેવાય. પછી માયાશબ્દ પ્રદાપમાં આકાશ
વગેરે સ્થૂળ દેહરૂપી ક્ષણ છે તથા પ્રલોહમાં
ભોગ-સામગ્રીયુક્ત સ્વર્ગરૂપી ક્ષણ છે, એવી જ
લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે તે પણ ધોવાઈ જાય. એ કર્મ
નિષ્ક્રિય હોય તો નરકાદિના ભયના અભાવથી
અને લોકમાં સકર થવાને લીધે મોટા માછલાં
નાનાં માછલાંને મારી નાખે છે, તેવી રીતે
(માત્સ્વન્યાયથી) લોકનો નાશ થાય. ૨૪-૨૫ માટે
હે ભગવન્ । કરેલ કર્મ ક્ષણરૂપ થાય છે કે નહિ,
તે તમે યથાર્થ રીતે કહો. હે શ્રેષ્ઠ વેદવેત્તા ! મારા
મનનો આ મોટા સંશય તમે મટાડો. ૨૭

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! તમે આ ધણે
સારા પ્રશ્ન પૂછ્યો, તમને જ્ઞાનનો ઉદય
થાય એવો હું તમને ઉત્તર આપું છું, તે તમે
સાંભળો. ૨૮ ક્રિયામાં કુશળપણના અનુસંધાનથી
માણસના મનનો જ વિકાસ છે તે જ કર્મનું
બીજ છે અને તેને જ ક્ષણ થાય છે. ૨૯ સદિના
આદિમાં પરમાત્માના પદથી જ્યારે મન ઉત્પન્ન
થયું, ત્યારે જ જનતું કર્મ પણ ઉત્પન્ન થયું
અને જન્મ પૂર્વની વાસનાના અનુસારથી દેહ-
ભાવે રહ્યો. ૩૦ પુષ્પ અને તેની સુગંધમાં જન્મ
ભેદ નથી, તેમ કર્મ અને મનમાં ભેદ નથી. ૩૧
આ જગતમાં ક્રિયાની સ્ફુરણા થવી તેને કર્મ
કહે છે. પ્રથમ મનરૂપી દેહ છે. તેમાં કર્મના
ધર્મ છે, માટે મન છે તે જ કર્મ છે. ૩૨ એવા કોઈ
પર્વત નથી, એવું કોઈ આકાશ નથી, એવો
કોઈ સમુદ્ર નથી અને એવું બીજું કોઈ પણ
સ્થાન નથી કે જ્યાં કર્મ ક્ષણ નથી. ૩૩ આ
જન્મમાં અથવા પ્રવૃત્તિમાં કરેલ કર્મ ક્ષણરૂપ
થાય છે; કારણ કે પૌરુષયત્ન (ઉદય) કોઈ

દિવસ નિષ્ક્રિય જતો નથી. ૩૪ કાળજમાં
કાળારાનો કાય થતાં જન્મ કાળજનો કાય થાય
તેમ સ્પંદાત્મક કર્મનો કાય થવાથી મનનો કાય
થાય છે. ૩૫ કર્મનો નાશ થવાથી મનનો નાશ
થાય છે અને મનનો નાશ એ જ અકર્મતા
આ પ્રમાણે અકર્મ પણ મુક્તિને થાય છે, ૩૬
અમુક્તને થતું નથી. ૩૭ અશિ અને ઉષ્ણતા
બંને જન્મ સાથે જ રહે છે, તેમ ચિત્ત અને કર્મ
સાથે જ રહે છે. એ બેમાંથી એકનો નાશ થાય છે
તો તે બંનેનો નાશ થાય છે. હે રામ ! ચિત્ત સ્વ-
સ્ફુરણવિલાસને પામીને વિહિત તથા નિષિ-
કર્મનું સંપાદન કરી, પુણ્ય-પાપરૂપ ધર્મ તથા
અધર્મરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યાર પછી ચિત્ત
થયેલ કર્મ, શબ્દ તથા અશબ્દ ક્ષણના ભોગ
અનુકૂળ એવા સ્ફુરણને પામીને ચિત્તરૂપે પરિ-
ણામ પામે છે. આમ ચિત્ત અને કર્મ એ બે
ધર્મ અને કર્મ એવાં નામથી લોકમાં કહે-
વાય છે. ૩૮, ૩૯

ચિત્તં સદા સ્પંદવિલાસમેત્ય સ્પંદૈકરૂપં નરુ
કર્મ વિદ્ધિ । કર્મય ચિત્તં કિલ ધર્મકર્મ પદંગતે
એવ પરસ્પરેણ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પ-
ત્તિ-પ્રકરણનો 'કર્મ તથા પુરુષનું
એક્યવ્રતિપાદન' એ નામનો
સર્ગ ૯૫ મો સમાપ્ત

૭ સર્ગ ૯૬ મો

મનના સ્વરૂપનું વર્ણન
॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મનો હિ ભાવનામાત્રં ભાવનાસ્પંદધર્મિણી ।

ક્રિયા તદ્ભાવિતા રૂપં ફલં સર્વોજીવાવતિ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! મન-ભાવના-

૪ આ જનનમાં સર્ગમાં અનેક પ્રકારની આયુ-
તિવાળા મનની, કર્મની વિવિધતાથી તેના જુદા જુદા
ભેદ તથા મનની શક્તિ માટે તરવડ પર્ણન કર-
વામાં આ

છે, ભાવના સ્ફુરણધર્મવાળી છે, સ્ફુરણ ક્રિયારૂપ છે અને તે ક્રિયાના સ્ફુરણથી સર્વને મળે છે.^૧

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! મન કે જે જડ

અજડ આકૃતિવાળું છે, તે મનનું રૂઢ સંક-

નું સ્વરૂપ વિસ્તારથી મને કહો.^૨

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-અનંત અને સર્વશક્તિ-

માન માયાશબ્દ આત્મતત્ત્વનું સંકલ્પશક્તિ

હે સ્વેદનું જે રૂપ છે તેને જ મન કહે છે.

'અમુક વસ્તુ આમ હશે કે આમ હશે' એવી

તે માણસના ચિત્તમાં સંકલ્પ-વિકલ્પથી જે

પક્ષ આવે છે, તે જ મનનું રૂપ છે.^૩ આત્મા

ચેતન્યપણથી સર્વદા પ્રકાશ પામે છે, તો પણ

તેને 'હું નથી જાણતો,' તથા કર્તા નથી તે છતાં

'હું કરું છું,' એવા બંને લીધે નિશ્ચય થાય છે,

તે મનનું રૂપ છે.^૪ શુણ્ણ વિના જેવી રીતે શુણ્ણ-

માં સંભવ નથી, તેવી રીતે સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ

કર્મશક્તિ વિના મનનો સંભવ નથી.^૫ જેવી રીતે

અગ્નિ અને હાથુતાની સત્તા ભિન્ન નથી, તેવી

રીતે કર્મ તથા મન અને જીવની તથા મત્તની

સત્તા ભિન્ન નથી.^૬ એ મન ચિત્તરૂપી કૃણધર્મ-

વાળા કર્મરૂપ છે. એનું શરીર સંકલ્પમય છે

અને તે વિવિધ વિસ્તારથી શોભે છે. આ

આપ્તું જ જગત એ મન વડે વ્યાપ્ત છે અને એ

જગત દ્વેતરૂપ છે, માયામય છે, તિષ્ઠારણ્ય છે,

રેણીત વિનાનું છે અને વાસનાથી ચત્તી કલ્પ-

નાથી વ્યાપ્ત છે.^૭ જે માણસ વાસનાનું જેવી

રીતે આરોપણ કરે છે, તે વાસના તેવી રીતે

તેને કૃણ આપે છે.^૮ વાસનારૂપી વૃદ્ધને કર્મ-

રૂપી બીજ છે અને મનના સ્ફુરણરૂપી શરીર છે.

એને અનેક પ્રકારની ક્રિયા એ આપ્યા છે તથા

તેમાં વિચિત્ર કૃણ રહેલ છે.^૯ મન જેવું અનુ-

ધાન કરે છે તેવી રીતે કર્મદ્રિષ્ટો પ્રવૃત્તિ કરે

છે અને તે પ્રમાણે તે સંપાદન કરે છે. આટલું કર્મ

એ જ મન છે.^{૧૦} મન, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત,

કર્મ, કલ્પના, સંસ્કૃતિ, વાસના, વિદ્યા, પ્રયત્ન,

સ્મૃતિ, ઇન્દ્રિય, પ્રકૃતિ, માયા અને ક્રિયા-આ

પ્રમાણે શબ્દોની વિચિત્ર ભક્તિ બ્રહ્મમાં સંસારના

બ્રમના હેતુરૂપ છે.^{૧૩,૧૪} કાકતાલીયથેગથી

(અકસ્માત) ચેતન્યને બ્યારે પાણકલ્પનાપણ

પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પર્યાયથી તેનાં મન-બુદ્ધિ

વગેરેનામ પડે છે.^{૧૫}

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! પરસંવેદનની

વિચિત્ર અર્થની કલ્પનાવાળી આ મનબુદ્ધિ વગે-

રેની પર્યાયવૃત્તિ રૂઢિમાં કેમ આવી?^{૧૬}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરસંવિત બ્યારે અવિ-

દ્યાએ કરી કલ્પણને પામી સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપે

અનેક પ્રકારે થાય છે, ત્યારે તેને મન કહે છે.^{૧૭}

સંકલ્પ-વિકલ્પ થયા પછી અથવા પહેલાં એક જ

વસ્તુને નિશ્ચય કરી પરસંવિત બ્યારે સ્થિરપણે

રહે છે, ત્યારે તેને બુદ્ધિ કહે છે.^{૧૮} દેહ વગેરે

મિથ્યાપદાર્થમાં અભિમાને કરી બ્યારે તે પોતા-

ની જ સત્તાની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને અહં-

કાર કહે છે અને તેથી સંસારમાં બંધન થાય

છે.^{૧૯} બ્યારે એક વિષયનો ત્યાગ કરી બીજા

વિષયનું સ્મરણ કરે છે તથા પૂર્વાપર વિચારનો

ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે સંવિત્તને-ચિત્ત કહે છે.

સ્ફુરણ થવું એ સંવિત્તનો ધર્મ છે, એટલે તે

અસત્ સ્ફુરણને લીધે બ્યારે કર્તાના શરીરને

તથા અવયવને દેશાંતરનો સંયોગ સંપાદન કરે,

ત્યારે તે સંવિત્તને કર્મ કહે છે.^{૨૦,૨૧} એક ધન

રૂપ પરમાત્માના સ્વરૂપના નિશ્ચયનો અકસ્માત

ત્યાગ કરી, બ્યારે સંવિત્ત ઇચ્છા પ્રમાણે અન્ય

વસ્તુની કલ્પના કરે છે, ત્યારે તેને કલ્પના કહે

છે.^{૨૨} અમુક પદાર્થ પ્રથમ જોયેલ છે અથવા

નથી જોયેલ એવી રીતે સ્મરણથી નિશ્ચય કરી

બ્યારે તે ચેષ્ઠા કરે છે, ત્યારે તેને સંસ્કૃતિ કહે

છે.^{૨૩} પ્રથમ અનુભવ કરેલ પદાર્થની શક્તિ

બ્યારે વ્યાકાશની પેઠે અન્ય પદાર્થમાં કાંઈ પણ

ચેષ્ઠા કર્યા વિના સક્રમરૂપે રહે છે ત્યારે તે

અમે પોતાની કપોલકલિપત યુક્તિથી જુદી રીતે
 દેસ છે. ^{૪૩-૪૫} જોવા જોના સ્વભાવ તે પ્રમાણે
 બુદ્ધિ રાખીને ઇચ્છામાં આવે તે રીતે મન, બુદ્ધિ
 યા ઇન્દ્રિયોના વિચિત્ર નામના ભેદા કરવા
 છે. ^{૪૬} જીવથી ભિન્ન જે જડ પ્રકૃતિ છે તેને કેટ-
 લાક મન કહે છે, કેટલાક અહંકૃતિ કહે છે અને
 કેટલાક બુદ્ધિ કહે છે. ^{૪૭} હે રમુનંદન! અહંકાર,
 મન તથા બુદ્ધિ વગેરે સૃષ્ટિની કલ્પના છે તથા
 ૧. એકરૂપ જ છે. પણ ન્યાયમતવાળાએ તેની
 બુદ્ધી કલ્પના કરી છે, સાંખ્યમતવાળાએ તેથી
 બુદ્ધી કલ્પના કરી છે અને ચાર્વાકમતવાળાએ
 સાંખ્યથી પણ જુદી કલ્પના કરી છે. વળી જૈમિની
 મતવાળાએ તેથી પણ વિચિત્ર કલ્પના કરી છે;
 તેજ પ્રમાણે આહંત, બૌદ્ધ, વૈશેષિક તથા પાંચ-
 ખન-એ સર્વેએ પણ પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે જુદી
 બુદ્ધી કલ્પના કરી છે. ^{૪૮-૫૦} છતાં, એક નગરમાં
 જનાના જુદા જુદા માર્ગો હોય અને તે સર્વ
 માર્ગોથી તે નગરમાં જનાય, તે પ્રમાણે તે સર્વ
 કલ્પનાથી એક પાટચારિત્રિક પદને પહોંચવું એ જ
 કર્વનો હેતુ છે અને તે પરમપદમાં સર્વની
 એકતા છે. ^{૫૧} પણ પરમાર્થના અજ્ઞાનથી અને
 વેપરીત યોધને લીધે માત્ર તેઓ વિવાદ કરે છે
 રેમાણું જેમ એક નગરમાં જવાના જુદા જુદા
 માર્ગોથી જે માર્ગ પોતાને ઇચ્છત હોય તે
 માર્ગના વખાણ કરે છે, તેમ જુદા જુદા મતવા-
 ળીએ પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરે છે. ^{૫૨, ૫૩}
 પણ હે રામ! તે સર્વનો મત મિથ્યા છે, કારણ કે
 કર્મમાર્ગમાં પ્રીતિ હોવાથી પોતાના વિકલિપત
 અર્થથી તેઓએ વિચિત્ર યુક્તિ કરેલી છે, પણ
 ખરું જોતા સર્વ મનનો જ વિવાદ છે. ^{૫૪, ૫૫} એક
 માણસ સ્નાન કરતો હોય ત્યારે તે સ્નાનકર્તા
 કહેવાય છે તથા દાન કરતો હોય ત્યારે દાન કર
 નાર કહેવાય છે અને એમ કાર્ય પ્રમાણે તેનું
 નામ પડે છે તેજ પ્રમાણે આ મન ક્રિયાના
 બેઢથી વિચિત્રતાને પામે છે વિવિધ કાર્યો કરવા-

ને પરિણામે એ મન જીવ, વાસના અને કર્મ આદિ
 નામરૂપી ભેદાવાળું થાય છે. જે અભિપ્રાય અનુ-
 ભવ થાય છે, તે માત્ર ચિત્તનો છે અને ચિત્ત વિનાનો
 માણસ જુએ છે, તો પણ જોતો નથી. શુભ તથા
 અશુભ સાંભળવાથી, સ્પર્શ કરવાથી, જોવાથી,
 ભોજન કરવાથી અને સૂંધવાથી અંત કરણમાં
 હર્ષ થવો અથવા ખેદ થવો, એ મનવાળા માણ-
 સને જ થાય છે પ્રકાશ છે એ જ રૂપનું કારણ છે,
 તેવી રીતે મન છે તે જ પદાર્થનું કારણ છે. જે
 માણસનું મન પધાર્યું છે (વાસનાવાળું છે) તેને
 બંધન થાય છે અને જોનું મન સુક્ત (વાસના-
 રહિત) છે તેની સક્તિ થાય છે જડ બુદ્ધિવાળો
 માણસ મનને પણ જડ માને છે અને ચૈતન્ય-
 વાન માણસ મનને ચૈતન્યસ્વરૂપ જાણે છે, પણ
 વસ્તુતાથી મન જડ પણ નથી તેમ ચૈતન્ય પણ
 નથી; અને વિચિત્ર સુખ-દુઃખની ગેથાવાળું ઉદ-
 ભવેલું જગત પણ મનમાંથી જ જોઈલ છે. ^{૫૬-૫૯}
 એકરૂપ મનમાં આખા સસારનો લય યથા જાય છે.
 અજ્ઞાન વડે ચિત્ત જ્યારે મલિન થાય છે, ત્યારે
 શ્રાતિ વડે સસારના કારણરૂપ મન વડે જગત
 ઉત્પન્ન થાય છે. ^{૬૦} હે રામ! મન અજડ છે એમ
 માનીએ, તો પણ તે સસારનું કારણ નથી એ
 પથ્થર જેવું જડ છે એમ માનીએ, તો પણ તે
 સસારનું કારણ નથી. ^{૬૧} એટલા માટે હે રામ!
 આ જગતમાં રૂપનું કારણ જેમ પ્રકાશ છે, તેમ
 મન કે જે જડ નથી તેમ ચૈતન્ય પણ નથી, તે જ
 પદાર્થનું કારણ છે. ^{૬૨} ચિત્ત વિના જગત નથી
 કારણ કે ચિત્તનો લય થવાથી સર્વ જગતનો સ્વરૂપ
 થાય છે. ^{૬૩} કાળ એક જ છે, પણ ઋતુઋતુને
 લીધે તેના જુદાં જુદાં નામ પડે છે તેજ પ્રમાણે
 મનનાં કર્મને લીધે જુદાં જુદાં નામ પડે છે. ^{૬૪}
 કદાપિ મન વિના અહંકાર વગેરે ક્રિયા શરીરને
 સોલ કરતી હોય, તો જોને મન નથી તેને પણ
 સોલ થવો જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી માટે
 મન વિના બીજી શક્તિ નથી, એમ સિદ્ધ થાય

છે. ૧૭ ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં બેઠે કહેલા છે, તે પોતાના તર્કથી જ કહેલા છે; અને તેવા તરફને તત્ત્વજ્ઞાની માનતા નથી તથા તેનું શાસન પણ કરતા નથી. હે રામ ! અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક થવા એ મનની સ્વાભાવિક શક્તિ છે અને તે શક્તિને લીધે જ ભિન્ન ભિન્ન મતવાદીઓએ ભિન્ન ભિન્ન તર્ક કરેલા છે તથા સર્વની શ્રદ્ધાના જડપણથી સર્વના તર્કમાં વિચિત્રતા રહેલી છે. ૧૮-૭૦ એતનરૂપ ક્ષેત્રાણિયા-ભાથી જમ જડ તંતુની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ નિત્ય પ્રયુક્ત પરપુરુષમાંથી પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ થઈ છે. ૭૧ અવિદ્યાના પરવશપણથી ચિત્તની ભાવનાઓ સ્થિરતાને પામી છે, તેથી વાદીઓના મતમાં મનનાં જ નામભેદ અને રૂપભેદ છે તે જ્ઞાતિ વડે કદિપત છે. ૭૨ મલિન ચિત્તની જન, મન, બુદ્ધિ તથા અહંકૃતિ એવી સંજ્ઞા પડેલી છે અને તે જ આ જગતમાં એતન, ચિત્ત તથા જન એવી રીતે કહેવાય છે. પણ સર્વની એકતા દેવાથી એમાં વિવાદનું કારણ નથી. ૭૩

જીવો મનશ્ચ નનુ બુદ્ધિરહંકૃતિચેત્સેવં પ્રયા-
મ્પમતેષમનિર્મલા ચિત્ । સૈપોષ્યતે જગતિ ચેત-
નચિત્તજીવસંઘાગ્નેન કિલ નાસ્તિ વિવાદ એપઃ
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-

સર્વ આડંબર મનથી જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, માટે જગત એ જ મનનું કર્મ છે, એમ પ્રથમ તમારા પતાવેલા વાક્યના અર્થથી મારા સમજવામાં આવે છે. ૧

વસિષ્ઠ યોહ્યાઃ-મરુદેશનો પ્રચંડ તાપ પ્રકાશના આવરણરૂપ મૃગતુષ્ણકાનો જન્મ અંગીકાર કરે છે, તેમ દૃઢ ભાવથી આસક્ત થયેલું મન આત્માના આવરણરૂપ અજ્ઞાન વડે આ જગતનો અંગીકાર કરે છે. ૨ આ બ્રહ્મરૂપ જગતને વિષે તે મન એક આકૃતિપણને પામે છે કાઈ સમયે તે મનુષ્યભાવને પામે છે અને કાઈ સમયે તે દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ૩ કાઈ સમયે તે દૈત્યપણથી હૃદય પામે છે, કાઈ સમયે તે યક્ષપણથી હૃદય પામે છે, કાઈ સમયે તે ગંધર્વ-પણને પ્રાપ્ત થાય છે, તો કાઈ સમયે તે કિન્નર-રૂપે રહે છે. ૪ વળી કાઈ સમયે તે આકાશ અને નગરરૂપે પણ થાય છે એ પ્રમાણે વિસ્તારવાળી આકૃતિથી મન જ સર્વ સ્થળે વૃદ્ધિ પામે છે. ૫ શરીરનો સમૂહ તણ, કાષ્ઠ અને લતા જેવા છે. માટે શરીરનો વિચાર કરવાથી કાઈ દુઃખ નથી. માત્ર મન છે તે જ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. ૬ મન વડે આકુળ થયેલું આ જગત વિસ્તાર પામેલું છે અને તે વિતા પચાત્મા એ જ અવશેષ રહે છે. ૭

માણસની ત્રણ પ્રકારની જાતિ કહી છે અને સદ-
મદાત્મક મન છે તે જ તેમાં પ્રથમ કાણુ છે
એમ કહ્યું છે.^{૧૨} માટે બુદ્ધિથી વર્જિત એવા
શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપી તત્ત્વમાંથી, જગતરૂપી વિચિ-
ત્રતા ઠગનાર મન દેવી રીતે ઉત્પન્ન થયું તથા
દેવી રીતે વૃદ્ધિ પામ્યું.^{૧૩}

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામચંદ્રજી ! (૧)
ચિત્તાકાશ, (૨) ચિદાકાશ તથા (૩) ભૂતાકા-
શ-એવી રીતે વિસ્તીર્ણ જઠરવાળાં ત્રણ જાતનાં
આકાશ છે.^{૧૪} એ ત્રણ આકાશ સર્વમામાન્ય છે
તથા સર્વત્ર તેમની વ્યવસ્થા છે, શુદ્ધચૈતન્યની
શક્તિથી તેમને સત્તા મળેલી છે.^{૧૫} સઘળાં પ્રાણી-
માત્રની અવ્યતાર (અંદરની) વસ્તુ તથા આદ્ય
સ્તુની સત્તા અને અસત્તામાં જ સાક્ષી તથા
આપક છે તેને ચિદાકાશ કહે છે.^{૧૬} પ્રાણી-
માત્રના સર્વ વ્યવહારના હેતુપણથી જ હિત-
પ્રદ છે, જ સર્વ કાર્ય-કારણના નિયંતાપણ-
થી શ્રદ્ધ છે અને જણે પોતાની કલ્પનાથી આ
જગતનો વિસ્તાર કર્યો છે, તેને ચિત્તાકાશ કહે
છે.^{૧૭} દશ દિશાના મડળના ભોગ વડે જનુ
અનિચિન્ન શરીર છે તથા મેઘ વગેરેના જ
આશ્રયભૂત છે, તેને ભૂતાકાશ કહે છે.^{૧૮} ભૂતા-
કાશ તથા ચિત્તાકાશ એ બંને ચિદાકાશના બળથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે અને દિવસ જેમ સર્વ કાર્ય સમૂહ-
નું કારણ છે, તેમ ચૈતન્ય સર્વનું કારણ છે.^{૧૯}
'હું જડ છું' 'હું જડ નથી' એવા મલિન ચિત્તને
નિશ્ચય થાય છે, તે જ મન છે એમ જણો અને તે
મને આકાશાદિ ઉત્પન્ન કર્યો છે.^{૨૦} આવી રીતે
ત્રણ આકાશની કલ્પના કરવી, એ પણ જ્યાં સુધી
વિષય (આત્મા)નું જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં સુધી
અજ્ઞાનીને બોધ કરવા માટે છે, તે કલ્પના જ્ઞાની-
ને માટે કરવામાં આવતી નથી.^{૨૧} જ્ઞાનીને તો

નિશ્ચય થાય છે કે, એક પરબ્રહ્મ જ છે અને તે
સર્વરૂપ છે, સર્વને પૂર્ણ પૂરક છે, નિત્ય છે અને
અને સર્વ કલ્પનાથી વર્જિત છે.^{૨૨} દ્વૈત તથા
અદ્વૈતના ભેદવાળાં વાક્યના ગર્ભિત સંકર્ષથી
અજ્ઞાનીને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે, પૂણ
જ્ઞાનીને ઉપદેશની આવશ્યકતા નથી.^{૨૩} હે રામ-
ચંદ્રજી ! જ્યાં સુધી તમને જ્ઞાન થયું નથી, ત્યાં
સુધી જ્ઞાન થવા માટે ત્રણ આકાશની કલ્પનાથી
હું તમને ઉપદેશ કરું છું.^{૨૪} દાવાનળ જેવા
પ્રયત્ન તાપમાંથી જેમ મરુદેશમાં મૃગટુષ્ણિકા
ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ ચિદાકાશમાંથી ભૂતાકાશ
તથા ચિત્તાકાશ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૫} ચિત્તપણને
પામેલું મન મલિનપણને પામે છે, તેથી તે
આકુળપણથી ત્રણ જગતરૂપ ઇન્દ્રિયને ઉત્પન્ન
કરે છે.^{૨૬} મૂખ માણસને છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ
થાય છે, પણ વિદ્વાનને તેવી ભ્રાંતિ થતી નથી.
તે જ પ્રમાણે અજ્ઞાની માણસને મલિનપણને
લીધે આ જગત ચિત્તના કાર્યરૂપી જોવામાં આવે
છે, પણ જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ તે જોવામાં આવતું નથી.
એટલે કે, મૂખપણથી બંધન થાય છે અને જ્ઞાન-
થી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૭}

ચિત્તત્વમસ્ય મલિનસ્ય ચિદાત્મકસ્ય તત્ત્વ-
સ્ય દૃશ્યત્વ દ્વં નનુ બોધદીનેઃ । શુક્તૌ યથા
રજતતા ન તુ બોધવદ્દિર્મોહ્યેણ ઘંઘ હહ બોધ-
વલેન મોહઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિદાકાશમાહાત્મ્ય' એ
નામનો સર્ગ ૯૭ મો સમાપ્ત

* ચોરાણમાં સર્ગમાં બાર પ્રકારની જાતિ લખી
છે, પણ તે સર્વનો સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એ
ત્રણમાં આત્મભોવ થવાથી મુખ્ય ત્રણ જાતિ માને છે

~ ~ ~ સર્ગ ૧૮ મો ~ ~ ~

ચિત્તાખ્યાન-વનનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યતઃ કૃતચિદુત્પન્નં ચિત્તં ચર્ક્ષિચ્ચિદેવ હિ ।

નિત્યમાત્મવિમોક્ષાય યોજ્યેચ્છત્તત્તોજ્ઞઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે અનન્ધ ! ચિત્ત ગમે તેમ ઉત્પન્ન થયું હોય તો પણ તેને નિરંતર મોક્ષ માટે આત્માને વિષે જોડવું.^૧ હે રામ ! પરમાત્માના વિષે જોડેલું ચિત્ત શુદ્ધ અને વાસનારહિત થાય છે અને ત્યાર પછી તે ચિત્ત કલ્પનાથી શૂન્ય થવાથી આત્માપણાને પામે છે.^૨ હે રામ ! સ્થાવર અને જંગમરૂપી આ જગત ચિત્તને અધીન છે અને બંધ તથા મોક્ષ પણ ચિત્તને જ અધીન છે.^૩ હે રામ ! આ સમયે પ્રજાએ પ્રથમ મને કહેલું ચિત્તાખ્યાન હું તમને કહું છું, તે તમે પ્રથમથી સંભળો.^૪ હે રામચંદ્ર ! શૂન્ય, શાંત અને ભયંકર એવું એક વન હતું. તેમાં સૌ યોજન પણ એક કણમાત્ર જણાતા હતા.^૫ તે વનમાં હજાર હાથ તથા હજાર નેત્રવાળો એક પુરુષ હતો. તેની બુદ્ધિ આકુળ થયેલી હતી. તે ભયંકર અને વિશાળ આકૃતિનો હતો.^૬ તે પોતાના હજાર હાથમાં પરિધ (એક જતનું હથિયાર) લઈને પોતાના શરીરના પાછળના ભાગ ઉપર પ્રહાર કરતો હતો અને પોતાની મેળે પલાયન થતો હતો.^૭ આ પ્રમાણે પોતાના શરીર ઉપર પોતાની જાતે દૈવ પ્રહાર કરીને, ભયભીત થઈને તેણે ઠેલકા યોજન સુધી દોડવા માંડ્યું.^૮ આ પ્રમાણે રાંઠો પાડતાં આ તરફ અને તે તરફ ધણે દૂર સુધી દોડવાથી થમને લીધે તેનું શરીર પર-વશ થઈ ગયું અને તેના હાથ-પગ વી ખાઈ ગયા.^૯

૨ આ અદ્વાયમા સર્ગમાં બોધ થવા મારે ચિત્તનું આખ્યાન કહેવાશે તથા ચિત્તના તત્ત્વનો નિર્વાર કરવાથી ચિત્તનો નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવશે.

ત્યાં તે પરવશપણાથી અધારી રાત્રિના અધંકાર સમાન ભયંકર તથા આકાશ સમાન ગંભીર એવા પોલાણવાળા અંધારા કૂવામાં પડ્યો.^{૧૦} ત્યાર પછી ઠેલેક કાળે તે અંધારા કૂવામાંથી બહાર નીકળ્યો અને ફરી પણ પ્રથમની પેઠે પોતાના શરીર પર પોતાની જાતે પ્રહાર કરીને તેણે ચાર બાજુ દોડવા માંડ્યું.^{૧૧} ફરીથી ઠેલેક દૂર ગયા પછી, પતંગિયું જમ અગ્નિમાં પડે, તેમ તેણે ઠેલકા કાંટાથી વ્યાપ્ત એવા કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૨} ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં કરંજના વનમાંથી બહાર નીકળીને પ્રથમની પેઠે તેણે પોતાના શરીર ઉપર જાતે પ્રહાર કરતાં કરતાં દોડવા માંડ્યું.^{૧૩} ઠેલેક દૂર ગયા પછી તેણે ચંદ્રમાના કિરણથી શીતળ અને મનોહર એવા એક ઢેળના વનમાં આનંદથી પ્રવેશ કર્યો.^{૧૪} થોડી વાર પછી ઢેળના વનમાંથી બહાર નીકળીને પ્રથમની પેઠે તેણે જાતે પ્રહાર કરતાં દોડવા માંડ્યું.^{૧૫} ત્યાંથી થોડે દૂર ગયા પછી ફરીથી તે જ અંધારા કૂવામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તે સમયે તેના અવયવો તથા આકૃતિ વી ખાઈ ગયાં હતાં.^{૧૬} પછી અંધારા કૂવામાંથી છીટીને તે ઢેળના વનમાં ગયો. એ ઢેળના વનમાંથી નીકળીને તે કરંજના વનની ઝાડીમાં ગયો.^{૧૭} હવે એ કરંજના વનની ઝાડીમાંથી નીકળીને તે કૂવામાં ગયો અને એ કૂવામાંથી નીકળી તે ઢેળના વનમાં ગયો. આમ પ્રથમની પેઠે પ્રહાર કરતાં રહી, તેણે તે તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યું.^{૧૮} તે માણસનો આવા પ્રકારનો આચાર ધણી વાર જોયા પછી, મેં તેને બળાહારથી માર્ગ પા રાંધ્યો અને તેને પૂછ્યું કે, 'તું દોણ છે? આ તું શું કરે છે? શા માટે આવી રીતે તું પ્રહાર કરે છે? આવી રીતે પ્રહાર કરીને તું શું છું? છે? અને શા માટે તું વૃથા એક પામે છે? રાંધ્યો, રાંધ્યો અને આવી રીતે પૂછવાથી તેણે ઉત્તર દીધા કે, 'હે સુનિ ! હું કાંઈ પણ નથી, હું કાંઈ કરતો પાડું

નથી.^{૨૧} તમે મારા કામમાં અંતરાય નાખ્યો છે માટે તમે મારા શત્રુ છો. દુઃખને માટે તેમજ સુખને માટે તમે મને જોયો છે અને મારો નાથ થયો છે.^{૨૨} એ પ્રમાણે કહીને તેણે પોતાના પીડાયેલાં અંગ તરફ દૃષ્ટિ કરી અને પૃથ્વી પર મેઘ પડતો હોય તેમ અસંતોષથી તેણે દીન થઈને રૂદન કરવા માંડ્યું.^{૨૩} થોડી વાર પછી રૂદન કરવું બંધ કરી, પોતાના અંગ તરફ નજર કરીને તેણે હાસ્ય કયું તથા નાદ કર્યો.^{૨૪} એવું અદ્દહાસ કર્યા પછી તેણે મારી સમક્ષ ક્રમે કરી પોતાના અંગને ત્યાગ કર્યો.^{૨૫} પ્રથમ તેનું પ-રમ દારણુ ભરતક પડી ગયું, ત્યાર પછી તેના હાથ પડી ગયા, ત્યાર પછી તેના વક્ષ સ્થળનો નાથ થયો અને ત્યાર પછી તેનું ઉદર પડી ગયું.^{૨૬} ત્યાર પછી કણમાત્રમાં ક્રમે કરી સર્વ અંગોને ત્યાગ કરીને તે પુરુષ કોઈ સ્થળે જવાને તત્પર થયો.^{૨૭} થોડી વાર પછી એ જ પ્રકારનો બીજો માણસ મારી નજરે આવ્યો. તે પણ પોતાના શરીર ઉપર પોતાના જ બહા હાથથી પ્રહાર કરતો હતો અને દોડતો હતો; તે દ્વામાં પડતો હતો અને તેમાંથી બહાર નીકળી પાછો દોડતો હતો.^{૨૮, ૨૯} ત્યાંથી પાછો તે દ્વામાં પડતો હતો અને આતુર થઈને ફરી દોડતો હતો. ફરી તે ખાડમાં પડતો હતો અને કણવારમાં તેણે શીતળ કદલીવનમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૦} ત્યાંથી પણ કષ્ટ પામીને પાછો પોતાના શરીર ઉપર પ્રહાર કરતો તે પલાયન કરતો હતો. આવો તેનો આચાર જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું.^{૩૧} મેં તેને ઊભો રાખ્યો અને પ્રથમ જોયેલ માણસને જ પ્રમાણે પૂછ્યું હતું તે જ પ્રમાણે મેં તેને પૂછ્યું. ત્યારે તે માણસ પણ પ્રથમના માણસની પેઠે કમ-પૂર્વક રૂદન હાસ્ય અને પોતાના અંગને ત્યાગ કરીને અદશ્ય થઈ ગયો. તેણે નિયતિની શક્તિનો વિચાર કરી ત્યાંથી પ્રયાણ કયું.^{૩૨, ૩૩} થોડી વાર પછી મેં એવા જ પ્રકારના ત્રીજા માણસને જોયો.

તે પણ જાતે પ્રહાર કરતો હતો અને નાસી રહ્યો હતો.^{૩૪} એ પ્રમાણે પલાયન કરતાં તે માણસ એક અંધારા દ્વામાં પડ્યો. થોડી વાર સુધી તેની દ્વામાંથી બહાર નીકળવાની વાટ જોઈ-ને હું ઊભો રહ્યો; પણ ઘણી વાર સુધી જ્યારે તે બહાર ન નીકળ્યો, ત્યારે હું તેને જોવા માટે ઊભો થઈને ત્યાં ગયો.^{૩૫, ૩૬} તે સમયે તેવા જ આકારનો તથા તેવી જ રીતે પડતો મેં તેને જોયો, એટલે તેને ઊભો રાખીને, મેં તેને પણ પ્રથમની પેઠે જ પૂછ્યું.^{૩૭} છતાં હે કમલલોચના! તે મારું કહેલું સમજ્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તે મૂઠાં બુદ્ધિ-વાળો અવિવેકી હોવાથી મને કહેવા લાગ્યો કે, 'અરે પાપી! અરે ભૂંડા બ્રાહ્મણ! તું કાંઈ જાણ-તો નથી.' પછી પોતાના જ વ્યાપારમાં પરાયણ થયેલો તે માણસ ત્યાંથી આટ્યો ગયો. એ પ્રમા-ણે તે અરણ્યમાં ફરતાં, એવા જ પ્રકારના બીજા પણ ઘણા પુરુષોને મેં જોયા. તેમાંના કેટલાક તે મારો પ્રશ્ન સાંભળી સ્વપ્નના સંભ્રમની પેઠે શાંતિ પામી ગયા.^{૩૮-૪૦} કેટલાક મારા વચનની ઉપે-ક્ષા કરી નિંદા કરવા લાગ્યા, તો કેટલાક અંધારા દ્વામાં પડી તેમાંથી બહાર નીકળ્યા.^{૪૧} કેટલાકે ઢેળના વનમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેમાંથી ઘણી વાર સુધી બહાર ન નીકળ્યા. કેટલાક ઘોર કર-જના વનમાં જ અંતર્ધાન થયા. કેટલાક કામ્ય કર્મોમાં પરાયણ હતા તેથી ક્યાંય સ્થિતિ ન પામ્યા. હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે તે મહાદેવી વિસ્તાર પામેલી છે.^{૪૨, ૪૩} તે આજ સુધી છે અને તેમાં એવા જ પ્રકારના પુરુષો છે. હે રામ! તે જંગલ તમે જોયું છે, પણ તમારી બુદ્ધિ અપ્રૌઢ હોવાથી તેનું તમને સ્મરણ નથી.^{૪૪} તે જંગલ અતિ ભયંકર છે, વિવિધ પ્રકારના કાંટાને લીધે સંકટવાળું છે, ઘોર છે અને ગાઢ અંધારાને લીધે ગહન છે. છતાં લોકમાં નિવૃત્તિનું સાધન મળ્યા છતાં, અજ્ઞાની-માણસ આત્મજ્ઞાન ન હોવાથી તે ઘોર જંગલનું, સુગંધી વાળાં પ્રુષ્પોથી યુક્ત

મેવી વાટિકા (વાડી) ની જમ સેવન કરે છે.^{૪૫}

સા મીષળા વિવિધકંટકસંકટાંગી ઘોરાટવી
ઘનતમોગહનાપિ લોકે । આગત્ય નિર્વૃત્તિમલઘ-
પરાવબોધૈરાસેવ્યતે કુસુમગુલમકવાટિકેવ ॥૪૫॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તોપાખ્યાન' એ ના-
મનો સર્ગ ૯૮ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૯૯ મો

ચિત્તાખ્યાનનો સિદ્ધાંત

॥ રામ ક્વાચ ॥

ક્વાસૌ મહાટવી વ્રજન્ કદા દષ્ટા કર્થ મયા ।

કે ચ તે પુરુષાસ્ત્વ કિં વત્કર્તુ કૃતોચમાઃ ॥૧॥

રામ બોલ્યાઃ—હે બ્રજન્ ! તમે કહેલી મહા-
ટવી (મોટું જંગલ) ક્યાં છે ? મેં તે જ્યારે અને
કેવી રીતે જોયેલી છે ? ત્યાં પુરુષો હતા તે કોણ
હતા ? તથા તેઓ શું કરવાનો ઉદ્દેશ કરતા હતા ?^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રઘુનાથ ! હે મહાબાહુ !
હે રામ ! મેં તમને કહેલી મહાટવી દૂર નથી,
તેમ તે પુરુષો પણ દૂર નથી.^૨ હે રામ ! ગંભીર,
અપાર પોલાણનાળી, શૂન્ય તથા વિકારથી યુક્ત
જે આ સંસારપદવી છે તેજ મહાટવી છે, એમ
તમે સમજો.^૩ વિવિધદૃષ્ટિથી વિચાર કરવાથી તે
સંસાર-પદવીરૂપ મહાટવી પ્રાપ્ત થાય છે અને
જ્યારે તે એક આદિતીય વસ્તુથી પૂર્ણ છે એમ
નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે તે શૂન્ય છે.^૪ તે સંસાર-
અટવીમાં મોટા આકારવાળા પુરુષો બ્રમણ
કરતા હતા એમ મેં તમને કહ્યું છે તે પુરુષો નહિ,
પણ સંસારમાંનાં માણસોના મનરૂપી પુરુષો સમ-
જવા અને એ મન દુઃખમાં દુખેલાં છે.^૫ હે મહા-
બુદ્ધિમાન ! હે નિષ્પાપ ! વિવેક છે તેજ મનરૂપી
પુરુષનો દ્રશ્ય છે અને વિવેક વડે જ મેં તેને

જોયેલા છે.^૬ સૂર્યદેવતા પોતાના પ્રકાશથી કમળને
જન્ય કરે છે, તેવી રીતે વિવેકથી હું મનને બોધ
કરું છું.^૭ હે મહામતિમાન ! મારા બોધનો અંગી-
કાર કરીને, મારા પ્રસાદથી કૃટલાક મન શાંતિ
પામીને પરમ પદવીને પામી ગયાં છે.^૮ મોહને
હીધે જ મારું અભિનંદન કરતાં નથી તથા જેઓ
મારો તિરસ્કાર કરે છે, તેઓ અધારા ફવામાં
પડે છે.^૯ હે રઘુવર ! પૂર્વના સર્ગમાં જ અધારા
ફવા કહ્યા છે, તે નરક સમજવાં. જેમણે કેળતા
વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન સ્વર્ગના રસવાળો છે,
એમ સમજવું. જેમણે અધારા ફવામાં પ્રવેશ
કર્યો છે અને ત્યાંથી બહાર નિર્ગમન કર્યું નથી,
તે મન મહાપાપથી યુક્ત હોવાથી નરકમાંથી
નીકળ્યાં નથી, એમ સમજવું.^{૧૦-૧૨} હે રાધવ !
કેળતા વનમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, તે વનમાંથી જણે
બહાર નિર્ગમન ન કર્યું, તે મન પ્રણયના સંભા-
રથી યુક્ત હોવાથી સ્વર્ગમાં રહ્યાં છે એમ સમ-
જવું.^{૧૩} હે રઘુનંદન ! કરંજના વનમાંથી જ
બહાર ન નીકળ્યાં, તે મનુષ્યજાતનાં મન સમ-
જવાં. જને બોધ થયો તે બંધનથી મુક્ત થયા.^{૧૪}
બહુ રૂપવાળાં કૃટલાક મન એક યોનિમાંથી
બીજી યોનિમાં પ્રવેશ કરીને, નરક તથા સ્વર્ગમાં
આવ-જ કર્યા કરે છે.^{૧૫} પ્રથમના સર્ગમાં
કરંજનું ગાદ વન કહેલું છે, તે સંસારમાં
સીનો રસ તથા દુઃખ અને કંટકરૂપી વિવિધ
વાસનાથી યુક્ત મનુષ્યપણ સમજવું.^{૧૬} જણે
કરંજના વનમાં પ્રવેશ કર્યો, તે મન મનુષ્યજાતિ-
માં ઉત્પન્ન થઈને સંસારના રસમાં આસક્ત થયા,
એમ સમજવું.^{૧૭} હે રઘુનંદન ! ચંદ્રમાંનાં કિર-
ણથી શીતળ એવું કેળવું જે વન કહેવામાં આવ્યું
છે, તે મનને આનંદ કરનાર સ્વર્ગ છે, એમ
સમજો.^{૧૮} કૃટલાક મન પ્રણય કરવાથી, તપ તથા
ધારણા વડે ઘરીરને ધારણ કરીને રહેલાં છે.^{૧૯}
જણે પોતાના અજ્ઞાનથી બુદ્ધિ અને ચિત્ત વડે
મારો તિરસ્કાર કર્યો છે, તેણે આત્મજ્ઞાન ન

* આ નવાણુમાં સર્ગમાં પ્રથમ કહેવ ચિત્તા-
ખ્યાનનું કમચી તથા વ્યુત્કમચી રામચંદ્રના પ્રથ
દ્વારા તાત્પર્ય કહેવામાં આવેલી.

દેવાથી પોતાના જ વિવેકનો તિરસ્કાર કર્યો છે. તમે મને જોયો છે, મારા નાશ થયો છે તથા તમે મારા ચતુ છે, એમ જ પુરુષે કહ્યું તે બોધ થવાથી નાશ થવા સમયે ચિત્તે પ્રલાય કર્યો, એમ સમજવું.^{૧૯-૨૧} હે રાધવ! રાડો પાડીને પુરુષે રૂદન કરવા માંડ્યું, એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે મને રૂદન ક્યું, એમ સમજવું.^{૨૨} અર્ધવિવેક પ્રાપ્તિ થયો હોય અને નિર્મળપદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, ત્યાં સુધી સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તને અતિશય પરિતાપ થાય છે.^{૨૩} રૂદન કરતાં પોતાના અંગ ઉપર દષ્ટિ કરી એમ કહેલું છે, તે સંસારના સુખનો ત્યાગ કરવા સમયે સ્ત્રી-પુત્રના રનેહને લીધે તેમના પર દયાથી આ સર્વનો ત્યાગ કરી જવું, એ કષ્ટરૂપ છે, એમ વિચાર કરીને રૂદન ક્યું, એમ સમજવું. અર્ધવિવેક પ્રાપ્ત થયો હોય અને નિર્મળપદની પ્રાપ્તિ ન થયેલી હોય, તો રનેહ તથા લોભ વગેરેથી અંગનો ત્યાગ કરવા સમયે ચિત્તમાં તાપની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૪, ૨૫} હે રામ! જમણે હાસ્ય ક્યું તેમને મારા જ્ઞાન વડે વિવેકની પ્રાપ્તિ થઈ છે અને તેથી તેમને ચિત્તમાં સંતોષ થઈને આનંદ થયો છે, એમ સમજવું.^{૨૬} વિવેકની પ્રાપ્તિ થયા પછી જણે સંસારની સ્થિતિનો ત્યાગ કરેલો છે, એવા ચિત્તને પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરતી વખતે આનંદની અભિવૃદ્ધિ થાય છે.^{૨૭} જ પુરુષોએ પોતાનાં અંગ તરફ દષ્ટિ કરતાં હાસ્ય ક્યું, તેમણે પોતાના મનથી એવા વિચાર કર્યો કે, 'આ મારાં અંગો, એ જ મને છેતરાવાનું સ્થાન છે। અહીં મિથ્યા વિકલ્પથી રચિત અંગો વડે હું ધણીવાર છેતરાયો, આમ પોતાના મનથી વિચાર કરીને તેણે હાસ્ય સહિત અંગ તરફ દષ્ટિ કરી.^{૨૮, ૨૯} વિવેક પ્રાપ્ત થયા પછી પરપદમાં વિશ્રાંતિ પામેલું મન, પૂર્વની દીનતાના આધારભૂત પદાર્થને દરથી

હાસ્ય કરતાં કરતાં બુદ્ધિ છે.^{૩૦} મેં તેને માર્ગમાં રાદીને પ્રયત્નથી પ્રશ્ન કર્યો, તે વિવેક બળાત્કારથી પોતાના ચિત્તને રાદી છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું.^{૩૧} મારી આંખ આગળ તેનાં અંગો ચુરાઈને અંતર્ધાન થઈ ગયાં, તે ઉપરથી વિવેકને લીધે મનનો નાશ થતી વખતે અર્થની અનેક પ્રકારની આશાનો પણ નાશ થાય છે, એમ બતાવવામાં આવ્યું.^{૩૨} પુરુષને હજાર નેત્ર તથા હજાર હાથ હતા, એમ પ્રથમના સર્ગમાં વર્ણવેલું છે, તે ઉપરથી ચિત્તને અનંત આકૃતિપણું છે, એમ સમજવાનું છે.^{૩૩} પુરુષ પોતાનાં જ શરીર ઉપર પોતાની મેળે પ્રહાર કરતો હતો, એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી અનેક પ્રકારની કુકલ્પનાથી મન પોતાના જ શરીરને પ્રહાર કરે છે, એમ સમજવું.^{૩૪} પુરુષ પ્રહાર કરતાં ચારે બાજુ દોડતો હતો, એમ કહેલું છે, તે ઉપરથી માણસનું મન પોતાની વાસનારૂપી પ્રહારથી વાસના અતુસારે દોડ્યાં કરે છે, એમ સમજવાનું છે.^{૩૫} મન પોતાની મેળે પોતાને પ્રહાર કરે છે અને સ્વેચ્છાથી પલાયન કરે છે. બુદ્ધિ, અજ્ઞાનનું એ કેવું કૌતુક છે!^{૩૬} પોતાની વાસનાથી તાપ પામેલાં સર્વ મન, સ્વેચ્છાથી પોતાના પદને પામવાને માટે પલાયન કરે છે.^{૩૭} આ જગતમાં હું ખોનો જ વિસ્તાર થયો છે, તે પણ મનને લીધે જ છે અને મન પોતે એક પામી ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે.^{૩૮} જમ કોશિટા કરનાર કીડા પોતાની લાળરૂપી બળથી બંધન પામે છે, તેમ મન પોતાની સકલિપ્ત વાસનારૂપી બળથી પોતાની મેળે બંધન પામે છે.^{૩૯} બાળક રમત કરવા સમયે પાછળથી પોતાને જ દબાય થાય એવી રમત પણ અજ્ઞાનથી રમે છે, તેવી રીતે મન પોતાની અચળતાને લીધે બાવી દબાવેલો વિચાર કર્યા વિના પાછળથી અનર્થ થાય એવી રીતે પણ કીડા કરે છે.^{૪૦} લાકડાને વહેરનાર

ભાગ ચીરીને તેમાં વચ્ચે ખીલી બરાવી ચાલ્યા
જાય છે. પાછળથી કાઠિ વાંદરે તે જ લાકડા પર
બેસીને પોતાની ચપળતાને લીધે કાંઈ પણ
વિચાર કર્યા વિના તેમાંથી ખીલી કાઢી નાખે છે;
તો ચીરેલા ભાગમાં પોતાના વૃષણ દબાવાથી
તેનું ભરણ થાય છે. તે જ પ્રમાણે માણસનું મન
પોતાની ચપળતાને લીધે વિચાર કર્યા વિના
એવાં કામ કરે છે, કે પાછળથી તેને અનર્થની
ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૧૧} મારે મનનું ધણી વખત
પાલન કરવું, ધણી વખત મન વડે આત્મવિચાર
કરવો અને યોગાભ્યાસથી મનને વશ કરી લેવું;
એટલે ફરી વાર શોક કરવો પડે નહિ.^{૧૨} મનના
પ્રભાદથી દુઃખના પડાક વધે છે. સૂર્યોદયથી જમ
દિખેનો નાશ થાય છે, તેમ મનને વશ ગ્રાહવાથી
દુઃખનો નાશ થાય છે.^{૧૩} જે મનુષ્યનું મન
ગામના અર્થથી ઉત્પન્ન થયેલી અનિવ વાસ-
નાઓ વડે મુલિની પેડે મીનવૃત્તિથી મંસારના
ગામમાં રહ્યા કરે છે, તે મનુષ્યનું મન પાછળથી
તત્ત્વજ્ઞાનને લીધે પગમ પવિત્ર થાય છે તથા
તત્ત્વ અને મગ્નની ઉદિત એવા પરમપદને પ્રાપ્ત
થાય છે ત્યારે તેને મદાન આપત્તિમાં પણ શોચ

હસર્ગ ૧૦૦ મો' ૭

બ્રહ્મ સર્વ શક્તિવાળું છે તથા બંધ-
મોક્ષ અજ્ઞાનથી જ છે

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ચિત્તમેતદુપાયાતં વ્રજણઃ પરમાત્મદાત્ ॥

અતન્મયં તન્મયં ચ તરંગઃ સાંગરાદિવ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે ગમ ! આ ચિત્ત બ્રહ્મ-
ના પરમ પદમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું છે. સાગરમાંથી
ઉત્પન્ન થયેલ તરંગ જેમ સાગરમય છે તથા
સાગરમય નથી, તેમ તે ચિત્ત બ્રહ્મમય છે અને
બ્રહ્મમય નથી.^૧ હે રામ ! સામાન્ય જગની
બુદ્ધિવાળા માણસને જમ સમુદ્રથી તરંગ સુર

પામેલામાં આનંદશક્તિ છે, શૂરવીરમાં પરાક્રમ-
શક્તિ છે, સર્ગમાં સર્ગશક્તિ છે અને આ
કલ્પાંતમાં સર્વશક્તિ છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મની સર્વ
શક્તિ દશે દિશામાં દેખાય છે.^{૧૦} વૃક્ષના
બીજમાં જ્વળી રીતે કૃણ, પુષ્પ, લતા, પત્ર,
શાખા તથા મૂળવાળું વૃક્ષ રહેલું છે, તેવી રીતે
બ્રહ્મને વિષે આ જગત રહેલું છે.^{૧૧} બ્રહ્મને વિષે
પ્રતિભાસના વશપણાથી ચૈતન્ય તથા જડના
મધ્યમાં રહેલું જીવ નામનું ચિત્ત દેખાય છે.^{૧૨}
અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષ, લતા, ગુદમ તથા પશ્ચિમની
કલ્પનાની પેઠે જ્યાં સુધી તત્ત્વ બળવામાં આવ્યું
નથી, ત્યાં સુધી આ જગતની કલ્પના છે.^{૧૩} હે
રાધવ ! અહં પ્રત્યયથી જાસમાન થતું આ જગત
બ્રહ્મરૂપ જ છે. આત્મા સર્વ સ્થળે રહેનાર છે તથા
તેનું નિત્ય પ્રકાશરૂપ મહાન શરીર છે.^{૧૪} આકા-
શમાં જ્વળી રીતે પીંછાની બ્રાંતિ થાય છે તથા
જળમાં જ્વળી રીતે તરંગની બુદ્ધિ છે, તેવી રીતે
આત્માની મનન કરવાની શક્તિને મન કહે છે.^{૧૫}
આત્માને વિષે જીવ તથા મન પ્રતિભાસની કળા-
માત્ર છે. મનનાત્મક મનના રૂપનો જ ઉદય થયો
છે, તે પણ બ્રહ્મની જ શક્તિ છે; તેથી હે રિપુના-
શન ! તે બ્રહ્મરૂપ જ છે, આ જ દરથ વિભાગ
જેવામાં આવે છે, તે પણ પ્રાતિભાસિક છે, પણ
વસ્તુતાથી વિભાગ નથી.^{૧૬} વળી બ્રહ્મતા
અજ્ઞાનથી કામ, કર્મ, વાસના આદિ જે કાંઈ લોક-
માં જીવનું કારણ કહ્યું છે, તે સર્વ મન વિશે જ
સંદેહાત્મક છે; એટલે, મનરૂપ બ્રહ્મની શક્તિ જ
જીવનું કારણ છે. જમ મનઃસાત્ત્વિક બ્રહ્મનું રૂપ
સંસર્ગના અર્થાસથી મનમાં રહેલું છે અને જમ
વસંત વગેરે ઋતુની શક્તિ વૃક્ષમાં રહેલી છે, તેમ
જીવની ચેષ્ટા વગેરે મનના ધર્મ પણ બ્રહ્મને વિષે
રહેલા છે. પૃથ્વીમાં સર્વ ઋતુ તથા સર્વ પુષ્પ
વગેરેની શક્તિ રહેલી છે, તે છતાં પૃથ્વી, બીજ,
સંસ્કાર તથા દેશના ભેદથી વ્યવસ્થા વડે પુષ્પ
વગેરેને ધારણ કરે છે; તેવી રીતે બ્રહ્મને વિષે

સર્વ શક્તિ રહેલી છે, તે છતાં તે વ્યવસ્થાથી
સર્વ શક્તિને ધારણ કરે છે અને પૃથ્વી જ્વળી
રીતે પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેવી રીતે લોકના કર્તા
બ્રહ્મા ચિત્તને ધારણ કરે છે. જ્વળી રીતે પૃથ્વીના
તળમાંથી દેશકાલની વિચિત્રતા વડે શાળ ઉત્પન્ન
થાય છે, તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી પણ અનેક સ્થળે
અનેક પ્રકારની શક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. હવે
સંકર બ્રહ્મ અને જગતને સંકર (સેળભેળ)
માનીએ, તો પણ કંઈ પ્રાતિભાસિક નથી અને
તેને કોઈ પણ ભૂતું નથી. ભિન્નને ભિન્ન કરનાર જ
સંખ્યા તથા રૂપ આદિ છે તેથી સંકર (સેળભેળ)
થશે નહિ. એ ભેદ કરવાવાળાં સંખ્યા આદિ પણ
મનથી જ બ્રહ્મ વિષે કલ્પાયેલાં છે, માટે તે પણ
બ્રહ્મરૂપ જ બળે.^{૧૮-૨૩} ઇન્દ્રિયાણુના દશ પુત્રો-
એ મનની કલ્પનાથી દશ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યાં,
તેવી રીતે પ્રત્યેક માણસ મનમાં જ્વળી કલ્પના
કરે છે, તેવું તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે.^{૨૪} પોતાની
મેળે શૌલ ન પામેલા નિર્મળ જળમાં જ્વળી રીતે
સ્પંદ થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્માને વિષે જીવ
છે તે જ સંસારનું કારણ છે.^{૨૫} જળમાં થતા
કલ્વોલ, ભ્રમિં તથા તરંગ એ સધળું જમ જળ-
રૂપ છે, તેમ જ્ઞાનવાન માણસને આ સર્વ જગત
બ્રહ્મરૂપ છે.^{૨૬} તરંગવાળા સમુદ્રમાં જળથી બુદ્ધી
જમ તરંગની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમ
નામ-રૂપ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે,
પણ વસ્તુતાએ એક બ્રહ્મની જ સત્તા રહેલી છે.
જ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે, બંધ છે તથા
સ્થિતિ પામે છે, એ સધળું વિવર્તપણાથી બ્રહ્મને
વિષે જણાય છે.^{૨૭,૨૮} સૂર્યનો પ્રચંડ તાપ જમ
મૃગજળરૂપે જણાય છે, તેમ પરમાત્મા નામ-
રૂપથી રહિત છે, તો પણ વિચિત્ર રૂપથી પ્રત્યક્ષ
જણાય છે.^{૨૯} કરુણ, કર્મ, કર્તા, જનન, મરણ
તથા સ્થિતિ, એ સધળું બ્રહ્મને અધીન છે, તે
વિના કંઈ પણ કલ્પના નથી.^{૩૦} લોક નથી, મોહ

નથી. આત્માને વિષે લોભ, તૃષ્ણા અથવા મોહ કેવો અને ક્યાં ધરે ?^{૩૧} સુવર્ણમાંથી જમ ખાનુ-ખંધ વગેરે આબૂપણો થાય છે, તેમ આ સર્વ જગત આત્મામાંથી જ મનની કલ્પનાના ક્રમે કરીને છે.^{૩૨} અજ્ઞાનથી વીટાયેલા ચિત્તને જીવ કહે છે. પોતાના બંધુ હોય તેને પણ જ્યાં સુધી જાણ્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અખંધુ છે. (તે પ્રમાણે ચિત્તને આત્મજ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાં સુધી તેની જીવ સંજ્ઞા કહેવાય છે.)^{૩૩} આકાશે જવી રીતે શૂન્યતા પ્રકટ કરેલ છે, તેવી રીતે ચૈતન્યરૂપી આત્માએ અજ્ઞાન વડે પોતાના સંકલ્પથી જીવ પણ પ્રકટ કરેલ છે.^{૩૪} આત્મા છે તે જ આના-ત્માની પેઠે જગતમાં જીવરૂપે જણાય છે. નેવ દોષથી જમ આકાશમાં બે ચદ્રમા દેખાય છે, તેવી રીતે સત્-અસતરૂપે આ જગત ઉત્પન્ન થયું છે.^{૩૫} મોહના નિમિત્તરૂપ બધાં અને મોક્ષ, એ બે શબ્દનું પણ અત્યંત અસંભવપણું છે, કારણ કે આત્માને સત્યપણુ હોવાથી તેને બંધન અથવા મોક્ષ કેમ જ ધરે ? બંધ કે જોનો નિત્ય અસંભવ છે, તેનો સંભવ માની 'હું બધાંથી છુ' એમ માનવું એ પણ કુકલ્પના છે, તેમજ મોક્ષ પણ કલ્પનામાત્ર છે, વાસ્તવિક રીતે નથી.^{૩૬,૩૭}

રામ બોલ્યાં:-હે પ્રભુ ! પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, મનમાં જોવા નિશ્ચય થાય છે, તે પ્રમાણે થાય છે, પણ તેમાં અન્યથા થતું નથી. ત્યારે જ માણસે મનથી બંધનની કલ્પના કરી છે, તેને કાલ્પનિક (કલ્પનાથી થયેલો) બંધ નથી એમ કેમ કહેવાય ?^{૩૮}

વસિષ્ઠ બોલ્યાં:-જવી રીતે સ્વપ્નમાં થયેલી કલ્પના મિથ્યા છે, તેવી રીતે અર્થ માણસને થયેલી બંધની કલ્પના પણ મિથ્યા છે અને તેવી જ રીતે મોક્ષની કલ્પના છે, તે પણ મિથ્યા છે. આ પ્રમાણે બંધ અને મોક્ષ એ બંને અજ્ઞાનથી જ થયેલ છે. હું મહાબુદ્ધિમાન ! વાસ્તવિક રીતે બંધ પણ નથી તેમ મોક્ષ પણ નથી.^{૩૯,૪૦} જ્યાં

સુધી અજ્ઞાન હોય છે, ત્યાં સુધી દારીમાં સર્પની કલ્પના થાય છે, પણ તે પ્રાણ ! જ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પના થતી નથી. તે જ પ્રમાણે બંધમોક્ષની કલ્પના પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી છે. તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી તેવી કલ્પનાની શાંતિ થાય છે.^{૪૧} હે રાધવ ! અજ્ઞાની માણસને બંધ-મોક્ષનો મોહ થાય છે, પણ જ્ઞાનીને બંધ-મોક્ષનો કશો જ મોહ થતો નથી.^{૪૨} હે સુભગ ! પ્રથમ મન ઉત્પન્ન થયું, ત્યાર પછી બંધ અને મોક્ષની દૃષ્ટિ થઈ અને ત્યાર પછી ભુવનરૂપ પ્રપંચની રચના થઈ. એ પ્રમાણે બાળકની આખ્યાયિકાની પેઠે દૃઢ મૂળવાળી આ સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠા પામી છે.^{૪૩}

આદો મનસ્તદનુર્વંધવિમોહદટ્ટો પથાત્મ-પંચરચના ધ્રુવનામિધાના । इत्यादिका स्थितिरियं हि गता प्रतिष्ठामाख्यायिका सुमगवाल जनोदितैव ॥ ૪૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'ચિત્તચિકિત્સાપૂર્વક ચિત્તોત્પત્તિવર્ણન' એ નામનો સર્ગ

૧૦૦ મો સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૦૧ મો — ૭

બાલક-આખ્યાયિકા

॥ રામ ક્વાચ ॥

કિમુચ્યતે મુનિશ્રેષ્ઠ વાલકાખ્યાયિકાક્રમઃ ।
ક્રમેણ કથયૈતન્મે મનોવર્ણનકારણમ્ ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યાં:-હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! બાળકની આખ્યાયિકાનો ક્રમ લોકમાં કેવી રીતે કહેવાય છે ? જે મનના વર્ણનનું કારણ છે, તે તમે મને ક્રમ-પૂર્વક કહો.^૧

* આ એકસો એકમા-સર્ગમાં, હજારો વિકલ્પ-વાળા સંસારમાં મનના સંકલ્પ વિના કંઈ પણ વસ્તુ નથી, એમ બતાવવા માટે બાળકની આખ્યાયિકા દર્શાવેલું કહેવાશે

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-‘દે રામચંદ્રણ! એક સમયે
કાંઈ એક મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા (યુક્ત તથા અયુ-
ક્તના વિચારથી રહિત) બાળકે પોતાની ધાવને
કહ્યું કે, ‘દે ધાત્રી! વિનોદ થાય એવી કાંઈ
પણ કથા (કહાણી) કહે.’^{૧૨} કે મહામતિમાન!
બાળકનાં આવાં વચન સાંભળીને, તેણે બાળકના
વિનોદને માટે નિમંણ તથા ચીકાં વચનોવાળી
આ કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો.’^{૧૩}

ધાત્રી બોલી:-‘અત્યંત અસન્’ નામના
એક નગરમાં ત્રણ સુંદર મહાત્મા રાજપુત્રો
રહેતા હતા. તેઓ ધાર્મિક તથા શૂરવીર હતા.^{૧૪}
વિસ્તારવાળા તે શત્રુ નગરમાં, તેઓ જાણે આકા-
શમાં જળતારકા હોય એવી રીતે રહેતા હતા.
તે ત્રણમાંથી બેના જન્મ નહોતો થયો તથા એક
ગર્ભમાં જ રહેલ નહોતો.^{૧૫} હવે કાંઈ કાળે
તે રાજપુત્રોના બાંધવાનું મરણ થયું, તેથી
તેઓ ખેદ પામ્યા અને શોકથી તેમનું ચિત્ત
હરાઈ ગયું. પછી તે ત્રણે જણ પોતાના નગરના
સમાજ સાથે એકમત થઈને કાંઈ ઉત્તમ નગરનો
લાલ લેવા માટે તે શત્રુ નગરમાંથી બહાર
નીકળ્યા. તે સમયે આકાશમાંથી બુધ, શુક્ર અને
ચંદ્રેશ્વરે જાણે પ્રયાણ કર્યું હોય એવા તે જણાતા
હતા. તે ત્રણે રાજપુત્રોનાં અંગ શિરીષનાં પુષ્પ
જેવાં દેખાઈ હતાં. તેમને પાછળથી સૂર્ય તપા-
વતો હતો. ગ્રીષ્મઋતુના તાપથી ખેદ પામેલા
પશ્ચિમે જન્મ કરનારે જાણે, તેમ તેઓ માર્ગમાં
દિવસને વખતે કરનારે ગયા.^{૧૬} માર્ગમાં તપી
ગયેલી રેતીને તેમનાં ચરણકમળ દાર્ઝી જતાં
હતાં અને તેથી તેઓ યૃથમાંથી જુદા પડેલા
મૃગની પેઠે ‘હાય! બાપલા’ એમ કહી શોક
કરતા હતા.^{૧૭} હર્ષના અગ્રભાગથી તેમના પગ
ચીંધાઈ જતા હતા, તાપથી તેમનાં અંગના
સાંધાઓમાં કુખ્ય ચર્તુ હંતુ અને ધૂળ ઊડવાથી
તેમનું ચરીર ધૂળમય થઈ રહેતું હતું. એવી રીતે

તેમણે ધણે લાંબો પંથ કાપ્યો.^{૧૮} એટલે તેમણે
ત્રણ વૃક્ષો જોયાં. તે ત્રણે વૃક્ષો મંજરીના સમૂ-
હથી યુક્ત હતાં, ક્ષણ-પક્ષિવથી શોભતાં હતાં
અને માર્ગમાં મૃગ તથા પક્ષીગણના આધારરૂપ
હતાં.^{૧૯} તે ત્રણ વૃક્ષમાંથી બે વૃક્ષ કાંઈ પણ
જાણ્યાં નહોતાં અને ત્રીજા વૃક્ષમાં સારી રીતે
ઊગવાનું બીજ પણ નહોતું.^{૨૦} થાણી ગયેલા તે
ત્રણ રાજપુત્રોએ તેમાંના એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રાંતિ
લીધી. સ્વર્ગમાં પારિજાતના વૃક્ષ તળે ઇન્દ્રલોકમાં
રહેનારને જેવો આનંદ થાય, તેવો તેમને ત્યાં
આનંદ થયો.^{૨૧} તેમણે તે અમૃત સમાન વૃક્ષના
ક્ષણતું ભોજન કર્યું, તેના રસનું પાન કર્યું,
તેની મંજરીની માળા કરી અને ધણી વાર વિશ્રાં-
તિ લઈને ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કર્યું.^{૨૨} થોડે
દૂર ગયા પછી મધ્યાહન સમયે ત્રણ નદીઓ
તેમના જોવામાં આવી. તેમાં અનેક પ્રકારનાં
મોજાં ઊછળતાં હતાં.^{૨૩} તે ત્રણ નદીમાંથી એક
નદી સુકાઈ ગઈ હતી અને બે નદીમાં કાંઈ પણ
પાણી હતું નહિ. આથી તે આંધળાની આંખો
જેવી હતી.^{૨૪} તે ત્રણ નદીમાંની જ નદી સુકા-
ઈ ગયેલી હતી, તેમાં તે રાજપુત્રોએ આદરથી
સ્નાન કર્યું. ઉનાળાના તોપથી કુખ્ય પામતાં
આણસો જન્મ નદીમાં કીડા કરે છે તથા ગ્રહા,
વિષ્ણુ અને મહેશ જન્મ ગંગામાં જળકીડા કરે
છે, તેમ તેમણે તેમાં ધણી વાર સુધી જળકીડા
કરી. પછી દુર્ધ જવા જળનું પાન કર્યું અને તેમણે
હર્ષ પામીને ત્યાંથી આગળ ચાલવા માંડ્યું.^{૨૫, ૨૬}
દિવસને અંતે સૂર્ય અસ્ત થવાના સમયે ભવિ-
ષ્યમાં જતું નિર્માણ થવાનું છે એવા અને પર્વ-
તના જવા જયા એક નગર પાસે આવ્યા.^{૨૭} તે
નગરની ઉપર સુંદર પતાકા હતી અને નીચે
કમલિની શોભતી હતી. તેમાં નીલં આકાશના
જેવા સુંદર જળાશય હતા. ત્યાં નગરમાં ચર્તા
ગાયનની સ્વરમૂર્ચના દૂરથી સાંભળવામાં
આવતી હતી.^{૨૮} તે નગરમાં તેમણે ત્રણ સુંદર

ભવનો બેમાં. તે ધરે જાણે મહાપર્વતનાં
મણિમય તથા સુવર્ણમય શિખરે હોય તેમ
શોભતાં હતાં.^{૨૧} તે જણે ભવનમાંથી બે ભવનનું
તે નિર્માણ જ થયેલું નહોતું અને એક ભવન
ભીંત વિનાનું હતું. એ ત્રણ ભવનમાં જે એક
ભીંત વિનાનું સુંદર ભવન હતું, તેમાં તે ત્રણ
રાજપુત્રોએ પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨} તે ભવનમાં પ્રવેશ કરી,
વિહાર કરતા હતા; તેવામાં તપાવેલ સોના જેવાં
ત્રણ સ્થાલીપત્રો તેમને પ્રાપ્ત થયાં.^{૨૩} તે ત્રણ
પાત્રમાંથી બે પાત્ર ભાગેલાં હતાં અને એકનો
ભૂકા હતો. તેમાંથી દીર્ઘ બુદ્ધિવાળા તે રાજ-
પુત્રેએ ભૂકાદરૂપી સ્થાલીનું ગ્રહણ કર્યું.^{૨૪} તેમાં તે
બહુ ખાનારાઓએ નળાણું દ્રોણ તથા એક
દ્રોણથી ન્યૂન એવા સો દ્રોણ ચોખ્ખા રાંધ્યા અને
ત્રણ બ્રાહ્મણને જમવાનું આમંત્રણ દીધું. તે ત્રણ
બ્રાહ્મણમાંથી બેના દેહ જ નહોતા અને એકને
મુખ નહોતું.^{૨૫,૨૬} તેમાંથી મુખ વિનાના બ્રાહ્મણ
સો દ્રોણ ચોખ્ખાનું ભોજન કર્યું તથા અવશેષ
રહેલા અન્નનું રાજપુત્રોએ ભોજન કર્યું.^{૨૭} એ
પ્રમાણે હે પુત્ર ! ભવિષ્યમાં નિર્માણ થનાર તે
નગરમાં તે ત્રણે રાજપુત્રો નિવૃત્તિ પામ્યા તથા
મૃગયા રમતા આજ સુધી સુખે રહ્યા છે.^{૨૮} હે
અનધ ! આ પ્રમાણે એ મનોહર કથા મેં તારી
પાસે કહી સંભળાવી, હૃદયમાં આ કથાનું મનન
કરજ, તેથી તું પડિત થઈશ.^{૨૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આ પ્રમાણે હે રામ !
ધાત્રીએ બાળક પાસે શુભ કથા કહી અને તે
આખ્યાયિકા સંભળીને બાળકને આનંદ થયો.^{૩૦}
કમળના જેવાં સ્વચ્છ નેત્રવાળા હે કમલસોયન
રામચંદ્ર ! મેં પ્રથમ તમારી પાસે ચિંતાખ્યાન
કર્યું અને ત્યાર પછી આ બાળકની કઢાણી કહી
સંભળાવી.^{૩૧} મેં જ પ્રમાણે તમને બાળકની
કઢાણી કહી, તે પ્રમાણે યથેલા ઉચ્ચ દંડસંક-
લપથી આ સંસારની સ્થિતિની રમના સ્થાયેલી
છે.^{૩૨} હે અનધ ! વિકલ્પના સમુદયી બધ-

મેક્ષાની કલ્પના વડે પ્રતિભાસરૂપ આ જગત
જેવામાં આવે છે. સંકલ્પ વિના કંઈ પણ વસ્તુ
નથી. જે કંઈ આ જેવામાં આવે છે, તે સંકલ્પથી
જ છે.^{૩૩,૩૪} સ્વર્ગ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, પર્વત,
નદી અને દિશાઓ એ સઘળા સ્વપ્નની પેઠે સંક-
લ્પથી રચાયેલું છે.^{૩૫} ભવિષ્યમાં થનારા નગરમાં
જે પ્રમાણે રાજપુત્રો છે તથા જે પ્રમાણે સંક-
લ્પની રચના છે, તે પ્રમાણે આ જગતની સ્થિતિ
છે.^{૩૬} જળમાં જેમ જળમય એવા ચંચળ સપ્ત-
દ્રવી સ્ફુરણ થાય છે, તેમ આત્માને વિ
સંકલ્પમાત્રની સ્ફુરણ થાય છે.^{૩૭} સૂર્યના તથા
ગતસમૂહના વ્યાપારથી જેમ દિવસ વૃદ્ધિ પામે
તેમ પ્રથમ સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલ આ જગ
ત પરમાત્માના વ્યાપારથી વૃદ્ધિ પામે છે.^{૩૮}
આ સમયે જગત સંકલ્પના સમૂહની કલ્પના
માત્ર છે. મનોવિલાસ તથા રાગ વગેરેની વૃત્તિઓ
પણ સંકલ્પમાત્ર છે. માટે હે રામ ! સંકલ્પ માત્ર
નો ત્યાગ કરીને તથા નિશ્ચયપણાથી નિર્વિકલ્પ
પદનો આશ્રય કરીને, તમે શાંતિ પામે.^{૩૯}

સંકલ્પજાલકલનૈવ જગત્સમગ્રં સંકલ્પમેવ
નનુ વિદ્ધિ વિલાસચૈત્યમ્ । સંકલ્પમાત્રમલસુત્સુજ
નિર્વિકલ્પમાશ્રિત્ય નિશ્ચયમવાનુદિ રામ શાંતિમ્
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ
પ્રકરણનો 'બ્રાહ્મ-આખ્યાયિકા' એ
નામનો સર્ગ ૧૦૧ એ અમામ

પોતાના સંકટપના વચપણથી મોઢ પામે છે, પણ પડિત મોઢ પામતો નથી. અકાય વસ્તુમાં બાળક હોય ને જ ક્ષયના સંકટપથી મોઢ પામે છે.^૧

૨મો બોલ્યા:-હે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મવેત્તા ! તમે દેહ સંકટિત ક્ષય કયો તથા દેહને કરેલો છે ? હોને કીધે આ આત્મા અસનના નિમિત્તે કરી મહામોહરૂપ સંસારના બ્રમનું ગ્રહણ કરે છે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-બાળક જેવી રીતે મિથ્યા-જૂતની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે અસનજૂત સમૂહે 'અકંઠાર' નામના ક્ષયની કલ્પના કરેલી છે. સર્વ વસ્તુ એક પરમ વસ્તુને વિષે રહેલી છે ત્યારે અકંઠાર કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય થયો ?^૨ વાસ્તવિક રીતે અમેદરૂપ પરમાત્મામાં અકંઠાર છે નહિ, છતાં જેમ તીવ્ર તકકામાં મુગજાળ દેખાય છે, તેમ અજ્ઞાનથી તે દેખાય છે.^૩ જેમ જળના આશ્રયથી જળ જોવામાં આવે છે, તેમ આત્માના આશ્રયથી મનરૂપી ચિતા-મણિમણી સંસારનો આરંભ જણાય છે.^૪ માટે હે રામચંદ્રજી ! આશ્રયરહિત અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરીને આશ્રયસહિત સન્ય આનંદરૂપ જ્ઞાનનો આશ્રય કરો.^૫ વિચાર કરવો એ બુદ્ધિનો ધુમ્ છે, માટે મોઢ અને સરંબનો ત્યાગ કરી સત્યવસ્તુનો વિચાર કરો અને અસત્યનો ત્યાગ કરો.^૬ બંધન નથી તે છતાં બંધન છે, એવી રીતે કહી શા માટે વૃથા ખેદ પામો છો ? આત્મતત્ત્વ અનત છે, માટે હોનું કેવી રીતે બંધન થાય છે ? અવિભિન્ન મહાત્માને વિષે અનેક તથા એકની કલ્પના છે નહિ અને આ સર્વ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, માટે તેને વિષે બંધ અથવા મોક્ષ હોય જ ક્યાંથી ?^૭ હું ખરાબિત છતાં તે હું ખવાણું હોય એમ જણાય છે અંગ કપાઈ ગયા પાછા શા માટે ખેદ કરવો ? ખેદ તથા અમેદના વિકારરૂપી કુખ આત્માને વિષે નથી.^૮ દેહનો નાશ થયો તથા ક્ષણનો ક્ષય થયો તમારું આત્માને શી હાનિ

પ્રાપ્ત થઈ ! ધમણ બળી જવાથી ધમણમાં રહે-નાર વાયુનો નાશ થતો નથી, તેમ દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી.^૯ પુષ્પનો નાશ થાય તો પણ આકાશનો આશ્રય કરીને રહે-નાર આમોદ (ગંધ)નો નાશ થતો નથી. તેમ દેહ પડી બીજ અથવા દેહનો ઉદય થાય, તમારું આપણને શી હાનિ છે ?^{૧૦} શરીરરૂપી કમળમાં સુખદુઃખરૂપી દિવસ પડે, તેમાં આકાશમાં જીક-નારા આપણા જેવા બ્રમરને શી હાનિ પ્રાપ્ત થઈ ? ગમે તો દેહ પડી બીજ, ગમે તો તે ઉદય પામે અને ગમે તો તે ગગનાંતરમાં બીજ, તો પણ આરંરૂપ તેનાથી વિવક્ષણ છે, માટે તેમાં અને શી હાનિ થાય ?^{૧૧} હે રામચંદ્રજી ! મેધને તથા વાયુને અને કમળને તથા બ્રમરને જેવો સંબંધ છે, તેવો જ સંબંધ તમારા શરીરને અને આત્માને છે.^{૧૨} હે રામ ! મન છે તે જ સંકળ જગતનું શરીર છે અને મન છે તે જ આદિશક્તિ છે. ચિદાત્મા તો મનથી પણ આદિ છે, તેથી તેનો નાશ થતો નથી.^{૧૩} હે પ્રાજ્ઞ ! આત્માનો કોઈ દિવસ નાશ નથી, તેમ તે ક્યાંય જતો પણ નથી. માટે તમે શા માટે વૃથા ખેદ પામો છો ?^{૧૪} વાદળાં વિખેરાઈ બીજ છે, ત્યારે વાયુ આકાશના અનંતપદમાં પ્રયાણ કરે છે અને કમળ સુકાઈ બીજ છે, ત્યારે બ્રમર પણ આકાશમાં જીકી બીજ છે, તેવી રીતે દેહનો ક્ષય થાય છે, ત્યારે આત્મા પણ આકાશનો આશ્રય કરે છે.^{૧૫} આ સંસારમાં વિહાર કરતા મનનો પણ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ વિના નાશ થતો નથી, ત્યારે આત્માના નાશની તો વાત પણ કેમ જ સંભવે ?^{૧૬} જેવી રીતે કુંડ-ખદરન્યાય તથા ઘટાકારનો ન્યાય છે, તેવી રીતે દેહ અને આત્માની વિનાશ અને અવિનાશમાં સ્થિતિ છે.^{૧૭} હાથમાં રાખેલું ફૂડું ફૂટી બીજ ત્યારે ફૂડામાં રાખેલાં બેર હાથમાં રહે છે, તેવી રીતે દેહ નાશ થાય ત્યારે આત્મા (જીવ) વાસ નારૂપ આકાશમાં રહે છે.^{૧૮} ઘડો ન્યારે ફૂટી

જય છે, ત્યારે ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળી જાય છે, તેવી રીતે દેહનો કાય થાય છે, ત્યારે દેહી (આત્મા) નિરામય રહે છે^{૨૩} જ તુનો મનરૂપી દેહ, દેશ અને કાળથી અતર્હિત છે અને મગ્નરૂપી લૂગડાંથી ઢાકાયે જાય છે માટે શક મનને વિષે શા માટે ખેદ કરવો^{૨૪} હે મહાબાહુ ! મૂઠ માણસ દેશ અને કાળના અદશ્ય થવારૂપી મરણ-મા શા માટે ભય રાખે છે? આત્માનો નાશ થયો એવું કાઠએ બોલ્યું નથી.^{૨૫} એટલા માટે હે રામ-ચ દ્રજ ! જન્મ આકાશમાં ઊડનાર પક્ષી પાંખ આવ્યા પછી ઈંડાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે અહંકારરૂપી મિથ્યાવાસનાનો ત્યાગ કરો^{૨૬} રાગદ્વેષ વડે માનસી શક્તિ ઘટત્યા આનિદ્રાને બંધનરૂપ છે અને તે શક્તિથી જ સ્વપ્નની પેઠે ભ્રાંતિની વૃથા કલ્પના થાય છે^{૨૭} અવિદ્યા દુરત (મુશ્કેલીથી નાશ કરાય એવી) છે, હું ખૂને માટે વૃદ્ધિ પામી છે અને જાણવામાં આવે તેવી નથી. તે અવિદ્યા આ અસત જગતનો વિસ્તાર કરે છે^{૨૮} આકાશનું મંલિન દેખાવું એ જન્મ ઝાકળનો સ્વભાવ છે, તેમ આ અસત સત્ય જગત દેખાવું એ અવિદ્યાનો સ્વભાવ છે.^{૨૯} દીર્ઘકાળના સ્વપ્નની પેઠે અવિદ્યાએ આ અસત જગત સર્જ્યું કંટપેલું છે જેવી રીતે અનિર્મળ નેત્રને ભાવનામાત્રથી આકાશમાં જે ચ દ્રવ્ય કર્તાપણુ જણાય છે, તેવી રીતે મનને પણ ભાવનામાત્રથી જગતનું કર્તાપણુ જણાય છે. હે રામ ! સૂર્યદેવતા પોતાના તાપથી ખરડને ઝોગાળી નાખે છે, તેવી રીતે તમે વિચારથી અનિદ્યાના સ્વરૂપનો કાય કરો. સૂર્યના ઉદયથી હિમનો નાશ ન થાય તો તેનો ઉદયમાં ઘટસિદ્ધિ થતી નથી, તેવી રીતે સદ્વિચારથી મનનો નાશ ન થાય, તો ઘટસિદ્ધિ થતી નથી. જન્મ ઇન્દ્રજાળ રચનાર અમુર અસત સુવર્ણનો મેઘ વર્ષાવે છે, તેમ તત્ત્વ જાણવામાં ન આવ્યું હોય તો અવિદ્યા અનર્થનો વિસ્તાર કરે છે મન પોતાના નાશની કિંયા કરે છે અને

‘આત્મસહાર’ નામના નાટકમાં મન નૃત્ય કરે છે^{૩૦} ચિત્ત પોતાના નાશ માટે જ આત્માને બુદ્ધિ છે, પણ બુદ્ધિને લીધે પાસે અવિદ્યા વિનાશને બંધનું નથી^{૩૧} જ વિવેચી પોતાના મન ના નાગનો ઉપાય શોધે છે, તેને સકંટપ્રમાણે મન જ તેવો ઉપાય બતાવે છે, માટે તેમાં કંઈ ઘટતો નથી^{૩૨} વિવેકના સંસ્કારવાણ મન પોતાના સંકંટ-વિકલ્પના અશનો ત્યાગ કરીને આત્મજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૩} મનના નાશથી સર્વ પુરુષાર્થનો લાભ તથા હું ખૂનો નાશ થાય છે, માટે મનના બહિર્ગુપારના પ્રયત્નનો ત્યાગ કરીને મનનો નાશ થવામાં પ્રયત્ન કરો.^{૩૪} કાઈથી પણ નાશ ન થાય એવા આ સસારરૂપી મહા-વનમાં સુખ-દુઃખરૂપી ઘાટાં વૃક્ષોના સમૂહ છે અને તેમાં વિષમ મૃત્યુરૂપી મોટા સર્પ રહેલા છે હે સુભગ ! તેમાં વિવેકહીન સમર્થ મન જ મહાન આપત્તિના કારણરૂપ છે^{૩૫} વાદમીકિ-મુનિએ ભરદ્વાજને આટલે સુધી કથા કહી એટલામાં તો દિવસ જતો ગયો, સૂર્ય આયમી ગયો અને મુનિઓની સભા વાદમીકિને પ્રણામ કરીને સાયકાળનાં નિત્યકર્મ કરના સારુ ત્યાંથી ઊઠીને સ્નાન કરવા ગઈ. પછી જ્યારે ગતિ વીતી અને સૂર્યનાં કિરણો ફૂટ્યા, ત્યારે એ સભા પાછી વાદમીકિની પાસે આવી^{૩૬}

ઇત્યુક્તવત્યથ મુનો દિવસો જગામ સાર્વ-
તનાય વિષયેસ્ત્વમિનો જગામ । સ્નાતું સમા-
કૃતનમસ્કરણા જગામ શ્યામાશ્લેષે રવિકરેષ
સદાજગામ ॥ ૪૧ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો ‘ઉપદેશકરણ’ એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૨ એ સમાપ્ત

વાદમીકિનો સાતમો દિવસ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૩ મો*

અવિવેકી મનથી થતા અનર્થોનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

પરસ્માદુત્થિતં ચેતસ્તત્કલ્લોલ ઇવાર્ણવાદ ।

સ્ફારતામેત્ય મુવનં તનોતીદમિતસ્તતઃ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ! જમ સમુદ્રમાંથી
તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાંથી
ચિત્ત ઉત્પન્ન થયેલું છે અને તે વૃદ્ધિ પામીને
આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^૧ ચિત્ત હ્રસ્વ વસ્તુને
દીર્ઘ કરે છે, દીર્ઘ વસ્તુને હ્રસ્વ કરે છે; પોતા-
પણાને અન્યપણું કરે છે અને પોતે અન્યપણાને
પામે છે.^૨ જ વસ્તુ પ્રદેશ (તજની તથા અગ્નિ-
ધાને પહેાળાં કરવાથી જ પ્રમાણ થાય તે) માત્ર
ત્રાય-તેને પોતાની લાવનાથી તે મોટા પર્વતના
પ્રવી પ્રકાશમાન કરે છે.^૩ આવી રીતે પરમા-
મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું મન તે પરમાત્માની જ
ક્ષતિથી શક્તિ મેળવી નાભિપ્રમાત્રમાં સંસાર
રે છે ને તેના લય પણ કરે છે.^૪ સ્થાવર તથા
જંગમ જો જન્મામાં આવે છે, તે સર્વ ચિત્તમાં-
થી જ થયેલું છે.^૫ દેશ, કાળ, ક્રિયા તથા દ્રવ્ય-
શક્તિથી આકૃષ્ટ થયેલું મન, નટની પેઠે અપ-
જપણથી એક વસ્તુના આકારમાંથી બીજી વસ્તુ-
ના આકારને પામે છે.^૬ મન સત્ત્વવસ્તુને અસત્ત્વ
કરે છે, સત્તાને અસત્તારૂપ કરે છે તથા સુખ-
દુઃખને ત્રણ કરે છે.^૭ અચળ મન જો સમયે જો
પ્રમાણે કામ કરવાનો આરંભ કરે છે, તે સમયે
હાથ-પગ વગેરે અવયવો પણ તે જ પ્રમાણે કામ
કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જળથી સિંચન કરેલી લતા
સમય જતાં જો પ્રમાણે ફળ આપે છે, તે પ્રમાણે
મન જો ક્રિયા કરે છે, તેવું તેને ફળ મળે છે.^૮
હે રામ! ધરમાં રહેલો બાળક બીના કાઢવમાંથી
જોવી રીતે વિચિત્ર રમકડાં કરે છે, તેવી રીતે મન

પોતાના વિકલ્પથી વિચિત્ર જગતને રચે છે.^{૧૦}
બાળક રમતમાં જો જો રમકડાં રચે છે, તે જમ
મિથ્યા છે, તેમ મનથી કલ્પિત જગત પણ
મિથ્યા છે.^{૧૧} કતુનો વિભાગ (ફેરફાર) કરનાર
કાળ જોવી રીતે કોઈ સમયે વૃક્ષનું અન્યથારૂપ
કરે છે, તેવી રીતે ચિત્ત પદાર્થોનું અન્યથારૂપ
કરે છે.^{૧૨} ચિત્તાના મનોરથમાં, સ્વપ્નમાં તથા
સંકલ્પમાં ઘણા યોજનનો સમૂહ પણ ગાયનાં
પગલાં જટલો અલ્પ જણાય છે.^{૧૩} મન કોઈ
સમયે એક કલ્પને ક્ષણ જોવો કરે છે તથા એક
ક્ષણને કલ્પ જોવો કરે છે; તેથી દેશ અને કાળનો
ક્રમ પણ મનને અધીન છે.^{૧૪} તીવ્રપણું, મંદ-
પણું, બહુપણું તથા અલ્પપણું, ધૃત્યાદિ ભેદથી
મનની સર્વ શક્તિનો ત્યાગ કરવાને કોઈ સમય
નથી.^{૧૫} વૃક્ષમાંથી જમ પક્ષિ ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમ મોહ, સંશય, અનર્થ, દેશ તથા કાળ એ
સઘળું ચિત્તમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૬} જોવી રીતે
જળ એ જ સમુદ્ર છે તથા ઉષ્ણતા એ જ અગ્નિ
છે, તેવી રીતે ચિત્ત એ જ વિવિધ આકારવાળો
સંસાર છે.^{૧૭} ક્ષતિ, ક્રમ અને કરણ; ભોક્તા,
ભોગ્ય અને ભોગ; તેમજ દ્રષ્ટા, દર્શન અને દર્શ્ય;
એ નવ પ્રકારનો સંસાર ચિત્તરૂપ જ છે.^{૧૮} સુવ-
ર્ણનો પરીક્ષા કરનાર માણસ જમ કુડળ, મુકટ,
કડાં તથા બીજાં આભૂષણથી શોભતા આકારનો
ત્યાગ કરીને જમ તે સુવર્ણ છે જમ જ બળે છે,
તેવી રીતે વિવેકી માણસ જગતમાં રહેલું જીવન
તથા વનની વિચિત્રતાનો ત્યાગ કરીને તે સર્વ
(જગત તથા તેમાંની વસ્તુ) ચિત્તરૂપ જ છે
જમ બળે છે.^{૧૯}

ચિત્તં જગંતિ મુનનાનિ વનાંતરાણિ સંલ-
ક્ષ્યતે સ્વપ્નમુવાગતમાત્મભેદૈઃ । કૃષ્ણમૌલિકટ-
કેય લસત્સ્વરૂપં ત્યત્તૈવ કાંચનધિવેવ જનનં હેમા
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચિત્તમાહાત્મ્ય' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૩ મો સમાપ્ત

* આ એકસોત્રણમા સર્ગમાં મુમુક્ષુના વિવેક-
સાર, અવિવેકી મનથી જો જો અનર્થ થાય છે, તેનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

ॐ સર્ગ ૧૦૪ મો ॐ

લવણાખ્યાન-ધન્દ્રજાળથી થયેલી
રાજની સ્થિતિ

॥ વસિષ્ઠ ડવાચ ॥

અત્ર તે શૃણુ વક્ષ્યામિ વૃત્તાંતમિમમુત્તમમ્ ।

જાગતીદેદ્રજાલશ્રીચિત્તાયત્તા યથા સ્થિતા ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! દેવી રીતે જગત-
રૂપી ધન્દ્રજાળની શોભા ચિત્તને અધીન રહેલ
છે, તે વિષે હું તમને એક વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે
સાંભળો.^૧ આ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર અનેક પ્રકારનાં
વનોથી યુક્ત એવો 'ઉત્તરપાંડવ' નામનો
એક મોટો દેશ હતો.^૨ તે દેશનાં ગાઢ અને ગહન
વનોમાં તપસ્વીલોકો વિશ્રાંતિ લેતા હતા. ત્યાં
ઉપવન તથા નગરમાં વિધાધરની સ્ત્રીઓએ સતા-
ના હિંડોળા ખાંધેલા હતા.^૩ વાયુને લીધે કમ-
ળના દેસરાઓ ઊડતા હતા; તેથી પર્વત પિંગળા
રંગના લાગતા હતા. ત્યાં પુષ્પના સમૂહરૂપી
વનમાળાનાં ઘરેણાં શોભતાં હતાં.^૪ ગામની
પાસેના અગ્ન્યમાં કરંજની મંજરીની કુંજમાં
તેના શુરૂંચ લાગેલા હતા. જોયાં વધેયાં ખજૂરીનાં
ઝાડથી ગામ ઢંકાઈ ગયાં હતાં તથા તેના શખ્દથી
આકાશ શખ્દાયમાન થઈ રહ્યું હતું.^૫ પાંદેલી
હાંઘરના ક્યારા ઉત્કૃષ્ટ પીળા મણિના વર્ણ જેવા
શોભતા હતા. વન તથા જંગલમાં મયૂરોના નાદ
સંભળાતા હતા.^૬ સારસપક્ષીના શખ્દથી આજુ-
વન શખ્દ કરતું હોય એમ જણાતું હતું. તમા-
લનાં વૃક્ષોથી ઠાળા લાગતા પર્વતો કુંડળરૂપે
રહેલા હતા.^૭ વિચિત્ર પ્રકારનાં પક્ષીઓના સમૂહ
કાંકડીરનથી શખ્દ કરતા હતા. નદીને કાંઠે
પુષ્પવાળાં પારિભદ્રનાં ઝાડથી રતાશ છવાયેલી

હતી.^૮ ક્યારાનું રક્ષણ કરવા રહેલી કન્યાના
ગાયનથી કામદેવનું હરણ થતું હતું પુષ્પ તથા
ફળને પૃથ્વી પર પાડવા માટે ચાલતા વાયુથી
પુષ્પરૂપી મેઘ કંપતા હતા.^૯ મેરુ વગેરે પર્વ-
તની શુદ્ધિ જેવા ગૃહમાંથી સિદ્ધિ ચારણ તથા
ખંદીગણ બહાર નીકળતા હતા, તેથી સ્વર્ગની
શોભાનું પૃથ્વી ઉપર નિર્માણ કરેલું હોય એમ
જણાતું હતું.^{૧૦} કેળનાં વૃક્ષોના સમૂહથી ખના-
વેલ મંડપમાં કિન્નર તથા ગંધર્વગણ ગાયન
કરતા હતા. મંદ મંદ પવનના શખ્દથી દેશની
ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી હતી તથા પુષ્પના સમૂહથી
યુક્ત ઉપવનને લીધે દેશનો પાંદું (કાંઈક ધોળો
ને પીળો) વર્ણ જણાતો હતો.^{૧૧} ઉપર પ્રમાણે
શોભીતા દેશમાં પૃથ્વી ઉપર ઉદય પામેલો અણે
સૂર્ય હોય, તેવી રીતે પરમ ધર્મવાળો તથા
હરિશ્ચંદ્રરાજના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ 'લવણ'
નામનો એક રાજા હતો.^{૧૨} તે રાજાના યશસ્વી

• આ એકમો ચારમા મન્ત્રમાં લવણરાજનું
આખ્યાન કરેલો; તેમાં રાજાના દેશની તથા રાજ-
માળાની સ્થિતિ અને ધન્દ્રજાળ એવા ચિત્રમયની
સ્થિતિનું વર્ણન આવે.

શ્રદ્ધા જન્મ અક્ષમાળાને ધારણ કરે, તેમ તેણે ઉદારતાને અંગીકાર કરી હતી.^{૧૮-૧૯} ડાઈ એક દિવસ બે પ્રહર દિવસ ચડ્યા પછી, મોટી સભા ભરીને તે રાજ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યો.^{૨૦} તે સભામાં આકાશમાં ચંદ્રમાની પેઠે સુખાસન ઉપર રાજ શોભતો હતો. સામંતની સેના ત્વરાથી સભામાં પ્રવેશ કરતી હતી.^{૨૧} સુંદરીઓ ગાન કરતી હતી, સામંતલોકો સભામાં બેઠા હતા અને વીણાના મનોહર શબ્દો માણસના મનને આનંદ ઉપજાવતા હતા.^{૨૨} ત્યારે હાથમાં મનોહર ચામર ઝહણ કરીને, દાસીઓ રાજને ચામર ઢોળતી હતી અને બૃહસ્પતિ તથા શુક્રાચાર્ય જેવા મંત્રીમંડળે સભામાં વિશ્રાંતિ લીધી હતી. મંત્રીલોકો રાજ્યનું કામ ચલાવતા હતા અને કૈટલાક નિપુણ માણસો દેશની વાતો કરતા હતા. એક બાબુ ઇતિહાસમય પવિત્ર પુસ્તકો વંચાતા હતાં અને પાસે જ બંદીલોકો વિનયપૂર્વક પુણ્ય-કારક સ્તુતિપાઠ કરતા હતા.^{૨૩-૨૪} ઉપર પ્રમાણે સભા ભરાઈ હતી તેવામાં મેધ જન્મ વરસાદ કરવા માટે મોટા ડોળથી પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરે, તેમ એક ઇન્દ્રજીવ કરનાર માણસ મોટા ખટા-ટોપથી (ઉચિત વેષ-અલંકાર અને ગુણદર્શક ચાંદ આદિને ધારણ કરતો) સભામાં આવ્યો.^{૨૫} ક્ષણવાળું વૃક્ષ જન્મ પાસે રહેલા પર્વતને પ્રણામ કરે, તેમ તેણે શિખરસમાન ઉત્તત સ્કંધવાળા તે રાજને પ્રણામ કર્યો.^{૨૬} સારી છાયાવાળા, લચ્ચી શાખાવાળા, ક્ષણવાળા અને પુષ્પથી શોભતા ઝાડ પાસે આવીને જન્મ વાંદેશ બેસે, તેમ તે ઇન્દ્રજીવ કરનારો રાજ પાસે આવીને બેઠો.^{૨૭} જન્મ શ્રમર કમળને કહે, તેમ ચપળ તથા અર્થના લંપટ તે ઇન્દ્રજીવ કરનાર માણસે જાંચી કાંધવાળા તે રાજને, આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે વિશ્વ! આકાશમાંના ચંદ્ર પૃથ્વીને જુએ, તેવી રીતે હું તમને એક અધ્યા રમત બતાવું, તે તમે તમારા આસન પર બેઠાબેઠા જુઓ.' એ પ્રમાણે કહીને

અનેક પ્રકારની રચનાના બીજરૂપ જાણે પરમાત્માની માયા હોય, તેમ તેણે શ્રમ ઉત્પન્ન કરનાર મોર-પીંછની મૂંઢ ફેરવી.^{૨૮-૨૯} જન્મ વિમાનમાં બેઠેલા ઇન્દ્રદેવતા પોતાની ધનુષ્યપી લતાને જુએ, તેમ તે રાજએ અનેક પ્રકારના વર્ણથી શોભતી તે ઇન્દ્રજીવ કરનારની મોરપીંછની મૂંઢ દીડી.^{૩૦} થોડી વાર થયા પછી ત્યાં જન્મ તારાના સમૂહથી શોભીતા આકાશમાર્ગમાં મેધ આવે, તેમ તે સભામાં એક અશ્વત્થ પાસન કરનાર માણસ આવ્યો.^{૩૧} દેવલોકમાં પ્રસન્ન થયેલ ઇન્દ્ર પાસે જન્મ ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડો આવે, તેમ સૌમ્ય તથા પરમ વેગવાળો એક ઘોડો તેને અનુસરીને ત્યાં આવ્યો.^{૩૨} ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડા સાથેનો ક્ષીરસમુદ્ર જન્મ ઇન્દ્રને કહે, તેમ તે ઘોડાને ઝહણ કરીને તેનું પાસન કરનાર માણસે રાજને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે મહીપતિ! આ ઘોડો ઉચ્ચેશ્રવા ઘોડાની જન્મ રતરૂપ છે અને એ વેગથી ચાલવામાં મૂર્તિમાન પવન જેવો છે.'^{૩૩} હે પ્રભુ! અમારા રાજએ આ ઘોડો આપને ભેટ તરીકે મોકલ્યો છે, કારણ કે મોટા માણસને વસ્તુ અર્પણ કરવાથી શોભા વધે છે.^{૩૪} આ પ્રમાણે બોલ્યા પછી, જન્મ મેધની ગર્જના શાંત થયા પછી ચાતક મેધને પ્રાર્થના કરે છે, તેમ તે ઇન્દ્રજીવ કરનાર માણસે રાજને કહ્યું કે, 'હે પ્રભુ! જેવી રીતે પોતાના પ્રતાપથી અધિક શોભાવાળી એવી પૃથ્વીમાં સૂર્યદેવતા ફેરે છે, તેવી રીતે તમે આ સુંદર ઘોડા ઉપર બેસીને પૃથ્વીમાં વિહાર કરો.'^{૩૫} તેણે એ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે મધૂર જન્મ ગડગડાટ કરતા મેધ તરફ દૃષ્ટિ કરે, તેમ તે રાજએ ઘોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી.^{૩૬} તેણે ક્ષણવાર ઘોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી, ત્યાં તે ઘોડાને બેતાં બેતાં એ રાજ ચિત્રમાં આવેએલ હોય તેવા થઈ ગયો.^{૩૭} પાન કરવાને તત્પર થયેલા અગરલ-ઋષિને બેઠેને જન્મ પ્રથમ ક્ષોભ પામેલો સમુદ્ર પોતાની અંદર રહેલાં જળચર સહિત સ્થિર થઈ

રહે, તેમ તે ઘોડાને જોતાં આસન પર બેઠેલા ગાજના નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં ^{૪૨} રાગરહિત મુનિ પ્રજ્ઞાનદ્વારા મગ્ન થઈને જન્મ સમાધિમાં રહે, તેની રીતે બે મુદ્ધર્ત સુધી તે રાજ આત્મામાં ધ્યાનથી આમકત હોય એવી રીતે આસન પર બેસી રહ્યા ^{૪૩} તે સમયે પોતાના પ્રતાપથી બીજા બળવાનને જીતનાર આ રાજ કાંઈક વિચાર કરે છે, એમ ધારી સભાના કોઈ પણ માણસે તે રાજને જાણત ક્યાં નહિ ^{૪૪} છતાં ચંદ્રમાના સ્થિર કિરણવાળી રાત્રિએ જીવી ચામર ઢાળનારી તે સ્ત્રીઓનાં ચામરમાત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતાં ^{૪૫} જન્મ માટીના કરેલા કમળકેસ રાજ્યો સ્પન્દગ્રહિત હોય છે, તેમ ત્યાં વિસ્મયમાં મગ્ન થયેલ સર્વ સભાસદોની ચેષ્ટા બંધ પડી ગઈ હતી ^{૪૬} જીવી ગીતે વર્ષાક્રતુ વીત્યા પછી મેઘની ગર્જના શાંત થાય, તેવી રીતે સભાસ્થાનમાં માણસોનો ઢાલાહવ શાંત થઈ ગયો ^{૪૭} દૈત્યની સાથેના સંગ્રામમાં જન્મ દેવો ચિંતામાં ડૂબી ગયા હતા, તેમ સ દેહરૂપી સાગરમાં મગ્ન થયેલા રાજના મંત્રીઓ, ચિંતામાં ડૂબી ગયા ^{૪૮} આમ આસન ઉપર બેઠેલા રાજના નેત્ર સ્થિર થઈ ગયાં હતા, ત્યારે વિસ્મયના વિસ્તારથી ઉત્સાહરહિત થયેલા અને લય તથા મોહથી ખેદ પામેલા તે જનસમૂહની કાન્તિ કરમાઈ ગયેલ કમળના વન જીવી જણાવા લાગી ^{૪૯}

વિતતવિસ્મિતજિહ્વિતયા તયા જનતયા
મયમોહવિપ્ળવયા । સ્તિમિતચ્છુપિ મૂમિપતૌ
સ્થિતેમુદ્ધુલિતાન્જનસ્ય છૃતા છુતિઃ ॥૪૯॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણુનો 'નૃપવ્યામોહ' એ નામનો સર્ગ ૧૦૪ એ સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૦૫ મો ~ ~ ~

• લવણરાજનું મોહથી સ્વસ્થ થવું •

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

મુહૂર્તદ્વિતયેનાય વોધમાપ મહીપતિઃ ।

પ્રાવૃષ્ણ્યાંબુનિર્મુક્તમંમોરુહમિવોત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામ ! ત્યાર પછી

વર્ષાક્રતુના જળથી મુક્ત થયેલ કમળ જાણત થાય, તેવી રીતે રાજ બે મુદ્ધર્ત પછી જાણત થયા જન્મ ભૂકપ થતી વખતે પર્વત મમત્ર વન તથા શિખરસહિત, કપવા લાગે તેમ આસન ઉપરથી આભરણ સહિત રાજનો દેહ કપવા લાગ્યો ^{૫૦} ત્યાર પછી પાતાળના દિગ્ગજ ચવાય માન થવાથી ક્ષોભ પામેલા કૈવાસપર્વત પડી જવા માટે, તેવી રીતે જાણત થયેલો તે રાજ કપ થયાથી આસન પરથી પડી જવા લાગ્યો તે સમયે પ્રલયથી ક્ષોભ પામેલા મેરુપર્વતને પાસેના પર્વતો ધારણ કરી રાખે, તેવી રીતે સભામાં તેની પાસે રહેલા માણસોએ રાજને ભુજ વડે ધારણ કરી રાખ્યો આમ ચિત્તમાં વ્યાકુલ થયેલા તે રાજને આગળ રહેલા માણસોએ ઝાલી ગાળ્યો, તેથી તેની શોભા સમુદ્રતર ગઈ વ્યાકુળ થયેલા ચંદ્રના જીવી થઈ રહી ^{૫૧} કમળકોશમાં રહેલા ભ્રમગ્ની જન્મ રાજ્યે ધીરેથી અપ્રપદ અક્ષરથી કહ્યું કે, 'આ કોનો પ્રદેશ છે તથા આ કોની મના છે ?' ત્યારે જન્મ ભ્રમરીથી શુભતી કમ સિતી રાહુથી મુક્ત થયેલા સૂર્યદેવતાને કહે, તેમ તે સભાએ આગપૂર્વક ગાજને આ પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે દેવ ! આ શુ ?' ^{૫૨} એટલે દેવો જન્મ પ્રવયના ઉલ્લાસથી નાગ પામેલ માક-ડેયકપિને પૂછે, તેમ પાસે રહેલા મંત્રીઓ તે રાજને નીચે પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા કે, 'હે

૧૧! તમારી આવી સ્થિતિ જોઈને અમે અત્યંત આકુળ થયા છીએ. મન અમેઘ છે, તે છતાં બ્રમથી નિમિત્ત વિના પણ ભેદ પામે છે.^{૧૦} રાગને લીધે પ્રથમ સર્વ રીતે રમણીય તથા અંતે રમણદિન એવા ભોગોમાં અન્ય માણસનું મન મોહ પામે, તેવી રીતે તમારું મન કયા પદાર્થમાં મોહ પામ્યું છે!^{૧૦} તમારું મન નિરંતર ઉદાર આચરણવાળી કથામાં વિવેકથી શીતળ થયું છે અને નિર્ભય છે, છતાં આ સમયે તે હમ બ્રમમાં ડૂબી ગયું છે!^{૧૧} જ માણસનું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગેલું છે અને વિષયમુખ્ય મળવાથી ભૂતું મન આનંદ પામે છે અને ન મળવાથી ખેદ પામે છે, તેનું મન લોકવૃત્તિમાં મોહ પામે છે. તેથી તે મહત્ત્વની ગણતરીમાં નથી ગણાતું.^{૧૨} દેહના અભિમાન વડે અવિવેકદયામાં સંસારના જ વિષયમાંથી મનની વૃત્તિ જોડેલી હોય છે તે જ વિષયમાં મનોવૃત્તિ દોષ્યા કરે છે.^{૧૩} તમારું મન તુચ્છ પદાર્થમાં લાગ્યું નથી, તેમતે ધીરજવાળું, જ્ઞાનવાળું તથા સદ્ગુણનું ગ્રહણ કરનાર છે. આમ છતાં આ સમયે મોહિત થયું હોય એમ જણાય છે, એ આશ્ચર્ય છે.^{૧૪} જ માણસને વિવેકનો અભ્યાસ નથી અને જ દેશ-કાળને વશ થયો છે, તેનું મન મંત્ર તથા ઔષધને વશ થાય છે; પણ ઉદાર આચરણવાળાનું મન મંત્રોષધિને વશ થતું નથી.^{૧૫} જેમ વાવટોળ મેરુપર્વતને ઘુણાવી ઝૂટે છે, તેમ તમારા નિત્ય વિવેકસંપન્ન એવા ઉદાર મનને મોહ હમ ઘુણાવી રહ્યો છે!^{૧૬} ઉપર પ્રમાણે મંત્રીએ અતુલ્ય વચનોથી આશ્વાસન કયું,^{૧૭} તેથી પૂર્ણિમા જેમ ચંદ્રમાને શોભાવે, તેમ રાજાની કાન્તિ તેના સુખને શોભાવવા લાગી.^{૧૮} શિશિરઋતુ ગયા પછી જેમ પ્રકુલિત પુષ્પથી યુક્ત થયેલી વસંતઋતુ શોભે, તેમ તે નેત્રનો વિકાસ થવાથી સૌમ્ય સુખવાળો થયેલો તે રાજ શોભવા લાગ્યો.^{૧૯} ત્યાર પછી આકાશમાં અસ્ત થતાં સુધી રાહને નજરે જોનાર

ચંદ્રમાની જેમ તે રાજ ઇન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને પોતાની પાસે જોઈ રહ્યો. તેને અત્યંત ગમરાટ થયો, આશ્ચર્ય થયું અને તે ખેદ પામ્યો. પછી તે રાજાને પૂર્વાપરની સંપૂર્ણ સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ.^{૨૦} હવે કુદ્ર સર્પનો વેપ ધારણ કરનાર તક્ષકનાગ, જેમ દિંસા કરનાર નોળિયાને જોઈને બોલે, તેમ ઇન્દ્રજાળ કરનાર તે માણસને જોઈને હાસ્ય કરતાં રાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું કે,^{૨૦} ‘અરે જલમ (અવિચારી)! આ માયારૂપી જળના સમૂહથી તેં યું કયું’, કે તેથી અરણ્યથી પ્રસન્ન થયેલો સમુદ્ર એક ક્ષણમાં અપ્રસન્નપણાને પામ્યો!^{૨૧} ઈશ્વરના પદાર્થમાં હજારે પ્રકારની આશ્ચર્યપ્રયક્તિ રહેલી છે, તેથી મારું મન સમર્થ છતાં આશ્ચર્યથી મોહમાં ડૂબી ગયું.^{૨૨} લોકપ્રસિદ્ધ સર્વ વ્યવહારના સિદ્ધાંતનાં રહસ્ય જાણનાર અમે કયાં અને મનને મોહ આપનાર આ હમણાં અતુલની તે આપત્તિ કયાં!^{૨૩} મન મોટા જ્ઞાનના અભ્યાસવાળું હોય, તો પણ તે તુચ્છ દેહમાં રહેનાર છે તેથી વિદ્વાનને પણ ‘ઠાઈ સમયે કાણ વાર મોહ થઈ જાય છે.’^{૨૪} અરે સજાસંદો! ઇન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસે એક સુકૃતમાં મને જ ખતાવ્યું છે, તે આશ્ચર્યકારક આખ્યાન હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૫} પૂર્વે ઇન્દ્રે કરેલી+ માયાની સૃષ્ટિનો નાશ ન થવાથી, બ્રહ્માએ જીવી રીતે સુકૃત માત્ર માયાનું કૌતુક જોયું હતું, તેવી રીતે આ સમયે મેં પણ ઘણા પ્રકારની ચક્રાચમાન

+ પૂર્વે ઇન્દ્રદેવતા સદાપરદિત હતા, તે સમયે બલિરાજાએ ઇન્દ્રનો પરાભવ કરવાનો વિચાર કર્યો; ત્યારે ઇન્દ્રદેવતાએ માયાથી નવું સૈન્ય ઉત્પન્ન કરી બલિરાજાને માયાના બંધનથી મોહ પગામ્યા, તે વખતે બલિરાજાએ બંધનમાંથી છૂટવા સારું બ્રહ્માની પ્રાર્થના કરી, તેથી બ્રહ્મા ઇન્દ્રે કરેલી સૃષ્ટિનો નાશ કરવામાં પ્રવર્ત્યો. પણ તેમનાથી નાશ ન થયો અને બ્રહ્માએ કેટલુંક માયાદોષક જોયું હતું; એવી પુરાણાંતરમાં કથા છે.

કાર્યદશા જોઈ છે.^{૧૨} એટલું કહીને સભાસદો વૃત્તાંત સાંભળવાને ઉત્સાહવાળા હતા, તેથી રાજાએ નીચે પ્રમાણે આશ્ચર્યકારક વૃત્તાંતનું વર્ણન કરવાનો આરંભ કર્યો.^{૧૩}

રાજા બોલ્યો:—આ સમયે અનેક પ્રકારના પદાર્થોથી સાંકડી, હૂદ, નદ, શહેર અને પર્વતથી આકુળ અને કુલપર્વત તથા સમુદ્રથી યુક્ત એવી આ પૃથ્વીમાં આ મારો દેશ વૈભવથી યુક્ત છે.^{૨૦}

इह विविधपदार्थसंकुलायां इदनदपत्तन-
पर्वताकुलयाम् । कुलशिरसिसमुद्रसंकरायां भुवि
विमंवावलितोऽस्त्ययं प्रदेशः ॥ २८ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'રાજાવખોધ' એ નામનો
સર્ગ ૧૦૫ માં સમાપ્ત

ॐ સર્ગ ૧૦૬ મો ॐ

રાજાએ ઇન્દ્રજાળથી જોયેલું વૃત્તાંત
—ચંડાળકન્યાની સાથે વિવાહ

॥ રાજોવાચ ॥

अस्ति तावदयं देशो नानावननदीयुतः ।

वसुधामंडलस्यास्य सहોदर इवानुजः ॥ ૧ ॥

રાજા બોલ્યો:—હે સભાજનો! અનેક પ્રકારનાં વન તથા નદીથી યુક્ત આ દેશ જાણે આ પૃથ્વીમાં હજારો નાનો ભાઈ છે.^૧ હું આ દેશનો રાજા છું અને મારું આચરણ નગરનાં માણસોને સચિત્ત છે. ઇન્દ્રદેવતા જેમ સ્વર્ગમાં બેસે, તેમ આ સભાના મધ્યભાગમાં હું બેઠો છું.^૨ તેટલી વારમાં, ઇન્દ્રજાળ કરનાર આ માણસ જેમ રસાનજમાંથી માયાવી મયદાનવ આવે તેવી રીતે અહીં આવી પડેયો.^૩ કલ્પના અંતના પવનથી યુક્ત એવાં વાદળો જેમ ઇન્દ્રપત્નિને ફેરવે, તેમ તેણે

* આ એકમોહમાં મને માં ઘોડા પર બેસી રાજા વનમાં ગયો, ત્યાં ચંડાળકન્યા સાથે દરાર કરી, તેને ઘેર જઈ, ચંડાળકન્યા સાથે રાજાએ વિવાહ કર્યો, એટલો કથા કહેવાયો.

મારી પાસે મોરપીંછની તેજસ્વી મૂઠ ફેરવી. મોર-પીંછની એ ચપળ મૂઠ જોયા પછી, હું આ ઘોડાની પાસે આવ્યો અને ભમેલા મનથી ઠાઠની સહાયતા વિના આ ઘોડા પર બેઠો.^૪ ત્યાર પછી પ્રલયના ઉત્પાતથી ચલાયમાન ધથેલા પર્વત ઉપર બેસીને મેં જમ પ્રયાણ કરે, તેવી રીતે આ ઘોડા ઉપર બેસી મેં પ્રયાણ કર્યું.^૫ પછી વૃદ્ધિ પામેલા પ્રલયના સમુદ્રના કલ્તોલ જેમ ધાન્યયુક્ત પૃથ્વીમાં પ્રવર્તે, તેમ અતિવેગથી મેં શુભળ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરી.^૬ મુગ્ધ માણસને ભોગના અવ્યાસથી જડ થયેલું મન જેમ સંસારમાં દૂર લઈ જાય છે, તેવી રીતે પવનના જેવા વેગવાળો તે ઘોડો મને ધણે દૂર લઈ ગયો.^૭ તેવામાં મારી નજરે એક વન જંગલમાં આવ્યું. તે વન નિષ્કંચન માણસના મન જેવું શૂન્ય હતું, સ્ત્રીઓ ના ચિત્ત જેવું વિષમ હતું, પ્રલયાગ્નિથી બળી ગયેલા ધ્રુવોડાના જેવું ભયંકર હતું અને તે પશી-

ત્યાર પછી વિવેચી માણસ સંસારનો ત્યાગ કરે, તેવી રીતે અતિ કષ્ટથી તે વનનું ઉત્સવન કરી હું આગળ આવ્યો.^{૧૫} તેવામાં આકાશમાર્ગમાં શ્રમણ કરીને જીવી રીને સૂર્યદેવતા અસ્તાચળની પાસે આવે, તેવી રીતે હું એક જંગલની પાસે આવ્યો.^{૧૬} તે જંગલમાં વટેમાર્ગના બધે બાંધવ દોય, તેવી રીતે બાંધુ અને કદબનાં વૃક્ષો ઉપર પક્ષીઓના મનોહર ચમ્પેદા સંભળાતા હતા.^{૧૭} અધર્મથી મેળવેલા ધન વટે કપડી માણસના મનમાં કાઈદાઈ સમયે આનંદવૃત્તિ થઈ આવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં દાઈ દાઈ સ્થળે કપાક લીલાં ખડની પાંકિત જોવામાં આવતી હતી.^{૧૮} અત્યંત દુઃખદાયી મરણની અપેક્ષાથી વ્યાધિ સુખરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે પ્રથમ ભોલેલા અરણ્યથી આ અરણ્ય કાંઈક સુખરૂપ લાગે એવું હતું. પ્રસયના જળમાં દૂરતાં દૂરતાં માકડેયજ્ઞપિ વડના ઝાડ પાસે આવ્યા હતા, તેવી રીતે આ વનમાં દૂરતાં દૂરતાં હું એક લીંબુના ઝાડ પાસે આવ્યો. તાપથી તપી ગયેલા પર્વત જમ શ્યામ મેઘમાળાનું અવલંબન કરે, તેમ મેં તે ઝાડની એક લતાનું આલંબન કર્યું.^{૧૯-૨૦} જમ ગંગાનો આશ્રય કરવાથી માણસનાં દુઃખમાં આલ્યા બધ છે, તેમ તે સમયે તે ઘોડો મારી પાસેથી ચાલ્યો ગયો.^{૨૧} અસ્તાચળની પાસે જોવામાં કદપવૃક્ષની નીચે સૂર્યદેવતા વિશ્રાંતિ લે છે, તેવી રીતે માર્ગમાં ઘણાં લાંબા વખત ચાલવાથી એક પામી મેં તે ઝાડની નીચે વિશ્રાંતિ લીધી.^{૨૨} તેટલી વારમાં સૂર્યદેવતાએ પણ વિશ્રાંતિ લેવા સારુ સઘળા સંસારવ્યવહારના ભારની સાથે અસ્તાચળનો આશ્રય કર્યો.^{૨૩} ત્યાં ધીરે ધીરે પૃથ્વીનો સમસ્ત અધ્યભાગ રાત્રીમાં લીન થઈ ગયો અને જંગલમાં રાત્રિનો વ્યવહાર પ્રવર્તવા લાગ્યો.^{૨૪} આથી પક્ષી જમ પોતાની પાંખમાં ચાંચ રાખીને માળામાં લીન થઈને બેસે, તેમ તે વૃક્ષની નીચે જામ મનોહર ધાલાણમાં કું પણ લીન થઈને

બેઠો.^{૨૫} ઝેર ચડવાથી જે માણસનો વિવેક નારા પામ્યો હોય, જે માણસ મૃત્યુને વશ થયો હોય, જેની સ્મૃતિ શ્રદ્ધ થઈ હોય, જે લીન હોય અને જે અધારા ક્ષામાં ડૂબેલો હોય, તેને એક રાત્રી કદપ સમાન બધ છે. વળી માકડેયજ્ઞપિને કદપના જળમાં દૂરતાં એક રાત્રિ કદપ સમાન થઈ પડી હતી, તેવી જ રીતે હું પણ મોહમાં મગ્ન થયો હતો, તેથી તે એક રાત્રી મને કદપ સમાન થઈ પડી હતી.^{૨૭-૨૮} તે આખો દિવસ મેં સ્નાન ન કર્યું, દેવાર્યન ન કર્યું અને ભોજન પણ ન કર્યું. કેવળ આપત્તિમાં જ તે રાત્રી નીકળી ગઈ.^{૨૯} મને રાત્રીમાં નિદ્રા આવતી નહોતી, ધીરજ રહેતી નહોતી અને વૃક્ષના પક્ષીઓની સાથે મને પણ કંપ થતો હતો. એવી રીતે તે લાંબી રાત્રી વીતી ગઈ.^{૩૦} પછી પ્રભાત થવાથી તારાઓ ચંદ્રમા તથા કમળની સાથે તિમિરલેખા (અંધકાર) પણ મારી પેઠે ભ્રાન થવા લાગ્યાં.^{૩૧} ત્યાં અરણ્યમાં જૂતની ફીકા શાંત થવા લાગી ત્યારે દુઃસહ ટાઢની પીડાથી ખડખડતા દાંતની પાંકિતના ચમ્પે વડે મને મહા દુઃખમાં પડેલો જોઈ હસતી હોય અને મધુપાનથી બધું રાતી હોય તેમ સૂર્યોદયના પ્રારંભથી રાત્રી થયેલી પૂર્વ દિશા મારા જોવામાં આવી.^{૩૨, ૩૩} ત્યાર પછી એક ક્ષણમાં અજ્ઞાનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તથા હરિદ્રીને કાંચન મળે, તેવી રીતે આકાશમાં ઉદયાચળરૂપી હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને તત્પર થયેલા સૂર્યદેવતાનાં મેં દર્શન કર્યાં. એટલે સંધ્યાસમયે નૃત્ય કરવાને આસક્ત થયેલા મહાદેવજી જમ હસ્તિચર્મને ખંખેરે તેવી રીતે મેં ત્યાંથી જોવા થઈ મારું પાયરવાનું વસ્ત્ર ખંખેર્યું. પછી બળી ગયેલા જૂતસમૂહવાળી જગતરૂપી ગૂંપડીમાં જમ કાળરુદ્ર વિહાર કરવા માટે, તેમ તે વિસ્તારવાળી પૃથ્વીમાં મેં વિહાર કરવા માંડ્યો.^{૩૪-૩૬} મૂખ માણસના યરીરમાં ગુણનો જરા પણ અંચ ન

દેખાય, તેવી રીતે તે અરણ્યમાં કાંઈ પણ પ્રાણી નજરે આવતું નહોતું.^{૩૭} ત્યાં નો માત્ર નિશંક-પણે ફરતાં પક્ષીઓના ચંચળ ચિત્કાર-શબ્દો જ સાંભળવામાં આવતા હતા.^{૩૮} પછી દિનનાથ સૂર્ય આકાશમાં આક્રમે ભાગે ચઢ્યા, ત્યારે લતાઓ ઝાકળના જળથી નાહી રહી હતી. પછી ઝાકળ સુકાવા લાગી હતી તેવામાં, હાથમાં અમૃતનો કુંભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીવિષધારી વિષ્ણુ ઉપર જમ દાનવની દૃષ્ટિ પડી હતી, તેમ તે વનમાં ફરતાં, રંધિકા ભાતતું પાત્ર ધારણ કરનાર એક કન્યા ઉપર મારી દૃષ્ટિ પડી.^{૩૯, ૪૦} ચમકતા તારાંધ્રી નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી રાત્રી પાસે ચંદ્રમા આવે, તેવી રીતે ચપળ કીકી-ઓવાળાં નેત્રવાળી, શ્યામ અને શ્યામ વસ્ત્રવાળી તે કન્યાની પાસે હું ગયો અને તેને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો કે, 'હે શ્યામબાળા ! હું મોટી આપત્તિ-માં છું, માટે તું તારી પાસેનો ભાત મને તરત આપ; કારણ કે દીન માણસના દુઃખનું હજુ કરવાથી સંપત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.^{૪૧} હે બાળા ! જમ જીણું વૃક્ષના કોટરમાં રહેલી કાળી સાપ-ણને પ્રસવ થયા પછી પેટમાં ભૂખ વધે છે, તેમ આ સમયે મારા પેટમાં પણ ભૂખ વધી છે.^{૪૨} આવી રીતે મેં તે કન્યાનો પ્રાર્થના કરી, તો પણ લક્ષ્મીજી જમ દુષ્ટ આચરણવાળા માણસને પ્રયત્નથી પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ ધન આપતાં નથી, તેમ તેણે પણ મને કાંઈ આપ્યું નહિ.^{૪૩} આમ છતાં હું તેની છાયાની પેઠે એક વનમાંથી બીજા વનમાં ઉતાવળથી તેની પાછળ ચાલ્યો.^{૪૪} ત્યારે તેણે મને નીચે પ્રમાણે કહ્યું કે, 'હે હારદયુરિન ! (હાર તથા યુક્ટ પહેરનાર રાજન.) પુરુષ, અથ તથા હાથીનું બક્ષણ કરનાર ગણસીના જેવી કૂર હું ચાંડાળકન્યા છું. (માટે મારું અન્ન તમારે જમવા યોગ્ય નથી.)^{૪૫} હે રાજન ! જેની અભિ-લાષા પૂરી થઈ નથી, એવાં ગામડાનાં માણસો પાસેથી સુંદર સૌજન્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેવી

રીતે માત્ર યાચના કરવાથી તમને મારી પાસેથી ભોજનની પ્રાપ્તિ થશે નહિ.^{૪૬} એ પ્રમાણે કહી-ને તે ચાલવા લાગી. તે પગલે પગલે ખેલ કરતી હતી, તે લતાકુંજોમાં સંતાતી હતી અને કટાક્ષ આદિ લીલાઓથી પોતાનો અભિપ્રાય સુચવતી હતી.^{૪૭} તે બોલી : 'તમે જે મારા પતિ થાઓ, તો આ ભોજન હું તમને આપું; કારણ કે પાત્ર મનુષ્ય સામાન્ય રનેહ વિના અર્થથી ઉપકાર કરતો નથી.^{૪૮} રમશાનમાં જેવી રીતે ભૂત ફરે છે, તેવી રીતે ચંડાળજાતિનો મારો પિતા આ વનમાં ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો પોતાના બળદથી ખેતી કરે છે. તેને માટે હું આ અન્ન લઈ બઠું છું. પણ જે તમે મારા પતિ થાઓ, તો આ અન્ન હું તમને આપું; કારણ કે પોતાના વશ્વ (પતિ)નું પ્રાણથી પણ પૂજન કરવું બેઠેલું. આવાં તેનાં વચન સાંભળી મેં તેને જવાબ દીધો કે, 'હે સુપતે ! હું તારો પતિ થઈશ. કૃષ્ણાણુ-સ આપત્તિમાં વર્ણ, ધર્મ તથા કુળના કમનો વિચાર કરે છે.^{૪૯, ૫૦-૫૨} મારાં અર્વાવચન સાંભળી-ને પૂર્વે જમ સ્ત્રીવિષધારી વિષ્ણુભગવાને અમૃતના કુંભમાંથી અર્ધ અમૃત ઇન્દ્રને આપ્યું હતું, તેમ તે કન્યાએ પોતાના ભાતમાંથી અર્ધ ભાત મને આપ્યો.^{૫૩} તે ભાતનું ભોજન કરીને અને જંબુદળના રસનું પાન કરીને મેં મોહયુક્ત ચિત્ત-થી તે સ્થળે વિશ્રાંતિ લીધી.^{૫૪} પછી વર્ષાઋતુની શ્યામ મેઘમાલા સૂર્યને ઢાંકી દે, તેમ તે શ્યામ વર્ણની કન્યાએ મને ઢાંકી દીધા; બળે હું બહાર રહેલો પ્રાણુ ઢાઢ તેમ તે મને હાથમાં પકડીને પોતાના પિતાની પાસે ગઈ.^{૫૫} ત્યાર પછી જમ યાતના નરક પાસે બધ, તેવી રીતે તે દુષ્ટ આકૃતિ તથા દુષ્ટ આચરણવાળા, તેમજ પુષ્ટ શરીરવાળા અને ભય આપનાર પોતાના પિતાની પાસે ગઈ. પછી જમરમાં આમકત થયેલી જમરી જમ પોતાના શબ્દથી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે, તેમ મારામાં આસક્ત થયેલી તે કન્યાએ, તે ચંડાળને

માગ સંમધી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો અને કહ્યું કે, 'દે તાન ! તમને જ્યે તો આ માણસ મારો પતિ થાય. એટલે તેણે તેને કહ્યું કે, 'સારું.' પછી સુપ્રસિદ્ધ સમયે જમ યમગાજ પોતાના અનુચરને રાત્ર આપે, તેમ તેણે પોતાના બળદને ઝાકળથી કપિસવણી તથા ધૂળવાળી દિશામાં છોડી મૂક્યા અને તે ચંડાળના વનમાંથી અને આગળ ચાલ્યાં.^{૧૧-૫૪} જૂત એક સ્મશાનમાંથી બીજા સ્મશાનમાં જાય, તેવી રીતે એક ક્ષણમાં સંધ્યા-સમયે તે ક્ષાંબા વનમાંથી અને તે ચંડાળના ઘર પાસે આવ્યાં.^{૧૦} તે ચંડાળના ઘરમાં વાંદરા, ફક્કાં તથા કાગડા વગેરે કાપી કાપીને વિભાગવાર ગળેલાં હતાં. ત્યાં લોહીથી છંટાઈ ગયેલા પૃથ્વીના ભાગમાં માખીઓ બણબણતી હતી.^{૧૨} ત્યાં, ચૂકવવાને માટે પાથરી રાખેલાં લીલાં આંતરડાં ઉપર પક્ષીઓ પડતાં હતાં અને ઘરના બગીચામાં ઊગેલા લીંબુના ઝાડ ઉપર પક્ષીઓના શબ્દ થતા હતાં.^{૧૩} સુકાઈ ગયેલા ચરબીના પિંડાથી ભરાયેલી ઘરની બહારની છાજલી ઉપર બેઠેલાં પક્ષીઓ ત્યાં શોભતાં હતાં અને પાથરી ગળેલાં કધિરવાળાં ચામડાંમાંથી ત્યાં લોહી ટપકતું હતું.^{૧૪} બાળકના હાથમાં ગ્રેહલા માંસના પિંડા ઉપર માખીઓનો ગણગણાટ થતો હતો અને વૃદ્ધ તથા શ્રેષ્ઠ ચંડાળ ધૂમે પાડતાં બાળકને કંપકા આપતો હતો.^{૧૫} આ પ્રમાણે પાથરેલાં શિરા તથા આંતરડાંથી ભયકર એવા તે ચંડાળના ઘરમાં મે પ્રવેશ કર્યો માનો યમરાજના અનુચરોનો જૂતસમૂહ જમ મળુ પામેલા છે એવા જગતમાં પેલા પછી તે નવા સસરાના ઘરમાં કંદલીદળની પીઠ ઉપર અત્યંત આદરથી પાથરી આપેલાં આસન ઉપર મેં સ્થિતિ કરી. મારી સાસુ આંખે કાણી હતી, તેણે 'આ મારો જમાઈ છે' એમ કહી મારો સહાર કર્યો.^{૧૫-૧૭} ત્યાર પછી વિશ્વાંતિ લીધા પછી કાળિયાર મૃગ ચર્મન આસન કરી. માણસ કુદૃત ભોગવે, તેવી

રીત ચંડાળને યોગ્ય ભોજનનો મેં આદાર કર્યો.^{૧૮} ત્યાર પછી અનંત દુઃખનાં બીજરૂપ તથા મનોહર ન હાથે એવાં તેમનાં સ્નેહનાં સુંદર વચનો સાંભળ્યાં.^{૧૯} ત્યાર પછી કટલેક દિવસે આ-કાચ તથા નક્ષત્ર વાદળારિદિન હતાં, ત્યારે ચંડાળના ઉત્પત્તને ઉચિત એવા મધ તથા માંચનો સમારંભ કર્યો અને તેમને ઉચિત એવાં વસ્ત્ર અને વૈભવસહિત, તે ચંડાળે ભય આપનારી પોતાની કન્યાનો મારી સાથે વિવાહ કર્યો. માનો, કાળા પાપે નરકની ભયજનક યાતના આપી. આ વિવાહના ઉત્પત્તમાં બ્રહ્મહત્યા વગેરે દુષ્કૃત્યના સમૂહ પોતે શબ્દ કરતા હોય, તેવી રીતે મહામદિરાન આસવથી મત થયેલા ચંડાળો, મનોહર રાત્રા-મના શબ્દનો પણ તિરસ્કાર કરે, તેવી રીતે વિજ્ઞાસથી મોટા ભયજનક શબ્દો કરતા હતા.^{૨૨}

સમસમમિતો વિનેદુરવ પ્રસુતમહામદિરા-
સરાઃ શ્વપાકાઃ હવપડપટહા વિલાસંતઃ સ્વય-
મિવ દુષ્કૃતરાશયો મહાંતઃ ॥ ૭૨ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચંડાલીવિવાહ' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૬ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૦૭ મો

ચંડાળદશામાં રાજાએ ભોગ-
વેલાં દુઃખોનું વર્ણન

॥ રાજોવાચ ॥

વહુનાર કિયુક્તેન સોત્તત્તવાર્જિતાશયઃ ।
તદાપ્રમૃતિ તન્નાદં સંપન્નઃ પુષ્પપુલ્કસઃ ॥ ૧ ॥
રાજા બોલ્યો:-હે સભાજનો ! હું તમારી
પાસે વધારે શું કહું ? પણ તે દિવસથી (ચંડાળ-
કન્યાની સાથે વિવાહ થયો ત્યાંથી) ઉત્પત્ત

* આ એકસોસાતમા સર્ગમાં, લવણશાળ ચંડાળને થેં સારું સુધી રહ્યો અને તેટલો લાભો વખત ચંડાળને ઉચિત કૃત્યથી પોતાનું જીવન ગયું, એ વાત સભા સમક્ષ કહેશે.

સહિત વિવાહને લીધે મારું ચિત્ત તેમાં વશ થયું અને હું પણ એક મોટો ચંડાળ બન્યો.^૧ ઉત્સવની સાત રાત્રી ગયા પછી, તથા ક્રમે કરી આઠ માસ નીકળી ગયા પછી તે ચંડાળકન્યાને ઋતુ-પ્રાપ્તિ થઈ અને ત્યાર પછી તેને ગર્ભ રહ્યો.^૨ ત્યાર પછી જન્મ વિપત્તિ દુઃખરૂપ ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરે, તેમ તેણે એક દુઃખદાયી કન્યાને જન્મ આપ્યો અને તે કન્યા, જન્મ મૂર્ખ માણસની ચિંતા દિવસે દિવસે વધે તેમ વધવા લાગી. ત્રણ વર્ષ ગયા પછી તેણે એક અસુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. માનો, દુઃખુદ્ધિને આશાનો પાશવધારનાર 'અનર્થ' નામનો પુત્ર થયો.^૪ ત્યાર પછી એક પુત્રી આવી અને ત્યાર પછી પણ એક પુત્ર થયો. આવી રીતે તે વનમાં ચંડાળરૂપે હું મોટો કુટુંબી થયો.^૫ અઘણત્યા કરનાર માણસ નરકમાં 'ચિંતા' નામની સ્ત્રીની સાથે ઘણી જાતની યાતના ભોગવે છે, તેવી રીતે તે વનમાં મેં તે ચંડાળકન્યા સાથે ઘણાં વર્ષ સુધી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યાં.^૬ જન્મ વૃદ્ધ કાચળો પાણીના ખાખોચિયામાં લોટ્યા કરે છે, તેમ ટાઢ, તડકો તથા પવનના ક્વેશથી પરવશપણે મેં તે વનમાં ફરવા માંડ્યું.^૭ સ્ત્રીની ચિંતાથી મારી બુદ્ધિ હરાઈ ગઈ હતી, તેથી મને શરીરમાં દાહ થતો હતો. આથી બધી દિશાઓ જાણે બળતી હોય, તેની રીતે મને કષ્ટરૂપ જ્વરમાં આવી.^૮ મેં ઝાડની છાલનાં જૂનાં લગડાં પહેરી, ઘાસની ઇંટોણી ખનાવી, માંયે સાક્ષાત્ દુષ્કૃત સમો લાકડાંનો ભારો ઉપાડ્યો.^૯ બૂઝી ખંભબદ્ધતી, ભરણ થઈ ગયેલી, તૂટી ગયેલી અને દુર્ગંધ મારતી એક ચીંટરડીની લગોટી મારીને મેં ધવલીકાના ઝાડનીચે આથરો લઇને કંઈ વરસો કાઢી નાખ્યાં. હેમંતઋતુમાં દેડકો વનમાં ભમે, તેમ હું કુટુંબનું પોષણ કરવા સારુ વનમાં ફરતો અને ટાઢને લીધે વનની ગુફામાં લીન થઈને બેસી રહેતો.^{૧૧} આવી રીતે અનેક પ્રકારના ક્વેશરૂપી કષ્ટોલસથી અને તાપના વિસ્તારને લીધે જાણે અર્તા

હોય તેમ મને નેત્રમાંથી આંસુને બહાને લોહીનાં ટીપાં પડવા માંડ્યાં.^{૧૨} ભયંકર વનમાં પર્વતની તળેટીમાં કરેલી ઝૂપડીમાં મેંધને લીધે ભયંકર એવી કંઈ રાત્રીઓ વરાહના માંસનું ભોજન કરીને મેં વિતાવી. એવી રીતે સર્વ બીજની ઉત્પત્તિના હેતુરૂપ વર્ષાકાળ વીતી ગયા પછી, બંધુઓનો સ્નેહ ન રહ્યો, નિર્નંતર ક્વેશ થવા લાગ્યો, સર્વત્ર શંકા થવા મંડી, એટલે ચિત્તના કૃપાપણાથી મેં કુટુંબ સહિત બીજ ચંડાળને ઘેર સ્થિતિ કરી. રાહુના દાંતથી ચંદ્રમા જન્મ જન્મ રિત થઈ જાય, તેમ ચંડાળીના ક્વેશથી ઉદ્દેગ પામેલા પ્રચંડ ચંડાળના તિરસ્કારોને લીધે મારું મુખ જન્મ જન્મ રિત થઈ ગયું.^{૧૪-૧૫} નરકમાં રહેનાર માણસોએ લાવીને વેચેલાં આંતરડાં હોઠથી આવે, તેની રીતે દીપકાએ પીસી નાખેલી માંસની પેશીનું મેં હોઠથી ચર્ચણ કર્યું.^{૧૭} હિમાલયની ગુફામાં હેમંતઋતુનું હિમ તથા શિશિરઋતુમાં ઝાકળના જળખિંડુના સમૂહ, વજ્ર વિનાના શરીર ઉપર જાણે મૃત્યુએ મૂકેલાં ખાણુ હોય તેવી રીતે મેં સહન કર્યો. હું ઘરડો હતો, છતાં પુણ્યના મૂળની પેટે માર્ગમાં ફાળે થઈ ગયેલાં ઝાડનાં મૂળ, મેં ઘણી વાર ખોદી નાખ્યાં. ચંડાળપણને લીધે ઢાઈ માણસ માત્રે સ્પર્શ કરતું નહોતું, મારી સ્ત્રી ખરાબ હતી, ચંડાળની પેટે લેકો પાસે હું કાલાવાલા કરતો હતો તથા સંપાદન કરેલી તેજની ક્ષતિ થવા માટે અરણ્યમાં શરાવવા (માટીના પાત્ર) માં ગંધિવા પદાર્થનું હું આદરથી ભોજન કરતો હતો.^{૧૮-૨૧} જાણે મારું પોતાનું માંસ હોય તેમ હું બીજાઓ પાસેથી હરણ અને ઘેટાંનાં માંસ વેચાતાં રાખતો. એ પ્રાણીઓનાં શરીરમાંથી હું એ માંસ કાપીકાપીને ઉતારી લેતો અને તેમને લોહાના પાત્રમાં પકાવતો. પછી જાણે હજારો જન્મોથી ઈશ્વાર થયેલા પાપ જવા એ માંસને હું વધારે લાભ મેળવવા સારુ વિધ્યપર્વતની ચાંડાલમૂર્ખિમાં વેચતો.^{૨૨, ૨૩} અપવિત્ર મળમળથી

તથા મારું શરીર ભૂખરું હતું. આથી તે શરીર જાણે આકળથી ઢંકાયેલી વિન્ધ્યાયળની ઠાઈ જળમય શુદ્ધ દોય તેવું જણાતું હતું. વરાહ જેવી રીતે પૃથ્વીને ધારણ કરે, તેવી રીતે શ્રીભક્તગુણ ધણીક જૂનાળી કંથા મેં મારી કાંધ ઉપર ધારણ કરી હતી. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિથી પ્રાણીનો દાહ થાય, તેવી રીતે હું કલ્પના અગ્નિથી જગતનો નાશ કરનાર કાળની ગતિને અનુસરીને રહ્યો હતો. વિષથી પુરુષને જમ ક્ષય વગેરે રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા દુરાગ્રહી માણસને જમ વૈર તથા કલહરૂપી અનર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ તે ચંડાળાવસ્થામાં મારી સ્ત્રીએ સુખ-દુઃખરૂપી સંતતિની ઉત્પત્તિ કરી.^{૧૦-૪૬} આવી રીતે બેઠે હું રાજ (મારા પિતા) નો એકનો એક પુત્ર હતો, તો પણ સાઠ વર્ષ ચંડાળ-દશામાં મેં કાઢ્યાં.^{૧૭} હે સમાસદો આવી રીતે કાળાંતરે કુદ વાસનારૂપી બંધનની મને પ્રાપ્તિ થઈ હતી. તે ચંડાળદશામાં ઈર્ષ સમયે હું ખૂબો પાડતો હતો, વિપત્તિના સમયમાં રૂદન કરતો હતો, શુદ્ધ અન્ન ખાતો હતો અને એ હત્યારા ચંડાળવાસમાં રહેતો હતો.^{૧૮}

आकृष्टमुदरं रुदितं विपत्सु भुक्तं कदच-
मुपितं हतपक्वणपु । कालांतरं बहु मयोपहृतेन
तत्र दुर्वासनानिगडबन्धगतेन सम्प्राः ॥ ४८ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'આપદર્ણન' એ નામનો
અર્ગ ૧૦૭ મો સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૦૮ મો ~~~~~

કુન્ડાળથી થયેલી દેશની દુર્દશાનું વર્ણન

॥ રાજોપાદ ॥

अथ गच्छति कालेऽत्र जराजर्जरितायुषि ।

तुषारपूर्णशृङ्गौघमममभृમृतं मयि ॥ १ ॥

રાજ બોલ્યો:-હે સમાજનો ! એવી નીને

કેટલોક સમય ગયા પછી વૃદ્ધાવસ્થાથી મારું આયુષ્ય જર્જરિત થઈ ગયું અને મુખ ઉપરના દેશ આકળથી ધાસના સમૂહની પેડે ધોળા થઈ ગયા.^૧ સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાં ઉપર પવન પડે, તેવી રીતે મારે માથે કર્મરૂપી વાયુથી સુખ-દુઃખરૂપી દિવસના સમૂહ પડવા લાગ્યા.^૨ રણ-સંગ્રામમાં જન્મ ખાણીનો સમૂહ આવે છે ને જાય છે, તેમ સુખ, દુઃખ, કલહ અને વધ વગેરે અયોગ્ય કાર્યો આવતાં હતાં અને જતાં હતાં.^૩ અનેક પ્રકારના વિકલ્પની કલ્પનારૂપી ધૂમરીવાળું તથા સંકટપ-વિકટપરૂપી તરંગોના ભારવાળું ચિત્ત આકાશમાં નિરાધાર પક્ષી ભમે તેવી રીતે ભમવા લાગ્યું.^૪ ભ્રાંત થયેલો આત્મા સલાયમાન ચિંતારૂપી ચક્રની પેડે ભમવા લાગ્યો. સમુદ્રમાં જમ ખડ તણાય, તેમ હું કાળરૂપી સમુદ્રમાં તણાવા લાગ્યો.^૫ આમ એકમાત્ર વિન્ધ્યપર્વતમાં રહેતા જનાવરોનો આહાર કરીને જીવનારો હું, એ હાથવાળા ગધેડા જેવો હતો અને મારાં વર્ણોનાં વર્ણો ત્યાં એ રીતે આડ્યાં

જ્યારે ચડી પાછાં અદરશ થતાં હતાં. પવનની મનિ પવન સૂક્ષ્મ અંગાગતા કણથી મિશ્ર હોય એમ જણાતી હતી.^{૧૦} ત્યારે ખરી ગયેલાં પાંદડાંના ખડખડાટવાળી, દાવામિના દાદવાળી તથા શૂન્ય થયેલી વનચલીએ જાણે ધણા દિવસથી સંસારને ત્યાગ કર્યો હોય એમ જણાતું હતું. આવી જનના અકાળ દુઃખાળમાં દાવાનળ બળવા લાગ્યો, વનની ધાટી ઝાડી મુકાર્થ ગઈ અને ખડમય પૃથ્વીમાં રાખમાત્ર બાકી રહી. મર્વ માણસનાં અંગ ધૂળથી ઘૂસર થઈ ગયાં, શૂંખથી માણસોના છેદ જોડી ગયા અને તણ, અન્ન તથા જળનો નાશ થયો.^{૧૧-૧૩} આમ આખો દેશ જાણે વગરો થઈ ગયો. પ્રકાશ પામતી મૃગજળની નદીના જળમાં પાડાઓ આજોટવા લાગ્યા અને વનમાંથી વાયુથી થતા જળકણના સમૂહનો પ્રવાહ પણ હતો નહિ.^{૧૪} જળનો શબ્દ સાંભળવાથી પણ માણસને આનંદ થતો હતો અને તડકાના અતિ વિસ્તારથી જનસમૂહ એક પામતો હતો.^{૧૫} પાંદડાંનું ભક્ષણ કરવાથી પ્રથમ શોષ પામેલું જીવન પાછું સજીવન થતું હતું અને પોતાનાં જ અંગનાં બટકાં ભરવાને ઈત કડકડી ગયા હતા.^{૧૬} લોહિા ખેરના ઉચ અઅગારના સમૂહનું માંમતા બ્રમથી ભક્ષણ કરતા હતા તથા મંડક (એક જાતની ભક્ષ્ય વસ્તુ) ના બ્રમથી વનના પથરાઓનું ભક્ષણ કરતા હતા. પ્રાણીમાત્રના સમૂહમાં માતા, પુત્ર તથા પિતા ભેગાં થઈને બેડાં હતાં અને વનમાં બોલતા ગીંબના શબ્દમાં સારિકાનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો.^{૧૭} પરસ્પરનાં અંગ કપાવાથી પૃથ્વી લોહીથી છંટાઈ ગઈ હતી અને 'સિંહ ખાઈ જશે' એવા બયથી મદોન્મત્ત હાથી પણ ખૂબા ફરતા હતા.^{૧૮} 'એક સિંહ બીજને ખાઈ જશે' એવા બયથી શુદ્ધમાં એક સિંહના બ્રમણથી પણ ભય જણાતો હતો અને પરસ્પરની હિંસા કરવામાં તત્પર થયેલા લોહિા પણ મલિયુક્ત કરતા હતા.^{૨૦} પાંદડાં વિનાના વૃક્ષ

ઉપર પ્રોઠ અંગારા જેવો વાયુ જોડતો હતો અને લોહીનું પાન કરવાને આસક્ત થયેલા બિલાડાં આદિ ધાતુવાળી પૃથ્વીને ચાટતાં હતાં. જ્વાળાદેવી મેઘના ઘટાટોપમાં ધૂમરીવાળો વનનો પવન ફૂંદાતો હતો અને સર્વ સ્થળમાં ઉત્પન્ન થતા અગ્નિને લીધે જંગલ પિંગળાવણું થઈ ગયું હતું.^{૨૧,૨૨} બગી ગયેલા અજગરવાળી કુંજમાંથી ધુમાડા નીકળતા હતા અને તેથી ઝાડીમાં પુષ્ટતા જણાતી હતી. પવનથી પ્રસરેલી જ્વાળાઓને લીધે આકાશ સંધ્યાસમયનું હોય એવું જણાતું હતું.^{૨૩} ચારે બાજુ જોડતી રાખને લીધે તે જાણે દંડ વિનાનાં છત્રમંડળ હોય એમ જણાતું હતું. સ્ત્રી તથા પુરુષો પાસે તેમનાં નાનાં બાળકો રાડો પાડતાં હતાં. પુરુષના સમૂહ પોતાના દાંતથી શળનાં બટકાં ભરતા હતા અને માંસના ગંધને લીધે ઉતાવળથી ખાત્રા જતાં પોતાની જ આંગળી મોંમાં કરડાઈ જતી હતી.^{૨૪} આકાશમાં જોડતા ઘાટા ધુમાડાની કાન્તિમાં લીલાં પાંદડાંવાળી લતાની શંકા પ્રાપ્ત થતી હતી. આકાશમાં જોડતાં ગીધાનાં મુખમાં રહેલાં જંબાડિયાં વિધે માંસનો ભ્રમ થતો હતો.^{૨૫} એકબીજા ભાગી નાખેલા અંગવાળા લોહિાની દોડાદોડથી આકુળતા જણાતી હતી. પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં લોહિાનાં હૃદય તથા ઉદર ચિરાઈ જતાં હતાં.^{૨૭} ત્યાં મોટી શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતા પવનના શબ્દ જેવો ભયંકર દાવાનળનો શબ્દ સંભળાતો હતો. ભયભીત થયેલા અજગરના ફૂંડાડાથી અંગારાવાળાં વૃક્ષો પડી જતાં હતાં. આ પ્રમાણે તે વિંધ્યદેશની પૃથ્વીમાં અકાળ દુઃખાળ પ્રાપ્ત થયો હતો અને સાથે તપતા આર સૂર્યથી બગી ગયેલા જગતનું અતુકરણ કરતો હતો.^{૨૮,૨૯} પ્રકાશ પામતા અગ્નિને લીધે વૃક્ષોના સમૂહ જટાવાળા લાગતા હતા અને તેમના ઉપર બ્યાપી વળેલા પવનના પ્રસરવાથી લોહિા પીડા પામતા હતા. તેથી તે દેશ જાણે શનિશ્વરને બળવાનું, તપવાનું

તથા રમવાનું સ્થાન હોય, એવો જણાતો હતો.^{૨૦}

જ્વલદનલજટાલઘૃક્ષસંહપ્રસરમરુતપ્રસરાવ-
નુલ્લોકઃ । જ્વલનતપનમાસ્કરાત્મજાનાં રમણ-
ગૃહાનુકૃતિં જગામ દેશઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અઙાંકવર્ણન' એ નામ-
નો સર્ગ ૧૦૮ એ સમાપ્ત

~~~~~  
૭ સર્ગ ૧૦૯ મો ૭
~~~~~

પુત્રના દુઃખથી રાજાનું ચિતામાં
પડવું અને પ્રબોધ

॥ રાજોવાચ ॥

વર્ત્તમસ્તદા વર્તમાને કષ્ટે વિધિવિપર્યયે ।

અકાલોલ્લવળકલ્પતિ નિર્વાતં તાપદાયિનિ ॥૧॥

રાજા બોલ્યો:-હે સરથો! આવી રીતે દૈવની
પ્રતિકૂળતાથી નિરંતર તાપ આપનાર પ્રલય સમાન
અઙાળ દુઃખાળની પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. તે સમયે શરદ-
ઋતુમાં જેવી રીતે મેઘ ચાલ્યો હતો, તેવી રીતે
કેટલાક માણસો તે દેશનો ત્યાગ કરી પોતાનાં સ્ત્રી,

ત પરથી પડેલા પથ્થરની પેઠે ફટલાક લોકો
મોટા ખાડામાં પડ્યા.^૧ તે સમયે હું મારા
ચંડાળ સસરાનો તથા તે દેશનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રી-
પુત્ર વગેરે માગ કુટુંબને સાથે લઈને ખીખ
દેશમાં જવા માટે નીકળ્યો.^૨ માર્ગમાં પવન,
અગ્નિ, વ્યાધ વગેરે જનાવર તથા તક્ષક વગેરે
સર્પથી તેમજ મૃત્યુના ભયથી શરીરને ખચાવીને,
મેં સ્ત્રી સહિત ચાલવા માંડ્યું.^૩ જાણે રોગ નર-
કમાંથી બહાર નીકળ્યો હોઈ, તેમ હું તે દુઃખા-
ળવાળા દેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી મેં
ભયંકર અનર્થરૂપ એવાં છોકરાંને એક તાલના
વૃક્ષ તળે ધાંવ ઉપરથી ફેડે ઉતાર્યાં, ત્યારે મને
પણ થાક લાગ્યો હતો, તેથી દીર્ઘ દાવાનગથી
તપી ગયેલો પાણી વિનાનો ફેડકો, જમ કમલિ-
નીના મૂળ નીચે વિશ્રાંતિ લે, તેમ મેં તે વૃક્ષ નીચે
વિશ્રાંતિ લીધી. પછી તે ચંડાળકન્યા જે છોકરાંને
પોતાની ખાંચમાં લઈને, ઝાડની નીચે શીંગી
છાંચમાં વિશ્રાંતિથી સૂતી હતી. તે સમયે 'પૃથ્વ-
ક' નામનો સૌથી નાનો પુત્ર મારી પાસે હતો.

ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી.^{૧૧} તે મને વારંવાર આસિંગન કરતો હતો, તેથી સર્વ દુઃખ મટાડવા માટે સ્નેહ અને કરુણામાં હું મોહ પામ્યો હતો. એટલે તે પુત્રની આપત્તિ જોઈને મને અતિ દુઃખ થયું.^{૧૨} મારાથી નેની તીવ્ર વેદના સહન થઈ નહિ, તેથી તે પુત્ર માટે મરવાનો મેં મારા અંતઃકરણમાં નિર્ણય કર્યો.^{૧૩} તે સમયે વનમાંથી કાષ્ટ બેગાંકરીને મેં ચિતા રચી અને તે ચિતા પણ 'ચટચટ' એવા શબ્દથી બણે મારી ઇચ્છા કરતી હોય એમ બળતી હતી.^{૧૪} એ ચિતામાં હું મારો દેહ નાખું છું, તેટલામાં તો આ સિંદાસન ઉપરથી હું વેગથી ચલાયમાન થયો અને તૂટીના તથા જયજયકારના શબ્દથી તમે મને બચત કર્યો. આવી રીતે આ ઇન્દ્રજન કરનાર માણસે, અજ્ઞાનથી જીવી જીવની દશા થાય, તેવી રીતે ઘણી દશાવાળો મને મોહ પમાડ્યો.^{૨૦,૨૧}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આવી રીતે ઘણા તેજથી યુક્ત તે લવણરાજ પોતાની સભામાં વાત કહે છે, એટલીવારમાં તો તે ઇન્દ્રજન કરનાર માણસ ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી વિસ્મયથી પ્રકુલિત નેત્રવાળા સભાસદોએ રાજાને નીચે પ્રમાણે કહ્યું.^{૨૦-૨૩}

સભાસદો બોલ્યા:-હે દેવ! આ ઇન્દ્રજન કરનાર માણસ નથી, કારણ કે તેને ધનની ઇચ્છા નથી; પરંતુ સંસારસ્થિતિનો બોધ કરનારી આ દોઈ દેવી માયા છે, એમ તમે સમજો.^{૨૪} આ માયામાં સંસાર મનના વિલાસરૂપ છે, એમ નિશ્ચય થાય છે. સર્વશક્તિમાન વિષ્ણુનું વિલાસરૂપી મન છે, તે જ જગત છે.^{૨૫} સર્વશક્તિમાન વિધિની હજારો પ્રકારની વિચિત્ર શક્તિ છે, તેથી વિવેકવાળું મન પણ માયા વડે મોહ પામે છે.^{૨૬} સર્વ લોકના વૃત્તાંતને બળનાર આ રાજ ક્યાં અને સાધારણ માણસની મનોવૃત્તિને ચોગ્ય આ હમણાંનો સંશ્રમ ક્યાં!^{૨૭} મનને મોહ પમાડનારી આ સર્વ માયા. ઇન્દ્રજન કરનાર રા. ૨૧. ૨૬

નાર માણસની ઇચ્છાથી થયેલી નથી; કારણ કે ઇન્દ્રજન કરનાર સર્વ માણસો પોતે ધન મેળુવવા માટે સર્વ એકા કરે છે, પણ દેવજ લોકને ભમાવવા માટે જ એકા કરતા નથી.^{૨૮} આવેલો માણસ જો ઇન્દ્રજન કરનાર હોય, તો આપણી પાસેથી તે પ્રયત્નથી દ્રવ્યની ઇચ્છા કરે, પણ તે આવી રીતે અંતર્ધાન થઈ બળ નહિ. (માટે તે શું હશે?) એવી બતના સંદેહમાં અમે સર્વ ડૂબી ગયા છીએ.^{૨૯}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી ! આ વૃત્તાંત ન્યારે લવણરાજની સભામાં બન્યું, ત્યારે હું પોતે તે સભામાં હાજર હતો. તેથી મેં આ જ તમારી પાસે વાત કરી છે, તે મારી નજરની જોયેલી વાત છે. પણ દોઈની પાસેથી મેં તે સાંભળીને કરી નથી. આમ હે મહાત્મન! અનેક પ્રકારની કલ્પનાથી જનું અંગ વૃદ્ધિ પામ્યું છે, એવું મન જ આ જગતમાં વિસ્તાર પામીને સર્વોત્કર્ષપણે રહ્યું છે. માટે એ મન શાંતિ પામીને પરમાત્મરૂપ થશે, ત્યારે તમે પરમ પવિત્ર પદ્મીને પ્રાપ્ત થશો.^{૩૦,૩૧}

इति बहुकलनाविवर्द्धितांगं जयति चिरं
वितवं मनो महात्मन् । शममुपगमिषे परस्वभावे
परममुपैष्यसि पावनं पदं यत् ॥ ३१ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચંદાલત્વવ્યપગમ' એ
નામનો સર્ગ ૧૦૯ ઓ સમાપ્ત

~~~~~ સર્ગ ૧૧૦ મો ~~~~~

મનનો વૈભવ તથા તેની શાંતિ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

परमात्कारणादादौ चित्तेत्यपदपातिनी ।

કલનાપદમાસાય કલા કલિલતાં ગતા ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! પરમાકારણ-

* આ એસોદસમા સર્ગમાં મનોવૈભવના વર્ણન-
થી મનની શાંતિનો ઉપાય કહેવામાં આવ્યો.

રૂપ સ્વ-સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધે ચિત્ત ચિત્તવન કરવા યોગ્ય પદાર્થનું ચિત્તવન કરે છે. એમ ચિત્તવન કરવાથી તે કલના (કલ્પના) નામને ધારણ કરે છે. આમ એ ચિત્ત (ચૈતન્ય) અનેક પ્રકારનાં રૂપના વિચિત્રપણાથી કલુષપણને પામ્યું છે.^૧ હવે ચૈતન્ય વસ્તુતાએ અસત્, અજ્ઞાનમાંથી ઊપજવાને લીધે સર્વથા મિથ્યારૂપ અને પ્રથમ ન હોવા છતાં પાછળથી વૃદ્ધિ પામેલા તે જુદા જુદા પદાર્થના જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપ મોહમાં સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક મનરૂપ તૃચ્છપણને પામીને મુઝાય છે. મનોવૃત્તિ અસત્ તથા મ્બોન છે; બાળક જે પ્રમાણે ભૂતનો વિસ્તાર કરે છે, તે પ્રમાણે તે હજારો દોષથી દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે.^{૨,૩} કલકંવાળી અસત્ મનોવૃત્તિ, દુઃખનો વિસ્તાર કરે છે, તો વાસના કાય થયા પછી નિષ્કલંક થયેલા મનોવૃત્તિ, સૂર્યનો પ્રકાશ જેમ અંધ-કારનો નાશ કરે છે, તેમ મહાદુઃખનો નાશ કરે છે.^૪ તે દૂરના પદાર્થને પાસે લાવે છે તથા પાસેના પદાર્થને દૂર લઈ જાય છે. આમ બાળક જેમ રમકડાને વિષે નાચે છે, તેમ મન, ભૂત-પ્રાણી-માત્રમાં નાચે છે.^૫ માર્ગમાં ચાલનાર મુગ્ધ વડે માર્ગને દૂરથી ઝાડનું ઠૂંઠું પણ પિશાચ્યરૂપ લાગે છે, તેવી રીતે વાસનાયુક્ત અજ્ઞાનીને અભયમાં પણ ભય લાગે છે.^૬ મદોન્મત્ત માણસ આખા ભૂતળને ભયનું જુએ છે, તેવી રીતે કલકંથી મલિન થયેલું મન મિત્રમાં પણ શત્રુની શંકા કરે છે.^૭ માણસનું મન આકુળ હોય છે, ત્યારે ચંદ્રબિંબમાં પણ વજની શંકા થાય છે અને અમૃત પણ વિપના ભાવથી ભોજન કરવામાં આવ્યું હોય, તો પણ વિપનું કામ કરે છે.^૮ સ્વપ્નમાં થયેલી મત દશા જેમ સત્ય લાગે છે, તેમ વાસનાયુક્ત માણસનું ચિત્ત, અસત્ એવા ગંધર્વનગરને મુસતરૂપે જુએ છે.^૯ વાસના એ જ જાંતુના ને મોહનું કારણ છે, માટે તે વાસનાને મૂળમાંથી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો.^{૧૦} વાસનારૂપી

બળથી ખેંચાયેલ મનરૂપી હરિણ સંસારરૂપી વનની ઝાડીમાં અત્યંત પરવશપણને પામે છે.^{૧૧} વાદળો વિનાના આકાશમાં જેમ સૂર્ય પ્રકાશ પામે છે, તેમ જે માણસે વિચાર કરીને વાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય છે, તે માણસને વિષે આત્મા પ્રકાશ છે. એટલા માટે દેહ નહિ, પણ મન છે તે જ નર છે, એમ તમે સમજો; કારણ કે દેહ જડ છે અને મન જડ નથી, તેમ ચેતન પણ નથી.^{૧૨,૧૩} મન વડે જે કયું તે જ કયું અને મન વડે જેનો ત્યાગ કર્યો તેનો જ ત્યાગ થાય છે.^{૧૪} આ સમય જગત તથા ભૂમડળ મનોમાત્ર છે. મન એ જ આકાશ, મન એ જ પૃથ્વી તથા મન એ જ વાયુ છે.^{૧૫} અગ્નિમાં તેજ તથા સૂર્યમાં પ્રકાશ વગેરે જે જે ધર્મ છે, તે મનથી કલ્પિત છે. એટલે કે સૂર્ય વગેરેમાં પ્રકાશાદિ ધર્મ નથી, એમ મનમાં ભાવના થાય છે, તો તે પ્રકાશ મટી જાય છે.^{૧૬} જે માણસનું મન મોહ પામે છે, તે જ માણસ મૂઢ કહેવાય છે; પણ શરીરને મોહ થયા પછી 'શબ મૂઢ છે' એમ ઠાઈ કહેતું નથી.^{૧૭} મન ન્યારે જુએ છે ત્યારે નેત્ર થાય છે, મન ન્યારે સંભળે છે ત્યારે શ્રવણ (કાન) થાય છે, સ્પર્શ કરે છે ત્યારે ત્વચાઇન્દ્રિય થાય છે, સૂંઘે છે ત્યારે નાસિકા થાય છે અને રસ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે રસના (જીભ) ઇન્દ્રિય થાય છે. એ પ્રમાણે જેમ નાટકમાં રહેલો નટ બધુ વેષ ધારણ કરે છે તેમ દેહમાં મન વૃત્તિઓ વિષે બહુ વેષ ધારણ કરે છે મન લઘુ પદાર્થને લીધે કરે છે, સત્યમાં અસત્યપણું કરે છે, કડવા પદાર્થમાં અધુરતા કરે છે અને શત્રુમાં મિત્રતા કરે છે.^{૧૮-૨૦} માણસને ચિત્તવૃત્તિમાં જેવો પ્રતિભાસ થાય છે, તેવો તેને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે અને પ્રતિભાસને લીધે જ સ્વપ્નથી આકુળ ચિત્તવાળા હરિશ્ચંદ્ર રાત્રને એક રાત્રી બાર વર્ષની થઈ પડી હતી.^{૨૧} ઇન્દ્રધનુષ રાજ ધ્વજલોકમાં ગયા ત્યારે તેમને

ચિત્તા પ્રભાવથી એક સુહૃતમાં એક યુગનો કાળ આલેખી ગયો હતો. પ્રાતઃકાળમાં જને રાત્ર્ય મળવાનું છે એવા ખંધીવાનને (પ્રાતઃકાળે રાત્ર્ય મળશે એવી મનમાં આશા હોવાથી) બંધન પણ સુખરૂપ થાય છે, તેવી રીતે સારી મનોવૃત્તિ વડે રોશનરક પણ સુખરૂપ થઈ પડે છે.^{૨૨-૨૪} મોતીના હારમાંથી એક દોરો બળી બળ, ત્યારે બધાં મોતી વીંખાઈ બળ છે, તેવી રીતે એક મન જિતાવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો જિતાય છે.^{૨૫} બ્રહ્મ સર્વ સ્થળે રહેનાર, સ્વચ્છ, નિર્વિકાર, સર્વત્ર સમાન, સૂક્ષ્મ અને સર્વભાવમાં રહેનાર સાક્ષી-બૃહત ચિત્તશક્તિરૂપ તે પોતાની સત્તાથી વાણી વગેરે સર્વ ક્રિયાથી શૂન્ય છે. હે રામ ! તેને પણ મન દેહ સમાન જડ બનાવી, તેની અંદર કામ-સંકલ્પ વગેરે બ્રાંતિની તથા બહાર પર્વત, નદી, આકાશ અને સમુદ્ર વગેરેની કલ્પના કરી વ્યર્થ ભમાવે છે.^{૨૬-૨૮} મન વિવેકવાણું હોય તો પણ તે (મન) પોતાની ઇષ્ટ વસ્તુ જો કે સારી ન હોય તો પણ તેને અમૃત સમાન મધુર બનાવે છે તથા સારી અમૃત સમાન વસ્તુ હોય તો પણ તેને વિષતુલ્ય બનાવે છે.^{૨૯} એવી રીતે સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન ન થનાથી જને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયેલી નથી, તેવા માણસનું મન, ઉપર પ્રમાણે પોતાની કલ્પનાથી પોતાને યોગ્ય આકાર તથા રૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તત્ત્વવેત્તાનું મન એ પ્રમાણે કરતું નથી.^{૩૦} ચૈતન્યશક્તિથી રંકુરણા

હતી. તેનું લક્ષ કરવા માટે તેનો સંબંધ કયા રાગની સાથે કરવો, એ પૂછવા માટે ઇન્દ્રિયધરાગ બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ત્યાં બ્રહ્માની પાસે ગાન થતું હતું, તેથી એક સુહૃત બ્રહ્મા રહી, ગાન થઈ રહ્યા પછી બ્રહ્માને પોતાની પુત્રીના લક્ષમણથી સલાહ પૂછી. ત્યારે બ્રહ્માએ ઉત્તર દીધો કે, 'તમે અહીં એક સુહૃત બ્રહ્મા રહ્યા તેટલી વારમાં તમારા દેશમાં એક કુમરો કાળ આલેખી ગયો, તેથી તમે મનમાં સંકલ્પ કરેલા સર્વ રાગઓનો નાશ થયો છે; માટે તમારી પુત્રી હવે ભૂત-ગર્ભમાં બળસરૂનો જન્મ થયો છે તેમને પરણાવજો.' આ કથા શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પામેલું મન સ્પંદને વિષે વાયુપણાને પામે છે, પ્રકાશમાં પ્રકાશપણાને પામે છે, દ્રવપદાર્થમાં દ્રવપણાને પામે છે, પૃથ્વીમાં કઠિનતાને પામે છે અને શૂન્યદષ્ટિમાં શૂન્યતાને પામે છે. આ પ્રમાણે ચિત્તશક્તિથી... ઇન્દ્રિયા... પ્રમાણે મનની સ્થિતિ થાય છે.^{૩૧-૩૨} દેશ-કાળ વિના પણ મન શુક્લને કૃષ્ણ કરે છે તથા કૃષ્ણને શુક્લ કરે છે; માટે આ મનની શક્તિ બુદ્ધિ.^{૩૩} માણસનું મન જ્યારે બીજી વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તે ભોજન કરતો હોય અને પીરસેલા પદાર્થનું જીમથી ચર્ચણ કરતો હોય, તો પણ તે પદાર્થના સ્વાદની તેને ખબર પડતી નથી.^{૩૪} મન વડે જ પદાર્થ જોયો તે જ ખરેખર જોયો કહેવાય; પણ મનથી ન જોયેલો પદાર્થ જોયો કહેવાય નહિ; કારણ કે, અધિકારમાં જોયેલા પદાર્થની પેઠે મને ન જોયેલા પદાર્થના રૂપની ખબર પડતી નથી.^{૩૫} ઇન્દ્રિય વડે મન દેહવાન છે તથા મન વડે ઇન્દ્રિયો દેહવાન છે. એવી રીતે મન તથા ઇન્દ્રિયોનું પરસ્પર સરખાપણું છે. તો પણ મનમાંથી ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થયેલી છે, પણ ઇન્દ્રિયોમાંથી મન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી મનની ઉત્કૃષ્ટતા છે.^{૩૬} ચિત્ત અને શરીર જો કે અલંકાર ભિન્ન છે, તો પણ જ મહાત્મા તેની એકતા (એટલે બન્ને જડ છે એમ) માને છે, તે પડિતો નભસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.^{૩૭} ક્લેશથી ગૂચેલા અબોહાવાળો અને વિલાસથી સુંદર કટાક્ષી કરતી કોઈ સુંદરી આલિંગન કરે, તો પણ મન વિનાના માણસને લીંતની પેઠે તે કંઈ પણ વિકાર કરી શકતી નથી.^{૩૮} 'નીતરાગ' નામના કોઈ મુનિ ધ્યાનસ્થ હતા, તે સમયે વનમાં રાક્ષસ તેમનો હાથ ચાવી ગયો, તો પણ મુનિને તેની ખબર પડી નહિ.^{૩૯} મુનિની અવ્યાસ વડે દંઢ કરેલી મનોભાવના દુઃખને સુખરૂપ કરવાને તથા સુખને દુઃખરૂપ કરવાને સહ-જમાં સમર્થ થાય છે.^{૪૦} માણસનું મન જ્યારે

અન્ય વસ્તુમાં લાગેલું હોય છે, ત્યારે તેની પાસે પ્રયત્નથી કહેવાતી કથા પણ પરશુથી કાપેલી લતાની પેઠે કપાઈ જાય છે. (અટલેકે મારી પાસે શું વાત કરી, તેની પણ તેને ખખર પડતી નથી).^{૪૧} સ્વપ્નની પેઠે મન જ્યારે પર્વત ઉપર ચડે છે, ત્યારે શુભ આકાશમાં પણ તેને ગુફાની ભ્રાંતિથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે.^{૪૨} મનના ઉલ્લાસરૂપી સ્વપ્નમાં આકાશના જેવા વિસ્તારવાળા દ્વંદ્વને વિષે પ્રત્યક્ષ જણાતા પર્વતો પણ પોતપોતાનું કામ કરવાને સમર્થ થાય છે.^{૪૩} ચલિત થયેલો સમુદ્ર મોજાનો વિસ્તાર કરે છે, તેવી રીતે વિદ્યેષપણું મન પોતાને વિષે પર્વત તથા નગરની પંક્તિનો વિસ્તાર કરે છે.^{૪૪} સમુદ્રની અંદર રહેલા જળમાં જેવી રીતે તરંગ તથા મોજા રહેલાં છે, તેવી રીતે દેહની અંદર રહેલા મનમાં, સ્વપ્નરૂપ પર્વત તથા નગરની પંક્તિ રહેલી છે.^{૪૫} પત્ત, લતા, પુષ્પ તથા ફળ, એ જેમ અંકુરનાં છે, તેવી રીતે જાત તથા સ્વપ્નના જમો એ મનના છે.^{૪૬} સુવર્ણની પ્રતિમા સુવર્ણથી બુદ્ધિ નથી, તેવી રીતે જાત તથા સ્વપ્નની ક્રિયા મનથી ભિન્ન નથી.^{૪૭} જળધારા, જળકણ, મોજાં તથા શીણ એ જેમ જળમાં જણાય છે, તેમ અનેક પ્રકારની વિચિત્રતાના વૈભવ ચિત્તમાં જણાય છે.^{૪૮} નટ જેમ અનેક પ્રકારના વેષનો અંગીકાર કરે છે, તેમ શૂંગાર વગેરે રસના આવેશથી ચિત્તવૃત્તિ સ્વપ્ન તથા જાતદશાના વૈભવનો અંગીકાર કરે છે.^{૪૯} લવણરાજને મનના પ્રતિભાસથી ચંડાળપણું પ્રાપ્ત થયું હતું, તેવી રીતે આ બ્રહ્માંડ મનના મનન માત્ર છે.^{૫૦} મનમાં જેવું જેવું સંવેદન થાય છે, તેવો તેવો અનુભવ થાય છે, માટે જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે.^{૫૧} અનેક પ્રકારનાં નગર, નદી તથા પર્વતના રૂપને પામીને, મન જાત તથા સ્વપ્નમય એવા આ જગતનો વિસ્તાર કરે છે.^{૫૨} લવણરાજની પેઠે મનના પ્રતિભાસથી દેવતા-

માંથી દૈત્યપણું તથા હાથીમાંથી પર્વતપણું પમાય છે.^{૫૩} જેવી રીતે નરપણામાંથી નારીપણું તથા પિતામાંથી પુત્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે મન, સંકલ્પથી ઇચ્છિત પદાર્થપણાને પામે છે.^{૫૪} મરણ તથા જન્મ પણ સંકલ્પથી જ થાય છે અને મનના ઘણા અભ્યાસથી શૂન્ય આકાર પણ જીવપણાને પામે છે.^{૫૫} મનનથી જેમાં મોહવાળી વાસના પ્રાપ્ત થયેલી છે, એવું મન સુખ, દુઃખ, ભય તથા અભયરૂપ જન્મસ્થાનને પામે છે.^{૫૬} તલમાં જેવી રીતે તેલ રહેલું છે, તેવી રીતે સુખ અને દુઃખ મનમાં રહેલાં છે અને દેશકાળને લીધે તેમાં વધઘટ થાય છે.^{૫૭} તલ ને દબાવવાથી તેમાંથી તેલ સ્પષ્ટ જણાય છે, તેવી રીતે મનને મનનના સંગથી સુખ-દુઃખ સ્પષ્ટ જણાય છે.^{૫૮} હે રામ! સંકલ્પ જ દેશકાળનો નાશથી બચાવવાર કરે છે અને તે સંકલ્પ જ દેશકાળનું કારણ છે.^{૫૯} શાંત થવું, ઉલ્લાસ થવો, જવું-આવવું, આનંદ થવો અને નાચવું-એ સઘળું મનરૂપી શરીરનો સંકલ્પ સિદ્ધિ યવાથી જ થાય છે.^{૬૦} સતી સ્ત્રી અંતઃપુરના આંગણમાં વિહાર કરે છે, તેવી રીતે સંકલ્પથી કલ્પેવા અનેક પ્રકારના તરંગોથી મન દેહમાં વિહાર કરે છે.^{૬૧} જે મનુષ્ય પોતાના મનને વિષયના અનુસંધાનમાં જરા પણ અવકાશ આપેના નથી, તે માણસનું મન જેમ હાથી પોતાના બંધન સ્થાનમાં સ્થિર થઇને રહે, તેમ સ્થિર થાય છે.^{૬૨} રણ-સંગ્રામમાં સ્તંભનાસથી રાત્રિ જેમ ચક્રાયમાન થઈ શકતો નથી, તેમ જે માણસનું મન ચક્રાયમાન થતું નથી, તેને જ ખરેખર પુરુષ સમજવો અને બાહ્યના કાલવના છીડા છે, એમ સમજવું.^{૬૩} હે રામ! જે માણસનું મન અપજ ન થતાં એક સ્થળે સ્થિર રહે છે, તે માણસ ધ્યાનથી ઉત્તમ પદવીને પામે છે.^{૬૪} મંદરાચળ સ્થિર થવાથી હિમસાગર સ્થિર થયો હતો, તેવી રીતે મન નિયમમાં રાખવાથી સંસારના વિમય શાંત થાય છે.^{૬૫} મોગ

તથા સંકલ્પના વિષમથી નટલી નટલી મનની વૃત્તિઓ છે, તે સર્વ સંસારરૂપી વિપ્રજ્ઞાનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે.^{૧૧} મદ અને મોહથી મદ થયેલા પુરુષરૂપી દુઃખ શ્રમરૂ, સંસારરૂપી દુઃખ નદીમાં તણાતા ચિત્તરૂપી કમળમાં વીંટાય છે અને જડતાના પ્રવાહરૂપી જળના વેગમાં, વાયુની ધમ-રીની પેઠે, પ્રયંજન ચિંતાથી વીંટાઈ જઈને, તે પોતાના દેહ સહિત ચિંતારૂપી ચક્ર સમાન ધૂમરીમાં પડે છે.^{૧૨}

ચિત્તં ચલત્કુલયં વલયંતં એતે મૂઢા મહા-જહજવે મદમોહમંદાઃ । આવર્તવર્તિનિ વિલ્હન-વિચીર્ણચિંતાચક્રગ્રમે પુરુષદુર્ગમરાઃ પતંતિ ॥૬૭
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો ‘ચિત્તવર્ણન’ એ નામ-નો સર્ગ ૧૧૦ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૧ મો

ચિત્તને છતવાનો ઉપાય અને
ચૈતન્ય સાથે એકાગ્રતા

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

અસ્ય ચિત્તમહાન્વાધેધિક્તિસ્તાપા મહૌપધમ્ ।
સ્વાયત્તં શૃણુ વક્ષ્યામિ સાધુ સુસ્વાદુ નિશ્ચિતમ્ ॥
વસિષ્ઠ ઘોઘ્યાઃ-હે રામ ! આ ચિત્તરૂપી મોટા વ્યાધિની ચિકિત્સાનું સ્વાધીન તથા સ્વાદિષ્ઠ ઔપધ હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^૧ આહ્યવસ્તુનો ત્યાગ કરીને (નિમત્તમા માત્રાકાર વૃત્તિની ધારારૂપી) પોતાના પુરુષાર્થથી પ્રયત્ન વડે-ચિત્તરૂપી ભૂત જિતાય છે.^૨ જે માણસ મનપસંદ વસ્તુનો ત્યાગ કરીને રાગદ્વેષ-વગેરે ચિત્તાના રોગથી રાન્ય થઈને રહે છે, તે માણસ જેમ દાંત વિનાના હાથીને દાંતવાળો હાથી જીતે

* આ એકસોઅગિયારમા સર્ગમાં પ્રયત્નથી અભિમન વસ્તુનો તથા અકંટા-અમતાનો ત્યાગ કરીને, ચિત્તાના જ્યનો ઉપાય તથા ચૈતન્યની સાથે એકાગ્રતાનું વર્ણન કરવામાં આવેશે.

તેમ મનને જીતી શકે છે.^૩ એટલા માટે ચિત્તરૂપી બાળકને અવસ્તુમાંથી બહાર કાઢી પોતાના સંવેદનરૂપી પ્રયત્નથી વસ્તુમાં બેઠવો તથા બોધ કરવો.^૪ હે મુનિ ! ક્ષીતજ્ઞ લોહુ જિતા (તપાવેલા) લોહાને, કાપી નાખે છે, તેવી રીતે શાસ્ત્ર તથા સત્સંગથી ધીરજવાન અને શાંત ચિત્ત વડે ચિંતાથી તપી ગયેલ ચિત્તને કાપી નાખવું.^૫ બાળકને જની રીતે લાલન તથા ભય વગેરે ઉપાયથી સારે માર્ગે બેઠવામાં આવે છે, તેવી રીતે ચિત્તરૂપી બાળકને પણ સારે માર્ગે બેઠી શકાય છે. એમાં શું દુષ્કર છે ?^૬ એટલા માટે સંસારમાં આસક્ત થયેલા મનને પોતાના પુરુષાર્થથી, ઘણા ઉદ્યમે આપનાર સહર્મમાં ચિદાત્માની સાથે બેઠી દેવું.^૭ પોતાને સ્વાધીન, એકાંત, હિતરૂપ તથા પ્રિય વસ્તુનો ત્યાગ કરવામાં વેરાગ્યવાળું મન જેને દુષ્કર થયું, તેવા પુરુષરૂપી ક્ષીડાને ધિક્કાર છે.^૮ મહા જની રીતે યુદ્ધમાં બાળકને શ્રમ વિના જીતે છે, તેવી રીતે વિપ્રયમાં આસક્ત થયેલા મનને, બ્રહ્મરૂપ ભાવના કરવાથી તે શ્રમ વિના જિતાય છે.^૯ એ પ્રમાણે પુરુષાર્થરૂપી પ્રયત્નથી ચિત્ત જિતાય છે અને ચિત્ત જિતાયા પછી પ્રયત્ન વિના બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૦} પોતાને સ્વાધીન તથા સુસાર્થ ચિત્તને, જે માણસ છતવાને સમર્થ થતો નથી, તેવા શિયાળ જેવા માણસને ધિક્કાર છે.^{૧૧} પ્રિય વસ્તુના ત્યાગરૂપી પુરુષાર્થથી જ મનની શાંતિ સાધ્ય છે. મનની એ શાંતિ વિના શુભ ગતિ જ નથી.^{૧૨} આત્મસંવેદનથી મનોમારણ સહેજે સાધી શકાય છે. એમ મનોનાશ કરવામાં આવે, તો આ જીવન્મુક્ત દેહમાં મોહ વગેરે રાતુથી રહિત, અચળ તથા આદિઅંતથી રહિત એવા સ્વારામ્યસુખની (બ્રહ્માનંદની) પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૩} મોક્ષના સાધનરૂપ મનની શાંતિ થયા વિના, ગુરુનો ઉપદેશ, શાસ્ત્રનો અર્થ, મંત્ર અને અન્ય સાધન પણ તણરૂપ છે.^{૧૪} જ્યારે અસંકલ્પરૂપી શક્તિ મૂળ સ-

હિત ચિત્તનું છેદન થાય છે, ત્યારે સર્વ, સર્વ-
ગત તથા શાંત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનર્થનું
શોષન પોતાના સંવેદનથી સાધ્ય છે. તે કરવા-
માં શાંતિ વગેરે સાધન સિદ્ધ છે, તો પછી આ
શરીરથી જીવન્મુક્ત થવામાં પુરુષને શો કલેશ છે?
માટે દેવનો અનાદર કરો, એ દેવ તો મૂઢાએ
કદપી કાઢેલી કદપના છે. તમે પુરુષાર્થ કરીને
સંકલ્પથી કલ્પિત ચિત્તને અચિત્તપણાને પમાડો.
આમ પરબ્રહ્મરૂપી કોઈ પણ મહાપદવીને પ્રાપ્તિને
તથા ચિત્તને ચૈતન્યમાં લય કરીને, તમે ચિત્તથી
પરેચ્છેને રહેા. ^{૧૫-૧૮} પ્રથમ ચૈતન્યની ભાવના કરો
અને તેની સ્થિરતા માટે પરમ સાવધાનવાળી
બુદ્ધિથી યુક્ત થાઓ. આમ ચિત્તનો લય થવાથી
તમે અવ્યયતાથી આત્માનું ધારણ કરો. ^{૧૯} પરમ-
પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, તમે ચિત્તને અચિત્ત-
પણાને પમાડો અને જે સ્થળે નોંધ નથી એવી
મહાપદવીને તમે પામો. ^{૨૦} હે શમ! દિગ્બુદ્ધ-
દશામાં અવળી થયેલી બુદ્ધિને પણ પુરુષ પ્રય-
ત્નથી જીતી શકે છે, તેવી રીતે મન પણ પુરુષા-
ર્થથી જીતી શકાય છે. ^{૨૧} અતઃકેગ (ધૈર્ય) એ

મન અહીંથી પરલોકમાં જાય છે અને ત્યાં
અન્યપણાથી સ્ફુરણા પામે છે તથા મોક્ષપણાને
પામે છે. માટે મરણનો ભય શા માટે રાખવો!
માણસનું મન આ લોકમાં આ લોકરૂપે તથા
પરલોકમાં પરલોકરૂપે રહે છે. એવી રીતે મોક્ષ
થતાં સુધી ચિત્ત વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુ
નથી. ^{૨૫-૨૮} ભાઈનું અથવા કોઈ સંબંધીનું મરણ
થવાથી, મનુષ્યો વૃથા કલેશ કરે છે તે પણ ચૈત-
ન્યથી બહિર્મુખ આત્માવાળી ચિત્તની જ વૃત્તિ
છે, એમ મોંઝે માનવું છે. ^{૨૯} અહીંથી ઉપરના
લોકમાં, નીચેના (પાતાળ) લોકમાં તથા બીજા
દ્રીપાંતરમાં પણ અન્યની અપેક્ષાથી રહિત, સર્વને
હિતરૂપ, માયાની મલિનતાથી રાહત તથા શ્રુતિએ
ઓળખાવેલ આત્માને વિષે ચિત્તની શાંતિ થયા
વિના, મુક્તિનો અન્ય ઉપાય નથી, એમ તત્ત્વ-
વેત્તા મુનિએ ઘણો ઘણો વિચાર કરીને નિર્ણય કર્યો
છે. ^{૩૦} મનની શાંતિ થયા પછી, દૃઢ્યમાં શુદ્ધબોધ
થવાથી મનના લયભાવથી વિશ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય
છે. એટલા માટે વિસ્નારવાળા દૃઢયાકાશમાં ચૈત-
ન્યરૂપી સકની ધારાથી મનનું મારણ કરો, તો

જ પુરુષ કાઈથી નાશ ન કરાય એવા, યુવાન અને દુઃખરૂપ સંસારને વધાતારા ચિત્તરૂપી સિદ્ધિને મારે છે, તે આ જગતમાં જય (મોક્ષ) ને પામે છે અને બીજાએને પણ મોક્ષ અપાવે છે.^{૩૮} જેમ મરુદેશમાં મૃગજળ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ મનના સંકલ્પથી ભયંકર ભય ઉપજવનાર વિપત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૩૯} માટે ગમે તો પ્રકય સમયનો પવન વાવા લાગે, ગમે તો બધા સમુદ્ર એક થઈ બળ અને ગમે તો બારે મુખ સાથે તપવા લાગે, તો પણ મન વિનાના માણસને કાંઈ હાનિ થતી નથી.^{૪૦} મનરૂપી બીજાંથી સુખ-દુઃખ તથા શુભ-અશુભ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ સંસારરૂપી મોટા વનસમુદ્રમાં સાત લોકરૂપી પદ્મો રહેલાં છે.^{૪૧} પરમ પદ્મીરૂપી સિંહાસનનો આશ્રય કરીને તમે અસંકલ્પથી સાધ્ય તથા સકળ સિદ્ધિને આપનાર એવા અસંકલ્પરૂપી સામ્રાજ્ય (ચક્રવર્તી રાજ્ય)માં સુખેથી રહેા.^{૪૨} કાષ્ઠનો નાશ થયા પછી ભસ્મ થયેલો અગારો જેવી રીતે તાપની શાંતિ કરે છે, તેવી રીતે ક્રમે કરીને નાશ થયેલું મન, ઉત્તમ આત્મદંને આપે છે.^{૪૩} મન પોતાના સંકલ્પથી ઇચ્છા કરે, તો એક અણુમાં પણ લાખો બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કરી શકે.^{૪૪} મન સંકલ્પમાત્રના વૈભવથી અનર્થ કરે છે, તેમ જ અર્થને પણ સિદ્ધ કરે છે. એ મનને અસંકલ્પરૂપી સંતોષમાત્રના વૈભવથી છતો અને સર્વોત્કર્ષ-પદ્મીને પામેા.^{૪૫} જેને આત્મવેત્તાએ માન્ય કરે છે, જેમાં સમ કે વિષમ ભાવ નથી, જે પરમ પવિત્ર છે અને જે સર્વથા અહંકારથી રહિત છે, એવી વિમનસ્તા (મનની અભાવતા) એ કરીને, જન્માદિ વિકારથી રહિત અવશેષ રહેલ પરમ પવિત્ર પદ તમને પ્રાપ્ત થાચ્છા.^{૪૬}

પરમપાવનયા વિમનસ્તયા સમતયા મત-યાત્મવિદામપિ । ઇમિતયામિતયાંવરહંતયા યદ-વશિષ્ઠમર્જ પદમસ્તુ ત્વ ॥ ૪૬ ॥

સર્ગ ૧૧૨ મો અમાસ

~*~ સર્ગ ૧૧૨ મો ~*~

ચિત્તક્ષયના ઉપાયનું અને વાસના-ત્યાગનું વર્ણન

॥ યસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

યસ્મિન્સ્તસ્મિન્પદાર્થે હિ યેન તેન યથા તથા ।
તીવ્રસંવેગસંપન્ન મનઃ પશ્યતિ વાંછિતમ્ ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-હે રામ ! તીવ્ર વેગવાળું મન જે જે પદાર્થમાં જેવી જેવી ઇચ્છા કરે છે, તે તે પદાર્થમાં તેવી તેવી ઇચ્છિત વસ્તુને તે જોઈ શકે છે.^૧ હે સૌમ્ય ! જળમાં પરપોટાની પંક્તિ નિમિત્ત વિના પણ સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થઈને પાછી નાશ પામે છે, તેવી રીતે મનનું તીવ્ર વેગપણું ઉત્પન્ન થઈ ને પાછું નાશ પામે છે. હિમ-માં શીતળતાનો તથા કાજળમાં કાળાશનો ધર્મ રહેલો છે, તેવી રીતે તીવ્ર વેગવાળી અપજતા એ મનનું રૂપ છે.^૨

રામ બોલ્યાઃ-હે બ્રહ્માન્ ! મન અતિ અપજ છે. તેના વેગનું તથા અપજતાનું બળા-ત્કારથી કેમ નિવારણ થઈ શકે ?^૪

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ-યંચળતા વિનાનું મન ક્યાંય જોવામાં આવતું નથી; ઉચ્ચતા જેમ અગ્નિ-નો ધર્મ છે, તેમ અપજતા એ મનનો ધર્મ છે.^૫ જગતના કારણરૂપ એવી માંચાંથી યુક્ત તે ચૈત-ન્યમાં જે ચંચળ સ્પંદશક્તિ રહેલી છે, તે જગત-ના આડંબરરૂપ માનસી શક્તિ છે, એમ તમે સમજો.^૬ સ્પંદ તથા અસ્પંદ વિના વાયુની સત્તા નથી, તેવી રીતે ચંચળતારૂપી સ્પંદ વિના ચિત્તની સત્તા નથી.^૭ જે મન ચંચળતા વિનાનું છે, તે મન મરેલું કહેવાય છે અને તેને જ તપ અને શાંતિના સિદ્ધાંતરૂપ મોક્ષ કહે છે.^૮ મનનો લય યત્રાથી, દુઃખની શાંતિ યાય છે અને

x આ એકસોતારામા સર્ગમાં ચિન્માત્રવાસનાના અભ્યાસથી તથા એક દંડ નિશ્ચય થવાથી, ચિત્તના ક્ષયનો ઉપાય તથા વાસનાનો ત્યાગ કહેવાયો.

મનનું મનન થવાથી પરમ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૯ ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તરૂપી રાક્ષસ દુઃખે પેદા કરે છે, માટે સુખ તથા અનંત ભોગ સારુ તેને પ્રયત્નથી પાડી નાખો.^{૧૦} હે રામ ! મનની ચંચળતા છે, તેને જ વાસનારૂપી અવિદ્યા કહે છે, માટે તેના વિચાર કરીને નાશ કરો.^{૧૧} બાહ્યવિષયના અનુસંધાનનો ત્યાગ કરવાથી જ્યારે અંતરમાં ચિત્તની સત્તાવાળી અવિદ્યારૂપી વાસનાનો લય થાય છે, ત્યારે પરમકલ્યાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.^{૧૨} હે રામ ! સત્ તથા અસત્ અને ચૈતન્ય તથા જડપણ એ બેના અનુસંધાનરૂપ મધ્યભાગને મન કહે છે.^{૧૩} જડ વસ્તુના અનુસંધાનથી હણાયેલું મન, જડપણની વૃદ્ધિ વડે દૃઢ અભ્યાસને લીધે જડપણને પામે છે.^{૧૪} તે જ વિવેકના અનુસંધાનથી ચૈતન્યના અંશથી તે મન દૃઢ અભ્યાસને લીધે ચૈતન્યપણને પામે છે.^{૧૫} પુરુષાર્થના પ્રયત્નથી મન જ વસ્તુમાં પડે છે, તે વસ્તુને તે પામે છે અને અભ્યાસથી તે વસ્તુરૂપ મન થાય છે.^{૧૬} માટે ફરીથી પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને, ચિત્ત વડે ચિત્તને દબાવીને, શોકરહિત પદનો આશ્રય કરીને અને શકોનો ત્યાગ કરીને તમે સ્થિર થઈને રહો.^{૧૭} હે રામ ! મનની ભાવના વડે મનને મગ્ન કરો. એથી જ બળ-પૂર્વક તરી જવાય છે. એ જ એક ઉપાય છે, બીજો કાઈ ઉપાય નથી.^{૧૮} હે રાધવ ! મનનો દૃઢ નિગ્રહ કરવામાં મન જ સમર્થ છે; કારણ કે જ રાજ નથી તે બીજા રાજને કેમ શિક્ષા કરી શકે ?^{૧૯} સંસારરૂપી સાગરના વેગમાં તણ્ણા રૂપી ઝૂડ રહેલાં છે અને તેના વેગમાં દર તણાઈ જતાં મનુષ્યોને તરવાને માટે પોતાનું મન એ જ વડાણ રૂપ છે. મન વડે પરમ બંધન રૂપ મનરૂપી પાથને કાપી નાખીને, જ મનુષ્ય પોતાના આત્માને મુક્ત કરતો નથી, તેનો અન્ય ઉપાયથી મોક્ષ થતો નથી.^{૨૦, ૨૧} સાંસારિક વિષયથી યુક્ત મનરૂપી જ જ વાસનાનો ઉદય

થાય છે, તેનો વિદ્વાન માણસ ત્યાગ કરે છે એ તેથી અવિદ્યાનો ક્ષય થાય છે.^{૨૨} માટે પ્રથમ ભોગના સમૂહની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભાવ તાં સેદની વાસનાનો ત્યાગ કરો, પછી ભાવ તાં અભાવની વાસનાનો ત્યાગ કરો અને એમ ત નિર્વિકલ્પ સુખને સંપાદન કરો.^{૨૩} ભાવનામાત્ર અભાવન (ભાવના ન થવાપણ) એ જ વાસન નો ક્ષય છે અને તેને જ મનનો તથા અવિદ્યાનો નાશ પણ કહે છે.^{૨૪} સાંસારિક પદાર્થનું જ્ઞા રાખવું (તથા તેની ઇચ્છા કરવી) તેના કરત તેનું જ્ઞાન ન રાખવું (તથા ઇચ્છા ન કરવી), એ વધારે સારું છે. કારણ કે ઇચ્છા કરવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તથા ઇચ્છા ન કરવાથી સુખ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૫} એટલા માટે પ્રયત્ન વડે પ્રત્યેક પુરુષે, ભાવનું અભાવન કરવું તથા વેદનું (સંસારસંબંધી જ્ઞાનનું) અવેદન (અસંકલ્પ) કરવું.^{૨૬} હે રામ ! તમારા મનને વિષે જ જ ઇચ્છિત રાગ રહેલા છે, તે સર્વ અનર્થના કારણ-ભૂત છે. એમ જાણીને, તમે તેના અકુરમો પણ ત્યાગ કરો. એટલે આત્માના અનુભવથી તૃપ્ત થયેલા તમે હર્ષ-શોકને પ્રાપ્ત થશો નહીં.^{૨૭}

રાગાદયો યે મનસીષ્ઠિવાસ્તે બુદ્ધેઃ તાં-સ્તાંસ્ત્વમવસ્તુભૂતાન્ । ત્યક્ત્વાતદાસ્યાંકુરમસ્ત-વીર્જં મા હર્ષશોકં સમુપૈહિ દુઃસઃ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સુખરેણ ઉપદેશશકેયત્વ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૨ એ સમાપ્ત

ઠસર્ગ ૧૧૩ મો

તત્ત્વબોધનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

एषा हि वासना नित्यमसत्तयं यदुत्थिता ।

द्विचंद्रभ्रांतिवत्तेन त्यक्तं राघव युज्यते ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રાઘવ ! જે ચંદ્રની
ભ્રાંતિની પેઠે મિથ્યા હૃદય પામેલી વાસનાનો
ત્યાગ કરવો ઘટે છે.^૧ જે અનિવાર્ય વાસના
મિથ્યા છે, છતાં અજ્ઞાની માણસમાં સત્ય હોય
તેમ રહેલી છે; પણ સારા જ્ઞાની માણસમાં તેનો
સંભવ કેમજ ઘટે? માટે તે રામચંદ્રજી ! તમે
અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સારી રીતે
નિચાર કરો. આકાશમાં બીજે ચંદ્ર છેજ નહિ
પણ ભ્રાંતિથી જણાય છે.^૨ મોજની પરંપરાથી
વિસ્તારવાળા જળમાં જળ વિના બીજી વસ્તુ નથી,
તેવી રીતે પરમતત્ત્વ વિના, વસ્તુ તથા અવસ્તુ
કંઈ પણ નથી.^૩ ભાવ તથા અભાવ નિકટપ વિના
થયા નથી અને તે અસતતમય છે; માટે નિત્ય
તથા શુદ્ધ આત્માને વિષે તેનો આશય કરો નહિ.
તમે કર્તા નથી તે છતાં ક્રિયામાં અમતા કેમ
રાખો છો ? એકજ વસ્તુ સત્ય છે. માટે જાણ,
કંઈ વસ્તુને કેવી રીતે કરે છે ? (સર્વ મિથ્યા છે,
માટે કોઈ પણ કંઈ કરતું નથી.)^૪ દે પ્રાજ્ઞ !
તમે અકર્તાના પણ અભિમાની થાઓ નહિ.
કારણ કે દે નિષ્પાપ ! અકર્તાના અભિમાનથી
પણ કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની નથી. માટે તમે
સ્વસ્થ થઈને રહો.^૫ દે રઘુવર ! તમારામાં અભિ-
માનનો અભાવ છે અને તમને કાર્યમાં આસ-
ક્તિ નથી; આથી તમે અકર્તા છો (કર્તા નથી).
વળી તમારામાં અકર્તાનું પણ અભિમાન
નથી; તેમજ તમને અકર્તાપણામાં પણ આસ-

* આ એકસોતેરમા સર્ગમાં સર્વ કૃષ્ણ વાસનાને
કાષનાર, વિવિધ વિચારોથી યુક્ત તથા દૈત્ય બિચા-
પણ દહ કરનાર તત્ત્વબોધનું વર્ણન કરવામાં આવશે.

ક્તિ નથી, તેથી તમે કર્તા છો. આ પ્રમાણે એ
કે તમને કર્તાપણું પ્રાપ્ત થયું, તો પણ સાધા-
રણ લોકિક કર્તાને જે પ્રમાણે શ્રમ થાય છે, તે
પ્રમાણે તમને શ્રમ થવાનો સંભવ નથી.^૬ માત્રી
વસ્તુનું અહણ કરવું તથા મિથ્યા વસ્તુને ત્યાગ
કરવો એમજે. હવે કર્મનાં જે જે ફળ છે, તે તે
સત્ય છે, એમ માની તેમાં મનુષ્યને અહણ કર-
વાની આસક્તિ થાય છે. માટે મનુષ્યને કર્મમાં
આસક્તિ થવી ઘટે છે.^૭ પણ ખરું જોતાં આ
અખિલ ઇન્દ્રિયજ આયામય તથા મિથ્યા છે,
ત્યારે તેમાં આરથા તથા ત્યાગ કરવાની તેમજ
અહણ કરવાની દૃષ્ટિ કેમજ ઘટે? ^૮ અનિવા છે
તે સંસારબીજની કણિકા છે અને તે મિથ્યા છે
છતાં તે વૃદ્ધિ પામેલી છે. જે વાસનારૂપી અનિ-
વા બ્રહ્માંડપર્યંત સાર વિનાની છે તથા સંસા-
રના આરંભના ચક્રરૂપ છે; તેમજ તે-અનિવા
ચિત્તને મોહ પ્રમાડનારી છે.^{૯, ૧૦}

અનિવાર્ય વાસના મનોહર વાંસની લતાની
જમ અંદરથી પોલી છે તથા સારરહિત છે; નદીના
તરંગની પંક્તિની પેઠે તેને ઉપરથી કાપી નાખ-
વા છતાં મુજથી કાપ્યા વિના તેનો નાશ થતો
નથી.^{૧૧} કોઈ તેને હાથથી પકડવા અય, તો પણ
તેનું અહણ થતું નથી. પાણીનાં ઝરણાંમાં મોજ
ઠામળ હોય છે, તો પણ કંઠાનાં ઝાડને ઉખેડી
નાખે છે, તેવી રીતે અનિવા ઠામળ છે, છતાં
તીક્ષ્ણ અભિવાણી છે.^{૧૨} મૃગતૃષ્ણાની નદી જળ-
થી યુક્ત તથા તરંગવાળી દેખાય છે, પણ તે
સ્નાન કરવાના તથા પાણી પીવાના ઉપયોગમાં
આવતી નથી; તેવી રીતે અનિવા કાર્ય કરવામાં
સમર્થ જણાય છે, તો પણ સત્યપુરુષાર્થમાં તે
ઉપયોગી નથી.^{૧૩} અનિવાના પ્રસાદથી કેટલાક
વાંકા, કેટલાક સ્પષ્ટ, કેટલાક લાંબા, કેટલાક ટૂંકા,
કેટલાક સ્થિર અને કેટલાક ચલ-એ પ્રમાણે
સર્વ પદાર્થો મિત્ર મિત્ર છે. તે અંદરથી શુન્ય
છે, તો પણ સારવાળી હોય એમ જણાય છે.

તે કોઈ ઠેકાણે રહેલી નથી, તો પણ સર્વ સ્થળે દેખાય છે.^{૧૬, ૧૭} પોતે જડ છે, છતાં ચૈતન્યરૂપે રહેતો મનને ચંચળ કરે છે. તે એક નિમેષ પણ રહેતી નથી, છતાં સ્થિર છે એવી શક્તિને પેદા કરે છે.^{૧૮} તેનો જ્વાળાના જેવો શુદ્ધ વર્ણ જણાય છે, તો પણ તે કાળી મેંસ જેવી મલિન છે. પરમાત્માના પ્રસાદથી જો કે તે નૃત્ય કરે છે, તો પણ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેનો નાશ થાય છે.^{૧૯} નિર્મળ પ્રકાશમાં તે કર્મભર્ય ગયેલી દેખાય છે, તો પણ તે અધકારમાં શોભે છે. તે શુદ્ધ કાન્તિવાળી છે, છતાં યુગતુષ્ણાની જમ મિથ્યા પ્રતીતિવાળી છે અને અનેક પ્રકારના વર્ણવાળી છે.^{૨૦} તે અવિદ્યા વાંછી છે, વિષમયી છે, પાતળી છે, ક્રામળ છે અને સંકટના હેતુરૂપ હોવાથી કંકશ છે. તે સ્ત્રી જેવી ચંચળ છે, લપટ છે, તુષ્ણારૂપ છે અને કાળી સાપણ જેવી છે.^{૨૧} સ્નેહ(તેલ)નો ક્ષય થવાથી દીવાની શિખાનો ક્ષય થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં પણ સ્નેહ(રાગ) ન ગણવાથી તેનો ક્ષય થાય છે. કારા સિંદૂરની અર્થા પોતે ગગવતી (રાતી) હોવાથી સ્નેહ વિના (સિંદૂરમાં ધી અથવા તેલ મેળવ્યા વિના) પણ શોભે છે, તેવી રીતે અવિદ્યામાં સ્નેહ(રાગ) રાખવાથી તે શોભે છે વીજળીની પેઠે અવિદ્યાનો પ્રકાશ ક્ષણિક છે તથા

અવિદ્યા, રમણીય હોવા છતાં પણ અનર્થરૂપ છે. બ્રહ્મ કરનારી તે અવિદ્યાનું અત્યંત વિસ્મરણ થવાથી તે અતિ સુખરૂપ લાગે છે, પણ પાછો તેનો તકથી વિચાર કરવાથી દુષ્ટ સ્વભાવી જમ તે ભય આપે છે. અવિદ્યા પોતાના પ્રતિભાસ માત્રથી જ મુદ્ધત્ માત્રમાં ત્રણ જગતને ઉત્પન્ન કરીને ધારણ કરે છે તથા ક્ષય કરે છે.^{૨૨, ૨૩} અવિદ્યાએ ક્ષણરૂઝને એક મુદ્ધત્માં ઘણાં વર્ષોનો અનુભવ કરાવ્યો તથા હરિશ્ચંદ્રરાજને એક રાત્રીમાં બાર વર્ષોનો અનુભવ કરાવ્યો.^{૨૪} કાન્તાતા સુખમાં આનંદ માનનાર માણસોને કાન્તાનો વિયોગ થાય, ત્યારે અવિદ્યાના પ્રસાદથી એક રાત્રી એક વર્ષની થઈ પડે છે.^{૨૫} અવિદ્યાને લીધે જને બ્રહ્મ થાય છે તેવા માણસને સુખના વખતમાં લાંબો કાળ ક્ષણ વારમાં ચાડ્યો બળ છે તથા દુઃખના વખતમાં થોડો કાળ પણ લાંબો થઈ પડે છે.^{૨૬} પ્રકાશરૂપી કાર્યમાં જતી રીતે દીવાને કર્તાપણ છે, તેવી રીતે સંસારની વૃત્તિઓમાં અવિદ્યાની સત્તાથી લોકને કર્તાપણ છે, પણ વસ્તવિક રીતે કર્તાપણ નથી.^{૨૭} ચિત્રમાં રહેલી સ્ત્રી નિર્લેપ તથા સ્તન વગેરે અવયવથી યુક્ત હોય, તો પણ તે સ્ત્રીધર્મમાં કામ આવતી નથી, તેવી રીતે વાસનારૂપી અવિદ્યા કોઈ પણ કામમાં ઉપયોગી નથી.^{૨૮} એ અવિદ્યા મનોરાજ્યની પેઠે આકાશ-

જમ પ્રસરે છે તથા કલ્પાનના પવનની પેઠે બળા-
સારથી પૃથ્વીનું આક્રમણ કરે છે.^{૩૧} પુખ્તાડા-
ની પંક્તિ અંગ ઉપર લાગનાથી દાદ તથા
ખેડને પેદા કરે છે, પોતે અંદર રસ (જલ) રાખે
છે અને જગતમાં ધૂમી વળે છે, તેમ અવિદ્યા પણ
દાદ તથા ખેડને પેદા કરે છે; પોતે અંદર રસ
(પરમાત્મા)ને રાખે છે અને જગતમાં ધૂમી
વળે છે.^{૩૨} ખડના સમૂદયી દોરડું જમ દદ થાય
છે, તેમ નિઃસાર સંસારના સરેકારથી તે દદ
થયેલી છે. જળથી (જલ) નિર્માણ કરેલ મેધની
ધારાની પેઠે તે લાંબી આવે છે.^{૩૩} તરંગની
પંક્તિની જમ કવિએ કલ્પના માત્રથી તેનું
ર્ણન કરેલું છે તથા કાદવમાં જોગેલી જળમય
મલિની જમ ઘણાં છિદ્રોવાળી છે, તેમ પાપમાં
દા થયેલી જલમય અવિદ્યા પણ અતરંગી
રૂ.^{૩૪} તે વૃદ્ધિ પામતી હોય એમ માણસો બુદ્ધિ
કે, પણ વૃદ્ધિ પામતી નથી. ઝરનો લાડુ પ્રથમ
મધુર લાગે છે, પણ પરિણામે દુઃખદાયી છે; તેવી
રીતે અવિદ્યા ઉપરઉપરથી મધુર લાગે છે, પણ
અન્તે અનર્થ કરનારી છે.^{૩૫} દીવા દોલતવાઈ ગયા
પછી તેની શિખા ધ્યાં ગઈ તેની જમ ખખર
પડતી નથી, તેમ તે ક્યાં જાય છે તેની ખખર
પડતી નથી; આકળની પેઠે તે આગળ દેખાય છે,
તો પણ તે હાથમાં આવતી નથી.^{૩૬} લીંખાઈ
ગયેલી ધૂળની મુઠી જમ અલુરૂપે જોવામાં આવે
છે, તેમ તે અલુરૂપ છે. આકાશમાં નિમિત્ત વિના
પણ નીલિમા (કાળાશ) દેખાય છે, તેવી રીતે
તે નિમિત્ત વિના પણ દેખાય છે.^{૩૭} વહાણમાં
બેસીને જનાર માણસને ઝાડનું કૂંડું પણ હાલતું
દેખાય છે અને મોહથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા
ઉત્પન્ન થાય છે, તેવી રીતે તે મોહથી ઉત્પન્ન
થાય છે અને સ્વપ્નની પેઠે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૩૮}
જ્યાં સુધી આત્માના આવરણરૂપ અવિદ્યા
અંતઃકરણમાં રહેલી છે, ત્યાં સુધી સ્વપ્નની પેઠે
દીર્ઘ સંસારની કલ્પના થયા કરે છે.^{૩૯} સમુદ્રમાં

અનેક પ્રકારના તરંગ ઉત્પન્ન થઈને પાછા નાશ
પામે છે, તેવી રીતે અવિદ્યાને લીધે ચિત્તમાં ભ્રમ
થવાથી વિચિત્ર વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.^{૪૦}
અવિદ્યાની સત્તાથી મનોહર તથા સત્ય એવી
વસ્તુ પણ અસત્ય લાગે છે તથા અમનોહર અને
અસંત્ય એવી વસ્તુ પણ સત્ય લાગે છે.^{૪૧} પાર-
ધીની જળ પક્ષીને મોહ પમાડીને બંધન કરે છે,
તેવી રીતે અવિદ્યા અનેક પ્રકારના પદાર્થથી
મનને મોહ પમાડીને બંધન કરે છે.^{૪૨} કુણા
ઝરની નેત્રવાળી શુદ્ધિલીની જમ તથા દુષ્ટપક્ષી
સ્તનવાળી જનનીની જમ એ અવિદ્યા આનંદને
પણ ઉત્પન્ન કરે છે.^{૪૩} અમૃતની આદ્રંતાથી
આદ્રં થયેલા અને અમીવર્ષાથી ત્રણે જગતને
વૃષ્ટ કરનારા ચંદ્રના બિંબને પણ, અવિદ્યા વિષ-
રૂપ કરે છે.^{૪૪} માણસને અંધ કરી નાખનાર આ
અવિદ્યાના પ્રભાવથી, અરણ્યમાં જોગેલાં ઝાડ એ
કે કમેન્દ્રિયના વ્યાપારથી શૂન્ય છે, તો પણ તે
ભૂતની પેઠે નૃત્ય કરતાં હોય એવો સંભ્રમ થાય
છે.^{૪૫} વળી અવિદ્યાના પ્રસાદથી લાકડાનો કટકો
તથા પથ્થરની લીંત પણ સંઘ્યા વગેરે સમ-
યમાં સર્પ તથા અજગર જતાં જણાય છે.^{૪૬}
અવિદ્યા બે ચંદ્રના દેખાવની પેઠે એકમાં બેપણું
ઉત્પન્ન કરે છે અને સ્વપ્નમાં પોતાનું મરણ થાય
છે, તેની પેઠે તે દૂરની વસ્તુને પણ સમીપમાં
લાવે છે.^{૪૭} કાળ (સંહાર કરનાર રૂઢ)ને પ્રલ-
યની રાત્રી જમ ક્ષણરૂપ છે, તેમ અવિદ્યાના પ્રભા-
વથી લાંબો સમય પણ ક્ષણરૂપ જણાય છે. જમ
ત્રીના વિરહવાળા માણસને એક ક્ષણ પણ વર્ષ
સમાન થઈ પડે છે, તેમ અવિદ્યાને લીધે એક
ક્ષણ પણ વર્ષ સમાન થઈ પડે છે.^{૪૮} હે રામ-
ચંદ્રજી! એવું કાંઈ પણ નથી કે જે ઉદ્ધત થયેલી
અવિદ્યાથી બની શકે નહિ; માટે તે (અવિદ્યા)
સત્તા વગરની છતાં તેની કટકી શક્તિ છે, તે તમે
બુદ્ધિ. તમે ત્રિવેંકયુદ્ધ વડે વિષયબુદ્ધિનો વિરોધ
કરો, એટલે પ્રવાહ રોકવાથી જમ નદી સુકાઈ

બય છે, તેમ વિષયબુદ્ધિનો શૈધ કરવાથી મનરૂપી નદી જવી અવિદ્યાનું શોષણ થઈ બય. ૫૪/૫૫

રામ બોલ્યા:-અવિદ્યા વસ્તુતાથી છે જ નહિ, તુચ્છ છે અને મિથ્યાભાવના કરવાવાળી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે રૂપ, આકાર તથા ચારુચેતનથી હીન છે અને અસત્ય છતાં અવિનાશિની છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! ધ્રુવડની આંખોની પેઠે તે પ્રકાશ (આત્મપ્રકાશ)માં નાશ પામે છે અને અંધકાર (અજ્ઞાન)માં રહી રહે છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે અવિદ્યા કુકર્મ કરનારી છે, પ્રકાશ (આત્મપ્રકાશ)ને સહન કરતી નથી અને દેહને પણ બાળતી નથી. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે દીન આચારવાળી તથા પ્રાકૃત મનુષ્યની સીરૂપ છે અને અસત્ય તથા તમ (અંધકાર)થી પણ તિરોધાન ન થાય (ઠંકાય નહિ) તેવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે અનંત દુઃખથી વ્યાકુળ છે, નિરંતર મરણા જવી છે અને બંધન રહિત છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! ૧૧-૧૨ તેકામ અને ક્રોધથી સ્થૂળ અંગવાળી છે, તમેાશુણના પ્રસારથી વાંકી છે અને જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી નાશ થાય એવી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! તે પોતામાં આંધળા થઈ ગયેલા મૂઠ માણસના સ્થાનકરૂપ છે, જડ છે, જડપણાથી છાણું થઈ ગયેલી છે અને દીર્ઘ દુઃખનો પ્રલાપ કરનારી છે. અહો ! છતાં એણે જગતને આંધળું કયું છે ! ૧૩ વળી તે પુરુષનો આસક્તિથી સંગ કરનારી છે, અનેક પ્રકારની વિષયકલ્પનાની ક્રિયાથી પુરુષમાં અનુરાગવાળી છે અને પોતાના તત્ત્વચિત્તરમાં દોડ્યા કરનારી છે. અહો ! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે ! ૧૪ પુરુષ તેના ઉપર નજર કરે, તે પણ તે સહન કરવાને સમર્થ નથી અને પોતે આવરણરૂપ છે. અહો ! છતાં એણે પુરુષને આંધળો કર્યો છે !

તેમાં ચેતન છે જ નહિ અને અનંત છતાં તે નાશ પામે છે. અહો ! એવી દૂર અવિદ્યારૂપી સ્ત્રીએ પુરુષને આંધળો કર્યો છે ! ૧૫, ૧૬ માટે હે પ્રજા ! અનંત દુઃખ ભ્રમેાનો વિદાસ કરનારી તથા ક્ષય-ઉદયથી યુક્ત, જન્મ-મરણનાં દુઃખ આપનારી અને મનોગુહારૂપી ધરમાં બંધાયેલી એ અવિદ્યારૂપી વિષમ વાસનાનો કયા ઉપાયથી નાશ થાય ? ૧૭

અનંતદુઃખસરવિલાસકારિણી ક્ષયોદયોન્મુલ્લસુલ્લુલ્લસમાગિની ! इयं प्रभो विगलति केन वा समा मनोगुहानिलयनिबद्धवातना ॥ ६७ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'અવિદ્યાવર્ણન' એ નામનો સર્ગ ૧૧૩ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૪ મો

અવિદ્યાક્ષયનો ઉપાય વગેરે

॥ રામ ઉવાચ ॥

અવિદ્યાવિભવપ્રોત્યં નિષિદં પુરુષસ્ય હિ ।
મહદાંધ્યમિદં બ્રહ્મન્ કથં નામ વિનશ્યતિ ॥૧॥
રામ બોલ્યા:-હે પ્રજાન ! આ વિદ્યાના વૈભવથી ઉત્પન્ન થયેલો પુરુષનો મોટા તથા ગાઢ અંધકાર કેવી રીતે નાશ પામે ?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! સૂર્યનાં કિરણથી જવી રીતે હિમકણનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે આત્માના અવલોકનથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે. ન્યાં સુધી અવિદ્યાનો નાશ કરનારી અને મોહનો ક્ષય કરનારી આત્માવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ નથી, ત્યાં સુધી અવિદ્યા દેહાભિમાની જીવને મોહાન દુઃખરૂપી કાંટાઓથી લરેલી સંસારરૂપી પર્વત-ખીણમાં ગ્રાસીત બેસાડે છે. ૧૨ હે રામ ! છાયાને ન્યારે તંદુકોને અતુલ્ય કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે છાયાનો જ નાશ થાય છે,

૧- આ એકસોચોદમા સર્ગમાં અવિદ્યાના ક્ષયનો ઉપાય, આત્માનું જ્ઞાન, શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ તથા સંકલ્પથી વાસનાનો ક્ષય થાય છે, એટલું કહેવામાં આવ્યો.

તેવી રીતે અવિદ્યાને ન્યારે પરમાત્માનાં દર્શનની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો જ નાશ થાય છે.^૧ ન્યારે બાર મૂર્તિસમૂહનો સર્વ દિશામાં ઉદય થાય છે, ત્યારે છાયાનો લય થઈ જાય છે, તેવી રીતે આત્માનો બોધ થાય છે, ત્યારે અવિદ્યાનો લય થાય છે.^૨ દે રાધવ! ઇચ્છા છે તે જ અવિદ્યા છે અને ઇચ્છાનો નાશ એ જ મોક્ષ છે. આની રીતે અસંકલ્પમાનથી સિદ્ધ થવાય છે.^૩ મનરૂપી આકાશમાં વાસનારૂપી રજનીનો નાશ થવાથી ન્યારે ચૈતન્યરૂપી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સ્થામતા ઓછી થઈ જાય છે.^૪ સૂર્યના ઉદયથી રાત્રીનો નાશ થાય છે, તેવી રીતે વિવેકના ઉદયથી અવિદ્યા ક્યાંય લાય પામે છે.^૫ બાળકને મધ્યાસનમે બળાકારથી ભૂતનો સંકલ્પ દઢ થાય છે, તેવી રીતે ચિત્તને દઢ વાસના વડે બંધનનો દઢાવ થાય છે.^૬

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! જે કાંઈ અદરશ છે તે અવિદ્યા છે અને તે આત્મવિદ્યાથી નાશ પામે છે; તો તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે?^૭

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-જેને વિષયની વ્યાપ્તિ નથી. જે સામાન્ય રીતે સર્વ સ્થળે રહેનાર છે, જે અવિદ્યાથી રહિત છે અને જેનું કોઈથી વર્ણન થતું નથી, તે આત્મા તથા પરમેશ્વર કહેવાય છે.^૮ દે અનન્દ! બ્રહ્માથી આરંભ કરી સ્તંભ સુધી તૃણ વગેરે જગતમાં જે જે પદાર્થ છે, તે સર્વ નિરંતર આત્મારૂપ છે, પણ અવિદ્યા નથી.^૯ આ સર્વ જગત બ્રહ્મરૂપ જ છે, નિત્ય છે, ચૈતન્યબદ્ધ છે અને અક્ષત છે, તેમાં કાંઈ પણ બીજી કલ્પના ઘટતી નથી.^{૧૦} આ તૃણ જગતમાં કાંઈનો જન્મ પણ નથી, તેમ મરણ પણ નથી, તેમજ ભાવ અને વિકારની કાંઈ સત્તા પણ નથી. માત્ર પરમાત્માના આભાસરૂપ, સામાન્ય, અક્ષત તથા અવિદ્યાના આવરણથી રહિત ચૈતન્યમાત્ર છે.^{૧૧} આ પ્રમાણે નિત્યસુદ્ધ ચૈતન્યમાત્ર, નિરુપદ્રવ, શાંત, સમાન તથા નિર્વિકાર પરમાત્માને

વિષે આવરણ સહિત અવિદ્યા, સંકલ્પ કરીને દોડે છે અને તેની વિશેષશક્તિથી જે ઉત્પન્ન થાય છે, તેને મન કહે છે.^{૧૨} જળમાંથી જેમ લહરી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ સર્વ શક્તિનાળા તે મહાત્માના મનમાંથી અનેક પ્રકારના વિભાગની કલ્પના ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૩} પરમાત્મા એક છે, શાંત છે અને સર્વ સ્થળે વિસ્તાર પામેલા છે. તેમને વિષે આ સંસ્કૃતિ (જન્મ-મરણ) છે જ નહિ, એ સંસ્કૃતિ તો સંકલ્પમાનથી સિદ્ધિ પામી છે.^{૧૪} એથી આ સંસાર સંકલ્પથી સિદ્ધ છે તથા સંકલ્પથી તેનો નાશ છે. અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુથી જ નાશ પામે છે.^{૧૫} ભોગ તથા આચારના રૂપને પામેલી તે અવિદ્યા, પુરુષના ઉદ્યોગથી સિદ્ધ થયેલા અસંકલ્પનમાત્ર (કાંઈ પણ કલ્પના ન કરવાપણું)થી લાય પામે છે.^{૧૬} 'હું બ્રહ્મ નથી' એવો દઢ સંકલ્પ થવાથી બંધન થાય છે અને 'મન' બ્રહ્મરૂપ જ છે' એવા દઢ સંકલ્પથી મુક્ત થવાય છે.^{૧૭} સંકલ્પ એ જ બંધન છે અને અસંકલ્પ એ જ મુક્તિ છે. માટે સંકલ્પને છૂતીને જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.^{૧૮} જેમ સોનાના કમળ-વાળી, વિદૂર પર્વતમાંના ચપળ શ્રમરવાળી, દિશાના મધ્યભાગને સુગંધયુક્ત કનારી અને પોતાના મૂણાલરૂપી ભુજમંડળ વડે ચંદ્રના પ્રકાશના કિરણમંડળને પણ હસી કાઢનારી કમલિની આકાશમાં છે જ નહિ. એ અસત્ય છે, છતાં બાળક પોતાના મનના વિલાસ માટે તે સત્ય દોષ તેવી કલ્પના કરે છે, તે જ પ્રમાણે સંસારરૂપ બંધનમાં બાંધનારી અવિદ્યા પણ વિકલ્પની બળ માત્ર છે, તે અસત્ય છે છતાં અજ્ઞાની માણસ તે સત્ય દોષ તેવી કલ્પના કરે છે અને તેને દઢ રીતે વળગી રહે છે; બાકી એ અપળા કશું જ સુખ આપનારી નથી.^{૧૯-૨૦} 'હું દુઃખો છું', 'દુઃખી છું' અને દોષ-પ્રગથી યુક્ત છું' એવી રીતેની ભાવનાના વ્યવહારથી બંધન થાય છે.^{૨૧} 'હું દુઃખી નથી', 'મારે દેહ નથી' અને 'મને

અંધન પણ નથી' એવી ભાવનાના વ્યવહારથી મુક્ત થવાય છે.^{૩૦} 'હું' દેહમાં રહેલા માંસરૂપ નથી, તેમ હાડકારૂપ પણ નથી અને હું દેહથી પર છું' એવો જને નિશ્ચય થાય છે, તેની અવિદ્યા સ્ત્રીણ થાય છે, એમ કહેવાય છે.^{૩૧} આકાશમાં સ્થામતા એવામાં આવે છે, પણ તે વાસ્તવિક રીતે હોતી નથી. છતાં પૃથ્વીમાં રહેનાર કેટલાંક માણસો પોતાના સંકલ્પથી કલ્પના કરે છે કે, 'જ્યાં વધેલાં મેરુપર્વતનાં નીલમણિમય શિખરોની કાન્તિ ચારે બાજુ વિસ્તાર પામી છે, તે જ આકાશમાં સ્થામતારૂપે જણાય છે. વળી બીજા કેટલાંક માણસો કલ્પના કરે છે કે, આકાશ સૂર્યનાં કિરણોના વિસ્તારથી પણ ઘણે જાણે-દૂર છે અને ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પહોંચતો નથી, તેથી આ સ્થામતા રહે છે.' એ જ પ્રમાણે હે રાધવ! અજ્ઞાની માણસે આ અવિદ્યાની કલ્પના કરી છે, પણ એ જ્ઞાનીએ કરેલી કલ્પના નથી.^{૩૨-૩૪}

રામ ઓલ્યા:-હે બ્રહ્મન! આકાશમાં જ સ્થામતા એવામાં આવે છે, તે મેરુપર્વતનાં શિખરોના નીલમણિની પણ છાયા નથી, તેમ સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચવાના કારણથી અંધકાર રહે છે એમ પણ નથી, ત્યારે તે સ્થામતા શાથી થયેલી છે? તે કહે.^{૩૫}

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-આકાશ શૂન્ય છે, તેમાં તેના ગુણની પેઠે રહેલી સ્થામતા વાસ્તવિક રીતે નથી. એ તે સ્થામતા મેરુ પર્વતમાંના નીલમણિની છાયા હોય, તે એકલી સ્થામતા જ નહિ, પણ તે સાથે પર્વતમાં પેદા થયેલાં અન્ય રત્નની પ્રભા પણ તેમાં પડવી એઈએ; પણ સ્થામતા વિના બીજા રત્નની પ્રભા નજરે નથી આવતી; માટે તે મેરુ પર્વતની છાયા નથી.^{૩૬} વળી બ્રહ્માંડ તેજોમય હોવાથી તથા તેજનું વ્યાપકપણું હોવાથી અને આકાશ બ્રહ્માંડને વિષે હોવાથી ત્યાં 'સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોવાથી અંધકાર રહે છે,' એવો પણ સંભવ નથી.^{૩૭}

હે સુભાગી! માત્ર તે સ્થામતા કેવળ શૂન્ય વિસ્તારવાળી તથા જાણે અવિદ્યાની સખી હોય તેમ રહેલી છે.^{૩૮} ત્યારે માણસની દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી, ત્યારે નેત્રમાંથી જ અંધકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અંધકાર આકાશમાં સ્થામતા રૂપે જણાય છે.^{૩૯} માટે આ પ્રમાણે મનમાં જાણવાથી આકાશમાં કાળાશ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તો પણ તે કાળાશ નથી, એવી બુદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે અવિદ્યા પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તો પણ તે છે નહિ, એમ વિવેકથી નિશ્ચય થાય છે.^{૪૦} આકાશમાં કમલિની છે એવા સંકલ્પનો જમ ત્યાગ કરવો એઈએ, તેમ અવિદ્યાના સંકલ્પનો પણ ત્યાગ કરવો એઈએ. તે જ અવિદ્યાનો નિગ્રહ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે અને આવી રીતે નિગ્રહ કરવામાં કાંઈ શ્રમ નથી.^{૪૧} આકાશના વર્ણની પેઠે ઉત્પન્ન થયેલા જગતના બ્રહ્મનું સ્મરણ ન કરવું, એ જ વધારે સારું છે.^{૪૨} 'મારો નાશ થયો' એવા સંકલ્પથી હું ખૂબ વડે મનુષ્યનો નાશ થાય છે અને 'હું અત્રત છું' એવા સંકલ્પથી સુષ્પન્ની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સ્વપ્નનું કંઈ વિરામ પામે છે)^{૪૩} તેવી રીતે મૂઢપણાના સંકલ્પથી મન મૂઢપણાને પામે છે અને ઉદાર પ્રયોધપણાને પામે છે.^{૪૪} અવિદ્યાનું સ્મરણ કરવાથી તેના ઉદય થાય છે અને તે નાશાત્મક હોવાથી તેના વિસ્મરણથી તેનો નાશ થાય છે.^{૪૫} તે અવિદ્યા સર્વ ભાવને ઉત્પન્ન કરનારી છે, સર્વ પ્રાણીને મોહ કરનારી છે, પોતાનો નાશ થવામાં ભાર-વાળી છે અને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાથી તે નાશ થનારી છે.^{૪૬} જીવી રીતે રાત્રની આજ્ઞાનો તેના સર્વ કારભારીએ અંગીકાર કરે છે, તેવી રીતે મન જની ઇચ્છા કરે છે, તે પ્રમાણે બીજા સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રવર્તે છે.^{૪૭} એટલા માટે, જ માણસ અંતઃકરણમાં બ્રહ્મભાવનાથી પોતાના મનથી વિષયો વિષે કાંઈ પણ અનુસંધાન કરતા

નથી, તે શાંતિને પામે છે.^{૧૮} આ જગત પ્રથમ નહોતું, પર્વતમાન કાળમાં પણ નથી, અને જ આ પ્રતીત થાય છે તે નિવિંદાર બ્રહ્મ જ છે.^{૧૯} માટે મનન કરવા ચોગ્ય બીજો દોષ પણ પદાર્થ જ નથી. માત્ર નિવિંદાર અને આદિ-અંતથી રહિત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ છે.^{૨૦} માટે પરમ પુરુષાર્થનો આશ્રય કરીને તમે પરમ બુદ્ધિથી, ચિત્તમાંથી ભોગ તથા આશાની લાવનાને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખો.^{૨૧} હજારો આશાના પાશથી ઉદય પામનાર તથા જરા અને મરણનાં કારણરૂપ એવા જ મોહ થાય છે, તે માત્ર વાસનાથી જ થાય છે.^{૨૨} મારા દિકરા, મારું ધન તથા આ હું અને આ મારું એ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયજનની રચનાથી વાસના જ નાચ્યા કરે છે.^{૨૩} જની રીતે વાયુ જળમાં તરંગરૂપી સર્પની કલ્પના કરે છે, તેવી રીતે વાસનાએ શત્રુ શરીરમાં અહંકારરૂપી સર્પની કલ્પના કરી છે.^{૨૪} પણ હે તત્ત્વજ્ઞ! ખરું જોતાં, આત્મતત્ત્વ વિના 'આહું તથા મારું' વગેરે દોષ પણ કલ્પના સત્ય નથી. દષ્ટિ-સૂક્ષ્મિથી જોવામાં આવતાં આકાશ, પર્વત, સ્વર્ગ પૃથ્વી તથા નદી વગેરે સર્વ અવિદ્યાની જ વિચિત્રતા છે. અજ્ઞાનથી દોરીમાં સર્પની બુદ્ધિનો ઉદય થાય છે તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે, તેવી રીતે અજ્ઞાનથી સંસારનો ઉદય તથા જ્ઞાનથી નાશ થાય છે.^{૨૫-૨૭} આકાશ, પર્વત, સમુદ્ર, પૃથ્વી તથા નદી એ સર્વ અવિદ્યાથી જ થયેલું છે અને તે અવિદ્યા અજ્ઞાનને થાય છે, પણ જ્ઞાનને યતી નથી. તેથી જ્ઞાનીની દષ્ટિએ તો આકાશ વગેરે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૨૮} દોરી તથા સર્પમાં વ્યાવહારિક તથા પ્રાતિભાસિક એમ બે જાતના વિકલ્પ અજ્ઞાની માણસે કલ્પેલા છે, પણ જ્ઞાની માણસ તો એક સ્વતંત્રિય બ્રહ્મની જ દષ્ટિ છે એમ નિર્ણય કરે છે.^{૨૯} માટે તમે અજ્ઞાની ન થાઓ, જ્ઞાની થાઓ અને સંસારની વાસનાનો હાથ કરો. દેહને વિષે આત્મલાવની ભાંતિ રા

તમે અજ્ઞાની માણસની પેઠે શા માટે શેઠાઈ રડો છો!^{૩૦} હે રાધવ! દેહ જડ તથા મૂંગો છે. તેની સાથે તમારે શો સંબંધ છે? એ દેહને માટે પરવશપણું રાખી તમે સુખ-દુઃખે કરી પરાલવ પામો છો.^{૩૧} કાષ્ટ અને ગુંદર તથા ખોર અને તેનું પાત્ર, એ બે જો કે સાથે છે, તો પણ તે એક-બીજાને સંબંધ નથી; તેવી રીતે દેહ તથા દેહધારી એ બે જો કે એક જ જણાય છે, તો પણ તે બંનેની એકતા નથી. ધમણને બાળી નાખવાથી ધમણમાં રહેલા પવનનો નાશ થતો નથી, તેવી રીતે દેહનો નાશ થવાથી આત્માનો નાશ થતો નથી. હે રામ! હું દુઃખી છું તથા સુખી છું, એમ માનવું એ માત્ર ભ્રાંતિ છે. માટે તે મૃગતૃણારૂપ છે એમ જણીને, તેનો ત્યાગ કરો અને સત્ય વસ્તુનો આશ્રય કરો.^{૩૨-૩૪} અહો! આશ્ચર્ય છે કે, બ્રહ્મરૂપી સત્ય વસ્તુને માણસ ભૂલી ગયાં છે અને અવિદ્યારૂપી અસત્ય વસ્તુને સ્મરણમાં લઈ આવ્યાં છે!^{૩૫} માટે હે રામચંદ્રજી! એ અવિદ્યાને તમે અવકાશ આપો નહિ કારણ કે, અવિદ્યામાં ચિત્ત હરાવાથી આ સંસાર કંટે કરીને પાર કરી શકાય એવો થઈ પડે છે.^{૩૬} મિથ્યા અનર્થ ઉપજવનારી, મનના મનનથી વૃદ્ધિ પામેલી, દુઃખ દેનારી અને મહામોહરૂપી ક્ષણ આપનારી અવિદ્યા વડે, અમૃતથી આદ્રં થયેલા ચંદ્રગંબમાં પણ રોરવ નરકની કલ્પના થાય છે અને પછી દાહ તથા શોષ વગેરે નરકના દુઃખનો અનુભવ થાય છે.^{૩૭,૩૮} જળના ક્લોલથી ભરેલા અને પુષ્પની સુગંધથી સિંચાયેલા તરંગોવાળા તળાવમાં પણ ગ્રંથવાભર્યો મરુદેશ જોવામાં આવે છે.^{૩૯} આકાશમાં નૂતન નગરનું નિર્માણ થાય છે તથા સ્વપ્ન આદિ અવસ્થામાં વિચિત્ર સુખ-દુઃખ આપનાર પડવા-ચડવારૂપ ભય દેખાય છે. સંસારની વાસના એ માણસના

સ્વપ્નનાં દુઃખ માણસને શા માટે આપત્તિમાં નાખે? મિથ્યા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવાથી સ્વપ્નરૂપ સંસારની ઉપવન-ભૂમિમાં અનર્થરૂપ નરકની યાતના ભ્રેવામાં આવે છે. ૭૦-૭૨ અવિદ્યામાં વીધાયું હોય તો કમળતતુમાં પણ એક ક્ષણમાં અખિલ સંસારસાગરના અનર્થના ભ્રમને જુએ છે. ૭૩ અવિદ્યામાં પરવશ થવાથી રાત્ર્યમાં રહેનાર માણસને પણ, ચંડાળ સરખાનેય અયોગ્ય એવી દશા પ્રાપ્ત થાય છે. ૭૪ એટલા માટે હે રામચંદ્રજી! સર્વ દ્વેતના આકારને રંજન કરનાર તથા સંસારના બંધનરૂપ એવી વાસનાનો ત્યાગ કરીને તમે સ્ફટિકમણિની પેઠે સ્વચ્છ થઈને રહો. ૭૫ સ્ફટિકમણિ...જન-વિચિત્ર પ્રતિબિંબનું-ચંદ્રણ કરે છે, તો પણ તે તેમાં આસક્ત નથી, તેમ તમે પણ સર્વ કાર્યમાં રહેતા છતાં રાગથી વિરક્ત રહો. ૭૬ અત્યંત આનંદરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણનાર તત્ત્વવેત્તાના સમાજમાં જશો, ત્યાં વારંવાર વિચાર કરીને બ્રહ્મભાવનો દૃઢ નિશ્ચય કરશો અને તેથી પ્રકાશ પામનારી તથા નિરંતર સારાં આચરણવાળી ઉત્તમ બુદ્ધિથી તમે વ્યવહાર કરશો, તો તમે પ્રાકૃત જનમ-મરણરૂપ વિભ્રમનો વિરામ પામશો અને અનુપમ પદને પામશો. ૭૭

વિદિતકૌતુકસંઘસમિદ્વયા યદિ કરોપિ સદૈવસુલીલયા । વરધિયા મતપ્રાકૃતિકક્રિય-સ્તદસિ કેન સહાનુપમીયસે ॥ ૭૭ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'યથાકથિતદોષપરિ-હારોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૪ એ સમાપ્ત

સર્ગ ૧૧૫ મો*

લવણરાગને પડેલી આપત્તિનું કારણ

॥ વાલ્મીકિરવાચ ॥

एवमुक्तो भगवता वसिष्ठेन महात्मना ।

रामः कमलपत्राक्ष उन्मीलित इवावभौ ॥ ૧ ॥

વાલ્મીકિ યોદ્યા:-મહાત્મા વસિષ્ઠ ભગવાને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કમલનયન રામ બળે વિકસેલા કમળની જમ પ્રસન્ન થઈને શોભવા લાગ્યા. ૧ અંધકારનો નાશ થયા પછી સૂર્યનાં દર્શનથી જવી રીતે કમળ શોભવા લાગે, તેવી રીતે પ્રકાશિત અંતઃકરણવાળા તથા સમાધાનથી સંતોષ પામેલા રામચંદ્રજી સંપૂર્ણ શોભવા લાગ્યા. ૨ બોધથી થયેલા વિસ્મયને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા મનોહર હાસ્યથી શ્વેતમુખવાળા રામચંદ્રજી, દાંતનાં કિરણો વડે અમૃતના જવી શુદ્ધ વાણીથી નીચે પ્રમાણે યોદ્યા. ૩

રામ યોદ્યા:-અહો! આશ્ચર્ય છે કે, કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા તંતુ વડે પર્વતનું બંધન થાય છે. અવિદ્યાનો અત્યંત અભાવ છે, છતાં સર્વ જગત તેનાથી વશ થઈ ગયું છે! ૧ અવિદ્યા વડે અસત્ છતાં સત્નાં પેઠે રહેલું આ સંસારનું દુઃખ પોતે તણ સમાન છે, છતાં પણ વળતા જતું જણાય છે. ૨ ત્રિલુપ્તના આંગણમાં નદીના પ્રવાહની પેઠે રહેલી અને સંસારના મૂળકારણજન એવી માયાનું સ્વરૂપ તમે મને બોધ થતા માટે અનુમોદ કરીને કહો. ૩ બીજું લવણરાગને ચંડાળ-અવસ્થાનું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું, તેનું શું કારણ? એ મારા મનમાં મોટા સંદેહ છે, તે તમે દૂર કરો. ૪ હે બ્રહ્મા! દેહ તથા દેહધારી એ બંને પરસ્પર સાથે જ

* આ એકમોષ્ટકમાં મર્મમાં રામચંદ્રજીને બોધ થવાથી આશ્ચર્ય થયું; તેથી માયા, તેના નાશની રીતિ તથા લવણરાગનો આપત્તિનું કારણ પૂછ્યું, તેનો વસિષ્ઠ નાગિએ ઉત્તર આપ્યો, એટલું કહેવાશે

રહેલા છે, તે બેમાંથી શુભ તથા અશુભ કર્મકળ-
નો મુખ્ય ભોક્તા હોય છે? તે કુખ્યદાયી ચંચળ
આરંભ, લવણરાજને તે ખારે આપત્તિ આપીને
ધ્યાં ગયો! વળી તે ઇન્દ્રજી કરનાર માણસ
હોય હશે!"

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-કાષ્ઠ તથા ભીંતની ઉપમા
જેવા આ દેહ વાસ્તવિક રીતે છે નહિ, પણ સ્વપ્નની
પેઠે ચિત્ત વડે કલ્પેલો છે.^{૧૦} જીવપણુને પામેલા
તથા ચિદાભાસના તાદાત્મ્યપણુને પામેલા ચિત્ત-
ને જ વાંદરાના બચ્ચા જેવા ચંચળ સંસારનો
સંરંભ (આડંબર) બળેલો. અનેક પ્રકારના આકા-
રથી શરીરને ધારણ કરનાર દેહધારી, કર્મકળને
ભોગવનારો છે અને તેનું અહંકાર, મન તથા જીવ
એવું નામ પડે છે. તે અજ્ઞાની જીવને સંસા-
રનાં અનંત મુખ-કુખ્ય ભોગવવાં પડે છે, પણ
જ્ઞાનીને તે ભોગવવાં પડતાં નથી. તેમજ શરીર-
ને પણ મુખ-કુખ્ય ભોગવવાં પડતાં નથી.^{૧૧-૧૩}
જો અનેક પ્રકારની સંજ્ઞાથી કલ્પના કલ્પેલી
છે, એવું અપ્રયુક્ત (અજ્ઞાની) મન વિચિત્ર
વૃત્તિને અનુસરીને વિચિત્ર આકૃતિપણુને પામે
છે.^{૧૪} ન્યાં સુધી મન અજ્ઞાની છે, ત્યાં સુધી તે
મન નિદ્રાવાળું કહેવાય છે. તથા તે સ્વપ્નમાં
સંશ્રમ જીવે છે, પણ જાગૃત થયા પછી મન
તે સંશ્રમ જીવે નથી.^{૧૫} અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી
હોભ પામેલા જીવને ન્યાં સુધી બોધ થયો નથી,
ત્યાં સુધી તે કુખ્યથી પણ ભેદન ન થાય એવા
સંસારના આરંભને જીવે છે.^{૧૬} દિવસના પ્રકા-
શથી વિકાસ પામતાં કમળની જમ બોધથી
જગૃત થયેલા મનનો સર્વ અંધકાર લાય થઈ
જાય છે.^{૧૭} ચિત્ત, અવિદ્યા, મન, જીવ, વાસના
તથા કર્માત્મા એવા નાસથી કહેવાતો દેહધારી,
કુખ્યનો ભોક્તા છે.^{૧૮} દેહ જડ છે, તે કુખ્ય
ભોગવતાને શોચ્ય નથી, પણ દેહધારી જ અવિ-
ચારથી કુખ્ય ભોગવે છે. ગાદ અજ્ઞાનથી અવિચાર
થાય છે અને અજ્ઞાન છે તે જ કુખ્યનું કારણ છે.^{૧૯}

કાશોટો કરનાર કીડાની પેઠે, જીવ એક અવિવેક-
રૂપી દોષ વડે શુભ તથા અશુભ કર્મના વિપ્ર-
યપણુને પામેલો છે.^{૨૦} અવિવેકરૂપી રાગથી
અંધાયેલું તથા વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિવાળું મન,
અનેક પ્રકારના આકારના વિહાર વડે ચક્રની
જમ ભમ્યા કરે છે.^{૨૧} આ શરીરમાં રહેલું મન
ઉદય પામે છે, રાડો પાડે છે, હિંસા કરે છે,
ગમન કરે છે, નાચે છે અને નિંદા કરે છે, પણ
શરીર કંઈ કરતું નથી.^{૨૨} જીવી રીતે ધરમાં
રહેલો શુદ્ધપતિ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટા કરે છે, પણ
જડ ધર કંઈ કરતું નથી, તેવી રીતે દેહમાં રહેલો
જીવ જ સંસારમાં ચેષ્ટા કરે છે, પણ જડ દેહ
કંઈ કરતો નથી.^{૨૩} સર્વ પ્રકારનાં મુખ-કુખ્યમાં
તથા સર્વ પ્રકારની કલ્પનામાં, મન છે તે જ કર્તા
છે અને મન છે તે જ ભોક્તા છે. એ પ્રમાણે
માનવમાત્ર માનસ (મનથી યથેલું) છે, એમ
તમે સમજો.^{૨૪} લવણરાજને મનના કમળથી
ચંડાળપણુ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયું, તે વિષે હું તમને
ઉત્તમ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૫} હે
રામ! મન છે તે જ શુભ તથા અશુભ કર્મકળને
ભોગવનાર છે, એ વિષે તમને બોધ થાય તેવી
રીતે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો.^{૨૬} હે
નિષ્પાપ! લવણરાજ હરિચંદ્રરાજના કુળમાં
ઉત્પન્ન થયા હતા. એક દિવસ એકાંતમાં બેઠાં
બેઠાં તેમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો કે,^{૨૭}
'મારા દાદાએ મોટા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો હતો
અને હું પણ તેના જ કુળમાં જન્મેલો છું, માટે
હું પણ માનસિક યજ્ઞ કરું.'^{૨૮} આ પ્રમાણે
પોતાના મનમાં વિચાર કરીને, તે રાત્રિએ આદ-
રથી યજ્ઞની સાગથી એકઠી કરી અને રાજસૂય-
યજ્ઞની દીક્ષામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૯} ત્યાર પછી તેણે
ઋત્વિજોને બોલાવ્યા, સારા સારા મુનિઓની પૂજા
કરી, દેવતાઓને નિમંત્રણ કર્યો અને અગ્નિમાં
દોહ કર્યો. એવી રીતે પોતાના ઉપવનમાં ઇચ્છા
પ્રમાણે માનસિક યજ્ઞ કરતાં અને દેવતા, ઋત્વિ

તથા બ્રાહ્મણની પૂજા કરતાં, તેને એક વર્ષ આલ્યું
 મળ્યું.^{૩૦,૩૧} ત્યાર પછી બ્રાહ્મણોને સર્વસ્વદક્ષિણા
 આપીને રાજ સૂર્યાસ્ત સમયે પોતાના તે જ
 ઉપવનમાં બેસી જાયો. એટલે તેનો મનો-
 રથ નિવૃત્ત થયો.^{૩૨} આવી રીતે તે લવણ-
 રાજ્યે માનસિક રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો અને તેનું
 તેને સંપૂર્ણ ફળ મળ્યું.^{૩૩} એટલા માટે મન
 છે, તે જ સુખ-કુખને ભોગવનાર છે, એમ તમે
 સમજો. માટે હે રામચંદ્રજી-તે મનને સ્થિત
 અને પવિત્ર ઉપાયમાં બેઠો.^{૩૪} આ મનરૂપી
 પુરુષ બે કાળ વગેરે પરિચ્છેદથી રહિત એવા
 આત્માનું અવલંબન કરીને રહે છે, તો સંપૂર્ણ
 થાય છે, પણ તે બે નાશાત્મક દેહમાં પ્રતિષ્ઠા
 પામીને રહે છે, તો નાશ પામે છે. માટે બે મન-
 માં 'હું દેહ છું' એવા નિશ્ચય હોય, તો તેનો
 ત્યાગ કરો.^{૩૫} કમળખંડમાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડે
 છે, એટલે તે કમળોનો સંકેત, તેમનું જડપણ
 (કરમાઈ જવાપણ) અને તેમના કાશની અંદરનો
 રત્નો તથા બહારનો અંધકાર એ બધું નાશ પામે
 છે અને કમળ પ્રકૃષ્ટિત થાય છે. તે જ પ્રમાણે સાર
 તથા અસારના વિવેકવાળા ચિત્તને જ્ઞાન થાય છે,
 એટલે એકાંતમાં જ (બ્રહ્મ) બુદ્ધિવાળા માણસને
 સંસારના કુખનો મૂળસહિત નાશ થઈ જાય છે.^{૩૬}

ઉચ્ચવિવેકવતિ ચેતસિ સંપ્રવૃદ્ધે દુઃખાન્યલં
 વિગલિતાનિ વિવિક્તબુદ્ધેઃ । માસ્વત્કરપ્રકટિતે
 નતુ પત્રલંકે સંકોચજાડ્યતિમિરાણિ ચિરં
 સતાનિ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ ૧૧૫ મો સમાપ્ત

* રાજસૂય યજ્ઞ કરનારને બાર વર્ષ સુધી મોઢું
 કુખ ભોગવવું પડે છે, એમ હવે પછીના સર્ગમાં
 કહેવાશે સરીરીથી રાજસૂયયજ્ઞ કરે, તેના કરતા માન-
 સિક યજ્ઞ કરનારને પાંચમણું વધારે ફળ તથા પાંચ-
 અણુ વધારે સુખ મળે છે. તે પ્રમાણે લવણરાજ્યે
 માનસિક યજ્ઞ કર્યો તેથી પાંચમણું, એટલે ૧૦ વર્ષ
 સુધી તેને ચંડાળદાન મળ્યું. ૬૫

સર્ગ ૧૧૬ મો

યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ

॥ રામ ઉવાચ ॥

રાજદ્રવ્યફલં પ્રાપ્તં લવણેન કિલ પ્રમો ।

પ્રમાણં કિમિવાત્ર સ્વાત્કલ્પનાજાલશંકરે ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:-હે બ્રહ્મન! લવણરાજ્યને
 ઇન્દ્રબળ કરનારની માયામાં ચંડાળદશાનું કુખ
 ભોગવવું પડ્યું, તે રાજસૂય યજ્ઞના નિમિત્તનું
 ફળ મળ્યું, એમ તમે કહ્યું. તો તેમાં શું પ્રમાણ છે?

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-આરે ઇન્દ્રબળ કરનાર
 માણસ લવણરાજ્યની સભામાં આવ્યો, ત્યારે તે
 સભામાં હું હાજર હતો, તેથી મેં તે પ્રત્યક્ષ બોલ્યું
 છે. લવણરાજ્ય બેસતો થઈને પોતે અનુભવ કરેલી
 ચંડાળદશાનું વર્ણન કરી રહ્યો, ત્યાર પછી તે
 ઇન્દ્રબળ કરનાર માણસ આવ્યો ગયો, એટલે
 સર્વ સભાસદોએ તથા લવણરાજ્યે મને પૂછ્યું
 કે, 'આ ઇન્દ્રબળ કરનાર આવ્યો ગયો અને
 આરે ચંડાળદશાનો અનુભવ કરેલો પડ્યો, તેનું
 શું કારણ?' હે રામ! તેમણે આ પ્રમાણે પૂછ્યું,
 એટલે મેં સમાધિથી નિચાર કરી, યોગબળથી
 સમજી નજરે બેઠીને એ ઇન્દ્રબળના સંબંધમાં
 જે ઉત્તર આપ્યો, તે હું તમને કહું છું, તમે તે
 સાંભળો. રાજસૂય યજ્ઞ કરનાર માણસને બાર
 વર્ષ સુધી આપત્તિ ભોગવવી પડે છે અને તેમાં
 અનેક પ્રકારની વ્યથા રહેલી છે. એટલા માટે
 હે રામ! આકાશમાંથી ઇન્દ્રદેવતાએ એક દેવદૂ-
 તને લવણરાજ્યને કુખ આપવા સારુ ગારુડકિ-
 ના વેપમાં તેની સભામાં મોકલ્યો હતો. તે દેવ-
 દૂત ઉપર પ્રમાણે રાજ્યને મહા આપત્તિનો અનુ-
 ભવ કરાવ્યા પછી દેવતા તથા સિદ્ધગણથી

* આ એકસોતોળામ સર્ગમાં, પૂર્વના સર્ગમાં
 રામચંદ્રજીએ પ્રશ્ન પૂછેલો છે, તેમાંથી મોયા પ્રમત્ત
 સમાધાન કર્યું; તથા ઉપોદ્યાત સદિન વસિષ્ઠનાથિએ
 યોગભૂમિકા કહેવાનો આરંભ કર્યો એટલું કહેવાશે.

સેવાયેલા આકાશમાંમાં આદ્યો ગયો.^૭ એટલા માટે, હે રામચંદ્રજી! આ જ મેં તમારી પાસે કહ્યું છે, તે સર્વ ભારી નગરે જોયું છે. તેથી તેમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. મન છે તે જ વિવેકજી દિવાને કરનાર તથા ભોગવનાર છે. તડકામાં જમ હિમકણનો લય થાય છે, તેમ મનરૂપી રત્નને હક-યોગથી ધર્મણ કરી, ગજયોગથી શોધત કરી અને વિવેક વડે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં લય કરીને તમે પ્રથમ કલ્યાણને પામશો. ચિત્ત છે એ જ સકળ ભૂતનો આડખર કરનારી અવિદ્યા છે, એમ તમે સમજો. તે અવિદ્યા વિચિત્ર ઇન્દ્રજાળની જમ રહેલી વાસનાના પરવશપણાથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જીવી રીતે 'વૃક્ષ' અને 'તરુ' એ બે શબ્દના અર્થમાં કંઈ ભેદ નથી, તેવી રીતે અવિદ્યા, ચિત્ત, જીવ અને બુદ્ધિ, એ શબ્દમાં કંઈ ભેદ નથી. આ પ્રમાણે જીવીને તમે ચિત્તને કલ્પનાગ્રહિત કરો. ચિત્તના નિર્ભજપણારૂપી એક (સૂર્ય) બિંબનો ઉદય થવાથી, કલંકસહિત વિકલ્પથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષરૂપી અંધકારનો નાશ થશે, તે અંધકારનો નાશ થયા પછી એવું કંઈ પણ નથી કે જ ન દેખાય, એવું કંઈ પણ નથી કે જ પોતાતું ન થાય, એવું કંઈ પણ નથી કે જોના ત્યાગ ન થાય અને એવું કંઈ પણ નથી કે જતું મારણ ન થાય, કારણ કે સર્વ પોતાતું છે અને સર્વ પારકું છે. સર્વ વસ્તુ સર્વદા સર્વરૂપ થાય છે, એ જ પરમાત્મા છે.^૮ જીવી રીતે કાયા માટીના પાત્રના સમૂહને પાણીમાં રાખવાથી તે એકરમરૂપ થઈ જાય છે, તેવી રીતે સર્વ દશ્યપદાર્થ તથા તેનો ઘોષ એ સમગ્ર એક બ્રહ્મરૂપણને પામી જાય છે.^૯

રામ બોલ્યા:—હે મહાત્મન! મનનો ક્ષય થવાથી સકળ દુષ્ટો અંત થાય છે, એમ આપે કહ્યું, પણ અપળ વૃત્તિવાળા મનની અસત્તા કેવી રીતે થાય, તે કહે.^{૧૦}
વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રઘુકુળચંદ્ર! મનને શાંત

કરના માટે હું તમને યુક્તિ કહું છું તે સાંભળો. તે જીણવાથી પરમાત્મામાં મનોવૃત્તિનો લય થશે.^{૧૧} પ્રથમ મેં તમને કહ્યું છે કે, સર્વ પ્રાણીની સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારની જાત છે.^{૧૨} તેમાં પ્રથમ મનની કલ્પના વડે 'હું' ચતુર્થ બ્રહ્મરૂપ છું' એ પ્રમાણે કલ્પના બ્રહ્માને થઈ. એ બ્રહ્મા સત્યસંકલ્પ હોવાથી, જ જ સંકલ્પ કરે છે તે તે જીવે છે. તેથી જ આ જીવનાડખરની કલ્પના થયેલી છે.^{૧૩} તેમાં જન્મ, મરણ, સુખ, દુઃખ તથા મોહ વગેરેની કલ્પના થયેલી છે. એ પ્રમાણે બ્રહ્માના એક દિવસ સુધી એ સર્વ રચના રહે છે. પછી જમ તડકામાં રહેલી હિમકણિકાનો લય થાય છે, તેમ આ જીવનાડખરનો શેષશાથી વિષ્ણુને વિષે લય થઈ જાય છે. ફરીથી સૃષ્ટિનો સમય થાય છે, ત્યારે વિષ્ણુના નાભિકમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી પ્રથમના જીવ જ રચના ઉત્પન્ન કરે છે. પાછો તેનો લય થાય છે અને ત્યાર પછી પણ પોતાની મેળે જ ઉત્પત્તિ થાય છે. એ પ્રમાણે વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ તે પોતાની મેળે શાંત થાય છે.^{૧૪} જીવી રીતે આ બ્રહ્માંડમાં તેમજ બીજા બ્રહ્માંડમાં અનંત બ્રહ્માંડો રહેલી છે. એવી જ રચના એમ ને એમ થઈ ગયેલી છે તથા થશે અને તેની ગણતરી પણ થતી નથી.^{૧૫} ઉપર પ્રમાણે રહેલી કલ્પનામાં ઈશ્વરની પાસેથી આવેલો જીવ જીવી રીતે જીવે છે તથા મુક્ત થાય છે, એ સાંભળો.^{૧૬} પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી બ્રહ્માની મનશક્તિ પાસે રહેલા આકાશની શક્તિનો આધાર લે છે, આકાશમાં રહેલા પુત્રને અનુસરે છે અને કંઈક ચલનરૂપ ઘાટા સંકલ્પપણાને પામે છે.^{૧૭} ત્યાં પછી તે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ તન્માત્માસહિત પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતપણાને પામે છે. ત્યાર પછી એ મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત ઇત્યાદિ નામથી જીવોપાધિથી રચીત પ્રકૃતિરૂપ

થાય છે અને આકાશ, પવન તથા તેજના રૂપના સુંકટપથી ક્રમપૂર્વક હિમરૂપે થાય છે. ત્યાર પછી તે શાળ વગેરે ઔષધિમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણીના ગર્ભપણને પામે છે.^{૧૯} ત્યાર પછી જન્મ થાય છે અને તે પુરુષ થાય છે.^{૨૦} પોતાનો જન્મ થાય ત્યારથી એટલે બાલ્યાવસ્થામાંથી જ એ પુરુષ વિદ્વાનું ગ્રહણ કરવું તથા શુરુને અનુસરીને રહેવું.^{૨૧} આ પ્રમાણે કરવાથી વિવેક-વૈરાગ્ય વગેરે સાધનસંપત્તિ તમારી પેટે તે પુરુષને ક્રમપૂર્વક પ્રાપ્ત થાય છે.^{૨૨} અને તેથી સ્વચ્છ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થતાં 'સંસારના અનર્થ' ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તથા મોક્ષનો ઉપાય ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે' એવો વિચાર તે પુરુષને ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૩} એ પ્રમાણે વિવેકવાળો તથા નિર્જન સત્ત્વગુણરૂપ હું ઉત્તમ બ્રાહ્મણ વગેરેની ભૂતિમાં છું એવા અભિમાનવાળા અધિકારી પુરુષને, ક્રમપૂર્વક ચિત્તને પ્રકાશ કરનારી એવી સાત યોગભૂમિકા ઉત્પન્ન થાય છે.^{૨૪}

તાદૃગિવેકવતિ સંકલિતામિમાને પુંસિ
સ્થિતે વિમલસત્ત્વમયાડ્યજાતૌ । સપ્તાત્મિકાવ-
તરતિ ક્રમશઃ શિવાય ચેતઃપ્રકાશનકરી નનુ
યોગભૂમિઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'સાધકજન્માવતાર' એ
નામનો સર્ગ ૧૧૬ માં સમાપ્ત

— ૭ સર્ગ ૧૧૭ મો —

સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન
॥ રામ ક્વાચ ॥

કીદૃશ્યો ભગવન્ યોગભૂમિકાઃ સપ્ત સિદ્ધિદાઃ ।
સમાસેનેતિ મે વ્રુહિ સર્વતત્ત્વવિદાંવર ॥ ૧ ॥

રામ બોલ્યા:—હે ભગવન્ ! હે સર્વોત્તમ

+ આ એકમોસત્તરમા સર્ગમાં જ્ઞાનભૂમિના
બેદનો ઉપોદ્ધાત તથા સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકાનું
વર્ણન કરવામાં આવશે

તત્ત્વજ્ઞાની ! સિદ્ધિ આપનારી સાત યોગભૂમિકા
કેવી છે? તે તમે મને સંક્ષેપથી કહો.^૧

વસિષ્ઠ બોલ્યા:—હે રામ ! અજ્ઞાનભૂમિકા
સાત છે, તેમજ જ્ઞાનભૂમિકા પણ સાત છે અને
તેના પરસ્પર વિરોધી એવા ભેદો અસંખ્ય છે. સ્વા-
ભાવિક પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન તથા વિષયભોગમાં દૈ-
તારૂપ રસાવેશ-એ પ્રત્યે અજ્ઞાનભૂમિકાનાં અસા-
ધારણ કારણ છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલાં સાધનચતુ-
ષ્ટય સંહિત શ્ર-
રૂપ રસાવેશ :

છે, એ બંને

(સંસારમુખ કે બ્રહ્મમુખ) રૂપને ઉપજાવે છે. તેમાં
પ્રથમ હું તમને સાત અજ્ઞાન-ભૂમિકાના પ્રકાર
કહું છું, તે તમે સાંભળો. ત્યાર પછી તમે જ્ઞાન-
ભૂમિકાના સાત પ્રકાર સાંભળશો.^૨ સ્વરૂપાવ-
સ્થિતિ અને મુક્તિ એ દુઃકામાં જ્ઞાનનું લક્ષણ
છે; તથા સ્વરૂપ યદ્દી બ્રહ્મતા અને અહંકારપણું
એ દુઃકામાં અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે.^૩ શુદ્ધ સન્મા-
નનું જ્ઞાન યવાથી ને માણસ પોતાના સ્વરૂપથી
અધાયમાન થતો નથી, તેને રાગ-દ્વેષનો ઉદય
ન થવાથી અજ્ઞાપણું યવાનો સંભવ નથી.^૪ સ્વરૂ-
પથી બ્રહ્મ યવાને લીધે અનાત્મપદાર્થમાં આત્મા-
નું ને તાદાત્મ્ય થાય છે, એના જોવા બીજો મોહ
થયો નથી અને યશ્ચે પણ નહિ.^૫ પ્રથમ થયેલા
વિષયનો સંકલ્પ સમાપ્ત થયા પછી જ્યાં સુધી
બીજા વિષયનો સંકલ્પ થયો નથી, ત્યાં સુધી વય-
ગાળે ને સ્થિતિ રહે છે, તેને સ્વરૂપાવસ્થિતિ
કહે છે. કારણ કે, ત્યાં સુધીની તે સ્થિતિમાં મન
કે પ્રયત્ન રહેતો નથી.^૬ જ્યાં સર્વ સંકલ્પ શાંત
થયા છે, ને પહોંડના અધભાગ જેવી ધન છે અને
ને જડતા તથા નિદ્રાથી રહિત છે, તે સ્થિતિને
પણ સ્વરૂપાવસ્થિતિ કહે છે.^૭ અહંતાનો અંશ
નાશ થયા પછી, ભેદ શાંત થયા પછી અને
નિરંપદપણને પામ્યા પછી ને અજડ ચિત્
(ચેતન્ય) રુદ્રે છે તેને પણ સ્વરૂપાવસ્થિતિ

કહે છે.^{૧૦} એ સ્વરૂપાનસ્થિતિમાં અજ્ઞાનનો આ-
ગેષ દર્શો છે. તે અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા તમે
સાંભળો. (૧) બીજાનગ્રત, (૨) જગત, (૩)
મહાનગ્રત, (૪) જગતસ્વપ્ન. (૫) સ્વપ્ન,
(૬) સ્વપ્નજગત અને (૭) સુષુપ્તક. આવી
રીતે સાત પ્રકારની અજ્ઞાનભૂમિકા છે. એ સાતના
પરસ્પર સેગમેન્ટ થવાથી બીજા ઘણા પ્રકાર થાય
છે. તેમાં એ સાત ભેદનાં લક્ષણો સાંભળો. કોઈથી
વર્ણન ન થાય એવું તથા બિચ્છન્નકાળમાં ચિત્ત-
જન વગેરે નામના ગ્રન્થ તથા અર્થને ભોગવ-
નારું, બીજાં રહેલું તથા જગત ને નિર્મળ
ચૈતન્યનું પ્રથમ સ્ફુરણ છે તેને બીજાનગ્રત કહે
છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાતિ (જ્ઞાન) ની નવી અવસ્થા છે.
હવે હું તમને બીજા જગત સંસૃતિ કહું છું, તે
તમે સાંભળો, બીજાનગ્રત થયા પછી 'આ હું
તથા આ મારું' એવી મનમાં ને પ્રતીતિ થાય
છે તેને જગત કહે છે. 'આ હું તથા આ મારું'
એવી જાતના, જન્મ થયા પછી અથવા પૂર્વજ-
ન્મના સંસ્કારથી જગત થયેલા દૃઢવિદ્યાસને
મહાજગત કહે છે. અવ્યાસથી દૃઢ થયેલું
અથવા દૃઢ ન થયેલું જગતસ્વપ્નનું ને મનોરાજ્ય
છે, તેને જગતસ્વપ્ન કહે છે. આકાશમાં એ ચંદ્ર-
ની પ્રતીતિ, છીપમાં રૂપાની શ્રાંતિ અને તડકામાં
સુગન્ધિયુક્ત વગેરે ભેદથી જગત દગામાં અવ્યા-
સથી અનેક પ્રકારનાં સ્વપ્ન થાય છે. 'થોડીક
વાર સુધી મેં આ પ્રમાણે જોયું, પણ તે ખરું
નથી' એ પ્રમાણે નિદ્રાના કાળમાં અનુભવ કરેલા
અર્થનો, નિદ્રા મટ્યા પછી ને વિચાર કરેલો તેને
સ્વપ્ન કહે છે. અને તે સ્વપ્ન મહાજગતને વિષે
સ્પૂળશરીરના કઠથી દૃઢ સુષીની નાડીના જાગ-
માં થાય છે.^{૧૧-૨૦} સ્વપ્ન ચિરકાલ સુષી જોવામાં
આવતું ન હોય, તો તેથી જોતું શરીર ખરાબર
ખૂલતું નથી. ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષતદેહમાં
જ્યારે જગતદશાની પેઠે સ્વપ્નમાં દૃઢનિશ્ચય થાય
છે, ત્યારે તેને સ્વપ્નજગત કહે છે. ઉપરની છ

અવસ્થાનો ત્યાગ થયા પછી ભાવિ દુઃખના
ભોગથી યુક્ત જીવની ને જગતસ્થિતિ છે, તેને
સુષુપ્તિ કહે છે. આવી અવસ્થામાં પાસ,
દેહો તથા પથરા વગેરે સર્વ પદાર્થો પરમાણુ
જવા રહે છે. દે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે મેં
તમને અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહી.^{૨૧-૨૪} એમાં
ની દરેક ભૂમિકાને અનેક પ્રકારના વૈભવવાળી અ-
નેક શાખા રહી છે. જે જગતસ્વપ્નની દશા ઘણી
વાર સુધી રહે થાય તો તે દશા જગતસ્વપ્નમાં
મળી જાય છે.^{૨૫} જગતપણાને પામેલી જગત-
સ્વપ્નદશામાં અનેક પ્રકારના પદાર્થના ભેદ વડે
મહાજગતદશાના જેવી સ્થિતિ વિકાસ પામે
છે.^{૨૬} જેવી રીતે વડાણ જળની અંદર રહેલી
ધૂમરીમાં ભમ્યા કરે છે, તેવી રીતે ઉપરની મહા-
જગતદશામાં પણ માણસ એક જાતના મોહમાંથી
બીજા મોહમાં ભમ્યા કરે છે.^{૨૭} એ પ્રમાણે ઢટ-
લીક સંસૃતિ સ્વપ્નની પેઠે રહેલી છે, ઢટલીક
જગતપણે રહેલી છે, ઢટલીક સ્વપ્ન-જગતપણે
રહેલી છે તથા ઢટલીક જગત-સ્વપ્નરૂપે રહેલી
છે.^{૨૮} આ પ્રમાણે મેં તમને સાત અજ્ઞાન ભૂમિ-
કાઓ કહી, તે અનેક પ્રકારના વિકારને લીધે તથા
જગતની અંદરના ભેદને લીધે અવશ્ય ત્યાગ
કરના યોગ્ય છે. મનોહર વિચાર કરી અને નિ-
ર્મળ આત્માનું જ્ઞાન પામીને તમે તે અજ્ઞાન-
ભૂમિકાને તરી જશો.^{૨૯}

અજ્ઞાનભૂમિરિતિ સપ્તપદા મયોક્તા નાના-
વિકારજગદંતરમેદહીના। અસ્યા: સમુત્તરસિ ચારુ-
નિચારણાભિર્દેષ્ટે પ્રવોષવિમલે સ્વપમાત્મનીતિ ॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'અજ્ઞાનભૂમિકા-વર્ણન' એ
નામનો સર્ગ ૧૧૭ એ સમાપ્ત

હસર્ગ ૧૧૮ મો*

સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાઓનું વર્ણન

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

इमां सप्तपदां ज्ञानभूमिमाकर्णयानव ।

नामया ज्ञातया भूयो मोहपंके निमज्जसि ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે અનવ ! હવે હું તમને જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહું છું, તમે તે સાંભળો. એ સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન થયા પછી તમે ફરીથી મોહરૂપી કાદવમાં ડૂબશો નહિ. કેટલાક મતવાદીઓ યોગભૂમિકાના ઘણા પ્રકાર કહે છે. પણ હવે પછી હું જે તમને કહેવાનો છું, તે જ શુભ ફળ આપનારી સાત ભૂમિકા મને માન્ય છે.^૧ અવબોધને જ્ઞાન કહે છે અને તે જ્ઞાન સાત ભૂમિકાનું છે. જ્ઞેયને સુક્તિ કહે છે અને તે સાત ભૂમિકાથી પર છે.^૨ સંભાવબોધ અને મોક્ષ, એ બે શબ્દનો એક જ અર્થ છે અને જે જીવને સત્યાવબોધ થયો છે તેને ફરીથી જન્મ-મરણ થતાં નથી.^૩ પહેલી જ્ઞાનભૂમિકાને શુભેચ્છા, બીજીને

વિચારણા, ત્રીજીને તનુમાનસા, ચોથીને સત્વાપત્તિ, પાંચમીને અસંસકિત, છઠીને પદાર્થભાવની અને સાતમીને તુર્યંગા એવું નામ આપ્યું છે.^૪ એ સાત ભૂમિકાને અતે સુક્તિ રહેલી છે અને તેમાં ફરીથી શોચ થતો નથી હવે તમે ઉપરની જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાનું વર્ણન સાંભળો * 'હું મૂઠું કેમ ઘેરો છું' શાસ્ત્ર તથા સંજ્ઞાનનાં સમાગમે કરી હું વિચાર કરું,' એ પ્રમાણે વેરાગ્યપૂર્વક કંઈક થવી તેને પડિતો શુભેચ્છા કહે છે * શાસ્ત્ર તથા સંજ્ઞાનના સમાગમે વડે વેરાગ્ય તથા અભ્યાસપૂર્વક સદાચારમાં જે પ્રવૃત્તિ કરવી તેને વિચારણા કહે છે. વિચારણા તથા શુભેચ્છાએ કરીને સુદૃઢપણું

થાય અને તેથી ઇન્દ્રિયોના અર્થને વિષે અનાસક્તિ થાય તેને તનુમાનસા કહે છે.^૧ ઉપરની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બહારના વિષયને વિષે ચિત્તમાં વેરાગ્ય થાય અને તેથી શુદ્ધ તથા સત્ય આત્મામાં જે સ્થિતિ થાય, તેને સત્વાપત્તિ કહે છે.^૨ ઉપરની ચાર દશાના અભ્યાસથી અસંસંગરૂપી* ફળ થાય અને તેને ચિત્તમાં પરમાનંદ તથા નિત્ય અપરાક્ત એવા પ્રજ્ઞાત્મભાવના સાક્ષાદ્કારરૂપી ચમત્કાર થાય છે તેને અસંસકિત કહે છે.^૩ ઉપરની પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી આત્મારામપણુંએ કરીને બહારના તથા અંદરના પદાર્થોની જે અભાવના થાય છે, તેને પદાર્થભાવની કહે છે.^૪ આ છઠી ભૂમિકામાં, પદાર્થમાનની અન્ય માણસ પ્રેરણા કરે ત્યારે પણ પ્રયત્નથી ખચર પડે છે.^૫ આ છ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ભેદ માત્ર ન જણાવાને લીધે એક સ્વભાવમાં જ જે નિષ્ઠા રહેલી છે, તેને તુર્યંગા કહે છે.^૬ આ પ્રમાણેની તુર્યાવસ્થા જીવન્મુક્ત વિષે રહેલી છે, આ સાત ભૂમિકા પદ વિદેહસુક્તિનો વિષય છે અને તેને તુર્યાતીત પદ કહે છે.^૭ હે રામચંદ્રજી ! જે મોટા ભાગ્યવાળા માણસો સાતમી ભૂમિકામાં આવેલા છે, તે આત્મારામ મહાત્માઓ મહત્પદને પામેલા છે.^૮ જેઓ જીવન્મુક્તદશાને પામેલા છે, તેઓ સુખ-કુખમાં આસક્ત થતા નથી. કોઈ સમયે તેઓ આવી પડેલાં બ્યવહારનાં કાર્યો કરે છે, તો કોઈ સમયે તેઓ તે નથી પણ કરતા.^૯ જીવન્મુક્તિ પામેલા માણસને, જ્યાં તેની પાસે રહેનાર માણસ ભોપ કંઈ છે, ત્યારે તે પોતાના આશ્રમના આચારના કમ વડે પ્રાપ્ત થયેલા સદાચારનું પ્રબુદ્ધ માણસની જમ આચરણ કરે છે.^{૧૦} છતાં, જેમ સૂનેવા માણસને સુંદર સ્ત્રી

* આ એકસોઅઠારમા સર્ગમાં સાત પ્રકારની જ્ઞાનભૂમિકાનું તથા મોક્ષ સુધીના તેના લક્ષણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યો.

* સમાધિને લીધે ચિત્તને અંદરના તથા બહારના આકારનું જ્ઞાન ન રહે એવી જાતનું ફળ અસંસંગ કહે છે

સુખરૂપ થતી નથી, તેમ તે આત્મારામ પુરુષને જગતની એક પણ ક્રિયા સુખરૂપ થતી નથી.^{૨૦} આ પ્રમાણે સાત ભૂમિકાનું જ્ઞાન વિદ્વાન માણસને જ થાય છે, પણ પશુને, સ્થાવરને અથવા મલિન ચિત્તવાળાને થતું નથી.^{૨૧} પશુ અથવા મ્હેરજીને પણ જ્યારે ઉપર કહેલી જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે દેહસહિત અથવા દેહરહિત હશે તો પણ તે મુક્ત થાય છે, તેમાં કંઈ સંશય નથી.^{૨૨} જ્ઞાપ્તિ (જ્ઞાન) અંધિ (સંસારની ગાંઠ)ને કાપનાર છે અને અંધિ કપાવાથી મુક્તતા થાય છે; એટલે પછી મૃગતુષ્ણામાં જળયુક્તિ તથા છીપમાં રૂપાની યુક્તિ વગેરે ભ્રમની ગાંઠિ થાય છે.^{૨૩} જ માણસો મોહને તરી ગયા છે તથા પવિત્ર પદને પ્રાપ્ત થયા નથી, તેઓ આ જ્ઞાન-ભૂમિકામાં આત્મલાભને પરાયણ રહેલા છે.^{૨૪} કેટલાક સર્વ ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક એક-એ ભૂમિકામાં ગયા છે, કેટલાક છઠ્ઠી ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાતમી જ ભૂમિકામાં રહેલા છે.^{૨૫} વળી કેટલાક ત્રણ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે, કેટલાક છેલ્લી ભૂમિકામાં આવેલા છે, કેટલાક ચોથી ભૂમિકા સુધી ગયેલા છે અને કેટલાક બીજી ભૂમિકામાં રહેલા છે.^{૨૬} કેટલાક ભૂમિકાના અંગને ભોગવનાર છે, કેટલાક સાડા-ત્રણ ભૂમિકાને પહેચેલા છે, કેટલાક સાડાચાર ભૂમિકા સુધી ગયા છે અને કેટલાક સાડાછ ભૂમિકા સુધી આવેલા છે.^{૨૭} ઇન્દ્રિયોના વિષય તથા શરીરજન્ય તાપની નિવૃત્તિને માટે, વિવેકી માણસ બ્રહ્માકાર વૃત્તિ વડે લોકમાં ઉપરની સાત પ્રકારની ભૂમિકામાં ક્યાં કરે છે.^{૨૮} જ ધીરજવાન માણસ આ આત્મલાભરૂપ સર્વથી શ્રેષ્ઠ દશામાં રહે છે, તે ચક્રવર્તી^{૨૯} રાજ જવો ગણાય છે અને તે દશામાં દિગ્ગજ જેવા ચતુષ્જો-નો પરાજય (અર્થાત્ સાત દીપનું રાજ્ય) પણ તુલ્યસમાન ગણાય છે.^{૩૦} ઇન્દ્રિયોરૂપી ચતુરને જીતનાર જ માણસ, ઉપર કહેલી સાત ભૂમિકામાં

જયજયકારભેર રહે છે, તે મહાત્મા વંદન કરવા યોગ્ય છે. તે ભૂમિમાં ચક્રવર્તી^{૩૧} પણ તથા બ્રહ્મ-શરીર પણ તુલ્યરૂપ ગણાય છે; કારણ કે તેના પુરુષ-ને ચક્રવર્તી^{૩૨} રાજ્ય તથા બ્રહ્મશરીરથી પણ ઉત્તમ એવું વિદેહકેવલ્યસુખ આ જગતમાં જ મળે છે.^{૩૦}

યે તાસુ ભૂમિષુ જયંતિ હિ યે મહાંતો વંદ્યાસ્ત એવ હિ જિતેન્દ્રિયશત્રવસ્તે । સમ્રાદિરા-હપિ ચ યત્ર તૃણાયતે વૈ તસ્માત્પરં જગતિ તે સમવાપુર્વંતિ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'જ્ઞાનભૂમિકોપદેશ' એ નામનો સર્ગ ૧૧૮ મો સમાપ્ત

~ ~ ~ સર્ગ ૧૧૯ મો ~ ~ ~

સત્ય વસ્તુની દૃઢતા માટે સુવર્ણ તથા વીંટીનું દંદાંત

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

ઝર્મિકાસંવિદા હેમ યયા વિસ્મૃત્ય હેમતામ્ ।
વિરૈતિ નાહં હેમેતિ તથાત્માહંતયાનયા ॥ ૧ ॥
વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-હે રામ ! જની રીતે સુ-વર્ણ ત્રણ કાળમાં સુવર્ણ જ છે, તે છતાં વીંટીનું જ્ઞાન થવાથી, તે સુવર્ણ પોતાનું મૂળસ્વરૂપ બૂલી જઈને 'હું સુવર્ણ નથી' એવો ખેદ કરે છે, તેની રીતે આત્મા અહંતાને લીધે પોતાનું મૂળ-સ્વરૂપ બૂલી જઈને ખેદ કરે છે.^૧

રામ ઓલ્યા:-હે મુનિ ! સુવર્ણને વીંટીના જ્ઞાનનો તથા આત્માને અહંતાનો ફની રીતે ઉદય થયો; તે મને યથાર્થ રીતે કહો.^૨

વસિષ્ઠ ઓલ્યા:-સત્યરૂપે સાચી વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિશે પ્રશ્ન પૂછવો ઘટે છે, પણ તેણે યોદ્ધા વસ્તુના ઉદય તથા નાશ વિશે પૂછવું

x આ એકસોચોગણીસમા સર્ગમાં માસિક રૂપનું ખંડન કરી આગળના સર્ગમાં કહેલી ભૂમિકામાં, એક સત્ય વસ્તુનું દંદાંત સ્થિર કરવાને, કેટલીક મુક્તિ કહેવામાં આવશે.

થે નહિ. અહંતા તથા વીંટીપણુ એ બન્ને વસ્તુ જ ખોટી છે.^{૧૨} કારણ કે, કોઈ માણસને સુવર્ણની ખરીદી કરવી હોય, ત્યારે તે સુવર્ણના દલાલને કહે કે, 'મારે સુવર્ણ લેવું છે.' હવે, તે દલાલ 'તમે સુવર્ણને માટે આ વીંટી રાખો' એમ કહીને સુવર્ણના બદલે વીંટી આપે છે. ત્યારે, વીંટી એ પણ સુવર્ણ જ છે, એમાં કોઈ પણ સંશય નથી.^{૧૩}

રામ બોલ્યા:-હે પ્રભુ! તમારા કહેવા પ્રમાણે સુવર્ણ જ એ સર્વ વ્યવહારમાં આવતું હોય, તો સુવર્ણથી ભિન્ન વીંટી વગેરેનું રૂપ કેવું છે? તે તમે મને કહો, એટલે આ અર્થના નિશ્ચયથી હું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણીશ.^{૧૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામચંદ્રજી! જે વસ્તુ ખોટી છે તેનું રૂપ નથી, માટે રૂપરહિત વસ્તુના રૂપનું જે નિરૂપણ થતું હોય તો વાંઝણીના દીકરાનો આકાર તથા ગુણ તમે કહો.^{૧૫} વીંટીપણુ એ માત્ર ખોટી પ્રાંતિ છે, તે અસત્રૂપવાળી માયા છે અને અવિચારથી દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી જોવામાં આવતી નથી. એ પ્રસિદ્ધ માયનું સ્વરૂપ છે. શ્રુગતૃષ્ણાના જળમાં, આકાશના બે ચંદ્રની પ્રાંતિમાં તથા અહંતામાં અવિચારથી માયાનું રૂપ દેખાય છે તથા સારી રીતે વિચાર કરવાથી નથી દેખાતું.^{૧૬} છીપમાં રૂપાનો આકાર જોવામાં આવે છે, પણ તે છીપમાંથી એક અણુ જેટલું અથવા એક કણ જેટલું રૂપ પણ એક કણ પણ મળતું નથી.^{૧૭} એ પ્રમાણે અવિચારથી છીપમાં રૂપાપણુ તથા ઝાંઝાના જળમાં જળપણુ અસત્ છતાં સત્ હોય એવું જણાય છે.^{૧૮} જે વસ્તુ મૂળમાં જ નથી, તેનું નારિતપણુ (જે વસ્તુ નથી એવો નિશ્ચય) વિચાર કરવાથી પ્રકાશ પામે છે; તથા અવિચારથી શ્રુગતૃષ્ણામાં જળની બુદ્ધિની ચેદે રુકે છે, એટલે તે પ્રાંતિ મટતી નથી. ભૂતની પ્રાંતિનો ગભગટ બાળકને મરણરૂપ થઈ પડે છે; તેવી રીતે અસત્ વસ્તુ

પણ કોઈ સમયે સત્કાર્ય કરવાને સમર્થ થાય છે.^{૧૯} રેતીમાં જેવી રીતે તેલ નથી, તેવી રીતે સુવર્ણમાં સુવર્ણ વિના વીંટી તથા કડાપણુ કોઈ પણ નથી.^{૨૦} સાચી વસ્તુથી જ વ્યવહાર થાય અને મિથ્યાવસ્તુથી ન થાય, એવો કંઈ નિયમ કયો નથી; કારણ કે કોઈ સમયે મિથ્યા યક્ષથી બાળકને ચતા વિકારની જેમ, મિથ્યા વસ્તુ પણ સાચું કામ કરે છે.^{૨૧} ઝેરમાં અમૃતની ભાવના દઢ થવાથી તે ઝેર પણ અમૃતનું કામ કરે છે, તેવી રીતે સાચી અથવા ખોટી જે વસ્તુનો દૃઢ્યમાં દઢ નિશ્ચય થયો હોય, તે વસ્તુ તેના અર્થવાળી ક્રિયા કરે છે.^{૨૨} જે આ દેખાય છે તે પરમ અવિદ્યા છે, તે જ માયા છે અને તેથી જ સંસૃતિ છે. તેથી જ અસત્ તથા પ્રતિષ્ઠારહિત આ પદાર્થમાં અહંતાપણાની ભાવના થાય છે. સુવર્ણમાં વીંટીપણુ આદિ ભાવ નથી તથા આત્મામાં અહંતાપણુ નથી. એવી રીતે સ્વચ્છ તથા શાંત પરમાત્મામાં અહંતાનો અભાવ છે.^{૨૩} સત્ય વિચાર કરતાં પરમાત્મા વિના કોઈ સનાતનપણુ નથી, કોઈ વિરચિપણુ નથી, કોઈ બ્રહ્મકપણુ નથી અને કોઈ પ્રજ્ઞપતિપણુ નથી.^{૨૪} તેના વિના કોઈ લોકાંતરપણુ નથી અને કોઈ સ્વર્ગપણુ નથી. વળી મેરુપણુ નથી, અસુરપણુ નથી, મનુષ્ય, અને દેહપણુ પણ નથી.^{૨૫} તેના વિના કોઈ મહા-ભૂતપણુ નથી, કાળપણુ નથી, ત્રિકાળની કલ્પનાપણુ નથી અને ભાવ તથા અભાવનું વસ્તુપણુ નથી.^{૨૬} તેના વિના ત્વપણુ, અહંપણુ, સત્તાપણુ તથા અસત્તાપણુ નથી, તેમજ કોઈ પણ બેદની કલ્પનાપણુ તથા કોઈ વસ્તુમાં રાગ તથા તેથી થતી પ્રીતિપણુ નથી.^{૨૭} સત્ જગતનું પારમાર્થિકરૂપ અધિષ્ઠાત્રની મત્તાથી નિરંતર સન્માન છે, અનામય છે, સ્વયં પ્રકાશ છે, તે નામરહિત અને કારણરહિત છે, ઉત્પત્તિ તથા નાશના વિકારથી રહિત છે, મધ્ય તથા અંતથી રહિત છે, મર્મરૂપ નહિ તથા સર્વરૂપ

છે, મન અને વચનથી અઘાઘ (અહણ ન થાય તેવું) છે, શૂન્ય થકી શૂન્ય છે અને સુખથી પણ સુખતર છે.^{૨૨,૨૩}

રામ બોલ્યા:-હવે બ્રહ્મનું સર્વ સ્વરૂપ મારા બળવામાં આવ્યું; તો પણ આ સર્ગ (દશ્ય જગત) બેવામાં આવે છે, તેનું શું કારણ? તે મને ફરીથી કહેા.^{૨૪}

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-પરતત્ત્વ શાંત પરમપદમાં આ જ પ્રમાણે રહેલું છે, પણ તેમાં સર્ગ તથા સર્ગનું નામ પણ કંઈ નથી.^{૨૫} મહાસાગરમાં જળ છે, તેવી રીતે પરમેશ્વરમાં સર્ગ રહેલો છે, પણ જળમાં દ્રવપણું હોવાથી તેમાં સ્પંદનધર્મ છે, ત્યારે પરમાત્માનું પદ સ્પંદરહિત છે.^{૨૬} સૂર્યોદિ પોતાને વિષે પ્રકાશ પામે છે, પણ પરમપદને તે પ્રકાશ કરતા નથી. પ્રકાશ થેલો એ સૂર્યોદિનું તત્ત્વ છે અને પરમપદ છે તે તો પ્રકાશ વગેરે ક્રિયાથી રહિત છે.^{૨૭} જવી રીતે સમુદ્રમાં જાંચપણું તથા નીચાપણું નથી, પણ જળ માત્ર સ્ફુરે છે, તેવી રીતે પરમાત્મામાં તત્પરાયણ આ જગત અનેક પ્રકારે સ્ફુરે છે.^{૨૮} ન્યાં સુધી પગિપદ્મ જ્ઞાન થયું ન હોય, ત્યાં સુધી સર્ગ બેવામાં આવે છે; અને તે જ સર્ગ સપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછી શાશ્વત બ્રહ્મસ્વરૂપે જણાય છે.^{૨૯} આકાશમાં આકાશાંતર નથી, તેવી રીતે એક પરમાર્થમાં બીજું પરમાર્થ નથી આથી સર્ગ છે તે બ્રહ્મની સજ્ઞા છે, એવો વિદ્વાન માણસનો નિશ્ચય છે.^{૩૦} ચિત્તથી સર્ગ બેવામાં આવે છે અને ચિત્તથી સર્ગનો ક્ષય બેવામાં આવે છે. જમ કડા વગેરેનો ભ્રમ સુવર્ણમાં શાંત થાય છે, તેવી રીતે સર્ગનો ભ્રમ પરમાત્માના પરમ શાંતપદમાં નાશ પામે છે.^{૩૧} ચિત્તની ગાંતિ થવાથી સર્ગ ને સત્ય હોય તો પણ અસત્ય જણાય છે, તથા ચિત્તનો ઉદય થવાથી અસત્ વસ્તુમાં સાચી સત્તા મળે છે.^{૩૨} અહંતાથી યુક્ત ચિત્તના સંવેદન વડે સર્ગના સશ્રમને લીધે શ્રમણ

થાય છે તથા અસંવેદનથી પરમ શાંતપદ જણાય છે; પણ તે જડપણુ નથી, એમ તમે સમજો.^{૩૩} કારીગરની દૃષ્ટિએ પુરુષની ચાતુરી તથા ચાતુરીના કર્મની ક્રિયાવાળી માટીની સેના, એ માટીરૂપ જ છે; તેવી રીતે જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રકારે જણાતો આ સર્ગ શિવરૂપ જ છે.^{૩૪} એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત તથા મધ્યમાં દોષથી રહિત, આ જગત પરબ્રહ્મરૂપ જ છે અને પૂર્ણસ્વરૂપમાં પૂર્ણપણુ રહેલું છે.^{૩૫} જ આ સર્ગ જણાય છે, તે બ્રહ્મરૂપ જ અને બ્રહ્મને વિષે રહેલો છે. જમ આકાશ આકાશમાં વિશ્રાંતિ પામે છે, તેમ શાંત અને શિવરૂપ પરમપદમાં શાંત અને શિવરૂપ આ જગત વિશ્રાંતિ પામ્યું છે.^{૩૬} નવ યોજનના વિસ્તારવાળા નગરનું અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે તેમાં દૂર તથા અદૂરપણું કંઈ નથી, તેવી રીતે પરમાત્મામાં દૂર તથા સમીપપણાનો ક્રમ નથી.^{૩૭} અસતરૂપે તથા સતરૂપે પણ આ વિશ્વ અબ્યુદય પામેલું છે. અભેદરૂપે બેવાથી આ વિશ્વ સતરૂપ તથા ભેદરૂપે બેવાથી અસતરૂપ જણાય છે.^{૩૮} આ સર્ગ આરીસામાં પ્રતિબિંબિત નગર જેવો છે, મૃગત્વણાના જળ જેવો છે અને બે ચંદ્રના ભ્રમ જેવો છે, તેમાં સત્યતા કયાંથી^{૩૯} ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસ માયાનું ચૂણું નાખે તેથી જમ આકાશમાં માયિક નગરની બ્રાંતિ થાય છે, તેમ માર તથા અસારરૂપ આ જગત ચિત્તમાં પ્રકાશ પામે છે.^{૪૦} ન્યાં સુધી સદ્વિચારરૂપી અગ્નિથી અવિદ્યારૂપી લતાનો, બૂની લતાની પેડે બળાત્કારે મૂળમાંથી નાશ કર્યો નથી, ત્યાં સુધી તે અવિદ્યા ધણીક શાખાના વિસ્તારથી ગહન તથા અનેક પ્રકારનાં સુખ-દુઃખરૂપે બેવા વનને ઉત્પન્ન કરે છે.

યાવદ્વિચારદહનેન સમૂલદાહં દમ્બા નર્જર-
રલતેવ વલાદવિદ્યા । શાસ્ત્રપ્રતાનગહનાનિ વહન્તિ
વાવજનાવિધાનિ સુસદુઃસ્વવનાનિ સુતે ॥૪૧॥

~ સર્ગ ૧૨૦ મો ~

લવણરાજના સંબંધમાં ચંડા-
લીનો વિલાપ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

હેમોર્મિકાદિવન્મિથ્યા કથિતાયાઃ ક્ષયોન્મુલ્લમ્ ।
ત્વમહંત્વમવિદ્યાયાઃ ગૃણુ રાઘવ કીદૃશમ્ ॥૧॥

વસિષ્ઠ બોલ્યાઃ—હે રામચંદ્રજી ! જનુ-
સ્વરૂપ મેં તમને સુવર્ણની વીંટીની પેઠે મિથ્યા
કહ્યું છે, તે અવિદ્યાનું નાશાત્મક મહત્ત્વ દેવું પ્રબળ
છે તે તમે સાંભળો.^૧ પ્રથમ વર્ણન કરેલા લવણ-
રાજને ઇન્દ્રજાળ કરનાર માણસે ચંડાળપણાનો
બ્રમ દેખાડ્યો. એ બધું નજરે જોયા પછી બીજા
દિવસે તે રાજાએ પોતે નજરે જોયેલી પૃથ્વીમાં
જવાની પ્રવૃત્તિ કરી અને વિચાર કર્યો કે,^૨
'જે અરણ્યમાં મેં દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, તે
અરણ્ય ચિત્તરૂપી અરીસામાં જોળખાયેલું હોય
તેમ મને સ્મરણમાં છે. માટે કદાચ વિંધ્યપર્વત-
માં જવાથી તે અરણ્ય મને પ્રાપ્ત થાય.'^૩ એ
પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કરીને, તેણે પોતાના કાર-
ભારી સહિત દક્ષિણદિશાના માર્ગે પ્રયાણ કર્યું.
દ્રીથી દિગ્વિજય કરવા નીકળેલા હોય તેમ તે
વિંધ્યપર્વતમાં આવ્યો. પછી જમ સૂર્યદેવ કૌતુ-
કથી સમગ્ર આકાશમાં ફરે, તેમ તેણે પૂર્વદક્ષિણ
તથા પશ્ચિમ સમુદ્રના કાંઠાના ભાગો પ્રત્યે
ફરવા માંડ્યું. ત્યાર પછી એક પ્રદેશમાં તેણે
જાણે સામે આવેલી ચિંતા હોય તેમ પરલોકની
પૃથ્વી જવું એક મહાન અરણ્ય પોતાની પાસે
જેવું.^{૪-૧} ત્યાં ફરતાં ફરતાં તેણે પ્રથમ અનુભવ
કરેલા સર્વ વૃત્તાંતનો લોકાને પ્રશ્ન પૂછ્યો, તેની
હકીકત જાણી અને તેથી તે વિસ્મય પામી ગયો.

ત્યાં રહેનારા પારથી તથા ચંડાળને તેણે જોળ-
ખ્યા અને તેથી વિસ્મય પામીને, તેણે આકુળચુદ્ધિ-
થી કુતૂહલપણે દ્રીથી ફરવા માંડ્યું.^{૭-૮} પછી તે
એક મહાટવીમાં આવ્યો. ત્યાં ધુમાડાવાળા એક
ભાગમાં જે ગામમાં પોતે ચંડાળ બન્યો હતો,
તે ગામ તેણે નજરે જોયું.^૯ તે ગામમાં પ્રથમ
જોયેલાં સર્વ માણસો, સ્ત્રીઓ, નાની ઝૂંપડીઓ,
લોકાનાં અનેક પ્રકારનાં વિશ્રાંતિનાં સ્થાન-
કા, પૃથ્વીના ભાગો, વૃક્ષો, દુષ્કાળમાં દુર્દશાને
પામેલા પોતાના ચાકરો, તે સ્થળે રહેનાર
પારથી તથા બધું વિનાનાં ટેટલાંક બાળકો-
એ બધું તેણે નજરે દીધું.^{૧૦-૧૧} ત્યાં ચંડાળ-
શાની પોતાની સાસુ હતી. તે બીજા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ
કરતાં પણ વધારે વૃદ્ધ હતી અને તેની આંખ-
માંથી ઉજ્જવળ આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી.
તેનાં સ્તન સુકાઈ ગયાં હતાં અને તેનું અંગ
ફૂંસળું થઈ ગયું હતું. દુઃખ પામતા પોતાના
બંધુનાં દુઃખને લીધે દુઃખ પામતી તથા આંખ-
માંથી આંસુ ખેરવતી બીજા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની વચ્ચે
તે બેઠી હતી. તે અનાવૃદ્ધિરૂપી ઉગ્ર વજ્રથી બળી
ગયેલા દેશમાં, અકસ્માત્ દુષ્કાળને લીધે વીંખાઈ
ગયેલાં પોતાના બંધુના અસંખ્ય દુઃખનું વર્ણન
કરતી હતી. ત્યાં તેણે આતંસરથી આ પ્રમાણે
વિલાપ કરવા માંડ્યોઃ^{૧૨-૧૩} 'જેના શરીરની
પાસે પુત્ર બેઠેલા છે તથા જણ દિવસ સુધી ભોજન
ન મળવાથી જનું અંગ જર્જરિત થયેલું છે,
એવી હે મારી પુત્રી ! મ્યાનમાં તલતાર પ્રવેશ કરે,
તેવી રીતે તારા દેહમાં રાજાએ પ્રવેશ કર્યો પછી
તેં તારા પ્રાણુનો કયે સ્થળે ત્યાગ કર્યો !'^{૧૪} ચણો-
ટીની માળા પહેરનાર તારા પતિ મેષસમાન
જાયા તાડના ઝાડ પર ચડ્યો હતો, તેણે તેના
હાથમાં ફળ લીધાં હતાં અને જીતરતાં મુરંકડી
પડવાને લીધે તે ફળ કાંતમાં પકડીને જીતરતો
હતો; તે સમયે હનુમાનનું પણ હાસ્ય કરે એવું
તેનું સાદસ હતું, તે મને સમિરે છે.^{૧૫} કદંબ,

૪ આ એકસોવીસમા સર્ગમાં લવણરાજાએ દ્રીથી
વિંધ્યપર્વતમાં જઈ પ્રથમ જોયેલું ચંડાળનું સ્થાનક
જોયું; તથા ચંડાળની સ્ત્રી કે જે પોતાની સાસુ હતી,
તેની સાથે તેણે સંવાદ કર્યો, એટલું કહેવામાં આવ્યો.

જાણી, લવંગ તથા ગુંબ (ચણાહી) ના ઝાડમાં ફરનાર 'જરખ' નામના જનાવરને પણ ભયંકર લાગે એવા અને પુત્રથી પણ અધિકપ્રિય જમાઈના આગમનને હવે ફરીથી હું ધ્યાને ઝેર્યશું? એ મારા જમાઈ ન્યારે પોતાના મુખમાં માંસ ગ્રહણ કરીને તેનું ચર્ચણ કરતો હતો, તે વખતે રમત્રુ (દાદી-મૂછ) ને લીધે તમાલના જેવા સ્વાદ મુખભાગ ઉપર જે શોભા થતી હતી તે શોભા કામદેવના મુખ ઉપર પણ થતી નથી.^{૧૬, ૧૭} પુષ્પના ગુચ્છ સહિત રહેલી તમાલની વેલને વાયુ જમ વનમાં હરી બધ, તેમ યમુના નદીના વર્ણ જેવી (કાળી) મારી પુત્રીનું તેના પતિ સહિત યમરાજ હરણ કરી ગયા.^{૧૮} ચણાહીની માળાને ધારણ કરનારી, કોંચા ચરીરના ભાગમાં સુંદર સ્તનવાળી, વાયુથી શોભતા કાગળના જેવા ચપળ વર્ણવાળી, પાંદડાંપી વચ્ચેને ધારણ કરનારી તથા જોર અને બંધુના જેવા દાંતવાળી હે મારી પુત્રી! તારે માટે હું ધણો એક કરું છું.^{૧૯} ચંદ્રસરખી કાન્તિવાળા દેરાજપુત્ર! શુદ્ધ અંતઃપુરમાં વિલાસ કરનારી બીજી સ્ત્રીઓના ત્યાગ કરીને તેં મારી પુત્રીની સાથે પ્રીતિ બાંધી અને તે પ્રીતિ પણ સ્થિર રહી નહિ.^{૨૦} સંસારરૂપી નદીના સુંદર તરંગરૂપ અને બીજા માણસો તરફથી ઉપહાસ (હેકડી) ને પાત્ર એવી ક્રિયાના વિલાસ વડે તેં શું નિંદિત કામ ન કર્યું? કેમકે તું રાજ હોવા છતાં ચંડાળકન્યામાં આસક્ત થયો!^{૨૧} મોટા મોટા મનોરથવાળી આશા જેવી રીતે ધનસહિત નાથ પામે, તેની રીતે સારંગપક્ષીના જેવાં નેત્રવાળી મારી પુત્રી તથા મહાન્મત સિંહના જેવાં પરાક્રમવાળા રાજા, એ બંને એક જ સમયે નાથ પામ્યાં.^{૨૨} હવે ધણી તથા પુત્રી વિનાની, દૂર દેશમાં આવેલી, દુર્ગતિને પામેલી અને દુષ્ટ ભતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી એવી હું, આ દુઃખમાં ભય અને મહાઆપત્તિરૂપ જ છું.^{૨૩} નાથ વિનાની હું, નીચના અપમાનથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધ તથા

બૂખને લીધે દેરાન થતાં બાળકની બૂખ મટાડી શકતી નથી; તેથી રોકના પણ સ્થાનકરૂપ છું,^{૨૪} દેવને લીધે તાપ પામતા, બંધુ વિનાના તથા મોટા દુઃખરૂપી પૃથ્વીમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂઠા-પ્રાણીને જગતમાં જે જીવન, મરણ તથા મહા-આપત્તિ આવે છે, તેના કરતાં પર્યટર જેવી જડ વસ્તુનું જીવન વધારે ઉત્તમ છે.^{૨૫} વર્ષાઋતુમાં પર્વત ઉપર હજારો શાખાથી સાંકડાં ખડ જોગી નીકળે છે, તેવી રીતે સંબંધ વિનાના તથા કુદેશમાં રહેનાર માણસને માથે હજારો દુઃખ આવી પડે છે.^{૨૬} આ પ્રમાણે તે વૃદ્ધ ચંડાળણી વિકાપ કરી રહી હતી ત્યારે રાજાએ તેને તેની સખી-દ્વારા ધીરજ આપી અને કહ્યું કે, 'આ સ્થળે શું થયું હતું? તારી પુત્રી કોણ હતી? તથા તારા જમાઈ કોણ હતો?' એટલે આંસુભરી આંખવાળી તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો કે, 'પુષ્પસંધાય' એવું આ ગામનું નામ છે. આ ગામમાં ચંડાળભતિનો મારો પતિ હતો. તેને ચંદ્રસમાન એક પુત્રી હતી. વનમાં રહેનારી કોઈ ગરીબ ગંધેડીને જમ ખુશ્તી મોઢાવાળો મધનેાંધો પ્રાપ્ત થાય, તેમ મારી તે પુત્રીને દેવયોગથી આ સ્થળે આવેલો ચંદ્ર સમાન કાન્તિવાળો એક રાજા પતિરૂપે પ્રાપ્ત થયો હતો.^{૨૭-૨૮} તે રાજાની સાથે ઘણા દિવસ સુખ ભોગવ્યા પછી તેણે કેટલાક પુત્રો અને પુત્રીને જન્મ આપ્યો. જમ વૃક્ષના આશ્રયથી તુંખડીની લતા વૃદ્ધિ પામે, તેમ તે રાજાના આશ્રયથી મારી પુત્રી આ વનમાં વૃદ્ધિ પામી હતી.^{૨૯}

સા તેન સાર્દ સુચિરં સુસાનિ મુલ્લા પ્રમુલ્લા
વનપા: સુતાંધં । વૃદ્ધિ ગતા કાનનકોટરેઽસ્મિ-
સ્તુંવીલતા પાદપસંશ્રિતેવ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-
પ્રકરણનો 'ચંડાલીશોચન' એ
નામનો સર્ગ ૧૨૦ મો સમાપ્ત

~ ૭ સર્ગ ૧૨૧ મો ~ ૭

લવણરાજનું સમાધાન

॥ ચંડાલ્યુવાચ ॥

કેનચિત્તથ કાલેન ગ્રામકેઽસ્મિજ્જનેશ્વર ।

અણ્ણિદુઃસમમવદ્ધીપણં મગ્ગમાનવમ્ ॥ ૧ ॥

અંડાળણી યોડી:-હે રાજના! એ પ્રમાણે

કેટલોક કાળ વીત્યા પછી આ ગામમાં અનાવૃ-
દિને લીધે માણસોનો નાશ કરનાર એવો ભયંકર
કુંકાળ પડ્યો.^૧ એ કુંખને લીધે ગામનાં સર્વ
માણસો અહીંથી નીકળી દૂર દેશમાં ગયાં અને
ત્યાં મરણ પામ્યાં.^૨ એ પ્રમાણે જંધુના મરણથી
તથા કુંકાળથી કુંખ ભોગવનારાં અને શત્રુ
યથાં છીએ અને આંખમાંથી આલી જતી અશ્રુ-
ની ધારા વડે શોક કરીએ છીએ.^૩

લી હતી, તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી, તેથી મને
ધણું વિસ્મય થયું છે.^૧ એ પ્રમાણે રાજાએ મને પ્રશ્ન
પૂછ્યો, તેથી વાણીથી જ મેં મેધનો નાશ થાય,
તેમ મેં તેના દૃઢ્યના સંશયનો નાશ કર્યો.^૨
હે રામચંદ્રજી! આ પ્રમાણે અવિદ્યાના જોડા
જમને કરનારી છે અને તે અસત્ વસ્તુને સત્
કરે છે તથા સત્ વસ્તુને અસત્ કરે છે.^૩

રામ યોડ્યા:-હે બ્રહ્મના! એ પ્રમાણે સ્વપ્ન-
માં જોયેલી બાબત સાચી હોય તેવી રીતે જોવા-
માં આવી તેનું શું કારણ, તે કહો. કારણ કે, આ
સંશય મારા મનમાંથી મટતો નથી.^૧

વસિષ્ઠ યોડ્યા:-હે રામચંદ્રજી! અવિદ્યા-
માં સર્વ વસ્તુનો સંભવ છે. સ્વપ્નમાં અવિદ્યાને
લીધે ઘટમાં પણ પટ(વસ્ત્ર)ની બુદ્ધિ થાય છે.^૨
અવિદ્યાને લીધે અગ્નિમાં રહેલા પર્વતની પેઠે

એક ક્ષણ કલ્પરૂપ તથા એક કલ્પ ક્ષણરૂપ થઈ પડે છે.^{૧૮} બુદ્ધિ અવળી થવાથી જંતુ પોતાના આત્માને ઘેટાંરૂપે જુએ છે અને વાસનાને લીધે ઠાઈ સમયે ઘેટાં પણ પોતે સિંહપણું ધારણ કરે છે. અવિદ્યા વિષમ શ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી છે; મોહ અને અહંતા વગેરે પણ શ્રમને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા તેથી થયેલા મોહ અને અહંતા આદિ એ સર્વ ચિત્તાના અવળાપણરૂપી ક્ષણસંપત્તિના કારણરૂપ છે. તેથી તેઓ વાસનાને લીધે અકસ્માત્ મોટા આરંભવાળા વ્યવહારને સંવાદ કરે છે. ચંડાળના સ્થાનકમાં ઠાઈ ચંડાળ-કન્યાને ઠાઈ ચંડાળની સાથે વિવાહ થયો અને તે સત્ હોય અથવા અસત્ હોય, તો પણ લવણ-રાજના મનમાં તે સાચો પ્રતીત થયો.^{૧૯-૨૨} જ પ્રમાણે ઠાઈ માણસે કાંઈ કામ કરેલું હોય અને તેનો તેને સંપૂર્ણ અનુભવ હોય, તો પણ તેને કચેલી ક્રિયાનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે તેને ઠાઈ સમયે ન કરેલા તથા અનુભવમાં ન આવેલા વિષયનું સ્મરણ પણ આવે છે.^{૨૩} સ્વપ્નમાં તો પ્રાકૃત માણસ પણ દેશાન્તરમાં જઈને પોતે ભોજન ન ક્યું હોય તો પણ મેં ભોજન ક્યું છે, એમ ચિત્તમાં બળે છે.^{૨૪} વિધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ગામને વ્યવહાર પણ આવે છે. જમ સ્વપ્નામાં પ્રાચીન કથા જોવામાં આવે, તેમ લવણરાજને પ્રતિભાસથી એ વૃત્તાંત અનુભવમાં આવ્યો છે.^{૨૫} અથવા લવણરાજને સ્વપ્નમાં જ વિશ્રમ જોયો હતો, તે જ વિશ્રમ વિધ્યપર્વતમાંના ચંડાળના ચિત્તમાં પ્રાપ્ત થયો. એટલે કે, લવણરાજના મનની કલ્પનાનો, વિધ્યપર્વતના ચંડાળના ચિત્તમાં ઉદય થયો અથવા વિધ્યપર્વતના ચંડાળની કલ્પનાનો લવણરાજના ચિત્તમાં ઉદય થયો.^{૨૬-૨૭} જ પ્રમાણે ઘણાં માણસોનાં નામ, તેમનાં વચન તથા તેમણે પોતાના મનથી કરેલી કલ્પના, એ બધું ઠાઈ સમયે શબ્દ તથા અર્થથી મળતું આવે છે, તે જ પ્રમાણે સ્વ-

પ્નમાં જુદાં જુદાં માણસે જોયેલાં કાળ, દેશ તથા ક્રિયા પણ મળતાં આવે છે.^{૨૮} એવી રીતે વ્યવહારની ગતિએ કરીને, અધિષ્ઠાન ચૈતન્યની સત્તાથી જ, પ્રતિભાસને લીધે, સર્વ વસ્તુની સત્તા છે અને સંવેદન વિના સર્વ પદાર્થની કાંઈ પણ સત્તા નથી.^{૨૯} જળમાં તરંગ તથા બીજામાં વૃક્ષ એક છતાં જમ ભિન્નરૂપે જણાય છે, તેમ ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનમાં સંવેદનની સત્તા જ સંવેદનથી ભિન્નરૂપે જણાય છે, પણ તેનું સત્ત્વપણું અથવા અસત્ત્વપણું, સત્ત્વ પણ નથી તેમ અસત્ત્વ પણ નથી. સત્યદષ્ટિથી સંવેદનનું સત્ત્વપણું સત્ય છે તથા અસંવેદનનું અસત્ય છે. ખરું જોતાં રેતીમાં જમ તેલ નથી, તેમ અવિદ્યા એ કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. સુવર્ણમાંથી થયેલાં કડાંમાં સુવર્ણ વિના અન્ય વસ્તુ હોય જ નહિ.^{૩૦-૩૨} અવિદ્યા વડે આત્મતત્ત્વ સાથે સંબંધ થતો નથી, કારણ કે અવિદ્યા તથા આત્મતત્ત્વને સમાનપણું નથી અને સમાનપણા વિના સંબંધ થતો નથી. સમાન વસ્તુનો જ સંબંધ થાય છે, એમ અનુભવથી સ્પષ્ટ છે.^{૩૩} વળી લાખ અને કાષ્ટ સમાન નથી તથાપિ તેનો જ સંબંધ થાય છે તે અસમાન (અવિદ્યા અને આત્મતત્ત્વના) પરસ્પર સંબંધમાં ઉદાહરણ યોગ્ય નથી, કારણ કે લાખ અને લાકડાં વગેરેનો સંબંધ એ માત્ર એકલી અવિદ્યાનો જ નિલાસ છે.^{૩૪} કદાચ એમ માનીએ કે, સર્વ જગત પરમાર્થમય છે, તેથી તુણ-કાષ્ટાદિ બધું ચૈતન્યની સમાન છે અને તેઓ પરસ્પર સંબંધથી ચૈતન્ય વડે પ્રકાશ પામે છે, તો જગતમાં રહેલા સર્વ લાવ ચિન્માત્રથી જ સન્માત્ર છે, તેથી તેઓ પોતાના અનુભવથી જ પરસ્પર પ્રકાશ પામે છે, એટલે તેને પ્રકાશ કરનાર અન્ય પદાર્થ ન હોવો જોઈએ. વિષમ પદાર્થનો પરસ્પર સંબંધ થવાનો સંભવ નથી અને સંબંધ થયા વિના પરસ્પરનો અનુભવ થતો નથી. સમાન વસ્તુમાં બીજી સમાન

વસ્તુ સંપૂર્ણ એકતા પામીને, એકત્વપણાને લીધે તેના રૂપમાં વૃદ્ધિ પમાડે છે. ^{૪૫-૩૮} ચૈતન પદાર્થ ચિત્ત અને ચૈત્યરૂપ દશ્યભાવથી ઉદય પામે છે. એક જડ વસ્તુ બીજી જડ વસ્તુ સાથે મળવાથી ગાઠ જડતા થાય છે; પણ ચૈતન્ય અને જડ એ બેમાં વિલક્ષણતા હોવાથી તેમની એકતા થતી નથી. ^{૩૯} દ્રષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય એ ત્રિપુટીરૂપી ચિત્રમાં પણ ચૈતન્ય અને જડ, એ બે સમાન ન હોવાથી મળતાં નથી અને સર્વ ચૈતન્યમય છે, માટે ચૈતન્યનો જ અનુભવ થાય છે, એમ માનીએ તો ચૈતન્યના અનુભવમાં 'હું જાણું છું' એમ અનુભવ થવો જોઈએ નહિ; કારણ કે ચૈતન્ય વસ્તુ એક જ હોવાથી બે ચૈતન્યનો અનુભવ કેમ જ થાય? ^{૪૦} લાકડું, પથ્થર તથા માટી એ બધાં જડરૂપે સમાન છે, તો પણ તેમાં ચૈતન્યનો અંશ નથી, તેથી એ બધા જડ પદાર્થો એક સાથે મળવાથી તેમાંથી ઘરરૂપી જડ પદાર્થનો અનુભવ થાય છે, પણ તેમાંથી ચૈતન્યનો અનુભવ થતો નથી. ^{૪૧} તેમજ જિહ્વા અને રસ એ બંને જળરૂપે સમાન હોવાથી, તેના સમાગમથી જળરૂપ રસનો અનુભવ થાય છે. એ પ્રમાણે સમાન વસ્તુના સંબંધથી સમાન વસ્તુનો અનુભવ થાય છે, પણ જડ અને ચૈતન એ બે અસમાન હોવાથી તેનો સંબંધ ઘટતો નથી. પથ્થર વગેરે જડ નથી એમ માનવામાં આવે, તો પથ્થર બીજીરૂપી ચૈતન્ય પરમાર્થથી એકપણાને પામે છે ત્યારે તે દ્રષ્ટા અને દશ્ય વગેરે ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી કાષ્ઠ અને પાપાણુ વગેરે પરમાર્થમય છે, તે છતાં તેનો 'આ ઘર છે' એવા ભાવે ફરી ન સંબંધ દેખાય છે, તે માત્ર કાષ્ઠ-પાપાણુ વગેરેના કલ્પિતરૂપ વડે જ દેખાય છે. ખરું જોતાં તો અનંત બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે, તે જ સર્વ પ્રકારમય છે, માટે હે શ્રેષ્ઠ તત્ત્વવેત્તા! આ વિશ્વ બ્રહ્મમય છે, એમ તમે જાણો. આ જગત મિથ્યા છે એમ માનવું એ જ ચૈતન્યનો ચમત્કાર

છે, તેથી જ આ વિશ્વ ભ્રમથી ભરપૂર નથી, તો પણ લાખો ભ્રમથી ભરપૂર જણાય છે. માણસના કલ્પેલા પુરુષો પરસ્પર સંકુરતા નથી અને દેશ-કાળને અટકાવ કરતા નથી. તે જ પ્રમાણે સર્ગો વિષે સ્થિતિ છે. જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી સર્ગપણું તથા અહંતા વગેરેના ભ્રમનો ઉદય થાય છે. ^{૪૨-૪૮} સુવર્ણનું જ્ઞાન મળ્યા પછી કડાં વગેરેના ભ્રમ થાય છે, પણ સુવર્ણમાં કડાં વગેરે ભ્રમમાત્ર છે, કારણ કે એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં પણ તેમાં સુવર્ણની જ સત્તા છે. ^{૪૯} કડાં વગેરેના ભેદનો ત્યાગ કરવાથી જમ તે સુવર્ણથી ભિન્ન નથી, તેમ દ્રષ્ટા-દર્શનનો ત્યાગ કરવાથી અગ્રિયા પણ ભિન્ન નથી. ^{૫૦} માટીની બનાવેલી સેનામાં માટીનું જ્ઞાન થવાથી તે માટીરૂપ જ જણાય છે, તેમ પરમ-તત્ત્વનું જ્ઞાન થવાથી આ સર્ગ અસત્ય છે, એમ જાણવામાં આવે છે. ^{૫૧} જમ તરંગ છે તે જળરૂપ જ છે, પૂતળી છે તે લાકડાં રૂપ જ છે તથા કુંભ વગેરે છે તે મૃતિકારૂપ જ છે; તેમ આ ત્રણે જગતનો ભ્રમ પણ એક બ્રહ્મરૂપ જ છે. ^{૫૨} દશ્ય અને દૃષ્ટિનો સંબંધ થાય ત્યારે મધ્યમાં જ છે તે દૃષ્ટાનું સ્વરૂપ છે. દૃષ્ટા, દર્શન અને દશ્ય આદિ વડે તે પરમપદ વર્જિત છે. ^{૫૩} જ્યારે ચિત્ત એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં જાય છે, ત્યારે મધ્યમાં (એક દેશનો ત્યાગ કર્યા પછી તથા બીજા દેશમાં ગયા પહેલાં) જડતા વિનાનું તથા જ્ઞાનના મનરૂપ ચિત્તનું જ સ્વરૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. ^{૫૪} જાત, સ્વમ તથા નિદ્રાથી રૂઢિત તમારું જ સનાતન, ચિત્તવૃત્તિથી રૂઢિત અને અજડ રૂપ છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. તમે સમાધિમાં હો અથવા બ્યતકાર કરતા હો, ત્યારે શિલા (પાપાણુ) નું જ ચૈતન્યપત્તરૂપ દૃશ્ય છે, તે રૂપ થઈને તમે સર્વદા રહો. ^{૫૫, ૫૬} ઠાઈ પણ માણસને ઠાઈ પણ વસ્તુનો ઉદય પણ થતો નથી, તેમ લય પણ થતો નથી; માટે તમે સમાધિદશામાં તથા બ્યવહારદશામાં સ્વસ્થપણે

પરમાર્થ દષ્ટિને અનુસરો.^{૧૭} દેહને વિષે દ્વાર્ધ પણ આત્મા કંઈ ઇચ્છા પણ કરતો નથી, તેમ દ્વંષ પણ કરતો નથી; માટે તમે ચંકાનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્થ પછે રહેો અને દેહની વૃત્તિમાં પડો નહિ. અવિ-ધમાં થનારા સાંસારિક વ્યવહારમાં, ક્વેલી રીતે વ્યવસાય થતો નથી, તેવી રીતે વર્તમાન વ્યવ-હારમાં મિથ્યાત્વ દષ્ટિ રાખો અને સત્યસ્વ-રૂપ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત થઈ ને ચિત્તવૃત્તિમાં રહેો નહિ.^{૧૮, ૧૯} ક્વેલી રીતે દેશાંતરમાં રહેલો માણસ પાસે ન દોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેમજ કાષ્ટ અને પાપાણુ વગેરે પાસે હોય, તો પણ તે અગેતન દોવાથી કાર્યમાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ રીતે ચિત્તને પણ તમે બુઝો, કારણ કે આત્મ-સ્વરૂપ વડે અચિત્તપણું એ જ વિદ્વાનને અનુ-ભવસિદ્ધ છે.^{૨૦} પાપાણુમાં ક્રમ જળ નથી અને જળમાં ક્રમ અગ્નિ નથી, તેમ પોતાના દેહમાં પણ ચિત્ત નથી; તો પરમાત્મામાં ચિત્ત કેમ જ હોય ?^{૨૧} જે વસ્તુ નજરે જોવામાં આવતી નથી, તે વસ્તુ જે કાર્ય કરે છે, તે કયું એ ન ક્યાં બરાબર છે; માટે ચિત્તથી પર થઈ ને રહેવું.^{૨૨} જે માણસ અત્યંત જડરૂપ એવા ચિત્તને અનુ-સરીને રહે છે, તે શા માટે પોતાની પાસે રહેનાર શ્વેચ્છને અનુસરીને નથી રહેતો ?^{૨૩} માટે તમે નિરંતર ચિત્તરૂપી ચંડાળને અનાદર કરો અને માટીની કરેલી પ્રતિમાની જેમ સ્વસ્થ તથા ચંકા-રહિત થઈ ને રહેો.^{૨૪} ચિત્ત છે જ નહિ, અથવા છે તો મૃતરૂપ છે; એવો નિશ્ચય કરીને, તમે સિલાની પ્રતિમાની પેઠે નિશ્ચય થઈ ને રહેો.^{૨૫} વિચાર કરવાથી ચિત્ત છે નહિ, માટે તમે તત્ત્વતઃ ચિત્તરહિત છો. તો પણ તમે મિથ્યા ચિત્ત વડે શા માટે ખેદ પામો છો ?^{૨૬} ચિત્તરૂપી અસત્ય યક્ષે જે પુરુષને વશ કર્યા છે, તેમની મૂઠ્ઠા બુદ્ધિમાં ચંદ્રમાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયેલો છે.^{૨૭} માટે તમે ચિત્તનો દૂરથી ત્યાગ કરી દો, જે ઉપે તમે છો તે રૂપે તમે સ્થિર થાઓ.

અને પરમ યુક્તિ વડે તમે જાવનાથી મુક્ત થઈ ને રહેો.^{૨૮} ચિત્ત અસત્ય છતાં સત્ય લાગે તેવું છે. જે મનુષ્યો તેને અનુસરીને રહે છે, તેઓ તો આકારને મારવાના કામમાં કાળક્ષેપ કરનારા મૂઠ્ઠા માણસો છે. તેમને ધિક્કાર દો.^{૨૯} માટે તમે પ્રથમ તત્ત્વબોધમાં કુશળતા મેળવીને અતુરહિત થઈ ને રહેો અને તત્ત્વબોધથી નિર્મળ આત્મા-વાળા થઈ ને સંસારના પારને પારીને રહેો. મેં મનરૂપી તત્ત્વ મેળવવા માટે ઘણો લાંબો વખત વિચાર કર્યો, તો પણ નિર્મળ આત્મામાં મનરૂપી મેલની મને પ્રાપ્તિ થઈ નહિ.^{૩૦}

વ્યવગલિતમના મહાનુભાવો મવ મવપાર-ગતો મવામલાત્મા । સુચિરમપિ વિચારિતં ન લઘ્વં મલમમલાત્મનિ માનસાત્મ કિંચિત્ ॥૭૦॥ શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'લવણરાજનું સમાધાન' એ નામનો સર્ગ ૧૨૧ મો સમાપ્ત

સર્ગ ૧૨૨ મો

જ્ઞાનભૂમિના ઉદયનો ક્રમ

॥ વસિષ્ઠ ઉવાચ ॥

(મઘમ્) પ્રથમં જાતમાત્રેણ પુંસા કિંચિદ્વિક-સિત્તવુદ્ધિર્નૈવં સત્સંગમપરેણ મચિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

વસિષ્ઠ બોલ્યા:-હે રામ ! જગતમાં પ્રથમ જન્મ થતાંની સાથે જ પુરુષે પોતાની વિકાસવાળી બુદ્ધિથી સત્સંગપરાયણ થઈ ને રહેવું.^૧ નિરંતરના પ્રવાહમાં પડેલો તથા અવિદ્યારૂપી નદીમાં તણાતો માણસ, શાસ્ત્ર તથા સન્નજનના સમાગમ વિના તરવાને સમર્થ થતો નથી.^૨ શાસ્ત્ર અને સન્નજનના સમાગમથી વિવેકને લીધે 'અમુક વસ્તુને ત્યાગ કરવો જોઈએ તથા અમુક વસ્તુનું

* આ એકસોગારીસમા સર્ગમાં પ્રથમ જ્ઞાન-ભૂમિના ઉદયનો ક્રમ તથા ત્યાર પછી રામચંદ્રજીને શોક તથા મોહ વગેરેનો નાશ કરીને જ્ઞાન આપ્યું એટલું કહેવાશે.

અહણ કરવું એઈએ' એવો વિચાર પ્રરૂપને ઉત્પન્ન થાય છે.^૩ તેથી તે પુરુષ શુભેચ્છા નામની પહેલી જ્ઞાતબ્રમિકાને પ્રાપ્ત થાય છે.^૪ ત્યાર પછી તે વિવેકને લીધે વિચારણા નામની બીજી બ્રમિકાને પામે છે.^૫ ત્યાર પછી સાદા જ્ઞાનને લીધે વાસનાનો સારી રીતે ત્યાગ કરવાથી તે માણસનું મન સંસારની ભાવનામાંથી આહુ થાય છે. આથી તત્તુમાનસાં નામની ત્રીજી યોગ-બ્રમિકામાં અવાય છે.^૬ જ્યારે યોગીને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે, ત્યારે સત્ત્વાપત્તિ નામની બ્રમિકાને પમાય છે.^૭ એ બ્રમિકામાં આવ્યા પછી, જ્યારે વાસનામાં ન્યૂનતા થાય છે, ત્યારે તે અસંસક્ત કહેવાય છે અને તેથી કર્મફળ વડે તેને બંધન થતું નથી.^૮ એ પ્રમાણે વાસના ન્યૂન થવાથી અમંસકિતને લીધે અસલ્ય

અપ્રાપ્ત વસ્તુને માટે શોધ થતો નથી. કેવળ ચંકામાત્રનો ત્યાગ કરીને, જે સમયે જેની પ્રાપ્તિ થાય, તેને તે અનુસરીને રહે છે.^{૧૪} જે ગમ-ચંદ્રણ! તમે પણ બલુવાની વસ્તુ અણી લીધી છે તથા સર્વ ભાવમાંથી તમારી વાસના પણ આછી થયેલી છે.^{૧૫} તમે શરીરથી બહાર (સમાધિમાં) રહો, અથવા શરીરમાં રહો (લોકમાં વ્યવહાર કરો) પણ હર્ષ-શોક પામે નહિ; કારણ કે તમારું નિર્મળ આત્માનું સ્વરૂપ છે.^{૧૬} જે રામચંદ્રણ! તમે આત્મારૂપ, સ્વયંપ્રકાશ નિર્મળ, સર્વ સ્થળે રહેનારા તથા સર્વદા ઉદયવાળા છો. માટે સુખ-દુઃખ તથા જન્મ-મરણ તમને કેમ જ થતે!^{૧૭} તમે બંધુગદિત છો, તે છતાં બંધુના દુઃખને માટે શા સાગ શોધ કરો છો? અદ્વિતીયપદો રહ્યા પછી આત્માને વિષે બાંધ

એવા આત્મા વિષે આ જગતની સર્વ શક્તિ-
ઓ રહેલી છે.^{૨૫} હે રામ ! ચિત્તમાંથી જ આ
ત્રિવેદીશ્રી પી લક્ષ્મીના ઉદય થયો છે તથા તે
સત્, રજ અને તમોગુણના ક્રમે કરીને બ્રમ
ઉત્પન્ન કરનારી છે.^{૨૬} મનની પ્રાપ્તિ થયા પછી
વાસનાનો ક્ષય થાય છે, ત્યાર પછી ક્રિયાશક્તિ-
ના નિવાસરૂપ માયાનો નાશ થાય છે.^{૨૭} હે
રામ ! સંસારરૂપી આ એક ઉચ્ચ ધર્માળ છે.
તેમાં યંત્રને અક્ષયતા માટે વાસનારૂપી દોરડી
છે. તમે તે દોરડીને પ્રયત્નથી કાપી નાખો.^{૨૮}
એ વાસના બધાં સુધી જાણવામાં નથી આવી,
આં સુધી મહામોહ આપનારી છે અને જાણ્યા
પછી તે અનંત બ્રહ્મસુખ આપનારી છે.^{૨૯} એ
વાસના બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને લીલા-
માત્રથી સંસારનું સુખ ભોગવ્યા પછી, તે બ્રહ્મ-
નું સ્મરણ કરીને બ્રહ્મમાં જ લય પામે છે. તેજ-
માંથી જમ પ્રકાશ પેદા થાય છે, તેમ રૂપરહિત,
અપ્રમેય તથા નિરામય એવા પવિત્ર પદમાંથી
સર્વ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયેલાં છે.^{૩૦} જેવી રીતે
પાંદડાંમાં રેખા છે, જળમાં તરંગ છે, સુવર્ણમાં
કડાં વગેરે છે અને અગ્નિમાં ઉષ્ણતા છે, તેવી
રીતે વાસનાથી યુક્ત બ્રહ્મને વિષે આ ત્રણે સુવન
રહેલાં છે અને તેમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલાં છે;
માટે એ ત્રણ સુવન બ્રહ્મરૂપ જ છે.^{૩૧,૩૨} એ
બ્રહ્મ છે, તે જ સર્વ પ્રાણીમાત્રના આત્મા છે.
બ્રહ્મનું જ્ઞાન થવાથી આપણા જગતનું જ્ઞાન થાય
છે અને તે જ ત્રણ સુવનતા જ્ઞાતા (જાણનાર)
છે.^{૩૩} પણ વાસના બ્યવહાર સારુ એક બ્રહ્મનાં જ
ચિત્, બ્રહ્મ અને આત્મા વગેરે નામ વિદ્વાનોએ
કહેલાં છે.^{૩૪} પ્રિય તથા અપ્રિય વિષયનો ઇન્દ્રિ-
યોની સાથે સંયોગ થાય, તો પણ તેમાં મિથ્યા-
બુદ્ધિ દોષવાળી, હર્ષ તથા ક્રોધ વિનાનો જે જીવ-
ન્યુત્કનો અનુભવ છે, તે જ આત્મા છે.^{૩૫} આકા-
શની પેઠે અત્યંત સ્વચ્છ વિદ્વાત્માને વિષે, આ
જગત ભિન્ન હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિબિંબ

પડે છે.^{૩૬} તે જગતમાં બુદ્ધિની પ્રેરણાથી લોભ-
મોહ વગેરે પરસ્પર મેદ કરીને વિદ્વાત્મામાં રહેલા
છે, માટે તે તે રૂપ જ છે.^{૩૭} પણ હે રામચંદ્ર !
તમારે દેહ નથી તથા તમારી આકૃતિ નિર્વિ-
કલ્પ ચૈતન્યરૂપ છે; માટે લજ્જા, લય તથા ખેદ-
માંથી તમને મોહ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે ? તમને
દેહ નથી તથા લજ્જા વગેરે દેહમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલાં હોઈ અસત્ છે; તો તમે મૂર્ખ મનુષ્યની
જમ કુલુષિતા વિકલ્પથી કેમ પરાભવ પામો
છો ?^{૩૮,૩૯} તમે પોતે અખંડ ચૈતન્યરૂપ છો
અને તમારે પોતાનો દેહ નાશવંત છે. જને
આત્માનું ચર્યથા જ્ઞાન થયું નથી એવા અજ્ઞા-
નીના આત્માનો પણ બ્યારે નાશ થતો નથી તો
પછી જ્ઞાની પુરુષનો તો કેમ જ નાશ થાય ?^{૪૦}
મૂર્ખના આધાર વિનાના માર્ગમાં પણ જે ચિત્ત-
નો જવા-આવવાનો સંચાર થાય છે, એ ચિત્ત
છે તે જ પુરુષ છે; પણ શરીર એ પુરુષ નથી.^{૪૧}
શરીર હોય અથવા ન હોય, તો પણ દેહનો નાશ
થયા પછી ચિત્તરૂપી પુરુષ, જ્ઞાની હોય અથવા
અજ્ઞાની હોય તો પણ નાશ પામતો નથી.^{૪૨}
આ સંસારનાં જે વિચિત્ર કૃષ્ણ નજરે જોવામાં
આવે છે, તે બધાં દેહને છે; પણ અચાક્ષ એવા
વિદ્વાત્માને નથી.^{૪૩} ચૈતન્ય તો મનના માર્ગનું
અતિક્રમણ કરીને શંત્યની પેઠે રહેલું છે; તે
સુખ-કૃષ્ણ વડે કેમ બ્યાસ થાય ?^{૪૪} બ્રમર
કમળમાંથી ઊડીને આકાશમાં જાય છે, તેવી રીતે
આ દેહપિંજરનો નાશ થયા પછી દેહમાં રહે-
નારો આત્મા, દેહના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને
પોતાના મૂળ સ્થાનકરૂપ પરમાત્મામાં જ લય
પામે છે; પણ વાસનાનો અભ્યાસ દોષવાળી તેની
સુક્તિ થતી નથી.^{૪૫} હે રામ ! જે આ જીવરૂપી
આત્મવત્ત્વ મિથ્યા હોય, તો પછી આ દેહ-
પિંજરનો નાશ થવાથી કોનો નાશ થાય છે તથા
કોને માટે તમે ખેદ કરો છો ?^{૪૬} માટે તમે
સત્ય એવા બ્રહ્મનું ચિંતન કરો, મોહ (પ્રાપ્તિથી

યથેવા અસત્ દેહ વગેરે)ની લાવના કરી નહિ. ઇન્દ્રારક્ષિત તથા નિર્મળ આકૃતિવાળા આત્માને કંઈ પણ ઇન્દ્રિયા થતી નથી.^{૪૮} અરીસામાં પ્રતિબિંબ પડે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગતનું પ્રતિબિંબ પડે છે.^{૪૯} સાંગ મણિમાં જવી રીતે કિરણ દેખાય છે, તેવી રીતે સાક્ષીભૂત, સમાન, સ્વચ્છ તથા નિર્વિકલ્પ ચિદાત્મામાં આ જગત દેખાય છે.^{૫૦} દર્પણને તથા પ્રતિબિંબને ઇન્દ્રિયા ન હોવા છતાં પણ તેઓને પગસપર સખ ધન્ય થાય છે, તેમ આત્મા તથા જગતનો આ જગતમાં ઇન્દ્રિયા વગર જ સખ ધ થાય છે. તેને લીધે ભેદ-અભેદની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.^{૫૧} સૂર્યના સાન્નિધ્યથી એટલે સૂર્યોદયથી જન્મ જગતની ક્રિયાને આગમ થાય છે, તેમ ચૈતન્યની સત્તામાત્રથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે.^{૫૨} હે રામ ! આ મારા ઉપદેશ પ્રમાણે જગતની સ્થિતિના મૂર્તિમાન આકારની નિવૃત્તિ થઈ છે, માટે તમારા ચિત્તમાં પણ આ જગત આકારરૂપ (શન્ય) છે, એમ મનજવામાં આવ્યું દશે. જન્મ દીવાની સત્તાથી પ્રકાશ થવો એ સ્વાભાવિક છે, તેવી રીતે જગતની સ્થિતિ એ ચૈતન્યના તત્ત્વને સ્વભાવ છે.^{૫૩, ૫૪} આકાશશન્ય છે, તે છતાં જન્મ તે આકાશ મનોહર શોભાથી યુક્ત તથા મનોહર વ્યવહારને યોગ્ય નીલિમા(આકાશમાંની શ્યામતા)ને

ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ પ્રથમ પરમાત્મતત્ત્વમાંથી ઉદય પામેલું મન, પોતાના અનેક પ્રકારના વિકલ્પના સમૂહથી આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે.^{૫૫} સંકલ્પ-વિકલ્પનો હાય થયા પછી ચિત્ત ગળી બચ છે અને તેથી સંસારનો મોહ મટી બચ છે, પછી ચરદન્તુ માં જન્મ આકાશ સ્વચ્છ જણાય છે તેમ મોહ મટવાથી જન્મરક્ષિત એક ચૈતન્યસ્વરૂપ જ જણાય છે.^{૫૬} પ્રથમ કર્મભૂત મનનો ઉદય થાય છે, પછી તે મન સંકલ્પને લીધે બ્રહ્મા તથા મનુ વગેરે સ્રષ્ટાના ચરીરરૂપે થાય છે. પછી જન્મ મુગ્ધ બાળક ભૂતની કલ્પના કરે છે, તેમ તે અનેક પ્રકારના જગતનો મિથ્યા વિસ્તાર કરે છે.^{૫૭} મહાસાગરમાં જન્મ તેની જ સત્તાથી જળના તરંગની પક્ષિ દેખાય છે, તેમ અસત્રૂપ મન, પોને પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપ ચૈતન્યમાં, ચૈતન્યની મતામાત્રથી જગતરૂપી મહાન ચરીર ધારણ કરીને સ્ફુરે છે, અસત્ છતાં મન દોાય તેમ દેખાય છે અને વારંવાર ઉત્પન્ન થઈ પાછું હાય પામે છે.^{૫૮}

અસન્મયં સદિવ પુરો વિલક્ષ્યતે પુનર્મવત્યય પરિલીયતે પુનઃ । સ્વયં મનધિવિચિત-સંસ્કુરદ્વર્ગમ્દાર્ણવે જલવલયાવલી યથા ॥૫૮॥
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાં ઉત્પત્તિ-પ્રકરણનો 'સ્વરૂપનિરૂપણ' એ નામનો સર્ગ ૧૨૨ માં અમાસ

ઉત્પત્તિ-પ્રકરણ સમાપ્ત